मुग्धबोधं व्याकरणम्।

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन विरचितम्

श्रीमद्दुर्गादास-विद्यावागीश-श्रीरामतर्क-
वागीश-कृतटीकासमेतम्।

पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च।

द्वितीयसंस्करणम्।

कलिकातानगर्य्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रितम्।

ई १९०२।

मुग्धबोधं व्याकरणम्।

मङ्गलाचरणम्।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया॥

लक्ष्मीकान्तं निखिलजगतां सर्गसंहारहेतुं,
दुर्गादासो धरणिपतितः कोटिकृत्वः प्रणम्य।
पर्य्यालोच्याखिलबुधमतं धीमतां पाठकानां,
सन्तोषार्थं रचयतितरां मुग्धबोधस्य टीकाम्॥
श्रीमद्विद्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि सूरिभिः।
भूरिभिर्विहिता व्याख्या तथाप्याख्यायते मया॥
अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा।
वचो मया दयावन्तः सन्तः संशोधयन्तु तत्॥

श्रीवोपदेवः स्वयं कृतस्य ओं नमः शिवायेत्यादि बहुलं ब्रह्मणीत्यन्तस्य सूत्ररूप-व्याकरणस्य दुरूहत्वात् स्वयं वृत्तिं चिकीर्षुस्तस्य झटिति समाप्तये शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलमाचरन् सारासारमयविस्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखानां नानादिग्देशीयशिष्याणां झटिति प्रवृत्तये ग्रन्थनाम निर्दिशन् शिष्यशिक्षार्थमादौ तन्निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्य्यार्थं नीयते वृत्त्या इति यावत्। मुकुन्दमिति मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः मनीषादित्वात् मुक्तेर्मुकुरादेशो विभक्तेरलुक् च। अथवा मुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः पृथिव्यामशोभने इति रुद्रचन्द्रात्। मुकुं ददातीति मुकुन्द इति। "मुकुमव्ययमाख्यातं निर्वाण-मोक्षवाचकम्। यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः।" विष्णुकृष्णादि नाम हित्वा मुक्तिदायकनाम्ना मुक्तिलिप्सूनां प्रवृत्तिं सम्भाव्य आयुर्ज्ञानसुखार्थिनां प्रवृत्तये विशेषणमाह सच्चिदानन्दमिति। सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूपः आनन्दः सुखस्वरूपः आनन्दयतीति पचादित्वादन् आनन्द इति विशेष्य पदम्। संश्चासौ चिच्चासा-

१ । ओँ नमः शिवाय ।

ओँ ।१।, नम ।१।, शिवाय ४। ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।

वानन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्तं सच्चिदानन्दम् अथवा सन्तौ नित्यौ चिदानन्दौ ज्ञानसुखे यस्येति विग्रहः । प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारं कृत्वेत्यर्थः । नमस्कारस्तु स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः स्वाधिकोत्कर्षताया ज्ञापकमिति वा । मुग्धबोधमिति । मुग्ध सुन्दरमूढयोरिति विश्वप्रकाशः । मुग्धः सुन्दरो बोधो ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मादिति मुग्धबोधम् । अथवा मुग्धान् मूढान् अल्पबुद्धिजनान् बोधयतीति मुग्धबोधं ढातृषश्चिति षण् । व्याकरणमिति । व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययभेदेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति करणे अधिकरणे वा अनट् । ननु कातन्त्रादिवदन्ये वृत्तिं कुर्वन्तु स्वयं कथं करोषि इत्याशङ्क्याह परोपकृतये इति । परा श्रेष्ठा चासौ उपकृतिश्चेति परोपकृतिस्तस्यै मदीया वृत्तिः सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति शिष्याणां श्रेष्ठोपकारः सूचितः । ननु मङ्गलं कथं क्रियते । मङ्गलाद्विघ्नध्वंसो विघ्नध्वंसात् प्रारिप्सितसमाप्तिरिति चेन्न । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि ग्रन्थसमाप्त्यभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् । उच्यते । बाणभट्टादेर्मङ्गलेन बहुतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात् ग्रन्थसमाप्तिर्न जाता । माघादेर्दुरदृष्टाभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिर्जातेति । ततश्च दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहानाः सर्वे किमपि प्रारिप्समाना मङ्गलं कुर्वन्त्येव । मङ्गलन्तु दुरदृष्टसत्त्वे तन्नाशयति तदसत्त्वे पुण्यं जनयतीति निष्कर्षः ।

ओमिति लुप्तप्रथमैकवचनम् । ओकारोच्चारणमेकं मङ्गलम् । "ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्जातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥" इति स्मरणात् । विघ्नबाहुल्यशङ्कया मङ्गलान्तरमाचरयति नमःशिवायेति । महादेवनमस्कारात्मकमपरं मङ्गलम् । अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थ्येकवचनम् । ओं नमः विष्णुशिवब्रह्मभ्यो नम इत्यर्थः । "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥" इति स्मरणात् । तेभ्यो नमः कथमित्याह शिवायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । शिवाय ग्रन्थस्य झटिति समाप्तिरूपकल्याणायेत्यर्थः । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा आचार्य्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृत इति शिष्याणां सन्देहमुच्छिन्दन् ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धांश्च ज्ञापयन्नाह ॥ १ ॥

२ । शं शब्दैः ।

श ।१।, शब्दै ३।।। ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

स्याद्यन्ताधिकारः ।

सन्ध्यध्यायः ।

१म पाद —सञ्ज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ ऌ क, ए ओ ङ, ऐ औ च, ह य व र ल, ञ ण न ङ म, झ ढ ध घ भ,

---

शब्दैर्मङ्गल स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः शंशब्दैरिति । शमिति शब्देनेह मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अव्ययानामनेकार्थत्वात् । शब्दैर्मङ्गल स्यादिति । अत्र शब्दैरेव मङ्गल सूचित स्यादित्यर्थः । शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गल कर्त्तव्यमिति न्यायात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति । इति शब्दस्याव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वम् अभिधेयपक्षे तु प्रथमान्तत्व बोध्यम् । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य प्रयोजनम् । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीन शास्त्रान्तरज्ञान तदधीना च वैदिकी क्रिया तत्फल स्वर्गादिरित्यभिप्राय' । इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाच्या. । इति एभि' शब्दै. सह व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणयोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभाव. सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र सूत्रे शब्द इति लिङ्गस्य अभिधेयपक्षे प्रथमान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुरोधात् तृतीयान्तत्वम् । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात् । ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणन्तु "सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजन नोक्त तावत्तत् केन गृह्यते ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्ध श्रोतु श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्ध. सोऽभिधेयक. ॥" इति प्राच. । ग्रन्थस्य सङ्क्षेपनिर्वाहार्थं सङ्केतेन सञ्ज्ञा परिभाषाश्चादौ भाष्यन्ते ॥ २ ॥

श ष स इत्यन्त लुप्तप्रथमाबहुवचनान्त छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

जड़दगव, खफछठथ, चटतकप, शषसाद्यन्ताख्याः ।

अ—स ।१।।।, आद्यन्ताख्या. १।।। ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः ।

बहुलं ब्रह्मणीति जसो लुक्। एवं सर्वत्र। अश्च इश्चेत्यादिद्वन्द्व। आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ तौ मिलितौ आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः। अथवा आदिना सहितोऽन्तः आद्यन्तः स आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः। एषां मध्ये इति मध्यशब्दस्येह अधिकरणमात्रवाचित्वम् अत्र सूत्रे ये वर्णा इत्यर्थः। मध्यावयववाचित्वे तु अकारसकारयोः प्राप्तिर्न स्यात्। आदिवर्णान्तवर्णयोर्यः समाहारः क्रमपठितौ यौ आदिवर्णान्तवर्णौ तावेव सञ्ज्ञा येषां ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसञ्ज्ञा। अत्र अक् अच् अब् अम् अव् इति पञ्च। इक् इङ् इच् इल् इति चतस्रः। ऋक् इत्येका। एङ् एच् एह् इति तिस्रः। ऐच् इत्येका। हल् हव् हस् इति तिस्रः। यल् यम् यप् इति तिस्रः। वस् इत्येका। ञम् ञप् ञस् इति तिस्रः। णङ् णम् णप् इति तिस्रः। झभ् झव् झप् झस् इति चतस्रः। ढभ् इत्येका। जव् इत्येका। खय् खप् खस् इति तिस्रः। छत् इत्येका। चक् चप् इति द्वे। शस् इत्येका। इति चत्वारिंशत् सञ्ज्ञानां यथास्थानं प्रयोजनं बोध्यम्। किन्तु ष्णुर्णोऽदान्ते इत्यत्र प्रथमवकारान्तोऽब अन्यत्र शेषवकारान्त अव इति बोध्यम्। ननु एते वर्णा आद्यन्ताख्या इत्युक्त्या अस् इत्येकैव संज्ञा प्रतीयते अक् इक् इत्यादयः कथमिति चेत् सत्यम्। तथात्वे आद्यन्ताख्या इति नोक्त्वा अस् इत्येवावदिष्यत्। अत्र रामानन्दस्तु चपोदितेति वक्ष्यमाणपरिभाषया ह्रस्वैर्गृहीतानां दीर्घाणामपि अक् सञ्ज्ञा सिद्धेत्याह। अक्सञ्ज्ञाया असिद्ध्या सवर्णग्रहणपरिभाषाया अपि असिद्धिस्तदसिद्ध्या च अक्सञ्ज्ञाया असिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषापत्तेः। वस्तुतस्तु अकारादीनामेव मात्राधिक्यादाकारादयो नतु पृथग्वर्णाः। अतएव अ आ अ इत्यादौ वक्तव्ये अवयमित्यादि स्वयं वक्ष्यति। नच तर्हि उद्रहितेनाकारेणो गृह्यते इति परिभाषैव व्यर्थेति वाच्यम् इद्युक्तेनाकारेण सवर्णो न गृह्यत इति निषेधार्थमवश्यं वक्तव्यत्वात्। आवत् स्वर्घ्नु इत्यस्य वृत्तौ अ आ अ इत्येषां वर्णत्रयत्वेनोपन्यासस्तु पृथक् सञ्ज्ञाविधानार्थं पृथक्त्वोपचारात्॥ २॥

४ । इत् क्रते ।

इत् ।१।, क्रते ।४। ।

कस्मैचित् कार्य्यायोच्चार्य्यमाणो वर्ण इत्संज्ञ स्यात् । तस्य कार्य्येऽनुच्चारः । यथा अचि क ङ चाः संज्ञार्थाः । हसे अकार उच्चारणार्थः ॥

५ । आवत् स्वर्घप्लु ।

आ ।१।, वत् ।१।, स्वर्घप्लु ।१। ।

अ आ अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घप्लुसंज्ञं स्यात् । वत्-शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

क्रते इत्येकारान्तमव्यय प्रयोजनवाचक लुप्तचतुर्थ्येक कार्य्याणा बहुलतया स्वरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् कस्मैचित् कार्य्यायेत्युक्तम् । इण् गतौ क्विप् इत् । एति गच्छति न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्यैव इतोऽस्थायित्व सिद्धम् । अतएव आह तस्य कार्य्येऽनुच्चार इति । हसेऽकार उच्चारणार्थ इति परवर्णसम्बन्ध विना हसानामुच्चारण न सम्भवतीति विज्ञापनेनैव हसाना परवर्णयोगः सूचितः । उच्चारणार्थोऽपि वर्ण इत् सञ्ज्ञ. स्यात् अतएव दध्यस्थीत्यादिना अनङादेशे अङावितावितिस्वय वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अश्च आश्च अश्चेति समाहारेऽपि सूत्रत्वात् क्लीवत्वाभावेन ह्रस्वाभावे आ इत्येवम् । स्वश्च घश्च प्लुश्चेति यत्र चेति वर्णद्वय दृश्यते तत्र समाहारो बोध्यः । रामानन्दकाशीश्वरौ तु आ इव आवदित्येव पद मत्वा अ आ अ इत्येतेषा सञ्ज्ञात्रय सिद्धवत् कृत्वा तदादिवर्णानामपि विधीयत इत्याहतुः । तच्चेय स्वयमसिद्धः कथ परान् साधयतीति न्यायादसिद्धस्य सिद्धवत् करणेन अतीव हास्यास्पदत्वात् । वस्तुतस्तु आ इति लुप्तप्रथमैकवचन वदिति लुप्तप्रथमैकवचन यद्वा यथा तथैवैव साम्ये इत्यमरोक्त्याऽव्ययवच्छब्दोऽय नतु च्वत्प्रत्यय. । किञ्च वच्छब्दस्य इवार्थेन साकाङ्क्षत्वा-दाकारेणैव सम्बन्ध. सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । ततश्च आ स्वर्घप्लु सञ्ज स्यादित्येकोऽर्थ. । आवदन्योऽपि स्वर्घप्लु सञ्ज. स्यादित्यपरोऽर्थ । इ ई इ इत्यादिषु चेत्यनेन सर्वेषामेव अचा सञ्ज्ञात्रयप्राप्तौ एच. स्वसञ्ज्ञा निषेधयति स्वएज् नास्तीति । एचः स्वसञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थः । एचा स्वभावेन द्विमात्रत्वादिति शेष । तथाचोक्तम् । 'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्ध

६। जपोऽक् समोर्णं ऋक् च।

जप: १।, अक्।१।, सम।१।, र्ण. १।, ऋक्।१।, च।१।

समानो जपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञ: स्यात् ऋक् च।
साम्यं तु एकस्थानत्वम्।

अत्रयं ए ह्र क ख ग घ ङा: कण्ठ्या:।
इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्या:।
ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्द्धन्या:।
लृत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्या।
उत्रयं प फ ब भ म वा ओ औ ओष्ठ्या।
तेषां यो येन सम: स तस्य तत्र तत:।

मात्रकमिति।' अत्र पूर्वाचार्य्यप्रसिद्धसञ्ज्ञानामेकदेशविधान तत्सञ्ज्ञास्मरणार्थम्। तेन ह्रस्वदीर्घप्लुता एव वक्तव्या. एवमन्यत्रापि सङ्क्षेपवत्तु. प्रसिद्धसञ्ज्ञानामेकदेश-विधानमविरुद्ध भवति। अतएव आकामावैष्वनन्तकमिति स्मृति: ॥ ५ ॥

जपोऽक् इति पृथक् पदकरणेन सम इत्यस्य जपेन अका च प्रत्येकेन सम्बन्धात् समो जप. परस्पर र्णसञ्ज्ञ. स्यात् समोऽक् परस्पर र्णसञ्ज्ञ: स्यादित्यर्थ.। ननु जपाको: परस्पर र्णसञ्ज्ञेति। अकोऽन्तर्गतस्यापि ऋक' पृथगुपादानेन ऋवर्ण-लृवर्णावसमानावपि परस्पर र्णसञ्ज्ञौ स्त.। जपस्य सवर्णसञ्ज्ञाफलन्तु लिलसोरित्यादौ उकारिता चपेन सवर्णस्य ग्रहणात् तवर्गादिप्राप्ति.। समानज्ञानाधीन सवर्णज्ञान-मिति समान निरूपयति। साम्य तु एकस्थानत्वमिति। एक स्थानम् उत्पत्तिस्थान येषा ते एकस्थाना: तेषा भाव: एकस्थानत्वम्। ततश्च एकस्थानज्ञानाधीन सवर्णज्ञानमिति स्थान निरूपयति। अत्रयमित्यादि। अत्रयम् अ आ अ इति ह्रस्वदीर्घप्लुता:। एवं इत्रयमित्यादि च। ए ह्र इति सञ्ज्ञा ए ओ ऐ औ ह्र इति पञ्च। ए ह्र क ख ग घ ङा इत्येकपदोक्त्या एषामुत्पत्तिस्थान कण्ठमुक्त्वा पश्चात् ए ऐ इत्युभय तालव्यमध्येऽपि ए ऐ या इति भिन्नपदे पठितवान्। ओ औ इत्युभय-मोष्ठ्यकार्य्यार्थमोष्ठ्यमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान्। तालव्यकार्य्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकार वृद्धिरैकार। इयाज इत्यादौ यकारस्य जरिकार.। ओष्ठ्यकार्य्यन्तु उवर्णस्य समत्वात् गुण ओकार. वृद्धिरौकार.। उवास

७। चपोदिताकानिता र्णः।

चपा ३।, उदिता ३।, अका ३।, अनिता ३।, र्णः १।।

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका र्णो गृह्यते।

इत्यादौ वकारस्य जित्कार। एव यवरलोऽयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येक-पदोक्त्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठमुक्त्वा दन्त्यकार्य्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा व इति भिन्नपदे पठितवान्। यथा सव्वृषतीत्यादौ वकारस्य ओष्ठ्यत्वादुरो दन्त्य-त्वादनुस्वारस्य मकारो न स्यात्। वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थान दन्त्य एवेत्युक्त्वा तद्विष्णो. परम पदमित्यादौ तथैवोच्चारयन्ति। स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्य ओष्ठ्यकार्य्यकारित्व कथमिति चेन्न। यत' कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्व' सङ्गच्छते। समानासमानयोर्द्वयोरेकदोत्पत्तिसन्देहे व्यवस्थामाह। तेषा यो येनेत्यादि। तेषा कण्ठ्यतालव्य-मूर्द्धन्य-दन्त्य-ओष्ठ्याना मध्ये यो वर्णो येन वर्णेन समो भवति स एव तस्य स्थाने भवति। यथा अभविड्ढ-मित्यादौ झपभसोरित्यनेन सस्य ढ एव। एव यो येन सम स एव तस्मिन् परे भवति यथा शान्त इत्यादावनुस्वारस्य नकार एव। एवञ्च यो येन समः स एव तस्मात् परो भवति। यथा वाग्घरिरित्यादौ हकारस्य घकार एव। ननु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्व समानत्वमिति समानलक्षणात् साम्य भेदमपेक्षते। अतएव चन्द्रसमान मुखमित्येवोच्यते नतु चन्द्रसमानश्चन्द्र इति। ततश्च ह्रस्व-दीर्घयोश्च भेदाभावात् समत्वाभावेन सवर्णसञ्ज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न, समान गोत्र यस्य असौ सगोत्र. समानः पतिरस्या असौ सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्द-प्रयोगात्। अत्र तस्मात् तस्य तत्र इति नोक्त्वा यत् व्यतिक्रमनिर्देश. क्रतस्तत्पूर्व-पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बोध्यम्। यथा चिन्मय तस्याभावे तत्र यथा हरिम्भज तयोरभावे तस्मात् यथा वाग्घरिरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदित् तेन। नास्ति इत् यस्य सोऽनित् तेन। उकारेता चपेन सवर्णो गृह्यते। यथा लिखसोरित्यादौ तु इत्यादिना तवर्गादिर्गृह्यते। इद्रहितेनाका सवर्णो गृह्यते। यथा आदिगेचोरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि गृह्यते। किञ्च धिप्सति धीप्सतीत्युभयपदसाधनाय दभोयाविप्यत ह्रस्वदीर्घयो-रादेशयोः पृथग्विधानज्ञापकादादेशेन प्रत्ययेन च सवर्णो न ग्राह्यः। ज्ञापक-ज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात्। तेन मघोनस्तुङ्वेत्यत्र अर्वर्णो

८ । इङोऽरलेङ् गुः ।

इङ. ६।, अर् अल् एङ् ।१।, गु: १।।

इङः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

अचः ६।, आ आर् आल् ऐच् ।१।, त्रि: १।।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परि-प्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः ।

प्र—आङ् ।१।, गि १।।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

नञ इत्यत्र च तुङादेशेन सवर्णो न गृह्यते। त्यदा टेर इत्यत्र अकारादेशेन सवर्णो न गृह्यते। एवम् अर्थ आदेर इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न गृह्यते। किञ्च उकारेत्त्वपस्य स्थाने जायमानो य उकारेत्त्वपस्तस्य आदेशत्वेऽपि सवर्णो ग्राह्यः। कारणगुणा. कार्य्यगुणमारभन्ते इति न्यायात्। तेन जव चप जस्त्वा' खेरि-त्यत्रस्तुश्चुभिरित्यत्रापि च आदेशेन ष्टुभिरित्यत्र टु आदेशेन चुड् क्रुड् इत्यत्र कुडा देशेन च सवर्णो गृह्यते। एवञ्चात्र ह्रस्वेनैव अका सवर्णो गृह्यते नतु दीर्घेणेति बोध्यम्। अन्यथा आदीपी: इत्यादौ प्रथमोपस्थित ह्रस्व परित्यज्य दीर्घग्रहण वृथा स्यादिति ॥७॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिगेचोरित्यादौ इगादेर्निर्देशेनैवेष्टसिद्धावपि गुर्घुङ्याकङिति इत्यादौ णौकार्य्ये इङोनिर्देश विनापि इङ् प्राप्त्यर्थ इह इङो-निर्देश. समत्वादिवर्ण एकारयोरिकार' उवर्ण ओकारयोरोकार:। ततोऽवशिष्टौ अर् अलौ, रलयो समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-लृवर्णयो. स्याताम्। समुदायसाम्याभावे आंशिकसाम्यस्यापि ग्राह्यत्वात्। गुर्गुण. ॥ ८ ॥

आश्च आर् च आल् च ऐच्चेति। आरालैजित्यत्र सूत्रत्वात् चैक्यादित्यादिना अप्रत्ययो न स्यात्। समासविधेरनित्यत्वात्। आदिगेचोरित्यादौ एजादेर्निर्देशे-नेष्टसिद्धावपि व्रजवदरल इत्यादावच प्राप्त्यर्थम् इहाचो निर्देश उत्पत्तिस्थानव्यवस्था तु पूर्ववत्। त्रिर्वृद्धि ॥ ९ ॥

एते विंशतिरिति। एते प्रादयो विंशतिसङ्ख्यया सङ्ख्येया इत्यर्थः। विंशते-रेकत्वन्तु विंशत्याद्या सदैकत्वे सर्वा. सङ्ख्येयसङ्ख्ययोरित्यमरोक्ते.। अत्र निर्दु:शब्दौ

अत्राच्चीयां स्वतौ नातिक्रमेऽतिः पर्य्यधी गतौ।
अपि पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये॥

दन्त्यसान्तौ रेफान्तौ च। तथा च दुर्दुःखभावने कोपे निर्निश्चयनिषेधयो'। अञ्जसाशब्द आख्यातस्तत्त्वहृष्टान्तयोरपीति दन्त्यसान्ते मेदिनी। "दुर्निषेधे च कष्टे च निर्निषेधे च निश्चये। परि स्यात् सर्वतोभावे" इति रेफान्ते मेदिनी। प्रादीनामर्थानाह पुरुषोत्तमदेव' प्र गत्यारम्भोत्कर्षसर्वतोभावप्राथम्यख्यात्युत्पत्तिव्यवहारेषु। परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तिन्यग्भावेषु। अप अनादरभ्रंशाऽसाकल्यवैरूप्यत्यागनञर्थेषु। सम प्रकर्षश्लेषनैरन्तर्य्यौचित्याभिमुख्येषु। निर्निश्चयनिषेधयो। अव निश्चयासाकल्यानादरेषु। अनु पश्चात्साहश्यलक्षणवीप्सा इत्थम्भावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु। निर् अत्यर्थनिषेधनिश्चयवहिष्करणेषु दुर् निषेधकष्टनिन्दाऽवक्षेपणेषु। वि विशेषवैरूप्यनञर्थगतिदानेषु। अधि उपरिभावे। सु पूजनायासातिशयेषु। उत् ऊर्द्ध्वोत्कर्षप्राकट्यनैकट्येषु। परि सर्वतोभावातिशयवीप्सा इत्थम्भावचिह्नभागत्यागनियमेषु। प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्तीत्थम्भावत्यागप्रत्यर्पणसाहश्यविरोधवीप्सासमाधिषु। अभि समन्तादुभयार्थलक्षणवीप्सा इत्थम्भावधर्षणेषु। अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावनेषु। अपि आहरणसम्भावननिन्दाऽनुज्ञाऽल्पत्वसमुच्चयेषु। उप अनुगतिपश्चाद्भावानुकम्पा आधिक्यहीनसामीप्यप्राथम्येषु। आङ् समन्तादग्रहणप्रत्यावृत्तीषदर्थमर्य्यादाव्याप्तिषु। इति गिरुपसर्गः। अत्राचायामित्यादि। अत्र प्रादिषु स्वतौ अर्चायां प्रशसाया गिसज्ञौ न स्त। यथा सुस्तौति अतिस्तौति। अतिरतिक्रमे गिसज्ञो न स्यात्। अतिक्रम फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्ति। यथा अतिसिञ्चति शालीन्। पर्य्यधीगतौ गिसज्ञौ न स्तः। परे' सर्वतोभावोऽधेरुपरिभाव. प्रसिद्धावर्थौ। गत्यर्थधातौ परे पर्य्यधी यदा गति द्योतयतस्तदा गिसज्ञौ न स्त इत्यर्थ। यथा परिसेधति गङ्गा जन.। अतएव "तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि। राघव. शिथिल तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव"। इति रघौ। धातूनामनेकार्थतया स्थाधातोरगत्यर्थे अधेर्गतिद्योतकत्वादुपसर्गत्वाभावे गौक इत्यादिना षत्व न स्यादिति रघुटीकाकार। अपि. पदार्थादिषु पञ्चसु गिसंज्ञो न स्यात्। पदार्थोऽल्पत्व' यथा अपिसिञ्चति अल्प सिञ्चतीत्यर्थ। सम्भाव्यं क्रियासु योग्यताध्यवसाय.। यथा अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम्। गर्हा निन्दा यथा अतिस्तौति वृषल ब्राह्मणक.। अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमति.। यथा सेत्स्यामीति

११। भ्वादिर्धुः।

भ्वादि. १।, धु' १।।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात्।

प्रश्ने अपिसिञ्च। समुच्चयः परस्पर क्रियासश्लेषः यथा अपिसिञ्च अपिस्तुहि। उभय कुरु इत्यर्थ.। एषु गिसञ्ज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारेति समासाभावे गीक इत्यादिना षत्वं न स्यात् सुस्तुत्वा इत्यादौ क्त्वाचो यप् च न स्यादिति फलम्। स्वती इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसञ्ज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्य्यं तु हि च स्म ह वै पादपूरणे स्वतीत्य-मरोक्तन्तु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम्। "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधेति" विस्तरवृत्ति। क्रमेणोदाहरणानि। आदत्ते गृह्णातीत्यर्थ'। प्रसूते अत प्रसवएव धात्वर्थ.। प्रशब्दस्तमेवार्थ द्योतयति प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थ। उपसर्गास्तत्तदर्थाना द्योतका एव नतु वाचका.। क्रिया-वाचित्वमाख्यातु प्रसिद्धार्थः प्रदर्शित'। प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति वोपदेववचनात्। केवलधातोरनेकार्थत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकत्वेनान्यार्थोऽपि धातोरेव कल्प्यते लाघवात्। धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिद्वयकल्पने, गौरव स्यादिति। एव "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यत इति" जैमिनिसूत्रात्। अतएव "निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः। द्योतक-त्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तम्। निपाता अपि द्योतका एव नतु वाचकाः तेषा वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटश्च इत्यत्रापि षष्ठ्यापत्ति। इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्योतकत्वान्न षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी। एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटो न इत्यत्र न स्यात्॥ १०॥

भ्वादिरादिर्यस्य स भ्वादि. मध्यपदस्य लोप लम्बकर्णमानय इत्यादिवत् तद्गुण संविज्ञानबहुव्रीहि.। तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थ.। भवते. सर्वधातूना प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची। भ्वाद्यध्याय इत्यत्र तु गणविशेषवाची। तथाच "भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादय"॥ भू इत्यादय. प्रकृतयो यदा सत्तादिक्रियावाचिका-स्तदैव धातुसञ्ज्ञाः स्युः। भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठे तु अनुकरणात् स्यादेरावश्यकत्वे-ऽपि स्यादेरनुत्पत्ति. प्रकृतिभ्रमनिरासार्था। अन्यथा मन्थविलोडने इति वक्तव्ये संयोगान्तलोपे मनविलोडने इति स्यात्। धुर्धातु.॥ ११॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादि. १।, क्ति. १। ।

स्यादिस्त्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

१३ । क्वद्व्वान्येकद्विबहुष्वेकशः ।

क्वद्व्वानि १।।।, एकद्विबहुषु ७।।।, एकश १।।। ।

क्तेरेकैक वचनं क्रमात् क्वद्व्वसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमादेकद्विबहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । क्त्यन्तान्यौ दली ।

क्त्यन्तान्यौ १॥, दली १॥ ।

क्त्यन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञ. ।

सिश्च तिश्च सिती, सिती आदी यस्य स सित्यादि' द्वन्द्वात् पर श्रूयमाण शब्द' प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायात् स्यादिस्त्यादिश्चेत्यर्थ । क्तिर्विभक्ति. ॥ १२ ॥

रामो जयति रामलक्ष्मणौ जयत रामलक्ष्मणसीता जयन्ति । दारवर्षासिकताजलौकोवस्त्रान्तवाचिदशा-बहुला-कृत्तिका-मघालाजेभ्य. पुलिङ्गगृहाच्च नित्य व्वम् । एभ्यो नित्य बहुवचन स्यात् । दारा वर्षाः सिकताः जलौकसः दशा. । वस्त्रान्तवाचीति किम् ? दशेय ते शुभाऽभवत् । बहुला कृत्तिका. मघा. लाजा. गृहाः । पुलिङ्गादिति किम् ? गृह गृहे गृहाणि । अप्सर सुमनोवल्लजादेर्वा । एभ्यो बहुवचन स्याद्वा । गौरय गाव इमे । सख्याविशिष्टस्य तु एका गौः एकोव्रीहि । गुरुशब्दविशेषणस्य युष्मद एकत्वे बहुवचन स्याद्वा । त्व मे गुरुः यूय मे गुरव. । अविशेषणस्यास्मद एकत्वे द्वित्वे च बहुवचन स्याद्वा । अह ब्रवीमि आवा ब्रूव इत्यर्थे वय ब्रूमः । अविशेषणस्य किम् ? पण्डितोऽह ब्रवीमि । गौरवे सर्वेभ्यः एकत्वे बहुवचन स्याद्वा । भट्टारकपादाः समादिशन्ति भट्टारकपाद. समादिशति । प्रोष्ठपदाफल्गुनीभ्या नक्षत्राभ्यां द्वित्वे बहुवचनं स्याद्वा । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वा. फल्गुन्य । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् । द्वन्द्वे बहुत्वेऽपि द्विवचन नित्यम् । पुष्यः स्वभावादेक पुनर्वसु स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च पुनर्वसु च पुष्यपुनर्वसू । एव सिद्धपुनर्वसू तिष्यपुनर्वसू ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स क्त्यन्तः यथा रामो भवति इत्यादि । त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् लुप्तविभक्तिकाना पदत्वन्तु आतिदेशिकम् । यथा उमा गौरी विद्वान्

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधौ ।

लुपि ७।, न ।१।, सन्ध्याद्यविधौ १॥ ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदाद्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ॥

वारि हरिवत् वागीश इत्यादि। तेन चतुर्थ षष्ठ इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् दान्तत्वाभावाद्विरामाभावे विसर्ग उकारौ न स्तः। क्त्यन्तश्च अन्यश्च क्त्यान्तान्यौ सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायादन्यशब्दस्य क्त्यन्तेन सम्बन्धात् क्त्यन्तादन्य इत्यर्थः। शब्द्यते उच्चार्यते असाविति शब्दः। क्त्यन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्। तद्भिन्नशब्दो लिङ्गसंज्ञः स्यादित्यर्थः। द पद खिर्लिङ्गम्। एतेन कृदन्ततद्धितान्तादीनां धातूनां विभक्तीनाञ्च लिङ्गत्वमायातम्। अत कातन्त्राद्या धातुविभक्ती वर्जयित्वा अन्यस्य लिङ्गसंज्ञां कुर्वन्तीति विरोधः। रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तमानाभ्यां धातुविभक्तिभ्यामप्यन्यशब्दस्य सम्बन्धात् धातुविभक्तिविभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो खिरित्याह। तन्नेयम्। सन्निहितक्त्यन्तशब्दसम्बन्धेनैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावे धातुविभक्त्योरनन्वयभावात्। सत्यामप्याकाङ्क्षायां धातुविभक्त्योरनुवृत्तिवत् प्रादेरप्यनुवृत्तौ तस्यापि लिङ्गसंज्ञानुपपत्तेः। न च विप्रादन्य इत्युक्ते यथा विप्रसजातीयः क्षत्त्रियादिरेव गृह्यते न तु गवादि, तथात्रापि क्त्यन्तादन्य इत्युक्ते क्त्यन्तसजातीयस्य कृत्तद्धितप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वं न स्यादिति वाच्यम्। ण्यन्त सनन्त भाविबुभूषादेर्धातोरपि लिङ्गत्वापत्तेः। न च तत्रैव धातुसंज्ञयैव लिङ्गसंज्ञा बाधितव्येति वाच्यम्। संज्ञाया संज्ञान्तरस्य बाधकत्वाभावात्। अतएव एकस्यैव सिरित्यस्य प्रत्ययत्व विभक्तित्व प्रथमात्वम् एकवचनत्वं घित्व घित्वञ्च संगच्छते। वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वमस्ति चेदस्तु तेन का नो हानिः। ताभ्यां स्यादिप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसंज्ञा सामान्यविधि धातुसंज्ञा विशेषविधि। ततश्च ले सि औ जसिति सामान्यविधेर्धौ स्तिबित्यादिविशेषविधिना बाधितत्वाद्धातोर्न स्याद्युत्पत्तिः। विभक्तेस्तु केवलाया: प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परत्र जातायाश्च समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोत्पद्यते इति नास्ति विरोध ॥ १४ ॥

लोपन लुप् तस्मिन् लुपि। अच आद्य आदिवर्णस्तस्य विधिराद्यविधि। यथा राजभ्यामित्यादौ नस्य लुपि आत्मिभवीति आकारो न स्यात। क्वचिदादिनिमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य न ऐस्। क्वचि-

१६। चादिर्गिर्निः।

चादि ।१, गि ।१, नि ।१।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात्।

दादिनिमित्तक स्याच्च तेन शार्ङ्गिषु पिपक्षु इत्यादिषु षत्व स्यादेवेति रामानन्द। वस्तुतस्तु अ, अवर्ण आदिश्च अश्च इयो समाहार आद्य तस्य विधिराद्यविधि सन्धिश्च आद्यविधिश्च सन्ध्याद्यविधी। लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उग्र इत्यादि। लुप्तस्य य आदिवर्णस्तत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात यथा राजभ्यामित्यादौ न आ। एव वज्रमाचष्टे इति ञौ टिलोपे क्विपि ञेर्लोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ स्यात्स्याराटिति रेफस्य लुपि जकारस्य चुडिति कुङ् न स्यात् तेन वज् इत्येव। लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिरवर्ण एवोच्यते। ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामेव आदिवर्णाना विधेनिषेधेनैवेष्टसिद्धौ अवर्णग्रहणमवर्णनिमित्तक-विधेर्निषेधार्थम्। तेन राजभिरित्यादौ न ऐस्। शार्ङ्गिषु पिपक्षु इत्यादिषु षत्वानुपपत्तिश्च न स्यात्। एवम् आद्ययोर्विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ सन्धिग्रहण सन्ध्यध्यायमूलेण लुप्येव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम्। उक्तौ हि ग्रन्थ समाधिक फलमाचष्टे इति न्यायात्। अतएव दामोदर इत्यत्र सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति स्वय वक्ष्यति। नच भो अच्युत इत्यादौ सन्धिनिषेधार्थ सन्धि-ग्रहणमिति वाच्यम्। गङ्गेऽत्र इत्यादौ व्वेऽमौर्यू इत्यनेन एकारस्य सन्धिनिषेधे तन्निमित्तकस्य अकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात्। केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्तस्य विधिराद्यविधिरिति विग्रह्य लुप्तवर्णस्य आदेरवर्णस्य स्थाने विधि र्न स्यात्तन्निमित्त-कोऽपि विधिर्न स्यादित्याहु। तन्न। भो इह इत्यादौ सन्धिनिषेधात् सार्थकस्य सन्धि-शब्दस्य उक्तत्वाभावे सन्धिग्रहणादित्यादि वोपदेवीयवचसोऽसङ्गते। चैकैशचुदषहोऽ-रित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विसर्गस्य रेफविधान ज्ञापयति। अत्र नञोऽल्पार्थत्व-मिति। तेन "सरसी परिशीलितु मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता" इति नैषधादौ "चौ नीलप्फि धौ" इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमितिन्यायात् तदादे रवर्णस्य ईकार, स्यादेव। एव अधनो धनीकृत इत्यादावपि बोध्यम्॥ १५॥

चादिस्तु च वा,हाहैव नून वै अह आहो अथो उनो। अहो उताहो हो हो रे

१७ । णमितोऽन्त्याचोऽन्तेऽन्त्यस्यादौ ।

णम् इत १॥, अन्त्याच, ५।, अन्ते ७।, अन्त्यस्य ६।, आदौ ७। ।

णित् यस्योच्यते तस्यान्त्यादच: परो निदन्ते ङिदन्त्यस्य. स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्त्य: ।

पर ।१।, त्य १। ।

प्रकृते: परो य: स त्यसंज्ञ: स्यात् ।

१९ । अं अ: नुवी ।

अ अ १॥, नुवी १॥ ।

अकार उच्चारणार्थ' बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमान्नुवि-संज्ञौ स्त: ।

अरि ईहि हे अहे । उरि ए ऐ तिर्य्यक् ओ औ अमा किल खलु नञादयोऽपि बहव णिशब्दे नेह णिसंज्ञापठितशब्दा एव गृह्यन्ते । तेन खल्वादीनामचांदौ णिसञ्ज्ञाऽभावेऽपि निसञ्ज्ञा व्यसञ्ज्ञा च ततश्च राजानमतिक्रान्ता अतिराजी इत्यादौ व्य पूर्वमिति पूर्वनिपात । निर्निपात' ॥ १६ ॥

णम्संज्ञा इत् येषा ते णमित । णिदयस्योच्यते इत्यादि णकारेदागमी यस्योच्यते तस्य अचा मध्ये अन्त्यादच पर. स्यादिति परिभाषितम् । यथा नुणयमादावित्यादिना ज्ञानानि पयांसि । एव नकारेदागमी यस्योच्यते तस्यान्ते स्यात् । यथा नणट्नङश्चक-न्नित्यादौ ङकारेदादेशो यस्योच्यते तस्यान्त्यस्य स्थाने स्यात् । यथा वेरयङ्नामीत्यादौ मकारेदागमो यस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा नुमाम स्वद्यावित्यादौ । यस्योच्यते इति षष्ठ्यन्तनिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्ग । तेन ङकारेतौ विभक्तयौ लिङ्गात्परा एव मूर्द्धन्यणकारेतौ णवादयो धातो' परा एवेति ॥ १७ ॥

अत्र पूर्वजायमानस्यापि वष्टौ प्रत्ययत्व वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ । वस्तुतस्तु वेर्वंहु:प्रागिति सूत्रस्य लि'परोवहु. स्यात् सच वहु परत्र जातोऽपि प्राक् स्यात् तस्य पूर्वनिपात स्यादित्यर्थ इति व्याख्यानादेवास्य प्रत्ययत्वम् ॥ १८ ॥

अ अ इति लुप्त प्रथमाद्विवचनान्तम् । नुरनुस्वार. विर्विसर्ग ॥ १९ ॥

२०। क+पौ◡मून्यौ।

क+पौ◡१॥, मून्यौ १॥।

कपावुच्चारणार्थौ वज्रगजकुम्भाकृती वर्णौ क्रमान्मूनी संज्ञौ स्तः।

२१। होभस्।

ह १।, भस्।१।।

हकारो भस्संज्ञः स्यात्।

इति सज्ञापाद ।

कपावुच्चारणार्थौ। मूर्जिह्वामूलीय.। नीरूपध्मानीय। जिह्वामूले उच्चार्य्यतेऽसाविति जिह्वामूलीय। उपध्मानीयस्य उत्पत्तिस्थानमोष्ठ सर्पश्वासवदुच्चारणम्। "नुवी पूर्वेण सम्बद्धौ मून्यौतु परगामिनी। चत्वारोऽयोगवाहाख्या णत्वकर्मण्यचो मता.। अच. स्वय विराजन्ते हसस्तु परमाश्रयेत्।" ॥ २०॥

ब्रह्मित इत्यादावनुस्वारार्थ अवोढ इत्यादौ सिलोपार्थश्च एतद्विधानम्। ननु अ इ उ ऋ लृ इत्यादि सूत्रे शषसह इति हकारस्य पुनरुक्तौ भहसज्ञयैवेष्टसिद्धौ एतद्विधान कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन कौशलाभावात्॥ २१॥

इति सज्ञापाद'।

एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूह पादः। परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयो. प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायादेकार्थावच्छिन्नत्वम्। अथ सूत्रलक्षणम्। सूत्रयति अर्थ ग्रथ्नाति इति सूत्रम्। सूत्रकग्रन्थे पचादित्वादन्। तथाच,— "अल्पाक्षरमसन्दिग्ध सारवद् विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्र सूत्रविदो-विदु:॥" तच्च षड्विध "सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विध सूत्रलक्षणम्॥" व्यवहारार्थ शास्त्रे कृत' सङ्केत. सञ्ज्ञा यथा इत्कृते इत्यादि। ग्रन्थस्य सक्षेपनिर्वाहार्थ सङ्केतविशेष परिभाषा। यथा चपोदिता इत्यादि। अप्राप्तप्रापको विधि.। सतु द्विविध.। वर्णोत्पादनरूपोऽभावरूपश्च। वर्णोत्पादनरूपो यथा सहर्षोर्घ इत्यादि॥ अभावरूपो द्विविध: नाशो निषेधश्च। नाशविधिर्यथा लोपऽसोमाडोरित्यादि। निषेधविधिर्यथा नाजोऽन्त इत्यादि। सामान्यप्राप्तस्य

द्वितीयः पादः ।

अच् सन्धिः ।

२२ । सह णेँ घंः ।

सह ।१।, णेँ ७।, घं १।।

णेँ परे पूर्वस्य णेँन सह घंः स्यात् । मुरारिः लक्ष्मीश विष्णूत्सवः धातृद्धिः, शक्ल्हदन्तः, होतृकारः । (मुर-अरि.,

---

विशेषावधारण नियम । यथा रडोवि सुपीत्यादि । अन्यधर्मस्याऽन्यत्रारोपण-मतिदेश । यथा इण्वदिक इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिरधिकार । स तु त्रिविध । "सिंहावलोकिताख्यश्च मण्डूकप्लुतिरेव च । गङ्गास्रोत इति ख्यात अधिकारास्त्रयो मता. । सिंहावलोकितो यथा वावगोदान्ते इत्यस्मात् दान्ते इति पदस्य ऋक्यागित्यन्तेषूपस्थिति । मण्डूकप्लुतिर्यथा । टाभिस्ङेङसि इत्यस्मादत इति पदस्य आक्तिमभवीत्यत्रोपस्थिति' । गङ्गास्रोतो यथा र्लं सि औ जसित्यस्मान्निरितिपदस्य तद्धितपर्य्यन्तेषूपस्थितिरिति । एव "कार्य्यी कार्य्यं निमित्तञ्च त्रिभि. सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्य्यिकार्य्याभ्या क्वचित् कार्य्यनिमित्तत. । यस्य निर्दिश्यते कार्य्यं स कार्य्यी गदितो बुधै । क्रियते यत्तु तत्कार्य्यमादेशप्रत्ययागमै । यस्मात पर परं यस्मिन् तन्निमित्त द्विधा मतम् । आकाङ्क्षायान्तु रुवषामनुवृत्ति. परं भवेदिति" एवञ्च "वहिरङ्गविधिभ्य स्यादन्तरङ्गविधिर्वली । प्रत्ययाश्रितकार्य्यन्तु वहिरङ्गमुदाहृतम् । प्रकृत्याश्रितकार्य्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् । प्रकृते पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतर तथा । सावकाशविधिभ्य. स्याद्वली निरवकाशक । कस्यचित् भिन्नकार्य्यस्य प्रथमे परतस्तथा । सम्भवेद्विषयो यस्य स विधि. सावकाशक । आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि सम्भवेत् । स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशक. । तथा सामान्यकार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्वली । बहवो विषया यस्य स समान्यविधिर्भवेत् । अल्प. स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मत । आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधि. । प्रकृते. प्रत्ययस्यापि सम्बन्धे यो भवेदपि । तयोरनुपघाती स्यादागमः स बुधैर्मत. । आदेश उपघाती यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । सकलेभ्योविधिभ्य. स्याद्वली लोपविधिस्तथा । लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशविधिर्वलीति ।' सन्धिज्ञान विना पदसाधनस्याशक्यत्वात् सन्ध्यध्यायमेवादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, धातृ-ऋद्धिः, शक्ल-लृदन्तः, होतृ-लृकार)।

२३। आद्गुणः।

आत् ५।, इक् एचौ ६॥, गुणौ १॥।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् गुणौ स्तः। हृषीकेश दामोदरः। (हृषीक-ईशः, दामन्-उदरः)। सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः। माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णैकत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्य, भवौषधम्। (माधव-ऋद्धिः, शिव-लृकार, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्य, भव-औषध)।

ननु पिता सहागत पुत्र इत्यादौ यथा द्वयो. पृथगागमन प्रतीयते तथात्रापि द्वयोरेव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न वालुकाभि सह मृत्पिण्डीघटो जायत इत्यादिवदपृथक् साहित्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। सहशब्दस्य गम्यमानत्वेऽपि तृतीयाविधानात् वर्णेन दीर्घं इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सहवर्णे दीर्घं इति विधान पूर्वस्य दीर्घविधाननियमार्थम्। अन्यथा दीर्घस्य पौर्वापर्यनियमाभावात् परस्यापि पूर्वेण सह दीर्घत्वेऽपि होत्लृकार इत्यनिष्टापत्ति.। ननु अवर्णादेर्दीर्घविधौ कण्ठ्यत्वेन समान. एकारादि कथ न स्यादिति चेन्न एकारादेरांशिकतालव्यत्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमानस्याकारादेरेवोचितत्वात्। किञ्च दीर्घस्य अज् धर्मत्वात् वाक्करीति तद्ददाति इत्यादौ न प्रसङ्गः। मुरारि. इत्यादौ द्वयोरेकस्मिन् दीर्घे पूर्वहलस्य तेनैव सम्बन्ध. हलेऽकार उच्चारणार्थ इति स्वरसात्। हलाना परवर्णसम्बन्ध विनापि उच्चारण न सम्भवतीति परवर्णयोगसिद्धे। शक्लृ धातु शकृलनामा कश्चिद्वा। शक्लृदन्त इति लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिकमदीश्वरौ। होतॄकार इति होत्रा उच्चारितो लिखितो वा लृकार इत्यर्थ ॥ २२ ॥

हृषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईकारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योग। एव सर्वत्र। दामोदर इति दाम रज्जुरुदरे यस्य इति विग्रहे दान्तत्वाद्विरामे नोलुप् फधौ इत्यनेन नस्य लुपि "लुपिन सन्ध्याद्यविधौ" इत्यनेन सन्धिनिषेधेऽपि कथ सन्धिः स्यादित्याशङ्क्याह। सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति। अस्यार्थः सन्धिग्रहणात्

२४। गेर्धोरनेधिन एङ्ऋकोः।

गे. ६।, धो ६।, अन् एध् इन. ६।, एङ् ऋकौ ६॥।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरेङ्ऋकोरवर्णेन सह क्रमात् गुब्रौ स्तः। प्रेजते, परोखति, अपार्च्छति। (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ऋच्छति)। अनेधिनः किं, उपैधते अवैति। (उप-एधते, अव-एति)।

२५। लिधोर्वा।

लिधो. ६।, वा।१।।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्य्यं वा स्यात्। प्रेकीयति, प्रैकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति. प्रार्चीयति, प्रर्चीयति, प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति। (प्र-एकीयति, प्र-ओघीयति, प्र-ऋचीयति, प्र-ऌकारीयति)।

लुपि न सन्ध्याद्यविधी इति सूत्रे उद्वर्त्तितस्य सन्धिशब्दस्य ग्रहणात् सन्धिलुप्येव सन्ध्यध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अध्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धिः स्यादेवेति। सन्धिरत्र सन्ध्यध्यायसूत्रविहितकार्य्यं नतु वर्णद्वयमेलनम्। तेन पिपच्चादिशब्दाना सयोगान्तलुपि ककारस्य झप्झसोरित्यनेन चपे जवे च कृते पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम् यद्यपि आदिर्गेजूटोर्गुब्रौ इति कृते एच्च ऊट् च द्वयो समाहारे एजूट् तत' इक्च् एजूट् च इर्गजूटौ तयो.। इति व्याख्याने आदूटोर्व्रिरिति सूत्र कर्त्तव्य न स्यात् तथापि इर्गचोरिति कृत ज्ञापयति। स्वभावादेकपदे क्विपः प्राक् समासे च आदूटोव्रिरित्यनेन व्रि स्यात्। यथा श्रव विकारे क्वौ श्रौति धावुञ जवे धौति जनान् अवतीति जनौ इति अन्यत्र अवतीति ऊ तव ऊ मम ऊ' इत्यादौ गुण एवेति। एवम् उभयत्र समाहारे आरालैच् इत्यादिवत सूत्रलाघवैक्यादिना अप्रत्यक्षाभावे आसुब्रीगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ कथमेतत् गौरव ? स्पष्टार्थम्॥ २३॥

न विद्यते एधिनौ यत्र सोऽनेधिन् तस्य। ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनोर्धात्वोर्वर्जनादेव धातो' प्राप्तौ धोरित्युपादान व्यर्थमिति चेन्न उद्दृत्तोहि ग्रन्थ समाधिकफलमाचष्टे इति न्यायादप्राप्तलिङ्ग-

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

लोप, १।, अस्य ६।, ओम् आङो ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः । (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-इहि, ब्रह्म-आ-ऊतम्,(आ-ऋषिः अर्षिः) राज-अर्षिः । स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य ।

मन्त्रस्यैव धातौ प्राप्तव्यत्वात् । अतएव प्रकृष्ट एजक प्रैजक, इत्यादौ न गुणः स्यात् । धातोर्लृकाराभावादेङृतोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकोग्रहण परत्वानुवृत्त्यर्थमेव ॥२४॥

लिश्चासौ धुश्चेति लिधु, तस्य एकस्मिन् लित्वधुत्वयोरसम्भवात् आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थ । एकमिच्छति एकमिवाचरति वा इति क्ये कृते अवर्णस्य ईकारे सनाद्यादिर्धुरिति धातुसञ्ज्ञाया तिप्शपौ । ततश्च प्रकर्षेण एकीयति इति व्यस्यग्यनुकारेरिति समासेऽनेन गुण पक्षे वृद्धि । एव सर्वत्र । प्रोद्धारीयति इत्यादौ पूर्वापरयो परोविधिर्बलवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मिकल्पनातोहि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशाद्विभक्तिर्विपरिणाम इति न्यायेन षष्ठ्यन्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहावर्णोपादान सामान्यावर्णप्राप्त्यर्थं सहशब्दनिवृत्त्यर्थञ्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव लोपः स्यादिति शिवायोन्नम इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तत्वे यस्य न लुप् । एव तात एहि इत्यादौ तकारस्य न द, । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङि-परेऽवर्णलोपो भवतीत्यत आह शिवेहि इत्यादि आङ्पूर्वं इण् गतौ हि एहि । वेञ तन्तुसन्ताने क्त' ऊतम् आ सम्यक् प्रकारेण ऊतमोतम् आसम्यक्प्रकारेण ऋषिरर्षि, । स्थानिवदादेश इति । सन्धावजादेश पूर्वविधि प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थ । यथा शिवेहीत्यादौ एकारस्य आङ्तुल्यत्वे पूर्वस्य अकारलोप । अजादेश, कि सयन्तीत्यत्र यस्य स्थानिवत्त्वाभावात् मस्यानुस्वार' प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घ । पूर्वम्प्रतीति कि स्मृत, उ शिवो येन स स्मृतो, तस्योत्सव स्मृतवुत्सव' । अत्र ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । सन्धेरन्यत्र तु सर्व आदेश पूर्वम्प्रति पर प्रति च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वम्प्रति यथा विकीर्य्य इत्यादौ क्वाचोयपि अगुणत्वादिर् । परम्प्रति यथा द्वे स्मृतो इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ऊस्वपरत्वाद्बेर्लोप । नच एभ्य आमादीना नुमादिप्रसक्तौ

२७ । एवेऽनियोगे ।

एवे ७।, अनियोगे ७। ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । अद्येव (अद्य-एव) । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । (अद्य-एव गच्छ) ।

२८ । वौष्ठोत्वोः से ।

वा ।१।, ओष्ठोत्वो ७॥, से ७। ।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति । बिम्बोष्ठ बिम्बौष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । (बिम्ब-ओष्ठः, स्थूल-ओतुः) । से किं तवौष्ठः । (तव-ओष्ठः) ।

बह्वनिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् येषु अनिष्ट तेषु स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् । अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनार्थमेव न्याय. स्वीक्रियते नत्वनिष्टार्थमिति प्राहु. । पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिद नित्यमित्याशङ्क्याह । द्वयोर्विभाषयोरित्यादि । यत्र वाशब्द केवल विकल्पवाची तत्रैवाय नियमः । यत्र तु व्यवस्थावाची तत्र विभाषाद्वयमध्यवर्त्तिन इष्टत्वान्नित्यत्वम् अनिष्टत्वादनित्यत्वमिति बोध्यम् । तत्र अयायूर्लुव्वेति गोर्वेत्येतयोर्मध्ये एङोऽत इत्यस्य नित्यत्व सतुकख पफेवेति यवाचोत्येतयोर्मध्ये शसिशसिति कखपफयोर्मून्यावित्येतयोर्द्वयोर्विकल्प । अतोऽद्ब्युरिति अभोभगो इत्यादौ द्वयोर्नित्यत्व सगच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तेर्घञि सिद्धेन नियोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातूनाम नेकार्थत्वात् । एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणान्युच्यन्ते । तत्र सादृश्यसम्भावनयोर्वर्त्तमान एव शब्दे परे अवर्णस्य लोप. स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपो न स्यात् इत्यर्थः । अतएव एवे अनवधारणे इति काश्मीरका पठन्ति । अद्येवेति । ह्यो यत् कृतं तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थ' । एव चर्मेव रज्जुरित्यादि । सम्भावनायान्तु तदद्येवाभूदित्यादि । अवधारणे तु अद्यैव गच्छ अन्यदिवसे न इत्यर्थ. । एव मिथ्यैव श्री श्रियमन्वा इति भट्टि. । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् इति रघुः । अपदोषतैव विगुणस्य गुण इत्यादि ॥ २७ ॥

वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठो वृषः प्रोष्ठी मत्स्यविशेषः । इति सञ्ज्ञाया

२६ । वीसे त्वृतोव्रिं ।

वीसे ७।, तु ।१। ऋत' १।, व्रि २। ।

अवर्णात्पर ऋतो व्रिमाप्नोति वीसे सति । शीतार्त्तः (शीत-ऋत.) । वीसे कि परमर्त्तः । (परम-ऋतः) । (अत्र कर्मधारयसमासे गुण.) । त्वन्तस्य नानुवृत्ति' ।

३० । ऋणप्रवसनवत्सरवत्सतरदशकम्बलस्यर्णः ।

ऋण—कम्बलस्य ६।, ऋणः १। ।

एषामवर्णात् पर ऋणो व्रिमाप्नोति । ऋणार्णं प्रार्णं । (ऋण-ऋण, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ ।

स्व अक्षयो ६॥, ईर ऊहिण्यौ १॥ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ व्रिमाप्नुतः । स्वैरं, अक्षौहिणी । (स्व-ईरं, अक्ष-ऊहिणी) ।

नित्यम् । आ ओष्ठादोष्ठम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आङोलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायाल्लोपस्य आदेशत्वे स्थानिवदादेश इति न्यायादाङ्लोपस्य आङतुल्यत्वे तवोष्ठ ममोष्ठमित्यादौ लोपोऽस्योमाङोरित्यकारलोप' ॥ २८ ॥

निमित्तकार्य्यिणोरव्यवहितसम्बन्धादृकारस्यैव वृद्धि । अन्यथा येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादकारस्यैव वृद्धि प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ च व्याख्येय त्वन्तस्य इत्यादि । त्वन्तस्य पदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थ । (वीसे तृतीयातत्पुरुषसमासे । शीतेन ऋतः पीडित इत्यादि विग्रहवाक्य स्यात्) ॥ २६ ॥

एव वसनार्ण वत्सरार्ण वत्सतरार्ण दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णो देश. दशार्णा नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम् । (ऋणात्पर ऋण ऋणार्ण प्र प्रकृष्टमृण प्रार्ण, वसनाय ऋण वसनार्ण, वत्सरेण देयमृण वत्सरार्णं, वत्स तरार्थमृण वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊहिणीति मूर्द्धन्यनिर्देशात् अक्षानूहितु शीलमस्या इति वाक्ये सञ्ज्ञाया णत्वे अक्षौहिणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षोहिनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्योढ़ोढ्यूहाः ।

प्रस्य ६।, ऊढ ऊढि ऊहा. १॥।

प्रस्यावर्णात् परा एते व्रिं यान्ति । प्रौढः प्रौढ़िः प्रौह । (प्र-ऊढ़ः, प्र-ऊढ़िः, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा ।१।, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ व्रिं वा प्राप्नुतः । प्रैषः, प्रेषः प्रैष्यः प्रेष्यः । (प्र-एष , प्र-एष्यः) ।

३४ । मनीषाः ।

१॥। ।

मनीषाद्या निपात्यन्ते । मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा,

वहैर्वा प्रापणे क्त. ऊढ क्ति ऊढि ऊहड तर्के घञ् ऊह. ॥ ३२ ॥

वाशब्देनेह समुच्चयार्थतया वृद्धे. पूर्वोऽवर्णलोप समुच्चीयते । तेन प्रस्यावर्णात् परावेषैष्यौ वृद्धिं वा प्राप्नुत । एवम् एषैष्ययो. परयो. प्रस्यावर्णस्य लोपश्च स्यात् इत्यर्थ. । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गेर्धोरित्यादिना गुणविधान तद्धेयम् । इषधातोर्घञ् व्यणोरुत्पत्तौ द्वितीयचरणे लिङ्गसञ्ज्ञाया गेर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ ३३ ॥

बहुवचन गणार्थ गणश्च दशाध्यायी सूत्रव्युत्पाद्यमय । नच तदा अध्यायान्तरे निपातनसूत्रैरलमिति वाच्य तेषामस्यैवोदाहरणार्थकत्वात् यल्लक्षणेनानुत्पन्न तत् सर्व निपातनात् सिद्धमिति भाष्य निपातनलक्षण यथा "वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च, द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तमिति" प्राञ्च. । मनीषेत्यादि ईषेति ईषङगतिदानेच्चणहिंसे इति मूर्द्धन्यान्तस्वरूपम् । मनस ईषा मनीषा एव हलीषा लाङ्गलीषा शकौ देशविशेष. शकानामन्धुः कूप. शकन्धु. । कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या । अन्यत्र कुलाटा कुलवधू. । सीमानमन्तति बध्नाति इति सीमन्त. केशविन्यास. । अन्यत्र सीम्नोरन्त. सीमान्तः पतन्नञ्जलिरस्येति पतञ्जलिर्मुनिविशेष. । सारमङ्ग यस्यासौ सारङ्गश्चातकादि. । अन्यत्र साराङ्गो मल्ल. । एव तालव्यवत्यामीशाया हललाङ्गलयोरकारलोपो वा हलीशा हलेशा

शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, मारङ्गः। (मनस-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल-ईषा, शक अन्धु', कुल-अटा. सीम अन्तः, पतत्-अञ्जलि. मार-अङ्गः)।

लाङ्गलीशा लाङ्गलेशा समीऽर्थो यस्य स समर्थ हनूरस्यास्तीति हनूमान्। हिनस्तीति सिंहः। कं दर्पयतीति कन्दर्प। शतात्पर पर शत सहस्रात् परं पर'सहस्र' पार करीतीति पारस्करी देश। एकाधिका दश एकादश षडधिका दश षोडश उद्गतोऽम्बर उडुम्बर'। शुद्ध ओदनो यस्य स शुद्धोदन। उषसि बुध्यते उषर्बुध। गवा पद गोष्पदम्। गोभि सेवितो देश मानञ्च। काम्यकर्माणि साकर्त्तु शीलमस्येति सस्करी भिक्षु। अपस्करी रथाङ्गम्। अवस्कर पुरीषम् अटान् अवतीति अटवी अरण्य तस्करोतीति तस्करश्चौर। बृहता देवाना पति बृहस्पति। समसशन समशनम्। अङ्गत्यस्मिन् इति अङ्गणम्। उत्थानम् मूर्द्धन्यान्तम।

गवायुतिर्गव्युति क्रोशयुगम्। वनस्य पति वनस्पति पुष्प विना फलितो वृक्ष। आस्पद प्रतिष्ठा। आश्चर्यमद्भुतम। पृषदुदर यस्य स पृषोदर पृषदुद्यान पृषोद्यानम्। केशिनमवधीत् केशव। अच्छिभ्या पर परोक्ष पश्चादर्द्धं पश्चार्द्ध हरिरिव चन्द्रो रमणीयो हरिश्चन्द्र। भुवोलोक भूर्लोक मुक्ति ददातीति मुकुन्द। पक्षे मुक्तिद। विष्किरो विकिर. पक्षी। अर्द्धमशनम् अर्द्धाशनमिति केचित्। आकृत्यान्येऽपि वक्तव्या प्रसन्नाद्यामनीषिभि। अन्योन्य परस्परमितरेतरम्। एते व्यतीहारे निपात्यन्ते। एषा क्लीवत्वमेकत्वञ्च नित्यम्। अन्योन्येन परस्परेण इतरेतरेण पुभि' स्पर्द्धते। स्त्रीक्लीवयोर्विभक्तेराम् वा। अन्योऽन्येन अन्योऽन्या स्त्रीभ्या स्त्रीभिर्वा धनाभ्यां धनैर्वा स्पर्द्धते। एवमनादिस्थयोरज्ञातयोर्यंवयोर्हसि लुक्। अवतीति ऊः नद्या ऊ नद्यू तस्येहा नद्योहा। इ काम पटुश्चासौ इश्चेति पट्वि तस्योत्सव पट्युत्सव। अनादिस्थयो किम्? इश्च उश्च ऋच्चयृत. उश्च इश्च ऋच्च व्यृत। हसि किम्? नद्येषा मध्वीहा। इतावुञ्जोवा ऊ। ऊइति उ इति विति। चपोञम् सानुनासिके न द्वि। चपो ञम् स्याद्वा सानुनासिके परे तस्य च द्वित्वं न स्यात्। विण्ँ इति विड्ँ इति तन्ँ इति तद्ँ इति दङ्ँ इति दग्ँ इति। नोरनुनासिक खसे। अनुस्वारस्यानुनासिक' स्याद्वा खसे परे। अनुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकृतिवर्ण.। भवाँश्चन्द्रः भवांश्चन्द्रः भवाँष्टङ्क. भवांष्टङ्कः भवाँस्तत्र भवांस्तत्र काँस्कान्

कास्कान्। मनयवलयुक्तहे मनयवलाश्लिन। मनयवलयुक्ते हकारे परे अनुस्वारस्य स्थाने क्रमादनुनासिकसहिता मनयवला वा स्यु । सँम्ह्मलयति सह्मलयति सँनह्नुते संह्नुते किँय्ह्यो भ्रत, किं ह्योभ्रत, किँव्ह्वलयति किह्वलयति किँल्ह्लादयति किह्लादयति। चपः खयः शसि। चपस्य खय. स्याद्वा शसि परे। वाख्शूर; वाक्शूर वाक्क्रूर छिठ्षष्ठ' छिट्षष्ठ तथ्साधु' तत्साधु अफ्सोमा अप्सोमा अफ्सरस' अप्सरस । भथ्र्सन भर्त्सनम्। हसाल्लोपो ये यस्य। हसात् परस्य यस्य लोप स्याद्वा ये परे। आस्ये भवम् आसम् आस्य हसात् कि शय्यते केचित्तु अभ्रति वभ्रति मभ्रतीना रेफस्य यकारे परे लोप विभाषया विधाय अभ्यते अभ्रते वभ्यते वभ्रते मभ्यते, मभ्रते इत्याहु । झसिर्णे झस'। झसात् परस्य झसस्य लोप स्याद्वा सवर्णे झसि परे। भिन्ते भिन्त्ते रुन्धे रुन्द्धे। हसात् कि दिक्करोति। खप् परे शसित्ते खप्परो यस्मात् तस्मिन् शसि परे विसर्गस्य लोप स्याद्वा। कश्च्योतति क श्च्योतति कष्ठीवति क ष्ठीवति कस्तौति क स्तौति। एकाधिकरणे राज्ञि प्रचेतसोऽसे रेफ । एकाधिकरणे राज्ञि परे प्रचेतसो विसर्गस्य रेफ स्याद्वा न तु समासे। हेप्रचेताराजन् हेप्रचेतोराजन्। एकाधिकरणे किम्? एहि प्रचेतोराजन् गच्छ। असमासे कि प्रचेतोराजस्य धनम्। स्वादर्होहसोऽनचि तु द्वि । ऋस्वात परो रेफहकारवर्जोहसोद्वि स्याद्वा न त्वचि, चित्त चित्तं सिद्ध्राति सिध्यति ऋद्ध्र ऋध्र कॢप्प्यते कॢप्यते। त्वक्क त्वक् मुक्क मुक्। दीर्घादपीति केचित्। गात्त्रं गात्रं वाक्क वाक् अर्हं किं जागर्त्ति अत्र रलोपे पूर्वस्य दीर्घापत्ति। मुह्यति। अनचि कि वदति। अचो रहाभ्यां यप'। अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परो यपो द्वि स्याद्वा। हर्य्यक्षां हर्यक्षा पूर्व्वं पूर्वं निर्ण्णय' निर्णय कर्म्म कर्म वर्द्धते वर्धते गर्व्भं गर्भं मूर्क्खं' मूर्खं अर्च्चां अर्चां प्रह्ल्लादते प्रह्लादते। अच' कि पित्र्य सह्लादते यप कि अर्हण दर्शनम्। खपाच्छस। खपात्पर: शसो द्वि स्याद्वा। त्वख्श्श्य्या त्वख्श्य्या त्वक्श्श्य्या त्वक्श्य्या अफ्स्सरस अफ्सरस' अप्स्सरसः अप्सरस। खपात् कि हल्षु। शस कि वाक्चारु। शसात् खप। शसात्पर' खपो द्वि. स्याद्वा। कश्च्चौर कश्चौर। कष्ठ्ठीवति क ष्ठीवति कस्त्तौति क'स्तौति। णपाद्यल। णपात्परो यलो द्वि स्याद्वा। नद्यात्र नद्यत्र मध्व्वत्र मध्वत्र वज्र पूर्वरेफस्य लोप शुक्ल्ल: शुक्ल णपात् कि शिष्य.। यल कि दुग्धम्। यलात् णप'। यलात्परोणपोद्वि. स्याद्वा। अश्वय्क्करोति अश्वय्करोति मूलव्क्खनति मूलव्खनति। वल्क्कलं वल्कलम्। ईयकारकयोरन्यस्य दन् नित्यम्। अन्यस्य नित्य दन् स्यात् ईये कारके च परे। अन्यस्येदम् अन्यदीय अन्यत्कारकम्। आशीराशास्था

अच् सन्धिः।

३५। यलायवायावोऽचीचः।

यल अय् अव् आय् आव १।॥, अचि ७।, इच ६।।

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः। त्र्यम्बकः, विष्णूीशौ, धात्रच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः। (त्रि-अम्बकः, विष्णु-ईशौ, धातृ-अच्युतौ, ऌ-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः)।

३६। वावगोर्दान्ते।

वा।१।, अव।१।, गोः ६।, दान्ते ७।।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते। गवेशः, गवीशः (३५ सू)। (गो-ईशः)। दान्ते किं गवे। (गो-ए)। गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम्। (गो इन्द्रः, गो-अक्षः। उभयत्र गवादेशो नित्यम्।)

स्थितौदूत्युत्सुकरागेष्वचीषीसे। अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु नतु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयो.। अन्यदाशी अन्यदाशा अन्यदास्था अन्यदास्थित. अन्यदूतिः अन्यदुत्सुकः अन्यद्राग । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः। वार्थे। अन्यस्य दुन् स्याद्वा अर्थे परे नतु तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोः। अन्यदर्थः अन्यार्थः। तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थ' अन्यार्थ. ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बक इति त्रीणि अम्बकानि चक्षूंषि यस्येति विग्रहः। लोचनं चक्षुरम्बकमिति शाश्वतः। लक्ष्मीश इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् इति न्यायाद्दीर्घ एव। ऌकारस्याकृतिरिव आकृतिर्यस्य स लाकृतिर्नवमोऽङ्क' ॥ ३५ ॥

वृत्तौ गोरिचो ग्रहणात् गवावादेरिति कृते ऌकारस्याप्यवादेशे चित्रगवाचार्य्य इत्यादि सिद्धमित्येके। अव इत्यकारान्त । गवीश इत्यत्र अयायोरित्यादिना वकारलोपाभावस्तु तत्सूत्रीय-वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। गवेन्द्रेति विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

३७ । अयां य्वोर्लुब् वा ।

अया ६॥, य्वो' ६॥, लुप् ।१।, वा ।१। ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । हरएहि हरयेहि, शम्भइदं शम्भविदं, श्रिया एति श्रियायेति, विष्णा-उत्क: विष्णावुत्क । (हरे-एहि, शम्भो-इदं, श्रियै-एति, विष्णौ-उत्क:) ।

३८ । एङोऽत: ।

एङ ५।, अत ६। ।

दान्ते स्थितादेङ: परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव, विष्णोऽव । (हरे-अव, विष्णो-अव) ।

अयामिति बहुवचननिर्देशादय् अव् आय् आव्स्वरूपाणां आदेशानामनादेशा-नाञ्च ग्रहणम् । न च उपस्थितत्वादादेशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् । सन्निच्छाया-मित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुवृत्तावपि गुणानिमीत्यनेन स्वार्थे सनन्ते चिकित्सतीत्या-दावपि गुणनिषेधदर्शनात् । ततश्च अन्तक्विबन्तानामय् अव् आय् आव् स्वरूपाणा-मपि यवयोर्लुब्वेति । तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादवे परे एवेति बोध्यम् । यथा राम याति पापं ह्वयति गङ्गा याति लता ह्वयतीति क्विप् रामया पापह्वट् गङ्गाया लताह्वट् । ततस्तमाचष्ट इति औओमश्चेति ङित्वात् टिलोपे पुन' क्विप् अेर्लोपे राम आस्ते रामयास्ते पापएष पापवेष: गङ्गाअयं गङ्गाययं लताएक' लतावेक: । रामभ्या रामय्भ्या पापगच्छति पापव्गच्छति गङ्गाधीर. गङ्गाय्धीर: लतादण्ड: लताव्दण्ड' । स्वसेतु रामय्करोति गङ्गाय्साधु' । एव सति आदद्वोरिति कृते अवर्णात् परयोर्यवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति कृतन्तु अयादीनामेक-पदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुव पठय् इति पुव पठव् इति पुव पठ माय् इति पुत्र पठमाव् इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्ग । अथवा अवर्णस्य य्वोर्दान्तत्वमिति सन्देहनिरासार्थ-मयामिति । लुक्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्धि ॥ ३७ ॥

दान्ते किं शयनं भवनम् । (शे-अन, भो अन) ॥ ३८ ॥

३९। गोर्वा।

गो ६।, वा।१।।

गोरति वा सन्धिः। गोऽग्रं (३८ सू), गोअग्रं (३९सू), गवाग्रं (३६ सू)। (गो-अग्रं)।

४०। नाजोअन्तोऽनाङ्निः प्लुश्च।

न।१।, अच्।१।, ओ-अन्त. १।, अनाङ्।१।, नि. १।, प्लु १।, च।१।।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्ज्जः सन्धिं नाप्नोति प्लुश्च। अ अनन्त, ई ईश्वर, उ उमेश, अहो ईशान, कृष्ण एहि। अनाङ् किम्?।

मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः।
य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित्॥
आत्मबोधादैकदेशादालोक्योपरतेर्हरिः।
आ एवं तत्त्वमर्य्यादा आ एवं तत् कृतं मया

इह लुपोऽनुवृत्तौ वावगोरिति विशेषविधेरप्राप्तिपक्षे एङोऽत इत्यस्य चरितार्थत्वादेतत्सूत्रस्यैव वैफल्यं स्यादिति प्रकरणबलात् सन्धिर्विभाष्यते। न च सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति न्यायाद्यादौ प्रवृत्तस्य एङोऽत इत्यस्य विभाषार्थोऽयं विधिरिति वाच्यम्। लोपविधेर्विशेषेतरत्वैव बलवत्त्वात्। अन्यथा सुवृट् इत्यादौ षड् वाधित्वा स्यान्तस्यारादित्यादिना लुप् प्रसज्येत। न च तत्र षङ' सार्थकत्वार्थमेव लुप् न स्यात् इति वाच्यम्। द्रष्टव्यमित्यादौ षङ सार्थकत्वात्। ततश्च अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात्। अत इति पद सप्तम्यन्तं भूत्वा अनुवर्त्तते। इत्यत आह गोरतीति। अच वाशब्दीयव्यवस्थया गामस्वतीति क्विपि गवाड्। अत्र अवौ नित्य ॥३९॥

ओ अन्त इति पृथक् करणादच्पदेन तन्मात्र प्रतीयते। अन्यथा व्रजवदरलजनिम इत्यादिवत् अजन्तस्यैव प्राप्तिः स्यात्। किञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि ओदन्तप्राप्तौ ओदन्तग्रहणम् ओदन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरेव निषेधो नतु सर्ववर्णानामिति ज्ञापनार्थम्। अन्तावयवीयसन्धिश्च अचिपर एव सम्भवतीति अचि पर एव निषेध.। तत्साहचर्य्यात् अज्मात्रप्लुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति

४१ । ब्वद्वेऽमीय्वे ।

ब्वद्वे ७।, अमीयूं ।१।, (ई-ऊ-ए = यूं) ।

ब्वे निष्पन्नोऽमीशब्दो द्वे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे इमे । ब्वद्वे किं ? अम्ययं, बध्वर्थः । (अमी अयं, बधू-अर्थः) ।

बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अहो इत्यादौ सन्धि' स्यादेव । नच अनन्त अ इत्यादिषु अकारादि' सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति अवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोप प्रसज्येत । अतएव अवगणितमवमताव-ज्ञाते अवमानितश्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरोक्ति सगच्छते । कृष्ण एहीति दूराह्वाने प्लुत' प्रयुक्तः । तथाचोक्त "दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतो मत" । ननु कृष्ण एहीत्यादौ प्लुतात् परस्य सेर्लोप' कथमिति चेत् सत्यम् आदौ कृस्वात् सिलोपे पदसञ्ज्ञाया पश्चाद्दूराह्वानादौ प्लुतत्वे सन्धिनिषेध' । शिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने प्लुतो न स्यात् । अनुबन्धशून्यस्य आकारस्य आङश्च भेदज्ञान कथ स्यादित्यत आह मर्य्यादायामित्यादि । य आकारो मर्य्यादाया अभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोश्च वर्त्तते स ङित् प्रोक्त' । मर्य्यादा सीमा, अभिविधिः व्याप्तिः, क्रियायोग' क्रियावाचकधातुपूर्ववर्त्तित्वम्, ईषदर्थोऽल्पार्थं । य आकारो वाक्यस्मरणयोर्वर्त्तते सोऽङित् प्रोक्त । वाक्य वाक्यार्थ स्मरण पूर्ववाक्यार्थानुभव । आत्मबोधादित्यादि । आ उपरतैरीषद्विरक्तैर्जनै. आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्य्यन्त आ एकदेशात् एकदेश करचरणादिक व्याप्य हरि' श्रीकृष्णः आ अलोकि दृष्ट' इत्यर्थः । एषु मर्य्यादादौ वर्त्तमानत्वादाङ' सन्धिरभूत् । हरि दृष्टवता उपगतेन सन्तुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एव तत्त्वस्य ब्रह्मणो मर्य्यादा इति वाक्य तत्त्व ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणि । यस्मान्मया अधमेनापि तद्धरिदर्शनं कृतमिति स्मरण इत्युभयत्र सन्धिर्न स्यात् । अत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । "प्लुतस्येतौ परे सन्धि प्लुतेकारस्य वा भवेत्" इति कृष्णे ति गौरीति गौरि इति ॥ ४० ॥

ईश्च ऊश्च एश्च इति यू अमीश्च यू चेति अमीयूं अत्र एकारस्य सन्धिनिषेधात् तन्निमित्तस्यापि सन्धेर्निषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत्र इत्यादौ, न अकारलोप. ।

४२। स्योदितौ।

स्योत् १।, वा।१।, इतौ ७।। (सि+ओत्=स्योत्)।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे। विष्णो-इति, विष्णइति (३७ सू), विष्णविति (३५ सू)। (विष्णो इति)।

४३। उञ् णपात्त्वचि व वा।

उञ्।१।, णपात् ५।, तु।१।, अचि ७।, व।१।, वा।१।।

उञ्सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे। णपात् परस्तु वो वा स्यादचि। उ इति, विति, किमुवुक्तं, किमु उक्तम्। (उ-इति, किमु-उक्तम्)।

अस्यंयमिति अमीरोगः। अमीऽस्यास्तीति अमी। वध्वा अर्थौ वध्वर्थं। अत्र नार्य्यो-रर्थौ नार्य्यर्थं इत्यादौ द्विवचनान्तत्वेऽपीकारस्य द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धिः स्यादेव। इहापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् द्विवचने अदस एकारस्य सन्धि. स्यादिति अमुके इह अमुकयिह अमुकेऽत्र एकारस्य किम्? अमू अत्र एव मणीवादिषु द्विवचननिष्पन्नस्य ईकारस्यापि इवे परे सन्धि स्यादिति। मणीवादयश्च "मणी भार्य्यापती चैव दम्पती रोदसी तथा। वाससी जम्पती चैव शिवे जायापती तथा। अन्यैरपीह पठ्यन्ते पेचुषीप्रभृतीन्यपि" इति। यद्यपि शातव व यश पपुरिति कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिवत् वशब्देनापि निर्वाह तथापि इवेऽनिष्ट स्यादत उक्तम्। मणीवादिषु सन्धिर्नित्यमिति कालापाः। विकल्पेनेति क्रमदीश्वर॥४१॥

सौजात इति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम्। स्यन्त इत्यर्थः। तेन हष्ट उः शिवो येन स हष्टोरस्यापि सम्बोधने हे हष्टो इति हे हष्टविति हे हष्ट इति स्यात् किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्बोधन एवायं विधिरिति तेन गवित्ययमाह हष्टगवित्ययमाह इत्यादौ न स्यात्॥ ४२॥

ञकारोऽस्य नञवदव्ययत्वज्ञापकः। पूर्वतोऽनुवर्त्तमानेन वाशब्देन उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे इत्यर्थो लभ्यते इह तु वकारसम्बन्धार्थः पुनर्वाशब्द. णपात् पर उञवकारः स्याद्वा अचि परे। तस्य च वकारस्य अज्वद्भावो बोध्यः। वा शब्दस्य

४४। वेक् स्वश्चार्णोऽसे।

वा।१।, इक्।१।, स्वः १।, च।१।, अर्णे ७।, असे ७।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वश्च वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते। शार्ङ्गी अत्र शार्ङ्गिअत्र शार्ङ्ग्यत्र। (शार्ङ्गी अत्र)। असे किं हर्य्यर्च्चा। (हरि-अर्च्चा)।

४५। ऋत्यक्।

ऋति ७।, अक्।१।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋति परे स्वश्च वा स्यात्। ब्रह्मा-ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः। (ब्रह्मा-ऋषिः)।

इति अच् सन्धि पादः।

व्यवस्थावाचित्वात्। अतएव किम्मुक्तमित्यत्र दान्तेम इत्यादिना मस्यानुस्वारो न स्यात्। एवं सुगण्णु दके पचन्नीहते क्रुङ्ङिन्द्र इत्यादौ स्वाखङ इत्यादिना द्वित्वञ्च स्यात्। वकारस्याभावपक्षे नाजोऽन्त इति सन्धिनिषेधे किमु उक्तमिति। न च मकारेण सम्बन्धस्य उञः केवलत्वाभावात् कथं सन्धिनिषेध इति वाच्यम्। स्वभाव-केवलस्य शब्दान्तरीयवर्णेन सम्बन्धेऽपि केवलत्वात्॥ ४३॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धी वाशब्दः पूर्वादनुवर्त्तत एव। इह तु पुनर्वाग्रहणं ह्रस्व-सम्बन्धार्थम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव चरितार्थत्वे ह्रस्वस्य नित्यत्वापत्तिः। नच पूर्वादनुवर्त्तमानस्यैव वाशब्दस्य द्वाभ्यां सम्बन्धो भवतु इति वाच्यम्। पञ्चतिप्पञ्चण्वाहश्च इत्यत्र तिबाद्यादेशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य आहादेशे सम्बन्धाभाव-दर्शनात्। किञ्च वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ह्रस्वादि स्यादिति बोध्यम्। तेन नद्या अम्भ इति समासेऽपि नदी अम्भ, नदि अम्भ नद्यम्भ इति। नित्यसमासे तु कुध्यर्थं, जान्वर्थं, इत्यादि॥ ४४॥

इह वाद्वयमनुवर्त्तते। अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ह्रस्वादि स्यादिति बोध्यम्। तेन महा ऋषिः मह ऋषि, महर्षिरिति एवमुच्चारित-

तृतीयः पादः ।

हस् सन्धिः ।

४६ । स्तु श्चुभिः श्चु, अशात् ।

स्तु ।१।, श्चुभि ३।।।, श्चु ।१।, अशात् ५। ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः । न तु शात्परौ । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । अशात् किं प्रश्नः । (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्-नः) ।

रुचिर-ऋचा चाननानां चतुर्णामिति सूर्य्यशतक हिम ऋतावपि ता स भश विद इत्यादय सिद्धा । नित्यसमासे तु अश्वर्क्षौ बध्वृच्छीत्यादि ॥ ४५ ॥

इत्यच्सन्धिपादः ।

स च तुश्चेति स्तु श च चवश्च श्चवः तैश्चुभिरिति बहुवचन यथासंख्यानिरासार्थम् । अन्यथा समानवचनान्तत्वे सकारः शकारेण योगे अव्यवहितशकार प्राप्नोति । तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गं प्राप्नोति इत्यनिष्ट स्यात् । श्चुभिरिति तृतीयान्तेन साहित्यस्य सूचनात् योगो लभ्यते । योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्व शकारे परे यथा तच्शिव. सञ्शम्भुः । चवर्गे परे यथा सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय । चवर्गात्परस्य सकारस्य यथा अच्शु नञ्शु । तवर्गस्य यथा याञ्जा यज्ञः राज्ञ इत्यादि । अत्र अच्सन्धिरिति अष्यच् ताच्चेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्तचवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्याताम् इति बोध्यम् । ज्ञापकज्ञापिता विषयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् तेन नञ्समास. क्रुञ्धातुरित्यादयः सिद्धाः । किञ्च अच्शु नञ्शु इत्यादौ सभयो. चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सुप. सस्य तालव्य शकारत्वम् । शकारचवर्गौ प्राप्नुत. इति भावप्रधाननिर्देश । तेन शकारचवर्गयोर्भाव प्राप्नुत इत्यर्थ. । शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत् ॥ ४६ ॥

४७। ष्टुभिः ष्टुष्यदान्तटोः।

ष्टुभि ३॥, ष्टु ।१।, अषि ७।, अदान्तटो' ५। ।

सकार-तवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकार-टवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ। तट्टीका, चक्रिण्ढौकसे। अषि किं सत् षष्ठः। अदान्तटोः किं षट्सन्तः षट् ते। (तत्-टीका, चक्रिन्-ढौकसे)।

४८। षण्णां षण्णवति षण्णगर्य्यः।

१॥। (षष् नाम्, षट् नवतिः, षट् नगर्य्य)।

एते निपात्यन्ते।

४९। लि लस्तोः।

लि ७।, ल' १।, तो. ६। ।

लेपरे तोर्लकारः स्यात्। तल्लयः, विद्वाँल्लिखति।

(तत्-लयः, विद्वान्-लिखति।)

षच टवश्च ष्टव. तैः ष्टुभिरिति बहुवचन यथासङ्ख्यानिरासार्थम्। अन्यथा पूर्वोक्तमनिष्ट स्यात्। न ष अष. तस्मिन् अषि। दान्तश्चासौ टुश्चेति दान्तटु.। न दान्तटुः अदान्तटु. तस्मात्। पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टीकते। तवर्गस्य यथा तट्टीका। षकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्ण. षष्ठः। टवर्गात् परस्य तवर्गस्य यथा वहन्जै वीढव्यः कटी गत्यां कट्ट. कट्टवान्। ऋण्दुञ्गतौ तिकि ऋण्टिरित्यादि। अत्र येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अदटोरित्यनेनैव अदान्तटोः प्राप्तौ अन्तग्रहण ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गौ न स्यादिति। तेन षट्सन्त. इत्यत्र नणट्टड इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारो न स्यात्॥ ४७॥

षष्शब्दादामो नुमागमे निपातनात् षस्य णत्वे षण्णामिति। यत्र तु गौणत्वा न्नुमागमो न स्यात् तत्र न निपातनम्। तेन अतिषषामित्येव। षडधिका नवतिः षण्णवति षण्णां नगरी षण्णगरी। एतयो पक्षे चपोऽवे जब् इति न स्यात्॥ ४८॥

विद्वाँल्लिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह। यलो ह्विधेत्यादि। अनुनासिक-शब्दोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णे रूढ किन्तु नासिकामनुलक्षीकृत्य उच्चार्य्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या

यलो द्विधारी निरनुनासिकः सानुनासिकः।
ञमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः॥

५०। म्नोर्नुर्झस्यदान्ते।

म्नो ६॥, नु १।, झसि ७।, अदान्ते ७।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो र्नुः स्यात् झसि परे। रंस्यते बृंहितम्। (रम्-स्यते, बृन्-हितम्)।

५१। ञपे ञम्नोः।

ञपे ७।, ञम्।१।, नो ६।।

अदान्ते स्थितस्य नोर्ञपे परे ञम् स्यात्। शान्तः अङ्कितः। (शाम्-तः, अन्-कितः)।

अनुस्वारे ञमे च वर्त्तते। अरो रेफभिन्नो यलो निरनुनासिक इति सानुनासिकश्च इति द्विधा भवति। निरनुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णशून्य। सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः। अत्र सानुनासिकश्चेत्यपपाठः। अन्यथा श्लोकत्वव्याघात.। न च चकारं विना कथ समुच्चयो बोद्धव्य इति वाच्य हसोऽन्त फ इत्यादौ चकारं विनापि समुच्चयबोधात्। ञम स्वभावादनुनासिकः। नासिकामनुलक्षीकृत्य उच्चार्य्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यल सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणा कार्य्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः। तस्य चार्द्धचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्वेणैव सम्बन्ध.। अर इति किं अवावरी इत्यादौ नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव॥ ४९॥

रंस्यते इति रमुङ्क्रीडे स्यते मस्यानुस्वार। बृंहित इति बृहिधनर्द्धौ। अतएवेदितो णुन् क्त. इमि नस्यानुस्वार.॥ ५०॥

ननु अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायान्नु रिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेनानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोरिति पुनरुपादानं कथमिति चेन्न। कार्य्यिण आकाङ्क्षाया कार्य्यिणि सति कार्य्यस्य कार्य्यित्वेनानुवर्त्तमानताया अकार्य्यत्वात्। किञ्च म्नोरित्यस्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोर्वचन परसूत्रे ययम्यते इत्यादौ ञम् ञप् ञभ् इत्यादिना कृतस्यानुस्वारागमस्य प्राप्त्यर्थम्। शान्त इति शमुभिर्‌यशमे क्तः ञमुङोझस्यणाविति दीर्घ.। अङ्कित इति अङ्काङ्कलक्ष पदे लक्ष्मणि इत्यस्य नकारजावनुस्वार पञ्चमौ झवि

५२। वा त्वरयपेऽरयम्।

वा।१।, तु।१।, अरयपे ७।, अरयम्।१।।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम् वा स्यात्। यमोऽनुनासिकः। यँय्यम्यते यंयम्यते, हरिम्भज हरिंभज। (यं यम्यते, हरिम्-भज)। कम्यते इति पूर्वेण नित्यम्। (कन्-पते)। अरे किं रंरम्यते। (रम्-रम्यते)।

५३। दान्ते मोऽसम्राजो हसे नुः।

दान्ते ७।, म ६।, असम्राज ६।, हसे ७।, नुः १।।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु सम्राज। शिवं

धातुष्विति स्वरसात् ञस्य नप्रकृतिकत्वे अनृक इति स्थिते ञि क्त इमि ञेर्लोपः मस्यानुस्वारे तस्यानेन ङकारः॥ ५१॥

पृथग्योगाददान्ते इति नानुवर्त्तते। तेन दान्तेऽदान्ते वाय विधिः। अथवा तुकारस्थार्थे तेन अदान्ते इतिपूर्वतोऽनुवर्त्तते एव तुकाराद्दान्ते च इत्यर्थः। यमो अनुनासिक इति। अत्र जायमानयलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल इत्यक्षरत्रयम् अनुनासिकः अनुनासिकवान् अर्श आदित्वात् अर्द्धचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः। यथा यँय्यम्यते यंयम्यते वँव्वम्यते वंवम्यते लँल्लम्यते ललम्यते। यमो अनुनासिक इति लिपिकरप्रमादपाठः। तथात्वे हरिम्भज इत्यादावपि अनुनासिकपूर्वकत्वमापत्ते वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य ञम् ञप् ञमेत्यादिना विहितस्यानुस्वारागमस्य विंजादिदर्येत्यादि चतुःसूचीविहितस्यामीऽनुस्वारस्य च अनेन ञम् वा स्यात्। यथा जञ्जप्यते जजप्यते। इन्दाञ्चकार इन्दाचकार दरिद्राम्बभूव दरिद्रांबभूव विदाङ्करोतु विदांकरोतु जुहवाञ्चकार जुहवाचकार इति। धात्ववयवसम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्यं ञम दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना च प्रकृतेर्मध्ये जायमाननुगागमादेः सम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य नित्य ञमिति सूचितम्। यथा कम्पते स्वाम्पि भवन्तौ अजम्भिष्ट रुम्बन्ति इत्यादि। दान्ते तु सर्वत्र निर्विरोधी विकल्पः। यथा तँय्यच्छ तयच्छ सँव्वृणोमि संवृणोमि लँल्लुब्धः ललुब्ध इदङ्कुरु इदकुरु रिपुञ्जय रिपुजय त्वण्टीकसे त्वटीकसे इदन्नव इदनव त्वम्पच त्वपच इत्यादि॥ ५२॥

स्तौर्षि । (शिवम्-स्तौति) असम्राज किं सम्राडिति । (सम्-राट् इति)।

५४ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

पुंस ६।, सन् ।१।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये। पुंस्कोकिलः। (पुम्-कोकिलः)। अम्परे किं ? पुंचौरम्। (पुम्-चौरम्)। अख्ये किं ? पुंख्यातः। (पुम्-ख्यातः)।

५५ । नोऽप्रशामश्छते ।

न ६।, अप्रशाम. ६।, छते ७।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे छते परे नतु प्रशामः। शार्ङ्गिंश्छिन्धि चक्रिंस्त्राहि। (शार्ङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि)। अम्परे किं ? सन्त्सरुः। (सन्-त्सरुः)। अप्रशामः किं प्रशान्तनोति (प्रशाम्-तनोति)।

५६ । कांस्कान् नॄंः पि वा ।

कांस्कान् ।१।, नॄंः ।१। प ७।, वा ।१।

कांस्कान् कान्कान्, नॄंः पाहि नॄन् पाहि। (कान्-कान्, नॄन्-पाहि)।

सम्राडिति। इति शब्देन सम्राट्शब्दो यस्मिन्नर्थे रूढ, तत्रैव वर्जनमिति बोध्यते। रूढिस्तु "येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरोक्तिः"। तेन स शोभन राजते सराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव। मोविन्दु-रवसाने वेति वर्द्धमानः। रामं रामम् अभव अभवम् ॥ ५३॥

अम्परो यस्मात् सोऽम्परः तस्मिन्। पुमस्शब्दस्य समासे विभक्तेर्लुकि स्यान्तस्या-रादिति सलोपे मकारस्यैव सन्धिः प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्वतो मकारानुवृत्तिः ॥५४॥

किन्तरामित्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरनकार एव ग्राह्य' तेन किन्त्वत्रेत्यादौ वालत्रयपे इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन् न स्यात् ॥ ५५ ॥

कान्कान् इति पदद्वयस्य कांस्कानिति निपात्यते वा। पकारे परे तु नॄन् इति

५७। न ण ट्न ङस्य कन् श शस् स शसि वा

नणट्नङः ६।, चकन् ।१।, शशस् सशसि ७।, वा ।१। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शमि, टनयोस्तन् से ङस्य कन् शसि स्याद्वा। सञ्छम्भुः सञ्‌ शम्भुः सञ्शम्भुः सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः, षट्त्सन्तः षट् सन्तः, सन्त्सः सन्सः, प्राङ्क्-षष्ठः प्राङ् षष्ठ । (सन्-शम्भुः, सुगण्-षष्ठः, षट्-सन्तः, सन्-सः प्राङ्-षष्ठः)।

५८। चपोऽबे जब्।

चप ६।, अबे ७।, जब् ।१। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादबे परे। वागीशः चिद्रूपः। (वाक् ईशः, चित्-रूपः)।

पदस्य नृ. इति अनुस्वारविसर्गसहित रूप निपात्यते वा इत्यर्थ.। केचित्तु वीप्सायां द्विरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य काँस्कान् इति निपात्यते। अन्यत्र शिष्यान् कान् कान् ग्रन्थान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याहुः ॥ ५६ ॥

टश्च नश्च ट्न नश्च णश्च ट्नश्च ङश्चेति नणट्नङ् तस्य। चकन्निति चक्संज्ञा तेन चन् टन् तन् कन् इत्यर्थं वाग्रहण परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। नणट्नङ इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे चकि कृतेऽपीष्टसिद्धौ षष्ठ्यन्तस्य चकन् विधानं तद्भक्तत्वेन चनादीना पदान्तत्वार्थम्। तेन सुगण्ट् साधुरित्यादौ णकारसम्बन्धितया टस्य दान्तत्वात् ष्टुभिरित्यादिना साधोः सस्य षत्व न स्यात्। अत्र रामानन्दस्तु षट्त्सन्त इत्यादौ टस्य तनि कृते टस्यादान्तत्वेऽपि तन्करणसामर्थ्यात्तकारस्य ष्टुभिरित्यादिना टत्व न स्यादित्याह। तद्धेय यथावे स इत्यादिना चछटठतथेषु विहितो दन्त्यसकार. पश्चात्चछयोर्योगे तालव्य. टठयोर्योगे मूर्द्धन्य. स्यात्तथात्रापि टनयोर्विहिततकारस्य टयोगे टत्वापत्तेरनिवार्य्यत्वात्। वस्तुतस्तु ष्टुभिरित्यत्र अन्तग्रहणज्ञापकात् भूतपूर्वदान्तात्टवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादितिव्याख्यानादेव टत्व न स्यादेव। भवान् स्थिर इत्यादौ खपे परे सकारे तन्न स्यादिति सौपद्मा स्वमते तु तद्वाशब्दाद्व्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र असे इत्युक्ते उद्गच्छति इत्यादौ झप्झसोरित्यनेनापीष्टसिद्धिस्तथाप्यबग्रहण कथ दान्तादान्तचप्विषयकस्य झप्झसोरित्यस्य दान्तचप्विषयकेण चपोऽबे-

५९ । ञमे ञम् वा ।

ञमे ७।, ञम् ।१।, वा ।१। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य ञमे परे ञम् स्यात् वा । एतन्मुकुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । त्ये ।

त्ये ७। ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य ञम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं वाङ्मयम् । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपाद्वामि छझभौ ।

शहोः ६॥, चपात ५।, वा ।१।, अमि ७।, छझभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि परे छ झभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्शिवः, वाग्घरिः वाग्हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्श्चोतति । (वाक्-श्चोतति) ।

जव् इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य ञमे एव जबो न तु झबेपरे । झप्झसोरित्यस्य तु झबे परे दान्तेतरचपस्य जबविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरासार्थम् । तात एहीत्यादौ लोपोऽस्योमाङोरित्यकारलोपे जबाभावस्तु असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो येन सम स तत्र परे इति व्यवस्थया मकारस्य साम्यात्तकारस्य मकार कथ न स्यादितिचेन्न निमित्तसाम्यत स्थानिसाम्यस्य बलवत्त्वात् ॥ ५९ ॥

ञमादिप्रत्ययाना मध्ये पदात्परो मकारादिरेव सम्भवतीत्यत आह त्येमे नित्यमिति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एव वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहोरिति स्थानिनिर्देशादाकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुवृत्त्यभावे चपोग्रहणम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाच्छकारे ञमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत्स्नाव्य तत्श्मशान वाग्ह्लादयति वाग्ह्वन दिग्ह्लन्यति ॥ ६१ ॥

६२। स्वाण्ङोऽचि द्विः।

स्वात् ५।, णङ १।, अचि ७।, द्विः। १।।

स्वात् परो दान्ते स्थितो णङो द्विः स्यादचि परे। सुगण्णीशः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा। (सुगण्-ईशः, सन्-अच्युतः, प्रत्यङ्-आत्मा।)

६३। छोऽचः।

छः १।, अच ५।।

अचः परश्छकारो द्विः स्यात्।

६४। झप्झसोः खस्झवोश्चप्जबावन्ते च।

झप्झसी. ६॥, खस्झवो ७॥, चप्जबौ १॥, अन्ते ७।, च।१।।

झप्झसयोः स्थाने खस्झवयो परयोः क्रमात् चप्जबौ स्त, विरामे च। शिवच्छाया, अच्छा। (शिव-च्छाया, अ-च्छा।)

इति हस् सन्धिपाद।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्त सुजन्तत्वेनाव्ययत्वात्। अत्र अनडुच्चतुरोऽणाणौधिव्यो रिति ग्रहनन्दिपचादेर्णिननान्घे इति सन् यङन्तोद्विरित्यादिज्ञापकात् समासे णङो द्वि र्न स्यादिति बोध्यम्। तेन सनन्त तिङन्तः अनन्तः इत्यादयः सिद्धा॥ ६२॥

अत्र पदान्तदीर्घाद्वा छो द्विराङ्माभ्यान्तु पर. स्यादिति वक्तव्यम्। तेन उमाच्छाया उमाछाया गौरीच्छाया गौरीछाया आच्छादयति माच्छिदत्। विश्वजनादेः परोऽपि वेति केचित्। विश्वजनच्छत्र विश्वजनछत्र। दधिच्छाया दधिछाया। मदनकतरुशाखावलम्बिछोलद्वयुग्मामित्यादि॥ ६३॥

नचात्र झथझसोरिति कृतेऽपीष्टसिद्धिर्झपान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानवैयर्थ्यादिति वाच्यम्। चपस्य चप्विधानसामर्थ्येन विरामे झसान्तर्गतस्यापि चपस्य पुनर्जबाभावे वाक् वाग् इत्यादि रूपद्वयासिद्धेः। अतएवात्र विरामपदेन परवर्णाभाव एवोच्यते। तेन दान्तवत् सभीत्यनेन दान्तत्वेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वाच्चप एव। लिड्भ्यामित्यादौ झब्परत्वाज्जब् एव। एव विभक्तेर्लुकि लुप्ता विभक्तिमाश्रित्य पदत्वसिद्धावपि वाचा चारुः वाक्चारु इत्यादो। खस्परत्वाच्चप् एवेति॥ ६४॥

चतुर्थः पादः।

विसन्धिः।

६५। वेःसोऽशसन्ते कृते।

वेः ६।, सः १।, अशसन्ते ७।, कृते ७।।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे। कृष्णश्चिन्त्यः, हरिष्टीकते, विष्णुस्त्राता। (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-टीकते, विष्णुः-त्राता।) शसन्ते तु कः त्सरुः। (कः-त्सरुः)।

६६। से तु कखपफे वा।

से ७।, तु ।१।, कखपफे ७।, वा ।१।।

वेः सकारो वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति। भास्करः भाःकरः, भास्खरः भाःखरः, भास्पतिः भाःपतिः, भास्फेरुः भाःफेरुः। (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पतिः, भाः-फेरुः)।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्तः अशसन्त, तस्मिन। अत्र असान्त इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशसन्तग्रहण परत्रानुवृत्त्यर्थम् ॥ ६५॥

तुकारग्रहण परत्र समासानुवृत्त्यर्थम्। अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानुवृत्ति। तेन अय चाम, इत्यादौ न स्यात् अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया केवलस्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे कृञ काम कस कुशी कर्णी कुम्भ पात्रेषु पाश काम्यकल्पेषु प्रत्ययेषु च नित्यः स.। यथा अयस्कार' अयस्कर, तेजस्काम, अयस्कसः अयस्कुशी अयस्कर्णी अयस्कुम्भ, अयस्पात्रम् अय एव अयस्क कुत्सितमयः अयस्पाशम् अय इच्छति अयस्काम्यति ईषदूनमयः अयस्कल्प.। एव कौतस्कुत' आगत तमस्काण्ड, भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्ण वाचस्पति दिवस्पति, वास्तोस्पतिः सद्यस्कर, अयस्कील, अधस्पद शिरस्पद सर्पिष्कुण्ड यजुष्पाठः नमस्करोति तिरस्करोति पुरस्करोति नमस्कारः नमस्कृत्य इत्यादिषु नित्यम्। दुष्ख दुःखमित्यादिषु विकल्पः। गीःकामः गीःकार इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७ । शसि शस् ।

शसि ७।, शस् ।१। ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरि शेते, सन्तष्षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः । (हरिः-शेते, सन्तः-षट्, शिवः-सेव्यः) ।

६८ । कखपफयोर्मून्यौ ।

कखपफयोः ७॥, मून्यौ १॥ ।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयोः । हरि×काम्यः हरिः काम्यः, मणे×खनिः मणेः खनिः, कृष्ण‿पाता कृष्णः पाता, भक्ति‿फलति, भक्तिः फलति । (हरिः-काम्यः, मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति) ।

६९ । अतोऽह्व्युः ।

अत. ५।, अत्-ह्वि ७।, उः १। ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे ह्वि च परे । शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः । (शिवः-अर्च्यः ६९, २३, ३८ सू० । शिवः-वन्द्य ६९, २३ सू०) ।

अस्य परस्य च विभाषाद्वयान्त.पाठेऽपि विकल्पवीज द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य इत्यत्र लिखितम् । पूर्वसकारानुवृत्तौ ष्टुभिरित्यादिना दन्त्यस्य मूर्द्धन्यो न स्यात् इति शषसेषु परेषु क्रमात् शषसविधान शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त इति न व्याख्यातम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचिपरे विसर्गस्य सकारो नित्य तेन चतु ॥ ६७ ॥

कश्च खश्च कखं पश्च फश्च पफ कखञ्च पफञ्च कखपफे तयो. अत्रापि अशसन्त इत्यनुवर्त्तते । तेन कःचौण. कःसाति इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था वाचित्वात् ख्याघातौ परे न स्यात् । तेन हरि. ख्यात. ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवृत्तिनास्ति अनिष्टत्वात् तेन रामोऽश्नाति स्यादेव ।

७० । अ भो भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

अभोभगोऽघोभ्य ५।॥, अवे ७।, लुप् ।१। ।

अवर्णाद्भो भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे। रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज। (रुद्राः-नमस्याः, भोः-हरे, भगोः-रक्ष, अघोः-यज)।

७१ । यवाचि ।

य ।१।, वा ।१।, अचि ७। ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यात् अचि परे। शिवयुग्रः शिवउग्रः, भोयच्युत भोअच्युत। (शिवः उग्रः, भोः-अच्युत)।

७२ । रिचोऽवे ।

र ।१।, इच. ५।, अवे ७। ।

न च शिवोऽर्च्य इत्यादौ विसर्गजातस्योकारस्य वकारः कथ न स्यादिति वाच्यम्। प्रकृते पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वोकारस्य सम्बन्धिनः सन्धेर्बलवत्त्वात् ॥ ६९ ॥

स्वरादेशादन्यत्र लोपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलोपे पश्चाद्भोभगो अघो आदेशे विसर्गस्याभावेऽपि लुप्विधान ज्ञापयति भवदादीनामादौ भो इत्याद्यादेशः। आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति। अत्र भोः पदेन भवच्छब्दसाधितस्य भो. रूपस्य सान्ताव्ययस्य च ग्रहणम्। तथाच, —"अथ सम्बोधनार्थकाः। स्युः प्याट्पाडङ्ग हे है भो." इत्यमर.। तेन "भो भो वृक्षाः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना" इति महानाटके। (भो हरे, हे हरे, भगो रक्ष, भगवन् रक्ष, अघो यज, अघवन् (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु) ॥ ७० ॥

भो अच्युत इत्यादौ लुपि न सन्ध्याद्यविधौ इति निषेधान्न सन्धि। किञ्च नञानिर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषयोः पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा "सैष दाशरथीरामः सैष राजा युधिष्ठिरः। एषैष रथमारुह्य मथुरा याति माधवः" इति ॥ ७१ ॥

यद्यपि रोवे इति कृतेऽपि अतोऽश्व्युरिति अभोभगोरित्याभ्या विशेषविधिभ्या-

इच. परस्य वेः रेफः स्यादवे परे। हरिरय, चतुर्भुजः। (हरिः-अयं, चतुः-भुजः)।

७३। राच्चः।

र ६।, अच' ५।।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यादवे परे। व्रातरव, धातर्गच्छ। (व्रातः-अव, धातः-गच्छ)।

७४। खपि वा।

खपि ७।, वा।१।।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यात् वा खपि परे। गीर्पति गीष्पतिः गीःपतिः। (गीः-पतिः)।

७५। नाह्नोरकत्तौ।

न।१।, अह्न. ६।, रकत्तौ ७।।

अह्नोरेफस्य वेः रेफो न स्यात् रेफे कैत्तौ च परे। अहोरात्रः,

मवर्णे गृहीते अवशिष्टादिच. परस्यैव स्यादिति तथापीचो ग्रहण ज्ञापयति क्वचि न्निर्विशेषेण सामान्यो न वाध्यते इति। तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति। "पतिमा नीयमानाया. पुरः शुक्रो न दुष्यतीति।" "रघुनाथाय नाथाय सीताया. पतये नमः" इत्यादि सिद्धम्॥ ७२॥

रइति षष्ठ्येकवचन हसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अचःप्राप्तौ पुनरचो ग्रहण कथमिति चेन्न। अचोऽनुक्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्तेः। वस्तुतस्तु पृथग्योगादेव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहण स्पष्टार्थम्। (व्रातर्-व्रातः, धातर्-धातः १०२ सू)॥७३॥

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समास एव। तेन इय गीः पतिरथ इत्यादौ न स्यात्। एवञ्च गिर् धुर् अहन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एवेति बोध्यम्। तेन गीर्पति. गीष्पति गीःपति धूर्पति. धूष्पतिः धूःपति अहर्पति. अहस्पति अहःपतिः। अन्यत्र आशीः पति. गीः पाठ.॥ ७४॥

अहोरात्र इत्यादौ ससेसुसजुषह्नामिति रङि रेफसम्बन्धिविसर्गत्वाद्रेफप्राप्तौ निषेध। अत्र नाह्न कत्तौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ रकत्ताविति गौरवज्ञापकाद्रात्रि

अहस्करः, अहोभिः। (अहः-रात्रः, अहः-करः, अहः-भिः)।

७६। हस्येतत्तदोऽनञकः सेर्लोपः।

हसि ७।, एतद्-तद' ५।, अनञक ५।, से. ६।, लोप. १।।

नञक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्विलोपः स्यात् हसि परे। एषकृष्णः, सविष्णुः। (एषः-कृष्ण, स-विष्णुः)। अनञकः किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः। (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः)।

७७। ढ्रोढ्रि घश्चानुः।

ढ्रो. ६॥, ढ्रि ७।, घं १।, चा१।, अनुः ६।, (न+ऋ=अनृ)।

ढकारस्य ढकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। पूर्वस्य च ऋटवर्ज्जस्य घः। रूढ़ः हरीरम्यः। (रुढ्-ढः, हरिः-रम्यः)। अनुः किं ? तृढ़ः। (तृढ्-ढः)। विसन्धिपादः।

इति सन्ध्यध्यायः।

रूपरथन्तरेभ्योऽन्यत्र रेफे परे रेफः स्यादिति बोध्यम्। यथा अहोरात्रः अहोरूपम्, अहोरथन्तर, अन्यत्र अहारजन्यौ अहारवौ अहाराज इति। एवं हे दीर्घाहो निदाघ हे कृशाहो हेमन्त इत्यादौ आवोव्भसादिति सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमितिन्यायाद्विभक्तिपरत्वे रेफो न स्यात्। किञ्च गताहर्वनम् अहर्वदित्यादौ विभक्तेर्लुकि "लुकि न तत्र" इति निषेधाद्रेफ. स्यादेवेति॥ ७५॥

न विद्यते नञकौ यत्र सोऽनञक' तस्मात्। ननु सेषाभ्यामित्यनेनापीष्टसिद्धौ एतत्तदोऽनञक सेरिति गौरव कथमिति चेन्न सरूपसञ्ज्ञयोर्वाचकात् स इति शब्दात् इषुशवाञ्छे इत्यस्माद् घञि एष इति शब्दाच्च विसर्गलोपापत्तेः॥ ७६॥

नास्ति ऋ यत्र सोऽनृ तस्य अनु.। रूढ इति जिजरुहौजन्या क्त. होढोभाविति हस्य ढ' ढभात्तथोरिति तस्य ध. ष्टुभिष्ट्येति धस्य ढ.। रुढ्-ढ इति स्थिते अनेन पूर्वढकारस्लोपस्तत. पूर्वस्य दीर्घ। तृढ इति तृहधूग्रहिसे क्तः तृढ्-ढ इति स्थिते पूर्वढस्य लोपः तत्पूर्वस्य ऋकारवर्जनान्न दीर्घ। न च यत्र पूर्वस्य दीर्घो न सम्भवति तत्र ढकाररेफयोर्लोपोऽपि मास्तु एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्ति.

अजन्ताध्यायः।

१म पादः—संज्ञा।

७८। लेः सि औ जस्, अम् औ शस्,

सह वा निवृत्तिरिति न्यायादिति वाच्यम्। ढकारस्य अन्वाचयशिष्टत्वात्, अतएव टह धूश्चहिंसे इत्यादौ तसि टग्ध इत्यादौ, नकारस्य दीर्घासम्भवेऽपि ढलोप. सङ्गच्छते। दीर्घस्य दीर्घविधान व्यर्थमिति ऋशब्देनात्र ऋस्व ऋकार एवोच्यते। ततश्च "यादृग् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग् जातीयस्य" इति न्यायादव ऋवर्जनेन ह्रस्वस्यैव दीर्घ इति बोध्यम्। तेन मिढौ सिचि मेढा इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ गुणे अनेन ढलोपे पूर्वह्रस्वालाभात् न दीर्घ. ॥ ७७ ॥

इति विसन्धिपादः।

एकार्थावच्छिन्नपादसमूहोऽध्यायः। अर्द्धमात्रोच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्वर्णद्वयोर्द्रुततरोच्चारण सन्धि। अतएव श्रीकार्द्धयोर्मन्त्रार्द्धयोर्वा न सन्धिः अर्द्धमात्रोच्चारणकालव्यवधानस्यौचितत्वादिति प्राञ्च। स्वमते तु सन्ध्यध्यायसूत्रविहितकार्य्यं सन्धिरिति लक्षणम्। तेन पिपचादि शब्दाना संयोगान्तलुपि "लुपि न सन्ध्यादिविधौ" इति निषेधेऽपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरितिनियमात्। झप्झसोरित्यनेन चप्जवौ पिपक् पिपगिति, भिन्नपदे तु सन्धिर्विभाषयेति बोध्यम्। तथाच "सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयो। सूत्रे चैव भवेन्नित्य. सैवान्यत्र विभाषित" इति क्रमदीश्वर.। एकपदे स्वभावादेकपदे समासेऽपि यथा ज्ञान भवेत् नद्यौ बध्वौ इत्यादि, समासे मुरारि. हृषीकेश त्र्यम्बक. गवीश. इत्यादि। धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि। अन्यत्र अत्र अम्भ अत्राम्भ इह इन्दु. इहेन्दुः इत्यादि। धातूपसर्गयो समासस्य नित्यत्वादेकपदग्रहणेनेवेष्ट-सिद्धौ तयोः पुनरुपादानम् अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाष्यत इति ज्ञापनार्थम्। तेन "उच्चारितरुचिरऋचां चाननाना चतुर्णाम्" इत्यादि सिद्धम्। सैवान्यत्रेति पादपूरणे सन्धिरिति गोयीचन्द्रः।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां मुग्धबोधटीकायां सन्ध्यध्यायटीका समाप्ता।

टा भ्याम् भिस्, ङे भ्याम् भ्यस्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप्।

लि ५।, सि—सुप् ।१॥।

स्यादीन्येकविंशति र्लः पराणि प्रयुज्यन्ते। ज श ट ङ पाः सिङस्योरिकारश्चेतः।

७९। त्रिशः प्रीद्वीत्रीचीपीषीम्नः।

त्रिश ।१॥, प्री-द्वी-त्री-ची-पी-षी-म्र १॥।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्री-द्वी-त्री-ची-पी-षी-म्री-संज्ञानि स्युः।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ वक्तुमुचितत्वेऽपि सुगमत्वाल्लिङ्गप्रकरणमादौ निरूपयति। अत्र स्यादिभिर्लिङ्गाना रूपाणि निरूपयिष्यन् लिङ्गात् परप्रयोगेण स्यादीना प्रत्ययत्वं ख्यापयन्नाह। खे. सि औ जसित्यादि।

ननु त्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैरेवेष्टसिद्धिः किमनेन इति चेन्न यतो ले. सि औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादयो विधीयन्ते तेषामर्था एव त्यर्थसम्बुद्धी-त्यादिभि' सूत्रै. क्रियन्ते। तेनायमर्थ.। त्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैकवाक्यतया ले. सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एवं कर्मक्रियेत्यादिसूत्रैकवाक्य-तया ले सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति। एवमन्यत्र। लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थे प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातुःक्रोडत' पृष्ठतो वापि स्थितो वत्स स्तनं पिबेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वत' कदाचित् परतो वा स्यादिति। न च स्यादीना प्रत्ययत्वात् परस्य इत्यनेनैव परत्वोत्पत्तिः सिद्धेति वाच्यम्। यतः सूत्रान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्य इत्यनेन प्रत्ययसञ्ज्ञा क्रियते स्यादीनान्तु परविधानाभावात् प्रत्ययसञ्ज्ञैव न सिद्ध्यतीति। न च स्यादीनामिह लिङ्गात् परविधान कारकेऽर्थविधानम् इति गौरव कथम् एकदैवोभय कर्त्तव्यमिति वाच्यं तत्र उभयविधाने अत्र रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अत्रोभय-विधाने तु अतिवैषम्यापत्तेः सिश्च औश्च जस्चेत्यादि द्वन्द्व' ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिश सङ्ख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् इति चश्स् ॥ ७९ ॥

८०। सम्बुद्धौ सिर्धिः।

सम्बुद्धौ ७।, सि. १।, धि. १।।

सम्बोधने विहितः सिर्धि-संज्ञः स्यात्।

८१। स्यमौजस् घिः।

सि-अम्-औ-जस् ।१।।।, घि. १।।

सि अम् औ जस् एते घिसंज्ञाः स्युः।

८२। शिः क्लीवे।

शि. १।, क्लीवे ७।।

नपुंसके शिरेव घिसंज्ञः स्यात्।

८३। दान्तवत् सभि।

दान्तवत् ।१।, सभि ७।।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्य्यं स्यात्।

अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्य्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधान सम्बुद्धिरिति। यथा हे पुत्र पठ। हे वृक्ष हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात् ॥८०॥

ननु प्रामौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ समौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सेर्धिरुज्ञा-विधायकतया विशेषेण धिसज्ञाविधानेन सर्वार्थे सेर्घिसज्ञा विधायकतया सामान्य-घिसज्ञाविधानस्य वाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सेर्घिसज्ञानुपपत्तेः। इदानी तु सेः स्वरूपग्रहणगौरवात् सम्बोधनेऽपि सेर्घि सज्ञासिद्धि। न च सम्बोधनविहितसेर्घि सज्ञायाः किं फलम् इति वाच्य घेर्घिलाभावे हे पन्था इत्यत्र नमोऽप्रसङ्गात् ॥ ८१ ॥

जस्शसो. स्थाने जातस्य शेर्घिसज्ञाविधानान्नियमोऽयम्। नपुसके जस्शसो. स्थाने जात. शिरेव घिसज्ञः स्यात् न तु स्यादिरित्यर्थः। किञ्च क्लीवादन्यत्र शेर-सम्भवात् शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीवे इति स्पष्टार्थम् ॥ ८२ ॥

दान्त इव दान्तवत् कार्य्यातिदेशोऽय यथासुहिन्भ्या सुहिन्सु इत्यत्र स्यान्त स्यादित्यादिना सलोपे नोर्नुरिति नस्यानुस्वारो न स्यात्। एव पुम्भ्या पुम्भ्याम् इत्यत्र दान्तेम इत्यनेन मस्यानुस्वारे वालरयपे इत्यादिनाऽनुस्वारस्य मकारो वेति। स्यादीनामनुवर्त्तमानत्वात् सभीति स्यादेरेव तेन विद्वास इत्यादौ नस्यानुस्वार. दम्भइत्यादौ नस्यानुस्वारे जपेजम इत्यनुस्वारस्य मकारः स्यादिति। दवत्सभीत्यने-नैवेष्टसिद्धौ दान्तवदिति गौरव ज्ञापयति सभयो. परयोर्दान्तत्वेन विहित यत् कार्य्य

८४ । भौ लिङ्गोर्हस्झसोरन्ते च ।

भौ ७।, लिङ्गो: ६॥, हस्झसो ७॥, अन्ते ७।, च ।१।।

भौ परे यत् कार्य्यं वक्ष्यते तल्लिङ्गे हसे धोर्झसे स्यात् । अन्ते च तयो: ।

८५ । हसोऽन्त: फ: ।

हस १।, अन्त: १।, फ: १।।

हसो विरामश्च फसंज्ञ: स्यात् ।

८६ । सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-त्वैक-सम-सिम-नेमा: अन्यान्यतरेतर-डतर-डतमा:

तदैव स्यात् न तु विरामविहितमिति । तेन लिट्सु इत्यादौ झप्झसोरित्यनेन विराममाश्रित्य न जब् । एव सभयो. परयोरत्र आतिदेशिक न स्यादिति च ज्ञापयति । अशब्देन सह वर्त्तमानात्तै' माभिरित्यत्र अकारस्य स्यानिवत्त्वाभावान्न ऐस् सासुइत्यत्र व्वेस्भ्ये इति एकारो न स्यात् ॥ ८३ ॥

यत्कार्य्यं भौ परे स्यादिति वक्तव्यं तत्कार्य्यं लिङ्गस्य हसे विरामे च, धातोर्झसे विरामे च स्यादिति परिभाषितम् । हस् इह स्यादेरेव । तेन दिशि भव दिश्य मित्यादौ शक्राजित्यादिभि: षडादिर्न स्यात् । लिङ्गस्य यथा लिड्भ्या लिट्सु लिट् लिड् लिहधातोर्यथा लेढि अलिचत् अलेट् अलेड् एषु ढोढोभाविति हस ढ' ॥८४॥

हस इह स्यादेरेव धोर्मोन फश्चेत्यत्र फग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ मवयो: पृथक् ग्रहणात् । तेन इष्ट' इष्टिरित्यादौ षोड:फे इति न स्यात् । हस' फसंज्ञाफलन्तु पयोभ्या पय'सु इत्यादौ विसर्ग. । लिड्भ्याम् इत्यादौ ड: प्रशान्भ्यामित्यादौ न. सुहिन्भ्यामित्यादौ स्यान्तस्यात्लुप् राजभ्या पञ्चानामित्यादौ न लुप् इत्यादि । अन्तो विराम: परवर्णाभाव इति यावत् । स तु लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च ग्राह्य' । यथा षट् अलिट् अत्र षोड:फे । राम: भवाम' अत्र सोर्वि:फे ॥ ८५ ॥

अन्यादि त्यदादि पूर्वादीना विशेषकार्य्यार्थं पृथक् पदम् । सर्वेषा बुद्धिस्थानां नाम सर्वनाम तदेकदेशग्रहणात् सिर्दन्त्यादि. । भवत्शब्दो युष्मदर्थे' । त्वत् त्व द्वाव न्यार्थौ त्वदिति शब्द: कैश्चिन्न मन्यते । एकशब्दो यदा सख्यावाची तदा एकवचनान्त एव । यदा तु "एके मुख्यान्यकेवला:" इत्यमरोक्त मुख्यादिवाची तदा द्विवचनो

त्यद्-तद्-यद्-एतदिदमदः किंद्वास्मद्-युष्मदः
पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्निः ।

सर्व-नेमाः १॥, अन्य-डतमा १॥, त्यद्-युष्मद' १॥, पूर्व-स्वा. १॥, स्नि १। ।

दभेदो गणभेदार्थ' । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः स्निसंज्ञाः स्युः ।

समोऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वाद्योऽवान्तरोऽपुरि ।
वहिर्योगोपसंव्याने स्वस्त्वज्ञातिधनाभिधः ॥

बहुवचनात्तोऽपि । "नेम कौलेऽवधौ खण्डे प्रकारे कैतवेऽपि च" इति मेदिनि । नेम' सर्वार्थे इति सौपद्मा' डवरडतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्ताना कतर 'कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम अन्यतर अन्यतम इति दशाना ग्रहणम्। किञ्च अन्तरस्य डतरान्तत्वेनैव प्राप्तौ पुनर्ग्रहणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्वनिरासार्थं तेन अन्यतमं कुलमित्यत्र तोऽन्यादेरिति तकारो न स्यात्। अन्यतमस्य स्निसंज्ञैव नास्तीति क्रमदीश्वर'। उभ भवत त्वत त्व इति चतुर्णां स्निसंज्ञाफलन्तु त्यादिष्वासेत्यादिना अकि उभकौ भवन्तकौ त्वत्कौ त्वकौ। एव उभावञ्चतीति क्विपि स्निविश्वग्देव-स्येति टेरद्रौ उभद्राङ् तथा भवद्राङ् त्वद्राङ्। एवञ्च पुवत्स्नेरिति पुंवद्भावे उभयोः स्त्रियोः पति उभपतिरित्यादि। अर्थविशेषे नियमयति समोऽतुल्ये इत्यादि "सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्" इति कोष । समोऽतुल्ये स्निसंज्ञः सकले साधौ च वाच्ये इत्यर्थ.। पूर्वाद्यो व्यवस्थाया स्निसज्ञः। व्यवस्था तु स्वाभिधेया-पेक्षोऽवधिनियम । अस्यार्थ अवधि' सीमा अवधेर्नियमः अवधिनियमः स कीदृशः स्वाभिधेयापेक्ष.। स्वस्य पूर्वादेर्योऽभिधेयो वाच्यस्तमपेक्षत इति स्वाभिधेयापेक्ष. पूर्वा द्यधरपर्य्यन्ताना सप्ताना स्वभावार्था दिग्देशकालाः। यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत्वं तदवश्य परदेशमवधिमपेक्षते एवं परस्य देशस्य यत्परत्व तदवश्य' पूर्वदेशमवधि-मपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वादय' सप्त स्निसज्ञा' स्युरिति निष्कर्षः। दक्षिणाय गाथकाय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थ । उत्तराय कुरवे देही-त्यत्र उत्तरशब्दस्य सञ्ज्ञारूपेण कुरुषु प्रवृत्तत्वात् न गौणाख्येत्यादिना स्निसंज्ञानि-षेधः। अत्र पूर्वाद्यगणे अन्तर' अपुरि पूर्भिन्ने वहिर्योगे वहि स्थितपदार्थे वाच्ये उपसंव्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये स्निसज्ञ । तथाच "अन्तरीयोपसव्यानपरि धानान्यधोऽंशुके" इत्यमर । स्वस्तु अज्ञातिधनाभिध स्निसज्ञ स्यात्। ज्ञातिश्च धनञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिधः

८७। न गौणाख्या चत्वीसासे।

न ।१।, गौणाख्याचत्वीसासे ७। ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्वगाः से असे च, ते स्विसंज्ञा न स्युः।

८८। चे जसि वा।

चे ७।, जसि ७।, वा ।१। ।

चे ते स्विसंज्ञा वा स्युर्जसि परे।

८९। पूर्वाद्यल्प-प्रथम-चरम-तयायार्द्ध-कतिपय-नेमाः।

१॥। ।

एते सप्तदश शब्दाः स्विसंज्ञा वा स्युर्जसि परे।

९०। तीयो ङिति।

तीय १।, ङिति ७। ।

तीयान्तः शब्दः स्विसंज्ञः स्याद् वा ङिति परे।

अज्ञातिधनाभिध.। स्वशब्दो ज्ञातौ धने च वाच्ये स्विसञ्ज्ञो न स्यात् आत्मनि आत्मीये च वाच्ये स्विसंज्ञः स्यात् इत्यर्थ। तथाच "स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रिया धने" इत्यमर'॥ ८६॥

गुणमप्रधान तस्य भावः गौणम्। स. समासः। सश्च असश्च सासौ त्वा' सासौ त्वीसासौ तृतीयातत्पुरुषस्तद्योगवाक्यञ्चेत्यर्थ.। गौणञ्च आख्या च चश्च त्वीसासौ च इति तस्मिन्। अत्र द्वन्द्वसमासे कृते एव स्विसञ्ज्ञानिषेधो न तु क्रियमाणे। तेन पूर्वा च पश्चिमा चेति वाक्ये स्विसञ्ज्ञायां पुवत् स्वेरिति पुवद्भावे पूर्वपश्चिमे इति॥ ८७॥

चे ते इति चे द्वन्द्वसमासे ते सर्वादय.॥ ८८॥

पूर्वादयो नव अन्ये अष्ट अल्पादय। तयायौ प्रत्ययौ तेन द्वितय द्वय इत्यादि॥ ८९॥

तीय. प्रत्यय. तेन द्वितीयस्तृतीयश्चेति। तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न गौणाख्येति निषेधात् अतिद्वितीयाय अत्यल्पाय एवमेव नौमरा.॥ ९०॥

९१। पूर्वोऽन्त्यादुङ्।

पूर्वः १।, अन्त्यात् ५।, उङ् ।१।।

अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्-संज्ञः स्यात्।

९२। अन्त्याजादिष्टिः।

अन्त्याजादिः १।, टि १।।

अन्त्यो योऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात्।

९३। लुकि न तत्र।

लुकि ७।, न ।१।, तत्र ७।।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्तस्मिन् परे यत् कार्य्यं तत् न स्यात्।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ९१ ॥

अन्ते भव. अन्त्यः अन्त्यश्चासौ अच्चेति अन्त्याच् स आदिर्यस्य इति तद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहिः। यथा भो वटो भिक्षामट यदि पश्यसि गाश्चानय इत्युक्तौ यथा भिक्षायां प्राधान्य यदि गौर्दृश्यते तदा तस्याप्यानयन अन्वाचयशिष्ट बुध्यते तथात्रापि अन्त्याचष्टि. स्यात्। तत्परवर्णे सति अन्त्याजादिष्टि. स्यादित्यर्थ। अथवा अन्त्याश्च आदिश्च अन्त्याजादि. सूत्रत्वात् पुंस्त्वम्। षृ,ण इत्यत्र अतद्गुणशब्देन यथा लक्षणया अतद्गस्थिता षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते तथात्रापि आदिशब्देन अन्त्याच सम्बन्धात् तद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहौ अन्त्याजादिवर्णा उच्यन्ते। तेनाजन्ताना-मन्त्याचष्टिसञ्ज्ञक. स्यात्। हसन्तानान्तु अन्त्याजादिवर्णष्टिसञ्ज्ञक. स्यात् इत्यर्थः ॥९२॥

लुञ्चन लुक्क्किपि नलोपे न्यङ्क्वादित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्द.। ननु कति घटा इत्यत्र डतिसंख्याणो जस्शसोर्लुबिति तदादिविधेर्निषेधादेव गुर्घिंजसित्यादिना गुणस्याप्राप्तौ सत्वच लुब्विधानेनैवेष्टसिद्धौ एतत् सूत्र व्यर्थेति चेन्न दण्डी चासौ पुरुषश्चेति दण्डिपुरुष इत्यत्र कोर्लुक्यै च इति सेर्लुपि तदादिविधित्वान्नलोपानुपपत्ते.। आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषार्य्यमेन इत्यादिना दीर्घापत्तेश्च। एव पय इत्यत्र स्यामोर्लुबिति सेर्लुपि आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्ते.। आदिविधिभिन्नत्वात् अत्वसोर्धोरित्यादिना दीर्घापत्तेश्च ॥ ९३ ॥

९४ । स्वरादि-नि-चित्त्यं व्यम् ।

स्वरादि-नि चित्त्य' १।, व्यम् १। ।

स्वरादिर्गणो निश्चकारितस्त्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

९५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

हस' १।, अनन्तर १।, स्य १। ।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञ स्यात् ।

९६ । यूत् स्त्र्येव दी ।

यूत् ।१।, स्त्री ।१।, एव ।१।, दी ।१। ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी संज्ञः स्यात् ।

स्वरादिर्यस्य स स्वरादिराकृतिगणः। निश्चादिर्गणो गिश्च। गिरिति गिसञ्ज्ञा पठिता शब्दाः गिसञ्ज्ञाभावेऽपि व्यसञ्ज्ञा बोध्या। तेन राजानमतिक्रान्ता अतिराजी अत्र अतिरतिक्रमार्थे गिसञ्ज्ञाभावेऽपि व्यसञ्ज्ञाया व्यपूर्वमिति पूर्वनिपात । चकारित प्रत्ययाश्च विश्वृत् चसात् चकृत्वस् सुश्चतरा चतमा चशस्। च्विक्राचडाच घाचौच ताच थाचौ चतुम् च्णमौ। षोड़शैते चकारितः प्रत्यया गदिता इह। स्वरादिश्च निश्च चित्त्यश्चेति समहार. एते व्यसञ्ज्ञाः स्युरित्यर्थ' ॥ ९४ ॥

नास्ति अन्तर व्यवधानं यस्य सोऽनन्तर. सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित इत्यर्थ' ॥९५॥

ईश्च ऊश्चेति समाहारे सूत्रत्वात् क्लीवत्वाभावे ह्रस्वो न स्यात्। तत स्वार्थप्रत्ययस्य तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्ध । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च कथ सम्बन्ध इति वाच्य पुस सन्निति नणटृङश्चकन्नित्यादेरनुबन्धाना पूर्वसम्बन्धसिद्धत्वात्। अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात्। ततो यूश्चासौ तश्चेति यूत्। एव सर्वत्र। यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रिलिङ्ग । तेन गौरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गौरीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम्। नदीसञ्ज्ञाकार्य्यं यथा हे लक्ष्मि हे वधु लक्ष्म्यै वध्वै इत्यादि। पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मीमतिक्रान्ता अतिलक्ष्मी हे अतिलक्ष्मी. दुर्गे अतिलक्ष्म्यै दुर्गायै नम इत्यादि। पुंसि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः हे अतिलक्ष्मीः लक्ष्मीर्भूप अतिलक्ष्म्यै विप्राय धन देहि बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः अतिलक्ष्म्यै राज्ञे स्वस्ति इत्यादि स्वमतम्। भाष्यकार-क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्त ।

९७। नास्त्रीयुवः ।

न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुव. ६। ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

९८। वामि ।

वा ।१।, आमि ७। ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यात् आमि परे, न तु स्त्री ।

९९। स्त्रीयुच्च ङिति ।

स्त्री ।१।, युत् ।१।, च ।१।, ङिति ७। ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्यात् वा ङिति परे, न तु स्त्री ।

१००। अध्यच् ताच्येप् पिः ।

अध्यच् ताच्येप् ।१। पिः १। ।

नदीसञ्ज्ञा पश्चात् पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्त्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र हे बहुश्रेयसि कृष्ण हे अतिलक्ष्मीभूप अतिलक्ष्म्यै विप्राय धन देहि अतिलक्ष्म्यै राज्ञे स्वस्ति इत्युदाहरतः । तन्मतैकवाक्यत्वे तु एव-शब्दस्य काकाक्षिगोलकन्यायादुभयत्र सम्बन्धः तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गो लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-दीसञ्ज्ञो लभ्यते । ततश्च दीसञ्ज्ञानिवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः. ॥ ९६ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति ययोः तौ स्थानौ अर्श आदित्वाद' । हे श्रीः हे भूः अत्र नदीसंज्ञाभावात् न ह्रस्वः । अस्त्रीति किं ? हे स्त्रि ॥ ९७ ॥

श्रीणां श्रियां भूणां भुवाम् । अस्त्रीति किं ? स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ९८ ॥

इश्च उश्चेति य पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्ध' स्त्रिया स्त्रीलिङ्गे युत् स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दोपादान नित्यस्त्रीलिङ्ग-पाक्षिकस्त्रीलिङ्गयोः प्राप्त्यर्थम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य मत्यै मतये धेन्वै धेनवे । पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य सुमत्यै सुमतये स्त्रियै सुधेन्वै सुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्थानावीदूतौ च । यथा श्रियै श्रिये भुवै भुवे इत्यादि । अस्त्रीति किं ? स्त्रियै इत्यादि नित्यम् ॥९९॥

नास्ति घिर्यत्र सोऽघिः अघिरच् अध्यच् अच्च यश्च अचौ तौ तद्धिते च तौ

विवर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः।

१०१। संख्यावड्वत्यतुवहुगणा नेपि।

सख्यावत् ।१।, डति अतुवहुगणा. १।॥, न ।१।, ईपि ७।।

डत्यतुवहुगणानां संख्यावत् कार्य्यं स्यात्, न त्वीपि।

इति संज्ञापादः।

द्वितीयः पादः।

अजन्तपुंलिङ्गशब्दः।

रामस् इति स्थिते।

१०२। स्रोर्विः फे।

स्रो' ६॥, वि १।, फे ७।।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे। रामः। औ-जसोः सन्धिः। रामौ रामाः।

अच्चौ चेति ताच्चौ। ततो अच्यश्च ताच्चौ च ईप् चेति। "यादृग्जातीयस्य विप्र-/तिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाह घिवर्जस्यादेरजिति" भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम्॥ १००॥

सख्या इव सख्यावत्। डत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ता कति यति तति यावत्तावदेतावत्कियदियन्तः। कार्य्यन्तु कतिकत्व' कति कति कतिश्च इत्यादि। ईपीति विषयसप्तमीयम्। तेन ईपि कर्त्तव्ये सख्यावन्न स्युरित्यर्थं। तथाच यावती बह्वीत्यादौ न मन् सख्यास्वजादेरित्यनेन ईपो निषेधो न स्यादिति॥ १०१॥

इति सञ्ज्ञापाद'।

स्वान्पय तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गनिषेधाय नद तसौ त्वस्यर्थे

१०३ । स्वदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

स्वदीभ्या ५॥, धि-अम् शसादे. ६।, लोपः १। ।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात् । हे राम रामं रामौ ।

चेत्यनेन सान्तस्य पदसञ्ज्ञानिषेधो ज्ञापयति अदान्ते सोर्विसर्गो न स्यादिति। तेन दान्ते स्थितयोः सकाररेफयो. फे परे वि स्यादित्यर्थ.। राम' पय: गौ भवाव: विदन्वतौ अवे । स्वधंश्रो अपास्या दान्तवत् सभीति दान्तत्वे पयोभ्या पय सु इत्यादि। एव सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फग्रहण ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायाददान्तेऽपि स्यादीयहसपरत्वात् गीस्त धूस्त इत्यादि सिद्धार्थम्। क्वचित् दान्तेऽपि न स्यात् ॥ १०२ ॥

अम्च शस्च अम्शसौ तयोरादि: अमशसादि' धिश्च अमशसादिश्चे ति तस्य । अत्र दीग्रहण अम्शसोरादिलोपार्थमेव। हे लक्ष्मि हे बधु इत्यादि सुम्रूदीत्यादिना ह्रस्वे कृते ह्रस्वादेव धिलोपसिद्धे.। प्राप्त इ: कामो येन स प्राप्तेः हृष्टः उ' शिवो येन सहृष्टो: इत्येतयोस्तु हे प्राप्ते हे हृष्टो इति स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वपरत्वात् धिलोप किञ्च दीस्वात्ध्यम्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वदीभ्यामिति गौरव कथ क्वचिदन्यतोऽपि धेर्लोपार्थम्। तेन गन्धर्ववाचकस्य ते इति शब्दस्य हे ते इति एवं प्राप्ता ईर्लक्ष्मीर्येन अस्यापि हेप्राप्ते इति। ऐञवेस्यूतौ क्विपि जौर्घोऽन्त्य इति दीर्घे कृत उर्येन सकृतो अस्यापि हे कृतो इति , अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु एङोऽपि धेर्लोप इति सूत्र कृत्वा हेप्राप्ते इत्यादेर्धिलोपमाहतु । एव तेव्रङ देवङ इत्यादीना क्विपि य्वोर्लोप इति वलोपे हेते हेदे हेसे इत्यादावपि धेर्लोपा इति काशीश्वर । वस्तुतस्तु तेव्रङ्प्रभृतीना क्विपि कृते क्विपनिमित्तकतया विशेषेण क्वौ' शूटावणौजस्कावित्यादिना ऊटि सन्धौ हेतयू हेदयू' हेसयू' इत्यादिकमेव स्यात्। एवञ्च स्वदीभ्यां धिद्वशतो लोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकार द्वात् धिश्च द्वश्च द्वयो. समाहारे धिद्वशत् तस्य इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धौ ध्यम्शसादेरिति गौरव अजर कुलमित्यत्र अमादेशस्याप्यकारलोपार्थम्। धातारं पितरम् इत्यादौ "लोपस्वरादेशयो' स्वरादेशविधिर्बलवानिति" न्यायादादौ वृद्धौ गुणे च अमादिलोपो न स्यात्। अत्र धौ मातृकस्य मात' पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम्। हे गौरीमात कार्त्तिकेय। धौ कि ? गौरीमातृको गणेश.। स्तुतौ किं ? अरे दासीमातृक। पुत्रस्य कि ? हे गङ्गामातृके कन्ये ॥१०३॥

१०४ । शस्नामि घं: ।

शस्नामि ७।, घं १।।

शसि नामि च परे स्वस्य घं: स्यात् ।

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

पुंसि ७।, तु ।१।, शस् ।१।, न ।१। ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिस्ङेङसिङसोसामिनैसयात् स्यथोसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६।।।, इन्—योस: १।।।, अतः ५। ।

स्वादेरनुवृत्तावपि दीसञ्ज्ञस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकरण व्यर्थेति स्याननुवृत्ति. इत्यत आह स्वस्येति । स्वसम्बन्धेन नकारेण सहित आम् नाम् । तेव यज्वना दण्डिना इत्यादौ न प्रसङ्गः । किञ्च आमी ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ नामीतिकृत आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रोष्टूनामित्यत्र आदौ नुमि तृणादेशो न स्यात् । एव प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वपरत्वात् यथा शसो नकारविधान तथा आमो नुमागमो न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव अ विष्णु' सह एन वर्त्तते य. स सा विगत इर्यस्मात् सवौ तेषां सा व्या इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्त्व पु स्त्व इति चेत् शब्दे तदभावादसम्भव । वृषणादिमद्वाचकत्व पु स्त्वमिति चेत् वृचादौ तदभावादव्याप्ति. । एव योन्यादिमद्वाचकत्व स्त्रीत्वमिति-चेल्लतादौ तदभावादव्याप्ति. । एवञ्च वृषणादिमद्योन्यादिमद्भिन्नवाचकत्व क्लीवत्व-मिति चेत् कलत्रादौ तदभावादव्याप्तिः । पु स्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपुलिङ्ग-परिभाषाविषयत्व न तु वृषणादिमत्त्वम् । तथाच "शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थमुपायाः परिकल्पिताः । सर्ववस्तुगता धर्मा. शास्त्रे पु स्त्वादयस्त्रयः । ये तु योन्यादिसम्बन्धा. प्राणिजातीयगोचराः । न तेऽभ्युपाया सिद्ध्यन्ति कलत्रादितटादिषु ।" इति प्राञ्च. । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसंस्कारानुगुणधर्मान्तर पु स्त्वादि । रामा-नित्यत्र आदौ दीर्घं कृत्वा स्थानिवत्त्वेन शसो नकारविधानादन्यत्राप्येवं बोध्यम् । तेन सान् वीन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परेषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस् एते क्रमात् स्युः ।

१०७ । षृ॒र्णोऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्दात्त्वपक्वयुवाह्नः ससेप्स्यादेर्नैकाचकोस्तु वा ।

षृ॒ः ५।, ण १।, अदान्ते ७।, न. ६।, अवकुप्वन्तरे ७।, अपि ।१।, अतद्दात् ५।, तु ।१।, अपक्वयुवाह्न ६।, ससेप्स्यादे ६।, नैकाचको ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात्, अव कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

त्वन्तत्वादत्र पुंसीति नानुवर्त्तते । तेन क्लीवेऽपि ज्ञानेन इत्यादि । ऐस् आत् करण निर्जरसै. निर्जरसादित्येतदर्थम् ॥ १०६ ॥

षश्च रश्च ऋश्च षृ॒, तस्मात् षृ॒ । सूत्रत्वात् पुंस्त्वं एव सर्वत्र नदान्तोऽदान्त. तस्मिन् । अवश्च कुश्च पुश्च अवकुपव. तैरन्तर व्यवधान अवकुप्वन्तर तस्मिन् । तश्च तत् दश्चेति तद्द न तद्द तस्मात् । गङ्गाया घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाया वसतेरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षणया गङ्गातीरमुच्यते तथात्रापि अतद्द-शब्देन लक्षणया अतद्दस्थिता. षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते । इत्यत आह यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । अन्यथा पदावयववर्णाना पदसञ्ज्ञाभावात् नकारवत् पदस्यावयववर्णाना षकाररेफऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्तिः । पक्वश्च युवा च अहश्च पक्वयुवाहानि न विद्यन्ते पक्वयुवाहानि यत्र पक्वयुवाह्ना नकारो यन्नकार-मध्ये सोऽपक्वयुवाह' तस्य नकारस्य अपक्वयुवाह्न. । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु सादीप् सेप्सेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादी ताभ्या सह वर्त्तमानः ससेप्स्यादि इत्याहतुः । तद्वेयम् । स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरो वेगेन गच्छतीत्यादा-वपि णत्वापत्ते । वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादी सात् समासात् परौ ईप्-स्यादी सहसेप्स्यादिभ्यां वर्त्तते योऽसौ ससेप्स्यादि । तस्य नकारस्य ससेप्-स्यादे । एकोऽच् यस्य स एकाच् कु कवर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुश्चेति एकाचकुः न एकाचकु एकाचकवर्गवच्छब्दसम्बन्धी नैकाचकु तस्य नकारस्य नैकाचको. । अयमर्थ. । षकाररेफऋवर्णेभ्य परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य ण. स्यात् । अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दादव्यवधाने अवकवर्गपवर्गभिन्नवर्ण-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, सादिहितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्कादिवर्जितस्य, स्यात्। तस्यैवैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात्। रामेण।

व्यवधानाभावे सतीत्यर्थः। यथा पृष्णा चतुर्णां वृणा नृणा अव इह प्रथमवकारान्तः। अन्यथा गरलेन चारुत्वेन प्राणेन चारुनयनेन जर्भन हठेन वर्हन वर्जनं क्रीडनम् अर्द्दनम् इत्यादावपि णत्वापत्तेः। अवकुप्वन्तरे यथा चरण प्राण हरिणा क्रीण. तरुण. धूर्णां ग्ररेण रोपण स्त्रैण. रौम्येण बर्हेण कार्य्येण श्रवण अर्केण मूर्खेण गर्गेण अर्घेण श्रङ्गेण सूर्पेण रेफेण अर्वेण दर्भेण धर्मेण इत्यादि। यत्र दीन इत्यादि। नकारवत् पदभिन्नपदस्थितात् ष्, ऋ, स्तु परस्य समासोत्तरविहितयोरीपस्याद्योरेकतरेण युक्तस्य पक्कयुवाह: सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात्। तस्यैव समासोत्तरविहितयोरीप् स्याद्योरेकतरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनकारभिन्नस्य नस्य णो वा स्यात्। उभयत्र अवकुप्वन्तरेऽपीति बोध्यम्। यथा हरि भावयितु शीलमस्या इति हरिभाविणी हरिभाविनी श्रीभाविणी श्रीभाविनी। पक्कवर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि। श्रीभावेन श्रीभावेण। समासोत्तरविहितेपीग्रहणात् हरेर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात्। एकाचसकवर्गयोस्तु व्रत्रहणौ रम्यविणा श्रीकामिणी श्रीकामेण। पक्कादिस्तु गुरुपक्केन चारयूना दीर्घाङ्गा। यत्र लिङ्गद्वयस्य समासस्तत्रैव ससेप्स्यादेरन्यस्य नस्य णत्व न स्यात्। यत्र तु धातुना सह प्रादेः समासस्तत्र नेयं व्यवस्था। तेन प्रणदति-प्रहिणिस्यति इत्यादौ णत्वं स्यादेव। एव नुवौ पूर्वेण सम्बन्धौ मूर्णौ तु परगामिनौ। चत्वारो योगवाहाख्या णत्वकर्म्मण्यची मता। इति पूर्वलिखितादनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्मानीयैर्व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात्। यथा वृहणं उरःकायेण उर×कायेण उर◡पेण इत्यादि। क्षुच्चति रञ्जयति तृम्पयति तृम्फयति रम्भयति रम्भयति इत्यादौ भस्परत्वाद्बलवतान्नोर्नुर्भसोत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे अपेच्मोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य ञकारादि. स्यात्। क्रान्तति क्रान्दन्ति रम्भन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुनरनुस्वारस्य नकारे सक्कृद्गतौ विप्रतिषेधौ यद्वाधितः तद्वाधित एवेति न्यायात् णत्वं न स्यादिति। किन्तु रु छिदा क्त. छिण्ण अधो चुद तुण अर्द समर्ण. इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति। किन्तु भिदिर निर्भिन्न' भिदा प्रभिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमित्तात्तु व्यसग्यङ्कुकारेति समासे ईप्स्याद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाण्णत्वं न स्यादेव। अत्रापि णत्वमि-

त्येकं। प्रयाणीयं प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिविशेषविधानार्थत्वं स्यादिति। अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् केषाञ्चिन्नविधिहेत्वभावेऽपि स्यात् केषाञ्चिद्वा स्यात् केषाञ्चिन्नविधिहेतावपि न स्यात्। तदेवाह विवृणोमि। पूर्वपदष्, र्णाम्नि णोनोऽवकुप्वन्तरेऽपि। पूर्वपदस्थितषकाररेफऋवर्णेभ्य परस्य नस्य णः स्यात् सञ्ज्ञायामवकवर्गपवर्गभिन्नवर्णव्यवधानाभावे सति। इत्यधिक्रियते। शूर्पणखा द्रुणस नासिकाया नस समासे वक्तव्य.। खरणस. नारायण॰ पारायणम् उत्तरायणम् अग्रणी. ग्रामणी. अक्षमूहितु शीलमस्या अक्षौहिणी सेना पाशकस्त्री च। अथवा अक्षमिन्द्रियमूहितु शीलमस्या अक्षौहिनी स्त्री। नाम्नि किम्? शुष्कनख. ताम्रनख। अवकुप्वन्तरेऽपीति किम्? त्रिलोचन.। अग्रे कोटरा सिध्रका मिश्रका शारिका पुरगाभ्यो वनस्य नाम्नि तु। वनस्याग्रे अग्रेवण सप्तम्या अलुक् कोटरावण सिध्रकावण मिश्रकावण शारिकावणं पुरागावणम् अस्य दीर्घो वक्तव्य। शराम्रकार्षपीयूक्षाखदिरप्रनिरन्तरिक्षुप्लक्षेभ्य.। एभ्यः परस्य वनस्य नस्य ण स्यात् सञ्ज्ञायामसञ्ज्ञायाञ्च। शरवणम् आम्रवण कार्षवण पीयूक्षावण खदिरवण प्रकृष्ट वनं प्रवण वनान्निर्गत निर्वण वनस्यान्त अन्तर्वणम् इक्षुवण प्लक्षवणम्। एभ्यः किम्? इन्द्रवनं द्वित्र्यचो वृक्षादोषधेश्चाऽतिमिरादेर्वा। द्वौ वा त्रयो वा अचो यस्य स द्वित्र्यच्। औषध्यः फलपाकान्ता इत्यमर। द्वित्र्यज्वृक्षात् द्वित्र्यजोषधेश्च परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमिरादे. परस्य। शिग्रुवण शिग्रुवन शिरीषवण शिरीषवन व्रीहिवण व्रीहिवन हरिद्रावण हरिद्रावनम्। द्वित्र्यच किम्? पारिभद्रवन राजमाषवन वृक्षौषधिभ्या कि? दूर्वावनम्। अवकुप्वन्तरेऽपीति किम्? पर्कटीवण पर्कटीवनम्। तिमिरादेस्तु तिमिरवनम् ईरिकावन तारिकावन विदारीवन भद्रिकावनम्। प्रादेर्नसस्य। प्रणस निर्णस दुर्णस परिणसम्। वाह्याद्वाहनस्य। उह्यते यत् तद्वाह्यम्। निमित्तवतोवाह्यात् परस्य वाहनस्य ण॰ स्यात्। इक्षुवाहण, दर्भवाहण, शकटम्। अवकुप्वन्तरेऽपीति किम्? राजवाहन यदा उह्यते तदैव णत्वम्। तेन श्व. शरवाहन भविष्यतीद शकटम् इत्यादौ न स्यात्। देशे पानस्य। पूर्वपदस्थितषकाररेफऋवर्णेभ्य परस्य पानस्य नस्य ण॰ स्यात् देशे वाच्ये। पीयते यत् तत्पान कर्मण्यनट्। क्षीर पान येषा ते क्षीरपाणा उशीनरा. सौवीरपाणा बाह्लीका. काषायपाणा गान्धारा:। भावकरणयोरनटि वा। क्षीरपाण क्षीरपान क्षीर पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। भावकरणयो किम्? उष्ट्रेण पीयतेऽस्यामिति उष्ट्रपानी पात्री। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य वयसि नित्यम्। आभ्या परस्य हायनस्य नस्य ण सान्नित्य वयसि। त्रीणि हायनानि वयोऽस्य त्रिहायण. चतुर्हायणो वत्स.। वयसि किम्? त्रिहा-

१०८। अा ङ्कि-मभवि।

अ ।१।, आ ।१।, ङ्कि-मभवि ७।।

अकार आकारः स्यात् ङ्कैर्मभवेषु परेषु। रामाभ्यां रामैः रामाय रामाभ्याम्।

यना शाला। वयस्तु गतपरमायु.। परमायु. प्राणधारणकाल.। अन्तरोऽयनहनी-रदेशे। अन्तर. परस्य अयनस्य हनस्य नस्य ण स्यान्नतु देशे वाच्ये। अन्तरयणम् अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तरयनीऽन्तर्हननो देश। गिरिनद्यादयो वा। निपात्यन्ते। गिरिणदी गिरिनदी स्वर्णदी स्वर्नदी गिरिणद्धं गिरिनद्ध वक्र'णतम्बा वक्रनितम्बा माषोण. माषोन वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितम्ब गिरिनितम्ब इत्यादिराकृति-गण.। एते यथोक्तलिङ्गा एव निपात्यन्ते। तेन गिरिनद्य वक्रनितम्बः इत्यादौ न स्यात्। पूर्वापह्वायणादि। नित्य निपात्यते। पूर्वापह्वायणा. अपरापह्वा-यणा अपरापह्वायनाः निर्विसः अध्ययने जड. विरक्तश्च। लवणोरसे। अन्यत्र लूयतेऽनेनेति लवनः खङ्ग लुनातीति लवनः। न लपदान्तराभ्या व्यवधाने। लवर्णेन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य णो नस्यात्। प्रक्लृप्यमान परिक्लृप्यमान हरिगेहगामिनी शरवेगभाविन। पदे षात्। पदे परे य' षकारस्तस्मात् परस्य नस्य णो न स्यात्। सर्पिष्पान निष्पान दुष्पानम्। पदे किम्? पीतसर्पिष्केण। क्षुभ्नादिः। क्षुभ्नात्यादीना नस्य णो न स्यात्। क्षुभ्नाति क्षुभ्नीत. तृप्नोति विष्कभ्नाति नरीनृत्यते नरिनर्त्ति नरीनर्त्ति नर्नर्त्ति परिनद्धं दुर्नद्ध दुर्नद्धि। सञ्ज्ञायाञ्च। प्रथम-सूत्रेण प्राप्तं णत्व न स्यात्। यथा आचार्यभोगीनः हरिनन्दी गिरिनगर शरनिर्वेश. परिनर्त्तन परिगहन हरिनन्दन खर्मानु दर्भानूप सूर्पनटः हर्य्यग्निः शरनिवास. ऋगयन दुर्नामा नरवाहन' नृनयनं हरिनाथ इत्यादिराकृतिगणः॥ १०७॥

अत्र अ इति लुप्तप्रथमैक आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्द. तद्वेयम्। व्येस्थ्ये इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ रमाभिरित्यादावपि एत्वापत्ते'। वस्तुतस्तु मण्डूकप्लुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्त भूत्वानुवर्त्तते अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्। मकारवकारौ त्यादेरेव स्यादावसम्भवात्। यथा भवाव भवामः। ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्यअकारलोप स्यात् सार्थकत्वादिति चेन्न। हरि विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात्। वस्तुतस्तु भववो साहचर्य्यात् विभक्तेराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थ। अतएव त्वा मामित्यादि साधनाय ङेभ्योर्मकारे कृतेऽपि सममौभ्याड् इत्याकार विधास्यति॥ १०८॥

१०९। ब्वे स्भ्ये।

ब्वे ७।, स्भि ७।, ए १।।

अकार एकारः स्यात् तौ ब्वेँ स्भयोः परयोः। रामेभ्यः रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयोः।

११०। नुमामः स्वद्याप्संख्याष्णः।

नुम् ।१।, आम' ६।, स्वद्याप् संख्याष्णं ५।।

स्वात् द्या आपो रषणान्त संख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम् स्यात्। र्ष-णत्वे। रामाणाम्, रामे, रामयोः।

१११। क्विलात् क्वतोऽसात् सः षोऽदान्ते नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढ़ाच्च।

कु-इलात् ५।, क्वत १।, असात् ।१।, स' १।, ष: १।, अदान्ते ७।, नु-वि अन्तरे ७।, अपि ।१।, शास वस घससाढा ६।।।, च ।१।।

कवर्गादिलाच्च परः क्वतः साद्दर्जो दमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्त्तते। अकारात्परयोस्त्यादेर्बहुवचनीयसभयोरसम्भवात् स्यादेरेव तयोर्ग्रहणम् ॥ १०९ ॥

उकारोऽनुबन्धस्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपघाती आगम उदित्त्वं तस्य चिह्नमिति प्राचीनमतानुवादार्थम्। स्वमते तु प्रकृते, प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुपघाती य स उदनुबन्धस्तङ्गिन्नोऽपि आगम उच्यते। तेन पथिमथ्यृभुच्चामिति नम् धीटीधीष्वमिति अम् वसोरस्येति इम् यनञ्जित् क्वदिति यन् रुदाद्यस्तीति ईम् इत्यादयोऽप्यागमाः। मित्वादाम आदौ। आमि परे नकारेणैवेष्टसिद्धौ आमो-नुम् विधानं नकारस्य आमसम्बन्धित्वार्थं तेन नकारस्य स्यादीयहस्त्वात् फसञ्ज्ञाया पञ्चानामित्यादौ नोलुप्फेधाविति नस्य लुप्। रच षच नचेतिष्णं सख्याचासौष्णं-चेति सख्याष्णं तत स्वश्च दीच आपच संख्याष्णं चेति तस्मात्। यथा रामाणा हरीणा विष्णूना पितृणा शकृॄना गौरीणा वधूनाम् उमाना चतुर्णां षण्णा पञ्चानामिति। रान्तषान्तनान्ताना मुख्यानामेव ग्रहणम्। तेन प्रियचतुरा प्रियषषा प्रियपञ्चानामित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इलश्च क्विल तस्मात्। नुश्च विश्च नुवी नुविभ्यामन्तर व्यवधान नुव्यन्तरं

शासादेश षः स्यात् नु-वि-व्यवधानेऽपि। एत्वषत्वे। रामेषु एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः।

तस्मिन्। यथा वाक्षु प्राड्षु हरिषु गौरीषु विष्णुषु वधूषु पितृषु भ्रातृषु रामेषु गोषु अनैषीत् नौषु गङ्गायुषु पापवृषु चतुर्षु हलषु। क्षत इति प्रत्ययादेशागमानामेकतम सम्बन्धीत्यर्थ. क्षत. किम्? सृ गतौ यङि सेसीयते। असात् किम्। हरिसात् करोति घृतम्। अदान्ते किम्? हरि.। नुव्यवधाने यथा हवींषि धनूंषि। नुरिह नुश्चयमादावित्यादिना विहितो नुश्चेव नत्वनुस्वार। अन्यथा पुंसु इत्यादावपि षत्वापत्ते:। विव्यवधाने यथा। पेस्ह गत्या श्रीसब्रूसकिबधे एभ्य' क्विपि पे:षु श्री.षु ब्रू:षु इत्यादौ सस्य विसर्गे षत्वम्। सर्पि:षु धनु:षु सजू:षु दो:षु। एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रुङो विसर्गे षत्वम्। नच निरवकाशत्वादादौ षत्व ततो विसर्ग इति वाच्य तर्हि अह सु इत्यत्रापि षत्वापत्ते:। अतएव निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव बलवत्त्वात् टाङ्सोरिनातौ बाधित्वा जरसादेश निर्जरसा निर्जरस' इति स्वयमुदाहृतम्। शासवससघसा पृथक् ग्रहणादक्षतोऽपि सकार' क्विलास् पर. ष स्यात्। यथा शिष्ट उषित. जक्षतु.। नचैषा पृथग् ग्रहणात् क्विलापेक्षा नास्तीतिवाच्य शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षत्वापत्ते.। साढश्च सहजडशक्तौ इत्यस्य ढाङ्गजवह सह इति विषन्तस्य सकारोभ्वाद्यादिष्ण इत्यनेन क्षत एव पृथग् ग्रहणात् क्विलापेक्षा नास्ति। यथा तुराषाट् ऋतीषाट् जलाषाट् पृतनाषाट् तुराषाड्भ्यामित्यादि। साढ इति ढान्त निर्देशात् यत्र ढोढीभावित्यनेन ढ' सात्तदैव षत्वम्। तेन तुरासाहौ इत्यादिषु न स्यात्। किञ्च तुरा ऋती पृतनापूर्वस्य साढ एव षत्व स्यात् अन्यत्र विश्व सहते विश्वसाट् इत्यादौ षत्व न स्यादिति केचित्। समाहारैकवेष्टसिद्धौ शासवससघससाढामिति बहुवचनं गणार्थम्। तेन शासवससघसामिव क्वचिदक्षतसकारोऽपि ष' स्यात्। यथा यङ्लुकि चोकोसादेरक्षतोऽपि सकार' ष' स्यात् सकारे परे। कुस इश्लिषि यङोलुकि द्वित्वादि कौविभक्ते' सिप् इमोऽप्राप्तिपक्षे स्वेर्मूलधातोश्च गुणेऽनेन सस्य षत्वे ष्टुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोकोषिष। अत्र अक्षतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षढो:क'से इति कौ न स्यात्। अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं दन्त्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत्। एवमेव जोमरा:। एवं तुस ध्वाने तोतोषिषमेरपि ष्टगत्या हयो' पेपेषिष इत्यादि एव सूत्रेऽदान्ते इत्युक्तौ दमभ्यग इति व्याख्यानात् समासे क्वचिद्दमभ्यगत्वेऽपि षत्व स्यादिति सुप्त

नायम्। तदेवाह विवृणोमि। अग्राङ्गुलिभीरुभ्यः स्तुत्सङ्गस्थानानां से। एभ्य' परेषां क्रमादेषां सकार षः स्यात् समासे। अग्निष्टुत् अङ्गुलीषङ्ग भीरुष्ठानम्। सेकि अङ्गुलीसङ्ग भजते भीरुस्थान पश्य। घोन्तादग्नेः सोमस्य। "दीर्घोऽग्नेः सोमवरुणयोर्देवताद्वन्द्वे" इति दीर्घान्तादग्नेः परस्य सोमस्य स षः स्यात् समासे। अग्नीषोमौ। देवताद्वन्द्वे किम्? अग्निश्च इश्च सोमश्च अग्नीसोमा.। ज्योतिरायुरग्निभ्य स्तोमस्य। ज्योतिष्टोम आयुष्टोम. अग्निष्टोम.। से किम्। ज्योति' स्तोमं तृणानाम्। गवियुधिभ्यां स्थिरस्य। गविष्ठिर' युधिष्ठिर.। सप्तम्या अलुक्। से किम्? गवि स्थिरो भार. युधि स्थिरः शूर.। मातृपितृभ्यां स्वसुर्वा तु मातु. पितुर्भ्यां। मातृपितृभ्यां पर. स्वसु सः ष स्यात् समासे। मातु. पितुरित्येताभ्यान्तु परोऽलुक्समासे वा। मातृष्वसा पितृष्वसा। मातु.ष्वसा मातुःस्वसा पितु ष्वसा पितु स्वसा। अभिनिरस्तानस्यवर्णे। अभिनिर परस्य स्तानस्य स ष. स्याद्वर्णे। अभिनिस्तन्यत इति कर्मणि घञि अभिनिष्टानो विसर्गः.। वर्णे किम्? अभिनिस्तान । निनदीभ्यां स्नाते कौशले। आभ्यां परस्य स्नाते' स ष स्यात् कौशले। निष्ण. निष्णात. नदीष्ण.। तथाच भट्टौ "आतिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्या इति" चारकर्मणि निष्णात इति "ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानिति" च। कौशले किम्? नद्यां स्नाति नदीस्न निस्नातस्तीर्थवारिणि। प्रादग्रगेस्थस्य। प्रात्परस्य स्थस्य स ष. स्यादग्रगे। प्रतिष्ठते इति प्रष्ठ अग्रगे किं? यवानां प्रस्थ'। वे स्तृणाम्नि। वेः परस्य स्तृणाते. स. ष स्यात् सञ्ज्ञायाम्। विष्टरो वृक्षतौछन्द कुशमुष्ट्यादिषु। विष्टरः पङ्क्तिच्छन्द.। नाम्नीति किम्? विस्तरो गृहस्य विस्तर.। विकुपरिशमिभ्यः स्थलस्य। विष्ठल कुष्ठल परिष्ठल शम्या स्थलमिति निपातनात् ह्रस्वे शमिष्ठलम्। गोभूमिद्विविकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जिपिव्यग्निवर्हिःष. स्थस्य। गोष्ठ भूमिष्ठ द्विष्ठ' विष्ठ कुष्ठ शङ्कुष्ठ' मञ्जिष्ठा पुञ्जिष्ठ, पिविष्ठ अग्निष्ठ बर्हिष्ठ.। एभ्य किं भुस्थ.। स्थस्य किम्? गोस्थितिः'। इलादेति नाम्निभात्तु वा। इलात् परस्य स. ष' स्यादेकारे परे नाम्नि नत्वभात्तु वा। हरिषेण. सुषेण वायुषेण.। एते किं? विसोता.। इलात् किं? विष्वक्सेन । नाम्नि किं पृथिवीसेन.। भात्तु भरणिषेण' भरणिसेनः अत्र कैकःस इत्यत्र वाशब्दीयव्यवस्थया ह्रस्व । सुविनिर्दुर्भ्यः समसूत्योः। सुषम विषम नि षम दु षमम्। सुषूति विषूति नि षूति' दु षूति । निर्दुर्वर्हिरावि प्रादुश्चतुरां कावपफेषु। निष्पतति दुष्कार बहिष्कार आविष्कारः प्रादुष्कृत चतुष्पथम्। निसस्तपतावनभ्यावृत्तौ। निस. स ष. स्यात्तपतौ परे न तु पौनःपुन्ये।

११२। स्मै जस्ङेङसिङीनामिंस्मैस्मात्स्मिनोऽतः।

स्मे ५।, जस्ङेङसिङीना ६।।।, इ स्मै स्मात् स्मिन १।।।, अत ५।।

अकारान्तात् स्मेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः। सेर्वे सर्वस्मै सर्वस्मात् सर्वस्मिन्।

निष्टपति स्वर्ण परीक्षक. सकृद्दग्धमतीत्यर्थ.। अनभ्यावृत्तौ किम्? निस्तपति स्वर्णं निर्माता पुन.पुनर्दग्धमतीत्यर्थः। नि:सुदुर्थ्य सामसेधसम्बे. क्रमाभावे, नि षामा सुषामा दु षामा नि षेधः सुषेध दुःषेधः नि षन्धि सुषन्धिः दुःषन्धि.। स्तम्भो-ऽवादाश्रयनिकटयोः। अवात् पर स्तम्भ स: ष स्यात् आश्रये निकटे च वाच्ये। ग्राममवष्टभ्य आस्ते अवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थ। अम्बष्ठादि निपात्यते। अम्बष्ठः आपष्ठ परमेष्ठ, परमेष्ठी सव्येष्ठा स्वदन्तः। युधष्ठिगविषद्दौ देवे नृषागोष्ठ नामनि। सेकुष्ठ कपिष्ठली मुनि कपिष्ठल गोत्र प्रतिष्णात सूत्र पाणिनेः। निषय. विषयः परिषय निषित. विषित परिषित: सुष्ठु दुष्ठु इत्यादि। परिस्थितादेर्न। परिस्थित प्रतिस्तब्ध निस्तम्भ क्षसर भूसर. सुस्थिति दु.स्थितिः अभिसुषूषति इति क्विपि अतिसून् ईषदून. सेतु बहुसेतुरित्यादि+ ॥ १११ ॥

स्वभावतो मूर्द्धन्यषकारवन्तो यथा—

+ पुष्पभूषण विषाण-घोषण दुष्खपुष्कर-करीष-दुष्करम्।
अम्बरीष पुरुषौषरौषधं, वर्षवर्षकलुषाणि किल्बिषम् ॥
गवेषित गोष्पदभाष्यभेषज, हृषीकमौषढिषुव विभीषणः।
अमर्ष-पाषाण-पुरीष-मूषिका, निषेध-दुःषेध-मृषाभिषङ्गिण. ॥
भाषो सुष्क ग्रीष्म-प्रुष-निकष-गण्डूष-चषकाः,
तुराषाढाषाढो विषविषद-पायूषभिषज.।
कषाय-कुषाण्ड-मह्निष-त्रपषव्योषद्दषदः
प्रदोषद्वेषोष्म-प्लुषव्रषनिषङ्गेषु परुषा. ॥
प्रत्यूष-यूष-कष-कोष-विषाद-दोषा.
पाषण्ड-षण्ड- भष भीष्म तुरुष्क-निष्काः।
उन्मेष-मेष तुष तोष-रुषोऽभिलाषा
कल्माष गाष वुष वेष तुषार वोषा ॥
ईर्ष्या वार्द्धुषिको योषिदभिषेकोमिषद्दिषः।
निषेक ऐषम प्रेष्य मञ्जूषा वपुषी ढषा ॥

११३। आत् सुमामः।

आत् ५।, सुम् ।१।, आम. ६। ।

अवर्णान्तात् सर्वः परस्याम आदौ सुम् स्यात्। एत्वषत्वे। सर्वेषाम्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोऽकारान्ताः। उभशब्दो द्वान्तः। उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्यां उभाभ्यां उभयोः उभयोः। जसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत्।

११४। पूर्वादेः स्मात्स्मिनौ वा।

पूर्वादे. ५।, स्मात् स्मिनौ १॥, वा ।१। ।

तौ। पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे। शेषं नेमवत्। एवं परादय। समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तः।

ननु जसङिताभिस्भ्यात् स्मिन् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङेङसिङीनामिति गौरवं कथमितिचेन्न अतिसर्वायेत्यत्र यथा स्मै न स्यात् तथा अतिसर्वस्येत्यत्र स्यादेशस्याप्रसङ्गात्। नच टाभिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम्। तेनैव सिद्धे इह पुन स्यविधानात् स्मिसञ्ज्ञाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्यो न स्यादिति दृढ-प्रतीतेः एकस्यङसौ एकादित्यपि केचित्। तेन सर्वतो जयमिच्छन्ति पुनादेकात् पराजयमिति॥ ११२॥

आत् अवर्णात् तेन सर्वासामित्यादि। उभशब्दो द्वान्त इति। एकत्व-बहुत्व-विवचाभावात् इति शेषः। एव उभयशब्दात् द्विवचनं न प्रयुज्यत इति सम्प्र-दाय'। उभयोघटः उभये घटाः॥ ११३॥

ताविति वृत्ति'। तौ ङसिङी स्मात्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः। समोऽतुल्य इत्यादि। तीयोङितीत्यन्तानामुदाहरणान्याह। नम इत्यादि। स्वयम्भुवे नम. इत्यन्वय.।

विशेष. शेमुषी शिष्य. श्लेष: श्लेष विशेषणम्।
शिरीष शषिर शष्य शीर्ष तालव्यशादय.॥
तालव्यशान्ताश्च गोष्पशो धूष्पाशो इषदशक:।
दन्त्यादयो वशिष्ठश्च सुषमा सर्षप: क्षुधा॥
इति मुक्तीषमदेवीकाः।

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।
सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥
समायैषु परायैषां मुक्त्यैऽर्थान्तराय च ।
यदुस्वाय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥
अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।
कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि । साध्वन्ये साध्वन्याः । जसि । अल्पे अल्पाः । शेषं रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः । निर्जरः ।

स्वयम्भुवे कीदृशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अत्र समस्य अतुल्यार्थत्वे स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै । पुन कीदृशाय अमेधसा निर्बुद्धीनाम् अन्तरस्मै वहिःस्थिताय अत्र वहिर्योगवाचित्वे स्मै । पुन कीदृशाय सुमेधसा पण्डितानाम् अनन्तरस्मै । परिधानवस्त्राय सदा संसर्गात् परिधानवस्त्रत्वेनोपन्यास. । अत्रोपसव्यानवाचित्व स्मै । पुन कीदृशाय सता स्वस्मै आत्मीयाय । अत्र आत्मीयवाचित्वे स्मै । प्रत्युदाहरति । समायेत्यादि । शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वय. । शार्ङ्गिणे कीदृशाय एषु जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थ' । अत्र तुल्यार्थत्वान्न स्मै । पुन कीदृशाय एषा जगता मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः । अत्र दिग्देशकालानामवाचकत्वान्न स्मै । किमर्थं नम इत्याह मुक्त्यै मोक्षाय अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च धर्मार्थकामेभ्यश्च इत्यर्थ. । अत्र वहिर्योगोपसव्यानयोरवृत्तेर्न स्मै पुन' कीदृशाय यदुस्वाय यदूना ज्ञातये । अत्र ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै । पुनः कीदृशाय स्वाय धनाय । यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्ध' । समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षया सङ्गतिरिति न्यायात् । अत्र धनवाचित्वान्न स्मै । मल्लैर्जुष्टायेति पदपूरकम् । पुन कीदृशाय सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय अत्र गौणत्वान्न स्मै । पुन. कीदृशाय सर्वाय सर्वसंज्ञकाय सर्वः शर्व. शिवः स्थाणुरिति सहस्रनामपाठात् । अत्र नामत्वान्न स्मै । पुन. कीदृशाय साध्वन्याना सखिद्विषे । साधवश्च अन्ये च साध्वन्याः तेषा क्रमात् साधूना सख्ये अन्येषामसाधूना द्विषे शत्रवे इत्यर्थ. । साध्व-

११५ । जरस् जराचि तु ।

जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ७।, तु ।१। ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे। निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा। केचिदादाविनाताविच्छन्ति निर्जरसिन् निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात् इत्यादि पक्षे हसे च रामवत्।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-सन-सानुनासिकोदक-हृदयासृक्-यकृन्-शकृत्-

---

न्यानामिति द्वन्द्वसमासस्थितत्वान्न नुमागम। सखिद्विषे इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाच्चैकाद्युदयश्वोऽरित्यनेन अ प्रत्ययो न स्यात्। पुनः कीदृशाय जगतः कालावराय कालेन कनिष्ठाय अत्र तृतीयातत्पुरुषस्थितान्न सौ। पुन. कीदृशाय जगत. कालेन पूर्वाय अत्र तृतीयातत्पुरुषयोग्यवाक्यस्थितत्वान्न सौ। जसि तु साध्वन्ये साध्वन्याः अल्पे अल्पाः एव प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः द्वितये द्वितयाः वितये वितयाः. द्वये द्वयाः. त्रये त्रयाः. अर्द्धे अर्द्धाः कतिपये कतिपयाः नेमे नेमाः। तोमरास्तु उभयमप्यत्रान्तं मत्वा उभये उभयाः इत्युदाहरन्ति। उभयस्य जसि नित्य खिमर्च्छति कालापाः॥ ११४ ॥

पुलिङ्गे सूत्रकरणाद्विकृतस्यापि जराशब्दस्य ग्रहणं एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात्। अत्र अचीति स्यादेरेव तेन निर्जरस्यार्चा निर्जरार्चा इत्यादौ न प्रसङ्गः। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिलोपः शसी नकारोऽपि न स्यात्। तेन निर्जरस निर्जरसः। एव टाङेङसीनामिना यातोऽपि न स्युः। निर्जरसा निर्जरसे निर्जरस.। किञ्च आमि तु सर्वावयवादेशेन नुमागमस्य बाधितत्वात् निर्जरसामिति। अन्यथा पदा दतामित्यादयोऽपि न स्युः। केचिदित्यादि। केचित् पण्डिताः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो विधिर्बलवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाङसीः स्थाने इनाताविच्छन्तीत्यर्थः। तन्मते निर्जरसिन निर्जरसादिति। किञ्च तन्मते ङे इत्यस्मिन् निर्जरसय इति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम्। लन्तत्वादचीत्यस्य परत्र नानुवृत्तिः। अन्यथा परत्र तद्धिताकारप्राप्तिर्न स्यात्॥ ११५ ॥

शीर्ष-दोषः—पद्दयूषन्निशपृन्मासासन् स्नु-नसुदन् हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषणः शसादि-पौ।

पाद-दोष १॥, पद्-दोषण' १॥, शसादिपौ ७।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे। पदः पदा पद्भ्याम् इत्यादि। दतः दता दद्भ्याम् इत्यादि।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनञ्च सानुश्च नासिका च उदकञ्च हृदयञ्च असृक् च यकृच्च शकृच्च शीर्षञ्च दोष् च ते। पद् च दत् च यूषन् च निश्च पृत् च मास् च आसन् च स्नु श्च नस् च उदन् च हृद् च असन् च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते। शसादिश्च पिश्चेति तस्मिन्। शसादिसुबन्तषोडशविभक्तिषु तद्धिताच्यकारयोरपि चेत्यर्थ। शसादिग्रहणेन तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लीवे औकारस्य पित्वेऽपि तत्र न स्यात्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिद्विकल्प' क्वचिन्नित्यं क्वचिन्न स्यात् क्वचित् शसादिपिभ्या-मन्यत्रापि स्यादिति। शसादौ विकल्पः स्वयमुदाहृत'। एव सुदती सुदन्ती-त्यादौच विकल्प। शीर्षभवः शीर्षण्य कैश इत्यादौ नित्यम्। पाद्य पादाय वारित्यीत्यादौ न स्यात्। तस्क्षुद्रयोर्नित्य नस्। नस्त. न.क्षुद्र.। तद्धितयेऽवर्ण नगरयोः। नस्यम्। वर्णनगरयोस्तु नासिक्यो वर्णः नासिक्यं नगरम्। हिम इति हिसार्थकषगेषु समासे पत् पद्धिमं पद्धतिः पत्काषी पद्भ्या गच्छतीति पद्गः। शब्दमिश्रघोषनिष्केषु वा। पच्छब्दः पादशब्दः पन्मिश्र' पादमिश्र. पद्घोषः पादघोष पन्निष्क. पादनिष्क। उदन् वासपेषधिवाहनेषु नित्यम्। उदवासः उदपेष पिनष्टि उदधिः उदवाहन.। सञ्ज्ञायाञ्च। उदमेघ. उदवाह. उद-पानम्। ओदनमन्थशक्तुविन्दुवज्रभारहारविविधगाहेषु वा। उदौदनः उदकौ-दनः इत्यादि। असयोगादौ पूर्ये वा। उदकुम्भः। उदककुम्भ.। असंयो-गादौ किम्? उदकस्थाली। पूर्ये किम्? उदकपुष्पम्। क्षीरोदादि सञ्ज्ञा-याम् निपात्य.। क्षीरोदः लवणोद. लोहितोदः इत्यादि। हृल्लासादिः निपात्य.। हृदयस्य लासो हृल्लास. हृदय लिखतीति हृल्लेखः हृदयस्य प्रिय हृद्य' हृदयस्येद हार्दं सुहृत् मित्रम्। अन्यत्र सुहृदय. साधुः। दुर्हृत् शत्रुः। अन्यत्र दुर्हृदयो दस्युः॥ ११६॥

११७ । सदाऽनोऽल्लोपोऽम्वस्यात् पौ वा त्वीङ्योः ।

सदा ।१।, अन. ६।, अत् लोप १।, अ म्-व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।, ईङ्यो ७॥ ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईङ्योस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

न ६।, लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७। ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूषभ्याम् इत्यादि । ङौ । यूष्णि यूषणि यूषे । मासः मासा माभ्या इत्यादि । पक्षे घो च रामवत् पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

११९ । संख्या-वि-सायाद्वाह्नोऽह्न् ङौ ।

सख्या-विसायात् ५।, वा ।१।, अह्न. ६।, अह्न् ।१।, ङौ ७। ।

सख्या-वि-सायेभ्यः परस्याह्न इत्यस्याह्न् वा स्यात् ङौ । द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने । व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने । सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने । विश्वपा· विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां विश्वपौ ।

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रथमैकम् । अन्यथा, जरसादेश पदाद्यादेशाश्च नित्य स्युरिति । अथवा सदेति सप्तम्येक मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थ. । तेन पूजितपुष्ण पीतयूष्ण इत्यादि । मश्च वश्चेति म्व. मवान्त. म्वश्चासौ स्यश्चेति म्वस्य' । न म्वस्योऽम्वस्य तस्मात् । मवसयोगाद्यथा कर्मणः यज्वन. । ईङ्योरिति ङिसाहचर्य्यादी इति विभक्तिसम्बन्धी एव ग्राह्य. । तेन अह्नी अहनी इत्यादि । ईपि तु नित्य राज्ञी विदाम्नी ॥ ११७ ॥

धेर्वर्जनात् स्याद्युत्पत्तौ लिङ्गान्तनकारस्य ग्रहणम् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् । तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्ग. ॥११८॥ द्वयोरह्नोर्भव. विगतमह सायञ्च तत् अहश्चेति इति विग्रहे सख्याहोरात्र इति षप्रत्यये सर्वैकदेशेत्यादिना अह्नादेशे एषामदन्तत्वम् ॥११९॥

१२०। घो र्लोपोऽच्यघौ।

घौः ६।, आलोपः १।, अचि ७।, अघौ ७।।

घोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे। विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। घोः किम्? हाहाः हाहा हाहाभ्याम् इत्यादि। शेषं विश्वपावत्। हरिः।

१२१। युभ्या-मौ यू।

युभ्याम् ५॥, औ ।१।, यू २॥।

इकारोकाराभ्यां परं औः क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति। हरी।

१२२। णुर्धिजसङिन्तु।

णुः १।, धिजसुङिन्तु ७॥।

इदुतो णुः स्याद्धौ जसि ङिति च परे। हरयः त्यलोपे त्यलक्षणम्। हे हरे। हरिं हरी हरीन्।

तद्धिताच् यकारयोः पदयोर्ययोर्लोप इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे घोरा लोप. पावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अच्यघाविति कृतं गोमायुः स्नायु पायुः इत्यादौ उणादित्वात् कृते यौ परे आकारस्थित्यर्थं विश्वं पातीति विचि विश्वपाः। एवं पुण्य तायते इति विचि य्वोर्लोप इति यलोपे पुण्यता इत्यादेरप्याकार लोपः हाहाशब्दस्य आकारस्तु औणादिक डाप्रत्ययसम्बन्धी। तेन आकारलोपो न स्यात् केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलोपमाहुः। आवन्तभिन्नानामपि आकारलोप इति वार्त्तिकम्। अतएव आचार्य्येण तन्मतमवलम्ब्य व्यादनञः क्लीयर्स इत्यादौ क्लाशब्दस्याप्याकारो लुप्तः॥ १२०॥

इश्च उश्च यू। पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् क्रमश्च इकारात् औः इः, उकारात् औः उः॥ १२१॥

अत्र ङिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम्। अन्यथा गुलस्तुतौ तुतुविव इत्यत्र किती वकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमोऽपि कित्त्वात् तस्मिन् परे यथा म्रु ध्वोरित्युव

१२३। टादसश्चास्त्रियान्तु ना।

टा।१।, अदस: ५।, च।१।, अस्त्रिया ७।, तु।१।, ना।१।।

इदुद्भ्यामदसश्च परष्टा ना स्यात् न तु स्त्रियाम्। हरिणा हरिभ्यां हरिभि: हरये हरिभ्यां हरिभ्य:।

१२४। ङस्यैङो लोप:।

ङस्य ६।, एङ: ५।, लोप: १।।

एङ: परस्य ङसिङसोर्ङस्य लोप: स्यात्। हरे: हरिभ्यां हरिभ्य:। हरे: हर्यो: हरीणाम्।

१२५। युद्भ्यां ङेर्डौ:।

युद्भ्या ५॥, ङे: ६।, डौ: १।।

इदुद्भ्यां परस्य ङेर्डौ: स्यात् डइत्।

स्यात् तथा मत्यै इत्यत्र याङितामसिति ङे इत्यस्य असि कृते ध्वर्जसित्यनेन गुणापत्ति स्यात्। आदौ गुणे कृते स्यानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायस्वीकार: स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनार्थ:। तेन साव्या इत्यादौ स्थानिवत्त्वाभावादामो नुमागमो न स्यात। त्यलोपे इत्यादि। येन केनापि शब्देन प्रत्ययलोपे तत्प्रत्ययसम्बन्धि कार्य्यं स्यादिति। यथा राजा इत्यादौ सेर्लोपे दीर्घ:। एव वाचामीशो वागीश इत्यादौ कौलुक्ये चेति लुक्शब्देन विभक्तेर्लोपे कृते विभक्त्यन्तविहिता पदसञ्ज्ञा सिद्धा। एव तत्कुलमित्यादौ स्मीर्लकि कृते क्लौ परे विहितत्वात् लुकि न तत्रेति निषेधेन टेरकाराभावेऽपि क्लिसम्बन्धेन पदत्व स्यादेव॥ १२२॥

मात्स्वर्णाविति उत्ते उदन्तत्वादेव ना आदेशे सिद्धे अदसो ग्रहण ज्ञापयति वैभक्तिकसकलकार्य्यान्तरमेव त्वमिति। तेन अमुष्मै इत्यादौ आदौ स्मैकृते पश्चादुत्वे मत्वे च अमुष्मै इत्यादि सिद्धम्। आदावुत्वे स्मैप्रभृतयो न स्यु:॥ १२३॥

एङ इति प्रकृतेर्विकृतेरपि। तेन गो: द्यो: प्राप्ते स्मृतो:॥ १२४॥

यद्यपि युद्भ्या सह ङेरौविधानेनैवेष्टसिद्धौ परसूत्रे अङावित्यपि वक्तव्य न स्यात्तथापि डौकरण ज्ञापयति औपरे विंशतेस्तेर्लोपो न स्यादिति। तेन विंशतिमाचष्टे विंशतयति। अत्र ञ्डित्वेऽपि टेरेव लोप: न तु तेरिति॥ १२५॥

१२६। टेर्लोपो डिति, विंशतेस्त्वडौ।

टे: ६।, लोपः १।, डिति ७।, विंशते: ६।, ते ६।, तु।१।, अडौ ७।।

डिति परे पूर्वस्य टेर्लोप स्यात् विंशतेस्त्वडौ। हरौ हर्य्योः हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः।

१२७। सख्यृद्भ्यां सेर्डाऽधेः।

सखृद्भ्या ५॥, सेः ६।, डा।१।, अधे: ६।।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डा स्यात् न तु धेः। सखा। अधेः किं, हे सखे।

१२८। घौ त्रिः।

घौ ७।, त्रि १।।

सख्युर्ऋकारस्य च त्रिः स्यात् अधौ घौ परे। सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन्।

१२९। सख्युष्टाङिता-मा ए उसुसौ।

सख्यु ५।, टाङिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ।१॥।

सख्युः परेषां टाङितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात् स्युः। सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ। शेषं हरिवत्।

डितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेर्लोप स्यात्। विंशतेस्तु ति इत्यस्य लोप स्यादडौ ङिसम्बन्धिभिन्ने डितिपरे इत्यर्थः। हरौ शम्भौ एकादशानां पूरणः एकादशः विंशतेः पूरणः विंशः। अडाविति किम्? विंशतौ॥ १२६॥

अर्जुनस्य सखा कृष्णः, कृष्णस्य सखिरर्जुन इति महाभारते आर्षम्॥ १२७॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्यृद्भ्यामिति पद षष्ठ्यन्तं भूत्वा अधेरिति पदञ्च सप्तम्यन्त भूत्वा इहानुवर्त्तते। सख्युर्ऋकारस्य च त्रिः स्यादधौ घौपरे। अधौ किम्? हे सखे॥ १२८॥

टाश्च ङितश्च टाङित तेषाम्। आश्च एश्च उस् च उस् च औश्च ते। सूत्रत्वात्सौ लुक् सन्ध्यभावश्च। क्वचिद्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति ण्चोऽवे इत्यत्र

१३०। पत्युरसे।

पत्युः ५।, असे ७।।

पतिशब्दात् परेषां टाङिङसिङसां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात् स्युर्न तु से। पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ। असे किं श्रीपतिना इत्यादि। शेषं हरिवत्। कतिशब्दो ब्वान्तः।

१३१। डतिसंख्याषणो जस्शसोर्लुक्।

डति सख्या-ष्-ण ५।, जस्-शसोः ६॥, लुक् ।१।।

डत्यन्तात् षान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोर्जस्शसोर्लुक् स्यात्। कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु। एवं यति तति। डति-ष्य-णान्त-संख्यास्मद्युष्मदः सदृशास्त्रिषु। त्र्यादय. संख्याशब्दा ब्वान्ताः।

व्याख्यातम्। तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम्। नैरयङिति हेरैरत्वे इत्यादौ अनुकरणस्य यथार्थकार्य्याभावेऽपि सख्युरिति निर्देश. सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि ग्रहणमिति भाष्यमतज्ञापनार्थम्। जितसखा जितसखायौ जितसखाय जितसख्या जितसख्ये जितसख्यु. जितसख्युः जितसख्यौ इति। मुख्यस्यैव ग्रहणमिति न्यास। तन्मते जितसखिः जितसखी जितसखय जितसखिना जितसखये जितसखि-रित्यादि। स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत। क्लीवेऽस्य न प्रयोग.। तथाच "सखा मित्रसहाये ना वयस्यायां सखी मता" इति मेदिनि: यत्तु सखी शिशुत्वं तव खण्डित न स्मरस्य सख्या वयसाऽप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य विशेषण सख्या इति तत् पुंस्येव अजहल्लिङ्गत्वात्। अतएव हेतुस्तदब्रह्मवर्चसमिति रघु ॥ १२९ ॥

क्वचिद्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति न्यायात् पतिना नीयमानायाः पुर श्रुक्री न दुष्यतीति। गते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पताविति। सीताया. पतये नमः इत्यादि सिद्धम्। छान्दसमिति केचित् ॥ १३० ॥

ष च न च ण सख्या चासौ ण चेति सख्याण डतिश्च सख्याण चेति डति-सख्याण तस्मात्। डतिः प्रत्यय. तेन डत्यन्ताः कति यति तति इति त्रय। लुक्क-रणात् क्वति घटा इत्यत्र णुधिं इत्यादिना न गुण'। पञ्च इत्यादौ नान्तत्वान्न दीर्घ.।

१३२ । त्रेरयङ् नामि ।

त्रे ६।, अयङ् ।१।, नामि ७।।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने । त्रयाणां त्रिषु । द्विशब्दो द्वान्तः ।

एभ्य. क्लीवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्शसो शि बाधित्वा लुगेव । अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् डौश्च स्यात् । न च निमित्तगत-विशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात् । सर्वाणीत्यादौ यथा क्लिसञ्ज्ञाविहितमिका-रादेश बाधित्वा जस्शसो इत्यनेन शि स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यम् । डतिव्यषान्त इत्यादिना डत्यन्तादीना लिङ्गत्रये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य्य-निषेधात् । एषा मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतयः अतिषष अतिपञ्चानः अत्यष्टानो युवान । डतिव्य । पद्यार्द्धमिदम् । एषा पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहित-कार्य्य नास्तीत्यर्थ । अतएव युष्मदस्मद्भ्या शसो नकारं विधास्यति । एव कति स्त्रिय इत्यत्र पात्क्रोणादीत्यादिना ईप् न स्यात् । पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न स्यात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतीनि प्राप्तषष्टीनि प्रिय-षषि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव । किञ्च प्रियकति गणिका इत्यादावीपोऽप्राप्तिस्तु डतिप्रत्ययान्तस्य स्वसादित्वात् । एव नान्तसंख्याया लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधेऽपि नमनृसंख्येत्यत्र संख्यावर्ज्जन नान्तसंख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा गणिका इत्यादि । विस्तारस्तु नमनृसंख्येत्यत्र द्रष्टव्य युष्मदस्मदोस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च लिङ्गविहितकार्य्यं न स्यात् । तेन अतियुष्मत् इत्यादौ टेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात् । त्र्यादय इति । अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादष्टादश पर्य्यन्ता एव । ऊन-विंशत्यादीनान्तु एकवचनान्तत्वमेव विंशत्याद्या. सदैकत्वे सर्वा संख्येयसंख्ययोरित्य-मरात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियत्रि प्रियचत्वा प्रियपञ्चा इत्यादौ सर्वा विभक्तय स्युरेव ॥ १३१ ॥

मुख्यस्यैव ग्रहणम् । तेन अतित्रीणा प्राप्तत्रीणाम् । आमीत्यनेनापीष्टसिद्धौ नामीतिकृतन्तु आगमादेशयो' आगमविधिर्बलवानिति न्यायादादौ नुमागम स्या-दिति ज्ञापनार्थम् । तेन क्रोष्टूनामित्यत्र आदौ नुमागमेऽच परत्वाभावान्न तृण् । किञ्च आगमेन अवयवादेश एव बाध्यते न तु सर्वावयवादेश' तेन पादशब्द-स्यामि आदौ पदादेशे पश्चाद्ध्रस्वान्तत्वान्नुमागमाभावे पदामित्येव ॥ १३२ ॥

१३३ । त्यदां टेरः क्वौ ।

त्यदा ६॥, टे. ६।, अ. १।, क्वौ ७।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् क्वौ परे। द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः। वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः।

१३४ । यूतोऽम्शसोर्म्नावदीधोः ।

यूत. ५।, अम्-शसो. ६॥, म्नौ १॥, अदीधीः ५।।

दीधुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् मनौ स्त.। वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् इत्यादि। एवमतिलक्ष्म्यादयः। सुधीः।

अनुकरणस्य स्विसञ्ज्ञाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति। स्विसञ्ज्ञायोग्यानामेव त्यदादीना टेर स्यात्। तेन गौणे अतितत् अतितदौ अतितदः अतितन्दि कुलानि। त्यदाङक्वौ इतिकृतेऽपीष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति। युष्मदस्मत्त्वन्मदा गौणत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतित्वान् अतिमान्। तसि तु युष्मत्त अस्मत्त' त्वत्त. मत्तः अतियुष्मत्तः अत्यस्मत्तः अतित्वत्त' अतिमत्त.। एव द्विशब्दस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति वित। अत्र लिङ्गाद्विभक्तेरावश्यकत्वेऽपि क्विग्रहण क्वेर्निमित्तत्वज्ञापनार्थम्। तेन द्वाभ्या क्रीत द्विक्रीत तस्य पुत्र ततपुत्र इत्यादौ क्वेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमितिन्यायेऽपि लुकि न तत्रेति निषेधात्। टेरकारो न स्यात् ॥ १३३ ॥

ईश्च ऊश्च यू ताभ्या त यूत् तस्मात्। वातप्रमीमिति वात प्रमातीति औणादिक कीप्रत्ययः। एव औणादिक ऊप्रत्यये कर्कन्धूनित्यादि। केचित्तु वातप्रमीशब्दस्य स्त्रियामीपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दीसञ्ज्ञा विधाय हे वातप्रमि वातप्रमी वातप्रमी. वातप्रमीणामिति। एव कर्कन्धुशब्दस्यापि ह्रस्वादन्तत्वेन स्त्रियामूपि हे कर्कन्धू कर्कन्धू कर्कन्धू. कर्कन्धूनामित्याहुः। एवमतिलक्ष्म्यादय इति। यत्र धातुत्व नास्ति तत्र पुस्त्वाद्दीसञ्ज्ञापि नास्तीत्यर्थ। यथा अतिलक्ष्मी अतिलक्ष्मीन् अतितन्त्री अतितन्त्रीन् अतिवधू अतिवधून्। बहुव्रीहौ च समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रेयसी बहुप्रेयसीन् अतिलक्ष्मीम् अतिलक्ष्मीन् इति। भाष्यकारक्रमदीश्वरौ तु पुलिङ्गेऽप्येषा नदीसञ्ज्ञानिवृत्तिर्नास्तीति मन्वानौ सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरत.। ॠदलृङ्णामप्यमशसोर्म्नाविति केचित्। ॠधातोर्लृकारस्य चानुकरणे ॠं पठ ॠन्पठ लृं पठ लृन्पठ ॥ १३४ ॥

१३५। धोरियुवचि।

धो ६।, इय्-उव् ।१।, अचि ७। ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे। सुधियौ सुधियः इत्यादि। एवं सुभ्रौ यवक्रियादयः। प्रधीः।

१३६। कव्याद्यनेकाचोऽस्यादहन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभू सुधियोर्य्वौ।

कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अहन्-सुधियो. ६॥, य्वौ १॥।

कादेर्व्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

धर्मिकल्पनातो हि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य यूत इति पञ्चम्यन्तस्य अत्र षष्ठ्यन्तत्वेनानुवृत्तिः। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्। सुध्यादय ए दित्यादौ इयादेशाभाव दर्शयता आचार्य्येण अत्र अचीति स्यादेरेवेति ज्ञापितम्। सामान्यशब्दोऽपि क्वचित् विशेषपरो भवतीति न्यायात्॥ तेन रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासः स्यर्थः स वैरिप्रतिमोचनाय इति रघुः। किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्रापि भवति। तेन तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुरिति कालिदासः। विशेषविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽयं तेन ङौ सुधियि इत्येव॥ १३५॥

कश्च व्यश्च कव्ये ते आदिनो यस्य स कव्यादिः। स च अनेकाच्च कव्याद्यनेकाच् तस्य। नस्योऽस्यः तस्मात्। हन् च पुनर् च वर्षा च कारा च हन्पुनर्वर्षाकाराः. ता आदयो येषां ते हन्पुनर्वर्षाकारादय तेभ्योऽन्यः हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्य स चासौ भूश्चेति हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभू स च सुधीश्च हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ। न तौ अहन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः। य्वाविति द्विवचनान्तेन यथासंख्यार्थं यूत इत्येकवचनान्तमपि यूतोरिति द्विवचनान्त भूत्वा अत्रानुवर्त्तते अर्थवशाद्विभक्ति-विपरिणाम इति न्यायात्। यथ सेनां नयतीति क्विपि सेनान्यौ एव खलप्वौ प्रश्न्यौ प्रध्यौ दीध्यौ जुह्वौ। अस्यादिति किम्? यवक्रियौ कटप्रुवौ इत्यादि। इयुवोर्निषेधेऽपि यलावेत्यादिनैवेष्टसिद्धौ यवविधान दीर्घस्यापि बाधनार्थम्। तेन ङौ प्रध्यि। अत्रापि पूर्वत स्यादेरेवानुवर्त्तते तेन प्रधीश्वरः इत्यादौ न प्रसङ्गः। हन्निति हिंसार्थमव्यय दकारादिनान्त तदर्थं भवतीति क्विपि हन्भूः एषा

स्तोऽचि परे, न तु दृन्भू पुनर्भू वर्षाभू काराभूभ्योऽन्यस्य भूशब्दस्य सुधियश्च। प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि। एवं दीध्यादयः। काव्याद्यनेकाचः किम्। शुद्धधियौ शुद्धधियः। अस्यात् किं यवक्रियौ यवक्रियः। नीः नियौ।

१३७। न्याप् दीभ्यो ङेराम्।

नी-आप्-दीभ्यः ५।॥, ङेः ६।, आम् ।१।।

नीशब्दादापो द्याश्च परस्य ङेराम् स्यात्। नियाम्। शेषं सुधीवत्। अग्रणीः अग्रण्यौ। ङौ अग्रण्याम्। शेषं प्रधीवत्।

लिङ्गार्थनिर्णयस्तु दृन्भूः स्त्री। कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरपीति विश्वप्रकाशात्। पुनर्भूः स्यात् द्विरूढायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः। पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चुलके प्लवे। काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कोषाच्च। केचित्तु कारास्थाने कार पठित्वा कारभ्वौ कारभ्वः इत्युदाहरन्ति तथाच काराचेष्यते इति वामनः। वर्षादृन्पुनःकाराद्भुव इति चान्द्रः। कारशब्दो घञन्तोवृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितश्च कारस्थाने कर पठित्वा करभ्वौ करभ्व इत्यपि केचित्। दृन्भ्वादीनां द्व्युवस्थानभिन्नानां नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञायामादौ नुमागमे दृन्भूनामित्यादि। किन्तु दृन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पाक्षिकस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाभावे दृन्भ्वामिति। दृन्पुनर्वर्षाकारादिभूशब्दस्य वकारविधानेनैवेष्टसिद्धौ तद्भिन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति क्विप, प्राक्कारकाव्ययाभ्यां कृतसमासस्यैव धातोर्यवौ स्तो न तु क्विपः पश्चात् समास इति। तेन भयन भीरिति क्विपि ईषद्भीर्येषां ते ईषद्भियः। एवं कुधियः नानाधियः अधियः पापधिया धर्मधिया दावलुवा इत्यादि। वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः इति भाष्यम्। वृश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्षयेति चान्द्रा। अव्ययानां मध्ये उपसर्गादेव विधानादीषद्भिय इत्यादौ न स्यादिति केचित्। किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रधीशब्दस्य क्विप पश्चात्कृतसमासस्यापि यः स्यात्। अतएव सुष्ठुधीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवदिति स्वयं वक्ष्यति। एवं दीध्यादय इति दीधीङ्वेवीङ्, देवने दीप्तौ क्विपि अनेकाच्त्वात् यः॥ १३६॥

नीशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् नियाम् अग्रण्याम्। क्लीवे तु अन्तरङ्गत्वादादौ ह्रस्वे नुमि अतिनिनि कुले पुंवद्भावपक्षे अतिनियामिति स्यादेवेति॥१३७॥

१३८। त-तज-खादीयोऽ्ङीवोः।

त तज-खात् ५।, ईय ५।, ङ १।, वा ।१।, उ. १।।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङसोर्ङ उः स्यात् वा। सुत्युः सुत्यः। लून्युः लून्यः। सुख्युः सुख्यः। शम्भुर्हरिवत् साध्यः। शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भ्वोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भ्वोः. शम्भुषु, हे शम्भो। एवं विष्णुवायुभान्वादयः।

१३९। क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नघौ घौ स्त्रियाञ्च।

क्रोष्टो ६।, तुन ६।, तृन् ।१।, अघौ ७।, घौ ७।, स्त्रिया ७।, च ।१।।

क्रोष्टुशब्दस्य तुन स्थाने तृन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च न इत्। [१२७] सख्युङ्गामिति। क्रोष्टा हे क्रोष्टो। [१२८] घौ त्रिः। क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून्।

तकारस्य स्थाने जातस्तज तश्च तजश्च खश्च ततजखं तस्मात्। ईकारस्य य ईय तस्मात् मण्डूकप्लुताधिकारात् धौरित्यनुवर्त्तते तकारात् तकारस्थानीत्पन्नवर्णात् खकाराच्च परस्य धातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कव्याद्यनेकाच इत्यनेन जातो यो यकारस्तस्मात् परो ङसिङसोरकार उ स्यादित्यर्थ.। सुत्युरित्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति क्विपि ङसाल्लोप इत्यकारलोपे य्वौर्लोप इति यलोपे सुती इति लिङ्गम् एव लुञ्गि छिदि क्त त्वादित्वात्तस्य न लून लूनीयतीति क्विपि लूनीतिलिङ्ग सुखीयतीति क्विपि सुखीतिलिङ्गम्। ईय किम्? दर्त्तिय भिन्निय. मूर्खियः इत्यादौ सयोगपरत्वादियि क्रते न स्यादिति॥ १३८॥

क्रोशतीति औणादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम्। तस्य तुन स्थाने तृन इति आदेश. स्यात्। न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम्। धावस्कृतृण इत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात्। गौणस्यापि ग्रहणम्। तेन बहव क्रोष्टारो यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ। स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वे सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव तृनादेशे ऋदन्तत्वादीपि क्रोष्ट्री इति। एव बहव.

१४० । वाच्यघौ ।

वा ।१।, अचि ७।, अघौ ७। ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् वा स्यात् अघावचि परे। क्रोष्टून् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ।

१४१ । ऋतो ङो डुः ।

ऋत. ५।, ङ' १।, डु १। ।

ऋकारात् परो ङसिङसोर्ङो डु. स्यात् ड इत्। क्रोष्टुः क्रोष्टु क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनाम् ।

क्रोष्टारो यस्या सा बहुक्रोष्ट्री पू । अत्र क्रोष्टुशब्दस्य पुम्स्त्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात् तृनादेशे ईप्। एवञ्च क्रोष्टूनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री॥ १३९॥

पूर्वसूत्रेण बाधितत्त्वादबाधेरच एव प्राप्तौ अघाविति व्यर्थम्। न च तर्हि पूर्वस्य सिमावविषयतया सायकत्वे औकारादिष्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम्। पूर्वस्य सिमाचविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। अत्र रामानन्दकाशी- श्वरौ तु तथापि अघिग्रहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घित्व सम्भवति तद्भिन्ने ऽचि वा स्यादिति। तेन क्लीवे औकारस्य घित्वाभावेऽपि लिङ्गान्तरे घित्वसम्भ- वात् बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र तृन् न स्यात् बहुक्रोष्टूनि वनानीत्यत्र पूर्वेण तृन् नित्यमित्याहतुस्तद्धेयम्। वस्तुतस्तु नुम्स्विकोऽच्यनामीति नुम्यमादाविल्याद्योरा- गमत्वेन बलवत्त्वादादौ नुणागमे तृनादेशाभावे क्रोष्टूनामितिवत् बहुक्रोष्टुनी वने बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात्। अतएव क्लीवे न कुत्रापि तृनादेश इति क्रमदीश्वराद्याः। किञ्च टाद्यचि पुंवद्भावविकल्पनात् बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि। अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्- जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्याद्यच प्राप्तार्थम्। तेन क्रोष्टुनामीक क्रोष्टीक इत्यादौ न प्रसङ्ग.। क्रोष्टूनिति यद्यपि पाणिनिक्रमदीश्वरादिभिरष्टादावच्येव तृनादेशो विभाष्यते तथाऽप्याचार्य, शसादौ तुनन्तस्य तृनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिंहयोर्मतमवलम्ब्य शसि तृनादेशं कृतवान्॥ १४०॥

सुगमम्। आगमादेशयोरागमविधिर्बलवानितिन्यायादादौ नुमागमेऽचपर- त्वाभावात् तृणादेशाभावे क्रोष्टूनामिति नित्यम्॥ १४१॥

१४२। गुङिध्योः।

गु १।, ङिध्योः ७॥।

ऋकारस्य गुः स्यात् ङौ धौ च परे क्रोष्टरि क्रोष्टोः। पक्षे हसि च शम्भुवत्। हूहूः हूह्वौ हूह्वः इत्यादि, वातप्रमीवत्। एवमतिचम्वादयः। सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि, सुधीवत् एव ऋटभ्रूस्वयम्भ्वादयः। सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, प्रधीवत्। एव तृन्भूखलप्वादयः। धाता तृनन्तक्रोष्टुवत्। धौ हे धातः एव नप्तृहोतृपोत्रादयः। पिता हे पितः।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्रातृ यातरः।
जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे दश॥

सुगमम्। केचित्तु ऌकारस्य धौ जसि च गुणं विधाय हे पठित गमलृ शिष्य हे पठितगमल शिष्या इत्युदाहरन्ति। एव नप्तृहोतृपोत्रादय इति। तृन्साधितेन धातृशब्देन साम्यातिदेशात् होतृशब्दसाहचर्याच्च नप्त्रादयः सर्वे तृनन्ततुल्या एव। नप्ता च होता गदितोऽथ पोता चत्ताथ नेष्टा तदनुप्रशास्ता। शास्ताथ शस्ता च तृनन्ततुल्या अष्टेति शब्दाः खलु वृद्धिभाजः। एते अष्टशब्दाः पौत्रादिषु रूढाः सर्वे औणादिकतृप्रत्ययान्ताः। नमौ शब्दनत्योः मनीषादित्वात् मस्य पः नप्ता। हुलि होमेऽदने नेमिकाजा इति नेम् होता। पूञ् शोधे इत्यादिषु इमोभावो निपात्यः पोता। चदः सहतौ सौत्र चत्ता। निश् शीलि नेष्टा। शासच्लु शासने प्रशास्ता। शनसु हिसास्तुत्योः शस्ता। केचित्तु शास्तृ शस्तृ इति द्वयोर्गुणं विधाय शास्तरौ शास्तरः शस्तरौ शस्तरः इत्युदाहरन्ति। पिता मातेति। पित्रा साहचर्यान्मातृशब्दोऽत्र जननीवाचकः परिमाणवाचकत्वे तु तृनन्त एव। तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ। सव्येष्टृशब्दो रथवामपार्श्वस्थितवीरे रूढः टवर्गद्वितीयवान्। यातृशब्दः स्वामिभ्रातृस्त्रीवाचकः अन्यत्र तृनन्त एव। तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ। उणादौ निपातसाधिता एते तृनन्ततुल्यसस्थाना अपि तृनन्ता न बोध्या इत्यर्थः। ननान्दृनृदेवृणां तृनन्तसस्थानरहितानामपि इहोपन्यासो गुणप्राप्त्यर्थः पद्यपूरणार्थश्च। न च ननान्द्रादीनां तृणन्तभिन्नत्वेन प्रतीयमानानामिहोपन्यासात् पित्रादिभिन्ना ऋदन्ता अतृनन्ता अपि तृणन्ता एवेति वाच्यम्। क्रोष्टोरृदत् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ तृण्विधानवैयर्थ्यात् धावस्वसृतृण इत्य

१४३। घावस्वसृतृणोः।

घौ ७।, अस्वसृतृणोः ६॥।

घौ परे ऋकारस्य णुः स्यात् न तु स्वसृतृणोः पितरौ पितरः पितर पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः।

१४४। नुर्वा नामि घंः।

नु ६।, वा।१।, नामि ७।, घंः १।।

नृशब्दस्य नामि परतो घंः स्यात् वा। नृणां नृणाम्। शेषं पितृवत्।

१४५। ओरौ घौ।

ओ ६।, औ।१।, घौ ७।।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे। गौः गावौ गावः।

१४६। आ अम्शसोः।

आ।१।, अम्शसोः ७॥।

ओकारस्य आकारः स्यादमि शसि च परे। गां गावौ गाः गवा गोभ्याम् इत्यादि। [१२४] ङस्यैङोलोप इति। गोः गोः।

नापि स्वसृवर्जनवैयर्थ्यात्। यत्तु तिसृचतसृादेशयोर्नणुर्त्रिर्धा इत्युक्त तद्विशेषविधेर्गुणस्य निषेधे सामान्यविधिप्राप्तव्या वृद्धि कथ न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम्॥ १४२॥

स्वसा च तृन् च स्वसृतृनौ न स्वसृतृनौ अस्वसृतृनौ तयोः॥ १४३॥

गौणत्वेऽपि अतिनॄणा अतिनृणाम्॥ १४४॥

अत्र लाक्षणिकभिन्नस्य ओकारस्य ग्रहणम्। तेन गोद्यवोरेव। लाक्षणिकस्य तु हृष्ट उ शिवो येन स हृष्टो, इत्यादौ न स्यात्। एव चित्रा गौर्यस्य स चित्रगु गवावादेरिति ह्रस्वः। अस्य सम्बोधने हे चित्रगो इत्यत्रापि न स्यात्॥ १४५॥

आदेश इति कृते ओकार आ स्यात् द्वितीयाया अकारे परे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ आ अम्शसोरिति गौरव ज्ञापयति ओकारशब्देनात्र एङ उच्यते। तेन प्राप्त इ, कामो येन स प्राप्तेः हृष्ट उः शिव येन स हृष्टोः एतयोरमि शसि च प्राप्ता प्राप्ता हृष्टां हृष्टाः इत्यादि सिद्धमिति॥ १४६॥

१४७। रैरा स्भि।

रै ।१।, रा ।१।, स्भि ७।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे। राः रायौ रायः, राया राभ्याम् इत्यादि। ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि। इति अजन्तपुंलिङ्गपादः।

तृतीयः पादः।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः।

१४८। आबीब्भसात् सेर्लोपः।

आप् ईप् ङसात् ५।, सेः ६।, लोप १।

आप ईपो ङसाच्च परस्य सेर्लोपः स्यात्। उमा।

१४९। यैरापः।

ई ।१।, औ १।, आपः ५।

गौणत्वेऽपि सुराभ्या कुलाभ्या सुरासु कुलेषु। क्लीवे स्व इति ह्रस्वेऽपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् रादेशः॥ १४७॥

इति अजन्त पुलिङ्गपाद।

ननु स्यान्तस्यारादित्यनेन स्यात् सलोपे सिद्धेऽत्र ङसोग्रहणं कथमिति चेन्न रेफात् परस्य सेर्लोपार्थं पृथग्विधावापत्तेः। न च तर्हि आबीन्नादित्येव कार्य्यमिति वाच्यम्। तर्हि च से लुपि तदादिविधेर्निषेधात् लिङ्घादीना ह्रकारादेर्ढकाराद्यनुपपत्तेः। नान्ताना नकारस्य लोपानुपपत्ते। एव ककडेच्छागर्वेच्चापत्तौ सुष्ठु ककते इति क्विपि सुकक् अत्र स्यादे सोलोप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ कस्य लोपे सेर्विसर्गे सुकः इत्यपप्रयोगापत्तेश्च। उमेति सज्ञाशब्दाना यथा कथञ्चिद्व्युत्पत्तिः कार्य्येति प्राञ्चः। उ शिव, उ मिमीते जपतीति माङ्खि शब्दे ह्रमजनाङ्गमादेरिति डप्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति रूपम्। उमेति माता तपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम इति कालिदासस्य कवितैव॥ १४८॥

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौसिए: ।

धि-टा-औसि ७।, ए १। ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे उमाः उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५१ । ङितां यम् ।

ङिता ६।।।, यम् ।१। ।

आपः परेषां ङितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः उमायाः उमाभ्या उमाभ्यः उमायाः उमयोः उमानां [१३७] न्याप्दीभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु । एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५२ । स्वेःस्यम् स्वश्च ।

स्वे ५।, स्यम् ।१।, स्वः १।, च ।१। ।

स्वेराबन्तात् परेषां ङितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्वः । सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । आमि सर्वासाम् । शेषमुमावत् । एवं विश्वादय आबन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । दीर्घकरणं जरसी इति सिद्ध्यर्थम् । आपोग्रहणा दीव्भसोर्निवृत्तिः ॥ १४९ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् आप इति षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते ॥१५०॥

ङिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङिता यम् विधान यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिसित्यादिना ङेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च ङितिया इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ङितां यम्विधानन्तु आबन्तभिन्नानामाकारलोप प्रसाद्यचीति वार्त्तिकमतज्ञापनार्थम् । अतएव व्यादनञ.क्रौयवित्यादौ क्राशब्दस्याप्याकारीलुप्त. ॥ १५१ ॥

नगर्य्यै। द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम्। शेषमुमावत्। एवं तृतीया।

१५३। सुभ्रूदीद्व्यजम्बार्थानां धौ स्वः।

सुभ्रू-दी-द्वि-अच्-अम्बार्थाना ६।॥, धौ ७, स्व' १।।

सुभ्रुवो द्याद्व्यजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे। हे अम्ब। शेषमुमावत्। एवमक्काल्लादयः। द्व्यचः किं। हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके। जरा। [११५] जरस् जराचितु। जरसौ केचिदाटावीत्वमिच्छन्ति। जरसी जरे। जरसः जराः इत्यादि [११६] पाददन्तेति नासिकापृतनानिशानां नस्पृन्निशः। नसः नसा नोभ्याम् इत्यादि। पृत. पृता पृद्भ्याम् इत्यादि। निशः निशा।

ननु ङस्यमापीष्टसिद्धौ स्वशेति कथमिति चेन्न अस्यै इत्यादिसाधने सकारपरत्वाभावे स्भ्य इत्यस्याप्रवृत्ते ॥ १५२ ॥

अम्बार्था नाद्यौक्तौ मातृवाचका। द्वौ अचौ येषां ते द्व्यचः द्व्यचश्च ते अम्बार्थाश्चेति द्व्यजम्बार्थाः सुभ्रूश्च दीच द्व्यजम्बार्थाश्च ते तेषाम्। द्यादिसाहचर्यात् सुभ्रू शब्द स्त्रीलिङ्ग एव ग्राह्य। "विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे" इति कालिदास.। पुंसि तु हे सुभ्रूः पुरुष इत्यत्र न स्यात्। "दूरादरालभ्रु विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा" इति रघौ अरालभ्रु इति तन्वादिर्वेति ऊपि कृते ऊवस्थानत्वाभावात् दीसञ्ज्ञाया ह्रस्व। एव "त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेता कृपया लतामे" इति रघौ। "विहर मया सह भीरु काननानि" इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादिर्वेति ऊपि कृते ह्रस्व.। ननु हे गौरि हे वधु इत्यादावनेन ह्रस्वे स्वर्धिजसित्यादिना गुणः कथ न स्यादिति चेन्न तत्

१५४। शश्व्राज-भ्राज-यज-व्रज-सृज मृज-व्रश्च भ्रस्जां षङ् भौ।

शश्व्राज-भ्रस्जा ६।।।, षङ् ।१।, भौ ७।।

शान्तानां छान्तानां राजादेश्च षङ् स्यात् भौ परे।

१५५। षोड़ः फे।

ष' ६।, ड १।, फे ७।।

षस्य ड स्यात् फें परे। निड्भ्यां इत्यादि। पक्षे घौ च उमावत्। गोपा विश्वपावत्। मतिर्हरिवत्। स्त्रीत्वान्न शस् न न टा ना। मतीः मत्या।

१५६। द्याङितामम्।

द्या' ५।, ङिता ६।।।, अम् ।१।।

द्याः परेषां ङितामम् स्यात्, म इत्। मत्यै मतये, मत्याः मतेः, मत्याः मतेः, मत्यां मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः।

सूत्रे ऋस्वेदन्तीदन्ताभ्या परत्रजातानामेव धिजसङिता ग्रहणात् अत्र न प्रसक्ते। एवमक्कालादय इति आदिशब्दात् हे अत्त हे अप्प॥ १५३॥

शश्छश्च राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्चश्च भ्रस्जश्च ते तेषाम्। एषा दशाना षङ् स्यात् लिङ्गप्रकरणे ह्सविरामयो, धातुप्रकरणे भसविरामयो. इत्यर्थ। यथा शौविशप्रवेशे क्विपि विट् विड्भ्या क्तौ प्रविष्टि यङ्लुकि अवेवेट् प्रच्छौश ज्ञीप्से प्राट् प्राड्भ्या पृष्टि अपरिपृट् राजृञ राट् राड्भ्या ह्यवव्रोत्विति इम् निषेधे राष्टि. अराराट् इत्यादि॥ १५४॥

ननु झपभसोरित्यनेनैव षस्य ड स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्याद्यर्थमवश्यवाच्यत्वात्। पारायणतत्त्वप्रदीपे श्रीपतिदत्तास्तु तालव्यशकारस्य टकार विधाय निड्भ्यां निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति॥ १५५॥

द्याङित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ङितामम्विधानन्तु अकारस्य विभक्तिसम्बन्धि-

१५७। स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिसृचतसृऋृवत् क्तौ।

स्त्रियां ७, त्रिचतुरी. ६॥, तिसृचतसृ।१। ऋवत्।१।, क्तौ ७।

त्रिचतुरौ स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिसृ-चतसृौ स्तः क्तौ परे। तौ च ऋवत् तेन न गुणिर्षा। तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृणां तिसृषु। टेरत्वे सत्याप्। द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः। गौरी गौर्य्यौ गौर्य्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्य्यौ गौरीः, गौर्य्या गौरीभ्यां गौरीभि.। [१५६] घ्याङिता-मम्। गौर्य्यै गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्य्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्य्याः गौर्य्योः गोरीणां, गौर्य्यां गौर्य्योः गौरीषु। एवं वाणी-काली-नद्यादयः। लक्ष्मीः अनीवन्तत्वात् न सिलोपः। शेषं गौरीवत्। एवमवीतन्त्र्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि।

त्वार्थम्। तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचीति इयादेश.। नच घ्याङिती त्रि-रित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। सर्वस्यामित्यादौ ङिस्थाने आमिकृते यथा आमो ङित्वात् स्यम् स्यात्तथा मत्यै इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि गुर्भिर्जसित्यनेन इकारस्य गुणापत्ते.॥ १५६॥

अत्र सन्ध्यभावः सूत्रत्वात्। तौच ऋवदिति तावादेशौ दीर्घ-ऋदन्ततुल्यौ तेन ईतुना ऋस्य स्थाने जायमाना गुणिर्षा न स्तु.। यथा धावस्सृण इति गुर्ङि-ध्यौरित्येताभ्या गुण धौर्त्रिरिति वृद्धि. असनामिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थ। न च स्सृटणन्तभिन्नतया गुणेन वाधितायाः वृद्धेर्निषेधो व्यर्थेति वाच्यम्। वाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्वाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात्। किञ्च ऋस्यान्तत्वात् यो दीर्घ-स्यैव निषेधः तेन प्रियतिसृणि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसव्मद्दन्न इत्यनेन दीर्घ स्यादेव। एवं समाहारेणापीष्टसिद्धौ गुणिर्षा इति बहुवचननिर्देशात् अमृशसोरादिलोपो न स्यात् ऋतो डो ड् रित्यपि न स्यात्। मुख्ये गौणे चाय विधि। किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋवदिति बोध्यम्। तेन सख्यृङ्गामिति सेर्डा। धौतु गुर्ङिध्यौरितिगुणश्च स्यात्। एवम् आमस्तु „नुमागम' स्यादेव। यथा प्रियास्तिस्र. स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिस. प्रियतिसौ प्रियतिस. प्रियतिसं प्रियतिसौ प्रियतिस. प्रियतिसा प्रियतिसे प्रियतिस. प्रियतसः प्रियतिसोः प्रियतिसृणा प्रियतिसि प्रियतिसो. प्रियतिसृषु।

१५८ । स्त्रीभ्रूर्धुः ।

स्त्री ।१।, भ्रू. १।, धु. १। ।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् । [१३५] धोरियुवचि । स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम् शसोः ।

स्त्री ।१।, वा ।१।, अम्शसो ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे । स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्री., स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एव प्रियचतसा । प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुल प्रियति एव प्रियचतु अत्र स्यमोर्लुक् करणान्न आदेश' प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादिषु आदौ सर्वावयवादेशस्ततोनुणागमः । भाष्यटीकाकृता तु स्यमोर्लुकि कृतेऽपि आदेशौ विभाष्यते तन्मते प्रियतिसृ प्रियति प्रियचतसृ प्रियचतुः कुलमिति । यत्र त्रिचतुरोर्न स्त्रिया वृत्तिस्तत्र समुदायस्य स्त्रिया वृत्तावपिनादेशौ । यथाप्रियास्त्रय. पुरुषा यस्या वेश्यायाः, सा प्रियति, प्रियत्री प्रियत्रयः इति । तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति चतस्र इच्छति चतुर्य्यति तिसृणा पति त्रिपति' चतसृभि कृत चतु'कृतमित्यादौ क्तेर्लुक्त्यचेत्यनेन क्तो लुकि लुकि न तवेति निषेधान्नादेशौ । तिस्र इत्यादौ दन्त्यादेशकरणान्न षत्वम् । ननु वासुसिस्मन्निति सुत्रेण इस् उस् इति दन्त्यान्त प्रत्ययकरणेऽपि हविषा धनुषा इत्यादौ कथ षत्वमिति चेत् सत्य इसुसोर्मूर्द्धन्यान्तकरणे रडोऽसम्भवे हवि हविर्भ्या धनु धनुर्भ्या इत्यादौ धोड फे इत्यनेन डकारापत्ति स्यादिति दन्त्यान्तकरणम् । ततश्च इसन्तोसन्ताना सर्षिसुस्सजुषक्रामिति फेरड् अन्यत्र षत्वमिति एवमवीतन्द्र्यादय. इति । अवी तन्द्री तरी लक्ष्मी श्री ह्री धीभ्यादिशब्दतः । अनीबन्ततया सेर्न लोपो गौणे न ह्रस्वता इति । अवरक्षादौ अवी. तद्रिसादिमोदे तन्द्रीर्दकारमध्य. । तन्द्रीर्निद्राप्रमीलयोरित्यमर । तॄतरेऽभिभवे तरी लक्षकङ दर्शनेऽङ्क लक्ष्मी । एषु औणादिक ईप्रत्यय लक्षधातोर्मकारागमश्च । श्रिञसेवने श्री. ह्रीखिलज्जे ह्री' ध्यैतु चिन्तने धी ञिभीलि भीत्या भी. एते क्विबन्ताः । जौमरास्तु प्रियपपी बहुयषी इत्युभयत्रात पठन्ति ॥ १५३ ॥

इयुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीग्रहण भ्रूनिवृत्त्यर्थम् । स्त्रिय स्त्रिय इत्युभयत्र धातुसंज्ञासाफल्यार्थ-

स्त्रीभ्य, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु। श्रीः श्रियौ श्रियः। हे श्रीः ङित्यामि च भेदः। श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रिया. श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु। सुध्यादयः पुंवत्। सुष्ठुधीः प्रकृष्टाधीः इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीर्लक्ष्मीवत्। धेनुर्मतिवत् साध्यः। धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि। बधूर्गौरीवत्। बधूः बध्वौ बध्वः इत्यादि। एवं चमूतन्वादयः। भ्रूः श्रीवत्। भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः इत्यादि। सुभ्रूः हे सुभ्रु। पुनर्भूः सुलूवत्। सुभूः पुंवत्। स्वसा धातृवत्। माता पितृवत्। द्यौर्गोवत्। सुराः पुंवत्। नौ ग्लौवत्।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः।

मादौ इयादेश पश्चादीवन्तत्वाभावादम्शसोरादिलोपौ न स्यात्। स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रिया स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुश्चङितीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ याङिताम् ङेराम्च स्यात् पश्चादियादेश.। एव स्त्रीणामित्यत्र वामीति सूत्रे स्त्रीशब्द-वर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ नुमागमे पश्चादच् परत्वाभावान्न इयादेशः। ङित्यामि च भेद इति। श्रीशब्दस्य स्त्रीयुश्चङितीति वामीत्येताभ्यां दीसञ्ज्ञा-विकल्पनात् रूपद्वयमित्यर्थ.। सुध्यादयः पुंवदिति शोभना धीर्यस्या. स्त्रिया इति विग्रहे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वेऽपि पुंलिङ्गस्यापि सम्भवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे दीसञ्ज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्ग विहित-कार्य्याभावे पुंवदित्यर्थः। आदिशब्दात् सुश्री-यवक्री प्रध्यादय.। सुष्ठुधी. इत्यादि। शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाया सुधीप्रध्यौ क्रमात् श्रीलक्ष्मीवत्। सुधीशब्द इयस्थानित्वेन ङित्यामिव पाक्षिकदीसञ्ज्ञकतया श्रीशब्दवत्। प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन नित्यदीसञ्ज्ञकत्वाल्लक्ष्मीशब्दवदि-त्यर्थः। अत्र प्रधीशब्दस्य क्विबुत्पत्तेरनन्तर कृतसमासस्यापीयप्राप्तिबीज कव्या-दानेकाच इत्यत्र व्याख्यातम्। एव चमूतन्वादय इति। तनु शब्दस्तु तन्वादेर्वेति ऊप्पक्षे बधूवत्। अनूवन्तपक्षे धेनुवदिति। पुनर्भू. सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य कव्यादीतिवकार प्राप्त्या सुलूशब्देन साम्य नतु सर्वरूपैः तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दी-सञ्ज्ञाया सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम्। एवं दृन्भूवर्षाभूकाराभूणामपि रूपं बोध्यम्।

चतुर्थः पादः । [अजन्तक्लीवलिङ्गशब्दः ।]

१६० । क्लीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः ।

क्लीवात् ५।, सि-अम. ६। अधेः ६।, मः १।, अत. ५। ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात् ज्ञानं हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवात् यौ ।

क्लीवात् ५।, ई।१।, औ १। ।

क्लीवात्पर औ रीः स्यात् । ज्ञाने ।

१६२ । जस्शसोः शिः ।

जस्शसो' ६॥, शिः १। ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

सुभ्रुःपुंवदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसञ्ज्ञाभावादित्यर्थः। स्वसा धातृवदिति वृद्धिमात्रा साम्य नतु सर्वरूपे' तेन शसि स्वसॄरिति माता पितृवदिति अत्रापि गुणमात्रा साम्यं नतु सर्वरूपे. तेन शसि मातॄरिति ॥ १५९ ॥

इति स्त्रीलिङ्गपाद ।

ननु स्वदीर्घामित्यनेन आदिलीपादेवेष्टसिद्धौ अमो मकारविधान कथमिति चेन्न सर्वलिङ्गविषयस्य स्वदीर्घामित्यस्य क्लीवमात्रविषयेण स्यमोर्लुगित्यनेन बाधितत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वादात्तिमभवीत्यनेन आकारो न स्यात् ॥ १६० ॥

ई औ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम्। पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन सर्वस्मात् क्लीवात् औकार ईः स्यादित्यर्थः। यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्तृणी पयसी ॥ १६१ ॥

शित्करण शि'क्लीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं तत्र इः क्लीव इति कृते सप्तम्येकवचनभ्रमः स्यात् इति। कति फलानि षट्पर्वाणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३। **नुश्ययमादौ झसन्तरलादौ तु वा।**

नुश् ।१।, अयमादौ ७।, झसन्तरलादौ ७।, तु ।१।, वा ।१।।

क्लीवस्य शौ परे नुश् स्यात्, न तु यमादौ, झसन्तरलयोरादौ तु वा स्यात्।

१६४। **नसब्महन्नोऽधोर्घोऽधौ घौ।**

नस्-अप्-महत-न. ६।, अधो' ६।, घं १।, अधौ ७।, घौ ७।।

नमन्तस्यापो महतो नान्तस्य च ध्रुवर्जस्य घंः स्यात् अधौ घौ परे। ज्ञानानि। द्वौ प्रीवत्। शेषं रामवत्। एवं वन-धन-फलादयः।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधान्न शि.। गौणे तु अतिकनीनि अतिषषि अतिपञ्चानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुश प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानीत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घ. यमस्यादि यमादि' न यमादि. अयमादि' तस्मिन्। झस् अन्तो ययोस्तौ झसन्तौ झसन्तौ च तौ रलौ चेति झसन्तरलौ तयोरादिः झसन्तरलादि' तस्मिन्। यमस्यादौ तु अभयमाचचाणानि कुलानि अभयि पापहश्वमाचचाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाचचाणानि कुशलि सुगण माचचाणानि सुगणि बहुयज्वानि प्रशामि इत्यादि। ननु नुश्यम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुश्निषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति चेन्न। अम्गत्या क्विपि अम्भि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वान्नुशोऽप्रसङ्गात्। झसन्तरलादौ तु ऊनर्जि ऊर्जि सुवल्गि सुवनल्गि। अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहूर्जशब्दस्य रेफात् परो नुश् स्यात् तेन बहूर्न्जि बहूर्जि इति। अत्यूर्जादेस्तु रेफात् पूर्वमेव। ननु झसन्तरलोस्तुवेति कृते झसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुश्विभाषयैवेष्टसिद्धौ झसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेन्न ऊर्जं बल रातीति ऊर्ग' हनजनाङ्गमादेरिति ड.। तत ऊर्ग्ग्माचचाणानि कुलानि ऊर्ग्गि इत्यादौ झसन्तरलन्तलिङ्गभिन्नतया नुश्विभाषानुपपत्तौ यमादौ नुश् निषेधापत्ते ॥ १६३ ॥

नस् च अप् च महच्च न चेति नसब्महन्न तस्य। यथा विद्वान् आप. महान्। न इति नान्तलिङ्गस्य ग्रहणम्। यथा राजा ज्ञानानीत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुशोलिङ्गान्तेन जातत्वान्नान्तत्वम्। पञ्चन्नित्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५। तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात्।

त १।, अन्यादेः ५।, म ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्यमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य। अन्यत् अन्ये अन्यानि। हे अन्य। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। एवमन्यतरादयः। अनेकतरात् किम्? एकतरम्।

१६६। जरातोऽम् वा।

जरात ५।, अम् ।१।, वा ।१। ।

जराशब्दात्परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा। अजरसम् अजरम्, अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत् [११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां शीर्षन् हृदुदनासनः। शीर्षाणि शीर्ष्णा शीर्षभ्याम् इत्यादि। हृन्दि हृदा हृद्भ्याम् इत्यादि। उदानि, उद्ना, उदभ्याम् इत्यादि। आसानि आस्ना आसभ्याम् इत्यादि। पक्षे शेषे च ज्ञानवत्।

१६७। क्लीवे ह्रस्वः।

क्लीवे ७।, ह्रस्वः १। ।

क्लीवे घस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपम्। ज्ञानवत्।

मध्य विहितत्वान्न नान्तत्वम्। अधोरिति किं सुहिन् सुहिसौ। अधाविति किं हे विद्वन्। पूर्वतः शेरनुवृत्तावपि धाविविकरण सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम्। तेन पयांसि स्वाम्पि महान्ति कर्माणि स्त्रियान्तु सीमा सीमानावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्यमोर्मस्येति किं हे अन्य। अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्यतममिति ॥ १६५ ॥

सेर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम्। पक्षे ध्यमृशसादेरिति ज्ञापकादमादेश-स्याप्यादिलोपे अजरमिति। अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति। वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वाद्बलवतोऽपि जरसादेशादादौ अमी मकारे तस्य अमादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अमोनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा ग्रहणस्य वैय-र्थ्यापत्तेः ॥ १६६ ॥

क्लीवे इत्तौ सत्यामेव ह्रस्वः स्यात् नतु निमित्तान्तरापेक्षास्तीत्यर्थः। एव येन

१६८। **स्वमोर्लुक्।**

सि-अमो ६।, लुक् ।१।।

क्लीवात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि।

१६९। **नुमिकोऽच्यनामि।**

नुम् ।१।, इक ६।, अचि ७।, अनामि ७।।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुम् स्यादचि परे नत्वामि। वारिणी वारीणि।

१७०। **गुर्धौ वा।**

गु १।, धौ ७।, वा ।१।।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुर्वा स्यात् धौ परे। हे वारे हे वारि। वारिणी वारीणि, वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां, वारिणि वारिणोः। ङसे च ङसिवत्।

१७१। **पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि।**

पुवत् ।१।, वा ।१।, अर्थोक्तपुस्क १।, टाद्यचि ७।।

विधिस्तदन्तस्येति न्यायात्तदन्तस्यैव ह्रस्वः। अन्यथा श्रीपमित्यादौ श्रीशब्दस्यापि-ह्रस्वापत्तिः। श्रिय पातीति श्रीपा प्रकृतिः। क्लीबे प्रयोगे ह्रस्वे श्रीपम् ॥ १६७ ॥

लुक्करणेन लुकि न तवेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकाष्टे-रकारादयो न स्युः। विरामविहितकार्य्याणि स्युरेव ॥ १६८ ॥

नुमो लिङ्गभाजित्वात् वारीणि मधूनि इत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः। येन केनापि प्रकारेण इगन्तस्यापि ग्रहणम्। तेन प्रद्युनी सुरिणी सुनुनी इत्यादि सिद्धम्। अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुमि कृते ह्रस्वपरत्वाभावान्नु-मागमाभावे दध्निनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति ॥ १६९ ॥

धेर्लुकि कृते लुकिनतवेति निषेधात् गुर्धिर्जस् इत्यस्य गुर्ङिध्योरित्यस्य चाप्राप्तौ विभाषा। हे वारे हे वारि हे मधो हे मधु हे धातः हे धातृ। इहापि येन केनापि प्रकारेण इगन्त-ग्रहणात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि ॥ १७० ॥

वाग्रहण परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। पुमानिव पुवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्यात् टाद्यचि। अनादये अनादिने इत्यादि। शेषं वारिवत्। अर्थेन किम्? पीलुने फलाय।

१७२। दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽनङ्।

दधि-अस्थि सक्थि-अक्ष्णं ६।, अनङ् ।१।।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि अङ्गावितौ। [११७] अनोऽल्लोपः। दध्ना दध्ने दध्नः दध्नं दध्नो: दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवमस्थि सक्थि अक्षि। सुधि सुधिनी सुधीनि। हे सुधे हे सुधि। सुधि सुधिनी सुधीनि। सुधिया सुधिना इत्यादि। एव प्रध्यादयः। मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु। द्वौ प्रौवत्। मधुना मधुभ्याम् इत्यादि। एवमम्बुसान्वादयः। [११६] पाददन्तेति स्नु वा। स्नूनि सानूनि इत्यादि भेदः। धातृ धातृणी धातॄणि। धौ। हे धातः हे धातृ। द्वौ प्रौवत्। धात्रा धातृणा इत्यादि। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुंस्कम्। यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुलं अनादि आदिरहितमित्यर्थः। अनादि पुरुष आदिरहित इत्यर्थः। अतएव अनादिशब्द एकार्थोक्तपुंस्कः। एकार्थेन किं पीलुने फलाय पीलुः वृक्षविशेषवाची पुंलिङ्ग। हिह्रीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे वृक्षवाचकाना क्लीवत्वाभिधानात्। पीलु फलम्। अत्र पीलुशब्दस्य अर्थोक्तपुंस्कत्व नास्तीति पुंवद्भावो माभूत्। एव रसे कटु, कट्वकार्य्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोरित्यमरात् कटुने अकार्य्याय अत्र पुंवद्भावो न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः। अत्र स्यादेव। एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः। तिक्तोऽम्लश्च रसा पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्गत्रयाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव ॥ १७१ ॥

गौणेऽप्ययम्। पीतदध्ना पुरुषेण हृतास्थ्ना शिवेन एव अतिसक्थ्ना अत्यक्ष्णा पीतदध्ने स्त्रियै। अत्र दध्यादीनां रूढमेव ग्रहणं तेन दधातीति दधि' द्विधा-

१७२। एचो युत् स्वम्।

एच १।॥, युत् ।१।, स्वम् १। ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि। हे प्रद्यो हे प्रद्यु। द्यो प्रोवत्। प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि। सुरि सुरिणी सुरीणि। धौ। हे सुरे हे सुरि। सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि। सुनु सुनुनी सुनूनि। धौ। हे सुनो हे सुनु इत्यादि। सुनावा सुनुना इत्यादि।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः।

अजन्ताध्यायः।

टुङ् लोपिन इति किं हिलव्य। दधये पुरुषाय दध्यै दधये स्त्रियै दधये दधिने ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् न स्यात्। सुधीति। शोभना धीर्यस्य तत् सुधि कुल इत्यादीनामप्येकार्थेनोक्तपुंस्त्वम्। एव प्रध्यादय. धातृ इति दधातीति धातृ फलम्। अस्याप्येकार्थेनोक्तपुंस्त्वम्। एव ज्ञातृकर्त्रादय इत्यादौ अनङ् न स्यात्। जानातीति ज्ञातृ कुल करोतीति कर्तृकुल एतदादीनामप्येकार्थेनोक्त-पुंस्त्वम् ॥ १७२ ॥

इत्यजन्ताध्याय.।

एच' क्लीवे स्व इत्यादिभिर्ह्रस्वं प्राप्नुवन्तो युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थ: ननु समान-व्यवस्थयैवेष्टसिद्धौ किमनेनेति चेन्न कण्ठ्यत्वे समानस्य अकारस्याप्यापत्ते.। प्रकृष्टा द्यौ: स्वर्गो यस्मात् तत् प्रद्युपुस्तम्। शोभनो रा' धन यस्य तत् सुरि धनम्। शोभना नौर्यत्र तत्सुनु जलम्। एषामप्येकार्थेनोक्तपुस्त्वम् ॥ १७२ ॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृताया मुग्धबोधटीकायामजन्ताध्यायटीका।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । द्विरुक्तजचादी द्विः ।

द्विरुक्त जचादी १॥, द्वि. १। ।

कृतद्वित्वशब्दो जचादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । होढोभौ ।

हः ६।, ढ १।, भौ ७। ।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । [१४८] आबोब्भसात् सेर्लोपः । [६४] झप् झसोः इति चप्जबौ वा । लिट् लिड् लिहौ लिहः, लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिड्भ्याम् इत्यादि ।

१७६ । दादेर्घः ।

दादेः ६।, घ १। ।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वं प्रयोजनाभावादनुक्ता संज्ञा आह । अत्र द्वेरेकत्वेऽपि द्विरुक्तजचादी इति द्विवचनं प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्धं अतएव द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुरित्यमरः । एवं युवाल्पौकन्वेत्यत्रापि बोध्यं जचादिस्तु जचितिश्च दरिद्रातिश्चकास्तिः शास्तिरेव च । दीधीवेवी च जागर्त्तिर्जचादिः सप्तधातुभिः । फलन्तु शवन्तस्य त्रिदचोऽद्वेरिति द्विवर्जनात् । जचत् जचती क्लीवे जसशसोः द्वेः शतुर्नुर्श्चिति जचति जचन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽद्द्वेरिति जचति अनुस्सिद्वेरिति अजचुः । दीधीवेवी इति द्वौ वैदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुस्सिद्वेरिति अनउसि गुरु स्वठ्यामिति गुणे अदीधयु अवेवयुरितिकामधेनौ वोपदेवः ॥ १७४ ॥

लिट् लिड्भ्याम् । लढि अलट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्यस्य हस्य स दादिः । तस्य हकारस्य दकारादित्वमव्यवधाने न सम्भवतीति एकाच्व्यवधाने बोध्यम् । तेन धुक् धुग् । अनेकाच् व्यवधाने तु दधिलिट् इत्यादौ न स्यात् । हस्व्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन द्राहङ्जागरे क्विपि ध्राक् ध्राग् ध्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७। झभान्तस्यादिजबां झभाः फे, धोस्तु सध्वेऽन्ते च।

झभान्तस्य ६।, आदिजबा ६।।।, झभा १।।।, फे ७।, धो ६।, तु ।१।, सध्वे ७।, अन्ते ७।, च ।१।।

झभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां झभाः स्युः फेपरे, धोस्तु सध्वे अन्ते च। धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा धुग्भ्याम् इत्यादि।

१७८। मुहां घङ् वा भौ।

मुहा ६।।।, घङ् ।१।, वा ।१।, भौ ७।।

झभश्चासावन्तश्चेति झभान्तः। अन्ते स्थितस्य झभस्य आदौ स्थिता ये जबास्तेषां झभाः स्युरित्यर्थः. तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्व्यवधाने एव स्युः। यथा भुत् भुद्भ्यामित्यादि एवं दघ्नोतीति क्विपि धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरे विधानादेव प्रकृत्यन्तझभप्राप्तौ अन्तग्रहणं आदिष्ट झभोऽपि प्राप्त्यर्थम्। तेन गूहतीति क्विपि घुट् घुड्भ्या दोग्धीति क्विपि धुक् धुग् भ्यामित्यादि। हसव्यवधानन्तु अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन द्रुह्युजिघांसे ध्रुक् ध्रुग् भ्यामित्यादि। गां दोग्धीति गोधुक् गर्दभमाचष्टे इति णौक्विपि गर्दप् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे न पूर्वस्य। धातोस्तु धोक्ष्यति अधुग्ध्वं अधोक्। सध्वे किं दुग्धम्। व्यध्यौताडे इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात् सृगाविदित्यादौ न प्रसङ्गः। किन्तु चपोऽबे जब् इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जबामिति बहुवचनं ज्ञापयति कदाचिद्दन्त्यवकारस्य जबभिन्नस्यापि भः स्यात् तेन व्यध्यौताडे सनि बिभ्यत्सति इत्यत्र बकारस्य भकारः। एवं न्यासोऽपि सनि खे परस्य व्यधेर्वकारोवर्ग्यः अन्यत्र दन्त्य इत्याह। एवञ्च जकारस्य झकारो न स्यादिति वक्तव्यम्। तेन जभतीति क्विपि जप् जब्भ्या ढजेहृषत्वे जेहते इति क्विपि जेट् जेड् भ्यामित्यादि अतएव झभान्तस्यादिजबा ढभा इत्येव केचित पठन्ति। एवं धातोस्तु सध्वेऽन्तेचेति नियमादेव लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्त्तमानेन भौ इत्यनेनापि फ प्राप्तौ फग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ १७७॥

बहुवचनं गणार्थम्। गणश्च। मुह्यद्रुह्यष्णुह्यष्णिह्यः पञ्च मुहादयः।

मुहादीनां घङ् वा स्यात् भौ परे । मुक् मुग् मुट् मुड् मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि । एवं द्रुह स्नुह नश ष्णिह ।

१७९ । वाहो वौ पौ श्वेतात् तु वा ।

वाह ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७।, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१। ।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा । विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिड्वत् ।

१८० । अनादूः ।

अनात् ५।, ऊ १। ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि ।

१८१ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः ।

अनडुह् चतुरः ६।, अण् आणौ १॥, धिघ्यो: ७॥ ।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परे ऽण् घौ परे आण् स्यात्, णइत् ।

द्रुहेस्तु घङोऽप्राप्तिपक्षे ह्रोढीभावित्यनेन ढ एव न तु दादेर्घं इत्यनेन घः । अन्यथा दादेर्घं इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठो व्यर्थः स्यात् तेन ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड् ॥ १७८ ॥

ओकारेणापीष्टसिद्धौ औकारस्य हसात् परस्यापि प्राप्त्यर्थम् । तेन वार्वह-तीति वार्वाट् अस्य शसादौ वार्वौहः इत्यादि स्यात् । न च वाहो वोटपौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यं हसात् परत्व आद्रूटोत्रिः इत्यस्याप्राप्तौ वार्वौहः इत्याद्यसिद्धेः । हसन्त पूर्वाद्वाहोविन्नास्तीत्येके ॥ १७९ ॥

अ अवर्णं न अः अनः तस्मात् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्-जातीयस्यैति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजेव ग्राह्यो न तु हसः । ततश्च पूर्वसूत्रमवर्णविषय हसविषयञ्च एतत् सूत्रमिवर्णाद्यच् विषयमिति बोध्यम् ॥ १८० ॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचनं यथा संख्यनिरासार्थम् । अणाणौ धिघ्योरित्युभयस्य द्विवचनान्तत्वात् यथासंख्यमस्त्येव । णित्वादन्त्यास्य परौ ॥ १८१ ॥

१८२। ह्वो नः सौ।

ह्व ६।, न १।, सौ ७।

अनडुह्वो हस्य नः स्यात् सौ परे। अनड्वान्। हे अनड्वन्। अनड्वाह्वौ अनड्वाहः। अनड्वाहं अनड्वाह्वौ अनडुहः अनडुहा।

१८३। स्रस्ध्वस्वस्वनडुहां दङ् फे।

स्रस् ध्वस् वसु-अनडुहा ६॥, दङ् ।१।, फे ७।

एषां दङ् स्यात् फे परे अङावितौ। अनडुद्भ्याम् इत्यादि।

१८४। श्वेतवाहवयाजुक्थशास्पुरोडाशां डसङ्।

श्वेतवाह पुरोडाशा ६॥, डस् ङ् ।१।।

एषामन्तस्य डसङ् स्यात् फे परे, ङडावितौ।

१८५। अत्वसोऽधोः सौ घोंऽधौ।

अत्-अस ६।, अधो ६।, सौ ७।, घं १।, अधौ ७।।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च घंः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धौ। श्वेतवा।

अनडुहश्चतुरोरनुवृत्तावपि चतुरो हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थ. ॥ १८२ ॥

स्रस्ध्वस्वसना सस्य झप्झसोरित्यनेनैव दत्वे सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादान्तविषयस्य झप्झसोरित्यस्य दान्तमात्रविषयेण स्रोर्वि फे इत्यनेन बाधितत्वाद्विसर्गापत्ते स्रन्स ध्वन्स एतयो. क्विपि नलोपे स्रत् स्रद्भ्या ध्वत् ध्वद्भ्याम्। वसुरिति क्वसुप्रत्ययः। विद्वत् कुल विद्वद्भ्याम् अन्यत्र सुवस्तेः क्विपि सुव सुवोभ्यामित्यादौ न स्यात्॥ १८३ ॥

पुरोडीभ्यो डस् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डसङ् विधान ङित्वादन्तस्य स्थाने जातत्वेन डसङो लिङ्गभाजित्वार्थम्। तेन श्वेतवाहादीनामसन्तत्वादत्वसोर्धौः साविति दीर्घः स्यात्। नच तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्व कथ वक्ष्यामीति वाच्यम्। दन्त्यशासौ सचेति दन्त्यस इत्यादावपि दीर्घापत्ते। अत भिन्नस्य दन्त्यसकारस्य अकारेण असन्तत्व नास्तीत्यर्थः॥ १८४ ॥

अतश्च असच अत्वस् तस्य। अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् मघवान् युष्म-

१८६ । डसूडो धौ वा ।

डसूड ६।, धौ ७, वा ।१। ।

डसूडो धौ परे घौं वा स्यात्। हे श्वेतवा हे श्वेतवः। श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः, श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम् इत्यादि। [१११]क्विलादिति ष। तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्याम् इत्यादि। चत्वारः चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः [११०]नुमाम इति चतुर्णाम्।

१८७। रडो विः सुपि ।

रड ६।, वि १।, सुपि ७। ।

रडो वि स्यात् सुपि परे नलन्यरेफस्य। चतुर्षु। प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्व, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् इत्यादि।

दर्थ भवत् शब्दस्य भवान्। श्वत्वन्तस्य किं भवन् कुर्वन् इति शवन्तस्य न स्यात्। अधौ किं सुव ॥ १८५ ॥

असन्तत्वाद्दीर्घस्य धौपरे निषेधादप्राप्तौ विभाषा। ह्वौढौभाविति ढत्वे शासवस घससाढाश्चेति पृथक् ग्रहणान्निमित्ताभावेऽपि षत्वम्। ढत्वाभावे तु तुरासाहौ इत्यादौ षत्व न स्यात् ॥ १८६ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय ज्ञापकाय विकल्पाय वा इति स्वरसात्। सुपि परे स्रोर्विः.फे इत्यनेन रेफस्य विसर्गो भवन् रड एव स्यान्नलन्यरेफस्य इत्यर्थ। तेन चतुर्षु गीर्षु धूर्षु इत्यादौ विसर्गो न स्यात्। रडस्तु पिपठीःषु सुपीषु सुतूःषु सजूःषु अहःसु इत्यादौ विसर्ग स्यादेव। राजा इत्यत्र आदौ नस्य लुपि तदाद्य-विधेर्निषेधाद्दीर्घो न स्यादित्याशङ्क्याह नसव्महन्न इत्यादिर्घत्वे नोलुविति पूर्वं प्रकृते पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गतरमिति न्यायान्नकार लोपमपेक्ष्य अन्तरङ्गतरत्वाद्बलवतो दीर्घस्यै-वादौ प्रातिस्ततो नकारलुबित्यभिप्राय। ननु अन्तरङ्गत्वाद्बलवतो नकारलोपस्य प्राथमिकत्वे ह्रस्वत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गापत्तिरिति चेन्न सर्वविधिभ्यो लोप विधिर्बलवान् इति न्यायेन प्रत्ययनिमित्तककार्य्यात् प्रागेव प्रत्ययलोपात् प्रत्यय-

[१६४]नसब्महन्न इतिदीर्घत्वे [११८]नो लुप्। राजा हे राजन् राजानौ राजानः, राजानं राजानौ। [११७]अनोऽल्लोपः। राज्ञः, राज्ञा राजभ्याम् इत्यादि। ङौ। राज्ञि राजनि। [११७]अम्वस्यादित्युक्तेः। ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि। शेषं राजवत्।

१८८। हन्पूषार्य्यम्णोऽधौ सौ शौ घः।

हन् पूषार्य्यमन ६।, अधौ ७।, सौ ७।, शौ ७।, घ १।।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च। वृत्रहा, हे वृत्रहन्, वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ।

१८९। हनो ह्नो घ्नो न णः।

हन. ६।, ह्न ६।, घ्न १।, न ।१।, ण १।।

हन. स्थाने जातस्य ह्नस्य घ्नः स्यात्। तस्य च णो न स्यात्। वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् इत्यादि। एवं पूषन् अर्य्यमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः।

निमित्तककार्य्यानन्तर प्रत्यये लोपत्वे त्यल्लोपे त्यलक्षणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्ते। न च तर्हि य. स' पन्था इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्य लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरकारादे प्राप्तौ सिलोपप्रसङ्गाभावात्। न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्त्विति वाच्य स्यमोर्लुग्विधानात्। यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककार्य्यस्यादावुत्पत्तौ लुक्करणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति॥ १८७॥

हन्निति हन्धातु सम्बन्धिन एव ग्रहण तेन प्लीहानौ दीर्घाहानौ इत्यादीना धात्वन्तरसाधितानां नसब्महन्न इत्यनेन दीर्घ. स्यादेव। वृत्रहा पूषा अर्य्यमा। इन्निति प्रत्ययस्तेन तदन्तस्य ग्रहणम्। धनग्राही इनन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च ग्रहणम् अधिकन्तु प्रविष्ट न च तद्धानिरिति न्यायात् तेन मेधावी गोमी वातकी वाग्मी। एषा नान्तत्वात् नसब्महन्न इत्यनेन स्यादिपञ्चके प्राप्तव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम्। तेन वृत्रहणौ पूषणौ अर्य्यमणौ इत्यादिषु न स्यात्॥ १८८॥

हन इति हनधातुसम्बन्धिनो ह्नस्यैवेत्यर्थः। तेन अह्नि पूर्वाह्ण इत्यादौ न स्यात्।॥ १८९॥

१९० । पूष्णो ङिर्ङिर्वा ।

पूष्ण ५।, ङि १।, ङि १।, वा ।१। ।

पूष्णि पूषणि पूषि ।

१९१ । मघोनस्तुङ् वा क्विप्योः ।

मघोन ६।, तुङ् ।१।, वा ।१। क्वि प्यो ७। ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्वौ पौ च परे, उङावितौ ।

१९२ । ऋदिदचोऽद्वेर्नुण् घौ ।

उ ऋ-इत्-अच. ६। अद्वे ६।, नुण् ।१।, घौ ७। ।

उकारित ऋकारितो ऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे न तु द्वेः ।

पूषीति कश्चिन्न मन्यते ॥ १९० ॥

डिलान्नकारस्य स्थाने "अर्थं नानार्थशब्दाना यथाकार्य्यं वदन्बुध." इति वचनादत्र तुङागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यत इति। पौ माघवत माघवत्यं माघवती। क्वौ परे विहितत्वात् समासेक्तेर्लुकि त्वलोपे त्वलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवती भक्ति मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति केचित्। अतएव मघवद्बलज्ज्ञानिदाम मिति दुर्गसिंहधृतम्। वा ग्रहणमुत्तरत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १९१ ॥

उश्च ऋश्च वर्णौ तावितौ ययोस्तौ त्रितौ च अच्च त्रिदच् तस्य। उकारितो यथा विद्वान् मघवान् भवान् श्रीमान् ज्ञानवान्। ऋकारितो यथा भवन् अदन् दीव्यन् भविष्यन् इत्यादि। अच इति। अन्चुगति पूजनयोरित्यस्य गतावर्थे क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणम्। तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि अन्यत्र वह्वच् इत्यादि। अद्वेरिति। नहि अद्वि तस्मात्। अद्वेरिति पञ्चम्यन्तम्। नञ इह अल्पार्थ एव। तेनायमर्थः। द्वे परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात्। अन्यस्य तु स्यादेवेति। यथा ददत् दधत् पापचत् बोभुवत् जक्षत् जाग्रदित्यादि। बुभूषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽद्‌चोरित्यनेन कृतस्य शपोलोपस्य स्थानिवत्त्वात् द्वे. परत्वाभावे नुण् स्यात् एव। न च ददित्यादावपि लुगद्भ्योऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम्। लोपोऽस्योमाङ्गो रिति लोपोऽतोऽद्‌चोरिति इसाल्लोपोऽशितोत्येभ्योऽन्यसूत्रेण कृतस्य अकार

१९३। स्यान्तस्यारात् लुप् फे।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् ।१।, फे ७।।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य। मघवान् मघवा, हे मघवन्. मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः, मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ।

१९४। श्वयुवमघोनामुर्वोऽते पौ।

श्वयुवमघोना ६।।।, उ १।, व. ६।, अते ७।, पौ ७। ।

एषां वशब्दस्य उ. स्यात् पौ परे, न तु ते। मघवतः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्भ्यां मघवभ्याम् इत्यादि। शुन शुना। यूनः यूना। शेषं राजवत्। अर्वा हे अर्वन्।

लोपस्य स्थानवत्त्वानङ्गीकारात्। अस्य बीज सकोऽल्लोपोऽच्यत्र इत्यत्र दृश्यम्। ई परस्य शतन्तादन्यस्य तु ददिवान् जजागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् वावदिष्यन् इत्यादौ नुम् स्यादेव ॥ १९२ ॥

स्यस्यान्त स्यान्त तस्य। लुप्करणात् वज्रमाचष्टे इति णौटिलोपे क्विपि ञलोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि जकारस्य चुडिति कुङ् न स्यात्। तेन वज् वज्रौ वज्भ्यामित्यादि। मघवानिति नस्य तुडि अत्वसोधो रिति दीर्घं उदित्त्वान्नुमि स्यान्तस्य लुप्। पिपच्यादिशब्दाना संयोगान्तस्य लुपि सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वचनादेव झप्भसोरित्यनेन चपे जबे च पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम्। सन्ध्यध्यायसूत्र कार्य्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति किं ऊर्क ऊर्ग्भ्याम्। ननु पुंसोऽर्थं पुमर्थं इत्यादौ। दान्तत्वाद्विरामप्राप्तौ यथा संयोगान्तलोपस्तथा नद्यम्भ इत्यादावपि यकारादिलोपोऽस्तु इति चेन्न अस्यय वध्वर्थं इत्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरसंयोगान्तस्यैव ग्रहणात्। न च आदेशाना विधानसामर्थ्यादेव लोपो न स्यादिति वाच्यम्। मत्या बध्वा पित्रा पठितगल्ला इत्यादावदान्ते तेषा सार्थकत्वात् अत्र टन्पा नलुब्वा इत्यादिवत् स्यान्तलुप् इत्येक पदेनैवेष्टसिद्धौ स्यान्तस्येति भिन्नपद ज्ञापयति। राद्ङोलोप. स्यादिति। तेन चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १९२ ॥

श्वन्च युवन्च मघवन्च ते तेषाम्। मघोनामिति निर्देशात् नान्तपचे

१९५। अर्वणोऽनञ स्तुङ् त्येऽसौ तु।

अर्वण ६।, अनञ ६।, तुङ् ।१। त्ये ७।, असौ ७।, तु ।१।।

नञ्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ त्ये परे। अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः, अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्। अनर्वा. हे अनर्वन्, अनर्वाणौ अनर्वाणः इत्यादि। शेष यज्ववत्।

१९६। पथिमथ्यृभुक्षां थितोर्नमा घौ।

पथि-मथि ऋभुक्षा ६।।।, थ इतौ. ६।।, नमौ १।।, घौ ७।।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य चाकारः घौ परे।

१९७। टेरा सौ।

टि ६।, आ ।१।, सौ ७।।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे। पन्था. पन्थानौ पन्थानः, पन्थानं पन्थानौ।

एवाय विधि.। तेन मघवत्त इत्यादौ न स्यात्। अते तद्धितभिन्ने पौ। यथा शुन. यून: मघोनः शुनी यूनी मघोनी। तद्धिते तु शौवन यौवन माघवनम्। गौणेऽप्येवम्। धृतशुन बहुयून. दृष्टमघोन ॥ १९४ ॥

नास्ति नञ् यत्र सोऽनञ् तस्य। प्रत्यये यथा अर्वन्तौ अर्वती आर्वत आर्वत्यं अर्वन्तमिच्छति अर्वत्यति अर्वेवाचरति अर्वत्यते इत्यादि। सहस्र इगर्वगर्व इत्यादौ प्रत्ययाभावान्न स्यात्। दुर्गसिंहस्तु समासेऽपि तुङविधाय अर्वन्तं गतः अर्वद्गत अर्वद्गनमित्युदाजहार। स्वमते तु तोर्लुक्त्ये चेति तोर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तत्समाधानीयम्। गौणेऽपि अनर्वन्तम् इति केचित् ॥ १९५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभुक्षिन्च तेषाम्। थच इच्च थितौ तयोः। नम्च अश्च नमौ ॥ १९६ ॥

सौपरे पूर्वेण थस्य नमि इकारस्य चाकारे पन्थन्निति स्थिते, राजतिवदादौ

१९८। लोपोऽचग घौ।

लोप १।, अचि ७।, अघौ ७।

पथ्यादीनां टेर्लोपः स्यात् अघावचि परे। पथः पथा पथिभ्याम् इत्यादि। एवं मन्था ऋभुक्षाः। [१३१] डति-मख्याणा इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः।

१९९। नो नामि र्घः।

न ६।, नामि ७।, र्घ १।

नान्तस्य नामि परे र्घः स्यात्। पञ्चानां पञ्चसु।

२००। वाष्टनो जसशसो डौः।

वा।१।, अष्टन ५।, जस्‌शसी ६॥, डौ १।

अष्टनः परयोर्जस्‌शसोर्डौः स्यात् वा, ड इत्। अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट।

सिलोपे ततो नलोपे पन्थेति निर्विसर्गमेव रूपं स्यात्। एवं सम्बोधने दीर्घ नकारलोपयोरप्राप्तौ हे पन्थन्नित्यनिष्टमपि स्यादिति अतष्टेरासाविति विधानम्। इदानीन्तु लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेराकारे हस्परत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गे पन्था हे पन्था ॥ १९७ ॥

न च लोपोऽचीतिकृतेऽपि पथिमथ्यृभुक्षामिति विशेषविधिना वाधितत्वादर्भ-रच एव प्राप्तौ अघाविति न वाच्य याद्दग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताद्दग्‌जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्वादेरच एव प्राप्तव्यत्वात्। तेन पथोऽन्त. पथ्यन्त इत्यादौ न प्रसङ्ग। नवा तर्हि लोप घौ इत्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्य स्त्रिया नान्तत्वादौपि अतिमथिनी अतिऋभुक्षिणी इत्यत्रापि टिलोपप्रसक्तेः क्लीबे तु अति-मथी अतिऋभुक्षी कुले इत्यत्र टिलोप स्यादेव। जस्‌शसोस्तु अतिपन्थानि अतिऋभुक्षाणि कुलानि ॥ १९८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारेण सहित आम् नाम् तस्मिन्। तेन यज्वना दण्डिना-मित्यादौ न प्रसङ्ग पञ्चानामिति आमो नुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घ नुमागमस्यामसम्बन्धित्वेन फलाभावात् लुप् फधाविति नस्य लुप् ॥ १९९ ॥

डौ इत्यस्याप्राप्तिपक्षे तु बलवत्त्वादादौ जस्‌शसोर्लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधात् डाकौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१ । डा क्तौ वा ।

डा ।१।, क्तौ ७।, वा ।१। ।

अष्टनो डा स्यात् वा क्तौ परे, ङ इत् । अष्टाभिः अष्टभिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्य अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०२ । धोर्मो नः फम्वि ।

धोः ६।, म. ६।, न १।, फम्वि ७। ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१॥, पुंस्त्रियो. ७॥, सौ १। ।

इदमः पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे । अयम् ।

२०४ । दोमोऽदसश्च क्तौ ।

द. ६।, म. १।, अदस ६।, च ।१।, क्तौ ७। ।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् क्तौ परे । इमौ, इमे इमम् इमौ इमान् ।

वा ग्रहणं वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टानामिति आदौ नुमागमे डादेश. । तदभावपक्षे तु दीर्घो नकारलोपश्च ॥ २०१ ॥

स्यादीयह्रस्वस्यैव फलेन वमोरप्राप्तौ पृथग्वचनम् । फे प्रशान् प्रशान्भ्या दान्तवत् सभीति दान्तत्वान्नानुस्वार. । वर्मास्तु जङ्गन्मि जङ्गन्व. जङ्गन्मः जगन्वान् ॥ २०२ ॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमाद्विवचनान्त पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासङ्ख्यार्थम् ॥ २०३ ॥

अस्य पुत्र. इदपुत्रः अमुष्य कन्या अद.कन्या इत्यादौ क्तोर्लुकि लुकिन तत्रेति निषेधान्नादेश. ॥ २०४ ॥

२०५। टौसीदमोऽनकोऽनः।

टा ओसि ७, इदम ६, अनक ६। अन १।।

अनक इदमः टौसोः परयोरनः स्यात्। अनेन।

२०६। स्भ्यः।

स्भि ७, अ १।।

अनक इदमः अ स्यात् मे भे च परे। [१०८] आत्मिमभवि। आभ्याम्।

२०७। भिस् भिसोऽदसश्च।

भिस् १, भिस ६, अदस ५, च ।?।।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् नत्वैस्। [१०९] त्वे स्भ्ये। एभिः। [१३३] टेरत्वे। [२०४] दस्य मत्वे। [११२] ङे स्मै पश्चात् [२०६] अः। अस्मै आभ्याम् एभ्य, अस्मात् आभ्याम् एभ्य, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः एषु। अनक. किम्।

नास्ति अक् यस्य सोऽनक् तस्य अदसो निवृत्त्यर्थमिदमो ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

सच भच स्भ तस्मिन्। अत्र मण्डूकप्लुत्यात्माविल्यनुवर्त्तते। तेन विभक्त्यव यवसभयोरित्यर्थ.। ततश्च अस्य सिद्धि. इदंसिद्धि. अस्य भद्र इदंभद्र इत्यादौ न प्रसङ्ग। अत्र अनक इति नञोऽल्पार्थत्वात्। अनूक्तौ सभयो. परयोरिमक स्यापि अ आदेश. यथा इमकस्मै धन देहि अथ अस्मै भूमि देहि इमकाभ्या वेदोऽधीत. अथ आभ्या तर्कोऽधीत अकोऽप्राप्तिपत्त. एवेष्टसिद्धौ इद वचनम् अनूक्तौ सभयोः परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम् ॥ २०६ ॥

अत्र अनक इति विशेषणमदसोऽपि अनग्भ्यामिदमदोभ्या परस्य भिसोभिसेव स्यात् तद्रूपेणावस्थित. स्यादित्यर्थ.। तेन अमुकैरिति सिद्धम्। अत्र नैसदश्चेत्यनेनापीष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति कदाचिदैस् स्याच्च। तेन इमैर्गुणै. सप्तर्षयः स्वर्ग गता इत्यादि सिद्धम् ॥ २०७ ॥

२०८ । त्यादिव्यासभोस्क्तिस्सिर्वाक् प्राक्-टेर्व्यकद्स्य ।

त्यादि-स्से ६।, वा ।१। अक् ।१।, प्राक् ।१।, टे ५।, व्यक ।१।, द १।, च ।१।।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ ओस्-वर्ज-क्त्यन्त-स्से स्से च टेः पूर्वोऽक् स्यात् वा, व्यकस्य दश्च । इमकेन इमकाभ्याम् इमकैः इत्यादि ।

२०९ । ह्रीटौ सीदैतयोरेनोऽनूक्तौ ।

ह्री-टा आसि ७।, इदैतयो ६॥, एन १।, अनूक्तौ ७।।

द्र्यां टौसोश्च परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य पश्चादुक्तौ ।

सच भच ओस् च ते सभोस. । न विद्यन्ते सभोसौ यत्र सोऽसभोस् असभोस् क्तिर्यस्मात् सोऽसभोस् क्ति. स चासौ स्सिश्चे ति असभोसक्तिस्सिः । पश्चात् त्यादिश्च व्यश्च असभोस्क्तिस्सिश्च स्सिश्चे ति तस्य । यथा भवतकि भवतक जीवतकात् खक. । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया सामिलर्द्धे जुगुप्सने इत्यमरोक्तस्य सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकै प्रकपरका । असभोस्क्तिस्से सर्वणक इयक यवक ततक युष्माकक स्सेस्तु सर्वकेण सर्वकत' । पचे भवति भवत इत्यादि । सभ ओस् क्त्यन्तस्से र्वर्जनात् सर्वस्मकै सर्वाभ्यका सर्वयको सर्वेषकु इत्याद्यपप्रयोगा न स्यु । सभ ओस्विभक्त्युत्पत्ते. पूर्वन्तु सर्वकस्मै सर्वकाभ्या सर्वकयो सर्वकेषु इत्यादय. स्युरेव । विभक्त्युत्पत्ते पूर्वमकिकृते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न स्यु । कुत्साया निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽव्यान्यस्वरात् पूर्व. सर्वनाम तिङव्ययादिति प्राञ्च । क्रमेणोदाहरणानि । कुत्सकम्लम् । पापीऽहकम् । जल्पसकि । गोपायके कुलायुषो । उच्चकैर्ददाति । कुस्वलाल्पत्वयोश्च । कुस्वेनाल्पेन वा त्वया त्वयका । अवक्षेपणे च । त्वयका पुत्रेण सा गर्विता । व्यकस्ये ति । अव्ययस्य टे पूर्वे अकि जाते अव्ययान्तककारस्य दकारः स्यादित्यर्थ. । यथा धिक् धकित् ॥ २०८ ॥

इदश्च एतश्च इदैतौ तयो । अनुपश्चादुक्ति. अनूक्ति. तस्याम् । टेरकारस्यावश्यकत्वेऽपि इदमेतदोरिदैतयोरिति विशेषाभिधान कथमिति चेन्न । नपुंसके अमोलुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् टेरत्वाभावे एनत् पुष्पम् एनत् फल पश्य

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्ध्यथैनं शिवार्चकम् ।
इमाविमान् वित्त शैवानेनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥
अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।
अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

[१३३] त्यदां टेरः क्तौ । कः कौ के इत्यादि । [१७७] झभान्तस्येति बस्य भः । भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुद्भ्याम् इत्यादि ।

२१० । युजिरोऽसे नुण् धौ ।

युजिर ६।, असे ७।, नुण् ।१।, धौ ७। ।

युजिरो युजशब्दस्य नुण् स्यात् धौ परे, न तु से ।

इत्यादौ मकारटकारयो स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात् । किञ्च इदेतयोरेनादेश विधानसामर्थ्यात् लुकि न तवेति निषेधेऽपि एनादेश स्यात् इति । अथा विभक्त्या उक्तिस्तयैव यदि पुनरुक्ति स्यात्तदेवादेश स्यादिति । तेन अयं गुरु इमं प्रणम इत्यादौ न स्यात् । एव एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरु प्रणम इम शिव पूजय इत्यादौ न स्यात् । एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । तेन कण्डूयमानेन कट कदाचिदन्यविपिनेोन्मथिता त्वगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शुशोच इति रघु । विद्यामथैन विजया जयाञ्च रक्षोगण क्षिप्नुमविक्षतात्मा इति भट्टिः । जह्नातु नेन कथमर्थसिद्धि सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारवि । इम विद्धीत्यादि । हे साधो इम जन हरेर्भक्त विद्धि इत्युक्ति, अथ एन शिवार्चक विद्धीति पश्चादुक्तिः । हे साधव इमौ इमान् शैवान् वित्त इत्युक्तिः एनौ एनान्तु वैष्णवान् वित्तेति पश्चादुक्ति. । अत्र एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्ययोरेकं विशेषण वैष्णवानिति बहुवचनान्तमुक्तवता आचार्य्येण नानालिङ्गाना नानावचनान्ताना विशेष्याणामेक विशेषण परस्यैव लिङ्गं सख्याञ्च भजतीति सूचितम् । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि क्वचिद्भिन्नलिङ्गविभक्त्योरिति सूत्र कृत्वा स्त्रियौ धन सुतौ जातौ इत्युदाहृतवान् । अनेन कृष्णः पूजित इत्युक्ति, अथ एनेन गिरिशोऽर्चित इति पश्चादुक्ति. । केशव. अनयो स्वामी इत्युक्ति. । अथ शिवः एनयोः स्वामीति पश्चादुक्ति । अत्र अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठीसप्तम्यन्त बोध्यम् । स्वामिशब्देन योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात् । क इत्यादि । लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे सेर्विसर्गः ॥२०९॥

धौ परे धातोरसम्भवात् क्विबन्तस्येत्यर्थः ॥ २१० ॥

२११। च्वुङ्-क्रुङ्-युङ्-स्रग्-दिगस्रगृत्विक्-दधृक्-दृक्-स्पृक्-सृगुष्णिहां कुङ् भौ।

च्वुङ्-उष्णिहां ६॥।, कुङ् ।१।, भौ ७।।

चवर्गान्तानामञ्चादीनाञ्च कुङ् स्यात् भौ परे। [५०]म्रोर्नु-र्भस्यदान्ते [५१]। जपे जम्रोः। [१८३]। स्यान्तस्यारात् लुप् फे। युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्याम् इत्यादि। असे किम्?—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि। युजिरः किम्। युक् समाधिमान्। अञ्च क्रुञ्च युजामेव प्राक् कुङ् पृथक् ग्रहणात्। तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि। [१५४] ग्रच्छ्राजेति षङ्। [१५५]। षोड़ःफे। राट् राड् राजौ राजः। एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट्। परिमृट्।

चुश्च अञ्चच क्रुञ्चच युञ्जच स्रज्च दिश्च अस्रज्च ऋत्विज्च दधृष्च दृश्च स्पृश्च सृश्च उष्णिह्च ते तेषाम्। चुश्चवर्गे सचेह धात्ववयव एव। तेन वह्नच् वह्नभ्यां बहुनच्, बहुनच्भ्याम् इत्यादौ न स्यात्। युज्शब्दस्य युजिरो ऽमेनुन्निति नुष्यिकृते युनज् इति रूप अन्च क्रुन्च युञ्ज एषा चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहण नियमार्थम्। नियमश्च एषामेव सयोगान्तलोपादादौ कुङि न-स्यानुस्वारे तस्य च ञकारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात्। अन्येषां सयुक्त चवर्गान्तानान्तु फे परे आदौ सयोगान्तलुप् इति। तेन खजि पाङ्गुल्ये क्विपि। खन् खञ्जौ खञ्ज' गुजि कूजने गुन् गुञ्जो गुञ्जः इत्यादि स्रज् असृज् ऋत्विज् एषा चवर्गान्तत्वेऽपि ग्रच्छ्राजेति षङ् वाधनार्थम्। उष्णिह् इति ऊर्द्ध स्निह्यतीति क्विपि मुहादिविहितघडोऽप्राप्तिपक्षे ह्रोढोभावित्यस्य वाधनार्थम्। कुङिति। कु. कवर्गे "अर्थ नानार्थशब्दाना यथा कार्य्यं वदेद्बुध" इति वचनात् मघोनस्तु ङ्वेत्यत्र अर्वणोऽनञ इत्यत्र च यथा तुङा नुणागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यते तथात्र कुङा चुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नुणागमः सूच्यते इति। धात्ववयवञकारस्यासम्भवेन छकारस्यापि ग्रच्छ्राजेति वाधितत्वेन च ञ झ इत्येषा स्थाने कगघ इत्येते स्युरित्यर्थ' यथा वचौ वाक् उक्तिः भजञौ सुखभाक् भक्ति जर्झश्च जर्क जर्क्ति चवर्गसाहचर्य्यादन्येषामपि कगघ एषामन्यतम एव

२१२। विश्वराजोऽद्वा।

विश्वराज ६।, अत ।१।, आ ।१।।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे। विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः।

२१३। स्वादेः सो लोपः कोऽषढन्यरच्चः।

स्वादेः ६।, स ६।, लोपः १।, कः ६।, अषढन्यरच्च ६।।

स्वादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे। कस्य च न तु षढाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रच्चस्य। भृट् भृड्। [६४]। झपझसोरिति सस्य दः। [४६]। स्तुश्चुभिश्चशादिति। भृज्जौ भृज्जः इत्यादि। ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः इत्यादि। ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि। अवयाः हे अवयाः हे अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि।

रामानन्दकाशीश्वरौ तु कङ् इत्युकारशून्य मत्वा रुग्नभुग्नादिसाधनाय क्तक्तवत्वोस्तस्य नत्वे जस्य ग इति सूत्र कल्पयत.। वस्तुतस्तु रुग्नभुग्न इत्यादौ निरवकाशत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चुडित्यादिना जकारस्य गकारे पश्चात्तकारस्य नकार। भौ इति चवर्गार्थमेव अन्येषा लिङ्गानामेव ग्रहणात फे परे इत्यर्थः। तथाहि अश्च क्रुञ्च युज एषा धातुत्वे चवर्गान्तत्वेन कुडि अक्ति. क्रुक्ति युक्तिरित्यादि स्यादेव। स्रज् असृज् ऋत्विज् दधृष् उष्णिह पञ्चानां धातुत्वासम्भव। दिश् दृश् स्पृश् मृश् इति तालव्यान्ताना चतुर्णा धातुत्वे सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठात् लिङ्गानामेव ग्रहणम्। तेन दिष्ट दृष्ट स्पृष्ट मृष्ट इत्यादौ कुङ् न स्यात्। विश्वसृज कुङ् वा फे इति वक्तव्यम्। विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृग्भ्या विश्वसृड्भ्याम् ॥ २११ ॥

भौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्य धातुत्वासम्भवात् हसविरामयोरेवेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

स्. सयोग। स्व आदिर्यस्य स स्यादि तस्य। षश्च ढश्च षढौ ताभ्यामन्यः। तत्र षढन्यस्यायमितिष्णे अधित्वाद्वृद्धेरभावे षढन्यसम्बन्धी इत्यर्थ.। रच्च इति रच्च धातु सम्बन्धी उपचारात्। षढन्यश्च रच्च चेति समाहारेण न षढन्यरच्च अषढन्यरच्च तस्य सयोगादि सस्य लोपो भौ परे। यथा भृट् भृड्भ्या भ्रक्ष्यति

२१४। त्यदां तदोः सः सौ।

त्यदा ६।।।, तदो ६।।, सः १।, सौ ७।।

त्यदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे। स्यः त्यौ त्ये इत्यादि सर्ववत्। एवं तद्। एषः एतौ एते इत्यादि। [२०८] हौटौसौदैतयोरनोऽनूक्तावित्ति प्रयोगस्तु इदम्वत्।

अवभ्रट्। स्यादे कस्य लोपो भौ परे। यथा तोष्टुमिच्छति तुतुक्षतीति क्विपि। तुतुट् तुतुड्भ्याम्। लेढुमिच्छतीति क्विपि लिलिट् लिलिड्भ्याम्। षढन्यसम्बन्धि ककारवर्जनात् मोक्तुमिच्छतीति क्विपि मुमुक् मुमुग्भ्यां दोग्धुमिच्छतीति क्विपि दुधुक् दुधुग्भ्यामित्यादौ न स्यात्। रक्ष वर्जनात् गां रक्षतीति क्विपि गोरक् गोरग्भ्याम्। जौमरास्तु रक्षधातोरपि ककारं लुप्त्वा गोरट् गोरड्भ्यामित्याहुः। एवं रक्षवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्राप्तौ काष्ठं तक्षतीति काष्ठतट् काष्ठतड्भ्याम्। उक्ष सेचने उक्षट् मुमुड्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव, ततश्च जातककाराणां मध्ये षढसम्बन्धी ककारो लुप्यते। रक्षधातो ककारं वर्जयित्वा प्रकृते. ककारश्च लुप्यते इति निष्कर्ष.। ननु षढभिन्नवर्णसम्बन्धककारवर्जनेनाल लाघवात षढसम्बन्धिककारस्यैव लोप क्रियतामिति चेत सत्य षढसम्बन्धिककारस्य लोपविधाने रक्षवर्जनमुन्मत्तप्रलापवद्भवतीति। एवं षढसम्बन्धिनो रक्षवर्जप्रकृतेश्च ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरवं स्यादिति। अतएव ककारमात्रस्य लोपप्रसक्तौ षढभिन्नवर्णसम्बन्धिनो रक्षश्च ककारस्य वर्जनं सङ्गच्छते। भ्रट इति भ्रस्जश्चो श्पाके क्विपि ग्रहस्वपाद्योरिति जि. ऋत्विगिति ऋतौ यजतीति क्विप्। ऊक इति ऊर्जक जीवने क्विपि ञेर्लोपे रेफपरत्वान्न संयोगान्तलुप्। अवया इति अवयजतीत्यवया निपातित ॥ २१३ ॥

बहुवचनं गणार्थं त्यदादीनामित्यर्थं। सौ परे त्यदादीनां टेरकारे कृते अवशिष्टौ यौ तकारदकारौ तयो. स्थाने स. स्यादित्यर्थं। तेन त्यद तदेतदां तकारस्य अदसो दकारस्येत्यर्थं। प्रयोगस्त्विदम्वदिति। एतं विद्धि हरेर्भक्तं विद्वांसेन शिवार्चकम्। एतावेतान् वित्त शैवानेनानेनास्तु वैष्णवान्॥ एतेन पूजित कृष्णोऽथैनेन गिरिशोऽर्चित। एतयो केशव स्वामी शिव. स्वामी अथैनयोरिति ॥ २१४ ॥

२१५ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ-सि-द्व-जस्-क्व-ङे-ङस्सु ।

युष्मद् अस्मदो' ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य-मह्यौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-द्व-जस्-क्व ङे ङस्सु ७॥।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । ङेभ्योर्मः ।

ङेभ्यौ' ६॥, म १। ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्य धेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाङ् ।

स भ अम् औषु ७॥, आङ् ।१। ।

युष्मदस्मदोराङ् स्यात् से भे अमि औकारे च परे । युवाम् आवाम्, यूय वयं, त्वां मा, युवाम् आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-ङसि-भ्यस्-ङस्-सामां न डभ्यम्-त-त-डाकमः ।

शस्-सामा ६॥, न-आकम १॥ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त ड-आकम् एते क्रमात् स्युः इत् । युष्मान् अस्मान् ।

त्वश्च अहश्च तौ युवश्च आवश्च तौ । यूयश्च वयश्च तौ त्वद्च मद्च तौ तुभ्यश्च मह्यश्च तौ तवश्च ममश्च तौ । सिश्च द्वश्च जस्च क्वश्च ङे च ङस्च तेषु । मुख्यत्वे गौणत्वे चाय विधि । यथा त्व अहम् अतित्वम् अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सूत्रेषु मुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदोस्तदादेशानाञ्च ग्रहणम् । यथा युवाम् आवाम् अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारे आङ्करण भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभि' अतित्वाभि. अतिमाभि. ॥ २१७ ॥

स्वसम्बन्धि सकारेण सहित आम् साम् । शस्च भ्यस्च ङसिश्च भ्यस्च

२१९ । एङ् टाङ्यामि ।

एङ् ।१।, टा-ङि-आमि ७ ।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्योः परयोः आमि च, ङ इत् । त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मह्यं युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्या आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् । अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् । [२१५] क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र । त्वयि मयि युवयो आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

ङस्च साम्च तेषाम् । नश्च ङभ्यम्च तश्च तश्च ङश्च आकम्च ते । अत्र नकारे तकारद्वये च अकार उच्चारणार्थः । ङतिव्यर्णत्यादिना लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो न विधानम् । युष्मान् अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सभमाष्विति अनेन आङि कृते कमेनापीष्टसिद्धौ आकम्विधानं ज्ञापयति वैभक्तिककार्य्यात् पूर्वं सभमौष्वाङित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत अस्मत् इत्यादौ भ्यस् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभमाष्वित्यनेन आङ् न स्यादिति । साम आकम् विधानात् गौणत्वे स्विसञ्ज्ञाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ न प्रसङ्गः ॥ २१८ ॥

आमीति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकम्विधानात् । अतित्वयामित्यादि । त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मद एकत्वे त्वदादेशे एङ्टाङ्यामि । एव युवामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो द्वित्वे युवादेशः । युष्मानतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि । ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्याशङ्क्याह क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति । ततश्च अयमर्थः,—युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसा स्वरूपग्रहणात्तेषु परेषु त्वाह-यूयवय-तुभ्यमह्य-तवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे, एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् । गौणत्वे तु परविभक्तिमनादृत्य युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदौ, द्वित्वे युवावौ, बहुत्वे स्वरूपे-

२२० । द्वीचीषीणां क्वेईव्वे स्ते-मे वां-नौ वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाद्दग्-दृश्यर्थैस्त्वा-मा त्वमा ।

द्वी-ची षीणा ६।, क्वे. ३।, ई ३।, व्वे. ३।, ते-मे ।१।, वा-नौ ।१।, वस्-

---

णावस्थानमिति, यथा त्वामतिक्रान्त. अतित्वम् अतित्वाम् अतियूयम् अतित्वाम् अतित्वाम् अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभि. अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अतित्वभ्यम् अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत अतितव अतित्वयो अतित्वयाम् अतित्वयि अतित्वयो अतित्वासु। युवामतिक्रान्त. अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् अतियुवाम् अतियुवाम् अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभि. अतितुभ्यम् अतियुवाभ्याम् अतियुवभ्यम् अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् अतितव अतियुवयो' अतियुवयाम् अतियुवयि अतियुवयो' अतियुवासु। युष्मानतिक्रान्त. अतित्वम् अतियुष्माम् अतियूयम् अतियुष्माम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम् अतियुष्माभि अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् अतियुष्मत् अतियुष्माभ्याम् अतितव अतियुष्मयो अतियुष्मया अतियुष्मयि अतियुष्मयो: अतियुष्मासु। मामतिक्रान्त. अत्यहम् अतिमाम् अतिवयम् अतिमाम् अतिमाम् अतिमान् अतिमया अतिमाभ्याम् अतिमाभि. अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यम् अतिमत् अतिमाभ्याम् अतिमत् अतिमम अतिमयो अतिमयाम् अतिमयि अतिमयो: अतिमासु। आवामतिक्रान्त' अत्यहम् अत्यावाम् अतिवयम् अत्यावाम् अत्यावाम् अत्यावान् अत्यावया अत्यावाभ्याम् अत्यावाभि' अतिमह्यम् अत्यावाभ्याम् अत्यावभ्यम् अत्यावत् अत्यावाभ्याम् अत्यावत् अतिमम अत्यावयो अत्यावयाम् अत्यावयि अत्यावयो. अत्यावासु। अस्मानतिक्रान्त अत्यहम् अत्यस्माम् अतिवयम् अत्यस्माम् अत्यस्माम् अत्यस्मान् अत्यस्मया अत्यस्माभ्याम् अत्यस्माभि. अतिमह्यम् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मभ्यम् अत्यस्मत् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मत् अतिमम अत्यस्मयो. अत्यस्मयाम् अत्यस्मयि अत्यस्मयो अत्यस्मासु। इति। ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यते इति जैमिनिवचनादेकत्वद्वित्वयोरर्थयोरेव आदेशा' स्युरित्येकवाक्येन मुख्यत्वे गौणत्वेऽपि निर्वाहे सम्भवत्यपि मुख्यत्वे क्वद्वयो परयोरादेशा स्यु गौणत्वे एकत्वद्वित्वयोरादेशा: स्युरिति विधिद्वयकल्पनगौरव ज्ञापयति क्वचित् द्वित्वेऽर्थे आदेशा न स्युरिति। तेन युवयोरय युष्मदीय. युवयोर्धनं युष्मद्धनम् आवयोर्गुरु

नसौ १॥, वा।१।, अपादवाक्यादौ ७।, अ च-वा हा-ह एव अदृग् दृश्यर्थै ३॥, त्वा-मा।१॥, तु।१।, अमा ३।।

युष्मदस्मदोर्द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीनां कैः सहितयोस्ते-मे, द्वैर्वा-नौ, बैर्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम्। अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा। न तु पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्यैरदर्शनार्थ-दृश्यर्थधुभिश्च योगे।

अस्मत्कृत आवाभ्यां कृतम् अस्मत्कृतं युवामिच्छति युवामिवाचरति युवयी-रिवाचरति वा युष्मयति युवामाचष्टे युष्मयति इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्तेर्लुकि आदेशो न स्यात्। त्वया कृतं त्वत्कृतं मम धनं मद्धनं त्वामिच्छति त्वदयति त्वामाचष्टे त्वदयति इत्यादौ स्यादेव ॥ २१९ ॥

तेश्च मेश्च तेमे वाम्च नौश्च वानौ इत्युभयं लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम्। वस्च नस्च वस्नसौ। पादश्च वाक्यञ्च पादवाक्ये, तयोरादि पादवाक्यादि न पाद-वाक्यादि. अपादवाक्यादिः तस्मिन्। पादं पद्यचतुर्भागैकभागः। वाक्यं पर-स्पराकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः। दृक्दर्शनं न दृक् अदृक्। दृशिर्धातोरर्थ इव अर्थो येषां ते दृश्यर्थाः। अदृशि अदर्शने ये दृश्यथाः ते अदृग्दृश्यथाः चश्च वाश्च हाश्च हश्च एवश्च अदृग्दृश्यथाश्च ते। न च वाहाहैवादृग्दृश्यथाः अचवाहाहैवा दृग्दृश्यर्थाः तैः। च वा हा ह एव इति पञ्चभिरव्ययैर्योगे आदेशा न स्युरिति गोयीचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह हति ह स्थाने अह इति मन्यन्ते। एवं स्वभावाद्दर्शनार्था ये धातवस्ते यदि धातूनामनेकार्थत्वाद्दर्शनभिन्नेऽर्थे वर्त्तन्ते तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थः त्वाश्च माश्च त्वामा इति लुप्तप्रथमद्विवचनान्तम्। अमायुक्तयोस्तु त्वामा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थीषष्ठ्योरेव तेमे इति। दामो-दर इत्यादि। हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वां मा मामपि अवतु मुकुन्दस्ते तुभ्यं मे मह्य-मपि मुदं हर्षं ददातु। विष्णुस्ते तव मे ममापि अघानि पापानि निहन्तु। असौ मुरारिर्वां युवां नौ आवामपि रक्षतु। कृष्णोवां युवाभ्यां नौ आवाभ्यामपि शर्म सुखं ददातु। श्रीदयितो वां युवयोः नौ आवयोर्दयां करोतु। हरिर्वो युष्मान् नो अस्मान् पुष्णातु। हरिर्वो युष्मभ्यं नोऽस्मभ्यं धनं ददातु। हरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकम् अशुभानि हन्तु। प्रत्युदाहरति युष्मानवत्वविरतं कृष्ण इति पादादिस्थितत्वात् नादेशः। अस्मान् पातु शङ्करः इति वाक्यादिस्थितत्वान्न

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र, ददातु ते मेऽपि मुदं मुकुन्द ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ मुरारिः ॥
ददातु वा नावपि शम कृष्ण, करोतु वां श्रीदयितो दया नौ।
पुणातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः॥

अपादवाक्यादौ किं? युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु शङ्करः। अर्चादियोगे किम्?

तुभ्यं मह्यञ्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मह्यमेव शम्।
श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम्॥

देश। चादियोगे उदाहरति। तुभ्य मह्यञ्च इत्यादि सुगमम्। किञ्चात्र चकारो यदि युष्मदस्मदो समुच्चायको भवति तदैवादेशा न स्यु.। तेन रामो मुक्तिञ्च मे दद्यात् इत्यत्र चकारस्य मुक्तिभिन्नाना धनादोना समुच्चायकत्वात् आदेश स्यादेव। एवञ्च एव शब्दो यदा युष्मदस्मदोरवधारणे वर्त्तते तदैवादेशा न स्यु। तेन रामो मे धनमेव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नाना पुत्रादीना व्यवच्छेदकत्वादादेश स्यादेव। अद्दग्द्दश्यर्थैर्योगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि। श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य ममापेक्षा कृत्वा त्वा पूजकमालोकयति विचारयतीत्यर्थ। अत्र ईक्षङ् दर्शने इति धातुरपेक्षाया लोकृङीक्षे इति धातुश्च विचारणे वर्त्तते न तु दर्शने इति। अत्र युष्मदस्मदामुख्ययोरेव ग्रहणम्। तेनाहम् अतियुष्मान् पश्यामि प्रियायूय येषा तान् जानामि इत्यादौ न स्यात्। अत्र वाशब्दस्य अनेकार्थत्वादिद विवृणोमि। अकृदन्तादिकाधिकरणात् परयोस्तयोर्नादेशा स्यु.। दयालोस्तव स्व दरिद्रिनोर्युवयो स्व धीमता युष्माक स्वम्। कृदन्तात्तु दरिद्रस्य ते स्व ग्राहिणोर्वा स्व पाठकाना व. स्वम्। एवमस्मदोऽपि जसन्तैकाधिकरणाद्वा। छात्रा कौमारा वः स्व छात्रा कौमारा युष्माक स्वम्। पृथग्योगादकृदन्तादिति नानुवर्त्तते। कदाचित प्रथमातृतीययोरप्यादेशा इति वामन। तेन गेये केन विनीतौ वा कस्य चेय कृतिः कवेः। इति राज्ञा स्वय पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशसतामिति रघु। गेये गानविषये केन गुरुणा वा युवां विनीतौ शिक्षा कारितावित्यर्थ। एवं विष्णु शरीरग्रहणमहमीशान एव च। कारिता स्ते यतोऽतस्त्वा क स्तोतु शक्तिमान् भवेदिति चण्डी। यतो हेतो. ते त्वया विष्णुरहमीशानश्च शरीरग्रहण कारिता अत कस्त्वा स्तोतु शक्तिमान् भवेदित्यर्थ. एव ज्ञान्तक्विबन्त-

२२१। सदानूक्तेऽसादिप्राः।

सदा ।१।, अनूक्ते ७।, असादिप्रा. ५। ।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः न तु सपूर्वात् प्रान्तात् परयोः।

यूय वय विनीतास्तत् पातु वो नो महेश्वरः।
यूयं वय हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स व. शिवः॥

योर्युष्मदस्मदोरेकत्वे सर्वत्र त्वन्मदौ। त्वामाचचाण त्वं त्वां त्व त्वा त्वा त्वान् त्वया त्वाभ्या त्वाभि त्व त्वाभ्या त्वभ्य त्वत् त्वाभ्यां त्वत् त्व त्वयो. त्वया त्वाकमिति जौमरा त्वयि त्वयो त्वासु। मामाचचाण. म मा म मा मा मान् मया माभ्या माभि म माभ्या मभ्य मत् माभ्या मत् म मयो मया माकमिति जौमरा मयि मयो मासु। द्वित्वे सिजस् ङेङस्भिन्नविभक्तिषु सर्वत्र युवावौ, यथा युवा माचचाण त्व युवा यूय युवा युवा युवान् युवया युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युवभ्य युवत् युवाभ्या युवत् तव युवयोः युवया युवाकमिति जौमरा. युवयि युवयो. युवासु। आवामाचचाण अह आवां वय आवां आवा आवान् आवया आवाभ्या आवाभिः मह्यम् आवाभ्या आवभ्य आवत् आवाभ्या आवत् मम आवयो आवया आवाकमिति जौमरा आवयि आवयो आवासु। बहुत्वे तु सो त्वाहौ जसि यूय वयौ अमिङसौ च त्वन्मदौ द्विवचनेषु युवावौ शस्भिस्सुप्सु यूषासौ टासहितयो. त्वग्रास्या ङिसहितयो त्वि भ्यि अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। यथा युष्मानाचचाण. त्व युवा यूय त्वा युवा यूयान् त्वग्रा युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्य युषभ्यमिति जौमरा' युष्मामिति कातन्त्राः त्वत् युवाभ्या युष्मत् तव युवयो युष्मया युष्माक युषाकमिति जौमराः त्वि युवयोः युषासु। अस्मानाचचाण' अह आवां वय मा आवा असान् स्या आवाभ्याम् असाभिः मह्यम् आवाभ्याम् अस्मभ्य असभ्यमिति जौमराः। मत् आवाभ्याम् अस्मत् मम आवयोः अस्मयाम् अस्माकम् असाकमिति जौमराः स्मि आवयो असासु इति॥ २२०॥

अनुपश्चादुक्तम् अनूक्त तस्मिन् सह आदिना वर्त्तते या सा सादिः सादिश्चासौ प्रो चेति सादिप्रो न सादिप्रो असादिप्रो तस्या। न तु स पूर्वादित्यादि- पूर्वस्थितपदान्तरेण सहितात् प्रथमान्तात् परयोर्युष्मदस्मदोरुक्तस्य पश्चादुक्तौ आदेशा नित्य न स्यु.। पूर्वेणैव विभाषया इत्यर्थः। यूय वय विनीता

२२२। नाविशेष्यान्याद्यामन्त्र्यात्।

न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्र्यात् ५।।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्र्यपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्र्यादेते आदेशा न स्युः। शम्भोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्वं नः। सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ।

२२३। पादः पत् पौ।

पाद ६।, पत् ।१।, पौ ७।।

पादः पत् स्यात् पौ परे। सुपदः सुपदा सुपद्भ्याम् इत्यादि। [२११] चृङिति कुङ् [५०] नस्य नुः। [५१] नोर्ङः। [१८३] स्थान्तस्य लुप्। प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ। एवं क्रुञ्च तिर्य्यञ्चोदञ्चादयः।

इत्युक्तिः। तत्पातु वो नो महेश्वर इति पश्चादुक्तिः। तत् तस्मादित्यर्थः। अस्मादिशाः किं यूयं वयं हिता इत्युक्तिः। तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पश्चादुक्तिः अत्र तेनेति पूर्वपदेन सहितात स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पाक्षिक आदेशाभावः पातु स व शिव इत्यत्र पात्विति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया व इति पाक्षिक आदेशः ॥ २२१ ॥

विशेष्यञ्च अन्यच्च विशेष्यान्ये, अन्यदिति आमन्त्र्य भिन्नपदमित्यर्थः विशेष्यान्ये आदी यस्य तत् विशेष्यान्यादि, न विशेष्यान्यादि अविशेष्यान्यादि। अविशेष्यान्यादि च तत् आमन्त्र्यञ्चेति अविशेष्यान्याद्यामन्त्र्य तस्मात्। आमन्त्र्य सम्बोधन-विहितप्रथमान्तपदम्। विशेष्यामन्त्र्यपूर्वं यदामन्त्र्य आमन्त्र्याभिन्नपदपूर्वञ्च यदामन्त्र्यम् एतदुभयभिन्नादामन्त्र्यात् परयोर्युष्मदस्मदो स्ते मे प्रभृतय आदेशा न स्युः। ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेषणपूर्वाच्च आमन्त्र्यात् परयोर्नस्युरिति निष्कर्षः। शम्भोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहृत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मीशेति लक्ष्मीशेति विशेष्य-पूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्र्यात् परतया निषेधो मा भूत्। एवम् अत्र इत्यनामन्त्र्यपूर्वात् सर्वं इत्यामन्त्र्यात परतया निषेधो न स्यात्। ननु हीचौषौणामित्यत्र विशेष्य पूर्व्वादनामन्त्र्यपूर्व्वाच्चामन्त्र्यात् परयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानेनैवेष्टसिद्धौ तदुभय-भिन्नादामन्त्र्यात् परयोरादेशनिषेध कथमिति चेन्न तर्हि आमन्त्र्याभिन्नपदात् परयोः कुत्रापि नादेश इत्यनर्थापत्तेः ॥ २२२ ॥

२२४। अचो ऽल्लोपो घंश्च।

अच ६।, अल्लोप १।, घं १।, च ।१।।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घं॰। प्रतीचः प्रतीच। प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि।

२२५। तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चामुमुईचादमुईचोदीचः।

तिर्य्यक्—उदचा ६।।।, तिरश्च—उदीच॰ १।।।।

शोभनो पादौ यस्येत्यादि विग्रहे संख्यासूपमानादित्यादिना कृतस्य पादित्व नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् पौ परे इत्यर्थ॰। एवं स्त्रियामीपि त्रिपदी इति। क्लीवे त्रिपदी वस्तुनी इति बोध्यम्। प्राङिति। अञ्चु गतिपूजनयोरित्यस्य क्विपि पूजार्थत्वान्नलोपाभावे प्रान्च इति लिङ्गस्य चस्य कुत्वे नस्यानुस्वारे तस्य च ङकारे स्यान्तस्य लुपि प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ। गत्यर्थस्य तु क्विपि न लोपे प्राच् इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽद्देरिति नुषि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ इत्युभयोरेव स्यादिपञ्चके समानरूपम्। शसादौ तु पूजार्थस्य प्राञ्च प्राञ्चा प्राङ्भ्या प्राङ्क्षु इति। गत्यर्थस्य तु प्राच प्राचा प्राग्भ्या प्राक्षु इति भेद ॥ २२३ ॥

अञ्चु गति पूजनयोरित्यस्य क्विपि गतावर्थे लुप्तनकारस्य ग्रहणम्। एवं नदीमञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कर्त्तारमञ्चतीति कर्त्रङ् गामञ्चतीति गवाङ् रायमञ्चतीति राय्यङ् नावमञ्चतीति नावङ्। एषा शसादौ नदीच नदीचा नद्यग्भ्या गुरूच गुरूचा गुर्वग्भ्या कर्तृच॰ कर्तृचा कर्वग्भ्या गोच गोचा गवाग्भ्या रैच॰ रैचा रायग्भ्या नौचः नौचा नावग्भ्याम् इत्यादि। गोच इत्यादौ तु पूर्वे ह्रस्वानामभावान्न दीर्घं। दिवमञ्चतीति क्विपि दिवक् अस्य अकारलोपे उहसुङ् इति वस्य उत्वे अनेन दीर्घे द्यूच. द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि। स्त्रियामीपि नदीची गुरूची इत्यादि, क्लीवे तु नदीची गुरूची कुले इत्यादि। घंश्चेति चकारस्य अन्वाचयशिष्टत्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अल्लोप. स्यादेव यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तच तचा इत्यादि। चौचोर्घंश्चेति कृतेऽपीष्ट सिद्धौ अचोऽल्लोपोर्घंश्चेति गौरवं ज्ञापयति पूर्वे पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वमिति तेन केवलस्य अच अचा इत्यादौ न प्रसङ्ग। अच इति लुप्तनकारस्य वि प्रजाया गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वच गुर्वचा इत्याद ॥ २२४ ॥

एषामिति क्रमात् स्य, पौ परे। तिरश्चः तिरश्चा तिर्य्यग्भ्याम् इत्यादि। अमुमुईच अमुमुईचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि। एवमदमुयङ्। उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् इत्यादि। शेष पूर्ववत् [१५४] शच्छ्राजेति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३] स्यादेः मो लोपः। सुवृट् सुवृड् सुवृश्चौ सुवृश्चः इत्यादि। [१६४] नमवमहन्न इति घैः। [१८३] स्यान्तस्य लुप्। महान् महान्तौ महान्त महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम् इत्यादि। भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवत भवता भवद्भ्याम् इत्यादि। शेष महद्वत्। [१८५] अत्वसोर्धोरिति। श्रीमान्, शेषं भवद्वत्। एवं यशस्वदादयः।

२२६। भगवदघवद्भवतां भगोऽघो भो वा धौ।

भगवत अघवत् भवता ६।॥, भगी अघो भी ।१।॥, वा ।१।, धौ ७।।

एषामिति क्रमात् स्य, वा धौ परे। हे भगो हे भगवन्, हे अघो. हे अघवन्, हे भोः हे भवन्। शेषं श्रीमद्वत्। [१८२] अद्वेरित्युक्तो न नुण्। ददत् ददतौ ददतः इत्यादि। एवं जक्षत् जाग्रदादय।

उदचामिति निर्देशात् गत्यर्थस्य अञ्चतेरेव ग्रहण तेन पूजार्थस्य अमुमुयञ्च. अमुमुयञ्चा इत्यादि। अमुमुईच. अदमुईच इति सन्ध्यभावनिर्देशात् एव न सन्धि अन्यथा एतयोर्यकारस्य इविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात्। शेष पूर्ववदिति घौ प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ इतिवदित्यर्थ.। सुवृडिति व्रश्चू श्च् छेदे दन्त्यमध्य। तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलिधातुषु। सकारज. शकारश्च षाद्‌वर्गस्तवर्गज इति वोपदेव.। पश्चाच्चकारयोगात्तालव्यमध्यः। सुवृश्चतीति क्विपि ग्रहस्वपाद्योरिति जि.। तत शच्छ्राजेति षड् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्तालव्यशस्य दन्त्यसत्वे स्यादेः सोलोप षोड.फे झप्झसीरिति। महानिति महपूर्ज औणादिकोऽतृप्रत्ययः। अस्य अत्वन्तस्यापि नमवमहन्न इत्यत्र महती ग्रहणात स्यादिपञ्चके दीर्घ.। भवन्नित्यादि भूधातोः शत्रन्तस्य रूपम् ॥ २२५ ॥

[१५४] शच्छाजेति षङ् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहां घङ् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्या नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवाहेति डसङ् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोड, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चूर्ङिति कुङ् । स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः, स्पृशा स्पृग्भ्याम् इत्यादि । दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः, दधृग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्य षड्भ्य षसा षट्सु ।

२२७ । सषेसुस् सजुषह्नां रङ् फेऽच्चः ।

सष-इस् उस्-सजुष्-अह्ना ६।।।, रङ् ।१।, फे ७।, अच. ६। ।

सस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽह्नश्च रङ् स्यात् फे परे न तु चान्तस्य ।

हे भो इत्यादि राजत्यादिषु निर्विसर्गार्थं हसात् सिलापस्य प्राथमिकत्वेऽपि सवावयवादेशाना बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्य्यात् प्रागेव आदेशे हस्परत्वाभावात सेर्लोपाभावे विसर्गे । भवच्छब्दोऽय भाते रौणादिक डवतु प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थ । अत्र भगवदघवद्भवता वत ऊवाघौ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ भगो अघो भो इति गौरव ज्ञापयति भोश्चित्त इत्यादौ क्लीवे न ह्रस्व सेर्लुक् च न स्यात इति । वस्तुतस्तु वतो डोस्विधानेनापीष्टसिद्धौ गौरव स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दन्त्यसस्य स्थाने जातो मूर्द्धन्य ष सष । पिपठिषं चिकीर्षुं बुभूर्षादीना क्विप प्राक् षत्वे सस्थाने जातष । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठिष्प्रभृतीना क्विपः प्राग्जातस्य षत्वस्य क्विपि लिङ्गसज्ञायामपि निवृत्तिर्नास्तीत्याह । इसुसौ दन्त्यान्तौ । यथा पिस्ट गत्या सुपी: । तुस स्थाने सुतुः एव हवि धनु सजुषो मूर्द्धन्यान्तत्वाद-प्राप्तौ पृथगुक्ति । जुषीप्रीतिसेवनयो. जोषण जुट् सह जुषा वर्त्तते या सा सजू । सषश्च इस् च उस् च सजुष् च अहन् च तेषाम् । नच अच तस्य । चान्तस्य तु खिहलौ अस्वादे र्लिलिचतीति क्विपि लिलिट् अत्र हसढत्वे षढो. क से इति ढस्य कत्वे क्विबादित्यनेन सन सस्य षत्वेऽपि न रङ् । पिपठीस्तव. आशीवादः अहर्निशम् इत्यादौ विभक्तेर्लुकि विरामे रङ् स्यादेव ॥ २२७ ॥

२२८। व्यंनच्तयौको धौर्घोऽकुर्छुरोऽखेः।

र्वि ७।, अनच्तयि ७।, इक ६।, धौ' ६।, र्घ १।, अकुरछुर ६।, अखे' ६।।

धौ रिको घः स्यात् वि रेफे च, न तु कुरछुरो न च खेः, नाचि तये च। पिपठीः पिपठिषौ पिपठिष, पिपठीर्भ्या पिपठी'षु। एवं चिकीर्षादयः। दोः दोषौ दोषः दोषं दोषौ। [११६] पाददन्तेति दोषन् वा। दोषा. दोष' दोषा दोषा दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि। [२१३] स्यादे मो लोपः। विविट् विविड् विविच्चौ विविच्च विविड्भ्याम् इत्यादि। पिपक् पिपग पिपच्चौ पिपच्चः पिपग्भ्याम् इत्यादि। एवं गोरग् दिधच्चादयः। सुपीः सुपिषौ सुपिषः सुपीर्भ्या सुपीःषु। एवं सुतूः। विद्वान् हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ।

रच वच र्वं तस्मिन् र्वि। रेफसाहचर्य्यात् वकारोऽत्र दन्त्य.। तेन ज्ञ्ञतीत्यत्र न दीर्घं। तस्त्रित। तश्चासौ य चेति तय अच्च तयच अचतयौ न विद्येते अचतयौ परौ यस्मात् सोऽनच्तय तस्मिन् अनचतयि इति, र्वि इत्यस्य विशेषण कुरच् कुरच् कुर्छुर न कुर्छुर अकुर्छुर तस्य, नखिरखि तस्य। यथा रेफे गी धू पिपठी सुपी सुतू' सजू.। वकारे यथा दीव्यति सीव्यति। अनच्तयौति कि? गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतु। धुर वहतीति धुर्य्य चातुर्य्यं दिव्य किञ्च तयकारसाहचर्य्यादत्र अच्प्रत्ययस्यैव। तेन तुरर्य धुरन्त. पिपठीरोक' आशीरारम्भ इत्यादौ दीर्घ, स्यादेव। धौः कि? हवि' धनु.। अकुरछुर कि? कुर्शब्दे कुय्यात् चोकुय्यते। कुर इति स्वरूपग्रहणात् डुकृञ कुर्य्यात् कुर्व। कुर्भि लोपे कुर्य्यात् चौक्कुर्य्यते। अखे. कि? ओरीड य चरणे रिर्य्यें। क्रीडजि क्विपि विक्रीड़। न च अनेन दीर्घें कृतेऽपि झभखयहर्घेत्यादिना पुनर्ह्रस्वेनैवेष्टसिद्धौ खिवर्जन व्यर्थमिति वाच्यम्। झभखयेत्यादि सामान्य बाधित्वा व्यंनच्तयौति विशेषेण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते सकृद्गतेन विप्रतिषेधेन यद्द बाधित तद्द बाधितमेव इति न्यायेन झभखयेत्यादिनापि पुनर्ह्रस्वासम्भवात्। इकस्थानिकतया रेफवकारनिमित्तकतया अ व्यंनच्तयौत्यादिर्विशेष.। दीर्घस्थानिकतया नि निमित्तकतया च झभखयेत्यादिः सामान्यः। पिपठीरिति। पठितुमिच्छ-

२२९ । वसो वँः सेमप्युमंतुप्योः ।

वसो' ६।, व. १।, सेम् ।१।, अपि ।१।, उः १।, मतुप्योः ७॥ ।

वसो वँ शब्दस्य इम्सहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे। विदुषः विदुषा। [१८३] स्रस्ध्वस् वस्विति दङ्। विद्वद्भ्याम् इत्यादि। पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवासः, पेचिवास पेचिवासौ पेचुष ,पेचुषा पेचिवद्भ्याम् इत्यादि। जगन्वान् जगन्वासौ जगन्वांसः, जगन्वांसं जगन्वांसौ। वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे।

तीति सनि वसोरस्येति इमि क्तिलादिति षत्वे द्विभावे पिपठीष इति भागस्य धातुसञ्ज्ञाया क्विपि हसाल्लोप इति सनोऽकारलोपे आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् तस्य स्थानिवत्वाभावे सषेति रङि इसोऽपि धात्ववयवतया व्यंनच्तयीति दीर्घे रेफस्य विसर्गः। एव चिकीर्षादय इति। एवमिति रङप्राप्त्यर्थं न तु सर्वरूपसाम्यार्थं तेन चिकीर्ष शब्दस्य सुपि परे यस्य रङि स्यान्तस्यारादित्यत्र स्यान्तस्येति भिन्नपदज्ञापकात् वाद्रङो लोपे रङो वि सुपीति नियमात् रेफस्य विसर्गाभावे क्तिलादिति षत्वे चिकीर्षु इति रेफयुक्त पदम्। एव वुवूर्षतीति क्विपि वुवू वुवुर्षौ वुवुर्भ्यां वुवूर्षु इत्यादि। दारिति दस्यु उत्क्षेपणे इत्यस्मात् क्विपि भुजे वाच्ये मनीषादित्वादकारस्य ओकारे अम्बष्ठादित्वात् षत्वे सषेति रङ्। विविडिति ओविश प्रवेशे। वेष्टुमिच्छतीति सनि शक्राजेति षङि षढोः क से इति ककारे कयोगात षत्वे क्विपि विविक्ष इति लिङ्ग अत्र षकारस्थाने जातककारस्य लोपः। पिपगिति। डुओष पच पाके पक्तुमिच्छतीति क्विपि पिपक्ष इति लिङ्ग अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्यान्तस्य लुपि भपभसोरित्यनेन कस्य कगौ सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात्। एव गोरक् दिधगादयः इति गा रक्षतीति गोरक् अत्र रक्षवर्जनात् ककारलोपाभावे सयोगान्त लुप्। एव दहौ दाह दिधक्षतीति क्विपि दिधक् अत्र दादेः इत्यनेन हस्य घत्वे भपभसोरित्यनेन घस्य कत्वे घस्य स्थाने जातककारस्य लोपाभावे सयोगान्त लुप्। सुपीरिति पिस्गत्या सुपं सतीति क्विपि इसन्तत्वाद्रङ्। एव तुस ध्वाने उसन्तत्वाद्रङि सुतू। विद्वानिति वेत्तेः परस्य शतु क्वस्वादेशे त्रिदचोऽहेरित्तिनुषि नसमहन्न इति दीर्घे सयोगान्त लुप् ॥ २२८ ।

वस्वन्तान्मतो प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसोर्वकारस्योकारविधान ज्ञापयति

२३० । **हन गम जन खन घसामुङ्-लोपोऽङेऽच्यणौ ।**

हनगमजनखनघसा ६॥, उङ्लोपः १।, अङे ७।, अचि ७।, अणौ ७।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु ङे । जग्मुषः जग्मुषा जगन्वद्भ्याम् इत्यादि । एवं जग्मिवान् । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत् ध्वसौ ध्वसः, ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् । उक्थशाः हे उक्थशाः हे उक्थशः उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशोभ्याम् इत्यादि ।

२३१ । **पुंसो ऽसुङ् घौ ।**

पुस. ६।, असुङ् ।१।, घौ ७।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उङावितौ । पुमान् पुमांसौ पुमांसः, पुम्भ्यां पुम्भ्यामित्यादि ।

वस्वन्तान्मतु नैव भाव्यमिति मतौ विदुष्मान् । यौ वैदुष्य वैदुष पैचुष्य पैचुष विदुषी पैचुषी इत्यादि । जगन्वानिति । औगम्यत्वृगत्या क्वस. ङित्वम् । हन-गम इत्य विशेति इमोऽभाव पचे धोर्मोन' फस्वीति मस्य न. । वस्त्रीत्वे इत्यादि । शसि परे जगन्वस् शब्दस्य वस्य उत्वे स एव वकारो निमित्तं यस्य नकारस्य तस्य स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात । पुनर्मकारत्वे जगमुस इति स्थिते क्वसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे क्विला-द्विति षत्वे जग्मुष इति ॥ २२९ ॥

नङीऽङः तस्मिन् । नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽणुः तस्मिन् । यस्मिन् परे गुणो निषिद्धस्तस्मिन्नचीत्यर्थः । तस्यापि आख्यातकृतोरेव सम्भवः । यथा जघ्नतु जग्मतु' जघ्ने चख्नतुः । ङित्वाद्गुङ लोपिन इति क्विप्प्रत्यये जघ्निः जग्मिः चख्निः जक्षिः । अङि इति अगमत् अघसत् । भीषिचिन्तीतिङे जना । सुहिनिति । ङ्विसिधकि 'हसे क्विपि नसव्महन्न इत्यनेन प्राप्तव्यौ दीर्घौ अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३० ॥

असुङ उदित्वात् त्रिदच इति नुमि नसव्महन्न इति नसन्तत्वात् दीर्घे-

२३२ । से र्डौशनस्पुरुदंशोऽनेहसो ऽधेः ।

से' ६।, डा ।१।, उशनस्-पुरुदंशस्-अनेहस ५।, अधे. ६। ।

एभ्यः परस्य सेर्डा स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । धे र्ङडनौ वोशनसः ।

धे. ६।, ङ ङनौ १॥, वा ।१।, उशनस ५। ।

उशनसः परस्य धेर्ङडनौ वा स्त. । ङ इत् । हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसौ अनेहसः । एवं पुरुदंशा । वेधाः हे वेधः वेधसौ वेधसः इत्यादि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसौ ।

२३४ । अदसः से रौः ।

अदस ५।, से ६।, औः १। ।

अदसः परस्य से रौः स्यात् । असौ ।

स्यान्तस्य लुपि पुमान् । पुम्भ्यामिति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायादादौ संयोगान्तलुपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमाद्वान्तेम इत्यादिना मस्यानुस्वारे वाऽलरयपे इत्यनेन अनुस्वारस्य मकारे पुम्भ्या पक्षे पुम्भ्यामित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनस्च पुरुदंशस्च अनेहस्चेति तस्मात् न धिरधि' तस्य ॥ २३२ ॥

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूति' । वेधा इति विधश्चविधौ वासुसिति अस् । सुव इति वस्लङ क्विपि अत्वसोऽधोरिति प्राप्तव्यौ दीर्घौ अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दोमोऽदसस्त्यस्य बाधकेन त्यदा तदोरित्यनेन दस्य स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र स्वदीभ्यामित्यनेन प्राप्तव्य. सेर्लोप औकारेण बाध्यते लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् । एव हे असौ स्त्रि अत्रापि टेरत्वे आपि आदौ सेः स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् धिटौस्से इत्यनेन एकारो न स्यात् । अत्र सूत्रे परसूत्रे च पूर्वतो वा शब्दोऽनुवर्त्तते । स च उभयत्रैव व्यवस्थामात्रवाची । व्यवस्था चेयम् । साक्षी-

२३५। मात् स्वर्घावुऊ।

मात् ५।, स्वर्घौ १॥, उऊ।१॥।

अदसो मात् परौ स्वर्घा वुदूतावाप्नुतः। अमू।

२३६। एरी ब्वे।

एः १।, ई' ।१।, ब्वे ७।।

अदसो मात् परो ब्वेनिष्पन्न एकार ईः स्यात्। अमी। अमुम् अमू अमून्॥ [१२३] टादसश्चास्त्रियान्तु ना। अमुना अमूभ्याम् अमीभिः, अमुष्मै अमूभ्याम्, अमीभ्यः, अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्य, अमुष्य अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु।

इति हसन्तपुंलिङ्गशब्दः।

ऽदस. सेरौर्वा अनकस्तु नित्यमिति एव मात्स्वर्घावुऊ इत्यत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थया साकोऽदस सेरौकाराभावपक्षेऽदस. मात्परस्य अकारस्य उत्वमिति तेन असकौ असुक. पुमान् असकौ असुका स्त्री। केचित्तु औकाराभावपक्षे दोमोऽदस इत्यनेन दकारस्य मकार कृत्वा अमुक. पुमान् अमुका स्त्री इति विभाषया वदन्ति ज्ञातः स्वरेणामुक इति प्रयोगोऽपि क्लीवे तु सेर्लुकि कृते लुकि न तत्रेति निषेधात् त्यद्या तदोरित्यस्य दोमोऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अदः अदकः कुलमिति॥ २३४॥

अत्र मादितिग्रहणेन अमुष्य शिष्यः अदःशिष्य. अमुष्य स्त्री अदःस्त्री इत्यादौ समासे विभक्तेलुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् दोमोऽदसश्चेत्यस्याप्राप्तावुकारो न स्यादिति एव उग्रहणेनैव उवर्णप्राप्तौ उऊ इत्युभयग्रहणन्तु प्रत्ययादिभ्यो इदृष्टितेनाका सवर्णौ न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम्॥ २३५॥

ब्वेकि अमुस्त्रियौ असू फले। अमुष्मै इत्यत्र टेरत्वे दस मत्वे ङेस्मै पश्चादकारस्य उत्वे षत्वम्॥ २३६॥

इति पुंलिङ्गपादः।

द्वितीयः पादः।

हसन्त स्त्रीलिङ्गशब्दः।

२३७। नहो धङ् भौ।

नह ६।, धङ् ।१।, भौ ७।।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे। उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः, उपानद्भ्याम् [२११] चुङिति कुङ्। उष्णिक् उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् इत्यादि।

२३८। दिव औङ् सौ।

दिव' ६।, औङ् ।१।, सौ ७।।

दिव औङ् स्यात् सौ परे। द्यौ दिवौ दिवः।

२३९। वाम्याङ्।

वा ।१।, अमि ७।, आङ् ।१।।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे। द्यां दिव दिवौ दिवः दिवा।

२४०। उहस्युङ्।

उहसि ७।, उङ् ।१।।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे। द्युभ्याम्। गीः

धीस्तु अनात्मीत् अनद्ध अनानत्॥ २३७॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधि'। तेन द्यौः अतिद्यौ.। स्वरादेशत्वेन बल-वत्त्वादादावौकारे सेर्विसर्ग.॥ २३८॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्या दिव अतिद्या अतिदिव ननु द्योशब्दस्य द्यामिति दिवस्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अम्शसो-रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्ते.॥ २३९॥

उः उवर्णं.। दिव उद्यान द्युदान दिव ऊर्द्ध्वं द्यूर्द्धम्। हस इत्यनेन

गिरौ गिरः। एवं पूः। [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतसृ। चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु। [१३३।२४८] टेरत्वे सत्याप्। का के काः इत्यादि, शेष सर्ववत्। एवं यद्। [२०३] इदमोऽयमितीयम्। इयं इमे इमाः, इमां इमे इमाः, अनया आभ्यां आभिः, अस्यै आभ्यां आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम् अनयोः आसु। स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम्। [१३३ । २४८] टेरत्वे आप्। स्या त्ये त्याः इत्यादि सर्ववत्। एवं तद् एतद्। वाक् वाचौ वाचः, वाचं वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम्। अप् शब्दो ब्वान्तः। [१६४] नसब्महन्न इति घः आपः अपः।

२४१। अपोदङ्।

भि ७।, अप ६।, दङ्।१।।

अपो दङ् स्यात् भि परे। अद्भिः, अद्भ्यः अद्भ्यः, अपाम् अप्सु। दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि। एवं दृक्। त्विट् त्विषौ त्विषः, त्विषा तिड्भ्याम् इत्यादि। सजूः सजुषौ सजुषः, सजुषा सजूर्भ्यां सजूःषु। एवं आशीः। [२३४] अदसः सेरौ।

स्यादीयप्रकरणेऽपि सामान्यहसोग्राह्य। अन्यथा सह इति स्फुटनिर्देशेनैवेष्टसिद्धौ। हस इति सङ्केतशब्दोपादानमनर्थकं स्यात्। न च तर्हि हसोऽन्तः फ इत्यत्रापि सह इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्यं तत्र सभ इत्युक्तौ स्यादीयनकारस्य फलाभावात् पञ्चानामित्यादौ नोलप् फेधाविति न लोपानुपपत्तेः। हसि यथा द्युभ्या द्युगतः द्युपतितः द्युकामः इति पूर्वतो वाशब्दोऽनुवर्त्तते। स चेह व्यवस्थावाची। व्यवस्था चेयम्। क्लीबे सुद्यु कुलमिति स्वमोर्लुक्ति विरामेऽपि उङ् स्यात्। एवं दिवि भवं दिव्यं दिव्यमिच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात्॥ २४०॥

* अत्र वाशब्दस्य नानुवृत्तिः। व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिरनिच्छया-निवृत्तिरिति। अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेरेव तेन अब् भयमित्यादौ न प्रसङ्गः। गौणेऽप्ययं तेन स्वद्भ्याम् इत्यादि। सुजूरिति सपसुसीतिरङ्भ्यिन-

असौ अमू अमूः, अमूं अमू अमूः, अमुया अमूभ्याम् अमूभिः, अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्, अमुष्याम् अमुयोः अमूषु।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः।

तृतीयः पादः।

हसन्त क्लीवलिङ्ग शब्दः।

[१६८] स्यमोर्लुगिति। [१८२] स्नस्ध्वस् वस्विति दङ्। स्वनडत् स्वनडुही। [१८१] अनडुच्चतुरोऽणाणाविति। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। चत्वारि। ब्रह्म।

२४२। क्लीवे नो लुब्वा धौ।

क्लीवे ७।, नः ६।, लुप् ।१।, वा ।१।, धौ ७।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे। हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,

च्तयीति दीर्घः। एवमाशीरिति। आङ् पूर्वात् शासुच्चलुशासने इत्यस्मात् क्विपि शासुङिङ्सङे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसञ्ज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे शासवसघसेति षत्वम्। ततो लिङ्गसञ्ज्ञाया स्यादेरुत्पत्तौ सस्य जातस्य षस्य रङ् स्यादित्यर्थ.। अतएव सजूः शब्द साधयित्वा एवमाशीरित्याह। अन्यथा हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्त्रयोः पृथगाशीर्ग्रहणमनर्थक स्यात्। दुर्गसिंहोऽप्येवम्। श्रीपतिदत्तोऽपि सजुषाशिषोस्तु मूर्द्धन्यषस्यैव डकारापवादे रेफ, इत्याह। ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्ववत् णत्वमप्यास्तामिति चेत् सत्यम्। आदौ णत्वे सुप्रणातीति सुशर्मा गंक्लातीति ग्राहीत्यादौ दीर्घार्थं णकारलोपार्थञ्च तत्तत्सूत्रेषु मुर्द्धन्यणकारस्य पृथग्ग्रहण गौरव स्यादिति विभक्त्युत्पत्तेरादौ णत्व न क्रियते। केचित्तु विष्णौ च वेधा स्त्रीत्वाशीर्हिता शंसाहिदष्ट्रयोरित्यमरसिंहेन दन्त्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्दं मत्वा आशीरित्यादौ इसन्तत्वादेव रङ् इत्याहु.॥ २४१॥

शोभनोऽनड्वान् यत्र गोष्ठे तत् स्वनडुत्।

नोलुप्फेषाविव्यस्यामाप्तौ विभाषेयम्। लुप् करणात् तदादिविधेर्निषेधे हि

ब्रह्मणी ब्रह्माणि। अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम्। किं के कानि। इद इमे इमानि। असृक् असृजी असृञ्जि, असानि असृञ्जि, असृजा अस्ना असृग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि। ऊर्क् ऊर्जी ऊनर्जि ऊर्जि। सुवल् सुवली सुवल्लि सुवनल्लि। [१६३] नुस्सयमेत्यत्र भमन्तरलयोरादौ तु वा नुण्। उकारित् नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या। त्यत् त्ये त्यानि। एवं यत् तत् एतत्। [२०९] अनूक्तौ तु; एनत्। गवाक् गोची गवाञ्चि। तिर्य्यक् तिरश्ची तिर्य्यञ्चि। एवं परे। यकृत् यकृती यकृन्ति, यकानि यकृन्ति, यक्ना यकृता यकृद्भ्यां यकभ्याम् इत्यादि। एवं शकृत्। ददत् ददती।

२४२। हेः शतु र्नुण् शौ।

हे ५।, शतु ६।, नुण् ।१।, शौ ७।।

हेः परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा शौ परे। ददन्ति ददति। एवं जक्षत् जाग्रदादयः। तुदत्।

धनिकुल इत्यादौ गुर्धौ वेति गुणो न स्यात्। नच गुर्धौ वेत्यत्र इगन्तप्रकृतित्व विवक्षितमिति वाच्यम्। तर्हि प्रधीप्रभृतीनामपि हे प्रधी इत्यादौ गुणानुपपत्ते'। अह्नी अहनी इति ईङ्योस्तु वेति विकल्प। किमित्यादि। स्यमोर्लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधात् टेरकारो न स्यात्। ननु लोपस्वरादेशयो स्वरादेशविधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे क्लीवात् स्यमोऽधेरिति सेर्मकारापत्तिरिति चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककार्य्यस्यादावुत्पत्तौ लुग्विधानस्य वैयर्थ्यात्। असानीति। पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुण्। उकारित् नुरिति। यँयम्यते इत्यादौ जमजपजभेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारागम क्रियते नुस्सयमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारित् नुर्नकार नतु विन्दुमात्रस्य आख्या सञ्ज्ञेत्यर्थ'। अनूक्तौ तु एनदिति। अमो लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधेऽपि इदमेतदयो-रेनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेश स्यादेव टेरत्वाभावे दकारस्थिति'। गोची इति। अचोऽल्लोप इत्यकारलोप। एवं परे इति अमुमुयगादय इत्यर्थ.। शकृदिति तालव्यादिविष्ठावाचक शकृत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकनादेश. ॥२४२॥

२४४ । आदीपोः ।

आत् ५।, ई ईपी ७॥ ।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकारे ईपि च परे। तुदन्तो तुदती तुदन्ति । भात् भान्तौ भाती भान्ति । पचत्।

२४५ । अप्यनो नित्यम् ।

अप्-यन. ५।, नित्य १। ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्य नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः । पचन्तौ पचन्ति। दोव्यत् दीव्यन्तौ दिव्यन्ति। स्वप् स्वपो। [१६४] नसब्महन्नोऽधोर्घः। स्वाम्प, स्वपा। [२४१] भ्यपोदङ्

त्रिदर्चोऽद्वेरित्यत्र द्वे परस्य निषेधात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च इप् च ईपौ तयो.। इप. पृथग् ग्रहणात ई इति क्लीवाद्यौ इत्यनेन आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम्। अन्यथा तुदत इद तुदतीय इत्यादावपि प्रसक्ति. स्यात्। तुदन्ती इति। तुदञौ श व्यथे शट दिवसुतुदेति श. लोपाऽतोऽदचो-रित्यकार लोपेऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण्। भान्ती इति। भालषदीप्तौ शट घेशप्रे इति शप् लुगङ्गोऽप इति शपो लुकि आकारात् परस्य शतुर्वा नुण्। नच अत्र शपलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शप. परत्वात् अप्यनोनित्य-मित्यनेन नुणो नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। लोपोऽस्यो माङ्कोरिति। लोपेऽतो-ऽदचोरिति हसाल्लापोऽसत्ययोरित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि-वत्त्व नास्तीति नियमात्। अस्य वीजं सकोऽल्लोपोऽच्चव्वे इत्यत्र दृश्यम्। एवं या ल गतौ। वा ल गमनहिंसयो । ष्णा ल शौचने। श्रा ल पाके। श्रा ल खेदे। द्रा ल स्वप्ने पलायने च। पाल रक्षणे। रा ल दाने। ला ल च ग्रहे। दाललूनौ। ख्यालख्यातौ कथने। प्रालपूर्त्तौ। मालचमाने। प्सालभक्षणे। एषामपि चतुर्दशाना यान्ती याती इत्यादि। अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनपेक्ष्यस्य तु नुण् वा स्यादीपो: परयो इति बोध्यम्। यथा भविष्यन्ती भविष्यती ज्ञान-सुखे। भविष्यन्ती भविष्यती मुक्ति। एव स्तोष्यन्ती स्तोष्यती पक्ष्यन्ती पक्ष्यती। अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्य्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कालिदास. स चिन्तयत्येव-भियस्त्वदेष्यती ॥ २४४ ॥

पचन्ती इति। डुपचौष पचपाके शट घेशप्रे इति शपि लोपोऽतोऽदचोरिति शवलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽप. परत्वान्नित्य नुण्। दीव्यन्ती इति। दिव्युजिगीषादौ

स्त्रङ्गि। [२२७] सषेति रङ्। धनुः धनुषी धनूंषि। एवं हविः। पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम्। अदः अमू अमूनि। द्वौ प्रीवत्। इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः।

चतुर्थः पादः।

अव्ययः शब्दः।

२४६। व्याल्लुक् तोः।

व्यात् ५।, लुक् ।१।, तो. ६। ।

व्यात् परस्या तोर्लुक् स्यात्। स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा।

अत दिवसुतुदेति ञनि नित्य नुण् एव गोपायन्ती चोरयन्ती कारयन्ती चिकीर्षन्ती पुत्रकाम्यन्ती ज्ञानीयन्ती कृष्णन्ती नमस्यन्ती इत्यादि। मालवाचरन्ती मालान्ती वीणावाचरन्ती वीणान्ती इत्यपि दुर्गसिंह। विकृश्यता इत्यस्य विकाम्यति पर्णावाय इति आयपचे अपि विच्छायन्तीति नित्यम्। तुदादिपचे तुदादित्वात् शीवच्छती विच्छन्ती इति। ततश्च भ्वादीन् वर्जयित्वा अदादि: स्वादिरुधादितनादि क्र्यादीनाञ्च नुण् न स्यात् ई ईपोः परयोः। तेन अदता सुन्वती रुन्धती कुर्वती क्रीणती इति। स्वप् इति। शोभना आपो यत्र सरसि तत् स्वप्। अत पथ्यपुर से इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नार्चाया स्वतेरित्यादिना निषेध। धनुरिति धनरवे वासुसिस्मन्निति उसि उसन्तत्वाद्रङ् उकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यंनत्तयीति दीर्घो न स्यात् धनूषीति। न्सन्तत्वाद्दीर्घं नुव्यन्तरेऽपीति षत्वम्। एव हविरिति ऊलिहीमिऽदने इसि इसन्तत्वाद्रङि इकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावान्न दीर्घ। पय इति। सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषधाढलमोर्धोरिति न दीर्घ.। विरामसाश्रित्य विसर्ग। अद इति। सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् त्यदा तदोरिति सो न स्यात्। अमोलुक्कि च दामोऽदसश्चेति मकारो न स्यात्॥ २४५॥

इति हसन्त क्लीबलिङ्ग पादः।

अव्ययाना प्राथमिकस्य स्व शब्दस्य रेफान्तत्वाद्रसन्ताध्याये एव निरूपणमुचित लिङ्गकार्य्याभावाच्च पुलिङ्गादिपादेष्वनुचितमितीह पृथगुपान्यास.।

२४७। उदः सः स्थास्तम्भोः।

उद ५।, स ६।, स्थास्तम्भो. ६॥।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात्। उत्थानम् उत्तम्भः।

२४८। वातोऽवाप्योः।

वा ।१।, अत' ६।, अवाप्यो' ६॥।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा। वगाह अवगाहः पिधानम् अपिधानम्। इति व्य-पादः।

इति हसन्ताध्यायः।

तथाच सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सवासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति प्राञ्च.। अलिङ्गानामव्ययाना विशेषणस्यापि अनिर्णीतलिङ्गत्वान्नपुसकत्वमेवेति वीव्य सामान्यत्वान्नपुसकमिति वचनात्। तेन स्व' सुन्दर स्व काम्यमित्यादि।

लुक्करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तककार्य्य न स्यात्। यथा ह्य श्व नम इत्यादीना सेर्लुकि अत्वसीर्धोरिति दीर्घो न स्यात् विसर्गस्तु विराममाश्रित्य स्यादेव। एव खलु ननु इत्यादीना गुर्धिजसित्यादिना गुणो न स्यात्। ननु अव्ययाद्विभक्त्यस्थायित्वे विभक्तिमुत्पाद्य लुप्वा तन्निमित्तककार्य्यं निषिध्यते इति कथ वृथा क्लिश्यते। प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शन वरमिति न्यायात् तदनुत्पादनमेवोचितमिति चेन्न। विभक्तेरनुत्पत्तौ पदसञ्ज्ञाभावात् समासाभावे प्रणम्य इत्यादौ यपोऽनुपपत्ते पदान्तत्वाभावात् उञ्चच्छतीति उन्मज्जतीत्यादौ नकाराद्यनुपपत्तेः नम प्रभृतीना विसर्गानुपपत्तेश्च। अतएव राज्ञ' पुरुषो राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा राजसम्बन्धीपुरुष. प्रतीयते। तथा स्व. प्रकाशते स्वर्गच्छति स्व स्पृहयति स्व पतति स्वर्निवसतीत्यादौ विभक्तेर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य कर्तृत्वादिप्रतीति स्यात्। उच्चकैरिति त्यादिव्येति टेः पूर्वोऽक्। धकिदिति धिक्शब्दस्य अकि कृते व्यकस्य द' ॥ २४६ ॥

एतत् सूत्र परसूत्रञ्च यद्यपि सन्ध्यध्याये एव वक्तुमुचित तथापि अव्ययपादपूरणार्थमिह कृत सूत्रसमूह' पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लोप स्याद्वा इति सामान्यविधानम्। केचित्तु

अवस्य तरतौतस्य गाहयोश्च अपेर्नह्यति दधात्योरकारस्य वा लोपः । इति सूत्र कृत्वा वतरति वतीर्णं. अवतीर्णं वतस. अवतस. वगाहः अवगाहः पिनह्यति अपिनह्यति पिधान अपिधानम् इत्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्व्याख्येयम् । अपेरुपसर्गसञ्ज्ञस्यैव ग्रहणात् विषमपिधास्यति अपिनद्धोसि वृषलेन इत्युभयत्र क्रमात् सम्भावना गर्हयोरुपसर्गत्वाभावादकारलोपो न स्यादिति + ॥ २४८ ॥

+अकारादिक्रमेण अव्ययशब्दसंग्रहो यथा—

अ अकस्मात् अग्रतस् अग्रेस् अङ्ग अचिरात् अञ्जसा अट्ट अतस् अतीव अत्र अथ अथकिम् अथो अद्धा अद्य अधरात् अधरेण अधस् अधस्तात् अधुना अनुपदम् अन्ततस् अन्तर् अन्तरा अन्तरेण अन्यत् अन्यतरेद्युस् अन्यतस् अन्यत्र अन्यथा अन्यदा अन्येद्युस् अपरेद्युस् अभितस् अमा अमुत्र अयि अये अरे अरेरे अर्वाक् अवाच् अलम् अवश्यम् अस्तम् अस्ति अस्तु अस्मि अहह अहहा अहे अहो अहोवत अह्नाय । आ आ आः आरात् आविस् आहो आहोस्वित् । इ इतरेद्युस् इति इतिह इत्थम् इदानीम् इव इस् । ईषत् । उ उच्चकैस् उच्चैस् उत उताहो उताहोस्वित् उत्तरतस् उत्तरात् उत्तरेण उत्तरेद्युस् उदक् उपजोषम् उपयोषम् उपांशु उभयतस् उभयेद्युस् उम् उररी उरी उर्री ऊ ऊम् ऊररी ऊरी ऊर्री । ऋते । ए एकदा एतर्हि एव एवम् । ऐ । ओ ओम् । औ । कच्चित् कति कथम् कदा कदाचन कदाचित् कर्हि कर्हिचित् कामम् किञ्च किञ्चन किञ्चित् किन्तु किनु किम् किमु किमुत किंस्वित् किंवा किल कु कुतस् कुत्र कुत्रचित् केशाकेशि क्व क्वचन क्वचित् । खलु । चतुर्द्धा चिरम् चिरेण चिराय चिररात्राय चिरात् चिरस्य चिरे चेत् । जातु जोषम् । झटिति । तत् ततस् तत्र तथा तदा तदानीम् तावत् तिरस् तिर्य्यक् तु तूष्णीम् त्रेधा त्रैधम् । दक्षिणतस् दक्षिणात् दक्षिणेन दण्डादण्डि दिवा दिष्ट्या दुष्टु द्राक् द्विधा द्वेधा धिक् । न नञ् नक्तम् नमस् नवतिधा नवतिशस् नवधा नवशः नहि ना नाना नाम नास्ति निकषा नितराम् नित्यदा नीचकैस् नीचैस् नूनम् नो न्यक् । पञ्चधा परम् परश्वस् पराश्वस् पराक् परितस् परुत् परेद्यवि परेद्युस् पश्चात् पुन पुनर् पुनर् पुरतस् पुरस् पुरस्तात् पुरा पूर्वेण पूर्वेद्युस् पृथक् पृष्ठतस् प्रकामम् प्रगे प्रत्यक् प्रत्यहम् प्रत्युत प्रसह्य प्राक् प्रातर् प्रादुस् प्राध्वम् प्राय-

स्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

स्त्रीत्यः ।

२४९ । स्त्रियामत आप् ।

स्त्रिया ७।, अत ५।, आप् ।१। ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् । स्यात् । मेधा, सर्वा ।

लिङ्गाना स्त्रीत्वविवक्षाया स्याद्युत्पत्ते प्रागेव यथासम्भवमाबादय. स्यु । स्याद्युत्पत्ते पश्चादाबादीना करणे प्रकृतेर्निरवकाशकाय्याणामादावुत्पत्तौ महानिष्ट स्यात । यथा वाचप्रभृतेर्ङसि परे आप् आदौ कुडापत्ति. राजादिशब्दाना स्यादि- पञ्चके ईप् आदौ नान्तत्वाद्दीर्घापत्तिश्च । त्यदादेस्तु स्याद्युत्पत्त पूर्वम् आबादि- विषयाभावादप्राप्तौ स्याद्युत्पत्तेः पश्चात् टेरत्वे अदन्तत्वादाप् स्यादिति । अतएव त्यदादेष्टेरत्वे सति आप् इति स्वयमुक्तम् । किञ्च लिङ्गसाधनयोग्यानप्यावा- दीन् काठिन्यभयात् स्त्रीलिङ्गपादे नोक्त्वा पृथग्वदति स्त्रियामित्यादि । मेधेति ञमेधृ सङ्गे मेमक्तात्सरीरिति अप्रत्यये मेध इत्यकारान्तान्नित्यस्त्रीलिङ्गादाप् । धाचकस्त्रीलिङ्गाच्च सर्वा इति । आबीपौ. पकारस्तु आ।वीवृभसादित्यादिषु गोपा श्रीपा प्रभृतीनामप्राप्तये विशेषणार्थ. । ङपस्तु पकार रूपकल्प चेबूप् इत्यादौ च स्वादेरप्राप्तये विशेषणाय ॥ २४९ ॥

शम् प्रायस् प्राह्णे प्रेत्य । फट् । बहुसस । भगोस् भयस् भूरि भूरि शस् भृशम् भो भोस् । मच्चु मत् मनाक मम मा मिथस् मिथ्या सुधा मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि मुहुस् मृषा । यत् यतस् यत्र यथा यथातथम् यथायथम् यथार्हम् यथावत् यथास्वम् यथाशक्ति यथेप्सितम् यदा यदि यावत् युगपद्‌ रहस् । वत वत वरम् वषट् वौषट् वहिस् वा विधिवत् विना विश्वक् विष्वक् । शनै शश्वत् शान्तम् श्रत् श्वस् । सवत् सकृत् सत्रा सदा सद्यस् समन्ततस् समन्तात् समम् समया समुपयोषम् सर्वतस् सर्वत्र सर्वथा सर्वदा सहसा साकम् साक्षात् साचि सामि साम्प्रतम् साय सार्द्धम् सुचिरम् सुतराम् स्थाने स्व स्वतस् स्वधा स्वयम् स्वर् स्वस्ति स्वाहा स्वित् । ह हहो हञ्जे हण्डे हन्त हला हा हिरुक् हिहि ही हीही हुम् हूम् हे हेहे है हो ह्यस् । •

प्रादयोविंशतिरुपसर्गाश्चाव्ययशब्दा —१० सूत्र द्रष्टव्यम् ।

एतद्भिन्ना अपि अव्ययशब्दा सन्ति ।

२५० । हसात् वा ।

हसात् ५।, वा ।१। ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्यात् वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५१ । मनो डाप् ।

मन ५।, डाप् ।१। ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्यात् वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

अथ श्रीरामतर्कवागीशकृतटीका ।

स्त्रियामित्यापादमधिकारः । अत इत्यनेन लाक्षणिकादपीति तेन स्वासा इत्यादौ सवदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्वं विवक्ष्यते तदैवाबादयः स्युः, न तु पुंस्त्वक्लीवत्वविवक्षायामिति । आबादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । मेधेति । मेधृत्र मेधाया अस्मात् सेमकात्सरौरित्य । पश्चादाप् ॥ २४९ ॥

वाचा वाक्, दिशा दिक्, गिरा गीः, उष्णिहा उष्णिक्, विपाशा विपाट्, दृशा दृक्, रुजा रुक् इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शिष्टप्रयोगानुसारेणैव स्यात् न तु सर्वस्मात् हसात् । तेन स्वप् नदी इत्यादौ न स्यात् ॥ २५० ॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन 'क्षुधा वाचा दिशा क्षुधा विपाशा च स्रजा रुजा । गिरोष्णिहा देवविशा पक्षे क्षुद्वाग्दिगादयः ।' वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्यं तेन द्विपात् त्रिपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । द्विपदा त्रिपदा चतुष्पदा ऋगित्यादौ ऋग्विषये नित्यं स्यात् ॥ २५० ॥

सौ नान्तत्वाद्दीर्घे डापि कृते वा रूपभेदो नास्तीति औकारे उदाहृतम् । सीमे सीमानाविति एवं वासुसिति मनि कृते ददातीति दामा अस्यापि दामे दामानौ पटिमानमतिक्रान्ते अतिपटिमे अतिपटिमानौ स्त्रियौ इत्यादि ॥ २५१ ॥

श्रीरा टी—मन्नित्यनर्थकस्यापि ग्रहणम् । तेन सुधर्मे सुधर्माणौ सभे बहुपटिमे बहुपटिमानौ स्त्रियौ । तथाच ...यणे, "स्वभावश्चैष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्माश्चपला भ्रातृभेदकराः स्त्रियः" ॥ २५१ ॥

२५२। ह्रे ऽनः ।

ह्रे ७।, अन' ५। ।

स्त्रियां ह्रे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा बहुयज्वे । बहु-यज्वानौ ।

२५३। ईप् चाम्वस्यात् ।

ईप् ।१। च ।१। अम्वस्यात् ५। ।

मस्य वस्यान्यपरादनन्तात् ह्रे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च स्यात् वा । बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ ।

मसयोग-वसयोगपरस्थितात् अनन्तादेवाय विधि. । अन्यत्र परसूत्रेण बाधितत्वात् इत्यत आह बहुयज्वे इति बह्वी यज्वानौ ययो: सभयोरिति विग्रह. । एव बहुब्रह्मे बहुब्रह्माणौ सभे एवञ्च शोभनौ धर्मौ ययो: सभयोरिति बहुव्रीहौ धर्मादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणौ इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डावभावपक्षेऽपि आवीपोर्निषेध: । तेन बहुयुवानौ सुमघवानौ पुर्य्यावित्यादौ न स्यात् । ह्रे किं? अतियज्वानौ ॥ २५२ ॥

मच वश्च म्वमित्यनेन मवान्त उच्यते म्वश्च तत् स्यश्चेति म्वस्य. न म्वस्योऽम्वस्य: तस्मात् । मसयोगवसंयोगभिन्नवर्णात् परो योऽन् तदन्तादित्यर्थ । चकारात् डाप् च वानुवर्त्तते पक्षे नान्तस्यापि स्थित्यर्थ: । बहुराज्ञ्यौ इत्यादि बह्वी राजानौ ययो: सभयोरिति विग्रहे अनेन ईपि अनोऽल्लोप. स्तुश्चुभिरिति नस्य ञ: । पक्षे डापि टिलोप: उभयोरप्राप्तिपक्षे नान्तस्थिति: । एव दृष्ट. पूषा याभ्या ते दृष्ट-पूष्ण्यौ दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्न्यौ सुदामे सुदामानौ, सुधाम्न्यौ सुधामे सुधामानौ स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात्र मनसस्त्येत्यनेन ईप्निषेधो-ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य बहुव्रीहेरन्यत्र मनन्तात् प्राप्तव्यस्य ईप एव निषेधकत्वात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहुयुवा पू: दृष्टमघवा स्त्री इत्यु-भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच वश्च म्व म्वश्च तत् स्यश्चेति म्वस्य. न म्वस्य: अम्वस्यस्तस्मात् । मुख्यविषयत्वात् यत्रान: सदानोऽल्लोपस्तत्रैवाय विधिस्तेन बहुयुवा पू: सुमघुवा यौरित्यादौ न स्यात् श्वयुवमघोनेत्यादिना पावुलेऽल्लोपाभावात् । बहुसीम्न्यौ पुर्य्यावित्यादौ नमनसस्त्येति बहुव्रीहौ न ईप्निषेध: तस्याऽविषये चरितार्थत्वात्

२५४। काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्चिपादे:।

कापि ७।, अनाशीरके ७।, अत्।१।, इत्।१।, अयत्तत्चिपादे: ६।।

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकार इकार: स्यात्, न तु यत् तत् चिपादे:। सर्विका कारिका। आशीरके तु जीवका। यदादेस्तु यका सका, चिपका ध्रुवका चटका।

तथाच श्रुनुमवजितलोकपालधाम्नीमिति। पक्षे बहुसीमानौ बहुसीमेत्यादि बहुराजाराविति बहवो राजानो ययोर्नगर्य्योस्ते इति वाक्यम् एवं बहुतक्ष्णौ बहुतक्ष बहुतक्षाणावित्यादि ॥ २५३ ॥

कयुक्त आप् काप् तस्मिन्। आशिषि अक. आशीरक नास्ति आशीरको यत्र कापि सोऽनाशीरक: तस्मिन्। यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहण न तु प्रकृते: तेन तक् सहने हासे पचादित्वादनि तकतीति तका एव शक्नोतीति शका इत्यादौ न स्यात्। ममेयमित्यर्थे णो ममकादेशे अजादित्वादीपो निषेधे आपि कृते मामिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव। किञ्च परसूत्रीयवाशब्दस्य व्यवस्थया नवं कायतीत्यर्थे कैशब्दे इत्यस्मात् हनजनाङ्गमादेरिति डप्रत्यये टेर्लोपे आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारेऽपि स्यात्। एव बहव. परिव्राजका' यस्या सा बहुपरिव्राजका. पुरी इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ न स्यात् एवञ्च बहूनि चर्माणि यस्या सा बहुचर्मिका शाला इत्यादौ कप्रत्यये नो लुप्फेधाविति नस्य लुपि तदाद्यविधेर्निषेधेऽपि इकार. स्यादेव इति। सर्विकेति। त्यादिव्यासभीसितिसर्वशब्दस्य टे. पूर्वोऽक स्त्रियामत आप् तत: कापि परे ऽकारस्यानेन इकार। कारिकेति। डुकृञ् तृणकौ घे इति णक' वृद्धि आप् कापि परेऽनेनाकारस्य इकार जीवकेति जीवतादिति वाक्ये आशिषीति अक. पश्चात् स्त्रीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारो न स्यात् यकेति यद्शब्दस्य। सकेति तद्शब्दस्य। चिपादिश्च "चिपका ध्रुवका चैव करका धारकेष्टका। एडका चटकाद्याश्च पितृणामष्टका भवेत्। उपत्यकाधित्यका च तारकाभट्टगश्रयो:। वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनौ वातु वर्त्तका इति।" इष्टकेति इच्छते रौणादिकस्तक अष्टकेति अश्नातेरौणादिकस्तक पितृणा सम्बन्धिनी श्राद्धकालत्वादित्यर्थ। तत्र अश्नातेरौणादिकतके अष्टका अष्टिका खारी अष्टाबाढका. परिमाणमस्या इति कप्रत्ययेऽपि अष्टिकेत्येव। उपत्यका पर्वतस्य निकट-

२५५ । द्वैषसूतपुत्रवृन्दार-स्वज्ञाजभस्त्राधु-त्यक्यो वा ।

द्वैष—धुत्यक्योः ६॥, वा ।१। ।

द्वादेः धुत्यवर्जयोः कयोः आकारः इकारः स्यात् वा क्वापि । द्विके द्वके, चटकिका चटकका, आर्य्यिका आर्य्यका । धुत्ययोस्तु—नायिका कृत्यिका ।

भूमि. । अधित्यका ऊर्द्धभूमि । तारका नक्षत्र नेत्रांश' अन्यत्र तारिका । वर्णका वस्त्रविशेष । अन्यत्र वर्णिका नटादीनाम् । शकुनौ पक्षिविशेषे वर्त्तका वाशब्दात् वर्त्तिका च । अन्यत्र वर्त्तिका दीपस्य ॥ २५४ ॥

श्रीराटी—कादाप् काप् तस्मिन् आशिषि अक. आशीरकः आशीरकस्य क' आशीरकक नास्ति आशीरककौ यस्मिन् स अनाशीरककस्तस्मिन् कापीत्यस्य विशेषणम् । क्षिप आदिर्यस्य स क्षिपादि यत्र तत्र क्षिपादिश्च तत न तत् अयत्तत् क्षिपादिस्तस्य पुस्त्व सौत्वत्वात् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाक. क्षिपकेति क्षिपधातोरिजुड्त्वाम् क. क्षिपस्तत स्वार्थे अक. पश्चादाप् । क्षिपकादिर्यथा । "क्षिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेष्टका । करकाधित्यका प्रोक्ता चरकोपत्यकेडका । अलका यक्षपुर्य्यान्तु पिटका वासकेत्यपि । अष्टका तु पितर्य्यर्थे तारका भट्टगंशयो । वर्त्तका शकुनौ प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णिका । अस्य प्रकृतिका. सर्वे नरिकामामिके विना ।" एषु कि अष्टिका तारिका वर्त्तिका वर्णिका शकुनौ वर्त्तिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ॥ २५४ ॥

द्व इति द्विशब्दस्य टेरत्वे रूपम् । एष इति एतद' सौ । द्वश्च एषश्च सूतश्च पुत्रश्च वृन्दारश्च स्वश्च ज्ञश्च अजश्च भस्त्रा चेति द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्रम् । धुर्धातु. त्यः स्वरूप धुश्च त्यश्च धुत्यौ न धुत्यौ अधुत्यौ । कश्च यश्च क्यः । अधुत्ययो क्य अधुत्यक्यः पश्चात् द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधुत्यकौ तयोः । अयमर्थ. । द्वादीना नवानामकारस्य इकार. स्याद्वा क्वापि । धातौ ककारयकारौ हित्वा त्यस्वरूपस्य च यकार हित्वा अन्यौ यौ ककारयकारौ तयोरकारस्य इकारः स्याद्वा क्वापीत्यर्थ. द्विके द्वके इति द्विशब्दस्य टेः पूर्वेऽकि कृते टेरत्वे आपि कृते द्वका इति स्थितेऽनेन अकारस्य इकारो वा । एव एषिका एषका सूतिका सूतका पुत्रिका पुत्रका वृन्दारिका वृन्दारका स्विका स्वका ज्ञिका ज्ञका अजिका अजका भस्त्रिका

भस्त्रका। भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमर । भस्त्राशब्दस्य स्वार्थे ककारे टेऽक स्व इति ह्रस्वे अनेन अकारस्य इकारो वा। भस्त्र इति अकारान्त इति केचिन् एषा गौणत्वेऽपि वहुस्त्रिका बहुस्त्रका इत्यादि चटकिके इत्यादि। चटचभेदे औणादिकोऽक चटक । तत स्वार्थे ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा। आर्य्यिकेत्यादि ऋगतौ हस्यृयासोरिति ण्यणि वृद्धौ आर्य्य तत स्वार्थे क तत' स्त्रियामापि अनेनाकारस्य इकारो वा। नायिकेति नीञ्प्रापणे णकि वृद्धौ सन्धि । अत्र धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम्। धातो ककारस्य तु चक तृप्तौ णक. चाकिका एव तक ताकिका शक शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण नित्यम्। त्यस्वरूपग्रहणात् त्यचाद्यचिरदच्चिणाद्यादग्नित्यनेन इकार आकारस्य त्यवादे परविहितस्य दच्चिणादे. परविहितस्य त्यलोप वर्जनम्। यथा क्वभव इत्यथ त्य क्वत्य. तत स्वार्थे क: तत आपि अकारस्य पूर्वान्नित्यमिकारे क्वत्यिका। एव त्यचत्यिका तवत्यिका इहत्यिका अमात्यिका इत्यादि। दच्चिणाभव इत्यर्थे त्यणि क्वत दाच्चिणात्यिका एव पौरस्त्यिका पाश्चात्यिका अत्र वाशब्दव्यवस्थावार्चि फलन्तु पूर्वसूत्रे लिखितम् ॥ २५५ ॥

श्रीराटौ—धुश्च त्यश्च तौ न तौ अधुत्यौ कश्च यश्च तत अधुत्ययो' क्य पश्चात् द्वस्य एषस्य सूतस्य पुवस्य वृन्दारस्य स्वस्य ज्ञस्य अजस्य भस्त्राच धुत्यक्यचतत्तत्त्व। विकेति द्विश्चौ टेरत्वे पश्चादाप् ततश्चारी अकपश्चादि.। एवम् एषका एषिका एषेति निर्देशात् एषिकेति पूर्वेण नित्य चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे क धुभिन्नत्वादिर्वा आर्य्यिकेति धुभिन्नत्वादिर्वा एव भातृव्यका भातृव्यिका इत्यादि। नायिकेति नीञधीर्णक: आप् धुवर्जनात् पूर्वेण नित्यम्। आङ्पूर्वध्यैधातोर्मनीषादित्वात् यस्य ढ: तत. स्वार्थे क आढ्यिका धुत्यवर्जनात् पूर्वेण नित्य यथा सख्याभावज्ञापनार्थ धीर्यकारणोदाहृतम्। क्यस्य यथा शिच्चा कामयति शिच्चाका, शिच्चाका एव शिच्चाकिका शाकिका इत्यादि क्वत्यिकेति क्वभवा इत्यर्थे त्यवाद्यचिरिति त्यप्रत्यय तत: स्वार्थे क.। एवम् इहत्यिका अत्रत्यिका दाच्चिणात्यिका इत्यादि। त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरेत्यिका दूरेत्यका इत्यादौ स्यादेव। अत्र स्वज्ञाजाना गौणेऽपि तेन बहुस्त्रिका बहुस्वका बहुज्ञिका बहुज्ञका बह्वजिका बह्वजकेत्यादि। द्वादीना केवलानामेव तेन परमद्विकेति पूर्वेण नित्यम्। अन्ये तु नसोर्स्व रिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्का परमैषका इत्यादि। भस्त्रका भस्त्रिका इति परसूत्रेणैव सिद्धे भस्त्राग्रहणात् निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका इति गौणेऽपि स्यात् इति परे ॥ २५५ ॥

२५६। वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य।

वा।१।, आत्।१।, च।१।, आप. ६।, अनुक्तपुंस्कस्य।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्यात् वा कापि नतु उक्तपुंस्कस्य। गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका। उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका।

२५७। षिट्‌नृच्वाहनदादेरीप्।

ष-ट्-ङ-ऋ-इत् न्-ऋ-अच् वाह-नदादि. ५।, ईप्।१।

षकारितष्टकारित उकारित ऋकारितो नान्ता-ऋदन्ता-दञ्चो वाहो नदादेश्च ईप् स्यात् स्त्रियाम्।

वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम्। उक्त. पुमान् येन तत् उक्तपुंस्कं न उक्तपुंस्कं अनुक्तपुंस्कं लिङ्गं तस्य। गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे कः ककारादाप् केऽक. स्व इति पूर्वापो ह्रस्वे अनेन इकार आकारस्य। तयोरप्राप्तौ अकारस्थितिः। एवं दुर्गिका दुर्गका दुर्गाका॥ २५६॥

श्रीराठी—चकारादित्यनुवर्त्तते। न उक्तपुंस्कं अनुक्तपुंस्कं तस्य गङ्गिकेत्यादि गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः केऽक. स्व इति स्व. पूर्वसूत्रभस्त्राग्रहणात् भस्त्राका निर्भस्त्राका इत्यप्यन्य॰। शुभ्रिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि॥ २५६॥

षश्च टश्च ङश्च ऋश्च इरः ते इता येषां ते ष्टिताश्च नश्च ऋश्च अच्च वाहश्च नदादिश्चेति तस्मात् नकार ऋकारयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तयोर्ग्रहणम्। षकारित् टकारित् नदादीनां मुख्यानामेव ग्रहणात् बहुवैष्णवा बहुवराका पुरी। प्राप्ता त्वया बहुभूषणा स्त्री। बहुनदा बहुदेवादिका इत्यादौ न स्यात्। अन्येषां मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदण्डिनी अतिकर्त्री अतिप्रतीची अतिशाल्यूही इत्यादि स्यादेव॥ २५७॥

श्रीराठी—षश्च टश्च उश्च ऋश्च तत् इ इत् यस्य स. नद आदिर्यस्य सः नदादिः पश्चात् ष्टि्च नच ऋश्च अच्च वाहश्च नदादिश्च तत्तस्मात् पुस्त्व सौत्रत्वात्। अत्र ष्टिन्नदादिभ्य. मुख्य एव अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति। तेन बहुगार्ग्या अतिकुरुचरा बहुनदा सुमतृका इत्यादौ न स्यात्। विदुषी सुविदुषी पचन्ती बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् स्वनन्ययीति षेटष्टित्वात् ईप्॥ २५७॥

२५८। ययो र्लोपो ऽयुक्तौ पौ।

यये: ६॥, लोपः १।, अ-यु क्तौ ७।, पौ ७।।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे। ष— वैष्णवी वराकी।

२५९। क्यङ्च्वौ चानात्यपत्यणास्य।

क्य-ङ्य-च्वौ ७।, च ।१', अनाति ७।, अपत्यणास्य ६।।

अपत्यार्थणास्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्य च्वौ च, नत्वाकारे। गार्गी।

इश्च अश्च यौ तयो.। युश्च क्तिश्च युक्ती न विद्यते युक्ती यत्र पौ सोऽयुक्तिः तस्मिन्। अत्र अश्च इश्च ए इति विग्रहे एर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लोप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिदिवर्णावर्णयोर्लोपो न स्यादिति। तेन प्रियादिशब्दानां इष्टादौ परे प्राद्यादेशे प्रेष्ठ' स्थेष्ठः स्फेष्ठ' श्रेष्ठ' ज्येष्ठ इत्यादि सिद्धम्। एवं पारस्त्रैणेयः चाटकेय' इत्यत्रापि लोपो न स्यात। यौ ऊर्णायुः तौ वामे। ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थः। वैष्णवीति विष्णुर्देवता अस्या इति विकारसघेति ष्णे णित्ते त्रिरिति वृद्धौ न्वोर्लोपो ताविल्युकारस्य औकारे सन्धिः। वराकीति। वृञ वृतौ भिद्वजल्पेति षाके गुण' ॥ २५८ ॥

श्रीरा-टी—इश्च अश्च तौ तयोः युश्च क्तिश्च तत् न तत यस्मिन् अयुक्ति' तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषण पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठ प्रेयानित्यादौ न स्यात्। वैष्णवी विष्णुर्देवता यस्या इत्यर्थे ष्णः। वराकीति वृञधोः षाकः। अयुक्तौ किं ऊर्णायु रामेणेत्यादि ॥ २५८ ॥

क्यश्च ङ्यश्च च्विश्चेति क्यङ्यच्वि तस्मिन्। न आत् अनात् तस्मिन्। अपत्ये णाः' अपत्यणा तस्य। गर्गस्य स्त्र्यपत्यमिति गर्गादित्वात् णा। णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इति अकारलोपे गार्ग्य, इति स्थिते पित्वादीपि अनेन णास्य लोपे गार्गी' इति। क्ये गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्ये गार्ग्य इवाचरति गार्गायते च्वौ अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति च्वौ गार्गीभवति। क्तौ तु गार्ग्य आकारे तु गार्ग्या-यण अपत्यणास्य इति किं ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात ॥ २५९ ॥

श्रीरा-टी—क्यश्च ङ्यश्च च्विश्च तत्तस्मिन् पुस्त्व सौत्रत्वात् न आत् अनात् तस्मिन् अयुक्ति पावित्यनुवर्त्त्या अस्यैव विशेषण गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे णाः।

२६० । सूर्य्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य ष्णात्र-मत्स्यस्येयेपो भेष्णो ईपि यः ।

सूर्य्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, ष्णात्रमत्स्यस्य ६।, ईयेपो ७॥, भष्णे ७।, ईपि ७।, य ६। ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्रष्णे ईपि च । सौरी आगस्ती चातुरी । ट—त्रयी भूषणी । उ—विदुषी

क्ये गार्गीयति ड्ये गार्गायते च्वौ गार्गीकरीति इत्यादि अपत्ये कि ? मैत्रायते अनादिति कि ? गार्ग्यायण वात्स्यायन ॥ २५९ ॥

ईयश्च ईप्च ईयेपौ तयो । भे नक्षत्रे ष्ण भष्ण तस्मिन् । सूर्य्यागस्त्ययो-रीये ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रविहिते ष्णे परे ष्णात्र मत्स्ययोरीपि परे यस्य लोप स्यादित्यर्थ । ईये तु सूर्य्यस्येदमित्यर्थे ष्णा सौर्य्य तेज. । पुन सौर्य्याय हित इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयम् । सौरिति सूर्य्यस्येयमित्यर्थे ष्णे सौर्य्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन यलोप. एव आगस्तीय आगस्ती । तिष्येण युक्ता रात्रिरित्यर्थे ष्णे कृते अनेन यलोपे षित्वादीपि तैषी एव पौषी । चातु-रीति ष्णास्य सामान्यस्य ग्रहणात् चतुरस्य भावश्चातुर्य्यं एव उचितस्य औचित्यं मित्रस्य मैत्र्य समग्रस्य सामग्र्य इत्यादीना पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीत्वे षित्वादीपि अनेन यकारलोपे चातुरी औचिती मैत्री सामग्री इत्यादि । ट इति टकारानु-बन्धस्येत्यर्थ त्रयी इति द्वित्रिवाऽयट् । भूषणीति भूषकि भूषणे भूष्यतेऽनयेत्य-नट् । उ इति उकारानुबन्धस्येत्यर्थ । विदुषीति वेत्ते शतु क्वसुर्वेति शतृस्थाने क्वसु उदित्वादीपि वसोर्वं सेमप्युरिति वस्योत्वे क्विलादिति षत्वम् । श्रीमतीति श्रीरस्ति यस्या असौ इत्यर्थे मतु. । भवतीति भातेर्णादिको डवतु । ऋ इति । ऋकारानुबन्धस्येत्यर्थ । पचन्तीत्यादि डुपचष्‌ पाके शतृ । न इति । नान्तस्येत्यर्थ । दण्डिनीति दण्डोऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-न्वेति इन् । अर्वतीति नान्तत्वादीप् अर्वणोऽनञ इति तुङ् । राज्ञीति सुग-मम् । शुनीति श्वयुवमघोनामिति वकारस्य उकार । मघोनी मघवतीति मघानस्तुङ् वेति तुङो विकल्प ऋ इति । ऋदन्तस्येत्यर्थ । कर्त्रीति करोती-त्यर्थे तृन् । क्रोष्ट्रीति क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रिया वृत्तौ क्रोष्टोस्तुन इति तृणादेशे ऋदन्त-त्वादीप् । अञ्च इति अञ्चधातो क्विबन्तस्येत्यर्थः । प्रतीचीति प्रत्यञ्चतीति क्विप् गतावर्थे हसुङ नो लोप इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचोऽल्लोपोर्धं

असती भवती। [२४५] अप् यनी नित्यं, ऋ—पचन्ती। [२४४] आदीपोः, तुदन्ती तुदती भान्ती भाती। न—दण्डिनी अवती राज्ञी शुनी, मघवती मेघोनी। ऋ—कर्त्री

श्वेति अलोपे दीर्घः। प्रत्यञ्चीति पूजार्थे नलोपनिषेधः। तिरश्चीत्यादि तिरोऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्विपि गत्ययत्वान्नलोपे तिर्य्यगमुसुयगित्यादिना तिरश्चाद्यादेशाः। वाह इति। विसन्त वहतेरित्यर्थः। भारौहीति भारं वहतीति ढाञ्ज वह इति विण् तत ङपि वाहोर्वी पाविति वाशब्दस्योकारः। श्वेतौही श्वेतवाहीति श्वेतातु वेति औकारो वा। शाल्यूहीति अनादुरित्यूकारः। अत्र वाह इत्यनेन विसन्त वहतेरेव ग्रहणं न तु वाहस्वरूपस्य तेन अनडुहीत्यपि स्यात्। नदादेरुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादचि नदी। मत्सीति जातेरत इत्यत्र यकारोङ् वर्जनादप्राप्तौ नदादित्वादीप् सूर्य्यागस्त्यस्येत्यादिना यलोपः। नदादिस्तु "नदीदेवश्चरश्चोरगाहचेलभषप्लवाः। गौरकन्दरतकारास्तरुण कणकाकिणी। कदलामलकौ सूदहरीतक विभीतका। गवीवदीरसुदीर्घौ गूर्द द्रौणी च धातकः। आयुस्थूणाढकौ पालकोषातक पुटास्तत। कपाटमावटी नाटी नटी भौटश्च शल्लक'। वराट कुटर्भी लिङ्ग सुपाटपटशस्कुला। मूलाट. कूवल. सूच शचीमण्डल कुण्डलौ। लोहिताण्डोऽथ शुष्काण्डमटपुष्कल पिप्पला। कदल कन्दल पिण्ड काकलो विकलोऽष.। आनन्द. पूप आसन्नो भौरिकिभौलिकिर्हृत्। औद्गाह्यो मालिगालम्बि निष्कलो सुषपाण्डवौ। सुम. सौधामर्दहश्च पिषङ्गातसवेतसा'। मालत समसूपौ च विल्लमण्डप केकया.। गडुजौ महमण्डौ च सुषव. पृथिव पृथु। अनुस्थोय तर. शृङ्ग' शर्म आवट इत्यपि। ऋष्यो मनुष्यो मत्स्यश्च सुकयो गवयो हय। शठ पुलस्तया कोल एतदाद्या नदादयः"। पुत्रशब्दोऽपि नदादाविति केचित्। तथाच सुतातु दुहिता पुत्रीति त्रिकाण्डशेष'। लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यादसंशय पर्वतराजपुत्र्या इति कालिदासोऽपि। नदादिराकृतिगण' इति केचित्॥ २६०॥

श्रीरा टी—सूर्य्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य तिष्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य णाश्च मत्स्यश्च तत्तस्य ईयश्च ईप् च तौ तयोः भ नवत तत्र णा. तस्मिन्। सूर्य्यागस्त्यस्य ईयपा तिष्यपुष्यस्य भणि णामत्स्यस्य ङपि यलोप इत्यर्थः। सौरीति सूर्य्यो देवता अस्या इत्यर्थे ण्ण ययोर्लोप षिलादिपी अनेन यलोप। एवमागस्ती। चातुरी चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ण्णः सामान्यणग्रहणात् अनेन

क्रोष्ट्री। अन् च—प्रतीची प्रत्यञ्ची, तिरश्ची तिर्य्यञ्ची, अमुमुईची अदमुईची उदीची। वाह—भारौही श्वेतौही श्वेतवाही शाल्यूही। नदी मत्सी गौरी।

यलोप। एव मैत्री औचितीत्यादि त्रयीति त्रयाणां पूरणीत्यर्थेऽयट् भूषणीति भूष्यतेऽनया धेऽनट्। विदुषीति विदे. शतु' कुस. श्रीरस्ति यस्या इत्यर्थे मतु'। भवतीति भावोर्डवतु पचदिवतुदभा एतेभ्य. शट.। दण्डी ऽस्या अस्तीत्यर्थे इन्। अवंणस्तुङ् ईपि। राजन् शब्दस्य ईप्यलोप. श्वन्शब्दस्य ईपि वस्य उ: मघोनस्तुङ् वा ईपि पचे वस्य उ। क्रुधोस्तृण् कर्तृ क्रोष्टी: स्त्रिया तृणीप् क्रोष्ट्री। प्रत्यच् शब्दात् ईपि अचोऽल्लोपौधश्च स्वस्य घंश्च प्रत्यञ्ची पूजार्थेन नलोप'। ईपि तिर्य्यच् अमुमुयच् अदमुयच् उदच् तिरश्चाद्यादेशा'। भारवाहशब्दादीपि वाह वा औ। श्वेतवाहीति श्वेतात् वा इत्युक्ते.। शाल्यूहीति अनादृ. नदीत्यादि मत्स्यस्य ण्यग् मत्स्यस्येति यलोप: नदादिर्यथा। नद मद देह तर दर चौर देवगरौ पुर तट नट चेलम्। अनडुत् कोल महदृहद्दष्य गवय. मुकय मत्स्य मनुष्यम्। देहल गडुज मण्डप मण्ड निष्काल विकल पुष्कल पिण्डम्। गाह पृथु प्लव शठ भष सूच केकय पृथिव भीट पिशङ्गम्। पाण्डर गौर पुवानन्द शस्कुल कुवल द्रुण तर्कार कन्दर कदरामलक. ब्रष वदरी धातक वल्लक पूपम्। नाट मठाढक मालत सूप पिप्पल वेतस कल्लल विल्वम्। आरट मारट पट सुष्कन्द द्रोण पुणी कण काकिण पालम्। व्रष शष काकल, कदल कवाट कोषातकपुटमतसवराटम्। शल्लक मण्डल कूट स्न्नाटम्। सूर्द्धहरीतक गूढस्पाटम्। सुषवोर्द्ध विभीतक माकन्द वयसि किशोरस्तरुण चिरिण्टम्। वर्कर तलन कुमार वषूट नामनि केवल भेषज पापम्। सारङ्गावर भोग समानम्। रेचक देवक भिक्षुकवर्गम्। कौखीगोघीटोठीडीव्यस्तीथीप्रीहीनीचीपीष्य:॥ प्रीहीच दीर्घजिह्वश्च भाग ्य रजस्वलौ मामकार्य्यं क्रतौ शृङ्ग. मातङ्गश्च सुमङ्गल.। अथ भौखिङ्गिरालक्षिभौरिक्यौन्दाहमालय। आयस्तु मौङ्गाहमालिभौलिकि: श्रोणिरौमय:। कटाक्षरी विषाद्यादि पुच्छ: प्रोक्तोऽग्रहायण'। सुमं सौधामं सौधाम मातामह पितामहा। यूथाधिकार[illegible]लवण कुण्ड नाटव माठनम्। उपमानात् पक्षपुच्छात्तचे रोहिण रेवती। ऋष्यादि पञ्चाना जातिवाचित्वेऽपि युङ्त्वात् पिशङ्गादि त्रयाणा वर्णवाचित्वेऽपि अदन्तत्वात् शष्कुलाद्येकपञ्चाशतो जाति वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वादप्राप्ते' पाठ'। द्रोण शब्दोऽम्बुवाहिन्या कुटशब्द: शालाया नित्यस्त्रीलिङ्ग: अवयस्यपि तरुणी तनुनीत्यन्य. पुत्रशब्दो दुहित्रर्थ.

२६१। णचखसाद्वनो रङीप् वा तु हे।

नचखसात् ५।, वन: ५।, रङ् ।१।, ईप् ।१।, तु ।१।, हे ७।।

णादच- खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरङ् च, स्त्रियां हे तु वा। अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा।

तथाच सुता च दुहिता पुत्त्रीति विकाण्डशेष। स्वमते कौरव्यादीना पाठ.। औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औदगाहमाजि इत्येषा ण्येंडदाविधानार्थ: पाठ। भौरिकि भौलिकी क्रौडादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि। कटि' श्रोणि। अश्मरी रोगभेद:। विषाद्यादिपुच्छी यथा। विषपुच्छी शरपुच्छी कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी। अग्रे हायनमस्या. अग्रहायणी अधिकारोऽस्त्यस्या: अर्शादित्वाद: अत्र पाठादीप् अधिकारी। उपमानात् पक्षपुच्छी यथा शुकपक्षी उलूकपुच्छी सिंहपुच्छी। रोहिणी रेवती च नक्षत्रम्। आकृतिगणोऽयम्। नृजातेरित। इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी विशेषविधेर्येडो निषेध। इत कि दरत नृजाते कि तित्तिरि वैडालि.। ईपि ण्यस्य वा नायनी लोहितादेस्तु नित्यम्। एषा ण्यस्य नायनी वा स्यात् ईपि लोहितादे परस्य ण्यस्य नायनी नित्य गार्ग्यायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी वात्सीत्यादि। लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्गर्गादौ ज्ञातव्य। आसुरमाण्डूक-कौरव्याणा डायनी वा। एषा डायनी वा स्यात् ईपि डइत् आसुरायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप्। वापक्षे आसुरी माण्डूकी कौरव्या इद नेच्छन्त्यन्ये कथ कौरवी सेनेति इदमर्थे णादीप्॥ २६०॥

मूर्द्धन्य णच अच खसश्चेति णचखस तस्मात्। णान्तादजन्तात् खसाच्च धातो पर. तासुसित्यनेन विहितो यो वन्प्रत्ययस्तस्मात्। स्त्रिया ईपि सति वनो रङ् च स्यात्। बहुव्रीहौ तु रङीपो वा इत्यर्थ.। अवावरीति ओणृ अपसारणे तासुसिति वनिपि विड्वनोर्डा इति णकारस्य आकारे ओकारस्य अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रङ् च। धीवरीति धाञ: क्वनिपि दामागे इत्यनेन डी। हरिदृश्वरीति हरि दृष्टवतीति क्वनिप् प्रत्यय: वकारस्य दन्त्यत्वेन झसपरत्वाभावात् ग्रह्र,जेति षङ् न स्यात्, बहुधीवरीति बहवी धीवानो यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रङ् च ईपोऽप्राप्तिपक्षे रङोऽप्यभाव. एकयोगनिर्दिष्टाना सहवा प्रवृत्ति. सहवा निवृत्तिरिति न्यायात्। ईप् रङोरप्राप्तिपक्षे हेऽन इति

२६२ । स्नश्चोधः संख्यादि दाम वयोऽर्थ-हायनात् ह्रे ।

स ।१।, नः १।, च ।१।, ऊधस् सख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५।, ह्रे ७। ।

ऊधसः सङ्ख्यापूर्वात् दाम्नो वयोऽर्थ-हायनाच्च स्त्रियाम् ईप् स्यात् ह्रे, सस्य च नः स्यात् । पीनोध्नी द्विदाम्नी द्विहायनी ।

ङापि बहुधीवा ङापोऽप्यप्राप्तिपचे नान्तत्वेन स्थितिः । किञ्च नान्तत्वादीपि कृते केवलरङी विधानेनैवेष्टसिद्धौ रङ् सहितेपी विधानात् ईपचाम्बस्यादित्यनेन प्राप्तस्य केवलस्य ईपी बाधनार्थम् । ण च खसात् किं ? यज्वा ॥ २६१ ॥

श्रीरा टी—णच अश्च खसश्च तत्तस्मात् वनीनान्तत्वादीपि सिद्धे विधानं ईप्येव रङ्विधानार्थं तेन बहुधीवे बहुधीवानौ इत्यादौ न रङ् । णचखसा-ह्वनोरङीपौति कृते अर्वरी धीवरी बहुगत्वरी बहुस्त्वरीत्यादि सिद्धावपि बहु-धीवरी बहुधीवेत्यादि सिद्धार्थं वातुह्रे इति कृत ईपचाम्बस्यादित्युक्ते. । अवाव-रीति ओणृ अपसारणे अस्मादन् विड्वनोडा औ अव् । धीवरीति धाधातो क्वनिप् दामागेहाकापिबेति डी । हरिदृश्वरीति हरि पश्यति इति क्वनिप् ॥२६१॥

वयोऽर्थो यस्य स वयोऽर्थ सचासौ हायनश्चेति वयोऽर्थहायन' दामच वयो-ऽर्थहायनश्च दामवयोऽर्थहायनौ संख्या आदिर्ययोस्तौ सख्यादी सख्यादी च तौ दामवयोऽर्थहायनौ चेति सख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ ऊधस च सख्यादिदामव-योऽर्थहायनौ चेति तस्मात् । ऊधसः सख्यापूर्वदाम्न. सख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप् स्याद्बहुव्रीहौ सस्य च न स्यात् ऊधस एव अन्येषामसम्भवात् । ह्रे इत्यस्य पुनरुपादान परसूत्रे निवृत्त्यर्थम् । पीनोध्नीति पीनमूधो यस्या इति वाक्यम् । द्वे दामनी यस्या. सा द्विदाम्नी । असंख्यादेस्तु सुदाम्नौ सुदामे सुदा-मानौ धेनू इति । द्वौ हायनौ वयो यस्या' सा द्विहायनी कन्या । असख्यादेस्तु गतहायना । वयोऽर्थः किं ? द्विहायना शाला । वयस्तु प्राणिनो गत-परमायु ॥२६२॥

श्रीरा-टी—स इति लुप्त षीक न इति प्रीक' स. । वयोऽर्थे हायन अथवा वयोऽर्थो यस्य "सचासौ हायनश्चेति स दामच वयोऽर्थहायनश्च तौ सख्या आदि-र्ययोस्तौ तौ च तौ तौचेति सख्यादि दामवयोऽर्थहायनौ ऊधश्च सख्यादि दामवयो-ऽर्थहायनौ च तत्तस्मात् ऊधस सख्यादिदाम्न संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप् स्यात् ऊधस सस्य नश्च । पीनोध्नीत्यादि पीनमूधो यस्या' सा ˜ दामनी यस्याः सा

२६३। जातेरतोऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसभ्भस्त्राजिनैकशण पिण्डादिफल नादिमूलात्।

जाते ५।, अत ५।, अस्त्री—मूलात् ५।।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

द्वौ हायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्ये किम् अतिदाम सख्यादि किं सुदामा वयोऽर्थे किं द्विहायना शाला॥ २६२॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्ग। य उङ् यस्य स युङ्। सत् च काण्डश्च प्राक् च प्रान्तश्च शतश्च एकश्च ते ते आदयो यस्य तत् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत् काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि च तत् पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि पुष्प सम्च भस्त्राच अजिनञ्च एकञ्च शणञ्च पिण्डश्च ते ते आदयो यस्य तत् सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलं नञ् आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत् मूलञ्चेति नादिमूलम्। ततः स्त्रीच युङ्च सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलञ्च नादिमूल-ञ्चेति। पश्चात् नञ् समासे अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प सभस्त्रा-जिनैकशणपिण्डादिफलनादि मूल तस्मात्। शीतपाकीति शीते पाको यस्याः सा शीतपाकी ओषधिविशेषः। जातिवाचिनो मुख्यार्थेव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी बहुमृगा भूमिरित्यादौ न स्यात्। नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु मक्षिका बलाका। किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् पाक कर्ण पर्ण वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गादीप् स्यात्। यथा ओदनपाकी शङ्कुकर्णी शालपर्णी गोवनी। अतएव शीतपाकी इति स्वयम् उदाहृतम्। अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपर्णा दुर्गा। युङस्तु वैश्या क्षत्रिया। ऋष्य-हयगवयसूकयमत्स्यमनुष्याणां युङत्वादप्राप्तौ नदादौ पाठादीपि ऋष्यी हयी गवयी सूकयी इत्यादि सूकयो मृगविशेषः सत्काण्डाद्यादि पुष्पात्तु सत्पुष्पा काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा। एभ्यः किम्? शङ्खपुष्पी चोरपुष्पी अजा-तेस्तु बहुपुष्पा लता। सफला भस्त्राफला। भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः। भस्त्र इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-फला एभ्यः किम्? पूतिफली रक्तफली। अजातेस्तु बहुफला शाखा। नादिमूलात्तु

युङादेः। मृगी हंसी शीतपाकी। स्त्रीयुङादेस्तु मक्षिका वेश्या सत्पुष्पा संफला अमूला। जातेः किम्? मन्दा।

अमूला नञ्पूर्वस्यैव वर्जनात् शतमूली बहुमूली। अजातेस्तु दृढमूला लता। ननु मुख्यजातेरेव ग्रहणात् शङ्खपुष्पोत्यादिषु कथमीप् स्यादिति चेत् सत्यं यत्र गौणदशायामेव जातित्वं तत्र जातिर्मुख्यत्वमेव। जातिमाह आकृतिग्रहणेत्यादि। आक्रियते व्यज्यते अनेन आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः। तेन मनुष्य गोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्व गोत्व हंसत्वादिर्जातिः। एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति। या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति सा च जातिरित्यर्थः। स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः जातिभेदाः पुमाख्याश्चेत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं, किञ्च अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसदृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यात निर्ग्राह्येति। सकृदेकवारं आख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयं लक्षणमाह गोत्रञ्चेति। पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते। गार्गी वात्सीत्यादि। चतुर्थं लक्षणमाह चरणैः सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः। चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः। स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः। तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादीनां षित्वादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्यादौ नीता कर्कोडित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः। गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः। तत्रैव तत्वेलजात्याख्य इत्युक्तौ गार्ग्यभावः गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादौ पुनः पुंवद्भावनिषेधश्च इति॥ २६३॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह॥
गार्गी कठी कौथुमी।

श्रीरा-टी--य ङड् यस्य स' सञ्च काण्डञ्च प्राक्च प्रान्तञ्च शतञ्च एकञ्च तत् तत् आदिर्यस्य तत् तञ्च तत् पुष्पञ्चेति तत् सच भस्त्रञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणञ्च पिण्डञ्च तत् तत् आदिर्यस्य तत् तञ्च तत फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि नादि च तत् मूलञ्चेति तत्। पश्चात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुष्पञ्च सदाद्यादि फलञ्च नादि-मूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादिपुष्पसभस्त्राजिनैकशण-पिण्डादिफल नादिमूल तस्मात्। मृगीति मुख्य एवाय विधि तेन बहुमृगा भू' बहुहसा पूरित्यादौ न स्यात्। ग्रौतपाकीति ग्रौतेन पाको यस्या सा इत्यच ई नजातिरुच्यतेऽतोजातेरगौणलम्। एवमोदनपाकी गोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि। मक्षि-केति एव पिपीलिका बलाका इत्यादि। वैश्येति चत्रिया इत्यादि। सत्पुष्पेति एव काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा। एभ्य कि शङ्खपुष्पी चीरपुष्पी-त्यादि। सम्फलेति एव भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला एभ्य. कि पूतिफली तालफलीत्यादि। अमूलेति न सन्ति मूलानि यस्याः इति वाक्यम्। नञः कि बहु-मूली शतमूली जाते. कि घनपुष्पा स्थलफला निर्मूला श्रुतिः समूला स्मृतिः। अथ जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह। आकृतीति। आक्रियते व्यज्यतेऽनया इत्याकृति. अवयवसंस्थानादि। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहण धसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वा-भावान्नेप्। आकृति. ग्रहण यस्या सा। यद्वा गृह्यते इति ग्रहण आकृत्या ग्रहण यस्या. सा आकृतिग्रहणा सस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः तथाच मृगसिंहव्याघ्रादिषु शङ्ख शठादिसस्थानव्यङ्ग्या मृगत्वादिजातिरेतेन गुणक्रियालक्षणा जातिर्निराकृतेति। ब्राह्मणत्वादिजातेर्न संस्थानव्यङ्ग्यत्व तत् सस्थानस्य जात्यन्तरसस्थानसाम्यादतो लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गाना पु स्त्री क्लीवाना सर्वाणि रूपाणि न भजते सा जाति तथा चात्रिलिङ्गशब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थ तेन ब्राह्मण-क्षत्रिय वैश्य शूद्रादीना स्त्रीपुसयोर्वर्त्तमानत्वादसर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मण त्वादि जाति. तटत्वादिजाते स्त्रीलिङ्गभाग्वाच्यत्वेऽपि सस्थानव्यङ्ग्यत्वात् पूर्वलक्षणेन जातित्व व्यवस्थापितमथवा नदादिपाठादीप्। ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभाग्वाच्यत्वेन कथ न जातित्वमित्यत आह सकृदाख्यातनिग्राह्येति सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा

२६४। गुणाद्वोतो ऽखरुस्योङः।

गुणात् ५।, वा।१।, उत' ५।, अ-खरु स्योङ ५।।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् वा, नतु खरोः

सती निर्ग्राह्या निश्चयत्वेन ग्राह्या इत्यर्थः. तथाचासर्वलिङ्गभाक्तु ब्राह्मणादिषु उपदेश-व्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः। उपदेशो हि एकस्या व्यक्तावेकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत् प्रत्ययनिमित्त भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इहाप्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सकृदुप-दिष्टेनैकेन धर्मेणाय ब्राह्मणोऽय ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीति., न तथा देवदत्तादौ सञ्ज्ञाशब्दत्वेनैकमात्रवृत्तित्वात्। एतत्तु सर्वस्य जातेरुपयुक्त तथाहि शुक्ले कृष्णे वा गोपिण्डे सकृदुपदिष्टा गोत्वादि' जाति.। पिण्डान्तरेऽपि गौरयमित्यादि ज्ञाननिर्ग्राह्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात्। एतेन जातिरेका निरवयवा नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी। तथा पारिभाषिकी जातिमाह गोत्रञ्च चरणै सह इति पुत्रपौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिक गोत्रम्। यथा गार्ग्य. वात्स्य इत्यादिः गार्ग्यत्वादेर्न संस्थानव्यङ्ग्यत्व तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसामान्यात् न वा सर्वलिङ्गभाग्वाच्यत्व गार्ग्यः गार्ग्यी गार्ग्यं कुलम् इत्यादि प्रयोगात् अत पृथगुक्तम्। अस्य पारिभाषिकजातित्वात् गार्ग्यमानिनी वात्स्यायनमानिनीत्यादौ पुवद्भाव. न तु वैयाघ्रपदीभार्य्या इत्यादौ जातिस्वाङ्गेप्त्वमानिनी इत्युक्ते.। चरण शाखा वेदैकदेश कठादिशब्द. स तु क्रिया वचन: कठादिरूपचरणस्याध्ययनक्रियासम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात्। तथाच कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषणमाचक्षाणो यथा तदध्ययनसम्बन्धात् अध्येतृपुरुषेषु वर्त्तते तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्त सैव पारिभाषिकी जाति. अस्यापि पारिभाषिक-जातित्वात् कठी रेकी कठमानिनी कठीभार्य्येत्यादिः स्यात्। लक्षणचतुष्टयाव्याप्य-त्वात् मन्देति न जाति'। गार्गीति गर्गस्यापत्य स्त्री गार्गी। गोत्रविहितयो: ण्य ष्णप्रत्यययो' युडत्वादीप् निषेधे सिद्धे पुनरजादौ युडडन्ताना पाठात् नेह युडत्वादीप् निषेध.। कठीति कठी ब्राह्मणस्तेन प्रोक्त' अधीयते य सोऽपि कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् एव कौथुमी॥ २६३॥

स्य: संयोग' स्य उङ् यस्य स स्योङ् खरुश्च स्योङ्चेति न खरुस्योङ् अखरुस्योङ् तस्मात्। मृद्वी मृदुरिति मार्दवगुणयोगात्। एव पट्वी पटु' लघ्वी लघु. गुर्वी गुरुरित्यादि। खरुशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्राप्तौ निषेध। गुणमाह सत्व इत्यादि। य: सत्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थ.। अपैति तत.सत्वादपगच्छतीत्यर्थ.। यथा

स्योऽश्च। मृद्वी मृदु:। खरुस्योऽस्तु खरु: पाण्डु:। गुणात् किं ?—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण: ॥ धेनु: ।

श्यामता पूर्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपैति। पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु बहुषु पदार्थेषु दृश्यते। यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुण स्यादित्यर्थ । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्ति । यदा द्रव्य सक्रिय भवति तदा कर्म सत्वे निविशते यदा द्रव्य निष्क्रिय भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अत कर्मणोगुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति। आधेय उत्पाद्य. यथा पक्वमृण्मयपात्रेषु रक्ततागुण' सहि वह्निसयोगादिना निष्पाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाज. न क्रियाजोऽक्रियाज. नित्य इत्यर्थ. । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुण.। ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया कर्मणोगुणत्व न स्यादिति ज्ञापितम्। कर्मत्व सर्वमेव उत्पाद्यमिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा वर्त्तन्ते। यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेत भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति। पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते। एव द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति। अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। सत्त्व द्रव्य प्रकृति स्वभाव: सत्त्व प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृति: न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृति' ॥ २६४ ॥

श्रीरा-टी—ख उड् यस्य स खरु. श्वेतार्थे । खरुश्च स्योङ्च तत् न तत् अखरुस्योङ् तस्मात्। गुणवाचकादिति गुण व्यक्तिगुण—वाचक' वे णक:। मतुलोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थ । मृद्वीति मार्दवगुण विशिष्टा इत्यर्थ.। अथ गुणवाचिशब्द ज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्त्व इत्यादि। सत्त्व द्रव्य तत्र निविशते तदाश्रयति अपैति तत' सत्त्वादपगच्छति यथा श्यामो गुण पूर्वमाम्रादिफलमाश्रयति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपगच्छति पृथक् जातिषु दृश्यते इति। पृथक् नानाजातयो येषा तेषु दृश्यते यथा हंसादिषु य: शुक्लादिगुणो दृष्ट' स शङ्खादिषु दृश्यते एतेन सर्वेषा जातिर्न गुण. न हि द्रव्यसमवायिनी जाति: सत्त्वा-

२६५। पाच्छ्रोणादि स्वाङ्गेतोऽक्ते वा।

पाद—स्वाङ्गेत. ५।, अक्ते ५।, वा ।१।।

पादः श्रोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामीप् स्यात् वा न तु क्ते.। त्रिपदी त्रिपात्, श्रोणी श्रोणा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा। स्वाङ्गात् किं?—

दपगच्छति जन्मन. प्रभृत्या विनाशादाधारस्यापरित्यागात् नापि जाति पृथक्जातिषु दृश्यते ब्राह्मणत्वादेर्गवादिष्वसमवेतत्वादिदन्तु स्वरूपकथनम्। नापि सत्ता गुण. द्रव्यगुणकर्म्मसु वर्त्तमानत्वात् न च सा द्रव्यादपैति। नन्वेव कर्मापि गुण यदा सक्रियभ्भवति तदा सत्त्वे निविशते यदा निष्क्रिय भवति तदा सत्त्वादपैति पृथग्जातिष्वपि दृश्यते यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते अतो निराकर्त्तुमाह। आधेय इत्यादि। आधेय उत्पाद्य. क्रियाव्यापारस्तस्मात् जात. क्रियाज न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः। तथाचोत्पाद्य घटादिरूपम् अनुत्पाद्य परमाण्वादिरूप कर्मणस्तूत्पाद्यमेव नानुत्पाद्यत्वं तस्य जन्यत्वात् एव घटादेर्महत्वादिकमुत्पाद्यम्। आकाशादेर्महत्वादिकमनुत्पाद्यमिति। एव सति द्रव्यमपि गुण. द्रव्य हि द्व्यारम्भकेऽवयवभूते निविशते तदवयवसंयोगविभागविनाशादपैति पृथग्जातिषु दृश्यते अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वम् निरवयवद्रव्यस्य अनुत्पाद्यत्वम् अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। सत्त्व द्रव्य प्रकृति स्वभावो यस्य स सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थ। एव सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात् सत्त्वे स एवेत्यवधारण द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽतिव्याप्ति. स्यात् घटाभावस्य निवेशात् घटसन्निधाने क्वते तदपगमात् पृथग्जातिषु दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात् तथाच द्रव्यभिन्नस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमात्रेऽभिनिवेश.। ततोऽपगम इति द्वय निवेशमात्र क्वचिदधिकरणे। पृथग्जातिषु दर्शनं क्वचिदुत्पादनीयत्व क्वचित् नित्यत्व स गुण इत्यर्थ यथोक्तधर्मानाक्रान्तत्वात् धेनुरित्यत्र नेप्॥ २६४॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहण नियमार्थम्। तेनाय नियम' बहुव्रीहौ सङ्ख्यासुपमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेशादेव ईप् स्यान्नतु अकारान्तात् पादात्। ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादौ न स्यात्। त्रिपदीति त्रय. पादा यस्या. इति बहुव्रीहौ पादस्य पाद्भावेऽनेन ईपि पात् पत् पाविति पदादेशः। श्रोणादिश्च। श्रोण कृपण कल्याणौ पुराण. कमलस्तथा। विकटौ दारचण्डाश्च साधारण विशङ्कटौ। सहायारालभरुजा विषालाद्यास्तथापरे इति। श्रोणी

स्वाङ्गं स्याद‌द्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम्।
दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्ताद‌्ृशि च स्थितम्॥

बहुस्वेदा द्रवत्वात्। सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात्। सुमुखा शाला अप्राणिस्थितत्वात्। सुशोफा विकारजत्वात्। सुकेशी सुकेशा

क्षपणी कल्याणी पुराणी कमली विकटी उदारी चण्डी साधारणी विशङ्कटी सहायी अराली भरुजी विशाली पर्च शोणा इत्यादि। स्त्रीलिङ्गाना कटिश्रेणि प्रभृति स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धे मुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिहोपसर्जनमेवेति। चारुमुखी चारुमुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिद विब्रवीमि। नासिकोदराद्बह्वच.। बह्वचा स्वाङ्गाना मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ईप् स्यात् वा। तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका क्षीणोदरी क्षीणोदरा आभ्या कि पृथुजघना चारुवदना दीर्घलोचना चारुश्रवणा। जङ्घौष्ठकण्ठकर्णशृङ्गाङ्गदन्तगात्रान्त्रपुच्छात् स्योड । सयोगोडा स्वाङ्गाना मध्ये एभ्य एव ईप् स्यात् वा। दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा रक्तौष्ठी रक्तौष्ठा सुकण्ठी सुकण्ठा चारुकर्णी चारुकर्णा दृढशृङ्गी दृढशृङ्गा चार्वङ्गी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगात्री सुगात्रा स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा सुपुच्छी सुपुच्छा। एभ्य कि सुनेत्रा सुगुल्फा। ग्रौष्ठी कगलान्त्रीति नित्य सञ्ज्ञायाम्। शर कवर विषमणिभ्य पुच्छात् पृथग्योगात् सञ्ज्ञायामिति नानुवर्त्तते। एभ्य परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम्। शरपुच्छी कवरपुच्छी विषपुच्छी मणिपुच्छी। पक्षाच्चोपमानादे.। उपमानपूर्वात् पुच्छपक्षाभ्या नित्यमीप् स्यात्। श्वपुच्छी सिंहपुच्छी शुकपक्षी काकपक्षी। उपमानपूर्वात् कि सितपक्षा हंसी। गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि ईप्। क्रोड खुर बाल शफ गुद ग्रोथ गल भग ग्रीवादेर्न। एभ्य ईप् न स्यात्। सुक्रोडा सुखुरा सुबाला सुशफा सुगुदा सुग्रोथा दीर्घगला सुगला सुग्रीवा। सहविद्यमान नञ । एभ्य परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात्। सहकेशा सकेशा विद्यमाननखा अकेशा। नखमुखान्नाम्नि। आभ्यामीप् न स्यात् सञ्ज्ञायाम्। शूर्पणखा बालमुखा सूर्पणखीत्यपि केचित्। ऋचि पाद'। ऋचि वाच्याया पादित्यस्मादीप् न स्यात्। चतुष्पदा ऋक् त्रिपदा गायत्री चतुष्पदा ऐतिगित्यादिकन्तु पादशब्देनैव साध्यम्। स्वाङ्गमाह। स्वाङ्ग स्यादित्यादि। विकारो धातुवैषम्य विकाराज्जात विकारज न विकारजम् अविकारजम् अद्रव मूर्त्तम् अविकारज प्राणिस्थ यद्वस्तु तत् स्वाङ्ग स्यात्। यथा बिम्बौष्ठी बिम्बौष्ठा। द्वितीय-

रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा। प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात्। राजी राजिः, क्तेस्तु, बुद्धिः मतिः।

लक्षणमाह दृष्ट तलातत्स्थमपीति। अद्रवमूर्त्ता विकारज प्राणिनि दृष्टम् अनन्तरमतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि स्वाङ्ग स्यादित्यर्थ। यथा सुकेशी सुकेशा रथ्येत्यादि। तृतीय लक्षणमाह तद्वत्ताद्दृशि च स्थितमिति। तद्वत् अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणिस्थवस्तुतुल्य यद्वस्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्ग स्यादित्यर्थ.। यथा सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा इत्यादि। राजी राजिरिति एव धूली धूलि श्रेणी श्रेणि बाली बालि. रजनी रजनि. पाणी पाणि रात्री रात्रि पुरन्ध्री पुरन्ध्रि. भूमी भूमिरित्यादि। किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धि. स्रक् युवजानि. पूरित्यादौ न स्यात्। क्तेस्तु बुद्धि. मति. हूलि ग्लानिरित्यादौ कृगृज्याग्लाह्लादेरिति क्तेर्नि आदेशे स्थानिवत्त्वान्नेप्। एव क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविहितस्य इदन्तप्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनि' काकारिरित्यादावपि न स्यात्॥ २६५॥

श्रीरा-टी—पादित्यनेन सख्यासूपमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहण श्रोण आदिर्यस्य स.। पाच श्रोणादिश्च स्वाङ्गञ्च इञ्च तत्तस्मात् नक्ति रक्तिसस्या- अर्थवशादिती विशेषणम्। त्रिपदी त्रय' पादा यस्या सा इति वाक्यम् एव द्विपदी द्विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि। श्रोणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्यप्राप्तेऽनेन विकल्प.। श्रोणादिर्यथा "श्रोण साधारणऽरानविषाण हयशङ्कटा। कृपाण कृपर्णोदार. कमलोविकटीऽञ्चति.। अञ्चत्यहति कल्याण यष्टिर्वस्ति विशङ्कटा। सहाय भरुजौ चण्ड. पुराणोऽङ्गादि पश्चिमा। नदीभेदे चन्द्रभागा वर्षाभूस्तु प्लव स्त्रियाम्। अङ्गान्त दन्तकण्ठञ्च शृङ्गकर्णौचमित्यपि। पुच्छ नेत्र तथा गात्र जङ्घमङ्गादिरीरित। "हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्त्वात् अञ्चति अङ्कति अहति एषां त्याद्यन्तप्रकृतिरूपकत्वात् यष्टिवस्त्यो. क्यन्तत्वात्। अङ्गाद्यन्ताना स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्रोड. स्वाङ्गस्राजादौ पाठात् शेषाणा सर्वार्थैरेव वा प्राप्ते पाठ। केचिन्नादौ हयमाहुस्तत्र हयशा शतयोजनगामिन्येति हरिवंशे दर्शनात्। अङ्गादि पश्चिमा यथा मृद्वङ्गी मृद्वङ्गा स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा छगलान्त्री औषधिरिति नदादेराकृतिगणत्वात्। चारुदन्ती किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशृङ्गी चारुकर्णी कल्याणपुच्छी सुगात्री दीर्घजङ्घीत्यादि। पक्षे चारुदन्तेत्यादि। चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् चन्द्रभागी चन्द्रभागा च। तथाच चन्द्रभागी चन्द्रिभागा चन्द्रिभागी च चन्द्रिका।

२६६। धात् क्रीतात्।

धात् ५।, क्रीतात् ५।।

धनेन क्रीयते स्म धनक्रीती।

२६७। क्तादल्पे।

क्तात् ५।, अल्पे ७।।

धादित्येव। अभ्रलिप्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म।

चन्द्रभागी च सैवोक्ता नदीश्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता। इति ह्डडवन्द्रः। वर्षाभ्वी वर्षाभ्‌भेकी। स्वाङ्गादुदाहरति सुमुखीति शोभन मुख यस्याः सा इति वाच्यम्। स्वाङ्गाङ्गोण एवास्य विषय। दीर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि। अथ स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि। द्रवो घर्मादिस्तद्भिन्न मूर्त्त काठिन्यादिस्पर्शविशेषवत्। प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थ विकारो दोषस्तस्माज्जात विकारज न विकारजमविकारजम्। दृष्टमित्यादि अतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि तच्च प्राणिनि दृष्ट चेत्तदा स्वाङ्ग तादृशि प्राणिसदृशे प्रतिमादौ स्थित स्तनादिक तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्गमित्यर्थ। इत्यादि पदाना व्याकृतिमाह वहुस्वेदेत्यादि राजी राजिरिति राजधीरिस्थ एव घोणी समी शुची, सानी वाढी वेणी मणी कपी। श्रेणी च रजनीपक्षे श्रोणिरित्यादय. क्रमात्। अक्तेरित्यनेन क्त्यर्थस्योपलक्षणत्वात् अकरणि अजीवनि. काङ्कारिमकार्षी सर्वं कारिमकार्षमित्यादौ न स्यात्। क्तान्तादपि कश्चित् मा गा ग्लानी म्लानीति तु ग्लानशब्दात् भावे घञ् कृते विल्वादीप्। परे तूर्णग्रहणादीकारान्तादपि तेन श्रीलक्ष्मीत्यादि। तथाच ता श्रीमिव समायान्तीमित्यादि प्रयोग इत्याहुः। निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् क्तिकारादेव तेन सुगन्धि. युवजानिरित्यादौ न स्यात्॥ २६५॥

करणपूर्वात् क्रीतादीप् स्यात् स्त्रिया क्तप्रत्ययोत्पत्ते. प्रागेव समासाऽभिधानात् इति श्रीपतिदत्तः। अतएव आह धनेन क्रीयते स्म इति वाक्यम्। धनेन क्रीता धनक्रीता इत्यत्र सस्कारकाले भिन्नपदत्वेन करणपूर्वत्वाभावात्। धात् किं? राज्ञा क्रीयते स्म राजक्रीता॥ २६६॥

श्रीरा-टी—धनक्रीति क्रीधोः क्तः स्यादुत्पत्तेः प्राक् क्तदन्तेन सह समासेऽनेनेप्। सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन सह समासादिति परे अन्ये तु धनक्रीतीत्याहु। धादिति पौनिर्देशादव्यवहित क्रीतशब्दादेवेत्यर्थ तेन

२६८। स्वाङ्गाद्धे।

स्वाङ्गात् ५।, हे ७।।

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो य क्तः तस्मादीप् स्यात्। शङ्खभिन्नी।

२६९। वाच्छन्नाज्जातेः।

वा ।१।, अच्छन्नात् ५।, जातेः ५।।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्

धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात्। क्रीतान्तादपि कश्चित् तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि। धात् किं राजक्रीता ॥ २६६ ॥

करणपूर्वात् क्तान्तादल्पत्वे ईप् स्यात् स्त्रियाम् इहापि क्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् समास। अत एवाह अभ्रेण लिप्यते स्मेति वाक्यम् अभ्रलिप्ती अल्पाभ्रा इत्यर्थ। अल्पे किं जलपूर्णा घटी ॥ २६७ ॥

श्रीरा टी—धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति। अभ्रलिप्तीति अल्पेनाभ्रेण छन्नेत्यर्थ। एवं सूपलिप्ती पात्री—अचरलिप्ती जिह्वेत्यादि। अल्पे किं ? सुखपूर्णा भक्ति ॥ २६७ ॥

पृथक् योगात् धादिति अल्पे इति च नानुवर्त्तते। शङ्खभिन्नीति। शङ्खोनिधौ ललाटास्थ्नि इत्यमरः। शङ्खोभिन्नो यस्या. सा शङ्खभिन्नी। उपसर्गव्यवधानेऽपि केशलूनी। अत्र क्रत मित जात प्रतिपन्नानामजातित्वान्न स्यात् केशक्रता हस्त-ओष्ठविच्वती। अत्र क्रत मित जात प्रतिपन्नानामजातित्वान्न स्यात् केशक्रता हस्त-मिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना। स्वाङ्गात् कि ? घृतपीता। हे कि ? हस्तेन धृता हस्तधृता। विवाहे पाणिगृहीतो यस्या सैव पाणिगृहीती पत्नी अन्यत्र पाणिगृहीता चौरी इति वक्तव्यम् ॥ २६८ ॥

श्रीरा-टी—क्त इति क्तान्त इत्यर्थ.। शङ्खभिन्नीति शङ्खोललाटास्थि शङ्खो भिन्नो यया इति वाक्यम् एवमुरभिन्नी गलोत्क्रत्ती केशलूनीत्यादि। स्वाङ्गात् कि वक्त्र-क्रता सुक्रता। हे कि ? पादपतिता। परे तु नञ्दु सुबङ्गसुखमास वत्सर दुःख भिन्नात् क्रतहसादन्तोदात्तात् क्तादीपमाहुः। तदयन्यक्रता स्वाङ्गादिविशेषणात् सुखक्रता भक्रता इत्यादि वारितम् ॥ २६८ ॥

छन्न वस्त्रजातिः नास्ति छन्न यत्र सोऽच्छन्नः तस्मात्। इक्षुभिर्भक्षितो यया सा इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता। एवं वृकदष्टी वृकदष्टा शुकजग्धी शुकजग्धा इत्यादि। जाते कि ? कटुभक्षिता। क्तात् कि ? ब्राह्मणप्रिया। छन्नात्तु वस्त्रछन्ना वस्त्र

क्तादीप् स्यात् वा । इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । छन्नात्तु वस्त्रच्छन्ना ।

२७० । पत्न्यामपालकान्तात् ।

पत्न्याम् ७।, अपालकान्तात् ५। ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्य्यायाम् । गोपी । पालकान्तात्तु गोपालिका ।

छन्नं परिहितं ययेत्यर्थ. । एव वसनप्राता । अत्रापि क्रतमिति जात प्रतिपन्नानामजादित्वान्न स्यात् । वृषक्रता इक्षुमिता मृगजाता हंसप्रतिपन्ना ॥ २६९ ॥

श्रीरा टी—न छन्नोऽच्छन्नस्तस्मात् । इक्षुभक्षितीति इक्षुर्भक्षितो यया सा इति वाक्यम् । एवं वृकदृष्टी शुकजग्धी सुरापीती पक्षे वृकदृष्टेत्यादि । जातेः किं ? मासक्रता घृतपीता शूद्रीत्यादि ॥ २६९ ॥

पत्या ऊढ़ा पत्नीति व्युत्पत्त्या विवाहकर्त्तोपलक्ष्यते इत्यत आह पुवाचकादिति । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पालकान्तवर्जनादकारान्तादेवाय विधिरिति । अन्यथा पुंस. पत्नी इत्यादावपि प्रसजेत् । पालकोऽन्ते यस्य स पालकान्तः । किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपालिकादि प्राप्तावन्तग्रहण पालकपर्य्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्त्यर्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ मध्यमोत्तम गोपालक पशुपालकवर्जात् पुवाचकादकारान्तादीप्स्याद्भार्य्यायां इत्यर्थ. । गोपस्य पत्नी गोपी एव महामात्रस्य महामात्री पितामहस्य पितामही मातामहस्य मातामही प्रष्ठस्य प्रष्ठी इत्यादि । पुवाचकात् किं ? प्रजाता जातापत्या प्रजाताचेत्यमरः । पत्न्यां किं ? देवदत्ता । प्रत्युदाहरति गोपालिकेति । गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीत्वादाप्काप्यनाश्चीरक इत्यकारस्येकारः । एव ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पशुपालिका । गोपीत्यादिषु जातित्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन क्षत्रियस्य पत्नी क्षत्रियी वैश्यस्य पत्नी वैश्यी इत्यत्र जातित्वादीपो विधाने युङ् वर्जनेऽपि पत्नीविहितेप्स्यादेव ॥ २७० ॥

• श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात् नञ् सादृश्यद्योतकत्वात् । पुवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति गोपस्य पत्नीति वाक्य पुवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धवाच्ये स्त्रिया वृत्तिः ।

२७१। ब्रह्मरुद्रभवसर्वमृडेन्द्रवरुणादानङ् च।

ब्रह्म—वरुणात् ५।, आनङ् ।१।, च ।१।।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात्, तेषामानङ् च। ब्रह्माणी रुद्राणी।

२७२। मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य्यसूर्य्यार्य्यात् वा।

मातुल—अर्य्यात् ५।, वा ।१।।

मातुलानी मातुली। अन्येत्वीपमपि विकल्पयन्ति,

एव वैश्वी वैश्यी शूद्रीत्यादि। गोपालिकेति गोपालकस्य पत्नीति वाक्यम्। एवमश्वपालिकेत्यादि पुवाचकात् किं ? प्रजाता ॥ २७० ॥

आनडादेशस्यानुरोधात् षष्ठ्यन्तत्वेन वक्तुमुचितत्वेऽपि प्रधानस्य ईप् प्रत्ययस्यानुरोधात् वरुणादिति पञ्चम्यन्तम्। एभ्य. पत्न्यामीप् स्यात्तेषामानङ् चेत्यर्थः। ङिलादन्त्यस्य स्थाने। ब्रह्मणः पत्नी ब्रह्माणी एव रुद्राणी भवानी सर्वाणी मृडानी इन्द्राणी वरुणानी ॥ २७१ ॥

श्रीरा टी—ब्रह्माच रुद्रश्च भवश्च सर्वश्च मृडश्च इन्द्रश्च वरुणश्च तत्तस्मात् ङिलादन्त्यस्यानङ् ब्रह्माणीति ब्रह्मणो भार्य्या इति वाक्यम्। एव रुद्राणी भवानी सर्वाणी मृडानी इन्द्राणी वरुणानी। मण्डूकगत्यानुवर्त्तमानस्य वाशब्दस्य व्यवस्थया महेन्द्राणी शक्राणी। तथाच चारुधामा महेन्द्राणी शक्राणी गजवाहिनीति तु परे। केचित्तु ब्रह्मशब्दं न पठन्ति तन्मते ब्रह्माणमनिति अनूधो. क्विपि नान्तत्वादीपि ब्रह्माणी शक्राणी एव शिवानी ईश्वराणीत्याहुः। महेन्द्राणीति महती चासौ इन्द्राणी चेति व्युत्पत्तेः ॥ २७१ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची इत्यत आह तद्वाशब्दोव्यवस्थाप्य इति। व्यवस्था चेयं मातुलात् पत्न्यामानङ् युक्त ईप् केवल ईप् आप् च। मातुलानी मातुली मातुला। उपाध्यायात् पत्न्यामानङ् युक्त ईप् केवल ईप्च उपाध्यायानी उपाध्यायी। स्वय व्याख्यातृत्वे तु केवल ईप् आप्च उपाध्यायी उपाध्याया। क्षत्रियार्य्याभ्या पत्न्या केवल ईप् क्षत्रियी अर्य्यी। जातौ आनङ् युक्त ईप् आप् च क्षत्रियाणी क्षत्रिया अर्य्याणी अर्य्या। आचार्य्यात् पत्न्यामानङ् युक्त ईप् आचार्य्यानी स्वय व्याख्यातृत्वेतु आप् आचार्य्या। सूर्य्याद-

तदा मातुलेत्यादि। तद्वाशब्दो व्यवस्थाप्यः। आचार्य्यानी, अत्र न णत्वम्।

२७३। वृषाकप्यग्निमनु पूतक्रतु कुसित कुसीदादैङ् च।

वृषाकपि—कुसीदात् ५।, ऐङ् ।१।, च ।१।।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात् तेषामैङ् च। वृषाकपायी आग्नायी मनायी।

२७४। नारी सखी यवानी यवनानी

देवताया केवल ईप् सूर्य्यनामा कश्चित्तस्य पत्नी सूरी सूर्य्यागस्त्ययोरिति यलोपः। देवतायान्तु आप् सूर्य्या। अत्र सूर्य्याणीत्युदाहरण पाणिनि सर्व्ववर्मक्रमदीश्वराणामसम्मतत्वाद्‌द्देयम्। मातुलादिभिन्नानामपि व्यवस्थापकोऽयं वा शब्दः। यथा वैश्यशूद्राभ्या पत्न्यामीप् वैश्यी शूद्री। जातौ तु आवेव वैश्या शूद्रा कन्या। महाशूद्रात् पत्न्या जातौ च ईप् महाशूद्री ऊढा अनूढा च॥ २७२॥

श्रीरा टी—मातुलश्च उपाध्यायश्च चत्रियश्च आचार्य्यश्च सूर्य्यश्च अर्य्यश्च तत्तस्मात्। मातुलानीति मातुलस्य पत्नीति वाक्यम्। अन्ये तु इत्यादि। ये तु ईप विकल्पयन्ति तन्मते मातुला इत्यपि तदसम्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया ज्ञेयम्। एव उपाध्यायानी उपाध्यायी स्वयं व्याख्यात्रीचेदुपाध्यायी उपाध्याया च। आचार्य्यस्य पत्नी आचार्य्यानी स्वय व्याख्यात्रीचेदाचार्य्यी आचार्य्या च। सूर्य्यस्य पत्नी सूरी देवतायां सूर्य्याणी सूर्य्या च। चत्रियार्य्ययोः पत्नी चत्रियी अर्य्यी जातौ चत्रियाणी चत्रिया अर्य्याणी अर्य्या च इति॥ २७२॥

ऐङादेशस्यानुरोधात् षष्ठ्यान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि प्रधानस्य ईपोऽनुरोधात् पञ्चम्यन्तम्। विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वादस्य परस्य च नित्यत्वम्। हरिविष्णू वृषाकपी इत्यमरः। वृषाकपेः पत्नी वृषाकपायी एवमाग्नायी मनायी पूतक्रतोः पूतक्रतायी पूतक्रतुरिन्द्र'। कुसितस्य कुसितायी। कुसीदस्य कुसीदायी॥ २७३॥

श्रीरा टी—वृषाकपिश्च अग्निश्च मनुश्च पूतक्रतुश्च कुसितश्च कुसीदश्च तत्तस्मात्। पद्धतीत्यादौ वा ग्रहणात् नित्यमिदम्। पत्न्यामेव नियमात् पूतक्रतुर्ब्राह्मणीत्यत्र न स्यात्॥ २७३॥

हिमानी अरण्यानी मनावी पतिवत्नान्तर्वत्नी पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिश्वः।

नारी—अशिश्वः ९॥।

एते निपात्यन्ते।

एते ईबन्ता निपात्यन्ते। निपातोऽर्थविशेषे भवतीति तानह विवृणोमि नारीति। नरस्य जातौ एव नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैरित्यमरोक्त्या नृशब्दस्यापि मनुष्यवाचित्वे ऽस्यापि जातौ नारीति निपात्यम्। अतएव नृजातेरिति स्वयं वक्ष्यति। अन्यत्र ऋदन्तत्वादीपि नृीत्यनिष्ट स्यात्। सखीति वयस्या इदन्तत्वाद्विकल्पे नित्यार्थो निपात। यवानी दुष्टोयव:। यवनानी यवनस्य लिपि: जातौ तु। यवानीति। हिमानी हिमसंहति:। अरण्यानी महारण्यम्। मनावी मनो:पत्नी। पतिवत्नी सभर्तृका स्त्री पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्यत्र पतिमती सेना। अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती भूमि.। पत्नी पत्युरूढायां अन्यत्र पतिरियं ग्रामस्य। भाजी पक्वव्यञ्जनविशेष.। अपक्वा चेद्भाजा। गोणी धान्यादिवहनार्थपात्रविशेष:। नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पी च। स्थली अकृत्रिमभूमि: अन्यत्र स्थला उत्थानादि। कुण्डी पात्रविशेष: अन्यत्र कुण्डा अमृते जारज: कुण्ड इत्यमरात्। काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला। कुशी लौहविकार: अन्यत्र कुशा। कामुकी रिरंसु: अन्यत्र धनस्य कामुका। घटी अल्पोघट: एव मृणाली छत्रीत्यादि। अतएव स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदीत्यमर. अन्यत्र करिणा घटना घटा। कवरी केशवेश: अन्यत्र कवरा। नीली ग्राम्योषध्यो:। नीली गौ: नीलीनाम ओषधि: अन्यत्र नीला लता। अशिश्वी शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अशिशु: शाला। बहुवचनादन्येऽपि निपात्यन्ते यथा बहुव्रीहौ पत्यु: पत्नी वा स्त्रियाम्। स्थूल: पतिरस्या: स्थूलपत्नी स्थूलपति: स्त्री। एकसमानवीरभ्रातृसपिण्डपुत्रेभ्यो नित्यम्। एक: पतिरस्या एकपत्नी एव समान: पतिरस्या इत्यर्थे पत्यु, पत्न्यादेशे ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य स आदेशे सपत्नीति एव वीरपत्नी भ्रातृपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी। किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येऽपि एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदेशविधानन्तु एक: पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्याद्यनिष्टपदनिवारणार्थम्। समासान्तस्य

२७५ । पद्धती शक्ती युवत्यनड्वाही श्वेन्येनी

पत्यु. पत्नी स्वाहा । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नी ग्रामपतिस्त्री । मुख्यस्य किं पतिमतिक्रान्ता अतिपति: ॥ २७४ ॥

श्रीरा टी—निपातोऽत्यर्थविशेष इत्युक्ते. । नयवयोर्जाता नारी सखी सुहृदी भ्रष्टी यवी यवानी यमानीति सुभूति: । यवनाना लिपिर्यवनानी अन्यत्र यावनी—भाषा । हिमानी हिमसंहति: । महारण्यमरण्यानी मनो:पत्नी मनावी मनावीच पूर्वेण । पतिरस्त्यस्या' सा पतिवत्नी सभर्तृका, मर्त्तामस्य वत्व न स्व अन्यच पतिमती सेना अन्तरस्त्यस्या' अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणिगृहीती अन्यत्र पतिरिय स्त्री ग्रामस्य । समानैकपुत्त्रसपिण्डवीरभ्रातृभ्यश्च हे । एभ्य: पत्यु पत्नी निपात्यते हे । समान. पतिरस्या' सपत्नी एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि । हे कि एकपति स्त्री ग्रामस्य । अन्यस्माद्वा । वृद्ध' पतिरस्या' वृद्धपत्नी वृद्धपति. स्थूलपत्नी स्थूलपति: हे किम् ? अतिपति. । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नीति केचित् । भाजी पक्वायाम् अन्यच भाजा । गोणी धान्यादि वहनपात्रभेद. अन्यच गोणा । नागशब्दोऽत्र गुणवचन: नागी स्थूला । जातिवचनात्तु पूर्वेणैव‍ीप् यथा नागी करेणु. नागी काद्रवेयी अन्यत्र नागा । स्थली अकृत्रिमा भू: अन्यत्र स्थला । कुण्डी पात्री अन्यत्र कुण्डा जारजा । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला श्रोतुमशक्ता कुशी लौहविकार. फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जु: कामुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कामुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पात्रभेद: घटीत्युपलक्षण प्रायशोऽल्पत्वविवक्षाया लिङ्गसामान्यादीप् तेन मठी पटी छत्री वशी मृणालीत्यादि । प्रायश: इत्युक्तो. अल्पीवृच. वृचक इत्यादौ न स्यात् । कवरी केशवेश: अन्यत्र कवरा कर्वरा । नीलात् प्राण्योषध्यो. । नीली गौ: नीली औषधिश्च । कुवलयदलनीला: कोकिला बालचूते इति तु नील्यारक्तताऽस्तीत्यर्थे अ: तस्मादाप् नीला । यद्वा कुवलयदलवन्नीला कुवलयदलनीला । एव सर्वलामक्षिका नीला इत्यमर. । नीला कङ्गुरिति तु जात्यभिधाने सञ्ज्ञाया वेति केचित् नञ् पूर्वशिश्वोर्जायायाम् अशिश्वी शिशुना विना जाया इत्यर्थ । पाणिगृहीतीत्यूढायाम् । पाणिगृहीतोऽस्या सा पाणिगृहीती जाया अङ्गसयोगेनोढा इत्यर्थ अन्यत्र तु उपचारात् पत्न्यादि प्रयोग. । अनुदात्तान्ताद्वर्णादीप् । अनुदात्तान्ताद्वर्णवाचिन. स्त्रियामीप् स्यात् कल्माषी शबली सारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति किम् ? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि । इद नदादित्वात् सिद्धमिति केचित् । अन्तोदात्तस्य छन्दोविषयत्वात् ॥ २७४ ॥

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्नी पलिक्नी वा।

पद्धती—पलिक्नाः १।।।, वा।१।।

पक्षे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता

एते निपात्यन्ते वा। पद्धती शक्त्योः क्त्यन्तत्वेनाप्राप्तौ ईपो विभाषा। यूनस्तिप्रत्ययं कृत्वा युवतिः वा निपात्यते। तथाच नरयुवतिविहङ्गा राशिषट्के स्युरादाविति दीपिका। ततो ह्रस्वोदन्तत्वात् पाच्छौणादित्यनेन पक्षे ईप् युवतीत्यपि तथाच विषयविषमा मधुराहि युवत्य इति श्रीपतिदत्तः एव युवती यौवननगरे शिवशिव कुचमण्डलः साक्षी इत्युद्भटः। तयोरप्राप्तिपक्षे तु नान्तत्वादीपि यूनीति स्यादेव। किञ्च युवानमतिक्रान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादौ गौणत्वात् ईप् प्रत्ययो न स्यात्। श्विन्श्वाह इत्यत्र वाशब्देन विणन्त वहतेर्ग्रहणादनडुह्शब्दादीपि जाते अनेन आकारागमो वा निपात्यते। तेन पक्षे अनडुहीति। श्वेतादि षड्भ्य ईप् तेषां तकारस्य नकारश्च वा निपात्यते। किञ्च नक्षत्रे रोहिणीति नित्यम्। असितादवृद्धायामीप् तस्य क्नश्च वा। पलितादवृद्धायामीप् तस्य क्नश्च वा। अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादिद विवृणोमि। ईश्वरशब्दादीप् वा। ईश्वरी भुवनेश्वरी ईश्वरा। तथाच काली हैमवतीश्वरी इत्यमरः। विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया इति भारविः। एवं केवल सुमङ्गल मामक भागधेय भेषज समान पाप आर्य्यकृत दीर्घजिह्व अवर रेचक देवक केकय भिक्षुकादेरीप् नाम्नि। केवली सुमङ्गली मामकी भागधेयी भेषजी समानी पापी आर्य्यकृती दीर्घजिह्वी अवरी रेचकी देवकी केकयी भिक्षुकी। नाम्नि किम्? केवला सुमङ्गला ममेयं मामिका इत्यादि। एव शेषभिन्ने वयसि वर्त्तमान शब्दादीप् स्यान्न तु होडादेः। कुमारी किशोरी करभी कर्करी तरुणी तलुनी वधूटी चिरण्टी आभ्या युवतिरुच्यते। एषा गौणत्वे न स्यात् बहुकुमारा पुरी। शेषे वयसि तु वृद्धा स्थविरा। होडादेस्तु होडा बाला वत्सा कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वहायना अपरहायना। शरल शारङ्ग पिषङ्ग कल्मषेभ्य ईप्। शरली शारङ्गी पिषङ्गी कल्मषी। चन्द्रभागादनद्याम्। चन्द्रभागे भवा चान्द्रभागी नद्यान्तु चान्द्रभागा। एवञ्च मनुष्यजातेरिदन्ताच्च। कुन्ती अवन्ती गोत्रत्वाज्जातिः। अमनुष्यजातेस्तु तित्तिरिः एवञ्च वर्षाभ्वी गुर्विणी सरसी रोदस्यादयो निपात्याः। एव त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रीत्वं

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता। असिक्नी अवृद्धा, पलिक्नी वृद्धा।

२७६। न मन्संख्यास्वस्रजादे:।

न ।१।, मन् सङ्ख्या-स्वसृ-अजादे: ५। ।

आप् च निपात्यते। केचित्तु कृदीकारादपि पक्षे ईप विधाय तन्त्री तन्त्री: लक्ष्मी लक्ष्मी: इत्यादिमाहु:। लक्ष्मीरियम् इति प्रयोगश्च। इय लक्ष्मीनाम्नी कन्या लक्ष्मीव अस्त्वेव इत्यर्थ' ॥ २७५ ॥

श्रीरा टी—पादस्य ह्वतिरिति वाक्य ह्वनधो: क्ति: अक्तोरिति निषेधे प्राप्ते विधि: शकधो: शक्ती शस्त्रभेद: बले तु शक्ति.। युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तङ् निपात्यते अनान्तत्वान्न वस्य उ:। अनडुह शब्दस्य ईपि वा आप् निपात्यते। श्वेत एत हरित भरित रोहित लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्तान्ताद्वर्णात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप् तस्य नश्च निपात्यते। हरिता भरिता इति विश्व. भरित शब्दे परे नाङ्.। असित पलिताभ्यामीप् तयो: क्नश्च निपात्यते। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रियवी प्रियवि: विंशती विंशति. इति ॥ २७५ ॥

स्वसा च अजश्च स्वसजौ तौ आदी ययोस्तौ स्वसजादी। मन् च सङ्ख्या च स्वसजादी चेति तस्मात्। सीमेति डापीऽप्राप्तिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपीऽनेन निषेधे दीर्घनकारलोपौ च एवम् अतिपटिमा। अत्र मनोवर्जन नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्येपी निषेधार्थमेव तेन लब्धसीम्नी लब्धसीमे लब्धसीमानी इत्यादिषु ईप् चाम्बस्यादित्यनेन ईप् स्यादेव। सङ्ख्यावाचकाना मध्ये एकद्विषड् बहूनामीपोऽसम्भव:। तिसृ चतसृ. स्वस्रादिपाठादेव तिसृचतसृभ्यामीपो निषेध:। ततश्च पञ्चाद्य-ष्टादश पर्यन्ताना सुख्यत्वे ङतिव्यर्णान्तेत्यादिना त्रिषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव लिङ्गकार्य्यनिषेधे सिद्धे सङ्ख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो गौणत्वे ईपो निषेधार्थम्। तेन प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचाम्बस्यादित्यनेन ईप् न स्यात्। अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ ष्ट्रिन्नृचाद्वेत्यादिना ईप् न स्यात्। किञ्चात्र नञोऽल्पार्थत्वात् विंशति षष्ठ्यादे-रिदन्तत्वान्निषेधाभावे पाञ्चौचादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विंशती विंशति: षष्ठी षष्ठिरित्यादि। अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बहुव्रीहौ समा-सान्तविधेरनित्यत्वात् डप्रत्ययाभावे ईप् चाम्बस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपो निषेध:। अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रमाद:। स्वस्रादिश्च। स्वसृ मातृ यातृ दुहितृ ननान्दृ तिसृ चतसृ कति यति तति इति दश। स्वसा माता याता अत्र

एभ्य ईप् न स्यात्। सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला। [१०१] नेपीत्युक्ते—यावती बह्वी।

माता जननी याता स्त्रीणा स्वामिभ्रातृस्त्री तेन धान्यस्य मात्री तीर्थस्य यात्री इत्यादौ ईप् स्यादेव। दुहिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां मुख्यत्वे लिङ्गकार्य्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकति'} प्रिययति प्रियतति:। अत्र नप्तृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तन्नेयं नप्त्री पौत्री सुतात्मजा इत्यमरात्। अजादिश्च। अज वलक अश्ववट एडक चटक कोकिल परभृत परपुष्ट अन्यपुष्ट करट वर्त्तक मुषिक पिपीलिकादि:। एवं स्वाङ्गजातिभ्या परा: क्षतमित जात प्रतिपन्नाश्च इति। केशक्षता हस्तमिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना। एषा साङ्गाद्दे इत्यनेन विहितस्य ईपो निषेध'। वृचक्षता इक्षुमिता मृगयाता हसप्रतिपन्ना एषु पाक्षी-त्यादित्यादिना विहितस्येपो निषेध:। नेपीत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डत्यतुबहु-गणाना सख्यावद्भावो नास्तीति प्रागुक्ते. यावतीवह्वीश्च संख्यावाचकत्वाभावे ईप् स्यादित्यर्थ.। यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणाद्वेत इति ईप्॥ २७६॥

श्रीरा टी—स्वसाच अजश्च तौ तावादी ययो: तौ मन्च सख्याच स्वसजा-दीच तत्तस्मात् पुस्त्र सौत्रत्वात्। सीमेति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेध' पञ्चेति नान्त सख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये। सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी एकेत्यादौ न स्यादित्येके। स्वसेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेध। स्वसादिर्यथा। स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो यातृननान्दरौ। दुहिताच समाख्याता नप्ता केन-चिदिष्यते। नप्त्रीत्यन्ये। अजेति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेध:। अजादि-र्यथा। अजाश्वा मूषिका विप्रा कोकिला वाडवैडका। परपुष्टा परभृता चटका वर्त्तका तथा। शूद्राजागतौ टकारे तु बहु यत्तत् किम: कर.। तथा हायन हानौ च स्याता पूर्वापरात्परौ। पञ्चा बालोत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च। स्वाङ्गे तु स्वोड् गुद क्रोड शफबालभगोत्तरा। करघोणा शिखा नासा शिरो भुजगलान्तका.। खुरग्रीवोत्तराश्चैव नख मुखान्ताश्च मामनि। स्वाङ्गात्क्षतमितौ जात प्रतिपन्नौ च द्वे मतौ। अजादि द्वादशेभ्यो जातिवाचकत्वात्। बहुकरादि-भ्यष्टित्वात्। बालादि पञ्चभ्य: पञ्चा पुवाचकत्वात्। स्वोड्गुदाद्यन्तेभ्य: स्वाङ्गत्वात् स्वाङ्गात् क्षताद्यन्तेभ्यो द्वे क्तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेध.। उदाहरणानि यथा बहुकरा यत्करा तत्करा किकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा इह पाठाबलम्। स्वाङ्गस्वोड् यथा सुगुल्फा सुपार्श्वा। गुदादेस्तु सुग्रीवा

इत्यादि। सञ्ज्ञाया तु सूर्पनखा कालमुखा। अनाम्नि तु सूर्पणखी। स्वाङ्गात् क्तवादिर्यथा केशजाता स्तनजाता इत्यादि। अनासिकोदरावह्वचः। नासिकोदरभिन्ना बह्वच स्वाङ्गवाचिनोऽजादौ पठिता। पृथुजघना महाललाटा इत्यादि। नासिको-दरात्तु। तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका महोदरी महोदरा इत्यादि। सह नञ् विद्यमान पूर्वाणि स्वाङ्गानि। सकेशा अकेशा विद्यमाननासिकेत्यादि। स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च। कल्याण पाणिपाद यस्या. सा कल्याणपाणिपादा। अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु, कल्याणं विद्यमान सुख यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी। पूर्वसूत्रे पूर्वदग्रहणात् सहनञ विद्यमान पूर्वावयवानि स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेध इति परे। यकोशला-जादावटात् ष्णीयङश्च। यकारान्तात् कोशलात् अजादात् अवटाच्च ष्णयङौ सर्वे आदिष्टाश्चाजादौ पठिता गौरचस्य स्त्र्यपत्य गौरच्या एव पौतिमाष्या साकर्करव्या इत्यादि कौशल्या अजाद्या आवट्या। यङ्यथा। ष्णष्णोरनार्षयोर्गोत्रे यङ्रूपोत्तमयो. स्त्रियाम्। गोवस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित्। क्रौडिरापिशलिर्नाडिर्व्याडि-रापि चितिस्तथा। भौरिकिभौलिकि शालास्थलिकापिष्ठलीत्यपि। शौधातकिश्चौप-यतस्तथा वैद्धयतीमत। चैकयत सैकयती भोजस्तु चत्रिये तथा। सुती युवत्या क्रौड्यादौ शेष शिष्टप्रयोगत। तिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तम तस्य समीप उपोत्तम, रूप-मुपोत्तमं ययोस्तौ तयोः न आर्षौ अनार्षौ तयोः। ष्णश्च ष्णिश्च तौ तयोः। तथाच गोत्रविहिततोः ष्णष्णोरनार्षयोः रूपोत्तमयोः स्त्रिया यङ् स्यात् ङ इत्। करीषगन्ध इव गन्धः यस्य स करीषगन्धिः करीषगन्धस्य तस्य स्त्र्यपत्य कारीषगन्ध्या। एव बालाक्या वाराह्या इत्यादि। अनार्षयोः किं वाशिष्ठी वैश्वामित्री। रूपोत्तमयोः किं औपगवी कापटवी इह गोत्र शब्देनापत्य मात्रमुपलक्ष्यते। गोत्रे किम्? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ष्णष्णी. किम्? ऋतभागस्यापत्य स्त्री आर्त्तभागी ऋतभागस्यान्त-रापत्यमित्यर्थे ष्णिविधानादार्त्त भाग्येति। गोत्रस्य इत्यादि गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभि-मताः। कुलाख्या पुलिक लनिक सुखरास्तेभ्यः ष्णेयङ्। पुलिकस्य स्त्र्यपत्यं पौलिक्या मौखर्य्या इति। क्रौड्यादिदशाना ष्णेश्चौपयतादि चतुर्णां ष्णस्य यङ्। क्रौडस्यापत्य स्त्री क्रौड्या आपिशल्या नाड्या आपिचित्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या कापिष्ठल्या सौधातक्या चौपयत्या वैद्धयत्या सैकयत्या इत्यादि। भोजस्यापत्य स्त्रीभोज्या चत्रिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति दैवयज्ञि शौचवृक्षि सात्यमुग्धि काण्ठेविद्धि इत्येषा वा यङ् दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी शौचवृक्ष्या शौचवृक्षी सात्यमुग्ध्या सात्यमुग्धी काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी। अन्ये तु पारिभाषिक-गोत्रविहितयो. ष्णष्णोरेव यङ्विधानम् अमन्तपत्या दैवदत्या इति क्वचिदन्यतोऽपि

२७७। उतो ऽयुङ्रज्ज्वादेर्नृप्राणिजातेरूप्।

उत ५।, अयुङ्रज्ज्वादे. ५।, नृप्राणिजाते ५।, ऊप्।१।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् नतु युङो रज्ज्वादेश्च। कुरूः कर्कन्धूः। प्राणिजातेस्तु धेनुः। युङ् रज्ज्वादेस्तु अध्वर्य्युः रज्जुः हनुः।

२७८। वाम लक्षण शफ सह सहित संहितोपमानादूरोः।

वाम—उपमानात् ५।, ऊरो ५।।

वामोरूः रम्भोरूः।

इति सूत्र विधायाहुः। एव वयस्यचरमे इति सूत्र विधाय। किशोरी तरुणी चिरण्टीत्यादि उदाहरन्ति। कन्या बालावाल्माह्नीडापाकामल्लावितना इत्येषाम् अचरमवयोऽर्थत्वादीपि प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः॥ २७६॥

न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति नृप्राणिजाति' तस्या'। मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च उकारान्तात् स्त्रियामूप् स्यान्न तु यकारोङो रज्ज्वादेश्चेत्यर्थः। नृजाते' कुरू एव ब्रह्मबन्धू।

जातिवाचकात् परो बन्धुशब्द' कुत्साया वर्त्तते। अप्राणिजातेः कर्कन्धूः अलावूः। अध्वर्य्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्राप्तौ युङ्त्वान्निषेधः। अध्वर्य्युर्ब्राह्मणी। रज्ज्वादिश्च। रज्जु हनु कङ्गुः प्रियङ्गुरित्यादि। प्राणिजातेस्तु धेनु' ककवाकु' ओतुरित्यादि॥ २७७॥

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स रज्जु' आदिर्यस्य सः युङ् च रज्ज्वादिश्च तत् न तत् अयुङ् रज्ज्वादिस्तस्मात् पुस्त्व सौत्रत्वात्। न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणीच तत् तच्च तत् जातिश्चेति तस्या'। कुरूरिति कुरुशब्दः कुरुदेशस्थ मनुष्य जातिवाची। एव ब्रह्मबन्धू धीबन्धूः एतौ कस्याचित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तते तथा कारूरित्यादि। कर्कन्धूरिति कर्कन्धुशब्दो वदरी जातिवाची एवम् अलावूः एर्वारूरित्यादि। धेनुरिति नृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात्। एव ककवाकु' ओतुरित्यादि। तथा अध्वर्य्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची। रज्जुरिति अप्राणि जातिवाची एव हनुः तर्कुः त्सरु' स्नायुः इत्यादि आकृतिगणोऽयम्॥ २७७॥

२७९ । तन्वादे र्वा ।

तन्वादे: ५।, वा ।१। ।

तनू: तनु: चञ्चू: चञ्चु: ।

वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च संहितश्च सहितश्च इति वाम लक्षण शफ सह संहित सहित पश्चात् वामादि संहितश्च तत् उपमानञ्चेति समाहार: तस्मात्। वामादिभ्य: षड्भ्य: उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊप् स्यात् स्त्रियाम्। वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावित्यमर'। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या' सा वामोरू: एव लक्षणोरू: शफोरू: सहोरू: संहितोरू: संहितोरू:। उपमानात्तु रम्भे इव ऊरू यस्या. सा रम्भोरू' एव करभोरू: स्तम्भोरूरित्यादि। एभ्य: किं ? वृत्तोरू: पीनोरु' ॥ २७८ ॥

श्रीरा टी—वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च संहितश्च सहितश्च उपमानञ्च तत्तस्मात्। वामोरूरिति वामौ मनोहरावूरू यस्या: सेति वाक्य वामादीनामनौपम्यार्थं वचनम्। सफल सम्फलाभ्यामित्यन्ये। रम्भोरूरिति रम्भे इव ऊरू यस्या: सा एव करिकरोरूरित्यादि ॥ २७८ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेद विवृणोमि। पङ्गु शब्दादूपि पङ्गू: एव भद्रबाहोरुपि भद्रबाहूर्नाम काचित्। एवं कद्रु कमण्डलुभ्या सञ्ज्ञायामूपि कद्रू. कमण्डलू: एव स्त्रीविशेषवाचिनो भीरुशब्दादूपि भीरू:। सम्बोधने हे भीरु। विहर मया सह भीरु काननानीति वाल्मीकि:। एवञ्च श्वशुरस्य पत्नीत्यर्थे ऊप् तस्मिश्च उकारस्य अन्त्याकारस्य च लोपे श्वश्रूरित्यादि॥ २७९ ॥

तनु: आदिर्यस्य स: तस्मात्। तनूरिति गौणेऽपि वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा:। सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात्। तन्वादिर्यथा तनुश्चञ्चुरुरुर्भीरु. कद्रु पङ्गु प्रियङ्गव:। गण्ड. कुहुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयूस्तथा। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाम्नि बाह्वन्तकमण्डलुकद्रुभ्यो नित्यमूप् स्यात् सञ्ज्ञायाम्। भद्रबाहु: भद्रबाहू: कमण्डलू: नाम काचित् कद्रूर्नागमाता। नाम्नि किं ? वृत्तबाहु:। श्वश्रू: इदं निपात्यम्। श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रू:। आबादेर्लुक् तलुकि। आप ईप ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि। बहुला: कृत्तिकास्तासु जात: णस्य लुक् तलुकि अपीलुक् बहुला लुकि न तलेति निषेधान्न त्रि: आपीलुकि प्रकृत्यवस्थिति:। एव अश्विन्यां जात: णलुकि ईपो लुक् अश्विनी। तलुकि किं ? बहुलाना अश्विन्याश्च पति: बहुलापति अश्विनीपतिरिति ॥ २७९ ॥

इति स्त्रीत्यपाद:।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । त्र्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्री ।

त्र्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७।, प्री ।१। ।

लेरर्थे सम्बोधने त्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वोऽर्च्यो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्वादिभिर्लिङ्गाना रूपाणि निरूप्य स्वादीनामर्थान् निरूपयति त्र्यर्थेत्यादि । त्रिर्लिङ्ग लेरर्थो त्र्यर्थः अर्थोऽभिधेय' । यथा "शब्देनोच्चार्य्यमाणेन यद्वस्तु प्रतिपाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थ सञ्ज्ञयेति" प्राञ्चः । एवमर्थात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाश्च । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यः अतएव शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्चेति प्राञ्चः । ततश्च कृष्णशब्दस्यार्थो विष्णुरिति । किञ्च यदा लिङ्गार्थादतिरिक्त कर्माद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थः । अन्यथा कृष्ण शब्दस्य कर्मत्वादावपि विष्णुवाचकत्वात् कृष्ण स्मरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तत्र एकत्वाद्यभिधाने शक्तिस्तु क्त ह व्यानीति सूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्व द्वित्व बहुत्वेषु क्रमादेकवचन द्विवचन बहुवचनाना प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घट' घटौ घटाः इति । एव द्वौ बहव इत्यादिषु सङ्ख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरेवाभिहितेषु एकत्वादिषु तेभ्यो विभक्तिप्रयोगो व्यर्थेति वाच्यं नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत इति नियमेनैव केवलाना प्रयोगाभावात् । ततश्च पदत्वार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थञ्च प्रयुक्तया विभक्त्या प्रकृत्यर्थ एवानूद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानामिति प्राञ्चः । पुंस्त्वादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह कृष्णः श्री' ज्ञानमिति । ननु कृष्ण इत्यत्र क्रियारहित वाक्यं नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारेणैव उक्तार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ त्र्यर्थ ग्रहण कथमिति चेत् ? सत्यं यत्र असमापकक्रियापद कर्त्रादिपदयुक्त तत्रैव तन्न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारः । यत्र तु केवलो रूढशब्द प्रयुज्यते तत्र वाक्यत्वाभावात् तन्न्यायस्यावसरो नास्तीति विस्तारस्तु कारकशेषे द्रष्टव्यः । एवम् एकादिशब्दो यदा संख्येयवाचो तदा घटादिना समाना

धिकरण: स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा एको घट इत्यादि। यदा तु सङ्ख्या-भाववाची तदा घटस्यैक इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठी। एवञ्च प्रस्थादिशब्दो यदा परिमेयवाची तदा व्रीह्यादिना समानाधिकरण स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा प्रस्थो व्रीहिरित्यादि। यदा तु परिमाणमात्रवाची तदा व्रीहे प्रस्थ इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीति सम्प्रदाय। अन्यत्र व्यासक्तस्य काय्यान्तरे नियोजनार्थ-माभिमुख्यविधान सम्बुद्धि। हे वृक्ष ह खते हे फल इत्यादावचेतने तु उपचार.। उक्तोऽर्थो यस्य तदुक्तार्थ कारकम्। तदुदाहरति सर्व इत्यादि। सर्व. शिव अर्च्च-तेऽर्य्यमिति अस्य कर्म्मणि ध्यण् अत्र सर्व इति कर्म्मोक्तम्। जीव्यतेऽनेनेति जीवन करणेऽनट् अत्र सर्व इति करणमुक्तम्। पातीति पाता कर्त्तरि तन् अत्र सर्व इति कर्त्ता उक्त.। दीयतेऽस्मै इति दानीय. कृद्धो कभाव इत्यनेन सम्प्रदानेऽनीय अत्र सर्व इति सम्प्रदानमुक्तम्। प्रभवत्यस्मादिति प्रभव अपा-दानेऽल् अत्र सर्व इत्यपादानमुक्तम्। लीयतेऽस्मिन्निति लय अधिकरणेऽल् अत्र सर्व इत्यधिकरणमुक्तम्। त्येरुक्ताथे के इति बहुवचननिर्देशादन्यैरप्युक्तार्थ प्रथमा। तथाच वार्त्तिके तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-न्तीति। तिवाद्यैर्यथा। रामो वन ययौ अत्र कर्त्तोक्त:। रामेण रावणो जघ्ने अत्र कर्म्मोक्तम्। कृद्भि. स्वयमुदाहृतम्। तद्धितैर्यथा वाचाकृत वाचिक अत्र कर्म्मोक्तम्। तर्कं वेत्त्यधीते वा तार्किक. अत्र कर्त्तोक्त:। समासैर्यथा। आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष। छिन्नश्छागो येन स छिन्नच्छाग. खड्ग। कृता पूजा येन स कृतपूजश्छात्र। दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिविप्र:। निर्गता: पर्णा यस्मात् स निर्गतपर्णो वृक्ष। सुष्ठु तारा यत्र तत् सुतारमाकाशम्। एवञ्च असाम्प्रतमित्यव्ययेनाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हित' पन्था: समारोढुमसा-म्प्रतमिति। विषवृक्षोऽपि सवर्द्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादौ असाम्प्रतमिति अयुक्त इत्यर्थ। तथाच युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने इत्यमर'। एवञ्च इति शब्देना-प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्यय नाम। कृष्णेति मङ्गल नाम इत्यादाविति शब्दस्य वर्णमात्राभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्ति र्न स्यात् इति शब्दस्यैव विभक्तिकार्य्यकारित्वात पदार्थाविभावकत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्युदाहृत' इत्यादि। ननु उक्तार्थे कथ स्यात कर्म्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्य उद्दर्त्तोहि ग्रन्थ समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् सम्बन्धस्याप्युक्तार्थत्वे पीतमम्बर यस्यासौ पीताम्बरो हरिरित्यादौ प्रथमा स्यात्। अन्यथा त्येरुक्तार्थे के इति वचनेन कारकादन्यस्य उक्तार्थत्वासम्भवात् ॥ २८० ॥

श्रीरा टी—उक्तो अर्थ उक्त्यामाबर्यस्येति स. अर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् त्यर्थौ हि स्वार्थादि पञ्चात्मक केषाञ्चिन्मते स्वार्थादित्र्यात्मक'। यदुक्तम्। "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सख्याकर्मादिरेव च। अमी पञ्चैव लिङ्गार्था स्त्रय. केषाञ्चिदग्रिमा" इति। तत्र स्वार्थो विशेषण द्रव्यं विशेष्य लिङ्ग पुस्त्वादि सख्या एकत्वादि कर्मादि ढादि। तथाहि गौर्नित्या इत्यत्र स्वरूपविशेषण त्वात स्वार्थ। शब्दोह्यर्थं प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जाति' शक्यत्वात् द्रव्यम्। एव पटीय शुक्ल नीलोघट. पाचकोमैत्र' दण्डी चैत्र इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धा' स्वार्था विशेषणत्वात् गुण घट मैत्र चैत्रादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् गौ. सुन्दर इत्यादौ तु शक्याश्रयतया व्यक्तिरेव द्रव्य जातिस्तु स्वार्थ इति यद्यपि प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेर्भिन्ना एव तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते। यदुक्तम्। "अर्थ क्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च। ता एव व्यक्तयस्त्यक्तभेदा जातिरुदाहृता" इति। धर्मधर्मि-णोरभेदवादिमतेनेदम्। न च लिङ्ग त्यार्थ: कृष्ण श्री' ज्ञानमित्यादौ एकयैव सिविभक्त्या विशेषविधानानुपपत्ते'। नापि सख्या त्यार्थ एको द्वौ त्रय इत्यादौ त्र्यर्थताकल्पनात् स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम्। परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-विशिष्ट' प्रत्ययार्थं सहब्रूत इत्युक्ते स्यार्थमप्याहु। एव ढादिरपि। अस्य तु स्वाथादिचतुर्ष्वर्थेषु विषय.। ढादिषु विशेषविधानात् यदुक्त एक एकक इत्यन्ये द्वावित्यन्ये त्रयोऽपरे। चतुष्क. पञ्चक केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते। एकमते दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् त्तिजनितसस्कारविशे-षादेव सख्याकमाद्यवगम:। आढको व्रीहि' प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ लक्षणया परिमेयो व्रीहि द्रव्यम्। परिमाणन्तु स्वार्थ इति तस्माच्छक्ति लक्षणान्यतर सम्ब-न्धेन ज्ञेयमात्र वस्तु त्यर्थ इति यावत्। सम्बोधन इति स्थितस्याभिमुख्येऽभिधान अत्र त्यर्थातिरिक्तत्वात ष्या प्राप्ताया वचनं यथा हे विष्णो हे विष्णू हे विष्णव' भो वृक्ष भो वृक्षौ भो वृक्षा इत्यादि। त्यैरिति अस्योपलक्षणत्वात् पीताम्बर ज्ञातराम. विषवृक्षोऽपि सवर्द्ध्य स्वय छेत्तुमसमाम्प्रतम्। मर्नास्विगर्हित पन्था: समारोढुमसाम्प्रतमित्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि प्री। के सतीति कमिह क्रिया-निमित्तभूत ग्राह्य तेन मृदुभ्रयते इत्यत्र मृदुनो नोक्तार्थता इदमप्युपलक्षण तेन शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ ष्यर्थस्योक्तत्वात् को राम का सीता इद ज्ञान-मित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि त्यर्थे प्री। ये तु सर्वं हि वाक्य क्रियया परिसमा-प्यते इति न्यायादस्तीत्यादि अध्याहरन्ति तन्मते त्यर्थग्रहण कृष्ण' श्री ज्ञानमि-त्यादौ त्यर्थमात्रप्रतीत्या प्रीविधानार्थं क्रियाध्याहारस्य वक्तृतात्पर्य्यानुरोधात। अतो क्तार्थे पृथक् प्रीविधानात द्वादीनामनुक्त एव विषय'। त्यैरुक्ताना क्रमेण उदा-हरण सर्व इत्यादि सर्व इत्यस्य षट्सु अन्वय:। सर्वोऽर्चते अर्चधौढे ष्यण् सर्वेण

२८१। कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्स्थासन्वध्युपावस-ड ं ढं ह्री।

कर्म—ड १।, ढ १।, ह्री।१।।

कार्य्यं क्रियाविशेषण अभिनिविशादेर्डश्च ढसंज्ञं स्यात् तत्र च ह्री। रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन्।

जीव्यते जीवधीर्घेऽनट् सर्व, पाति पाधोर्घे ढन् सर्वाय दीयते दाधोर्भेऽनीय'। अन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्ते। सर्वात् प्रभवति प्रपूर्व भूधोर्ज्जेऽल् सर्वे लीयते लीधल्र्डोऽल्॥ २८०॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम्। करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात कर्त्तु-र्व्यापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थ। अतएव क्रियाव्याप्य कर्मेति क्रमदीश्वर, (कर्त्तु-रीप्सिततम कर्म इति पाणिनि,। तद्भिन्नत्वे सति क्रियाजन्यफलशालित्व कर्मत्वमित्य-परे।) तच्च कर्म त्रिविधम्। निर्वर्त्त्यं विकार्य्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्त्यते उत्पाद्यते यत्तन्निर्वर्त्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घट करोति इत्यादि। विक्रियते विद्यमान वस्तु अवस्थान्तर नीयत इति विकार्य्यम्। तच्च द्विविध प्रकृतेरुच्छेदक प्रकृतेर्गुणान्तरा-धायकञ्चेति। आद्य यथा काष्ठ भस्म करोतीत्यादि अन्त्य यथा सुवर्णं कुण्डल करोतीत्यादि। यथाचोक्तम्। "यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूत विकार्य्यं काष्ठभस्म-वत्। अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवदिति"। निर्वर्त्त्यविकार्य्याभ्या-मन्यत् प्राप्यम्। यथा ग्राम गच्छति चन्द्रं पश्यति इत्यादि। अनीप्सितमिति चतुर्थं कर्मेति क्रमदीश्वर,। यथा पाप त्यजति धार्मिक,। क्रियाया विशेषण क्रियाविशेषणम्। क्रिया धात्वर्थ' तस्य च शब्दत्वाभावात् लिङ्गसङ्ख्याभाव, पुंलि-ङ्गादि कार्य्यं सङ्ख्या च न सम्भवत्येव। ततश्च तद्विशेषणस्य लिङ्गस्यापि लिङ्ग-सङ्ख्ययोर्नियमाभावे सामान्यत्वान्नपुंसकत्व प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावा-च्चैकवचनान्तत्वम्। तेन कवय श्लोक साधु पठन्ति कविना श्लोका साधु पठ्यन्ते इत्यादौ कर्त्तुः कर्मणोर्वा बहुत्वेऽपि क्रियाविशेषणस्य एकत्वमेव। किञ्च पृथग्रूप-क्रियाया विशेषणस्य कर्मत्वादिक न स्यादिति क्रमदीश्वरः तेन साधुः पाकः साधू पाकौ साधवः पाकाः। क्वचिद्द्वितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन द्रव्यत्वातिदेशात् पाकस्य पृथग्रूपत्वमिति गोयीचन्द्र,। क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वे-ऽपि अकर्मक धातूनामकर्मकत्वमेव। तेन शिशुना साधु सुप्यते इति भावप्रत्यय,।

श्रीशोऽधिशेते ऽहि मधिष्ठितोऽब्धि-
मध्यास्य घोषं मथुरामनूष्य।

शिशुः साधु सुप्तः इति कर्त्तरि क्त। माता शिशुं साधु स्वापयतीत्यादौ अज्ञान्त-कर्त्तुं कर्मत्व सञ्ज्ञा फलन्तु स्तोक बिभेतीति स्तोकभीः स्तोकभ्यौ स्तोकभ्य। मन्द लुनातीति मन्दलू' मन्दल्वौ मन्दल्व' इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् कव्याद्यनेकाच इति यवौ। अभेर्निः अभिनि' अभिनेर्विंश' अभिनिविशः शीङ्श्च स्थाश्च आस् च शीङ् स्थास' अधेः शीङस्थास' अधिशीङ्स्थासः अनुश्च अधिश्च उपश्च आङ् च अन्वध्युपाः तेभ्योवस, अन्वध्युपावस.। अभिनिविशश्च अधिशीङस्थास् च अन्वध्युपावस चेति तेषां ङ अभिनिविशाधिशीङ्स्थासन्वध्युपावस ङम्। पश्चात् कर्म च क्रिया-विशेषणञ्चेति समाहारः। राम नमतीत्यादि। सन् साधुर्धर्मानभिनिविश्य सानन्द यथा स्यात्तथा राम नमतीत्यन्वय'। राम इति नमनक्रियाव्याप्य कर्म सानन्दमिति क्रियाविशेषण क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषण स्यादिति ज्ञापय-न्नाह सानन्दमिति। सह आनन्देन वर्त्तते यत्तत् सानन्द आनन्दसहिताभिन्नो नमस्कार इत्यर्थं'। एव मन्द पचतीत्यत्र मन्दाभिन्न पाकः शीघ्रं गच्छतीत्यत्र शीघ्राभिन्न गमनमित्यर्थः। अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्व न स्यात् आनन्द, सुख नमस्कारः करशिर'संयोगादिः एतयोरभेदात्। धर्मानिति अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम्। श्रीशः इत्यादि। य' श्रीशः अब्धिमधि-ष्ठित, सन् अहिमधिशेते घोषं अध्यास्य मथुरा अनूष्य द्वारकामध्युषितः। विकु-ण्ठञ्च उपावसत् स नोऽस्माक हृत् हृदय आवसतादित्यन्वय.। अहिमिति अधि-शीङोऽधिकरणम्। अब्धिमिति अधितिष्ठतेरधिकरणम्। घोषमिति अध्यास्तेर-धिकरणम्। मथुरामिति अनुवसतेरधिकरण द्वारकामिति अधिवसतेरधिकरणं विकुण्ठमित्युपवसतेरधिकरण हृत् इति आवसतेरधिकरणं सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया। आवसतादिति तुपः स्थाने तातङ्। एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे कर्मणि प्रत्ययोऽपि। यथा मण्डल मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे। सव्या-पसव्य द्विमुखी नकुलाधिष्ठितो ह्वय इति। बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गता-ध्वन। द्वारीतीत्स्पष्टमारीचा मलयाद्रेरुपत्यका इति रघु.। अत्र गृहे अधिष्ठान कल्याणेऽभिनिविश.। यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते इति जौमराः। स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघ। इत्यादिकन्तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम्। एवञ्च उपपूर्ववसतेरभोजनार्थस्य न स्यात्। तेन तीर्थे उपवसते उपवास करोतीत्यर्थ.।

यो हारकामध्युषितो विकुण्ठ-
मुपावसचावसतात् स ह्रन्नः ॥

अभाजनार्थस्य किम्? तीर्थमुपवसति तीर्थे निवसतीत्यर्थः एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्ता इति। एकरात्रमुपोष्यैव इत्यादि च सदाध्वादि व्याप्ताविव्यनेन कालस्य कर्मत्वम्। अधिशीङस्थासामकर्मकाणामेव ग्रहणम्। तेन वने राजान-मधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः। गत्यर्थाढ शीति सूत्रे जनजृ इति इयोर्ग्रहण ज्ञापकात् अनुपूर्वयोरेतयो. प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति बोध्यम्। तेन राममनुजातोऽच्युत। विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वय वक्ष्यति। असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघु ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—क्रियाया विशेषण क्रियाविशेषण नेर्विश निविश: अभेर्निविश: अभिनिविश शीङ् च स्थाश्च आस्च तत् अधि शीङस्थास् अधिशीङस्थास अनुश्च अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्योवस. अभिनिविशश्च अधिशीङ स्थासूच अन्वध्युपावसश्च तत् तस्य ङ तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अभनिर्विशाधि शीङ स्थासन्वध्युपावसङश्च तत्। यत् क्रियते कर्त्तु. क्रियया यद्वाप्यत तत्कर्म तत्त्रिविध निर्वर्त्त्य विकार्य्य प्राप्यञ्चेति तत्र कर्त्तु. क्रियया यस्योत्पाद. प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्त्य यथा कट करोति पुत्र प्रसूयते इत्यादि। कर्त्तुः कियया यस्या. प्रकृतेरनुच्छेदेनोच्छेदेन वा अवस्थान्तरो त्पत्तिस्तद्विकार्य्यं यथा वस्त्र रजति काष्ठ दहतीत्यादि। कर्त्तु क्रियया कृतविशेष-सिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्तु न ज्ञायते तत्प्राप्य यथा वेदमधीते सूर्य्य पश्यति इत्यादि काष्ठ भस्म करोति सुवर्ण कुण्डल करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्य्ये भस्म कुण्डल निर्वर्त्त्ये। यदुक्तम्। यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते। परे त्वनीप्सितमपि कर्मा-न्तरम्। तद्द्विविध प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च। यथा ओदन बुभुक्षुर्विष भक्षयति ग्राम गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति इत्याहु। तदसन्मते निर्वर्त्त्य विकार्य्यभिन्न प्राप्यमिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति। चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसयोगावच्छिन्न-गतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढत्वम्। विवृक्ष त्यजतीत्यादौ तु पूर्वदेशविभागावच्छिन्न-त्यागक्रियाव्याप्यत्वात् वृक्षस्य ढत्वम्। अतएव गमित्यजोर्नैकपर्य्यायता इति। सुख गच्छति पाप त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्ढत्वम्। एव

२८२ । देशाध्वकालभावं वाढैः ।

देश—अध्वन्-काल-भाव १।, वा ।१।, अढै ३॥।

अढै र्धुभि र्योगे एते ढसंज्ञा वा स्युः ।

पुष्पमाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्षणया कर्त्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भ्रमराणां ढत्वम्। वलिबन्धमाचष्टे वलिं बन्धयति कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्यादौ बन्धवधाख्यानकर्त्तु' क्रियाव्याप्यौ बलिकंसौ कथानुबन्धस्य तन्निबन्धत्वात्। क्रियाध्वर्थ. तद्विशेषणस्य एकत्व नपुंसकत्व च क्रियाया लिङ्गसङ्ख्याविनिर्मुक्तत्वात्। साधु पाक. साधू पाकौ साधवः पाका इत्यादौ कृद्विहितौ भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते' पुंस्त्वैकत्वद्वित्वादय स्युरेव। ढत्वातिदेशात्तु मृदु नयतीति मृदुनीस्तौ मृदुन्यौ इत्यादौ कव्यायनेकाच इति यः। राममित्यादि। धमानभिनिविश्य सानन्द यथा स्यात्तथा राम नमतीत्यन्वयः। सन् धीरः धर्माधियातीताभिनिवेशोत्तररामविषयक सानन्दाभिन्नत्वाश्रयः इत्यर्थः। शेशो घोषमध्यास्य पश्चान्मथुरामनूष्य अब्धिमधिष्ठित. सन् अहिमधिशेते। यश्च द्वारकामध्युषित सन् विकुण्ठ वैकुण्ठमुपावसत् स नोऽस्माक हृदयमावसतादित्यन्वय । कल्याणेऽभिनिवेश' पापेऽभिनिवेश. या या सञ्ज्ञा यस्मिन्नभिनिविशते त्वय्यभिनिविष्टमनस. अत्राधिष्ठान कुरु गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् ङमेव। तीर्थे उपवसति ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्त वसन्नित्यस्य ङम्। तथाच तीर्थे ग्रामे वा वसन् सन् त्रिरात्रमेकरात्र वा उपपसतीत्यर्थ.। यदुक्त वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरण मतम्। अप्रयुक्त त्रिरात्रादिकर्मचोपवास स्मृतमिति भाष्यम्। एके तु अनशनार्थस्योपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहु.। तन्मते एकादशीषूपवसन्ति निरम्बुभक्ता। उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ सदाध्वादिना ढम्। एतेषां ढत्वविधानात् धर्मा अभिनिविश्यन्ते शेशेनाहिरधिशय्यते इत्यादौ ठे त्य.। रणे राजानमधितिष्ठतीत्यादौ न स्यात्। एषामढानामेव ग्रहणात् रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः॥ २८१॥

देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्चेति समाहारः। देशः पृथगेकैकदेश नदीवनपर्वतादि.। अध्वा अध्वपरिमाण यथा किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च कालः किष्कुचतुःशतम्। चतुर्हस्तोधनुस्तस्य सहस्र क्रोश उच्यते। क्रोशद्वयन्तु गव्यूतिस्तद्द्वयं योजनं विदुरिति कालः क्षण दण्ड मुहूर्त्त प्रहर दिनरात्रि पक्ष मासवत्सरादि' भावो धात्वर्थ.। नास्ति ढ कर्म येषां ते अढाः तैः। अकर्मकसम्बन्धस्तुत्यादि

नदी र्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नक्तेष्वहर्निशि।
चंक्रमित्वा प्रियानीतिं रामो रक्षोवधे स्थितः॥

अन्ताढगत्यर्था इत्यत्र इश्च। नदीरित्यादि। रामो नदीर्वनेषु च उषित्वा अहर्निशि नक्तेषु क्रोशान् चक्रमित्वा प्रियानीतिं प्रियाया आनयनक्रियायां रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः। नदीरिति नद्यां वसतेरसम्भवान्नदीशब्देन लक्षणया नदीतीरमुच्यते उषित्वेति वसे श्वौ निवासेक्त्वाच् तद्योगान् नदीरिति कर्मत्व पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी। चक्रमित्वेति वक्र क्रामतीति यङ् तत क्त्वाच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तद्योगात् क्रोशानिति अहरिति च कर्मत्व पक्षे नक्तेष्विति निशीति च सप्तमी। स्थित इति स्थाधातो कर्त्तरि क्त तद्योगात् प्रियानीतिमिति कर्मत्व पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद-कर्मकैर्योगे व्याप्तौ गम्यमानायाम् अभिव्याप्य इत्यादि क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति देशादिभ्यो द्वितीया स्यान्नतु तेषां कर्मत्वमिति। काशी वसति क्रोश स्वपिति मासमास्ते ओदनपाक स्वपिति। भावे प्रत्यये तु काशीसुष्यते क्रोश सुप्यते मास मास्यते ओदनपाक सुप्यते। अभिव्याप्य इत्यादेरध्याहारेतु कर्मणि प्रत्यये कृते काशी उष्यते क्रोश. सुप्यते मास आस्यते ओदनपाक. सुप्यते क्रोश कुटिला नदीत्यादिकन्तु भवतेर्गम्यमानत्वात्। अढैः किं ? दिने ग्रन्थं पठति रात्रावोदनं पचति॥ २८२॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत्। नास्ति ढ येषां ते तैः। देशो नदभूधरकन्दरादिरध्वाध्वमान करयोजनादि.। कालो मुहूर्त्तायनवत्सरादिर्भाव-स्तदर्थत्वपरो बधादिः। करो हस्तमानम्। नदीरित्यादि। नदीर्वनेषु च उषित्वा वास कृत्वा क्रोशान्नक्तेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्तत. भ्रमण कृत्वा रामः प्रियानीतिं सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसां बधविषये स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थ। एव कुरून् स्वपिति कियन्तमध्वानं तिष्ठति मास स्वपिति गोदोहं वसति पक्षे कुरुषु स्वपितीत्यादि। ढत्वविधानात् नद्यः उष्यन्ते क्रोशाश्चंक्रम्यन्ते मासः सुप्त. इत्यादि स्यात्। विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यते जनैरित्यादि। अढा धवः सत्तादर्थेषु वर्त्त-मानाः। तथाच सत्तानिवासासन सिद्धि वृद्धि क्रीडा रुचि स्यन्दन जीवनेषु। वृत्त्यस्थिति वास विशेष लज्जासङ्गो स्मृति क्रन्दन भाषणेषु। शुद्धौ जये जागरणे प्रकम्पे स्वप्नक्षयोद्वेगमदेषु दुर्गतौ। यत्ने रुदे नाद कृतौ धवोऽढा ढस्याविवक्षावशत सढाश्च। तथाच भागुरिः "धातोरथान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविव-क्षातः कर्मणोऽकर्मिका. क्रिया" इति। केचित् सढैरपि रात्रिमोदनं पचति

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम् ।

सदा ।१।, अध्वादि ।१।, व्याप्तौ ७, सर्वैः ३।।।, सिद्धे ७।, तु ।१।, ध १। ।

सर्वैर्धुभिर्योगे अत्यन्तसयोगे अध्वादयो नित्यं ढसञ्ज्ञाः स्युः, अर्थसिद्धौ तु धसञ्ज्ञाः ।

रात्रिरोदन पच्यते। पचि रात्रावोदन पचतीत्यादिकमिष्यत इत्याहुः। इद नित्यमित्यन्ये ॥ २८२ ॥

अध्वादि ग्रहण देशनिवृत्त्यर्थम्। सर्वैः सकर्मकैरकर्मकैश्च योगेऽत्यन्तसयोगे क्रियायाणामध्वादौ विच्छेदाभावे गम्यमानेऽध्वकालभावानित्य कर्मसञ्ज्ञा स्युः अर्थसिद्धौ तु पाठादीना प्रयोजनस्य ज्ञानादेः सिद्धौ सत्यान्तु करणसञ्ज्ञा स्युरित्यर्थः। भक्त्यैरित्यादि। कृष्णः क्रोश व्याप्य भक्त्यैरन्वितः सन् मासौ व्याप्य गुरुगृहे स्थितः सन् गुरूपदेशे निभृतः सन् माभ्या वाङ्मय सकल शास्त्रमध्यैष्ट इत्यन्वय। अन्वित इति अनुपूर्व इन् गतौ कर्मणि क्तः अन्वितः पश्चात् गत इत्यर्थः। पश्चाद्गमनस्य क्रोशे विच्छेदाभावात् क्रोशस्य कर्मत्वम्। अन्वित इति कर्मणि क्ते मुख्यकर्मण कृष्णस्यैव उक्तत्व नत्वातिदेशिकत्वेन गौणस्य क्रोशस्य। एव मासावधीते रात्रिमधीते। कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रिरधीता। अत मुख्यकर्माप्रयोगे गौणस्याप्युक्तत्वं मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तर्कोऽधीत रात्रि स्मृतिरधीता। एव स्थितिक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम्। निभृत इति निपूर्व भृञ धारणपोषणयो अनेकार्था हि धातव इति न्यायादयमत्र यत्नार्थः। अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः निभृत कृतयत्न इत्यर्थः। यतनक्रियाया गुरूपदेशे विषये विच्छेदाभावात्तस्य कर्मत्वम् अध्यैष्ट इति इञ अध्ययने तन् विभक्ति अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य सिद्धत्वात् मासयो करणत्वे साधनहेतुविशेषणेत्यादिना तृतीया। प्रयोजनसिद्धेरन्यत्र मासौ ग्रन्थोऽधीतो जडेन किमपि न ज्ञातमित्यर्थः। कालाध्वनोरेवाय विधिरिति जौमराः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीत्यादिकन्तु पूर्वसूत्रीय वाशब्दस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अध्वादिर्यस्य तत्। देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम्। व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत्। तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फलप्राप्तौ क्रिया परित्यागस्तत्र सर्वैरिति अढसढैरित्यर्थः। भक्त्यैरित्यादि—कृष्ण वाङ्मय शास्त्र माभ्या मासाभ्या अध्यैष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वय। कृष्णः कीदृशः भक्त्यैः

भृत्यैः क्रुष्टोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः।
गुरूपदेशं निभृतो भाष्यामध्यैष्ट वाङ्मयम्॥

२८४। घो ऽणौ ञेः शब्दाशनगतिज्ञार्थाढग्रहदृशश्रो-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूतघवहाहिंसाभक्षो ह्रक्रमाभिवादिदृशस्तु वा।

घ १।, अणौ ७।, ञे' ६।, शब्द—श्रो: ६।, अखाद—भच' ६।, हृक्र माभिवादिदृश' ६।, तु ।१।, वा ।१।।

अणयन्ताना शब्दार्थादीना यो घः स णान्तानां ढं स्यात्, न तु खादादेः, ह्रादेस्तु वा।

क्रोशमन्वित' क्रोशपरिमिताध्वान व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थ'। पुन. कीदृशः मासौ गुरुगृहे स्थित. मासद्वय व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थ। पुन कीदृशः गुरूपदेश निभृतः गुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थ। क्रोशमिति गौणढत्वेन नोक्त न्यादिण्यन्ताढगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्वमापुरित्युक्तेः। भाष्यामिति धसज्ञाफलसिद्धत्वात्। अन्तर्भूतक्रियान्तरैश्चैव ढत्वमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरैश्चैवेत्यनेन व्याप्त्यर्थमनुकर्षति। यदुक्तम्। कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः। सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति। ढत्वविधानात् मास. सुप्यते मासौ सुप्येते मासा सुप्यन्ते इत्यादौ मुख्यढाभावात् गौणे ढे त्यः। केचिद्दीं विदधति तन्मते मास. सुप्त इत्यादावव्याप्ति.। मुख्यढाभावेऽढत्वाद्भावे त्य इति कश्चित् तन्मते मास सुप्यते क्रोश सुप्यतेऽनेनेति एकादश्या न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्यवस्थया पूर्वेणैव विकल्पः। जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकाया क्रियाया आद्यक्षणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्व कालोपचारात्। क्रोश कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात्। व्याप्तौ किं मासयोरध्यैष्ट विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थ अपवादोऽयमिति परे। कालध्वनोरेवाय विधिरित्यन्ये॥ २८३॥

अशनमिति अशभोजने इत्यस्यानटि रूपं भोजनमित्यर्थः। ज्ञेति जानातेः क्विपि रूपं ज्ञानमित्यर्थः। शब्दश्च अशनश्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञा. ते अर्था येषां ते शब्दाशनगतिज्ञार्था.। नास्ति ढ कर्म येषा ते अढा.। शब्दाश्न-

गेयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत्।
स्वधामागमयच्छत्रून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत्।
धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम्।
दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वेणुमश्रावयच्च गाः॥

गतिज्ञार्थाश्च अदाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्चेति समाहारस्तस्य। सूत, सारथिर्वः कर्त्ता यस्य स सूतवः न सूतवोऽसूतव स चासौ वहश्चेति असूतववहः। न हिंसा अहिंसा अहिंसाया भक्ष, अहिंसाभक्ष'। खादश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्वाश्च अदश्च असूतववहश्च अहिंसाभक्षश्चेति समाहारः। न खादनी क्रन्दायशब्दाय-ह्वादासूतववहाहिंसार्थभक्ष, अखादनी क्रन्दायशब्दायह्वादासूतववहाहिंसाभक्ष, तस्य। अभिवाद्दि' अभिवादि अभिवादिश्च दृशश्च अभिवादिदृशौ मे आत्मनेपदे अभिवादिदृशौ माभिवादिदृशौ च ह्वश्च क्रश्च माभिवादिदृशौ चेति समाहारस्तस्य। खाद अद अहिंसाभक्ष एषामशनार्थत्वात् नी अय असूतववह एषां गत्यर्थत्वात् क्रन्दाह्वा एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्तौ निषध,। शब्दायेति नामधातु, शब्द करो-तीत्यर्थे शब्द सुख कष्टादेरिति ञ्यप्रत्ययान्त। अस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकत्वा-च्छब्दार्थत्वाद्वा प्राप्तौ निषेध। गेयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गेयमध्यापयत् इङ्क अध्ययने अधीङ्त्व अध्ययने ञि, अस्य अन्यान्तकालीनकर्त्तृणां गोपानां कर्मत्व एव सर्वत्र। विष्णुर्गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् भुज धौ त्राणे मक्षे ञि। विष्णुः शत्रून् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हत्वेति शेष औ गमॢ गत्या ञि,। विष्णुर्भक्तान् तत्त्व याथार्थ्यमबोधयत्। बुध्यौ ङ बोधने ञि,। विष्णु, धर्ममस्थापयत् ञि ष्ठा स्थाने ञि। विष्णुर्विधिं वेदानग्राहयत् ग ग्रह आदाने ञि'। विष्णुर्दै-त्यान् शक्तिमदर्शयत्। दृशौ प्रेक्षे ञिः। विष्णुर्गा वेणुमश्रावयच्च श्रुर्गतौ श्रुतौ ञि,। खादादिस्तु—राम कपिभीरक्षांसि अखादयत् खादृ भक्षणे ञि,। अस्य अन्यान्तकालीन कर्त्तृणां कपीनां कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् तृतीयैव, एव सर्वत्र। रामः कपिभीरक्षांसि ऊर्द्धलोकमनाययत् नीञ्प्रापणे अस्य द्विकर्मक-त्वात् कपयोरक्षांसि ऊर्द्धलोकमनयन्निति स्थित ततोञि नीवर्जनाद्गत्यर्थं ग्रहणे-नैव प्राप्त्यर्थं ग्रहणमिति सूचितम्। पिता पुत्र धन प्रापयति। ननु मा प्रापय भर्त्तुरन्तिकमिति कालिदासः। राम, कपिभीरक्षांसि आक्रन्दयत् आह्वयदित्यर्थ,। आङ्पूर्वक्रन्दतेः रोदने आह्वाने ञिः। राम, कपिभीरक्षांसि आय शीघ्रं आययत्

खादादेस्तु—रक्षांस्यखादयदनाययदूर्द्ध्वलोक—
माक्रन्दयत् कपिभिरायययदाशु रामः।
शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च
शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

प्रापयदित्यर्थः। अयङ गतौ णि। रामः कपिभीरक्षांसि शब्दाययन् रिपुम् अजूहवत् इत्यन्वयः। शब्दाययन्निति, शब्द करोतीति ण्यन्तो णौ शतन्तम्। अजूहवदिति ह्वेञोऽसङ्ख्यायां णि द्विर्विभक्ति अङि द्वित्वे ह्वेर्जिरित्यादि आह्वयदित्यर्थः। राम कपिभीरिपु आदयच्च अदलभक्षे णिः। रामः कपिभिः शैलान् अवाहयत् वहौञ प्रापणे णि। रामः कपिभिरिष्टभक्ष्य फलमूलादि अभक्षयत् भक्ष भक्षणे णि। सारथि कर्त्तृकवहहिंसार्थभक्षयोस्तु वाह्यानित्यादि—हरिः वाहान् घोटकान् पार्थमर्जुनमवाहयत् सारथिर्भवेत्यर्थः अमारथिकर्त्तृकत्वाद-ज्ञन्त कालीन कर्त्तृणा वाह्याना कर्मत्वम्। सारथिशब्देनेह गवादीना नियन्ताप्युच्यते, तेन वाहयति धान्य बलीवर्दान् यज्ञदत्त। हरिवाहान् अरीन् अभक्षयच्च अत्र हिंसार्थत्वादज्ञन्तकालीनकर्त्तृणा कर्मत्व हिंसा तु प्राणवियोगफलकव्यापार। ह्रादेस्तु—राघवः कीशान् शैलान् अहारयत् पक्षे ऋक्षैर्भल्लूकैर्वृक्षान् अजीहरत्। राघव, कपीन् सेतुमकारयत् पक्षे वानरैरपि सेतुमकारयदिति। राघवो जानकीं वृद्धान् अभिवादयते स्म। पक्षे लक्ष्मणेन च वृद्धान् अभिवादयते स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वो वदधातुः ज्ञन्तो नमस्कारे वर्त्तते। पुनर्णौ कृते पूर्वञेर्लोपे फलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। से कि पिता पुत्रेण गुरुणाभिवादयति। वादीति ग्रहणादेकज्ञो। शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्कारार्थत्वात् गुर्वादे कर्मत्व नित्यमिति। लक्ष्मण, सीता आत्मानमदर्शयत अदर्शयतेति ज्ञन्तकालीनकर्म्मकर्तृत्वात् ञेर्ङ्डोघे इत्यात्मनेपदम्। से कि ? पिता पुत्र चन्द्र दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव। एव पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्र दुग्ध पाययतीत्यादि। एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेष तथाच सम्बिद्भगवतीदेवी स्मृत्यनुभवभेदिकेति तार्किकाः। तेन गुरुः शिष्य श्लोक स्मारयतीत्यादि। प्रेरकक्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वे सिद्धे शब्दार्थादीना ग्रहण नियमार्थम्। तेनाय नियमः। ज्ञन्ताना मध्ये शब्दार्थादीनामेव कर्त्तुः कर्मत्व नान्येषामिति। अत एव पिता पुत्रेणान्न पाचयति राजा भृत्येन शत्रु घातयति। गृही गोपेन गा रक्षयतीत्यादौ न स्यात्। शब्दादयः प्रेरणार्था एव न तु शब्दाद्यर्थाः तेन

सारथिप्रवहहिंसार्थभक्षयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः॥

ह्रादेस्तु—शैलानहारयत् कोशान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत्।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः।

पुनर्णौ कृते तेषां न स्यात्। यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति राजा भृत्येन पुत्रं ताम्बूलं भोजयति राजा पुत्रेण भृत्यं ग्रामं गमयति पिता पुत्रेण शिष्यं श्लोकं बोधयति गृही पत्न्या पुत्रं धनं स्थापयति राजा पुत्रेण विप्रं भूमिं ग्राहयति गृही पत्न्या पुत्रं चन्द्रं दर्शयति गुरुः शिष्येण पुत्रं गीतं श्रावयति। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातोः देशादेः कर्मत्वेऽपि अण्यन्तकालीनकर्त्तुः कर्मत्वं स्यादिति बोध्यम्। यथा गुरुः शिष्यं रात्रिं जागरयति अतएव द्विकर्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपी रजनीमजागरीदिति स्वयं वक्ष्यति। एवं अधिशीङादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि स्यात्। तेन राजानो यौगिकं देशमधिष्ठापयतीति क्रमदीश्वरः। त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः इति भट्टिः। एवं सकर्मकाणामकर्मत्वेऽण्यन्तकर्त्तुः सुतरां कर्मत्वम्। यथा शत्रुराहते पीडितो भवति शूरः शत्रुमाघातयतीत्यादि। अन्यत्रापि देवदत्तं शतं ज्ञापयति। मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या। त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैरिति रघुः। छात्रमाघ्रापयदामोदम्। लोकमोचयते रूपमित्यादि॥ २८४॥

श्रीरा टी—नञि अणिसन्निन्। शब्दश्च अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च ते अर्था येषां ते। नास्ति ढं कर्म येषां ते। शब्दाशनगतिज्ञार्थाश्च अढाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्च तत्तस्य पुंस्त्वं क्लीवत्वात्। नास्ति सूतघो यस्य सः सचासौ वहश्चेति सः। न हिंसा अहिंसा तस्यां भक्षः सः खाद्य नौश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्राश्च अदश्च असूतघ वहश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनो क्रन्दाय शब्दाय ह्रादासूतघवहाहिंसा भक्षः तस्य। अभेर्वादिः स अभिवादिश्च दृक् च तौ मे आत्मनेपदे तौ हश्च कृश्च माभिवादि दृशौच तत्तस्य। शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दढा धव इति यावत्। तथा पुत्त्रं सूत्रं पाठयति शिष्यं शास्त्रं वाचयतीत्यादि। अशनार्था भक्षणार्था यथा आशयति विप्रमन्नं पाययति पान्थं जलमित्यादि। प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं इत्यादौ गौणे भोजनार्थत्वात् ढत्वम्। गत्यर्था गमनार्था यथा गां व्रजं गमयत्यजं इत्यादि। प्रवेशारोहणतरण प्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशयन्मन्दिरमध्यर्सनम्। तामङ्कमा'

स्वाभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च।
सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणः॥

रोष्य सुता प्रतस्थे प्रियासुदन्वन्तमतीतरद्धरिः। ननु मां प्रापय भर्त्तुरन्तिकं रावणं गमय प्रीतिमित्यादौत्येके। तन्मते सित स्मितसा सुतरां सुनेवपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन्। द्विजावलीव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मिता वाचमवोचदच्युत. इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात्। अन्ये तु प्रावेशयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्थो 'गति' प्रतीयते इत्याहुः। ज्ञानार्थो ज्ञानार्थो यथा बोधयति शिष्यं धर्मम्। ज्ञापयति नृपं हिताहितम्। प्रापयति जायां पुष्पम्। स्पर्शयति गात्रं कामिनीमित्यादि। अद्याः सत्तायथा: यथा आसयति सुतं शाययति पतिमित्यादि मदं शाययति सुतं मासमधिशाययति पतिमित्यादौ औपाधिकसट्टत्वेऽपि स्वभावासिद्धाढत्वमादाय अव्यान्तघस्य ढत्वमिति। धूना सढत्वव्यवहारो हि कर्त्तुं क्रियाव्याप्यढेनैव। अन्यथा शीघ्रं भयते इत्यादावपि ढे त्यः स्यात्। तथाच त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र'। विवेकदृश्यत्वमगात् सुराणां स मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे॥ एवं विप्रो मैत्रं चैत्रं सञ्चोधयति इत्यादि। अचैर्देवयते हरिर्हरेणेत्यत्र न स्यात् वाशब्दस्य व्यवस्थया धपर्चेऽपि सढत्वातिदेशात्। परे तु ग्रहधु न गृह्णन्ति। अयन्तु अजिग्रहत् तं जनकौ धनुस्तत् येनार्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी। जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभाङ्चौद्रघुनन्दनस्तत्। अयाचितारं न हि देवदेवमद्रि. सुता ग्राहयितुं शशाक समर्थो न बभूव इत्यादि प्रयोगात गृहीतवान्। अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृशः सिद्धे ग्रहणाद्दर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थ.। एव ज्ञानार्थत्वेऽपि शीर्ग्रहणं क्वचिदन्यत्रापीति ज्ञापनार्थम्। तेन पुरुहूतविषो वृषुं युक्तान् यानस्य वाजिनः। आयूंषि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयदिति भट्टि। ग्रसेन पौरवं त्याजयति। मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या।

अत्र दापयतीत्यादि स्यात्। अच खाद,ह्वाह्विसायभचामशनार्थे तृतघवद्वा गत्यर्थतया क्रन्दशब्दायह्वामढतया प्राप्ते निषेधः। ह्वञोऽव्यवहारार्थतया क्नोढाविवक्षया दृशश्च ानत्वे प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते विकल्पः। क्नः स्थेयादौ क्नः सढत्वादप्राप्ते ह्व.स्थेया औ क्नः सढत्वादप्राप्ते विभाषेति भाष्यम्। गेयमध्यापयदित्यादि। गोपा गेयं अध्यैयरन् तान् गोपान् गेयं अध्यापयत्। गोपा याज्ञिकान् अभुञ्जत गोपान् याज्ञिकान्

अभीजयत्। ग्रचव: स्वधामागच्छन् शत्रून् स्वधामागमयत् शस्त्रपूतान् ज्ञात्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तु प्रेरितवान् इत्यर्थ:। भक्तास्तत्त्व मबुध्यन्त भक्तान् तत्त्व मबोधयत् परमात्मानं बोधितवान् इत्यर्थ.। धर्मोऽतिष्ठत् धर्मं अस्थापयत्। अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकशिचादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थ'। विधिर्वेदानग्टह्णात् विधि वेदानग्राहयत् ब्रह्माण वेदबोधित कर्म कर्त्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थ'। दैत्या शक्तिमपश्यन् दैत्यान् शक्ति अदर्शयत् स्वा शक्ति प्रकाशयितुं प्रेरितवान् इत्यर्थ। गावो वेणुमशृखन् गा. वेणुमश्रावयत् वेणुशब्दश्रवणमकारय-दित्यर्थ। विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकच'। खादादयस्त्विति कपयो रचास्य-खादन् कपिभीरचास्यखादयत् भोक्तु प्रेरितवान् इत्यर्थ। कपय. ऊर्द्धलोक-मनयन् कपिभिरूर्द्धलोक अनाययत् लोकान्तरमगमयदित्यर्थ.। कपय. आक्रन्दन् कपिभिराक्रन्दयत् रोदन कारितवान् इत्यर्थ.। कपयो रचासि आयन्त कपि-भीरचास्याययत् प्रापितवानित्यर्थ'। कपय: शब्दायन्ते कपिभि. शब्दाययन् राम इत्यस्य विशेषण सिहनाद कारितधान् इत्यर्थ। कपयाऽह्वन् कपिभिरजूहवत् अथाद्रिपुभि: सार्द्ध स्पर्द्धां कारितवान् इत्यर्थ:। कपयो रिपुमादन् कपिभीरिपु-मादयत् भोक्तु प्रेरितवान् इत्यर्थ:। कपय: शैलानवहन् कपिभि शैलानवाहयत् आनायितवान् इत्यर्थ। कपय: इष्टभच्य अभचन् कपिभिरिष्टभच्ययमभचयत अभिलषित वस्तु खादयामास इत्यर्थ। सर्वत्र राम' प्रयोजक च। वाहा: पार्थमवहन् वाहान् पार्थमवाहयत् अर्जन वोढ अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थ। हरे. सारथ्यकर्मकर्तृत्वात् ढत्वम्। वाहा अरीन् अभचन् वाहान् अरीन् अभचयत् खादायमास इत्यर्थ:। अत्र भचधोर्हिंसार्थत्वात् चस्य ढत्व उभयत्र हरि प्रयोजक-श्च। कीशा शैलान् अवहन् कीशान् शैलान् अवाहयत आनेतु प्रेरितवान् इत्यर्थ। ऋचा वृचान् अहार्षु ऋचैर्वृचान् अजीहरत् उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित। कपय सेतु अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत वानरा. सेतुमकुर्वन् वानरै: सेतुमकारयत उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित:। जानकी वृद्धानभि-वादयतिस्म जानकी वृद्धानभिवादयतेस्म लच्मणो वृद्धानभिवादयतिस्म लच्मणेन वृद्धानभिवादयतेस्म नमस्कर्त्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थ.। अभिपूर्ववदक वाक्सन्दे-शयोरित्यर्थ. तस्मात् प्रेरणे ञि पदद्वयेन विकल्पो दर्शित। सर्वत्र राघव प्रयो-जक च'। सीता रामय लच्मणं अपश्यत् स लच्मणं सीतां रामेण आत्मान अदर्शयत ञेर्ढेऽञौ चे इति मम्। एषामिति कि पाचयत्योदन सूदेन गृही-त्यादि। परे तु गौणे क्रियापेचया घत्वे मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वे सिद्धे निय मार्थमिदमिति ब्रुवन्त. पाचयत्योदन सूद सूदेन गृही वदिग्रहण प्रपञ्चार्थमि-त्याहु। अन्ये तु उभयप्राप्तौ परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहु: ॥ २८४ ॥

२८५ ।—

याच्ञार्थं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जी नी वहः।
हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्थ मुष् पचाद्या धवो द्विढाः॥

याच्ञार्थ—वह: १॥, हृ—पचाद्या धव १॥, द्विढा १॥।

तमर्थयेऽहं मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः।
फलान्यवाचिनोद्वृक्षान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान्॥
रुरोध गोकुलं गोपीरब्रवीच्च मनोहरम्।
गोपालानन्वशात् केलीं-स्तत्राजय्यं जिगाय तान्॥

एषा क्रिया स्वभावादुभयात्मिका अत एते द्विकर्मका इति श्रीपतिदत्त। तेषां संग्रहार्थोऽयं श्लोकः। याच्ञा अर्थो येषां ते याच्ञार्थाः। ते च अर्थत् कङ् चिचिङ नाथृङ प्रभृतयः। याच्ञार्थाश्च दुहश्च चिश्च प्रच्छश्च रुधश्च ब्रूश्च शास च जिश्च नीश्च वहश्च ते याच्ञार्थदुहचिप्रच्छरुध ब्रूशासजिनीवहः। पृथक्-पदकरणं श्लोकार्द्धत्वाद्विरामार्थम्। हृश्च दण्डिश्च ग्रहश्च कृषच मन्यच मुषच पचाद्याश्च ते हृ दण्डि ग्रह कृष मन्थ मुष पचाद्याः। द्वे ढे कर्मणी येषां ते द्विढाः। एते धातवः स्वभावाद्द्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः। तमर्थय इत्यादि—अहं तं श्रीकृष्णं अर्थये अर्थत्कङ् याचने यो गोपैः सह गा दुग्धं अदुग्ध। दुहलञौ दुहि। यो वृक्षान् फलानि अवाचिनोत् चिन चिञ् चित्याम्। यो वल्लवान् गोपान् वार्त्ताः पप्रच्छ प्रच्छौश ज्ञीप्से। यो गोपीः गोकुलं रुरोध गोपीहेतुकं गोकुल-मावृणोदित्यर्थः। रुधिरौञ आवृतौ। यो गोपीः मनोहरं मधुरवाक्यञ्च अब्र-वीत्। ब्रूलञुक्तौ। यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् शासञ्, शासने। यस्तत्र केलौ अजय्यं युद्धं गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च। यो वृन्दावनं गा अनैषीत् नीञ प्रापणे। यस्तच्छिशून् गोशिशून् व्रजं अवहत्। वहैञौ प्रापणे। य आभीरीरम्बरं जहार निनायेत्यर्थः. हृञ हृत्याम्। यो दैत्यान् प्राणानदण्डयत् दण्डत् क ततृकृतौ। दैत्यानां प्राणग्रहणरूपं दण्डमकरोदित्यर्थः। यो यज्वनो आज्यमन्नं जग्राह ग ग्रह ञ आदाने। य पूतना बलमकर्षत् कृषौ आकर्षणे पूतनां विकृष्य बलमनयदित्यर्थः। योऽम्भोधिम् अमृतं ममन्थ ग मन्थ गाहे अम्भोधि-मुन्मथ्य अमृतमुत्थापयामासेत्यर्थः। यस्तदमृतं दितिजान् मुमोष मुष ग वञ्चने अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितवानित्यर्थः। योऽसौ लोकानां पुण्यपापं सुखासुख

वृन्दावनमनैषीद्गा-स्तच्छिशूनवहद्व्रजम्।
जहारारण्यमाभीरो-र्दैत्यान् प्राणानदण्डयत्॥
जग्राह यज्वनो भोज्य-मकर्षत् पूतना बलम्।
ममन्थामृतमम्भोधि मुमोष दितिजांश्च तत्।
यऽसौ पचति लोकाना पुण्यपापं सुखासुखम्॥

पचति डुञौ श पच पाके पुण्य सुख करोति पाप असुख करोतीत्यर्थ.। आद्यशब्दात् हिनु वर्द्धने गतौ गुरु शिष्य ग्राम प्रहिणोतीत्यादि। शिव वरं वृणोतीत्यादौ वरणस्यापि याच्ञाविशेषत्वात्। पुत्त्रमध्ययन याचते इत्यादाव-ध्ययनमपि याच्ञाविशेष'। जौमरास्तु ब्रू इत्यत्र ब्रवीत्यर्थं गृहीत्वा गदभाषे वदे वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहु:। तण्डुलानोदन पचति वृक्ष नौका करोत्यीत्यादि एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्न' सुवर्णं कुण्डल करोतीत्यादिवत॥ २८५॥

श्रीरा टी—याच्ञा अर्थो येषा ते पच आदौ येषा ते पचाद्या पश्चात् द्वन्द्व. वे ढे येषा ते। कर्त्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् मोचादोना ठत्वं सिद्ध अनेन तु मोचादिहेतूना कृष्णादीना ढत्व विधीयते। तमर्थयेऽहमित्यादि। यः श्रीकृष्ण. गोपै सह दोहनादिकं कृतवान् तमह मोक्षमर्थये इत्यन्वय.। शम्भु वर मृगयते टवान् वर वृणोते इत्यादौ तु मृगिवृञोर्याच्ञार्थत्वात। यो गोपैर्गा दुग्धमदुग्ध। यो वृक्षान् फलानि अवाचिनोत् वृक्षान् सघट्टयन्नाददे इत्यर्थ.। यो बल्लवान् वार्त्तां पप्रच्छ जिज्ञास्यमभिधातु प्रेरितवान् इत्यर्थ:। गोपीर्गोकुल रुरोध गोपी-रन्त स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थ। यो गोपीर्मनोहर अब्रवीत् प्रबोधवाक्य कथितवान् इत्यर्थ। यो गोपालान् केलीनन्वशात केली देशयन् विनीतवान् इत्यर्थ:। यस्तान् गोपालान् अजय्य जेतु अशक्य युद्ध तत्र केलिविषये जिगाय अजय्यं युद्ध स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थ। यो गा वृन्दावन अनैषीत प्रापयामास। यो व्रज तच्छिशून् गोवत्सानवहत नीतवान् इत्यर्थ। य आभीरीररण्य जहार गोपीररण्य प्रापयामास इत्यर्थ। यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत प्राणान् गृहीत्वा शशास इत्यर्थ। यो यज्वनो भोज्य जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थ। य पूतना बल अकर्षत् विकृष्य बल निनाय। योऽम्भोधिममृत ममन्थ समुद्रमुन्मथ्यामृत-मुत्थापितवान् इत्यर्थ:। यो दितिजान् दैत्यान् तदमृत मुमोष खण्डितवानित्यर्थ। यो लोकाना पुण्य पापं सुखासुख पचति लोकाना पुण्य सुख पचति लोकाना

२८६। धिक् समया निकषा हान्तरान्तरेणैनाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि परिप्रत्यनूपद्ग्रपर्य्यधोऽधिभिः।

धिक्—ऽधिभि ३॥।

एभिर्योगे द्वौ स्यात्।

वीप्सेत्थम्भावविङ्क्षेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती।

अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविह॥

पाप असुख पचति परिणमयतीत्यर्थं। तण्डुलानोदन पचति इत्यादौ तु प्रकृतिविकारभावेनैकमेव ढ तेन तण्डुला ओदन पच्यन्ते इत्यत्र यथेष्टं द्विद्धुग्धि-त्यनेन न गौणमुख्यव्यवहार एव ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव सख्या गृह्यते। यदुक्त, विकारभावे प्रकृतेरक कर्म यतस्तत.। द्विकर्मक व्यवस्थातो न प्रत्यय-यथेष्टता। प्रकृतेर्विकृतवापि यव चोक्त द्वयोरपि। वाचक. प्रकृते. सख्या गृह्णाति विकृतेर्नतु इति। एव एकौ वृक्ष. पञ्च नौका भवतीत्यादि। आद्य-शब्देन शिष्य धर्म वदति जाया प्रियमाचष्टे सुत वाचो जगाद राजान हितमुप दिशति। कुङ्कमवस्थान याचते अवस्थातुमनुनयतीत्यर्थं। केचित् वदत्यर्थं गृह्णन्ति। इह यद्यपि न्यादौ मन्थधु: पठितस्तथापि गौणढेत्यविधाय याचादौ द्रष्टव्य.। तथाच देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मम्न्थे इति भारवि:। तत्र न्यादौ निवहकृत्रामेव पाठ इति परे॥ २८५॥

धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमर.। समयान्तिकमध्ययोरित्यमर.। निकषा शब्दा-ऽप्यन्तिक वाची। अन्तराशब्दो मध्यवाची। अन्तरेण विना ऋते इति त्रयो व्यति-रेकवाचिन। पृथग्विनान्तरेणर्त्ते हिरुङ्नाना च वर्ज्जने इत्यमरात्। एन इति वैनोऽपीत्यनेन दिक्शब्दादङ्गङ्ख्यार्थे प्रथमासप्तम्यो स्थाने एनादेश तेन तदन्ताना दक्षिणेन इत्यादीनां ग्रहणम्। येन तेनादिसाहचर्य्यात् अतिशब्द इहाप्यनुपसर्ग एव। तेन अर्थातिक्रमार्थस्यैव ग्रहणम्। येनेति अव्ययप्रतिरूपक याङ्गयम्। तेन इति अव्ययप्रतिरूपक साङ्गयम्। अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च अभ्युभय-परिसर्वे तेभ्यस्तस् अभ्युभयपरिसर्वत:। अभित: उभयत परित सर्वत। अभित इति सामीप्यादौ समीपोभयत: शीघ्रसाकल्याभिमुख्येऽभित इत्यमरात्। उभयत

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधव रमा।
निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम्॥
कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम्।
दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः॥
येनेश हरिरीशस्त तेनेशमभितो ऽर्चकाः।
रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परित परे॥

इति स्वभावार्थम्। परित सर्वत इति द्वय समन्तादर्थे समन्ततस्तु परित: सर्वतो विष्वगित्यमरात उपरिश्च अधस्च अधिश्च उपर्य्यधोऽधय.। द्वयोर्द्विरुक्ताश्च ते उपर्य्यधोऽधयश्चेति द्व्युपर्य्यधोऽधय उपर्युपरि अधोऽध अध्यधि इत्यर्थ। ततो धिक्च समयाश्च निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणाश्च एनश्च अतिश्च येनश्च तेनश्च अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च द्व्युपर्य्यधो-ऽधयश्च ते। धिक् समयानिकषाहान्तरान्तरेणैनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो-विनर्त्तेऽभिपरि प्रत्यनूपद्व्युपर्य्यधोऽधय. ते.। एभिर्योगे द्वितीया स्यात्। योगस्त्विह अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ्लोके तव वन्धुतामिति। धिक् तव धियं यस्त्वा पुन पश्यसीत्यादि च सिद्धम्। अत्र अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थविशेष एव ग्रहण-मित्याह वीप्सेत्थमित्यादि। इह द्वितीयाविधानो अभि वीप्सेत्थम्भावचिह्ने मत। परिप्रती तेषु वीप्सेत्थम्भावचिह्नेषु भागे च मतौ। अनुस्तेषु वीप्सेत्थम्भाव चिह्नभागेषु सहार्थे च मत। अनूपौ हीने मतावित्यन्वय.। वीप्सा क्रियागुणद्रव्यै-र्युगपद्व्याप्तुमिच्छा। इत्थम्भाव कस्यचित् प्रकारस्यापत्ति.। चिह्न लक्षणम्। अभ्यादीनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्य्यात वीप्सादिवाचकत्वाच्च अनुपसर्ग-त्वमेव। धिक् लोकमित्यादि। ईश्वराभक्त लोक धिक् स निन्द्य इत्यर्थ। रमा लक्ष्मी: माधवं समया माधवस्य समीपे इत्यर्थ.। गौरी गिरिश निकषा गिरिशस्य समीपे इत्यर्थ. केशवं द्वेष्टीति केशवद्विट् त हा स विषादार्ह. शोकार्हो वेत्यर्थ। हा विषादशुगर्त्तिषु इत्यमर। शुक् शोक. अर्त्तिः पीडा। हाशब्देन योगे विषादयोग्यात् शोकयोग्याद्वा लिङ्गात् द्वितीया। यत्र तु आत्मन पीडाया हाशब्द प्रयुज्यते अत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात्। तेन हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस्स इत्यादि रघु.। हा राम हा रमण हा जगदेकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्ष्यसे मामिति महानाटकम्। इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः शर्वं, शर्म नेशार्चनं विना।
मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं, भूतं भूतमभि प्रभुः॥
भक्तोविभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति।
हरिं पर्य्यभवल्लक्ष्मीः, हरं प्रति हलाहलम्॥

सम्बोधने प्रथमैव। क्रमो ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्ये इत्यर्थः अच्युतमन्तरेण सुखं न स्यात इत्यर्थः। रुद्रो हरिं दक्षिणेन हरेर्दूरदक्षिणे इत्यर्थः। गोविन्दमिति ईश्वरो न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरो नास्तीत्यर्थः। हरिरीशं येन ईशस्तं हरिं तेन हरिरीशस्य यादृश ईशोऽपि तस्य तादृश इत्यर्थः। अर्चका ईशम् अभितः ईशस्य समीपे उभयतो वा इत्यर्थः। रामकृष्णौ गोपेशं नन्दम् उभयतः गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः। परेऽन्ये गोपबालका गोपेशं परितः गोपेशस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः। प्रमथाः शिवगणाः शर्वं शिवं सर्वतः शिवस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः। ईशार्चनं विना शर्म सुखं न स्यादित्यर्थः। अच्युतोपास्तिं विष्णूपासनां ऋते मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः। प्रभुरीश्वरः भूतं भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थः। वीप्सायां प्रयुज्यमानस्य पदस्य द्विभावो लिखपाद वक्तव्यः। जनो भक्तो विभुमभि विभौ विषये भक्तिभावापन्नः। एवं साधुर्विप्रो मातरमभीति क्रमदीश्वरः। विप्रो मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थः, इति गोयीचन्द्रः। प्राज्ञो गोविन्दं अभिलक्षीकृत्य तिष्ठति। समुद्रे मथिते लक्ष्मीः हरिं परि हरेर्भागोऽभवदित्यर्थः। एवं हलाहलं विषं हरं प्रति हरस्य भागोऽभवदित्यर्थः। एवं वीप्सादौ भूतं भूतं परि प्रभुः। भक्तो विभुं परि प्राज्ञो गोविन्दं परि तिष्ठति भूतं भूतं प्रति प्रभुः भक्तोविभुं प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति। भर्गः शिवः, विष्णुमनु विष्णुना सह अर्च्यते। एवं वीप्सादौ भूतं भूतमनु प्रभुः भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनुतिष्ठति। हरिं पर्य्यभवल्लक्ष्मीरिति। शक्रादयो देवा अच्युतमुप अच्युतात् हीना इत्यर्थः। एवं शक्रादयः अन्वच्युतमिति बोध्यम्। उपर्य्यधोऽधीनां सामीप्ये द्वित्वं लिखपादे वक्तव्यम्। माधवः लोकानुपर्य्युपरि लोकानामुपरि समीपे आस्ते एवं लोकानधोऽधः। लोकानामधः समीपे आस्ते एवञ्च लोकानामध्यधि लोकानां समीपे च आस्ते इत्यर्थः। उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः अत्र उपरि बुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः। समाहारद्वन्द्वे उपर्य्यधोऽधि इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ उपर्य्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्यैरपि योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः। तेन व्याप्तिसीमार्थेन यावता योगे द्वितीया स्यात्।

विष्णुमन्वर्च्चते भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम् ।
लोकानुपर्य्युपर्य्यास्ते ऽधोऽधो ऽध्यधिच माधवः ॥

यथा रथ्यां यावत् दृष्टो देव । नदी यावदरण्यानी । व्याप्तिसीमार्थे नेति किं यावर्द्दते ह्रदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते । सीमार्थेन यावता पञ्चमी चेति केचित् । ग्रामाद् यावदह वोढा । सोपसर्गयो' क्रुधिद्रुह्यो. सम्प्रदान कर्म स्यादिति वक्तव्य पुत्रमभिक्रुध्यति । शत्रुमभिद्रुह्यति पुत्त्रोऽभिक्रुध्यते शत्रुरभिद्रुह्यते पुत्त्रस्याति-क्रोडा शत्रोरभिद्रोढा । क्रुधिद्रुह्यो कि' ? पुत्राय प्रकुप्यति सोपसर्गयो. कि ? पुत्राय क्रुध्यति शत्रवे द्रुह्यति ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च ते तेभ्यस्तस् उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते द्वयश्च ते उपर्य्यधोऽधयश्चेति ते । पश्चात् द्वन्द्व. । धिक्निभर्त्सन निन्दयो. । समयानिकषौ समीपार्थौ । हा विषादशुगर्त्तिषु । अन्तरामध्यार्थः । अन्तरेणर्त्ते विना व्यतिरेकार्थ. । एनेति वैनोपील्यनेन विहितैनत्यान्त: । अति-रतिक्रमार्थः । येन तेनौ यादृग्तादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ता: । उपर्य्यु-परीत्यादयो द्विरुक्ता अन्येषामर्थविशेषमाह । वीप्सा इत्यादि । द्रव्यगुणक्रिया-भिर्युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिरित्थम्भाव. । चिह्न लक्षण तेषु वीप्सादिषु भागे च परिप्रती । अनुस्तेषु वीप्सादिचतुर्ष्वर्थेषु सहार्थे च चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थस्तेन हेतावपि यथा कावेरीमनुवर्षति कन्यामनु शोक इत्यादि । धिक् लोक इत्यादि । ईश्वराभक्त लोक धिक् ईश्वराभक्तस्य सर्वत्र निन्दादिक भवतीत्यर्थ. । माधवस्य समीपे रमा लक्ष्मी । गिरिशस्य समीपे गौरी दुर्गा । केशव द्विष लोक हा केशवस्य द्विषो लोकस्य शोकपीडा सर्वदैव इत्यर्थः । ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्ण. अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजा व्यतिरेकेण सुख न भवतीत्यर्थ । हरेरदूरदक्षिणेन रुद्र: । गोविन्दस्यातिक्रमिता न ईश्वर. ईश येन हरि' ईशस्य यादृशो हरि उपास्य. त हरि तेन हरेस्तादृग् उपास्य ईश' । एतेनाभिन्नावित्यर्थ. । ईशमभितोऽर्चका: शिवस्य सर्वत्र पूजका इत्यर्थ. । रामकृष्णावुभयतो रामकृष्णयोरुभये पार्श्वेऽर्चका' । गोपेश परित गोपेशस्य इतस्तत' परिऽर्चका: । सर्वं सर्वत: सर्वस्य इतस्तत: प्रमथा. प्रमथगणा । ईशा-र्चनव्यतिरेकेण कल्याण न भवतीत्यर्थ. । अच्युतस्योपासना विना मुक्ति र्न भवती-त्यर्थः । सोऽच्युतो भूत भूत' सर्वभूतानां प्रभुरित्यर्थ । भक्तो विभु अभि विष्णो-र्भक्त: जन: कश्चित् प्रकारमापन्न: गोविन्द लक्षीकृत्य प्राज्ञस्तिष्ठति अभेरुदाह-रणत्वेन परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् । भागे उदाहरति । हरेर्भागे लक्ष्मीरभवत् ।

२८७। दिवो धं वा।

दिव ६।, ध १।, वा ।१।।

दिवो धं ढ स्यात् वा। अक्षै रक्षान् वा दीव्यतीश.।

हरस्य भागे हलाहल विष अभवत्। एव वीप्सादिषु अनोर्ज्ञेयम्। सहार्थे तु विष्णुमनु विष्णुना सह भर्गोऽर्च्यते अथात् सङ्गि। अच्युतमुप अच्युताद्धीना शक्रादय। एवमच्युतमनु शक्रादय इति। लोकानुपर्य्यपरि निकटे माधव आस्ते अधोऽध समीपे माधव आस्ते अध्यधि इतस्तत आस्ते। इह समीपार्थ द्वैर्ग्रहणात् नेह उपर्य्युपरि बुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धय अतिदूरे उपचरन्तीत्यर्थ। यद्दा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थ। पूर्वाविप्रतिषेधेन प्रवोधितत्वात् सम्बोधनार्थ द्योतकत्वाद्दा हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण.। हा पित क्वासि हे सुभ्रु वह्वेव विललाप स इत्यादौ सम्बोधने मा भूत्। शाखिभिहा हता भ्या हृदयानासुहृर्जयै' इति तु उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात्। यावता मध्यादाभिविन्ध्यो नदी यावदरण्यानी। रथ्या यावत दृष्टो देव इत्यादि। अनयो. किं यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते ॥ २८६ ॥

वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची व्यवस्था चेय दीव्यते. करण नित्य कर्मसञ्ज्ञ स्यात् पत्ते प्रागभूतकरणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थ.। तेनास्य सकर्मकत्वात् इशेन अक्षा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्यय.। ईशेन अक्षा द्यूता इति कर्मणि क्त। यावती ईशेन अक्षैरक्षान् वा देवयति अत्र अण्यन्तकर्त्तु कर्मत्व न स्यात। ईशोऽक्षाणा देविता इति कृद्योगे षष्ठी नित्यैव। न च तेनादिद्यूषयद्राम सुगेण मृगलोचना इति भट्टौ अण्यन्तकर्त्तु. रामस्य कर्मत्व कथमिति वाच्यम्। यतस्तेनेति दुद्यूषेरेव करण नतु दीव्यतेरिति। स्वेच्छया दुद्यूषन्त राम मैथिली तेन मृगेण प्रेरितवतीत्येवार्थ.। ततश्च दीव्यते करणाभावादकर्मकत्वे अण्यन्तकर्त्तु. रामस्य कर्मत्वमिति ॥ २८७ ॥

श्रीरा-टी—दिव: क्रीडार्थस्यैव ग्रहणम्। दिवो ध ढ स्याद्वा। वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सढत्वादिदेशात् अढलक्षण कार्य्यं न स्यात तेन अक्षा दिव्यन्ते अक्षै देवयते छात्रेण गुरु। अक्षाणा देवक अक्षाणा देविता इत्यादय एव स्यु'। ननु अक्षैर्देवयते छात्र गुरु अक्षैर्देवक अक्षैर्देविता इत्यादय. स्यु: सदैव सढत्वात्। एव मनसा देवीति ढात्वण इत्याहु परे। वस्तुतस्तु यक्षाद्यनि नदादित्वात् ईपिसञ्ज्ञाया वग्रा न लुक् इति तेनादिद्यूषयद्राम मृगेण मृग-

२८८। साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता घ स्त्री।

साधन—भेदकं १।, घ १।, कर्त्ता १।, घ' १।, स्त्री ।१। ।

नेत्रै पुष्पेन भूषाभि र्नाम्ना दृष्ट· शिवो जनै: ।

लोचना इत्यत्र तेनेति दिवी घ न किन्तु दृयूषेरिति। अन्ये तु अचैर्देवक इत्यत्र वा षीत्याहु । इदं सूत्र धिक्समयेत्यन्तरम् इत्येके तन्मते मण्डूकगत्या ढमनुवर्त्त ते इत्येव व्याख्या। गे क्रुधद्रुहोर्भम्। गे परयोरनयोर्भ ढसञ्ज्ञ स्यात्। नृपोऽरीन् परिक्रुध्यति खल: पति सद्रुह्यति नृपेणारय: परिक्रुध्यन्ते खलेन पति सद्रुह्यते इति। अनुजनोऽम्। अनुपूर्वस्य जनो ज ढसञ्ज्ञ स्यात्। लक्ष्मणो राममनुजायते पश्चात् प्रभवति इत्यादि। एवं पुत्रमनुजाता कन्या ढत्वविधानात लक्ष्मणेन रामो-ऽनुजन्यते। अनुपूर्वस्य जनेस्तत्पूर्वीकरणपूर्वके जन्मनि वर्त्तमानत्वात् सढत्व-मित्येके। अनो: किं? रामात् सञ्जायते हरि· । यजो ढमे धढे। यजधोर्ढमेध-ढसंज्ञे क्रमात् स्याताम्। पशुना रुद्र यजते पशु रुद्राय ददातीत्यर्थ. ॥ २८७ ॥

साध्यते कर्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साधनम्। किञ्च क्रियाया साध्यायां बहूना कारणाना मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारण विवक्षितं तदेव साधनं भवति अतएव कारण साधकतममित्यमर । तेन दात्रेण धान्य लुनातीत्यत्र हस्तादे. करणत्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्व विवक्षितम्। तथाचोक्तम्। कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्ति करणम्। यद्वै विवक्षित तेषु करण तत् प्रकीर्त्तितमिति। फल साधयतु असाधयतु वा फलसाधनयोग्यो य· स. हेतु·। धनेन कुलम् अन्ने न वसति: विद्यया यश· इत्यादौ धनादे कुलादिसाधनत्वाभावेऽपि कुलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम्। न च दात्रेण धान्य लुनातीत्यत्रापि दात्रस्य हेतुत्वादेवेष्टसिद्धौ साधनग्रहण व्यर्थेति वाच्य हेतुसाधनयोर्भेदात्। तथाहि यदधीना कर्त्तु प्रवृत्ति स हेतु साधनन्तु कर्त्त्रधीनप्रवृत्ति। विशिष्यते सम्बध्यते अनेनेति विशेषणम्। छत्रेण छात्रमद्राक्षीदिति। भेदयति अन्यपदात् पृथक् करोतीति भेदकम्। नाम्ना शिव: गोत्रेण गार्ग्य:। विशेषण दृष्टमेव भेदकन्तु अदृष्टमेव इति विशेषणभेदकयोर्भेद· । एव प्रकृत्या पटु: जात्या ब्राह्मण. जन्मना अन्ध. स्वभावे नोदार. समेन तिष्ठति विषमेण धावति सुखेन याति दु खेन याति कालेन पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण वैष्णव: इत्यादावपि प्रकृत्यादे. करणत्वमिति दुर्ग-सिंह:। तथा प्रकृत्या पटुर्भवतीत्यत्र पटुत्वभवने प्रकृते: करणत्वमेव स्यात् इति

विवचा। शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यतीत्यादौ शुद्धिं प्रति दशाहादेः करणत्वे तृतीया। अतएव अनन्यथासिद्धि-नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमिति तार्किकाः। साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकञ्चेति यः करोति स कर्त्ता इति सर्ववर्मा। कृत्याश्रयः कर्त्तेति तार्किकाः। साधनादीनि घसञ्ज्ञानि स्युः कर्त्ता घसञ्ज्ञः स्यात् उभयत्र तृतीया स्यात् इत्यर्थः। नेत्रैरित्यादि। नेत्रैः साधनैः पुण्येन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टो नाम्ना भेदकेन शिवो जनैः कर्त्तृभिर्दृष्ट इति अन्वयः ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—साध्यते अनेनेति साधनं घेऽनट्। यद्व्यापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः. तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः. यथा परशुना काष्ठं छिनत्ति मनसा जानाति पाणिना भामयतीत्यादौ छेद्यपरशुसंयोग-व्यापारेण आत्ममनःसंयोगव्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम्। अश्वेन याति कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया इत्यादौ द्वयोस्त्रयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वं स्थाल्या पच्यते इत्यादौ तु स्थाल्यादेर्व्यापारान्तरं क्रिया-सिद्धेर्विवक्षितत्वात्। यदुक्तम्। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तुव्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवचा दृश्यते यतः ॥ हेतुः फलसाधनयोग्यः। यथा विद्यया यशः धनेन कुलमित्यादौ कीर्त्त्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्य एव। अन्ये तु अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापको हि हेतुः यथा धूमवत्त्वेनाग्निमान् अयं पर्वत इत्यत्राप्यन्वयव्यतिरेकनियमेनाग्निमत्त्वस्य ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः। तथाच यदधी-नाप्रवृत्तिः कर्त्तुः स हेतुः कर्त्रधीनं साधनमिति साधनहेत्वोर्भेदः। विशिष्यते सम्बध्यते येन तद्विशेषणं विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत्। यथा जटाभिस्तापसः क्वाचित्कोपाध्यायमद्राक्षीत् उपलब्धवान् इत्यर्थः। शिखया परिव्राजकः इत्यादौ जटादे-र्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम्। भेदयति सामान्यावगतं इतरेभ्यो व्यवच्छि-नत्तीति भेदकमितरव्यावर्त्तकमिति यावत्। यथा काकैर्गृहं कलेण क्वाचमुपाध्याय-मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगित्वेऽपि भेदकत्वम्। तथाच विशेषणं विद्यमानं भेदकन्त्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेदः इत्येके वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं क्वचिदन्यतोऽपि ब्रीविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात्। यथा मुखेन त्रिलोचनः अक्ष्णा काणः पृष्ठेन खञ्जः पृष्ठेन कुब्जः इत्यादौ नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे षौ प्राप्ते त्री स्यात्। यथा

प्रकृत्या सुभग धान्येन धन गोत्रेण गार्ग्य जात्या विप्र. जन्मना वृद्ध' स्वभावेनोदार स्वरूपेण प्रियवद प्रायेण वैष्णव समेन धावति सुखेन जाति कार्तस्रेन पचति तवागार धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ प्रकृत्यादीना सुभगादिना अभेदेऽपि इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वमिति। तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक उच्यते साहजिकाभिन्न' सुभग, धान्याभिन्न धन गोत्राभिन्ना गार्ग्या: गार्ग्यकुलोत्पन्ना इत्यादि क्रमेणान्वयबोध। परे तु हेत्वादेर्न घत्वमाहु.। अनेन त्री विधाय घसञ्ज्ञा कृतेति। करोतीति कर्त्ता स्वतन्त्र. क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवचित. साचात् क्रियाश्रय इति यावत्। यथा रामो रथेन व्रज याति कृष्णो भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावात् कर्त्तृत्वम्। मैत्रस्तण्डुल पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थ। अतएव विक्लेदनक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वाभावात् कर्त्तृत्व यदा तु विक्लित्त्यर्थस्तण्डुल पच्यते स्वयमेवेति ढघविषय.। तत: प्रेरणे औविक्लेदनार्थ: पचिसमानार्थ यथा पाचयति तण्डुल चैत्र इति एव यदा निष्पादनार्थ कृधुस्तदा चैत्र कट करोति यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कट: स्वयमेवेति। केचित्तु विक्लित्त्यर्थ पचौ रूढ क्रियाश्रयत्वात् तण्डुल पचति। विक्लेदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तण्डुलादेर्ढत्वमिति यदा तत् क्रियाव्याप्य ढस्य घत्व' विवच्यते तदैव कर्मकर्त्तेत्याहु। काष्ठ पचति परशुश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ काष्ठादीना गुणत्वाभावविवचया कर्त्तृत्व तथाच यदा काष्ठादीना क्रियानिष्पत्तौ घत्वादिर्न विवच्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवच्यते तदा घत्वमिति पर्यवमितोऽर्थ। यदुक्तम्। निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेचाया करणत्वादिसम्भव इति। पाचयत्योदन सूदेन गृह्णीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत् प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिण. प्राधान्यभावाद्घत्व तत्राख्यातेनोक्तत्वात् गृह्णीत्यत्र प्रो सूदेनेत्यनुक्तत्वात् त्रोति। सूर्य्य पश्यति शिव जानीहि राम जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीना गुणत्वाभावविवचाया घत्वमिति। यदुक्तम्। प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणा य ईश्वर'। अप्रयुक्त प्रयुक्तो वा स कर्त्ता नाम कारकमिति। नेत्रैरित्यादि। नेत्रसाधनक पुण्यहेतुक भूषाविशेषणक नामव्यवच्छिन्न बहुत्वाश्रयजनकर्त्तृकातीतदर्शनविषय शिव इत्यर्थ:। नेत्राणा विषयसयोगव्यापारेण साधनत्व पुण्य शुभादृष्ट तस्य शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम्। भूषाणामङ्गिवलयादीना विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्व' नामसञ्ज्ञा तस्य इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्व जनाना दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वाद्घत्वमिति ॥ २८८ ॥

२८६। सहवारणसमोनार्थार्थे विनापृथङ्नानाद्यैः।

सह—नानाद्यैः ३।३।

एभि र्योगे त्रो स्यात्।

सहेशार्च्यो ऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समो ऽस्ति कः।
विकारै रहितः शम्भुः, सतामथः शिवार्चया॥

अर्थः प्रयोजन सहश्च वारणञ्च समश्च ऊनश्च अर्थश्च सहवारणसमोनार्थाः ते अर्था अभिधया येषां ते सहवारणसमोनार्थार्थाः नाना आद्यो येषां ते नानाद्याः ततः सह वारणसमोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च तै तै। एभिर्योगे तृतीया स्यादित्यर्थः। अत्र अर्थनैव योगे न तु शब्देन। अतएवाय सहागत, पित्रा इत्यादौ व्यवधानेऽपि स्यात्। सहेशार्च्य इत्यादि। अच्युत ईशा शिवेन सह अर्च्यः। ईशेति ईशलड ऐश्वर्ये ईष्टे इति कर्त्तरि क्विप् ईट्, तेन एव साकं सार्द्धं सममित्यादि। देशाध्वकालभाव वाढैरित्यादि ज्ञापकात् सहार्थे गम्यमानेऽपि स्यात्। तेन गुरुः शिष्येणागत इत्यादि। एव दिक्शब्दाना ऊहेऽपि पञ्चमीति बोध्य यथा आदिगेचोरित्यत्र परशब्दस्यापि आदिति पञ्चमी। अच्युतेशयोर्भेदेनाल भेदो व्यर्थ इत्यर्थः। तेन सम, कोऽस्ति एव समानस्तुल्य इत्यादि। अत्र वे पुन, समार्था शब्दास्ते यदि पदान्तरापेक्षा सन्तो वर्त्तन्ते तदा तैर्योगे तृतीयाषष्ठ्यौ न स्यातामिति गोयीचन्द्र। तेन चन्द्रवन्मुखं गौरिव गवय। समान दर्शनमस्येत्यादिषु समानार्थत्वेऽपि पदान्तरापेक्षत्वात् तृतीयाषष्ठ्यौ मा भूतामिति। शम्भुर्विकारैरहित ऊन इत्यर्थः। एवमल्प ईत्यादि। सतां साधूना शिवार्चयार्थः। एव प्रयोजन कार्य्यमित्यादि। ईशेन विना कोऽन्ने स्यादित्यर्थः। शम्भुर्विश्वेन पृथक् विश्वस्य नश्वरत्वात् शम्भोर्नित्यत्वादित्यर्थः। तत् विश्व पुन शम्भुना न नाना भिन्न विश्वस्य शम्भुमयत्वात्। आद्यशब्दात् अधीचज, श्रीकृष्णो रामाद्वर्षेण अवर, कनिष्ठ अत्र अवरशब्देन योगे वर्षेणेति तृतीया एव मासेन पूर्व.। एवञ्च येनाङ्गेन अङ्गिविकृत लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया। यथा अक्ष्णा काण, पादेन खञ्ज पृष्ठेन कुब्ज इत्यादि। अत्र जौमरा, उपमातुलाभ्या योगे तृतीया न स्यादिति मन्यमाना अस्त्युपमा शिवस्य नास्ति तुला विष्णोरित्युदाहरन्ति तच्चिन्त्यम्। प्रक्षीणपूर्वध्वनिनाधिरूढस्तुलामधारेण शरद्घनेनेति रघोः। चिरोज्झितालक्तकपाटलेन तुला यदारोहति इति कुमारात्।

श्री नेशेन विना शम्भु पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।
न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोक्षजोऽवरः ॥

गिरिर्णापमामुपदध जगती इत्यादि दर्शनाच्च। उत्सुकप्रसिताभ्यां योगे तृतीया-सप्तम्यौ स्यातामिति वक्तव्यम्। भोगैर्भोगेषु वा उत्सुक धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसिद्ध ॥२८८॥

श्रीरा-टी—सहश्च वारणश्च समश्च ऊनश्च ते तेऽर्था येषां ते नाना आद्यौ येषां ते सह वारण समोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तै। एभिरिति सहार्थादिभि. विनादिभिश्च योगे इत्यर्थ। यद्यपि सामान्येनोक्त तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे त्री गौणत्वञ्च परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम्। पुत्रेण सहागत पिता पित्रा सह स्थूल पुत्र' चैत्रेण सह मैत्री गोमानित्यादौ पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वय न तु पुत्रादीनामिति। गम्यमाने सहार्थैरपि वृद्धो यूनागत इत्यादौ स्यात्। वोढ्‌वा जमि च इत्यादि ज्ञापकात्। एव सार्कं सार्द्धं सम सजूरमादिभि-र्योगेऽपि। वारणार्था अल मास्म मा इत्यादय: यथा अल विलम्बेनेत्यादि। परे तु वारणार्थयोगे त्री नेच्छन्ति। समाथा. सदृशार्था' यथा गोपेन तुल्यो हरि। सामर्थ्येनेत्यादिना गोपस्य तुल्यो हरि इत्यादिषु षी च सादृश्य गत-मपनिद्रचूतगन्धैरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि त्रीति। गिरिशस्योपमा नास्ति नास्ति लक्ष्मीपतेस्तुला इत्यादौ तु नोपमाभ्यां योगे त्री स्यादनभिधानात्। गौरिव गवय इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यद्योतकत्वात। ऊनाथा ऊनहीन-रहितादय। यथा एकेनोन. पुण्येन हीन इत्यादि। अर्थयोगे यथा धान्ये-नार्थ। सतामर्थो हरेर्भक्त्या इत्यादि। यथा विना रामेण कोऽन्यो वा दश-कण्ठविनाशकृत्। एव धिक्समयेत्यादिना द्वी अन्यारभ्यार्थारादित्यादिना पौच यथा हरि विना रामाद्गोकुल शोकसङ्कुलम्। विनाशब्दवत पृथक्नानादेस्तु योगे द्वीप्यौ चेति परे। सहेशार्च्य इत्यादि। ईशा सह अच्युतोऽर्च्य ईशधो: क्विप् ईट् ततस्त्री भेदेन अल अर्थात् शिवविष्णोर्भेदोऽवधारणीय इत्यर्थ। तेन शिवेन विष्णुना वा क समोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थ'। शम्भुर्विकारै. कामक्रोधा-दिभि' रहित' हीन इत्यर्थ। सता सुधिया शिवार्चयार्थ शिवपूजैव प्रयो-जनमित्यर्थ ईशेन विना श्रीर्न शिवार्चना व्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पन्नो न भवतीत्यथ। शम्भुर्विश्वेन पृथक् सर्वस्मात् चराचरजगतोभिन्न. ससारस्य नश्वरत्वात्। तद्विश्व पुन शम्भुना न नाना शिवान्नान्यत्। तेन विना पदार्थाभावात। अधोक्षजो विष्णु रामादवरामाद्वर्षेण एकवत्सरेणावर कनिष्ठ एव आद्यशब्देन मासेन पूर्व. शाक्तेण कलह गुडेन मिश्र इत्यादि। ॥ २८९ ॥

२८० । कालभाद्डे वा ।

कालभात् ५।, ङे ७।, वा ।१। ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् ङे त्रौ स्यात् वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यामीच्च चण्डिका ।

२८१ । मानाद्वीप्सायां टे ।

मानात् ५।, वीप्सायां ७।, टे ७। ।

शत शत पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

द्विद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, द्विद्राणं पञ्चकम् ।

अश्विन्यादयो रेवत्यन्ता शब्दाश्चन्द्रस्य पत्नीषु वर्त्तन्ते काले वाच्ये । तेभ्य ण्वि कृते वक्तव्यात्तस्य लुकि तदुपलक्षितकालेषु वर्त्तन्ते । ततश्च काले वर्त्तमानान्नक्षत्रवाचकादश्विन्यादिशब्दादधिकरणे तृतीया स्यादित्यर्थः । कृष्णो रोहिण्याम् अभवदित्यत्र सप्तमी । चण्डिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया । एव पुष्ये पुष्येण वा प्रस्थान प्रशस्तमित्यादि । काले किं रोहिण्या प्रीतिश्चन्द्रस्य ॥ २८० ॥

श्रीराटी—कालवाचिनो नक्षत्रादिति तेन युक्त काल इत्यर्थे, विहितस्य ण्वस्य लुकि काले वर्त्तमानान्नक्षत्रादित्यर्थे । रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्त काल इत्यर्थे विहितस्य ण्वस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो काल इत्यर्थे विहितस्य ण्वस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एव पुष्ये पुष्येण वा नवान्नमश्नीयात् इत्यादि । काले किं रोहिण्या चन्द्र रोहिण्याधिष्ठातृदेवताया चन्द्र इत्यर्थः । ङे इति किं अद्य पुष्य, पुष्ययुक्तः काल इत्यर्थः ॥ २८० ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्वीप्सायां वाच्यायां तृतीया स्यादित्यर्थः । मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात परिमाणस्य सङ्ख्यायाश्च ग्रहणमिति आह शत शतमित्यादि । विष्णुः शत शत वत्सान् पयोऽपीप्यदित्यत्र तृतीयाया अप्राप्तिपक्षे द्वितीया । वीप्सायां द्विर्भावः । पक्षे विष्णुः शतेन गा पयोऽपीप्यदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वान्न द्वित्वम् । अपीप्यदि त पा पाने ञि दिर्विभक्ति अङि पीप्यादेश । पानस्यापि भक्षणविशेषत्वादुभयत्र अजान्तकर्त्तृणा वत्साना गवाञ्च कर्मत्वम् । द्विद्रोणेनेत्यादि । द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगुस्ततस्तृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२८२ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

सज्ञ ६।, अस्मृतौ ७।।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ढे त्रौ स्यात् वा । संजानीष्व स्व-मीशा च संजानीहि तत शिवम् ।

२८३ । सन्दानो भे ऽधर्मे नित्यम् ।

सदान. ६।, भे ७।, अधर्मे ७, नित्य १।।

उक्तत्वान्न द्वित्व उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्रोणौ धान्य क्रीणातीत्यर्थ । एव पञ्च पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे विकारसङ्घभावेदमिति कः। अभिधानादेकवाक्यत्वे द्वितीया-तृतीययोरेकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति। तद्धितेन वीप्साया उक्तत्वान्न द्वित्वं उभयत्रैव पञ्च पञ्च पशून् क्रीणातीत्यर्थ ॥ २९१ ॥

श्रीरा-टी—मानवाचिनो वीप्सायां ढे त्रौ वा स्यात्। शत शतमित्यादि। विष्णु शत शत वत्सान् पयोऽपौप्यत् शतेन गा' गोरूपान् वत्सान् पयोऽपौप्यत्। त्रा वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्विः। संख्यापि परिमाणमिति कस्यचिन्मत अतएवोक्त द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोण क्रीणाति द्विद्रोणपरिमित द्रव्य क्रीणातीत्यर्थ.। द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृते णोणोक्तत्वान्न द्विः। एव पञ्च पञ्च परिमाणमस्य इत्यर्थे विहितकत्येनोक्तत्वान्न द्वि'। इद नेच्छन्ति परे ॥ २९१ ॥

सजानीष्वेत्यादि द्वे साधो। त्व स्व आत्मान सजानीष्व सम्यक् प्रकारेण जानीहि। ईशा शिवेन च सजानीष्व ईशेति ईष्टे इति क्विप् ईट् तेन सजानीष्वेति सम्प्रतेरस्मृतावित्यात्मनेपदम्। अस्मृतौ कि ? ततस्तदवधि शिव सजानीहि स्मर इत्यर्थः। अस्मृताविति पाणिनि-क्रमदीश्वर-श्रीपतिदत्तानामसम्मतम् ॥ २९२ ॥

श्रीरा टी—समीज्ञा सज्ञास्तस्य। न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम्। ईशा सजानीष्व पचे स्व आत्मान सजानीष्व सम्प्रतेरस्मृताविति म दृश्येन विकल्पो दर्शित । कृति तु ईश सज्ञातौ इत्यत्र परत्वात् ढघे कृतौत्यादिना ष्या बाध्यते। ततस्तस्मात् कारणात् शिव सजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्नम त्रौ स्मृत्यर्थदयेशाम् इत्यनेन षौ च तेन शिवस्य सजानीहि इत्यपि ॥ २९२ ॥

सपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे गम्यमाने भे सम्प्रदाने तृतीया स्यान्नित्यमित्यर्थ.। सयच्छत इत्यादि। श्रीश, गोप्या

संप्रवँदानसम्बन्धिनि अधर्मे मे चौ स्यान्नित्यम्।
संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रिये।

२८४। यस्मै दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह श्लाङ्गु श्लाघस्पृहि शप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगॄधार्य्यर्थ्या भं चौ तादर्थ्ये च।

यस्मै ४।, दित्सा—धार्य्यर्थ्या १॥, भ १।, ची ।१।, तादर्थ्ये ७।, च ।१।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्थश्च यस्मै, तत् भसंज्ञं स्यात् तत्र चौ, तादर्थ्ये च।

इष्ट अभीष्टद्रव्य सयच्छते स्म। अत्र श्रिया ईश' स्वामी सन् गोप्यै परस्त्रियै इष्ट दत्तवानित्यर्थः सयच्छत इति दान सा चेत्तदर्थे इत्यात्मनेपद अधर्मे किं? श्रीश श्रियै इष्ट सयच्छति अत्राधर्माभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्येव। ॥२८३॥

अरा-टी—समीदानं सन्दान तस्य। न धर्मो ऽधर्मस्तस्मिन्। धर्मशास्त्र-विरुद्धाचारोऽधर्म'। श्रीश लक्ष्मीश, गोप्या इष्ट मय चेष्ट अभिलषित दत्तवानित्यर्थः। गोप्यैरतिदानेनाधर्म, श्रियै श्रीश इष्ट सयच्छति इत्यत्र धर्म-शास्त्र विरुद्धाभावान्न स चौ ॥ २८३ ॥

आ प्रतिश्या श्रु आप्रतिश्रु प्रत्यनुश्या गॄ प्रत्यनुगॄ स्याश्च ङ्गु श्च श्लाघश्च स्पृहिश्च शप् च राध् च ईक्ष् च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगॄश्च धारिश्च ते स्याङ्गु श्लाघ स्पृहिश प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गॄ धारय। तेषामर्था' स्याङ्गु श्लाघ स्पृहि श प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गॄ धार्य्यर्थाः। ततो दित्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च द्रोहश्च स्याङ्गु श्लाघ स्पृहि श प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गॄ धार्य्यर्थाश्च ते। दातु मिच्छा दित्सा दानेनैवेष्टसिद्धौ दित्साग्रहण ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये मत्स्वत्व-त्यागपूर्वकमस्य स्वत्वं जायतामितीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदान स्यादिति। यथा विप्राय गा ददातीत्यादि। यत्तु शिष्याय चपेट ददाति शत्रवे भय ददाती-त्यादि तदुपचारात्। तथाचोक्त सम्प्रदान तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया। दीयमानेन सयोगात् स्वामित्व लभते यदीति। अतएव रजकस्य वस्त्र' ददातीत्यादौ रजकादे सम्प्रदानत्व न स्यात्। असूया गुणेषु दोषारोप'। यथा असूयति खल साधवे। क्रोधो नेत्रलौहित्यादि हेतुश्चित्तविकारः। यथा

ददातु सद्भ्यः स सुखं हरिः, स्मरात्
गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्ष्यति।
स्म रोचते द्रुह्यति तिष्ठते ह्नुते
ऽश्लाघिष्ट यस्मै स्पृहयत्यशप्त च॥

पुत्राय क्रुध्यति कुप्यति रुष्यति। ईर्ष्या अक्षमा यथा ईर्ष्यति गुणिने गुणी। रुचिरनुरागः। यथा मोदकः शिशवे रोचते स्वदते स्वादते। द्रोहोऽनिष्टकरणम्। यथा शत्रवे द्रुह्यति द्वेष्टि। स्थार्थ इह स्थित्या तोषणेच्छा स्थित्या स्वाभिप्राय विज्ञापनेच्छा वा। यथा रामाय तिष्ठते सीता स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थः। अतएव श्लाघह्नुस्थाशपां ज्ञीप्सेति क्रमदीश्वरः। एषां प्रयोगे यं ज्ञापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः। विप्राय श्लाघते निह्नुते तिष्ठते शपते। श्लाघनेन विप्रं तोषयितुमिच्छति अभिप्रायं निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थः। ज्ञीप्साशब्दस्य तोषणनिशामनाद्यर्थवाचकेन ज्ञाधातुना निष्पादितत्वात्। एवं ह्नवनेन स्थित्या शपनेन बोद्धव्यमित्यन्ते गोयीचन्द्रः। सौपद्मा अप्येवम्। युक्तञ्चैतत्। अन्यथा श्लोकं श्लाघते द्रव्यं निह्नुते गृहे तिष्ठति शत्रुं शपति इत्यादौ श्लोकादेरपि सम्प्रदानत्वापत्तेः। एवं ह्नुङ् चौर्ये श्लाघृङ् कत्थने शपौञ् क्रोधे एषामपि प्रयोगे ह्नवनाद्यर्थेन यं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः इति बोध्यम्। स्पृहङीप्से इत्यस्य कर्मैव सम्प्रदानसंज्ञं स्यादिति। पुष्पेभ्यः स्पृहयति राजा। पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्ययः। राध इति विशेषाभावात् राध्नौ सिद्धौ इति दैवादिकस्य सौवादिकस्य च ग्रहणं ईक्षङ् दर्शने इति तयोरर्थः शुभाशुभपर्यालोचनमेवेति अत्र यस्य शुभाशुभे पर्यालोचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम्। यथा दैवज्ञः शिशवे राध्यति राध्नोति ईक्षते। आप्रति पूर्वशृणोतेरर्थोऽङ्गीकारः स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्वं यथा राजा विप्राय ग्राममाशृणोति प्रतिशृणोति इत्यादि। गॄ शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं नतु गॄ श निगरणे इत्यस्य जौमराद्येकवाक्यत्वात्। प्रत्यनुपूर्वगृणातेरर्थः। पूर्ववक्तुः प्रोत्साहना तत्र पूर्ववक्तुः सम्प्रदानत्वम्। यथा विप्राय भूमिं दास्यामीत्युक्तवते राज्ञेऽमात्यः प्रतिगृणाति अनुगृणाति। धारीति धृङ् स्थितौ प्रेरणे अन्तः। अस्यार्थो गृहीतापरिशोधनम्। तत्र यस्य धनं गृहीतं तस्य सम्प्रदानत्वम्।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्मेक्षते व्रजे।
शुभाऽशुभं पर्य्यालोचयदित्यर्थः।
विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः।

यथा दरिद्र साधवे शत धारयति। दित्सादिधाय्यर्थपर्य्यन्ताना यो विषय स सम्प्रदानसञ्ज्ञ. स्यात् तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थ.। तादर्थ्ये इति अर्थाच्चतुर्थीविधाने-नैवेष्टसिद्धौ तादर्थ्ये इति शब्दार्थयोर्गौरव ज्ञापयति अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजन निवृत्तिश्चेति द्वावर्थौ ग्राह्यौ तथाच अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमर.। ततश्च स चासौ अर्थ प्रयोजनञ्चेति तदर्थ तस्य भाव तादर्थ्यम् एव तस्यार्थो निवृत्तिस्तदर्थ तदर्थ एव तादर्थ्य स्वार्थे ष्यञ्.। तत तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्चेति एकशेषे सूत्रत्वाटेकत्वे तादर्थ्ये तस्मिन् यत्प्रयोजन तस्माच्चतुर्थी यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थी-त्यर्थ। यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञान प्रयोजनमित्यर्थ। मशकाय धूम. मशकस्य निवृत्तये इत्यर्थः। अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थ.। इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यव्याख्या। ददात्वित्यादि। स हरिः सङ्घ्न सुख ददातु अत्र हरे. सुखदानेच्छा सद्विषया तेन सता सम्प्रदानत्वं स क इत्याह। स्मरात् काभाडेतीर्गोपीगणो यस्मै असूयतिस्म तस्य गुणेषु दोषारोपण करोतीत्यर्थ। असूङ्करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्य असूयति स्मेन योगेऽतीति कौ। गोपीगणो यस्मै कुप्यति स्म गोपीगणो यस्मै ईर्ष्यति स्म गोपीगणो यस्मै रोचते स्म यस्यानुरागपात्रमासीदित्यर्थ.। गोपीगणो यस्मै द्रुह्यति स्म। गोपीगणो यस्मै तिष्ठते स्म स्थित्वा य तोषयितु मैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छद्वा इत्यर्थ। तिष्ठते इति प्रतिज्ञानिर्णये त्यादिनात्मनेपद. गोपीगणो यस्मै ह्नुते स्म अपह्नवेन य तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थ। गोपीगणो यस्मै श्लाघिष्ट श्लाघनेन य तोष-यितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थ.। गोपीगणो यस्मै स्पृहयतिस्म गोपीगणो यस्मै अशप्त च शपथेन य तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छ-दित्यर्थः। अशप्तेति शपथाशीर्गेत्यनुकारे शप नाथ इत्यादिनात्मनेपदम्। गर्गे इत्यादि। गर्गो मुनिः व्रजे गोष्ठे रामाय राध्यतिस्म कृष्णाय ईक्षतेस्म रामस्य कृष्णस्य च शुभाशुभं पर्य्यालोचयदित्यर्थः। पर्य्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे आकृतौ वा चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लोचृ दर्शने इति भौवादिकस्यैव चुरादित्वरूपम्। अथवा पर्य्यालोचन पर्य्यालोचः घञलनट् इत्यादिना भावेऽल् तत. पर्य्यालोच करोतीति णौ रूपम्। रामो विभीषणाय राज्य आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।
रामः, प्रत्यग्टणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वग्टणात् कपिः ।

दातु प्रतिज्ञातवानित्यथ । लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यग्टणात् कपि सुग्रीव तस्मै रामाय अन्वग्टणात् । विभीषणाय राज्य यश्च दास्यामीति वदन्त राम साधुवादै प्रशशंसेत्यर्थः । धारयत इति फलवत् कर्त्तर्यात्मनेपदम् । सर्व, शिव सङ्गो भक्तेभ्य सर्व धारयत दयालुतया अवश्य दायिन सर्वस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्देश । तादर्थ्योदाहरणमाह त भजेत्यादि । ह साधो ! मुक्तये मुक्त्यर्थ त सर्व भज मुक्ते, सर्वेण सह योगाभावात् चतुर्थी । यन्निमित्तस्य कर्मणा योगस्तत्र ढेनाथादिति सततमेव न वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्ण इत्यादि । एव यूपाय दारु अश्वाय घासः रन्धनाय स्थालीत्यादि । तुमन्तोधातुर्गर्भस्थितो यत्र प्रतीयते तस्मात कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु व्रजतीत्यथ । पाकाय व्रजति पाक कर्त्तु व्रजतीत्यथ. । मूत्राय सम्पद्यते यवागू. यवागूरेव भक्षिता मूत्र भवतीत्यर्थः । भेदविवक्षाभावात्तु यवागूर्हरीर्मूत्र सम्पद्यत इत्येव । एवञ्च उत्पातेन ज्ञाप्यमानादपि । वाताय कपिला विद्युत् आतपाय लोहिता विद्युदित्यादि ॥ २९४ ॥

श्रीरा-टी—दातुमिच्छा दित्सा । आश्च प्रतिश्च तौ ताभ्या श्रु, सः । प्रतिश्च अनुश्च तौ ताभ्या गृ. स । स्थाश्च ह्नुश्च श्लाघश्च स्पृहिश्च शपृच राध्च ईक्ष्च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च त तेषामथास्ते दित्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्याच रुचिश्च द्रोहश्च ते च ते तस्मै अर्थः प्रयोजन तदर्थस्तदर्थस्य भावस्तादर्थ्य तस्मिन् तादर्थ्ये । यस्मै दातुमिच्छा इति ढेन कर्मणा स्वेन स्वेच्छया क्रियमाण दान यो लभत स भसञ्ज्ञ, यस्य पुनरादान नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनि, कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्याह । तेन विप्राय गा ददाति माषानस्मै तिलेभ्यः प्रयच्छति इत्यादौ स्यात् न तु घ्नतः पृष्ठ ददाति राज्ञो दण्ड ददाति रजकस्य वस्त्र ददातीत्यादौ शत्रवे भय ददाति भयानि कसीतायै भय ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजनमभिलष्यतो घस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य देयत्वेन विवक्षणात् अतएवोक्त ददातु सङ्ग स सुखमिति । एव विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दान तत्रापि न । यथा सममब्राह्मणे दान द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे । अधीते शतसाहस्रमनन्त देवपारगे इति मनु । परे तु पूजानुग्रहकाम्याभि स्वद्रव्यस्य परार्पणम् । दान तस्यार्पण स्थान सम्प्रदान प्रकीर्त्तितम् । गुरुदेवद्विजातीना भावशुद्धया कृत हि यत् । ध्यानावनतिदानैश्च पूजा मानम-

रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः।
सर्वो धारयते सर्वं सङ्गा स्तं भज मुक्तये॥

मुच्यते। विरूपोन्मत्तनिःस्वानामकृत्वापूर्वकं हि यत्। पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रहं उदाहृतं। यत्किञ्चित फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते काथिकं यच्च तत् काम्येति प्रकीर्त्तितम्। दानपात्र सम्प्रदानं त्रिधा तच्च निरूपितम। ददातीति प्रेरणात् किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा। महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते। अनुमन्त्रिकमेतत् स्याद्गुणवानतिथिर्यथा। न स्वीकरोति साक्षात्मायान्न निराकुरुते तथा। अनिराकर्त्तृकं तत् स्याद्यथा चैत्य कृपानिधि। इति मुख्यसम्प्रदानमन्यवतूपचारादित्यप्याहु'। असूया गुणेषु दोषारोपः। क्रोधो नेत्रलौहित्यादि चित्तविकारः। ईर्ष्या अक्षमा। रुचिः प्रीतिविशेषः। द्रोहः जिघांसा। असूयाद्यर्थाना धूना यस्य यं प्रति कोपः। रुच्यर्थाना प्रयोगे तु यो यस्य प्रीतिं करोति। श्लाङ्‌स्थाशपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः स्पृहिधोः प्रयोगे योऽभीष्टः राधीक्षोः प्रयोगे यद्विषये विविधप्रश्नः आप्रतिभ्यां प्रत्यनुभ्यां एतयाः प्रयोगे गम्यमानः प्राक् क्रियाया यो वः। धारेः प्रयोगे यो धनस्वामी स भसञ्ज्ञः स्यादित्यर्थः। ददात्विति। यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयतिस्म हरेर्गुणेषु दोषमारोपितवान्। यस्मै गोपीगण कुप्यतिस्म यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान्। यस्मै ईर्ष्यतिस्म यं प्रति न क्षान्तवान्। यस्मै रोचतेस्म यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपीगणः। यस्मै द्रुह्यतिस्म गोपीगणो यं प्रति हिंसितुमिष्टवान्। यस्मै गोपीगणस्तिष्ठतेस्म यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम्। यस्मै ह्नुतेस्म अपह्नुवानो गोपीगणः हरिं चातुर्य्यं बोधितवान् यस्मै अश्लाघिष्ट श्लाघमानमात्मानं यं बोधितवान्। यस्मै स्पृहयतिस्म यमीप्सितवान् पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावढलाङ्गावे मम्। सुहृणीयाविभतय इत्यादि विकल्पदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः। अत्र तु पुष्पेभ्यः स्पृहयति पुष्पाणि स्पृहयति इत्यादौ क्रियाव्याप्यतया ढत्वम्। क्रियासम्बन्धविवक्षया ढत्वमिति। यस्मै गोपीगणोऽशप्त यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्य तदाप्तत्व बोधितवान्। स हरिः सङ्गाः सुखं ददात्वित्यन्वयः। गर्गो रामाय राध्यतिस्म कृष्णाय ईक्षतेस्म व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोश्चित्त कीदृगिति पर्य्यालोचितवान् इत्यर्थः। स्वादिराध्नोतेरपियहणात् विप्राय राध्नोतीत्यन्ये। रामो विभीषणाय राज्यमाशुश्राव यशश्च प्रत्यश्रृणोत् याचमाने विभीषणे राज्यं यशोऽप्यङ्गीकृतवान् तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रत्यगृणात् कपिश्च हनूमांश्च अन्वगृणात् विभीषणाय राज्यादिकं दातुं शंसतो रामस्य प्रोत्साहनं कृतवानित्यर्थः। आप्रतिभ्यां प्रत्यनुभ्यां:

२९५ । शक्तार्थं वषड्हित सुख स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः ।

शक्तार्थ—नमोभि. ३॥ ।

एभियोंगे चो स्यात् ।

गम्यमान प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचन शमनमिन्नेऽपि श्रृण्वन्ना प्रतिश्रृण्वन्ति मध्यमाभौरुणोत्तमा । श्रृणन्नौऽनुश्रृणन्त्यन्ये क्षतायानेव मद्विधा इत्यादौ श्रवण-कथन प्राक्क्रियाया चे म स्यात । सङ्गा' सर्वं सर्वौं धारयते सता सम्बन्धे सर्वस्य स्वर्गमोक्षादिरूपधनस्याधमर्ण' शिव इत्यर्थ । अन्ये तु धृञवस्थिताविति ग्टह्णन्ति। धृङऽवध्वंसे इति परे। वस्तुतस्तु धृञवस्थितौ धृङच धारणे धृक् च धृत्यां धृङ्ध्वसे चतुर्णा ग्रहणम्। तथाच धन ध्रियते तिष्ठति साधुस्तद्धन धारयति स्थापयति साधुर्धनस्थिति प्रयोजक पूर्वक स्वामी उत्तमर्ण' धृत्यर्थे साधुर्धन धारयते धारयति वा रक्षति अत्र साधुरक्षणकर्त्ता धनस्वामी उत्तमर्ण । एव साधु फल धारयते अवध्वंसयति साधुर्धननाशप्रयोजक स्वामी उत्तमर्ण. । सर्वत्र सत्प्रयोजके चैत्रे पूर्वे स्वामिनि साधौ वे वौ पार्ते ऽनेन भमिति सारार्थ । एव विप्राय शत धारयति चैत्र' विप्रस्य शत ध्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते तच्छत चैत्र आत्मनि स्थाप-यति इत्यर्थ । त ईङ्श शिव मुक्तये भज भजन प्रयोजनम् एव यूपाय दारु रन्धनाय स्थालीत्यादि । अनुक्तचतुमन्तढात । अप्रयुक्तस्य चतुमन्तस्य ढाचौ स्यात् । काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु यच्छतीत्यर्थ । युद्धाय सनह्यते युद्ध कर्त्तु सन्नह्न करोति । पत्ये शेते पति प्रीणयितु शेते इत्यर्थ । अनुक्तेति किम् एधानाहर्त्तु व्रजति चतुमर्थ-भावात चतुमर्थे यो भावल्यस्तदन्ताच्चौ स्यात् । पाकाय व्रजति पक्तु व्रजतीत्यर्थ । एव भक्तये व्रजतीत्यादि । यद्यपि तादर्थ्य गम्यते तथापि नियमार्थ तेन ओदन पाचको व्रजतीत्यादौ चे चतुमर्थत्वान्न स्यात । उत्पातेन बोध्यात वाताय कपिलिका विद्यत् कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय लोहिता विद्युदित्यादि ॥ २९४ ॥

शक्तश्च अर्थश्च वषट् च हितश्च सुखश्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः । शक्ति सामर्थ्यम् अर्थ' प्रयोजनम् । शक्तार्थ हित सुख इति चतुर्णामर्थग्रहणात् शक्तार्थ अर्थार्थ हितार्थ सुखाद्याना ग्रहण बोध्यम् । यथा शक्तो मल्लो मल्लाय एव पर्य्यायाः बल प्रभुः प्रौढ. समर्थ. इत्यादि । नृपाय अर्थ नृपाय प्रयोजन

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सद्भ्यो हितं सुखम्।
स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते॥

नृपाय हितं नृपाय पथ्यं नृपाय सुखं नृपाय शर्म इत्यादि। दैत्येभ्य इत्यादि हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूष्णे वषट् सद्भ्यो हितं सद्भ्यः सुखम्। अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि। नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नम इत्यर्थः। सर्वत्र भवतेर्गम्यमानत्वात् वाक्यसमाप्तिः। वषट् स्वधा स्वाहा नमः त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम्। तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधोच्यतां हृदयाय नम इत्यादि सिद्धम्। नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम्। शक्तार्थैर्योगे षष्ठ्यपीति वक्तव्यम्। नाप्नोथौदस्य कश्चन इति भट्टिः॥२९५॥

श्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तार्थाः शक्तपर्य्यायाः प्रभुप्रोथनादयः। दैत्येभ्य इत्यादि। दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः एवं अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय शक्तो मल्लो मल्लाय इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि। यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा षष्ठ्येव तेन ममाय प्रभुः स्वामीत्यर्थः। भट्टौ नाप्नोथौदस्य कश्चन इति दर्शनात् शक्तार्थयोगे षष्ठ्यपीत्यन्ये। शक्तो मल्लो राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोगः। वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थद्योतकाः। पूष्णे वषडिति तस्याय दीयते इत्यर्थः। सद्भ्यो हितं सद्भ्यः सुखं परत्र ग्रहणात् सतामित्यपि प्रामाद्यङ्गिना हितमिति भट्टिः। अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थः। एवं पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पोष्टुः कुशलमस्तु इत्यर्थः। सते नमः सतां सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः। सामान्यतः ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नमः इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य मुनित्रयमित्यादौ नमः शब्दद्योतितप्रणत्यर्थकृञो व्याप्यत्वात् द्वत्वम्। रावणाय नमस्कुर्य्याः स्यात् सीते स्वस्ति त ध्रुवम्। नमो योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्मता बुधैः। करोत्यर्थविवक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला। रावणाय नमः कुर्य्याः नमस्कार देवेभ्यः इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमःशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् द्वत्वं स्यादेव। बलिं रचितं प्रयोजनार्थार्थेन। बलिरचिताभ्यां प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे चौ स्यात्। कुवेराय बलिं विप्राय रचितं ब्राह्मणार्थाय यवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गतार्थेति स। कॢप्त्यर्थैर्विकारे सम्पद्यमानादभेदे। कॢप्त्यर्थधुभिर्योगे सम्पद्यमानाच्चौ स्यात। विकारे न तु भेदविवक्षायाम्। मूत्राय यवागू सम्पाद्या। मूत्ररूपेण यवागूः

२९६। ढेनाशिषि वा।

ढेन ३।, अथवा ढे ७।, न ।१।, आशिषि ७।, वा ।१।।

सद्भ्यः सता वा शं भूयात्।

परिणमतीत्यर्थः। एवं उच्चाराय कल्पते मास इत्यादि विकारे किं सूत्रं यवागूः सम्पद्यते अत्र विकारी न विवचित, किन्तु कारणतामात्रम्। भेदे तु मूत्रं यवाग्वा, सम्पद्यते यत इत्यादिना जत्वम्॥ २९५॥

कर्मशब्देन क्रियाव्याप्य क्रिया चोच्यते कर्मक्रियेत्यमरात्। तेन कर्मशब्देनास्य ढसज्ञाविधानात ढशब्देनापि तदुभयमुच्यते। अतएव घेत्रादिढे क्त इत्यादौ आदिक्रिया वक्तु आदि ढमिति स्वय वक्ष्यति। ततश्च ढशब्देनात्र क्रियोच्यते क्रियायाश्च केवलाया प्रयोगासम्भवात् क्रियावाचक पदमित्यर्थः। इष्टार्थाविष्करणमाशीः आशिषि गम्यमानाया ढेन क्रियावाचकपदेन अस्तु भवतु भूयादित्यादिना योगे चतुर्थी स्याद्वेत्यर्थः। न हि क्रियारहित वाक्यमस्तीति न्यायादेव क्रियापदप्राप्तौ तद्योगविधान साक्षात्-क्रियापद-सम्बन्धार्थं अन्यथा दैत्येभ्योऽल हरिरित्यादौ यथा भवतेर्गम्यमानत्वादलमाद्यैर्योगे चतुर्थी तथाचापि सता कल्याणमित्यादौ चतुर्थ्यापत्ते.। अथवा आशिषि गम्यमानायामिष्टार्थाविष्करणस्य यत् कर्म कल्याणादि तेन योगे चतुर्थी स्याद्वेत्यर्थः। अथवा ढे इति सप्तम्येकं न इति लुप्तप्रथमैकम्। आशिषि गम्यमानाया चतुर्थी स्याद्वा न तु ढे कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः। कर्मणि तु श्रीकृष्ण सता श करोतु इत्यादौ न स्यात। आशिषि किं तेषा कुशल भूत पचे षष्ठीविधानात् षष्ठ्यर्थ एवाय विधिरिति बोध्यम्। तेन ग्रामे कुशल भूयादित्यादौ न स्यात्॥ २९६॥

श्रीरा टी—आशिषि गम्यमानाया यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्माच्ची स्याद्वा नतु ढे सति। यद्यपि सामान्येनोक्त तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम्। तथाहि कुशलायुष्य प्रयोजनहितसुखशोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम्। सद्भ्य. साधूना कुशल भवतीत्यर्थः। एव सद्भ्य सता वा आयुष्यं जीवित प्रयोजनमर्थः पथ्यमुपकारक शर्म सात शोभन भद्र वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि। स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्वेण नित्यम्। हितसुखयोरुभयत्र पाठादिनाशिष्यपि विकल्पार्थः। ढे तु शिवस्तव करोतु शम्। ढे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मत,। आशिषि किं आयुष्य प्राणिना हतम्॥ २९६॥

२९७। परिक्रियो घे वा।

परिक्रियः ६।, घे ७।, वा ।१। ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रुषारिभिः।

२९८। गत्यर्थमन्यढे चेष्टावज्ञेऽनध्वाकाक-शूकसृगालनावन्ने वा।

गत्यर्थमन्यढे ७।, चेष्टावज्ञे ७।, अनध्वा—अन्ने ७।, वा ।१। ।

गत्यर्थमन्यत्योर्ढे क्रमान्मार्गकाकादिवर्जे चेष्टावज्ञयोश्चौ स्यात् वा।

परिपूर्वस्य क्रीणाते: प्रयोगे घे करणे चतुर्थी स्यादित्यर्थः। भक्त्यै इत्यादि। विष्णोः सकाशात् सद्भिः साधुभिः भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता अरिभिः दैत्यैः रुषा क्रोधेन मुक्तिः परिक्रीतेत्यर्थः। भक्त्यै इति चतुर्थी रुषा इति तृतीया। वेतन एवायं विधिरिति क्रमदीश्वरश्रीपतिदत्तौ द्रोणाय द्रोणेन वा अश्वः परिक्रीतो वैतनिकः। द्रोणवेतनेन कृत्स्नमहः स्वीकृतो वैतनिक इत्यर्थः। व्यवस्थार्थं परसूत्रे वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषाद्वयमव्यवर्त्तितेऽप्यस्य विकल्पार्थं वा ग्रहणम्॥ २९७॥

गोर-टी—परिपूर्वक्रीञो वेतनादौ घे चौ वा स्यात्। नियतकालं कृत्वा स्वीकरणं परिक्रियः। सद्भिः विष्णोर्भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता विष्णुसेवनवेतनेन सालोक्यादिरूपा मुक्तिर्निबद्धा इत्यर्थः। अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो वृषलः। किञ्चित् कालपर्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः। परे, किं शतेन क्रीतोऽश्वः। परे घस्य भलमाहुः॥ २९७॥

गत्यर्थश्च मन्यश्च गत्यर्थमन्यौ तयोर्ढं तस्मिन्। चेष्टा च अवज्ञा च द्वयोः समाहारः चेष्टावज्ञं तस्मिन्। न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च सृगालश्च नौश्च अन्नञ्च तत् न तत् अतत् अकाकशूक-सृगालनावन्नं पश्चात् अनध्वा च अकाकशूकसृगालनावन्नञ्च द्वयोः समाहारः तस्मिन्। चेष्टा कायकृतव्यापारः परिस्पन्दनादिलक्षणेति केचित्। अपकृष्टत्वेनावज्ञा। ततश्च गत्यर्थधातोरध्वनि वर्जिते कर्मणि चेष्टायां गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् मन्यतेः काकादिवर्जिते कर्मणि अवज्ञायां गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः। व्रजाय व्रजतीत्यादि। पक्षे

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।
न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥
चेष्टावज्ञे किं—
मनसा द्वारकामिति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।
अध्वादौ तु—
गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ॥

व्रजं व्रजति । न त्वा तृणायेति । हे खल त्वा त्वा तृणाय न मन्ये तृणादल्पप्रकृष्टं मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेर्येन कर्मणा अनादरो गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन न त्वा इत्यत्र न स्यात्। रामानन्दस्तु नत्वा तृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नञ्सम्बन्धे विधिरयमित्याह तद्धेयम् । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽय बाणेन रच प्रधानन्निरास्थदिति भट्टि. । त्वा मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यतेरप्राणिकर्मणि चतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शकपाठात् । भवन्त इशद मन्ये त्वा मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ तु व्यप्राप्तिपक्षे एव ज्ञेयम् । केचित्तु कुत्रापि विधिरपि न स्यात् तेन धाम कुमारसम्भवे स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २९८ ॥

श्रीरा-टी—गतिरर्थो यस्य स स च मन्यश्च तत्तस्य ढ तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च तत् तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शुकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नञ्च तत्, न तत् अकाकशुकशृगालनावन्नम् । पुन अनध्वा च तच्च तत् तस्मिन् । नञ्द्वयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका तेन स्त्रियं गच्छतीत्यादावपि न स्यात् ग्राम्यार्थत्वात् चेष्टाकायकृतव्यापार. परिस्पन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्त्रियं गच्छतीत्यादौ गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजा नयति गृहं प्रविशति गिरिशिखरमारोहति सागरं तरति इत्यादौ न स्यादेव ग्रामाय ग्रामं गत्वा वनाय वनं गमनमित्यादौ ढे ष्यपि न स्यात् । ग्रामस्य गत्वा वनस्य गमनमित्याद्यपि भागवृत्तिः । एके तु तादर्थ्ये ष्या सिद्धाया ग्रामाय सङ्गच्छतीत्यादिषु समोगम्यृच्छेत्यादिना अढत्वान्मप्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा तृणायेति मन्यते येन ढेनानादरो गम्यते तत्रैव चो तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्तम् इत्यादि अत्र मुख्यस्याध्वनो निषेधः । मुख्यत्वन्तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं तेन उत्पथेन पथे

२६६। यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादानभूत्राणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी।

यत. ५।, अपाय—वारण १।, ज १।, पी।१।।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तत्र पी।

गच्छतीत्यादौ स्यात्। पथ सा--दभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वात्। न त्वा काकमिति त्वा काक न मन्यते काकादप्यपकृष्ट मन्यत इत्यर्थ। एव न त्वा शुक मन्ये न त्व शृगाल मन्य इत्यादि। परे तु प्राणिमात्रे निषेधात्। काकशुकशृगालानामेव षेध इत्याहु:। तन्मते शुकस्थाने शुन: पाठ अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव व न्ति॥ २६८॥

अपायश्च भीश्च जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानञ्च भूश्च त्राणञ्च विरामश्च अन्तर्द्धिश्च -- ति समाहार। एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपादानसंज्ञ स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थ.। अपायो विश्लेष पूर्वसंयोगनाशस्तस्य चोभयनिष्ठत्वेन वृक्षात् पत्र पततीतिवत् पत्राद्वृक्षस्तिष्ठतीत्यपप्रयोगापत्ते. वस्तुतस्तु अपपूर्व अयङ्गतो भावे घञि अपायश्चलनम्। यस्माद्वस्तुनो वस्त्वन्तरस्य च चलन भवति तदपादानमित्यर्थ। तेन पत्राद्वृक्षस्य चलनाभावात् पत्रस्य न अपादानत्वम्। भीर्भयम्। यथा व्याघ्रात् बिभेति। निन्दया मनोनिवृत्तिर्जुगुप्सा। यथा पापात् जुगुप्सते धीर.। एवं विभत्सते परस्त्रीभ्य इति हलायुध:। पराजय. सोढुमशक्त्या निवृत्ति.। यथा सिंहात् पराजयते हस्ती। अन्यत्र हस्तिन पराजयते सिंह। प्रमाद शास्त्रविहितकर्माकरणम्। यथा धर्मात् प्रमाद्यति नीच। आदान ग्रहणम्। यथा कूपाज्जल गृह्णाति विप्र.। एवम् उपाध्यायात् ग्रन्थमधीते श्राव पठति शृणोति जानातीत्यादि। भूरुत्पत्ति. प्रादुर्भावश्च। यथा पितु. पुत्रो जायते हिमवतो गङ्गा प्रभवति। त्राण रक्षण यथा व्याघ्रात् गा रक्षति गोप। विरामो विरति:। यथा जपाद्विरमति विप्र.। अन्तर्द्धिरन्तर्धान लुक्कायनमिति यावत्। यथा गुरोरन्तर्धत्ते शिष्य.। एव निलीयते पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुञ्चापनयने कर्मणि क्विपि लुक्। लुक्काय. शरीर यस्य स लुक्काय:। एतेन इवाचरतीति क्वौ साध्य वारण निवारणम्। यथा यवेभ्यो गा निवारयति। विभीषणेत्यादि। विभीषण पदाद्भ्रष्ट. पदात् स्थानात् भ्रष्टश्चलित इत्यर्थ. भ्रातुर्भीत. भय प्राप्त इत्यर्थ.। जुगुप्सित.

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः ।
पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधेः सतः ॥

पापात् निन्दया पापान्निवृत्त इत्यर्थ.। पराजितो दु.खात् दु.ख सोढुमशक्त्या निवृत्त इत्यर्थः। अप्रमत्तो विधेः शास्त्रविहितकर्मणोऽनिवृत्तो इत्यर्थ.। सत आत्तविद्यः आङ्पूर्वदाञ् ग्रहणे वर्त्तते। तत. कर्मणि क्त' ग्यचस्तवेति तकारादेशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्तविद्य सत. पण्डितात् गृहीतविद्य इत्यर्थ.। स मुनेर्जात मुनेर्विश्वश्रवसो जातो भूत इत्यर्थ.। भ्रातुस्त्रातो निजे आत्मीये. भ्रातु' रावणात् बधोद्यतात् त्रातो रक्षित इत्यर्थ.। भवात् विरत. भवात् संसारव्यापारात् विरतो निवृत्त इत्यर्थ। अन्तर्हितो दुष्टात् रावणात् अन्तर्हितो लुक्कायित इत्यर्थः। अन्तर्हित अन्तरशब्द पूर्व डुधाञलि अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त.। शोकात् रामेण वारित त्वामहं लङ्काराज करिष्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्त्वा शोकान्निवारित इत्यर्थ.। कुतो भवान् अयोध्याया इत्यादि प्रश्नाख्यानयोरागत इत्यस्याध्याहारेणैव अपायसिद्धौ पञ्चमी ॥ २९९ ॥

श्रीरा-टी—अपायो विश्लेष' भीर्भयम्। जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः। पराजयः सोढुमशक्त. प्रमादोऽनवधानता। आदान नियमतो वाक्यग्रहणं भूरुत्पत्ति प्रादुर्भावश्च। त्राणं रक्षा। विरामोऽश्रद्धया चित्तनिवृत्ति.। अन्तर्द्धिरन्तर्द्धानम्। वारण प्रवृत्तिविघात.। यत एते इति। अपायाद्यवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तज्ज सञ्ज्ञ स्यात्। तत्त्रिविधम्। निर्दिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषय तथा अपेक्षित क्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते। धुतसाध्यक्रिय यत् स्यान्निर्दिष्टविषयन्तु तत्। उह्यसाध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत्। अपेक्षितक्रिय तत् स्याद्यत् क्रियाशून्यमेव हि। क्रमेणोदाहरणानि। वृक्षात् पर्ण पतति घनाद्विद्योतते विद्युन्मेघान्नि.सृत्य विद्योतत इत्यर्थः। शौघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते। नियमश्चावश्यकता। ये तावदाढ्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्य उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थ.। एव माथुरेभ्य शौघ्ना दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते इति। अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादौ एकस्यावधित्व विवक्ष्यते। यदा तु विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति एव वृक्षस्य पर्ण पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्। तत्र भीत्रार्थयोर्यो भयहेतु.। भयादीनामवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तज्जसञ्ज्ञम्। तत्र भीत्रार्थयो. भयहेतु पराजेर्यत् सोढुमशक्यम्। आदाने नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता। उत्पत्तिकर्त्तुर्यत् कारण प्रादुर्भावकर्त्तुर्यदाद्योपलम्भनस्थानम्। अन्तर्द्धानकर्त्ता यस्माददर्शन-

आत्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजे, भवात्।
विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः॥

मिच्छति। जुगुप्सा विरामप्रमादवारणार्थाना यन्निमित्त तस्यैवावधित्वविवक्षाया जस्तत्रेत्यर्थ। विभीषण इत्यादि। विभीषण पदादस्य लङ्काया रामस्य निकट गत इति यावत्। स कीदृश भ्रातु. रावणाद् भीत' तस्य भ्रातैव भयहेतु: कुक्षिकयेन भाययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जत्वम्। पापात् जुगुप्सित: पाप निन्दन ततो निवृत्त। जुगुप्साया. पापमेव निमित्तम्। दु खात् पराजित दु.ख सोढु न क्षम. पराजय. सोढुमशक्यमेव दु'खम्। अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थ। अविवे. प्रमत्त अशास्त्रविहितात् कर्मण प्रमत्त. प्रमादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम्। यद्वा विधे: अप्रमत्त इति अशब्दो निषेधक। आदौ जत्व पश्चान्निषेधाकारेण सह सम्बन्ध.। ग्रामान्निर्गच्छतीति वत्। एव धनात् प्रमाद्यति इत्यादि। सत आत्तविद्य. पण्डितान्नियमतो गृहीतवाक्य. गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्यातृत्व एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमे तु नटस्य शृणोति। मुनेर्विश्रश्रवसो जात उत्पन्न. विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम्। जायमानस्य प्रकृते: कारण तद्विविध समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेत कार्य्य मुत्पाद्यते तत् समवायि यथा मृत्पिण्डाद्घटो जायते बीजादङ्कुरो जायते इत्यादि एतद्भिन्न निमित्त यथा चक्राद् घटो जायते पुत्रात् प्रमादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्य. यथा तन्तुद्वयसयोगात् पटो जायते इति शृङ्गात् शरो जायते गोमयाद्वृश्चिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं शृङ्गादि समवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात्। भ्रातूरावणान्निजेरात्मीयैस्त्रात.। रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एव काकात्तिला त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुपचरणीय भयस्य प्राणिधर्मत्वात्। भवाद्विरत: ससारसम्बन्धान्निवृत्त. विरामस्य भवो निमित्त दुष्टादन्तर्हित. आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान्। रामेण शोकाद्वारित शोके प्रवर्त्तमानो निरुद्ध. रावणस्य निमित्त शोक:। एव यवेभ्यो गा रचति कूपादन्ध वारयति सत्यात् स्खलति आचाराच्चलति विप्राद्वस्त्र गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधित्वेन विवक्षितत्वात् जत्व एव सति व्याघ्री मा पश्येत्। तदा ध्रुव मृत्युरिति मनसा त प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौणापायत्वात सिद्धेत्यादि ग्रहण प्रपञ्चार्थमित्यन्ये। व्याघ्रादिमिति दस्युभ्यो रक्षित' स्वार्थ इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्वेणाप्राप्ते ग्रहणमिति परे॥ २९९॥

३०० । अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनर्त्ते प्रति-पर्य्यपाङ् दिक्शब्दै र्हेतु यबर्थे च ।

अन्य—शब्दैः ३।॥, हेतुयबर्थे ७, च ।१। ।

एभिर्योगे हेतौ यबन्तस्यार्थे च पौ स्यात्।
आङ् व्याप्तिसीम्नोस्त्यागेऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

अन्यश्च आरभ्यश्च अन्यारभ्यौ तौ अर्थौ ययोस्तौ अन्यारभ्यार्थौ। अन्यार्थ आरभ्यार्थश्चेत्यर्थं । दिशि वर्त्तमानाः शब्दा दिक्शब्दा । दिश. प्राधान्यात् वर्णसंक्षेपार्थञ्च दिग्देशकालवाचकाना दिक्शब्देन निर्देश.। अतएव तद्धितेऽपि दिक् शब्दो दिक्देशकालैस्तादिति स्वय वक्ष्यति। दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादय. प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च। किञ्चात्र दिग्देशकालाना त्रयाणामेव ये वाचकास्तेषा-मेव ग्रहणम्। तेन कालमात्रवाचकस्य मासादेर्न प्रसङ्ग.। अन्यारभ्यार्थौ च आराच्च वहिश्च विनाच ऋतेच प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते अन्यार भ्यार्थारावहिर्विनर्त्ते प्रतिपर्य्यपाङदिक् शब्दास्तै.। यबितिक्ताच् स्थाने यबादेश. तस्य केवलस्यासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहण तस्यार्थो यबर्थ. हेतुश्च यबर्थश्चेति हेतुयबर्थं तस्मिन्। अन्यार्थैरारभ्यार्थैराराद्यैरष्टभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानाल्लिङ्गा-द्यबन्तस्यार्थे गम्यमाने च पञ्चमी स्यादित्यर्थः। प्रतिपर्य्यपा चतुर्णामर्थविशेषेष्वेव-ग्रहण मित्याह आङ्व्याप्तिरित्यादि। अत्र आङ्व्याप्तिसीम्नोरर्थयोर्वर्त्तते। व्याप्तिरभि-विधि.। सीमा अवधि'। प्रति. प्रतिदाननिधौ वर्त्तते दानञ्च निधिश्चेति समाहार दाननिधिः सूत्रत्वान् पुंस्त्व प्रतेदाननिधि. प्रतिदाननिधिः तस्मिन् प्रतिदाने प्रति-निधौ चेत्यर्थं । प्रतिदान विनिमय प्रतिनिधिस्तुल्य.। अन्यौ आङ् प्रत्योर्मध्यवर्त्तिनौ पर्य्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते। नेतरौ विष्णुरीशानात् शिवात् इतरो भिन्नो न। एव भिन्न अन्य इत्यादि। भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते। भवात् जन्मन प्रभृति स विष्णु-रर्च्यते। प्रात काल समारभ्य जपेन्मध्यदिनावधि इत्यादिकन्तु उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मणि द्वितीया। सोऽस्मदारात् अस्माक निकट इत्यर्थं वहिस्त्वत् तव वहिरित्यर्थ.। वृषात विना श न, वृषात् पुण्या-दित्यर्थं.। वृषादृतेऽर्थोऽनार्थोधन प्रयोजन वा विना ऋते इति द्वाभ्या योगे धिक् समयेत्यादिना द्वितीया च विनाशब्देन योगे सह वारणेत्यादिना तृतीया च सामान्यविशेषाभावादभवतीति बोध्यम्। भक्तेः प्रत्यग्रत शम्भो शिवस्य भक्ते

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते।
सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृते॥
भक्तः प्रत्यमृत शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति।
पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापा, आमृत्यो सेव्यतां हरिः॥

प्रतिदानं मुक्तिं यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुस्तस्मै मुक्तिं ददातीत्यर्थः। प्रद्युम्न. केशवात् प्रति प्रद्युम्नः कामदेवः केशवस्य तुल्य इत्यर्थः। पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकसंज्ञकास्त्रयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः। अनन्तस्य त्यागे जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः एवं अपानन्तात् त्रयस्तापा इत्यपि बोध्यम्। आमृत्योः सेव्यतां हरिः मृत्युपर्य्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः। ब्रह्मा-स्त्यासकलात्। ब्रह्म ईश्वरः सकलं व्याप्यास्तीत्यर्थः। पूर्वः क्षणाद्रामः. पूर्वः. पूर्वकालीन इत्यर्थः। क्षणादवरो गदः. अवरः. पश्चिमकालीन इत्यर्थः। एवं दिग्ग्रामात् पूर्वस्यां प्राच्यां गङ्गादेशे गृहात् पूर्वं प्रागस्त्यं काले माघात् पूर्वः. प्राक् पौषः। एवमन्यदूह्यम्। आनन्दादित्यादि। ईश्वरः शिवः आनन्दाढ्यो. शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलकां कुवेरपुरीमीक्षते पश्य-तीत्यर्थः। आरुह्येति यबन्तस्यार्थे शैलादिति कर्मणि पञ्चमी। उपविश्येति यबन्तस्यार्थे आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी। कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र यबर्थे पञ्चमी न स्यादिति प्राञ्चः। अतएव तन्मतस्वीकारार्थं तयोरेवोदाहृतम्। अन्यत्र बलेनानयति बलमाकृष्य नयतीत्यर्थः. इत्यादौ न स्यात्॥ २००॥

श्रीरा-टी—अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थौ येषां ते दिशि दृष्टाः दिक् शब्दाः। अन्यारभ्यार्थाश्च आराच्च वहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते तैः। यपोऽर्थो यबर्थः, हेतुश्च यबर्थश्च तन्तस्मिन्। येन विधि-स्तदन्तस्येति न्यायादाह यबन्तस्येति। आङादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणं इत्याह। आङ् व्याप्ति इत्यादि। प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य त्वात् न णुः। प्रतिदाने परिवर्त्ते प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्नं गृहीत इत्यर्थः। नेतर इत्यादि ईशानाद्विष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः. एवं सुरादन्येऽसुरवर्गाः इत्यादि परे तु नीचार्थेतर शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति भवात् प्रभृति जन्मनः आरभ्य स शिवो-ऽर्च्यते अर्थादस्माभिः स्नानात् प्रभृत्येव स पल्लवानीति कुमारसम्भवे। परेतु आर-भ्यार्थ शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति आङ् पूर्वकत्वात्। स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं समीपवर्त्ती स त्वद्वहिस्तव दूरवर्त्ती क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् करस्य

ब्रह्मास्त्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः।
आनन्दादीश्वर शैलादासनादीक्षते ऽलकाम्॥
शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः।

कर्म्मावहि। वहिरम्भोजवनस्य वानरा इत्यादौ षी। हृषाङ्गर्मादिना श न हृषाद्दतेनार्थो भवतीत्यर्थ। शम्भोर्भक्तौ सेवाया. प्रत्यन्तत परिवर्त्तो मोच.। केशवात् प्रति प्रद्युम्न. कृष्णस्य प्रधान. सदृश. अनन्तात् परि विष्णोस्त्यागात् त्रय: कायिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थ। एवमप्यनन्तादिति बोध्यम्। आम्हत्योर्मत्युपर्य्यन्त हरि. सेव्यता विष्णुराराध्यता अस्मादस्माभि.। आसकलात् सर्व चराचर जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति। अत्र दिक् शब्देति करणाद्दिग्देश-कालार्थ पूर्वादीना आ आहित्यान्तानाञ्च ग्रहणम्। अत आह पूर्वं कृष्णाद्राम इति कृष्णात् पूर्वकाले जातो बलराम इत्यर्थ. कृष्णादवर उत्तरकाले जातोगद इत्यर्थ। एव इय अस्या. पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोदेश. माघात् पूर्वः पौषः दक्षिणाहि वनान्नदी उत्तराहि वसन् राम. समुद्राद्रक्षसा पुर इति भट्टि। उत्तरा जाह्नवी काश्या इत्यादि। प्राक् ग्रामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक् शब्दैरपि। ल सि औजसित्यादि ज्ञापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तु यबर्थं इति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि विशेषतो ज्ञेयम्। भवतीति व्याख्यानतो विशेषणार्थप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्। तथा हि अधे ऋणे हेतौ पी नित्य गुणे हेतौ अस्त्रिया पी वा स्यात्। शतान् बन्ध. शतस्य ऋणस्य बन्धनहेतुत्वम्। वा प्राशाया वचन यत्ते शतेन वन्दित। आन्तबन्धे शतस्य प्रयोजकघत्व जाड्याद्बद्ध जाड्येन बन्धः परिख्यात्येन मुक्तम्। परिख्यात्यान्मुक्तः परिख्यात्यं तत्त्वज्ञान इह गुणशब्देन द्रव्याश्रितगुणस्यैव न ग्रहण किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थरूपापन्नस्येति तेन वह्निरत्र धूमादित्यादि। स्त्रियान्तु विस्मयामुक्त. स्त्रीशब्दे-नावीवूपा ग्रहणात् घटोनास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेध। एव अप्रयुक्तस्य यबन्तढेङे च पी स्यात्। यथा ईश्वर शिव आनन्दाङ्केतो शैलादासनादल काश्या पुरी ईक्षते पश्यतीत्यर्थ.। शैलादिति ढे आसनादिति ङे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि। ढङादन्यत्र बलेनानयति बलेनाकृष्य इत्यर्थ.। अत्राहुः। प्रश्नोत्तरयो। अनयो. पी स्यात्। कुतस्त्व वनात्। यत्र तु आगच्छामीत्यादि क्रिया अध्याक्रियते दाननिधि. तत्र पूर्वेणैव पी स्यात्। यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये। वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वेणैव नि.हत्येत्यध्याहारात्॥ २००॥

३०१। वारादर्थैः।

वा।१।, आरादर्थै ३॥।

दूरान्तिकार्थैः पी स्यात् वा।

रामाद्दूरस्य यो दूर पापाद्दुःखस्य मोऽन्तिकम्।

आरादित्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषा ते आरादर्था. तैः। आराद्दूरसमीपयो रित्यमर। इत्यत आह। दूरान्तिकार्थैरिति। रामादित्यादि। यो रामाद्दूर स पापादन्तिकम्। यो जन रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके तिष्ठतीत्यर्थ.। अत्र दूरम अन्तिकञ्च इत्युभयधर्मवाचितया सप्तम्यर्थे द्वितीयैक-वचनान्तम्। पक्षे यो रुद्रस्य दूर स दुःखस्य अन्तिकमिति सम्बन्धे षष्ठी। वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेद विवृणोमि। धर्मवाचि दूरान्तिकार्थात् सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामेकवचनानि स्यु। ग्रामाद्दूर वसति दूरेण वसति दूराद्वसति दूरे वसति। धर्मवाचिन. किं ग्रामाद्दूरो वृक्ष दूरौ वृक्षौ दूरा वृक्षा। एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम्। एव धर्मवाचिस्तोकाल्पकतिपय कृच्छ्रात् करणात् तृतीया पञ्चम्यौ। स्तोकेन मुक्ति अल्पेन नष्ट. अल्पान्नष्ट कतिपयेन गत' कतिपयाद्गत कृच्छ्रेण लब्ध कृच्छ्राल्लब्ध। धर्मवाचिन किं स्तोकेन मधुना मत्त.। एव पृथङ् नानाभ्या तृतीया पञ्चम्यौ। घटेन घटात् पृथक् पट. गवा गो नाना महिष.। न चैतयोरन्यार्थत्वेनैव अन्यारभ्यार्थेत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना विशेषविधानात् बाधितत्वे न पञ्चमी प्रसङ्गाभावात्। एवञ्च आ आहि वहिरर्थोहि पञ्चमी षष्ठ्यौ। ग्रामाद्दक्षिणा ग्रामस्य दक्षिणाद्वृक्ष. ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य दक्षिणाहि वनम्। एवम् उत्तरा उत्तराहि। उत्तराहि वसन् राम' समुद्राद्रक्षसा पुरमित्ति भट्टि.। गृहाद्वहि. गृहस्य वहि: करस्य करभो वहिरित्यमर.। वहिरङ्गो यवनस्य वायसा इत्यादि। एव पादादध. पादस्याध. कफोणि. कूर्परादध. ॥३०१॥

श्रीरा टी—वारादर्था येषा ते तै.। आराद्दूरसमीपयोरित्यत आह दूरान्ति-कार्थैरिति। स्तोकाल्पकतिपय कृच्छ्रात् वाधसत्वे। येभ्य एभ्य. पी वा स्यान्न तु सत्व। स्तोकान्मुक्त: स्तोकेन मुक्त। एवम् अल्पादल्प इत्यादि सत्त्ववाचिनस्तु स्तोकेन मधुना मत्त. धात् फि स्तोकम्॥ ३०१॥

३०२। समार्थैनार्य्यस्तस्ताद्धितसुखैर्निर्द्धारे सम्बन्धे ढे च षी।

समार्थ—सुखे ३॥, निर्द्धारे ७।, सम्बन्धे ७।, ढे ७।, च ।१।, षी ।१। ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात् ।

समाऽर्थो येषा ते समार्था.। समानसमतुल्यसदृशादय. समार्थाश्च एनश्च आश्च ऋच्च असुच तसुच तात्च हितञ्च सुखञ्च तानि समार्थैनाय्यस्तस्ताद्धित सुखानि तै । एन आ-रि अस् तस् तात् षडेते तद्धिता'। तेषाञ्च केवलाना-मसम्भवात् तदन्ताना ग्रहणम्। ततश्च वेनोऽपौत्यत्र पूर्वेणेत्यादि। दक्षिणो-त्तरादाहोति आदक्षिण उत्तराहोति। कुत. रि इति कुत. इत्यादिना निपा तितोऽरि उपरि। अतएव अस् इत्यसुपुर अधः अव । तस्केरिति तस्पूर्वतः इत्यादि दिक्शब्दादिति। तात्परस्मादिति निपातनात् पश्चादुपरिष्टादिति च। वाधराच्चात्ता इत्यादेशान्तेन योगेऽपि षष्ठी विधाय। ग्रामस्य उत्तराद्वसति। एव दक्षिणात् अधरात्। जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् करण निर्द्धार.। यथा मनुष्याणा ब्राह्मण. श्रेष्ठ मनुष्याणा चण्डालो हीनः गवा कृष्णा बहुक्षीरा अध्वगाना धावन्त. शीघ्रतमा.। सम्बन्धस्तु अवयवावयविजन्यजनक सम्बन्धादिरनेकविध । यथा विष्णोः पद राज्ञो धनमित्यादि। समार्थैरेनादि षट् तद्धितान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे निर्द्धारणे सम्बन्धे कर्मणि च षष्ठी स्यात इत्यर्थ.। य. सर्वस्येत्यादि। तस्य पदयोर्भजे इत्यन्वय. स का इत्याह। य. सर्वस्य सम. तुल्य । य. सर्वस्य दक्षिणेन स्थित.। स्थित इति वर्त्तमाने क्त.। अदूरदक्षिणे तिष्ठतीत्यथ.। य. सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि अदूरे स्थित.। य. सर्वस्य उपरि स्थित. य सर्वस्य अध. स्थित । य सर्वस्य पूर्वत. स्थित.। यः सर्वस्य पश्चाच स्थित । अखिल यस्य हित अखिल यस्य सुख एतानि सप्तानि स र्दवाना वर्ष्य, श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम्। निर्द्धारणे बहुवचनमेवेति सम्प्रदाय.। यत्तु श्रेष्ठं कृपालुष्वकादेरित्येकवचन तदकार्दे समूहवाचित्वात्। तस्य पदे इति अवयवावयविसम्बन्धः। पदयोर्भजे इति कर्मणि षष्ठी। केचित्तु सम. समोऽर्थः। अथ प्रयोजनार्थ इति मत्वा उदाहरणेऽपि य सर्वस्य समोऽर्थश्च इति वदन्ति। सामान्यत. कर्मणि विहितापि षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम्। अन्यथा षड्धातूना कर्मणि षष्ठ्या. कर्त्तव्यत्वे एकदेव कर्मणि द्वितीया-

य: मर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थित·।
उपर्य्यध: पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम्।
सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे॥

षष्ठीर्विधानस्यौचित्यत्वात्। तथापि त सूक्तये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणा कर्म्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति नचित तदेवाह विवृणोमि स्मृत्यर्थदयेषा कर्म्मणि षष्ठी वा। मातु स्मरति मातर स्मरति वा पुत्र.। एव ध्येतुचिन्तने ध्यायति अधीनलस्मृत्याम् अध्येतीत्यादि। भक्तस्य दयने भक्त दयते भक्तं दयते महेश.। मधुनी मधु इष्टे साधु यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थ। ईशलङ ऐश्वर्य्ये इत्यस्य ईश्वरी भाववाचित्वेनाकर्मकत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेन यथेष्ट-विनियोगार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम्। कर्म्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्य्यते महेशेन भक्तो दयते साधुना मधु ईश्यते इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमैव। जौमरास्तु एषा कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्म्मणि नित्य षष्ठी विधाय मातु स्मर्य्यते पुत्रेस्व मातु स्मृत भक्तस्य दयते शिवेन भक्तयोर्दयित भक्तानामीष्यते इत्युदाहरन्ति। रोगार्थ-स्याज्वर स्वार्थे कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातो कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्वाक्ये कर्त्तरि सति चौरस्य चौर रुजति रोगम् एव अमकरोगे आमयति। स्वार्थे कर्त्तरि किं नदीकूल रुजति। अज्वरे कि चौर ज्वरयति ज्वर.। चौर सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जौमरा·। तच्चान्द्राद्यसम्मतम्। करोते. प्रतियत्ने। सतो गुणान्तराधान प्रतियत्न। तस्मिन्नर्थे करोते: कर्मणि षष्ठी स्याद्वा। पटस्योपस्कुरुते पटमुपस्कुरुते। उपस्कुरुते सचनावचेपण इत्यादिनात्मनेपदे सम्पर. सुम् उपात्विति सुम्। आशिषि नाथ.। इष्टार्थप्रापणेच्छा आशी। अपुत्रक पुत्रस्य पुत्त वा नाथते पुत्रो मे भूयादित्या-शसते इत्यर्थ:। आशिषि कि नृपं भूमि नाथते विप्र. याचते इत्यर्थ.। ह्ननजास-नटक्रथपिषा हिंसायाम्। ह्ननलौ गतौ वधे जसक बनेऽनादरे नटकभ्रंशे क्रथसकि-बधे षौपिश्च त्वचूर्णने इति पञ्चाना कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसाया चौरस्य चौर निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चोरम् उज्जासयति चौरस्य चौरम् उन्नाटयति। चौरस्य चौर क्राथयति चौरस्य चौर पिनष्टि। द्विष. शतन्तस्य। चौरस्य चौर द्विषन्। शतन्तस्य इति कि चौर द्वेष्टि; व्यवहृञपणि दिव्यतीना व्यवहारे। व्यवहारोऽत्र द्यूत क्रयविक्रयौ च। एषा कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च। शतस्य शतं वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति व्यवहारे कि हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थ.। गुरु पणायते स्तौतीत्यर्थ:।

शत्रु प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थ अनुपसर्गस्य दीव्यतेर्व्यवहारार्थे कस्यचित् षष्ठी नित्यमिति जौमरा.। शतस्य दीव्यति एव शिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यचापि यथा मासानामश्नीयादिति भाष्यम्। न चोपलेभे वणिजा पणाया इति भट्टि। सा लक्ष्मी रूपकुरुते यथा परेषामिति किराते। नारायणस्यानुकरोति। गुरु विप्र तपस्वि दुर्गताना प्रतिकुर्व्वीत भिषक् स्वभेषजै' शुवस्योपकरोति य'। किं कुर्म्म कस्य वा ब्रूमो नास्तीह भूतले इत्यादि दर्शनात् ग्रन्थकृता सामान्येनोक्तम्। ॥ ३०२ ॥

श्रीराटी—समीऽर्थौ येषा ते स्ताश्च आश्च तौ स्तौ ताभ्या तौ स्तातौ पश्चात् समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस्‌च तस्‌च स्तातौ च हितञ्च सुखञ्च तानि तै। जातिगुणक्रियाभि सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्द्धार. विशिष्टधीहेतु सम्बन्ध. स चानेकप्रकार स्वस्वामित्वजन्यजनकत्वावयवावयविलप्रतियोग्यनुयोगित्वाधाराधेय-त्वादि। एभिर्योगे इति समार्थै एनादित्यन्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे जात्यादिभि र्यस्मात् सजातीयाद्व्यवच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूप-कत्वात् स्वाम्यादे। यदुक्त भेद्यभेदकयो श्लिष्ट सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते। द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्ध षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्। महाकविप्रयोगदर्शनेन धुविशेषाणां यत ढत्वेन विवक्षित तस्मात् षी स्यात इत्यर्थ। यं सर्वस्येति य सर्वस्य शिवस्य समस्तुल्य पूर्वेण नीच' य सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्या दिशि स्थित ह्री च पूर्वेण। य सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि स्थित' पूर्वेण षी च परे तु षी नाहु। य सर्वस्य जगत उपरि य सर्वस्य जगतोऽध य सर्वस्य जगत पूर्वत' पूर्वकाल-वर्त्ती य सर्वस्य जगत पश्चात् उत्तरकालवर्त्ती पश्चादित्यात्वेन निपातितम् एव पुरस्तात ग्रामस्य उपरिष्टात् वृक्षस्य उत्तराद्ग्रामस्य इत्यादि एतेषा ग्रहण दिक्-शब्दयोगे प्राप्तपीबाधनार्थम्। कर्फोणि कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी। यस्य देवस्याखिल चराचर हित मित यस्याखिल जगत्सुख प्रीतिजनकं तस्य देवस्य पदयोरहं भजे चरणौ सेवयामि। तस्येत्यवयवावयविलसम्बन्धे षी। एव चैतस्य धन मैत्रस्य पुत्त्र कायस्य पूर्व जलस्य घट घटस्याभाव इत्यादि। आदिना राहो शिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे षीति। तस्य कीदृशस्य देवाना वर्य्यस्य केनापि गुणेन देवेभ्य प्रकृष्टस्य। देवानामिति निर्द्धारणे पदयोरिति ढे। एवं मासानामश्नीयादिति भाष्यम्। न च क्लिश्यति कस्यचिदिति भट्टि। सा लक्ष्मी-रूपकुरुते यथा परेषामिति भारवि। नारायणस्यानुकरोति इत्यादि शिष्ट-प्रयोग। एषु सम्बन्धमात्रविवक्षाया षीति परे। ननु ढविवक्षया यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्त तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम्। सूत्यर्थदयेशा वा।

३०३। ज्ञोऽज्ञाने धे।

ज: ६।, अज्ञाने ७।, धे ७।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम्।

विष्णोरध्येति शम्भो, स्मरसि भक्तस्य दयते। दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरि' यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थ.। पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि। क्रशो गुणोत्कर्षे। येन धर्मेण यद्वस्तु लोके प्रकाश्यते स तस्य गुणस्तस्मात् गुणान्तरोत्पादन मुत्कर्षस्तत्र क्रशो ढे षो वा स्यात् पटस्योपस्कुरुते पट वा। सूचनावक्षेपण सेवेत्यादिना सम्। असन्तापि ज्वरि-रोगार्थाना स्वार्थपले। सन्तापिज्वरिभिन्नाना रोगार्थानां ढे षो वा स्यात् रोगार्थस्य षत्वे सति। रोगश्चौरस्य रुजति चौर वा आमयश्चौरस्य आमयति वा चौरमित्यादि। असन्तापिज्वरीति किं? रोगश्चौरं सन्तापयति रोगश्चौर ज्वरयति स्वार्थ षत्वे किं? नदीकूल रुजति। नाथ्यादिनाथयोर्हिंसाशिषो.। नाथ्यादेर्हिंसायां नाथस्याशिषि गम्यमानायां ढे षो वा स्यात्। चौरस्य नाटयति चौर वा। नाथ्यादिर्यथा। नाटिश्वक्राथिरुज्जासिर्द्विषिनाश्र शवन्त एव द्विः। प्रणिनिप्रप्रणिभ्यस्तुहनोऽथपिष्लुरित्यपि। नटक भ्रंशे क्रथकिथवे उत्पूर्वज-सकवधे ताडने च। चुरादीना एषां आत्मनिर्देशात यत्र नाटिक्राथि उज्जासि इति स्वरूप तत्रैवाय विधिस्तेन दस्युमनो नटदित्यादौ न स्यात् द्विषोञ् वैरे शठ चौरस्य द्विषन्, चौर वा। अशवन्तस्य तु चार द्वेष्टि एव चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौर वा चौपिष् ऌ रुचूर्णने। चौरस्य पिनष्टि चौरं वा। आशीरभिलषितप्रापणेच्छा। नाथते पुत्रस्य पुत्र वा। अनयो: किं? पिनष्टि धाना, वटुरन्न नाथते याचते इत्यर्थ.। पणिव्यवहृञोर्व्यवहारे। व्यवहारोऽत्र द्यूतक्रयविक्रयौ। शतस्य पणते व्यवहरति च शत वा। व्यवहारे किं? शलाकां व्यवहरति गणयतीत्यर्थ'। दिवस्तगेस्तु नित्यम्। व्यवहारे सगेर्दिवधोर्ढे षो वा स्यात्। अगेस्तु नित्यम्। शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा अगेस्तु शतस्य दीव्यति व्यवहारे किं? विष्णु दीव्यति स्तौति इत्यर्थ। स्मृत्यर्थादीनां भावे। भावत्यान्ताना स्मृत्यर्थादीना ढे षो नित्यं स्यात्। मातु स्मर्यते विष्णो' स्मृतं भक्तस्य दय्यते हरिणा भक्तानामीश्यते शम्भुना शतस्य प्रतिदीव्यते चैत्रेण॥ ३०२॥

अज्ञानादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य जानातेर्ढे कारके षष्ठी स्यात्। शम्भोरिति। शम्भौ तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भो साधनत्वम्। जानीत इति घटादित्वनेनात्मनेपदम्। अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति। शम्भुनेत्यादि।

अम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः।

३०४। तृप्त्यर्थानां वा।

तृप्त्यर्थाना ६॥, वा ।१।।

तृप्त्यर्थधातोः प्रयोगे धे षी स्यात् वा।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः पूर्णः शान्तेन शङ्करः॥

३०५। ढघे कृत्यव्यक्युकक्तवतुखलर्थक्तोच्क्षानवसुशीलार्थतृन् भव्यणार्थणिनि।

ढघे ७।, कृति ७।, अ-व्य कि उक क्तवत् खलर्थ क्त उत् शट आन वसु शीलार्थ तृन् भव्य ऋणार्थ णिनि ७।।

अम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः। अतएव जानाते र्ज्ञाधातु, प्रवृत्त्यर्थश्च भवति धातूनामनेकार्थत्वादिति शेष ॥ ३०३॥

श्रीरा टी—न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन्। शम्भोरित्यादि। मुकुन्दे विष्णौ शम्भुरय इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भो साधनत्वाद्व प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात् सर्पिषो जानीते स भ्रान्त्यर्थेऽपि स्यात्। इत्यादौ तु भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्नत्वात्। इदं विकल्पमिति परे। तन्मते शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि अज्ञाने किं? भक्त्या जानाति शङ्कर इत्यत्र प्रमात्मत्वान्न स्यात॥ ३०३॥

तृप्त्यर्थधातूना करणे षष्ठी स्याद्वा। शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः तृप इति अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त पचे पूर्ण शान्तेन शङ्करः पूर्ण इति पूरीष ङ पूर्त्तौ पूर्त्तिरिह आप्यायनम् अतएव तृप्तिविशेष। अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त शान्तेनेति भावे क्त शान्त्या इत्यर्थः। एवं आङ्पूर्वस्य अश्नातेस्तृप्त्यर्थेनाकर्मकतया कर्त्तरि क्ते आशितोऽन्नस्य अन्नैर्वा लोक। सदोद्गारसुगन्धीना फलानामलमाशिता इति भट्टि। नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि। नान्तक सर्वभूताना न पुंसां वामलोचना इति॥ ३०४॥

श्रीरा-टी—तृप्तिरर्थो येषा ते तेषां तृप्त्यर्थधो प्रयोगे धे षी वा स्यात्। शृङ्गारस्येत्यादि। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित। एव फलानामलमाशिता। फलैर्येश्चाशितम्भवमिति भट्टि॥ ३०४॥

ढश्च घश्च ढघं तस्मिन्। व्यं चकारेत् प्रत्ययश्च तुम् लाद्चणम् इति।

व्यादिवर्जं क्रति प्रयुज्यमाने ठे षे च षी स्यात्।
जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम्॥

खलोऽथ इव अर्थो यस्य स खलर्थ। ईषद् सौ पगाद्यातोर्भावे कर्मणि च वाच्ये विहितो य प्रत्यय स खलर्थः। तेन खल अल इति द्वयम्। खल अलयोर्ग्रहणं नन्द्यादित्वादनस्य अनटादेश प्राप्ति स्यादिति खलर्थग्रहणम्। उदिति उकारान्तप्रत्यय.। णुक इष्णु मुक्र आलु आरु इलु इत्यादि। शट इत्यनेन ऋदनुबन्धत्वात अकारोऽलाहदन्तत्वाच तुल्यस्य स्यतुर... ग्रहणम्। अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद... न्यायात्। एव आन इत्यनेन शान कानस्यमानाना ग्रहणम्। शीलमर्थो यस्य स शीलाथ स चासौ तृन्चेति शीलाथ तृन्। भव्य भविष्यत्काल। ऋण प्रतिदेयतया गृहीत भव्यञ्च ऋणञ्च भव्यर्णेतेऽर्थे यस्य स भव्यणार्थ. स चासौ णिन् चेति भव्यर्णार्थणिन् ततो व्यञ्च किञ्च उकञ्च क्तवतुञ्च खलर्थञ्च क्तञ्च उञ्च शतृच आनञ्च वसुञ्च शीलार्थ तृन्च भव्यर्णार्थणिन् च ते व्यक्युक क्तवतु खलर्थक्तौ कृता न वसुशीलार्थ तृन् भव्यणार्थणिन. न विद्यन्ते ते यत्र कृति सोऽव्यक्युक क्तवतु खलर्थक्तौ कृतान वसुशीलार्थ तृन्भव्यणार्थणिनस्तस्मिन्। जगतामित्यादि। कृष्णो जगता कारक कृञ्‌डुच तृणकौषे इति णक' अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी। मुररिपोरिय कृति। क्तिस्त्यषे इति भावे क्ति अस्य कर्त्तरि मुररिपोरिति षष्ठी। अत्र अनुक्तयो कर्त्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययो प्राप्तावेव षष्ठी न तु उक्तयोरुक्तार्थत्वेन सवापवादिकयो. प्राप्तावपीति बोध्यम्। अन्यथा जगता कारक इत्यादौ कृष्णादेरपि षष्ठ्यापत्ति.। अव्ययादीनामुदाहरणानि स्रष्टेत्यादि। अघानि जिष्णुर्मुदं दधान' को जनो हरिं संस्तुवन् अर्थित न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वय'। हरि कीदृश एतत् जगत् स्रष्टा दधि शारुकम्। पुन. कीदृश अचकानुन्नीतवन्तम्। पुन कीदृश यतिभि. सुदर्शन ज्ञातश्चेत्यर्थ.। उदाहरणानि यथा। हरि एतज्जगत् स्रष्टा वर्त्तते स्रजौडविसर्गे पूर्वकाल इति क्त्वाच् अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठ्यप्राप्तौ द्वितीयैव एवं तादर्थ्ये च तुम्। कृष्ण द्रष्टु याति चण वाभीक्ष्ण्ये कृष्णं णार णारं नमति। हरि एतत् जगत् दधिः। डुधाञ्‌ धारणादौ द्विशादुङ लोपिन इति कर्त्तरि किः अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी। हरि. एतत् जगत् शारुक. शर्गाङ्हसने शत्याभकमित्यादिना कर्त्तरि उक. अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी। हरिरचकानुन्नीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थ.। उत्पूर्वनीञ

ध्यायौ तु—मृष्टा दधिं शारुकमेतदर्चकान्
उन्नीतवन्तं, यतिभि सुदर्शनम् ।

शायणे क्तक्तवतुभूते इति कर्त्तरि क्तवतु अस्य कर्मणि अर्चकानिति न षष्ठी। यतिभि' सुदर्शन: दृशिरौ प्रेचे दृशशासयुधेत्यादिना कर्मणि अल् अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी। एवमन्यत्रापि एव ईषद्दु सोरित्यादिना खलिक्षते यतिभि: हरि' सुदर्शन इति यतिभि हरिर्ज्ञात'। ज्ञागबोधने क्तक्तवतुभूते ढ भावे इति अतीते काले कर्मणि क्त. अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी। न च ज्ञार्चेच्छार्थे इत्यादि विशेषविधिना ज्ञानार्थादीना वर्त्तमाने क्तविधानात् कथमतीते क्त इति वाच्य शौव्यगत्यदनर्थाड्डे च इत्यतश्चकारस्यानुक्तौ ज्ञानार्थादेव वर्त्तमानेऽतीते क्त: स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र द्रष्ट्य कोऽघानि जिष्णर्जिजर्य च। णुक् भुजेरिति कर्त्तरि णुक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी। एव भिक्षाजेति इष्णु दु:खसहिष्णु: ग्लाल्लास्थेति स्नु.। अत्र पच्णु क्षिपत्रसेति क्नु: शर क्षिप्नु' प्रति-गृह्णीत आलु धन गृह्यालु.। शदसदसीतिरु. सनृसभिक्षाशंस उ:। चन्द्र दिदृक्षु: शवन्द आरु. विष्णु वन्दारु खणिगदीति लु वाक्यं दूषयिलु । को हरि सस्तुवन् शुञलसुतौ कौपवदिति शतृ अस्य कर्मणि हरिरिति न षष्ठी। एव तौपवदिति स्यतृ हरि स्तोष्यन् याति। को मुद दधान. दधान इति शानका-नयौ. रूप डुधाञलि धारणे तौपवत इति शाने स्वादिरे द्विरिति टौपवदिति काने धुहि छ्राड्डि इति द्वि अनयो कर्मणि मुदामिति न षष्ठी। एव तौप-वदिति स्यमाने हरि स्तोष्यमाणो याति। क. श्रयित न ईयिवान् इणगतौ तौप वत् इति क्वसु. अस्य कर्मणि श्रयितमिति न षष्ठी। शदातेति। श दाता कल्याणदानशील. मोक्षस्य दायी मोक्षस्य ऋणस्य दाता शिव: कदा कस्मिन् काल मम हन्मन. आगामी आगमिष्यतीत्यन्वय.। शिव श दाता डुदाञलि दाने तृन्नकौघे इत्यनेन शीलार्थेऽपि कर्त्तरि तृन् अस्य कर्मणि श इति न षष्ठी। शिव: कदा हृत् आगामी गृह्णनन्दिपचादरित्यत्र कालनियमाभावात् भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि हृत् इति न षष्ठी। शिवो मोक्ष-मृणं दायी डुदाञलि दाने ऋणवदवश्यदेयत्वे गृह्णनन्दीति कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि मोक्षमृणमिति न षष्ठी। एव कर्मणामभिनिविष्टा शय्याया अधिशयिता ग्रामस्य अधिष्ठाता पीठस्य अध्यासिता इत्यादि। कालादे: कर्मत्वे वर्षशतस्य जीवक इत्यादि। ञ्ग शिष्याणा वेदस्य पाठयिता शिशोरन्नस्य भोजयिता

ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन्
मुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न क ॥

इत्यादौ षस्यापि कर्मत्वे क्वयोगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम्। द्विकर्मणान्तु द्वयोरेव कर्मणो षष्ठी विष्णोर्मोचस्य याचको भक्त भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णुः। न्ना मरान्तु कर्त्तरि क्तति द्विकर्मणां मुख्ये कर्मणि षष्ठी न तु गौणे। यथा गा दुग्धस्य दोग्धा गोपः, वन गवा नेता गोप इत्याहु। केचित्तु याज्ञादिन्याद्योगौणे कर्मणीरेव षष्ठी इति मत्वा विष्णोर्मोच याचको भक्त.। भक्त वैकुण्ठस्य नेता विष्णु रित्युदाहरन्ति। दीव्यते करणस्य कर्मत्वे इष्टोऽचाणा देविता। एवञ्च द्वि द्रोणस्य क्रेता पञ्चकस्य क्रेता शिवस्य सज्जा इत्यादि बोध्यम्। नन्वत्र क्त्वादौ क्तप्रत्ययस्य गृहण कथ रामेण लङ्का गता रामो लङ्का गत इत्यादौ कर्त्तृकर्मणो षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वर्त्तमानाधिकरणाभ्यामन्यत्र विहितस्य प्रयोगे कामुक मङ्डार्थक्ते इत्यनेन षष्ठ्या नियमेन तन्निषेधस्य वैयर्थ्यात्। वस्तुतस्तु अधिकक्तस्य गृहण ज्ञापयति क्त्वादिभिन्नस्यापि कस्यचित् क्तत प्रयोगे षष्ठी न स्यात् क्वचित् क्त्वादेरपि प्रयोगे षष्ठी स्यात्। तेन धार्यैरामोदमुत्तममिति भट्टौ। ग्वसत्यर्थेत्यादिना विहितस्य खप्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी मा भूदिति। धीमत्वोद्योगे। मुक्ताना कि दुराप महात्मना इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी। तव सर्वगतस्य सम्प्रति चिक्षिप. चिप्णुरभीष्णुमानिवेति। सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति। एव यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् क्त्वादिवर्जनेनैव क्तत प्राप्तौ क्तौ ग्रहणं ज्ञापयति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वेऽपि क्तद्योगे षष्ठी न स्यात्। साधु पाचक. शीघ्रं गन्ता इत्यादौ एव क्तत्प्रत्ययान्तात् प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ षष्ठी न स्यात्। यथा व्यतीहारेण न स्त्री इति व्यवहरते. निस्वार्थे ण. क्तञो स्त्रियामीपि व्यवहारी धनानि ओदन पाचक भव इत्यादि॥ ३०५॥

श्रीरा टी—ढञ्च षञ्च तत्तस्मिन्। खल अर्थ इव अर्थो यस्य स. शीलमर्थो यस्य स चासौ तृं श्चेति स.। भव्यञ्च कणञ्च ते, ते अर्थौ यस्य स चासौ णिश्चेति सः। पश्च ण्व्यञ्च किञ्च उकाश्च क्तवतुश्च खलर्थश्च क्तश्च उञ्च शतृश्च आनश्च वसुश्च शीलार्थ तृं श्च भव्यणार्थ णिश्च तत् न तत् अतत् तस्मिन्। जगतामिति कर्णा जगता चराचराणा कारक कर्त्ता जगतामिति ढे षी। इय पृथिव्यादि चराचरमयी सृष्टिर्मुररिपोः क्ततित्पाया क्तचौढे क्ति। मुररिपोरिति घे षी पूर्वसूत्रादनुवर्त्य तस्य अवस्थावाचित्वात् धार्यै रामोदमुत्तम धुण्डिपूर्व ध्रुव नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षस्वणं शिवः।

राजकृला पिताखल मित्यादौ न स्यात्। स्तुइत्यादि। क पुरुष. हरिं संस्तुवन् सन् अर्थित वाञ्छित न ईयिवान् अपितु प्राप्तवानेव। हरिं कीदृशं एतज्जगत् स्तृशा दधि धारयन्तम्। स्तुइति त्राचत्वचिलाद्यालम्। एवं घटं कर्त्तुं पय. पाय विप्र प्रस्थाप्य गत इत्यादि। दधिमिति धाधौ. कि' द्विरालोपश्च हरि-विशेषणत्वात् ढम्। पुन कीदृश एतत् जगत् शास्तं संहरन्तम्। शधौ स्तस्याभू इत्यादिना त्रुक:। पुन कीदृशं अर्चकान् उन्नीतवन्त स्वर्गं प्रापित-वन्त उत्पूर्व नीधौ क्तवतु। पुनः कीदृशं यतिभि जितेन्द्रियै. सुदर्शनम्। अनायासेनालोकनीय दृशधौ. खलार्थे अन। एव पापिना दुष्करो धर्म सुकरो धार्मिकेण स इत्यादि। कोषदण्डसमग्राणा किमेषामस्ति दुष्कर मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षाया षौ नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। पुन' कीदृश यतिभिर्ज्ञात ज्ञाधोर्डेऽतीते क्तः। एव त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादि। पुन. कीदृशः अघानि पापानि जिष्णु. पापस्याभिभवनशील। जिधोः ष्णुक.। एवं धनं गृत्नुः सुखमिच्छु. शास्त्र विन्दुः कन्यामल करिष्णुरित्यादि। तव सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिप क्षिप्णुरभीषुमानिव। सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिष्णु-रिति तु सम्बन्धविवक्षाया षौ नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। हरि संस्तुवन् स्तुधोः शढ। पुन कीदृश मुद दधानः हर्ष धारयमाणः धाधौ. शानः। आन इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगती हरिरित्यादि। अर्थित न ईयि-वानिति इनधो क्वसु.। शिव. कदा हृत् हृदयमागामी आगमिष्यति अर्थान्मम। गमधोर्भविष्यत्काले णिन्। शिव कीदृश. शदाता शशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति श बुधा.। श्रेय. शातनेशा निगद्यते इत्येकाक्षरकोष। तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थ.। दाधौ शीलार्थे तृन्। अतएव शिवो मोक्षस्वण दायी मुक्ति रूप धन ददातु अथान्मह्यम्। मोक्षस्य स्वणत्वेनोपचारात्। आवश्यके णिन्यपि निषेध इति कश्चित्। यथा अ शहारी दायाद इति। अ शस्य हारीत्यन्य न च तुमर्थणके प्रायः। चतुमश्च विहित यो णकस्तस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे षौ न स्यात् प्रायः। मुनीनां विपिने भक्त भोजको याति माधव'। मुन्यन्न भोक्तु गच्छतीत्यर्थ। कारका मित्रकार्य्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीदिति भट्टौ। प्राय इति कि—वर्ष-शतस्य पूरको जीवति पुत्रपौत्राणा दर्शकोऽस्तौत्यत्र न निषेधः। यस्य ढस्तोक्ताऽनुक्तस्य व्यवहारस्तस्यैव षौ। तेन साधु पाचक इत्यादौ षौ न स्यात्॥ ३०५॥

३०६। कामुक सड्डार्थक्तेन।

कामुकं सत्‌ड्डार्थ क्तेन ३।।

कामुकशब्देन वर्त्तमानडयोर्विहितक्तेन च योगे ढ घे च षी स्यात्।

यो लक्ष्म्याः कामुको जातः सतां तस्येदमासितम्।

३०७। ल्यभावक्तास्त्र्यणकसढ घे वा।

ल्य—सढ ७।, घे ७।, वा।१।।

सन् वर्त्तमानकालः ड अधिकरणं सन् डश्च सड्डौ तावर्थौ यस्य स सड्डार्थः स चासौ क्तश्चेति सड्डार्थक्तः कामुकश्च सड्डार्थक्तश्च तत् तेन। उक्तार्थवर्जनात् अप्राप्तौ पुनर्विधानम्। यो लक्ष्म्याः कामुक कमुड स्पृहि प्रस्थाने इत्यादिना कर्त्तरि उकः अस्य कर्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी। सतां यो जातः ज्ञार्चेच्छार्थे-त्यादिना वर्त्तमाने क्तः। अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी तस्य श्रीकृष्णस्य इदं स्थलं आसितं जिलास ड उपवेशने श्रीव्यगत्यदनेत्यादिनाऽधिकरणे क्तः अस्य कर्त्तरि तस्येति षष्ठी। सड्डयोः क्तः सड्डक्तः इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अधिकार्थस्य शब्दस्य ग्रहणं ज्ञापयति शीलितादेर्वर्त्तमाने क्तान्तस्यापि कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति। तेन शीलि-तोऽयमनेन रचितोऽयमनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि। कान्त इत्यस्य विभाषयेति केचित्। प्रजानां प्रजाभिः वा कान्तो हरिश्चन्द्रः। क्वचित् सकर्मकादप्यधिकरणे क्तः इदमेषां भुक्तमोदनस्य पीतमगारं (पीयते यस्मिन् अगारे तत् पीतमगारम्) पयसः कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्त्रो रुभयोः षष्ठी स्यादेव॥ ३०६॥

गौरा-टी—सच्च डश्च तौ तेऽर्थौ यस्य स स चासौ क्तश्चेति स कामुकश्च सड्डार्थक्तश्च तत्तेन। यो लक्ष्म्याः इत्यादि। यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं कामयते यः सतां ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते। ज्ञाधौ ज्ञार्चेच्छार्थेत्यादिना वर्त्तमाने क्तः तस्य इदमासितं तेनात्र उपविष्टम्। आसधौश्रीव्यगतीत्यादिना वर्त्तमाने डे क्तः। एवमिदमेषामुपगतं इदमेषां भुक्तं अन्नस्य इत्यादि। पूर्वेणाप्राप्ते विधिः न शीलितादिना वातु कान्तेन। शम्भुना शीलितः हरिणा रचितः इत्यादि। प्रजाभिः कान्तः प्रजानां वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानां इति॥ ३०६॥

ल्यस्त्याटि भावक्तः भावक्तः। अस्त्र णकश्च अणकौ स्त्रियामणकौ स्त्र्यणकौ न विद्येते स्त्र्यणकौ यत्र सोऽस्त्र्यणकः ढेन सह वर्त्तते योऽसौ सढः अस्त्र्यणकश्चासौ

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अं णकञ्च हित्वा अन्यत्र सढ़े घे षी स्यात् वा।

सढश्चेति अस्त्र्यणकसढ:। ततोल्यश्च भावक्तश्च अस्त्र्यणकसढश्चेति समाहारस्तस्मिन्। ल्ये प्रयुज्यमाने भावार्थक्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितौ अणकौ हित्वा अन्यस्मिन् स्त्रीविहिते सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यर्थ:। त्वयेत्यादि। हे साधो! त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यं अर्चक पूजे इत्यूचासीरिति कर्मणि व्यण् अस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया ममेति षष्ठी हि यस्मादत्र तीर्थे त्वया मम च स्नात ष्णाल शोधने भावे क्त। अस्य कर्त्तरि त्वया मम च तृतीया षष्ठ्यौ। स क इत्याह। यस्य सृष्टे. कृति करणं कृञदड् कृतौ क्तिस्त्यघे इति भावे क्ति. अस्य कर्त्तरि यस्येति षष्ठी पक्षे येन सृष्टेरिति। हञ्हत्या भावे क्ति अस्य कर्त्तरि येन इति तृतीया उभयत्र सृष्टेरिति कर्मणि ढघे कृत्येति षष्ठी। एव कृष्ट्येति हानि: सुखाना दरिद्रस्य दरिद्रेण। शीब्रजेति परिचय्या गुरो शिष्यस्य शिष्येण। ऋजागुर्य्य:। जागर्य्या रात्रेस्क्षात्रस्य छात्रेण। जिग्रिग्रन्थिश्रन्थीति वर्णना विष्णोर्भक्तस्य भक्तेन। नञोऽन्याक्रोशे। अप्रयाणि स्वर्गस्य व्याधस्य व्याधेनेति। सढ इति कि? साधोर्वृद्धि. इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षी। अस्त्र्यणक इति किं? यस्य सृष्टेश्चिकीर्षा कर्तुमिच्छा चिकीर्षा सस्याद इति स्त्रीविहित' अ.। यस्य सृष्टेर्भेदिका इति भेदेन भेदिका इति स्त्रीविहित णक उभयत्र यस्येति कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षष्ठी। अ इति अननुबन्ध हित्वा अकारमात्रावशिष्टस्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कृ शश्चेति श: क्रिया जगत: कृष्णस्य। सेमक्तात्सरोरिति अकारे जागरारात्रेस्क्षात्रस्य। तुल्येच्छा निपातने इच्छा मुक्तेस्तपस्विन:। णौषीचिन्तीति कथा कृष्णस्य भक्ताना आर्तोऽन्त. अङ्के इति डे अङ्काधर्मस्य धार्मिकाणा एषु कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षष्ठी। वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेद विहणोमि। अस्त्रीविहित कृद्भिस्तु योगे षष्ठी नियम्यते। एकदातूभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि। तव्यादीना प्रयोगे तु द्वयोरेव हि नेष्यते। यथा वेदस्य पाठस्क्षात्रेण मन्त्रस्य जप' साधकेन ग्रामस्य गमन पान्थेन दोहन दुग्धस्य गवामाभीरेण नयन गवा वनस्य गोपेन इत्यादि। कर्मणोऽध्याहारेऽपि कर्त्तरि न स्यात्। भोजन मनेन। तव्यादौ तु याचितव्य. कृष्णोमोक्ष भक्तेन दोहनीया गौर्दुग्ध गोपेन। नेयो भक्ती वैकुण्ठ कृष्णेन वाह्यीभारोग्राम भृत्येन। अनुशिष्य. शिष्यो धर्म गुरुणा। यापनीयो भृत्यो ग्राम नृपेण। एषु प्रत्ययन

त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यः स्नातं ह्यत्र स यस्य तु।
सृष्टेः कृतिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका॥

एकस्यैव कर्मण उक्तत्वादन्यकर्मणि द्वविकृत्येत्यनेन षष्ठी नित्य प्राप्ति कर्त्तरि चानेनैव विकल्पेन प्राप्तिरिति एकदा द्वयी प्राप्ती निषेध। एव मकर्म्मकधातौ कर्म्मविद्यमानेऽपि भावे कृत्प्रत्यय स्यादिति भाष्यादीना मतम्। तेन "न लग्नमिन्दुश्च गुरुन्निरीच्यते न वा शशाङ्क रविणा समागत"मिति दीपिका भान्त टिप्पनेकादुर्गविषम प्राप्त न किञ्चित् फलमिति। मया का दिश वा न गन्तव्यमिति' सभा वा न प्रवेष्टव्य वक्तव्य वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम्। एषु च भावप्रत्ययानामनुक्त कर्मणि पूर्वेण नित्यप्राप्तौ कर्त्तरि चानेन विकल्पेन प्राप्तौ निषेध.॥ ३०७॥

श्रीरा टी—भावे क्त. भावक्त. अश्च णकश्च तत् स्त्रियामणक स्त्र्यणक नस्त्र्यणक अस्त्र्यणक ढेन सह वर्त्तमान सढम् अस्त्र्यणकञ्च तत् सढञ्चेति तत् त्यश्च भावक्तश्च अस्त्र्यणकसढश्च तत्तस्मिन्। त्यस्त्र्यादि। त्वयेत्यादि। त्वया स कृष्णोऽर्च्यः मम स कृष्णः अर्च्यः पूज्य इत्यर्थ। अर्चधोऽर्हि घ्यण्। द्वयेन विकल्पोदर्शित। एव कर्त्तव्य करणीय तव त्वया वा इत्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् त्ये यत्र घट्यौ धीसम्भावना तत्र द्वयीन स्यात। तेन कृष्टव्या ग्राम शाखा कपिना नेतव्या ग्राममजा नरेण अनुशिष्य शिष्यो धर्म्ममुपाध्यायेन। का दिश गन्तव्य मया इत्यादौ न स्यात्। यत्र तु ढमावे धीसम्भावना तत्र षष्ठ्येव तेन गेयो माणवक साम्नामिति गायतीति गेयः घेर्या वक्तव्य.। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नात स्नान कृतमित्यर्थ। एव छात्रस्य छात्रेण वा हसित गत वेत्यादि। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगत कृति करणम्। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्हृतिहरण कृत्ती हृत्ती भावे क्ति। सडाडौरपि भावेत्य इति भागवृत्ति। एव शब्दानामनुशासनमाचार्य्यस्य आचार्य्येण वा गवा दोहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहिताऽणकभिन्नसढकृतत्वात्। पर तु निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्तो। परिचर्य्या गुरुणा शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना पितु पुत्रस्य पुत्रेण वा जागर्य्या रात्रेश्छात्रस्य छात्रेण वा अकरणि पुरुषस्य जाल्मस्य जाल्मेन वा इत्यादौ स्यात्। स्त्रीविहितकृतत्वात्। ननु शब्दानामनुशासनमाचार्य्येण गवा दोहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याह.। अणकाद्युदाहरति चिकीर्षेत्यादि। यस्य कृष्णस्य सृष्टे चिकीर्षा कर्त्तुमिच्छासनन्तकृधो. संस्वाद.। यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिकाभेदोनाश इति यावत्। एतेन कृष्णस्य

३०८। स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजर्थैर्नादरे ष्ठी च।

स्वामि—सुजर्थैः ३॥, नादरे ७।, ष्ठी ।१।, च ।१।।

सृष्टिस्थितिविनाशकर्म्मकर्त्तृत्वमिति भावः। उभयोरुभयत्र पूर्व्वेण षी नित्यम्। एवं चिकीर्षारवैरालीकाना भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति। सढे किम्? कृतिसुररिपोरियम्। यत्र द्विढधूना कृता ढद्वयमनुक्तं तत्र द्वयोर्ढयो. पूर्व्वेण षी। तेन कृष्णस्य मोचस्य याचको भक्त.। दोग्धा दुग्धस्य गोः कृष्णः चौरस्य गवा दोहः कृष्णस्य कृष्णेन वा इत्यादीत्येके। मुख्य ढ एवेत्यन्यः। यदुक्तम्। कर्म्मद्वयं दुह्यादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि। कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठी प्रधानकर्म्मणीति। तन्मते दोग्धा गा पयसो हरि.। गौण ढे एवेत्यन्य.। तन्मते दोग्धा दुग्ध गवा हरिरिति। परेतु उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रान्तरं विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने ढयोः प्राप्ते षी च एवेत्याहु.। तेन अद्भुत समुद्रस्य बन्धो वानरै। आश्चर्य्यं सुभग रोषस्य दूतीभि परिमार्जनं गवा दोह कृष्णेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरिरित्यादि। ढद्य प्राप्तौ किं? वनस्य यापयिता हरि.। दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरिरित्यादावुभयोर्ढयो पूर्व्वेण षी। एककृतीति किं? ओदनस्य पाको ब्राह्मणा प्रादुर्भाव ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थोवार। सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स सुजर्थ.। वारार्थेनैवेष्ट सिद्धौ सुजर्थग्रहणं सुजर्थप्रत्ययान्ताना प्राप्त्यर्थम्। अन्यथा वारादिशब्दैर्योगेऽपि षष्ठी सप्तम्यापत्ते। सुजर्थप्रत्ययश्च च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति द्वयम्। धाच प्रत्ययोऽपि सुजर्थ इति जौमरा। स्वामी च ईश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलश्च आयुक्तश्च निपुणश्च साधुश्च सुजर्थश्च ते तै. न आदरोऽनादरस्तस्मिन् स्वाम्याद्येकादशभि. शब्दै. च कृत्वस् सुजन्ताभ्याञ्च योगे षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थ.। अनादरे गम्यमाने च षष्ठीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थ। मुकुन्दः सर्व्वेषा स्वामी सर्व्वेष्विति च। अधोक्षजः सर्व्वेषु साक्षी सर्व्वेषामिति च एवं कृष्णः सर्व्वेषां सर्व्वेषु च ईश्वरः कृष्ण. सर्व्वेषु सर्व्वेषामधिपतिः। स्वामीश्वराधिपतीनामेकार्थत्वेऽपि पृथक् ग्रहणात् स्वाम्यर्थ शब्दान्तरेण योगे न स्यात्। तेन कृष्ण. सर्व्वेषा पतिरित्यादौ सम्बन्धे षष्ठ्येव। कृष्णो यावदेष यावदाना यादवः दायादः ज्ञातिरित्यर्थ.। मैत्र. चैत्रस्य प्रतिभूर्लग्नक इत्यर्थ.। कृष्णो यादवदायादस्य

स्वामी मुकुन्दः सर्वेषां माता साध्वी सर्वेष्वधोक्षजः।
निश्यहस्त्रिरगुर्गोप्योऽपत्ये मातुरुदत्यजम्।

प्रसूतः। कुशलायुक्ताभ्यां योगे तत्परत्व एव। छात्र पाठे पाठस्य कुशलस्तत्पर इत्यर्थः। भोक्ता भोगेषु भोगानामायुक्तस्तत्पर इत्यर्थः। तत्परत्वे किं कलाम् कुशलः सुशिक्षित इत्यर्थः। रथे आयुक्तः अश्वः बद्धः इत्यर्थः। निपुणसाधुभ्यां प्रशंसायामेव दाने दानस्य निपुणो वदान्यः मातरि साधुः मातुः पुत्रः सुजर्थे कालाधिकरणादेव। गोप्यो निशि त्रिः अह्नस्त्रिः अज कृष्णं अगुः त्रिरिति त्रीणि वाराणि इत्यर्थः सुचतुर्द्विस्त्रिरिति सु... इति इण गतौ गाङ्यामिति गादेशे अन् उस् जग्मुरित्यर्थः। एवं दिने दिनस्य पञ्चकृत्वः पठति। काला- धिकरणात् किं? गृहे द्विर्भुङ्क्ते। अनादरमुदाहरति। गोप्योऽपत्ये रुदति मातुः रुदत्याः अज श्रीकृष्णमगुः। रुदद‌पत्यमनादृत्य रुदतीं मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः। एवं आह्वयति आह्वयतो गतः आह्वयन्तमनादृत्येत्यर्थः। एवञ्च पश्यति पश्यतो हरः। पश्यतो हरः स्वर्णकारः पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीत्यर्थः। सञ्ज्ञायां षष्ठ्या अलुक्॥३०८॥

श्रीरा-टी—सुजर्थ इवार्थो येषां ते तैः। स्वाम्यादिभिः सुजर्थप्रत्ययैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने षीसप्तमी स्याता स्वामी मुकुन्द इति प्रयोगदर्शनेन षीसप्तमी दर्शिते। एव सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः। अधिपतिदायाद प्रतिभू प्रसूतः कुशला- युक्ताभ्यां तात्पर्येऽभिधाने शिवाचार्याः शिवाचार्ये वा कुशलः आयुक्तो वा भक्तस्तत् पर इत्यर्थः। अन्यत्र कलासु कुशलः रथेष्वायुक्तोऽश्वः निबद्ध इत्यर्थः। निपुण- साधुभ्यां पूजायां सी अपूजायां षी एषाभिधानात्। मातरि साधुर्निपुणो वेति पूजायाम्। अपूजायां तु पितुर्द्रोहस्य निपुणः साधुर्वा पुत्रः निश्यह्न इति गोप्यो- ऽज विष्णुं निशि रात्रौ त्रिस्त्रीन् वारान् अगुर्गतवत्यः। अह्नो दिवसस्य त्रिरगुः द्वयेन षीसप्तमी दर्शिते। एवं रात्रौ रात्रेर्वा पञ्च कृत्वोभुङ्क्ते बाचत्वेपि सुजर्थत्वेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि कालाऽऽधारेऽभिधानात् कासपात्र्यां भुङ्क्ते पञ्च कृत्वः रात्रि भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात्। अपत्ये रुदति मातुः कौशल्याः। रुदद‌पत्यं कौशल्यां मातरमनादृत्य वारं वारं गता इत्यर्थः। कौशल्याया इत्यध्या- हार्यं रुदती इत्यस्यैव लिङ्गविव्यत्ययेनान्वय इत्येके। पश्यतो हर इत्यत्र सञ्ज्ञात्वा- न्नित्यं षी न तु सीत्येके। त्वां मामन्तरा स्वामी। साधुर्विप्रो मातरं प्रति। निपुणो मातरं परि। त्वया सह तस्य स्वामी तुल्यो गोभिः स्वामी। तुल्यो गवां स्वामीत्यादौ तु पूर्वं विप्रतिषेधेन द्वादय एव स्युः। अन्ये तु प्रत्यादौ

३०९ । कालभावाधारं ङं स्नी ।

काल-भाव-आधार १।, ङ १।, स्नी ।१। ।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र ङी ।

सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः ।

ह्वेवनान्याक्तिरित्यर्थं नवयित्वा वृक्ष वृक्ष प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्तं प्रति कुप्यति । त्वा प्रतिस्वामी मद्वचन प्रति साक्षी । केशान् प्रत्युत्सुक । इत्युदाहरन्ति । साधव साधुभ्या स्नौ । आभ्या योगे स्नी स्यात् । साधु. कृष्णो मातरि असाधुमातुल नियमार्थमिदम् ॥ ३०८ ॥

काल: क्षण. दण्ड मुहूर्त्तं प्रहरादि । भावो धात्वर्थं । आध्रियते पदार्थोऽस्मि-न्निति आधार: सतु चतुर्विधो भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि । आधार सामीप्येन आश्लेषेण विषयेण व्याप्त्या च भवन् चतुर्विध स्यादित्यर्थ. । समीपे भव: सामीप्य आश्लेष एकदेशसम्बन्ध । विषय प्रतिपाद्यादि । व्याप्ति: साकल्येन सम्बन्ध. । क्रमेणोदाहरति । गोविन्द गोपीभि: सह शरदि रेमे अत्र रमणक्रियाया शरहतुरधिकरणम् । विधौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोरुदयक्रियानन्तर गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थं । उदित इति उत्पूर्वं इण गतौ कर्त्तरि क्त: । अत्रोदित शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्तम्यन्तत्वे तद्विशेष्य विधोरपि सप्तम्य-न्तत्वम् । एव मयि भुञ्जानेऽयमागत: मया पच्यमाने ओदने स गत इत्यादि । गोविन्द.कालिन्द्या कालीन्दीसमीपे रेमे । गङ्गाया घोष प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गाशब्देन लक्षणया यथा गङ्गातीर मुच्यते तथात्रापि कालिन्दीशब्देन तत् समीप-तीरमुच्यते । गोविन्द कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थ: । एव वने सिंह कुण्डे वदरमित्यादि । गोविन्द. केलौ कुशल. केलिविषये पटुरित्यर्थ: । गोविन्द. सकले स्थित सकल व्याप्य स्थित: ॥ ३०९ ॥

श्रीरा-टी—काल क्षणलवमुहूर्त्तादि: । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तर स्याऽप्रसिद्ध काल येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भाव । परे तु यस्य क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते स इह भाव: । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधि-करण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूत: । यथा । दुह्यमानासु गोषु गत दुग्धास्वा-गत इत्यादि । अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्ध वर्त्तमानादिकाल वक्ता लक्षयति स दोहनादि-क्रियाश्रयो भाव इत्यर्थ: । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूत. ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ।
कालिन्द्यां कानने केलौ कुशलः सकले स्थितः॥

यथा गोर्दोहे गत इत्यादि। भुञ्जाने चैत्रे मैत्रो भुक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेद कथायमानेष्वास्मेषु चैत्रो गतः पर्क्यागत. इत्यत्र कथाय इव मानं येषा ते तेषु क्रियान्तराभावात् सत्स्विव्यध्याहार्य्य एव धने सुख धने सति सुखं भवतीत्यर्थ। आध्रियन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधार घटावय इति यावत्। यदुक्तम्। "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षात् धारयेत् क्रियाम्। उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरण मतम्॥" स चतुर्विध इत्याह सामीप्येत्यादि सामीप्यं समीपत्व तेन एक सामीपिक आधार यथा नद्या घोष प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीपं तीरमुपलक्ष्यते। एव गङ्गाया घोष मत्स्याश्च इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्य्यात्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्नैवविध प्रयोग इति भट्टि। सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादनं लक्षणया ज्ञपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम्। तेन अङ्गुल्यग्रे करिशतमित्यत्राङ्गुल्यग्रनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आश्लेष संयोग पृथक् सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थ. तेन एक औपश्लेषिक आधार। यथा कटे आस्ते स्थाल्या मोदन पचति वने सिंह प्रतिवसतीत्यादि। विषयोऽनन्यत्र भावबोध्याश्रयणीयोपस्थानीयादिस्तत्र भवः एको वैषयिक आधारः यथा आकाशे शब्दो जायते धर्मे वेदाः प्रमाणम्। तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्दयोरविनाभावसम्बन्ध.। एव धर्मवेदयोर्बोध्यबोधकभावसम्बन्ध.। तीर्थवासयोराश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः। गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्धः इति सर्वत्रास्य विषयता। व्याप्ति. साकल्येनाभिसम्बन्ध. तेन एक अभिव्यापक आधार. यथा तिलेषु तैलमित्यादि। यद्यपि तिलतैलयोः संयोगादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धस्तथापि देशविभागाभावात् संयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति। रेमे इत्यादि। गोविन्द शरदि शरत्काले गोपीभि सह रेमे क्रीडितवान्। उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तर अनेन विधाविति सौ उदित इति तद्विशेषणत्वात् तौ। यदुक्तम्। विशेष्यस्य हि यल्लिङ्ग विभक्तिवचनेचये। तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपीति। कालिन्द्यां यमुनासमीपे, कानने केलौ क्रीडाश्रयणे कुशलो निपुण। सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः। परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम्। भावस्य ड सञ्ज्ञा च न कुर्वन्ति॥ ३०९॥

३१०। अधिकेशार्थोपाधिभ्याम्।

अधिक-ईश-अर्थ उप-अधिभ्या ३॥।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे ष्मी स्यात्।

गुणा उप परार्द्धे स्यु, विष्णोरधि हरौ सुराः।

३११। ढेनार्थात्।

ढेन ३।, अर्थात् ५।।

ढेन योगे निमित्तात् ष्मी स्यात्।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशौ तावर्थौ ययस्तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्या स्वाम्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थम्। अधिना योगे यस्य परिवारस्तस्मात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थ.। गुणा उपपरार्द्धे स्युः विष्णोरिति विष्णोर्गुणा. परार्द्धादधिका असख्या इत्यर्थ.। परार्द्ध चरमसख्या। तथाचोक्तम्। एव दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा। लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्य मध्य परार्द्धञ्च दशवृद्धा यथोत्तरमिति। एव उपखार्य्यां द्रोण खार्य्या अधिक द्रोण इत्यर्थ.। अधिहरौ सुरा इति। सुरा हरेः परिवारा इत्यर्थः। एव अभिसुरेषु हरिरित्यपि हरि' सुराणा स्वामी इत्यर्थ.॥ ३१०॥

गौरा टी—अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ ययोस्तौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम्। गुणा इत्यादि। उपशब्देनाधिकार्थो द्योत्यते। विष्णोर्गुणा उपपरार्द्धे स्युः परार्द्धादप्यधिका' स्युरित्यर्थ'। एवमुपख्यार्य्यां द्रोण इत्यादिः। ईश. स्वामी स च स्वसापेक्षस्तथा च यस्य स्वामी यस्य स्व ताभ्यामेव पर्य्यायेण ष्मी। स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात्। सुरा अधिहरौ हरिस्वामिका इत्यर्थ। एव अधिसुरेषु हरि' सुराणा हरि. स्वामीत्यर्थ.। एव अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला. अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि॥ ३१०॥

अर्थो निमित्त क्रियाया निमित्त यदि कर्मणा सयुक्तं स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थ.। हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन सयोगात् सप्तम्यन्तत्व एव चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत इत्यादि। कर्मयुक्तात् किं? कीर्त्तये द्वीपिन

३१२ । क्तेना ढे ।

क्तेना ३।, ढे ७। ।

क्तादिहितेन इना योगे ढे मी स्यात् ।

वेदे ऽधीती ।

३१३ । निर्द्धारे ऽधिकेन क्रियान्तः काला-ध्वनोश्च पी च ।

निर्द्धारे ७।, अधिकेन ३।, क्रियान्त कालाध्वनो' ७॥, च ।१।, पी ।१।, च ।१। ।

हन्ति । मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगाः । अथ मुक्ताफलेषु करिणं हरिणं फलषु इत्येव पाठ. ॥ ३११ ॥

गोरा-टी—अर्थशब्दोऽत्र निमित्ताय इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादित्यर्थ. । वस्त्रे ष्विति रजकवधोहि वस्त्रनिमित्तक एव । एवं चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत इति । सीमा अण्डकोषः पुष्पलको गन्धमृग । अर्थात् किं खड्गेन रजकं हन्ति । ढेन किं वस्त्रेण रजको हत । ढेतौ वा प्राप्ताया विधि । तादर्थ्ये ढ्या' बाधकमिति कश्चित् ॥ ३११ ॥

क्तादिन् क्तेन् तेन क्तेना इति तृतीयैकम् । वेदे अधीती इति अधीङल अध्ययने भावे क्त. । अधीतमध्ययनं तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे इति कर्मणि सप्तमी । एवं तर्के अधीती । क्रती श्रुती ब्रह्मतेषु धीमान् इति भट्टि । क्ताद्व्यवहितेन इना योगे एवायं विधिः । तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्वं तदस्यास्तीति कृतपूर्वी । एवं वेदमधीतपूर्वी इत्यादौ न स्यात् ॥ ३१२ ॥

गोरा टी—क्तादिन् क्तेन् तेन । वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थ. । इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन् । किं कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षायां पश्चात् कर्मसम्बन्ध. तस्मादनुक्तादनेन ती । मुख्य ढ ग्रहणात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात् । क्तेना किं ? कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वीकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति क्रियान्त.कालाध्वानौ तयोः । निर्द्धारो जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेण अपकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् करणम् । कालश्च मुहूर्त्तं प्रहर दिन-

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादेः रुद्रैकादशके ऽधिकम्।
मूर्त्त्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्व्यह्नि वा त्र्यहात्।
भूस्थो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम्।

त्रात्र्यादि। अध्वा अध्वपरिमाणं नल्वक्रोशयोजनादि. निर्द्धारे गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात्। एव अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः। हे साधो। त्वं शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि त्र्यहाद्वा भुञ्जीथा.। शिवं कीदृशं कृपालुषु अर्कादेश्च श्रेष्ठं रुद्रैकादशके मूर्त्त्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः। उदाहरणानि यथा। शिवः कृपालुषु श्रेष्ठः, अर्कादेश्च श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम्। एव अत्र समार्थ इत्यादिना षष्ठी च। मथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा। काकात् कोकिलः कृष्णः, इत्यादि निर्द्धारणे पञ्चम्येव न तु षष्ठीसप्तम्याविति वक्तव्यम्। शिवो रुद्रैकादशकेऽधिकः, मूर्त्त्यष्टकाच्चाधिकः इत्यधिकशब्देन योगे। एकादशानां समूहः, एकादशकः रुद्राणामेकादशकः तस्मिन्। अष्टानां समूहोऽष्टकः मूर्त्तीनामष्टकः मूर्त्त्यष्टकः तस्मात्। शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि भुञ्जीथाः त्र्यहाद्वा भुञ्जीथाः। अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजनक्रिययोर्मध्यवर्त्तिनः कालात् द्व्यह्नात् सप्तमी त्र्यहात् पञ्चमी द्व्यह्नीति द्व्यह्ने द्वयोरह्नोर्भवः काल इति तद्धितार्थविगौ द्व्यह्नोऽदन्तः। ततोङी सङ्ख्याविषयादित्यादिना अह्नादेशेऽनोऽल्लोपः। त्र्यहादिति त्रयाणामह्नां समाहारः, त्र्यहः ततः पञ्चमी। भूस्थो जनो योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत्। भुवि तिष्ठतीति भूस्थः, लक्षद्वयादिति सङ्ख्यायाः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन सम्बन्धः। अथवा समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायात्। योजनलक्षद्वयादित्यर्थः। अत्र भूस्थितिक्रिया दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्त्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी॥ ३१३॥

श्रीरटी—क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति तौ तयोः क्रियान्तकालाध्वनोः। निर्द्धारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिकालाध्वनोश्च पीत्री स्याताम्। श्रेष्ठमित्यादि। त्वं शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि त्र्यहाद्वा भुञ्जीथाः इत्यन्वयः। अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्वर्त्तिकालवाचकात् पीत्री दर्शिते। शिवं कीदृशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादेरर्केभ्यः श्रेष्ठं पूर्वेण पी च पुनः कीदृशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु मूर्त्त्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम्। एकादशानां सङ्घ इत्यर्थे कः एकादशकम् एवमष्टकमिति।

३१४। सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते।

सीमान्तर् मार्गात् ५।, प्री ।१।, च ।१।, अन्ते ७।

सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी॥

भूस्थो जनः योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत्। अत्र भूस्थिति दर्शनक्रिययोरन्तर्वर्त्त्यध्ववाचकात् पीप्रौ। सर्वत्रोदाहरणद्वयेन पीप्रौ दर्शिते। एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रियः शूरतमः गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्णा गौः क्षीरिणी अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्तः शीघ्रतमाः। अद्य भुक्त्वा द्वाहे द्वाहाद्वा भोक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यतीत्यादि। निर्द्धारणेऽभिधानात् पी न तु सर्वत्रेत्यन्ये। परे तु विभक्तिवति निर्द्धारणाश्रय एव पी। न तु पीप्राविति। यथा शौघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतराः माथुरेभ्यः शौघ्ना दीनतरा इत्यादौ शौघ्नत्वं न माथुरेषु माथुरत्वं न शौघ्नेषु इति विभागात्। निर्द्धारणत्वात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जत्वकल्पनात् तस्माच्च शसादिकं भवतीत्याहुः। एवम् अधिकशब्दयोगे ती नेच्छन्ति। प्रसितोत्सुकाभ्यां तोप्रौ। आभ्यां योगे तोप्रौ स्याताम्। केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः। केशैः केशेषु वा उत्सुकः। आराद्दर्थेभ्योऽसत्त्वे तीप्यौ च। अद्रव्ये वर्त्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो तौ ती पीप्रौ स्युः। ग्रामाद्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा य पापान्निकटं निकटेन निकटात् निकटे वासः। परे तु ती नेच्छन्ति। असत्त्वे किं दूरः पन्थाः॥ ३१३॥

मार्गोऽध्वपरिमाणं तच्च क्रोशयोजनादि। सीम्नोरन्तः सीमान्तः स चासौ मार्गश्चेति सीमान्तमार्गः तस्मात्। सीमाद्वयमध्यवर्त्तिमार्गात् प्रथमा स्यादित्येकोऽर्थः। अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः। अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाह्नवीत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः। न च तत्र लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम्। व्याप्तावर्थेऽध्वनः कर्मसञ्ज्ञाया द्वितीयया बाधितत्वात् सोमनाथात् शतं क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थः। अत्र सोमनाथकृष्णयोः सीम्नोर्मध्यवर्त्तिनो मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सोमनाथादयुतक्रोशेषु च कृष्णः अयुतक्रोशान्त इत्यर्थः अत्र सोमनाथकृष्णयोः सीम्नोर्मध्यवर्त्तिनो मार्गादयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी। अन्ते किम्? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः। हिमालयमारभ्य आसमुद्रात् गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जह्नुमुनिना पीता पुनर्मुक्ता तं देशमारभ्य आसमुद्रात्

३१५। ल्यादयो ऽर्थार्थैकक्तेः स्तेस्तु सर्वाः।

ल्यी आदय १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५।, स्ते ५।, तु ।१।, सर्वा. १॥।

अर्थार्थैकक्ते र्ले स्त्यादयः स्युः, स्तेस्तु सर्वाः।
भुक्त्यार्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्य्यं नार्च्यते ऽच्युतः॥

या गङ्गा तस्या जाह्नवीति नामान्तरं जाह्नव्या मध्यदेशाद्यमुना निःसृता। ततश्च जह्नुमुनिदेशाद्दक्षिणस्या यमुनाया उत्तरस्या यो देशः तत्र कतिक्रोशान् व्याप्य जाह्नवी तिष्ठतीत्यर्थः॥ ३१४॥

श्रीर टी—सीमोऽन्तमार्गे सीमान्तमार्गे. तस्मात्। चकारात् ल्यी इत्यस्यानुवृत्तिः। क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायात् अवधिभूतयोरन्तर्वर्त्यध्ववाचिनः ल्यील्यौ स्याताम् अन्ते गम्यमाने। सोमनाथादित्यादि। सोमनाथाच्छतं क्रोशाः क्षणः. सोमनाथान्निःसृत्य शतक्रोशान्ते क्षणः. सोमनाथादयुतेषु क्रोशेषु जाह्नवी सोमनाथान्निःसृत्यायुतक्रोशान्ते जाह्नवी गङ्गा इत्यर्थः। उदाहरणद्वयेन ल्यील्यौ दर्शितौ। सोमनाथादित्युपात्तविषयत्वात् पी। अन्ते किम्? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाः. कियन्तः क्रोशा इत्यर्थः। तत्कालात् ल्यी। अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालात् ल्यी स्यादन्ते गम्यमाने सति। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासि कार्त्तिकीमधिकृत्य मासान्ते आग्रहायणीत्यर्थः। एवं पौष्या माघी मासि इत्यादि अन्ते किम्? पौषीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि॥३१४॥

अर्थो निमित्तं स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थः। अर्थार्थेन सह सम्भविष्यतीति एका क्तिर्यस्मात् सोऽर्थार्थैकक्तिः. तस्मात् निमित्तार्थलिङ्गस्यैव विशेषणाल्लिङ्गात् तृतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः। निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् सर्वनाम्नस्तु सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः। भुक्त्या अर्थेन अच्युतोऽर्च्यते जनैरिति शेषः। भुक्तिर्भोगः। अत्रार्थशब्दस्य विशेषणाद्भुक्तिशब्दात्तद्विशेष्यादर्थादपि तृतीया एतयोः अजहल्लिङ्गत्वाद्भिन्नलिङ्गत्वम्। एवं मुक्तेरर्थाय मुक्तेरर्थस्य। मुक्तावर्थ इति किं कार्य्यम् अच्युतो न अर्च्यते जनैरिति शेषः। अपितु सर्वस्मै कार्य्यायेत्यर्थः। अत्र कार्य्यशब्दस्य विशेषणात् किमः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणात् कार्य्यादपि प्रथमा। एवं किं केन कार्य्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्य्यात् कस्य कार्य्यस्य कस्मिन् कार्य्ये इति॥ ३१५॥

श्रीरा-टी—त्रि आदिर्यासां ताः अर्थोहेतुः अर्थोऽर्थो यस्य सः एका क्तिर्यस्मात् स अर्थार्थेन सह एकक्तिः अर्थार्थैकक्तिः तस्मान्निमित्तार्थार्थशब्दसमानाधिकरणाल्लेरित्यर्थः. स्तेस्तु सर्वा इति अर्थार्थसमानाधिकरणात् किमन्तकात् प्रादय इत्यर्थः।

३१६। संज्ञाः कम्।

सज्ञा १।॥, व १।।

ढ ध घ भ ज डाः कसंज्ञाः स्युः।

इति कपादः।

मुक्त्यर्थेनेति भुक्तिर्भाग एव भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरथात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे। मुक्त्याऽर्थेन मुक्त्यै अर्थाय मुक्तेरथात् मुक्तेरर्थस्य मुक्तौ अर्थे। एव हेतुकारण-निमित्तादियोगेऽपि तथाच अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति रघु.। हेतुशब्द-योगेष्वेवेति परे। कि कार्य्य केन कार्य्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्य्यात् कस्य कार्य्यस्य कस्मिन् कार्य्ये वा अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः। एव को हेतुः क हेतु केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतो कस्य हेतो कस्मिन् हेतौ। द्वे निमित्ते द्वाभ्या निमित्ताभ्या द्वयोर्निमित्तयो द्वयो. प्रयोजनयो. भवतस्तु कारणेषु इत्यादि। परे तु सामान्यलिङ्ग्यादिकी सेस्तु प्रो नेच्छन्ति अन्ये तु सर्वेव सवाः कीराहु। न सामान्यलिङ्ग्यादिरिति कश्चित् तु द्वितीयो नाह्न हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः सूत्रे प्रान्त यद्विधेय ज्ञान्त तत् प्राप्यते तु यत्। वान्त तदस्य योगे स्यात् ध्यन्त यस्मात् परन्तु तत्। यस्य स्थाने भवेत् कार्य्यं तत् थन्त समुदाहृतम्। प्रान्त गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत्। क्वाचिद्व्यत्ययतो ज्ञेयमिद पाणिनिसम्मतम्॥ ३१५॥

अस्मिन् पादे या या सज्ञा उक्ता सा क कारकसज्ञा स्यात्। ढ ध घ भ ज डा. कसंज्ञा. कारकसज्ञा. स्युरित्यर्थः। कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-णानामेकतमत्व कारकत्वमिति यावत्। क्रियानिमित्त कारक लोकत. सिद्ध-मिति दुर्गसिंह.। चैत्रस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षित स्यात् न तु गच्छेत्या-दिकम्। तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावान्न कारकत्व एव लिङ्गार्थसम्बो-धनयोरपीति। गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वितीयाप्राप्तौ अधिकरण-विवक्षया सप्तमी। विवक्षातःशाद्वि कारकाणि भवन्तीति न्यायात्। एव पुष्पाणि स्पृहयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा। स्पृहणीयविभूतय इत्यत्र कर्मण्यनीय स्थाल्या पच्यते इत्यत्र अधिकरणे करणविवक्षा। दोग्धि दुग्ध गोभ्यो गवा वा याचते कम्बल राजभ्यो राज्ञा वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा। तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा इति रघुः। इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो महा-कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीयाः। स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् तेन

स्वे च्छया ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रयोगे न कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । द्वयोर्युगपत्-प्राप्तौ तु । कर्त्ताकर्माधिकरणं करणं सम्प्रदानकम् । आपादानञ्च सन्देहे पर पूर्वेण वाध्यते इति वचनादव्यवस्था । यथा पश्य मृगो धावति अस्त्येव घटं पश्य इत्यादौ कर्म वाधित्वा कर्त्ता प्रवृत्तिः । गङ्गां गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरणं वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृहं प्रविश्य निःसरति तिःसृत्य प्रविशति गृहं वा इत्युभयत्र अपादानं वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाहूय कन्यां ददाति कन्यां दातुं वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अश्वे स्थितो गच्छतीत्यादौ करणं वाधित्वा अधिकरणं प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्यूह्यं अतएव जौमरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम । कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेक प्रवर्त्तते इति वदन्ति । अथैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते अत्र खादयतेर्मुख्यकर्मणोऽभावात् गौणकर्मणि दृचोरिव उक्तत्वम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुं खादयते गुरुणा शिष्यः श्लोकं पठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा शिष्यः इक्षुं खादयता श्लोकं पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खादयतेः प्रयोज्यत्वेन गौणकर्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वं एवं गुरुणा शिष्येण ओदनं पच्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं श्राव्यते एतयोरेकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्यः ओदनं पाचयते श्लोकं श्राव्यते एवञ्च विप्रं पश्य विप्रः आनीयते एतयोरेकवाक्ये-ऽपि पश्यानीयते विप्रः इति । अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्तृविहितत्वेन कर्मणा सम्बन्धाभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरां कर्मण उक्तत्वम् । एवं मयाऽऽसत अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अहं कृतं पश्यामि इत्यादिक-मेव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तमिति रघौ । मया सुप्तमहं स्मरामीत्यर्थः । आख्या-तास्तिवादयः । तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्यातं वाक्य-समाप्तिः । एवञ्च विधिनिषेधयोर्विधिरेव बलवान् । तेन राजत्वात् पठयन् इक्षुः खादयतीत्यत्र खादयते निषेधेऽपि पाचयते कर्मत्वं इति । क्तक्तवतु क्त्वे-त्येके प्राहुः । क्त्वास्त्व्यादयः । तथाहि रामेण वनं गतं रामो रावणं हत-वान् साधुभिः रामः स्मर्त्तव्यः । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारो नास्ति । रामो जगतां कर्त्ता रामो जगतां संहारकः रामेण स्वर्गः सुगमः इत्यादौ भवतीत्यादि क्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २१६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुबोधायां
मुग्धबोधटीकायां कारकपादः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—प्रकरणादस्मिन् पादे या या सञ्ज्ञा तस्याः कसञ्ज्ञा इत्यर्थः । ढादिषण्णां सञ्ज्ञान्तरं आह ढ ध घ भ ज डा कर्मिति क कारकं तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् द्रव्यन्तु शक्तिमन्नशक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात्। द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याऽविवक्षितत्वात्। पुष्पाणि स्पृहयति परशुश्छिनत्ति स्थाली पचति दोग्धि पयो गोभ्यो गवा वा धनं याचते राजभ्यो राज्ञा वा । रिपौ कोपः पुष्पे स्पृहा तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा इत्यादौ ढादयो न तु भादयः । विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः । इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहे भादिक्रमेणैव प्रवृत्तिः न तु जादयः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं गृह्णाति धनुषा शरान् क्षिपति उपविश्योत्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविश्य निःसरति। अस्त्येव घटः पश्येत्यादि । यदुक्तम्। अपादानसम्प्रदान करणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते इति। विप्राय द्रुह्यति विप्राय श्लाघते वरायाहूय कन्यां ददाति विप्रायाऽर्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्गेस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च। बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता इति। चैत्रोऽश्वेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु ढ ध घान्तव्यवस्थिता क्रिया चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारिता निषिद्धा पश्चान्नञा योगः । करणं कारकं क्रिया स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थे कः जात्यपेक्षया एकत्वं कारकं क्रियानिमित्तमित्यर्थः। नन्वेवं विप्राय गां ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्प्रदानद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् ष्याः कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यम्। चैत्रस्य इत्युक्तेः पचत्यादिफं नापेक्षते किन्तु धनादिमतो न क्रियानिमित्तत्वम्। शिवं पर्शुना इत्याद्युक्तेः पश्यति छिनत्ति इत्यादिकमपेक्षत एव। अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके। त्वर्थद्वारा क्रिया न्वयित्वं कत्वमिति कश्चित्। तन्न विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतं इत्यादाव्याप्तेः। वस्तुतस्तु अव्यत्ययाद्वारकत्वे सति त्वर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वं चत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ ष्यर्थद्वारमेव विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य इत्यादौ ष्यर्थद्वारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय त्वौ अव्येति विशेषणीयमिति तथापि कर्त्तृकर्मव्यवहितत्वादाधारस्य कारकत्वाऽप्रसङ्गः स्यादत आह ढादिकमिति गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः। माषाणामश्नीयादित्यादौ तु त्वर्थद्वारेण एव क्रियान्वयात् ष्याः कत्वमिष्टमेव ढे षौविधानादिति दिक्॥ ३१६॥

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता।

३य पादः।—समासः (सः)।

३।१। द्वैक्यं सो ऽन्वये।

द्वैक्य १।, सः १।, अन्वये ७।

द्वयोर्बहूनां वा दानामैक्यं स-सञ्ज्ञं स्यात्। तच्चान्वये सति कार्य्यम्॥

स्यादीनामथ निरूप्य स्याद्यन्तानामेकपदीकरणार्थमाह द्वैक्यमित्यादि।

द पदं तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा त्यादिप्रकरणं हित्वा अत्र एतद्विधानमनर्थं स्यात् एवं लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात्। अतएव नाम्नां समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभक्तय इति सर्व्ववर्म्मा। नाम्नां स्याद्यन्तलिङ्गानामित्यर्थः। प्रणमति निषीदतीत्यादौ समासस्तु व्यस्यग्यनुकारैत्यादि विध्यन्तरात्। ननु प्रणमति निषीदतीत्यादौ समासेऽवश्यकर्त्तव्ये इहैव स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम्। लिखति च पठति च इत्यादौ समासाभावस्तु व्यस्यग्यैत्यादिना नियमेन ग्यनुकारडाजादिभिन्नानां त्याद्यन्तेन समासनिषेधात् इति चेन्न कौतुकत्य चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवृत्तौ हरिहरावित्यादिवत् समासे प्रणमतीत्यादौ विद्युत्कम्प इत्यादिवत् प्रत्यय पचति कल्पमित्यादावपि तिबादेर्लोपापत्तेः। द च दानि च इत्येकशेषे दानि दानामैक्यं द्वैक्यम्। द्वयोः स्याद्यन्तयोः बहूनां स्याद्यन्तानां वा ऐक्यं स सञ्ज्ञं स्यादित्यर्थः। स समास अन्वयस्तु पदानां परस्पराकाङ्क्षा योग्यता च। यथा वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति अवयवपदं षष्ठ्यन्तमवयविपदमाकाङ्क्षति। कृष्णस्येति षष्ठ्यन्तमवयविपदञ्च करचरणादिकमवयवपदमाकाङ्क्षति। तेन कृष्णचरणाविति समासः। वन्द्याविति कर्मणि घ्यणन्तं पदं कर्त्तृपदमेवाकाङ्क्षति। तव्यादीनां कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पदं नाकाङ्क्षति। तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः। एवं काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र पचनक्रियायाः करणं काष्ठम् एवं पचनक्रियाया अधिकरणं स्थाली पचनक्रियायाः कर्म्म ओदनः। तेन काष्ठैः स्थाल्यामोदनमिति त्रयाणां परस्पराकाङ्क्षाभावान्न समासः। अभिप्रेतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित्। हरिहरावित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाहित्यमेवान्वयः। किञ्च यत्र प्रतियोगिकारकभिन्न-

यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ वन्द्यौ इति स्यात् न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति।

पदापेक्षा वर्त्तते तत्र समासो न स्यात्। यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यत्र ऋद्धस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा इति पदेन समासो न स्यात्। तेन ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति। यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्त्तते तत्र स्यादेव। यथा रामस्य नाममहिमा कृष्णमाश्रितमना। वाणेन भिन्नहृदय रामेण हृतभर्त्तृका। विप्राय दत्तभूमि व्याघ्रात्लब्धभय। सिन्धौ निमग्नसर्वस्व इत्यादि। तथाच प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते इति प्राञ्च। एव वृद्धस्य वाहीरपत्यमित्यत्र वृद्धस्य वाहविरिति न स्यात्। वीर पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीर पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात्। सर्व. समासो विकल्पित। तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरो जयत। चत्वारो भुजा यस्य तस्मै नम चतुर्भुजाय नम। नीलमुत्पलमिद नीलोत्पलमिदम्। विष्णोर्भक्तोऽय विष्णुभक्तोऽयम्। पञ्चभिर्गोभि क्रीतोऽयमश्व. पञ्चगु। कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृष्ण कथा इत्यादि। क्वचिन्नित्य'। यथा कृष्णसर्प लोहितशालि इत्यादौ समासयोग्यवाक्य न तिष्ठतीति क्वचित् समासो न स्यात्। तेन रामो जामदग्न्य.। व्यासः पाराशर्य.। अर्जुन कार्त्तवीर्य्य। शङ्क. पाण्डव इत्यादि। तथाच नित्योऽनित्यो विकल्पितश्च समास' कर्त्तरिच्छयेति प्राञ्च। अनित्य इति नित्यसमासाभाव इत्यर्थ.। एव' विशेषज्ञान महाकविप्रयोगानुसारात्। अतएव कृत्तद्धितसमासानामभिधान नियामकमित्यादि स्वयं वक्ष्यति॥ ३१७॥

श्रीराटी—दैक्यमिति दश्च दश्च ते दे दश्च दश्च दश्च तानि दानि दे च दानि च तानि दानि तेषामैक्यम् एकस्य भाव. ऐक्य' ब्राह्मणादित्वात् ष्ण्य एकशेष मन्वानोऽप्याह द्वयोर्बहूनामिति। दानामिति बहुलमविवक्षितमित्येके। तथाच अनेकदानामेकदल दैक्य स सञ्ज्ञ स्यादित्यर्थ। तच्च ऐक्यम् अन्वये सति कार्य्यम्। अन्वयो परस्परसम्बन्धरूप. स च क्वचिद्विशेषणरूपेण क्वचित् विशेष्यरूपेण द्वन्द्वे तु सर्वेषा दाना साहित्यरूपेणान्वय इति। कार्य्यमित्यनेन ऐक्य विधायकं लक्षणमप्येतदित्युक्तम् अतएव कृष्णस्येत्यस्य चरणावित्यनेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति एव राज्ञ पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भार्य्या राज्ञ। पुत्रो दवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा तरुण्यो रूपवत्यो भार्य्या यस्येत्यादौ

३१८। भिन्नान्यैकार्थद्यादिसंख्याव्यादीनां च ह य ष ग वाः।

भिन्न-व्यादीना ६॥ च वा. १॥ ।

भिन्नार्थानां दानां स अमंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हमंज्ञः, एकार्थानां दानां यसंज्ञः. द्यादित्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, संख्यापूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः स्यात् ।

न् सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायात न स'। केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि स । यथा चैत्रस्य दासभार्य्यो कृष्णेन हृतपुत्र. ग्रामदत्तः कुसुमः इति। यदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धित्वेन नेष्यते। यथा तरुणी वृषलीभार्य्या प्रवीरः पुत्रकाम्यति। ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यु' प्रयुक्ताय । चैत्रस्य दासभार्य्येव लूनचक्ररथो मया। अत्रैव गातितपवोऽयं वृत्त्यादिति सतां मतमित्याहु.। असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साधुपगमात् समानाधिकरणसापेक्षमसमर्थं भवतीति कश्चित्। अन्ये तु समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गति । स समास स च चतुर्द्धा सर्वदार्थप्रधान सर्वदार्थाप्रधान उत्तरदार्थप्रधानः पूर्वदार्थप्रधान । यथा हरिहरौ पीताम्बर' नीलोत्पलं कृष्णाश्रित हरित्रात तिरामी अधिस्त्रि इत्यादि ॥ ३१७ ॥

भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते अर्थो अभिधेया येषा तानि भिन्नान्यैकार्थानि। द्वौ द्वितीया विभक्तिरादिर्य्यासा ता द्यादय तासाञ्च केवलानामसम्भवात्तदन्ता एव गृह्यन्ते। द्यादयश्च सख्या च व्यश्च द्यादिसख्याव्यानि तानि आदयो येषा तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्यादिसख्याव्यादीनि च तेषाम्। भिन्नार्थाना पृथक् पृथगभिधेयाना दाना समासअसञ्ज्ञ स्यात्। चो द्वन्द्व' ननु नीलस्यार्थ' कालः उत्पलस्याथ पुष्पविशेष. तेन भिन्नार्थत्वात नीलोत्पलमित्यादौ सर्वसमासे द्वन्द्वापत्तिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसञ्ज्ञा यत्र न प्रवर्त्तन्त तत्रैव सामान्यद्वन्द्वसञ्ज्ञाप्रवृत्ते । ननु अभेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात्। नेतरो विष्णुरीशानादिति वोपदेवोयाच पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति द्वन्द्वः कथम्। पदभेदे द्वन्द्व इति चेत्तर्हि नीलोत्पलमित्यादावपि द्वन्द्वापत्ति । अत्र पदार्थयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया द्वन्द्व । अतएव विनायके विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा इत्यमरः। किञ्च द्वन्द्व उभयपदार्थप्रधानेऽपि परपदस्यैव लिङ्ग भजतीति। यथा घटश्च फलञ्च घटफले

फलञ्च घटश्च फलघटौ। स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ। अन्यार्थानां समस्यमानपदादन्यार्थानां पदानां समासो बसञ्ज्ञः स्यात्। बो बहुव्रीहिः। स तूभयपदार्थाप्रधानः। तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवर्ण उच्यते, अम्बरशब्देन वस्त्रमुच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते। स च द्विविधः। तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च। यत्र समस्यमानपदार्थे समासवाच्ये वर्त्तते स तद्गुणसंविज्ञानः। यथा त्रिलोचनः शिवः। तदन्योऽतद्गुणसंविज्ञानः। यथा हतकंसः कृष्ण इति। एकार्थानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां पदानां समासो यसंज्ञः स्यात्। यः कर्मधारयः स तूत्तरपदप्रधानः। यथा नीलोत्पलम्। द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां पदानां समासः पसञ्ज्ञः स्यात्। पस्तत्पुरुषः स चोत्तरपदप्रधानः। यथा कृष्णाश्रित इत्यादि। संख्यापूर्वदानामित्यादि। तद्धितार्थे इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्धितार्थे समाहारे उत्तरपदे परे च सङ्ख्यावाचकपदपूर्वकाणां पदानां समासो गसञ्ज्ञः स्यात् इत्यर्थः। अन्यथा द्विमूर्द्धः द्विपात् इत्यादि बहुव्रीहौ एकाहः सप्तर्षय इत्यादि कर्मधारयेऽपि द्विगुत्वापत्तिः। न च उत्तरपदे परे यो द्विगुः स बहुव्रीहिरेवास्तु अन्यपदार्थवाचित्वादिति चेन्न। पञ्चगवधन इत्यादौ गोरतार्थे इत्यादीनामप्राप्तेः। गो द्विगुः। यथा द्वैमातुरः पञ्चगु त्रिसखं पञ्चगवधनः। तद्धितार्थे उत्तरपदे परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः। समाहारे द्विगुरुत्तरपदप्रधानः। व्यपूर्वदानामित्यादि। वः कसामीप्येत्यादिनियमात् कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां पदानां समासो वसञ्ज्ञः स्यात् इत्यर्थः। अन्यथा असकृत् सुप्रजाः सुपात् निर्धनः इत्यादावपि अव्ययीभावापत्तिः। वोऽव्ययीभावः। स च पूर्वपदप्रधानः। यथा अधिकृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टी भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते द्वौ आदिर्यासां ताः, ताश्च सङ्ख्या च व्यश्च तानि तान्यादयो येषां ते पश्चाद्भिन्नान्यैकार्थाश्च द्व्यादिसङ्ख्याव्यादयश्च ते तेषां चश्च बश्च यश्च पश्च गश्च वश्च ते द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायात्। संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथासङ्ख्यं दर्शयन्नाह भिन्नार्थानां दानां इति। परस्परभिन्नार्थानां दानां चसञ्ज्ञः। पदार्थो हि जात्याकृतिव्यक्तयः जातिः धर्मः, आकृतिरवयवसंस्थानादि व्यक्तिः स्वरूपं अतएव नीलघट इत्यत्रापि पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षायां तु यः स्यादेव एवं हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थितिसंहारकयोर्भेदाद्भेद इत्येके। तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पर्यवसितोऽर्थः। अन्यार्थानामिति असमस्यमानदार्थपराणां समस्यमानानां दानां

३१९। क्तौ लुँक् त्ये च।

क्तौ ६।, लुक्।१।, त्ये ७।, च।१।।

सें स्थिताया: क्तौ लुँक् स्यात्, त्ये च परे।

सौ ह सञ्ज्ञ यथा आरूढ़ा वानरा य आरूढ़वानरो वृक्ष दृष्ट कृष्णो येन दृष्टकृष्ण, पुरुष इत्यादि। समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यदार्थ: स्यात् व्यपदेश्य-व्यपदेशिवद्भावात् यथा शोभनशरीर, शनापुत्र जनार्दनस्वात्मचतुर्थ एवेत्यादि। एकार्थानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सौ य सञ्ज्ञ' यथा नीलोत्पल परमात्मा इत्यादि। ङादिक्यन्तपूर्वदानामिति यदि समस्यमानाना दाना पूर्वदानि ङादिक्तीनामेकतमान्तानि भवन्ति तदा तेषा दानां स' य सञ्ज्ञो भवति। यथा कृष्णमाश्रित कृष्णाश्रित: मासेन पूर्व, मासपूर्व: यूपाय दारु, यूपदारु: पापाद्भय पापभय कृष्णस्य सखा कृष्णसख: पूर्वाह्ने कृतं पूर्वाह्णकृतमित्यादि। सख्यापूर्व दानामिति। समस्यमानाना दाना पूर्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति तदा तेषां तार्थादौ सौ ग संज्ञ:। यथा पञ्चगु: त्रिलोकी पञ्चगवधन इत्यादि। व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दानां यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा तेषां कादौ स' वसंज्ञ' यथा अधिकृष्णमित्यादि। इह एकत्र संज्ञाद्वयसमावेशाभावात् विशेषणबोधितानामेवैता: सञ्ज्ञा ज्ञेया: तेन पञ्च भार्य्या सप्तर्षय' अपतित, पञ्चगु, अधिहरि इत्यादौ हादिसंज्ञा न तु गादय इत्यादि अन्यथा सर्वेषा दाना भिन्नार्थत्वात् च सञ्ज्ञा प्राप्ते। चो द्वन्द्वो ह्रौ बहुव्रीहि: य, कर्मधारय षस्तत्पुरुष: गो द्विगु वोऽव्ययीभाव, यगौ य विशेषाविति परे। एषां सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्याम: ॥ ३१८ ॥

सर्वसमासेषु स्थिताया स्यादे क्तौ लुँक् स्यात्। सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादेर्लुक् स्यादित्यर्थ। समासे यथा हरिहरौ पीताम्बर परमात्मा कृष्णाश्रित पञ्चगु उपकृष्णम्। प्रत्यये यथा श्रीमान् पुत्रकाम्यति वाचिक क्षत्रिय माथुर हैम ग्राम्य इत्यादौ प्रथमादेर्लुक्। किञ्च तवत्य सार्वत्रिक इत्यादौ वादेशस्य लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरण हित्वा तद्धितप्रकरणे आदेशविधानसामर्थ्यात्। स्यादिविभक्तेरिति किं प्रणमति निषेधति इत्यादौ व्यस्यग्येत्यादिना समासेऽपि तिबादेर्नलोप। पचतितरा पचति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिबादेर्न लोप। लुक्करणेन त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तस्य विभक्तिनिमित्तक कार्य्ये लुकि न तवेति निषेधान्न स्यादिति। तेन कस्य पुत्र कि पुत्र इत्यादौ टेरकारो न

द्वन्द्वसमासः। (चः)।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा।

स्यात्। धातार गत, धातृगत, इत्यादौ न द्विः। यज्वा चासौ विप्रश्चेति यज्वविप्र इत्यादौ न दीर्घं विरामविहितन्तु स्यादेव। तेन ब्रह्माच्युतेशा इत्यत्र नौलुप् फेधाविति नस्य लुप्। पयसो विकार पयोविकार इत्यादौ सस्य विसर्ग। अनडुहश्चर्म अनडुच्चर्म इत्यादौ दडादि। किञ्च त्वया क्रत त्वत्क्रत मया क्रत मत्क्रतमित्यादा विभक्तौ लुकि क्रतेऽपि युष्मदस्मदोरेकत्वेऽर्थे त्वन्मदौ भवत: कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादित्युक्ते। युवावादेशौ तु द्विवचने परे एव स्याता न तु द्वित्वेऽर्थे। तेन युवाभ्या क्रत युष्मत क्रत आवाभ्या क्रत अस्मत् क्रतमिति। अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावादेशयोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम्। अस्य वीज पुरा लिखितम्॥३१८॥

श्रीरा-टी—अधिकारात स इत्यनुवर्त्तते इत्याह से स्थिताया इति। से कर्त्तव्ये समस्यमानदेश्य स्तेरित्यर्थ' प्रकरणात स्यादिक्तेरेव तेन पचतिरूप पचतितरामिति न त्ये क्तेर्लुक्। यतस्य अत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वबादिपाठात्तदन्ताना तद्धितान्तर्गतत्वात् न स्यादिर्लुक्। लुक्करणात् स्यादिनिमित्त कार्य्य न स्यात् यथा सखिप्राप्त' गवाश्रित इत्यादौ न घौ त्रि: आ आम्ङसोरिति वाक्यत्वच राजपुरुषेत्यादौ तु विराममाश्रित्य कुङ्नौलुप् स्यादेव॥ ३१८॥

इतरेतरेति। चो द्वन्द्व इतरेतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति। इतरेतरयोगोऽवयवप्रधान। तेनावयवक्रते द्वित्वे बहुत्वे भवत:। समाहार, संहतिप्रधान, तेन संहतेरेकत्वाद्दित्वादिकवचनमेव इति भेद। हरिश्च हरश्च इति वाक्ये सिद्वयस्य लुकि द्वयो पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसञ्ज्ञाया औकारोत्पत्ति। राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तेर्लुकि विरामविहितनकारस्य लोप, स्यात् परविभक्तेर्लोपेऽपि पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया विभक्त्युत्पत्तौ विरामविहित नकारलोपादिक न स्यादेव। कातन्त्रास्तु, अल्पस्वरो भवेत् पूर्व्व द्वन्द्वे यच्चार्च्चित द्वया' इति मत्वा दैत्यदानवौ कृष्णार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति। इदन्तु मनुष्यदेवौ चक्रवाकगरुडौ उदूखलमुषले काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचारदर्शनादनेनोपेक्षितम्॥ ३१९॥

श्रीरा-टी—इतरेतरयोगे चेति। चो द्विधा द्विप्रकार', तत्र एक इतरेतरयोग इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परापेक्षावयवभेदानुगतस्तत्र द्वयो, प्राधान्यात् द्व बहूना प्राधान्यात् ब्व स्यादेव यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेशा। इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरौ । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशाः ।

अन्य' समाहार. स च तिरोहितावयवभेद. किन्तु समुदितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् क्लम् । यथा समीहशद वाक्त्वच धवखदिरपलाश इत्यादि समुदायिभ्योऽन्य: समुदाय इति दर्शनात् । क्लौर्लुक् त्ये चेति एक सूत्रमिति योगविभाग: कर्त्तव्य: तस्मादिष्टसिद्धि । क्वचित निषिद्ध स्यात तथाहि, नौज. सहसमोऽम्भोऽञ्ज सपस. पूवात च्या. । पूर्वादभृतिभ्य एभ्यस्त्या लुक् न स्यात । ओजसाकृत पुत्र. सहसा भुक्तं तमसा पिहित अम्भसा भुत अञ्जसानिष्पादित तपसा कृत तथाच तमोजसानिर्जित देवराज दृष्टा रयस्य तपसात्तसिद्धिमिति बोध्यम् । तप शब्दात् विकल्पयन्त्यन्ये तथाच तप क्लशा. शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टि । पूवात् कि ? सह ओजसा वर्त्तत इत्यर्थे सौज कृत सततैशतमोवृतमिति भारवि. । उदन्वदम्भ: परिवीतमूर्त्तिरिति माघ. । पुजनुषोऽनुजान्धे । आभ्यामिनयो क्रमात् त्या लुक् न स्यात् पुसानुज पुंसत्यलुक् विधानादेव स्वार्थे चौपुमास प्रत्यनुजत्वे न पुंसौ हेतुत्वाड्डेतौ वा वौति । जनुषान्ध: जनुर्जन्म तेनान्ध' । मनसो नाम्न्याज्ञायिनि च । मनसस्त्या लुक् न स्यात् सज्ञायां आज्ञायिनि शब्दे च परे मनसादेवी मनसागुप्त मनसा सङ्गतम् नाम्नि कि ? मनोदत्ता कन्या । मनसा आज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी असज्ञाय. पृथगुपादानम् । आत्मन. पूरणे । आत्मनस्त्या लुक् न स्यात् पूरणत्यान्ते परे । आत्मना षष्ठ. आत्मना पञ्चम. । जनार्दनशास्त्चतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति ह । व्याकरणाख्यायामात्मपराभ्यां च्या. । व्याकरणे व्यवह्रियमाणा या सज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्म पराभ्यां च्या लुक् न स्यात् । आत्मनेपद परस्मैपद आत्मनेपदं भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाष. । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रात् क्ते प्या । स्तोकाद्यर्थेभ्य' कृच्छ्राच्च क्तान्ते परे प्या लुक् न स्यात् । स्तोकान्मुक्त अल्पान्मुक्त. अन्तिकान्मुक्त अभ्यासादागत: दूरादागत: विप्रकृष्टादागत. कृच्छ्रान्मुक्त इति तु षौ स्यात् । क्ते किम् ? स्तोकभयम् । बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनो: । आभ्यां प्या लुक् न स्यात् क्रमादनयो. । बलादनौचित्यात् करण बलात्कार: ब्राह्मणो वेदैकदेशस्तत उद्धृत्य शसितु शीलमस्य ब्राह्मणात् शसी ऋत्विग् विशेष । चेपे ष्या वा तु पुत्रे । चेपे गम्यमाने ष्या लुक् न स्यात् पुत्रशब्दे तु वा । चौरस्य कुल दास्या पति दास्या पुत्र. दासीपुत्र । चेपे किं ? विप्रकुल विप्रपुत्र. । वाक् दिक्-शत ो युक्तिदण्डहरे । एभ्य एतेषु क्रमात् ष्या लुक् न स्यात् । वाचो युक्ति

दिशो दण्ड. पश्यतोहर पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थ. । अदस ष्णायननीनण-कान्तकुलणकान्तपुत्त्रेषु । अदस ष्या लुक् न स्यात् ष्णायने नीन णकान्तकुले णकान्तपुत्त्रे च । अमुष्यापत्य नडादित्वात् ष्णायन. आमुष्यायण विख्यातपितृक· अमुष्य कुले साधु आमुष्यकुलीन साधौ प्रतिजनादि ईनीन । अमुष्य कुलस्य भाव· मनोज्ञत्वात णक आमुष्यकुलिका एवमामुष्यपुत्रिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात् णकान्त इति विशेषणम् । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धे । ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सति । होतु. शिष्य होतु पुत्त्र: पितुरन्तेवासी स्वसु· पुत्र । ऋत इति किम् ? मातुलपुत्त्र. । विद्यायोनिसम्बन्धे किम् ? होतृधनम् । वा स्वसृपत्यो: पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात् वा अनयो. पितुस्तु पितरि । मातु: स्वसा मातृस्वसा होतु स्वसा होतृस्वसा दुहितु पति. दुहितृपति. पितु. पिता पितृपिता । पितामह. पितृपिता तत् पिता प्रपितामह. इत्यमर: । दिवो दासे नाम्नि । दिव. ष्या लुक् न स्यात् दासे नाम्नि । दिवोदास. नृपतिभेद: । शुन. पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि । शुन. ष्या लुक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये । शुन. पुच्छ. शुनो लाङ्गूल शुन. शेफ: शुन. शेफा ऋषीणा नाम चतुष्टयम् । क्वचिदन्यत्रापि । उक्तलक्षणैरप्राप्तेऽपि ष्या लुक् न स्यात् । वाचस्पति: वास्तोष्पति. दिवस्पति: शुनष्कर्ण देवाना प्रिय. इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । गोऽदसन्तात् त्रा नाम्नि । गोशब्दाददन्ताद्-सन्ताच्च परस्या त्रा लुक् न स्यात् सज्ञायाम् । गविष्ठ: गविष्ठर वर्हिष्ठादि-त्वात् य । अदन्तात्तु । वनेकिंशुका· वनेकशेरुका वनेवल्वजा. । गोष्ठे प्रवीर इत्यादि । हसात्तु युधिष्ठिर वहिष्ठादित्वात् य त्वचिसार । कथ त्वक्सार इति तु त्वक्सारो यस्येति ह । एभ्य किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति किम् ? अक्षशौण्ड । अङ्गा यमिति योनिषु । ये त्ये मतौ योनौ च परे अङ्ग: त्रा लुक् न स्यात् । अप्सु भव. दिगादित्वात् य. अप्सव्य. अप्सुमति: अप्सु-योनि: संज्ञायामिति स. । अपूर्वादिति किम् ? परमाप्सृति. । मध्यान्ताभ्या गुरौ । पृथग्विधानादनाम्नि । मध्येगुरु अन्तेगुरु अपूर्वादित्येव सन्मध्यगुरु. कथ मध्यगुरु. अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुर्यस्य इति ह मध्यगुरु अन्तगुरुश्च गण इति छान्दस । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । मूर्द्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्गवाचकात् त्रा लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकाल उरसिलोमा शतु चकारोरसि बाणमाशु । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धनि शिखा यस्य मूर्द्धशिख मस्तकशिख अकामे किम् ? मुखकाम. अदसन्तादित्येव अङ्गुलित्राण गोचर. । स्वाङ्गादिति

३२०। पुंवत् स्वेः।

पुंवत्।१।, स्वेः ६।।

किम्? धर्मंमति धममति.। घञन्तबन्धे वा। घञन्तबन्धे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च सप्तम्या लुक् न स्यात् वा ये सति। करेबन्धः करबन्धः चक्रेबन्ध चक्रबन्धः उरसिबन्ध, उरोबन्धः। अदसन्तादित्येव। मणिबन्ध गुप्तिबन्ध.। बहुल ये कृदन्तेऽस्ये। अस्थे कृदन्ते सप्तम्यालुक् न स्यात् तत् पुरुषे सति। बहुलग्रहणं नित्यविकल्पनिषेधार्थ सर्व्व रम: कर्णेजप पङ्केरुह, खेचर, अग्रेचर, जघनेकाल: काण्डेरुह, इत्यादौ नित्य सरसिरुह सरोरुह वनेचर, वनचरः दिविषद, द्युषदः इत्यादौ विकल्पः कुरुचर, स्थाण्डलशायी साङ्कास्यसिद्ध इत्यादौ लुगेव अस्थ इति किम्? समस्थ, विषमस्थ कूटस्थः कामस्थ उदरस्था हरीतकी तथाच कपालिन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी। अन्ये तु असाधु-रित्याहु, कथ हृदिस्थ इति वाहुल्यात् सव्येष्ठ वर्हिष्ठादि पाठाद्वा अपूर्वादेव तेन नीलसरोरुह महावनचर इत्यादि। द्युशरत् प्रावृट् कालाज्जे वर्षचरशरवरात्तु वा। एभ्यः सप्तम्या लुक् न स्यात् जे परे वर्षादिभ्यस्तु वा। दिविजः शरदिजः प्रावृषिजः कालेजः वर्षेज, वर्षजः चरेजः चरज, शरेजः शरज वरेजः वरजः। एभ्य किम्? अम्बुज, गृहजः स्थलजः। कालनाम्नः कालितरादौ च। वेत्यनुवर्त्तते कालनाम्न, सप्तम्या लुक् न स्यात वा कालशब्दे परे तरतमतनचतरा चतमासु च। पूर्वाह्णे काल कृत पूर्वाह्ण-कालकृत पूर्वाह्णेतरः पूर्वाह्णतर, पूर्वाह्णेतम पूर्वाह्णतम, पूर्वाह्णेतनः पूर्वाह्णतन, पूर्वाह्णेतरा पूर्वाह्णतरा पूर्वाह्णेतमा पूर्वाह्णतमाम् एवमपराह्णे काले कृतम् अपराह्ण-कालकृतमित्यादि। अदसन्तादित्येव रात्रितरायां जागर्त्ति। अकालाद्वासश्रयवासिषु। अकालवाचिनः सप्तम्या लुक् न स्याद्वा वासश्रयवासिषु। वनेवास, वनवास खेशय, खशय' ग्रामेवासी ग्रामवासी अन्तेवासी अन्तवासी। अकालादिति किम्? पूर्वाह्ण-शय, अदसन्तादित्येव गुहाशय, भूमिशयः। कारनाम्नि हलादौ। वणिक्कर्षकपशु-पालादेः पालनार्थं राज्ञो देयो यः स कारः कर एव कारः तस्य नाम कारनाम तस्मिन् वाच्ये हलादौ परे सप्तम्या लुक् न स्यात् वा। हलेद्विपदिका हलद्विपदिका। द्वौ द्वौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे सङ्ख्यादेराभीक्ष्ण्ये कः पादः पदादेश, तार्थे सः स्वभावात् स्त्रीत्वं त्येन आभीक्ष्ण्यं द्योतयति यूथेपशु यूथपशुः देय इति हलादौ किम्? अविकटे उरणो देय इत्यर्थे अविकटोरण अदसन्तादित्येव नद्यांदोहन परे तु कार' परिभाषिकीनियम, ये तु निर्विशेषण कारनाम्नीति पठन्ति तन्मत कूपे शाल इत्युदाहरणं भवति वस्तुतस्तु विकल्पेनाय प्रतिषेध ॥ ३१९ ॥

से स्थितायाः स्वेः पुवत् स्यात् त्ये च परे ।
पूर्वपश्चिमे ।

पुमानिव पुवत् । त्ये चानुवर्त्तते । किञ्च त्यशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो ग्राह्यः । अन्यथा सर्वनामशब्दानां स्त्रीलिङ्गे प्रयोगो न स्यादिति । किञ्च विभक्तेः स्थाने तद्धितप्रत्ययोक्तानामादेशे पुवत् स्यादेव । यथा सर्वस्यां दिशि सर्वत एव सर्वस्याः दिशः सर्वतः इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम्नः पुवद्भावः स्यादिति । किञ्चोपस्थितप्रथमान्तं हित्वा स्वेरिति विप्रकृष्टषष्ठ्यन्तग्रहणं ज्ञापयति । पूर्वपदस्य स्वेः पुवद्भावः स्यादिति । तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्वेः पुवद्भावो न स्यात् इति । न च न गौणाख्येत्यनेन द्वन्द्वे स्विसञ्ज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र कथं पुवद्भाव इति वाच्यं न गौणाख्येत्यनेन द्वन्द्वसमासे कृते एव स्विसञ्ज्ञा निषिध्यते पुवत् स्वेरित्यनेन से स्थितस्यैव वर्त्तमाने कृविधानात् समासे क्रियमाणे सर्वादेः पुवद्भावो विधीयते इति विरोधाभावात् । समासे यथा पूर्वा च पश्चिमा च पूर्वपश्चिमे एव सर्वा प्रिया यस्य स सर्वप्रियः । पूरणीप्रियेत्यादिसूत्रस्य पुंवत्स्यु क्तेत्यादिना सूत्रविहितपुवद्भावनिषेधार्थकत्वात् । एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासां पतिः सर्वपतिः इत्यादि । प्रत्यये यथा सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति भवतीमिवाचरति भवत्यति इत्यादि । किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रिया सप्तम्यास्त्रादेशे सर्वत्रेत्यादौ पुवद्भावे कर्त्तव्ये तद्धितादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ॥ ३२० ॥

श्रीरा टी—से त्ये चानुवर्त्तते से स्थितस्येति सर्वस्मिन् से त्ये च स्वेः पुवत् स्यात् इत्यर्थः तेन पूर्वपश्चिमे सर्वस्याः प्रियः सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न गौणाख्या चेति चे स्विसञ्ज्ञानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव स्विसञ्ज्ञानिषेधस्तेन पूर्वपदस्य पुवद्भावः चसे पूर्वदस्य स्विसञ्ज्ञानिषेधाभावात् अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य पुवद्भावः तस्य स्विसञ्ज्ञानिषेधात् । यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्वेः पुवद्भावः पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्ये यथा सर्वस्याः सर्वतः सर्वस्यां सर्वत्र एकस्या भावः एकत्वं सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि । आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुवद्भावः तेन सर्वा सर्वे सर्वाः इत्यादौ न स्यात् । अत्राह । इदुदन्तोजाद्यदन्ताल्पाच् तरश्चेत् द्वयोर्द्वयोः । बुधैः पूर्वं प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम् । समाक्षराणां भर्त्तृणां यद्यत् पूर्वं क्रमेण तत् । सङ्ख्यानामल्परूपाणामर्थधर्मादिषु द्वयम् । बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात् । यथा हरिहरौ शम्भुकृष्णौ अच्युतशङ्करौ शिवगौर्य्यौ पितापुत्रौ मातृ

३३१। ऋटो डा तत् पुत्रे सगोत्रविद्ये चे।

ऋत. ।६।, डा ।१।, तत्पुत्रे ७।, सगोत्रविद्ये ७।, चे ७।

चे स्थितस्य ऋटन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये।

मातापितरौ पितापुत्रौ, होतापोतारौ।

ताततनूद्भवा' भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षा विंशतिसप्तती। धर्मार्थौ गुणवृद्धी च कामार्थौ मधुसर्पिषी। आद्यन्तावश्वश्वौ च धर्मादा परिकीर्त्तितौ [illegible] प्रयोगत.। मातृताततनूद्भवा इत्यत्र तातापेक्षया म[illegible]स्तस्म [illegible] धारणपोषाभ्या तातान्माता गरीयसीत्युक्तं'। एव मातापितराविति। युधिष्ठिरार्जुनौ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा. इत्यादिसिद्धयं भ्राता ज्यायान् वर्ण. क्रमेणेति सूत्रद्वय कुर्वन्त्यन्ये। तदस्मन्मते तु जन्ममरणकृतादाभ्यर्हितत्वात् सिद्ध एतत् सर्व प्रायिक धूमाग्नी लक्षणहेतू। समुद्रादी काकश्वकौ काशकुशवल्वजमित्यादि शिष्टप्रयोगत: ॥ ३२० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्र तस्मिन्। तत्शब्देनेह पूर्वस्थितऋदन्त एवोच्यते। समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्य तस्मिन्। मातापितरा पितापुत्रौ इत्युभयत्र समानगोत्रत्वम्। होतापोतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम्। सगोत्रविद्ये किं दातृभोक्तारौ जामातृपुत्रौ। मातापितरौ इत्युदाहरता प्रायेण द्वन्द्वे स्त्रीलिङ्गस्यैव पूर्वस्थितिरिति सूचितम्। तेन पार्व्वतीपरमेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ वधूवरौ इत्यादि। क्वचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरवधूसमागम प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥३२१॥

श्रीरा-टी—स च पुत्रश्च तत्तस्मिन् गोत्रञ्च विद्या च ते समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् तस्मिन् तत्शब्देन ऋदन्त परामृष्यत इत्यत आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि। तथाच ऋदन्ताना चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयो: पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सतीत्यर्थ.। तत्रादौ योनिसम्बन्धोदाहरणमाह मातापितराविति माता च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् एव मातापुत्रावित्यादि पुत्रार्थग्रहणात् पुत्री च दुहितात्मजौ इति स्यादिति कश्चित्। होतापोताराविति होता च पोता चेति वाक्यम्। एव नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापोतानेष्टोद्गातार होता च पोता च नेष्टा च होतृपोतृनेष्टार इत्यत्र न स्यात् से सर्वादिद आदिद सर्वान्तदमुत्तरद-

३३२ । चगैक्यवं क्लीवम् ।

चगैक्यव १।, क्लीव १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वश्च क्लीव स्यात्।

मिति पूर्वाचार्य्यैर्व्यवस्थितमत पोतशब्देन व्यर्वा तत्वात्। होतपोतनेष्टारश्च उद्गाता च ते होतपोतनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्दयो' पुनश्च इति पूर्वोत्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात्। शेषवाचिनां समानविद्यासम्बन्ध कात्यायनेन दर्शित । यथा ब्रह्मोद्गाट होतध्वर्यु ब्राह्मणाच्छंसि प्रस्तोट मैत्रावरुणप्रतिहर्तृपोट प्रतिच्छट अच्छावाक् नेष्टृ अग्नीध्र अब्राह्मण्य ग्रावस्तुत् उन्नेट प्रहर्णोता इति। सर्गोर्विद्ये किं ? वक्तृश्रोतारौ। अवायुर्देवतार्थस्य तस्मिन्। वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य चं डा स्यात् अवायुर्देवतार्थे शब्दे परे। इन्द्रासोमौ इन्द्रापूषणौ इन्द्राबृहस्पती मित्रावरुणौ अग्नाविष्णू सूर्य्याचन्द्रमसौ। इह देवताशब्देन येषामेकेन मन्त्रेण ये पदैवा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव ग्रहण तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात्। तथाच रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकर्पर । अवायु इति किं ? अग्निवायू वाय्वग्नी। अग्नेर्डीं सोमवरुणयो । अग्नेर्डीं स्यात् सोमवरुणशब्दयोर्देवता च। अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ। लवे कुशस्य। आदरार्थोऽय आरम्भ. कुशस्य डी स्यात् लव शब्दे परे। कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोग । दिवो द्यावापरदे पृथिव्या दिवस च। परदे परे दिवो द्यावा स्यात पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी द्यावाभूमी द्यावाचम देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरमी इत्यादौ न स्यात। अनीवन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादौवन्ते न स्यात तथाचैक्य भिन्दन् द्युभूम्योरिति सूर्य्यशतकम्। परदग्रहणात् सर्वान्तद एव तेन द्युभूमित्य्या इत्यादौ न स्यात्। द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसमिति अविकृतनिर्देशात् न वि.। उषासोषस'। देवतार्थस्योषस. परदे परे उषासा स्यात् चे। उषासानक्त उषासासूर्य्यौ। अग्नेन तौ त्रिमत्यवैष्णवे। वैष्णवभिन्ने त्रिमति परे परं अग्नेर्डीं डा च न स्यात् चे। अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुत हवि'। अग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। वैष्णवे तु अग्नावैष्णव चरु त्रिमति किं ? आग्नेन्द्र कर्म ॥ ३२१ ॥

चगयोरैक्य चगैक्य चगैक्यञ्च वश्च चगैक्यव अव्ययीभावस्य क्लीवत्वफलन्तु उपसक्तं उपलक्षि इत्यादौ ह्रस्व.। चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यग्रहणा'

देवेष्टसिद्धौ चगैक्यग्रहणं ज्ञापयति। क्वचिदन्योऽपि क्लीबं स्यादिति। यथा षष्ठ्यन्तादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरूपज्ञम्। उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः। षष्ठी-बहुवचनान्ताच्छाया। वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायम्। देवमनुष्यवर्जात् षष्ठ्यन्तात् सभा। रक्षःसभम्। एवं यक्षगन्धर्वकिन्नरपिशाचादीनाम्। देवमनुष्यवर्जादिति किम्? देवसभा विप्रसभा। अराजराजार्थाच्च। इनसभम् ईश्वरसभम्। राज्ञस्तु राजसभा। केचिदत्र नृपशब्दं राजार्थं वदन्ति तेन नृपसभं दासीसभं रक्षःसभ-मित्यमरः। सर्वेभ्यः समूहे। स्त्रीसभं राजसभं दासीसभम्। सेनासुराशालानिशा-छाया वा। षष्ठ्यन्तात्परा सेनादिः क्लीबं स्याद्वा। ब्राह्मणानां सेना ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना। यवजसुरं यवजसुरा। यवजो देशविशेषः। गोशालं गोशाला गोनिशं गोनिशा वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया इति॥ ३२२॥

श्रीरा-टी—चश्च गश्च तौ तयोरैक्यं चगैक्यं चगैक्यञ्च वश्च तत्। चस्यैक्यमित्यादि ऐक्यं समाहारः स चगयोरित्यर्थः। स च एक एव तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीबत्वं विधीयते। ये तु समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इत्याहुः ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्वन्ति। अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्यै-कार्थाभिधायित्वासम्भवात् वश्च। इति अधिस्त्र्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यात् लिङ्गकृत-प्रयोगवैलक्षण्याभावे प्राप्ते उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थत्वादन्यलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनमिदम्। उपज्ञोपक्रमं ये तदादित्वकथने। उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्तः शर्द्धेरिति ड। उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ढ घञ्। उपज्ञोपक्रमान्तं ये क्लीबं स्यात् तयो रुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य प्रतिपादने सति। सर्वज्ञस्योपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः, सर्व-ज्ञेनादावुपज्ञायत इत्यर्थः। आढ्यस्योपक्रम आढ्योपक्रमं यज्ञः आढ्येनादावारब्ध इत्यर्थः। कैकय्युपज्ञं वत बन्धनम्। तदादित्वकथनं किं देवदत्तोपज्ञाप्रकारः। छायः बहूनाम्। छायान्तं ये क्लीबं स्यात् सा चेद्बहूनां सम्बन्धिनी। वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं विच्छायं बहूनां किम्? वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया। सङ्घे सभागृहेऽमनुष्या-राजार्थाभ्यां च। सभान्तं ये क्लीबं स्यात् सङ्घे गृहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रक्षःपिशा चादिभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च। देवतानां सभा देवतासभं दासीनां सभा दासीसभं स्त्रीणां सभा सङ्घ इति स्त्रीसभं सङ्घे किम्? दासीनां सभागृहं दासीसभा गृहे तु रक्षःसभं पिशाचसभम् अमनुष्यशब्देन रक्षःपिशाचादौ रूढत्वात् नृपसभं इनसभम्। कीचकवधे नृपतिसभामगमद्वेपमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची न तु राजसामान्यवाची अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात्। नृणां पतिर्येन सभाया सा नृपतिसभेति कश्चिद् अराजेति किं राजसभा। गृहे किं राजसभमिति

३३३। चैक्याच्चुदपहोऽः।

चैक्यात् ५।, चुदपह ५।, अ १।।

पूर्वेण। उशीनराख्यासु कन्था। उशीनराख्यजनपदप्रतिबद्धग्रामाख्या सञ्ज्ञासु विषयभूतासु कन्थान्त ये क्लीव स्यात्। सौशमीना कन्था सौशमिकन्थं आह्वर कन्थम्। उशीनराख्यासु किं दाक्षिकन्था। वा तु छायामिनासुराशाला-निशा' छायाद्यन्तानि ये क्लीवानि स्युवा। इक्षस्य, इक्षयोवा छाया इक्षच्छाय तृसेन यवसुर गोशाल अश्वनिश पचे इक्षच्छायेत्यादि। व्यसख्याभ्या पथोषगे च। व्यसख्याभ्या पर, कृतशान्तपथ क्लीव स्याद् ये षेगे च। विशिष्टपन्था, विपथ उत्कृष्ट, पन्था उत्पथ विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यत्रेति चान्द्रा। तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथ समा इत्यमर। वाट पथश्च मायश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुलिङ्गपथदर्शनात तेनैव समासे सिद्धमिति राय। एकश्चासौ पन्थाश्चेति एकपथ द्वयो पन्था द्विपथ चतुर्णा पन्थाश्चतुष्पथम्। आभ्या किं सत्पथ। पथ इति किं अपन्था'। अर्द्धर्चादिव्यविशेषणे। अर्द्धर्चा-दिव्यविशेषण च क्लीव स्यात्। अर्द्धर्चादिर्यथा—अर्द्धर्चं सरक विमानसलिल मान गृह मोदक धर्म शर्म सुवर्णवर्णरूचक शङ्ख' क्रम गोमयम्। वज्रं कुल-पवित्रपद्मचषक शैव तमालाटक सार शाकटकर्वटार्बुदनड पिण्याककन्दौषधम्। कासारव्रतवासराऽङ्गनख कार्षापण कङ्कण, शीर्षस्थाणुपिधानवेणुवलयप्रग्रीव-कोलाहलम्। माषोद्योगदलान्धकारकवच कान्तारदेहाश्रम पार्श्व तितउ प्रवालचरक शील खलीनं सुखम्। जीवातुवस्तुकुलिशध्वजमुस्तकुञ्जद्रोणीप्रवास-कुमुदौदनशूलकष्टम्। आकाशकोशपटलामलकावतस प्रस्थव्रणस्तवकसङ्क्रम सानुशृङ्गम्। तण्डकरण्डककुट्टिमकच्छ सङ्गमवल्कलाखण्डपुच्छम्। चेमचूडित-सातकचमस यूष भिक्षसकपिशं दिवसम्। पारावारव्ययशतमान यूपयुगन्धर-दिनसन्तानम्। टङ्ककमण्डलुपल्लवषण्ड चरणं तोरणनूपुरमुण्डम्। मण्डपकङ्कण-चन्दनबर्हं किशलयदोहदशिखरकिरीटम्। कम्बु तडाग कुतपं तीव्रं हिङ्गुद्वीप पीठकनिष्कम्। तूर्यसैन्धवराष्ट्राणि वषनिर्यासवाल्तवम्। कटक वारवाणोऽयद्मतं भवनमासनम्। क्लीव शरीर कुसुम लोमारण्य तृण सुखम्। वस्त्र दण्डं वसन्तातपत्रं हस्त घृतादय। केषाञ्चिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्मता। अर्द्धर्चादि समाख्यात: शेष ज्ञेयं प्रयोगत। शेषमित्यादिना कोरकतैलादय.। अर्द्धर्चादिपाठादव सरका-दीनामसेऽपि क्लीवत्व व्यविशेषणं यथा बच्चय स्व: परम प्रादुरित्यादि॥ ३२२॥

चवर्गान्ताद्दषहान्तात् चैक्यात् अ· स्यात्।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमीदृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम्।

३३४। ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहोरात्र: स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षिभ्रुवं इत्यादयः साध्याः।

इति चः।

चदषह इति पञ्चम्येकम्। चुश्च दश्च मूर्द्धन्यषश्च ह चेति चुदषह तस्मात्। आदिम्न इत्यनेन एतदादीना तद्धितत्वात् नद तसावित्यनेन दान्तत्वाभावात् विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात्। एवं समासपदोक्तप्रत्यया अन्तपदादेव स्यु। तेन त्वक् च पयश्च त्वक् पयं सुख्युःपुव. सखिपुव' सखिपुत्र इत्यादौ पूर्वपदान्नप्रत्यय.। अथ निपात्या। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीव पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवं उभयत्राप्रत्यय., पादशब्दस्य पदादेश। धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहौ। एतदादिभ्योऽप्रत्यय'। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र.। अत्र समाहारेऽपि पुंस्त्वन्तु अह्नाहान्ता' चूडभेदा रात्रान्ता प्रागसङ्ख्यका इत्यमर। सङ्ख्यापूर्वत्वे क्लीवत्वमेव यथा विरात्रमित्यादि स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ। वाक् च मनश्च वाङ्मनसे। ऋक् च साम च ऋक्सामे। दाराश्च गावश्च दारगवम्। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुव इत्यादय. साध्याः निपात्या इत्यर्थ.। अत्रादिशब्देन षट्समासेष्वनुक्ता उच्यन्ते। तत्र समासान्तरेऽनुक्ता तत्रैव वक्ष्यामि। द्वन्द्वेऽनुक्तानि तु विवृणोमि। यथा नक्तञ्च दिवा चेति नक्तन्दिव रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिव एवमहर्दिवम्। ऋक् च यजुश्च ऋक्यजुषम्। एव द्वन्द्वे देवस्य देवे दीर्घः। अग्निसोमौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादि। इत. स्म मित्रावरुणौ किमेतौ इति भट्टि.। रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकर्परः। अनपुंसकाना यजुर्वेदोक्तक्रतूनां समाहार एव। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधम्। नपुंसकानान्तु राजसूयवाजपेये। यजुर्वेदोक्त इति किं दर्शपौर्णमासौ। गवाश्वादीनाञ्च। गौश्च अश्वश्च गवाश्वम्। एव गवाविकम्। कुब्जवामन पुत्रपौत्र उष्ट्रखर दर्भशरदित्यादि। निकटपाठानाम्। निकटः पाठो येषा तेषामपि समाहार एव। पदञ्च क्रमश्च पदक्रम पदमधीते इति

कप्रत्यय:। वेदे हि पदमधीत्य क्रममधीते। पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठयोरपि निकटपाठत्वम्। गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम्। आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि। प्राणिजातिस्तु ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा.। गुणकर्मणोस्तु रूपरसगन्धस्पर्शा'। उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि। भिन्नलिङ्गाना नदीदेशनगराणाम्। शोणश्च गङ्गा च शोणगङ्गम्। कुरुश्च चेत्रञ्च कुरुचेत्रम्। मथुरा च पाटलिपुत्रञ्च मथुरापाटलिपुत्रम्। अभिन्नलिङ्गानान्तु गङ्गायमुने। मद्रकेकर्यौ। अयोध्यामथुरे। नित्यवैरिणाम्। अहिनकुलम्। अश्वमहिषम्। काकोलूकम्। शिल्पिनाम्। तक्षा च अयस्कारश्च तक्षायस्कारम्। रजकतन्तुवायम्। प्राण्यङ्गानाम्। पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्। मुखञ्च नासिका च मुखनासिकम्। तूर्य्याङ्गवादकानाम्। मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च मार्दङ्गिकपाणविकम्। मृदङ्गपणवमिति। अप्राणिजातित्वादेव। सेनाङ्गाना बहुत्वे। हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्त्यश्वम्। बहुत्वे किं ? हस्ती च अश्वश्च हस्त्यश्वौ। क्षुद्रजन्तुफलानाम्। अत्रापि बहुत्वमेव। दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकम्। बहुत्वे किं ? दंशश्च मशकश्च दंशमशकौ। क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव य:। प्रसूत वा शत येन केनचित्। वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम्। बहुत्वे किं ? वदरञ्च आमलकञ्च वदरामलके। वृक्षतृणधान्यमृगपक्षिविशेषाणा वा। एषा बहुत्वे समाहार. स्याद्वा। प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोध प्लक्षन्यग्रोधा.। एव कुशकाश कुशकाशा । तिलमाष तिलमाषा । रुरुपृषत रुरुपृषता.। हंसचक्रवाक हंसचक्रवाका.। बहुत्वे किं ? प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि। व्यञ्जनविशेषाणा बहुत्वाबहुत्वयो. समाहार' स्याद्वा। दधिघृत दधिघृतानि दधिघृते इति पुरुष वैदिकमित्येके। अद्रव्याणा विरोधिना समाहार' इतरेतरयोगश्च। सुखदु:खं सुखदु:खे सहानवस्थानमिह विरोध.। विरोधिनामिति किं ? कामक्रोधौ। कामाश्रये क्रोधोऽस्तीति न विरोध'। एवञ्च दधिपयसी सर्पिर्मधुनीत्यादौ न समाहार:। अत्र प्रयोगानुसारेण इतरेतरयोग समाहारश्च इति। पुंसा स्वरूपस्त्रिया लुक्। पुलिङ्गेन सह द्वन्द्वे समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लुक् स्यात्। अश्वी च अश्वश्च अश्वौ। हंसी च हंसश्च हंसौ। रम्भोरूश्च रम्भोरुश्च रम्भोरू:। युवती च युवा च युवानौ। स्वरूपस्त्रिया इति किं ? लताद्रुमौ। भ्राता स्वसु'। पुत्रेण दुहितु । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। श्वश्रा: श्वशुरेण मातु. पित्रा वा। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। पक्षे श्वश्रूश्वशुरौ। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति। ऋदन्तोऽरश्च निपात्यते। तेन मातापितृभ्या मातरपितृभ्या मातृपितृभ्यां इति रूपत्रयम्। एव जाया च पतिश्च इति द्वन्द्वे जम्पती दम्पती इति रूपद्वयं निपात्यते वा। पक्षे जायापती इति।

गोत्रतद्धितान्तेन तद्धितान्तो लोप्य । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वाहविश्च वाहवायनश्च वाहवी । त्यदादीना सर्वः । स च दैक्यमित्यत्र दे च दानी- त्येकशेषदर्शनात् । सरूपाणामेकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम् । तेनार्जुनश्च अर्जुनश्चार्जुनौ रामश्च रामश्च रामश्च रामा. । सरूप इति किं रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ । इति चः (द्वन्द्व) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं चैक्य तस्मात् । चुश्च दश्च षश्च ह च तत्तस्मात् तेन दषयोरकार उच्चारणार्थ. । चैक्यादिति कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वच- मिति । वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्य अस्याकारस्य तत्वान्नद- तस्ताविति दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न काड् । एव सुवाक् सुप्रच्छ श्रीस्रज- मिति एव वागूर्जमित्यादि । चे किं ? पञ्चानां वाचा समाहार पञ्चवाक् । ऐक्यमिति किं ? प्रावृट्शरदौ । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् यदा समाहारस्तदा प्रावृट्शरद इति स्यादेव । प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामैक्य चे । प्राण्यङ्गादिवाचिना चे ऐक्यं स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादम् । शिरोग्रीवम् । मुखनासिकाभ्या यो निष्क्रामति स वायु' । ग्रीवाकुक्षिललाटेषु नित्य स्वेदः प्रशस्यते इति वैद्यके । गण्डे चुम्बो ललाटाक्षिकचोरुभगमूर्द्ध सु इति कामशास्त्रे । नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्य इति चण्डौ । इति तु दधिपय आदित्वात् सिद्ध- मिति । अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति शाकपार्थिवादित्वात मध्यपदलोप' पुटद्वयभेदात् द्वित्वम् । एव ग्रीवाकुक्षिसहितानि ललाटानि इत्यादि स. । प्राणिभेदाल्ललाटादेर्वम् । चण्डास्तु आर्ष. । तूर्य्यशब्दोऽत्रार्श आदित्वा- दत्यान्तस्तेन तूर्य्यवत् प्राण्यर्थ. । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक. एव पाणविक । चे मार्दङ्गिकपाणविकम् । मृदङ्गपणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु पृथक् तूर्य्याङ्गतत्प्रवीणयोर्ग्रहणं व्यतिकरनिरासार्थं तेन शङ्खशङ्खावित्यादौ न स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वेणेति भट्टिः । इत्याहुः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इति न्यायात् । वाक्त्वचेनेति पक्षे । रथेन चरन्ति रथिका पदातीना समूहा. पदातानि । भिक्षादित्वात् ण' रथिकाश्च पदातानि च रथिकपादात हस्तिघोटकम् । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टय- मित्यमर. । इष्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्त्यश्वरथपत्तय इति तु अबहुत्वे सेनाङ्गानामैक्य- निषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात खरोष्ट्रशारिशिरस्त्राणा न ग्रहणम् । स्थेनी ष्यामनुवादे चरणानाम् । चरण. शाखा अर्श आदित्वाद: । अनुवादे गम्यमाने चरणाध्यायिप्राणिवाचिना चे ऐक्य स्यात् । टीपरयो: स्थेनी. प्रयोगे सति । प्रमा- णान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सकीर्त्तनं अनुवाद' । कठाश्च कालापाश्च कठकालाप अत्यष्ठात् काठाश्च कौथुमाश्च काठकौथुमसुद्गात् । यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्दे-

नानूद्येते तदैवेदमुदाहरणम्। यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा च्दमु' कठकालापा
त्यादि। स्थेनो: कि? अनिन्द्रिषु कठकालापा.। क्वा कि तिष्ठन्ति कठ-
र्तौथुमाः। अक्लीवयजुःसोमयागानाम्। क्लीवलिङ्गभिन्नाना यजुर्वेदविहित-
ोमपानोपलचितयागवाचिना चे ऐक्य स्यात्। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्व-
ेधम्। साद्यश्च अतिरात्रश्च साद्यातिरात्रम्। अक्लीवेति किं? राजसूयवाजपेये।
जुरिति किं? इषुवज्रौ। सोमयागेति कि? दर्शपौर्णमासौ। पाठनिकटा-
ाम्। अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां चे ऐक्य स्यात्। यस्तावद्वेदमर्थज्ञान विना
मात् पठति स क्रमक. प्रथमपाठी। यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिक। क्रमक-
ार्त्तिक पदक्रमक पदाना क्रमस्य च पाठ प्रत्यासन्न। छात्रोपाध्याय गुरु-
ष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम्। पाठेति कि? पितापुत्रौ। निकटाना
के? याज्ञिकमीमांसकौ। अप्राणिजातीनाम्। प्राणिभिन्ननिष्ठा या जाति-
द्वाचिना चे ऐक्य स्यात्। आरा चर्मभेदिका शलाका। शस्त्री कुरिका। आरा
शस्त्री च आराशस्त्रि। धाना भृष्टयवा.। शष्कुलि. पिष्टकभेद'। धानाशष्कुलि।
मशैलम्। "रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला" इति तु तरुप्रधाना शैलास्तरुशैला
ति शाकपार्थिवादित्वात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे। एवमिह कुण्डे
दरामलकानि सन्तीवि। अप्राणि इति किम्? विप्रचत्रियौ। जातीति
क? विन्ध्यहिमालयौ। एव रूपरसगन्धस्पर्शाः। गमनाकुञ्चने इति गुणक्रिया-
नष्ठाया जातेरभावात्। भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणा नद्यादिवाचिनां चे
क्य स्यात्। नदीना नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदे सह चे अस्य विषय। गङ्गा च
ोणश्च गङ्गाशोण उद्धैरावति राढामगध वारेन्द्रीमगध पृथक् नदीग्रहणात्
शोऽत्र जनपदाख्य। तेन कैलासश्च गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ
स्यात्। मथुराकान्यकुब्जं मथुरापाटलिपुत्रम्। नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात्
ामवाचिना ग्रामनगरवाचिना न स्यात्। तेन जाम्बवश्च ग्राम. साल्किनी च
गरी जाम्बवसाल्किन्यौ। सौभ्र नगरम्। केतकवती ग्राम.। सौभ्रकेतकवतौ।
श्चित्तु सौभ्रकेतकवतमित्याह। भिन्नलिङ्गानां किं गङ्गायमुने राढावारेन्द्री
ान्यकुब्जपाटलिपुत्रौ। अवहिष्कृतशूद्रक्षुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम्। एषां चे
क्यं स्यात्। रजकतन्तुवाय तचायस्कार भिल्लधीवरम्। इति मे यान्ति
वसा' सम रजकनापितै' इति लेकशेषात्। येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना
शुद्ध्यति स वहिष्कृत. शूद्रो यथा चाण्डालहड्डिपौ। दशमशकं यूकालिक्ष्यम्।
द्रजन्तुरनस्थि' स्यादथवा क्षुद्र एव य.। शतं वा प्रसृतौ येषा केचिदानकु-
ादपि इति क्षुद्र एव य. इति यन्नदृश्य इत्यर्थ'। अश्वमहिषं शशशृगालम्।
ित्यविरोधिना कि? देवासुराः कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोध.। गवा-

श्वादीनाम्। गवाश्वादीना च ऐक्य नित्य स्यात। गवाश्वादौ गवाश्व स्यात् पुत्रपौत्र गवाविकम्। शकृन्मेद. श्वचाण्डाल गवेडकमजेडकम्। तृणोलप स्त्रीकुमार दासीदास कुटीकुटम्। भागवतीभागवत दभातु शरपूतिकम्। कुब्जवामनकैरातमुष्ट्रात् खरशशौ तथा। मासात्तु शोणित शाप्या. पिचट पुरुषोऽर्जुनात्। शकृन्पुरीष मूत्राच्च शेष ज्ञेय प्रयोगत। गवाश्वमित्यादि निर्देशात् गोऽश्व गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वाद्विकल्प। इह केषाञ्चिद्विकल्पे प्राप्ते दासीदासाना एकशेषनिरासार्थ केषाञ्चिदप्राप्ते पाठ'। श्वचाण्डालमित्यस्य नित्यविरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थ: पाठ.। दर्भशर दर्भपूतिक कुब्जवामन कुब्ज कैरात उष्ट्रखर उष्ट्रशश मांसशोणित शाटीपिचट अर्जुनपुरुष मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषमिति। आकृतिगणोऽयम्। पक्षितृणमृगपशुधान्यतरुव्यञ्जनाना वा। पक्ष्यादिवाचिना च ऐक्य स्याद्वा। हंसचक्रवाक धवखदिरपलाश रुरुपृषतगोमहिष व्रीहियव कुशकाश दधिघृतम्। येषामव्यान्ताना दधिपय आदौ पाठस्तेषा व्यान्तानामेव वाक्यम्। पक्षे हंसचक्रवाका इत्यादि। मृगाणा पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् ग्रहणात् मृगवाचिना पश्वन्तरवाचिना सह च न स्यात्। तेन रुरुमहिषा इत्यादि। अत्राप्राणिजातीना नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थ.। येषा सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् विकल्प तेषा पाठो व्यतिकरनिरासार्थ:। तथाच, हनुमन् कीदृश सख्य नरवानररक्षसामिति भट्टि.। निरुद्धाद्रव्याणाम्। सदानवस्थिताना अद्रव्यवाचिना च ऐक्य स्याद्वा। शीतोष्ण शीतोष्णे जन्ममरण जन्ममरणे। विरुद्धेति किं? कामक्रोधौ। अद्रव्य इति कि? स्वर्गनरकौ। शीतोष्णे उदके। अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्। इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवडवौ इत्यत्र न स्यात्। अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर पक्षे अश्ववडवौ इत्यादि। न सेनाङ्गफलक्षुद्रजन्तु पक्षितृणमृगधान्यतरुणामव्यान्तानाम्। अव्यान्तानामेषा च ऐक्य न स्यात्। रथिकाश्वारोहौ बदरामलके यूकालिक्षे हंसचक्रवाकौ प्लक्षन्यग्रोधौ रुरुपृषतौ व्रीहियवौ कुशकाशौ। दधिपय आदीनाम्। अव्यान्ताना दधिपय आदीना च एक्यं न स्यात्। दधिपय आदिर्यथा। दधिपयसी ऋक्सामे स्कन्दविशाखा। वाद्यावसाने च। सर्पिर्मधुनी श्रद्धामेधे स्वर्गापवर्गौ च ब्रह्मप्रजापती मेधातपसी हरिकौषिकौ। अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजककौशिकौ शिववैश्रवणा विश्ववर्हिषी दधिसर्पिषी। शुक्लकृष्णौ। तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्तप.। उदूखलात्तु मुषल प्रोक्ता अत्रीनर्वविंशति:। इह केषाञ्चिद्विकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते ऐक्ये निषेध:। अध्ययनात्तप इति अध्ययनतपसी उदूखलमुषले। इध्मावर्हिषी इति गणपाठात् घं इति चावयवानामियत्ताया वा तु सामीप्ये। चसावयवीभूताना दानामियत्ताया गम्यमानाया प्राप्तमैक्य न स्यात्। ससामीप्यायामियत्ताया

तु वा। दश दन्त्योष्ठ्या सप्त मार्दङ्गिकपाणविका। उपदशा दन्त्योष्ठ्याः उपदशं दन्त्योष्ठं उपदशाः इति ह्रस्वसमीपप्राधान्यात् त्वम्। उपदशमिति वस. सामीप्यप्राधान्यात् त्वम्। इदं प्रकरणं नियमार्थम्। प्राण्यङ्गादीनां समाहारे च एव दधिपय आदीनामितरेतरे च एव अन्येषां विकल्पार्थं एवेति। उर्व। उरू च अष्ठीवन्तौ च तत्पादौ च अष्ठीवन्तौ च तत् धेनुश्च अनड्वांश्च तौ अहश्च रात्रिश्च सः स्त्री च पुमांश्च तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गावश्च तत् अक्षिणी च भ्रुवौ च तत् इति वाक्य दमेद.। समाहारेतरेतराकारताज्ञापनार्थ.। आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्। द्वयोरधिकरणार्थत्वे नाभेयसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि स। रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवं अहश्च दिवा च अहर्दिवं प्रतिदिनमित्यर्थः। ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषं उदूखलमुसलं तण्डुलकिण्वं चित्ररथवाह्लीकं विष्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मश्रू। विशेषणविशेष्ये इत्यपि कश्चित्। स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से सूर्य्याचार्य्यौ मर्य्यादाभिविधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ। उदूखलादीनां मुसलादिभिः सह पूर्वनिपात। एवं जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती। जायाया जन्दम्भावादेशौ वा। पक्षे जायापती। माता च पिता च मातरपितरौ। मातुर्मातरादेशो वा। पितुश्च पितरः इति चापणकसम्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति। पक्षे मातापितरौ इत्यादि सङ्ग्रहः। शेषं शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्। अहोरात्र इति निर्देशात् अहोरात्रादीनां पुंस्त्वमपि निपात्यते। अहोरात्रादिर्यथा "अहोरात्रादिषु प्रोक्ता रात्राह्नान्ता अहन्तकाः। पुण्याहसुदिनाहाभ्यां विनार्द्धर्चादयस्तथा। सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः।" अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रावपि इतरेतरयोगात्। तथाच, अहोरात्राविमौ पुण्यौ इति। एवं पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वाह्णः अपराह्णः द्व्यह्नः त्र्यह्नः इत्यादि। पुण्याहसुदिनाहयोर्वर्जनात् पुण्याहं सुदिनाहं अर्द्धं ऋचः अर्द्धर्चः सरकः इत्यादि पूर्वेण क्लीवत्वञ्च अर्द्धर्चादेराकृतिगणत्वात्। पुण्यरात्रं प्रियागमं इत्यादि। वचघोर्घञ्। वाकः अनुक्रान्तो वाकोऽनया अनेन क्रमेण वा अनुवाकः। एवं सूक्तवाक इत्यादि। एषां पाठसामर्थ्यात् च सम्भिन्नत्वेऽपि पुंस्त्वम्। पुंस्त्रियोस्त्वभिन्नयोः शिष्यो ना। त्वभावकृतभेदयोः पुंस्त्रियोः पुमान् शिष्यते। देवश्च देवी च देवौ। गौरश्च गौरी च इमौ गावौ इत्यत्र त्वकृतभेदाभावेऽपि अथकृतभेदात् स्यादेव। त्वभिन्नयोः किं ? हरगौर्य्यौ इन्द्रेन्द्राण्यौ। लिङ्गमात्रकृतभेदे विधानादिन्द्राविति कश्चित्। तथाच वरुणाविन्द्रौ भवौ सर्वौ मृडौ इत्यादि। गोत्रयूनोर्गोत्रम्। त्वभिन्नयोर्गोत्रयुवत्वान्तर्गोत्रत्वान्त शिष्यते। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। गोत्रयूनोः किं ? गर्गगार्ग्यायणौ गर्गगार्ग्यौ। त्वभिन्नयोः किं ? गार्ग्यवात्स्यायनौ। भगवित्तस्यापत्यं भाग-

वित्ति गोत्रेऽदन्तात् णि । भार्गवित्तस्यापत्यं युवा कुत्सा सौवीरगोत्रात् णिकः भार्गवित्तिकः । भार्गवित्तिश्च भार्गवित्तिकश्च भार्गवित्तिभार्गवित्तिकौ इत्यत्र न स्यात् । व्यतिरिक्तकुत्साद्यन्तर्भेदात् भार्गवित्ती इति कश्चित् । स्त्रीपुंवच्च । त्वभिन्नयोर्गोत्रयूनोर्गोत्रत्वात्ता स्त्री शिष्यते । स्त्रियाः पुंवद्भावश्च । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गार्ग्यौ च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । त्वभिन्नयोः किम् ? गार्ग्यो वात्स्यायनौ । क्लीबाक्लीबयोः क्लीबं वा तु कञ्च क्लीबाक्लीबयो' क्लीबं शिष्यते । तस्मात् कञ्च वा । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लञ्च शुक्लम् । पञ्च शुक्लानि । त्वभिन्नयोः किं ? सितधवलशुक्लानि । द्विमद्विमान्यौ भ्रातृस्वसॄ पुत्रदुहित्रौ भ्रातृपुत्रौ । भ्रातृ स्वसॄभ्राता पुत्रदुहित्रोः पुत्रः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । अतरुणानेकखुरग्राम्यपशुसङ्घेषु स्त्री । अतरुणानामनेकखुराणां ग्राम्यपशूनां सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा अजाश्च इमा अजाः । इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः । अतरुणेति किं ? इमे वत्साश्च इमा वत्साश्च इमे वत्साः । इमा वर्कराश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः । अनेकखुरेति किं ? इमे अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वाः । ग्राम्येति किं ? इमे रुरवश्च इमा रुरवश्च इमे रुरवः । सङ्घे किं गौश्चायं गौश्चेयं इमौ गावौ । त्यदाद्यन्ययोस्त्यदादिः । त्यदादन्ययोस्त्यदादिः शिष्यते । त्वञ्च चैत्रश्च त्वौ । स च मैत्रश्च तौ । यश्च प्रियश्च यौ त्यदादीनां यत् परं तत् शिष्यते । त्वञ्च स च तौ । स च यश्च यौ । यश्च एष च एतौ । स च त्वञ्च युवां स च त्वञ्च अहञ्च वयम् स च कश्च कौ । त्यदादिर्यथा । त्यद् तद् यद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति । स्वरूपाणामेकक्तावावेकं । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते । एकस्यां क्तौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्याः । माषो व्रीहिः माषो मूर्खः मासो माषकस्ते माषाः । अक्षो विभीतकः अक्षो रथावयवः अक्षः पाशकस्ते अक्षाः । पादा रश्म्यङ्घ्रितूर्य्यांशाः । एषामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्विकत्वात् इह सरूपाणां लीनामेकशेषः । इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ वृक्ष वृक्ष वृक्ष जस् इति स्थिते । एकस्यामौ आदि क्तावेकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्त्तन्ते सरूपसमुदायात् क्तावाया-मेकस्यां क्तौ परतः एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिदधत्ते । "सरूपसमुदायाद्धि विभक्तिर्या विधीयते । एकस्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः" इति । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि बालव्युत्पत्त्यर्थं त्वन्तेनार्थकथनं तत्रान्योन्याथानुप्रवेशादिकत्वाभावात् द्वन्द्वे भवत एव न तु क्रममिति । यदुक्तम् । सहभावविवक्षायां वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः । क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिकमिति । त्वन्तानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिर्विभज्यते स्वर्थोऽनयेति विभक्तिः कारकम् । तथाच, एकस्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपाणामेकशेष

बहुव्रीहिसमासः। (ह:)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः।

नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः।

इत्यर्थः। एवञ्च सर्वं सिद्ध्यति। किन्तु वृक्षयोर्वृक्षाणां वा पुष्पमित्यादावविकल्पेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात्। न च एकशेषस्य द्वन्द्वविशेष इति वाच्यम्। पथिभ्यामृग्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कश्चित्। तन्मते पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजाविति स्यात्। पूर्वोक्तानामेकशेषमते दं च दानि च तानि तानि इत्यादौ तु त्यन्तेनाथकथनम्। तथाच कणादभाष्ये। खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षा। बुद्धेस्तद्विनाशाद्विनाश इति। एकत्वं च एकत्वानि च इत्येकशेष विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति। एकत्वौ किं ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां दत्ता गौः। व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे प्रत्येकं शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषो विधीयते। तथाच प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यम्। एवं पञ्चपुली च पञ्चपुली च पञ्चपुली च पञ्चपुल्यः इत्यादि स्यात्। इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता ध्यानस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात्। समार्थानाञ्च। समार्थानां विरूपाणामेकः शिष्यते। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा। मातापित्रोः श्वश्रूश्वशुरयोः पितृश्वशुरौ वा मातापित्रोः पिता श्वश्रूश्वशुरयोः श्वशुरः शिष्यते वा। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ। इति चः (द्वन्द्वसमासः) ॥ ३२४ ॥

स च तुल्याधिकरणानां पदानाम् अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम्। यथा पीताम्बरादिः। भिन्नाधिकरणानान्तु, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भीत्यर्थं वासोऽस्य इत्यादौ न स्यात्। समासक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात्। धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः त्रिकालवृत्तिः उर्सिलोमा कण्ठेकाल इत्यादि। एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम्। तेन पीताम्बर इत्यत्राम्बरपीत इति न स्यात्। एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि। एवञ्च शङ्खभिन्नी इन्दुभर्चितीत्यादि उदाहरता क्वचित् क्वान्तविशेषणं पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम्। तेन -अव्याहतस्वैरगतेरिति। अर्थेप्सित भर्तुरुपस्थितोदयमिति स वृत्तचूडश्चलकाक

[१०७] पूर्, गोऽदान्ते न इति। हरिभाविणी हरिभाविनी। श्रीभाविणा श्रीभाविन। रम्यविणा श्रीकामिण। रम्यपक्वेन रम्ययूना रम्याङ्गा।

पचक्कैरित्यादि च रघु। सुखजात. सुरापीतो वृजर्भी माल्यधारय इति भट्टि.। एव जातदन्त दन्तजात जातश्मश्रु. श्मश्रुजात पीततैल तैलपीत' पीतघृत घृतपीत ऊढभार्य। भार्य्योढिन्नमवज्ञायेति भट्टि.। गतभार्य. भार्य्यागत गतार्थ अर्थगत अग्न्याहित. आहिताग्नि पुत्रजात जातपुत्र. यातयाम. यामयात दु.खजात जातदु.ख'। एव गतकण्ठ: कण्ठगत इत्यादि बोध्यम्। एवमुद्यतचक्र चक्रोद्यत. उद्यतासि. असुद्यत उद्यतखड्ग. खड्गोद्यत इत्यादि युद्धैर्भ्यो नित्य पूर्वमिति तोमरा.। यथोद्यतचक्र इत्यादि। एव सव समानबलात् पूर्वम्। सर्वस्वेत.। सख्यासर्वनाम्नो. सख्या। द्विपर। पूव सतम्यन्तमचन्द्रादे.। सप्तम्यन्त पद पूव स्यान्न तु चन्द्रादे। धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्म्मवृत्ति. उरसिलोमा कण्ठेकाल इत्यादौ सरसिजवत् विभक्तेरलुक्। चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखर. चन्द्रचूड: पद्मनाभा शूलपाणि: कुशहस्त। प्रियो वा गुडप्रिय प्रियगुड:। क्रियारूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष.। दृष्ट' कृष्णो येन स दृष्टकृष्णो भक्त.। दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्र.। निर्गता. पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृक्ष'। चत्वारो भुजा यस्यासा चतुर्भुजो विष्णु। बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद बहुनक्षत्रमाकाशम् इति द्वितीयान्ताद्यन्यपदार्था बहुव्रीहय. इति सर्वे मन्यन्ते। स्वमते तु प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि। यथा सह मात्रा वर्त्तते योऽसौ समातृक:। एव समपक्षक सनामक। ब्राह्मणमानिनीत्यादि। हरिभाविनीत्यादि हरि भावयितु शीलमस्या इति भुक्। शुद्धिचिन्तयोरित्यस्मात् ग्रहनन्दीति णिनि कृते ञेर्लोपे नान्तत्वादीपि समासोत्तरविहितेनेपा सहितस्य नस्य णत्वम्। श्रिया भावो यस्यासौ श्रीभाव. तेन श्रीभाविण समासोत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनो नस्य णत्वम्। उभयत्र एकाच् कवर्गशब्दसम्बन्धिभिन्नत्वाद्विकल्प.। रम्यो वि. पक्षी यत्र तेन रम्यविणा। श्रियां कामो यस्य तेन श्रीकामिण। उभयत्र एकाच्कवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्य णत्वमिति। रम्यपक्वेनेत्यादि। पक्वयुवाह्ववर्जनान्न णत्वमिति।

गोरा-टी—इदानी हंसं विशेषतो निरूपयन्नाह। पीताम्बर इत्यादि। अवाङ'। अप्रान्तान्यार्थानाम् एकार्थाना ह.। द्वादिक्यन्तान्यार्थपराणां समानाधिकरणानां दाना ह. स्यात्। आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष.। आरूढा वृद्धा बहवो वानरा यं स आरूढवृद्धबहुवानरो वृक्ष:। निर्जित. कामो

येन स निर्जितकामः। उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनः। निःसृतो जनोऽस्मात् स निःसृतजनः। शुक्लः पटो यस्य स शुक्लपटः। उषितो विहगो यस्मिन् स उषितविहग इत्यादि। उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः उद्बाहुरित्यादौ उच्चैरादीनां हसत्ववाचित्वात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युपगन्तव्यमिति कश्चित्। अस्ति चीरा नास्ति दोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ त्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ। प्राप्तान्यार्थानान्तु दृष्टे देवे गतः। एकार्थानां किं? पञ्चभिर्भुक्तमस्य। पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यत्रानभिधानात् न स्यात्। तथाच कृत्तद्धितसमासाश्चाभिधानगम्याः इति भाष्यम्। संख्यादूराधिकासन्नाव्ययानां संख्येयसंख्यया। संख्यावाचिनामदूरादीनां व्ययानाञ्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना सह हः स्यात्। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। त्रिचतुराः पञ्चषाः लक्षकोटाः। एकत्वात् दिवसास्तिष्ठ। सप्ताष्टैर्दिनैर्यास्यसि। वार्थ एवायं सः। वार्थोऽत्र संशयो न विकल्पः। संशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शित्वेन द्वविषयत्वात्। अदूरे दशानां इमे अदूरदशाः। अधिका दशानां इमे अधिकदशाः। आसन्ना दशानां इमे आसन्नदशाः। समीपे दशानां इमे उपदशाः उपविंशाः। यदा समीपिप्राधान्यं तदा हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति। संख्येय इति किं? अधिका विंशतिर्गवाम्। दिङ्नाम्ना विदिशि। दिङ्नाम्ना हः स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम्। पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वोत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिणपश्चिमा दिङ्नामग्रहणात् यौगिके मा भूत्। तेन ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् इत्यत्र न स्यात्। वीप्सान्तयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे। परस्परप्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोर्वीप्सान्तयोर्युद्धे वाच्ये हः स्यात्। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि। केशेषु केशेषु गृहीत्वा आकृष्य वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि। अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् वर्त्तितमित्यर्थः। युद्धमिति उक्तात् अन्यथा भिन्नपदत्वात् क्वाच् न स्यात्। अनभिधानात् चक्रियेण चक्रियेण च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं इत्यादौ तु पदान्तेन स्यात्। एवं प्रहरणाकर्षणग्रहणान्यक्रियाव्यतीहारे न स्यात्। तेन रथे रथे स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति। सरूपयोः किं? हलैश्च मुषलैश्च युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात्। युद्धे किं? हस्तेन हस्तेन गृहीत्वा क्रीडनं वृत्तम्। तुल्ययोगे सहस्य बान्तेन। तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य बान्तेन सह हः स्यात्। पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सच्छात्र इहोभयोस्तुल्यमागमनम्। तुल्ययोगे किं? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः। सपक्षः सधर्मा सलोकः सकर्मा सदर्पः समद इत्यादौ तु नीचैर्मुख इतिवत् पूर्वेणैव सः। तथाहि। सह विद्यमानौ पक्षावस्य इति वाक्यम्। तुल्यार्थे प्रायिकत्वात् स इति परे। प्राप्तान्यार्थ-

त्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयमुक्तम्। विशेषणमि क्तान्तं प्राक्। एतानि पूर्वाणि स्युर्ह्रे। पीताम्बर चित्रगु.। कुलालकर्तृको घट: गिरिप्रधानो देश: समुद्रान्ता मही विप्रपूर्वा वर्णा चूतादयो वृक्षा कर्मपरा: सन्त: दूतोत्तरो नृप कृष्णस्वामिका गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीनां साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्व अतो न प्रागभाव'। सर्वश्वेत' सर्वकृष्ण। यत्र गुणशब्देन सह स: सोऽस्य विषय' द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात्। कृतमृत्त्कट. कृतसर्वशुक्ल. स्विविशेषणाभ्यां सह यत्र स. सोऽस्य विषय. ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादेर्विशेषणत्वे नैव सिद्धत्वात्। स्विसङ्ख्ययो: सङ्ख्यासङ्ख्यानां त्वत्था। स्विसङ्ख्ययोर्ह्रे से सङ्ख्या प्राक् स्यात्। सङ्ख्याना ह्येदत्वरूपा। द्वावन्यौ यस्मात स द्व्यन्य त्र्यन्य सप्त गावो यस्य सप्तगुरित्यादि। विशेषणत्वात् पूर्वेणैव द्वित्रा. पञ्चषा:। सप्तान्त् पद्मादिक्तान्ताच्च प्रहरणार्थं। ह पद्मादिसप्तम्यन्तात् प्राक् स्यात्। प्रहरणार्थस्तु सीक्तान्ताभ्यां। नाभौ स्थित पद्म यस्य स पद्मनाभ:। गर्भे स्थिता दुहिता यस्या. सा दुहितृगर्भा। पद्महस्त: कमण्डलुपाणि. गडुकण्ठ अगुर्वशिरा. इत्यादि। पद्मादि किं? कण्ठेकाल. उरसिलोमा धर्मव्रतय:। दण्डपाणि. शूलपाणि. चक्रपाणि. असुद्यत. चक्रोद्यत. इत्यादि प्रायिकोऽय परनिपात.। तथाच "तमुद्यत निशातासि प्रत्युवाच जिजीविषुरिति" भट्टि.। उद्गूर्णलोष्टलगुडै परितोऽनुविद्ध इति माघ। क्तान्ताज्जातिकालसुखादय। जातिकालसुखादय क्तान्तात् प्राक् स्यु'। सारङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षितौ मासजाता संवत्सरजाता सुखजाता दु:खजाता अलीकजाता इत्यादि। प्रातोदक. उपाकृतपशुरिति तु प्रायिकत्वात्। आहिताग्न्यादिषु वा। प्राप्तपूर्वनिपातो वा स्यात्। आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त. जातश्मश्रु पीततैल पीतघृत ऊढभार्य्य. गतार्थ. पर्व अभ्याहित इत्यादि। सप्तम्युपमानादेर्दस्य लोपो दे। सप्तम्युपमानपूर्वस्य दस्य लोप. स्यात् दे ह। कण्ठे स्थित इति बहुलम्। से कृदन्ते इति सप्ता अलुक्। कण्ठे स्थित कालोऽस्य कण्ठेकाल'। उरसि स्थितानि लोमानि अस्य उरसिलोमा। उष्ट्रमुखमिव मुख यस्य स उष्ट्रमुख। उपमानावयवस्यैवोष्ट्रादेरुपमानत्वोप चारात् ये तु लोप न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरण्येऽपि कण्ठेकाल इत्यादौ तु ह्रसुक्त्वा स्थितादिपद अन्तर्भूतमित्याहु.। एव उष्ट्रमुखमित्यादौ तु उष्ट्रादिशब्देन लक्षणया मुखसुच्यत। एव परत्रापि बोद्धव्यम्। विकारसमुदायघ्यादे.। विकारसमुदाययोर्विहिता या घी तदन्तपूर्वस्य लोप. स्याद्दे। सुवर्णानां विकार. सुवर्णविकार.। सुवर्णविकारो ऽलङ्कारो ऽस्य सुवर्णालङ्कार। केशसमूह चूडा अस्य केशचूड:। विकारसमुदाये किं? राजदुहिता भार्य्या यस्य स राजदुहितृभार्य्य। शास्त्रधन इत्यत शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते। प्रादे. कृदन्तस्य वा। प्रपतित

३२५। नञो ऽनौ वाज्झसोः।

नञः ६।, अनौ १॥, वा।१।, अच् हसो ७॥।

नञो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः। अच्युतः नच्युतः।

पर्णं यस्मात् स प्रपर्णः प्रपतितपर्णः। नञोऽस्त्यर्थानां। नञ पदानामस्त्यर्थवाचिनां दानां हे लोपः स्याद्वा। अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः अविद्यमानपुत्र। रम्यविपीत्यादि। रम्यौ वि पच्यौ यत्र वने तत्। श्रिया स्थितः कामोऽस्य। हरिं भावयितुं शीलमस्या सा। दानामैक्यविधानेऽपि घात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कानां स इति। तथाच कृतिकारकोपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति भाष्यम्। श्रीभावेण इति श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम्॥३२४॥

अन् च अश्च अनौ। अच्च हस् च अज्झसौ तयो। समासे स्थितस्य नञः स्थाने अचि परेऽन् हसे च अ स्याद्वा। नच्युत इति च्युतिर् चरणे। कृगृत्ति ति के च्योततीति च्युतः नश्वर इत्यर्थः। न च्युतः अच्युतः च्युतभिन्न इत्यर्थः। तथाच "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति प्राञ्च। क्रमेणोदाहरणानि। न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः। पापस्याभावः अपापम्। अघट पट घटादन्यः पट इत्यर्थः। अनुदरी अल्पोदरीत्यर्थः। अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थः। असुरः सुरविरोधीत्यर्थः। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाकादिषु आदेशो न स्यात्। यथा "नाको नवेदा नकुलश्च नक्रो नासत्यनच्चनपाच्च नभ्राट्। नपुंसकं वै नमुचिर्नखश्च नादेशमेतेषु वदन्ति धीराः॥" इति न पातीति नपात् औणादिकस्तप्रत्यय। चेपे गम्यमाने तिबाद्यन्ते नित्यमादेशः। यथा अपचति जाल्म इत्यादि अत्र समासो वक्तव्यः। न गच्छतीति नगः अगः इत्यादि विकल्पः॥ ३२५॥

श्रीरा-टी—अन् च अश्च तौ अच्च हस् च तौ तयो नास्ति अन्त इत्यादि अन्तो नाशः च्युत च्युतिः इद नित्यमिति परे। तेषान्तु नान्तनच्युतावसम्मतौ। अस्य सामान्य स एव विषयः। हे पूरणीत्यत्र हग्रहणात् तेन अब्राह्मण अनीश्वरः इत्यादावपि स्यात्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। अगः प्राणिनि नित्यं। न गच्छति इति अगो वृषः शीतेन जडीकृत इत्यर्थः। प्राणिनि तु शैलवृक्षौ नगावगौ। त्याद्यन्ते चाक्षेपे। त्याद्यन्ते परे अनौ स्यातां नित्यं आक्षेपे गम्यमाने। अपचति जाल्मः। अनेधस्त पाप इति। आक्षेपे किं? न पचति चैत्रः। न नचवादिष।

३२६ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु तौ च ।

महत् ।६। त ।१। आ ।१। एकार्थे ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु ।१। तौ ।१। च ।१। ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थं, जातीयादौ तु तौ च महाबलः ।

नक्षत्रादौ नञो ऽनौ न स्यात । नक्षत्रादि यथा । "नक्षत्र नमुचिर्नाको नपान्नक्री नपुंसकम् । नवेदा नकुली नभ्राण्नासत्या नख इत्यपि" । न चरति न चीयते वा नक्षत्रम् । चरच्योस्त्रप्रत्यये क्षदादेशौ मनीषादित्वात् । न मुञ्चतीति नमुचि मुचधोः कि. । नास्त्यक दुःख यत्र नाक. । न पातीति नपात् पाधोः शतृ । तनूनपान्त प्रजुहोतीति भट्टि । न पातयतीति नपादिति क्विबन्त इति कश्चित् । न क्रामतीति नक्र । क्रमधोर्गमादित्वात ड. । न स्त्री न पुमान् नपुंसकम् । मनीषादित्वात् स्त्रीदस्य लोप. अक् विधानञ्च । न वेत्तीति नवेदा' विदधोरस् । नास्ति कुलमस्य नकुल । न भ्राजते नभ्राट् । सत्सु साधव सत्या न सत्या असत्या न असत्या नासत्या । नित्य व्विषय एवायमिति पर । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ देवभिषजौ इति तु सूर्य्यपत्नी संज्ञा तस्या नासाविनि'सृतत्वात व्युत्पत्त्यन्तरेणेति । नास्ति खमिन्द्रियमस्य नख ' नैक यशो यस्य स नैकयशा. । नैकगुणा नैक कीर्त्तिरित्यादो त्रयाणा दाना हे नञो अनादेशो न स्यात् । परदस्याञ्भसोर्विधानात् सो सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ॥ ३२५ ॥

महत् इति लुप्तषष्ठ्येकम् । त इति लुप्तप्रथमैकम् । आ इति लुप्तप्रथमैकम् । एको ऽर्थो यस्य स एकार्थ: तस्मिन् । जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्चेति तस्मिन् । महतस्तकार आकार: स्यादेकार्थे विशेष्यशब्दे परे इत्यर्थ. । जातीयादौ परे तु महतस्तोकारस्य आकार स्या'दित्यर्थ. । महद्बलमस्य महाबल' । एव महती कीर्त्तिर्यस्यासौ महाकीर्त्तिरित्यादौ पुंवद्भावादीपो निवृत्तौ तकारस्यैवाकार: । परन्त विशेष्यपदन्तु बहुव्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति । तेन महती चासौ कीर्त्तिश्चेति महाकीर्त्तिरिति एकार्थे इति किं ? महाश्च पण्डितश्च महत्पण्डितौ महत: पुत्र. महत्पुत्र इत्यादौ न स्यात् । एव महापूजेत्यस्मादधिकरणेऽपि स्त्रीत्वादापि मह्यतेऽस्यामिति महा । ततो महा चासौ अष्टमी चेति कर्मधारये पूरणप्रत्ययान्ते पुंवद्भावनिषेधेऽपि महाष्टमी महानवमीति सिद्ध' । जातीयादौ तु । महतो

३२७। पुंवत् स्युक्तपुंस्कः स्त्रियां ड्यमा-निनत्व शसन्ततरादौ चारूप्ये ।

पुंवत् ।१।, स्त्री ।१।, उक्तपुंस्क. १।, स्त्रिया ७।, ड्य—तरादौ ७।, च ।१।, अरूप्ये ७। ।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे, ड्यादौ च नतु रूप्ये ।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीय' । महतो महत्या वा घासो महाघास. महतो महत्या वा करो महाकर' महती महत्या वा विशिष्ट' महा-विशिष्ट' । च्वौ तु नेष्यते । अमहान् महान् भूत: महद्भूतश्चन्द्र' अत्र केचित् एकार्थे समासान्तपदे परे एव महतस्त आ स्यात् । तेन महत सुन्दर वपुर्यस्य स महत्सुन्दर-वपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दर महद्वपुर्यस्य स सुन्दरमहावपुरित्यत्र स्यादेव इत्याहुः ॥३२६॥

गौरा-टी—महदिति लुप्तषष्ठीक द ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्तशीक द आ इति लुप्तशीकम् । एकोऽर्थो यस्य स तस्मिन् जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्च तत्तस्मिन् । महाबल इति । महद्बल यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव इति येऽपि स्यात् जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्तत्योराकार पृथग्विधानात् तेन महतो महत्या वा प्रकार महाजातीय: महत्या महतो वा घास' महाघास इत्यादि । पूर्वसूत्राद्दानुवर्त्तितस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान् भूत. महद्भूत-श्चन्द्रमा: अमहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणी त्यादावभूततद्भावे न स्यात् । एकार्थे किम् ? महत: पुत्री महत्पुत्र' ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुवत् । उक्त. पुमान् येन स उक्तपुंस्क' शस् अन्ते यस्य स शसन्त: तर आदिर्यस्य स तरादि. शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति शसन्ततरादि' । ड्यश्च मानिन् च तश्च त्वश्च शसन्ततरादिश्चेति तत्तस्मिन् । न रूप्योऽरूप्य: तस्मिन् । उक्तपुंस्क: स्त्रीलिङ्गशब्द: पुवत् स्यादेकार्थे विशेष्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे परे ड्यादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थ. । यथा सुन्दरी भार्य्या यस्य स सुन्दरभार्य्य: । एव सुन्दरी चासौ भार्य्या चेति सुन्दरभार्य्या । ड्यादौ तु सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरी मन्यते या सा सुन्दर-मानिनी । सुन्दर्य्या भाव: सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्ततरादिस्तु । तरस्तमश्च रूपश्च चतरा चतमा तथा । इष्ठेयसू इमन्कल्पौ देश्यो देशीय इत्यपि । वहु: पाशश्चरो रूप्यश्शस चैते तरादय । यथा इयमनयोरतिशयेन शुभा शुभतरा । एव शुभतमा

अतिशयेन शुभा शुभरूपा। एवं किन्नरी किन्नमाम् उक्तिय। अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघीयसी लघ्व्या भावो लघिमा ईषदूना शुभा शुभकल्पा शुभदेश्या शुभदेशीया ईषदूना शुभा बहुशुभा। अत्र बह्वी' परस्थित्यभावान्न पुवद्भाव'। बह्वीश्च शसन्ततरादावुपन्यासन्तु अर्थरसङ्गात्। कुत्सिता शुभा शुभपाशा भूतपूर्वा शुभा शुभचरी। शुभाया भूतपूर्वा गौ शुभारूप्य: अत्र रूप्यवर्जनान्न पुवद्भाव'। बह्वीर्टहि बहुशो टहि। उक्तपुम्क' किम्? गङ्गाभाय्य। किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्त्रीपुंसयोर्वर्त्तते स उक्तपुम्क। तेन द्रोणी सम्पत्ति. अत्र पुवन्न स्यात्। यतो द्रोणीशब्द: काठाम्बुवाहिन्या स्त्रिया परिमाणे पु सीति। एकार्थे किम्? सुन्दर्य्या बुद्धि. सुन्दरीबुद्धि। स्त्रीलिङ्गे किम्? सुन्दरीधन। तरादौ चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तद्धितार्थवाच्ये द्विगौ द्वाभ्या कुण्डीभ्यां क्रीत द्विकुण्डोधा: एवं कुक्कुट्या अण्ड कुक्कुटाण्डम्। मृग्या. चीरं मृग चीरं मृग्या पद मृगपद काक्या. शाव काकशाव' एष्वपि पुवद्भाव: स्यात् ॥३२७॥

गोरा-टी—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्त: पुमान् येन स: शस अन्ते यस्य स तर आदिर्यस्य स शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति स च्व्य मानी च तश्च त्वश्च शसन्ततरादिश्च तत्तस्मिन् पुंस्त्व सूचनात्। न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन्। एकार्थे इत्यनुवर्त्तते इत्याह। एकार्थे स्त्रीलिङ्ग इति चित्रगुरित्यादि वक्ष्यति। एकार्थन्वात वृद्धा चासौ भार्य्या इत्यादौ येऽपि स्यात्। एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धिग्राह्यत्वेनोभयार्थस्य सन्निकृष्टत्वादेकप्रवृत्तिनिमित्तनोक्तपुम्कस्य पुवद्भाव। तेन द्रोणीभार्य्या इत्यादौ न स्यात् द्रोणशब्द परिमाणे पु सि काष्ठाम्बुवाहिन्यां स्त्रिया वर्त्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धि यगान्यत्वेनोभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात्। एकार्थस्त्रिया किम्? तरुणी प्रधान यस्य स तरुणीप्रधान। च्व्यादौ यथा। गौरीवाचरति गौरायते। दर्शनीयां मन्यते भार्य्यां चैत्री दर्शनीयमानी भार्य्याया। पट्व्या भाव पटुता पटुत्वम्। इयमनयोरतिशयेन शुभा शुभतरा शुभतमा पटुरूपा पटिष्ठा पटीयसी शुक्लिमा वृद्धकल्पा वृद्धदेश्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा पटुचरी बह्वीभ्यो टहि बहुश इत्यादि। अरूप्ये किम्? शुभारूप्य:। एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्या: तत. तस्या तत्र तया प्रकृत्य तथा तस्या वेलाया तदा तर्हि इत्यादौ तु पुंवत सेरिति पु वद्भाव। तत्वे त्वजात्याख्य इति पटुता पटुत्वमित्यादौ सिद्धे क्वचिदन्यत्रापि तेन अपत्यार्थेणेयभिन्ने वाच्ये जातीये त्वे च पुंवत्। यथा हस्तिनीना सघ: हास्तिक श्येन्या इद श्यैन वास. अग्नायी देवता अस्य आग्नेय: स्थालीपाक इत्यादि। अपत्यार्थणेये तु रौहिण्या अपत्यं रौहिणेय। श्यैनेय। अजायै हिता अजय्या भूमिरिति। कुक्कुट्याद्रेरण्डादौ। कुक्कुट्यादि: पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे। असामानाधिकरण्ये अस्य

३२८ । नोप्ताककोड्पूरण्याख्यायुमक्तविकारार्थणित्त' जातिस्वाङ्गेप् त्वमानिनि ।

न ।१।, ऊप्—णित्त १।, जातिस्वाङ्गेप् ।१।, तु ।१।, अमानिनि ७।।

ऊवन्त', तस्याकस्य वा केन ककारोड्, पूरणीत्यान्तं संज्ञाभूतम्, इम् उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेबन्तन्तु मानिन् वर्जे ।

विषय । कुकुट्या अण्ड कुक्कुटाण्ड मृग्या. चीर मृगचीर मृग्या पद मृगपद काक्या' शावक काकशावक' प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका द्वितीयाया भिचा द्वितीय-भिचा उत्ताना शेते उत्तानशया प्रजाता भार्य्या यस्य प्रजातभार्य्य. । प्रसूता भार्य्या यस्य स प्रसूतभार्य्य इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भ-विमोचकप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रिया वृत्तेर्न पुंसि नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठ' ॥ ३२७ ॥

तस्य अकस्य ताकौ ताकयौ. क. ताकक ताकक उड् यस्य स ताककोड् । इश्च उश्चेति यु ताभ्यां म । मकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यर्थ' । रक्तस्य विकारस्य रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च रक्तविकारार्थौ च युमक्तविकाराथा. न विद्यन्ते ते यत्र सोऽयुमक्तविकाराथ' । मूर्द्धन्य ण इत् यस्य स णित् णिच्चासौ तश्चेति णित्त अयुमक्तविकारार्थश्चासौ णित्तश्चेति अयुमक्तविकारार्थणित्त । पश्चात् ऊप् च ताककोड् च पूरणी च आख्या च अयुमक्तविकारार्थणित्तश्चेति । जातिश्च स्वाङ्गञ्च जातिस्वाङ्गे ताभ्यामीप् जाति-स्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तस्मिन् । ऊवन्त' पदम् । तद्धितस्य केन अकस्य वा केन ककारोड् पदम् । द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्त पदम् । दत्ताभद्रादिसञ्ज्ञारूप पदम् । इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारेत्तद्धितप्रत्ययान्त पदञ्च पुंवन्न स्यात् जातिविहि-तेबन्त स्वाङ्गविहितेबन्तञ्च मानिन्वर्जे शब्दे परे पुंवन्न स्यादित्यर्थ. ॥ ३२८ ॥

श्रीरा-टी—तस्य अकस्य तौ ताकयो' कः ताककः स उड् यस्य स' ण इत् यस्य स णित्तो यस्मात् तत् इश्च उश्च तौ युभ्या युमौ अवयवापेक्षया द्वित्व रक्तस्य विकारस्य तो तावर्थौ येषा ते युमौ च रक्तविकारस्य ते न विद्यन्ते ते यत्र णित्ते तत् तच्च तत् णित्तश्चेति पश्चात् ऊप् च ताककोड् च पूरणी च आख्या च

३२९। पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी भक्तौ।

पूरणी—भक्तौ ७।

एषु परेषु पुवन्न स्यात्।

३३०। गवावादेः स्वोऽन्ते गौण्येऽनीयसः।

गवावादे. ६।, स्व १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयस: ५।।

अयुक्तविकारायणित्तच्च तत् जातिश्च स्वाङ्गञ्च ते ताभ्या ईप् तत् न मानी अमानी तस्मिन्। उदाहरणन्तु। वामोरूभार्य्य इत्यादौ वक्ष्यति॥ ३२८॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च स्वा च कल्याणी च भक्तिश्चेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्द. द्वितीयादि' भक्तिशब्दोऽत्र कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो बोद्धव्य' भावसाधित तु पुवत् स्यादेव। एषु अष्टादशसु परेषु पुवद्भावपरिहार इति। दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुख. इति रघु। प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेह गता इति तु प्रसूत तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहि.॥ ३२९॥

श्रीरा टी—पूरणी च प्रिया चेति द्वन्द्व.। एष्विति पूरणार्थत्यान्ते प्रियादि-सप्तदशशब्देषु-चेत्यर्थ। अन्ये तु क्षान्तातनययो: स्थाने चमातकल्याबाहु. बालावामाशब्दौ नाहु. इह द्रव्यार्थप्रियादिसाहचर्य्यात क्त्यान्तस्य भज्यमानद्रव्यार्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावक्त्यन्तेन निषेध.। तथा मेघदूते दृष्टभक्तिर्भवान्येति रघौ दृढभक्तिरिति। कान्ताशब्द परेणाहु. कोड् पूरण्यादीत्यादीनां य से पुंवत्भावात् ह्रस्वएवानयोर्विषय:। सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीना प्राप्तपुंवन्न स्यात्। सपत्नीभार्य्य:। सपत्नीवृन्दारिका। सपत्न्यादिर्यथा समत्न्यनडुही रोहिण्यनड्वाहो च रेवती। पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ता अग्रहायणी॥ ३२९॥

गौश्च आवादिश्चेति तस्य। न ईयस् अनीयस् तस्य पुंवद्भावस्य विधिनिषेधौ निरूप्य उदाहरति। शीतगुरित्यादि। शीता शीतला गौ: किरणो यस्यासौ शीतगुश्चन्द्र:।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे सति, नत्वीयम। शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः। ईयसस्तु बहुप्रेयसी। ऊबादेस्तु [३२८] वामोरूभार्य्यः रसिकाभार्य्यः

ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमाय उभयत्र पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ह्रस्वः ईवन्त बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम्। काली तनुर्यस्यासौ कालतनुः पूर्वस्य पुंवद्भाव. अनभिधानादूप. कप्रत्ययाभावे ह्रस्व.। अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः अतिमाय अतिलक्ष्मि अतितनुरित्यादि। ईयसस्तु बह्व्यः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी कृष्ण.। पूर्वस्य पुंवद्भाव परस्य ईयसो वर्जनादीपो न ह्रस्व.। साध्वन्यानां सखिद्विषे इत्यत्रापत्ययाभावो ज्ञापयति समासान्तविधेरनित्यत्वादिति। तेन ॠतः क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात्। एवञ्च न्यञ्चत्तालतमालदन्तुरदरी तथापि गोदावरीति विस्तृतनौव्य इति तुग्रयुत्काश्च इति। विलुलितकवरी शवरीति। खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ह्रस्वो न स्यात्। अनीयस इति नञोऽन्यार्थत्वात् बहुव्रीहेरन्यत्र ह्रस्वः स्यादेव अतिप्रेयसि, पञ्चभि. प्रेयसीभि' क्रीत. पञ्चप्रेयसिरिति। तथाच ईयसौ न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसीकुलम्। सुप्रेयसीयुगान्यत्रापि प्रेयसिरिति प्राञ्च.। वामोरूभार्य्य इति वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सति वामलक्षणेति ऊप्। रसं वेत्तीति रसिका ठघकादिति णिकः। पचतीति पाचिका तृणकौ वे इति णकः। षष्ठा पूरणी षष्ठी चतु षडडतीति थट्। दत्ता इति सञ्ज्ञा। मिथिलायां भवा मैथिली ठघेकादिति ण एषु पूर्वपदानामूबन्तादीनां पुंवद्भावनिषेध परपदानां ह्रस्व.। ब्राह्मणीभार्य्य इति जातिविहितेबन्त न पुंवत्। अमानिनि किं? आत्मानं ब्राह्मणी मन्यते या सा ब्राह्मणमानिनी ग्रहनन्दिपचादेरिति णिन् नान्तत्वादीप्। अत्र मानिनि परे पुंवद्भाव.। एवं सुकेशमानिनी। युमादेस्तु व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणी ठघेकादिति ण द्वौर्गुमिति इम्। सुष्ठु अश्वा यस्य स स्वश्व स्वश्वस्येयं सौवश्वी विकारसघेति यौर्गुमिति उम्। कषायेण रक्ता काषायी ठघेकादिति ण.। हेम्नो विकार. हैमी विकारसङ्घेति ण युमक्तविकारार्थवर्जनादेषां पुंवद्भाव'। पूरण्यादौ परे उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३३ ॥

श्रीरा-टी—आबादिर्यस्य स. गौश्च आबादिश्च तत्तस्य। पुंवत् सूत्रत्वात्। गुणस्य भावो गौणं तस्मिन्। न ईयोऽनीयस् तस्मात् न त्वीयसः इति ईयस. परस्येपः प्राप्तस्वो न स्यात् इत्यर्थः। तेन सुप्रेयसीकुलमित्यादौ क्लीबे स्व इति

पाचिकाभार्य्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्य्यः। ब्राह्मणी-भार्य्यः सुकेशीभार्य्यः। अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी। युमादिस्तु वैयाकरणभार्य्यः सौवश्वभार्य्यः काषायकन्यः हैममुद्रिकः। पूरण्यादौ तु [३२८]।

स्त्री न स्यात्। नार्द्धपिप्पल्यादि. अर्द्धपिप्पल्यादिः प्राप्तस्त्री न स्यात्। अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पल्यादिर्यथा अर्द्धपिप्पली अर्द्धखारी पूर्वनगरीत्यादि। अर्द्धपिप्पल्यादि. किं? प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः। ईयसीर्हि। ईयसौ र्हि एव स्त्री न स्यात्। बह्व्यः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुष कुल वा। गौणत्वेऽपि ईप' सेर्लोप, स्यादेव। र्हि किं? अतिप्रेयसि. खल. उपप्रेयसि प्रेम। लाघवा-देकत्र सवद्दयोदाहरणमाह श्रीतगुरित्यादि। श्रीता गौर्यस्येति वाक्य श्रीता श्रैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः। पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ ते भार्य्ये यस्य स पट्वीमृदुभार्य्यः इत्यत्र पट्वीशब्दस्य न पुवद्भाव, एकार्थस्त्रीलिङ्गोत्तरादेतद्विधानात्। यत्र तु पटुमृदुभार्य्यस्तत्र यगर्भ ह.। एकार्थे किं कल्याण्या माता कल्याणीमाता। स्त्रियामिति कि? तरुणो प्रधानं येषा ते तरुणीप्रधानाः। ध्वस्तामय इति ध्वस्ता नष्टा इत्यर्थ.। कालतनुरिति काली कृष्णवर्णेत्यर्थ.। गवादिः कि? अतिलक्ष्मीः वामोरूभार्य्य इति वामोरूर्भार्य्या यस्य इति वाक्यम्। एवं धीबन्धुश्चासौ वाला चेति धीबन्धुबालेत्यादि। रसिकाभार्य्य इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थे इक.। रसिकेति तककारोड्। पाचिकाभार्य्य इति पचतीत्यर्थे णक, पाचिकेति अककककारोड्। ताककोऽड् कि? पाका भार्य्या यस्य पाकभार्य्य. शुष्कभार्य्यः। षष्ठीजाय इति षष्ठा पूरणीत्यर्थे यट् एव पञ्चमीभार्य्य इत्यादि। दत्ताजाय इति यद्यपि सञ्ज्ञाशब्दाना एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कत्वाभावेनैव पुवत्त्वाप्राप्ति-स्तथापि शास्त्रे लिधुसंज्ञादि शब्दवद्दत्तादीना अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्त-पुंस्कत्व दत्तगुप्तात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयोरिति स्मृते.। तथाच दत्तत्व-प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्त्तते अतो निषिध्यते। एव गुप्ताभार्य्य इति। मैथिलीभार्य्य इति मिथिलाया भवा इत्यर्थे ण। ब्राह्मणीभार्य्य इति जातिवाचित्वादीप्। सुकेशीभार्य्य इति स्वाङ्गत्वादीप्। जातिस्वाङ्गेपिति कि? कुमारभार्य्य.। युवती जाया यस्य स युवजानिः। तथाच। युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टिः। कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य्य इत्याहुः ब्राह्म मानिनीति ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणी

३३१। हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः।

हे ७, पूरणी-प्रमाणीभ्या ५॥, अ. १।।

आभ्याम् अः स्यात् हे । [२५८] यथोर्लोपो ऽयुक्तो पौ। कल्याणीपञ्चमा रात्रय, कल्याणीप्रियः। मुख्यात्र पूरणी ग्राह्या, तेन—

आत्मान मन्यते इति वाक्येऽपि एवं सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भार्य्यायाः। मानिनीभिन्ने जातिस्वाङ्गेप एव नियमात्। दत्ता मानिनी पञ्चमी मानिनीत्यादि निषेध. स्यादेव। वैयाकरणभार्य्य. इति व्याकरण वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ण यस्येम् नित्तात्रि। सौवश्वभार्य्य इति स्वश्वस्यापत्य इत्यर्थे ण वस्य उम् णिति त्रि। काषायकन्य इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे णः हैममुद्रिक इति हेम्नो विकार इत्यर्थे ण. ॥ ३३ः॥

पूरणी द्वितीयादि। प्रमीयते अनयेति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी नीऽसङ्ख्यादेरिति मट्। कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमो रात्रियासु रात्रिषु ता रात्रय. कल्याणीपञ्चमाः। अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुवद्भावो माभूत्। पञ्चमी-शब्दादप्रत्यये यथोर्लोप इति ईपो लोपे स्त्रियामत आप्। एव कल्याणी-प्रिय. कल्याणीमनोज्ञ. इत्यादि। मुख्यात्रेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंवद्-भावनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या। तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्र्यस्मिन् पचे स पचः कल्याणपञ्चमीकः इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुवद्भावनिषेधो नाभूत् तस्मादप्-प्रत्ययोऽपि नाभूत्। ततो वृतः कः इति कः प्रत्ययः। ननु समासवाच्यत्व मेव मुख्यत्वम्। ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नाना रात्रीणा समासवाच्यत्वात् पञ्चमरात्रे. कथ मुख्यत्व इति चेत् सत्य समासवाच्याना योऽसाधारणधर्म. तद्दत्त्वं मुख्यत्वम्। ततश्च समासवाच्याना रात्रीणां असाधारणधर्मो रात्रित्वं तत्तु तासु रात्रिषु पञ्चम्या रात्रावपि वर्त्तते अतो मुख्यत्वम्। कल्याणीपञ्चमीक' पच इत्यत्र समासवाच्य' पचः तस्यासाधारणधर्म. पचत्व तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदश-तिथ्यात्मककाल एव वर्त्तते न रात्रौ इति भेदः॥ ३३१॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम्। कल्याणी पञ्चमा रात्रय

३३२। द्यृतः कः।

टी ऋत ५।, क १।।

दीसंज्ञकादृदन्ताच्च कः स्यात्। ह्रे। कल्याणपञ्चमीक पक्षः। रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम्। स्त्रीप्रमाण.।

इति कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुंवद्भाव एव कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे। एवं कल्याणीमनोज्ञ इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्ययः इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी याच्येति अत्र अनयोरित्यर्थः एतस्य फल दर्शयन् तेनेत्युक्त्वा सूत्रान्तरसाणेच्चलात् सूत्रयति ॥ ३३१ ॥

दी च ऋच्चेति द्यृत् तस्मात्। स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्कत्वात् पूर्वस्य न पुंवद्भावः प्रमाणीशब्दादप्रत्ययः। तथा अनडुत्पुंसयोर्लक्ष्मीनावामिकत्वे बहुव्रीहौ कौ द्वित्वबहुत्वयोस्तु वा। यथा लब्धोऽनड्वान् येन सः लब्धानडुत्कः एवं उक्तपुंस्कः पीतपयस्कः स्थिरलक्ष्मीक. आरूढनौक। द्वित्वबहुत्वयोस्तु लब्धौ अनड्वाहौ लब्धा अनड्वाहो वा यन स लब्धानडुत्क लब्धानड्वान् उक्तौ पुमांसौ उक्ताः पुमांसो वा येन स उक्तपुंस्कः उक्तपुमान् पीते पयसी पीतानि पयांसि वा येन स पीतपयस्क. पीतपयाः स्थिरे लक्ष्म्यौ स्थिरा लक्ष्म्यो वा यस्य स स्थिरलक्ष्मीक स्थिरलक्ष्मी। दृष्टे नावौ दृष्टा नावो वा येन स दृष्टनौक. दृष्टनौः। इनन्तात् स्त्रियाम्। इनन्ताद्बहुव्रीहौ स्त्रियां कः स्यात्। बह्वी वादिनी यस्यां सा बहुवादिका सभा। स्त्रियां किं? बहुवादी राजा बहुवादि कुलम्। भ्रातुरस्तुतौ भ्रातुः कः स्याद्बहुव्रीहौ नतु स्तुतौ। चौरभ्रातृकः। स्तुतौ तु धीरभ्राता। नाडी तन्त्रीभ्यामस्वाङ्गे। बहुनाडिको दिवस. बहुतन्त्रिका वीणा। स्वाङ्गे तु बहुनाडिर्देहः। अत्र कप्रत्ययस्याभावे ह्रस्वः। बहुतन्त्री ग्रीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ह्रस्वो न स्यात् ॥३३२॥

श्रीरा टी—दी च ऋच्च तत्तस्मात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्ष. इति कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स. इहान्यपदार्थे पक्षे पञ्चमीरात्रिः परम्परया प्रविशतीत्यतो गौणत्वम्। कल्याणीपञ्चमा रात्रयः इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रि. पूरणी

३३३ । सहः सो वा

सहः ६।, सः १।, वा ।१। ।

सहस्य हि सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्त्तते यो ऽसौ समातृकः सहमातृकः ।

वाच्येति पूर्ववत् मुख्यत्वमिति पूर्ववत् कलार्थोपपत्त्यमा रात्रय इत्यत्र इत्यर्थः । स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्य पूर्ववत् प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि यह्यादः । स्त्रीत्यस्य उक्तपुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भावः । मध्वादिकार्थनावादिभ्याम् । मध्वादेरेकलार्थनावादेश्च कः स्याद्वा । प्रिय मधु यस्य स प्रियमधुकः अनर्थकः । मध्वादिर्यथा । मधुपान दुर शालि नञर्थौ दधिसर्पिषी । लक्ष्मा नौर्थेन स लक्ष्मीकः । नावादिर्यथा नौरनड्वान् पयो लक्ष्मीः पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिताः । क्वार्थ किं ? द्वे नावौ यस्य द्विनौः । स्त्रियामिनः । हे ऽन्यदार्थभूतायां स्त्रियां मिनन्तात् कः स्यात् । बह्वी वाग्मिनी यस्यां सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियां किं ? बहुदण्डी राजा । ऋद्व्यक्तसान्ताभ्यां वा । ऋदन्तदीसंज्ञकात् अक्तसान्ताच्च कः स्यात् वा हे । बहुतन्त्रीः ... कः सुवधूः सुवधूकः । ऋद्व्या किं ? सुस्त्रीः सुभ्रूः बहुमानः बहुमानकः बहुयोगिकः बहुयोगी । क्तसान्तात्तु । प्रियपथः प्रियधुरः । नाख्यायाम् । संज्ञायां गम्यमानायां प्राप्तः को न स्यात् । विश्वो देवो यस्य स विश्वदेवः । विश्वयशाः । ईयःसाङ्गार्थनाडीतन्त्रीभ्यः । ईयसः साङ्गार्थार्थां नाडीतन्त्रीभ्याञ्च को न स्यात् । बहुप्रेयसी बहुनाडिः कायः बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । साङ्गे किं ? बहुनाडीको दिवसः बहुतन्त्रीका वीणा पूर्वेण वा । भ्रातुः स्तुतौ । सुभ्राता लक्ष्मणः पुण्यभ्राता विप्रः । स्तुतौ किम् । बहुभ्रातृकः क्रूरः । निरः प्रवाल्याः । निर्गता प्रवाली शलाका यस्मात् स निष्प्रवालिः पटः । क्वचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनिः । निस्तन्त्रीव्यः विलुलितकवरी शवरीत्यादयः ॥ ३३२ ॥

समातृक इति पूर्वेण कः । अनेन सहस्य सः पक्षे सहमातृक इति । केचित्तु प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिममन्यमाना मात्रा सहित, समातृक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

श्रीरा-टी—सह इति षष्ठ्यर्थे प्रो अनुकरणात् तस्या अलुक् समातृक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति वाक्यमिति परे । सह

३३४ । सक्थ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे ।

सक्थ्यक्ष्णः ५।, ष १', स्वाङ्गे ७। ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्थः, पुण्डरीकवदक्षिणी यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि शकटम् ।

३३५ । दारुण्यङ्गुलेः ।

दारुणि ७।, अङ्गुलि. ५। ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

समान उदरमस्य सोदरः सहोदरः । त्वं सोदरस्यातिसदृद्धतस्य इति भट्टिः । हे इति किं ? सह कृत्वा । गोहलवत्सेष्वाशिषि एष्वाशिषि गम्यमानायां सहस्य सो वा स्याद्धे । स्वस्ति ते चैवाय सगवे सहगवे सहलाय सहहलाय सवत्साय सह वत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । सन्नाधिक्यानुमेयग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् । एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्यं स्याद्धे । अश्वत्थेन सह वर्त्तते यत् तत्साश्वत्थं नक्षत्रचक्रम् एवं सपलाशं सर्षिशपं स्थलम् । सकाकणीको द्रोणः काकण्या अधिक इत्यर्थः साग्निः कपोतः गृहे कपोतपातात् भाव्यग्निरनुमीयते इत्यग्निरनुमेय. एवं सपिशाचा वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थ यप्रत्यये यग्नोर्लोप इति इकारलोपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव चक्षुः सम्भवतीति लक्षणया पुण्डरीकेणात्र पुण्डरीकतुल्यमभिधीयते इति ज्ञापनार्थमेव पुण्डरीकवदित्युक्तम् अतएव व्याघ्रश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा इति स्वय वक्तव्ये व्याघ्री व्याघ्रतुल्य इत्यर्थः । षित्त्वादीपि दीर्घसक्थी सरोजाक्षी । विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वान्नित्य ॥३३४॥

श्रीरा-टी — सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् । साङ्गलक्षणयुक्त स्वाङ्गवाचिभ्यां आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीक सितपद्म सान्तोपमानेत्यादिना वत्शब्दलोपः षित्त्वात् स्त्रियां दीर्घसक्थी पुण्डरीकाक्षी दीर्घसक्थीति शकटस्य प्राणित्वाभावात् इति भाव. । हे किं दीर्घसक्थि देवदत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलेः षः स्याद्धस्त्रीहौ दारुणि वाच्ये । पञ्च अङ्गुलयः परिमाणमस्य पञ्चाङ्गुलम् एवं दशाङ्गुलं दारु । षित्त्वादीपि पञ्चाङ्गुली समित । दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुला शिला । अतएव तद्धितार्थद्विगौ सङ्ख्याव्यादिवि अप्रत्यये स्त्रियामत आप् ॥ ३३५ ॥

३३६। द्विवेर्मूर्ध्नः।

द्विवे ५।, मूर्ध्न' ५।।

३३७। न्वोर्लोपौतौ तेऽच्ये।

न्वो' ६॥, लोपौतौ १॥, ते ७।, अच्ये ७।।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते। द्विमूर्द्धः।

३३८। सङ्ख्याया डोऽबहोः।

सङ्ख्याया, ५।, ड. १।, अबहो. ५।।

श्रीरा-टी—अन्यदार्थे दारुणि अङ्गलेः ष स्याद्धे। पञ्चाङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम्। अङ्गुलितुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते। दारुणि किम्? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात्॥ ३३५॥

द्वित्रिभ्यां परान्मूर्ध्नः ष स्याद्बहुव्रीहौ॥ ३३६॥

श्रीरा-टी—द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात्। आभ्यां परस्मात् मूर्ध्न' ष' स्यात् हे॥ ३३६॥

न च उश्च नू तयो.। लोपश्च ओत् च लोपौतौ। अश्च यश्च अयं तस्मिन् द्वौ मूर्द्धानौ यस्य स द्विमूर्द्ध.। पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे यचोर्लोप इत्यकारलोप.। एव त्रिमूर्द्ध. द्विमूर्द्धी राक्षसी। द्विवे' किम्? बहुमूर्द्धा। एवं वाहविः वाभव्य.। नदतमावित्यादिना दान्तत्वनिषेधान्नोलुप्फि धावित्यस्याप्राप्तौ नलोपार्थमिदम्॥३३७॥

श्रीरा-टी—न च उश्च तौ तयो' लोपश्च ओच्च तौ अच्च यश्च तस्मिन् त इत्यस्य विशेषणम्। त्रिमूर्द्ध इति द्वौ मूर्द्धानौ यस्य इति वाक्यम् एवं त्रयो मूर्द्धानो यस्य स त्रिमूर्द्ध आभ्यां किं बहुमूर्द्धा। ओदयथा वाहवि. वाभव्य इत्यादि। पृथक् दकरणात् क्वचिन्न स्यात। तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुरिति कुमारसम्भवे॥ ३३७॥

नास्ति बहुर्यत्र सा अबहु तस्या। पञ्चषा इति डप्रत्यये टेर्लोप.। पञ्चषा इत्युदाहरता सङ्ख्यावाचकाना समासे अल्पमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम्। तेन द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषां ते द्वित्रा एव चतुः पञ्चाः इत्यादि एवम् उपगता विंशतिर्यस्य स उपविंशः डप्रत्यये विंशतेस्तेर्लोपे यचोर्लोप इत्यकारलोप.॥ ३३८॥

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया डः स्यात् ह्वे। पञ्च षट् परिमाणं येषां ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः। बहोस्तु उपबहवः।

३३९। नाभे र्नाम्नि।

नाभेः ५।, नाम्नि ७।

पद्मनाभः।

३४०। लोम्नो ऽन्तर्वहिर्भ्याम्।

लोम्न ५।, अन्तर्वहिर्भ्याम् ५।।

अन्तर्लोमः वहिर्लोमः।

श्रीरा टी—बहुवर्जाया इति बहोरुपलक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात् तेनाकृतसान्तात् उपगणका इत्यपि। बहुवर्जनात् सङ्ख्येयवृत्तिसङ्ख्याया एव ग्रहणं तेनाष्टभिः सह वर्त्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात्। पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा इति वाक्यमिति परे। एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते उपदशा नव एकादश वा इत्यर्थः। सङ्ख्यादूरेत्यादिना यत्र सः तत्रैवाय विधिस्तेन शोभना दशा येषा ते सुदशान इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे। उपबहव इति सङ्ख्यावडडतीति सङ्ख्यात्वातिदेशात् प्राप्तौ निषेधः। सीः श्व प्रातभ्याम्। सीः पराभ्यामाभ्या डः स्यात् ह्वे। शोभनं श्वोऽस्य स्वश्वः, स्वश्वौ स्वश्वाः. सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः. दिवसाः। तथाच सुप्रातमासादितसम्मदः ततः इति भट्टिः. ॥ ३३८ ॥

नाभे परो डः स्यात् बहुव्रीहौ सञ्ज्ञायाम्। पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः, अथवा पद्म पद्मवत्। एवं वज्रनाभः। नाम्नि किम्? गभीरनाभिः प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ ३३९ ॥

श्रा-टी—सञ्ज्ञाया गम्यमानाया नाभेर्डः स्यात् ह्वे। पद्मनाभ इति नाभिस्थितं पद्मं यस्य इति वाक्यम्। प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात् असञ्ज्ञात्वाद्वा एव नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनीषादित्वात् स्वे ऊर्णनाभी मर्कटः ऊर्णनाभिरित्यन्ये। तथाच प्रवृत्तिर्नो विना कार्य्यमूर्णनाभेरपीष्यते इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ ३३९ ॥

३४१। नञ्दुःसोः सक्थ्नो वा।

नञ्दुःसोः ५।, सक्थ्न. ५।, वा ।१।।

असक्थः असक्थिः।

३४२। अस् प्रजायाः।

अस् ।१।, प्रजायाः ५। ।

अप्रजाः सुप्रजाः।

पृथग्योगान्नाप्नोति नानुवर्त्तते। अन्तर्वहिर्भ्यां परान्नोम्नो ङः स्यात् बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोमः एवं वहिर्लोमः ॥ ३४० ॥

श्रीरा टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वहिर्गतानि लोमानि यस्य स इति वाक्यम्। अत्र नाप्नोति नानुवर्त्तते पृथग्योगात्। आभ्यां किं दीर्घलोमा चैत्र ॥ ३४० ॥

नञ् च दुश्च सुश्चेति तस्मात्। एभ्यः परात् सक्थ्नो ङः स्यात् बहुव्रीहौ वा। नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थः असक्थिः एवं दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्थः सुसक्थिः ॥ ३४१ ॥

श्रीरा टी—एभ्यः परात् सक्थ्नो ङः स्यात् हे वा। असक्थ इति नास्ति सक्थि यस्य इति वाक्यम्। असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये स्वाङ्गे तु षः पूर्वेणैव। परे तु इह हलिशब्दस्यापि ग्रहणात् अहलः अहलिः दुर्हलः दुर्हलिः सुहलः सुहलिरित्यप्याहुः। अन्ये तु नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थि-सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्ता अहलः अहलिः दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्तः सुसक्तिः इत्याहुः। हलशक्तशब्दाभ्यां एव सिद्धत्वात् चान्द्राः हलि सक्ती न गृह्णन्ति। एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्धार्थं अन्तत्वान्तात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहण मित्यन्ये। एतत् सर्वं ग्रन्थकृन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम्। सक्तिरिति सञ्जधोः क्तिः ॥ ३४१ ॥

नञ्दुःसुभ्यः परस्याः प्रजाया अस् स्याद्बहुव्रीहौ। नास्ति प्रजा यस्यासौ अप्रजाः अपि क्वते यद्योर्लोप इत्यकारलोपः अत्वसोर्धोरिति दीर्घः। एवं दुष्प्रजाः सुप्रजाः। इह नञादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम्। तेन सुष्ठु गुप्ता प्रजा यस्य स सुगुप्तप्रज इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४२ ॥

३३४। मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः।

मन्दाल्पात् ५।, च ।१।, तु ।१।, मेधायाः ५।।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधा ।

३३४। धर्म्मादन्।

धर्मात ५।, अन् ।१।।

सुधर्मा।

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्त्तते व्यतीहारे चिरित्येव वायहणात्। नञ्दुःसुभ्य प्रजाया। अस् स्याद्बे। अप्रजा इति एव दुष्प्रजाः सुप्रजा. अलसौ धीरिति घं: ॥३४२॥

मन्दाल्पाभ्या चकारेण नञ्दु,सुभ्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुव्रीहौ। मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधाः। एव अल्पमेधा. अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधा. अत्रापि मन्दाल्पादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम्। तेन मन्दा बहुमेधा यस्यासौ मन्दबहुमेधः इत्यादौ न स्यात्। लत्तत्वाद्लपादीना परत्र नानुवृत्ति.॥ ३४३॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दुःसौरित्यनुवर्त्तते। नञ्दुःसौर्मन्दाल्पाच्च परस्या मेधाया अस् स्याद्बे। अमेधा इति एव दुर्मेधाः सुमेधा' अल्पमेधा.। परे तु नञ्दु'सौर्मेधाया अस् नित्य अन्यस्मात्तु वेत्याहु तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेध. अल्पमेधा. अल्पमेधः इत्यपि ॥ ३४ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्याद्बहुव्रीहौ। समानधर्मा कुधर्मा विधर्मा सुधर्मा बहुधर्मा। अत्रापि पूर्वपदादव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम्। तेन मुनेर्धर्मो मुनिधर्मः कृतो मुनिधर्मो येन स कृतमुनिधर्म इत्यादौ न स्यात्। अत्राकृत समासपूर्वपदात् पराद्धर्मादन् स्यादिति वक्तव्यम्। तेन परमहितो धर्मो यस्य स परमहितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा टी—लत्तत्वान्मन्दाल्पादयो नानुवर्त्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः। सुधर्मेति नसव्मह्ननिति घं'। एव सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इह केवलधर्मस्यैव ग्रहणात्। स्वश्वासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः परम स्वधर्मो यस्य स परमस्वधर्म' इत्यादौ न स्यात् परम' स्वो धर्मो यस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव केवलधर्मशब्दस्य समासावयवत्वात्। सुहृत्सोमहरिताज्जम्भाद्दन्ताहारयो'। स्वादिभ्यः परात् दन्त आहारे च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्याद्बे। शोभनो जम्भो दन्त आहारो वा यस्य सुजम्भा तृणजम्भो दन्तोऽस्य तृणजम्भा सोमजम्भा हरितजम्भा

३४५ । नञ् सुत्रिव्युपाच्चतुरोऽः ।

नञ सु-त्रि वि-उपात् ५।, चतुर. ५।, अ १।।

एभ्य चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५।, नेतुः ५। ।

नक्षत्रात् नेतृशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्य' कि ? पतितजम्भः। दन्तयोरन्तरा चुद्री दन्ती जम्भस्तथाशनमिति रुद्र'। दक्षिणादीर्मात्द्याधव्रणिते । दक्षिणात्परादीर्मादन् स्याद्वे व्रणार्थे व्याधकृतो भवति । दक्षिणस्थितमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः। अन्यत्र दक्षिणेर्मः शूकरः ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुश्च विश्च विश्च उपश्चेति तस्मात् । एभ्य पराच्चतुरः अ' स्याद्बहुव्रीहौ । न सन्ति चत्वारि यस्यासौ अचतुरः सुष्ठु चत्वारि यस्यासौ सुचतुरः । त्रीणि चत्वारि मानं येषां ते त्रिचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो यस्याः सा उपचतुरा । संख्याया इति डप्रत्यये टिलोपादनिष्टं स्यादिति अप्रत्ययः ॥ ३४५ ॥

श्रीरा टी—नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्च तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुरः सुचतुरः इति शोभनाश्चत्वारो यस्य सः एवं त्रयश्चत्वारो वा मानं येषां त्रयो वा चत्वारो इति त्रिचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो येषां चतुर्णां समीपे वा उपचतुराः ॥ ३४५ ॥

मृगशिरो नेता प्रापको यस्याः सा रात्रिर्मृगनेत्रा अप्रत्यये स्त्रियामत आप् । एवं पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि यस्मिन्नक्षत्रे रात्रिः प्रवर्त्तते तन्नक्षत्रं तां रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीरा टी—मृगनेत्रेति मृगो मृगशिरो नेता यस्याः सा एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नक्षत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्त्तते तत्तस्या नेतृ इति । गोर्नासिकाया नस् च । गो परस्या नासिकाया अ स्यात् तस्मिन् नसादेशश्च हे । प्रगता नासिका अस्य प्रणसं उन्नसं मुखम् । नासिका प्रतिप्रादेरनित्वेऽपि नसादिक्रियायुगत्वात् णित्वम् । गोः किं ? शोभना नासिका यस्य

३४७ । सङ्ख्यासूपमानात् पात् पादो ऽहस्त्यादेः ।

सङ्ख्या-सु-उपमानात् ५।, पात् ।१।, पाद' १।, अहस्त्यादे ५। ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे । नतु हस्त्यादेः । द्विपात् सुपात् । व्याघ्रपात् । हस्त्यादेस्तु हस्तिपादः ।

सः सुनासिकः । अनुपश्चान्नासिका यस्य स' अनुनासिकः । अस्थूलान्नाम्नि खरखुराभ्यान्तु वात्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्याद्धे संज्ञायां तस्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्यां परस्यास्तुत्यस वा लुक् स्यात् । द्रुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः वार्द्धीनसः । नाम्नि किम् ? तुङ्गनासिकः । स्थूलात्तु स्थूलनासिको वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणसः खरणाः खरणाः खुरणसः । वे' खुग्रौ च । वे. परस्या नासिकायाः अः स्याद्धे तस्मिन् खुग्रौ आदेशौ चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विखुः विग्रः विनसः । तथाच । विनसा हतबान्धवा इति भट्टिः । विखु रित्येके । सुदिवाद्याः । सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते । शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः शारिकुचिरिव कुचिरस्य शारिकुचः चतस्रोऽस्रयो यस्य सः चतुरस्रः एण्या इव पादा यस्य स एणीपादः अजपदः प्रोष्ठपदः गोर्धूलिर्यस्य स गोधूल इत्यन्ये ॥ ३४६ ॥

संख्या च सुश्च उपमानश्चेति तस्मात् । न हस्त्यादिरहस्त्यादि' तस्मात् । एभ्यः परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्याद्बहुव्रीहौ न तु हस्त्यादेः परस्य । उपमानतया प्राप्तो हस्त्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अव गूढादपीति वक्तव्य गूढपात् सर्पः । हस्त्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्यासौ हस्तिपादो जनः । हस्त्यादिश्च हस्ती महान् वै गणिका कटोलकण्डोलगण्डोलकुसूलदास इति कटोलश्चाण्डालः कण्डोलो धान्याद्या धारविशेषो डोल इति ख्यातः । गण्डोलो वाटुल इति ख्यातः ॥ ३४७ ॥

श्रीरा-टी—सख्या च सुश्च उपमानश्च तत्तस्मात् द्विपादित्यादि । द्वौ पादावस्य । शोभनौ पादावस्य । व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम् । हस्त्यादेस्तु हस्तिपादः । हस्त्यादिर्यथा । हस्ती कटोलः कण्डोलो गणिका महान् । दासो कुसूल इत्यष्टौ हस्त्यादौ परिकीर्त्तिताः । इह महत्शब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् क्वचिदनुपमानाद्पि पादस्य पात् तेन गूढो पादावस्य गूढपात् पादसमानार्थपात्शब्देनेत्यन्य. ॥३४७॥

३४८। कुम्भादेरीपि।

कुम्भादेः ५।, ईपि ७।।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् ह्रे ईपि परे। [२२३] पात् पत् पौ। कुम्भपदी शतपदी। ईपि किं? कुम्भपादः।

३४९। व्यतीहारे चिः पूर्वो घों ऽनच्या वा।

व्यतीहारे ७।, चि. १।, पूर्व १।, घं १।, अनचि ७।, आ।१।, वा।१।।

ईपीति विषयसप्तमी। तेन कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ ईपि कर्त्तव्ये। कुम्भाविव पादौ यस्या सा कुम्भपदी शत पादा यस्याः सा शतपदी अनेन पाद्भावे पाच्छीणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदादेशः पाच्छीणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्यः। अन्यथा कुम्भादेः स्त्रियामित्यनेनापीष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात्। यदा ईप् सम्भाव्यते तदैव पाद्भाव इत्यर्थः। अतएवाह ईपि किम्? कुम्भपादः इति। कुम्भादिश्च कुम्भाष्टजाला शतसूत्रगोधा विष्णुः शितिर्द्रोणकुणी च कृष्णः। निरईसूची सकृदेक दासी वि. शूकरो वै कलसोऽपि चेति॥ ३४८॥

श्रीरा-टी—ईपीति विषयसप्तमी तथा च। स्त्रियामन्यदार्थभूताया कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्याद्धे। कुम्भपदीति कुम्भाविव पादावस्याः शत पादा अस्या इति वाक्यम्। कुम्भादिर्यथा। कुम्भजालशताष्टैकक्रूणकुण्डईशूकराः। सूत्रगोधासकृद्दासीसूचीकलसनिर्वयः। मुनिद्रोणः शितिर्वाणी विष्णुश्च कथिता इमे। इह केषाञ्चित् सङ्ख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमत आह। ईपि किम्? कुम्भपाद इत्यादि ईपोत्युक्तेः। पाच्छीणादीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रिया नित्यमीप्॥ ३४८॥

परस्परमेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिस्तस्य परपदात् चिः स्यात् चौ कृते पूर्वपदस्य आकारः पत्ते दीर्घश्च। एव बाह्वाबाहवीत्यत्र न्वोर्लोपीताविन्युकारस्य ओकार आसुसीति चौ कृते पूवस्य अच परत्वान्न आकारः अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहिस्तस्यैवाय विधिरिति। तत्र गृहीत्वेति किम्? कायश्च कायश्च गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समास। गृहीत्वा प्रहृत्येति किम्? रथे च रथे च स्थित्वा युद्धमित्यादौ न समास। युद्धे किम्? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ न समासः।

व्यतीहारे यो ह: तस्मात् चि: स्यात् पूर्वस्य च घं: स्यात् । आ वा नत्वचि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युद्धं

व्यतीहारे किम् ? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समास.। किञ्च कर्णाकर्णि जपन्ति हन्त निभृतं शम्भुस्वयम्भूगणा इति महानाटके। युद्धादन्यत्रापि दृश्यते। जायाया: जानि:। युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टि.। धनु धनुषो धन्वन्। अधिज्यं धनुर्यस्य स अधिज्यधन्वा। अधिज्यधन्वा विचचार दावमिति रघु'। एवं पुष्पधन्वा इत्यादि। यत्तु षष्ठीजाय इति स्वयमुक्तं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन धृतधनुषमङ्गाय दृष्णवदित्यादि सिद्धम्। प्रसम्भ्यां जानुनो ज्ञु: प्रशंसायाम्। प्रकृष्टे जानुनी यस्य स' प्रज्ञु. सञ्ज्ञु । ऊर्द्ध्वाद्वा। ऊर्द्ध्वज्ञु. ऊर्द्ध्वजानु'। अस्थूलान्नासिकाया नसो नाम्नि। द्रुरिव नासिका यस्य स द्रुणस'। णत्वं प्रागुक्तम्। स्थूलात्तु स्थूलनासिक:। खुरखराभ्यां नस् वा। खुरणा. खुरणस: खरणा: खरणस:। उत्प्रादेश्च। उन्नस. प्रणस । प्रसंज्ञार्थं नित्यार्थञ्चेदम्। विग्रं । वे' परस्या नासिकाया ग्र: स्याद्बहुव्रीहौ। विगता नासिका यस्य स विग्र.। वयसि सङ्ख्यासुभ्यां दन्तस्य दतृ:। ऋदित्वान्नुम्भीपौ। द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रिया द्विदती। सुदन् सुदन्तौ सुदती। वयसि किम् ? द्विदन्त: करी सुदन्तो नट.। अग्रान्तादेर्वा। पृथग्योगाद्वयसीति नायाति। अग्रान्तादिभ्य: परस्य दन्तस्य दतृ: स्याद्वा। कुड्मलाग्रदन् कुड्मलाग्रदन्त:। अग्रान्तादिस्तु कुड्मलाग्र कुड्मलाग्र शुद्ध शुभ्र वृष वराह अहि मूषिक श्व शिखर गर्द्दभ इति । अश्नीतपिबता एव खादतमोदतेत्यादि। अश्नीत पिबतीयन्तीति भट्टि.। अतएव क्रियासातत्यत्याद्यन्तेन समास. स्यादिति केचित्। एवम् अस्ति चीर यस्या सा अस्तिचीरा गा: नास्ति दोषो यस्या: सा नास्तिदोषा इत्यादौ त्याद्यन्तप्रतिरूपकाभ्याम् अस्तिनास्तीत्यव्ययाभ्यां समास: ॥ ३४९ ॥

श्रीरा-टी—परस्पर प्रहरणादिरूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तस्मिन् वीप्सान्तयो-रित्यादिना यत्र हस्तवेवाय विधि.। दण्डादण्डीत्यादि। चित्त्वादग्रात् तोर्लुक्। मुष्टामुष्टीति। परे तु पूर्वस्यात्वं नेच्छन्ति। तेषां मते तु मुष्टीमुष्टीत्येव। द्विदण्ड्यादय' द्विदण्ड्यादयश्चान्ता निपात्यन्ते। द्वौ दण्डावस्यां क्रियायां द्विदण्डि प्रहरति। द्विदण्ड्यादिर्यथा। द्विदण्डि उभयापाणि द्विमुसल्यं कपद्यपि। उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाङ्गुलि। उभाकर्ण्युभयाकर्णि उभयादन्त्युभाञ्जलि। संहतपुच्छ्युभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि। उभावाह्वभयावाहु प्रोष्ठपद्यत्र सम्मतम्। अथोभयशब्दस्य अप्रयोगेऽपि उभया-

प्रवृत्तं—केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्ध प्रवृत्तं—दण्डादण्डि। मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्वाबाहवि बाहूबाहवि। अचितु अस्यसि।

इति हः।

पाणि इत्यादौ उभशब्दस्योभयादेशः। उभावाहू उभयावाहु इत्यत्र चर्लुक् निपातनात्। कर्णौ निकुच्य धावति प्रोष्ठस्य गो. पद गृहीत्वा धावति इत्यर्थं निकुच्यकर्णि प्रोष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियाविशेषणानामेवाभि-धानाद् छिदण्डा शाला इत्यादौ न स्यात्। धनुषोनङ्प्रायो धातु नाम्नि। धनुषोऽनङ् प्रायः स्याद्धे सञ्ज्ञायान्तु वा। गाण्डीव धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि। प्राय इति किम्? धृतधनुषमञ्जाय इति पुष्पदन्त.। नाम्नि कि? पुष्पधन्वा पुष्पधनु. कन्दर्प.। सप्राञ्जानुनो ज्ञुवातु ऊर्द्धात्। सप्राभ्या जानुनो ज्ञुः स्यात् हे ऊर्द्धात्तु वा। सङ्गतं जानु यस्य सः सज्ञुः। प्रगत जानु यस्य प्रज्ञु. ऊर्द्ध जानु यस्य ऊर्द्धज्ञु. ऊर्द्धजानु.। सुसङ्ख्याभ्या वयसि दन्तस्य दतृ। सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च परस्य दन्तस्य दतृ स्याद्धे वयसि गम्यमाने ऋदृत्। शोभना दन्ता अस्य सुदन् षोडशदन् कुमारः द्विदन् वत्स.। वयसि किं? द्विदन्तो गज.। स्त्रिया नाम्नि। स्त्रिया अन्यदार्थभूताया दन्तस्य दतृ स्यात् ह संज्ञाया गम्यमानायाम्। सुदती काल-दती। नाम्नि किम्? सुदन्ता। अग्रान्तश्यावादिभ्या वा। अग्रान्तात् श्यावा-देश्च परस्य दन्तस्य दतृ स्यात् हे वा। कुन्दकुड्मलाग्रवद्दन्ता यस्य स कुन्दकुड्मलाग्रदन् कुन्दकुड्मलाग्रदन्त. श्यावदन् श्यावदन्त.। श्यावादिर्यथा श्यावाकोकवराहाहि-वृषमूषिकगर्दभा.। शिखर. शुद्धशुभ्रौ च श्यावादौ दश कीर्त्तिता.। ककुदस्य ककुदवस्थाया शैल तु ले.। अवस्थायां गम्यमानाया ककुदस्य ककुत् स्यात् हे। लेस्तु शैले। अजातं ककुदमस्य अजातककुत् वत्स. स्थूलककुत्वृष.। अवस्थायां किं? श्वेतककुद. ककुदिव ककुद शृङ्गादि। त्रीणि ककुदानि यस्य त्रिककुत्रिकूट। व्युद्भ्यां परस्य काकुदशब्दस्य काकुत् स्याद्धे पूर्णात्तु वा। विगत काकुदमस्य विकाकुत् उत्काकुत् पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुद.। सुदुर्भ्या हृदयस्य हृन्मित्रशत्र्वो। आभ्या मित्रशत्र्वो क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्धे। शोभन हृदयमस्य सुहृन्मित्र दुष्ट हृदयमस्य दुर्हृत् शत्रु, अनयोरिति कि? सुहृदयः साधु. दुर्हृदयः खलः। आभ्या कि? प्रहृदयं मित्रम्। जायाया जानि.,

कर्मधारयसमासः (यः)।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा। संश्चासौ चिच्चासावानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः।

जायाया जानि स्यात्। युवती जाया यस्य स युवजानिः वृद्धजानिः। तथाच युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टिः॥ ३४९॥

इति बहुव्रीहिसमासः समाप्तः।

स च विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव। यथा परमात्मा उत्तरपदद्विगुद्वन्द्वबहुव्रीहिवर्ज पदबहुत्वे समासो नाप्नोति दुर्गसिंहक्रमदीश्वरौ। तन्मतमस्वीकुर्वन् विभिः पदैरपि कर्म्मधारयमाह। सच्चिदानन्द इति। आनन्दयतीति पचादित्वादनि आनन्द इति विशेष्य पदम्। अन्यथा विशेषणत्वे समासानुपपत्तेः। तथापि विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणं पूर्वम्। तेन दीर्घब्राह्मणः न तु ब्राह्मणदीर्घ इति। गौरादिर्वा। गौरविप्र विप्रगौरः। गौरादिस्तु। गौर कडार जठर कपिल गडुल काण खोड खञ्ज कुब्ज कुण्ठ खल वृद्ध भिक्षुक तनु इति।

श्रीरा टी—इदानीं यमाह। परमश्चासौ इत्यादि। व्यवत् ष्यन्तम्। इतःपरं सूत्रे यत् ष्यन्तं निर्दिष्टं तद्यवत् स्यात् अतिदेशाद्व्यं पूर्वं पूर्वनिपातः। विशेषणानां विशेष्यैः। विशेषणाना विशेष्यैः सह य स्यात्। एकार्थानामिदानां सो यसज्ञ इत्युक्तं तत्र एकार्थता च सामानाधिकरण्यं तच्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामेव भवति। तत्र यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदकं विशेषणं एव यद्भेद्यं तद्विशेष्यम्। परमात्मेत्यादि परमशब्दस्योत्कर्षार्थस्य जीवात्मनः परमात्मव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणत्वम्। आत्मनो भेद्यत्वाद्विशेष्यत्वं एव नीलोत्पलं पुत्रवत् गच्छी पाचकपुरुष इत्यादि। यद्यपि नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्त्तकत्वं तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनोत्पलादीनां प्राधान्याद्विशेष्यत्वं नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम्। अत एव नीलादीनामुत्पलाद्यधीनत्वात् तत्तल्लिङ्गवचनत्वम्। कुब्जकुण्ठः कुण्ठकुब्जः विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्ट इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादेकस्य विशेष्यत्वं कल्प्यते अभिधानाद् य स क्वचिन्नित्यः क्वचिन्न स्यात् क्वचिद्विकल्पः। यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः रामो जामदग्न्यः अर्जुनः कार्त्तवीर्य्यः नीलोत्पलं नीलमुत्पलमित्यादि। विशेषणस्य इतरव्यावर्त्तकत्वेन

विशेष्येणैव सह यः। तेन वृक्षः शिंशपा लोहितस्तक्षकः इत्यादौ न स्यात्। आम्रवृक्ष शिंशपावृक्ष इत्यादौ आम्रादीनां यदा विशेषवृत्तितावधार्यते तदैव फलवृक्षयोर्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारेण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कश्चित् षीस एवेत्यन्यः। बहूनां दानामपि यस कुर्वन्नाह सश्चासौ इत्यादि। अन्ये तु बहूनां दानाच्च द्वान्द्वं न कुर्वन्ति महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति। पट्वी चासौ श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञो गौः चौरमित्यादौ महन्नीलोत्पल पट्वी श्याम-कन्यका राजगोचौरमित्यादिप्रयोगापत्तेः। से सर्वान्तदस्यैव परदत्वेन तस्य पुंवद्भावाकाराभावप्रसङ्गात् यगर्भयसोऽपि महानीलोत्पल पटुश्यामकन्यका घोष-गर्भवोषे राजगवीचौरमिति तु स्यादेव। बहूनां दाना हसौ स्वीकृत्यापि। राज्ञो गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्येत्यादौ राजगवाश्वपुरुषाः पञ्चभुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः। ग्रन्थकृन्मते तु। मह-न्नीलोत्पलं इत्यादि रूपाभावनिश्चयश्चेदस्ति तदा राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्यादिवत् तादृशप्रयोगाभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम्। तथाच कालाः परिमाणेनेति पाणिनीयसूत्रे कालाः इति व्वनिर्देशात् चिदोऽप्यय सत्तेन द्वे अहनी जाते अस्येति विग्रहे द्व्यह्नजात इत्यादि न्यासकृतोक्तमिति। अभिधानात् क्वचिदन्यथापि। एकादीनां यः। एकादीनां स्याद्यन्तेन सह यः स्यात्। एका चासौ शाटी चेति एकशाटी एकादेः पूर्वनिपात एव सर्ववेदाः। एकादिर्यथा। एक सर्व जरत् पूर्व समान नव मध्यमाः। जघन्यचरमौ वीर पुराण पर केवलाः। मध्य-प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृताः। सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्षापणार्थ-पुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम्। विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डित सर्वशुक्ल, जरत्पाचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः। पूर्वकालस्य। पूर्वकालक्रिया-वाचिनः परकालक्रियावाचिना सह यः स्यात्। आदौ स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातश्चासावनुलिप्तश्चेति स्नातानुलिप्तः लूनप्ररूढः लिप्तवासितः बद्धताड़ितः स्नापितभोजितः इदमपि पूर्वनिपातार्थम्। दिक्संख्ययोर्नाम्नि। दिग्वाचिन संख्यावाचिनश्च स्याद्यन्तेन यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने। पूर्वा चासौ इषुकाम-शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विद्याः पञ्चाम्राः सप्तर्षयः अत्र स एव संज्ञाप्रतीतेः वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम्। नाम्नि किं? उत्तरा वृक्षाः अष्टौ ब्राह्मणाः। विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तेनानाम्नि न स्यात्। पञ्चपुराणानां दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये शिष्टप्रयोग-दर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनाम्न्यपीत्यन्यः। चतुर्दिग्गौशाखवमन्य मामिनी द्वि-

चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् द्वयोश्चन्द्रयो' समाहार. द्विचन्द्रमिति समात्। पूर्वासु वर्षासु भव. पौर्ववार्षिक. इत्यत्र तु कालवाचि-पूर्वशब्दस्यैकादित्वात् स.। कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने । कतरकतमयोर्जातिप्रश्न एव य' स्यात्। कतरकट' कतमकट । जातिप्रश्ने कि ? कतर. पाठक:। किम. क्षेपे। क्षेपो निन्दा तस्यां गम्यमानायां किमो य स्यात्। कि राजा यो न रक्षति प्रजा. कि गौ. यो न वहति भारम्। क्षेपे कि ? को राजा पाटलिपुत्रे। प्रश्ने ऽत्र किं शब्द । निन्द्याना निन्दनै.। निन्दाविषयाणां निन्दा-करणै' सह य. स्यात्। वैयाकरणश्चासौ खसुचिश्चेति वैयाकरणखसुचि. निष्-प्रतिभ इत्यर्थ । याज्ञिककितव' अयाज्ययाजना तत्परा इत्यर्थ.। तार्किक-दुर्दुरूढ' नास्तिक इत्यर्थ.। निन्द्याना कि ? वैयाकरणश्चौर न ह्यत्र वैयाकरणत्व निन्द्यते किन्तु चौरत्वम्। निन्दनै. कि ? कुत्सितो विप्र. विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ इदम्। पापनकयोर्निन्द्यै.। निन्दाविषयै सह पापानकयोर्य: स्यात्। पापा-नापित: अनकनापित. इह पापानकशब्दौ स्वरूपपरिज्ञाननिन्दावचनौ निन्द्यस्य पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम्। उपमानस्य सामान्यवाचिना। उपमीयते येन तदुपमान सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकं इत्यर्थ:। उपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्म: सामान्य. तद्वाचिना सह उपमानवाचिनो य स्यात्। शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हंसश्येनी शाटी। सामान्यवाचिना कि ? पर्वता इव बलाहका:। उपमानस्येति कि ? देवदत्ता इव श्यामा। कश्चित् श्यामत्व गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया वर्त्तते अत' सामानाधिकरण्यमित्याह तन्मते शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम्। वचनसामर्थ्याद्वैयधिकरण्येऽपि य स इत्यन्य:। एव परत्रापि। उपमेयस्य व्याघ्राद्यै. सामान्याप्रयोगे। उपमेय वाचिनो व्याघ्राद्यै' सह य: स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति। पुरुषोऽय व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र.। व्याघ्रादिर्यथा। व्याघ्रपुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभा.। वराह महिषा-कर्ष पन्नकुञ्जरहस्तिन:। कमल पल्लवं नाग केशरी वृषभो हरि.। वृषश्चन्द्र: किशलय काण्डारोऽन्ये प्रयोगत:। सामान्यप्रयोगे किं ? पुरुषो व्याघ्र इव शूर: शूरत्वमिह उपमेयोपमानयो पुरुषव्याघ्रयो. साधारणो धर्म:। श्रेण्यादि' कृतादिना च्व्यर्थे। श्रेण्यादि: कृतादिना सह य: स्यात्। अभूततद्-भावे। अश्रेणय: श्रेणय' कृता. श्रेणीकृता:। श्रेण्यादिर्यथा। श्रेणि कुङ्कुम-मुदक पूग. कुशल निधन कुसुम कूट । इन्द्र. कुण्डिमपण्डितमुण्डं निचयो निपुणो देवविशिष्टम्। श्रमणश्चपलो राशिर्द्दर्शदोऽध्यापक. पटु.। ब्राह्मण'

चक्षियो भृती वदान्यः कृपणो मृदुः। कुङ्कुमविशिष्टयो स्थाने पदार्थविषयशब्दौ पठत्यन्यः। क्तादिर्यथा। क्तभूतसमाम्नात सम्भावित निराकृताः। गत उक्त समाम्नात-समाख्यात-विकल्पिता'। मतावधारिताख्यातमुक्तख्यातयुतानि च। कल्पितोपक्ताम्नातावधारितसुपाक्रत। एकविंशतिरचोक्ता शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः। श्रेणीभूत' पूगीभूत इत्यादौ तु श्रेण्यादित्वात् स। च्व्यर्थे किम्? श्रेणयः कृताः। अनञ्क्तस्य नञ्क्तेन। अनञ्क्तान्तस्य स नञ्क्तान्तेन सह यः स्यात्। कृतञ्च तदकृतञ्चेति कृताकृतं कृतभागसम्बन्धात् कृतम् अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम् अवयवधर्मे समुदायस्य तथा व्यपदेशात् एव क्लिष्टाक्लिष्टं भुक्ताभुक्तम् इत्यादि। क्तादेरपक्तादिना। क्तादेरपक्तादिना सह यः स्यात्। कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम् अभिमतानभिमत भागयोः करणाकरणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशोभनत्वात् भक्तविभक्त क्रियद्गत कियत् प्रत्यागत गतप्रत्यागत यदा तु पूर्वंगत पश्चात् प्रत्यागतमिति वाक्यं तदा पूर्वकालस्येति स.। क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयक्रयिका मनीषादित्वात् घं। क्रयावयवत्वात् क्रयः क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः। एव पुटापुटिका फलाफलिका। मालामालिका इति। सदादिपूज्यमानयो पूज्यमानंनागादिभ्याम्। सदादेः पूज्यमानवाचिना नागादिना सह यः स्यात्। संश्चासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः। सदादिर्यथा। सन्महत् परमोत्कृष्टोत्तमाः पञ्च सदादय। पूज्यमानेन किम्? सन् सत्यः विद्यमान इत्यर्थः। उत्कृष्टा गौ पङ्कादुद्धृत इत्यर्थ'। नित्यसापेक्षे सद्भावस्थापनीय एव। गौश्चासौ नागश्चेति गोनागः। नागादिर्यथा। नागो वृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽव वयो मता। व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यसविधानार्थमिदम्। तेन नागवृन्दारकः सूरो नरवृन्दारको बुधः। पूज्यमानस्येति किं? मैवो नाग मूर्खत्वात्। जाते' पोटादिप्रशंसार्थाभ्याम्। जातिवाचिनः पोटादिना प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात्। इभ्या करेणु पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा गोवेहत्। पोटादिर्यथा। पोटा वेहत् वशा धूर्त्त स्तोक श्रोत्रिय धेनव। प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथावस्करनीत्यपि। अध्यापक कतिपयो दशभिरिहेरिताः। वक इव वकः पुरुषः स चासौ धूर्त्तश्चेति वकधूर्त्तः इत्यत्र निन्द्याना निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्तः इत्यादौ अनिन्दार्थ वचनं धूर्त्तकठः जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्त्तवकोऽहि मत्स्यानामित्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये उपसर्गेत्वात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुत्वमित्यपरः। अत्र प्रशंसार्थशब्देन रूढिशब्दाना मतल्लिकादीनाम् एव ग्रहणम् गौश्चासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम् विप्रोद्घः विप्रतल्लजः। यून' पलितादिना। युवन्शब्दस्य पलितादिना

सह यः स्यात्। युवा चासौ पलितश्चेति युवपलितः। पलितादौ तु पलितः खलितौ वलिनो जरन्। प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं तेन युवती चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति। व्यतुल्यार्थयोरजात्या। व्यमञ्चकत्यान्तानां तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवाचिभिः सह यः स्यात्। भोज्योष्णं पानीयशीतं शीतपानीयोष्णपानीयादयोऽसाधवः इत्यन्ये। शीतगुणयुक्तं पानीयमित्यादि वाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्यः। तुल्यश्वेतः सर्वश्वेतः तुल्यमहान् सदृशमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् वस्य तु महापुरुष इत्यादौ विषयः। अजात्या किम्? भोज्य ओदनः। वर्णानां वर्णैः। वर्णवाचिना वर्णवाचिभिः सह यः स्यात्। कृष्णसारङ्गः कृष्णसबलः सारङ्गसबलशब्दौ मुख्यवृत्त्या समुदायवृत्तौ अवयवप्रसिद्धेः समुदायसिद्धेर्बलीयसीति न्यायात् कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्त्तते इति गौणसामानाधिकरण्यात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते। तत्र गौणत्वाद्विशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्वनिपातः। यत्र तु अवयवसम्बन्धात् द्वावेव समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावः। यथा कृष्णशुक्लः शुक्लकृष्ण इति। कुमार्य्याः श्रमणादिना। कुमारीशब्दस्य श्रमणादिना सह यः स्यात्। कुमारी चासौ श्रमणा चेति कुमारीश्रमणा। श्रमधोर्नन्द्यादित्वादनः। श्रमणादिस्तु। श्रमणा तापसी दासी बन्धकी कुलटेत्यपि। तथा प्रव्रजिता गर्भिण्येव सप्त प्रकीर्त्तिताः। कुमारस्य च मृद्वादिना। कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च मृद्वादिना सह यः स्यात्। कुमारश्चासौ मृदुश्चेति कुमारमृदुः। कुमारी चासौ मृद्वी चेति कुमारमृद्वी। मृद्वादिर्यथा। मृदुपटुपण्डितचपला निपुणः कुशलाध्यापकमध्यभिरूपः। मृद्वादीनां कुमारीसामान्याधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात्। चतुष्पदा गर्भिण्या। चतुष्पदा जातिवाचिना गर्भिण्या सह यः स्यात्। गोगर्भिणी। अजगर्भिणी। चतुष्पदा किं? ब्राह्मणी गर्भिणी शरभी गर्भिणी मयूरव्यंसकाद्याः। मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः यसंज्ञकाः निपात्यन्ते। व्यंसयति छलयति व्यंसको धूर्त्तः। विपूर्वादंसधोर्णकः मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः छात्रव्यंसकः काम्बोजमुण्डः यवनमुण्डः। एहीडादयोऽन्यार्थे। अन्यार्थे वर्त्तमानाः एहीडाद्या मयूरव्यंसकादित्वात् येसे निपात्यन्ते। एहि ईड यत्र कर्म्मणि वर्त्तते एहीड वर्त्तते एहियवैरिति यत्र कर्म्मणि तत् एहियवं एहि वाणिज्य इति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता। प्रोहकटमिति यस्यां क्रियायां सा प्रोहकटा। प्रोहकर्दमा आहववसना आहवचेला आहववितण्डा उद्धरचूडा कृन्धिविचक्षणा भिन्द्धिलवणमित्युच्यते यस्यां क्रियायां सा भिन्द्धिलवणा पचलवणा उन्मर छतस्रजेति यस्यां क्रियायां

३५० । कोडादिः पुंवत् यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः ।

कोडादि १।, पुंवत् ।१।, य-जातीय देशीये ७।, तत्वे १।, तु ।१।, अजात्याख्यः १ ।

सा उन्मर्दीत्सृजा उद्गमविधमा उत्पतनिपता अर्गिह्मयधसा उदक् च अवाक् च उच्चावच उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीच आचितश्च उपचितश्च आचोपच आचितश्च पराचितश्च आचपराच निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रचं नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चन' न किञ्चनो वा पीत्वा स्थिरक' भुक्त्वा सुहितक. प्रोष्य पापीयान् इह पञ्चमी इह द्वितीया स्नात्वा कालक. उत्पत्य लाघविकजाता निपत्य रोहिणीजाता विषक्त-श्यामाजाता इत्यादि उन्मर्दीत्सृजेत्यादीना त्यादिस्यादिना क्रियासातत्य इत्या-दिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थो गणे पाठः। पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येकदत्तात् पीत्वास्थिरकस्य इदं इत्यर्थे ष्णे पैत्वास्थिरक भौक्तासुहितकम्। प्रोष्यपापीयस इत्यादौ णित्ते आद्यचो त्रि.। ह्यन्त ढेनाभीक्ष्ण्ये वे। ह्यन्त ढेन सह आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात् यसे निपात्यते यदि ससो घमाह। जहिजोडमिति य पुन पुनराह स जहिजोडं उज्जहिजोड जहिस्तम्बः उज्जहिस्तम्ब । व्यादिस्तेन क्रियासातत्ये। व्याद्यन्त त्याद्यन्तेन सह क्रियासातत्ये गम्यमाने षसे मयूर-व्यंसकादित्वात् निपात्यते। अश्नीत पिबत इति यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता इत्यादि। शाकपार्थिवाद्याः। शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते। शाक' भक्तिः प्रधान यस्य स शाकप्रधान शाकप्रधानः पार्थिव. शाकपार्थिव मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत् सुग्रीवनामा कपि सुग्रीवकपिः श्रीहर्षनामा नृपति श्रीहर्षनृपति.। सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका विगुणीकृता जगती विजगती अर्द्धावशिष्ट घृत अर्द्धघृत इत्यादि शाकपार्थिवादिराकृतिगण । अवहित य स लक्षणे मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्यं आकृतिगणत्वात्। एषा मयूर-व्यंसकादीना यान्तरं न स्यात्। तेन परमो मयूरव्यंसक. ॥ ३४९ ॥

कोड् आदिर्यस्य स कोडादि.। यस्य जातीयस्य देशीयस्येति यजातीयदेशीयं तस्मिन्। तस्य त्वस्य तत्वं तस्मिन्। जातिश्च आख्या च जात्याख्ये न विद्येते जात्याख्ये यत्र कोडादौ सोऽजात्याख्यः। पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्क इत्यादिना उक्तपुंस्कस्य तु कोडादे. पुंवद्भावस्य प्रसक्तौ नोप्शाककोडित्यादिना निषेध कर्मधारयादौ पुनरनेन विधि. क्रियते। तेनायमर्थः। ताककोड् पूरणाख्या युसक्तविका

कोड् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ। तत्वयोस्तु जाति-संज्ञावर्जम्। पाचकस्त्री। पञ्चमभार्य्या।

रायथित्तजातिस्वाङ्गैभिन्न पद यद्युक्तपुंस्क भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे परे कर्मधारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्वयोः परयोस्तु जातिसंज्ञावर्जम् उक्तपुंस्क. कोडादिः पुंवत् स्यादिति। जातीयप्रत्यये तु पुंवद्भावप्रसङ्गाभावेऽपि कोडादि. पुंवत् स्यादित्यर्थः यथा रसिका चासौ भार्य्या चेति रसिकभार्य्या एव पाचकभार्य्या पञ्चमभार्य्या दत्तभार्य्या मैथिलभार्य्या ब्राह्मणभार्य्या सुकेशभार्य्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम्। जातीयप्रत्यये तु रसिकजातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया मैथिलजातीया ब्राह्मणजातीया सुकेशजातीया। कोडादिभिन्नस्य तु दीर्घा जातीया इत्यादीना पुंवन्न स्यात् उक्तपुंस्कः किं ? गङ्गिकाभार्य्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम्। अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मणीत्व दत्तात्वम्। केचित्तु कोडादिशब्देनाच येषां पुंवद्भावो निषिद्धस्ते एव गृह्यन्ते। तेन पूरण्यादिः पूर्वस्थिताः पुंवद्भावयोग्यशब्दा.। पूरणीत्यादिना निषेधेऽपि कर्मधारये पुंवत् स्युः। यथा कल्याणपञ्चमी महाष्टमी महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि इत्याहुः॥ २५०॥

श्रीरा-टी—कोड् च पूरणी च ते आदी यस्य स.। यश्च जातीयश्च देशीयश्च तत्तस्मिन्। तश्च त्वश्च तत्तस्मिन् जातिश्च आख्या च ते न स्तो यत्र स। कोड्पूरण्यादिरित्यादि। कोडादयो नेमाककोड् इत्यादि सूत्रे ये पठिता पूरण्यादय पूरणी प्रियेत्यादि सूत्रे य पठितास्ते च पुंवत् स्युः। ये जातीये देशीय च पर। पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्य एव रसिकभार्य्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्य्या चेति वाक्य दत्तभार्य्या मैथिलभार्य्या सुकेशभार्य्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि। वैयाकरणभार्य्या सौवश्वभार्य्या काषायकन्या हैमसुद्रिका ब्राह्मणमानिनीत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वेणैव सिद्धम्। नेमाककोड् इत्यादिना येषां निषेध. प्राप्तस्तेषामेवानेन पुंवद्भावः तेन मचिका वृन्दारिका श्रीणीभार्य्या इत्यादौ न स्यात्। जातीये पूर्वेणाप्राप्ते देशीये कोडादित्वादप्राप्ते विधिर्यथा तार्किकजातीयः कारकजातीय. तार्किकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयो पुंवत् तेन पव्द्या भाव पटुता पटुत्वं मृदुता मृदुत्व इत्यादौ स्यात् न तु कटीत्व दत्तात्व पाचिकात्व व्यभिचारिणीत्व इत्यादौ

३५१। द्विव्यष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा स्विद्-शाद्ये ऽन्त्यषट्के त्वनशीतौ वा।

द्विव्यष्टाधिका. १।॥, द्वात्रयोऽष्टा. १।॥, विंदशाद्ये ७।, अन्त्यषट्के ७।, तु।१।, अनशीतौ ७।, वा।१।।

एषामेते क्रमात् स्यु' दशादित्रिके। चत्वारिंशदादिषट्के अशीति वर्जे तु वा। द्वाधिका दश द्वादश। त्रयोदश। अष्टादश। द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत्। अनशीतौ किं? द्व्यशीति।

ये तु क्रियापि गुण. इत्याहुः तन्मते पाचकत्व व्यभिचारित्वमिति तन्वीत्वमित्यादौ तु नोपाककौङ् इत्यादिना निषेधः अविलम्बेन यस्मात् ऊप्सम्भवस्तस्यैव ग्रहणम्। कौङ्पूरण्यादि किं ब्रह्मबन्धुबाला। यादौ किं रसिकाभाय्य. पञ्चमीयते आत्मानं पाचिका मन्यते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्पा दैत्येरूपा ब्राह्मणीदेश्या सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

द्वि च त्रिश्च अष्टा च द्वित्र्यष्टानः द्वित्र्यष्टभिः सहिता अधिकाः द्वित्र्यष्टाधिकाः शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः द्वन्द्वात् परस्याधिकशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्व्यधिकात्र्यधिकाष्टाधिका इत्यर्थः। द्वाश्च त्रयस् च अष्टाश्च द्वात्रयोऽष्टाः। दश आदौ येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः त्रिदशाद्य तस्मिन्। पात्रादित्वान्नैप्। त्रिदशाद्ये इत्येकवचनान्निमित्ते यथासङ्ख्याभाव.। षण्णां समूह. षट्कम्। अन्त्यञ्च तत् षट्कञ्चेति अन्त्यषट्कं तस्मिन्। पूर्वतो य जातीयदेशीयानां अनुवृत्तावपि इह त्रिदशाद्ये इति परनिमित्तस्य उक्तौ जातीयादेरुक्त्यभावे केवलो य एवानुवर्त्तते। तेन द्व्यधिकत्र्यधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः स्यु. दशशब्दे विंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारय इत्यर्थः। चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थ'। यथा द्व्यधिकाश्च ते दश चेति द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशति अष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत्। अन्त्यषट्के तु द्व्यधिका चासौ चत्वारिंशच्चेति द्वाचत्वारिंशत्। पक्षे शाकपार्थिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शाकपार्थिवादिर्यथा। शाकप्रधानश्चासौ पार्थिवश्चेति शाकपार्थिव.। अत्र प्रधानशब्दस्य लोप' शाकः शक्तिः। एव दध्ना मिश्रित ओदनः दध्योदन इत्यादि एवं

३५२। वैकोनस्यैकाद्नैकान्नौ सङ्ख्यायाम्।

वा ।१।, एकोनस्य ६।, एकाद्न एकान्नौ १॥, सङ्ख्यायाम् ७। ।

एकाद्नविंशतिः एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५३। सख्यह्नोराज्ञः षः षगे च।

सखि अह्न्-राज्ञः ५।, षः १।, षगे ७।, च ।१। ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च। प्रियसखः परमाह्नः महाराजः।

द्वापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् द्वाषष्टिः द्विषष्टिः द्वासप्ततिः द्विसप्ततिः द्वानवतिः द्विनवतिः इत्यादि। अनशीतौ किं द्व्यशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिः। कर्मधारये किं ? द्व्यधिका दश यत्र स द्व्यधिकदश इत्यादौ न स्यात्॥ ३५१ ॥

श्रीरा-टी—द्वौ च त्रयश्च अष्टा च ते। द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते। दश आद्या येषां ते दशाद्याः. त्रयाणां दशाद्यानां समाहारस्त्रिदशाद्य पात्रादित्वापन्नेप् तस्मिन् षष्णां समूहः षट्कं अन्तेभव अन्त्यः अन्त्यश्च तत् षट्कञ्चेति तत्तस्मिन् न अशीतिरनशीतिः तस्याम्। एषामित्यादि द्वित्र्यष्टन् इत्येतेषां स्थाने द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमात् स्युः दशादित्रिकसंख्याशब्दे परे द्वित्र्यष्टानः चेदधिका भवन्ति। इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतित्रिंशत् शब्दानामेव ग्रहणम्। अन्यथा अन्त्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् त्रिदशाद्य इति क्रान्तत्वात् न यथासंख्यम्। पञ्चसु एते आदेशा इत्यर्थः। द्वि अधिका दश इति शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे द्वाद्यादेश। एवं द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः द्वात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् इति द्वाचत्वारिंशदित्यादि एव त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् इत्यादि। एव पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवति शब्दे परेऽपि। द्व्यशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिरिति सहर्षो घं। एषु किं ? द्विशत त्रिशत अष्टशत इत्यादि॥ ३५१ ॥

एकोनस्य स्थाने एकाद्नैकान्नौ स्यातां वा सख्यावाचके परे कर्मधारये। एकोना चासौ विंशतिश्चेति एकाद्नविंशतिरित्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थया सख्याशब्देनेह विंशत्यादिरेवोच्यते। तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश। कर्मधारये किं ? एकोनाविंशतिर्यत्र स एकोनविंशति॥ ३५२ ॥

श्रीरा-टी—एकाद्नश्च एकान्नश्च तौ। वाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ते वा ग्रहणम्। परे तु ऊनार्थे नञः प्रकृतिवत् भावं विधाय एकशब्दस्यानागमं कुर्वन्ति। एकाद्नविंशतिः एकान्नविंशतिः। एकोनविंशतिस्तु ऊनशब्देनेव॥ ३५२ ॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्ये ऽह्नो ऽह्नः ।

सर्व—व्यात् ५।, न ।१।, एकात् ५।, न ।१।, ऐक्ये ७।, अह्न. ६।, अह्न' १। ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अह्नः स्यात् यादौ न त्वेकात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्वत् नो णो ऽतो ऽह्नस्य ।

प्राग्वत् ।१।, न. ६।, ण १।, अतः ५।, अह्नस्य ६। ।

सखाच अहश्च राजा चेति सख्यहोराजन् तस्मात् । प्रियश्चासौ सखा चेति प्रियसख. अनेन षप्रत्यये यथोर्लोप इतीकारलोप. । षित्त्वादीषि प्रियसखी । परमाह इति न्वोर्लोपौताविति नलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः । अह्नान्ताना पुंस्त्वमभिधानात् महाराज इत्यत्र महतस्तस्य आकारः नलोपादिश्च । एव कृष्णस्य सखा कृष्णसख. तयाणा सखीना समाहार. त्रिसखम् ॥ ३५३ ॥

श्रीरा-टी—षगे चेति य. क्रमप्रातः चकार' षगसमभिव्याहृत. षगमनुकर्षतीत्यत आह । ये षे गे चेति षकारस्यैवार्थत्वात् परदेश्यः एभ्यः ष इत्यर्थ । तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि । प्रियश्चासौ सखा चेति परमश्च तदहश्चेति महाश्चासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यश्चेति तस्मात् । न एको नैक. तस्मात् । न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । अह्न एकैकभावे वर्त्तमान पूर्वादिरेकदेश । एभ्य. परस्य अहन्शब्दस्य अह्न इत्यकारान्त. स्यादादौ न त्वेकात् परस्य न च समाहारे । सर्वञ्च तत् अहश्चेति सर्वाह्णः अह्नान्ताना पुंस्त्वमभिधानात् मध्याह्नः सख्याताह्न द्वे अहनी प्रिये यस्य स द्व्यह्नप्रिय. प्रकृष्टमहः प्राह्णः । नैकात् किं ? एकाह । नैक्ये किं ? त्र्यह ॥ ३५४ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च सख्या च व्यश्च तत्तस्मात् । न एको नैकस्तस्मात् न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वशब्दात् एकदेशवाचिन' पूर्वादि' सख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् सख्यावाचिनो व्यसञ्ज्ञकाच्च परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्वसूत्रात् षइत्यस्य विभक्तिविपरिणामेनानुवृत्ते ये परे इत्यर्थ. तेन प्रियपूर्वाह्ण सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतोऽकारान्तपदात् परस्य अह्न इत्यकारान्तस्य नस्य ण. स्यात् अव-

सर्वाह्णः पूर्वाह्णः । एकात्तु एकाहः । अत इति किं ? त्रिभि-रह्नोभिर्जातः त्र्यह्नः ।

३५६ । कौटग्रामात् तक्ष्णः ।

कौटग्रामात् ५।, तक्ष्णः ५। ।

कौटतक्षः । ग्रामतक्षः ।

३५७ । जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः ।

जात महत् वृद्धात् ५।, उक्ष्णः ५। ।

जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः ।

३५८ । शुनो ऽत्यप्राण्युपमानात् ।

शुनः ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुपूर्न्तरेऽपि सर्वाह्ण पूर्वाह्णः । अदन्तात परस्य किं ? त्रिभिरह्नोभिर्जातः त्र्यह्नः. अदन्ताङ्गस्येति कि दीर्घाण्यह्नानि यस्या सा दीर्घाह्नी प्रावृट् ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्वदित्यनेन षृ : अवकुपूर्न्तरेऽपीति प्राप्त तथाच षकाररेफ-ऋवर्णयुक्तादन्तात् परस्याङ्गस्य नो ण स्यात् अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि सतीत्यर्थः । सर्वाह्ण इति सर्वञ्च तदहश्चेति वाक्य एव पूर्वाह्ण. अपराह्ण इति । अङ्ग इति किं दीर्घाण्यहानि यस्या दीर्घाह्नी शरत् । एकाह इति एकञ्च तदहश्चेति वाक्य त्र्यह्नः इति त्यर्थे म. प्रत्युदाहरणार्थमिह्नोक्तमिदम् । प्राग्वदिति किं ? संख्याताह्नः व्यह्न' इत्यादि सख्याताह इति कश्चित् । नैके कि द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः । सर्वैकदेशादि. कि ? पुण्याहम् ॥ ३५५ ॥

आभ्या परात् तक्ष्णः सः स्याद्यादौ । कौटश्चासौ तक्षा चेति कौटतक्ष एव ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्ष' ॥ ३५६ ॥

श्रीरा टी—आभ्या परात्तक्ष्ण षः स्यात् यादौ । कौटतक्ष इति कुट्यां भव कौट कौटश्चासौ तक्षा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुक्ष्ण ष स्याद्यादौ । जातश्चासौ उक्षा चेति जातोक्ष एव महोक्ष' वृद्धोक्ष. ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्य परादुक्ष्ण ष स्यात् यादौ । जातोक्ष इति जातश्चासौ उक्षा चेति वाक्यम् । एव महोक्ष. । वृद्धोक्ष. । यादौ कि महोक्षा शिव ॥ ३५७ ॥

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ। आकर्ष इव श्वा आकर्षश्वः। प्राणिनस्तु व्याघ्र इव श्वा व्याघ्रश्वा।

३५९। पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सक्थ्नः।

पूर्व-उत्तर-मृगात् ५।, च ।१।, अनतेः ५।, सक्थ्नः ५।।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सक्थ्नः यः स्यात् यादौ। पूर्वसक्थम्।

न प्राणी अप्राणी अप्राणी चासौ उपमानञ्चेति अप्राण्युपमानम् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्चेति तस्मात्। आकर्ष इति। आकृष्यते ऽनेनेति आकर्षः। आकुड़ुशी इति ख्यातः। आकर्ष आकर्षतुल्य. इति ज्ञापनार्थं इवशब्दः। आकर्षश्च इति अप्राण्युपमानात् परात् शुनः षः। अतेस्तु श्वानमतिक्रान्त. अतिश्वः। प्राण्युपमानात्तु व्याघ्रो व्याघ्रतुल्यश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा॥ ३५८॥

श्रीरा-टी—उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेयमित्यर्थः। अप्राणी च तदुपमानं चेति तत् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात्। आकर्षः श्वेवेति उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरित्यनेन ष.। आकर्षौ द्यूत इन्द्रिये। पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि। आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी। श्वन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्य आकृतिगणत्वात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्त्तते तथापि श्वन्शब्दस्य आकर्षशब्देन सह ष'। उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यै' सह षविधानम्। इह तु उपमेयवाच्याकर्षशब्दः। एवं व्याघ्रश्वेति प्रत्युदाहरणेऽपि। परे तु अप्राणिनि वर्त्तमानात् उपमानवाचिन शुनः षः इत्याहु'। एके तु आकर्ष इव आकर्षः आकर्षश्चासौ श्वा चेति आकर्षश्व इत्याहुः। मूले आकर्ष इव श्वेति दर्शनात् तन्मते उपमीयते ऽनेन इति उपमानं घे अनट्॥ ३५८॥

पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृग तस्मात्। नास्ति अतिर्यत्र सोऽनतिः तस्मात्। पूर्वोत्तरमृगेभ्योऽप्राण्युपमानाच्च परात् सक्थ्न यः स्याद्यादौ पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति पूर्वसक्थम् एवम् उत्तरसक्थ मृगस्य सक्थि मृगसक्थ फलकमिव सक्थि फलकसक्थ प्राण्युपमानात्तु कूर्म इव सक्थि कूर्मसक्थि अनते. किं? सक्थि अतिक्रान्तः अतिसक्थि.॥ ३५९॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तत्तस्मात् न अति' अनतिः तस्मात्। पूर्वोक्तादिति अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसक्थमिति पूर्वशब्द. सक्थ्नः

३६० । देशात् ब्रह्मण: कुमहद्भ्यान्तु वा ।

देशात् ५।, ब्रह्मण: ५।, कु-महद्भ्या ५॥, तु ।१।, वा ।१।।

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्म: कुब्रह्मा ।

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मन: संज्ञाजात्यो: ।

सरस् अनस् अयस् अश्मन ५।, संज्ञा-जात्यो. ७॥ ।

महानसम् उपानसं लोहितायसं कालायसं पिण्डाश्म: अमृताश्म:।

पूर्वावयववाची सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाची पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्य पूर्वं सक्थ: इति। एवमुत्तरसक्थमिति फलक' शरावरण चर्मफलक फलक सक्थि इवेति वाक्य तत्रापि सर्वं पूर्ववदूह्यम् ॥ ३५८ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मण. य. स्यादादौ कुमहद्भ्या परात्तु वा। अवन्तौ ब्रह्मा अवन्तिब्रह्म: कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्म: कुब्रह्मा। एव महाब्रह्म: महाब्रह्मा ॥३६० ॥

श्रीरा-टी—देशो जनपद: तद्वाचिन: परात् ब्रह्मशब्दात् य: स्यात् यादौ वा तु कुमहद्भ्याम्। कुत्सितो ब्रह्मेति वाक्यम्। ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची। कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह य स इति परे एवं महांश्चासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्म: महाब्रह्मा देशात्तु अवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यति ॥ ३६० ॥

सरस् च अनस् च अयस् च अश्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽश्मन् तस्मात्। संज्ञा च जातिश्च संज्ञजाती तयो। एभ्य: य. स्याद् यादौ संज्ञाया जातौ च। जालस्य सर जालसरसम् इति संज्ञा। एव मण्डूकसरसमिति जाति: महच्च तत् अनश्चेति महानसमिति संज्ञा। एवम् उपगतमन. उपानसमिति जाति:। लोहितमय. लोहितायसमिति संज्ञा एव कालायसमिति जाति. पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्म इति संज्ञा एवम् अमृताश्म इति जाति:। संज्ञाजात्यो. किम्? दीर्घसर: दृढान्य: कृष्णाय: मग्नाश्मा ॥ ३६१ ॥

श्रीरा-टी—सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्य. नाम्नि जातौ च य. स्यात् यादौ। महानसमिति महच्च तत् अनश्चेति उपगतञ्च तदनश्चेति लोहितञ्च तत् अयश्चेति कालञ्च तदयश्चेति पिण्डश्चासावश्मा चेति वाक्यम् अमृतश्चासौ अश्माचेतिवाक्यम्। सर.शब्दस्य तु मण्डूकसरस जालसरसमिति वक्ष्यति एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्मा. संज्ञायाम्। मण्डूकसरसोपान-सकालायसामृताश्मा. जातौ। अनयो: किम्? सत्सर. महाश्मा। चन्द्रसर:

३६२ । सर्वैकदेश सङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।

सर्व—दीर्घात् ५।, रात्रेः ५। ।

रात्रेरेकैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वादिरेकदेशः । पूर्वरात्रः अपररात्रः ।

३६३ । गोरतार्थे ।

गो. ५।, अतार्थे ७। ।

गोशब्दात् यः स्यात् यादौ । नतु तार्थे । परमगवः ।

३६४ । नावो ऽर्द्धात् गे च ।

नाव ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ।१। ।

द्वैतवनसर इत्यत्र चन्द्रद्वैतवनशब्दौ सञ्ज्ञे न तु समुदायो विशेषनिष्ठसञ्ज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरपदस्य विशेषप्रवृत्तेः ॥ ३६१ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सङ्ख्यातश्च पुण्यश्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात् । एभ्यः परस्मा रात्रेः यः स्याद्यादौ । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः । रात्रान्ताना पुंस्त्वमभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्रः रात्रेः पूर्वभाग इत्यर्थः । एवं संख्यातरात्रः, पुण्यरात्रः, वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घरात्रः ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादेः सङ्ख्यात पुण्य वर्षा दीर्घेभ्यश्च परस्मा रात्रेः यः स्याद्यादौ । पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्त्तते पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः सङ्ख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्रः, पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः, वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । त्रिरात्र अतिरात्रम् इत्यादौ सङ्ख्याव्ययाद्रात्राङ्गुलिभ्यामः । यादौ किम् ? पुण्यरात्रिर्हेमन्तः ॥ ३६२ ॥

परमश्चासौ गौश्चेति परमगवः राज्ञो गौः राजगवः त्रिगव पञ्चगवधनः । अतार्थे किं पञ्चगु ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादावपि ये ये तार्थभिन्ने गे चेत्यर्थः । परमगवः इति परमश्चासौ गौश्चेति वाक्यम् । एवं पुमांश्चासौ गौश्चेति पुङ्गवः पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं राज्ञो गौ राजगवः स्त्रियां परमगवीत्यादि । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः तार्थे इति वाच्य एव तेन पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् परसूत्रे ग ग्रहणज्ञापकात् ॥ ३६३ ॥

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात् अतार्थे गौ च। अर्द्धनावम् ।

३६५ । खार्य्या वा ।

खार्य्याः ५।, वा ।१। ।

अर्द्धखारम् अर्द्धखारी ।

इति यः ।

अर्द्धात् परान्नौ शब्दात् य स्याद्यादौ। अत्र परत्र च यादिरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्य्याञ्च अभिधानात् कर्मधारय एव। चकारान्नौ शब्दात् यः स्यादतद्धितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति अर्द्धनावम् अत्र क्लीवत्व-मभिधानात। अर्द्धात् किम् ? दीर्घनौ एवं त्रिनाव द्विनावधनः। तद्धितार्थे तु पञ्चभिर्नौभि' क्रीतः पञ्चनौ' ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति वाक्यम् अर्द्ध नाव इति परे। एव द्वयोर्नावोः समाहार द्विनाव त्रिनावम्। अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीत' पञ्चनौः वाच्य एव निषेधात्। द्वाभ्यां नौभ्यामागत दिनावरूप्य इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारीशब्दात् य' स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थ । खारीशब्दाद्वा य' स्यादतद्धितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थ.। अर्द्धञ्च तत् खारी चेति अर्द्धखारं क्लीवत्व-मभिधानात्। पक्षे अर्द्धनारी। एव त्रिखार त्रिखारि त्रिखार द्विखारधनः। तद्धितार्थे तु द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीत द्विखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा टी—अर्द्धात् परस्या खार्य्या. य स्याद्वा ये ये तार्थभिन्नगे च। अर्द्धखार-मिति अर्द्धञ्च तत् खारी चेति वाक्यम् अर्द्ध खार्य्या इति परे। गे द्वयोः खार्य्यो. समाहार' द्विखारं द्विखारि त्रिखार त्रिखारि द्वे खार्य्यौ धनमस्य द्विखारधन' इत्यादि। याभावपक्षे द्विखारि. त्रिखारिः स्त्रियामिति न्यास. वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीवत्वम् अर्द्धनावः अर्द्धनावौ अर्द्धनावमित्यत्र त्रिलिङ्ग-त्वमिति ॥ ३६५ ॥

इति यः ।

तत्पुरुषसमासः (षः)।

कष्टमाश्रितः कष्टाश्रित ।

अथ तत्पुरुष । कष्टमाश्रित कष्टाश्रित एव क्रियाविशेषणस्य नित्य भीरुः नित्यभीरुः मन्दगामीत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानी षमाह कष्टमाश्रित इत्यादि। द्वा आश्रिताद्यैः ष.। द्वान्तस्याश्रिताद्यैः सह षः स्यात्। कष्टाश्रित इति एव कष्ट श्रित. कष्टश्रित, वेद विद्वान् वेदविद्वान्। विप्राय वेदविदुषे इति भागवते। आश्रितादिर्यथा। आश्रितश्रितविद्वासीऽतीतोऽभ्यस्तबुभुक्षवः। आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुचव.। गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थेऽप्यपि वा द्विरित्यन्ये। औणादिक इनिगमीति परे। आकृतिगणत्वात् सुखमीप्सुः सुखेप्सुः द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णुः हंसमञ्जुलद्युतिजिष्णुरित्यादि। खट्वायाः क्तेन चेपे। द्वन्ताया. खट्वायाः चेपे गम्यमाने क्तान्तेन सह ष. स्यात्। खट्वारूढो जाल्मः खट्वाप्लुतो जाल्म उत्पथस्थित इत्यर्थ.। न केवल खट्वारोहणमात्रेण यस्य निन्दा सीऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्युपायेनानुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति। इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽय सः। सवाक्यो य. समासः स्यात् स विकल्पः सुसम्मतः। वाक्याभावे तु नित्य स्यादिति शब्दविदो विदुः। चेपे किं? खट्वामारूढो अध्यापक, शिष्यान् अध्यापयति। कालानाम्। द्वन्तानां कालवाचिना क्तान्तेन सह ष. स्यात्। दिनं सक्रान्ता दिनसक्रान्ता मुहूर्ता. रात्रिमारूढा रात्र्यारूढा, किरणा मास प्रमित. मासप्रमितश्चन्द्रः मास प्रमातुमारब्ध इत्यर्थ । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः। व्याप्तावन्येषु। अत्यन्तसयोगे द्वान्तस्य कालवाचिनः क्तेनान्येन स्याद्यन्ते. सह षः स्यात्। मासो स्थित मासस्थित वर्षं भोग्य. वर्षभोग्य. मुहूर्तं सुख मुहूर्तसुखं सर्वरात्रकल्याणी सर्वरात्रशोभना। इति द्वीषः। अथ त्रीष.। त्राः समाद्यैः। त्रान्तस्य समाद्यैः सह षः स्यात्। पित्रा समः पितृसमः धान्येनार्थः। धान्यार्थ. समादिर्यथा। समाऽर्थौ निपुणः पूर्वं ऊनार्थ सदृशा वरा.। श्लक्ष्णः कलहसप्रायप्रादिमिश्रौ सताविह। ऊनार्थग्रहणात् एकोनः पुण्यहीनः विकाररहितः इत्यादि मायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण इति न्यायात् गुरुसदृशोऽपि। सप्रायप्रादिमिश्र इति धान्यप्रमिश्र. गुडमिश्र इत्यादि। अस्याकृतिगणत्वात् भयविह्वल अक्षशून्य प्रकटतरा गमनमन्थरः वयोज्येष्ठ.। विरहकृशः। खेदार्द्रः गुणाधिक बन्धुविधुर. वाग्विकल गुरुतुल्य

इत्यादि वीकृतगुणवचनेन। वा कृत वीकृत: वीकृतश्चासौ गुणवचनश्चेति गुणमुक्तवान् गुणवचन कभाविऽमौत्युक्ते घेंऽनट् य: पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनो न तु गुणमात्राभिधायक. गुणेनेत्यकरणात् तेन द्यूतेन पाटवमित्यत्र न स्यात्। वान्तस्य वान्तार्थकृतगुणवचनेन सह ष स्यात्। शङ्कुलया कृत खण्ड. शङ्कुलाखण्ड गिरिणा कृत: काण' गिरिकाण. प्रमादेन कृतो मूर्ख' प्रमादमूर्ख। खण्डकाणादय. खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते। शङ्कुला शस्त्रभेद:। गिरि: शिशुक्रीडनद्रव्य प्रमादोऽनवधानता। खण्डादयस्तु वान्तशङ्कुलादिवाच्यकृता इति। वीकृतेति किम्? अक्ष्णा काण न ह्यत्र वान्तेन अक्ष्णा काणत्वं कृत किन्त्वन्येन केनापि। भागवृत्तिस्तु वान्तेनाक्ष्णा काणत्वकरणादक्षिकाण: स्यादित्याह। गुणवचनेन किं? गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षणया गव्यमुच्यते परभृतध्वनिमुखर: शरदन्तुर' इत्यादयस्तु षौषेण मुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात्। विशेषार्थावगति शब्द-सिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियम मण्डपादिवदतिक्रामतीति वीषस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये' समादेराकृतिगणत्वात् वीष इत्यन्य.। घयो कृता बहुलम्। घयदोर्विहिता या वौ तदन्तस्य कृदन्तेन सह षो बहुल स्यात। नखलून चक्रच्छिन्न. अहिहत. कुक्विात इत्यादि। बहुल-ग्रहणात् गलचोपक पादहारक इत्यादौ क्यन्तस्यापि ष। दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात्। घयो किं? भिक्षाभिरुषित। अत्र हेतौ चौ। स्तुतिनिन्द्योर्ल्ये। स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्घयविहिततवान्तस्य ल्यन्तस्य ल्यसन्नकान्तै सह ष स्यात्। करचेतव्यानि पुष्पाणि वाष्पच्छेद्यानि तृणानि विश्वेरुपास्यो विश्वोपास्य' शम्भु शुना लेह्य. श्वलेह्य. कूप। अनयो किं? काकेन पातव्य जल सैवेण गम्यो ग्राम: बहुलानुवृत्तेस्तृणापेक्ष्य तृणेन उपेक्ष्य ज्वलन इत्यादि स्यात् नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते पूर्वस्यैवाय विधि प्रपञ्च इत्यन्ये। संस्कारस्य संस्कार्येण। वान्तस्य संस्कारवाचिन संस्कार्यवाचिना सह ष स्यात्। दध्ना उपसिक्त ओदन. दध्योदन' गुडेन मिश्रा धाना. गुडधाना. गुडपूपा इत्यादि। अश्वरथ गोयानं मणिमुकुट कुङ्कुमवस्त्र जलगर्गरी दधिभाण्ड धान्य-कुसूल इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति षसे शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोप इति वीष:। अथ चौष.। च्या बल्याद्यै.। च्यन्तस्य बल्यादै. सह ष. स्यात्। कुवेराय बलि. कुवेरबलि। बल्यादिर्यथा। वाञ्छितसुखे चैव रक्षितोऽन्वै' शधीगत:। आकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या। गुरुप्रदेयोऽधिकनिस्पृहोऽर्थो पितृदानमित्यादि। विकृते. प्रकृत्या तादर्थ्येन तादर्थ्य विहितच्यन्तस्य विकृति-वाचिन. प्रकृतिवाचिना सह ष स्यात् यूपाय दारु यूपदारु कुण्डलाय हिरण्यम्

अन्यत्र रन्धनाय स्थाली । अश्वाय घास । श्वश्रूश्वशुर रन्धनस्थालीति तु चौरेष
नित्यं प्रयोजनाद्यार्थेन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह चन्त
ष: स्यात, नित्यं वाच्यलिङ्गता च । ब्राह्मणार्थं पय ब्राह्मणार्थ सूप: ब्राह्मणा
यवागू. । वाच्यलिङ्गताविधानात् यत्र वाच्यलिङ्गता नास्ति तत्र न स्यात् । तेन नृप
अर्थ. मशकार्थो धूम इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया मशकनिवृत्तिरभिधीयते अ
शब्दस्तु प्रयोजनाय । अत्र अप्रयोजनाद्यार्थशब्दप्रयोगे चौविधानाभावेऽपि प्र
जनार्थग्रहण निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चौषविधानार्थमिति कश्चित् । मश
स्यार्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणबहुव्रीहिनेत्यन्य. । इति चौष. । अथ पौष । ।
मुक्ताद्यैः । ष्यन्तस्य मुक्ताद्यै. सह ष स्यात् । पापान्मुक्त पापमुक्त. । मुक्तादिर्यथा । मु
भीतिरपवस्तो जुगुप्सा भीतानगता । इतर. पतितोऽपेतोभयापेतौ मताविह । अस
कृतिगणत्वात् हरिकभी. अधर्मजुगुप्सु. तदन्य. वृक्षच्युत. भास्वत्ग्रावोद्धत. वेदबहिष्
इत्यादि । अनभिधानात् क्वचिन्न स्यात् । महाप्रासादात् पतित. महाभोजनादपव
इत्यादि । इति पौष. । अथ षौष । सम्बन्धे क्रता च ष्या. सदात्वकेन क्रीडा जी
कयो । सम्बन्धे कृद्योगे च विहिता या षी तदन्तस्य स्याद्यन्तै सह ष. स्या
क्रीडाजीविकयोर्विहितणकान्तेन तु नित्यम् । राज्ञ पुरुष. राजपुरुष. । विप्रवस्त्र
गोस्वामी गवीश्वर इत्यादौ स्वामीश्वरेत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धे एव सम्बन्धषी
धकषीविधाने प्राप्तौ चकारेण तदनुकर्षणात् कृद्योगे यथा एधसो व्रश्चन ए
व्रश्चन । पलाशाना शातन पलाशशातनम् इत्यादि । क्रीडाया पुष्पभञ्जिका मद
भञ्जिका पुष्पप्रचारिका । जीविकाया दन्तलखक. नखलखक चित्रलेखक नित्य
ड्वाक्याभाव. । क्रीडाजीविकयोर्णको वक्तव्य. । क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओद
भोजक । न निर्द्धारणे सङ्ङ्यर्थक्तेन च । निर्द्धारणे वत्तमानाधिकर योर्विहित
योगे च विहिता या षी तदन्ताना षो न स्यात् । नराणा क्षत्रिय शूरतम । गवा कृ
क्षीरिणी । अश्वाना धावन्त. शीघ्रतमा. । राज्ञा ज्ञात । नराणा पूजित । कल
रामसहित: कृतवानिति तु अतीतकालेन ष त्या स्यात् सम्बन्धष्या. स्याद्दा इदमे
सुपगतम् । द्वषप्राप्तौ ढे । ढे षे च ष्या प्राप्तौ सत्या ढे या षी तदन्तस्य षो न स्या
गवा दोहो गोपालकेन समुद्रस्य बन्धो वानरै. । उभयप्राप्ती ढे इत्यनेन यत्र निय
तत्रैवाय निषेधस्तेन इक्षुभक्षिका विप्रस्य अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र ष्या: ष. स्या
ओदनपाक: सूपकारस्य इत्यत्र तु ओदनस्येति सम्बन्धविवक्षाया षी ततोऽनेन
निषेध । वणकाभ्यामक्लीबादिभ्याम् क्लीबादिभिन्नाभ्या वणन्तणकान्ताभ्यां ष
ष्यन्तस्य षो न स्यात् । पुरा भेत्ता अपा स्रष्टा ओदनस्य भोजक. तण्डुलस्य पाचक

अहोतादिभ्यां किम् ? हविर्होता शचीभर्त्ता पत्यर्थभर्त्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्त्ता धारक इत्यत्र निषेध । चत्रिययाजक देवपूजक इत्यादि । होतादिर्यथा होता पत्यर्थभर्त्ता च हन्ता याजकपूजकौ । गणकौ रथपङ्क्तिभ्यां स्नापकः परिचारकः । उत्सादको-द्वर्त्तकाध्यापकाश्च परिवेशकः । प्रयोजका इमे प्रोक्ता. शेषं ज्ञेय प्रयोगत. । रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहाणां गणक इत्यत्र ष प्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तग्राहक' सम्प्रदानबोधक इत्यादि । टण्साहचर्य्यात् षविहितणकान्तस्यैवेह ग्रहणं तेन तमोभेदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् । व्यक्तच्छवान-पूरणे. । व्यसञ्जकक्तदन्तेन शतृशानाभ्यां पूरणत्यान्तेन च सह ष्यन्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वाण. सर्वत्र सम्बन्धविव-चायां षी । विप्राणां दशम छात्राणां पञ्चम. । एभिः किम् ? तदुपरि मदुपरि । तथाच, यत्कृतेऽरीन् व्यग्रहीम समुद्रमतराम चेति भट्टि । यस्या' कृते इति वाक्यम् । द्रव्यात्मगुणे. । ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः तै. सह ष्यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शुक्ल जलस्य शीतमित्यादि । यदुक्तम् । कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति गो शुक्लगुण इत्ययम् । तेनैवमादिषु प्राप्त. समासोऽयं निषिध्यते इति । इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां सङ्ख्यासुखदु.खादीनां न ग्रहणं तेन गोशतं मत्सुखं त्वद्दु ख-मित्यादि । यदुक्तम् । वैशेषिकगुणा नेह सङ्ख्यादु:खसुखादयः । गृहीता गोशत सीता दु:खमित्यादि दर्शनात् । द्रव्यात्मेति किं ? चन्दनगन्ध. कन्यारूप नदीघोष फलरसः कुचस्पर्श इत्यादि । गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् । यदुक्तम् । न कदाचित् प्रयो-गोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् । चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधान प्रतीयते । एव रूपादय-स्तस्मात् समासो न विहन्यते इति पटशौक्लाम् अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दव-मित्यादौ भावत्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् षः स्यादेव । तथाच यथा गन्धादय' शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिता' । तथा शौक्ल्यादयस्तेन पटशौक्ल्यादय. स्मृता इति भागुरिः । अन्ये तु भावत्यान्तेनापि कार्ष्ण्यादिना निषेधस्तेन काकस्य कार्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्य-मित्यत्र निषेध' । अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेत्याहुः । एवं पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्त न्यासकारादिभिस्तु नोक्तमिति समानाधिकरणे. । समानाधिकरणे. स्याद्यन्तैः सह ष्यन्तस्य षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम् कटकस्य राज्ञो मातङ्गा । समाना-धिकरणैः किम् ? राजस्त्रियो गौरवं कृष्णचरणौ वन्द्यौ । घृतस्य तीव्रो गन्ध चन्दनस्य मृदुर्गन्ध इत्यादौ त्वन्वयाभावान्न स्यात् । इति षीषः । अथ तोषः । शा शौण्डाद्यैः । शान्तस्य शौण्डाद्यैः' सह ष' स्यात् । अक्षेषु शौण्ड: अक्षशौण्ड: शौण्डशब्दः सुरापे रूढः । इह तूपचारात् अक्षधूर्त्त इत्यभिधीयते । ननु अक्षेष्विति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन

कार्थे तौ ? इति चेत् सत्यम्। प्रसक्तिक्रियाया व्रणावन्तर्भावाद्विषयत्तौ। शौण्डादिर्यथा, शौण्डकितव सञ्जीत प्रवीण व्याड़ पण्डित.। सिड साहसिको दचचतुरो निपुण: पटु। कुशलचपलौ धूर्त्त शुष्कपक्कावधीत्यपि। मध्यार्थान्तस्तथा बन्ध. परे शिष्टप्रयोगत:। अधिशब्दस्याधेयाप्राधान्येऽत्र पाठ। यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन. परेष्वधि पराधीन. अध्युत्तरदात् सदैव ईन' केवलाधिप्रयोगाभावात्। मध्यार्थस्यान्त:शब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठ। यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतीत्यर्थ'। अधिकरणाप्राधान्येऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्त.शब्दस्य तु वस यथा अधिस्त्रि अन्तर्वनमिति। आकृतिगणोऽयम्। त्य येन नियमे। त्यसञ्ज्ञकयकारत्यान्तेन सह सप्रन्तस्य ष: स्यात् अवश्यकरणीयत्वे गम्यमाने सति। मासे एव देयमृण मासदेय मासे समाप्ते सति ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थं। एवं वर्षदेयमृणं पूर्वाह्णगेय साम मासकरणीय दिवसकरणीयम्। जन्मकृतमित्यादौ तु शौण्डादेराकृतिगणत्वात्। त्ययेनेति किम् ? पवणि स्थातव्यम्। तत्राहोरात्रावयवाना क्तेन चेपे च। तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्र्यवयववाचिनश्च सप्रन्तस्य क्तान्तेन सह ष' स्यात् निन्दायाञ्च। तत्र कृत तस्रेद तावकृत आद्यचो त्रि'। मध्याह्नगत: पूर्वरात्रकृत.। अवयवेति किम् ? अह्नि कृतं रात्रौ कृत दिनकृता: सिध्येयु' रात्रिवृत्तमावेदयत इत्यादि षष्ठयो' कृता बहुलमित्यनेन तौ स्यात्। निन्दाया प्रवाहे मूत्रितं प्रवाहमूत्रित भस्मनि हुतं भस्महुतम् उदकविशीर्णम् अन्धकारनटितमित्यादि। प्रवाहादिना मूत्रितादिना च मुख्यार्थमपहायार्थान्तरमभिधीयते तथाहि। प्रवाह इव अनादेये कार्य्ये मूत्रितमिव निष्फल प्रवर्त्तनमित्युभयद्योरेव मुख्यार्थत्यागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमेणार्थौ बोद्धव्य:। ध्वाङ्क्षार्थेन सह सप्रन्तस्य ष: स्यात् निन्दाया गम्यमानायाम्। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष: तीर्थकाक: नगरवायस' ध्वाङ्क्ष इव-स्थित इत्यर्थ'। पात्रे समितादय'। चेपे गम्यमाने पात्रे समितादय: सौपे निपात्यन्ते। पात्रे एव समिता: सङ्गता न पुन: क्वचित् कार्य्ये पात्रे समिता:। आखनिके खाते वक इव आखनिकवक यथा वक: खातगतानेव मत्स्यान् भक्षयति तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति स.। मातरिपुरुष प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थ.। उडुम्बरे मशका इव एकस्था उडुम्बरमशका.। यथा उडुम्बरमध्ये मशका: एकस्था एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अदृष्टदेशान्तरास्ते इत्यर्थ.। पिण्ड्यामेव शूर पिण्डीशूर' अन्यत्र कार्य्याचम इत्यर्थ.। एव गेहे विजीतीत्यादावपि निन्दा गम्यते। पात्रे समितादिर्यथा। पात्रे समिता आखनिकवको मातरिपुरुष उडुम्बरमशका'। पिण्डीशूरो गेहे विजिती गेहेनर्द्दी गेहेनर्त्ती। गेहेदाही गेहेदृप्तो गेहेमेही गर्भे दृप्त। गोष्ठेपण्डित: गोष्ठे शूरो गेहेक्ष्वेडी गेहे व्याडा:। उडुम्बरकृमि: पात्रे बहुला. कूपकच्छप:। कर्णे

घुरघुरायेव कूपमण्डूक इत्यपि। कथं टिटिरिका गेहेमगखुभोऽन्ये प्रयोगत:। येषा गणे व्यान्तता तेषां प्रयोगैऽपि व्यान्तता। तथा च ड्तस्त्वं पात्रे समितेरिति भट्टि। पात्रे समितादीना क्षातिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि श्रेयम्। तेन परमा पात्रे समिता इत्यादौ न ष:। बहुपात्रे समिता इत्यादौ ह. स्यादेव। वने कशेरुकाद्या नाम्नि। वने केशेरुकाद्या. शीषे निपात्यन्ते सञ्ज्ञायाम्। वने कशेरुका: वने किंशुका पुरुषोत्तम: नगाधिराज इत्यादि। वने केशरुकादीनां पात्रे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्दार्थम्। पुरुषोत्तम. नगाधिराज इत्यत्र न निर्द्धारण इति निषेधे प्राप्ते वने कशेरुकादिपाठात् सञ्ज्ञाया स इत्यन्ये। परे तु सञ्ज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिंशुका. वनेकशेरुका इत्युदाहरन्ति। ते तु यत्र समुदायो निर्द्धार्य्यमाणो निर्द्धारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न निर्द्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेध इत्याहु। यद्यपि द्यादिक्त्यन्त पूर्वदानामेव ग्रन्थकृता ष उक्तस्तथापि प्रान्तपूर्वदानामप्यभिधानात् श्रेयमिति तथा च। नञ। नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह ष: स्यात्। न ब्राह्मणोऽब्राह्मण:। नञोऽर्थौ हि द्विविध:। पर्य्युदास: प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति। यदुक्तम्। प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्य्युदास: स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्॥ अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्। इति अब्राह्मण इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थकत्वात् विधे. प्राधान्य प्रतिषेधांशे तात्पर्य्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्य अतएव पर्य्युदास नञ: परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् स। किञ्चित् न कुर्वाण इत्यादौ विध्यंशे तात्पर्य्याभावात् विधेरप्राधान्य प्रतिषेधांशे शब्दप्रयोगात् तस्य प्राधान्यं अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञ करोतीत्यर्थ। क्रियया सह सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावान्न स। नन्वेवं सति सूर्य्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे असूर्य्यंपश्यानि सुखानि। पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेया. श्लोका.। श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यम्। नहि क्रियया सह सम्बन्ध स निषेधकरण किन्तु अगमकत्व तथाहि असूर्य्यंपश्यानीत्यादौ गमकत्वात् स। किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादावगमकत्वान्न स इति। यद्वा असूर्य्यंपश्यानि सुखानि सूर्य्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि। गैवकर्तृकपुनर्गेयभिन्ना: श्लोका. श्राद्धकर्मकभोजनवद्भिन्नो ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्य्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् कालभेदात् भेदस्याव्याप्यवृत्ति। देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात् प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक्। प्राञ्चस्तु नञोऽर्थ षड्विध। यदुक्तम्। तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था: षट् प्रकीर्त्तिता:

यथा अब्राह्मण: । अपापम् । अघट: पट. । अनुदरी कन्या । अकेशी वेश्या । असुर इत्याहु: । असितं अधर्म: इत्यादौ रूढिविषयत्वात् न सादृश्याद्यवगम: । केचित्तु नञ्‌सेयेऽन्तर्भावयन्ति तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् । न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपातोऽनियम इति । अन्ये तु तदसदेवेत्याहु । ईषतो गुणवचनै: । गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्त्तन्ते ये ते गुणवचनास्तै. सह ईषदिति व्यस्य ष: स्यात् । ईषत्‌पिङ्गलस्तस्यापत्य ऐषत्पिङ्गलि' । एव ईषद्विकट ईषत्पात ईषदुन्नत इत्यादि । ईषद्गार्ग्यं इत्यत्र गार्ग्य द्रव्याश्रितगुणक्रिययोरल्पत्वबोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्देन सह न षो द्रव्यवाचित्वात् । पूर्वादिरशिनैकत्वे । एकत्वे वर्त्तमानेनाशिना सह पूर्वादि: ष. स्यात् । पूर्वं कायस्य पूर्वकाय: अपरकाय. उत्तरकाय: पूर्वाह्न मध्याह्न: सायाह्न. पश्चिमरात्र. । उपारता: पश्चिमरात्रगोचरादिति भारवि. । यद्यप्येकदेशि समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्ययोर्षेनैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवावयविसम्बन्धिष्या: ये कायपूर्व इत्याद्यनिष्टरूपनिरासार्थमिदम् । षोषेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित् । तन्मते तु नेद सूत्रमिति । एकत्वे किं? पूर्वं छात्राणा पूर्वं वर्षाणां पूर्ववर्षा इति तु वर्षाख्यास्याशिन एकत्वात् । क्लीबार्द्ध तुर्य्य द्वितीय तृतीय चतुर्थ तुरीयाणा वा । क्लीबलिङ्गानामेषामेकत्वे वर्त्तमानानां अशिना सह ष: स्याद्वा । अर्द्धं कायस्य अर्द्धकाय. तुर्य्यभिक्षा द्वितीयभिक्षा तृतीयभिक्षा चतुर्थभिक्षा तुरीयभिक्षा । पक्षे कायार्द्धमित्यपि । तथाचाह पूपार्द्ध भक्षितं मयेति भाष्यम् । एव भिक्षातुर्य्यमित्यादि । एकत्वे किं? अर्द्धं धान्यानाम् अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च इति एकशेषात् । अस्य नित्यत्वात् अर्द्धं कायस्येत्यादि वाक्यसत्वेऽपि वा ग्रहणं पाक्षिकषोषज्ञापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छवानपूर्णोरति न षोषनिषेध: । कालानां परिमाणिभि: । कालवाचिना परिमाणवाचिभि: सह ष: स्यात् । मासो जातस्य मासजात: द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजात: । यद्यपि द्रोणाढकादीनामेव परिमाणवाचकत्व प्रसिद्धम् तथाप्यत्र कालस्य गौण परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात् तथाहि मासो जातस्येत्यादौ मासादयो जातसम्बन्धिन: सूर्य्यगतिक्रिया गमयन्ति इत्यच्छेदहेतव इति । द्वा प्राप्तापन्नयो: । अनयोर्द्वान्तेन सह ष. स्यात् । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविक अपन्नजीविक: जीविकाप्राप्त: जीविकापन्न इति द्वा आश्रितादित्वात् । प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणज्ञापकात् पुवद्भाव' । एव द्वितीया भिक्षा द्वितीयभिक्षा इत्यपि । स्वयं साम्योक्तेन । स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यस्तयो: क्तान्तेन सह ष. स्यात् । स्वय धौत. तस्येद स्वायधौत सामिकृत सामिशब्दोऽर्द्धपर्य्याय. । तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नेमिकृत

३६६ । व्यं पूर्वम् ।

व्य १।, पूर्वं १। ।

अर्द्धकृतमित्यपि कश्चित्। कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति न्यायात्। स्वय चिरविलीनः स्वय धर्मगत इत्यादि। कुप्राद्योर्नित्यम्। कु इत्यस्य प्रादेश्च व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह ष. स्यान्नित्य नित्यसे स्वपदविग्रहाभावात् पदान्तरेणार्थकथनम्। कुत्सित. पुरुष' कुपुरुष ईषज्ज्वल काजलं प्रकृष्टगत. प्रगत' प्रपतितो वा पुरुष प्रपुरुष । विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः विपुरुषः दुष्टो जनः दुर्जन. शोभनो जन सुजन. इत्यादय. शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः। क्रान्ताद्यावत्यादिद्वा। क्रान्ताद्यावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादद्वान्तेन सह नित्य ष. स्यात्। अतिक्रान्तो वेलामतिवेल उद्गतो विद्या उद्विद्य.। क्रुष्टाद्यववादिस्त्या। क्रुष्टाद्यवर्थे वर्त्तमानस्यावादिस्त्यन्तेन सह नित्य ष. स्यात्। अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिल वनम्। अवक्रुष्टः कोकिलेन अवकोकिलो द्रुम। सशब्द इत्यर्थ.। सन्नद्धो वर्मणा सवमा परिणद्धो वीरुद्भ. परिवीरुत् सद्भतमग्रनेन समग्रनं प्रतीतोऽचेण प्रत्यची घट. सुसङ्गता वेलया सुवल. अधिगतोऽचेण अध्यचो घट इत्यादि। ग्लानादौ पर्य्यादिश्यगा। ग्लानाद्यावर्थे वर्त्तमानस्य पर्य्यादिश्यन्तेन सह नित्यं ष. स्यात्। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययनः पर्य्याप्तं कुमार्य्यै अलंकुमारि. अलशब्दस्य पाक्षिक' स इति कश्चित्' तन्मतेऽलकुमार्य्यै इति वाक्यमपि। उद्युक्तो युद्धाय उद्युद्धः अभिगतः सुताय अभिसुत.। क्रान्तादौ निरादे स्या। क्रान्ताद्यावर्थे वर्त्तमानस्य निरादे. स्यन्तेन सह नित्य ष स्यात्। निष्क्रान्तो वनात् निवन. अपगतो ग्रामात् अपग्राम. अन्तर्गतो सुखात् अन्तर्सुख. इत्यादि। क्वचिदन्यत्रापि एतः सूत्रैयत्राप्राप्त सत्त्वचापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् ष. स्यात्। पुनाराज. पुनर्गव. भूतपूर्व पुन.शिल्पी अविनाभूत अविनाभावः अन्यार्थोपपत्ति. अध्वगन्तव्य इत्यादि। असाद्यन्तेनापि क्रतोपपदस्य स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहो-पपदस्य नित्य षः स्यात्। कुम्भं करोतीति कुम्भकार.। प्रतिग्रह. धनक्रीतीत्यादि। हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात् ह एवोक्तम्। न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः। ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादे. कुप्राद्योरित्यनेन प्राप्त. षो न स्यात्। प्रति वृत्तं विद्योतते विद्युत् अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थित्वा गत.। चिमर्त्तेभ्य' परीत्यादि।

समासान्तप्रत्ययानामेव निमित्तोसूतस्य पादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति। तेन समासमात्रेऽस्य विधानात् उपकृष्णमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति। राजानमतिक्रान्ता अतिराजी। अतिश्वी। अत्यङ्गः। अतिस्त्रिः।

३६७। सङ्ख्याव्याद्रात्र्यङ्गुलिभ्याम्।

सख्याव्यात् ५।, रात्रि-अङ्गुलिभ्या ५॥, अः १।

राजीति। सख्युरिति ष प्रत्यये नकारादिलोपे षित्त्वादीप्। एव अतिश्वीति श्वनोऽत्यप्राण्युपमानेति ष'। अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः अतिस्त्रिरिति गवावार्टेरिति ह्रस्वः। एवं अतिमाय. अतिवामोरु'। राजानमतिक्रान्ता अतिराजी-त्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थैरत्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम्। तेन वेलामुद्गतः उद्वेल. व्याममधिरूढ अधिव्य मुखमभिगत. अभिमुखः इत्यादि वोध्यम्॥ ३६६॥

श्रीरा टी—व्यमिति सविधायकलक्षणे षोनिर्दिष्टस्योपलक्षक तेन पूर्वकाय. अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वादीना पूर्वनिपातो नतु प्राक प्रति इत्यत्र प्रतेरिति। अतिराजीति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्यन्ये। सख्युरी राज्ञः षः षगे च इति षः। षित्त्वादीप्। अतिश्वीत्यत्र श्वनोऽत्यप्राण्युपमानात् इति ष.। अत्यङ्ग. इत्यत्र सख्युरीराज्ञः इति षे सर्वैकदेशेत्यादिनाङ्गो ङ्गादेशः। पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येति फलम्। एवं अतिनदि. अतिभर्त्ता इत्यादौ कादयो न स्यु. बहुलात् अतिस्त्रिरिति परपदार्थस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवा-वादेरिति ह्रस्व। राजदन्तादिषु परम्। प्राप्तपूर्वनिपात द राजदन्तादिषु पठित चेत् पर स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्त. लिप्तवासित सिक्तसृष्ट नग्नमुषित भ्रष्टलुठितं अवक्लिन्नपक्वं अर्पितोदस्त उप्तगाढम्। सप्तसु पूर्वकालस्य लक्षणस्य विषय.। उदूखलमुषलं तण्डुलक्लिन्न चित्ररथवाह्लीक विष्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपश्वौ केशश्मश्रू विशेषणविशेष्य स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से शूद्राचार्य्यौ मर्य्यादाभिविधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ अलाबुश्च कर्कन्धुश्च ते अलाबुकर्कन्धू ईदूतौवा परदं इति ह्रस्वः। ते च हनूभूश्च ता अलाबु-कर्कन्धूहनूभू उदूखलादिभिर्मुषलादीनां चे परनिपातः। विशेष्यविशेषणे इत्यपि स्यादिति कश्चित्। एव वनस्याग्रे अग्रेवन रात्रौषा गर्भो गर्भरात्रं वायस्य वारी वारवाय. अन्तरं गृह गृहान्तरम्। अन्तरशब्दोऽत्रान्यार्थ.। श्वः पर परश्व. इत्यादि शेष शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्॥ ३६६॥

सख्या च व्यच्च सख्याव्यं तस्मात्। एकवचन यथासख्यानिरासार्थम्। सख्ङ्कमृताधिकारात् षादेरनुवृत्ति। रात्रिमतिक्रान्तोऽतिरात्र. एव अत्यङ्गुल:

संङ्ख्याया व्याच्च पराभ्यां रात्रङ्गुल्भ्या-मः स्यात् यादौ नतु तार्थे। अतिरात्र अत्यङ्गुलः। हरिणा त्रातो हरित्रातः। विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम्। अच्युतात् जातं अच्युतजातम्। कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः, ग्रामतक्ष, मृगसक्थं, जालसरस, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः।

एवं त्रिरात्र द्व्यङ्गुलम्। तृतीयामाह। हरिणा त्रात इति। एव खड्गच्छिन्न-रथव्रज्या हर्षजागरा मासपूर्व, वर्षावर मासीन अमिकलह, वाङ्निपुणः गुड़-मिश्रः इत्यादि। वह्न्या हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्त्तुमिच्छति। हस्तेन कुर्वन् बलेन कुर्वाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात्। एवं दध्ना मिश्रित ओदन, दध्योदन, दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुडेन मिश्रिता धाना गुडधाना हस्तिना युक्तो रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथ, दध्ना पूर्णो घटः दधिघटः इत्यादौ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः। अवादय, क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयान्तेन समस्यन्ते। कोकिलया अवक्रुष्ट अवकोकिलं वनं अवस्य पूर्वनिपातः। गवावादेरिति ह्रस्वः। एव अवमयूरं वत्सरेण परिणतः परिवत्सरः अक्षेण अधिगतः अध्यक्षः अक्षेण प्रतीतः प्रत्यक्षः अक्षमिन्द्रियम्। चतुर्थीमाह। विष्णवे दत्त विष्णुदत्त एव गोभ्यो हितः गोहित यूपाय दारु यूपदारु एव अश्वघासः वासगृह शयनपर्य्यङ्क इत्यादि। एषु षष्ठीसमास इति केचित्। एवञ्च ग्लानाद्यर्थे पर्य्यादिना चतुर्थीसमास। तथा अध्ययनाय परिग्लान, पर्य्यध्ययनः युद्धाय उद्युक्त उद्युद्ध, कुमार्य्यै अलं अलङ्कुमारि गवावादेरिति ह्रस्व। गोभ्योऽल अलगवः गोरतार्थे इति विशेषविधानात् ष। पञ्चमीमाह। अच्युताज्जात अच्युतजात एव व्याघ्रभीत धर्मभीत अश्वपतित अर्जुनपराजितः राजगृहीत सर्परचित, घटभिन्न इत्यादि। गुरोरध्येता ग्रामादुद्रूढ, प्रसादात् पतित इत्यादावनभिधानान्न स्यात्। गताद्यर्थे निरादिना पञ्चम्याः समासः। कौशाम्ब्या निर्गतः निष्कौशाम्बि, गवावादेरिति ह्रस्व। शाखाया अपगत अपशाख यूथाद्विच्युतः वियूथः। षष्ठीमाह। कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहोराज्ञ इति षः। महतो देशस्य महत्या भूमेर्वा घासः महाघासः। महतस्तकारस्य तोकारस्य वा आकारः। ग्रामतक्षः कौटग्रामादिति ष। मृगसक्थ पूर्वोत्तरेति ष। जालसरसं सरो न इति षः। एवं मण्डूकसरसं राजगव। गोरतार्थे इति षः। वर्षाणां रात्रि वर्षारात्र इति सर्वैकदेशेति ष। रात्रान्ता, प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८। मुख्यार्थोरसः।

मुख्यार्थं चरस' ५।।

मुख्यार्थादुरस्शब्दादः स्यात् यादौ। अश्वोरसं, मुख्यो-

पुस्तम्। एवं मासजातः ससवत्सरजात इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीसमासः। आवषः भिचा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तेऽपि समास' ॥ ३६७ ॥

श्रीरा-टी—मण्डूकप्लुत्या यादावित्यनुवर्त्तते इति तत्र पसे पृथक् संख्यावाचिनी रात्रे षावधानात् षमर्थोरेवास्य विषय' इत्यत आह यादाविति। न च तत्र षिच्चात् स्त्रियामीब्विधानात् सख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यम्। रात्रन्तानामह्नोरात्रादित्वात् सदैव पुंस्त्वात्। सख्याव्यादिति क्वनिर्देशात्र यथासख्यमित्यत आह अतिरात्र' अत्यङ्गुलमिति। गौ तु द्वयो रात्र्योः समाहार द्विरात्र' त्रिरात्रः अतिरात्र अत्यङ्गुल इति एव निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुल द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य द्व्यङ्गुल चैव द्व्यङ्गुला भूमिः। भूमेरप्यूह्यमङ्गुलमिति तु यवमानार्थो अङ्गुलशब्दस्तथाच। अङ्गुलन्तु यवो मत इत्यमरमाला। कृष्णसख इति सख्यही राज्ञ इति ष.। महाघास इति महतो महत्या वा घास इति वाक्यम्। घासशब्दे परे महतो महत्यास्त्वीरा। ग्राम तक्ष इति। ग्रामस्य तक्षा इति वाक्यम्। कौटग्रामादिति ष। मृगसक्थमिति मृगस्य सक्थि इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृगादिति ष। कालसरसमिति। अत्र कालस्य काल-कूटाख्यगरलस्य सरः कालसरस काशीयक्षद इति परे। राजगव इति गौरतार्थे इति षः। वर्षारात्र इति वर्षाणां रात्रिरिति वाक्य सर्वैकदेशेत्यादिना ष.॥ ३६७ ॥

वयसां पञ्चम इत्यादावनभिधानान्न स्यात्। मुख्यार्थः। मुख्याथादिति किं? वृक्षस्य उरः वृक्षोर, वृक्षस्य वक्ष इत्यर्थः। सप्तमीमाह पुरुषेष्विति। निर्द्धारणे षष्ठान्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तम, पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः। अवन्तिब्रह्मः देशादब्रह्मण इति ष'। इत्यादयः साध्या इति वचनादवेदं विरमामि। आश्रितातीत पतिताभ्यस्त प्राप्तापन्न गम्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य। कृष्णमाश्रित कृष्णाश्रित एव ससारातीत कूपपतितः कृच्छ्राभ्यस्त, सुखप्राप्तः शोकापन्न' ग्रामगमी सुखेच्छु मुक्तिप्रेप्सु अन्नबुभुक्षुः। एभि किं? ओदन भुक्तवान् घटं कुर्वन् पट कुर्वाणः ग्राम गत्वा तीर्थं मन्तु' इत्यादौ न स्यात्। क्तान्तेन द्वितीयान्त खट्वाया' क्षेपे। खट्वामारूढ खट्वारूढो जाल्म। गुरुसमक्षमिति क्षेपः। क्षेपे किं? खट्वामारूढो गुरु पाठयति। सामिकालयोः। सामि इत्यव्ययमर्द्धार्थम्। काशी दिनादि। द्वितीयान्तयोरेतयो क्तान्तेन समासः स्यात्।

ऽत्र इत्यर्थ:। पुरुषेषु उत्तम: पुरुषोत्तम:, अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्म:।

इति ष:।

स्मामिक्रत रात्रिमारूढ़: रात्र्यारूढ:। एव मासप्रतिपन्नश्चन्द्र:। व्याप्तौ द्वितीयान्तस्य। मुहूर्त्तं व्याप्य सुख मुहूर्त्तसुखम्। एव सर्वरात्रकल्याणी। प्राप्तापन्नयोर्द्वितीयान्तेन समासे पूर्वनिपात: पुवञ्च। प्रियां प्राप्त. प्राप्तप्रिय. अत्र प्राप्तस्य पूर्वनिपात.। गवावादेरिति प्रियाया ह्रस्व:। राजान प्राप्त: प्राप्तराज: ग्रामापन्न: आपन्नमव: जाया प्राप्त: प्राप्तजाय: धर्मं प्राप्त: प्राप्तधर्म:। एषु बहुव्रीहौ क्रते प्राप्तप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुवन्न स्यात्। प्राप्तराज: आपन्नमव. इत्युभयत्र ष प्रत्ययौ न स्यात्। प्राप्तजाय इत्यत्र जानिरादेश' स्यात्। प्राप्तधर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम्। प्रज्ञा प्राप्ता प्राप्तप्रज्ञा स्त्री जीविकामापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्थत्वाभावे पुवन्न स्यादिति पुवद्भावविधानम्। न हेतुविशेषणसहार्थे कुत्सिताङ्गे च तृतीयासमास:। कन्यया शोक भूषाभि: श्रिय: पित्रा सहागत अक्ष्णा काण पृष्ठेन कुब्ज:। दृष्टान्तमासाद्यति भवानपि पुत्त्रशोकादिति रघौ। पुत्त्रशोकादिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठ्या समास'। क्तान्तेन स्तोकादेर्न पञ्चम्या'। स्तोकान्मुक्त' स्तोकमुक्त. कृच्छ्राल्लब्ध. कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया। गुणमात्रवाचकैरूपादिभि' षष्ठ्या. समास: स्यात्। हेम्नो रूप हेमरूपं एव इक्षुरस चन्दनगन्ध: वायुस्पर्श. शङ्खशब्द इत्यादि। किञ्च शुक्लादीना शीतादीनां मधुरादीनाञ्च गुणमात्रवाचित्वे षष्ठ्या: समासो न स्यात्। यथा पटस्य शुक्ल जलस्य शीत आम्रस्य मधुर एषा गुणवाचित्वे तु द्रव्यस्य विशेषणतया पूर्वस्थायिना बहुव्रीहि कर्मधारयश्च स्यात्। यथा शुक्लपटो विप्र शुक्लपटोऽय शीतलजला नदी शीतलजलमिद मधुराम्रो देश मधुराम्रमिद इति। एषा भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समास. स्यादेव। यथा पटस्य शौक्ल्यं पटशौक्ल्यम् एव जलशैत्य आम्रमाधुर्य्यम्। सख्यायास्तु सख्यामात्रवाचित्वेऽपि षष्ठ्या समास: स्यात्। यथा गवा शत गोशत एवं नरसहस्रमित्यादि। याजकादीनां कर्मणि षष्ठ्या समास:। विप्रस्य याजक' विप्रयाजक' एवं विष्णुपूजक: वेदपाठक:। अव्ययै' पश्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपात.। पूर्वस्य पश्चात् पूर्वपश्चात् सर्वपश्चात् तदुपरि तत्क्रते इत्यादि। नियम: किं? द्विसिनस्तूर्णौ ग्रीष्मस्य दिवा छात्रस्योच्चैर्गृहमित्यादौ न स्यात्। निर्द्धारणे षष्ठ्या समासो न

द्विगुसमासः (गः)।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थष्णिकादिकम्।
प्रोज्झ्याजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे॥
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः।

स्यात्। पुरुषाणां शूरः। एवं मातुः स्मृतवान् सर्पिषो ज्ञानवान् वर्षशतस्य जीवक इत्यादावपि न स्यात्। राजदन्तादीनां परस्य पूर्वनिपातः। यथा दन्तानां राजा राजदन्तः कायस्य पूर्वं पूर्वकाय ऋणे उत्तम उत्तमर्णः ऋणे अधमः अधमर्णः इत्यादि। तीर्थं काकादयः क्षेपे सप्तम्या समस्यन्ते। तीर्थे काक इव चञ्चलः तीर्थकाक एवं तीर्थवायसः तीर्थध्वाङ्क्षः कूपमण्डूकः कूपकच्छपः। क्षेपे किं? तीर्थे काकस्तिष्ठति इत्यादि। ततशब्दः क्तेन समस्यते। ततकृतं ततभुक्तमित्यादि। समासे तद्धितार्दशस्य न लोपः। ततकृतस्येदं तावकृतं इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धिः। पात्रे समितादयः क्षेपे समस्यन्ते विभक्तेरलुक् च। यथा पात्रेसमितः पात्रेबहुलः गेहेनर्दी पिण्डीशूरः इत्यादि। पात्रे एव नान्यत्र इति क्षेपो बुध्यते। एवं पिण्डीशूर इत्यत्र विभक्तेर्लुक् अभिधानात्। विलेशयादेर्विभक्तेर्न लुक्। वचनेचरादेस्तु वा। विलेशयः खलेशयः उरसिलोमा कण्ठेकालः वनेचरः वनचरः खेचरः खचरः त्वचिसारः त्वक्सारः सरसिजं सरोजमित्यादि॥ ३६८॥

श्रीरा टी—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तस्मात्। अश्वोरसमिति अश्वस्य उर इति वाक्यम्। उरःशब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थः तथाहि। यथा उरः शरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः। मुख्यार्थादिति किं? मेषस्योरो मेषोरः। अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिर्देशभेदः तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः एवं सुराष्ट्रब्रह्मः कान्यकुब्जब्रह्म इत्यादि। देशादिति किं? देवब्रह्मा नारदः॥ ३६८॥

इति षमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः।

तस्यार्थे इति गो द्विगुः तस्य तद्धितस्यार्थे समाहारे उत्तरे पदे परे च भवन् त्रिधा भवति। तद्धितार्थेऽपि त्रिधा भवति यथा तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अजादेरिसादेर्वाऽर्थे विषये इत्येकः अपत्यार्थष्णिकादिकं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा अजादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः। इति तद्धितार्थमधिकृत्य द्वाभ्यामेकोऽर्थः।

३६९ । गैक्यादतोऽपात्रादेरीप् ।

गैक्यात् ५।, अत ५।, अपात्रादेः ५।, ईप् ।१। ।

अपत्यार्थणिकादिकर्मिति । णिरिव णिक. छन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे क' णिप्रभृतिक-मित्यर्थ' । यत्र तस्यार्थविषये समास. क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्ते पूर्वावस्थाया समासे कृते तत प्रत्ययत्पत्तौ द्वाद्यादि । तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य णप्रत्यय-स्योत्पत्त. पूर्वावस्थाया द्विमाट एतयोरेकपदीभावे पश्चात् णप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव द्वाद्ौ सख्यामभद्रादित्यादिना डुरि कृते द्वैमातुर इति । एव पञ्चाना नापितानामपत्यं पाञ्चनापिति. । वाच्य तु यथा पञ्चभिर्गोभि क्रीत' पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करण-कारकात् ढणिकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवावादेरिति ह्रस्व' । अजा-देरिति किं ? द्वयोर्मूर्ध्नोर्भव द्विमूर्द्धन्य इत्यादौ विषये एव समास. स्यान्न तु वाच्ये । समाहारे यथा त्रयाणा सखीना समाहारस्त्रिसखम् इत्यादि । उत्तरपदे परे यथा पञ्चगवधन इत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानी गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा त्रिप्रकार. तत्र तस्यार्थे एक',समाहारे एक.,उत्तरपदे परे एक',इति तस्यार्थे कृतगसात तत्यस्य सत्वासत्वात् तस्यार्थे इत्यत्र एकस्या तस्या एव विषयत्व वाच्यत्व चत्यर्थ इत्यत आह विषय इत्यादि । अपत्यार्थं णिकादिकञ्च विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये अपत्यार्थे णिकादिकस्य द्वसादेश्च तस्यार्थं विषयभूते ग इत्यर्थ. । यथा पञ्चसु कपालेसु सस्कृत सूप पञ्चकपाल: सूप. द्वौ वेदौ वेत्त्यधीते वा द्विवेद द्वितत्त्व. इत्यादौ सस्कृताद्यर्थस्य तेनोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न णादय । पञ्चाना नापितानामपत्य पाञ्च-नापिति. द्वाभ्या शूर्पाभ्या क्रीत द्विशौर्पिक द्विखारीक. अर्द्धखारीय' पञ्चाना गगाणा भूतपूर्वो गौ पञ्चगर्गरूप्य' पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधु पञ्चब्राह्मण्य. इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य विषयभूतत्वनानुक्तत्वात् णादय स्युरेव णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो ग. णिकस्तदाद्या अर्हति इत्यादिविहिता ये त्या सञ्ज्ञायामेव तेषा वेत्त्यादिभिन्नर्ष-र्येषु येऽजादयस्त्यास्तेषाञ्च ग्रहण तन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हादित्वेऽप्यसञ्ज्ञाया-मणिकादित्वाद्वाच्ये ग । सञ्ज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितः क्रीत पाञ्चलोहितकमित्यादौ विषय एव ग. णिकादित्वात् । द्वाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसौवर्णिक द्विसुवर्णं द्विसाहस्र' द्विसहस्रमित्यादौ सञ्ज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि ग. । एतत् सर्वं क्रमाद् विभिद्य वक्तव्यम् ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात् नतु पात्रादेः।
त्रयाणां लाकानां समाहारः त्रिलोकी।
पात्रादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम्॥

३७०। वानापः।

वा।१।, अन्-आप ५।।

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा। पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं त्रिखट्टी त्रिखट्टम्।

गस्य ऐक्य गैक्यं समाहारद्विगुः। त्रयाणां लोकानां समाहार स्त्रिलोकी। समाहारद्विगुना क्लीवत्वेऽपि ईपो विधानाददन्तानां स्त्रीत्वं सूचितं पात्रादेस्तु एकपात्र द्विपात्र त्रिभुवन चतुर्युग चतुष्पथ मित्यादि॥ ३६९॥

श्रीरा-टी—गस्यैक गैक्य तस्मात्। पात्रमादिर्यस्य पात्रादिर्न पात्रादि-रपात्रादिस्तस्मात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लाभेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्त्यर्थं तेन षोडशराजी त्रिपुरी पञ्चराजीत्यादि। पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराज-मिति भाष्यम्। त्रिलोकीति ईप पित्करणादेव चगैक्यवमित्यनेन न क्लीवत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति। एव पञ्चमूली सप्तशतीत्यादि। ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात् कथमेकापूपीति चेत् सत्य दानक्रियया सम्भूमेण वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति। पात्रादेस्त्वित्यादि द्विपात्र त्रिभुवन त्रिगुणं चतुर्गुण चतु.शत चतुष्पथ चतुर्मुखं पञ्चनाव पञ्चगवं द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् अत इति किं? त्रिजगत् पञ्चपटु॥ ३६९॥

अन् च आप् चेति अनाप् तस्मात्। वाशब्दोऽत्र चकारार्थे तेन अदन्तादाव-न्ताच्च गैक्यादीप् स्यात् वाशब्देनानुकृष्ट. सख्याव्यादित्यादितोऽप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थ.। किञ्च चानुकृष्ट नोत्तरत्र इति न्यायात अप्रत्ययस्य परत्रानुवृत्तिर्नास्तीति। पञ्चकर्म-मिति पञ्चानां कर्मणां समाहार. इति वाक्येऽनेन अप्रत्यये न्वोर्लोपौताविति नलोपे यर्योर्लोप इत्यकारलोपे चगैक्यवमिति क्लीवत्वे समाहारे एकत्वे सेर्मः। एवं पञ्चकर्मी इत्यत्र ईपि नकार अकारयोर्लोप इति॥ ३७०॥

श्रीरा टी—मण्डूकगत्या सख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या वेत्यत्राऽप्रत्ययमाह वा

३७१। तार्थे मानात् काण्डात्त्वक्षेत्रे।

तार्थे ७, मानात् ५।, काण्डात् ५।, तु ।१।, अक्षेत्रे ७।

त्र्याढकी, त्रिकाण्डी रज्जुः। क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः।

३७२। पुरुषात् वा।

पुरुषात् ५।, वा ।१।।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा। त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं त्रिखारि, त्र्यहः।

अर्हत्वस्य लाभ.। वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थ. तयाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अईप् च स्यादित्यर्थ। तेन पञ्च कर्म्म त्रिवक्षमित्यादि स्यात्। अक्षेपस्तसन्नकत्वेन पञ्चकर्म्मी वितचौत्यत्र नकाराकारयोर्लोप. ॥ ३७० ॥

, अत्र अप्रत्ययो नानुवर्त्तते। तेन तद्धितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात काण्डात्तु तद्धितार्थे द्विगौ क्षेत्रभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात्। त्रय आढका: परिमाणमस्या' त्र्याढकी धान्यसन्ततिः। एव त्रिकाण्डी रज्जुः। क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा क्षेत्रभूमि अत आवेव ॥ ३७१ ॥

श्रीर टी—इह वाऽकारत्यो नानुवर्त्तते परत्र वा ग्रहणात् तार्थे गे मानार्थकादीप् स्यात् काण्डशब्दात्तु क्षेत्रभिन्ने वाच्ये। त्र्याढकी त्रय. आढका मानमस्या इति वाक्यम्। एवं द्वौ द्रोणौ मानमस्या द्विद्रोणी द्व्याढकीत्यादि त्रिकाण्डीति त्रय: काण्डा: परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं द्विकाण्डीत्यादि सवत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्रस्य लुक्। अक्षेत्रे इति किं ? द्विकाण्डा क्षेत्रभूमि. क्षेत्रैकदेश:। मानात् कि? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा द्विवर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्। सुपाञ्चालादौ सङ्ख्यापूर्वपरिमाणार्थसवत्सरसंख्याना पृथग्ग्रहणेन कालसङ्ख्ययोरपरिमाणत्वात् समाहारे तु दशशतीत्यादय: स्युरेव। न विस्तारितकम्बल्यात्। तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात्। द्वे विस्ते मानमस्या द्विविस्ता द्वाचिता द्विकम्बल्या ॥ ३७१ ॥

पुरुषादीप् स्याद्वा तद्धितार्थे द्विगौ। द्वौ पुरुषौ परिमाणमस्या द्विपुरुषी द्विपुरुषा भित्ति। समाहारमाह। त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसख सङ्ख्याहोरिति षप्रत्यय। त्रयाणा गवा समाहारस्त्रिगवम् अत गोरतार्थे इति षप्रत्यय;। तिसृणां नावां समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावोर्द्धादिति षप्रत्यय:।

३७३। द्विवेर्वाञ्जलेरः।

द्विवे: ५।, वा।१।, अञ्जले. ५।, अ १।।

द्यञ्जलं द्यञ्जलि, द्यङ्गुलं त्रिरात्रम्। पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्व्यङ्गप्रियः।

इति गः।

तिसृणा खारीणा समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति षप्रत्यय' पक्षे त्रिखारि अत्र क्लीवे स्व इति ह्रस्व । वयाणामङ्गा समाहारस्त्र्यह्न'। अत्र सङ्ख्याहोरात्र इति षप्रत्यये सर्वैकदेशेत्यत्र समाहारवर्जनात् अङ्गादेशाभावे अह्नान्तत्वात् पुस्त्वम्॥३७२॥

श्रीरा-टी—तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्यात्। त्रिपुरुषीति वय: पुरुषा मानमस्या इति वाक्य' एव त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा परिखा त्रिसखमित्यादि वयाणां सखीनां समाहार इति वाक्यम्। क्रमेण सख्यह्नोरात्र. गौरतार्थे नावोऽद्धांद गे च खार्य्या वेति षप्रत्यय. त्रिखारि षाभावपक्षे चर्गक्यवमिति क्लीवत्वात क्लीवे स्व.। त्र्यह्न इति वयाणा अङ्गा समाहार इति वाक्य सख्यह्नोरात्र इति षे सर्वैकदेश इत्यव ऐक्यनिषेधात् अङ्गो नाङ्गादेश अहोरावादित्वात् पुस्त्व एव त्र्यह्न'। अनेक्ये तु द्वयोरङ्गोर्भाव द्व्यङ्ग त्र्यङ्ग इत्यादि स्यादेव॥ १७२॥

द्विविभ्या परादञ्जले अ स्यात् तद्धितार्थे द्विगौ। द्वावञ्जली परिमाणमस्य द्वाञ्जल जलम्। पक्षेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीवत्व एव त्र्यञ्जल त्र्यञ्जलि जलम्। विलोचनस्तु तद्धितार्थभिन्ने द्विगौ द्विविभ्यामञ्जलेरप्रत्यय विधाय द्वयोरञ्जल्यो: समाहार. द्वाञ्जल द्वाञ्जलि एव द्वावञ्जली प्रियौ यस्य स द्वाञ्जल-प्रिय. द्वाञ्जलिप्रिय: इति समाहारोत्तरपदयोरुदाहृत्य तद्धितार्थे तु द्वाभ्या-मञ्जलिभ्या क्रीत: द्वाञ्जलिरित्यन्नमाह। द्वयोरङ्गुल्यो: समाहार द्व्यङ्गुलम्। तिसृणा रात्रीणा समाहारस्त्रिरात्रम् इत्युभयत्र सङ्ख्याव्यादिति अप्रत्यय। उत्तर-पदे परे उदाहरति। पञ्चगावो धन यस्यासौ पञ्चगवधन अत्र धने उत्तरपदे-परे द्विगौ गौरतार्थे इति ष प्रत्यय:। द्वे नावौ धनमस्य द्विनावधन' नावोऽर्द्धा-दिति ष। द्वे खार्य्यौ धनमस्य इति द्विखारधन' द्विखारीधन. खार्य्या वा इति ष प्रत्ययोवा द्वे अह्नी प्रिये यस्यासौ द्व्यङ्गप्रिय: अत्र सख्यह्नोरिति षप्रत्यये सर्वैकदेशेति अङ्गादेश.॥ ३७३॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

व: कसामीप्यसादृश्य साकल्यानुक्रमर्द्धिषु ।
वीप्सापर्य्यन्तयोग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे ।
शब्दप्रादुर्भावाभाव यौगपद्येष्वनेकधा ॥

श्रीरा-टी—बाधकत्वात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्ति तथाच द्विनिभ्यां परादञ्ज-लेर.स्यादतार्थे गे। द्वाञ्जलमिति द्वयोरञ्जल्यो: समाहार: इति वाक्य एवं त्र्यञ्जलं त्र्यञ्जलि द्वावञ्जली जलमस्य द्वाञ्जलजल: द्वाञ्जलिजल इत्यादि। तार्थे तु द्वाभ्यामञ्जलिभ्या क्रीत: द्वाञ्जलि: द्व्यङ्गुलमित्यादि सङ्ख्याव्यादित्यत्र उत्तरदगमाह। पञ्चगवप्रिय इति। आदौ विभि दे: ह: पश्चात् धनशब्दे परे पूर्वयोर्योगे गसे गोरुत्तरदत्त्वात् गोरतार्थे इति ष । एवं द्विनावधन द्विखारधन' द्विखारीधन' द्व्यङ्गप्रिय. इत्यत्र नावोर्द्वात् गे च खार्य्या वा सङ्ख्याहोरात्र इति क्रमेण ष षेऽङ्गोऽ-ह्नादेश । द्वे अङ्गी जातस्य द्व्यङ्गजात इत्यादौ विभिर्दे ष पश्चात् पूर्वयोर्योगे अभिधानात् उत्तरदे गसो निल एव तेन पञ्चगोधनं इति न स्यात् अन्ये तु समाहार: सघ: तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृत सघरूपार्थे गनिराकरणार्थ-मित्याहु:। परे तु दिग्वाचिपूर्वदानामपि गसुक्ता पूर्वस्यां शालाया भव: पौर्वशाल: पूर्व शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रिय: इत्युदाहरन्ति ॥ ३७२ ॥

इति गसमास. (द्विगु: ।)

व: कसामीप्य इत्यादि। वोऽव्ययीभाव:। कारकादिषु चतुर्दशसु अर्थेषु भवति प्रयोगानुसारादनेकधा च भवति इत्यर्थ । पर्य्यन्त' शेषसीमा। शब्दस्य प्रादुर्भाव: शब्दप्रादुर्भाव:। युगपदेककाल' तस्य भावो यौगपद्यम् ।

श्रीरा टी—इदानीं वमाह। व' कैत्यादि। अपूर्वदाना सो वस उक्त स च कसामीप्याद्यर्थेषु गम्यमानेषु व्यानां दाना स्यात्. सहाभिधानप्राधान्यान्नित्यं स्यात् कसामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थ.। परसूत्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम् ।

३७४। वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः।

वात् ५।, क्तेः ६।, मः १।, अत. ५।, अप्याः ६।।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्तेः मः स्यात् नतु प्याः।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम्।

अप्याः किं? कृष्णस्य समीपात् गतः उपकृष्णात् गतः॥

३७५। त्रीप्सोर्वा।

त्री-प्सोः ६॥, वा।१।।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्य्यम्। उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः।

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते क्तेर्लुक् त्येत्यनेन क्तेर्लुकि पुनर्लिङ्ग-संज्ञाया उत्पद्यमानविभक्तीना स्थाने मः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यर्थः। याहग् जातायाश्च प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पौवर्जनेनैव क्तेः प्राप्ती क्तेर्यद्वयं लुक् परादित्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। कारकमाह कृष्णमधिकृत्य अधिकृष्णं अत्राधिशब्देन कर्मणि वाच्ये समासः। व्यंपूर्वमिति अधेः पूर्वनिपातः। क्तेर्लुगि त्यनेन कृष्णशब्दादनो लुक् अधिकृष्ण इत्यस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया जातस्य सेः स्थाने म एव सर्वत्र। सामीप्ये आह कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं अत्र उपशब्देन सामीप्ये वाच्ये समासः। तत उपकृष्ण शब्दस्यापादानविवक्षाया जातायाः पञ्चम्या वर्जनान्न मकारः उपकृष्णादिति। अव्ययीभावादेव विभक्तेर्मकारविधानात् उपकृष्णमति-क्रान्तौ अत्युपकृष्णौ इत्यादौ पुनर्द्वितीया तत्पुरुषे विभक्तेर्मो न स्यात्॥ ३७४॥

श्रीरा-टी—अप्या इति पृथक् दकारं लुक् परादित्यत्राऽननुवर्त्तनार्थं कृष्णमधि-कृत्येत्यादि। यद्यपि क इति सामान्येनोक्त तथाप्यभिधानात् त्रीप्सोरर्थ एव ज्ञेय.। एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि। अन्ये तु प्रर्थे एव वस कुर्वन्ति नित्यत्वादस्य त्रीप्सान्तदेनार्थकथनम्। उपकृष्णादिति अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितं एवं कुम्भस्य समीपं उपकुम्भमित्यादि। दण्डकाद्दक्षिणे नाद्रे सरितोऽद्रीन् वनानि च इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि न स अनभिधानात्। गृहस्योपरि उपरि तिष्ठति शिरसो घट इत्यत्र सामीप्यार्थ-स्याविवक्षितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं स्यात्॥ ३७४॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्मो वा स्यात्। कृष्णस्य समीप

३७६। लुक् परात्।

लुक् ।१।, परात् ५।।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्या क्तेः लुक् स्यात्।

३७७। सहः सोऽकाले।

सह ६।, स १।, अकाले ७।।

सहस्य स स्यात् नतु काले।

उपकृष्णमिति स्थिते पश्चात्तस्य करणविवक्षायां अधिकरणविवक्षायाञ्च जातयोस्तृतीयासप्तम्योर्मो वा उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्य्यं श्रेय. उपकृष्ण उपकृष्णे स्थितः साधुरित्यर्थः। एवं गङ्गायाः समीपं उपगङ्गं इत्यादौ चगैक्यवमिति क्लीवत्वे क्लीवे स्व इति ह्रस्वे तृतीयासप्तम्यो. उपगङ्गं उपगङ्गेन उपगङ्गं उपगङ्गे पञ्चम्यां उपगङ्गात् इत्यादि। अन्यत्र सर्वविभक्तौ उपगङ्गमिति ॥ ३७५ ॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्मं स्याद्वा। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुमद्र उन्मत्तगङ्ग एकविंशतिभारद्वाजमित्यादौ समद्विनदी सङ्ख्यावयवेभ्यः म्या न वा मादेशः ॥ ३७५ ॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिभ्यां पूर्वसूत्राभ्यां अवर्णे बाधिते तद्भिन्नस्यैव प्राप्तौ परादिति ज्ञापयति पूर्वतरात् अम्या इति पूर्वात् तीसप्तोरिति वा इत्यपि नानुवर्त्तते। क्तेरित्यनुवर्त्ततएव ततश्च अकारान्तभिन्नादिजन्ताद्धसन्ताच्च अव्ययीभावात् परासां सर्वविभक्तीनां नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः। यथा उपहरि उपगौरि उपलिट् उपपय. इत्यादि ॥ ३७६ ॥

श्रीरा टी—वेति नानुवर्त्तते क्लीवाद्वेत्यत्र वाग्रहणात् क्तेरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह क्तेरिति ॥ ३७६ ॥

सादृश्ये आह हरेः सदृशमिति सहशब्देन सादृश्ये वाच्ये समासेऽनेन सहस्य सादेशः. पूर्वेण विभक्तेर्लुक्। साकल्ये आह तृणेनेति। यदर्थं यद्गृहीत तत्र तस्य निःशेषत्वं साकल्यम्। तृणेन सह सकलमत्ति सतृणं किञ्चिदप्यदनीयं न त्यजतीत्यर्थः। अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कर्मणि अन्यथा कारकत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथक् ग्रहणं विफलं स्यात्।

हरेः सदृशं सहरि। काले तु सहपूर्वाह्णम्।

तृणेन सह सकलमत्ति सतृणम्। ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठम्। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। विष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

---

अत्राकर्मकोऽयं क्रमधातु। ऋद्धौ उदाहरति मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमिति। वीप्सायां आह विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु इति। एवम् अतिविष्णु परिविष्णु अनुविष्णु इति। पर्य्यन्ते आह अग्नि ग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि अत्र सहस्य सादेशः अग्निग्रन्थात् परं किमपि नाधीत इत्यर्थः। योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनुरूपमिति। पश्चादर्थे आह शिवस्य पश्चादनुशिवमिति। अनतिक्रमे आह शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति। शक्तिः सामर्थ्यं यादृशं सामर्थ्यं तादृशं धारयतीत्यर्थः। अत्रापि अतिशब्देन योगे द्वितीया न तु कर्मणि। शब्दप्रादुर्भावे आह हरेः शब्दः प्रादुर्भूत इति इहरि। इति शब्देन शब्दप्रादुर्भावो वाच्यः। हरिरित्ययं शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः। अभावे आह पापस्याभावोऽपापमिति। अत्र नञोऽकारादेशः। एवं मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमित्यादि। अत्ययोऽपि अभाव एव। अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तम्। एवमतिशीतमित्यादि। एवम् ऋद्ध्यभावेऽपि ऋद्ध्यभावो यवनस्य दुर्यवनम्। ऋद्ध्यभावो भिक्षाया दुर्भिक्षम्। यौगपद्ये आह चक्रेण युगपद्धेहि सचक्रमिति। हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदां धारय इत्यर्थः। अनेकधा इत्यस्य उदाहरणमाह यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकमिति। श्लोकानामियत्तया प्रणामानामियत्ता विवक्षिता इत्यर्थः। एवं यावद्भोजनपात्रं ब्राह्मणान्निमन्त्रयस्व इति। यावन्ति भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः॥ ३७७॥

* श्रीरा टी—वादित्यस्यायवशात् क्वचिर्विपरिणामः तेन वे इत्यर्थं हरे सदृशः इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये वः सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्यग्रहणात्। एवं सदृशः किंख्या। सकिंखि हरेः सादृश्यं सहरि गुरो सकिंखि कुक्कुरस्येत्यादौ किंखि खैंखौति स्यात शृगालभेदः। तथाच किंखिः शृगालभेदे स्यादिति विश्वः वानरीति केचित्। सह पूर्वाह्णमिति पूर्वाह्णस्य सदृशमित्यर्थः। कालस्य निषेधान्न सहस्य सः तृणेन सहेति यदर्थं यदग्रहीत तत्र तस्याः शेषत्व साकल्यं सतृणमत्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्येति अनुक्रमं आनुपूर्वम् अनुज्यष्ठं प्रविशन्ति ज्येष्ठानुपूर्व्येण प्रविशन्तीत्यर्थः। मद्राणां समृद्धिरिति सुमद्रं वर्त्तते सुभिक्षं वर्त्तते मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः

विष्णु । अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं अनुरूपम् । शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः

यदा समृद्धे प्राधान्य तदैव वसः । यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्रादित्वात् ष. एव यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति समृद्ध्या मद्राणां विशिष्यमाणत्वात् । विष्णुं विष्णु प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यसत्वात् वाक्याभाव. तथापि धिक्समयेत्यनेन वीप्साया प्रतिना द्वीविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थिति. वीप्सार्थस्य सेनीक्तत्वान्न द्विः । अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते ततोऽन्यत् नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम् । एव सालोकमधीते असालोकेऽप्यध्ययने आलोकपर्य्यन्त पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति अनुरूप ददाति रूपस्य योग्य ददातीत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति अनुशिव भक्ता । एवमनुरथ पदाता रथानां पश्चादित्यर्थ तथाच मेघदूते तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयमिति तु णौ स्यात् अवस्थिवर्जनमिति परे । शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति ददाति एव यथाबलमधीते इत्यादि हरे शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुभाव प्रकाश हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थ इति पाणिनि. । एव विक्रमादित्योऽपि । अभावस्योदाहरणमाह अपापमिति । अभावः संसर्गाभाव स च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणक एव तेन अर्थाभाव ऋद्ध्याभाव-प्रध्वंसाभावोपभोगाभावाना ग्रहण अतार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः यथा अपाप मक्षिकाया अभावो निर्मक्षिकं इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञा ब्राह्मणत्वधर्मो निषिध्यते गौरश्वो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनाथान्तर निषिध्यते अतो नाप्युभयत्रार्थाभावः अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्ध्यभावो यवनस्य दुर्यवनं दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभाव. किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्यय. शीतस्य अतिशीतम् अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः प्रध्वंसाभाव स च नात्यन्ताभाव अर्थाभावे हि क्वचित् प्रदेशे वस्तुनि संसर्गाभावो न वस्तुन. प्रध्वंस इति । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिकम्बलमित्यादि उपभोगकालस्तु विद्यमानस्यैव यौवनादेर्वर्त्तमानकाले उपभोगाभाव अतो नार्थाभावोऽत्ययश्चेति । चक्रेण युगपद्भवतीति यौगपद्यम् एककालीनता सचक्र निधेहि युगपच्चक्र निधेहीत्यर्थ । सदृ. सोऽकाले इति सदृस्य स. यौगपद्येष्विति व्वनिर्देशादन्येषु कर्थेष्वपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस्य नित्य वस इत्यत आह यावन्त

अपापम्। चक्रेण युगपदेहि सचक्रम्। यावन्तः श्लोकास्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम्।

इत्यादि। अवधारणमियत्तापरिच्छेद इयदेवेति निश्चयः यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः एवं यावद्भोजनपात्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व यावद्वृद्ध यून आनयस्व इत्यादि। अवधारणे किं? यावत् दत्त तावद्भुक्त कियद्दत्त कियद्भुक्त इत्यादि नावधारितमित्यर्थः। एवमसदृशार्थे वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूता यथातथमिति ये ये वृद्धा यथावृद्ध ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति यथाशक्ति ददतीत्यत्रानुक्रमानतिक्रमयोः पूर्वेणैव इति सादृश्ये तु यथा वृद्धस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादेवेति ज्ञापितम्। अव्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे। अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यस्याव्यस्य च वो नित्यम्। स्व प्रति सार्थं प्रति सूपप्रति शाकप्रति स्वर्गादेः स्तोकमित्यर्थः। अल्पत्वे किं? वृक्षं प्रति द्योतते विद्युत् वृक्षं लक्षीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः। एक द्वि त्रिचतुरऽक्षशलाकानां परिणा द्यूतपराजये। द्यूतपराजये गम्यमाने परिणा सहैषां नित्यं वः स्यात्। एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि एकादिशब्दैरक्ष एवाभिधीयते द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि एकेनाक्षेण हारितमित्यादि। क्रमेणार्थं तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका नाम द्यूत तत्र यदि पञ्च उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति अन्यथा पाते पातयिता हारयतीति। एव अक्षपरि शलाकापरि अक्षेण शलाकया हारितमित्यर्थम्। इहाक्षशलाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेवाय स स्वभावात् न हि स्वभावार्थी निमित्तान्तरमपेक्षते इति। अनोर्दैर्घ्यसामीप्ययोः। अनयोर्वर्त्तमानस्यानोः स्याद्यन्तेन सह वो नित्य स्यात्। अनुयमुनं मथुरा यमुनेव मथुरा दीर्घेत्यर्थं। अनुवृक्ष नदी वृक्षस्य समीपा इत्यर्थं। धर्मिवचनस्यानोरनेन स सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वेणैव यथा अनुवृक्षं नदी वृक्षस्य सामीप्य इत्यर्थः। अनयो. कि? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् वृक्ष लक्षीकृत्य इत्यर्थं। नाम्नि नदीभिरन्यार्थे। नदीवाचिभि शब्दैः सङ्काप्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्य स्यात् सञ्ज्ञाया विषये। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्ग शनैर्गङ्ग तूष्णीं गङ्गं चत्वारि देशनामानि। नाम्नि कि? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् स शीघ्रगङ्गो देशः अन्यार्थे किं? कृष्णा चासौ वेन्ना चेति कृष्णवेन्ना। तिष्ठद्ग्वाद्या। तिष्ठद्ग्वाद्या वसंज्ञका निपात्यन्ते। तिष्ठद्ग्वादिस्तु तिष्ठद्गु वहद्गु चायतीगवम्। खले संक्लिश्यमानाभ्या लूयमानाश्च सस्यतात्। लूनाद्यवसेपूर्णात् पूर्यमाणात् यव-

यथा। आयतीपुख्यपापाधाब् समीऽप्यथ समं समात् । भूमि पदातिरिप्येबौ सुनिर्दुरपरात् समम्। प्रस्थ प्रमृग प्राह्नमपसव्यं प्रदक्षिणम्। सम्प्रत्यसम्प्रत्ये-कान्त तथापदिशमित्यपि। षट्त्रिंशत् कथिता ह्येय शेष शिष्टप्रयोगत.। तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवञ्च। खले यवा यस्मिन् काले स काल खलेयव लूयमानयव नूयमानयव सस्कृतयव नूनयवं खलेबुसमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स कालः पूर्णयवं पूर्यमाणयवम्। आयत्य. समा संवत्सरा आयतीसमम् एव पुख्यसम पापसमम् अघसम समल भूमे समं भूमि समभूमि एव समं पदाति समपदाति। पूर्वपदार्थ-प्राधान्य एव वसः परपदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव समा. पदा-तयो यस्मिन् समपदातीति परायण समशब्दस्य वा समभादेशा निपातनात् सम भूमि सम पदातीत्यन्ये। समार्थसममिति व्यस्ताभ्या सह व स इति कश्चित् शोभनत्वं समस्य सुषम नि षम दुःषमम् अपरसमम्। एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं प्रमृग प्राह्नमपसव्यं प्रदक्षिणमिति। परपदार्थप्राधान्यात्तु कुप्रायोर्नित्यमिति ष एव सम्प्रतिशब्द पठिला असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात्। एकमन्तस्य एकान्तं इष्टोर्मध्यमपदि शमिति। असाकृतिगणत्वात् अपदक्षिणमित्यादि। इह यद्यत् कार्य्यं लक्षणेन न सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम्। तिष्ठद्गवादीनां वादन्यस्मो न स्यात् यथा परम तिष्ठद्गु इत्यादि वसस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्या प्रक्रान्तामायतो-गवमिति भट्टिः। अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्या वा। आभिमुख्य वर्त्तमानयोरभिप्र-त्योर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वौ तदन्तेन सह वः स्यात्। अभ्यग्नि प्रत्यग्नि पचे अभ्यग्निं प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। अग्नि लक्षीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थ.। अत्राग्नि-र्लक्षण तेन पतङ्गाना पातो लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्या द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वभावादाभिमुख्यमपि द्योत्यते अतएव अग्नेरभिमुखमेव पतङ्गा पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठे इत्यर्थः। आभिमुख्ये किम्? गङ्गामभिवसति। लक्षणद्वेति किम्? स्रुघ्न प्रतिगच्छति स्रुघ्नान्मथुरायाञ्चलितो दिक्षोदात् दिग्-भ्रमात् स्रुघ्नमेव निवर्त्तत इत्यर्थ.। नात्र लक्षणे द्वौ किन्तु ठ इति। अड्पर्य्यप-वहि ख्वा प्या। एषा प्यन्तेन सह वः स्यात्। आपाटलिपुत्त्र परित्रिगर्त्तं अपत्रिगर्त्तं वहिर्ग्राम प्राग्ग्राम वृष्टो देव पचे आ पाटलिपुत्रात् परित्रिगर्त्तेभ्यो इत्यादि। वहिरादिसाहचर्य्यादाङादीना योगे येष्वर्थेसु प्यौ तेष्वर्थेसु एवेह गृह्णं तेनापगत. शब्दात् अपशब्दः अपधर्म' अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादिः इति षः। वहिरङ्गो गुण इत्यत्र त्वन्यपदार्थप्राधान्याद.। वहिरङ्ग प्राग्ग्राम

३७८। शरद्विपाड्यश्चेतोमनोविडुपान-ड्ढिमवद्विद्दिवनडुद्दिक् चतुर्यत्तदो ऽः।

शरद्—तद, ५।, अ. १।

एभ्यः अः स्यात् वे। उपशरदम्।

इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष स.। पारे मध्ये ष्या। पारे मध्ये इत्येतयो. ष्यन्तेन सह व स्याद्वा। पारेगङ्ग मध्ये काशि सूत्रनिर्देशात् ष्या अलुक् पक्षे पारं गङ्गाया मध्ये काश्याः। गङ्गापार काशीमध्यम् इति तु षीषात्। एके तु अग्रेऽन्तरीयद्वया कृत्वा अग्रे ग्रामस्य अग्रग्रामम् अन्त. प्रयोगम् अन्त. प्रयोगस्येत्याहु.। सङ्ख्याया विद्याजन्मैकयोगे। विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र तद्वाचिभि. सह सङ्ख्यावाचिनो व. स्याद्वा। द्वौ मुनी व्याकरणस्य द्विमुनि व्याकरणस्य विद्यया पाणिनिकात्यायनयोर्मुन्योरेको योग.। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विमुनिरागम इत्यत्रान्यपदार्थप्राधान्याद्व'। एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विमुनिशब्दानुशिष्टः द्विमुनिर्वा इत्याहुः। द्वौ गार्ग्यौ लोकाना द्विगार्ग्यं दशभारद्वाज द्वयोर्गार्ग्ययो-र्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः। समाहारे नदीभिश्च। समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह संख्यावाचिना वः स्यात्। द्वयोर्गङ्गयोः समाहार' द्विगङ्ग सप्तगोदावरम्। समाहारे किम्? एकनदी एके त्वेकभिन्न सङ्ख्याया एव वस विधाय एकमुनिर्भाष्य-स्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति॥ ३७७॥

शरद् च विपाश् च अयस् च चेतस् च मनस् च विश् च उपानह् च हिमवच्च विद् च दिव् अनडुह् च दिश् च चतुर् च यद् च तद् चेति तस्मात्। शरद. समीपम् उपशरदम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसम् उपमनसम् उपविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविदम् उपदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम् उपयदम् उपतदमिति॥ ३७८॥

शौरा-टी—शरच्च विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानच्च हिमवांश्च विच्च द्यौश्च अनड्वांश्च दिक् च चतुश्च यच्च तत् तस्मात् उपशरदमिति शरद' समीपमिति वाक्यम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतस प्रतिमनसं प्रतिविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविद प्रतिदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति। वे किम्? चतसृणा दिशा समाहार. चतुर्दिक् तथाच चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनीति कालिदास.। अन्ये तु पथिद्दृशदुपसत्-कियदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेतो मनोविड्विदस्तु नाहुः॥ ३७८॥

३७९। जराया जरस् च।

जराया ६।, जरस् ।१।, च।१।।

उपजरसम्।

३८०। सरजसोपशुने।

सरजसम् उपशुने १॥।

निपात्ये।

३८१। सम्परःप्रत्यनुभ्योऽक्ष्णः।

सम् परस् प्रति अनुभ्य: ५॥, अक्ष्ण: ५।।

समक्षम्।

जराशब्दात् स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च। जरायाः समीपम् उपजरसम् इति ॥ ३७९ ॥

श्रीरा-टी—जराया अ स्यात् तस्मिन् जरसादेशश्च। उपजरसमिति जरायाः समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७९ ॥

रजसः सदृशं सरजसं शुनः समीपम् उपशुनम् एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसञ्च उपशुनञ्च ते। रजसा सह सकलमस्ति सरजसं साकल्ये बः। सह सोऽकाले इति सहस्य स। द्वे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु। सरजसतामवनेरपां निपात इति किराते चिन्त्यं शुनः समीपम् उपशुनं श्वयुवमघोनामिति ते निषिद्धेऽपि वस्योत्वं निपातनात् सहोपाभ्यामेव नियमात् उपरज, प्रतिश्व इत्यत्र अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्यः परादक्ष्णः अ स्यादव्ययीभावे। अक्ष्णोः समीपं समक्षम् अक्ष्णः परं परोक्षं। अत्र परपदस्य निपातनात् सन्तस्य परस् इति भागस्य ग्रहणम्। तेनाव्ययत्वादव्ययीभावः। अक्ष्णोरभिमुखं प्रत्यक्षम् अन्वक्षञ्च प्रत्यक्षं परोक्षं इति तु अक्षाक्षमिन्द्रियं इत्यमरोक्ते न इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाक्षशब्देन अक्षाणां प्रति प्रत्यक्षः अक्षाणां परः परोक्षः इति षष्ठीसमासे व्य पूर्वमति पूर्वनिपात ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादक्ष्णोऽः स्यात्। समक्षमिति अक्ष्णोः समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसान्तशब्दे परे मनीषादित्वात्

३८२। अनः।

अनः ५।।

अनन्तात् अः स्यात् वे। अध्यात्मम्।

३८३। क्लीवाद्वा।

क्लीवात् ५।, वा ।१।।

उपचर्मम् उपचर्म।

३८४। झप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा।

झप्—गिरिः ५।, वा ।१।।

उपसमिधम् उपसमित्, उपनदम् उपनदि।

इति वः।

परिग्रन्दसादिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहण अक्ष्णः परि परोक्षं आङ्पर्य्यप इत्यादिना वः अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्षमिति वीप्साया व इत्याहु। एके तु अक्ष्णो. पर. परोक्षं पर इत्यपस्कारादित्वात् सुट् इत्याहुः अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षं अभिप्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः। वीप्सायामित्यन्य प्रत्यक्षो घट इति तु इन्द्रियार्थेनाक्षवन्देन प्रादिषात् अक्ष्ण. समीपमन्वक्षं सामीप्ये व ॥ ३८१ ॥

पृथग्योगात् समादेर्नानुवृत्तिः। अनन्तादः स्यादव्ययीभावे। आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मम्। एव अधिराजं अधिपूषम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी—अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं कार्ये वः अकारत्ये न्वोर्लोपौ ताविति नलोपे ययोरित्यादिना अलोपः ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्तादः स्यात् वा अव्ययीभावे। चर्मण. समीपं उपचर्मं उपच थः एवं उपकर्मं उपकर्म ॥ ३८३ ॥ ोप.।

श्रीरा-टी—क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्यात् वा वे। उपचर्ममित्यादि धानात् समीपमिति वाक्य सामीप्ये व. एवं प्रत्यहं प्रत्यह वीप्सायां वः ॥ ३८३ ॥

झपान्तात् नद्यादेश्च अः स्यात् वा अव्ययीभावे। वाग्रहणं परत्र वाधिद षट्‌ निवृत्त्यर्थम्। समिध समीपं उपसमिधं उपसमित्। एवं उपतडित उप गसौ तडित् प्रतिनदं प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायण प्रत्याग्रहायणि उपगिरं उपगिरि अप्रत्ययाभावपक्षे दीर्घान्तानां क्लीवे ह्रस्व. अन्येषां लुक्

परादिति विभक्तेर्लुक्। अनेकधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेश्च विवृणोमि अग्रे मध्ये पारे अन्तर. षष्ठ्या वा। एवं षष्ठ्यन्तेन सह अव्ययीभावः स्यात् वा। तेभ्यालुगभिधानात्। अग्रेराम अग्रेरामस्य मध्येकाशि मध्ये काश्याः पारे गङ्गाया पारेगङ्गं अन्त.प्रयागं अन्त.प्रयागस्य एवं पारेसमुद्रं लङ्कायामिति भट्टौ। पारे सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमभ्रंलिहमिति महानाटके। पर्य्यपाङ्वहिरञ्चा पञ्चम्या वा। एषामव्ययाना पञ्चम्यन्तेन सह अव्ययीभावः स्यात् वा। परिविगर्त्तं परिविगर्त्तात् अपविगर्त्तं अपविगर्त्तेभ्य. आपाटलिपुत्रं आ पाटलिपुत्रात् वहिर्ग्रामं वहिर्ग्रामात्। प्रत्यक्तरु प्रत्यक्तरोः। प्रत्यभिर्लक्षणेनाभिमुख्ये वा। आभिमुख्ये वर्त्तमानाया प्रत्यभ्योर्लक्षीभूतेन सहाव्ययीभावः स्यात् वा। प्रत्यग्नि प्रत्यग्निं शलभा पतन्ति अग्नि लक्षीकृत्य पतन्तीत्यर्थः। अनोर्दैर्घ्ये। अनुगङ्गं काशी गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः। रूढौ नद्या। उन्मत्तगङ्ग लोहितगङ्गं देश.। द्व्यादेः समाहारे नद्या। समाहारे द्विप्रभृतेर्नद्या सहाव्ययीभावः स्यात्। द्वयोर्गङ्गयो समाहार द्विगङ्ग एवं त्रियमुनम्। काले खलेयवादीनि। कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते। खले यवा अस्मिन् काले। खलेयवं संस्कृतयव संस्कृतयव सम्क्रियमाणयव खलेबुषं संस्कृतबुषं संक्रियमाणबुष नूनयवं नूयमानयवं पूर्णयव पूर्यमाणयवं एव तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति गावो यस्मिन् काले इत्यर्थे तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवं स्वभावादेते ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिन तथा समत्व भूमे सम भूमि समपदाति सममिति मान्तमव्यय तुल्यार्थे पक्षे समभूमि समपदातिरित्यपि जौमराः। एव आयतीत्व समाया आयतीसम पापत्व समाया. पापसम एवमपरसम अपसमम्। समा वत्सर. तथा शोभनत्वं समस्येत्यादि वाक्ये सुषम विषमं निःषम दुःषमम्। एषु षत्व प्रागुक्त एव विष्णग प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि। तथा क्वचिदव्ययस्य अर्गनिपातो नास्ति यथा अक्षेण परि अक्षपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि दि। एव यथायथं तथातथं यथावृद्धं ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति। यथाशब्दस्य परोक्षःघवाचित्वे तु न स्यात् यथावृद्धस्तथा युवेति। अव्ययीभावसञ्ज्ञा तु द्वन्द्वबहुत्वादव्य...दवन्निरत्वया एव। तेनाव्ययीभावस: अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चम्यादेः अम...तिः स्यात् तद्विन्नात् सर्वविभक्तेर्लोपोऽपि सहरीकरोति इति चौ परे दीर्घः स्यात्। सहरिमन्य इत्यव खिति परे मम् स्यादिति ॥ ३८४ ॥

गोरा टी—झप्प्रत्याहार। झप् च नदी च पौर्णमासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तस्मात् झबन्तान्नद्यादेश्च अ. स्यात् वा वे। पुनःवायद्वयं परत्र निव-

षट्समासाः।

३८५। पथ्यप्पुरः से।

पथिन्-अप् पुरः ५।, से ७।।

पथ्यः अः स्यात् से सति। सखिपथौ, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथम्, उपपथं विमलापं सरः, विष्णुपुरम्।

त्यर्थ उपसमिधमित्यादि। समिधः समीपमिति वाक्यम्। एवं उपदृशद उपदृशत् उपतडित उपतडित् इत्यादि। उपसमित् उपनदमित्यादि। नद्यादीनां स्वरूपस्य ग्रहणं नद्याः समीपमिति वाक्यम्। एवं उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि उपाग्रहायणं उपाग्रहायणि उपगिरं उपगिरि उपगिरस्तुभिर्विभासमानामिति माघः॥ ३८४॥

इत्यव्ययीभावः (व)।

पथिन् च अप् च पुर् चेति तस्मात् समासाधिकारेऽपि समासग्रहणं सर्वसमासप्राप्त्यर्थम्। सखा च पन्थाश्च सखिपथौ। रम्यः पन्था यत्र स रम्यपथो देशः। महांश्चासौ पन्थाश्चेति महापथः। दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे देशे वा पन्थाः दक्षिणापथः अत्र दक्षिणोत्तरादाहौ इत्यनेन सप्तम्याः स्थाने आ इत्यादेशः तद्धितादेशत्वात्तल्लोपः एवं उत्तरापथः। चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथं पथः समीपं उपपथं एषु अप्रत्यये न्त्वोर्लोपोऽताविति न लोपे यपोरितीकारलोपः। विमला आपो यत्र तद्विमलापं सरः विष्णोः पूः विष्णुपुरं अत्र क्लीवत्वमभिधानात् से इत्यस्य पादसमाप्तिपर्यन्तेषु इत्यधिकारः॥ ३८५॥

श्रीर-टी—पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः षट्सु उदाहरति सखिपथावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यः पन्था यत्र महांश्चासौ पन्थाश्चेति दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाहौ इति सप्ता आकारादेशः चतुर्णां पथां समाहारः पथः समीपे उपपथं विमला आपो यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६ । द्व्यन्तर्गेर्योऽपोऽनात् ।

द्वि अन्तर्-गेः ५।, ई।१।, अः १।, अप. ६।, अनात् ५।।

एभ्यो ऽनवर्णान्तेभ्यो ऽपो ऽकार ई: स्यात् ।
द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८७ । समापानूपौ ।

समाप अनूपौ १॥ ।

निपात्यौ । समापो देवयजन, अनूपो देशः ।

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये,

विणी: पूरिति वाक्य यद्यपि अदन्त: पुरशब्दोऽस्ति तथापि पुर्शब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ॥ ३८५ ॥

अन्तरिति रेफान्तमव्ययम् । दिश्च अन्तर् च गिश्च द्यन्तर्गिं तस्मात् ई इति लुप्तप्रथमैक न अ. अन: तस्मात् द्वयोर्दिशोरापो यत्र तत् द्वीप अन्तर्गता आपो यस्य तत् अन्तरीप शोभना आपो यत्र तत् समीपम् । से कि ? अस्य अन्त: आपो वर्त्तन्ते ॥ ३८६ ॥

श्रीरा-टी—द्वौ च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात् न' अ अनस्तस्मात् ई इति लुप्तप्रीक द्विशब्दान्त: शब्दौ अनदन्ताविव अवर्णेभ्य इति गेर्विशेषणम् । एभ्य. इति द्विशब्दादन्त. शब्दादनवर्णान्ताद्गेरित्यर्थ: । द्वीपमित्यादि द्विगता आपो यत्र इति एव अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यत्रेति वाक्यं एषा रूढिशब्दत्वाद्-तद्व्युत्पत्तिमात्र एवमन्वीप प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति प्रगता आपो यत्र इति वाक्यं एव परापमिति ॥ ३८६ ॥

एतौ निपात्यौ, । शोभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो यत्र स अनूपो देश. ॥ ३८७ ॥

श्रीरा-टी—निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समासो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यत्रेति वाक्य अन्यत्र समीपमन्वीपमिति अन्ये तु समाङ्पूर्वादप. समीपमिति साधयन्ति ॥ ३८७ ॥

सम् इति लुप्तप्रथमैकम् । तुम् इति च लुप्तप्रथमैकम् । मन:कामाभ्या

ऽन्त्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा।

सम् ।१।, तुम् ।१।, मन·-कामे ७।, अवश्य ं ।१।, ल्ये ७।, अन्तलोप २।, सम्मांसौ १॥, तु ।१।, हित तते ७', पाक पचने ७।, वा ।१। ।

सम् तुम् च मन:-कामयो:, अवश्य ं ल्ये, अन्त्यलोपं याति ; सम् हिततयो:, मांस पाक-पचनयो र्वा ।

समना: सकाम:, रन्तुमना· रन्तुकाम:, अवश्यसेव्य:, सहित सहित: सतत: सन्तत:, मांस्पाक· मासपाक·, मास्पचन मांसपचनम् ।

यथासंख्यानिरासथंम्। मनस् च कामश्च मन.काम तस्मिन्। सम् च मासश्च सम्मासौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुंस्त्वम्। हितश्च ततश्च हिततत तस्मिन् पाकश्च पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन्। सम् मन कामयो. तुम् मन.कामयो: अवश्यम् ल्ये ऽन्त्यलोप याति से सति। सम् हिततयोर्मास पाकपचनयोरन्त्यलोप याति वा से सतीत्यर्थ:। सम्यक् मनो यस्य स समना सम्यक् कामो यस्य स सकाम: तुम् इति तादर्थ्ये चतुम्। रन्तु मनो यस्य स रन्तुमना: रन्तु कामो यस्य स रन्तुकाम. ल्यस्तव्यादि: अवश्य सेव्य· अवश्यसेव्य: एवं अवश्यकर्त्तव्य: अवश्यकरणीय. अवश्यगम्य. अवश्यकृत्य अवश्यपचेलिमास्तण्डुला. सम्यक् हितमस्य सहित. संहित: सम्यक् ततमस्य सतत. सन्तत: ण्यप्रत्ययान्तयोर्हिततयो. सम्शब्दस्य मकारलोपो नित्यमिति केचित्। साहित्य सातत्यम्। स्वमते तु तद्वाशब्दव्यवस्थाप्यम्। मांसस्य पाक: मांस्पाक.। अत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्वान्न विसर्ग । पचे मासपाक. मासस्य पचन समासे किं ? रन्तु मनो भवति नैव कदाचिदस्य गन्तु ं कामो यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र। अवश्य सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि॥ ३८८॥

श्रीरा-टी—सम् च तुम् च तौ सौत्रत्वादौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् अन्त्यस्य लोप अन्त्यलोपस्तं सम् च मासश्च तौ हितश्च ततश्च तत्तस्मिन्। पाकश्च पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यनुवर्त्तते ल्ये तव्यादौ सम् हितते मास. पाकपचने इति पदद्वयकरणात् सम् मासावित्यनेन यथाक्रम दर्शयति सम् हिततयोर्मास:

३८९ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुर. ५।, अनक्षस्य ६।, अ १।।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधू. ।

३९० । ऋचः ।

ऋच ५।।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धर्चम् ।

३९१ । नञ्वह्वो मानवक-चरणे ।

नञ्-वह्वी. ५।, मानवक चरण ७। ।

पाकपचनयोरिति सकाम इत्यादि । सम्यक् कामो यस्य सम्यङ्मनो यस्य इति वाक्य अवश्यसेव्य इति अवश्यशब्दस्य मयूरव्य शकादित्वात् त्यान्तेन सह समास. असे तु अवश्य सेव्य इति तथाच भट्टवार्त्तिकं सम्बन्धानुभवो ऽवश्यमेषणीयश्च लिङ्गेन इति सहित इत्यादि सम्यक् हित प्राप्त येन इति वाक्य सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिस. वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्य मांसपाक इत्यादि मासस्य पाकः मासस्य पचन इति वाक्य सम्मासौ लिति तु शब्दो भिन्नक्रमार्थस्तेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्ध. । अवश्य मि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्य. अवश्याङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूस्तु स्याङ्गारचिन्तयोरित्यमर. । धूर. अः स्यात् समासे न त्वक्षसम्बन्धिन्याः । राज्ञो धू. राजधुरा अत्र स्त्रियामत आप् । एव महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धू. अक्षधू एवं दृढधूरक्षश्च । से कि ? मम धू. ॥ ३८९ ॥

श्रीरा टी—धुर अः स्यात् से न तु अक्षसम्बन्धिन्या. । राजधुरेति राज्ञो-धूरिति वाक्य स्त्रीत्वादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयव-चक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषस्तस्य धूर्भार' एवं दृढधूरक्षश्च इत्यादि ॥ ३८९ ॥

अर्द्धञ्च तत् ऋक् चेति । अथवा ऋचोऽर्द्धं राजदन्तादिः । अर्द्धर्चं अत्र क्लीवत्वमभिधानात् । एव सप्त ऋचो यस्मिन् स सप्तर्चो मन्त्र. ॥ ३९० ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धर्चमिति अर्द्ध ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्त्र. ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वृचः चरणः। अन्यत्र अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्।

३९२। **प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः।**

प्रति अनु-अवात् ५।, साम लोम्न ५।।

प्रतिसाम प्रतिलोमम्।

३९३। **अक्ष्णोऽचक्षुषि।**

अक्ष्ण. ५।, अचक्षुषि ७।।

गवामक्षीव गवाक्षः। चक्षुषि तु विप्राक्षि।

नञ् च बहुश्च नञ् बहु, तस्मात्। मानवकश्च चरणश्च मानवकचरणं तस्मिन्। नञः पराद्ऋचः अः स्यान्मानवके वाच्ये। बहोः पराद्ऋचः अः स्याच्चरणे वाच्ये से सति इत्यर्थः। नास्ति ऋक् यस्यासौ अनृचो मानवकः। बह्व्यः ऋचो यत्र स बह्वृचश्चरणः। मानवकचरणे किं ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्। अत्र पूर्वेणापि सः स्यात् ॥ ३९१ ॥

श्रीरा-टी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्रात् मानवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन्। नञ् बहुभ्यां परस्या ऋचोऽः स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वाच्ययोः। अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्व्य ऋचो यस्मिन् इति वाक्यं अनृक् सामेति अकृतसान्तत्वात् वाक्ये अनृक् बह्वृक्मित्यपि ॥ ३९२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्वव तस्मात्। एभ्यः पराभ्यां सामलोमभ्याम् अः स्यात् से सति। साम साम प्रति प्रतिसाम, लोम लोम प्रति प्रतिलोमम् एवं अनुलोमम् अवलोमम्। समासे किं ? दातारं प्रति साम गायति बटुः ॥ ३२२ ॥

श्रीरा-टी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात्। एभ्यः पराभ्यामाभ्याम् स्यात् से सति। प्रतिसाममिति प्रतिगतं साम इति प्रादिसः प्रतिगतं साम यस्येति वा हः साम साम प्रति इति वीप्सायां वा वः। एवं प्रतिलोममिति अनुसाम अनुलोमं अवसाम अवलोमम् ॥ ३९२ ॥

न चक्षुरचक्षु तस्मिन्। अक्ष्णोऽः स्यात् समासे अचक्षुषि वाच्ये। गवामक्षीव गवाक्षो वातायनम्। चक्षुषि तु विप्रस्याक्षि विप्राक्षि ॥ ३९३ ॥

श्रीरा-टी—अनेत्रार्थादक्ष्णोऽः स्यात से। गवामक्षीव इति गावो जालानि

३९४। ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चस ५।।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम्।

३९५। समवान्धात् तमसः।

सम् अव-अन्धात् ५।, तमस. ५।।

सन्तमसम्।

३९६। श्वोवसीयस-श्वःश्रेयस-निःश्रेयसम्।

श्वोवसीयस—निःश्रेयस १।।

एते निपात्याः।

तेषामचीव गवाक्षं पद्मादि वातायने रूढस्तत्र पुलिङ्ग। एवं पुष्करमचीव पुष्कराक्षं लवणमचीव लवणाक्षं सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः विशालाक्षः पद्माक्षः इति तु हसात् विशाक्षीति विप्रस्याक्षीति षीषात्॥ ३९३॥

पण्य इति पणङ्व्यवहृतौ स्तुताविति मूर्द्धन्यान्तस्य रूपम्। पण्य इति अन्तस्थातृतीयमध्यमिति केचित्। एभ्यः परात्वर्चसोऽ. स्यात् से। ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् एव हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेजः॥ ३९४॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पण्यश्च तत्तस्मात्। एभ्य परात् वर्चसोऽः स्यात् से। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एव हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्तथाच तेज. पुरीषयोर्वर्च्च इत्यमरः। पलमुन्मानमासयोरिति रुद्र पलमुन्मानमस्य पण्यम् उन्मान प्रकारेण रक्ष्य द्रव्यमित्यर्थ. सर्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा व्रीहेरवस्थापनं पल्यमित्युक्त यत्र पलालरज्ज्वा व्रीहिं वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम्॥ ३९४॥

एभ्य' परात्तमसोऽः स्यात् से। सन्ततं विस्तीर्णं तमः सन्तमसम् अवक्षीणं तमः अवतमसम् अन्धं करोतीति ञ्यन्तात् पचादित्वादनि अन्धम्, अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसम्॥ ३९५॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽ. स्यात् से। सन्तमसमिति सन्तत व्याप्तं तम इति प्रादिस' एवम् अवहीनं तमः अवतमसम् अन्धयतीति अन्धम् अन्धत् क इक्‌षग्रे अस्मात् पचादित्वादन् अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति स.॥ ३९५॥

३९७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

तप्त-अनु-अवात् ५।, रहस ५। ।

तप्तरहसम् ।

३९८ । प्रत्युरसानुगवे ।

प्रत्युरस अनुगवं १। ।

एते निपात्ये ।

एते निपात्या अव्ययानामनेकार्थत्वात् श्व शोभनम् श्वसीय. श्वोवसीयसं कल्याण श्व. शोभन श्रेय' श्व'श्रेयस कल्याण निर्निश्चित श्रेयो नि:श्रेयस निर्वाणम् ॥ ३९६ ॥

श्रीरा टी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन श्वोनिर्भ्यां श्रेयस: श्वसीवसीयश्च शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्मङ्डिनामिति मतोर्लुक् ओमश्चेति डित्वाट्टकारलोपे वसीय शब्दशक्त्या श्रेय आह श्वोऽनागतेऽह्नि वसीय: श्वोवसीयसम् एव प्रशस्यशब्दादीयसु श्रेय श्व.श्रेयस नि श्रेयसम् उभयत्र मयूरव्यंस-कादित्वात् य यद्यपि श्व शब्दोऽनागतदिनार्थ वसीय. श्रेय शब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चित श्रेयो नि'श्रेयस-मिति प्रादिस. ॥ ३९६ ॥

एभ्य: पराद्रहसोऽ स्यात् सि । तप्तमिति तप्योदवैश्वर्ययोरित्यस्य ऐश्वर्यार्थस्य अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते रूपम् । तप्तञ्च तत् रहश्चेति तप्तरहस श्रेष्ठ रह इत्यर्थ: । रहो रहोऽनु अनुरहसम् अवगतं रह: अवरहसम् ॥ ३९७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्य. परात् रहसोऽ स्यात् सि । तप्तरहसमिति तप्तमिव तप्तं तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथ्य यद्भवेत् वाक्यं तत् तप्तरहस विद. इति । एवम् अनुरहसम् अवकलित रह अवरहसमिति प्रादिस. ॥ ३९७ ॥

एते निपात्येते । उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसम् अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे अ. । गवामनु आयातम् अनुगव शकटम् । अन्यत्र प्रतिगतमुर' प्रत्युर: । गवां पश्चादनुगु पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीबे स्व: ॥ ३९८ ॥

श्रीरा टी—उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरस सप्तर्थे व: गवामनु दीर्घम् अनुगव शकटम् अनोर्दैर्घ्यसामीप्ययोरित्यादिना व. अन्यत्र उर: प्रति प्रत्युर बीप्सायां व: गवां पश्चात् अनुगु पश्चादर्थे ब: ॥ ३९८ ॥

३९९। गेरध्वनः।

गे. ५।, अध्वनः ५।।

प्राध्वो रथः।

४००। पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः।

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५।, भूमे ५।।

पाण्डुभूमो देशः।

४०१। सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च।

सङ्ख्यायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्या ५॥, च ।१।।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः।

४०२। निसः शतो डः।

निसः ५।, शतः ५।, ड १।।

उपसर्गात् परादध्वनोऽः स्यात् से। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्व शकटम् ॥ ३९९ ॥

श्रीरा-टी—गे' परादध्वनोऽ' स्यात् से। प्राध्व इति प्रगतोऽध्वानमिति वाक्य कुप्राद्योर्नित्यमिति स. प्रगतोऽध्वा येन इति वा अ' ॥ ३९९ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्विबन्तस्य न लोपे रूपं कृष्ट इति कृषौ विलिखने इत्यस्य क्तान्तस्य रूपम्। एभ्य परस्या भूमेर स्यात् से। पाण्डु' भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमो देश उदीची उद्गता भूमिर्यस्मिन् स उदग्भूमः। पुवद्भावादुदक् इति स्थिति। कृष्टा भूमिर्यस्मिन् स कृष्टभूम केचित्तु कृष्ण इति पठित्वा कृष्णा श्यामा भूमिर्यस्मिन् स कृष्णभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से। पाण्डुभूम इति पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् एव पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्या नगर्याम् उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कृष्टा भूमिर्यस्या नगर्या कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमेति। कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

सङ्ख्यायाः पराभ्या नदीगोदावरीभ्या चकारात् भूमेश्च अः स्यात् से। पञ्चाना नदीना समाहारः पञ्चनदम् एवं सप्तगोदावरं द्वे भूमी यस्य स. द्विभूमः प्रासादः॥४०१

श्रीरा टी—सङ्ख्याया पराभ्या नदीगोदावरीभ्या भूमेश्च अः स्यात् से। पञ्च-

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः।

४०३। सूत्सुरभिपूते र्गन्धादि र्वातूपमानात्।

सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५।, गन्धात् ५।, इः १।, वा।१।, तु।१।, उपमानात् ५।।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः।

नदमित्यादि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं एवं सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं चकारात् द्वे भूमी यस्येति वाक्यम्॥ ४०१॥

निसः परात् शदन्तात् ड स्यात् से। निर्गता त्रिंशद्यस्य स निस्त्रिंशः। एवं निश्चत्वारिंशः, निष्पञ्चाशः, संख्याया डो बहोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम्। तेन कुत्रिंशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात्॥ ४०२॥

गौरा-टी—निसः परात् शदन्ताड्डः स्यात् से। निस्त्रिंश इति निर्गता त्रिंशदिति वाक्यं क्रान्तादौ निरादि य्या इति ष अस्य ष एव विषय इति परे। एके तु सामान्य एवेत्याहुः। एवं निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः। शत इति किं? निःषष्टिः निःसप्तति इत्यादि। गोष्ठश्वादयः। गोष्ठश्वादयो निपात्यन्ते। गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं वीषः। द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषं त्रीणि आयूंषि समाहृतानि त्र्यायुषं समाहारे गः। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणाः वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः। क्रियया सह सामानधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सुच् तयोस्तावती-शब्देन मयूरव्यंसकादित्वात् सः। एषां विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा पुरुषस्य आयुश्च पुरुषायुषी द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्व्यायुस्त्र्यायुर्द्विस्ता-वती त्रिस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात्॥ ४०२॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्चेति सूत्सुरभिपूतिस्तस्मात्। एभ्यः पराद्गन्धादिः स्यात् से। उपमानवाचकात् पदात्तु वा इत्यर्थः। शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धिः। एवं उद्गन्धिः सुरभिगन्धिः पूतिगन्धिः। पद्मस्येव गन्धो यस्य स पद्म-गन्धिः, पद्मगन्धः, चित्राविव गन्ध इति तार्किकाः स तु गन्धः पुष्पादौ समवाय-सम्बन्धेनैव वर्त्तते। वाय्वादौ तु संयोगसम्बन्धेनैवेति। ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गन्धादेव इः स्यात् नतु संयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानादिति सम्प्रदायः। अतएव भट्टौ आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध इति, केचित्तु संयोगसम्बन्धेन वर्त्त-मानाद्गन्धादिर्वा स्यादिति मत्वा सुगन्धिः सुगन्धो वायुरित्युदाहरन्ति। स्वमतेऽपि

४०४। नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः।

न।१', अर्चाया ७।, सु अते. ५।, सख्यादे ५।, अ' १।।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम्। शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा। अर्चायां किं? गामतिक्रान्तः अतिगवः।

तद्वाशब्दाद्यवस्थाप्यं अतएव अपा हि तृष्णाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा इति श्रीहर्ष'। नवमालिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च। एव गन्धस्याल्पत्वेऽपि इर्वा। तेन घृतगन्धि घृतगन्धं भोजनमिति। किञ्चात्र गुणवाचकादेव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवद्वाचकादिति बोध्यम्। यथा शोभनानि गन्धद्रव्याणि यस्या सा सुगन्धा विपणिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीर टी—सुश्च उञ्च सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्य. परान्गन्धादि. स्वादुपमानात्तु वा। सुगन्धिरिति शोभनो गन्धोऽस्येति वाक्य एव उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धि सुरभिर्गन्धोऽस्य सुरभिगन्ध पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धः। यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि इ एवास्य विषय। अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धो वर्त्तते तदेकारस्तथाच आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध इति भट्टि.। कस्तूरिकामृगविमर्दनसुगन्धिरिति माघ। उपमानविवक्षयेति पद्मगन्धिरिति पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम्। एभ्य. किं? दुर्गन्ध। भृतित्यादेर्मासादिक। भृतिर्वेतनं तत्र विहितो यस्यस्तदन्तादेर्मासादिक' स्यात् से। पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः। पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिक.। एव दशकमासिकः इत्यादि अस्यापि इ एव विषय' ॥ ४०३ ॥

प्रशंसाया वर्त्तमानाभ्या स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययो न स्यात्। सख्यहोराज इत्यारभ्य गेरध्वन इति पर्य्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययो विहितस्तेभ्य इत्यर्थ.। शोभनो राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एव अतिशयेन श्वा अतिश्वा सुगौ. अतिगौ सुरात्रि. अतिशयेन रात्रि अतिरात्रिः सुपन्था सुधू अतिधूः सृक् अत्यृक् सध्वा अत्य-ा। अर्चाया किं? गामतिक्रान्तोऽतिगव एवं अतिसख. इत्यादौ स्यादेव। सख्यादेर्य्यहणात् तत् पूर्ववर्त्तिभि सक्थ्यक्ष्णः ष इत्यादिभिर्बहुव्रीहौ अप्रत्यये स्वच इत्यादय' स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीरा-टी—सुश्च अतिश्च तत्तस्मात्। सखा आदिर्यस्य स तस्मात्। सख्यादे-

४०५ । किमः क्षेपे ।

किम. ५।, क्षेपे ७ ।

किं राजा ।

४०६ । नञो ऽह्वे ।

नञ' ५।, अ-ह्-वे ७। ।

नञः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह वयोः ।

असखा । ह्-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्यह्नीराज्ञ इत्यादि सूत्रे येभ्योऽकार' उक्तस्तेभ्य' पूजार्थं स्वतिभ्यां परेभ्यो न अ स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्राद्योर्नित्यमिति षः सख्यादे किं ? शोभन सक्थि यस्य सुसक्थ प्रत्यञ्ची विप्र. । स्वतेः कि ? परमराज. अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्या परस्याः संख्याया डोऽपि न स्यात् । सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहु' ॥ ४०४ ॥

किमः परात् सखादेः अः न स्यात् निन्दायाम् । कुत्सितो राजा किं-राजा, किं' राजा यो न रक्षति प्रजा' एवं किं गौर्यो न वहति भारम् । निन्दायां किं ? केषां राजा किं' राजः किं' गव ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टी—क्षेपो निन्दा तस्या वर्त्तमानात् किम. सख्यादेः अः न स्यात् । किराजा कुत्सितो राजेत्यर्थ. । एवं निन्दिता धूरस्य किंधू. शकटम् । क्षेपे कि ? केषा राजा किंराज ॥ ४०५ ॥

नञ परात् सख्यादे अः न स्यात् से न तु ह्वयोः । न सखा असखा एवं अराजा अगौरित्यादि । ह्वयोस्तु न सन्ति आपो यत्र तत् अनपं सर पथ्यप् पुर इति अप्रत्यय. स्यादेव । धुरोऽभाव' अधुरं अत्र धुरोऽनक्षस्येति अप्रत्ययः स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टी—ह्श्च वश्च तत् न तत् तस्मिन् ह्वभिन्ने से नञ' परात् सख्यादे. अ' न स्यात् । असखेति न सखा इति वाक्य नञ' इत्यनेन षस' यद्यपि नञ इत्यनेनैव सिद्ध्यति तथापि नञ स्याद्यन्तेन सह ह्व संज्ञापनार्थमह्व इत्युक्तं अनपं सर इति न सन्त्यापो यस्मिन् सरसीति वाक्य अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७। पथो वा।

पथः ५।, वा ।१। ।

अपथ अपन्था । ह्न-वे तु अपथो देशः, अपथम्।

४०८। कत् क्वाच्विरथवदे।

कत् ।१।, कु ।१।, अच् विरथवदे ७। ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे। कदन्नं कत्रयः।

४०९। का ऽच्वे।

का ।१।, अच्वे ७। ।

काच्चम्।

नञ. परात् पथ. अः स्याद्वा न तु ह्नवयो'। न पन्था' अपन्था.। पक्षे अपथमित्यत्र क्लीवत्वम्। अपन्थास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरात। ह्नवे तु नास्ति पन्था यस्यासौ अपथो देश पथोऽभाव' अपथम्। उभयत्र पथ्यप् पुर इति अप्रत्ययो नित्यम् ॥४०७॥

श्रीरा-टी—ह्नवभिन्ने से नञ परात् पथो न अ. स्याद्वा। अपन्था इति न पन्था इति वाक्य अपथमिति व्यसख्याभ्या पथ इति क्लीवत्व अपथो देश इत्यादि नास्ति पन्था यस्मिन् देशे पथोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च विश्च रथश्च वदश्चेति अच्विरथवदं तस्मिन्। पापकुत्सेषदर्थे कु इत्यमरोक्तस्य अव्यय कुशब्दस्य कत् स्यादजादौ परे से सति। भिन्नविषयत्वात् पूर्वत' किमपि नानुवर्त्तते कुत्सितमन्न कदन्नम्। एव कदाकार. कदौषधम्। एव कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः कद्रथः कद्वद' अव्ययस्येति कि ? गौर्वा कु. पृथिवीत्यमरोक्तस्य तु कोः पृथिव्या उत्थित. इत्यादौ न स्यात् तृणजातौ च वक्तव्यः कत्तृण जातौ कि ? कुतृणमिदम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च विश्च रथश्च वदश्च तत्तस्मिन्। कदन्नमित्यादि कुत्सितमन्न कुत्सिताः त्रय. इति वाक्यम् कुप्रादिर्नित्यमिति सः। एव कद्रथ, कद्वदः इति वदतीति वद. पचाद्यन्। एष्विति किं ? कुब्राह्मणः अस्य सूत्रस्य ष स एवाभिधानात् कुत्सितो रथो यस्येत्यादौ न स्यात् जातौ तृणे। तृणशब्दे परे जातौ वाच्याया कोः कत् स्यात् कत्तृण नाम जातिः अजातौ कुत्सितानि तृणानि ॥४०८॥

४१०। पथिपुरुषे वा।

पथि-पुरुषे ७, वा ।१।।

कापथः कुपथः, कापुरुष कुपुरुषः।

४११। कारीषदर्थे।

को. ६।, ईषदर्थे ७।।

ईषज्जलं काजलम्।

अकारान्तेऽचे परे कोः काः स्यात्। कुत्सितमचमिन्द्रिय काचम्। एवं कुत्सितोऽच. पाशा इति स्यातः काच एवच्च कुत्सिते अचिणी चक्षुषी यस्य स काच.। अत्र सक्त्याच्य इति ष प्रत्यये इकारलोपे अच इति लाभात् कादेश स्यादेव ॥ ४०९ ॥

श्रीरा-टी—अचशब्दे परे कोः का स्यात्। काचमिति अचमिन्द्रियं कुत्सितमचमिति वाक्यं कुप्रादेर्नित्यमिति षः। अच इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् कुत्सितेऽचिणी यस्य काचो विप्र इत्यवाचिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०९ ॥

कोः काः स्याद्वा पथिपुरुषयो. परयो.। कुत्सितः पन्थाः कापथः कुपथः एव कापुरुषः कुपुरुष ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन्। कोः का स्यात् वा पथि पुरुषयोः परयोः। कापथमिति कुत्सित पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्यो पथ इति क्लीवत्वं एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः। कापुरुषः इति कुत्सितः पुरुष. इत्यर्थः। ईषदर्थे कोः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः तन्मते ईषत् पुरुष. कापुरुष. कुपुरुषः इति ॥ ४१० ॥

कोरिति पुनरुपादानं वाधिकारनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थञ्च तेन ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोर्नित्य का. स्यात्। प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि परे इत्यर्थ.। यथा ईषज्जलं काजलं एव ईषदन्नं कान्नम्। कातन्वं कालवणं एवञ्च ईषत् पन्थाः कापथः। कुत्सायान्तु पूर्वेण विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुग्रहण पथिपुरुषयोरननुवर्त्तमानत्वार्थमत आह काजलमिति एव ईषल्लवणं ईषद्दादौ यत्र कावाद इत्यादि। ईषदन्नं कान्नं ईषद्दुग्धं काद्यं ईषदाकारोऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनापि कदादेशो बाध्यते

४१२। कत्कवौ चाग्न्युष्णे।

कत्-कवौ १॥, च।१।, अग्नि-उष्णे ७।।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णम्।

४१३। ज्योतिर्जनपद रात्रि नाभि बन्धु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणी ब्रह्मचारी तीर्थ पत्नी पक्षे समानः सः।

ज्योति.—पक्षे ७।, समान १।, स. १।।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वात्। तथाच भारविः। देवाकानिनिकादे वाहिकास्वकाहि वा। काकरेभभरेकाका निखभव्य व्यभखनि ॥ ३११ ॥

ईषदर्थे कोः स्थाने कत्कवौ चकारात् का च स्यात् अग्न्युष्णयोः परयोरित्यर्थः। ईषदग्निः कदग्निः कवाग्निः काग्निः एवं कदुष्णं कोष्णम् ॥ ३१२ ॥

श्रीरा-टी—ईषदर्थे कोः कत्कवकाः स्युरग्न्युष्णयोः परयोः। कदग्निरिति। परे तु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः। कदुष्णमिति अनीषदर्थेऽपि कोरुष्णशब्दे परे कत्कवादेशा इत्यन्ये ॥ ३१२ ॥

एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सः स्यात् से सति। समानं ज्योतिर्यस्यासौ सज्योतिः एवं सजनपदः जनपदपर्य्यायग्रहणात् समानो देशः सदेशः। सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणीकः। ब्रह्मचर्य्यादिसम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मणि वेदे चरतीति वाक्ये ग्रहादिर्णिन्नि ब्रह्मचारिणि परे समानः सः अतएव एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः इत्यमरः। तीर्थमृषिजुष्टजले गुरावित्यमरः। समानात् एकस्मात् तीर्थात् गुरोः पठतीति ढयेकादिति अनित् णेत्र तीर्थ्य इति भागे समानः सः अतएव सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव इत्यमरः। निर्व्विकारे तीर्थे न स्यात् तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समानतीर्थ्या इति। समानः एकः पतिरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्युः पत्नादेशे समानस्य सादेशे सपत्नी एवं सपक्षः। से किं ? हे चन्द्रेण समान ज्योतिस्तव कुत ॥ ३१३ ॥

४१४। रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयो-दर्य्ये वा।

रूप—उदर्य्ये ७।, वा ।१। ।

सरूपः समानरूपः।

इति समास पादः।

श्रीरा टी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य स. स्यात्। सज्योतिरिति समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यम् एकादीनाञ्च इति षस' एवं सजनपद' सरात्रिः सनाभि सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहित' सकुक्षिः सवर्णी सब्रह्मचारी ब्रह्म वेद. तदध्ययनार्थं यदुक्त तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मण सदृश व्रत चरतीत्यथ । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ' एकगुरुः समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनीत्यर्थे ष्यप्रत्ये समानस्य स.। समान' पतिर्यस्या. सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्वा-देश समानस्य सः। समान पत्त्र सहाय सपत्त्र परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणीति पञ्च नाहुः। अन्ये तु पञ्चस्विति पिण्डभिन्नान्नाहुः सेतुशब्दञ्चाहु. ॥ ३१२ ॥

एषु दशसु परेषु समान. स. स्यात् वा से सति। समान रूप यस्यासौ सरूप समानमेक नाम यस्य स सनामा समाननामा। एव सगोत्र. समानगोत्र. सस्थान समानस्थान सवर्ण समानवर्ण सवया समानवया सवचन' समानवचन' सधर्मा समानधर्मा। इत्युभयत्र धर्मादन् इति अन् समानस्य प्रकार इति जातीयप्रत्यय परे सजातीयः समानजातीय.। समाने एकस्मिन्नुदरे भवतीति ढघे कादिति अर्नात ष्ये परे समानः सो वा। सोदर्य्य' समानोदर्य्यः। समासे इति किम्? हे देवेन समान नाम किन्ते इत्यादौ न स्यात् इति। इत्यादयः साध्या इति वचनादेवेद विहरामि अहमेव पुरुषोऽवेति सम्भावना अहोपुरुषिका। अह पूर्वमवेति आविष्क्रिया अहपूर्विका। अह प्रधानमवेति अहङ्कृतिरहमिका सैव परस्परञ्चेत् अहमहमिका इत्यादयो बहवो निपात्या.। अथ लिङ्गनिर्णय। इतरेतरकद्वन्द्वः कर्मधारय एव हि अथ तत्पुरुषश्चैते परशब्दीयलिङ्गिन। अह्नाहान्तास्तु पुंसि स्यू रात्रान्ता प्रागसख्यका.। तद्धितार्थे द्विगुपुरुषौ वराढक्याद्या स्त्रिया मता:। अपावादेरदन्तस्य समाहारद्विगु. स्त्रियाम्। आबन्तानामनन्ताना तथैव स्त्रीनपु सकम्। समाहारद्विगु-द्वन्द्वावव्ययीभाव एव च। सख्यापूर्वकरात्रान्ताश्चत्वार. स्युर्नपु सके। अर्द्धनावर्चार्द्ध-

स्वारमर्द्धर्वंमपथं तथा। बहुव्रीहिस्तद्धितार्थे तथोत्तरपदे द्विगुः। वाच्यलिङ्गा इमे ख्याताः पर ज्ञेयं प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुबोधाया
मुग्धबोधटीकायां समासटीका समाप्ता।

श्रीरा टी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा। सरूप इति समानं रूपं यस्येति वाक्यम् एवं सनामा सगोत्रः सस्थान. सवर्णः सवयाः सवचन. सधर्मा समानप्रकार. सजातीय. समाने उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्य्य. पक्षे समान-रूप इत्यादि। परे तु उदय्यभिन्नेष्वपि नित्य माहः। धर्मोदर्य्यभिन्नेषु वेति चान्द्रा.। अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घं:। रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घं: स्यात् कर्णे शब्दे परे। दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुण तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्ण. गुणशब्दो-ऽत्रावयवार्थः। द्वयोरङ्गुल्यो समाहार. द्व्यङ्गुल तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स द्व्यङ्गुलाकर्ण.। इह चिह्नशब्देन पशूना स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्रा-काराादि यत् क्रियते तस्यैव ग्रहण तेन शोभनकर्णं महाकर्णः इत्यादौ न स्यात् रिष्टादस्तु रिष्टकर्णः। रिष्टादिर्यथा। रिष्टस्वस्तिकपञ्चाष्टच्छिन्नच्छिद्राणि च स्रव.। भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्टशब्दाः प्रकीर्त्तिता। विश्वस्य वसुनि। विश्वस्य घं: स्यात् वसुशब्दे परे। विश्व वसस्य विश्वावसु.। अपीलादेरिको वहे। पीलादिभिन्नस्येगन्तस्य घं: स्यात् वहशब्दे परे। कपि वहतीति पचाद्यन् कपीवह मुनीवह शमीवहम्। पीलादेस्तु पीलुवह चारुवह दारुवहमित्यादि। इक. किम्? गन्धवहः। गे: काशे। इगन्तस्य गे: काशशब्दे परे घं स्यात्। निकाशते इति पचाद्यन् नीकाश. अनुकाश.। इकः किम्? प्रकाश.। गेर्घञ्य-मनुष्ये बहुलम्। गेर्घं: स्यात् मनुष्यभिन्नवाच्ये घञन्तपरे बाहुल्यात् क्वचिन्नित्य. क्वचिद्विकल्प क्वचिन्निषेध. क्वचिदन्यत्रापि। यथा अपामार्ग: वीमार्ग. नीक्लेद. नीहारः नीशार. नीवार हतौ प्राकार. गृहभेदे प्रासाद. इत्यादौ नित्यम्। अन्यत्र प्रकार. प्रसाद. प्रतीवेश: प्रतीहार. प्रतीकार: प्रतीरोधः नीकार. अतीसारः परीहासः पक्षे प्रतिवेश इत्यादि वेशादौ विकल्पः। प्रवेश. प्रहार. विशारः परिवेशः इत्यादौ निषेध.। पूर्वामुखः पश्चिमामुखः उत्तरामुख. दक्षिणामुख. इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि। अमनुष्ये इति किम्? निषादस्वा-

स्थालः। क्विबन्तरुचादौ कस्य च। गे कस्य च क्विबन्तरुचादौ परे घं स्यात्। अतीरुक् वीरुत् नीरुत प्रावट् परीतत् उपानत कारकस्य मर्मावित् मृगावित्। गिकयो' किं ? तिग्मा रुग् यस्य स तिग्मरुक्। तुरादे. सहि वा तु वेरुहधयोः तुरादे घं स्यात् सहि वेस्तु रुहधयोर्वा। तुरं वेगवन्त सहते ढाञ्जसहवहेति विण् तुराषाट् एव ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि। विरोहति क्विप् वीरुहो घङ् क्वौ वीरुत् विरुत् रुवधो' क्विपीत्यन्ये। विवधतीति पचाद्यन् वीवधः विवध.। शुनो दन्तादौ। दन्तादौ परे शुनो घं. स्यात्। शुनो दन्तः श्वादन्तः श्वादंष्ट्रा। दन्तादिर्यथा। दन्तदंष्ट्रा कर्ण कुञ्ज पद पुच्छा षडीरिताः। वराहो-ऽप्यत्र एतेन श्वा वराहाविति क्वचित। पदपुच्छयोर्वेति चान्द्रा तन्मते श्वपदं श्वपुच्छ इत्यपि। चिते के। अक्षतसान्तादीत्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घं स्यात्। एका चितिर्यस्य एकचितीक'। कोटराकिंशुलकाद्यो वनगिर्योर्नाम्नि। कोटरादेर्वनशब्दे परे किंशुलकादेर्गिरिशब्दे परे घं स्यान्नाम्नि। कोट-राणा वन कोटरावनम्। कोटरादिर्यथा कोटर शारिक सिध्रक् प्लवग मिश्र इति पञ्चेह प्रोक्ता। किंशुलुकाना गिरिः किंशुलुकागिरि किंशुलकाञ्जनभञ्जन-लोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ता'। नाम्नि किं ? कोटरवन भञ्जनगिरि। विश्वस्य मित्रनरयो'। विश्वस्यानयो. घं: स्यान्नाम्नि। विश्वामित्रो नाम ऋषि' विश्वानरो नाम कश्चित्। नाम्नि किं ? विश्व मित्र यस्य स विश्वमित्रो विप्र'। विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा। अष्टनो वक्रादौ। अष्टनो घं. स्यात् वक्रादौ नाम्नि। अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषि अष्टापदं सुवर्ण-मित्यादि। अनाम्नि अष्टवक्रो वृच.। गोकपालयोर्युक्तहविषो:। गोशब्दे परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो घं स्यात्। अष्टभिर्गोभि-र्युक्त अष्टागव शकट अष्टसु कपालेषु सस्कृत हवि: अष्टाकपाल हवि' उभयत्र तार्थे ग। युक्तहविषो: किं ? अष्टगवं अष्टकपाल विप्रस्य समाहारे ग'। इष्टकादेश्चितादौ स्व.। इष्टकादे' स्व स्यात् चितादौ परे इष्टकाभिश्चितं इष्टक-चितं, इषीकायास्तूल इषीकतूलं माला भर्त्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि। तदन्त-स्यापि। पक्वेष्टकचित मुञ्जेषीकतूल मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी। आवीपो-र्नाम्नि बहुलम्। आवीपोर्बहुल स्व' स्यात् नाम्नि। बहुलञ्च क्वचित्नित्यं क्वचिद्विकल्प' क्वचिन्निषेधः क्वचिदपूर्वविधि.। यदुक्तं प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च विभाषोक्तविधि. क्वचित्। पूर्वोक्तस्याविधानञ्च बहुल स्याच्चतुर्विधम्। कन्या

कुब्जाऽस्मिन् देशे कन्यकुब्जो देशः शिल वहतीति शिलवह शिला प्रस्थोऽस्येति शिलप्रस्थ नगरं मन्दुराया जातो मन्दुरजोऽश्व. रेवतीमित्रमस्य रेवतिमित्रः रहिण्या' पुत्रो रोहिणिपुत्र. इत्यादौ नित्यम्। शिशपस्थली शिशपास्थली प्रमदावन प्रमदवन रेवतिपुत्त. रेवतीपुत्रः कालिदासः कालीदास. इत्यादौ विकल्प लोमकाग्टह लोमकाषण्ड नान्दीकरः नान्दीघोषः नन्दीविशाल इत्यादौ निषेध । कलिङ्ग. सुसूक्ष्म. जटकेश. इत्यादौ असंज्ञायामपि बाहुल्यात्। अनीवियुव व्यस्ययूतो वा परर्दे। ईप इयुव ईदूतो व्यसज्ञकादन्यस्य ईदूत. स्व स्याद्वा परर्दे। ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्र. धीबन्धुपुत्त' धीबन्धूपुत्तः। अलाबुपुत्त. अलाबूपुत्रः। अलाबुकर्कन्धूदृन् भू फलमित्यत्र दृन् भ्वा एव स्व न तु पूर्वयो. से तु सर्वान्तदस्योत्त-रदत्वात् यदा अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्धौ ते च दृन् भूश्च अलाबुकर्कन्धुदृन्-भ्वः तासा फलं अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति तु स्यादेव। ईवादेस्तु गार्गी पुत्त श्रीकुल भूकुल शुक्लीभूतम्। भ्रुवः कुसादावदतौ च। भ्रुव. कुसादौ अत् अत् स्व एते बहुलं स्यु । भ्रुव. कुसो भाषणमस्य भ्रकुसश्च भ्रकुसश्च भ्रुकु-सश्च भूकुसश्च इति शब्दमहार्णव.। एव भ्रुवो कुटि भ्रकुटि भ्रकुटि भ्रुकुटि. भूकुटिश्चेति अन्ये तु स्वाभाव इत्याहु । तथाच तन्त्री प्रमीला भ्रकुटि भ्रकुटि भूकुटि.—स्त्रियामित्यमरः। कुसः स्याद्भाषणे पुंसि। यङ ईं. पुत्तपत्यो. षे। अणञोरनार्षयोरित्यादिना विहितस्य यङ ईः स्यात् पुत्तपत्यो. परयो. षे सति। कारीषगन्ध्यायाः पुत्र' कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्ध्याया पति कारीषगन्धीपतिः एव वाराहीपुत्र' वाराहीपतिः इत्यादि। षे किं? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिग्राम । बन्धौ ह वा तु मातमातृमातृकेषु। यङ ईं स्यात् बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु। कारीषगन्ध्याा बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः कौमुद-गन्धीबन्धु कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमात: कारीषगन्ध्यामात: कारीष-गन्धी माता कारीषगन्ध्यामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा क. कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक इति। मातृकशब्दस्याकारान्तमातादेशो बचनसामर्थ्यात् मनीषादित्वाद्वा सर्वं सुस्थमिति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचिता

सपादस्य टिप्पनी सम्पूर्णा।

मुग्धबोधं व्याकरणम्।

चतुर्थः पादः।

तद्धितः (त)।

४१५। बाह्वाद्यतोऽत्र्याबादेर्गर्गादेर्नडादेः पितृष्वस्रादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः ष्णि-ष्णायन-ष्णाय्र-ष्णा-यन-णीय-ष्णिक-ष्णा अपत्ये।

बाह्वाद्यतः ५।, अत्र्याबादेः ५।, गर्गादे. ५।, नडादेः ५।, पितृष्वस्र दे. ५।, रेवत्यादे. ५।, शेषशिवादेः ५।, ष्णि-ष्णा' १॥, अपत्ये ७।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे।

बाह्वादिश्च अच्च बाह्वाद्यत् तस्मात्। अत्रिश्च आप् च अत्र्यापौ, तौ आदी यस्य स अत्र्याबादिः तस्मात्। आदिशब्दस्य द्वन्द्वात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अत्र्यादेरावादेश्चेत्यर्थः। आवादिश्च—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिश्चेति चत्वारः। उक्तादन्यः शेषः। शेषश्च शिवादिश्च शेषशिवादि तस्मात् न पतति वंशो येन जातेन तदपत्यं तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एवं कन्यायाञ्च अपत्यप्रत्ययः स्यात्। अतएव राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तज्जनुःश्रवणजं कुतूहलमिति रघौ राघवशब्देन रघोः प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणावुक्तौ। ततश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरप्रत्ययो न स्यात् एकेनैवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात्। यत्तु गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः तस्यापत्यं गार्ग्यायणः। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः तस्यापत्यं दाक्षायणः इत्युदाहरणं तत् प्रशंसार्थमेवेति दुर्गसिंहः। अपत्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् षष्ठ्यन्तस्याकाङ्क्षायां षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययः ष्णिप्रभृतीनां षकार ईवर्थ. णकारो वृद्ध्यर्थः॥ ४१५॥

श्रीरा-टी—बाह्वादिर्यस्य स बाह्वादि स च अश्च तस्मात् अविश्च आप् च तौ अव्यापौ तावादी यस्य स अव्यापादि. तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्, रेवती आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य स. । शेषश्च शिवादिश्च तस्मात् । पुस्त्व सौवत्वात् णिश्च श्रेयश्च आश्च आयनश्च णीयश्च णिकश्च यश्च ते । एते सप्तदभिन्येभ्य: सप्तभ्य. क्रमात् स्युरित्यर्थ: । अपत्य इति अपतनादपत्य यो व्यवहिते जनित: सोऽप्यपत्य भवत्येवेति तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्ध अवगम्यते तस्मात् ष्यन्तात् भवतीत्यर्थ: । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्त तथाप्यभिधानात् गर्गनडा-दिभ्या गोत्रापत्य एव तत्र किं गोत्रमिति चेत् अवोच्यते पौत्रादिर्गोत्रमेकस्यस्तत्र लुक् न भवाद्यचि तस्मादेवास्त्रियां यूनि तत्र लुङ् नायमस्तु वा । वक्ष्ये जीवत्यपत्यं तस्या: पौत्रप्रभृतेर्युवा । 'जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयास्तु स उच्यते । वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्ध युवा वा स्यात् कुत्सायां वाऽयुवा युवा ।" आद्येऽचां यस्य भवेत् तदादि प्राग्देश: एङिन्त्यमथत्यदादि । वृद्ध तथा गोत्रपरोत्तर दं बालावधेय प्रणयन्ति वृद्धा: । अस्यायमर्थ: यत् पौत्राद्यपत्य तद्गोत्र परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यत्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियम: क्रियते एकस्य इति तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थ. । तथा च एकस्य त्यस: तत्तदपत्यार्थबोधकत्व-मिति । यथा गर्गस्यान्तराषत्य गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति । तस्य गोत्रत्यस्य अचीति विषयश्नौ भवाद्यचि विषये गर्गयस्क इत्यादिना प्राप्तो लुक् न भवतीत्यर्थ: । यथा गर्गस्यान्तरापत्याना छात्रा: गार्गीया छात्रा' एव यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति किं गार्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि कि गर्गेभ्य आगत: गर्गरूप्य इति । गोत्रापत्यस्य त्वं लोपिनो यूनि त्वान्तस्य क्रद्वयोर्बहु लुक् । विदानामपत्य युवा वैद: विदानाम् अपत्ये युवानौ वैदौ वैदशब्दात् यूनि वाच्ये णौ कृते ण्यट् न च्वियेत्या-दिना णे र्लुक् क्र्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि त्वे लुग्भवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवान: विदा: एवम् उर्वा इत्यादि । ननु यून्यपत्य विवक्षिते कस्या: प्रकृ-तेस्त्यो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्त्यो भवतीति नियम्यते स्त्रियां न भवति यथा गर्गस्यान्तरापत्य गार्ग्य गार्ग्यस्यान्तरापत्य युवा गार्ग्यायण एवं वात्स्यायन: । दक्षस्यान्तरापत्य दाक्षि. तस्यापत्य युवा दाक्षायण' । प्राक्षायण. एवं प्लाक्षायण । उपगोरन्तरापत्य औपगव तस्यापत्य युवा औपगवि । एव कापटवि. नडस्यान्तरापत्य नाडायन तस्यापत्य युवा नाडायनि' एव चारायणि: । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि तत्रेत्यादि तत्र भवाद्यचि विषये युवत्यस लुग् भवति यथा फाण्डाकृत-

स्यान्तरापत्यं युवा सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृतिमिमताद्दितिनः फाण्टाहृतस्य छात्रा इति विवक्षिते तस्य लुकि गोत्रत्वात् छः प्राप्तः फाण्टाहृतास्छात्राः एवं भाग-वित्तस्यानन्तरापत्यं भागवित्तिः भागवित्तेरपत्यं युवा रेवत्यादित्वात् ठिकः तस्य छात्रा भागवित्ताः इत्यादि। तायनस्तु वेति आयन्निति नान्तनिर्द्देशात् आयननायन्नो-र्ग्रहणं तथाच भवाद्यर्थे विषये युवत्यस्यायनो लुग्वा भवति यथा गार्ग्यायणानां छात्रा गार्ग्यायणीयाः गार्गीयास्तथा यस्कस्यान्तरापत्यं यास्कः यास्कस्यान्तरापत्यं युवा इति कादित्वात् तायनि यास्कायनिः तस्य छात्रा यास्कायनीया यास्कीयाश्छात्रा इत्यादि। भवाद्यर्थे इति किं फाण्टाहृतरूप्यं यास्कायनिरूप्यं इत्यादि प्रसङ्गादाह। वंश्ये जीवतीति वंशे भवो वंश्यः पित्रादिः तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते एवं गार्ग्यौ गार्ग्ये जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः नडादित्वात् आयन. तुशब्दोऽवधारणार्थः युवैव न गार्ग्यमिति अवंश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता युवोच्यते गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनीयान् युवा ज्येष्ठो गार्ग्य एव ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव। वृद्धतरे इत्यादि सप्तपुरुषावधयो ज्ञातयः सपिण्डाः तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पिता-महभ्रातरि वा वयोधिके जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा भवति। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्य एव। पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे परिभाषणादगोत्र वृद्ध पूजाया वा युवोच्यते। स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा पूजायामिति किं गार्ग्य एव। कुत्सायां इति ये येषु वा न चक्रासे निन्दायां अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा जाल्म इत्यादि। इदानीं वृद्धलक्षणमाह आदेजित्यादि अचां मध्ये यस्यादेच् आयाति तद्वृद्धं वृद्धाः प्रत्ययन्ति यथा मालाया इदं मालीयं शिवस्य विषया देशः शैवः तत्र भवः शैवीयः औपगवीय इत्यादि। प्राग्देशाभिधानेऽचां मध्ये एङादि तद्वृद्धं यथा एनीपचनी देशस्तत्र भवः एनीपच-नीयः गोनर्दीयः भोजकटीयः गोमतीया सख्या एङि किं अहिच्छत्रे भवः आहि-च्छत्रः कान्यकुब्जः प्राग्देश इति किं देवदत्तो नाम वाहीकग्रामः तत्र भवः देवदत्तः गोमत्यामिदं गौमतं प्राग्देशस्तु "प्रागुदीच्यां विभजते हंसः क्षीरमिवोदकम्। विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती"। त्यदादिरपि वृद्धमुच्यते त्यत्र भवस्त्यदीयः अस्मदीयः इत्यादि एव गोत्रं आदि परं येषां तानि गोत्रोत्तराणि यस्य गोत्रि परोत्तरं इमित्यस्य विशेषणं यथा शुङ्गगार्ग्यस्येमे शुङ्गगार्गीयाश्छात्राः एवं वृद्धकाश्य-पीयः इत्यादि। परे तु जिह्वाकात्यहरितकयोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति तेन जैह्वाकाताः

४१६ । णित्ते ञ्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्व्यन्त्यदानाम् ।

णित्ते ७।, ञ्रिः १।, आद्यच ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु।१।, द्व्यन्त्यदानाम् ६॥।

अचां मध्ये आद्यचो ञ्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्त्वन्त्यस्य दस्य। [३३७ न्वोर्लोपौ तौ तेऽच्ये] बाह्वोरपत्यं बाह्वविः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः, उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्म्मणोऽपत्यम् आग्नि-शर्म्मिः। कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः।'

हरितकात इति। नामधेय वा वृद्धमुच्यते। यथा यज्ञदत्ताय: यज्ञे दत्त इत्यादि एतास्तिस्र: सञ्ज्ञा यथायथ विशिष्यलचणेषु वक्तव्या इति॥ ४१५॥

मूर्द्धन्य ण इत् यस्य स णित् णिश्चासौ तश्चेति णित्त' तस्मिन्। आदिश्चासौ अचेति आद्यच् तस्य। सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ ययोस्तौ सुभगसुपञ्चालादी तयो.। द्वे च अन्तश्च द्व्यन्तानि च तानि दानि चेति द्व्यन्तदानि। तेषा अचा मध्ये आद्यस्याचो ञ्रि स्याण्णिति त परे। सुभगादेस्तु द्वयो पदयोराद्यचो ञ्रि.। सुपञ्चालादेस्तु अन्तस्य पदस्य आद्यचो ञ्रिः स्यादित्यर्थ.। पूर्व्वः अतएव वृद्धि स्थानिवत्त्वेन निर्देशेऽपि अत्राचो ग्रहण परसूत्रे आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थम्। बाह्वादीनाद्ध बाह्वोरपत्य बाह्वविरिति पूर्वेण षष्ठ्यन्तात् णि। अकारस्य वृद्धि.। ञेर्लुक् त्ये चेत्यनेन षष्ठ्या लुकि न्वोर्लोपौताविति उकारस्यौकारे सति बाह्वव इति भागस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया स्यादुत्पत्ति एव सर्व्वत्र। यया विभक्त्या वाक्य तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्यय.। उपविन्दोरपत्य औपविन्दवि. एवम् उडुलोम्नोऽपत्य औडुलोमि. अग्निशर्म्मणोऽपत्य आग्निशर्म्मि उभयत्र न्वोर्लोपौताविति न लोपे ययो-रित्यकारलोप. कृष्णस्यापत्य कार्ष्णि:। बाह्वादिस्तु बाहु चटाकु उपचाकु निताकु चूडा वलाका वृणाक पुष्करसद् अन्तरहित सुमित्रा दुर्मित्रा कृष्णदेव आजीगर्त्त युधिष्ठिर अर्ज्जुन शाम्ब गद प्रद्युम्न राम रावण लङ्का इन्द्रशर्म्मन् उदञ्च अजधेनु उपबिन्दु मूषिका ध्रुवका नगला शकला अनडुत् देवशर्म्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन्

अष्टन् शङ्खभेदिन् खरनदिन् प्रकारमर्दिन् मासशराविन् क्षेमधृत्वक् इत्यादि। अत्र येऽदन्तास्तेषां गणान्तरपाठात् णि इत्याप्तौ बाह्वादौ पाठः॥ ४१६॥

गोरा टी—ण इत्यस्य स णित् णिच्चासौ तश्चेति स णित्तस्मिन् आदिश्चासौ अच् चेति आदच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी ययोः तौ सुभगसुपञ्चालादी तयोः, इ च अन्तश्च तानि इअन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि इअन्तदानि तेषाम् आदच इति अजपेक्षया बोद्धव्यं अन्यथा आग्निशर्म्मिः औपगविः इत्यादिष्वेव स्यात्। न तु कार्षिरित्यादौ स्यादच आदित्वात् इत्याह अचां मध्ये आदस्याच इति औडुलोमिः औडुलोमी उडुलोमा एवं शारलोमीव लोमा ब्वे तु शिवादित्वात् अनित्वस्य। बाह्वादिर्यथा। "बाहू कुनामाता कुलितकस्तरद्वसतम्। भद्रशर्म्मा-ग्निशर्म्माणौ देवशर्म्मा च काश्यपः। युधिष्ठिरार्ज्जुनौ रामः कृष्णप्रद्युम्नकेशवाः। शान्ती दशरथोऽनड्वान् पञ्चसप्तारुलक्षणः। क्षेमधृत्येन्द्रशर्म्माणौ गदमायशराविणौ। शङ्खभेदिसुनामानौ सेनलोमशिरोन्तदा। णौ शीर्षशिरसश्चाथ चटाकुखरनदिनौ। पुस्करसदजीगर्त्तद्रौणजीवातु पर्वताः। अजधेनुश्च मण्डूक उदङ्गरनदिनौ। चूडा सुमित्रा दुर्म्मित्रा चूकना भगना तथा। ध्रुवका धुवका जङ्घा हिडिम्बा चैव मूषिका। सवर्णा सकला चैव नगन कारुवाचिन। उदङ्कश्चगुरौ नाम्नि वेदप्राकारनदिनौ। सस्य लोपो भवेत् णौ च सदभूयौस्तौ मितौजसाम्। अकौशिकेशलङ्कुश्च लोपः औणायनेऽप्युत। उपविन्दुर्व्यासविम्बौ निषादश्वववौ तथा। षट्सु धाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः।" इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः अदन्तानां णिवा-धकबाधनार्थः अन्तरहतोऽपत्यं आन्तरहातिः सुभगादित्वात् इद्वयोर्वृद्धिः। काश्यपस्य त्रिषु पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः। युधिष्ठिरादिद्वयोः कुरुवंशत्वात् रामादिपञ्चानां ऋषिवंशत्वात् शिवादिणबाधनार्थः। दशरथस्योभयत्र पाठात् दाशरथः दाशरथिः च तथा प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति। उभयत्रानडुह पाठात् आनुडुहिः आनुडुह्यः लक्षणशब्दस्य इह कुर्वादौ च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यः एवं सेनान्तानां हारिषेणिः हारिषेण्यः सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षः। णौ शिरसः शीर्षादेशः एवं हास्तिशीर्षिः इत्यादि। पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः सुभगादित्वात् द्वयोर्वृद्धिः। द्रौणादित्रयाणां उभयत्र पाठात् द्रौणिः द्रौणायनः जैवन्तिः जैवन्तायनः पार्व्वतिः पार्व्वतायनः मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकेयः माण्डूकः उदीचोऽपत्यं औदञ्चिः मनीषादित्वात् उदचादेशः। मूषिका-शब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकिः मौषिकारः। सवर्णाया उभयत्र पाठात्

४१७। य्वोर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यड़ व्यवहार व्यायाम स्वागत स्वध्वर णन:।

य्वो: ६॥, युम्।१॥, दान्ते ७।, अस्वङ्ग—णन' ६।।

आद्यच. स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयो: स्थाने क्रमादिसुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादे:।

सावर्णि: सावर्णिक। कारुवाचिना इह कुवादौ च पाठात तान्तवायि. तान्तवाय्य नापिति. नापित्य.। उदङ्को नाम कश्चित् तस्यापत्य औदङ्कि अदन्तात् प्राप्ते यौगिकशब्दान्निषेधार्थ. पाठ। एव श्वाशुरि। नाम्नीति कि औदङ्क' श्वशुर्य्य। तथाच श्वशुर्य्यौ देवरश्यालौ इति। सङ्कयसोऽपत्य सादभ्यि णौ सलोप एवम् आम्भि आमितौजि। इहाकौशिके शलङ्कु पठ्यते कौशिके तु नडादौ तथाच णौ णायने उतो लोपो भवति तेनाकौशिके शालङ्कि अकौशिके शालङ्का-यन:॥ ४१६॥

य च व च य्वौ तयो इश्च उश्च यू ततो मकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् इम् उम् इत्यर्थ। युमिति लुप्तप्रथमाद्विवचन यथासङ्ख्यार्थ। स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यडस्य व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य स्वध्वरस्य णन् चेति। पश्चान्नञ्-समास तस्य। स्वङ्गादय. स्वतरूपा। णन्निति व्यतीहारे णन्स्त्रीति कृत्प्रत्यय.। तेन तदन्तस्य ग्रहण आद्यच इति णित्ते इत्यनुवर्त्तते। आद्यच स्थाने जातयोर्दान्तेस्थितयोर्यवयो स्थाने क्रमादिसुमौ स्याता णित्तद्धिते परे। न तु स्वङ्गादीनाम्॥ ४१७॥

श्रीरा-टी—य च व च तौ तयो' इश्च उश्च तौ यू ताभ्या मभित करोति युम् यस्यान्तो दान्त तस्मिन्। स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यडस्य व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य स्वध्वरस्य णन् च तत न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यडव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणन तस्य पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति। णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चात् त्रि। उदाहरणानि वैयश्विरित्यादि वक्ष्यति आद्यच इति कि दधिप्रियोऽश्व: शाकपार्थिवा-दित्वान्मध्यपदलोपे दध्यश्व. तस्यापत्य दाध्यश्वि'। दान्ते इति किं इन् ल गतौ शतृ यत् तस्येदं यातमित्यादि। ननु कथ द्व्याशीतिक इति चेन्न सुपाञ्चालादिपाठेन पूर्वपदस्यानिमित्तत्वात्॥ ४१७॥

४१८। द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु व्यल्कस श्वः श्वन् स्फ्यकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति श्वादेः।

द्वार-न्यग्रोधाना ६॥, श्वापदन्यङ्को. ६।, तु।२।, वा।१।, न।१।, तु।१।, इति ७।, श्वादे ६।।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च य्वोर्युम् स्यात् श्वापदन्यङ्कोस्तु वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते।

वैयश्विः सौवश्विः। सङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याडि।

एकोऽद्वितीयश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोध'। ततो द्वारश्च स्वरश्च स्वरिति रेफान्तमव्ययञ्च स्वस्तीत्यव्ययञ्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वस् इति सान्तमव्ययञ्च श्वा च स्फ्यकृतश्च धनादिवाची स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम्। श्वापदश्च न्यङ्कुश्चेति श्वापदन्यङ्कु तस्य। श्वा आदिर्यस्य स श्वादि' तस्य। द्वारादीना यवयोरदन्तत्वादप्राप्तौ ग्रहण पृथक्। द्वारादेर्यवयोरिमुमौ स्याता णित्तद्धिते परे। श्वापदन्यङ्कोस्तु वा। न तु श्वगणप्रभृतीनां इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थ'। अदन्तानाह वेर्याश्वरित्यादि विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्व' तस्यापत्य वैयश्वि.। अत्र यकारस्य इमि कृते तस्यैव वृद्धि एव शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्व. तस्यापत्य सौवश्वि अत्र वकारस्य उमि कृते तस्यैव वृद्धि.। आद्यच स्थाने जातयो कि दधिप्रियोऽश्व दध्यश्व. तस्यापत्य दाध्यश्वि। मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्व. तस्यापत्यं माध्वश्वि' इत्यादौ युम् न स्यात्। दान्ते स्थितयो कि इण गतौ शतृ यिणोऽच्यनाविति यादेशे यन्निति। यत इद यातमिति। एव टुडु उपतापे कर्डोरिति कि' मनीषादित्वादुकारस्य वकारे ड्विरिति शब्दः। द्वयोर्वर्षयोर्भव द्विवार्षिक इत्यादौ युम् न स्यात्। स्वङ्गादेस्तु शोभनमङ्ग यस्य स स्वङ्गः तस्यापत्य स्वाङ्गि. इत्यादीना आद्यच स्थाने जातत्वाद्दान्तत्वाच्च प्राप्तौ निषेध। णनन्तस्य तु व्यावक्रोशी कृत व्यतीहारे णनृस्त्रीति णन् प्रत्यये णनन्तात् स्वार्थे ण इति स्वयं वक्ष्यति। तेन षित्वादौपि इत्यादौ न स्यात्॥ ४१८॥

४१९ । व्यासादेर्डक् ष्णौ ।

व्यासादेः ६।, डक् ।१।, ष्णौ ७। ।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः माह्येयः यौवतेयः ।

श्रीरा-टी—एकश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोध दान्तरानुपलक्षित इत्यर्थ । द्वारश्च स्वरश्च स्वश्च स्वस्तिश्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फ्यकृतश्च श्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषा श्वापदश्च न्यङ्कुश्च तत्तस्य पुम्स्त्व सौवत्वात श्वादिर्यस्य स श्वादिस्तस्य आदि' पूर्व । एतेषा यवयोरदान्तत्वात् आद्यच स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम्। पूर्वसूत्रोदाहरणमाह वैयश्विरिति। विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्व. तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् ष्णि: यस्यादाविम् पश्चात् त्रि' । एवं शोभन: अश्वो यस्य स स्वश्व, तस्यापत्यं सौवश्वि:। प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति शोभनमङ्ग' यस्य स तस्यापत्यं इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्डक् स्यात् ष्णौ परे डित्वादन्त्यस्य स्थाने। व्यासस्यापत्य वैयासकि यकारस्य इमि कृते वृद्धौ डक्। एव सुधातुरपत्य सौधातकि । अत्र ष्णौ परे सुधातृशब्दस्य डक्विधानसामर्थ्यादेव ष्णि:। व्यासादिस्तु व्यास वरुढ निषाद चण्डाल विम्ब सुधातृ इत्यादि। अत्र्यादीनाह अत्रेरपत्य आत्रेय. सुभ्रस्यापत्य शौभ्रेय:। अत्र्यादिस्तु अत्रि निधि शुभ्र विष्ट पुरु ब्रह्म कृत शतद्वार शताद्वार शलाका शाला खुला कुमारिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलोन्मत्ता रोहिणी अजवस्ति विश्वक्रन्दि शलाकाभ्रू लेखाभ्रू विमातृ विधवा किकसा रुक्मिणी दशशालूक शाकम्बि गीवा कृकलास अनीवी प्रवाहण भरत भारत मृकण्डु मयूर कर्पूर अन्यतर आलीढ सुदन्त दन्त सुदत्त सुनामन् कद्रु उद आकाशायन किशोरिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शवल शकल खदूर अशोक अन्तर्दृष्टिन् हरितिन् वलीवर्द्धिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्मन् श्वन् कद्रु पाण्डु अजिरित्यादि अत्र ये आवन्ता ईवन्ताश्च तेषा गणान्तरपाठात् ष्णयस्य वाधे अत्र्यादौ पाठ:। आत्रादीनाह गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय मह्या अपत्य माह्येय । एव युवते॰ रपत्य यौवतेय.। अत्र युवत्यनड्वाह्नीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य

तिप्रत्ययस्यापि अःवादित्वात् ण्य । पाक्षीणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या अपत्यं यौवनेय अत ईवन्तत्वात् सुतरा ण्य ॥ ४१६ ॥

श्रीरा टी—व्यास आदिर्यस्य स तस्य व्यासादेरिक् स्यात् णौ परे। वैयासकिरित्यादि व्यासस्यापत्य सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम्। डित्वादन्त्यस्याक् एव वेश्वकि: नैषादकि वारुडकि चाण्डालकिरिति एषामप्यकृकात्वषिकुरुभ्यश्चेति ण प्राप्ते बाह्वादौ पाठः येऽत्र गोत्रवाचित्वेन प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे णि तेन बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्य बाहवि इत्यादि। ण्यट्टक्षत्रियार्षेभ्यो युव णोर्लुक्। ण्यान्तट्टान्त क्षत्रियात् आषाच्च यून्यर्थे णोर्लुक् स्यात्। कुरोर्ब्राह्मणापत्यं कौरव्य तस्यापत्य युवा कारव्यो ब्राह्मण क्षत्रिये तु कौरव्यायणिः। ट्टात् विदस्यापत्य वैद तस्यापत्यं युवा वैद । एव मौत्स। क्षत्रियात् श्वफल्कस्यापत्य श्वाफल्क तस्यापत्य युवा श्वाफल्कः। एव वासुदेव आनिरुद्ध । आर्षात् वशिष्ठस्यापत्य वाशिष्ठ तस्यापत्य युवा वाशिष्ठ एवं वैश्वामित्र गर्गशब्दो नडादिस्तेन गर्ग भर्गस्यापत्य भार्गि तस्यापत्य युवा भार्ग्यायण इति आत्रेय इति अत्रेरपत्य ण्य. तोर्लुकि यणोर्लोप. त्रि । शौभ्रेय इति शुभ्रस्यापत्यमिति वाक्यम् एव गाङ्गेय । अत्रादिर्यथा। "अत्रि. शुभ्रसुनामदत्तशवला. शालूकजिह्माश्विनौ शाकल्यान्यतराजवस्तिशकला कर्पूरबीजाश्विनः। विश्वकन्दिशलाखलापविषयः कद्रु. खड्डरोऽजिर श्यामीवीभरतो स्वकखुकुकरावशात्दशाश्वौदिश.। अश्मा विमाता विधवा शलाका किशोरिका विष्णुपुरीमयूरः। प्रवाहणा लीढसुदन्तसुग्धा कुमारिकाशीकसुदक्षगोधा। वायुर्दत्तशलाकाभ्रू लेखाभ्रू गन्धपिङ्गला.। अन्तर्दृष्टी वलीवर्दौ हरितौ विश्ववचित्तथा। शतद्वार. शताद्वार. खलोन्मत्ता कुवेरिका। अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनोभवः। विशोभ्रुवौ भ्रुव ण्ये वाशिष्ठे श्यामलक्षणौ। अणायाद्राजिकावान्ता वडवा शक्रणी मत। विकर्ण काश्यपे प्रोक्तस्तेव हि कुसीतकः। अम्बिका च चतुष्पाद पाण्डु कमण्डलु दुष्कुला । माता पितृष्वसुः ण्य उकाराभ्या डिदीरितम्।" अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् णे प्राप्ते पाठ. अबादन्ताना पाठोऽत. णिबाधनार्थः। शबलादिशब्दाना आवीवन्ताना अठन्ताना नदी मानुषकी सञ्ज्ञकाना शिवादित्वात् ण प्राप्ते पाठ। शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि कश्चित्। इह कद्रुशब्द पिङ्गवर्णार्थक । अयाच मदिनिः कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नामाना मातरि स्त्रियाम् इति। कृकलास रोहिणी अजबस्ति प्रभृतयो येऽत्र चतुष्पाज्जातिवाचिनस्तेषा अचतुष्पाज्जातिवाचकत्वेऽपि ण्ये य।र्थ पाठः विधवाशब्द-

४२० । ओर्लोपोऽकद्रुपाण्ड्वोरेये ।

ओ. ६।, लोप १।, अकद्रुपाण्ड्वो ६॥, एये ७। ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयोः । कामण्डलेयः । तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः ।

स्वावादित्वात् णौ सिद्धे पाठः यदा तु श्रौतत्वाभिधायिनी तदैव बाधनार्थं प्रवाहण-शब्दस्य सुभगादिसुपञ्चालाद्यौ पाठात् प्रवाहणेयं गोधाशब्दस्यापाठो गोधादेरारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थः। भ्रुवोऽपत्यं भौवेयं णेये भ्रुवादिश्च भ्रुव इति किं शालाकाभ्रेयं लेखाभ्रेयं णेये भ्रूर्लोपः। श्यामेयो वाशिष्ठः ब्राह्मणेयो वाशिष्ठः अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणि लाक्षणायण्यः अणेय इत्यादि। हरेरपत्यं हारेयं एवं वैधवेयं शाक्तेयं इत्यादि। अणः इति किं दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः प्लाक्षायणः। द्व्यच इति किं मारीचं सौरुचं. वडवाया अपत्यं वाडवेयं शुक्लं अन्यत्र वाडवं. वैकर्णेयं काश्यपः कौसीतकेयं. काश्यपः अन्यत्र वैकर्णिः कौसीतकिः चतुष्पाद इति कमण्डलुश्चतुष्पादजातिविशेषः तस्यापत्यं णेये उत्वलोपार्थमाह ॥ ४१९ ॥

कमण्डलोरपत्यं कामण्डलेयं अत्र कमण्डलुशब्दात् संज्ञायामूप् प्रागुक्तः। ऊवन्तात् णेये उकारस्य लोपः। महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्ममेति” भट्टौ। ऐक्ष्वाक इति तु इक्ष्वाकुमाचष्टे इति ञौ ङित्वात् टिलोपे इक्ष्वाकयति इति स्थितौ ततः इक्ष्वाक्यते इक्ष्वाकुरुच्यते असौ इति कर्मणि घञि इक्ष्वाकः इक्ष्वाकस्यायं ऐक्ष्वाकः इति साध्यम्। तयोस्तु काद्रवेयं पाण्डवेयं अत्र न्वोर्लोपोताविल्युकारस्य ओकारः। पाण्डुशब्दस्य गर्गादिपाठात् ण्ये पाण्डव्यः. शिवादिपाठात् णे पाण्डवः ॥ ४२० ॥

श्रीरा-टी—कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य पुंस्त्वं सौत्वात् अनिताऽका णौ गृह्यते उकारलोपे कामण्डलेयं एवं शितिबाहोरपत्यं शैतवाहेयं अम्बाया अपत्यं आम्बेयं काद्रवेयः इति नागमातृवाचकस्य नेह ग्रहणं तस्योवन्तत्वात् णेयप्राप्तेः। पाण्डवेयं इति शिवादित्वात् पाण्डवं दौष्कुलेयं दुष्कुलीनः। मातृष्वसृपितृष्वसृभ्यां णेयो ङित् मातृष्वसेयं पैतृष्वसेयं. पितृष्वस्रादित्वात् मातृष्वस्रीयः पैतृष्वस्रीयं अदितेरपत्यम् आदितेयं कुर्वादित्वात् आदित्यः एवं दैतेयः दैत्यः आकृतिगणोऽयम्। आबाद्युदाहरति माहेयः इति मह्या अपत्यम् इति वाक्यम् एवं यौवतेयः

४२१। कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी रजकी वलीवर्द्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा, परस्त्र्यनुसृष्ट्यनुदृष्टिकुलटाभ्य इनेयः।

कल्याणी—कुलटाभ्य ५।॥, इनेय. १।।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः।

सौपर्णेय कौम्भकारेय। द्व्यचोऽनद्या नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात् द्व्यच ण्येय. स्यात्। दाक्षेय गौपेय नद्या इति कि गौणा गोदावरी गौण इङ्गाभ्यो नदी मानुषी सञ्ज्ञाभ्य. इति ण्येयप्राप्तेविषयम् एतत् ग्रन्थकृता माहेय इत्युक्तम् ॥ ४२० ॥

अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एय इति सप्तम्यन्त षष्ठ्यन्त भूत्वाऽनुवर्त्तते इति तयोदशभ्य परस्य ण्येयस्य स्थाने इनेय. स्यात्। स्थानिवत्त्वाद्वृद्धि स्त्रियामीप् च। कल्याण्या अपत्य काल्याणिनेय. स्त्रिया काल्याणिनेयी अत्र सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति त्रयाणा सुभगादित्वात् उभयपदस्य वृद्धि. यथा सौभागिनेय. परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेय इत्यत्र इनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् यत्योर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ अत्रैव वृद्धिः ॥ ४२१ ॥

श्रीरा टी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च वलीवर्द्दी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च च कुलटा च ता ताभ्य। राजतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रमाद। जिनेन्द्रबुद्धिपादैन नृधीरत्वेन साधितम् एभ्यश्चतुर्दशभ्यः पूर्वस्थितसप्तम्यन्तनिर्दिष्टस्य ण्येयस्य क्ति विपरिणामात् इनेय यकारणकार विनैवादेश.। अतएव षीत्त्वादीप् णित्वाद्वृद्धिः। तेन काल्याणिनेयीत्यादि। इतो लुगिनेयस्य परस्त्रिया.। परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इतो लुक् स्यात् पारस्त्रैणेय' सुभगादित्वात् पदद्वयोर्वृद्धि.। इहासत्यर्थकुलटाया ग्रहण तेन सत्या. कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः अत्रादेराकृतिगणत्वात् कौलटिनेय। असत्यास्तु कौलटेर कौलटेयः। सौभागिनेय इति। सुभगादिर्यथा। "सुभगजङ्गलकृत् सिन्धु धेनु वनजदीत्तरा.। वध्योगी गारवेणुश्च शतकुम्भपरस्त्रियो। इह सवपरादिस्तु लोक प्रयोग इत्यपि। असिहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चाल एव च। अधिदेवादिभूतौ च ण्यो राजपुरुषी मत। सर्वात् पुरुषभूमी च तथा वान्तरहत् स्मृतः। अन्यादि-

शति कोऽपि स्यादनुसंवत्सरो मत । अस्य हेत्यस्य ईर्ष्या च तथा कुरुकाती मत । स्यात् पुष्करसदित्येव सत्रपूर्वनड स्मृत । अभिगमोऽनुहोडश प्राग्देशनगरान्तटा । नैन्द्रान्तघादिवरुणास्तश्च चेद्देवता अपि। अथ प्रवाहण: ण्येये ण्येयान्तास्य षष्ठी-त्यपि। अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद्द यदि। अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाचिवप्रा-कुशलौ मतौ। सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिकै ।" सुभगादीनि दान्यु-त्तरदानि येषा ते सुभगाया अपत्य सौभागिनेय । द्वयोर्द्वयोर्वृद्धि । एव सौभाग्य दौर्भाग्य महासौभगाय दीयते उद्याचिदिषु क्रान्तस । कुरुजङ्गले भव. कौरु-जाङ्गल: कश्चित् जङ्गलधेनुवनजान्ता सुभगादौ न पठ्यन्ते तन्मते कौरुजङ्गल. वैश्व-धेनव सौवर्णवनज इति। सुहृद इद भाव सौहार्द्य सौहार्दम् इह मुख्यस्य ग्रहणात् आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इद सौहाद प्रकृप्रधान सिन्धु. मध्यदलोपात् प्रकृ-सिन्धु. तत्र भव प्राक्सैन्धव सिन्धुशब्द. कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तविधेरपि ष्णा वैश्वधेनव समहे आधेनव सौवर्णवानज वर्गीगशब्दो विदादिस्तस्यान्तरापत्य ट्न: वार्ग्यौग. अनन्तरे वार्ग्यौगि । अगारवेणुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैणव., एव शातकौम्भ परस्त्रिया अपत्य पारस्त्रैणेय: षोयस्य इनेय इह लोके भव ऐह-लौकिक लोकोत्तरादिति ष्णिक सर्वलोके विदित. सार्वलौकिक: परलोके भव: पारलौकिक प्रयोगे भव प्रायौगिक आध्यात्मादित्वात् ष्णिक असिहत्याया भव: आसिहात्य चतस्रो विद्या' चतुर्विद्या. चतुर्विद्या एव चातुर्विद्य' चातुर्वर्ण्यमित्यन्य. । परे तु विद्यास्थानेऽप्येवमाहु: कुरुपाञ्चाले भव कौरुपाञ्चाल' अधिदैवे अधिभूते भवम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम् आध्यात्मादित्वात् ष्णिक । राजपुरुषस्य भावो ब्राह्म-णादित्वात् ष्य. राजपौरुष्य धेता कि राजपुरुषस्यापत्य राजपुरुषायणि' सर्वपुरुष-स्येद सार्वपौरुष सर्वभूमे निमित्तम् ईश्वर. संयोग: उत्पातो विदितो वा सार्वभौम. । अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहाति. अनुशतिकस्येदम् आनुशतिकम् अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसंवत्सरिकम् अस्य हेति. प्रयोजकमस्य आस्यहैतिक गणपाठात् मध्यलुक् । अस्य हत्येति युक्त. आस्यहात्य: ष्ण: । अत्र परेकदेशिन अस्यहेति अस्यहेत्यौ शब्दौ न पठन्ति। अस्यहत्यशब्दोऽध्याये वर्त्तते। कुरुकतस्यापत्य कौरुकात्य. गर्गादित्वात् ष्ण्य । पुष्करसदोऽपत्य पौष्करसादि बाह्वादित्वात् ष्णि । सूत्र पूर्व यस्य स सूत्रपूर्व. स चासौ नडश्चेति तस्यापत्य सौत्रनाडि । अभिगममर्हति अभिगामिको गुण. । अनुहोतेन पठति आनुहोतिक.। नगररूपमिद येषा ते प्राग्देशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभ-गादय: । पुण्ड्रनगरे भव. पौण्ड्रनागर: सौचनागर. । प्राग्देश इति कि महानगरे भव.

महानागर. इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्त घ आदिर्यस्य स घादि घादिश्चासौ वरुणश्चेति घादिवरुण इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च तौ न विद्येते यासु ता. तच्छब्देन देवतोच्यते। तासाञ्च: इन्द्व: तत्र तस्मिन् तथाच देवताना चे सति देवतावाचकशब्दा.* सुभगादौ पठ्यन्ते तेनाग्निश्च मरुच्च तौ देवतेऽस्य आग्निमारुत कर्म क्रियते यो देवताइन्द्व: सूक्तसम्बन्धी हवि:सम्बन्धी वा तत्रैवायं विधि इह तु न भवति स्कान्दविशाख ब्राह्मप्रजापत्य: नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति कि सोमेन्द्रम् ऐन्द्रावरुण हवि. इह तु स्यादेव ऐन्द्राग्नम् आग्निमारुतम्। अथानन्तर प्रवाहणशब्दोऽस्त्र्यादिषु पठ्यते ण य एव तस्य ग्रहण तेन प्रवाहणस्यापत्य प्रावाहणेय तस्यापत्यं युवा प्रावाहणेयि एतदादि सर्वं सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते। तेन पूर्वदस्य विकल्प प्रावाहणेय प्रावाहणेयि। आदि Iकिसौ अत्रेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशेषण तथा चाकारात् भिन्नाद्यच् अद्धादिपरिमाण सुभगादौ पठ्यते तेन अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् आर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् अनदिति किम् अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रास्थिकम् अर्द्धप्रस्थिकम् इति कश्चित् सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम्। एवम् आनैश्वर्य्यम् आशौचम् अशौचम् आचैतन्नम् अचैतन्नम् आकौशलम् अकौशलम् आनैपुण्यम् इत्यादि। अमरख्य' सुभगादि तन्त्र तान्निरुक्त तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशुद्धिरित्यादि। प्रसङ्गसङ्गत्या साहित्येन सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते। सुसर्वार्द्धाज्जनपदा दयामद्रादिशश्च ते। प्राग्ग्रामनगरादिभ्योऽवयवाद्दत्तवाचिन। संवत्सरस्तु सख्यादि: सख्या संख्यादिरेव च। अमानपरिमाणञ्च सख्यादिचेटनामनि। अभिविष्याति सख्यादिवष प्रोष्ठपदास्तुर्ज। अथ प्रवाहण. णेय णेयान्तषणीत्यपि। अद्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजम:यदि। अनोश्वरो शुचिश्चैव चैतन्नाऽकुशलौ मतौ। अनिपुणश्च कथ्यन्ते यथा तथा यथा पुरौ। सुपञ्चालादयश्चेते कथ्यन्ते कोविदोत्तमै। सु सर्व अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपदा सुपञ्चालादौ पठिता तेन सुपाञ्चाले भव सुपाञ्चालक. एव सर्वपाञ्चालक. अर्द्धपाञ्चालक' अथानन्तर ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाश्चेद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वपाञ्चालक उत्तरपाञ्चालक दक्षिणपाञ्चालक अमद्रा इति कि पौर्वमद्र आपरमद्र दिग्वाचकेभ्य. प्राग्देशवर्त्ति ग्रामनगरवाचका. सुपञ्चालादौ यथा पूर्वा चासौ इषुकामशमी तत्र भव. पूर्वेषुकामशम. पूर्वकार्ण्णच्छत्तिक नगराणा तावत पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भव: पूर्वपाटलिपुत्रक' पूर्वकान्यकुब्जक: नगराणा ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थ तथाच दिक्पूर्वसमुदाय. पूर्वेषु

४२२ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

क्षुद्रागोधाभ्य. ५॥, वा ।१।, एरारौ १॥ ।

नाटेर: नाटेय:, गौधेर' गौधार: गौधेय: । गार्ग्य: वात्स्य जामदग्न्य: पाराशर्य्य: ।

कामशम्यादिर्ग्रामनामधेयम् इह तु दिग्वाचक' विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगरमाह । पूर्व्वत्र ग्रामवाचकसमुदायस्यादिक्पूर्वावयवादुत्तरस्य त्रि. । इह तु दिग्वाचकान्नगरस्योत्तरदस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिन पूर्व्वदात् ऋतव सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्व वर्षाणा पूर्व्ववर्षास्तत्र भव' पूर्व्ववार्षिक पूर्व्वहैमन्तम् अवयवादिति कि पूर्वासु वर्षासु भव पौर्व वार्षिक । संख्यापूर्व सवत्सर सुपञ्चालादौ पठ्यते यथा द्वौ सवत्सरौ व्याप्याधीष्टो भृतो भावी वा द्विसावत्सरिक एव सख्यापूर्व संख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्वे षष्टी व्याप्याधीष्टो भृतो भावी वा द्विषाष्टिक. द्विसाप्ततिक द्विषष्ट्यादिशब्दा' संख्यासु वर्त्तमाना कालाधिकारीयत्यमुत्पादयन्ति । सख्यादिशानवर्जित परिमाणसज्ञायां सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा द्वौ कुडवौ मानमस्य द्विकौडविक द्वाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसौवर्ण्णिकम् । अनामनि इति कि पाञ्चलोहितिक पाञ्चकपालिक । भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिक तथाच नक्षत्र ताभिर्युक्तकाल इत्यर्थे ण तस्याऽर्थशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् ण, प्रोष्ठपाद ज इति कि प्रोष्ठपदासु भव कुशलो वा इत्यर्थे ण प्रोष्ठपद प्रोष्ठपदा । इति निर्देशात् तत् पर्य्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहण तेन भाद्रपाद अजे तु भादपद इति । अथ प्रवाहण णेय इत्यादि प्रयोगा प्रदर्शिता । केऽपीत्यादि आहुरिति शेष तेन अयाथातथ्यम् अयाथापूर्व्य परमते अयथातथ्यम् अयथापूर्व्यमिति ॥४३१॥

क्षुद्राश्च गोधाश्च क्षुद्रागोधा ताभ्य एरश्च आरश्च एरारौ । क्षुद्रा शीलकुलहीना अङ्गहीनाश्च । गोधा गोधादि अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्षुद्राभ्य, परस्य णेयस्य एर' स्याद्वा । गोधाटे, परस्य णेयस्य एरारौ स्यातां वा इत्यर्थ, । शीलहीना यथा नट्या अपत्य नाटेर नाटेय, एव कुलटाया अपत्य कौलटेर' कौलटेय' पूर्व्वोदिनेये कौलटिनेय एव' दास्या अपत्य दासेर दासेय. । अङ्गहीना यथा । काणाया अपत्य काणेर. काणेय गोधाया अपत्य गौधेर गौधेय. गौधार: ।

चटकाया अपत्यं चाटकैर अव ययोर्लोप इत्यत्र ययोरिति ज्ञापकादाकारलोपा-भावः बाभ्रव्द्यवस्थयास्य नित्यम्। एवं स्त्र्यपत्ये णेयस्य लुकि चटका इत्येव निपात्यते। गर्गादिमा८। गर्गस्यापत्य गार्ग्य इत्यादौ ययोरित्यनेन अकारादेर्लोपः। स्त्र्यपत्ये गार्गी मत्स्यागस्त्यस्येति यकारलोप एव वात्स्य इत्यादि ॥ ४२२ ॥

श्रीरा-टी—क्षुद्राश्च गोधाश्च ताभ्याश्च त्वनिर्द्दिष्टार्थ एयवाविधानसामर्थ्यात नद्या अपत्य इति वाक्य पर्चे नाटेय, एव यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेर कौलटेय शीलहीनत्वात। अङ्गहीनायान्तु काणाया अपत्य काणेर काणेय एव कौञ्जेर इत्यादि। गोधार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्य क्षुद्रादिपाठात् गौधेर, अवग्रादौ पृथक् पाठात गौधेय इति जुष्टस्यापत्य जौष्टार मृग्या अपत्य मार्गार, षण्डस्यापत्य षाण्डार काक्या अपत्य काकार मूषिकाया अपत्य मौषिकार वाह्वादित्वात मौषिकि। चटकाभ्यो मैरो लुप्ण तु स्त्रियाम्। चटकाच्च चटकायाश्च परस्य णेरस्य णेर, स्यात्। स्त्र्यपत्ये णेरस्य लुक्। अतएव चटकात् णेय, चटकस्य चटकाया अपत्य चाटकैर स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया अपत्य स्त्री चटका। गार्ग्य इत्यादि। ननु गर्गादिनडादिभ्या गोत्र एव ण्यण्णायनौ तत कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत सत्य जामदग्न्य पाराशर्य्य इत्युभाभ्याम् अनन्तरे ण्यस्य द्वीपायन इत्यत्र ण्यायनस्य दर्शनात सामान्येनोक्त अन्यतान्तरे ण्यस्य द्वीपायन इत्यत्र ण्यायनस्य दर्शनात समान्येनोक्तम् अन्यत्रान्तर एवेति भाव। गर्गस्य गोत्रापत्य गार्ग्य: अनन्तरे तु अत, ण्ण गार्गिरित्यादि। गर्गादिर्यथा। गर्गो वत्साक्तवीरेभ्यो व्याघ्रपादवट शठ,। अजो निलस्त्यग्निवेश्यौ जवमानो धनञ्जय। इन्चो विश्वावसु शङ्खौ वर्म्मधूमपुलस्तय,। सस्कृतिर्वेदस्वदयागेन्द्रहुराजस्तसैमधुः। विप्रोऽथ लोहितो मण्ड,जिगीषुर्गुहसुर्नतु। कपि बोधवतण्डास्ताङ्गिरसोऽप्यथ कौशिके। कद्रु शसित्वसल्लिन्द्र मानायी मनुकच्छपा,। मङ्सु शम्बु, कतेस्तण्ड-स्तरुचा रुच मङ्क्षु च। तनु ण्यरुकतस्थैव शकलिभनर तथा। कण्वागस्तिविरोहितौ हषवद्द, पूर्वोगण शिप्पलु क्रुष्टी भिण्डिलशण्डिलौ च चिकितोदभस्तितिचाभिषक्। गोकच्चारिव काचुलूकमयनौ स्थूलासुनाभृत्तुकम्। ताता सन्त्वितभिणुत्रो,ऽश्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डली। अनडुदयज्ञवल्कौ च पर्णवल्क पराशरः। जतुकर्ण: शकराच: पूतिमाषश्च पिण्डल,। सूयानो बृहदग्निश्च कुटीभञ्जमदग्नि च। लोहितादिश्च कर्णादिर्गर्गादौ परिकीर्त्तिता। गर्गस्याऽनन्तरापत्यम् इति वाक्य णे ययोर्लोप इति अकारलोपे त्रि स्त्रिया षित्वादीप् गार्गी वानायनपचे गार्ग्या-

४२३। ओदौतोऽज्वत्तक्रद्य-क्यड्याः।

ओत् औत ५।, अच्वत्।१।, तक्रद्य क्य-ड्या. १॥।

ओदौद्भ्यां परस्तसंज्ञः क्रत्संज्ञकश्च यः क्यड्यौ च अज्वत् स्यात्। बाभ्रव्यः। नाव्यायनः गार्ग्यायण दाक्षायणी। पैतृष्वस्रीयः। मातृष्वस्रीयः। रैवतिक। आश्वपालिक। यादव. आङ्गिरस.।

यणो एव सर्वत्रोहनीयम्। इह पुलस्तिशब्दपाठात व्वे .पुलस्त्य. पुलस्त्यशब्दस्य तु व्वे पौलस्त्या इति। यद्यपि वैदभृच्छन्दात् षिष्णो क्रते पश्चात स्वार्थे ष्णो वैदभृत्य इति सिद्धाति तथापि व्वे लुकि वैदभृत इति सिद्धार्थ' पाठ तत्र तु वैदभृत्या इति राजशब्दोऽसे गगादि' तेन राजस्यापत्य राज्य से तु सौराजि एतेनान्येषा मेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि। माधव्यो विप्र अन्यत्र माधव. शकलान्तात्लोहितादे. ष्णस्य स्त्रिया नायन्नित्य तेन लौहित्यायनीत्यादि। कपेरन्तरापत्य काप्य स्त्रिया काप्यायनी एव बोध्य. बौध्यायनी वातण्ड्य वातण्ड्यायनी। अनाङ्गिरसे तु कापेय बौधि वातण्ड शिवादित्वात् ष्ण. अनाङ्गिरसेऽपि गर्गादित्वाच्च वातण्ड्य स्त्रिया वातण्ड्यायनी वातण्डीति कश्चित ॥ ४२२ ॥

अच् इव अज्वत अच्तुल्या। तश्च क्रच तौ तक्रतौ च तौ यौ चेति तक्रद्यौ तक्रद्यौ च क्यश्च ड्यश्च ते। बभ्रोरपत्य बाभ्रव्य इत्यत्र ष्णो क्रते न्वोर्लोपीताविति उकारस्यौकारे अनेन यकारस्याच्तुल्यत्वे ओकारस्यावादेश। एव नावा तर्य्य नाव्यम् अत ढघेकादिति णे क्रते अनेन यकारस्याच्तुल्यत्वे औकारस्य आव्। एव लूयते य स लव्यः तव्यानीययाः इति यप्रत्यये उकारस्य गुणे यकारस्य अच् तुल्यत्वात् ओकारस्य अव्। एवञ्च भाव्यमित्यत्र व्यणि क्रते वृद्धौ यकारस्याच्तुल्यत्वे औकारस्य आव् ओकारस्य अव् ये। एवञ्च गामिच्छति गव्यति नावमिच्छति नाव्यति इत्युभयत्र क्यौम्याट्यश्चेति क्ये क्रते यस्याच्तुल्यत्वादवावौ। एवञ्च गौरिवाचरति गव्यते नौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयत्र धान्ड्यक्नीति ड्ये तस्याच् तुल्यत्वादवावौ। नचात्र अया यौरित्यनेन पचे वकारलोपोऽस्त्विति वाच्य न लोप क्यड्ये इत्यनेन क्यड्यर्योर्नकारलोपादन्यस्य विरामविहितकार्य्यस्य निषेधेन दान्त-त्वाभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्याद न कौडादि। ननु त्यय इत्युक्तौ

प्रत्ययकारेणैवेष्टसिद्धौ वक्तद्वयकरणात् इति गौरव कथम् इति चेन्न। तङन्तस्वे इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रोयते। केवलस्य घ्या भूर्योऽसि औयत इत्यादौ यकोऽपि अन्वत्वापत्ते। गर्गादिस्तु गर्ग वत्स आकृति सङ्कृति अज व्याघ्रपद वेदभृत् वीणायाम पुलस्ति विलस्ति रेभ अग्निवेश शङ्ख शट अवट धूम वर्म्मिन् धनञ्जय टच विश्वावसु जवमान लोहित संशित बभ्रु मण्डु मङ्क्षु मङ्कु मन्तु बोध शम्भु नितु गुग्गुलु जिगीषु मन्यु तन्तु इन्द्र मनायी सनावी मनु कत्यक रुच तनुच तरुच तण्ड वतण्ड कपितक कुरुकत सकल देवहू काण्व गोकाच अगस्ति कुण्डली अनड्वाह यज्ञवल्क पर्णवल्क जात विवीहित वृष गणनावह गण शण्डिल मुद्गल मुषल पराशर जतूकर्ण मन्थित अश्मरथ शर्कराक्ष पुतिमास स्थूरा अवरका पिङ्गल कृष्ण गोलुन्द उलूक तितिक्ष भिषज् विष्णज भण्डिल दन्त किकत एकलू पिप्पलु वृहदग्नि जमदग्नि सुलोभिन् कुटीषु पाण्डु इत्यादि। ८७। नडादिमाह। नडस्यापत्यं नाडायन. ऋषिरपि एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादि स्यादित्यत आह गार्गायण. दाक्षायणीति गर्गस्यापत्य गार्ग्य गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण अत्र ण्यद्यचौ चेत्यत आकारवर्जनात् ण्यस्य लोपो न स्यात्। एव दक्षस्यापत्य दाक्षि. दाक्षे रप्यपत्यं दाक्षायणो अत यणोर्लोप इति इकारलोप षित्वादीप्। नडादिस्तु। नड अश्व अश्मन् शङ्ख विद पुट रोहिण खर्ज्जूर खरुप भडिल भडित भण्डिल भण्डित प्रकृति वामदच अनुग्रीवा काश काण कौशल गोलाच अर्कश्वन् वलसद चक्र कुल श्रविष्ठा धविविन् गोमिन् श्याम धूम धूस वाग्मिन् विश्वानर कूट जल वड ग्रीष्म अर्ह वृच विशम्प विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य वाप्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक सुमनस् ओजस् इस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक इविस उदक नमक सप्तन् राजन्यतिक प्राण नव सायक दास मित्र द्वीप पिञ्जर पिङ्गल किङ्कर कातर काखल काश्य काव्य अज अमुष्य अमित्र लिप्त चित्र कुमार लोह मूर्द्ध स्तम्भ शिंशपा अग्र श्रण शकट टक शलभ मिमत ऋच् जल इन्ध जलन्धर युगन्धर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चरक वदर अश्मल खरुप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुम्बर शोण आलोह मण्डप इत्यादि। कुञ्जादिस्त्रिकादिश्च नडादावन्तर्गणौ ॥ ११६ ॥ पितृष्वस्रादिमाह। पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीय एव मातृष्वस्रीय' स्त्रिया पैतृष्वस्रीया षित्वाभावादाविव। पितृष्वस्रादिस्तु। पितृष्वसा मातृष्वसा भ्राता चतुष्टयमिति। रैवत्यादिमाह। रैवत्या अपत्यं रैवतिक. एवम् आश्वपालिकः। रैवत्यादिस्तु। रैवती अश्वपाल द्वारपाल मणिपाल

वृक वृष्णिक वृकग्राह कर्णग्राह कुक्कुटाच ॥ ९ ॥ शेषमाहुः। यदोरपत्यं यादव अत्र न्वौर्लौपौताविति उकारस्य औकारेऽव् अङ्गिरसोऽपत्य आङ्गिरस एव रघोः राघवः उपगोः औपगव पशोः पाशव. इत्यादि। न्वौर्लौपौतावित्यनेन प्राप्त मणीप निषेधयति ॥ २३ ॥

श्रीरा टी—ओच औच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तश्च क्रश्च तौ तक्रतौ तक्रतोर्य. तक्रद्दय तक्रद्दयश्च कश्च श्च ते। वाभ्रव्य. इति वभ्रोरन्तरापत्य ण. न्वौर्लौपौताविति उवर्णस्यौकार यस्याज्वद्भावात् यलायवायाव इत्यवादेश कौशिक एवाभिधानम् अन्यत्र वाभ्रव तनुस्थाने तन्तुरिति पठत्यपर। कती मुनिविशेष. तस्यानन्तरापत्य कात्य स्त्रिया कात्यायनी। कण्वादे प्रयोजनमग्रे वक्ष्यति। गर्गादेराकृतिगणत्वात् रामरथशब्दं कण्वादौ ज्ञातव्य रामरथस्यापत्य रामरथ्य व्ये तु रामरथाः स्त्रिया रामरथ्यायनी रामरथी रामरथ्यस्यापत्य युवा रामरथ्यायन रामरथस्य छात्रा रामरथा सङ्घाङ्कघोषलक्षणानि रामरथानि रामरथशब्दादगोत्रेऽप्युपचारात्। कुर्वादेरणिङ्गौराजश्वशुरात्त्वनिन्मनोऽस्तु सश्च। कुर्वादेर्गोत्रेऽगोत्रे च णप्रोषित् स्यात् ख इत्यर्थ गौराजश्वशुरेभ्यस्तु अनित् इत्शून्यो य इत्यर्थ। मनोऽस्तु यथोगौ सश्च न इत्। कुरोरपत्य कौरव्य कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रिया कौरव्यायणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः। एव लाक्षण. लाक्षायण्यौ लाक्षायण्याः स्त्रिया लाक्षण्या इत्यादि। कुर्वादिर्यथा। कुरु करि गर्ग गर्गेकाकूट शकल शलाका सत्यङ्कारम्। शाक शुभ्रोमतिमङ्कुष तथा लक्षणवडभीकारम्। एवकार कैशोरि रथकारकश्च पट्टिका। पिण्डीमूलेन्द्रजालौ राकेशकम्बुकविधारक। एकजित् स्यात् न सन्यायश्च पिटमत् पथिकारिणौ। छन्ना भर्त्ता शूर्पनार्यो दामोष्णिषि विनस्तथा। भर्तु. श्यावरथ. श्यावपुत्र. सेनान्तदा मता। कारव क्षत्रिये सम्राट् केशिन्या केशिनो भवेत्। न्येभ्रातुर्वर्म तस्यैव वेन केनचिदीरित। यमादित्यावदितिश्चैवा पश्वाद्यादिपतिर्दिति। पश्वश्वकुलराष्ट्रार्यमणवास्तु धन वसु। विद्याशतनवश्चैव प्राणधान्य सभाजगत्। रथकारशब्दोऽत्र जातिवचन। शिल्पिवचनस्तु कारुत्वेन एव प्राप्ते। शके भवतीति शक भूरिह पाठवलाच्छकारागम.। हारिषेण वैष्वक्सैन्य. वाह्वादित्वात् हारिषेणि वैष्वक्सेनि एव ताम्रवाप्य. ताम्रवापिरित्यादि। सम्राजोऽपत्य साम्राज्य क्षत्रिय अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्राजि केशिन्या अपत्य कैशिन्य णे केशिनादेश. अन्यथा पुवद्भावे कैश्य स्यात्। भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः णस्य वम् प्रिटष्यसादित्वात् भ्रातीय, कस्यचिन्मते वेणशब्दस्य

कुर्वादित्वात्, वैख्य तथा च वैख्यं पृथु हैहयमर्जुनश्च इति। वैणाच्छान्दसीति पाणिनिसूत्राच्छान्दसमिदम्। यमस्यापत्यं याम्य आदित्यस्यापत्यम् आदित्य ण्ये यलोप अदितेरपत्यम् आदित्य प्राजापत्य एव वैश्वपत्य दितेरपत्य दैत्य: पश्वा-द्यादिपतेस्तु पाशुपत जागत्पतम् इति कुर्वादि। गोरपत्य गव्य राज्ञोऽपत्यं राजन्य चत्रियेऽभिधानम्, अन्यत्र राजन मनवर्जेत्यादिना नियमेन न नलोप इनण्य इति नियमान्न उङ्लोप श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य्य संज्ञाया बाह्वादित्वात् श्वाशुरि मनोरपत्यं मनुष्य ये सन् न इत्। नाडायन इति नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम्। नडादि-र्यथा। नड भक्खित रौहिण शङ्खपुट पद काण चर गिरि चक्र कुटम्। विट काश वर्न कुल धूम जन्म किर चित्र सुर खडलोह नरम्। भडिली भडली भडित प्रक्रन्श्वपत्नी ममक खदिरी मिमत। चरक शकट सुलभी वदर स्थिरक खरप. सुमनोऽजजना। शायक दासक किङ्कर दुर्ग कातर काखल पिङ्गल धूमम्। मण्डिल कौशल्य सुपक्क विशाख सातप चुपमश्वविशष्पम्। मूज खरूप खञ्जाल वामो दर्भो धरित्रिण। अश्मा गोली च गोलाच जलन्धर युगन्धरा। कुमार शिंशपा काव्यो वौचार्हाविति सैतिको आनडूह्यार्जुनो दण्डीश्यामो वाम्मो च सप्तम। इन्द्रा-मुष्यो निगु काश्यो राजव्यातीकपिञ्जरा। द्वीप प्राणो दास मित्रो मुञ्जाप दण शूद्रका। अनुग्रीव श्रविष्ठा च विश्वानरश्च हसक। मण्डपा कश्मलस्तम्ब खर्जूर चमसश्च ऋक्। ग्रीष्मो हस्तो वैश्रवाप्यौ सुक्रत श्रोणकामुकौ। ब्राह्मणोडुम्बरा नोह द्रोणजीवन्त पर्वता। सम्भोऽश्वलोप्रदण्ड स्यात् शलङ्कुस्तु ह्यकौशिके। वाशिष्ठे तु वर्णविप्रे क्रणाजातस्तु पूरुषे। दर्भ आग्रायणो भर्गस्त्रैगर्त्ते शुनकस्तथा। वत्से ऋषावग्निशर्मा स्याच्छरद्वांस्तु भार्गवे। भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाज शपस्तथा। आत्रेयेऽथ आयणो च क्रौष्टोकस्तुक् सदा मत। णगन्ता णगन्ताश्च गोत्रार्थो. णगन्ताश्च हरितादय.। शिंशपाया अपत्यमित्यर्थे। आद्यचो णित्ते शिंशपादाश्रयो दीर्घसव-र्देविकानाम्। शिंशपादीना णित्ते परे आद्यच स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शांशपा-यन: आनडुह्य इति गर्गादि णगन्त: अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनायन बाह्वादित्वा-दार्जुनि। एवं सात्तायन सात्ति पञ्चानामपत्य पाञ्चायन बाह्वादित्वात् पाञ्चि.। वैख्य इति वेणो नाम राजर्षिस्तस्यापत्य इञेऽकोशलाजादेरिति ण्यङ् वैण्यस्तस्या-पत्यं युवा वैण्यायन: अतएव ण्यट्र चत्रियार्षेभ्य इति न लुक्। द्रौणा-यणोऽश्वत्थामा इति तु पुत्रे पौत्रत्वोपचारात्। शलङ्कोरन्तरापत्य शालङ्कायण: आयने चलो लोप:। इदम कौशिके कौशिके तु बाह्वादि शानायनो वाशिष्ठ:

अन्यत्र वानि: कार्ष्णायनी विप्र अन्यत्र कार्ष्णि: जातस्यान्तरापत्यं जातायन पुमान् पुरुष इति किं जाताया अन्तरापत्यं जातेयि. प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम्। दार्भायण आग्रायण अन्यत्र दार्भि भार्गायण त्रैगर्त्ते अन्यत्र भार्गि. शौनकायनी वात्स्य अन्यत्र शौनक' विदादित्वात् ट्न आग्निशर्मायण ऋषि अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्मि शारद्वतायनी भार्गव अन्यत्र शारद्वत विदादित्वात् ट्न आत्रेयायणी भरद्वाज अन्यत्रात्रेयि भारद्वाजायन शापायनशात्रेय अन्यत्र भारद्वाज ऋषिण' शापि अत. णि क्रौष्टीरपत्यं क्रौष्टायन उञी लुक् णायने इदमकौशिक इति कश्चित्। गोत्रविहितणान्ताऽगोत्रविहितणान्ताश्च नडादौ पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्यय'। मूले गार्ग्यायण' इति गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यं तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे णायन' आति न णस्य लोप एव वात्स्यायन इत्यादि। मूले दाचायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्यं युवा दाचायण' एव प्लाचायण इत्यादि स्त्रिया गर्गस्यापत्यं यूनी गार्गी गार्ग्यायणी दाचीति स्त्रिया युवत्वनिषेधात् दाचायणी तु दक्षस्यापत्यं दाचायण स्त्रिया षित्वादीप्। गोत्रार्थ इति किं सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौमि। सुतङ्गमस्य निवास सौतङ्गमि-स्तस्यापत्यं सौतङ्गम. शेष ण एव ट्नान्ता हरितादय' हरितस्यान्तरापत्यं हारित विदाद्यन्तर्गणत्वात् गोत्रे ट्न तस्यापत्यं युवा हारितायन परस्त्रिया अपत्यं पार-शरस्तस्यापत्यं युवा पाराशरायण इत्यादि। बाल्यादे. णायनस्य लुक्। बाल्यादे. परस्य णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात्। बालस्यान्तरापत्यं बालि तस्यापत्यं युवा बालि। एवमुदीचोऽपत्यम् औदच्चिस्तस्यापत्यं युवा औदच्चिरित्यादि। बाल्यादि-र्यथा। बालिरौदच्चि भौलिङ्गि सात्यकामि च सात्यकि.। औदङ्क्यौद मयौद शुङ्गि शालङ्कयस्तथा। गौपासङ्गौदमयी च देवस्थान्यौद्गायनी। श्वाफल्की दच्चिती-वाह चितिश्चैवौज्जिहायनि। पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुयवाणि। णान्तानामेषां प्राचां णेश्चार्वैङ्गादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राच्यार्थं पृथगुपादानम्। प्राचां णेश्चाह वैङ्गादे. वैङ्गाद्ये। प्राचां गोत्रे य णिसदन्तात् यूनि विहितस्य णायनस्य लुक् स्यात् न तु वैङ्गादे। पन्नागारस्यापत्यं पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारि। वैङ्गादेस्तु विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गि: तस्यापत्यं युवा वैङ्गायन। धारणस्यान्तरापत्यं धारणि तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि। वैङ्गि धारणि बाल्मीकि देवप्राणा-र्हतिस्तथा। तौम्रस्या सुविदेवौहि पौष्विवैरकिवैकनि। कारेणपादि वैकर्णी कालिङ्गा हसकी तथा। चापेटक्यासिबान्धी पौष्करसादिश्च नैयमि:। देवमत्यन्दि

इञ्‌प्रती तथा दैवयज्ञिसंत'। न भरतगोत्राच। प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहि-तस्य लुक् स्यात्। अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनिस्तस्यापत्य युवा आर्जुनायन. पूर्वस्य बाधकोऽयम्। पैतृष्वसीय इत्यादि पितृष्वसुरपत्यमिति वाक्यं छीय. षित्वाद् ङिः स्त्रियां पैतृष्वसीया पैतृष्वसीया भार्य्या इत्यादि पितृष्वसा तथा मातृष्वसा भ्रातु-रनित् भवेत्। कुत्साया वायषिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भव। भ्रातृशब्दात् छीयो षित् तेन भ्रात्रीयभार्य्य. इति सौवीरगोत्रसम्भवो चायनि. कुत्साया पितृष्वस्रादौ पठ्यते तस्मादपि अषिच्छीयः। यमुन्दस्यापत्य यामुन्दायनिः तस्यापत्य युवा नित्य मामुन्दा यनीयो जाल्म. रेवत्यादित्वात् यामुन्दायनिक. एव सौयामायनीय' सौयामायनिकः वार्ष्यायनीय' वार्ष्यायनिक.। तथाच यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यस्तेभ्य किञ्. स्मृता.। सौवीरेषु च कुत्सायात् द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत्। इति महावृत्ति द्वौ छीय-षिकौ। षित्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम्। रैवतिक. इति रेवत्या अपत्यम् इति वाक्य यचोरित्यादिना ईकारलोप ङिश्च स्त्रियाम्। रैवतिकौ आश्वपालिक इति अश्व पालयतीति अश्वपाल. षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम्। रेवत्याश्वमणिद्वारपूर्व-पालोऽथ कुत्सने। गोत्रस्त्रियश्च बाहुल्याद् वृद्धा. सौवीरगोत्रजा। कर्णभ्रातृवकयाङ्गौ कुकुटास्यस्तथैव च। वृकवञ्चौ सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगत। अश्वमणिद्वारेभ्य. पालो रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्वत्तु अश्वपाली मणिपाली। द्वारपालीति स्त्रीलिङ्ग-मङ्गीकरोति न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देश। अथानन्तरं गोत्रविहितत्याला-स्त्रिलिङ्गा: कुत्साया पठ्यन्ते गार्ग्या अपत्य युवा गार्गिक ग्लुचुकायनेरपत्य युवा ग्लौचुकायनिको जाल्म मिमतादित्वात् गार्ग्य. ग्लौचुकायनश्च जाल्म। गोत्र इति किं कारिकेयो जाल्मः स्त्रिय' इति किम् औपगवि. कुत्सायामिति कि गार्गेयो मानवक.। कुत्सन इत्येव सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते भाग-वित्तस्यान्तरापत्य भागवित्तिस्तस्यान्तरापत्यं युवा भागवित्तिको जाल्म बाहुल्यात् पक्षे यथा प्राप्तं भागवित्तायनो जाल्म.। तृणविन्दोरन्तरापत्य तार्णविन्दव तस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविकः। आकशावस्यान्तरापत्यम् अवन्त्यादिराकृतिगणत्वात् आक-शायेयः तस्यापत्य युवा आकशायेयिकः अन्ये तु अवन्त्यादिपठितत्वात् आकशायन-शब्दस्यैव आकाशायनेयिको जाल्म' इति वदन्ति तन्न तथाचाहुः भागपूर्वपदो वित्ति-र्द्वितीयस्तार्णविन्दव। तृतीयस्त्वाकशायेयो गोत्रात् ठग्बहुल तत इति परे। ठक् षिक। उद्दिष्टद्वयमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थं सौवीरगोत्रज इति किम् औपगविर्जाल्म. कुत्सायामिति किं भागवित्तायनो मानवकः। शिवाद्युदाहरति यादव इति यदुर्नाम

४२४। मन्वर्जान् वर्म्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनोऽपत्यणोऽविकारणाभावकर्म्मय ईने न नलोपः।

मन्वर्जान् वर्म्मोक्षस्येन' ६।, अन ६।, अध्वात्मन. ६।, अपत्यणे ७।, अविकारणाभावकर्मये ७।, ईने ७।, न ।१।, नलोप १।।

मन्वर्जस्यानो वर्म्मण उक्ष्णः स्यात् परस्येनस्यापत्यार्थ-णो अनो विकारार्थवर्जे णे भावकर्म्मार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनोरीने, नलोपो न स्यात्। याज्वनः भाद्रवर्म्मणः औक्ष्णः चाक्रिणः। शैवः वाग्मिष्ठः।

कश्चित् तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे णः' आङ्गिरस इति अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्य मुनौ तु शिवादित्वात् एवम् औपगव' माधव' मारीच इत्यादि॥ ४२३॥

मन' वर्जयतीति मन्वर्ज ढात् यण् मन्वर्जश्चासौ अन् चेति मन्वर्जान्। स' सयोग स्यादिन् स्येन् मन्वर्जान् च वर्मन् उक्षन् च स्येन् च मन्वर्जान्वर्म्मोक्षस्येन् तस्य। अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य। अपत्ये णा' अपत्यणा. तस्मिन्। न विकारोऽविकार अविकारे णा' अविकारण भावश्च कर्म्म च भावकर्म्मणी न भावकर्म्मणी अभावकर्म्मणी अभावकर्म्मणोर्यं अभावकर्म्मय। अविकारणाश्च अभावकर्म्मयश्चेति अविकारणाभावकर्म्मय तस्मिन् विकारार्थवर्जणेषु सर्वेषामनन्ताना नलोपनिषेधे अपत्यणे मनन्तस्य नलोपार्थमाह मन्वर्जानिति। अपत्यणे परे मन्वर्जस्यैव अनन्तस्य नलोपो न स्यात्। मनन्तस्य तु नलोप' स्यादेव। अपत्यार्थादन्यत्र मनन्तस्यापि नलोपो न स्यात्। मनन्तवर्जनात् वर्म्मणोऽपि नलोपे सिद्धे तस्य नलोपनिषेधार्थं पुनर्वर्म्मणो ग्रहणम्। उक्ष्णस्तु इह ग्रहण' नियमार्थमेव तेन उक्ष्णोऽपत्यार्थणे एव नलोपो न स्यात् अन्यार्थणे तु नलोप' स्यादेवेति। यथा उक्ष्णोऽपत्य औक्ष्णम्। अन्यत्र उक्ष्ण' इदम् औक्ष' चर्म्म। यज्वनोऽपत्य याज्वन. शेषत्वात् णे कृते अनेन नलोपनिषेध.। मनन्तस्य तु सौपाम: भाद्रपाम.। हित नाम्नस्तु नलोपो वा वक्तव्य'। हैतनाम्न' हैतनाम: भद्रवर्म्मणोऽपत्य' भाद्रवर्म्मण' उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्ण' इत्यत्र हन् यत् ष्ट्त राज्ञामिति उङ्लोप'। चक्रिणोऽपत्य' चाक्रिण. एव' प्राङ्गिन: दाण्डिन [illegible] विकारार्थवर्जे णे यथा ब्रह्मणो

आत: ब्रह्म वेत्ति इत्यर्थे वा ढघेकादिति षो ब्राह्मण'। एवं साम इद सामनम् अत्र मनन्तस्यापि वर्जनं नास्ति। युन इदं यौवनं माघवनं चर्म्मण इदं चार्म्मणम्। युन: सङ्कोचे चर्म्मण' कोषे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न वा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् नलोपनिषेधो न स्यात्। यौव सङ्कोच। चार्म्म कोष.। ब्रह्मणोऽय ब्राह्मी मन्त्र। विकारार्थे षो तु हैम्नो विकार हैम अश्मनो विकार आश्म'। अन्यत्र हैमनम् आश्मनम्। भावकर्मार्थवर्जे षो मूर्द्धनि भवो मूर्द्धन्य सामनि साधु सामान्य ब्रह्मणि साधु: ब्रह्मण्य:। भावकर्मणे तु राज्ञो भाव कर्म वा राज्यम् एव सौदाम्यम् अध्यात्मनोरीने यथा अध्वनि साधु अध्वनीन' एवम् आत्मनीन. एवम् अध्वन्य अत्र तु अनन्तत्वादभावकर्म्मणे सामान्यान्नलोपनिषेध। शिवस्यापत्य शैव एवं वाशिष्ठ'। शिवादिस्तु। शिव तक्षन् गङ्गा विपाशा कुञ्जा कोकिला प्रोष्ठ वतण्ड पिष्ट मयूर कर्ण खर्जूरक भूरि सन्धि मुनि कुठार अनभिम्लान ककुत्स्थ सुपिष्ट ऋष्टिषेण यस्कभूमि इला सपत्नी जरत्कारु पैष्टिक चण्ड कुम्भ कहोड। ककुभ बोध पीवर तृण कर्ण चीरहृद जलहृद परिषिक गोभिल जटिलक बधिरक सुप्तरिक वृष्णिक खञ्जारक खञ्जाल रेख लेख वर्त्तुल पिपाक इक्ष्वाकु नडाक ऊर्ण-नाभ उत्केशा रोहितिका आर्य्यश्वेता लघ वशिष्ठ त्वच अक्षस्थूल किनन्दन विरूपाक्ष इत्यादि ॥ ६२ ॥ यस्कादिर्विदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ ॥ ४२४ ॥

श्रीरा टी—मनं वर्जयतीति मन्वर्ज स चासौ अन् चेति मन्वर्जान् स च वर्म्मा च उक्षा च स्येन् च (स्यादिन् स्येन्) तत् मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन् तस्य अध्वा च आत्मा च तयस्य न विकारोऽविकारस्तस्मिन् णा अविकारण। भावश्च कर्म च ते भावकर्मणी न भाव कर्मणी अभावकर्मणी तयोर्य अभावकर्मण पश्चात् अवि-कारणश्च अभावकर्मणश्च तत्तस्मिन्। याज्वन इति यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे ण' न्वोर्लोपौतो तेऽक्ये इति प्राप्तलोपोऽनेन निषिध्यते मन्वर्ज इति किं भाद्रसाम सौसाम' अपत्यण इति किं चर्म्मणो परिवृतो रथ: चार्म्मणो रथ' मन्वर्जानित्युक्ते वर्म्मणो वर्जने प्राप्ते वर्म्मग्रहणादाह भाद्रवर्म्मण: इति भद्रवर्म्मणोऽपत्यम् इति वाक्य एव शार्ववर्मण. इत्यादि औक्ष इत्यादि। यद्यपि मन्वर्जेत्यनेन नलोप प्रतिषेधा-द्युक्षोऽपि प्रतिषेध: सिध्यति तथाप्युक्ष. पृथग्ग्रहण एवं ज्ञापयति अपत्यणाति-रिक्ते णे नलोपनिषेधो न भवति तेन औक्षा पदमित्यत्रानो विकारणे निषेधो न स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्य न्वेनो न नलोप.। अस्य सूत्रस्य योगविभाग. कर्त्तव्य. तेन क्वचिदन्यत्रापि तथाहि। ब्रह्मणो जातापवत्सरे।

ब्रह्मणोऽपत्यणे नलोपो न स्यात् जातौ । ब्रह्मण: अपत्यं ब्राह्मणो जाति: अपत्यण इति किं ब्राह्मी नामौषधिजाति: जातौ किं ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति । पथि गथि गाथि कैशि विदथिनो वा तु हितनाम्न' । एषामपत्यणे नलोपो न स्यात् हितनाम्नस्तु वा । पाथिनोऽपत्य पाथिन' गाथिन' कैशिन वैदथिन' । हित-नाम्नोऽपत्य हैतनाम । इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनो नस्य लोप: स्यात् न तु कलाप्यादे: अनपत्यणे परे स्त्रग्विण इद स्राग्विण: मैधाविन' अपत्ये तु मेधाव इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् कलापी पीठसर्पि षु कुथुमी तैतिली तथा । जाजली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखण्डिनौ । कलाप्यादौ शिलाली च नवशब्दा: प्रकीर्त्तिता । कर्मचर्मणोरताच्छील्यकोषयो । ताच्छील्य-भिन्ने कर्मण कोषभिन्ने चर्मणो नलोपो न स्यात् । कार्मण: चार्मण' अताच्छील्य-कोषयोरिति किं कार्मं कर्मशील चार्मं कोष' । दण्डिहस्तिन. णायने जिह्मा-शिवासिनोऽस्तु णेयायन्यो । दण्डिनो हस्तिनश्च णायने नलोपो न स्यात् जिह्मा-शिवासिनोस्तु क्रमात् णेयायन्यो दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायन: एवं हास्तिनायन: जैह्माशिनेय वासिनायनि' । अथर्वण' णिके । अथर्वणा कृतो ग्रन्थ: अथर्वा-णमधीते वेत्ति वा आथर्वणिक' । शैवा इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् । शिव तक्ष गङ्गा ककुभो मयूरो वलण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्का. । पृथा विपाशा तृणकर्ण कुम्भा मण्डूक वौधान भिमान चण्डा' । इक्ष्वाक खञ्जावक रेखकर्णा' खञ्जाल कोलच सुपिष्ट पीला । खदूरको मूमिखता कपिष्टा. पिञ्जारको हृणाक कौकिलिला । पटको वर्त्तन शोफो विरूपाक्ष कखन्वन. । मञ्जीरको जरत्कारु-कहोडा लेख पीवरा. । अयस्थुणो वधिरक ऋत्कैया प्रोष्ठवर्त्तुलो । क्रुञ्चा जटि-लको गोभिलकोत्कुर्य्यौ मनन्दन' । खजूरको नभिम्लान' ककुत्स्थ' पौष्टिक-स्तथा । ऋषिषेण कुठाराख्य श्वेत लोहितिका अपि । ऊर्णनामश्च पिठक: सपत्नी प्रोष्ठिकस्तथा । तक्षशाखा जलङ्कद कुरुस्यन्दक इत्थय । अजन्ता मानुषी सञ्ज्ञा नदीसञ्ज्ञा मता इह । भारद्वाजे तु शुङ्ग' स्यादात्रेये कृगलो मत. । वाम्यत् विकर्णोऽथ चौरङ्कद: परिषकोऽपि च । दशरथोऽथ कुलीनश्च कन्याया' णो भवे-त्तथा । विवेश्यास्त्रिवणो विश्रवसस्तु वरणोऽपि च । विश्रवणो मनोर्षा सन् मण-स्तनमाणव. । इहादन्तानां णाड: णिवाधनार्थं इत्रजिकारान्ताना स्त्रीत्वान्तानां णेयवाधनार्थं. तक्षन् शब्दस्य कारुवाचकत्वात् णिवाधनार्थं. तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्ण: मनुष्यजाम् इति अनण्त्वात् नलोपो न स्यात् कुर्वादित्वात् ताक्षण्य. । गङ्गाया

अपत्यं गार्ग्यः। अश्वादित्वात् गार्ग्यकः तिकादित्वात् गार्ग्यायणिः। पीलाया अपत्यं पैलः अश्वादेराकृतिगणत्वात् पैलेयः परे तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशत इति न्यायात् इत्याहुः एवं शाल्वाया अप्यूहनीयम् जरत्कारुशब्द उदक-सन्वादिपाठात्। ऋषिविशेषशब्दस्यानन्तत्वात् णिबाधनार्थः। कुरुवंशोत्पन्ना ऋषिवाचकाः अन्धकवंशोत्पन्ना हृष्णिवंशोत्पन्नाश्च सर्वे शिवादौ पठ्यन्ते। कुरौ नाकुल साहदेव ऋषि"। मूले वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एवं वैश्वामित्र.। अन्धकस्य श्वाफल्क तौरस। हृष्णे वासुदेव. आनिरुद्ध इत्यादि। ननु सर्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुर्वन्धकहृष्णिवंशवाचकानां कथं शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनं यद्वा ऋषेरना-दित्वात् कुर्वन्धकहृष्णिवंशा एवानादयः। अतएव तेभ्यस्त्वविधानमित्यदोषः। अवृद्धानां मानुषीसंज्ञानां तावत्, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः शैचितः गौतमः। अवृद्धानां नदीसंज्ञकानां तावत्, यमुनाया अपत्यं यामुनः इरावत्या अपत्यम् ऐरा-वतः नार्म्मदः इत्यादि। अवृद्धा इति किं वासवदत्तेयः चान्द्रभागेयः शुङ्गस्यापत्यं शौङ्गो भारद्वाजः अन्यत्र शौङ्गिः। छगलस्यापत्यं छागलः आत्रेयः अन्यत्र छागला-यनिः विकर्णस्यापत्यं वैकर्णो वात्स्यः अन्यत्र वैकर्णिः कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः व्यासश्च। विवेण्या अपत्यं वैवेणः। विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणो रावणः वैश्रवणश्च मनोरपत्यं इत्यर्थे ष्णः तस्मिन्नणो सन् वा न इत् मानुषः पक्षे मानवः इति। विदादेर्गोत्रेऽनृषेस्त्वानन्तर्य्ये ट्ण्। विदस्यान्तरापत्यं वैदः और्वः स्त्रियां षित्वादीप् वैदी इत्यादि। विदादिर्यथा। विद उर्वो भरद्वाजः किलात कुशिको हरित्। [illegible] काश्यपापस्तम्बौ हर्यश्वौ भरौ। कुचवारशरद्वन्तौ रथन्तर-गविष्ठिरौ। ऋषिषेणश्च किन्दर्भो मठरोऽथ विविष्टपि। पुनर्भूर्दुहितापुत्र प्रति-बोधननान्दरौ। हर्य्यश्च प्रियको धेनुर्बध्योगशुनकावपि। ऋतभागश्च किन्दासो व्ययस्काकोकरावपि। महाकुल. पृदाकुश्च निषादोऽथ परस्त्रिया। परशुष्टे स्वाङ्गीपवक. शिशुभामकविन्दवः। अश्वावतारश्यामाकसुपर्णा समुदीरिता। अत्र ये शब्दा अनृषिवाचकास्तेभ्यो गोत्रवाचकेभ्योऽन्तरापत्य एव ट्ण्। अतएव पौत्र. पौनर्भव. दौहित्र इत्यादि। ननु कथं, वा कुशिकास्यान्तरापत्यं कौशिको विश्वा-मित्रः कथं वा व्यवहितापत्ये इन्द्रहर्नाम सप्तमः काश्यपानां ष्वं लुगिति चेत् सत्यं क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषित्वेन भवितव्यम् अथवा वसेदमित्यर्थे ष्णेन। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः ट्ण् परशवादेश.। अत्र परस्त्री-

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातुर्ङुर्णे ।

सङ्ख्या स-भद्रात् ५।, मातु. ६।, ङुर् ।१।, णे ७।।

द्वैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीया स्त्री वाच्या अतएव पारशवी विदुर तथाच पारशव पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकार । अर्थान्तरे तु पारस्त्रै-णेय बाह्वादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्य वैदिरित्यादौ णि न तु ऋषिणा । यद्यपि शिवादित्वात् णे कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादे पृथक् टृविधान मवद्धाध-नार्थम् । उत्सादे । उत्सादेष्ट्र स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये । उत्सस्यान्तरापत्यम् औत्स' जानपद इत्यादि उत्सादिर्यथा—उत्सो जनपदविनदौ धन्वा विकाच महा-नट तरुण' धेनु । भरत महानस पृथिवी देव' पक्तिर्जगती कुरुपञ्चालम् । उद-प्राणौ महाप्राण' ककुभस्तनुनो महान् । इन्द्रावसान विकारविष्टपुणिगनष्टम' । उशीनर' सुवर्णश्च भल्लकीयो रथन्तर' । बृहन्माध्यन्दिनश्चाथ सत्वतो नुण् भवेदिह । उदस्थानन्त् देशे से वयस्कोऽ शे वृषभत' । शेषोऽवृत्ते समाख्यात शेष' अयं प्रयोगत । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थे कौरव' इति जयादित्य' । सत्वतशब्दो वत्वन्तस्तस्य टृ' नुण् सत्वतोऽपत्य सात्वन्त पाठबलात् उदस्थाने भव औदस्थानो देश । अदेशे तु उदस्थान' कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानि । वृषद-शब्दोऽ'शे वाच्ये टृ' वार्षद अनशे त वार्षद णा । ननु णटृयो को विशेष' इति चेत सत्य णान्तवार्षदस्य सङ्के वार्षदक' । टृान्तस्य तु वार्षद इति विशेष । अवृत्त इति वृत्त छन्द तस्मिन शेष अवृत्त इति किं शैषो विष्टविति ऋतुनचवादिति ण तस्माद्विकारे मयट शैषमयं टृान्ताद्विकारे शैषमिति विशेष ॥ ४२४ ॥

सङ्ख्यावाचकेभ्य समो भद्राच्च परस्य मातृशब्दस्य ङुर् स्यात णे ङित्यादन्त्यस्य स्थाने । ङुरो रेफस्य विसर्गाभाव' स्पष्टार्थ द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुर' । अत्र तद्धि-तार्थे विषये द्विगौ शेषत्वात् णे कृते एकपदीभावात द्विरिकारस्य वृद्धि । एवं तिसृणा मातृणामपत्य त्रैमातुर', षणां मातृणामपत्य' षाण्मातुर' समातुरपत्य' सामातुर' एवं भाद्रमातुर' ॥ ४२५ ॥

श्रीरा-टी—सङ्ख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात् सङ्ख्यावाचकात् समो भद्राच्च मातृशब्दस्य ङुर् स्यात् णे । ङित्वादन्त्यस्य सौवत्वान्न वि: द्वैमातुर इति द्वयोर्मात्रो-रपत्यमिति वाक्य' शेषात् णः एवं षाण्मातुर' ॥ ४२५ ॥

४२६। नन् पुंस्त्रियोः।

नन् ।१।, पुंस्त्रियोः ६॥।

पौंस्नः स्त्रैणः।

४२७। कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीत्वेऽपत्ये।

कुञ्जादे ५।, णायन्य १।, अस्त्रीत्वे ७।, अपत्ये ७।।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च त्वे।
कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः। स्त्रीत्वे तु। कौञ्जायनी कुञ्जायनाः।

अनयोर्नन् स्यात् णे नित्त्वादन्ते। नकारोऽदन्तः। पुंसोऽपत्यं पौंस्नः तत्र णे परे पुम्स्शब्दस्य ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्तत्वाभावात् सकारस्य लोपो न स्यात्। यर्योर्लोप इति नकारस्य अकारलोपः। स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः एवम् इदमाद्यर्थे णे कृतेऽपि नन् स्यादेव। तेन पुंस इदं पौंस्नम् कर्म। स्त्रिया इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम्॥ ४२६॥

श्रीरा-टी—पुमांश्च स्त्री च ते तयोः॥ ४२६॥

स्त्री च त्वश्च स्त्रीत्वं न स्त्रीत्वम् अस्त्रीत्वं तस्मिन्। कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गणः। कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः णित्त्वाद् वृद्धिः। ब्रध्नस्यापत्यं ब्राध्नायन्यः स्त्रीत्वे तु कुञ्जस्य स्त्र्यपत्यं कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायना इत्युभयत्र नडादित्वात् णायन एव। केचित्तु कुञ्जादेः प्रथमापत्ये णायन्यः णायनोऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् णिरेव तेन कुञ्जस्य प्रथमापत्यं कौञ्जिरिति प्राहुः। कुञ्जादिस्तु। कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् लोमन् गण शट शाक शुण्डा शुभा विपाश् स्कन्द स्कम्भ इत्यादि ।१३। तिकादिर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् अपत्यार्थे णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्यवद्वारीतिवत् णायनान्तात् स्वार्थे णिः। यथा तिकस्यापत्यं तैकायनिः। तिकादिस्तु। तिक कितव संज्ञा बाल शिखा आढ्या कौशल्या सैन्धव सुञ्ज रूप्य ग्राम्य नीड कुरु देवरथ तक्षिल औरस लाङ्कट कोकच चरियार्थ कौरव्य गोकर्ण भौरिकि भौलिकि तैकयत चैकयत वैकयत सैकयत ध्वाजयत चन्द्रमस् उरस् अमित शुभ गङ्गा वारुण्या बन्ध आवटी वद्यका खल्यका खोमका सुयामन उदन्य यज्ञवल्क गवेठ काकण्टर काक लङ्का चर्मिण इत्यादि।४७। एव त्यदादिर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्यार्थे ष्णि.। यथा तस्यापत्यं तादायनि एवं यादायनि.। कैमायनि एवञ्च त्यदादि' ष्णिवादयन्तर्गणत्वात् ष्ण। यथा त्यस्यापत्य त्याद याद. कैम ॥ ४२७ ॥

श्रीरा टी—स्त्री च त्व च स्त्रीत्वे न स्त्रीत्वम् अस्त्रीत्वं तस्मिन्। अपत्यग्रहण पूर्वेण सामान्यविधानात् अत्र नडादान्तर्गणे आयन्येन आयनो बाध्यते तेनानन्तरापत्ये कौञ्जि. कौञ्जायन्य इति कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् एव ब्राध्नायन्य। कुञ्जादि-र्यथा। कुञ्जी ब्रध्नो बुधो लोम भस्म शङ्ख. शटो गण.। शौक शुभ्रा विपाशा च शुण्डा स्कम्भ' प्रकीर्त्तित। तिकादेर्नायनिर्वृषादेस्तु यम् च। तिकादेरपत्ये नायनि स्यात् वृषादेस्तु नायनेर्यम् ष न इञ्। तिकस्यापत्य तैकायनि कितवस्यापत्य कैतवायनि। तिकादिर्यथा। तिककितवौ वस वौतिब नौब भौरिकि भौलिकि वस्कारञ्च चौपयत कुरुसञ्ज्ञा यञ्च गड्डा खाडट शूद्रय सुनम्। खल्यका खोमका कण्य ग्राम्यश्वाजायता उर। शाठ्या वाखशिखा वैड्यत' सैकयतस्तथा। चैकयत खग्रामोऽथ कौरव्य. क्षत्रिये मत। मौकचञ्चन्द्रमाचे जयती रथान्तदा मता। इत्य. पाल्ला दैवरथोऽमिवा दन्म प्रकीर्त्तितम्। क्षत्रियार्थे कौरव्य षव्ययते तेन जनपदाख्यान्तस्य न तु कुर्वादिस्यान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनत्वात् ष्णेर्लुगेव जनपद-स्यान्तु कुरोरपत्यं युवा कौरव्यायणि: क्षत्रिय.। रथान्तात्तावत् गौरथस्यापत्य गौरथायणि: कार्मार्य्यायणि: कुर्वादित्वात् कार्मार्य्य.। कौशलो शब्दो जनपदवचन। ननु कथ कौशल्यायनि वल्लभामिति भट्टि'। उच्यते नृजातेरिति ईपि कौशल्या-यनी तस्यापत्य युवा इत्यर्थे आवादित्वात् ष्णेयस्तस्य लुक विधाय स्त्रीत्वस्य लुकि कौशल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराकृतिगणत्वात् नायनिरिति यथा च कौशल्यकार्मार्य्याभ्याञ्चेति पाणिनिसूत्रम्। वृद्धादनपत्याद वा पुत्रान्ताद वा किलादि-स्तुकश्च अनपत्यान्ताद वृद्धसञ्ज्ञकात् नायनिर्वा स्यात् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यश्च तेषा तुकन् ष न इञ्। आम्रगुप्तस्यापत्यम् आम्रगुप्तायनि नापितायनि एवं त्यादायनि तवापत्य त्वादायनि. युवयोर्युष्माक वा अपत्य यौष्मदायनि कथ भारतायनि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आम्रगुप्ति नापिति नापित्य त्याद-न्तस्यापत्य युवा त्यादायनि वृद्धादिति कि दैवदत्ति याज्ञदत्ति औपगव। अनपत्या-दिति किम् औपगवि. पुत्रान्तात् गार्गी पुत्रकायणि गार्गी पुत्रायणीति पूर्वेणैव सिद्धे कविधानार्थ. पाठ आयनाभावपक्षे गार्गीरिति पुत्रीरिति रूपत्रय वाकिलादि-स्तावत् वाकिलकायनि वाकिलायनि. वाकिलि। वाकिलादिर्यथा वाकिलश्चर्मि-गावेठौ काकलङ्का तथैव च। कार्कश्यवर्मिणावत षड् बुधै. परिकीर्त्तिता:। परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाकिनादेर्वैकल्पम् । अहृद्धादायनिर्वा । वाशब्दो बहुलार्थ. हृद्धसंज्ञकभिन्नादायनिर्वा स्यात् अपत्ये । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः पचे ग्लौचुकिः । आह्चिचुम्बकायनिः आह्चिचुम्बकिः बाहुल्यात् क्वचिन्न भवति तेन दचस्यापत्यं दाचिः ग्नाचिरित्यादि । यूनि लुक् नायने णस्य । नायने परस्य यूनि विहितस्य णस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं युवा तैकायनिरित्यादि । कुलाददादिनो येन णेयका दादेस्त्वीन । दादिभिन्नात् कुलात् य इन णेयक एते स्यु दपूर्वादीन एव । कुलस्यापत्यं कुल्य कुलीन कौलेयकः बहुकुल्यः बहुकुलीन बाहुकुलेरकः । बहुत्यस्यादत्वात् दादेस्तु आढ्यकुलीन श्रोत्रियकुलीन । दुर्महद्‌भ्यां णेयकनीनौ वा । आभ्यां परात् कुलात् णेयकनीनौ क्रमाद्वा स्याताम् । दौकुलेयकः । अवग्रादित्वात् दौकुलेयः पचे दपूर्वत्वात् दुष्कुलीन महाकुलीनः उत्सादित्वात् माहाकुलः पचे महाकुलीनः । चत्रादियो जातौ । चत्रशब्दाज्जातावपत्ये इय स्यात् चत्रियः जातिः । जातावितिं किं चात्रिः । सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृतिमिमतात् णणायनौ । सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृतिमिमताच्च णणायनौ स्यातां फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । सौवीरगोत्रत्वात् यून्यस्य विषयः फाण्टाहृतायनि एव मिमतस्यापत्यं मैमतः मैमतायनिः । परे तु अल्पाच्छब्दस्य व्युत्क्रमनिर्देशात् यथासंख्यमिच्छन्ति तन्मते फाण्टाहृतः मैमतायनिः इत्येव सौवीरगोत्रादिति किं फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । देवपृथिवीभ्यां स्नणौ वा । आभ्यां क्रमात् स्नणौ वा स्यातामपत्ये । देवस्यापत्यं देवः पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः स्त्रियां देव्या पार्थिवा उत्सादित्वात् दैवः पार्थिवः दैवी पार्थिवी । ~~मन्नान्तादौ~~ लोमान्तात्तु व्ये । मन् इत्यन्तात् स्यात् लोमन्नन्तात्तु व्ये । अश्वत्थामा नाम कश्चित् तस्यापत्यम् अश्वत्थाम उडुलोम्नोऽपत्यानि बहूनि उडुलोमाः । व्ये किम् औडुलोमि औडुलोमौ । रुढाद्राज्ञि च ट्न णस्तुद्राड् मगध कलिङ्ग शूरमसात् । अपत्ये राज्ञि च देशतुल्याख्यचत्रियात् ट्न स्यात् द्राङ् मगधादेस्तु ण पञ्चालानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालः वैदेहः । द्राजादेस्तु आङ्गः वाङ्गः सौह्मः मागधः कालिङ्गः शौरमसः । रुढादिति किं पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः । हृद्धे कोशलाजादाद्यान्धारिशाल्वेयात् स्यङ् । गान्धारिशाल्वेयभिन्नात् हृद्धादिकारात् कोशलादजादाच्चापत्ये राजनि च स्यङ् स्यात् ट्नणयोरपवादः आम्बष्ठस्यापत्यं राजा वा आम्बष्ठ्यः सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्यः । कुन्तेर्जनपदचत्रियस्यापत्यं राजा वा कौन्त्यः अवन्तेरावन्त्यः कोशलस्य कौशल्यः आजात्यः स्त्रियामजादत्वादाप् आजात्या ।

४२८। गर्गयस्कविदादि-भृग्वत्रि-कुत्साङ्गिरो वशिष्ठ गोतम-रूढ़ाल्लुक् ष्वेऽस्त्रियाम्।

गर्ग—रूढात् ५।, लुक् ।१।, ष्वे ७, अस्त्रिया ७।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रूढ़ः। एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां ष्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम्।

गर्गाः वत्साः यस्काः लह्याः विदाः उर्वाः भृगवः अत्रयः कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः। स्त्रियान्तु भार्गव्यः।

कौन्त्यावन्त्ययोश्च कुन्ती अवन्ती कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि नृजातेरिति ईपि ङित्वात् पतिपुत्रादौ यङ् ई आम्बष्ठीपति आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि। गान्धारिशाल्वेयास्तु गान्धार, शाल्वेय, पूर्वेण ट्न। कुर्वादिभ्यो ण्य पाण्डोर्डिच्च। कुरोर्निपूर्वशब्देभ्यो जनपदेभ्यो ण्य, स्यात् डिच्च पाण्डी। कुरोर्जनपदस्यापत्य राजा वा कौरव्य' कथ माघे कुकुरकौवरस्त्रिय तथा सरत्नु कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षाया विषयो देश इत्यर्थे णे वा तस्येदमित्यर्थे वा। कथमक्षत्रियकौरव्या, परश इत्युपचारात्। न्यादे, निधनस्यापत्य राजा नैधन्य नैपुण्य नैषध्य पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्य राजा वा पाण्ड्र डिति टिलोप। रूढ इति कि महाभारते पाण्डोरपत्य पाण्डव। न हि तस्य पाण्डुर्देश उडुम्बरादे ष्णि। रूढाद्राज्ञि चेति ट्नस्य बाधक, उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्य राजा वा। औडुम्बरि तैलखलि। उडुम्बरिस्तिलखली मद्रकारी युगन्धर। भूलिङ्ग शरदण्डश्च कालकूटोऽश्वकस्तथा। प्रत्यग्रहे नव प्रोक्ता परे शिष्टप्रयोगत। केकय प्रलय मित्र यूना णिच्चे यादेरिय.। एषा यादेर्भागस्य णिच्चे इयादेश, स्यात्। केकयस्यापत्य कैकेय, प्रलयादागत प्रालेय हिम मित्रयोर्भाव, मैत्रेयिका गोत्रचरणात् णक. ॥ ४२७ ॥

गर्गश्च यस्कश्च विदश्च गर्गयस्कविदा ते आदयो येषा ते गर्गयस्कविदादय। आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात्। गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थ। गर्गयस्कविदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गोतमश्च रूढश्चेति तस्मात्। अत्र अपत्ये इत्यनुवर्त्तते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति। अपत्यार्थ प्रत्ययाना-

मित्यर्थः। लुक्करणात् लुलोपे लुलक्षणमिति न्यायात् वृद्ध्यादिर्न स्यात्। गर्गस्यापत्यानि गर्गा एव वत्सा. आभ्या णस्य लुक्। यस्कस्यापत्यानि यस्का एव लह्याः विदस्यापत्यानि विदाः एवम् उर्वा भृगोरपत्यानि भृगव एभ्यः णस्य लुक्। अत्रेरपत्यानि अत्रय अत्र ढेयस्य लुक्। कुत्सस्यापत्यानि कुत्साः अङ्गिरसोऽपत्यानि अङ्गिरस वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठा. गोतमस्यापत्यानि गोतमा एभ्योऽपि णस्य लुक्। ब्बे किं गार्ग्य गार्ग्यौ एवं सर्वत्र। एकवचने द्विवचने च प्रत्ययस्थिति। देशतुल्याख्य इति। देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य क्षत्रियस्य स देशतुल्याख्य क्षत्रियो रूढ इत्यर्थ। यथा वङ्गो देशविशेष वङ्गं पालयतीति ढघेकादिति अनित् णे वङ्गो राजा। वङ्गस्यापत्यानि वङ्गा एवम् अङ्गा कलिङ्गाः मत्स्या पञ्चाला. विदेहा मगधा इत्यादय एभ्योऽपि णस्य लुक्। एषामपि एकत्वद्वित्वयो वाङ्गः वाङ्गौ इत्यादयो बोध्या। देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित् प्रसिद्धक्षत्रियोऽपि रूढो वा वक्तव्य। तथा च गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतमिति। आचक्ष्व मत्वा वशिना रघूणा मन. परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च रघु। पायादपायात् सतत भवन्तं नाथो रघूणामथवा यदूनामित्युद्भट। स्त्रियान्तु भर्गी स्त्र्यपत्यानि भार्गव्यः अत्र णस्य न लोप। अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं भृगोरिमे भार्गवा मन्त्रा इति अत्र इदमर्थे कृतस्य णस्य लोपो न स्यात् एव प्रिया गर्गा यस्य स प्रियगर्ग अत्र समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात् णास्य लोप स्यादेव। एवं प्रियो गार्ग्यौ येषा ते प्रियगार्ग्या अत्र समुदायस्य

[illegible]ऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णास्य लोपो न स्यात्। एव प्रिययस्काः [illegible]स्का इत्यादयो बोध्याः। यस्कादिस्तु। यस्क लभ्य अय स्थूल तृण कर्णभ नन्दन वहिर्योग कर्णाटक पिण्डी जङ्घावक सूक्त वचस् अग्नर जङ्घारथ उत्कास कटक मन्तुक विष्णुपद उपरि मेखला क्रोष्टूकास्त क्रोष्टूपाद शीर्षमाथ शीर्षमाय पदक कर्षक विशिक्षवि अजवस्ति भडिल भण्डिल भडित खरप पुष्करसद् इति। ३३। विदादिस्तु। विद पुत्र उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज किलात किलदर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक अयस्तम्भ कुचराव शरद्वत् शुक्ल धेनु इति। १९। यस्कादिर्विदादिश्च द्वावेव शिवाद्यन्तर्गणौ। ततश्च द्वाभ्यामेकगणेऽत्रापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरणं प्राचामनुरोधात्॥ ४२८॥

श्रीरा टी—गर्गश्च यस्कश्च विदश्च ते आदयो येषा ते गर्गयस्कविदादय ते च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गोतमश्च रूढश्च तत्तस्मात्। रूढशब्दस्य

व्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि तथाच गर्गादि ष्यं यस्कादि ष्णा ष्णायनि ष्णि ष्णेया विदादि ट्र ञिचि ष्णेय भृगुकुत्साङ्गिरो वशिष्ठगौतम ष्ण रूढ षाट्र ष्णङ् खर्षि इत्येषां ब्वे लुगित्यर्थः। क्रमेणोदाहरति गर्गा इत्यादि। कद्वयोस्तु गार्ग्यः गार्ग्यौ यास्कः यास्कौ वैदः वैदौ भार्गवः भार्गवौ आत्रेयः आत्रेयौ कौत्सः कौत्सौ आङ्गिरसः आङ्गिरसौ वाशिष्ठः वाशिष्ठौ गौतमः गौतमौ आङ्गः आङ्गौ इत्यादि। एव ब्वे लुगिति किं गर्गाणां धनं गर्गधनम्। अङ्गधनमित्यादि ब्वे विहितानां त्यानामिति किं गार्ग्यश्च वात्स्यश्च आग्निवेश्यश्च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्याः एवं गार्ग्यौ च वात्स्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्या इत्यादौ लुग् न स्यात्। पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि द्वन्द्वसमासे वाक्ये समासे एकार्थाभावात् सहभावविवक्षाया बहुत्वे लुगित्याहुः। तेन गर्गवत्साग्निवेश्या इति उदाजह्रुः। प्रियवाङ्गा इत्युदाजह्रुरिति। गर्गविदादौ उक्तौ। यस्कादिर्यथा। यस्को लह्यवचोयस्तृणकलन्दतुर्णकर्णौ। भण्डितखरभाङ् तथा रूपा भाङ् सदा मत्तः। क्रोष्टु मायी वहिर्योग कण्टलीहारकर्षकौ। क्रोष्टुमाली विषपुट परिमेखलपादका, कर्णाटक क्रौष्टुपादस्तथा कटुकमन्थक। बकशफ्ता शीर्षमाय पिण्डीजङ्घस्तथैव च। जङ्घारथ, शीर्षमालल्लाराद्यासुरास्तथा। उपकाशोऽज वस्तिश्च विशि, क्षुदिरिमे वयः। यस्कादय षट् शिवादय भण्डितादय, पञ्च नडादयः अजवस्तादयस्त्रय अवग्रादय। शेषाणामदन्तत्वात्। यस्कादेराकृतिगणत्वात् पुष्करसच्छब्दोऽपि तेन पौष्करसादि, पौष्करसादौ ब्वे पुष्करसद। बह्वचो गोत्रस्य प्राच्यभरतेषु। कद्वच, शब्दात् प्राच्यभरतगोत्रविहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् ब्वे। पन्नगारस्यान्तरापत्यं पान्नागारिः पान्नागारी ब्वे पान्नागारा। भरतगोत्रे यौधिष्ठिरि यौधिष्ठिरी युधिष्ठिरा। एवमार्जुनि आर्जुनी अर्जुना। बह्वच इति किं भैमि भैमी भैमय। अगस्त्यकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिलौ च। आभ्यां गोत्रत्यस्य ब्वे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिला वादेशौ क्रमात् स। अगस्त्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिण आगस्त्य आगस्त्यौ ब्वे अगस्तय। कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वात् कौण्डिन्यः कौण्डिन्यौ कुण्डिना। तिककितवादेश्च ब्वे। गोत्रविहितस्य त्यस्य चे लुक् स्यात् ब्वे। तैकायनश्च कैतवायनश्च ते तिककितवाः। उपलभका कुब्जककुभा, उरीलङ्कटा, अग्निवेषकशेरका वङ्कुरभण्डीरथा पापकनरका वररया स्वरपरिशुङ्गा लङ्काशान्तमुखा कृष्णाजिन कृष्णसुन्दराः भष्टकपिष्ठिला इत्यादि। चे किं तैकायनय कैतवायनयश्च ब्वे किं

तैकायनिश्च कैतवायनीश्च तैकायनी कैतवायनी। उपकादिभ्यो वाचे च। उपकादिभ्यो द्वे विहितस्य गोत्रत्यस्य अचे चे च द्वे लुक् स्यात् वा। उपका औपकायना, लमका, लमकायना औपकायनाश्च लामकायनाश्च उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः। उपकादिर्यथा। उपकलमकसुपिष्टमयूरं जटिलकवधिरकब्रह्मिकककर्षम्। पिष्टकपिष्ठिलभावी जह्वानुजकसलाखनकलसी कण्ठम्। कासकृतखी निदाघश्च मन्दक, कृष्णसुन्दर। कृष्णादिनावतारश्च अष्टकः कृष्णपिङ्गल। उन्दुकग्राहकस्थौ चाकटाबकक्रुसीतकौ। अनुलोमा प्रतिहत मतालो जपथस्तथा। उपकलमकौ नडादौ सुपिष्टादय श्विवादय। अनुलोमनशाहादि शेषाणामदन्तत्वात् ञिप्राप्ति। द्वे किं औपकायनश्च लामकायनी च औपकायनलामकायनाः गर्गविदादय. कृदयो ये। गर्गादेर्विदादेश्च ये वर्त्तमानस्य कृदयोर्विहितस्य गोत्रत्यस्य लुक् स्यात् वा। गार्गस्य गार्गयोर्वा धनम् गर्गधन गार्गधनम् एवं वैदस्य वैदयोर्वा धन विदधन वैदधनम्। रूढात् कम्बोजादेर्नित्यम्। कम्बोजादे रूढात् तद्राजापत्यत्यस्य लुक् नित्य स्यात्। कम्बोजजनपदस्यापत्य राजा वा कम्बोज कम्बोजौ कम्बोजा कम्बोज कैवलचोलभोजनिन्दखशाः शक इत्यादि। स्त्रियाम् कुरुकुन्त्यवन्तिभ्य। एभ्यो राजापत्योत्पन्नत्यस्य स्त्रिया लुक् स्यात। कुरोर्जनपदस्यापत्य स्त्री राज्ञी वा कुरु उत इत्यादिना ऊप् एव कुन्ती अवन्ती। ण्यडो लुकि नृजातेरित इति ईप्। अतश्चाप्राच्यभर्गयौधेयादे.। प्राग्गोत्रभर्गादियौधेयादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्त्यस्य स्त्रिया लुक् स्यात्। शूरसेनस्यापत्य स्त्री राज्ञी वा शूरसेनी इडविडोऽपत्य स्त्री राज्ञी वा इडविडी इत्यत्र टूस मद्रस्यापत्य स्त्री राज्ञी वा मद्री दरदोऽपत्य स्त्री राज्ञी वा दरच ण्यस्य वा लुक् लुकि जातेरत इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम्। अत इति किं कौशल्या आजाया। अप्राच्यभर्गयौधेयादेरिति कि पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी वाङ्गी सौङ्गीत्यादि। भर्गादि. भार्गी कैकेयी। कथं प्राक् केकयीतो भरतस्तवोऽभूत् आद्यप्रकृतेर्व्वे नदादिपाठात् भागहृत्ति.। भर्गादिर्यथा भर्ग करूश कश्मीर: कौरव सुस्वकेकयौ। शाल्वोऽनुभवश्चैव भर्गादि परिकीर्त्तित। यौधेयादि यौधेयी शौभ्रेयीत्यादि। स्त्रियामिति चकारेणानुकर्षणान्न व्यमव। नगोपरणादे। गोपरणादेर्गोत्रत्यस्य लुङ् स्यात्। अव विदाद्यन्तर्गण। गौपरणी गौपरणा गौपरणस्य गौपरणयो कुल गौपरणकुलमित्यादि। उक्तोऽपत्याधिकार। ण्यो वेत्यादौ यमादिभ्यस्तु-पत्यवत्। ण्यायन्तान्ते. ण्य. स्यात् वेत्यादिष्वर्थेषु यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्या स्यु। वेत्यादि-

४२९। ढघे कात् णीककणीनेयाश्चानितश्च।

ढ घे ७।, कात् ५।, णीक कन् णीन इयाः १।।।, च ।१।, अनित १।।।, च ।१।।

कात्परा एते पूर्वे च सेतोऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः। वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयम्। शक्त्या युध्यतेऽसौ शाक्तीकः, याष्टीकः; तिष्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी; क्षत्राय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं, मथुराया आगतः माथुरः, इह भवं ऐहिकं, कदाचिद्भवं कादाचित्कं, ग्रामीणः, ग्राम्यः, मूर्द्धन्यः, नादेयः, शालीयः, नागरः, अग्र्यः।

यथा। वेत्ति अधीते रक्त युक्त काल दृष्ट मास. परिवृतो रथ। उद्धृत संस्कृत भक्ष्य व्रतशायिता पौर्णमास्यस्मिन्। अस्य देवसमूहविषयो देशः। अस्य प्रागर्थस्य सग्राम। तदस्त्यस्मिन् देशे निवृत्त निवासः। अदूरभव. विकार. अवयवभवः व्याख्यानां प्रायभव जात कृतः क्रीतलब्धः क्षण दृश्यते सम्भूतः साधुः पुष्यते पच्यमानम् उप्त देयमृणं मृगी व्याहरति अस्य सोऽदम् आगत प्रभवति गच्छति अभिनिष्क्रामति। अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अस्य निवास अस्याभिजन अस्य भक्ति. दृश्यते श्रूयते उच्यते प्रोक्त उपज्ञात कृतो ग्रन्थ. इदम्। यमादिस्तावत्। यम आदित्य अग्नि कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपस्वाद्यादिस्थानान्तः उत्सादयश्च पश्वादिर्व्यक्तः कुर्वादौ। उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि। दित्यदितिभ्या न णेय। आभ्यां वेत्त्यादौ णेयो न स्यात्। दितिं वेत्ति अधीते वा दैत्य आदित्य इत्यादौ ण्य न दैतेय इति ॥ ४२८ ॥

ढश्च घश्च ढघ तस्मिन्। णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते। न विद्यते इत् येषा तेऽनित। णीककणीनेयाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण पूर्वोक्ता. णिप्रभृतय प्रत्यया समुच्चीयन्ते। अनितश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण सेत इति विशेषणान्तर समुच्चीयते। ततश्च इह चत्वार. पूर्वोक्ता. सप्त इत्येकादश प्रत्यया प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्य कर्म्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थ। ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्य. कर्म्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः। ते च प्रयोगानुसारेण क्वचित् इद्रहिता. स्युरित्यर्थ.। ननु अन्येषां मते वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कादेः णिकादिः क्रियते इह कथानुक्तौ तर्कं

ष्यधीतीत्यादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्यं तेषां मते प्रकृतेरनु क्तावपि वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् ष्णिकः व्याकरणात् ष्ण पदक्रमाभ्यां कः इति प्रकृतिनियम कथ लभ्यते। कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमिति वचना-देव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनादेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमश्च लभ्य इति कर्म्मणि कर्त्तरि वाच्ये आह तार्किक इति। तर्कं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ष्णिके ष्णित्वाद् वृद्धिं ययोर्लोप इत्यकारलोपः एवं पदक क्रमकः उभयत्र कणित् कण्। एवं वैयाकरण. अत्र ष्णे कृते य्वोर्य्वमिति यकारस्य इमि तस्य वृद्धिं करणात् कर्म्मणि वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र ष्णिके कृते नद्न्तसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधाद्विरामाभावे चकारस्य कुङादिर्न स्यात्। स्त्रियान्तु वाचिकी वृत्ति.। कर्त्तृकारकात् कर्म्मणि वाच्ये शर्व्वर्मणा कृत शार्व्ववर्मिकमित्यत्र ष्णिके कृते वृद्धौ न्वोर्लोपौताविति न लोपे ययोरित्यकारलोप एवं पाणिनीयम् अत्र णीये कृते ययोरितीकारलोप। करणात् कर्त्तरि वाच्ये अक्षा युध्यते आक्षीक इति अत्र ष्णीके कृते वृद्धौ ययोरिति इकार-लोपः एवं यष्ट्या युध्यते याष्टीक. पुन कर्त्तृकारकात् कर्म्मणि वाच्ये तिष्येण युक्ता रात्रि तैषी अत्र ष्ण कृते वृद्धौ सूर्य्यागस्त्यस्येति यकारलोपे षित्त्वादीप्। एवं पौषी। चवाय साधुर्भवतीति चविय.। यथा परिभाषाया सत्यामपि सञ्ज्ञापाद इत्युक्त तथा वापि तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात् प्रत्यय करिष्यतापि कारकादित्युक्त प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्। अथवा वसोर्धसेकर्म्मणात् इत्यस्य वृत्तौ नान्यत इति ज्ञापका-दकारकादपि प्रत्ययः। न चात्र साधुना योगे षष्ठीसप्तम्योरेव प्राप्तिरिति वाच्य सम्बन्धविवक्षायामेव स्वाम्यादिभिर्योगे षष्ठी सप्तम्यौ. प्राप्ते.। अन्यथा चैवो मैवस्य प्रतिमूर्धनाय भवतीत्यत्र धनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्ते। एव यज्ञियम् उभयत्र इये ययो-रित्यकारलोप। अपादानात् कर्त्तरि वाच्ये मथुराया आगतः माथुर इत्यत्र ष्णे कृते वृद्धि अधिकरणात् कर्त्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति ष्णिके कृते वृद्धि। एव कदाचिद्भव कादाचित्कम् अत्र कणि कृते णित्त्वाद् वृद्धिः। ग्रामे भवो ग्रामीण. अत्र णीन। एव ग्राम्यः अत्र ण्य.। मूर्द्धनि भवो मूर्द्धन्य. अत्रानित् ण्योऽ मन्वर्जा-निति नलोपनिषेध। नद्या भवो नादेयः अत्र ष्णेये वृद्धौ ययोरिति इकारलोपः। शालाया भव शालीय अत्र णीय नगरे भवो नागर. अत्र ष्णे वृद्धि अग्रे भवोऽग्रः अत्रानित् ण्य ॥ ४२९ ॥

। श्रीरा टी—क कारक ढय घश्च तत्तस्मिन् णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते। नास्ति इत् येषा ते। चकारेण पूर्वसप्तत्या अनुकृष्यन्ते तथाच अवत्याला एकादश

सेतोऽनितश्चाभिधानाद्द भविष्यन्तीत्यर्थ ढादित्यधिक्रियते ढात् प्राक् । वेत्त्यधीते । ढात् पर' ण स्यात् वेत्त्यधीते चार्थे । वैयाकरण इति व्याङ्पूर्वात् क्षधोरनट ण: अर् व्याकरण वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ण णित्ते युम् त्रि' ययोरित्याकारलोप एव प्रभाकरोपलच्चितो ग्रन्थ प्राभाकरस्त' वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि । णिक उक्थादे षष्टिपथशतपथाभ्यां त्वनित् । उक्थादे: णिक. स्यात् षष्टिपथशतपथाभ्यान्तु णिक । उपचारात् उक्थशब्दस्य औक्थिकार्थ त वेत्ति अधीते वा औक्थिक । लौकायतिक । उक्थादिर्यथा । उक्थो लोकायत. श्लक्ष्ण पुराण सहिता शरद । वर्षा वसन्तो हेमन्त._ सङ्घात सग्रहो गण । अथर्वा शिशिरो वृत्तिश्चाथर्वणलच्चणम् । न्याय न्यासा वहंपदा नुगुणात्मगुणा अपि । द्विपदा त्रिपदा ज्योतिरायुर्वेद. क्रमेतर । यज्ञलच्चानुकल्पश्च पुनरुक्त. पदक्रम. । चरमप्रथमाभ्यान्तु गुणोऽथ क्रतुवाचिन । आख्यानाख्यायिकाश्चेहितासो वै लच्चणोत्तरा' । अधर्म्मोद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्जिता । सूत्रान्ताश्चाथ कल्पान्तस्तथास्मिन्ननुसूरपि । अथर्वाण वेत्त्यधीते वा आथर्वणिक इके न लोप. । नैयायिक. नैयासिक य्वोर्युम् इतीमि त्रि । अनुकल्पशब्द परे पठन्ति । वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात् सिद्धरति चारमगुणिक प्राथमगुणिक. । क्रतुवाचिन' क्रतुविशेषवाचिन: । आश्वमेधिक वाजपेयिक राजसूयिक आख्यान ग्रन्थान्तर्गतापेच्चितस्य वर्णन यवक्रीतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ण कृते क्षचित्तस्य लुक् त वेत्त्यधीते वा यावक्रीतिक पैङ्गविक । मूले तार्किक इति । आख्यायिका प्रबन्धविशेष. तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ तस्य लुक् त वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिक एव वासवदत्तिक सौमनोङ्गविक इत्यादि । लच्चणोत्तरा इति लच्चणशब्द उत्तरो येषा गौलाच्चणिक: आश्वलाच्चणिक । अधर्म्मोद्यादिविद्यान्ता इति सार्पविद्यिक वायसविद्यिक: । धर्म्मादयस्तु धार्म्मविद्य त्रैविद्य. आङ्गविद्य । अथानन्तर कल्पादिवर्जिता सूत्रान्ता इति सग्रहसूत्रिक वार्त्तिकसूत्रिक । कल्पादिस्तु काल्पसूत्रम् कल्पान्ता इति मातृकल्पिक पाराशरकल्पिक अनुसूर्नाम ग्रन्थविशेष: त वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिक. ।

इसुसुक्तान्तादिकस्य क । उक् प्रत्याहार. । इसन्तादुसन्तादुक् प्रत्याहारात् तान्ताच्च परस्य इकस्य क. स्यात् । आनुसूक णिकस्येकस्य कत्वविधानात् णित्ते त्रि । षष्टिपथ वेत्त्यधीते वा षष्टिपथिक: षष्टिपथिकी शतपथिकी । पदादे: क: । ढादित्येव पदादेर्वेत्त्यधीते चार्थे क. स्यात् । मूले पदक. क्रमक इति । पद शिचा क्रम. साम मीमांसोपनिषच्च षट् । शिच्चक: मीमासक: कोऽक: स्व

दौ

दौत्तरादिकं । पदमुत्तरपदं यत्र तस्मात् इकं स्यात् वेत्त्यधीतेऽर्थे पूर्वपद त्यधीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिकः, एकदेशिनस्तु पदोत्तरपदादेव इकं कः पदोत्तरपदिकं इत्याहुः, आनुपदिक इति उक्थादित्वात् । अनुब्राह्मणा-दिन् । उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणशब्देनोक्तं तस्य सदृशम् अनु-ब्राह्मणं साहश्ये च स तद्वेत्त्यधीते वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति चान्द्रास्तु अस्त्यर्थेनासाधयन्ति इति चिन्त्यम् । इयस्तु वाधीते छन्दस श्रोत्रश्च । इतोऽधीतेऽर्थे इयं स्यात् वा तस्मिन् छन्दस श्रोत्रोदेशश्च छन्दोऽधीते श्रोत्रियः चे छान्दसं लत्तस्य नानुवृत्ति । सूत्रात् सङ्ख्याकोङ्गा लुक् । सूत्रवाचिन सङ्ख्या कने कोऽडोऽध्येतृवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं त्यधीते वा अष्टकः पाणिनीय दशकी वैयाघ्रपद्य । सङ्ख्येति किं महावार्त्तिकं तं वेत्त्यधीते माहावार्त्तिकः कोड इति किं चतुष्टयं सूत्र वेत्त्यधीते वा चातु-ष्टय । सहसर्वपूर्वाच्च । सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च ले: परस्याध्येतृवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । सवार्त्तिकं वेत्त्यधीते वा सवार्त्तिकः ससंग्रहः एवं सवेदः सर्वशास्त्र पञ्च वेदान् वेत्त्यधीते वा ताचि वाच्ये ग । प्रोक्ताच्च । प्रोक्तविहितत्या-न्तादध्येतृवेदित्रोर्विहितस्य तस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तद्वेत्त्य-धीते वा पाणिनीय स्त्रिया पाणिनीया अपिशलस्यापत्यं आपिशलिः तेन प्रोक्तम् आपिशलं तद्वेत्त्यधीते वा आपिशल स्त्रियामापिशला ञित्त्वेऽपि गौणत्वान्नेप् । कल्पसूत्रच्छन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि । एतानि प्रोक्ताधिकारत्यानि अध्येतृवेदि-तृविषयाणि भवन्ति अन्यत्र भावी विषयार्थ । तथाच प्रोक्तत्यान्तानामध्येतृवेदितृ-विषयताव्याप्यविषयताकत्वमिति पर्यवसितार्थ एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे वाक्य निवर्त्तते । कल्पस्य तावत् कश्यपेन प्रोक्तम् कल्प वेत्त्यधीते वा काश्यपौ कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे णित् तस्मादध्येतृवेदितो ण तस्य लुक् लुकि सति अनेन प्रोक्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वे लिङ्गवचने न भवत । एवं कौशिकी इह कल्पविषयस्य ग्रहणात् पैङ्गीकल्प इत्यादौ न स्यात् । सूत्रस्य तावत् पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्र तद्वेत्त्यधीते वा पाराशरी भिक्षु शैलाली नट कर्मन्दी कृशाश्वी । छन्दसस्तावत् कठी ब्राह्मण तेन प्रोक्तं छन्दो वेत्त्यधीते वा कठ । मौद पैप्पल, अचिणभौ राजसनेयौ । ब्राह्मणस्य तावत् भाल्लिना विप्रेण प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीते वा शाट्यायनी ऐतरेयौ एषामिति किं पाणिनीयं व्याकरणम् । अगोत्रणिक-टणाहह्रादीयो भवादौ । गोत्रविहितण्यान्तवर्जितात् कण्वादिणान्तवर्जि-

ताञ्च वृद्धसञ्ज्ञकादीयं स्यात् भवादिष्वर्थेषु गार्गीयं वात्सीयः शालीयं ग्रैवीयः औपगवीयं त्वदीयं मदीयं अस्मदीयं इत्यादि। गोत्रक्षिकखादिणाभ्यान्तु दाञ्च काखग जामदग्न्य गोत्रार्थ इति किं सुतङ्गमेन निर्वृत्तं सौतङ्गमं तस्येदं सौतङ्गमीयं ण्य इति किं कखौ देवताऽस्य काखं तस्येदं काखीयम्। ञ्यच प्राच्यभरताञ्च। प्राच्यगोत्रणान्तात् भरतगोत्रणान्ताच्च ञ्यच ईय स्यात् भवादौ। पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन विधीयते पौष्पीयं रैङ्कीयं काशीयं ञ्यच इति किं पान्नागारं प्राच्यभरतादिति किं दाञ्च प्राञ्च ननु कथं काशीयं इत्युदाहृतं काश्यादेर्णिकणिकयोर्विधानादिति चेन्न तत्र चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचककाशीशब्दग्रहणात्। इह गोत्रार्थस्य ग्रहणं न तु देशवाचकस्येति। कखौङी देशे। वृद्धादित्येव ककारौङ खकारौङश्च देशे वर्त्तमानादीयं स्यात् भवादौ। कौङ्णस्य वाह्नीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधनार्थम्। आवहनकीयं द्रौघनकीयं आश्वत्थकीयं कौटशिखीयम् आयोमुखीयं वृद्धादिति किं सौमुखम्। ग्राम कन्य ह्रद फलद नगरोत्तरदात्। ग्रामाद्युत्तरदाद्देशवाचकात् वृद्धादीयं स्यात् भवादौ। दाक्षिग्रामीयं दाक्षिकन्थीयं दाक्षिह्रदीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं माहकिग्रामीयमित्यादि। वृद्धादिति किं महानगरे भवं माहनगरं उत्तरदादिति किं बाहुग्रामं बाहुनगरम्। वाह्नीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधकमिदम्। पर्णकृकणाद्भारद्वाजे। वृद्धादिति निवृत्तम्। भारद्वाजे नाम्नि देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्णकृकणाभ्याम् ईयं स्यात् भवादौ। पर्णीयं कृकणीयम्। भारद्वाजदेशभिन्ने तु पार्णं कार्कणं गहादेर्भवतस्तु दङ् च। गहादेरीयं स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ङ इत्। गहीयम् अन्तरीयम्। गहादिर्यथा। गहान्तरौ नेमि समानशाखौ दत्ताशका चैवलि धन्विनश्च। आह्लिसिनाचैवलिपूर्वपक्षा भौरि शम शैशिरिरुत्तरश्च। उत्तमौ विषमौ भौलिरन्तस्थो मगधामुरौ। इषुप्रपरपक्षौऽङ्गाधमशाखौ तथा ध्यमि। शौरिरुत्तमशाखश्च व्याडि खाडायनौ तथा। इष्वनीकोऽग्निशर्म्मा च शौभिरा राढकौ तथा। एकवृचश्च वाल्मीकि परस्यन्दन पार्श्वत। एकग्रामौ देवशर्मिः कामप्रस्थस्तथैकत। आमित्यैकपलाशौ च सुखत चेमधूर्त्ति च। येऽच वृद्धास्तेभ्य औत्सर्गिकः णो येऽवृद्धास्तेभ्यो जनपदत्वात् णको ये तु णान्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभवत्वात् णो बाध्यते। पार्श्वतीयं व्यटेर्लोपे इति टिलोप. कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थान्तत्वात् णके प्राप्ते विधानं पूर्ववदेकतीयं इति चान्द्रा आकृतिगणोऽयं भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ् भवदीयं। पर्वतात् वा त्वऽमनुष्ये। पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये ईयं स्यात् भव

मनुष्यभिन्ने तु वा। पार्वतीयो मनुष्यो राजा वा पार्वतीयं पार्वतमुदकम्। गर्त्तोत्तरदाच्छे। देशवाचकात् गर्त्तोत्तरदादीयः स्यात् भवादौ। वृकगर्त्तीयं उत्तरदादिति किं बाहुगर्त्तं। बाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधनार्थम्। प्राचि तु कटादेः। प्राग्देशवाचिनः कटपूर्वादीयः स्यात् भवादौ। कटनगरीयं कटघोषीयं। प्राग्देश इति किं काटनगरः। स्व पर देव राज जनस्य कश्च। स्वकीयं देवकीयं परकीयं राजकीयं जनकीयं। आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीयं देवकीयमित्यादपि। तथा च धनमहरद्दत्तं स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः। वामनधर्मदासौ तु स्वस्य इदं सौवमित्याहतुः। पृथिवीमध्याच्च मध्यमश्च। पृथिवीमध्यशब्दात् ईयः स्यात् तस्मिन्मध्यमादेशश्च। मध्यमीयः। रैणुकादेर्णित्। रैणुकादेरीयो णित् स्यात् भवादौ। रैणुकीयः। रैणुकादिर्यथा। रैणुक चित्रकमुत्तरपदकं मध्यमपदकं प्रस्थकमन्यत्। अन्यदित्यनेन शारदीयं रैणुकादि पञ्चानां कौडत्वात् ण्ये प्राप्ते पाठः। आकृतिगणोऽयम्। काश्यादेर्णिकणिकौ। काश्यादेः परौ णिकणिकौ स्यातां भवादौ। काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी। काश्यादिर्यथा। काशिश्च चेद्यच्युत मोदमाना सवाह्य गौरासन साधुमित्रम्। सुरङ्ग सम्पात्युपराज पूर्वकालोर्द्ध कालो अपि सिन्धुमित्र। शकुलादौ हस्तिकर्षु कुलाभ्यकरणेन च। आपत्काल हिरण्याभ्या दासमित्रेण संयुत। द्वासग्रामौ देवदत्तो युवराजयुतस्तथा। सर्ववर्म्मा देवराजो व्यासोऽरिन्दम एव च। सौधावतान इत्यष्टाविंशति समुदीरिता। काशिचेदिभ्यां जनपदत्वात् ण्यकः सम्पातिशब्दात् ण्यिञ्ञ प्राच्यभरतगोत्रणान्तात् ण्ये येऽव वृद्धाख्येभ्य ईयो ये अवृद्धाख्येभ्य णोऽस्ति कर्षुशब्दाद्देशवाचकात् दान्तात् णिकश्च बाध्यते। देवदत्तशब्दोऽत्र प्राग्देशवाचकः तस्माद् वृद्धसंज्ञकत्वादीये प्राप्ते विधानम्। बाहीकग्रामवाचकात्तु दैवदत्तः। वृद्धाद्बाहीकग्रामाद्द वा तूशीनरग्रामात्। बाहीकग्रामवाचकात् वृद्धात् णिकणिकौ स्यातां भवादौ। शाकलिका शाकलिकी मान्थरिका मान्थरिकी। अवृद्धात्तु माहनगरम्। उशीनरग्रामवाचकात्तु आह्वजालिका आह्वजालिकी सौदर्शनिका सौदर्शनिकी पक्षे आह्वजालीया सौदर्शनीया। देशे युङ् मरुवचनाभ्यां णकोऽख्याञ्ञः वृद्धाद्द युङो देशवाचकाद्दु वृद्धान्मरुवाचकाच्च णकः स्यात् भवादौ न तु ख्याञ्ञः। साकाश्यकः काम्पिल्यकः मागध्यकः धन्वनशब्दो मरुवाची पारे मध्ये इत्यादिना वस अन इत्यनेनास्य पारे धन्वे जातः पारेधन्वकः ऐरावते जातः ऐरावतकः। ख्याञ्ञस्तु सुप्रख्यस्य इदं सौप्रख्यं सौप्रख्यदेशे भवः सौप्रख्यीयः; ख्याञ्ञो यकारः यकारस्थानीयः तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीयाः। बहु-

प्रस्थपुरान्ताच्च । वहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनो वृद्धात् णक स्याद्गवादौ पैलुवहक फाल्गुनीवहक: मालाप्रस्थक नान्दीपुरक कुञ्ज्वात् परसूत्रेण सिद्धे पुरग्रहणम् प्राच्यार्थं तथाहि नान्दीपुरमुदीच्य वृद्धादिति किं शैवपुर । प्राची लौरुड । प्राचीति देशविशेषणम् ईकारान्ताद्रेफोडश्च प्राग्देशवाचकात् वृद्धात् णक: स्याद्गवादौ । माकन्दक काकन्दक पाटलिपुत्रक एकचक्रक एकचक्राशब्दस्य प्राग्देश एङादित्वात् वृद्धसञ्ज्ञा । वृद्धादिति किं दशपुरे जात दाशपुर प्राचीति किं दात्तामित्रीय: सौवीरनगरीय दत्तामित्री सौवीरनगरी एते उदीच्यदेशस्थे । जनपदतदवधिभ्याम् । वृद्धाद् देशवाचिनो जनपदात् जनपदावधेश्च णक स्याद्गवादौ । अभिसारक: अप्राच्यत्वात् पूर्व्वेणाप्राप्तेऽनेन णक. आदर्शक जनपदावधेस्तावत् औम्बठक श्यामायनक. ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्राम' किमर्थं तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्य तदवधिग्रहण बाधकबाधनार्थं तेन सौगर्त्तक इत्यत्र गर्त्तोत्तरदादितीय बाधित्वा जनपदावधेर्णक एव स्यादिति वामन । व्वविषयाद् वृद्धाच्च । जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च व्वविषयात् णक स्याद्गवादौ । ष्णि ययोरपवाद. । अवृद्धाज्जनपदात्तावत् अङ्गा अङ्गक । अवृद्धाज्जनपदावधेस्तावत् अजमीढ़ा. आजमीढक. अजक्रन्दा. आजक्रन्दक । वृद्धाज्जनपदात्तावत् दार्वा दार्वक । वृद्धाज्जनपदावधेस्तावत् कालकञ्जरा कालकञ्जरक विषयग्रहणमन्यत्र भावार्थं तेन जनपदैकदेशे माभूत् वर्त्तनी च वर्त्तिनी च ता वर्त्तन्य वार्त्तन । ननु वृद्धात् पूर्व्वेणैव णके सिद्धे किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति उच्यते । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्र कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्वविषयात् वृद्धाद् बाधा विज्ञेयेत्यदोष' । वर्त्ताग्निकच्छवक्रोत्तरदात् । वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाचकात् वृद्धादवृद्धाच्च णक स्याद्गवादौ । ष्णि ययोरपवाद । चक्राणि वर्त्तन्तेऽत्र चक्रवर्त्त वृतुङ् वर्त्तने डे घञ् तस्माच्चक्रावर्त्तक: एव कालाग्निक. मारुकच्छक' ऐन्द्रवक्रक वर्त्ताग्निकच्छचक्रान्तादिति कृते सिद्धे उत्तरपदग्रहण बहुत्यपूर्वादप्राप्त्यर्थं तेन बाहुवर्त्त । कथं बाहुवर्त्तक. इति उच्यते बह्वो वर्त्तन्तेऽत्र इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तक. । धूमादे. । धूमादेर्देशवाचकाण्णक स्याद्गवादौ । धौमक' घौषस्थलक । धूमादिर्यथा धूमो घोषस्थली घोषपुष्पी दण्डायनस्थली । वार्त्तराज्ञी सुराज्ञी च तीर्थपत्नी शशादना. । आस्त्राशिता राजगृह भचाणीवर्वरावरी । सम्यायो माठरो मद्र कुण्डाङ्गी कुलगर्दभी । अर्ज्जुनायन साकेत षडङ्गा दक्षिणापथ । द्वीपान्तरीपोज्जयिनौ ह्रायवाक्ष्य कुचव । एकत्रिंशदिमे प्रोक्ता स्याद्धाराश्च महास्थली । नगरात् कुत्सनप्रावी-

ण्ययोः। निन्दायां प्रावीण्ये च नगरशब्दात्सक स्याद्वादौ। नागरकः चौर प्रवीणश्च। कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किं नागरः पुरुषः। अरण्यान्नृपथिन्यायविहाराध्यायहस्तिषु वा तु गोमये। अरण्यादेतेषु वाच्येषु णकः स्याद्वादौ गोमये तु वा। आरण्यको मनुष्यः न्यायो विहारोऽध्यायो हस्ती च। आरण्यको गोमयः आरण्यश्च ण्विति किम् आरण्याः पशवः। कच्छादेश्च तत्स्थयोः। देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णकः स्याद्वादौ। काच्छको मनुष्यः काच्छिका चूडा काच्छिको नखः काच्छकं हसितं काच्छको विवादः काश्मीरको मनुष्यः काश्मीरको नखः काश्मीरकं हसितम्। कच्छादिर्यथा कच्छ काश्मीर काम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धव। कतूभवविरूपौ च दीपो द्वीप विजापकाः। शाल्वाद्गाराऽनुषण्डाशाजपादवर्णरङ्कु च। इह शाल्वशब्दपाठो वक्ष्यमाणं णं प्राप्त्यर्थम्। शाल्वादपदातौ। शाल्वशब्दात् पदातिभिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णकः स्याद्वादौ। शाल्वको मनुष्यः शाल्वकं हसितम्। पदातौ तु शाल्वः पदातिर्व्रजति। नियमार्थं वचनम्। गोयवाग्वोश्च। शाल्वादित्येव शाल्वकी गौः शाल्विका यवागूः। वर्णौ कन्थायाः। वर्णुर्नाम नदः वर्णुनदसमीपवाचिनः कन्थाशब्दात् णकः स्याद्वादौ। णिकस्य बाधकमिदम्। कान्थकः अन्यत्र कान्थिकः। वा तु कुरुयुगन्धराभ्याम्। आभ्यां णको वा स्याद्वादौ। कौरवकः कौरवश्च गौः। ऋतत्स्थयोस्तु। कौरवको मनुष्यः कौरविका चूडा। कच्छादिपाठात् यौगन्धरकः यौगन्धरश्च गौः जनपदावेतौ एताभ्यां वृद्धादपीति नित्ये प्राप्ते विकल्पः। कुलात् सौवीरे। कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये णकः स्याद्वादौ। कौलकः सौवीरः अन्यत्र कौलः पाथेयानर्त्तविदेहप्राण्डुकात्। एभ्यो णकः स्याद्वादौ। पाथेयशब्दस्य युङ्त्वेऽपि आद्यर्थं वचनम् आनर्त्तविदेहयोर्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम्। पाण्डुकाशब्दात् कीङ् णस्य बाधनार्थं यथा पाथेयक आनर्त्तक वैदेहकः पाण्डुककः। राष्ट्रादियः। राष्ट्रशब्दादियः स्यात् भवादौ। राष्ट्रियः। दूरोत्तराभ्यामेत्यणाहौ। आभ्यामेतौ क्रमात् स्तः भवादौ। दूरेत्यः औत्तराहः। नदीकर्त्रीपारदिवादिभ्य ण्येयण्येयकीनया.। नद्यादेः ण्येयः कर्त्र्यादेः ण्येयकः पारादेरीनो दिवादेर्यः स्यात् भवादौ। नादेयः वाराणसेयः। नद्यादिर्यथा। नदी वाराणसी दूर्वा वामा काशायनी मही। आवन्ती खादिरी दामा कौशाम्बी सेनकी गिरि। शाल्वा दर्वी पुरः पूर्वं नगरी वडवा वृषे। चम्पवनमिति प्रोक्तं नद्यादौ कोविदोत्तमैः। येऽव वृद्धास्तेभ्य ईय येऽवृद्धास्तेभ्य णः वृद्धेकारान्ताण्कः ऋङो णकस्य बाध्यते वाडवेयो वृषः अन्यत्र वाडवः। कर्त्त्र्यादेस्तावत् कार्त्तेयकः

कौलेयक. । कच्छ्यादिर्यथा । कवंगन्ति पुष्कर हस्ती पुष्कल ग्रामयौवनम् । कुक्षी चर्म्मखती माहिष्मती ग्रीवा तु भूषणे । कुड्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिकुल' गुनि । सज्ञाया नगरी पञ्चदशेह परिकीर्त्तिता. । ग्रैवेयक कण्ठभूषा कौडेयक । अत्र येयके यलोप' कौचेयकः खङ्ग कौलेयक श्वा । अत्र सज्ञाया नगरी शब्द पठ्यते नागरेयक जातौ तु नागरः । परादे । पारीण. अवारीण । परादिर्यथा । पारावारा वारपार पारावारा इमे मता. । ग्रामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-सत्तमे । दिवादे । दिवि भव दिव्यम् । दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक् प्रत्यक् परार्द्धग्राममित्यपि । अर्द्धावरार्द्धा धर्म्मार्द्धोत्तमार्द्धमिह कीर्त्तितम् । ग्राम-शब्दस्य त्रिषु ग्रामेयक. ग्रामीण ग्राम्य इत्यादि । कापिश्यादे ष्णायनी वा तु रङ्कोरनृप्राणिनि । कापिश्यादे ष्णायन स्याङ्भवादौ रङ्कोस्तु नृभिन्न-प्राणिनि वा । कापिशायन' । कापिश्यादिर्यथा । कापिशीवल्हिपर्य्यर्द्धि चतुष्क परिकीर्त्तितम् । कापिशीशब्दात् वृद्धसञ्ज्ञकादीय शेषेभ्य अवृद्धादपि व्वविषया-दिति णको बाध्यते । राङ्कवायणी राङ्कवी गौ प्राणिनीति कि राङ्कव. कम्बल । अनरीति कि राङ्कवको मनुष्य. रङ्कुशब्द कच्छादौ पठ्यते । रूप्योत्तरदारण्याभ्या ण । रूप्योत्तरदादरण्याच्च ण. स्यात् भवादौ । वार्करूप्य ष्यस्यापवाद' वृद्धसञ्ज्ञ-कात तु मालिकरूप्यात् युङ्णको बाध्यते णविधानात् स्त्रियामारण्या गौ । दिक्-पूर्वादनामनि दिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते । दिक् पूर्वौ दी यस्य तस्मात असञ्ज्ञाया ण स्यात् भवादौ । पौर्वशाल औत्तरशाला स्त्री दिशि उत्तरदे तार्थे यस इति परे । नाम्नि तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात् पूर्वेषु कामशम । सुपञ्चालादित्वात् औत्सर्गिकाणो अन्त्यस्य दस्य त्रि. दग्रहण स्वरूपविधेर्निरासार्थम् । मद्रात् ट्ठ. । दिक्पूर्वदादित्येव । दिक्पूर्वदात् मद्र-शब्दात् ट्ठः स्याङ्भवादौ । पूर्ववद् यस. । पौर्वमद्र अमद्रादिश इति पर्युदासात् ..ईदस्य त्रिः । बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामात् उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्तात् बह्वचो वे. ट्ठः स्यात् भवादौ । ष्यस्यापवादोऽयं माहनगरम् । महनगरशब्दस्य यस । स्वरेणान्तोदात्तत्वात् उदीच्यग्रामादिति किं माथुर. मध्यदेशग्रामत्वात् ष्ण । बह्वच इति किं ध्वाज. ध्वजीशब्दात् ष्णो अन्तोदात्तादिति कि शार्करा-धनम् अस्मिन् शास्त्रे स्वरलक्षणाभावादपि वृद्धोपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्य स्वरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तत्वात् । तीरोत्तरदाच्च । तीरोत्तरदाच्छब्दात् ट्ठ. स्याङ्भवादौ ष्णेयणोरपवादः । वाल्वजतीर कार्त्ततीरम् । कन्या भवङ्गा ष्णिक. ।

भ्यां णिकः स्यात् भवादौ षेययोरपवादः। काम्बिकः भावकः। ६ सुसुक्तान्तात्
णिकस्य कः गहादिपाठात् भवदीयः। भवदव डवचन्तस्य ग्रहणात् शतन्तभव-
च्छब्दात् माभूत् तेन भावतः इति। ओर्देशे वृद्धात्तु प्राचि। उवर्णान्ताद्देशवा-
चकात् णिकः स्याद्भवादौ। प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्तादृ वृद्धादेव नान्यस्मात्।
मरौ जातः मारुकः उवर्णान्तादिकस्य कः खिति त्रि एव नैषादकर्षुकः शारवजम्बूकः
शारवजम्बूशब्दस्य इकस्य के कृते कैहकः स इतिस्वः। देशे इति किं पाटवः वैणवः।
प्राचि वृद्धात् आढकजम्बूकः नापितजम्बूकः उवर्णात् वृद्धादित्येव णिकः वृद्धादिति
नियमात् अवृद्धात् माभूत् तेन पर्णवात् तुशब्दस्य पार्णवास्तवः एव मान्दवास्तवः।
कालेभ्यः। कालवाचिभ्यः णिकः स्यात् भवादौ। मासिकम् आर्द्धमासिकं सावत्स
रिकम् आर्द्धसावत्सरिकं यथा कथञ्चिद् गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीष्यते तेन
ादम्बपुष्पिकं व्रैहिपलालिकं। न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्ययः इति
च गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः णविधानात् कालेभ्य इति
निर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थं। श्राद्धे शरदो वा तु रोगातपयोः। श्राद्धे वाच्ये
च्छब्दात् णिकः स्यात् भवादौ रोगे आतपे च वाच्ये वा, ऋतुणस्य बाधकोऽयम्।
दिकं श्राद्धं, श्राद्धं कर्म्मविशेषः न तु श्राद्धवान् पुरुषः। शारदिको रोगः
पक्षे शारदः शारदीयः। वर्षाभ्यो णा तु निशाप्रदोषहेमन्तपूर्वाह्णपरा-
वर्षाशब्दात् णिकः स्यात् भवादौ निशादिभ्यस्तु वा। वार्षिकं नैशिकं नैशं
कं प्रादोषं हैमन्तिकं हेमन्तस्य णे तल्लोपो वा हैमन्तः हैमनं तथाच
जनीषु शेरते इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोगः उद्भावितः। पौर्वाह्णिकम्
पक्षे त्यवाद्यचिर इति टनः पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम्। श्वसः
म्। श्वस्शब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात् म इत्। शौवस्तिकः। ननु
इत्यादिनात्यष्टनाभ्यां बाधिष्यते इति चेत् सत्यं णिकस्य तम् विधान-
णकोऽपि तवोभयगणपाठात् श्वस्त्यः श्वस्तन इत्यपि। सपूर्व्वदादर्द्धात्
तु यश्च। पूर्व्वदेन सह वर्त्तमानादर्द्धशब्दात् णिकः स्यात् दिक्पूर्व्वदात्तु यः
दौ। गौतमार्द्धिकं वात्स्यार्द्धिकं दिक्पूर्व्वात्तु पौर्व्वार्द्धिकं पूर्व्वार्द्ध्यं
दक्षिणार्द्ध्यं दिवादित्वात् परार्द्ध्यमिति नित्यम् उभयत्र दग्रहणं
ासार्थम्। ग्रामजनपदैकदेशाद्दिक्पूर्व्वादर्द्धात् ट्यश्च। ग्रामैकदेश-
क्पूर्व्वादर्द्धाज्जनपदैकदेशवाचिनो दिक्पूर्व्वादर्द्धाच्च णिकट्यौ स्याता
ावादौ। पौर्व्वार्द्धिकः पौर्व्वार्द्ध्यः ग्रामजनपदैकदेशादिति किं पौर्व्वा-

ङिंकं पूर्वार्द्ध्रमिति पूर्वेण णिकणौ। प्रावृष एण्य । प्रावृट् शब्दाटेण्य स्यात् भवादौ। प्रावृषेण्य णत्वविधान प्रावृषेण्यनाचचाण प्रावृषेण इत्यत्र णत्वार्थम। मध्यात् साधारणे। साधारणे वाच्ये मध्यशब्दात् स्यात् भवादौ। मध्यो वैयाकरण नोत्तमो नाधम इत्यर्थ। त्यतादाचिर्णेति प्राप्तस्यापवाद.। द्वीपादुपसमुद्रात् ण्य। समुद्रसमीपे वर्त्तमानात् द्वीपात् ण्य स्यात् भवादौ। कच्छादित्वात् णे प्राप्ते नृतत्स्थयोर्णके च प्राप्ते विधानम्। द्वैप्य द्वैप्या भवन्तोऽनुचरिष्यन्ति तत्क्रमम्। अनुपसमुद्रात् द्वैप नृतत्स्थयोस्तु द्वैपक। ऋतुनचत्रात् ण। ऋतुवाचकान्नचत्रवाचकाच्च ण स्यात् भवादौ। कालणिकस्यापवाद। ग्रैष्म पौषम्। कौड् कच्छनद्यादे। कौङ कच्छादे नद्यादेश्च ण स्यात् भवादौ। नैलीनकः निलीनकशब्दात् वह्वचोन्तोदात्तात् ट्ञ प्राप्ते विधानम् इच्वाकुशब्दादीर्द्दंश इत्यने णिकं बाधित्वा वृद्धादपि ब्वविषयादिति प्राप्तौ णकौ बाध्येते णट्ञयोरैक्याव कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्त तस्मात् णो वेत्यादाविति णो सिद्धे इह पा कच्छादेर्नृतत्स्थयोरिति णकबाधनाय विजायकशब्दात् कौड्त्वात् णे सि नृतत्स्थयोरिति णकबाधनार्थः पाठः कच्छादेर्देश एवाभिधानात् पल्वदादेस्तु पाल्वद पारिख। पल्वद्यादिर्यथा। पल्वदी परिखा गोष्ठी पर्वर्त्तवाह्लीकपर्वत फल्कीट. शूरसेनी बहुकीटः पटच्चर। तर्चोदपानलोमानि गोतमी च भिदा। सन्धिवेला यज्ञसन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी। अमावस्या त्वमावास्या नै प्रतिपत् शरत्। पुर वन गिरि पञ्चदशी सवत्सर फल्ल। पर्वत्रापि पल्व शेष शिष्टप्रयोगत। गोष्ठी नैकती गोतमीशब्दाना वाह्लीकग्रामत्वात् प्रग णिकणिकयोर्बाधक ईदन्तलचणको बाध्यते। वाह्लीकशब्दस्य कौड्त्वात् णे अत्र पाठ एव ज्ञापयति येषा लचणानां वृद्धावृद्धसामान्यविषयस्तेषा ल वृद्धविहित ईयो बाधको भवति तेन श्रौतुकं भव श्रौतुकीय. वाहकरु वाहकरुपीय इत्यादौ कौड्णं बह्वचोन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति ट्ञ च ईय एव भवति। सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चद पाठ कालणिकबाधनार्थ। शरच्छब्दस्येह रैवतकादौ च पाठात् शारद पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौर पौरेय. वान वानेय इति सावत्सर फल सावत्सर पर्व अन्यत्र सावत्सरिकम्लचणम्। शेषा ग्रामत्वात् प्राग्ट्ञबाधनार्थः पाठः। प्रस्थोत्तरदात्। प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् भवादौ। माधीप्रस्थ बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति प्राग्ट्ञो बाध्यते

स्यात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे। चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-शब्दात् ण स्यात् तस्मिन् मध्यमादेशश्च। पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यम कठ' अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागत' मध्यीय कठ. पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति ईयस्य बाधकमिद चरण इति किं मध्यमीय. शूद्र। युष्मदस्मदो वा णीनश्च। आभ्या णो णीनश्च वा स्यात् भवादौ। इह्वादीयस्यापवादौ। यौष्माक यौष्माकीण पक्षे युष्मदीय एवम् आस्माकम् आस्माकीनम् अस्मदीयम्। ननु नाधिकारो घादित्यत' प्राक् तत् कथ ढाधिकारे भवादिनिरूपणमिति चेत् सत्य भवादिपठितगच्छ-त्याद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति। गच्छति पथि दूतयो। ढादिति वर्त्तते गच्छतीत्यर्थे यथाविहित त्य. स्यात् यो गच्छति स चेत् पन्था दूतो वा भवति। स्रुघ्न गच्छति पन्था दूतो वा स्रौघ्न पन्था दूतश्च। ढात् चैत्य माथुर कान्यकुब्ज वाराणसेय' राष्ट्रिय. इत्यादि पथिदूतयो-रिति किं मथुरा गच्छति साधु। अभिनिष्क्रामति द्वारम्। ढादित्येव अभिनिष्क्राम-तीत्यर्थे यथा विहित त्य स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वार चेत् भवति स्रुघ्नमभिमुखेन ष्क्रामति द्वार स्रौघ्न द्वारम् एव माथुर कान्यकुब्ज वाराणसेय राष्ट्रियमित्यादि। र निष्क्रमणक्रियाया. साधनत्वेन प्रसिद्ध तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा ध्वसिश्छिनत्ति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुष। अधिकृत्य कृतो। ढादित्येव अधिकृत्य एतदपेक्षया सौपमधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थ.। कृत्येत्यस्मिन्नर्थे यथाविहित त्य' स्यात् य: कृत: स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-कृतो ग्रन्थ सौभद्रो ग्रन्थ: ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृत प्रासाद। ायिकाभ्यो लुब् बहुलम्। आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-न्नस्य बहुल लुप् स्यात्। वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ वासवदत्ता सुमनो र्वशी। बहुल किं भैमरथ। सीतान्वेषणादेरीय'। ढात् सीतान्वेषणादे-ा कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईय स्यात् णस्यापवाद.। सीतान्वेषणीय। सीतान्वे-ा रक्षोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुक्रन्द। शिशुक्रन्दो नाम रोग.। अदेवा। देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईय. स्यात् चे से सति। तीयो ग्रन्थ किरातार्जुनीय. सर्वार्थसम्बन्धीय देवासुरादेश्च देवासुर रक्षो-ादि। परे तु रक्षोऽसुरगुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्द सीता-पठन्ति। तेषा मते रक्षोऽसुर गौणमुख्य प्रद्युम्नागमनीय. येषा द्वन्द्व-प्रतिषेधस्ते च देवासुरादौ द्रष्टव्या:। णिको रक्षत्यादौ। ढादित्येव

रक्षतीत्याद्यर्थेषु ष्णिक स्यात्। समाजं रक्षति सामाजिक। ठात वेत्य रक्षति उञ्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवैति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति पश्यति वर्त्तयति आपनुपृच्छति गच्छति अधीष्ट भृत भृतभावी अर्हति नित्यमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति एव शाकानुञ्छति शाकिक.। प्रतीपादेवर्त्तते। ठात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे ष्णिक स्यात् यद्यपि हतधोरकर्म्मकलात् ठाभावस्तथापि धुविर्षयषत्वात् ठसङ्गाप्रतीप यथा स्यात् तथा वर्त्तते प्रातीपिक। प्रतीप प्रतिकूल प्रतिलोमानुलोमनौ। परिपार्श्वन्वीपपरिसुस्वानुकूलमित्यपि प्रभृतादेर्वक्ति। ठात् प्रभृतादेर्वक्त्यर्थे ष्णिक स्यात्। प्रभृत यथा तथा वक्ति प्राभृतिक। प्रभृत प्रतिभृतोऽव पर्य्याप्तेन सहेरिता। माशब्दो नित्यशब्दश्च काय्यशब्दस्तथेति षट्। पदव्यादेस्तद्धावति। ठात् पदाव्यादेस्तद्धावतीत्यर्थे ष्णिक स्यात् पदवी वर्त्म पदवीं धावति पादविक पदस्य पश्चादनुपद तत् धावति आनुपदिक आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दो देश त धावति आक्रन्दिक। माथोत्तरदाच। ठान्माथशब्दोत्तरदाद्धावतीत्यर्थे ष्णिक स्यात्। दण्डमाथ धावति दाण्डमाथिक पाद माथिक. माथशब्द पथिपर्य्याय.। पदोत्तरदात् गृह्णाति। ठात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे ष्णिक स्यात्। पौर्वपदिकम् उभयत उत्तरदग्रहण बहुत्वे निषेधार्थम् अर्थललामप्रतिकण्ठाच। ठेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ष्णिक स्यात्। अर्थं गृह्णा आर्थिक लालामिक कण्ट कण्ठ प्रतिकण्ठ तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिक। वा हार्थात् समवैति। ठात् समूहार्थात् समवैति इत्यर्थे ष्णिक. स्यात्। समूह ति सामूहिक सामवायिक. ष्य परिषदो वा तु सेनाया। ठात् परिषद समवैत्यर्थे ष्य स्यात् ष्णिकस्यापवाद सेनायास्तु वा। परिषद समवैति पारि सेना समवैति सैन्य सैनिक। मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति। त्वनिर्देश निरासार्थं। मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे ष्णिक. स्यात् मृग हन्ति मार्गिक शौकरिक. नैयङ्कुक श्वापदस्यङ्कोस्तु वेति वा युम् पचे न्याङ्कुक: इव च मात्स्यिक शाकुनिक श्रौष्ठिक: पाक्षिक हारीतक मायूरिक. पातत्क.। दिकस्य क। परिपथात् तिष्ठति च परिपन्थश्च। ठात् परिपथात् तिष्ठतीत्यर्थे च ष्णिक स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्था देशश्च। परिपथं हन्ति वा पारिपन्थिकश्चौर पन्थान परिव्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थ। परिपन्थ परिपन्थशब्दोऽस्तीति वृत्तिकार। निन्द्यात् प्रयच्छति। शास्त्रोक्तव्यवहारात् व्यवहारो निन्द्य. तस्मात् ठात् प्रयच्छतीत्यर्थे ष्णिक. स्यात्। द्विगुणार्थं द्रव्यं

प्रयच्छति द्वैगुणिक. यदा उत्तमर्ण एकद्रव्य द्विगुणार्थं क्षत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वर्ड- यति तदा द्विगुण निन्द्य यदा लेक गुण प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुण गृह्णाति तदा न द्विगुण निन्द्य शास्त्रविहितत्वात् एव वैगुणिक । वृधुषश्च वृद्धे.। निन्द्यात् वृद्धि- शब्दात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् वृद्धिशब्दस्य वृधुषादेशश्च। वृद्ध्यर्थं द्रव्य वृद्धि वृद्धि प्रयच्छति वार्द्धुषिक । यद्यपि वृद्धिशब्दपर्य्यायो वृधुषीशब्दोऽप्यस्ति तथापि वृद्धिशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम्। कुसीददशैकादशाभ्या षिक । निन्द्यात् कुसीदशब्दात् ढात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिक स्यात्। कुसीद वृद्धि- स्तदर्थं द्रव्य कुसीद तत् प्रयच्छति कुसीदिक दशशब्दो दशार्थे वर्त्तते एकादशशब्द एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते अत: सामानाधिकरण्यात् दश च ते एकादश चेति यस दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिक दशैकादशिको दश एका- दशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थ । शब्ददर्दूराभ्या करोति। आभ्या करोतीत्यर्थे णिक स्यात्। शब्द करोतीति शाब्दिको वैयाकरण दार्दुरिक. कुलाल । दर्दुरो वाद्यभाण्ड विशेष भाण्डसस्कारकाले दर्दुरशब्दविशेष करोति इति रचित । धर्म्मादेश्चरति। ढात् धर्म्मादेश्चरतीत्यर्थे णिक स्यात्। धर्म्म चरति धार्म्मिक चरणमत्र सेवा तेन कदाचिदाचरणे माभूत् धर्म्मादिर्यथा। धर्म्माधर्म्मौ महानाम्नी गोदानसहितास्तथा। आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिता । अवान्तरदीक्षादेर्डिन्। ढादवान्तरदीक्षा- देर्डिन् स्यात् चरतीत्यर्थे। अवान्तरदीक्षा चरति अवान्तरदीक्षी एषोऽवान्तर- दीक्षाव देवव्रत तिलव्रतम्। अष्टाचत्वारिंशतो डकश्च ढादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती त्यर्थे डिन् डकश्च स्यात् णिकस्यापवाद । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रत चरति अष्टा चत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशक । चातुर्मास्याना यलोपश्च। चातुर्मास्यशब्दात् चरती- त्यर्थे तौ स्याता तयोर्यलोपश्च। चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातु- र्मासक । नाम्नि ललाटकुक्कुटाभ्या पश्यति। ढाभ्यामाभ्या पश्यतीत्यर्थे णिक. स्यात् ललाट पश्यति लालाटिक. य सेवक शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभो- र्गुरोर्वा ललाटमेव पश्यति य. कार्य्याक्षम. सोऽभिधीयते कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपात- योग्यदेशोऽभिधीयते त देश पश्यति कौक्कुटिको भिक्षु य. कुक्कुट पातयोग्य- मल्पतरदेश पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थ.। पारायणोत्तरायण चान्द्रायणेभ्यो वर्त्त- यति। ढेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिक स्यात्। पारायण वेदस्य शास्त्रस्य वा समस्ताध्ययनकर्म्म, उत्तरायण यज्ञविशेष. चान्द्रायण व्रतविशेष. सच्छायामुत्तरदस्य नो ण: पारायण वर्त्तयति पारायणिक. यद्यपि पारायण शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि ञ्णि एव ल इति न्याम। एवमौत्तरायणिको यजमान न तु याजक चान्द्रायणिकस्तपस्वी। तदन्ताच्च। द्वैपारायणिक द्व्यौत्तरायणिक द्वैचान्द्रायणिक। संशयादापन्ने। ढात् संशयशब्दात् आपन्नेऽर्थे ष्णिक स्यात्। संशय सन्देह तमापन्न. सांशयिक संशयितेति न्यासकारस्तु संशय्यमाने स्थाणुवादी त्यमुत्पादयति न तु संशयितरीति तत् बहुनासस्मतम्। अतएवामरकोषे प्राणिवर्गे सांशयिक संशयापन्नमानस इति। सुखातादे पृच्छति। ढात् सुखातादे पृच्छतीत्यर्थे ष्णिक स्यात् सुखात पृच्छति सौखातिक सौख्यसुप्तिक सुखातादिरत्र सुखशय्या रात्रय सुखशब्दात्। योजनादेर्गच्छति। ढात योजनादेर्गच्छतीत्यर्थे ष्णिक स्यात्। योजन गच्छतीति यौजनिक। योजनादिर्यथा। योजन गुरुतल्पश्च दारागुरो परदापि। श्त क्रोशात योजनाच्च वृधैरद षजेरिता। पथ ष्णिक। ढात पथिशब्दात षिक स्यात्। पन्थान गच्छतीति पथिक स्त्रिया पथिकी। नित्य ण पन्थश्च। ढात् पथो नित्य गच्छतीत्यर्थे ण स्यात् तस्मिन् पन्थादेशश्च। पन्थान नित्य गच्छति पान्थ स्त्रिया पान्था। कालेभ्योऽधीष्टभृतभूतभाविषु। ब्वनिर्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थ। तेभ्य एभ्य कालवाचिभ्योऽधीष्टे भृते भूते भाविनि चार्थे ष्णिक स्यात्। अधीष्ट सत्कृत्यव्यापृत भृती वेतनेन क्रीत भूत सत्तया व्याप्तकाल। भावी सत्तया व्याप्तकाली भविष्यति य सटाध्यादीति ढ मास अधीष्टो मासिकोऽध्यापक मास भृत मासिक मास भूतो मासिकी व्याधि मास भावीति मासिक उत्सव नन्वध्येषण भवने सकृत व्याप्य क्रियते तत कथ ताभ्या मासो व्याप्यते इत्युच्यते। यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उपचारात्। सङ्ख्याशब्दोऽपि यदाकाले सङ्ख्येये वर्त्तते तदापि त्य:। द्वे षष्ठीभूतो भावी वा। द्विषाष्टिक द्विसाप्ततिक सुपचालादित्वादुत्तरपदस्य त्रि। मासात् यनीनौ वयसि। ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वर्थेषु यनीनौ स्याताम्। मास भूतो भावी वा मास्य मासीन माणवक इति पुरुषोत्तम.। अपरे भूतेऽर्थे अभिधानमित्याहु वयसीति किं मासिक कर्म्मकर। गाद्द य। ढात् कृतगात् मासा द्वयस्यभिधेये य स्यात् भूते। द्वौ मासौ भूत द्विमास्य। षण्मासाद्यण्णिकौ च। ढात् कृतगात् षण्मासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे यण्णिक य एते स्यु। षण्मासान् भूत षाण्मास्य षाण्मासिक: षण्मास्य विधानसामर्थ्यात् नेको लुक् इकणावः वयसि। ढात् कृतगात् षण्मासात् भूतेऽर्थे इकणौ स्याताम्। षाण्मासिक:

वाक्षासी रोग। समाया ईनी गात्तु वा। ढात् समाशब्दात् ईन' स्यात् क्तगात्तु- वा एष्वर्थेषु। समामधीष्टो भृतो भावी वा समीन द्वे समे अधीष्टो भृतो भावी वा द्विसमीन पचे द्वैसमिक। गाद्रात्रह्न सवत्सरादीन णिकौ वर्षात्तु लुक् च वा चित्तवति नित्यम्। ढेभ्य एभ्य क्तगेभ्य ईन णिकौ स्याता तेषु वर्षात्तु वा लुक् चित्तवति तु नित्यम्। द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भावी वा द्वैरात्रिक द्व्यह्नीन द्वैयह्निक द्विसवत्सरीण द्विसावत्सरिक सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रि। द्विवर्षीण द्विवार्षिक द्विवर्ष अभविष्यति सख्यादिवर्षादीति परदस्य त्रि। भविष्यति तु द्वे वर्षे भावी द्वैवार्षिक द्विवर्षो वत्स' नित्य तयोर्लुक् चित्तवतीति कि द्विवर्षीणो द्विवार्षिक द्विवर्षो व्याधि। अर्हति। ढात् अर्हतीत्यर्थे णिक स्यात्। वस्त्रमर्हति वास्त्रिक श्वैतच्छत्रिक। दण्डादेर्य। ढाद्दण्डादेरर्हतीत्यर्थे य स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्य' कश्य। दण्ड कशावधो मेधा मोघार्घौ मुसल धनम्। मधपर्क गुभ वश सवीदकयुग' पणम्। कडङ्गरस्थालीबिलदक्षिणाभ्य ईयश्च। ढेभ्य एभ्योऽर्हत्यर्थे ईयोयश्च स्यात्। कडङ्गरम् अर्हति कडङ्गरीय कडङ्गर्य्य स्थालीबिलीय स्थालीबिल्य दक्षिणीय दक्षिण्य। पात्राद्येयौ। ढात् पात्रशब्दादर्हति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम्। पात्रमर्हति पात्र्य पात्रेय। यज्ञर्त्विग्-भ्यामियणीनौ कर्म्मार्हति च। ढाभ्यामाभ्याम् अर्हति कर्म्मार्हति चेत्यर्थे क्रमात् स्याता यज्ञमर्हति कर्म्मार्हति। यज्ञियो ब्राह्मण। ऋत्विजमर्हति कर्म्मार्हति वा आर्त्विजीनः। छेदादेर्नित्यमर्हति। ढाच्छेदादेर्नित्यमर्हति इत्यर्थे णिक स्यात् छेदं नित्यम् अर्हति छैदिक' भैदिक'। छेदादिर्यथा, छेदो भेदस्तथा द्रोहो नर्त्तकर्षे णिके भवेत्। विरागस्य विरङ्गोऽथ सम्प्रयोगश्च सम्प्रति। सम्प्रेषणश्च सम्प्रश्नो दशेह परिकीर्त्तिता। विराग नित्यमर्हति वैरङ्गिक णिके विरङ्गादेश। शिरश्छेदात् यश्च शिर शीर्ष। ढात् शिरश्छेदशब्दात् नित्यमर्हति इत्यर्थे णिक. यश्च स्यात् ये क्रते शिरस शीर्षादेशश्च। शिरश्छेद नित्यमर्हति शैर्षच्छेदिक शीर्ष-च्छेद्यः। पचति सम्भवति अवहरति च। ढादेतेष्वर्थेषु णिक स्यात् सम्भवत्यर्थेऽत्र सम्भव' आधेयस्य प्रमाणानतिरेकस्तथा च "सम्भव' कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि च आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भव." इति विश्व। अवहरत्यर्थोऽवहरण सहरणमित्यर्थ. प्रस्थ पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिक. कौडविक कटाह यद्यपि प्रस्थ पचति चरः प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते तथापि प्रस्थ पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

ग्रहणम् । पावाचिताढकविस्तादीनौ वा । ढेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईन' स्यात् वा । पाव पचति सम्भवत्यवहरति वा पावीणा आचितीना विस्तीना स्थाली । पचे पाविकीत्यादि । गात् षिकश्च वा । ढेभ्य क्ततगेभ्य षिक ईनश्च स्यात् वा एष्वर्थेषु । द्वे पावे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविस्तिकी द्विपाविकी द्विपावीणा द्वाचितिकी द्वाचितीना द्वाढकी द्वाढकीना द्विविस्तिकी द्विविस्तिना पचे णिकस्यावाच्ये लुकि तार्थे मानादित्यादिना ईपि द्विपावी द्वाढकी आचितविस्ताभ्यान्तु अन्नादित्वात् द्वाचिता द्वि विस्ता आप् नत्वीप् पूर्वंवयाणा षिकणिकयोर्न विशेष' पृथग्योग उत्तरार्थं । कुनिजाल्लुक् षिकणिकेना. । ढात् क्ततगात् कुनिजात् लुक् षिक णिक ईन एते स्यु एष्वर्थेषु । द्विकुनिजी मनादितीप् द्विकुनिजिकी द्वैकुनिजिकी द्विकुनिजीना । वशादिभ्यो भाराद्वहति हरत्याहरति । ढात् वशादिपूर्वभाराद्वहति इत्याद्यर्थे लुक् षिक् णिक ईन स्यात् । वंशभार वहति हरति आहरति वा वांशभारिक । बाल्वजभारिक. । वश बल्वज मूलेचु स्थूलाचकुटजाः कुटा । अश्वा खट्वा दश प्रोक्ता वशादिरिह कोविदैः । केचित् भारशब्दोऽर्थद्वारेण वशादीना विशेषणात् भारभूतेभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थ. तेन भारभूतान् वशान् वहति वांशिक. बाल्वजिक' इत्याहु । वहति उत्क्षिप्य धारयति । हरति देशान्तर प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थ । द्रव्यवस्नाभ्या केकौ । ढाभ्यामाभ्यां क्रमात् केकौ स्यातां एष्वर्थेषु । द्रव्य' वहति हरति आहरति वा द्रव्यक वस्निक अर्हत्यादौ शताद्यैकावशते । ढाच्छतशब्दात् अर्हतीत्याद्यर्थेषु य इक इत्येतौ स्याता न तु शते । शतमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति वा शत्य शतिक. कम्बलः अशत इत्युक्तेर्यत्र प्रकृत्युक्तसख्यायास्त्यवाच्यस्य सख्येयत्व भवति तत्र न स्यात् । तेन शतमध्याया. परिमाणमस्य शतक निदानमित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्ताया. सख्यायास्त्यवाच्यस्य निदानस्य सख्येयत्वात् तौ न स्यातामिति शत्य. शतिक. कम्बल इत्यादौ त्यवाच्यस्य कम्बलस्य न सख्येयत्व किन्तु येन क्रीतस्तस्यैवेति । सख्याया अतिशदन्तायाः क । ढात् त्यन्तशदन्तवर्जात् सख्यावाचकात् क स्यादर्हत्यादौ । पञ्चक. बहुक गणक. । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिक चत्वारिंशत् क तादिकस्य कः । अथ वितस्तिशब्दस्य वर्जनात् डतेरप्रतिषेधस्तेन कति क । विंशतिविंशद्भ्यां चासञ्ज्ञायान्तु डकः । ढाभ्यामाभ्याम् अर्हत्यादौ कः स्यात् असञ्ज्ञायान्तु डक । विंशतिक. विंशत्क. असञ्ज्ञायान्तु विंशकः त्रिंशक । वतो. कस्येम् वा । वत्वन्तात् कस्य इम् वा स्यात् म इत् । यावतिकः

तावतिकः यावत्कं तावत्कं। कसार्द्धाभ्यां षिकं। ढाभ्यामाभ्यां षिकं स्यात् अर्हत्यादौ। कंसिकी अर्द्धिकी। कार्षापणाद्वा तु प्रतिश्च। ढात् कार्षापणात् षिकं स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा। कार्षापणिकं प्रतिकं। वसन सहस्र शतमान विंशतिकात् ण। ढेभ्य एभ्यः णः स्यात् अर्हत्यादौ। वासनं साहस्रं शातमानं वैंशतिकम्। शूर्पात् ट्नौ वा। ढात् शूर्पात् ट्नौ वा स्यादर्हत्यादौ षिकस्यापवादः। शौर्पं पक्षे शौर्पिकं। गादध्यर्द्धादेरसञ्ज्ञाया लुक् स्यात्। ढात् क्रतगात् अध्यर्द्धपूर्वाच्चार्हत्यादौ ये विहितास्तेषाम् असञ्ज्ञायां लुक् स्यात्। द्विकंसम् अध्यर्द्धकंसम् अध्यर्द्धशूर्पम् असञ्ज्ञायामिति किम्। पाञ्चलौहितिकं पाञ्चकपालिकम् अत्र त्यान्तं नाम इति। सहस्रशतमानसुवर्णकार्षापणेभ्यो वा। ढेभ्य एभ्यः क्रतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्वेभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्यानां लुक् स्याद्वा। द्विसहस्रम् अध्यर्द्धसहस्रं द्विशतमानं द्विसुवर्णम् अध्यर्द्धसुवर्णं द्विकार्षापणम् अध्यर्द्धकार्षापणं पक्षे द्विसाहस्रं अध्यर्द्धसाहस्रं द्विशातमानम् अध्यर्द्धशातमानं द्विसौवर्णम् अध्यर्द्धसौवर्णं सुपञ्चालादित्वात् अन्तस्य दस्य त्रि। द्विकार्षापणिकं द्विप्रतिकं षिकं एवमध्यर्द्धकार्षापणिकम् अध्यर्द्धप्रतिकम्। विंशतिकादीनः। ढात् क्रतगात् अध्यर्द्धपूर्वाच्च विंशतिकादीनः स्यात् अर्हत्यादौ। द्विविंशतिकीनः लुग् बाध्यते। पाद पण मासात् यो वा तु शतशाणात्। ढेभ्य क्रतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्वेभ्यश्च एभ्यो यः स्यात् अर्हत्यादौ शतशाणाभ्यान्तु वा। द्विपाद्यं द्विपण्यं द्विमास्यम् अध्यर्द्धपाद्यम् अध्यर्द्धपण्यम् अध्यर्द्धमास्यं शतशाणादिस्तु द्विशत्यम् अध्यर्द्धशत्यं पञ्चशाण्यम् अध्यर्द्धशाण्यं पक्षे द्विशतम् अध्यर्द्धशतं पञ्चशाणम् अध्यर्द्धशाणम्। खारीकाकिनीभ्यामीकः केवलाभ्याञ्च। ढाभ्यां क्रतगाभ्याम् अध्यर्द्धपूर्वाभ्यां केवलाभ्याञ्चार्हत्यादौ ईकः स्यात्। द्विखारीकं अध्यर्द्धखारीकं द्विकाकिनीकं अध्यर्द्धकाकिनीकं खारीकं काकिनीकं। द्वित्रेः शाणात् षौ वा। द्वित्रेः पूर्वात् अर्हत्यादौ षौ वा स्यात्। द्वैशाणं त्रैशाणं पक्षे पूर्वण वा यश्च द्विशाण्यं त्रिशाण्यम् उभयत्यक्तपक्षे लुक् द्विशाणं त्रिशाणमिति। बहोश्च निष्क विस्तात् षिकौ वा। ढात् द्वित्रिबहुपूर्वात् निष्कात् विस्ताच्च षिकौ वा स्यात् अर्हत्यादौ। द्वैनैष्किकं त्रैनैष्किकं बहुनैष्किकं द्वैवैस्तिकं बहुवैस्तिकं पक्षे द्विनिष्किकं त्रिनिष्किकं बहुनिष्किकं द्विविस्तिकं त्रिविस्तिकं बहुविस्तिकम्। छक्तौ रथ्यादि। युग रथ प्रासङ्गात् यो वहति। ढेभ्य एभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात्। युगं वहति युग्यः रथ्यः प्रासङ्ग्यः गादपि द्वियुग्यः द्विप्रासङ्ग्यः। नाम्नि तु जनात्। ढाज्जनशब्दात् वहत्यर्थे यः सञ्ज्ञायाम्। जनं वहति जन्यो वरस्निग्धः। जनी-

शब्दात् वधूणाचकाद् य इति जयादित्य। धुर णोयेनी च। ढात् धुर् शब्दात् वह-त्यर्थे णीय इनय एते स्यु। धुर वहति धौरेय' धुरीण धुर्य्य'। सर्वदचिणोत्त रात धुराया इन'। ढात सर्वादिपूर्वात् धुराशब्दात् वहत्यर्थे ईन स्यात्। सर्वधुरा वहति सर्वधुरीण, दचिणधुरीण उत्तरधुरीण। एकधुराया लुक् च। एकधुरीण एकधुर। शकटाद्दलसीरात् णष्णिकौ गाच। ढात् शकटात् क्रतगाच ण हलसीरात् क्रतगाच ष्णिक स्यात् वहत्यर्थे। शकट वहति शाकट द्वे शकटे वहति द्वैशकट हल वहति हालिक सैरिक द्वे हले वहति द्वैहलिक द्वैसैरिक। धनगणाभ्या यो लब्धरि। ढाभ्यामाभ्या लब्धर्य्यर्थे य स्यात्। धन लब्धा धन्य गण्य शीलार्थे टणी ढे न यो णोऽर्थात्। अर्थं लब्धा आर्थश्वाल। वशाङ्गते। ढात् वशाङ्गतेऽर्थे य स्यात्। वश आयत्तता त गतो वश्य'। सर्वाद् पवपथ्यङ्गकर्म्मपावादौनी व्याप्नोति। ढात सर्वपूर्वात् पवादेर्व्याप्नोत्यर्थ ईन स्यात्। सर्वपव व्याप्नोति सवपवीण सारथि सर्वपथीनो रथ सर्वाङ्गीन वास सर्वकर्मीण, पाचि सर्वपावीण ओदन। आप्रपदात् प्राप्नोति। ढादा प्रपदात् प्राप्नोत्यर्थे ईन' स्यात्। आप्रपद प्राप्नोति आप्रपदोन वास। सर्वान्नाद्-भचयति। सर्वान्नानि भचयति सर्वान्नीनो भिच्चु। अनुपदाइडा। अनुपद बङ्घा अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थ। अयानयान्नेये। अय प्रदचिणम्। अनय अपसव्य प्रदचिणापसव्यगामिना शारीणा यस्मिन्नपरेह्ल समावेश सोऽयानय ढाद-यानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईन स्यात्। अयानय नेय अयानयीन शारि। परस्पर पवपौवपरावरैभ्योऽनुभवति। ढेभ्य एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईन स्यात्। पारङ्गामी पारीण। परञ्चापरञ्चानुभवति सूत्रनिर्द्देशात् परम्परीण पुवपौवीण तथाच लच्मी परम्परीणा त्व पुवपौत्रीणता नयेति भट्टि। पराश्चापराश्चानुभवति सूत्रनिर्द्देशादीत्वं पारावरीण त्वेन विनापि परस्परशब्दो दृश्यते न तु परीवर इति। पारादेर्गामिनि। ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईन, स्यात्। पारङ्गामी पारीण। पारावारा पारवार पारावार प्रकीर्त्तितम्। अत्यन्तमनुकामश्च पारादौ कोविदोत्तमै। अध्वनो यश्वाल ङ्गामिनि। अध्वानमलङ्गामी अध्वनीन अध्वन्य। अभ्यमित्राद्यैये नो च। ढादभ्य-मित्रादलङ्गामिन्यर्थे ईन ईय य एते स्यु। अभ्यमित्रम् अलङ्गामी अभ्यमित्रीण अभ्यमित्रीय अभ्यमित्र अमित्राभिमुखम् अल गच्छतीत्यर्थ। भविष्यन्निर्देशो वैचि-त्रार्थ गन्तृमात्रे त्व। समासमीनानुगवीनाद्यश्वीना एते निपात्यन्ते। समा समा विजायते समासमीना गौ: प्रत्यब्द प्रसवेत्यर्थ। अनुगुगो, पश्चादलङ्गामी अनुगवीनो

गोप । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौ आसन्नप्रसवेत्यर्थं । कथमद्यश्वीनो वियोग विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति जयादित्य । निपातो ह्यर्थविशेषे । उक्तो ढाधिकार । धात् । धादित्यधिक्रियते घादित्यत प्राक् । णिको दीव्यतीत्यादौ । दीव्यति जयति खनति जित क्रत भवति चरति जीवति हरति निवृत्तं कार्य्यं लभ्यं सुकर परिजय्यं सस्कृत ससृष्टम् उपसिक्त वर्त्तते सम्पादी क्रीत गच्छति आहृतं युध्यते दृश्यते श्रूयते इति। धादेष्वर्थेषु णिक स्यात्। हलेन दीव्यति जयति खनति जितो वा हालिक. जितेऽर्थे ढेऽपित्यस्तेन अचैर्जित द्रव्यम् आचिकम्। धादिति कि देवदत्तेन जितम्। प्राक् वत् कायाभ्या क्रते। धाभ्यामाभ्या क्रतेऽर्थे णिक स्यात्। मूले वाचिकमिति। एव कायेन क्रत कायिकम् आभ्यामिति किं मनसा क्रत मानस तथाच हेमसूरि । कायिक वाचिक तत् स्याद्वाचा कायेन यत् क्रतम् इत्याह इद पाणिनीयमिति। चरति। धाच्चरति इत्यर्थे णिक स्यात्। दध्ना चरति दाधिक दध्ना भच्चयति इत्यर्थ. हस्तिना चरति हास्तिक हस्तिना गच्छतीत्यर्थ । चरेरुभयार्थे ग्रहणम्। पर्पादे षिक । पर्पादेश्चरत्यर्थे धात् षिकः स्यात्। पर्पेण चरति पर्पिक. स्त्रिया पर्पिकी पर्पशब्देन हस्त्यादिनयनार्था तृणपूर्णा नौरुच्यते। पर्पाकष रथ व्यास व्याल जालाश्वमेव च। पादस्य पद्भवेन्नित्यमष्टपर्पादय स्मृता । पादेन चरति पदिक आकषो निकषो पल । आकषशब्दपाठात् आकषिकभार्य्य इत्यत्र कोड्त्वेऽपि न पुवन्निषेध । व्यासव्यालशब्दयोरणित्तेन युम् जालशब्दस्य इकबाधनार्थं पाठ । खगणाद्वा। धात् खगणाच्चरत्यर्थे षिको वा स्यात्। खगणेन चरति खगणिक खागणिक । वेतनादेर्जीवति। धाद्वेतनादेर्जीवत्यर्थे णिक स्यात्। वेतनेन जीवति वैतनिक । वेतन वाहजालाऽर्द्ध-वाहप्रेषण शक्तय.। दण्डोधनुरुपस्थान सुखशय्या तथैव च। स्थिरपादौ धनुर्दण्डोपनिषद्देशमेव च। उपास्थिरुपदेशश्च सप्ततिर्दशकीर्त्तिता । वत्स्न क्रयविक्रय क्रयविक्रयादिक । घेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे ईक स्यात्। वत्स्नेन जीवति वस्निक. क्रयिक विक्रयिक क्रयविक्रयिक । आयुधादीयश्च व्रतान्नीन.। आयुधेन जीवति आयुधिक. आयुधीय । ये नानाजातीया अनियतवृत्तय शरीरमायास्य जीवन्ति ते व्राता तत्कर्म्मापि व्रात तेन जीवति व्रातीनो विप्र । उत्सङ्गादेर्हरति। ढादुत्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिक स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिक । उत्सङ्गा पटकोष्टाश्च उडूपोत्पोटमेव च। भस्त्रादे षिक । ढाद्भस्त्रादे षिक स्यात् णिकस्यापवाद । भस्त्रया हरति भस्त्रिक. स्त्रिया भस्त्रिकी। भस्त्राऽशभार वरटाऽश भारभरख

... । भस्त्रादौ शीर्षभारश्च शीर्षे भार. प्रकीर्त्तित । विवध वीवधाभ्या वा । विव-धेन हरति विवधिक वैवधिक स्त्रिया विवधिकी ववधिकी एव वीवधिकी-त्यादि कुटिलिकाया ष्ण । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे ष्ण स्यात्। कुटिलिकाशब्देन कुटिला गति अयवक्रा लौहादिमयी यष्टिश्च उच्यते कुटिलिकया कुटिलगत्या व्याध हरति वञ्चयति कौटिलिको मृग तथा कुटिलिकयाऽयवक्र लौहयष्ट्याङ्गारान् हरति कौटिलिक कर्मकार । अचद्यूतादेर्निर्वृत्ते । धादच्च द्यूतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे ष्णिक स्यात्। अचद्यूतेन निर्वृत्तम् आचद्यूतिक वैरम् अचद्यूत ... मर्दनकण्टकम् । यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम्। याचिता-पमित्याभ्या ककणौ। धाभ्यामाभ्या क्रमात् ककणौ स्याता निर्वृत्ते । याचितेन निर्वृत्त याचितकम् अपपूवमेडप्रतिदाने यदि अपमित्यनिर्वृत्तम् आपमित्यकम्। ... निर्देशो अनुकरणात् । कालेभ्य कार्य्य लभ्य सुकर परिजय्येषु च । कालि-... स्वरूपविधिनिरासाय । धेभ्य कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्य्यादिषु अ ष्णिक स्यात्। मासेन निर्वृत्त मासिक आर्द्धमासिक सांवत्सरिक एव मासेन कार्य्य लभ्य सुकर परिजय्यो वा मासिक इत्यादि। समादेरधीष्टादिवत्। धात् समादे-र्निर्वृत्तेऽर्थे अधीष्टादिवत् यथा विहित त्या स्यु। समान्निर्वृत्त समीन द्विसमीन ... द्विरात्रीण द्वैरात्रिक. द्व्यह्नीन द्वैयह्निक द्विसंवत्सरीण द्विसांवत्सरिक ... द्विवार्षिक द्विवर्ष । चित्तरति नित्य लुक् द्विवर्षोत्सव एतत् पुरुषा-... । षष्टिका । निपात्या । षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिको व्रीहि । संसृष्टे । धात् संसृष्टेऽर्थे ष्णिक स्यात्। द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रीकृत तत् संसृष्ट दध्ना संसृष्ट दाधिक शार्ङ्गवैविकम्। मुद्गचूर्णाभ्या णिनी। धाभ्यामाभ्या क्रमात् संसृष्टेऽर्थे णिनौ स्याताम्। मुद्गेन संसृष्ट मौद्ग ओदन चूर्णेन संसृष्ट चूर्णिनोऽपूप.। लवणात् लुक्। लवणेन संसृष्ट. लवण सूप । लवणशब्दोऽत्र द्रव्यवाची। व्यञ्जनेभ्य उप-सिक्ते । धेभ्या व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे ष्णिक स्यात्। दध्ना उपसिक्त दाधिक शार्ङ्गवैविकम्। व्यञ्जनादिति किम्। उदकेनोपसिक्त ओदन । ओज सहोऽम्भसा वर्त्तते। धेभ्य एभ्यो वर्त्ततेऽर्थे ष्णिक स्यात् । ओजसा वर्त्तते औजसिक साहसिक आम्भसिक । सम्पादिनि। धात् सम्पादिन्यर्थे ष्णिक स्यात्। सम्पादी शोभा-युक्त कर्णवेष्टकाभ्या सम्पादि मुख कार्णवेष्टकिक मुख वास्त्रयुगिक शरीर विशेषतो भाअत इत्यर्थ । कर्म्मवेषाभ्या य । धाभ्यामाभ्या सम्पादिन्यर्थे य. स्यात्। कर्म्मणा सम्पादी कर्म्मण्य वेष्य.। वेषोऽत्र नेपथ्यवाची। मूल्यात् क्रीते ।

मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे णिकः स्यात्। वस्त्रेण मूल्येन क्रीतं वास्त्रिकम्। मूल्यादिति किं हस्तेन क्रीतं युद्धम्। द्व्यन्तात् व्यान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात् तेन प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य सख्याभेदागमे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव यथा द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं पञ्चकमित्यादि। कथं मुद्गैर्माषैर्वा क्रीतं मौद्गिकं माषिकं वसनमिति चेत् सत्यं तत्र भवत्यभिधानात् न ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति। शतादेरर्हत्यादिवत्। धात् शतादेरर्हत्यादिवत् यथाविहितं स्यात् क्रीतार्थे। शतेन क्रीतं शत्यं शतिकं द्विकं पञ्चकं विंशतिकं यावतकं कंसिकं कार्षापणिकं प्रतिकं वासनं शौर्पं शौर्पिकं द्विकंसम् अध्यर्द्धकंसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकीनं द्विपाद्यं द्विशत्यं द्विशतं खारीकं द्विशाणं द्वैशाणं द्विनैष्किकमित्यादि। उत्तरादेः पथो गच्छत्याहृतयोः। धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चार्थे णिकः स्यात्। उत्तरपथेन गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिकः आहृतेऽर्थे ढे त्यः। वारिपथिकः। उत्तरो वारि कान्तार जङ्गल स्थल शङ्कुर। अज सप्तैवोत्तरादौ कोविदैः परिकीर्त्तिता। युध्यते। धाद्युध्यतेऽर्थे णिकः स्यात्। खड्गेन युध्यते खाड्गिकः धनुषा युध्यते धानुष्कः उसन्तत्वात् इत्यस्य कः। शक्तियष्टिभ्यां णीकः। धाभ्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे णीकः स्यात्। मूले शक्त्या युध्यते इत्यादि। परे तु धात्रोदाहृतं किन्तु प्रान्तादित्याहुः। उक्तो दीव्यत्यादिः रागाद्रक्ते। धाद्रागवाचिनो रक्तेऽर्थे ण स्यात्। यद्यपि रञ्जधोरनेकार्थत्वं यथा भोजने रक्तः रक्ता गौः तथाप्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जेरर्थः। काषायेण रक्तं काषायं माञ्जिष्ठं कौसुम्भम्। कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ इति तु उपमानाद्भविष्यति। कषायेण रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हारिद्रौ इत्यर्थः। रागादिति किं प्राणिना प्रोक्तम्। हरिद्रा महारजनीभ्यां ट्नौ नीलास्त्वनित्। धाभ्यामाभ्यां रक्तेऽर्थे ट्नः स्यात् नीलीशब्दात्तु ट्नोऽनित्। हरिद्रया रक्तं हारिद्रं माहारजनं नील्या रक्तं नीलम्। चान्द्रास्तु नीलिशब्दात् कमाहुः। पीतात् को लाक्षारोचनात्तु णिको वा तु शकलकर्दमात्। धात् पीतात् कः स्यात् लाक्षा रोचनाभ्यान्तु णिकः शकलकर्दमाभ्यां णिको वा। पीतेन रक्तं पीतकं लाक्षया रक्तं लाक्षिकं रौचनिकं शाकलिकं कार्दमिकं पक्षे ण शाकलं कार्दमं। नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले। धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वैश्यादित्वात् ण स्यात् यो युक्तः स कालश्चेद्भवति मूलैतिष्ययोरित्यादि कृते णे सूर्य्यागस्त्य इत्यादिना य लोपः। एवं पौषी। ननु कालेन

सह सर्वदैव नक्षत्राणां योग कालस्य नित्यत्वात् कथं तिष्यादिना कालविशेषो-ऽभिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गायां घोष प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्-समीपस्थमुपलच्यते तथाऽत्रापि तिष्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थ चन्द्रो यदा लक्ष्यते तदा तेभ्यस्य उत्पद्यते तथाच तिष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थ । नक्षत्रेभ्य इति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रि । काल इति किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रमा । अविशेषे लुवऽश्वत्थश्रवणाभ्यान्तु नाम्नि। भेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण लुप् स्यात् अश्वत्थश्रवणाभ्यन्तु सञ्ज्ञायाम्। रात्र्यादिविशेषो यदि नाभिधीयते। अद्य पुष्य अद्य मघा। अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रमस्य विशेषा-भावात्। अविशेषे इति किं पौषी रात्रि पौषमहः अश्वत्थेन युक्तो मुहूर्त्त अश्वत्थो मुहूर्त्त श्रवणा रात्रि विशेषार्थोऽयमारम्भ । सञ्ज्ञायामिति किम् आश्वत्थी रात्रि श्रावणमहः । सर्वत्र लुपि युक्तवद्भाव । भवादीय क्लतभान्नक्षत्रवाचकात् युक्ते कालेऽर्थे ईय स्यात्। तिष्यपुनवसवीयमहः । अद्य तिष्यपुनर्वसवीय राधा-नुराधीया रात्रि अद्य राधानुराधीयम्। परत्वात् लुप बाधित्वा विशेषाविशेषयो प्रवर्त्तते। भ इति किं विधुश्च पुष्यश्च ताभ्या युक्त कालः परिहृतेऽर्थे। घात् परिहृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् य परिवृत स रथश्चेद्भवति वस्त्रेण परिहृतो रथ वास्त्रो रथ चार्म्मणो रथ विकारभिन्ने णेन नलोप। काम्बलो रथ समन्ताद्वेष्टित इत्यर्थ । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा छत्रै परि-वृतो रथ । रथ इति किं वस्त्रेण परिवृत काय । द्वैपवैयाघ्रात् ट्र इ स्तु पाण्डु-कम्बलात् धाभ्यामाभ्या ट्र स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन्। परिवृतो रथेन द्वैपो रथ वैयाघ्रो रथ पाण्डुकम्बली रथ । हस्त यथा कथा चाभ्या णौ दीयते कार्य्ये च। धाभ्यामाभ्यां क्रमात् य णौ स्यातां दीयते कार्य्ये च। हस्तेन दीयते कार्य्यं वा हस्त्य यथा कथाच शब्दो व्य समुदायोऽनादरार्थ । यथा कथाच दीयते कार्य्यं वा याथाकथाचम्। छन्दसो यो निर्म्मिते उरस ण्यश्च। घात् छन्दसो निर्म्मितेऽर्थे य स्यात् उरसो य. ण्यश्च। छन्दसा इच्छया निर्मित छन्दस्य विश्वम् उरसा निर्मितस् उरस्यम् औरसम्। पूरणान्तात् को ग्रन्थ गृह्णाति तस्य लुक् च। पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे क स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च। ग्रन्थग्रहण-योग्यो रूपादिरेव पूरणत्यान्तोऽभिधेय । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विको वटु तृतीयेन रूपेण ग्रन्थ गृह्णाति त्रिक: लुकि पूर्वप्रकृति ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्च-मेन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्ड गृह्णाति। एव चक्षुषा दृश्यते

चाक्षुषं श्रवणेन श्रूयते श्रावणं मनसा ज्ञायते मानसः दृशिज्ञानार्थ इति धाधिकारं। घात्। घादित्यधिकारो जादित्यत प्राक्। दृष्टे साम्नि। घात् दृष्टेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात्। यत् दृष्टं तत् साम चेद्भवति। वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठं वैश्वामित्रम्। णो डित्वा। अवार्थे विहित णो डिद्वा स्यात्। विशत्या दृष्टं साम वैंश डिति टेर्लोप। पक्षे वैंशत साम। एव औशनस साम। यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् इति यमेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेय कालेय दैव्य दैव प्राजापत्य पाशुपतम् औत्समित्यादि। वामदेवात् य। घाद्वामदेवशब्दाद् य स्यात् दृष्टे साम्नि। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम। तीयात् णीक। तीयान्तादवार्थे णीक स्यात्। द्वितीयेन दृष्टं साम द्वैतीयीक तार्त्तीयीक साम। गोत्रादङ्कवत्। अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्केऽर्थे ये त्या विधेया अवाऽर्थे ते त्या स्युः दृष्टे सामन्यर्थे। औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं साम। ग्लुचुकायनिना दृष्टं साम ग्लौचुकायनकं साम वैदेन दृष्टं साम वैदं साम गार्गं साम दाक्षं साम। नाम्नि मक्षिकादेः कृते। घान्मक्षिकाद्येः कृतेऽर्थे ण. स्यात् समुदायेन सञ्ज्ञा चेद्भवति। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। मक्षिका पुत्तिका गर्मुत् सरघा परिकीर्त्तिता। पौत्तिकं गार्मतं सारघं मधुनः सञ्ज्ञा। क्षुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् ट्र। घेभ्यः एभ्यः कृतेऽर्थे ट्र स्यात्। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामरं वारटं वातपं मधु। कुलालादेर्णकं। घात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णक स्यात् नाम्नि। कुलालेन कृतं कौलालकम्। कुलालो गिरिक सेना चण्डालं परिहृद्धृव। कर्मारो वरूडोऽनड्वान् कुम्भकार वरूस्तथा। ब्राह्मणो देवराजश्च श्वपाकः परिकीर्त्तितः। निषादश्च कुलालादौ परिशिष्टप्रयोगतः। कृते ग्रन्थे। घात् कृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् य कृतः स चेद्ग्रन्थो भवति। वररुचिना कृतो ग्रन्थः वाररुचिकः प्राभाकर.। यमादेस्तु याम्य आग्नेयं प्राजापत्य. कालेयः दैव्य औत्स। भवादित्वात् पाणिनिना कृतो ग्रन्थं पाणिनीयं ग्रन्थविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीवम् एवं काशकृत्स्न काशकृत्स्नमित्यादि। प्रोक्ते। घात् प्रोक्तार्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात्। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातम् अधीतं वा न कृतो ग्रन्थ इत्यनेनावगतत्वात् याज्ञवल्क्येन प्रोक्तं याज्ञवल्क्य गौतमं मूले शार्ववर्म्मिक शर्ववर्म्मणा प्रोक्तमिति वाक्यं काश्यादित्वाण्णिकणिकौ स्त्रियां शार्ववर्म्मिका शार्ववर्म्मिकीति एव पाणिनीयम्। पणोऽस्यास्ति पणी तस्यापत्यं णे पाणिन पण्यादित्वात् न नलोप स भवान् पाणिनिः युवत्यः पूज्यत्वेन न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति फणादित्वादिन. तस्यापत्यम् अत णि.

तेन प्रोक्तं गाद्धादिपाठादीय इत्याह। णीवाऽर्थे णेस्तु। आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम एव काशर्कन प्रोक्तं काशकं याज्ञवल्कम्। यमादेस्तु याम्य प्राजापत्यम् आग्नेय कालेयं पाशुपत औत्समित्यादि। उखतित्तिरि वरतन्तु खण्डिकाणीयश्छन्दसि। एभ्य एभ्यश्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीय स्यात् कल्प सूत्र छन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता। उखेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते औखीय तैत्तिरीय. वारतन्तवीय खाण्डिकीय। छन्दसीति किम् उखेन प्रोक्ता श्लोका औखा। छगल्लिनो णेयिन्। णाच्छगलिनः प्रोक्तेऽर्थे छन्दोविषये णेयिन् स्यात्। कलाप्यन्तेवासित्वाणिर्णोऽपवाद। छगलिना प्रोक्त छन्दोऽधीते वा छागलेय प्रोक्तात् लुगित्यनेन अध्येतवेदितणस्य लुक् एवमन्यत्र। शौनकादेर्णिन्। णाच्छौनकादेश्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात शौनकेन प्रोक्त छन्दोऽधीते शौनकी स्कान्दी। शौनक स्कन्द शालेय शार्म्येय पुरुषायुष। शापायनी रज्जुकण्ठी देवदर्शन शाङ्कर। लम्ब वाजसनेयौ च नवकारेण सयुतौ। खाडायनी रज्जुभार कषाय इह कीर्त्तिता। कठशाठौ शौनकादौ षड्भिर्दशमनीषिभि। कठशाठाविति समुदितस्यात्र ग्रहणम्। कठशाठाभ्या प्रोक्त छन्दोऽधीते काठशाठी केवलात् तु लुक् वक्ष्यति यत्र ह्वाभ्य ईय अन्येभ्य णो बाध्यते। कलापिशिष्याकलापिवैशम्पायनशिष्येभ्य। एभ्य कलापिशिष्येभ्य कलापिवर्जेभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्छन्दोविषये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात्। तत्र कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुश्छगली तथा। उपलम्तुम्बुरुश्चाथ वैशम्पायनशिष्यका। पलिङ्ग कामलाऽलम्बिक आरुणकलापिन। श्यामायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरेते नव स्मृता। हरिद्रुणा प्रोक्त छन्दोऽधीते हारिद्रवी एव पालिङ्गी। ननु कलापी वैशम्पायनशिष्य तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिद्धाति कि पृथग्ग्रहणेनेति चेत् सत्यम् अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साचात् शिष्यज्ञापकार्थम्। अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचित नच खाडायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति वाच्यम् अस्य प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात्। अकलापिन इति कि कलापिना प्रोक्त छन्दोऽधीते कालाप कलाप्यादित्वान्नलोपनिषेधाभावात् न लोप इकारलोप। कठचरकात् लुक्। णाभ्यामाभ्यां लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्त छन्दोऽधीते कठ. चरक। छन्दसीति कि काठ चारक: श्लोक। ऋषे काश्यपकौशिकाणिन् कल्पे च। णाभ्यामाभ्यां कल्पे छन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवाद। काश्यपेन प्रोक्तं कल्प छन्दो वाऽधीते काश्यपी कौशिकी। ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपगीव काश्यप तेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो वा अधीते काश्यपीय कौशिकीय इत्यादीय। यज्ञकर्मणामनुष्ठेयविधेर्विधायको ग्रन्थ कल्प। काश्यपेन ऋषिणा प्रोक्त श्लोक काश्यपीय श्लोक। अपरे इह छन्दो नानुवर्त्तयन्ति। पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयो। घाभ्यामाभ्या क्रमात् भिक्षुनटसूत्रयो-र्वाच्ययो प्रोक्तार्थे णिन् स्यात्। पाराशर्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी भिक्षु ईयो बाध्यते। शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नट। कर्मन्दकृशाश्वा-भ्यामिन्। घाभ्यामाभ्या क्रमात् भिक्षुनटसूत्रयोर्वाच्ययो प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात्। कर्मन्देन प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीते कर्मन्दी भिक्षु कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्रमधीते कृशाश्वी नट भिक्षुनटसूत्रयोरिति किं कार्म्मन्द कार्शाश्व श्लोक। ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादे। याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मण शाट्यायनेन प्रोक्त ब्राह्मणमधीते शाट्यायनी पिङ्गेन प्रोक्त कल्प पैङ्गी कल्प। याज्ञवल्क्यादेस्तु याज्ञवल्क आश्वत्थ शौनभन। याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेत्त्यादिविहितणस्य प्रोक्ता धिकारविहितत्वाभावादध्येतृवेदितृविषयता मा भूत् पैङ्गीत्यत्र णिन प्रोक्ताधिकार-विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पग्रहणेन तत्र ऋषे काश्यपकौशिकाभ्याेन कल्प इति कल्पस्यैव ग्रहणात्। इति घाधिकार। अत्र चतुराय साधु चविय यज्ञिय इति मूले लिपिकरप्रमाद। भाव्याभावात्। जादित्यधिकारो ङात् प्राक्। आगते। जादागतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात्। मूले मथुराया इत्यादि णे आकारलोप विश्व एव औघ्न इत्यादि। यमादेस्तु यमादागत याम्य प्राजापत्यः पाशुपत आग्नेय औत्स। भवादित्वात् गार्गीय काशिकु राष्ट्रिय नादेय इत्यादि। इह यन्मुख्यज तस्यैव ग्रहण तेनेह न स्यात् शुङ्गादागत सन् वृक्षमूलादागत इति। आयस्थानेभ्य णिकोऽशुण्डिकादे। जेभ्य आयस्थानवाचिभ्य आगतेऽर्थे णिक स्यात् न तु शुण्डिकादे आय स्वामिग्राह्यो भाग स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम्। शुल्कशालाया आगत शौल्कशालिक आतरिक. त्वनिर्देश. स्वरूपविधेर्निरासार्थं शुण्डिकाया आगत शौण्डिक। शुण्डिककृकणस्तीर्थभूमिपर्णतृणोपलम्। उपदान स्थण्डिलञ्च शुण्डिकादौ नवेरिता। कृकणपर्णयो. पाठ पर्णकृकणाद् भारद्वाज इति ईयस्य बाधनार्थ. तीर्थस्य धूमादिपठितस्य णकबाधनार्थं। उदपानस्य उत्सादिपठितस्य टूबाधनार्थं अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिषेधार्थं पाठ। विद्यायोनिसम्बन्धादृत.। विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तस्मादृतो जात्

आगतेऽर्थे णिक स्यात्। होतुरागत हौटक माटक स्वास्टक' उक प्रत्याहारा दिकस्य क। विद्यायोनिसम्बन्धादिति कि सवितुरागत साविव कार्वम्। अभिन्नर्थे णाणिकौ स्याता पितुरागत पित्र्य पैटक पूर्ववदिकस्य क। अनृतौ णक.। जाद्विद्यायोनिसम्बन्धादनृदन्ताणक स्यात् आगतेऽर्थे। उपाध्यायादागत औपाध्यायक पैतामहक मातामहक मातुलक। नृहेतुभ्यो मयट्रूप्यौ वा। जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यात्। देवदत्तादागत देवदत्तमय देवदत्तरूप्य पचे देवदत्त हइपचे देवदत्तीय एव यज्ञदत्तमय यज्ञदत्तरूप्य यज्ञदत्तीयमित्यादि। हेतुस्तावत् समादागत सममय समरूप्य पचे समीय ग्रहादित्वात् ईय एव विषममय विषमरूप्यं विषमीय ब्वनिर्देश. स्वरूपविधिनिरासार्थ। अपत्यादङ्गवत्। अपत्यान्तेभ्योऽङ्गेऽर्थे येभ्यो ये त्या विधेयास्तेभ्य आगतेऽर्थे ते त्या स्यु। औपगवादागत. औपगवक. वैद गार्ग. दाच इत्यादि। प्रभवति। जात् प्रभवत्यर्थे वैत्यादित्वात् ण स्यात्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति हैमवती गङ्गा दारदी सिन्धु। यमादेस्तु याम्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय. औत्स इत्यादि। भवादित्वाद् गाङ्गीय काशिक राष्ट्रिय. नादेय. इत्यादि। बालवायाञ्ञ्यो विदूरश्च। जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे ञ्य. स्यात् ञ्ये विदूरादेशश्च बालविदूरादेशश्च। बालवायात् प्रभवति वैदूर्य्यमणि परैकदेशिनस्तु वैदूर्य्यं साधयन्ति। धर्म्मादेर्योऽनपेते। जाद्धर्म्मादेरनपेतेऽर्थे य स्यात्। धर्म्मादनपेत धर्म्य धर्म्मार्थन्यायपथ्यानश्चत्वारोऽत्र प्रकीर्त्तिता। इति जाधिकार.। डात्। डादित्यधिकार त्या प्राक्। पात्रादुद्धृते। डात् पात्रवाचिन उद्धृतेऽर्थे वैत्यादित्वात् ण स्यात्। पात्र भाजन उद्धृत भुक्तोच्छिष्टम्। शरावेषूद्धृत ओदन. शाराव कार्पर। पात्रादिति कि पाणावुद्धृतम्। स्थण्डिलाद् व्रतशयितरि। व्रतेन य शेते स व्रतशयिता तस्मिन्। डात् स्थाण्डिलात् वैत्यादित्वात् ण' स्यात्। स्थण्डिले व्रतेन शेते स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियम। संस्कृते भक्ष्ये। डात् संस्कृतेऽर्थे वैत्रादित्वात् ण स्यात् यत् संस्कृत तत् भक्ष्य चेत् भवति। भ्रष्टे संस्कृता' भ्राष्टा मुद्गा पैठरा. पूपा। खरविषदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमिति जयादित्यादिभिरत्र रूढिरुक्ता खरमभ्यवहार्य्यं भ्रष्टमुद्गादिविषदमभ्यवहार्य्यम् ओदनादि। भक्ष्य इति कि पुष्पपटलेन संस्कृतो मणिगुण'। दध्न. णिको वा तूदश्वित.। डाद्दध्न: संस्कृतेऽर्थे णिक: स्यात् उदश्वितस्तु वा दध्नि संस्कृत' दाधिक तेन संस्कृतमित्यत्र दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूत दधि संश्लिष्यत इति भेद। अन्ये तु दधिसस्कृतमित्यर्थविवचाया णो माभूदित्येतदर्थमित्याहु। उदश्वित सस्कृतम् औदश्वित्क तादिकस्य क। पचे औदश्वितम्। चीरात् ढञ्। डात् चीरात् सस्कृते भच्येऽर्थे ढञ् स्यात्। चीरे सस्कृता चैरेयी यवागू। शूलोखाभ्या य। डाभ्यामाभ्या सस्कृते भच्येऽर्थे य स्यात्। शूले सस्कृत शूल्यम् उखाया सस्कृतम् उख्यम् मासम्। भवे। डाद्भवेऽर्थे वेत्यादि त्वात् ष्ण' स्यात्। स्रुघ्ने भव स्रौघ्न माथुर श्रेयसि भव श्रायस। आदायची णित्ते शिशपेत्यादिना च आत् एव दार्विसव दार्विकं यमादेस्तु याम्य' प्राजापत्य पाशु-पत आग्नेय औत्स भवादित्वात् गार्गीय काशिक राष्ट्रिय इत्यादि। अध्यात्मादे' ष्णिक। डादध्यात्मादे' भवेऽर्थे ष्णिक' स्यात्। अध्यात्मे भव आध्यात्मिक आध्यात्मसुपजानुपकर्षं स्यादुपनीवि च। अधिभूताधिदेवञ्च खग्रामौर्द्धन्दम तथा। ऊर्द्धदेह. समानादिर्लोकोत्तरदमेव च। स्वाध्यायचतुरर्थे च कादाचिदिह षोडश। अध्यात्मादाविह प्रोक्ता समानोऽन्ये प्रयोगत। आध्यात्मादय षट्क्रतवा आधि-भौतिकम् आधिदैविक सुतगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्वृद्धि। ऊर्द्धन्दमशब्द ऊर्द्धसमानार्थ' समानादेस्तावत् समानदेशिक समानग्रामिक लोकोत्तरदात्तावत् ऐहलौकिक पारलौकिक द्वयोर्द्वयोर्वृद्धि। चतुरर्थे भव चातुरर्थिक अव पाठात् गवाच्चे न लुक् त्यस्य। मूले ऐह्निकमिति एव कादाचित्क समाने भव' सामानिक अस्याक्रतिगणत्वात् ग्रीष्मे भव ग्रैष्मिक। वाऽन्त पूर्वात्। डात् क्रतवात् अन्त'-शब्दपूर्वात् भवेऽर्थे ष्णिक: स्यात्। अन्तरागारे भव आन्तरगारिक. आन्तर्देहिक. अन्त'शब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् त्रार्थे वस। ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात्। डात् क्रत-वात् पर्य्यनुपूर्वाद ग्रामाद्भवेऽर्थे ष्णिक स्यात्। परिग्रामे भव पारिग्रामिक आनुग्रामिक आभ्यामिति किं मूले ग्रामीण ग्राम्य इति पारादित्वात् ईन दिवादित्वात् य। प्राक्चङ्कदिगादिभ्या यो देवादेस्तु णित्। डेभ्य प्राक्चङ्कवाचिभ्यो दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे य स्यात् णित्तु देवादे। मूले मूर्द्धन्यमिति मूर्द्ध्नि भवमिति वाक्यम् एव हृद्य' कण्ठ्य तालव्यमिति। दिगादेस्तावत् दिशि भव दिश्यम्। दिक्-पचस्तगपत्यानीऽनीकशाखिवहीगणा। वर्गमित्रान्तराकाशवेशकालादयो मुखम्। जघन मेघयूथाऽन्ता न्यायधार्य्यावुखापि च। मेघोऽनुवशो वशोऽथ सञ्ज्ञायामुदक मतम्। अव ये ह्रद्धास्तेभ्य ईय' शेषेभ्य' णो बाध्यते। मुखजघनयो प्राक्चङ्कवचन-त्वेऽपि प्राक्चङ्कभिन्नेऽपि य प्राप्त्यर्थ. पाठ। उदके भवा' उदक्या रजस्वला नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्ति' सञ्ज्ञायामिति किम् औदका मत्स्या: देवादेस्तावत् देवे

४३० । व्यटेर्लोपोऽनाराच्छश्वतोऽच्येऽयौ ।

व्यटे ६।, लोप १।, अनारात्शश्वत ६।, अच् ये ७।, अयौ ७।।

पौन पुनिकः वाह्यः वाहीक॰।

भव देव्य यद्यपि यमादित्वात् देव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे देवमिति वार णार्थम। देव पञ्चजनश्चैव गम्भीरोऽथ वसे परे। परिशीवानुसीवीपसीवीपदरणमेव च। पर्यौश्चापकालापानुशीत परिमुख तथा। परिहलनुगङ्गानुमाषानुत्रयमेव हि। अनुवश परिखलाऽनुपथानुतिलस्तथा। अनुयूपमथो यच्चे चतुर्मास प्रकीर्त्तितम्। अथानन्तर परे शब्दा. परिसीवादय सप्तदश वसे देवादौ पठ्यते। पूर्वमनुवश-शब्दोऽवसे। परिमुखमित्यव सर्वतो भावार्थे परिशब्दस्य योगविभागादिह वस-ग्रहणज्ञापकाद्वा वस। चतुर्षु मासेषु भव चातुर्मास्यो यत्र मूले नादेवमिति न्यादित्वात् णेय। शालीयमिति इद्वादीय। शालायां भव इति वाक्य नागर इति ण। अग्रात् येयेया। ढादशशब्दात् य इय ईय एते सुर्भवेऽर्थे। मूले अग्र-मिति अग्रियम् अग्रीय परेकदेशिन तदन्तादपीच्छन्ति तेनाग्यग्रमित्यादि॥ ४२९॥

व्यस्य टि॰ व्यटि तस्य। आराच शश्वत् च आराच्छश्वत् न आराच्छश्वत् अनाराच्छश्वत् तस्य। अच यस्य अच्॰ तस्मिन्। नास्ति युर्यव सोऽयुस्तस्मिन्। अव्ययस्य टेर्लोप स्यात् प्रकरणबलात् युभिन्ने तद्धितसञ्ज्ञकेऽचि ये च। न तु आरात् शश्वतो। पुन पुनर्भवतीति णिके वृद्धौ अनेन टेर्लोपे पौनपुनिक एवं वहिर्भव इति णे कृते टेर्लोपे बाह्य। एव णीके वाहीक। एव सायं प्रातर्भवतीति सायम्प्रातिक। अयौ किं शयु अह्नय॰। आरात् शश्वतोस्तु आरात् भवतीति णीये लोपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तत्वनिषेधात् तस्य दकाराभावे आरातीय एवं शाश्वतिक अव णिक। यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्तौ पुनरव्ययस्य ग्रहण ज्ञापयति कस्यचिद् व्ययस्य क्वचित् टेर्लोपो न स्यात् इति। तेन सुष्ठु इत्यस्य भाव सौष्ठव विकार-सङ्केति ण। एव शय काय इत्यादौ टेर्लोपो न स्यात्॥ ४३०॥

श्रीरा टी—व्यस्य टि व्यटि. तस्य आराच शश्वच्च तत् न तत् अनाराच्छश्वत् तस्य अच यस्य अच्य तस्मिन् नास्ति युर्यस्मिन् अयुस्तस्मिन् आराच्छश्वद्वर्ज्जितस्य व्यस्य टेर्लोप स्यात् अचि ते युवर्ज्जिते ये च। पौनपुनिक इति पुन पुनर्भव इति

४३१। न दं तसौ त्वस्त्यर्थे च।

न ।१।, द १।, तसौ १॥, तु ।१।, अस्त्यर्थे ७।, च ।१।।

अयावचि ये च ते पूर्व्वं दसञ्ज्ञं न स्यात् तान्तसान्तौ तु अस्त्यर्थे च। आरातीयः शाश्वतिकः।

वाक्यम् अध्यात्मादेराकृतिगणत्वात् ष्णिक अनेन टिलोप। अयाविति किम् अहयु। बर्हिषी खणीकौ। ड़ाबर्हिष्शब्दात् भवेऽर्थे ख्णीकौ स्याताम्। मूले वाह्य इति पचे वाह्नीक बर्हिर्भव इति वाक्यम् अनेन त्वे पूर्व्वेण टिलोप ॥ ४३० ॥

तश्च सश्च तसौ। अस्ति इति अर्थो यस्य सोऽस्त्यर्थः तस्मिन्। प्रत्ययेषु क्तेर्लुक् त्यचेत्यनेन विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि आतिदेशिक यद्दान्तत्व तन्निषेधयति यथा त्वच इद त्वाच्य दिशि भव दिश्यम् इत्यादौ दान्तत्वाभावाद्विरामे न कुडादि। एवम् अनडुह इदम् आनडुह्यम् अत्र न दङ् मधुलिह्यमित्यादौ नड़गोदुह्यमित्यत्र न घ। उपानह इदम् औपानहमित्यत्र न धड्। तसन्तत्वे तु तडितो भाव ताडित्व तड़ित्वानित्यादौ चपो जब् न स्यात्। एव पयसो विकार पयस घृतादिपायस. परमान्नम्। पयोऽस्त्यस्य पयस्वान् पयस्वी तेजस्वी इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात्। अत्र सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते सीर्षि पे इति न स्यात्। अयौ कि शयु अहयु अत्र दान्तत्वाद्दान्ते न इति मस्यानुस्वार। अच्चे कि लच्मात्र दिङ्मह्म् अनडुन्मात्रम् इत्यादौ दान्तत्वाद्विरामविहित कार्य्यं स्यादेव। किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् भवदीयमित्यादौ दान्तत्वाज्जव्। एव शय. कय इत्यत्रापि मस्यानुस्वार. ॥ ४३१ ॥

गौराटी—अच्चे यावित्यनुवर्त्तते। तश्च सश्च तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन् तस्मिन्निर्दिष्टे पूवस्येति न्यायात् पूर्व्वंदसञ्ज्ञाविपतीत्यत आह पूर्वं दसञ्ज्ञ न स्यादिति अत्र क्तेर्लुकि लुतक्तिमाश्रित्य दत्वे अनेन निषिध्यते आरातीय इति आराद्भव इति वाक्य इदसञ्ज्ञकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपोऽवे जब्। काङे च। क्ये ङ्ये च पूर्वं दसञ्ज्ञ न स्यात्। गामिच्छति गव्यति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्तत्वात् वाऽवर्गोर्दान्ते इति न अवादेश इति, एव तडितमिच्छति तडित्यति न चपोऽवे जव् नमस्यति इत्यत्र न वि। शाश्वत ष्णिकौ वा षकश्च। डाक्शश्वच्छब्दात् ष्णिकौ वा स्यात् ष्णि इत्स्य षकश्च मूलं शाश्वतिक इति शश्वत् त्रिषु कालेषु भव.

विद्यमान इत्यर्थ पचे शाश्वत न टेर्लोप न चपोऽने जवञ । अहि-वस्त्यऽस्ति कुचि-इति कलसीभ्य ष्येयौ ग्रीवाया ष्ण । डेभ्य एभ्यो भवार्थे ष्येय स्यात् ग्रीवाया ष्णेयणौ । अहौ भवम् आहेय वास्तेयम् अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचकस्याग्निशब्दस्य ग्रहणम् आस्तेय कौचेय दार्त्तेय कालेय ग्रैवेय ग्रैवम् । अङ्गुलि-जिह्वामूलाभ्यामीय । डाभ्यामाभ्या ईय स्यात् भवेऽर्थे । अङ्गुलौ भव अङ्गुलीयः जिह्वामूलीय कथ मुखतीय पार्श्वतीय. गह्वादित्वात् । वर्गान्ताच । डाद्वर्गान्ताद्भवेऽर्थे ईय स्यात । कवर्गे भव कवर्गीय पवर्गीय. वर्गान्तादिति कि वर्ग्य दिगादित्वात् य । अशब्दे यीनौ च । डाद्वर्गान्तात् य ईन ईय एते स्यु भवेऽर्थे । कृष्णवर्गे भव, कृष्णवर्गीय कृष्णवर्ग्य. कृष्णवर्गीण । शब्दे तु कवर्गीयो वर्ण । मध्यानामीय दिनस्तीया दस्य नुम् च । डान्मध्यादेते स्यु. भवेऽर्थे दस्य नुम् च स इत. मध्ये भव मध्यम मध्यमीय माध्यन्दिन मध्यीय. । कर्णललाटाभ्या कोऽलङ्कारे । टाभ्या भवेऽर्थे क स्यात् भूषणार्थे । कर्णे भवोऽलङ्कार कर्णिका ललाटिका यस्यापवाद । अलङ्कार इति किम् कर्ण्य लालाट्यम् । त्थामाजिनान्तात् लुक् । डात् त्थामान्तादजिनान्ताच्च भवे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्वत्थाम्नि भव. अश्वत्थामा वृकाजिन. सिंहाजिन. । ग्रन्यादनेकाच ष्णिक । डात् ग्रन्थवाचकादनेकाच ष्णिक स्यात् भवेऽर्थे । इष्टौ भव ऐष्टिक पाणिक. । एकाचस्तु सुपि भव सौप तैङ । बह्वचोऽन्तोदात्ताच्च । डादन्तोदात्ताद् बह्वचो ग्रन्थाद्भवेऽर्थे ष्णिक स्यात् । षत्वञ्च णत्वञ्च षत्वणत्वे तयोर्भव षात्वणत्विक स स्वरेणान्तोदात्त । अन्तोदात्तादिति कि सहिताया भव साहित आदिसस्वरेणाद्युदात्त पूर्वेणेव सिद्धेऽनन्तोदात्ताद् बह्वच ष्ण एव पृथग्विधानात् । ऋटक् पुरश्चरणाख्यातेभ्य । ऋदन्तात् ऋक्शब्दात् पुरश्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् ष्णिक स्यात् भवेऽर्थे । पञ्चसु होतृषु भव पाञ्चहोतृक ऋचि भव आर्चिक एकाचत्वात् ष्णस्यापवाद पौरश्चरणिक आख्यातिक अनन्तोदात्तत्वात् ष्णस्यापवाद । ऋषेरध्याये । डादृष्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे ष्णिक स्यादध्याये वाच्ये । ऋषिशब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते वशिष्ठे भव वाशिष्ठिक वैश्वामित्रिक अध्याय इति कि वाशिष्ठी ऋक् । यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्या यज्ञवाचिभ्या क्रतुवाचिभ्या च ष्णिक स्यात् भवार्थे । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ । नवयज्ञे भव नावयज्ञिक । क्रतुभ्यस्तावत् राजसूयिक । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणसोमयागे यथा स्यात् ग्रान्थौदनिक पुरोडाशपौरोडाशाभ्यामणित् । डाभ्यामाभ्या ग्रन्थाभ्या भवेऽर्थे

ष्ठिकोऽपिन् स्यात्। पुरोडाश' पिष्टकपिण्ड तव भव पुरोडाशिक । पुरो डाशिकी ऋक् पुरोडाशसस्कारको मन्त्र. पौरोडाश तव भव, पौरोडाशिकः पौरोडाशिकी पौरोडाशशब्दादन्तोदात्तात् पूर्वेण ष्ठिकविधाने पौरडाशिक पुरो-डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहण पुवद्भावनिषेधाभावार्थमिति। ण ऋगयनादे-श्छन्दसो यत्र। डाहगयनादेर्ग्यात्भवेऽर्थे ण स्यात् छन्दसस्तु यथौ ऋगयने भव' आर्गयणम्। ऋगयनविद्यानिगमन्याय छन्दोभाषोत्पत्ति पुनरुक्तम्। छन्दोविचिति छन्दोविजिति छन्दोमानव्याकरणानि। अङ्गविद्या वयीविद्या पदव्याख्यानमेव च ॥ छन्दोव्याख्यानोपनिषच्छिचासवत्सरादयपि। उपपातो मुहूर्तश्च चेतविद्या तथैव च ॥ वास्तुविद्यानिमित्तञ्च निरुक्त परिकीर्त्तितम्, छन्दसि भव छन्दस्य छान्दसश्च॥ सवस्मात् ण्किो बाध्यते। सरय्वा ण्येयलोप । सरय्वा भव सारव अव यलोप ॥ भवे कि सरय्वा जात सारयव । जाते। डादित्येव। तज्जातेऽर्थे वेत्यादिजात् णः स्यात्। भवजातयोरय भेद भवो विद्यमान जात उत्पन्न । श्रुघ्ने जात स्रौघ्नः माथुर । यमादिस्तु याम्य आदित्य आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औत्स-इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीय शालीय नादेय कावेयक काशिक राष्ट्रिय इत्यादि। प्रावृष इक । प्रावृषि जात प्रावृषिक एखस्यापवाद । नाम्नि शरदो बञ् । डाच्छ-रच्छब्दाबक स्यात् जातेऽर्थे त्यान्तेन सञ्ज्ञा चेत् गम्यते। शरदि जाता शारदकाः मुद्गा दर्भाश्च। अनाम्नि तु शारदिक यथा प्राप्त मूलाद्रीवस्करप्रदोषपूर्वाह्णापराह्णात् क । डेभ्य एभ्यो जातेऽर्थे क स्यात्। मूले जात मूलक आर्द्राया जात आर्द्रकः केऽकस्व इति स्व अवस्करक प्रदोषक पूर्वाह्णक अपराह्णक अनाम्नि तु यथा प्राप्तम्। पथ पन्थश्च। के पथ पन्थादेशश्च पथि जात पन्थक । अमावास्यामावस्या-भ्यामश्च वा। डाभ्यामाभ्या क अश्च वा स्यात् जातेऽर्थे सञ्ज्ञायाम्। अमावास्याया जात अमावास्यक अमावास्य । पचे पलद्यादि ण आमावास्य, एवम् अमावस्यक' अमावास्य आमावास्य इति। सिन्ध्वपकराभ्या क णञौ च। डाभ्यामाभ्यां जाते-ऽर्थे क स्यात् णञौ च क्रमात् स्याताम्। सिन्धौ जात सिन्धुक णे सैन्धव कच्छा-दिपाठात् वृतत्यर्योर्णकस्यापवाद । अपकरे जात अपकरक ञ आपकर । एतत् पर्यन्त नाक्षत्रिकदेशिन । तिष्यपुनवसुखातिहस्ता विशाखाबहुलाभ्यो लुक्। एभ्यो जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात्। तिष्ये जात तिष्य पुनवसु स्वाति हस्तः विशाख बहुला क्वत्तिका तासु जात बहुल तस्य लुकि स्त्री ॰॰स्य लुक्। नक्ष-त्रेभ्यो वा। नक्षत्रवाचिभ्यो जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात्। ॰॰॰र्या जात अश्वी

ञे अस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक्। पक्षे आश्विन अश्वयुक् आश्वयुज. रौहिण मृग शिरा' मार्गशीर्ष अभिजित् आभिजित' चित्र चैत्र' श्रवण श्रावण रेवत रैवत। वत्सशालात्। वत्सशालशब्दाज्जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात्। वत्सशाले जात' वत्स-शाल। फल्गुनी शतभिषग्भ्या टडौ। आभ्या जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात् लुकि सति क्रमात् टडौ वा स्याताम्। फल्गुन्या जात फल्गुन. टपक्षेऽपि फल्गुनः स्त्रिया फल्गुना फल्गुनी च ञे क्रते टित्वादीप् उभयत्यक्तपक्षे फाल्गुनी शतभिषजि जाता शतभिषा डिति टिलोप लोपे अत आप् डाभावपक्षे शतभिषक् लुगभाव-पक्षे शतभिषजी। श्रविष्ठाषाढादीयणीयौ च वा। आभ्या जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात् लुकि ईय' णीयश्च वा। श्रविष्ठाया जात श्रविष्ठ' पक्षे श्राविष्ठीय लुगभावपक्षे श्राविष्ठ'। आषाढ़ाया जात आषाढ पक्षे आषाढीय. लुगभावपक्षे आषाढ अन्ये तु आषाढेति ञस्यादि तथाच अद्रौहिणीयोगफल तदेव भवेदाषाढा सहिते च चन्द्र इति वराह इत्याह। स्थानान्तखरशालगोशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जाता ञ्यस्य लुक् नित्य स्यात्। गोस्थाने जात गोस्थानमहिषस्थान खरशाले जात खरशाल गोशाल एभ्य किं स्थाने जात स्थानीय. माहिषशाल'। स्त्रिया चित्रा-रोहिणीरेवतीभ्य। आभ्यो जातार्थत्यस्य नित्य लुक् स्यात् स्त्रिया वाच्यायाम्। चित्रायां जाता चित्रा रोहिणी रेवती कन्या उभयत्र नडादेराकृतिगणत्वादीप्। स्त्रियामिति किं चित्राया जात चित्र रौहिण रैवत। न मघादेः। मघादे र्जातार्थत्यस्य लुक् न स्यात्। मघासु जात माघ आश्लेषु जात आश्लेष प्रोष्ठ-पदासु जात प्रौष्ठपाद सुपक्षालादित्वात् अन्त्यदस्य त्रि। क्रतलब्धक्रीतेषु। डादि त्यनुवर्त्तते डादेरर्थेषु वेत्त्यादित्वात् ण स्यात्। सुघ्ने क्रतो लब्ध. क्रीतो वा स्रौघ्न माथुर। यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीय नाटेय राष्ट्रिय इत्यादि। कुशले। डात् कुशले-ऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण। सुघ्ने कुशल. स्रौघ्न माथुरः। यमादेस्तु याम्य औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नाटेय राष्ट्रिय इत्यादि। पथ्यादेरक। डात् पथ्यादेरक स्यात् कुशलार्थे। पथि कुशल पथक। पन्था पिचिस्छा निचया-श्मद्रादाह्लादानयाकषजये पिशाच। पथ्यादयश्चेह दर्शेव सिद्धा भाष्यादिशास्त्राणि बुधैर्विचार्य्य। त्सरुश्मकुन्यशनिभ्य क। डेभ्य. कुशलार्थे क स्यात्। त्सरौ कुशल त्सरुक शकुनिक अशनिक'। प्रायभवे। डात् प्रायभवेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात्। सुघ्ने प्रायभव. बाहुल्येन भवः स्रौघ्न,.माथुर। यमादेस्तु याम्य. आदित्य,

आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नादेय राष्ट्रिय इत्यादि। उपनीव्युपजानूपकर्षणात् णिक डेभ्य एभ्य प्रायभवेऽर्थे णिक स्यात्। उपनीविनि प्रायभव औपनीविक औपजानुक औरिकस्य क औपकर्षिक। सम्भूते। ङात् सम्भूतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् अत्र सम्भूतशब्देन सत्तोत्पत्ती नोच्येते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात् किन्तु आधाराधेययोरन्यूनानतिरिक्तता। शुघ्ने सम्भूत स्रौघ्न माथुर। समादेस्तु याम्य आदित्य. आग्नेय कालेय प्राजापत्य. पाशुपत औत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीय नादेय. राष्ट्रिय इत्यादि। कोषाड्ड्स्त्रभेदे षेय। ङात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये षेय स्यात्। कोषे सम्भूत कौषेय क्रमिकोषोत्थ वस्त्रम्। वस्त्रभेद इति किं कौष. क्रमि। कालेभ्य. साधुपुष्यत्पच्यमानेषु। डेभ्य कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहित त्या: स्यु न तु सामान्यत्वे। हेमन्ते साधु पुष्यति पच्यते वा हैमन्तिक हैमन्त: हैमन वासन्ती कुन्दलता शारदा शालय प्रावृषेण्या. तिला इत्यादि पुष्पविकसने शत् शपचौश पाके ढघे ईशना पच्यमान। उप्ते च। डेभ्य कालवाचिभ्य उप्तेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्तिका हैमन्ता हैमना यवा प्रावृषेण्यास्तिला शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थ। आश्वयुज्या णक। ङादाश्वयुजीशब्दादुप्तेऽर्थे णक स्यात्। आश्वयुज्यामुप्त आश्वयुजको माष आश्वयुजी आश्विनी पौर्णमासी। ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा। ङाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णक स्यात् वा। ग्रीष्मे उप्त: ग्रैष्मक वासन्तक। पक्षे ग्रैष्म वासन्त.। देयऋणे। डेभ्य कालवाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्या: स्यु यद्देय तदृण चेद्भवति। मासे देयमृण मासिकम् आर्द्धमासिक सांवत्सरिक सन्ध्याया देयमृण सान्ध्य पलद्यादित्वात् ण। अश्वत्थकलापियववुषादक। डेभ्य एभ्य कालवाचिभ्यो देयर्णेऽर्थे अक: स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्थ फलन्ति मयूरा कलापिन यववुषमुत्पद्यते स काल: साहचर्यादश्वत्थादिभिरुच्यते। अश्वत्थे देयमृणम् अश्वत्थक कलापक यववुषकम्। ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित्। ङाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे अको णित् स्यात्। ग्रीष्मे देयमृण ग्रैष्मकम् अवरसमाया देयमृणम् आवरसमकम्। अवरसमाशब्देनागामिवत्सर उच्यते। संवत्सराग्रहायणीभ्यां णिकश्च। ङाभ्यामाभ्यां देयर्णेऽर्थे णक णिकौ स्याताम्। संवत्सरे देयमृण सांवत्सरक सांवत्सरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहायणिकम्। ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिको भविष्यति किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्य पलद्यादौ फलपर्वणो: संवत्सरशब्दस्य पाठात्

देयर्णत्वेन काले विवक्षिते णिक बाधित्वा ण' प्रवर्त्तते तद्वाधनाय इदमिति । व्यव हरति स्मगे । कालेभ्य इति प्रवर्त्तते ङेभ्य कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादित्वात यद्वाविहितं त्वा स्यु थी व्यवहरन् स स्मगश्चेन्नवति । निशाया व्यवहरन् स्मग नैशिकी नैश प्रादोषिक' प्रादोष हैमन्तिक हैमन्त हैमन प्रावृषेण्य इत्यादि । स्मग इति कि निशाया व्यवहरन्नर । कालेभ्य इति कि वने व्यवहरति स्मग । णिके नियुक्ते । ङिर्डान्नियुक्तेऽर्थे णिक स्यात् । द्वारे नियुक्तो दौवारिक धर्म्मे नियुक्त धार्म्मिक । अगारान्तादिक । डादगारान्तान्नियुक्तेऽर्थे इक स्यात् । देवागारे नियुक्त देवागारिक । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते णिक । डाभ्यां देशकालाभ्यामधीतेऽर्थे णिक स्यात् । चतुष्पथेऽधीते चातुष्पथिक' चातुर्दशिक । कठिनान्तप्रस्थानसस्थानेभ्यो व्यवहरति । ङेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे णिक स्यात् । वशकठिने व्यवहरति वाशकठिनिक प्रास्थानिक, सास्थानिक । वसतिनिकटात षिकस्त्वावसथात । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे णिक स्यात् आवसथात्तु षिक । निकटे वसति नैकटिक आवसथिकी आवसथिकभार्य्य पु वद्भाव । पृथिवीसर्वभूमिभ्या ट्णौ विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ क्रमात् स्याताम् । पृथिव्या विदित' पार्थिव. सर्वभूमौ विदित सार्वभौम सुभगादित्वात् द्वयोर्व्रि । लोकसर्वलोकाभ्या णिक प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिते चार्थे णिक स्यात् । लोके । लोके प्रसिद्धो विदितो वा लौकिक सार्वलौकिक दयोर्द्वयोर्व्रि । कालेभ्यो दीयते कार्य्ये वा भववत् । ङेभ्य कालवाचिभ्या दीयते कार्य्ये वाऽर्थे भववत् त्वा स्यु । मासे दीयते कार्य्ये वा मासिकम् आर्द्धमासिक सावत्सरिक प्रावृषेण्य हैमन्त हैमनमित्यादि । व्युष्टादेर्ण । डाद्व्युष्टादेर्दीयते कार्य्ये वाऽर्थे ण स्यात् व्युष्टे दीयते कार्य्ये वा वैयुष्टम् । व्युष्टसङ्घातमित्योपवासतीयप्रवेशन प्रवालनिष्क्रमौ पीलमूलाग्निपदमित्यपि । य साधौ । डात् साधावर्थे य स्यात् । सामनि साधु निपुणो योग्यो वा सामन्य । एव ब्रह्मण्य कर्म्मण्य । प्रतिजनादेर्णीन । डात् प्रतिजनादेर्णीन स्यात् साधावर्थे । प्रतिजन साधु' प्रतिजनीन. । प्रति पञ्च महद्विश्वसर्वादिजनसयुगौ । परपूर्वकुलामुष्य कुल सत्यपरायुगम् । इद युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधै । जन जन प्रति प्रतिजन वीप्साया वस प्रतिसयुगीनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न नीतात्मकुलस्त । कुले न ष्य लुक् । अमुष्य कुलीन । भक्ताण्ण परिषदो ण्यश्च । डात् भक्तशब्दात् साधावर्थे ण स्यात् परिषदस्तु ण्यश्च । भक्ते साधु भाक्त पारिषद पारिषद्य. । अपरे तु परिषच्छब्दात् ण नेच्छन्ति । कथादे' णिक. । डात् कथादे.

४३२। अह्नोऽह्नोऽनीने।

अह्न ६।, अह्न' १।, अनीने ७।

आह्निकम्। द्वीने तु द्व्यहीनः।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः।

दौवारिकः सौवरं सौव सौवस्तिकः सौवादुम्रदवं वैयल्कसं श्वौव श्वौवनं स्वैयकृतं सौवं सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकम्। नैयग्रोधम्। एकेति किं न्यग्रोधमूलिकम्। श्वौवापद श्वापदं, नैयङ्कवम् नाङ्कवम्। श्वागणिकम्।

साधावर्थे णिक स्यात्। कथाया साधु काथिक। कथा वितण्डाजनवादवार्था गुणी गणी वेणु गुडी निवास। सजुपवासौ वसुधा च वृत्ति. प्रवासमासौदनसङ्ग्रहाय। विकर्येच्च क्रयविदायुवेदौ निमुरा तथा। कुल्माषपूपसग्रामसङ्घाता पञ्चविंशति। पथ्यादे ण्येय। ङात् पथ्यादे साधावर्थे ण्येय स्यात्। पथि साधु पाथेय स्वापतेय धनम्। पन्थाश्च स्वपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि। सतीर्थ्या र्वा वासिनि। ङात् वासिन्यर्थे सतीर्थशब्दात् य स्यात्। सती वासी सतीर्थ्य एक गुरुसमीपे यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थ। सोदरसमानोदराच्छयितरि। ङाभ्यामाभ्या शयितर्य्यर्थे य स्यात्। सोदरे शयिता सोदर्य्य समानोदर्य्य'। सगर्भसयूथाभ्यामनुजसहचारिणो। ङाभ्यामाभ्या क्रमादनयोरर्थयोर्य. स्यात्। समानो गर्भ सगर्भः तत्रानुज सगर्भ्य. समान यूथ सयूथ तत्र सहचारी सयूथ्य। अन्ये तु छान्दसमित्यप्याहु ॥ ४३१ ॥

न ईनोऽनीन तस्मिन्। अहन्शब्दस्य अह्न स्यादचि ये च तद्धिते न तु ईने। त्वन्तसम्बन्धत्वादस्त्यर्थे इत्यस्य नानुवृत्ति। अह्नि भवम् आह्निकम् अत णिके अह्नादेशे वृद्धि। ईने तु द्वयोरह्नोर्भवतीति तद्धितार्थविषये द्विगौ ईने कृते अह्नादेशनिषेधात् न्वोर्लोपौ ताविति नल्लोपे यर्योरित्यकारलोपे द्व्यहीन। सुपञ्चालादीनुदाहरति। सुपञ्चाले भव सुपाञ्चालक अर्द्धपञ्चाले भव अर्द्धपाञ्चालक इत्युभयत्र कणि कृते सुपञ्चालादित्वात् परपदस्य वृद्धि। सुपञ्चालादिस्तु। सुपञ्चाल अर्द्धपञ्चाल सर्वपञ्चाल पूर्वपञ्चाल दक्षिणपञ्चाल उत्तरपञ्चाल गुरु लघु सहृत परार्थ

पितृपितामह वातपित्त वातश्लेष्म एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन पूर्वेषु कामशम पूर्वक्लेष मृत्तिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुब्जक द्विसवत्सर त्रिसप्तति द्विवर्ष द्विकुडव द्विनिष्क त्रिसुवर्ण प्रौष्ठपद भाद्रपद इत्यादि। द्विकुलिजी वा द्विकुलिजिक द्विकौलिजिकम्। द्वारादीनुदाहरति द्वारे नियुक्त दौवारिक अत्र णिके द्वारस्वरेत्यादिना वस्य उमि तस्य वृद्धिः। द्वार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रेफान्तस्य न स्यात् तेन द्वारि नियुक्त द्वारिक अत्र उम् न स्यात्। एव स्वरे भव सौवरम् अत्र ण। स्व स्वर्गे भव सौवम् अत्र णे व्यटेरिति टेर्लोप। दुर्गसिंहस्तु स्वर्गमनमाह तत्रापि सौवर्गमनिकमित्याह। स्वस्तीत्याह सौवस्तिक णिके टेर्लोप। स्वादुमृदोरपत्य सौवादुमृदव अत्र शेषत्वात् ण.। एव स्वादुमृदुना कृत सौवादुमृदवम् इति वा। विगतोऽर्को व्यर्क. तं स्यतीति व्यल्कस कपिलिकादित्वात् रेफस्य लत्वम्। वाल्कसी भव वैयल्कसम् अत्र ण आद्यच स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य द्वारादौ पाठोऽव्यत्पत्तिपक्षे इम्प्राप्त्यर्थ। श्व परदिने भव शौवम् अत्र णे टेर्लोप। शौवस्तिकत्व विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टी। शौवस्तिकत्वमिति श्व परदिन तिकते गच्छतीति श्वस्तिक. कृगृशृ शीति क। श्वस्तिक एव शौवस्तिक स्वार्थे णे उमि वृद्धि। तस्य भाव शौवस्तिकत्वम्। शुनि भव शौवन अत्र णे कृते श्वयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्वस्य उत्वाभावे मनवर्ज्जोनिति न लोपनिषेध। स्फ्यकृतस्येद स्फैयकृत विकारसङ्घेति ण। स्वस्येद सौव विकारसङ्घेति ण स्वश्चासावध्यायश्चेति स्वाध्याय, तेन जीवति तत्र भवो वा सौवाध्यायिक अत्र णिक। स्वग्रामे भव सौवग्रामिकम् अत्र णिक स्वग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ स्वाध्यायस्वग्रामयोर्ग्रहणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम्। तेन स्वशब्दस्येद स्वाशब्दम् अत्र ण स्वोदर पूरयति स्वौदरिक अत्र णिक. इत्यादौ उम् न स्यात्। न्यग्रोधस्येद नैयग्रोधम् अत्र विकारसङ्घेति ण। एक इति किं न्यग्रोधमूले भव न्याग्रोधमूलिकम्। श्वापदस्येद शौवापद श्वापदम्। न्यङ्कोरिद नैयङ्कव न्याङ्कवम् उभयत्र विकारसङ्घेति णे पक्षे उमि इमि च कृते वृद्धि.। नलिम्वि श्वादेरिति श्वना गण श्वगण श्वगणस्येद श्वागणिकम् अत्र णिके उम्निषेध इकारादाविति किं श्वदंष्ट्राया भव शौवादंष्ट्री मणि अत्राकारस्य दीर्घो मनीषादित्वात्। अन्यान्यप्युदाहरामि। कर्म्मणि कर्त्तरि। पन्थानं सततं गच्छति पथिक अत्राणित् कण्। परिपार्श्वे वर्त्तते पारिपार्श्विक क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् अत्र णिके वृद्धि' बदराणि चिनोति बादरिक:। समाज समवैति सामाजिक. शब्द करोति शाब्दिक:

वैयाकरणे रूढ। मृगादेर्हन्तीत्यर्थे णिक। मृगं हन्ति मार्गिक. एवं पाक्षिक मात्सिक शाकुनिक ऐणिक शौकरिक मायूरिक। द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिक एव त्रैगुणिक वृधुषी धान्यादेर्वृद्धि ता गृह्णाति वार्धुषिक। धर्म्मं चरतीति धार्म्मिक ललाटं पश्यति लालाटिक लालाटिक प्रभोर्भालदर्शी कार्य्याक्षमश्च य इत्यमर। कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा तामाचरति कौक्कुटिक। योजनादेस्त गच्छतीत्यर्थे णिक। योजन गच्छतीति यौजनिक एव पारदारिक गौरुतल्पिक सुस्नातान् पृच्छति सौस्नातिक दिष्टमाह दैष्टिक, अपूपम् करोति आपूपिक कन्दुं करोति कान्दविक अक्षैर्दीव्यति आक्षिक अत्र दिव करणस्य कर्म्मत्वम् एषु णिक। सर्वपथ व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एव सर्वाङ्गीन संयोग पादाग्र प्रपदम् आप्रपदं व्याप्नोति आप्रपदीन वस्त्रम् एव सर्वपत्रीण सर्वकर्मीण सर्वकर्म्मदक्ष सर्वान्न भुङ्क्ते सर्वान्नीनो भिक्षु। दण्डादेस्तदर्हेऽणित् ण्य। दण्डमर्हति दण्ड्य दण्डादिस्तु। दण्ड वध धन मुषल मधुपर्क कशा अर्घ मेधा मेष उदक वश युग गुभन्। १३। दक्षिणादेरणित् णीयश्च। दक्षिणामर्हति दक्षिण्य दक्षणीय। दक्षिणादिस्तु दक्षिणा कडङ्गर स्थाली विल इत्यादि। अत्यन्त भृश गच्छतीति अत्यन्तीन गामनुचरतीति अनुगवीनो गोप अमित्रस्य अभिमुखम् अध्यमित्र तद्ग-च्छतीति अध्यमित्र अध्यमित्रीय अध्यमित्रीण एषु अणित्त्वान्न वृद्धि। युगरथ-प्रासङ्गेभ्यस्तद्वहतीत्यर्थेऽणित् ण्य युग वहति युग्य एव रथ्य प्रासङ्ग्य। करणात् कर्म्मणि। नावा तार्य्य नाव्य जलं विषेण वध्य विष्य एवं मुषल्य तुलया सम्मित तुल्यम् एषु अणित् ण्य चक्षुषा गृह्य चाक्षुष रूपम्। एव श्रावण शब्द कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भम् एव हारिद्रम् एषु ण दध्ना संसृष्ट दाधिकम् एव मारीचिकम् उभयत्र णिक। शतेन क्रीत शातिक अत्राणित् णिक। द्विशौ-र्पिक सुपञ्चालादित्वादन्त्यपदवृद्धि। एव कार्षापणिक शास्त्रिक उभयत्र णिक। सप्तभि पदै प्राप्य साप्तपदीन सख्यम् अत्र णीन। करणात् कर्त्तरि। तेन चरतीत्यर्थे पर्पादेरणित् णिक। पर्पेण चरति पार्पिक.। पर्पादिस्तु। पर्प अश्वत्थ जाल व्यास व्याल आकर्ष इत्यादि। योऽनियतवृत्ति सन् शरीरमुपास्य जीवति स व्रात तस्य कर्म्म व्रातम् इदमर्थे ण। तेन जीवति व्रातीन अत्र णीन। अश्वमेधेन ब्रह्महत्या तरति आश्वमेधिकी ब्रह्महत्याया काण्डप्लवेन नदी तरति काण्डप्लविकी नद्या, उभयत्र सम्बन्धे षष्ठी शकटेन तरति शाकटिक एव दाण्डिक शाङ्कवेधिक, घाटिक: एषु णिक, एव गोपुच्छिक, प्लाविक: उभयत्राणित्

ष्णिक'। चन्दनेन शोभते चान्दनिकम् एवं कार्यवेष्टनिकम् उभयत्र ष्णिक' भूम्या जीवति भूमिक अत्र अणित् ष्णिक एवं ताम्बूलिक' तैलिक तेन जीवतीत्यर्थे वेतनादे ष्णिक'। वेतनेन जीवति वैतनिकः। वेतनादिस्तु वेतन वाह स्वदन्न पणव मुरज जाल वेश प्रेषण उपास्ति मुख शय्या शक्ति उपनिषद्द स्त्रिग पद्द उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि। अधिकरणात् कर्म्मणि। उदृखले चुसा औदूखलास्तण्डुला। दृशदि पिष्टा दार्शदा शक्तव। अधिकरणात् कर्त्तरि। कर्म्मणि साधु कर्म्मण्य एवं पित्र्य वने भवो वन्य'। कण्ठे भव' कण्ठ्य एवं तालव्य मूर्द्धन्य दन्त्य ओष्ठ्य एभ्योऽणित् ण्य। पन्थानं वर्जयित्वा इत्यर्थे परिपन्थ मनोषादित्वान्निपात्यम्। परिपन्थे तिष्ठतीति पारिपन्थिकश्चौर' परलोके भव पारलौकिकम् एवं ऐहलौकिकम्। निकटे वसति नैकटिक. एवं वार्त्तमूलिक आवसथिक एषु ष्णिक। अद्य श्वो वा प्रसूते अद्यश्वीना गौ अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीन मरणम् उभयत्र ईने व्यटेर्लोपं अध्वनि कुशल अध्वनीन उभयत्राणित्त्वान्न वृद्धि। कानीनाद्या निपात्यन्ते। कन्याया अपत्य कानीन. ह्यो गोदोहाद्भवति हैयङ्गवीन घृत हैयङ्गवमित्येके। परांश्च परतरांश्च अनुभवतीति परम्परीण परांश्च अपरांश्च अनुभवतीति परावरीण पुत्रश्च पौत्रश्च अनुभवति पुत्रपौत्रीण समा समा प्रसूते समांसमीना गौ। आश्रितास्तत्रा गावो यत्र तत् आशित गवीन वन देविकाया भव दाविक सरय्वा भव सारव गोदानपर्य्यन्त कर्म्म करोति आगवीन कर्म्मकर। परलोके कर्म्मफलमस्तीत्याह आस्तिक। तन्नास्तीत्याह नास्तिक इत्यादि॥ ४३२॥

श्रीराटी—न ईन अनीन तस्मिन। तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताच्चि युभिन्ने त्य ये च अङ्क इत्यादेश स्यात्। आह्निकमिति अह्नि भवतीति वाक्यम् कालवाचित्वात् ष्णिकेऽनेनाह्नादेश। द्व्यहीन इति द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भावी वा इत्यर्थे वा द्व्यह्न सवत्सरादित्वादीन सान्तविधेरनित्यत्वात् यत्याभावेन सर्वैकदेशेत्यादिना नाह्नादेश। अथवा अत्र ईनवर्जनज्ञापकात् यत्ये कृतेऽपि नाह्नादेश। सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रि दर्शयति सुपाञ्चालक इति शोभनाश्च ते पाञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे व्वविषयादह्नाच्चेति णक। पञ्चालानाम् अर्द्धम् अर्द्धपञ्चालास्तत्र भव अर्द्धपाञ्चालक पूर्ववत्णक। पञ्चालादि प्रागुक्त। द्वारस्वरेत्यादिसूत्रस्योदाहरणमाह दौवारिक' इत्यादि। द्वारे नियुक्त इत्यर्थे ष्णिके वस्य उम् पश्चाद्द त्रि.। स्व रमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ. सौवर. स्व. स्वर्गे भव'

४३३। विकारसङ्घभावेदं हितस्वार्थादौ।

विकार स्वार्थादौ ७।।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः। हेम्नो विकारः हैमः आप्यः आग्नेयः, भिक्षाणां समूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्यं राजकं, गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं राज्यं सौहार्दं, विष्णोरिदं वैष्णवं त्वदीयं माधवनं शौवनम्।

सौवं व्यटेरिति णे टेर्लोपः स्वस्ति वक्ष्यति सौवस्तिकः स्वस्ति यथा स्यात्तथा वक्ति सौवस्तिकः प्रभूतादित्वात् ष्णिक इत्यन्ये। स्वादुम्रदुनि संस्कृतं सौवादुम्रदवं भक्तं संस्कृते भक्ष्येऽर्थे वेत्यादित्वात् ष्णः। व्यल्कसोऽव्युत्पन्नस्तत्र भवं वैयल्कसं। अन्ये द्वारादौ न पठन्ति तेषां मते विगतोऽर्को व्यर्कस्तं स्यति व्यर्कसः कपिलिकादित्वात् रस्य लः तत्र भवं वैयल्कसं इति आद्यच स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद्वृत्ति। श्वो भवं शौवस्तिकम् अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः। कालवाचित्वात् ष्णिक तस्य तम्। तथाच शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति क्षपा दयसे न कस्मादिति भट्टिः। शुनि भवं शौवनं मांसं अविकारर्थे नलोपाभावः। स्फ्यकृते भवं स्फैयकृतं स्फ्य खादिरं खड्गेन कृतमिति तीसः स्वे धने भवं सौवं स्वपरदेवराजजनस्येत्यत्रात्मार्थस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य धनार्थत्वात् वामनधर्म्मदासौ तु आत्मार्थस्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहतुः। स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं वेदाध्ययनम्। स्वग्रामे भवं सौवग्रामिकम्। आध्यामध्यात्मादित्वात् ष्णिक। यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्ध्यति तथापि अन्यवादिस्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम्। दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्वा स्वर्गमनं वक्तीत्यर्थे सौवर्गमनिक इति वर्त्तते। न्यग्रोधे जातः नैयग्रोधश्चमसः। न्यग्रोधमूलिकमिति न्यग्रोधमूलेन संसृष्टम् इत्यर्थे ष्णिक। शुन इव पदमस्य श्वापदः शुनोऽदन्तादावितिर्घ तत्र भवं शौवापदं पक्षे श्वापदमिति पक्ष्यादेराकृतिगणत्वात् ष्णः अथवा क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् ष्णः। न्यङ्कौ भवं नैयङ्कवं न्याङ्कवं श्वागणिकमिति श्वगणेन चरति श्वगणानन्वेति षिकष्णिकौ ष्णिकपक्षे इकारादौ ष्णित्त्वे न वस्य उम्। इकारादिभिन्ने तु श्वदंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्र इत्यादौ स्यादेव। अत्रापि शुनोऽदन्तादावितिर्घ.। अत्र

आदि अपूर्वस्यैव इकारादौ ते वस्य उम् निषेधात् हारादीना सर्वेषा णित्वे सामान्य-पवयोरिमुणौ स्यातामित्यर्थ अतएव न्यग्रोधस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति। तथा दृशदि पिष्टा दृषदा दार्शदा माषा इत्यादि ॥ ४३२ ॥

स्वस्य आत्मनोऽर्थोऽभिधेय स्वार्थ । स्वार्थ आदिर्यस्य स स्वार्थादि विकारश्च सङ्घश्च भावश्च इदम् च हितञ्च स्वार्थादिश्चेति तस्मिन् । अवस्थितपदार्थस्य प्रकारान्तरापत्तिर्विकार सङ्घ समूह भावोऽसाधारणधर्म्म । यथा घटस्य घटत्वम् इद मिति सम्बन्धोपलक्षणम्। हितमिष्टसाधनम्। स्वार्थोऽयानतिरिक्त.। ते एकादश प्रत्यया एष्वर्थेषु च स्यु । अत्रापि अस्या प्रकृते. अस्मिन्नर्थे अय प्रत्यय सेत् अपिवा स्यात् एतत् सर्वं प्रयोगानुसारेणैव बोध्यम्। यथा हेम्नो विकार हैम अनेन णे हृद्धौ न्वोर्लोपौताविति न लोपे यथोरित्यकारलोप । एवम् अपाम् आप्य अत ण्य एवम् अग्ने आग्नेय अत णेय । भिक्षाणा समूह भैक्षम् अत ण एवम् अङ्गाम् आङ्गम् अत णे अङ्गो अङ्ग इत्याङ्गादेश । एवं गणिकाना गाणिक्यम् अत ण्य एव राज्ञा राजकम् अत कण् गुरोर्भाव गौरवम् अत ण. एव यूना यौवनम् अत णे अयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्वकारस्य उत्व न स्यात्। अविकारणे न लोपाभाव. एव समस्य साम्य विरूपस्य वैरूप्यम् उभयत्र ण्य । एव राज्ञ. राज्यम् अत ण्य न्वोर्लोपौताविति नलोपे यथोरित्यकारलोप । एव सुभगस्य सौभाग्यम् अत ण्य सुहृद सौहार्दम् अत ण । उभयत्र सुभगादित्वात् उभय-पदस्य वृद्धि । सुभगादिस्तु। सुभग दुर्भग अनुहोड अनुसंवत्सर पुष्करसद अन्तर हत सूत नड उदक स्थ्य अगार वेणु वध्योग कुरुकत कुरुपञ्चाल इहलोक पर-लोक अधिदेव अधिभूत प्रयोग अस्तिहत सर्वलोक सर्वपुरुष शतकुम्भ परस्त्री अनुशत सर्वभूमि अभिगम चतुर्विद्या सुहृद शक्तसिन्धु ग्रन्थ नगर अग्नि मरुत राजपुरुष अस्य हेति अस्यहत्य इत्यादि। ३३। विष्णोरिद वैष्णवम् अत ण न्वोर्लोपौताविति उकारस्य औकारे अव्। एव तव त्वदीयम् इत्यादौ अणित् णीय । एव मघोन माघवन पक्षे तुङि माघवत शुन. शौवनम् उभयत्र णे अयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्वकारस्य न उकार अविकारणे न लोप-निषेध ॥ ४३३ ॥

श्रीरा टी—विकारश्च सङ्घश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते आदयो यस्य स तस्मिन्। आदिशब्द. प्रत्येकमभिसम्बध्यते द्वन्द्वोत्तरश्रुतत्वात्। प्रकृतेरवस्थान्तर विकार.। सङ्घ: समूह:। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव.। इदमिति सम्बन्ध-

भावीपलक्षणं हितमिष्टसाधनं स्वार्थे प्रकृत्यर्थानतिरेके ते ष्णा स्युरिति ष्णि ष्णेय ष्णा ष्णायन ष्णीय ष्णिक ष्ण ष्णीक कण् ष्णीन इय एते सेतोऽनितश्चेति अभिधानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः । ष्णा । ष्णा इत्यधिकारः प्रा प्राक्। विकारे। ष्णन्ताद्विकारे वेत्यादित्वात् ष्ण स्यात् मृत्तिकाया विकारः मार्त्तिकः आश्मः प्रासादः । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्मन इति कश्चित् तथाच यश्चापमाश्मनप्रख्यं सैषु धत्तेऽन्यदुर्वद्धमिति भट्टिः । ष्णमन्मते तु इदमर्थे भविष्यति । प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ष्णन्तेभ्य एभ्यो विकारेऽवयवे च वेत्यादित्वात् ष्ण स्यात् प्राणिभ्य ष्ण वक्ष्यामि तत्रैवोदाहार्यम् इह प्राणिग्रहणन्तु अतःपरे ये ष्णा वक्तव्यास्ते प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोः अन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् औषधिभ्यस्तावत् । मूर्वाया विकारोऽवयवो वा मौर्वः एवं दौर्वः वृक्षेभ्यस्तावत् पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाशः शिंशपाया विकारोऽवयवो वा शांशपः । इकारः स्यात्। उप्राणिरजतादिभ्य ष्ण. । ष्णन्तात् उवर्णान्तात् प्राणिवाचकाद्रजतादेश्च ष्ण स्यात् विकारावयवयोः । देवदारोर्विकारोऽवयवो वा दैवदारवः प्रैयङ्गवः. कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतः मायूरः शुनो विकारोऽवयवो वा शौवं मांसं रजतस्य विकारोऽवयवो वा राजतं कुण्डलं काञ्चनं तथाच पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीमिति भट्टिः । काञ्चनी वासयष्टिरिति कालिदासः । परशव्यस्य विकारोऽवयवो वा पारशव्यः विकारे वा विहितस्य लुक् वक्ष्यते । रजत काञ्चन लौह सीस लोहितक तथा । उडुम्बर पीतदारुविकण्टकविभीतकाः । काण्टकारी नीप दारु परशवोऽव कीर्त्तितः । अनुदात्तादेः । ष्णन्तादनुदात्तादेर्विकारेऽवयवे चार्थे ट्र स्यात् । दध्नो विकारोऽवयवो वा दाध्नः दाधित्थः कापित्थः । पलाशादेर्वा । ष्णन्तात् पलाशादेस्तयो ट्रो वा स्यात् । पालाशः पक्षे ष्ण. पालाशं पालाशस्य विकारः पालाशमयः । पलाश खदिरौ रक्षा पुन्नागशिंशपावपि। विकङ्कत करीरश्च शिरीषः स्यन्दनस्तथा । यवासश्च दश प्रोक्ताः पलाशादौ मनीषिभिः । ट्रे नन् शम्याः । शमीशब्दस्य विकारावयवयोरुत्पन्न ट्रे नन् स्यात् न इत् । शम्या विकारोऽवयवो वा शामीनः पल्लवः शामिनी स्रुक् अतएव ट्रविधानसामर्थ्यात् न नलोपः । वृद्धशरादेकाज्भ्यो मयडभक्ष्याच्छादनयोर्वा त्वन्येभ्यः । ष्णन्तात् वृद्धात् शरादेरेकाचश्च भक्ष्याच्छादनभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयट् स्यात् वृद्धादिभिन्नात् तु वा ट्रष्णयोरपवादः । आम्रस्य विकारोऽवयवो वा आम्रमयः शालमयम् । शरादेस्तु शरमयं दर्भमयम् । शरो दर्भ कुटीरश्च तृणसोमश्च वल्वजः हिरण्येन सह

मैक्की हिरण्मयस्य हिरण्मयी। एकाच मृण्मय वाङ्मय तन्मय त्वन्मयम्। अभक्ष्याच्छादनयोरिति किं त्वाच व्यञ्जन वस्त्रञ्च। अन्येभ्यस्तावत्। अश्मनोविकार, अश्ममय आश्म दूर्वामय दौर्व कपोतमय कापोत लौहमय लौह भक्ष्याच्छादनयोरिति किं मौद्ग सूप कार्पास वास। व्रीहे पुरोडाशे यवतिलाभ्यां त्वसञ्ज्ञायाम। घन्ताद् व्रीहिशब्दात्तयोर्मयट् स्यात् पुरोडाशे वाच्ये असञ्ज्ञायान्तु यवतिलाभ्याम्। व्रीहिविकारोऽवयवो वा व्रीहिमय पुरोडाश पुरोडाश इति किं व्रैहमन्यत् यवमय तिलमय सञ्ज्ञायान्तु यावक यवादित्वात् स्वार्थे क तैलम्। पिष्टाच्च कत्तु नाम्नि। घन्तात् पिष्टशब्दान्मयट् स्यात् सञ्ज्ञाया तु क पिष्टस्य विकार पिष्टमय भस्म सञ्ज्ञायान्तु पिष्टक पूप। अपृ स्त्रीयाभ्यां स्मणौ। घन्ताभ्यामाभ्यां विकारे स्मणौ स्याताम्। मूले आप्यमिति अपां विकार इति वाक्यम् कथमम्मयम् अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गे। कंसीयस्य विकार कांस्य विकारत्ये हितार्थ त्यस्य लुक् वक्ष्यते। एणीपुरुषाभ्यां घ्णेय। घन्ताभ्यामाभ्यां विकारावयवयो घ्णेय स्यात्। एण्या विकारोऽवयवो वा ऐणेय पौरुषेय। मूले आग्नेय इति। अग्निर्विकारोऽवयवो वा इति वाक्य यमादित्वात् घ्णेय एव कालेय' वास्य प्राजापत्य, पाशुपत औत्समित्याद्यूहनीयम्। कोङ्विल्वादिभ्यो ष्ण। घन्ताभ्यां कोङ्विल्वादिभ्या तयो' ष्ण, स्यात् ट्वादेरपवाद। मधूकस्य विकारोऽवयवो वा माधूक तार्कव तैन्तिडीक विल्वादेस्तावत् विल्वस्य विकारोऽवयवो वा वैल्व: गोधूम। विल्व गोधूम कर्पासो मुद्ग रेणु गवेधुका,। मसूर वरुण व्रीहि पटलौन्द्रा उवेचव। इन्द्राणिका च कर्कन्धु कुटीरश्चापि वाहिन। इन्द्रऋविसर्पीयूचा काण्ड श्यामाकमित्यपि। वृद्धेभ्यो मयट् अन्येभ्य ट्न ष्णश्च बाध्यते। हेमार्थतालाभ्यां मानधनुषो। घन्तात् सुवर्णवाचिनो माने तालाद्धनुषि वाच्ये तयो, ष्ण स्यात्। मूले हैममिति। विकारार्थस्णे नस्य लोप' हैमो निष्क: एव हाटक पलं जातरूप कार्षापणम्। मान इति किं हेममयी यष्टि,। तालस्य विकारोऽवयवो वा ताल धनु। धनुषि किं तालमयो दण्ड:। सत्वाट्वान्तात् विकारावयवार्थट्वान्तात् विकारावयवयो' ष्ण स्यात्। देवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारव, कापोतस्य कापोत ग्रैवस्य विकारोऽवयवो वा ग्रैव' राजतस्य राजत पारशवस्य पारशव' दाधित्यस्य दाधित्य: पालाशस्य पालाश ष्ण:, पक्षे पालाश प पालाशमय: श्रामीनस्य श्रामीन। तदिति किं हारिद्रस्य विकारोऽवयवो वा हारिद्रमय, ट्वान्तादिति किं वैल्वमय:। कासेर्य्यात्। विकारावयवार्थत्यान्ताभ्या आभ्या

विकारावयवयो ण्यः स्यात्। कसीयस्य विकारः कास्यं तस्य विकारः कास्यः एण्या ऐणेयं तस्य ऐणेयं तस्यादिति वर्त्तने तेन एण्या अपत्यम् ऐणेय अस्य विकारोऽवयवो वा ऐणेयमयम्। त्रपुजतुनो. षो सन्। अनयोर्विकारविहिते षो सन् स्यात् न इत्। त्रपुणो विकारः त्रापुषम् एवं जातुषम् अतएवास्याम् उदन्तत्वेऽपि ण्यः। उष्ट्राद्वकौ वा तुमीणाभ्याम्, यन्ताउष्ट्रशब्दात्तयोर्वक स्यात् उमीणाभ्यान्तु वा। उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकं प्राणिवृत्त्यापवादः। उमा अतसी ऊर्णा मेषलोम औमकम् औमम् और्णकम् और्णं वा.। गोद्रुपयोर्ध्या यो माने तु द्रोर्वयः। यन्तेभ्य एभ्यस्तयोर्य स्यात द्रुशब्दात्तु वयो माने वाच्ये। गोर्विकारोऽवयवो वा गव्यं द्रोर्द्रव्यं पयस पयस्य माने तु द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रुवयं मानम्। अप्लक्षादेः फले लुक् तेषां कदम्बादेस्तु पुष्पे च। प्लक्षादिभिन्नेभ्यः। विकारावयवयोरुत्पन्नस्याना फले वाच्ये लुक् स्यात् कदम्बादेस्तु फले पुष्पे वाच्ये। आमलक्या विकारोऽवयवो वा फलं आमलकम् उलुकि स्त्रीत्वस्य लुक्। एवं वदर पीलु वकुल फलं फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च भवति, यथा पल्लवितस्य पल्लव इति वामनः। प्लक्षादेस्तु प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लाक्षं फलम्। प्लक्षन्यग्रोधवृहतीककुभाश्वत्थवेणव। ककर्न्धुरिङ्‌गुदी शिग्रुहस्तिन्य कथिता दश। कदम्बादेस्तावत् कदम्बस्य विकारोऽवयवो वा कदम्बं फलं पुष्पञ्च चम्पकं फलं पुष्पञ्च। कदम्बचम्पकाशोककोविदारसुकण्टका। कुटज करवीरश्च सिन्धुवारः इहेरिता। कर्णिकारः पाटला च कदम्बादौ दशेति च। जम्ब्वा लुप् च वा। जम्बुशब्दाद्विकारावयवोत्पन्नस्य लुप् लुकौ स्यातां वा। चानुकृष्टं पुष्पं नानुवर्त्तते फलं एव। जम्ब्वा विकारोऽवयवो वा लुकि जम्बूफलं लुपि जम्बूफलं फले फलानि चेति विशेष। लुपि सति प्रकृतेर्लिङ्गवचने स्त इति न्यायात् उभयत्यन्तपक्षे जाम्बवं फलं जाम्बवे फले जाम्बवानि फलानि। व्रीहिहरीतक्यादिभ्यो लुप् पुष्पमूलयोस्तु मल्लिकाविदार्य्यादिभ्याम्। व्रीह्यादेर्हरीतक्यादेश्च फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात्। मल्लिकादेस्तु पुष्पे विदार्य्यादेस्तु मूले लुप्। व्रीहिणा विकारोऽवयवो वा व्रीहय फलानि एवं मुद्गा माषा यवास्तिला इत्यादि। हरीतक्यादेस्तु तावत हरीतक्या विकारोऽवयवो वा फलं हरीतकीफलम्। हरीतकी शीतपाकी टेती शेफालिका कशा। मल्लिका पिप्पली चिञ्चा श्वेतपाकी च कर्कटी। पथ्या कोषातकी द्राक्षा मद्धीका कण्टकारिका। तथा चार्ज्जुनपाकी च [illegible] शिष्टप्रयोगतः। मल्लिकाया' पुष्पं मल्लिका। मल्लिका मालती जाती केतकी वनमालिका। शेफाली माधवी

दन्ती पाटली नवमालिका। शेफालिकैकादशप्रोक्ताः शेष शिष्टप्रयोगत'। इह हरितक्यादौ च मल्लिकादितो शेफालिकाना पाठात् फलपुष्पयोम्र्त्यस्य लुप्। पाटला-द्यन्मेह कदम्बादौ लुक्लुपौ फले लुप् वा। विदार्य्या विकारोऽवयवो वा विदारीमूलम्। विदारी वृहती रम्भा गम्भारी शालपर्ण्यपि। हरिद्रांशुमती सप्त शेष शिष्टप्रयोगतः। व्रीह्यादीना लुपि प्रकृतेर्वचन न भवति किन्त्वभिधेयवत् तत्र व्रीहेर्विकारोऽवयवो वा फलानि व्रीहय एव हरीतक्या. फलानि हरी-तक्य फलानीत्यादि। मानात् क्रीतवत्। परिमाणवाचिन क्रीतार्थे यस्मात् प्रो विहितस्तस्माद्विकारेऽर्थे स त्य स्यात्। निष्कस्य विकार नैष्किक द्विनैष्किक द्विनिष्कम् इह मानशब्देन सख्यापि गृह्यते तेन शत्य शतक द्विसहस्र द्विसाहस्रम् इत्यादि बोध्यम्। ह्यो गोदोहाखीनो हियङ्गुश्च घृते। ष्यन्तात् ह्यो गोदोहशब्दात् विकारे घृते वाच्ये खीन स्यात तस्मिन् हियङ्ग्वादेशश्च। ह्यो गोदोहस्य विकार हैयङ्गवीन घृत घृते किं ह्यो गोदोहमुदश्वित्। सङ्घे। ष्यन्तात् सङ्घेऽर्थे जेच्यादि-त्वात् ण स्यात। नराणा सङ्घ नार काक यमादिस्तु याम्यम् आदित्य प्राजापत्य पाशुपतम् आग्नेय कालेय औत्समित्यादि। कवचि हस्त्यभिक्षाद्यचित्तेभ्य ष्णिक। ष्यन्तात् कवचिनो हस्तिनो भिक्षादिवर्ज्जेभ्योऽचित्तवाचिभ्यश्च सङ्घे ष्णिक स्यात्। कवचिना सङ्घ कावचिक हस्तिना सङ्घ हास्तिक प्रतिपदोक्तग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-स्यापि ग्रहण तेन हस्तिनीना सङ्घ हास्तिक णेयभिन्नवाच्य पुवद्भाव। अचित्तेभ्य-स्तावत् अपूपाना सङ्घ आपूपिक शाष्कुलिक घाटिकमित्यादि। भिक्षादेस्तु भैक्षम् भिक्षाक्षेत्रकारीषाङ्गारवर्म्मपद्धतिदक्षिणा। सहस्राङ्गारगभिण्योऽथर्वा युवतिचर्म्मिणौ। गर्भिणीयुवत्योश्चित्तत्वात् णे सिद्धे पुवद्भावार्थ पाठ इति जयादित्य। तेन गर्भिणीना सङ्घ गार्भिण यौवन भाष्यकारस्तु वा पुवद्भावमङ्गीकरोति तन्मते यौवतमिति च। तथाच स्वरूपमभिनेपथ्य कलाकुशलयौवतम्। यस्य पुण्यकृत प्रैष्य सफल तस्य यौवतमिति भाष्यम्। शुले आङ्कमिति अङ्का सङ्घ इति वाक्यम्। भिक्षादिपाठात् ण न तु ष्णिक अङ्कोऽह्नोऽनीन इति अह्नादेश। क्रतावीनोऽह्न। ष्यन्तादह्न् शब्दादीन स्यात् सङ्घे क्रतुविषय एव अह्ना सङ्घ अहीन ईने नाह्नादेश। गणि-काया ण्य केशात्तु वा। ष्यन्तात् गणिकाशब्दात् ण्य स्यात् केशात्तु वा। सूत्र गाणिक्यमिति गणिकाना सङ्घ इति वाच्य केशाना सङ्घ, कैश्य पक्षेऽचित्तवत्त्वात् ष्णिक कैशिकम। केदारात् कण् च वा। ष्यन्तात् केदारशब्दात ण्यकणौ वा स्याताम्। केदाराणा सङ्घ. कैदार्य्य कैदारक पक्षेऽचित्तवत्त्वात् ष्णिक. कैदारिकम्।

गोत्रराजादिभ्यो णञ कंसु धेनोरनञः। ष्यन्तादपत्यान्ताद्राजादेश्च सङ्घे णञ् स्यात् नञ् वर्जाद्धेनुशब्दात् तु कण्। दाचीणां सङ्घं दाचकं मार्गकम् औपगवकम्। मूले राजकमिति राज्ञां समूहः इति वाक्यम्। राजराजन्यवत्साजा उरभ्रो वृद्ध इत्यपि। राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ त्रयोऽत्र दशकीर्त्तिताः। धेनूनां सङ्घं धैनुकं गोधेनुकम्। अनञ इति किम् आधेनवम् आधिनवमिति कश्चित्। अश्वादीयो वा। ष्यन्तादश्वशब्दादीय स्यात् वा सङ्घे। अश्वानां सङ्घः अश्वीय पक्षे आश्वम्। पर्शोर्ड्वण्। ष्यन्तात् पर्शुशब्दात् ड्वण् स्यात् सङ्घे। पर्शूनां सङ्घः पार्श्वं डिति टिलोपः। अनुदात्तादिखण्डिकादिभ्यो ट्नः। ष्यन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश्च सङ्घे ट्नं स्यात। कपोतानां सङ्घं कापोतं मायूरं तैत्तिरम् अनुदात्तादिः पूर्वाचार्य्यादिभ्यो ज्ञातव्यं। खण्डिकानां सङ्घं खाण्डिकम्। खण्डिकावडवोलूक क्षुलवल्कयुगमशुकाः। वरत्रा भिक्षुका निम्बा हरिद्रा च प्रकीर्त्तिताः। अत्र येऽचित्तास्तेभ्यः णिकः ये आद्युदात्तास्तेभ्यं णो वाध्यते अहन्शब्दस्योभयत्र पाठात् णट्नौ स्यातां न णिकः। क्षुद्रकमानवात् सेनाख्यायाम्। ष्यन्तात् क्षुद्रकमानवशब्दात् सङ्घेऽर्थे ट्नं स्यात्। सेनासञ्ज्ञायां क्षुद्रकमानवशब्दौ रूढौ क्षुद्रकस्यापत्यं राजा वा वृद्धेत् कौशलाजाविनि मानव्यं व्वेरूढात् लुक् क्षुद्रकाश्च मानवाश्च ते क्षुद्रकमानवास्तेषां सङ्घः क्षौद्रकमानवी सेना सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकम्। यद्यपि अनुदात्तादित्वात् ट्नः सिद्ध्यति तथापि योगविभागात् सामूहिके तदन्तविधिज्ञापनार्थं सेनाख्यायां नियमार्थञ्चेदम् अतएव गोत्रत्वेऽपि गोत्रान्तत्वात् सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकमिति गोत्रराजादिभ्यामिति कण एव बालहासिकमिति अचित्तवत्त्वात् णिकः। परे तु अनञ् सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमानवात्। गोत्राद्वुञ् चेन्न तस्यैव तदन्तान्न तु सर्वतः। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे तथाचापिशलेर्विधिः। सेनायां नियमार्थञ्च यथाबाध्येताञ् वुञा। वुञा णकेन अञ् ट्नौ बाध्यते। एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च णके णापितः इति वृत्तिकारः। अन्ये तु समूहाद्यर्थाञादितद्धितविषये लुकं निषिध्य क्षौद्रकमानव्यशब्दादेव त्वमाहुः। पुरुषात् णेयः। ष्यन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्घेऽर्थे णेयः स्यात्। पुरुषाणां सङ्घं पौरुषेयम्। पृष्ठब्राह्मणवाडवमानवाद्यः। ष्यन्तेभ्य एभ्यः सङ्घेऽर्थे य स्यात्। पृष्ठानां सङ्घं पृष्ठ्यं ब्राह्मण्यं वाडव्यं मानव्यम्। पृष्ठात् क्रतौ। ष्यन्तात् स्तोत्रार्थपृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्घेऽर्थे यः स्यात्। पृष्ठ्यः षडहो यागः। तथाच पृष्ठाहीनौ क्रताविति चान्द्रसूत्रम्। पाशादेः स्त्रियां ष्यन्तात् पाशादेः सङ्घेऽर्थे य स्यात् स च स्त्रियां पाशानां सङ्घं पाश्या धूम्या। पाशधूमवनाङ्गारतृणपीठगण

हन्नम्। वातो नड पीटगल पिटग खर्गारया। अङ्गारशब्दाभयव पाठात् आङ्गारम अङ्गार्या। चरणेभ्यो धर्मवत्। ष्यन्तेभ्यश्चरणवाचिभ्यो धर्म्मेऽर्थे येभ्यो ये त्या वक्तव्यास्तेभ्यस्ते त्या सङ्घेऽपि स्यु। काठाना सङ्घ काठक कालापक छान्दोग्यम् औकथिक्य वाह्वृच्यम् आथर्वणमित्यादि। विषये देशे। सङ्घ इति नानुवर्त्तते ष्यन्तादिषयेऽर्थे वैत्यादिवात् ण। यो विषय स देशश्चेद्भवति अत्र विषयशब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते। देशग्रहणात् न तु इन्द्रियग्राह्यरूपादि। शिवाना विषयो देश शैव देश इति कि चक्षुषो विषयो रूपम्। राजन्यादेर्णक। ष्यन्ताद्राजन्यादेर्णक स्यात् विषये देशे णस्यापवाद। राजन्याना विषयो देश राजन्यक साम्पियक। राजन्यसम्पियो दाचिर्मानवौडुम्बरावपि। आर्जुनायनशालङ्का जलजालन्धरायणा। शैलूषा बौडवसतितिगर्त्तविभवस्तथा। ऊर्णनाभश्च वैकर्णौ दैवपातस्तथैव च। आयकामेयाम्बरीषपुत्रौ रेणुवन तथा। बिल्लवन विराटश्च शेष शिष्टप्रयोगत। विधो भौरिक्यादे। ष्यन्तात् भौरिक्यादे विषये देशे विध स्यात्। भौरिकीणा विषयो देश भौरिकिविध भौरिकिभौलिकिश्चोपयाता वियङ्कतस्तथा। शैकयतश्च कान्वेया भौरिक्यादौ षडीरिता। चान्द्रायणादेर्भक्त। ष्यन्ताचान्द्रायणादेर्विषये देशे भक्त स्यात्। चान्द्रायणाना विषयो देश. चान्द्रायणभक्त। चान्द्रायणो दासमित्रिवैषुका विषमखिड च। तुण्ड खाडायनो देवदासमित्रायणावपि। वैश्वाधनवसौरीरी तथा शायखिडरित्यपि। शौद्रायणश्च श्चालस्रायनदाचायणावपि ताचायणश्च इत्येते पञ्चभिदश कीर्त्तिता। ग्रन्थाद्व्याख्याने नववत्। ग्रन्थवाचिभ्यो येभ्यो ये त्या उक्ता भवेऽर्थे तेभ्य ष्यन्तेभ्य ते त्या व्याख्याने स्यु। इष्टे व्याख्यानो ग्रन्थ ऐष्टिक पाशुक। एकाचस्तु सुपो व्याख्यान. सौप। षात्वणात्विक पात्र हौविक आर्च्चिक वैश्वामित्रक राजसूयिक पुरोडाशिक आग्नेयण छान्दस ग्रन्थादिति किं पाटलिपुत्रो सुकोशला पाटलिपुत्र सुकोशलयोर्व्याख्यायत इत्यर्थ। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान घेऽनट्। भावे वर्णहढादिभ्य. णो वा। ष्यन्तेभ्यो वर्णविषयेभ्यो हढादिभ्यश्च भावे णो वा स्यात्। वर्णविशेष शुक्लादि शुक्लस्य भाव शौक्ल्य कार्ष्ण्य पचे शुक्लता शुक्लत्व शुक्लिमा इत्यादि। हढस्य भाव दार्ढ्यम्। हढादिर्यथा। हढवढपरिवृढभृशक्रशशीतम्। विसतिर्यमखीवधिरविलातम्। पण्डिततरुणौ मधुरो लवण सम्मतिरज्ञौ जडसम्मानौ। मूकोपेन्द्र विजालुणमूर्खा, पाठविशारदौ। वक्रो हढादौ विबुधैरीरिता षट् च विंशति। पचे हढता हढत्व द्रढिमेत्यादि। ष्यन्ताना वर्णहढादीना क्लीवत्व स्वभावात् षित्त्वन्तु उत्तरार्थम्।

गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च। ष्यन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च ष्यञ् स्यात् वा। मधुरस्य भाव क्रिया वा माधुर्य्यं जाड्य कार्श्यं कार्पण्यम्। यद्यपि दृढादीनां गुणवचनत्वादनेन सिद्ध्यति तथापि पूर्वत्र पाठ पृथ्वाद्यन्तर्गणत्वात् इमन्नर्थ। पुरुषोत्तमस्तु इमन्नर्थं कर्म्मणि ष्यञ् माभूदित्येतदर्थञ्च पाठ. इत्याह तन्मते जडकृशशब्दौ दृढादौ न पाठ्यौ। ब्राह्मणस्य भाव. क्रिया वा ब्राह्मण्यं मानव्य ब्राह्मणमानवचपलसद्भाव गडुलो रुद्रानिपुणविषायम्। मित्र तत्परदूत-विदग्ध परिषदिकपरमन्यविधर्म्मम्। मर्हितपुरोहितसारथितत्स्थ शिलिकौ धार्म्मिकसदृश सख्यम्। पिशुनो बालिशकुशलसमन्य विषमसमालसकविविष-मव्यम्। खण्डिकदण्डिकवाडवचौर वर्म्मिक शर्म्मिक सुकरसमग्रम्। सूचिकपूतिक-तरमदीन ग्रामिकरूपविशेषमुदासीनम्। आवाधयापवाधयविवाधयकापुरुषदुष्पुरु-षाश्च। उपवाधयविज्ञातौ प्रतिकूला: तीक्ष्णदायादा। सम्भाषी बहुभाषी सर्वेशौ शीर्षविघातिसमाजौ। पूर्वापरोत्तराधरपुन पुनरितिह धर्माश्च। एकभावविभावा-न्यभावकजलिका अपि। ज्येष्ठाभिरूपसर्वादिपरस्परमनीश्वर.। एकान्तकुशला रचा धूर्त्तो मध्यस्थ इत्यपि। अचेतज्ञानपूर्वञ्च प्रतिछेदविशन्ति च। पत्यन्ताश्च यथा कामविभावचतुरोचितम्। ब्राह्मणादिरिह प्रोक्त परे शिष्टप्रयोगत। ब्राह्मण-बालिशब्दयो: पाठ. ट्वाधनार्थं। विषायविशल्यो. तत्वबाधनार्थ. नैताभ्या तत्वमिति अन्येऽप्याहु। चौरधूर्त्तयोर्मनोज्ञादिसमावेशार्थं कुशल.हीनाञ्च खरादिगणसमा-वेशार्थं। आवाधयशब्दो जनपदवचनस्तस्मात् वृद्धे कौशल्यादिना ण्यङ् तथा उप-बाधयविबाधयापबाधयाश्च जनपदास्तेभ्य ट्र. ढात् कम्बोजादेर्लुक्नित्यमिति लुक् सतो गोत्रचरणविहित वुञबाधनार्थं एव मानववाडवयोरपि अनीश्वरादिप्रभृतीना नञादिति प्रतिषेधनार्थ.। पत्यन्तात्तावत् आधिपत्यं गाणपत्य प्राजापत्यम्। पत्यन्त-पुरोहितादिभ्य इति सूत्रयन्ति तन्नाद्रतमस्माभि. स्वरस्येहाप्रयोगात्। वा स्त्रियां रुद्रा-देरर्हतस्तु गुण् च। ष्यन्ताद्रुद्रादेर्भावक्रिययो ष्यञ् स्यादास च वा स्त्रीलिङ्ग अर्ह-तस्तु गुण् च। ब्राह्मणादित्वे सिद्धे लिङ्गव्यत्ययार्थं वचनम्। रुद्रस्य भाव: क्रिया वा रौद्री रौद्रं षिलादीपि ङीपि ष्यञस्य लोप.। रुद्रमित्रयथाकाम समग्रसचितन्तथा। चतुराणानुपूर्वञ्च रुद्रादि परिकीर्त्तित। अर्हतो भाव. क्रिया वा आर्हन्ती आर्हन्त्यं प्रशसायां टन्। राजसदन्ताच्च। ष्यन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताच्च भावक्रिययो: ष्यञ् स्याद्वा ब्राह्मणादेरय प्रपञ्च.। राज्ञो भाव क्रिया वा राज्यम्। भावकर्म्मणे नस्य लोप. अधिराज्य प्रादिस.। दूतवणिग्भ्यां यश्च। ष्यन्ताभ्यामाभ्या भावक्रिययो. ष्यञ्

यद् वा स्यात्। दूतस्य भाव क्रिया वा दौत्यं दूत्य वाणिज्य वणिज्यं धन्ने दूतत्व वणिक्त्व प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्। दूत्या भाव क्रिया वा दौत्य दूत्य दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकथैव दौत्यमिति भारवि । अन्ये वणिक् शब्दस्य स्त्रीत्वमिच्छन्ति वाणिज्या वणिज्येति। दूतवणिग्भ्याञ्च वक्तव्यमिति न्यासकार । सखिस्तेनाभ्या नर्लोपश्च। योगविभागात् ष्णो नानुवर्त्तते ष्यन्ताभ्यामाभ्या भावक्रिययोर्य स्यात् स्तेनस्य नल्लोपश्च। सख्युर्भाव क्रिया वा सख्य स्तेनस्य भाव क्रिया वा स्तेय पक्षे सखित्व स्तेनत्व परे तु ब्राह्मणादित्वात् स्तैन्यमिति वदन्ति। घुपूर्व गन्तहायनान्तयुवादिभ्य ष्णा । ष्यन्तात् घुपूर्वगन्तात् हायनान्तात् युवादेश्च तयो ष्णा स्याद्वा। गुरोर्भावे गौरवमिति घुपूर्वगन्तत्वात् ष्णा एव पाटवमिति। पक्षे गुरुता गुरुत्वमिति पटुता पटुत्वं घुपूर्वेति किं शबुता शबुत्वं द्विहायनस्य भाव क्रिया वा द्वैहायन द्वैहायन युवादित्वात् मूले यौवनम् अविकारत्वे न नलोप । साम्यं वैरूप्य सौभाग्य सुभगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्वृद्धि ब्राह्मणादित्वात् सिद्ध वाणिज्यमिति राज्ञसदन्ताच्चेति ष्णा सौहृद्यमिति युवादित्वात्। युवाचपलवृषलस्वस्त्रीकुशलपिशुनयजमानसुहृदयानि। होता भ्राता दु स्त्रीकुस्त्रीकुण्डकवर्णकनिपुणाश्च। सुब्रह्मचारि सुभाटनद्धन् दुर्हृत् कुतूहला । चैवश्रयानृशसश्च दुर्हृदय कमण्डल । दुर्भात स्थविरौ श्रेयौ परिव्राजक इत्यपि । यदणा युवादौ स्युरष्टाविंशतिरीरिता । युव न्निति मनोज्ञादिसमावेशार्थं सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ मित्रामित्रवाचकौ ब्राह्मणादिष्णासमावेशार्थौ। तेन सुहृदयस्य भाव क्रिया वा ष्णे कृते नित्य हृदादेश सुभगादित्वात् द्वयोर्वृद्धि सौहार्दं ष्ण्ये तु हृदयस्य हृल्लास इत्यादिना वा हृदादेश । सौहार्द सौहृदय्यम् एव दुर्हृदयस्य हृदादेशाभावपक्षे दौर्हृदयमिति वस्तुतस्तु हृदयपर्य्यायहृच्छब्दस्य सौहार्दं सुहृदयदुर्हृदयशब्दयोस्तु सौहृद सौहृदय्य दौर्हृद दौर्हृदयमिति। होतृस्थविरशब्दयो ट्ठसमावेशार्थं तेन सयाद्यर्थेषु ट्ठे कृते ष्ण: होत्र ष्णे कृते वृद्धादीय होत्रीयम् एव स्थाविरीयम्। कृतपुरुषाभ्याञ्चासे। ष्यन्ताभ्यामाभ्यां तयोरसे ष्णो वा स्यात्। क्षार्दं पौरुषम्। असे किं परमपुरुषत्वम्। श्रोत्रियस्येयस्य लोपश्च। श्रोत्रियस्य भाव क्रिया वा श्रौत्रं ष्णे इयस्य लोप.। होत्रादिप्राणिजातिवयोभ्य ट्ठ । ष्यन्तात् होत्रादे प्राणिजाते वयोवचनाच्च भावक्रिययो ट्ठ. स्याद्वा। होतुर्भाव क्रिया वा होत्रम्। होता भर्त्ता प्रशास्ता च उद्गातृगणकौ रथ । उन्नेता प्रतिहर्त्ता च अध्वर्यु. सुष्ठु दुष्ठु च। होतृ उद्गातृ उन्नेतृ अध्वर्यु इत्येषां पाठ होत्रादिभ्य. य इति बाधनार्थ । प्राणिजातेस्तावत् ।

गुनो भाव क्रिया वा शौवं रुरो रौरवं वयोवचनात्तावत् कौमारं स्थाविरम्। कपिज्ञातिभ्यां ष्णेय। ष्यन्ताभ्यां तयो ष्णेय स्याद्वा। कपेर्भाव क्रिया वा कापेय ज्ञातेय पक्षे कपिता कपित्व ज्ञातिता ज्ञातित्व कपिशब्दस्य यपूर्वेगन्त-त्वात् ष्णो बाध्यते। मनोज्ञादेर्षक। ष्यन्तान्मनोज्ञादेस्तयोर्षक स्याद्वा। मनो-ज्ञस्य भाव क्रिया वा मनोज्ञकम्। मनोज्ञकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहाय कुल-पुत्रवज्ञा। अमुष्यपुत्र परपुत्रधूर्त्तौ मेधाव्यवश्य बहुलश्च चौर। आढ्यकुलाभि-रूपेन्द्रकान्दसश्रोत्रिया अपि विश्वोदरस्तथा ग्राम्यपुत्रामुष्यकुलावपि। ग्रामात षण्ड कुमारो च परे च स्युः प्रयोगत। सहायचौरधूर्त्तानां ब्राह्मणादिष्वसमा-वेशाय तेन साहाय्य साहायकमिति अमुष्यपुत्रामुष्यकुलशब्दयोर्षकान्तकुलपुत्रयो-रिति ष्या न लुक् आमुष्य पुत्रिका आमुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एव यौव-निका इति कश्चित्। बहुलशब्दस्य षे मनुसमावेशार्थ. तेन बाहुलक बाहुल्य बहिमा इत्यादि। युड् रूपोत्तमादसुप्रख्याच्च। य उङ् यस्य स युङ् उत्तमशब्द. स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह उत्तमस्य समीपम् उपोत्तम रु उपोत्तम यस्य स रूपोत्तम युड् चासौ रूपोत्तमश्चेति स तस्मात् ष्यन्तात् भावक्रिययोर्षक स्यात् न तु सुप्रख्यात् रमणोयस्य भाव क्रिया वा रामणीयक रमणीयकम् युड् इति किं विमानता विमानत्वम्। रूपोत्तमादिति किं चत्रियत्वं चत्रियता। असुप्रख्या-दिति किं सौप्रख्य सुप्रख्यत्व सुप्रख्यता। चात् स्त्रियाम्। ष्यन्तात् कृतचसाद्भाव-क्रिययोर्षक स्यात् स च स्त्रियाम्। गोपालपशुपालाना भावः क्रिया वा गोपाल-पशुपालिका। शौर्य्योपाध्यायिका कौत्सकुशिकिका दैवासुरिका। गोत्रचरणाच्च श्लाघादौ। ष्यन्ताद्गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च भावक्रिययोर्षक स्यात् श्लाघादि-विषये। स च स्त्रियाम्। या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गोत्रपदवाच्या अथवा ये पठ्यन्ते ते गोत्रपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणपदवाच्या। गार्गिकया काठिकया च श्लाघते अधिक्षिपति तामवगतवान् प्राप्तवान् वा गार्गत्वेन श्लाघत आत्मनि कत्थन करोति अधिक्षिपति परान्निन्दति तामवगतवान् तच्छब्देन गोत्रचरणसम्बन्धिन्यौ भावक्रिये उच्येते ते ज्ञातवान् प्राप्त-वान् लब्धवान् इत्यर्थ। एवं काठत्वेन श्लाघते इत्यर्थ श्लाघादेरन्यत्र गार्गत्वम् काठत्वम्। ऋत्विग्भ्य ईय। ष्यन्तेभ्य ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यो भावक्रिययोरीय स्यात्। मित्रावरुणीय. प्रस्तोत्रीय। मित्रावरुणप्रस्तोतृब्राह्मणाच्छसि पोतृ च। यावस्तुताद्भावौ च प्रतिप्रस्तोतृहोतृ च। छायाग्रेष्टा सुब्रह्मण्योऽच्छावागऽग्नीध्रमेव

च। अध्वर्युं प्रतिहर्त्ता च ब्रह्मोद्गाता च कीर्त्तित। एते पञ्चदशशब्दा ऋत्विग्विशेषवाचिन इति कात्यायन। ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्त्व। ऋत्विग्वाचिनो ब्रह्मशब्दाद्भावक्रिययोस्त्व स्यात् ब्रह्मणो भाव, क्रिया वा ब्रह्मणो भाव क्रिया वा ब्रह्मत्व नेति वक्तव्ये त्ववचनान्तबाधनार्थम्। ब्राह्मणार्थात् तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मता। न नञो यादचतुरादे। नञ्पूर्वात् भृतात भावे क्रियायाञ्च उक्तास्त्या न स्यु, न चतुरादे। न शुक्ल अशुक्लस्तस्य भाव क्रिया वा अशुक्लत्वम् अशुक्लता अदृढत्वम् अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतेत्यादि यादिति कि नास्ति पटुर्यस्यापटुस्तस्य भाव अपाटवम्। अचतुरादेरिति किम् अचातुर्य्यम् अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरोऽचतुरस्तस्य भाव क्रिया वेति वाच्ये एवम् आसङ्गत्यम् आनरण्यम् आवल्यम् आरुच्यम् आबुध्यम् आवश्यम् आलस्यम्। धान्यवाचिनस्तन्नेवे णीन। ध्यन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो णीन स्यात् तत्‌चेवे वाच्ये। मुद्गाना भवनं चेव मौद्गीनं कौलत्थीनं कौद्रवीणं धान्यीनमिति भागव्रति। शालिव्रीहिभ्या णेय.। ध्यन्ताभ्यामाभ्या चेवे वाच्ये णेय, स्यात् णीनस्यापवाद। शालीना भवन चेव शालेयं व्रैहेय चेव स्त्रियां शालेयी भू। यव यवक षष्टिकाभ्यो वा तु तिल भङ्गा माषाऽणुमाश्य। ध्यन्तेभ्य एभ्यस्तत्‌चेवे य स्यात् तिलादेस्तु वा। यवाना भवन चेव यव्यं यवक्य षष्टिक्यम्। यवकशब्दो कोरोधान्ये रूढ तिलादेस्तु तिल्यं भङ्ग्य माष्यम् आणव्यम् उम्य पक्षे तैलीनमित्यादि। भङ्गाशब्द कार्पासे वर्त्तते इति धातुप्रदीप। रक्षितस्तु भङ्गासमाख्यशस्येऽपीति विग्र इति। अश्वादेकाहगमे णीन। एकाहेन गम्यते एकाहगम, तस्मिन् वाच्ये अश्वशब्दात् णीन, स्यात्। अश्वस्य एकाहगम पन्था आश्वीन पन्था.। इदमर्थे। ध्यन्तादिदमर्थे वेच्यादिन्वात् ण स्यात् मूले विष्णोरिदमिति वाक्य भवादित्वात् ङ्गादीय: एव त्वदीय गार्गीय नादेय राष्ट्रीयमित्यादि। माघवनमिति मघोन इदमिति वाक्यं तेन उ अविकारणे न नलोप तुङ्पक्षे माघवतमिति शौवनमिति श्वन इदमिति वाक्यं द्वारादित्वात् वस्योम् पूर्ववन्न नलोप। यमादेस्तु याम्य प्राजापत्य पाशुपतम् आग्नेयम् कालेयम् औत्समित्यादि अत्र लिङ्गवचनमतन्त्रं तेन विष्णोरिय वैष्णवी विष्णोरिमौ वैष्णवावित्यादि। इदमिति सम्बन्धमात्रं विवक्षित तथाच शैव शिवसम्बन्धीत्यर्थ। रथरथान्तात् यो रथाङ्गे। ध्यन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थे रथाङ्गे वाच्ये य, स्यात् णस्यापवाद। रथस्येदं रथ्यं चक्र परमरथ्य चक्र रथाङ्गम् इति कि रथस्येद स्थानमिति। वाहनवाहनादिपरिषदध्वर्य्युभ्य: ट्न,। वाहनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादश्वयशब्दाच इदमर्थे ट्र स्यात्। हस्तिन इद हास्ति आश्व आश्वम्। वाहनपूर्वात् हस्तिन चर्म्म हस्तिचर्म्म तस्येद हास्ति-चर्म्म आश्वशकटम्। पारिषद आश्वयवम्। जयादित्यस्तु वाहनादाञ्च एवार्थे वाहनपूर्वरथ्यशब्दाच त्यमुक्ता अश्वस्येद वहनीय आश्व यान अश्वरथस्येदम् आश्वरथ मित्याह तच्चाप्यादिविरुद्धमिति। हलसीराभ्या ष्ठिक्। हलस्येद हालिक सैरिकम्। अपत्यान्तकी शिष्यदण्डमानवयो। ष्यन्तादपत्यान्तादिदमर्थे ष्क स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे च। ग्लुचुकायनेरिद ग्लौचुकायन औपगवकम्। अशिष्यदण्डमानवयोरिति किं दाचेरयमन्तेवासी दाच गौकच दण्डमानव दण्ड-प्रधानो मानव शाकपार्थिवादित्वाल्लोप। चरणाद्धर्म्माम्नाययो। ष्यन्ताच्चरण-वाचिन इदमर्थे धर्म्माम्नाययोर्वाच्ययोर्वुक स्यात्। कठस्याय धर्म्म आम्नायो वा काठक कालापक चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्त्तमाना कठादयश्चरणवाचका आम्नाय पाठपरम्परा। नटौक्थिकबह्वृचच्छन्दोगयाज्ञिकाण्य। अन्तेभ्य एभ्य इद मर्थे धर्म्माम्नाययोर्वाच्ययोर्ण्य स्यात्। नटस्याय धर्म्म आम्नायो वा नाट्य औक्थिक्य बाह्वृच्य छान्दोग्य याज्ञिक्य। औक्थिक सामव्याख्यानाऽध्येता बह्वृच ऋग्वेदी छन्दोग सामवेदी याज्ञिको यज्ञविद्याध्येता। चाद्देवासुरादेरकौ वैर-विवाहयो। ष्यन्ताद्देवासुरादिभिन्नात् क्षतचसादिदमर्थे वैरविवाहयोर्वाच्ययोरक स्यात्। वैर विरोध काकस्य उलूकस्य तयोरिद वैर काकोलूकिका अश्वमहिषिका। अत्रियस्य भरद्वाजस्य तेषा विवाह अत्रिभरद्वाजिका कुत्सकुशिकिका गर्गयस्कोत्या-दिना ब्येऽपत्यस्य लुक् स्वभावादस्य स्त्रीत्वम्। देवासुरादेस्तु देवासुर रक्षोगन्धर्व यक्षोशीरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एव निषेध इत्येके। अग्नीधो रण् गेहे नदञ्च ष्यन्तादग्नीध्शब्दादिदमर्थे रण् स्यात् गेहे वाच्ये तस्मिन् पूर्व दसञ्ज्ञ न स्यात्। अग्नीध इद गृहम् आग्नीध्रम् अग्निमिन्धे इत्यग्नीध् होता अन्तर्भावितञ्यन्तादिन्धधो क्विप्। समिध आधाने ष्य एनम् च। समिध् शब्दादाधाने वाच्ये इदमर्थे ष्य स्यात् ष्यस्य एनम् च, म इत्। समिध इदमाधान सामिधेन्यो मन्त्र सामि-धेनी ऋक् ईपि ष्यस्य लोप। रैवतिकादेरीय। ष्यन्ताद्रैवतिकादेरिदमर्थे ईय स्यात्। रैवतिकस्येद रैवतिकीय वैजवापीयम्। रैवतिको वैजवापि औरग्रीवौदमेघि च। चौमधृत्यौदवापी च स्वापिशि सप्त कीर्त्तिता। सर्वेभ्योऽप-त्यप्रत्ययान्तत्वात् ष्को बाध्यते। हास्तिपादकौपिञ्जलात् ष्ण। ष्यन्ताभ्यामाभ्यामिद मर्थे ष्ण स्यात्। हास्तिपादस्येद हास्तिपाद कौपिञ्जलस्येद कौपिञ्जलम्।

४३४ । ऋट्रो ये ।

ऋत् ।१।, र १।, ये ७। ।

पित्र्यम् ।

४३५ । हन्षन् धृतराज्ञामुङ्लोपः णे ।

हन् षन् धृतराज्ञा ६।।।, उङ्लोप १।, णे ७। ।

वार्त्रघ्न पौष्ण धार्त्तराज्ञम् । एषा किं सामनम् ।

अपत्यत्यान्ताभ्या णको बाध्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । ध्यन्तादाथर्वणिकादिद-मर्थे ण स्यात् णे अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रोक्तम् आथवण तदधीते तद्वेत्ति वा आथर्वणिक पाठवलात् अध्येटवेदित्रोर्न लुक् आथर्वणिकस्याय धर्म्म आम्नायो वा आथर्वण धर्म्माम्नाययोरेवाभिधानात् आथर्वणिक गृहमित्यादौ न स्यात् । वोढु र्वहितश्च । ध्यन्ताद्वोढृशब्दादिदमर्थे ण स्यात् तस्मिन् वहितादेशश्च । वोढुरिद वाहित सपूर्वादपि सावाहितम् । णिण्यट्टात् सङ्घाङ्कघोषलक्षणे । ध्यन्तेभ्य णान्तण्यान्तट्टान्तेभ्य इदमर्थे सङ्घादिषु वाच्येषु ण स्यात् । दाक्षे सङ्घोऽङ्को घोषो लक्षण वा दाक्ष ग्राक्ष ण्यान्तात् गार्ग्य वात्स्य ट्टान्तात् वैद औत्स इत्यादि एभ्योऽपत्यत्यान्तेभ्यो णको बाध्यते गोवलीवर्दवदिहाङ्कलक्षणयोर्भेद । शाकला-त्सकश्च । ध्यन्ताच्छाकलशब्दादिदमर्थे सङ्घादिषु वाच्येषु णक स्यात् णस्यापवाद । शाकलेन प्रोक्तमधीते शाकल तस्य सङ्घोऽङ्को घोषो लक्षण वा शाकलक चका-रात् णश्च शाकल । नानन्तरादिषु । ध्यन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वाच्येषु इदमर्थे विहितास्त्या न स्यु । समुद्रस्येदम् अनन्तर दूर समीपमुपर्य्यधो वा इत्यादि ॥४३३॥

ऋकारो र स्यात्तद्धितये । पितुरिद पित्र्यम् अणित् ण्य । ये किं णित् कणि-पैतृकम् ॥ ४३४ ॥

श्रीरा-टी—ऋत् लुप्तषीक्त दम् । पित्र्यमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अत्र ये रेफविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराजन् च ते तेषा उङो लोप । षन्निति मूर्द्धन्यषादि नकारोङ् दन्त्यनान्तोभाग. तस्य केवलस्य असम्भवात् उक्षन् पूषन् प्रभृतीना ग्रह-णम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद्धानिरिति न्यायात् सदानोऽल्लोप इत्यनेनैवाल्लोपे

४३६ । युष्मदस्मद्त्वन्मदां युष्माकास्माक-तवकममकाः ष्णखीने ।

युष्मद्-मदा ६।।।, युष्माक ममका १।।।, ष्णखीने ७। ।

यौष्माकं यौष्माकीणं, आस्माकम् आस्माकीनं, तावकं तावकीन, मामकं मामकीनम्। सूर्य्याय हित सौरीयम् आगस्तीयम् आत्मनीनम्। चोर एव चौर. त्रैलोक्य रामक:।

उद्धे इद नियमार्थ तेन ष्णे परे एषामेव उड् लोप स्यान्नान्यस्य इत्यर्थ । इवन्न द वार्त्तघ्नम् अत्र ष्णे परे वृद्धौ अनेन अल्लोपे हनोर्घ्नीघ्न एव पूष्ण पौष्ण धृतराज्ञ ार्त्तराज्ञम् उभयत्र ष्णे वृद्धौ उड्लोप । उच्णस्तु अपत्यार्थे ष्णे औच्ण इति [व]मुदाहृतम् इदमर्थे ष्णे तु मनववर्ज्जेत्यनेन अपत्यार्थभिन्ने ष्णे नकारलोपादुड्-[ल]ोपाभावे औच चर्म । एषा कि साम्न इद सामनम् अत्र ष्णे पूर्वेणापि उड् लोपो [न] स्यात् ॥ ४३५ ॥

औरा-टी—हश्च पूषश्च धृतराजश्च ते तेषा उडो लोप उड् लोप । हनन्त [पू]नन्त धृतराजन् इत्येषा ष्णे परे उडो लोप स्यात्। वार्त्तघ्नम् इति इवघ्न इद-मित्यर्थे ष्ण अनेन उडो लोपे हनोर्घ्नीघ्न इति घ्न । पौष्णमिति पूष्ण इद ष्णे उडो लोपे णत्वञ्च एवमौच्णम्। धार्त्तराज्ञमिति धृतो राजा येन धृतराजा तस्येद ष्णे उडो लोपे चुत्व सवर्णविकारणे नलोपाभाव । सदानोऽल्लोप इत्यनेन उडो लोपे प्राप्ते नियमार्थ वचन तेन साम्न इद सामनमित्यादौ न स्यात् ॥ ४३५ ॥

युष्मद् अस्मद् त्वद् मद् एषा स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते आदेशा स्यु ष्णे खीने च परे। युष्माकमिदमित्यर्थे ष्णे खीने च विभक्तेर्लुकि युष्मद् स्थाने युष्माकादेशे वृद्धौ यौष्माक यौष्माकीणम् एवम् आस्माकम् आस्माकीनमिति एव तव इदम् इत्यर्थे ष्णे खीने च क्तेर्लुकि युष्मद एकत्वात् त्वदादेशे तस्य च तवका-देशे वृद्धौ तावक तावकीनम् एव मामक मामकीनमिति। सूर्य्याय हित सौरीयम् अत्र खीये वृद्धौ सूर्य्यागस्त्यस्येति यलोप । एवम् आगस्तीयम् आत्मने हितम् आत्म-नीनम् अत्र खीने अध्वात्मनोरीने इति नलोपनिषेध । स्वार्थमुदाहरति। चोर एव चौर. अत्र ष्ण वृद्धि. त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् अत्र ष्णे वृद्धौ यथोर्लोप. इत्यकारलोप.।

स्वार्थप्रत्ययान्तास्तल्लिङ्गा एव इति नियमेऽपि अस्य क्लीवत्वमभिधानात्। ग्राम एव ग्रामक अव कण्। कण्प्रत्ययस्य स्वार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थः यथा अज्ञाने कुत्सिते चैव सञ्ज्ञायमनुकम्पने। तद्युक्तनीतावल्पे वाच्ये ह्रस्वे च क स्मृत इति प्राहु। यथा अश्वक कस्यायमश्व कुत्सितो वा इत्यर्थः। इत्यादौ कणोऽणित्त्वान्न वृद्धि। विप्रक कुत्सितो विप्र इत्यर्थ। सञ्ज्ञाया देवदत्तक यज्ञदत्तक अनुकम्पाया वत्सक दुर्बलक बुभुक्षितक पुत्रक अनुकम्पायुक्तनीतौ आर्जवित्त गृहच्छिद्र यत्नात् कुर्वीत गुप्तकम्। अल्पे तैलक ह्रस्वे वृक्षकम् ॥ ४३६ ॥

श्रीरा टी—युष्मच्च अस्मच्च त्वच्च मच्च ते तेषां युष्माकश्च अस्माकश्च तवकश्च ममकश्च ते। णश्च खीनश्च तत्तस्मिन्। एषामेते क्रमात् स्यु णखीनयो परयोः। यौष्माकमित्यादि युवयोर्युष्माकमित्यर्थे युष्मदो युष्माकादेश णखीनयो। यौष्माकीणमित्यत्र णत्वम् एवमास्माकमिति आस्माकीनमिति आवयोरस्माकं वा इदमिति वाक्यम्। तावकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम्। णखीनयोरिति किं युष्मदीयम् अस्मदीय त्वदीय मदीय एते वत्सादीय। च्या ईयो हितेऽराजादेः। च्यन्ताद्धितेऽर्थे ईय स्यात् न तु राजादेः। मूले सूर्यीय हितमिति सूर्यस्याय धर्म्मः सौर्य्यः तस्मै हितमित्यर्थे ईये कृते सूर्यागस्त्ययोरिति यलोप। एवमागस्तीयमिति एवं सूर्याय हित सूरीयम् एवमागस्तीय नर्म्मीयमित्यादि। राजादेस्तु राज्ञे हितम्। राजा ब्राह्मण आचार्य्यो वृषलोऽन्ये प्रयोगत। यद्यपि च्यन्तस्य ण्यन्तभिन्नत्व तथापि ण्यविहितायाश्च्या ग्रहणात् पूर्वेण नैव ग्रहण इत्यादावाहनम्। च्या इत्यधिकार भ्रग प्राक। सर्वात्स्य। च्यन्तात् सर्वशब्दात् हितेऽर्थे ईयो नश्च स्यात्। सर्व्वेभ्यो हित सर्वीय सार्वं स्त्रिया सर्वीया सार्वी। प्राण्यङ्गतदन्तब्रह्मादेर्य। च्यन्तात् प्राण्यङ्गवाचकात् प्राण्यङ्गवाचकान्तात् ब्रह्मादेश्च हितेऽर्थे य स्यात् ईयस्यापवाद। दन्तेभ्यो हित दन्त्यम् ओष्ठ्य राजदन्त्य राजोष्ठ्य शीर्षण्या केश्या ब्रह्मणे हित ब्रह्मण्यम् अभावकर्म्मणे न नलोप। ब्रह्मातिस्ववर्णौ मायरथौ खलवृषे इति शिरसे हित शीर्षण्यम्। अव्जात्या ख्य। च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ख्य स्यात्। अवये हिता अविख्या शाला अजाय हिता अजख्या भूमि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् अजायै हिता अजख्या इत्यपि च। आत्म-भोगोत्तरदाश्वादीन। च्यन्तादात्मन्शब्दात् भोगोत्तरदाश्च हितेऽर्थे ईन स्यात्। मूले आत्मनीनमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अध्वात्मनोरीन इति न लोप। भोगशब्द शरीरवाची राज्ञो भोग राजभोग तस्मै हित राजभोगीन मातृभोगीन

छुभृगदिलाद्रथ । चरकमानवाभ्या खित् । चन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ईनी खित् स्यात् । चरकाय हित चारकीण मानवीनम् । विश्वजनादेर्ये । चन्तात् विश्व जनादेर्हितेऽर्थे ईन स्यात् यसे सति । विश्वजनाय हित विश्वजनीन य इति किं विश्वे जना यस्य तस्मै हित विश्वजनीयम् । भाष्ये तु सामानाधिकरण्यभावेऽभिधान तन्मने विश्वस्य जनो विश्वजनस्तस्मै हित विश्वजनीय सर्वजनीयमिति प्रत्युदाहरण पूर्वव विश्वजनीनमिति । सर्वजनमहाजनाभ्या णिक । चन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे णिक स्यात् यसे सति । सर्वजनाय हित सार्वजनिक विश्वजनादिपाठाच्च सर्व-जनीन इति पूर्वेण महाजनिक । य इति कि सर्वेषा जन तस्मै हित सर्वजनीय महान् जनो यस्य तस्मै हित महाजनीयमिति । पुरुषात् णेयस्तद्वधतत्कृतयो । चन्तात् पुरुषशब्दात् हितेऽर्थे तद्वधे तत्कृते च वाच्ये णेय स्यात् । पुरुषाय हित पौरुषेयो वध पुरुषकारश्च । कसपरशुभ्या लुक् विकारार्थे । आभ्या हितार्थे लुक् स्यात् विकारार्थे ले परे । कसीयस्य विकार कास्य परशव्यस्य विकार. पारशवम् । परशोर्हितादौ यो वक्ष्यते । ईयो विकारादुपादानकारणे तादर्थ्ये । प्रकृतेरवस्थान्तर विकार तदर्थात उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ईय स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारशब्दो विका-रार्थस्तस्योपदान काष्ठ तस्य तादर्थ्य गम्यते । एव प्राकारीया इष्टका इत्यादि । तादर्थ्य इति कि धान्याना यवा. विकारादिति किम् उदकाय कूप । छदिर्बलिभ्या णेय । चन्ताभ्यामाभ्या विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने णेय स्यात् । छदिषे तृणानि छादिषेयाणि तृणानि बालेयास्तण्डुला । ऋषभो-पानह्रा ण्य । चन्ताभ्यामाभ्या विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ण्य स्यात् ऋषभाय वत्स आर्षभ्यो वत्स औपानह्य काष्ठम् । चर्मणि ट्रोऽनुपानह । चन्तादुपानच्छब्दभिन्नात् विकारार्थादुपादानकारणे चर्मणि वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ट्र स्यात् । वरत्रायै चर्म वारत्र चर्म व्याघ्र चर्म । अनुपानह इति किम् औपानह्य चर्म । ब्रह्माद्यादेरित्यत. सर्वत्र तदन्तविधिरिष्यत इति न्यासकारस्तेन परमब्रह्मण्य परमादित्या परमाजव्या परमात्मनीन परमविश्व-जनीय पारममहाजनिक पारमचरकीण परमाङ्गारीय काष्ठ परमवरत्रायै चर्म पारमवरत्र चर्मेत्याद । विकारार्थादुपादानकारणे येत्या एकास्ते हितार्थे भवन्तीत्यन्ये तेषा मतेऽङ्गाराय हितम् अङ्गारीय छादिषेयमित्यादि । हितादावु-गवादेर्योऽपूपादिहविर्वाचिभ्यस्तु वा । चन्तादुवर्णान्ताद्गवादेश्च हितादावर्थे य

स्यात् अपूपादेर्हविर्वाचिभ्यश्च वा। धेनवे हित धेनव्य बध्वै हित वधव्यं ग्रल-ऋग्चर्मविकारार्थ, तस्मात् ट्टं बाधित्वाऽनेन य ग्रलङ्गवे चर्म ग्रलङ्गव्यं चर्म। गवादिस्तावत् गवे हित गव्य हविष्यम्। गोहविर्युगमेधाविविस्त्रद्दसादक्रपस्तु चा। दशैकादशक मीक्तमम्बरं वहिरष्टका। अपूपादिस्तावत् अपूपाय हितम् अपूप्यम् अपूपीय पृथुक पृथुकीकम्। अपूप पृथुकौऽभ्यूषी धूमार्थोपिचुणा सह। स्थूना-कटकस्तिन्नानि प्रदीपो दीपतण्डुलौ। अन्नपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कीर्त्तिता। सर्वेऽन्ने विकारवाचका अपूपादयः यथा पिष्टाय हित पिष्ट्य पिष्टीय शक्तुशब्दा दवर्णान्तत्वात् पूर्वेण नित्यम्। शक्तव्यम्। हविर्वाचिनस्तावत् आमिक्षायै हित आमिक्षीय पुरोडाशेभ्यस्तण्डुला, पुरोडाश्या पुरोडाशीया, तण्डुला। चरुशब्दा-दुवर्णान्तत्वात् हवि शब्दात् गवादित्वात् पूर्वेण नित्य चरव्य हविष्यमिति। उधसो नङ् च। चत्वादुधशब्दाद य स्यात् हितादौ तस्मिन् नङ् च अङ्गावितौ। उधसे हितम् उधन्यम्। शुन शुनशनौ च। चत्वात् श्वन्शब्दात् हितादौ य स्यात् तस्मिन् शुनशूनौ इत्येतौ स्याताम्। शुने हित शुन्य शून्यम्। नाम्नि कम्बलात्। चत्वात् कम्बलशब्दात् हितादौ य स्यात् नाम्नि गम्यमाने। कम्बलाय हितम् उपादानकारण वा कम्बल्य ऊर्णा पलशतम्। नामीति किं कम्बलीया ऊर्णा। अप्राण्यङ्गे नाभिर्नभश्च। चत्वान्नाभिशब्दात हितादौ य स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्ना-भेर्नभादेश। रथैकदेशो नाभि नाभये हितम् उपादानकारण वा नभ्य काष्ठम्। अप्राण्यङ्ग इति किं नाभये हित नाभ्य तैल प्राण्यङ्गवाचित्वाद य पूर्वस्यैव। गवादित्व सदैव तदन्तविधिरिति जयादित्य। तेन परमगव्यं यवापूप्य यवापूपीय परमामिक्ष्य परमामिक्षीय परमौदन्यं परमशुन्य परमनभ्यम् इत्यादि। हितादि -रिह हित तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारण चर्म इति। सन्तापादे -ष्णिक प्रभवति। चत्वात् सन्तापादेः प्रभवत्यर्थे ष्णिकः स्यात्। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। सन्तापमासप्रवेशशक्तुसङ्घातमौदन। उपवासप्रवासोपसर्ग सम्पादनन्तथा। मासौदनञ्च सन्नाह, सयोगश्च प्रकीर्त्तित। पारायणामापवास्तु कर्मा निष्पेय इत्यपि। निसर्गश्च विसर्गश्च धीरेकोनविंशति। योगादश्च। योगाय प्रभवति योग्य, यौगिकश्च। कर्म्मणो णुक। चत्वात् कर्मशब्दात् प्रभवत्यर्थे णुकः स्यात् य इत्। कर्म्मणे प्रभवति कार्मुक धनु। अतिथेर्ष्य तादर्थ्येऽणिश्च देवतान्त-पादार्घेभ्य। चत्वादतिथेर्ष्य स्यात् तादर्थ्ये देवतान्तादेस्तु णित्। अतिथये जलम् आतिथ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः। पितृदेवतायै इद पितृदैवत्यम् अग्निदैवत्यम्

पादाय इदं पाद्यम् अर्घाय इदम् अर्घ्यम्। प्रज्ञा'। प्रज्ञा इत्यधिक्रियते चातुरर्थिकात् प्राक्। ण प्रज्ञादे' स्वार्थे वा। प्रज्ञान्तात् प्रज्ञादे, स्वार्थे ण स्याद्वा। प्रजानातीति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ पचे प्रज्ञ' मूले चौर एवेति। प्रज्ञ चौर वणिक् विद्या देवता वसुवन्धव। उष्णिक् साधारणक्रुञ्च पिशाचासुरशत्रव'। सत्वदाश्रयणाऽग्नीध्रवयो वचोमलोहित। मरुत् प्रत्यच चचू षि विपति व्याहृतौ विदन्। चिर्कीर्षद योध जुह्वन्तचण्डाल विखरीऽपि च। अग्रहायण इत्येते विशच्च द्व्याधिका इह। साधारणशब्दोऽनत्यान्त स्त्रिया साधारणैव साधारणी। सत्वच्छब्दोऽसर्थो शत्‌ सत् तस्मात वत सत्वन् स एव सात्वत विददिति शवन्त' कृष्णमृगार्थः जुह्वदिति शवन्त कृष्णमृगार्थ जुह्वन्नेव जौह्वत कृष्णमृग.। आकृतिगणोऽयम्। छन्दोभ्य। प्रज्ञान्तेभ्य छन्दोवाचिभ्य स्वार्थे ण स्याद्वा। त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभ जागत गायत्र स्वभावात् क्लीवत्व पचे त्रिष्टुवित्यादि। सन्देशवाग्युक्तात् कर्म्मण। प्रज्ञान्तात् सन्देशवाचा युक्तोऽर्थे वर्त्तमानात् कर्म्मशब्दात् स्वार्थे ण स्याद्वा। कर्म्मैव कार्म्मण' यद्वाचिक श्रुत्वा वशीकरणादिकर्म्मानुष्ठीयते तदेवोच्यते। कृष्णविसारिभ्या मृगमत्स्ययो। प्रज्ञान्ताभ्यामाभ्या क्रमादनयोर्वर्त्तमानाभ्या णो वा स्यात्। कृष्ण एव कार्ष्णो मृगः विसार्य्येव वैसारिणो मत्स्य इनोऽकलापादेरिति न नलोप पचे कृष्ण विसारी श्रोत्रौषधिभ्या शरीरजात्यो। प्रज्ञान्ताभ्यामाभ्याम् अनयो क्रमाद्वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे णो वा स्यात्। श्रोत्रमेव श्रौत्र शरीर मणिवन्धवाचके तु न भवति ओषधिरेवौषधम् ओषधिभिरवकन्दादिजातौ तु ओषधि फलपाकान्ता जाति। विनयादे' ष्णिक' उपायस्य ह्रस्व। प्रज्ञान्ताद्विनयादे' स्वार्थे ष्णिक स्याद्वा उपायशब्दस्य ष्णिके ह्रस्व। विनय एव वैनयिक विनयव्यवहारोपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिनः। सम्प्रदाय समुत्कर्ष विशेष विषयात्यया। समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयसङ्गति' व्यासादेशौ च सम्प्रीता सत्तभिर्दश कीर्विदे। अकस्मादेव आकस्मिक टेर्लोप। व्यास एव वैयासिकः तेन निर्वृत्ता वैयासिकी संहिता इति आदिश्यतेऽसौ आदेश' आदेश एव आदेशिक। उपाय एव औपयिक ष्णिके ह्र'। अस्याकृतिगणत्वात् चातुरर्थिक इत्यादि। वाच सन्देशे। प्रज्ञान्तात् सन्देशे वर्त्तमानात् वाच्शब्दात् स्वार्थे ष्णिक, स्यात् ष्णिक विनैव शब्दवृत्त्यभावात् विकल्पप्रकरणे नित्योऽय विधि। वाचिक सन्देश। सन्देश इति किं वागस्य मधुरा। चतुर्वर्णादे ष्ण्य। प्रज्ञान्ता चतुर्वर्णादे स्वार्थे ष्ण्य' स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्य' चतुर्वर्णसुखाऽनन्त चतुराश्रमषड्गुणा। त्रिलोकी सर्वदेवश्च सेना भेषजसन्निधि.। त्रिकालावसथौ चैव समीप-

मणिकोपमा। विषष्टिरितिह प्रोक्ता कोविदैर्दशसप्तति। मूले वैलोक्यमिति इतिह एव ऐतिह्यम्। यावादे क। अन्ताद् यावादे क स्वार्थ। याव एव यावक। यावमानसमुद्गाढज्ञाताऽज्ञाताच्चिर्भिन्नव। चन्द्रो रामगडुसन्निपुष्टदृताश्चतुर्दश। मूले रामक इति। आकृतिगणोऽयं तेन पीतक इति। वृहत्यणु पुवतनुभ्य आच्छादन निपुण क्रिमि सूत्रेषु। अन्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमाद्वर्त्तमानेभ्य एभ्य स्वार्थे क स्वाद्दा। वृहत्येव वृहतिका आच्छादनविशेष अन्यव वृहती ओषधि अणुरेव अणुक निपुण अन्यव अणु सूक्ष्म। पुव एव पुवक क्रिमि अन्यव पुव। तनु एव तनुक सूवम् अन्यव तनुरेव। शीतोष्णाभ्यामृतौ। अन्ताभ्यामाभ्याम् ऋतौ वाच्ये क स्वाद्दा स्वार्थे। शीत एव शीतक उष्णक ऋतु अन्यव शीतो वायु उष्ण कम्बल। लूनविपाताभ्या पशौ। ष्यन्ताभ्यामाभ्या पशौ वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे क स्वाद्दा। लून एव लूनक पशु विपातक पशु अन्यव लून विपात। कुमारखेलनेभ्य। कुमारै खेल्यते येन तद्दाचिभ्य स्वार्थे क स्वाद्दा। कन्दुरेव कन्दुक भ्रमक गिरिक शृङ्गक पचे कन्दुरित्यादि। स्नातशून्यलोहितेभ्यो वेदसमाप्तिरिक्तमणिषु। अन्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमात् स्वार्थे क स्वाद्दा। वेद समाप्य स्नात स एव स्नातक अन्यव स्नात। शून्य एव शून्यक धनादिहीन इत्यर्थ। लोहित एव लोहितको मणि. अन्यव लोहित। प्रियादेर्जातौ। अन्ताज्जातौ प्रियादे स्वार्थे क स्वाद्दा। प्रिय एव प्रियक चिवक मृगजाति गुह्य एव गुह्यको देवयोनिजाति गोल एव गोलक कुब्राह्मणजाति। कुञ्ज एव कुञ्जक तरुजाति इत्यादय प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्या। काललोहिताभ्यामनित्यवर्णे। अन्ताभ्यामाभ्यामनित्यवर्णे वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे क स्वाद्दा। काल एव कालको वैलचण्येन लोहित एव लोहितक पीडनेन तदनित्य यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति गुणवृत्तेरस्य द्रव्यवाचित्वे त्यो विधीयते न तु गुणवृत्तेरिति। अनित्य इति किं काला लोहिता गौ। यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यो वर्ण। वर्ण इति किम् असति वर्णग्रहणे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषण स्यात् तर्हि लोहितिका समुद्रा पार्थिवा परमाणव इत्यव को न स्यात् तेषा नित्यत्वात् सति वर्णग्रहणे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये वर्णे त्य सिद्ध्यति। रक्ताच। रक्तार्थे विहितात् स्वार्थे को वा स्यात्। कालेन रक्त काल काल एव कालक वा लोहितक काललोहिताभ्यामेव विधि यदा ऽनयोर्यावत् द्रव्यभाविता तदैवोदाहरणमनित्यतायान्तु पूर्वत्रैव। लोहिनीशब्दादपि के खे लोहिनिकेति भवति अन्यव लोहिनेति। अनात्यन्तिके क्तात्। अन्ताद-

मात्यन्तिकविशिष्टे वर्त्तमानात् क्तान्तात् स्वार्थे को वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्न भिन्नकम् अनात्यन्तिक इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः। सामिकृतम् अर्द्धभुक्तमेमिकृतमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वय साम्योक्तेनेतिवस । अर्द्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थे स इत्येके। अथवा विशेषण स. हसी वा। बहुभिन्नोपपन्नसुकरादेस्तरात्। प्रग्रन्तात् बह्वादिपूर्वतरात् स्वार्थे क. स्याद्वा। बहुतरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरक सुकरतरक तरादिति किं बहुतरमित्यादि। ईयसो । प्रग्रन्तादीयसुत्यान्तात् स्वार्थे क स्याद्वा। श्रेयानेव श्रेयस्कः। पूरणान्ताद्ग्रहणे तस्य लुङ्वा। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहण रूपादि प्रग्रन्तात् पूरणत्यान्ताद्ग्रहणे वर्त्तमानात् स्वार्थे को वा स्यात्तस्य पूरणत्यस्य लुक् वा स्यात्। द्वितीयमेव द्वितीयक द्विक रूप द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थ एव तृतीयक त्रिक चतुर्थक चतुष्कम्। उपधिचतुष्पाद्भ्या ष्णेय.। प्रग्रन्तादुपधेश्चतुष्पाद्वाचिनश्च स्वार्थे ष्णेय स्याद्वा। उपधीयत इत्युपधि. रथाङ्गम्। उपधिरेव औपधेयम्। शरण एव शारणेय धारणेय । अहमादिवर्णेभ्य कारो रात्त्वेफ । प्रग्रन्तादहमादेर्वर्णविशेषवाचकाच्च कार स्याद्वा स्वार्थे रवर्णात्तु एफश्च। अहमेव अहङ्कार एव एवङ्कार ओमेव ओङ्कार. सत्यमेव सत्यङ्कार तुरेव तुकार टुरेव टुकार इत्यादि। वर्णात्तु अतएव अकार, औकार. ककार हकार इत्यादि। र एव रेफ.। उत्सर्गापवादयो क्वचिदुत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् रकार इत्यपि तथाच रकारादीनि नामानि शृखती मम पार्वतीति। मृदस्तिक प्रशसायान्तु सस्नौ। प्रग्रन्तात् मृच्छब्दात्तिक. स्याद्वा स्वार्थे प्रशसायान्तु स स्नश्च। मृदेव मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना च। रूपनामभ्या धेयो भागात्तु यश्च। प्रग्रन्ताभ्यामाभ्या स्वार्थे धेय स्याद्वा भागशब्दात् तु धेयो यश्च । रूपधेय नामधेय भागधेय भाग्यम्। देवात्त । देव एव देवता स्वभावात् स्त्रीत्वम्। नवाद्य वईन तना नूश्च तेषु। प्रग्रन्तात् यवशब्दात् य व ईन तन एते स्यु स्वार्थे। तेषु नवशब्दस्य नूरादिश्यते। नवमेव नव्य नूत्न नवीनं नूतनम्। प्रान्न ईनतना.। प्रग्रन्तात् प्रशब्दात् न व ईन तन इत्येते स्यु स्वार्थे। प्र एव प्रण प्रत्न प्रीण प्रतनम्। तीयादविद्यार्थात् ष्णीक । प्रग्रन्ताद्विद्याव्यतिरिक्तार्थात् तीयान्तात् स्वार्थे ष्णिक. स्याद्वा। द्वितीयैव द्वैतीयीकी तार्त्तीयीकी अविद्यार्थादिति किं द्वितीया विद्या। अव्यव्यन्ता षड्चाशितङ्गुल कर्म्म पुरुषादोन । प्रग्रन्तेभ्य एभ्य. स्वार्थे ईन. स्यात् वा। अधिशब्द आयत्तपर्य्याय:। अध्येव अधीन. तथाच अस्मास्वधीन किमु निस्पृहाणामिति भारवि.। अधिशब्द. शौण्डादि. गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्येव गुर्वधीनं एवं ब्राह्मणाधीनः। भाष्यकारमते तु केवलादधिशब्दात् यं तन्मतेऽधीन इति च। षड् अक्षीणि यस्मिन् षडक्ष न षडक्ष. अषडक्ष एव अषडक्षीण. द्वाभ्यामेव क्षतो मन्त्र । आशितास्तृप्ता गावो यस्मिन् वने तत् आशितङ्गु सूत्रनिर्देशादाशितस्य मन् आशितङ्ग्वेव आशितङ्गवीनम्। अल कर्म्मणि अलं कर्म्म तदेव अलकर्म्मीणम् अल पुरुषाय अलपुरुष स एव अलपुरुषीण भावप्रधानोऽत्र पुरुषशब्द अलंपुरुषभावाय इत्यर्थ गोष्ठाद्भूतपूर्वे खीन । अग्रन्ताद्भूतपूर्वे वर्त्तमानाद्गोष्ठशब्दात् स्वार्थे खीणौ वा स्यात्। भूतपूर्वं गोष्ठ गोष्ठीनं भूतपूर्व इति किं गोष्ठी वर्त्तते। वस्तुनि जात्यन्तादीय.। अग्रन्ताद्वस्तुनि द्रव्ये वर्त्तमानाज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा। ब्राह्मणी जातिरस्य ब्राह्मणजाति ब्राह्मणजातिरेव ब्राह्मणजातीय. तज्जातीय वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा। स्थानान्तात् तत्तुल्ये वा। अग्रन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात स्वार्थे ईय स्यात् वा। पितृस्थानीय पितृस्थान राजस्थानीय राजस्थान तत्तुल्य इत्यर्थ। मानार्थवत्वन्तान्मात्रद्वयसटौ। अग्रन्तान्मानार्थे वत्वन्तात् स्वार्थे मात्रद्वयसटौ स्याता वा। कियदेव कियन्मात्रं कियद्द्वयस तावन्मात्र तावद्द्वयस स्त्रिया कियन्मात्री कियद्द्वयसीत्यादि पक्षे कियदिति। विशोजातौ ण्य। अग्रन्ताज्जातौ वर्त्तमानात् विशशब्दात् स्वार्थे ण्य स्यात् वा विडेव वैश्य विट्च जाताविति किं विश्वात्वम्। सुरचेमममर्त्यविठात् य। अग्रन्तेभ्य एभ्यो य स्यात् वा स्वार्थे। सूर एव सूर्य्य चेम्य मर्त्यं. यविठा पक्षे सूर इत्यादि। पूगादमुख्यपूर्वात्। पूगा सङ्घा नानाजातीया अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानास्तद्वाचिन शब्दादमुख्यपूर्वात्त्र्य स्यात् अनिर्दिष्टार्थाप्या. स्वार्थे भवन्ति इति न्यायात्त्र्य स्वार्थे लौहध्वजशब्द. सङ्घवाचक. लौहध्वज्य शिबिशब्दात् शैब्य. समुख्यपूर्वात् तु देवदत्तो मुखोऽस्य देवदत्तको लोकः स एषा मुख्य इति क अत्र देवदत्तशब्दो मुख्यवाचकोऽस्य पूर्वावयव इति अस्मात् त्र्यो न स्यात्। वाहीकेष्वराजन्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्घात् ण्य। वाहीकेषु आयुधजीविना सङ्घवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्ज्जात् ण्य. स्यात् नञ्द्वयेन ब्राह्मणराजन्ययोर्जातिस्वरूपे अवगन्तव्ये कौण्डीवृषशब्दात् कौण्डीवृष्य. चौद्रक्य. मानव्य' वाहीकेष्विति किं शवरपुलिन्द. अराजन्यादिति किं शालङ्कायन: आयुध जीविनामिति किं मन्द. सङ्घातादिति किं वक्रघीण.। वृकात् णे न्य.। आयुधजीविसङ्घवाचकात् वृकशब्दात् णन्य. स्यात् स्वार्थे। वार्केन्य। जातिशब्दान्माभूत् कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव। दामन्यादेरीय.।

४३७। केऽकः स्वो ह्रे तु वा।

कै ७।, अक ६।, स्व. १।, ह्रे ७।, तु ।१।, वा ।१।।

कन्यका सुकन्यकः सुकन्याकः। शिवो देवता यस्यासौ शैवः शाक्तेयः।

आयुधजीवसङ्घाद्दामन्यादेरीय स्यात्। दामनीय। दामनी सौनपादिश्च सावित्रीपुत्र औदधि.। काकन्दक्या वितस्ती च सार्वसेनिश्च वैदधि.। औदकिर्बैजवापिश्च शाकुन्तकिस्तथौपनि। मौञ्जायन समुद्दिष्टा दामन्यादौ त्वयोदश। क्रौष्टुक्यादेस्त्रिगर्त्तेषु। आयुधजीविसङ्घात् क्रौष्टुक्यादे. स्वार्थे ईय स्यात्। क्रौष्टुकीय। क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तश्च काश्यापि दाण्डकी तथा। जालमानिर्जालकिश्च कौण्डोपरथ इत्यपि। पर्श्वर्यौधेयादिभ्यां षण्णावस्त्रियाञ्च आयुधजीविसङ्घात् पर्श्वादेः षण्, यौधेयादे ञ्र स्याद्वा स्वार्थे। पर्श्वूशब्द ऋश्शब्दवत् व्युत्पन्न। पार्श्वव व्वे पर्श्वूस्त्रिगर्त्ता स्त्रिया पर्श्वू। पर्श्वूरक्षो मरुत् सत्वत् वाह्लीकवसवोऽसुर.। दाशार्हश्च पिशाचश्च वय. कार्षापणोऽशनि। सत् यस्यास्ति वत्वन्त.। यौधेयादिः यौधेय व्वे यौधेया अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रिया यौधेया इत्यादि। यौधेयौशीनरावेयशौभ्रेय भरता अमी। यौत्तेयचारशेयौ च विगर्त्तोऽव नव स्मृता। आयुधजीविनिवृत्ते सङ्घ इति प्रवर्त्तते। व्रातवचनात्ष्यः। ये नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सवजीविनस्ते व्राता सङ्घास्तेभ्यो ष्य स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम्। व्रात्य. व्रेहत्य. कापोतपाक्य अस्त्रियामिति किं व्रातेति। अभिजिदादेरपत्यषणान्तात् षण्य। सङ्घादिति निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यषणान्तात् षण्य स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम्। अभिजितोऽपत्यम् आभिजित स एव आभिजित्य। अभिजिद्वैदभृच्छालावदूर्णातत् अनता सह। शिखावच्च शमीवच्च अश्वदष्टाव कीर्त्तिता। अपत्यग्रहण किम् अभिजिद्देवता अस्य अभिजित. स्थालीपाक इत्यादौ न स्यात्। अस्त्रियामिति किम् आभिजित्यः स्त्रिय.। अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्य युवा अभिजित्यायन इति। पूगण्यादेर्लुग् व्वे। पूगाण्य इत्यादि स्वार्थिकात्स्या व्वे लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम्। लौहध्वजा। कपोतपाका. कौण्डीवृषा. वृका दामनय. क्रौष्टुकय पर्श्वे त्रिगर्त्ताः अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लौहध्वज्यः स्त्रिय. एव कौण्डीवृष्यः अजादित्वादाप् दामनीयाः स्त्रियः उक्ता. स्वार्था.॥ ४३६ ॥

अक स स्यात् कणि परे बहुव्रीहौ तु वा। कन्या एव कन्यका अत्र अणित कणि कृते अनेन ह्रस्वे स्वार्थप्रत्ययान्तास्तल्लिङ्गा एवेति स्त्रियामत आप्। एव मृणालिका सेनानिक यवसूक. वामोरुका इति। शोभना कन्या यस्य इति बहुव्रीहौ सुकन्यक सुकन्याक. अत्र वा ह्रस्व.। अक इति किं नौरेव नौका। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समासे क्वचिद्वसे परेऽपि अक. स स्याद्वा इति बोध्यम्। तेन कालिदासकविता नव वय इति रथोद्धतायामुद्भट। वैदेहिबन्धोर्हृदय विदद्रे इति रघु। अश्लेषपितृत्रयमवह्निविशाखयुक्तमिति दीपिका। विबुधकृतिरभीष्टा नाडीनचत्रहीने इति च दीपिका। विरहिनिकृन्तन कुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे इति जयदेवश्च सङ्गच्छते। आदि पदस्य उदाहरणमाह शिवो देवता यस्यासौ शैव. अत्र ष्ण एव शाक्तेय अत्र ष्णेय. एव शाक्त वैष्णव. गाणपत्य इत्यादि। एव शाखा मुख अग्रजघन स्कन्ध तरस शरण चरण शृङ्ग मेघ विरस दृश्य साम्ये य। शाखा इव शाख्य. मुखमिव मुख्यम् इत्यादि एव कर्म्मणि अल कर्म्मीण कर्म्मसमर्थ अल पौरुषाय अलपौरुषीण.। अव्ययादधिशब्दादीने अधीन आयत्त प्राञ्चतीति प्राचीन इत्यादि। एव तदस्या क्रीडाया प्रहरण इत्यर्थेऽपि दण्ड प्रहरणमस्या दण्डा क्रीडा मुष्टि. प्रहरणमस्या मौष्टा क्रीडा इत्यादौ अणित ण। एव घञन्तात् सोऽस्यामित्यर्थेऽपि अणिति णे दण्डपातोऽस्यामिति दाण्डपाता फाल्गुनी। श्येनपातोऽस्यामिति श्यैनम्पाता मृगया तिलपातोऽस्यामिति तैलपाता स्वधा। उभयत्र अणित् णे मकारागमो निपात्य। न विद्यन्ते षडक्षाणि यत्र सोऽषडक्षीणो मन्त्र। अत्र ईन। अन्यान्यप्युदाहरामि। भिक्षादे. समूहे ण। भिक्षाणा समूहो भैक्षम्। भिक्षादिस्तु। भिक्षा अहन् गर्भिणी युवति सहस्र करीष अथर्वन् चेत्र अङ्गार पद्धति दक्षिण खण्डिक श्वन् युग वरत्रा हरिद्रा वडवा हलबन्ध भिक्षुक शुक उलूक इत्यादि। २२। वाडवादे समूहे अणित् ण्य। वाडवाना समूहो वाडव्यम्। वाडवादिस्तु। वाडव मानव ब्राह्मण पृष्ठ इत्यादि। ४। राजन्यादे. समूहे कण्। राजन्याना समूह राजन्यकम्। राजन्यादिस्तु। राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालन्धरायण अर्जुनायन सम्प्रिय मानव त्रिगर्त्त भट विराट ऊर्णनाभ दैवपात औडुम्बर वैल्वन बाभव आब्रीत आर्थकामेय अम्बरीष पुत्र विल्वन वैकर्ण वत्स धेनु हस्तिन् लक्षण दाक्ष वसति इत्यादि। २७। दाक्षिवसत्योरिकारस्य च अकार। दाक्षीणा समूहो दाक्षक एव वसतीना वासतकम्। वृद्धात् समूहभावयो. कण्। वृद्धाना समूहो भावो

वा वार्द्धकम्। पाशादे समूहेऽणित् ण्य स्त्री। पाशानां समूहः पाश्या। पाशादिस्तु। पाश तृण धूम हलवात वन अङ्गार नड पिटक पीट पेट गल खल गण्ड गौरथ इत्यादि। १६। ब्राह्मणादेर्भावकर्म्मणी ण्य। ब्राह्मणस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्मण्यम्। ब्राह्मणादिस्तु। ब्राह्मण मानव वाडव चौर धूर्त्त आवाधय विवाधय उपवाधय अपवाधय एकभाव विभाव विभाव अन्यभाव अचेतस्र सवादिन् सर्वेशिन् सभाषिन् वहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्थ विषमस्थ मध्यस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन वालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष गणपति अधिपति दायाद विशस्ति विशाय परमस्थ रविसद्धाय गडुल विज्ञात इत्यादि। ४१। मित्रादेर्भावकर्म्मणोः ण्य स्त्री वा। मित्रस्य भावः कर्म्म वा मैत्र्यम्। पित्रादीपि सूर्य्यागस्त्यस्य इति यलोपे मैत्री। मित्रादिस्तु। मित्र उचित चतुर अनुपूर्व यथाकाम समय रुद्र इत्यादि। वणिग्दूताभ्यां भावकर्म्मणोः ण्यौ यश्च। वणिजो भावः कर्म्म वा वाणिज्य वणिज्यम् एवं दौत्य दूत्यम्। सख्युर्य। सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम्। स्तेनाद् यो न लोपश्च। स्तेनस्य भावः कर्म्म वा स्तेयम्। कपिज्ञातिभ्यां ण्येय। कपेर्भावः कर्म्म वा कापेयम् एवं ज्ञातेयम्। लघुपूर्वादुदन्ताद्भावे ण। लाघव गौरव मार्दव पाटव लघुपूर्वात् किं शलुलम्। युवादिहायनान्ताभ्यां भावे ण। यूनो भावः यौवनम्। युवादिस्तु। युवन् चपल कुशल निपुण पिशुन स्थविर सुहृद कुतूहल सुभाट दुर्भाट यजमान घाट कर्णक कुण्डक श्रवण कमण्डलु कुस्त्री दुस्त्री सुहृदय दुर्हृदय वृषण परिव्राजक सुब्रह्मचारिन् अनुशस चेतस्र इत्यादि। २६। द्वैहायन वैहायनमित्यादि। अचतुरस्य भावः अचातुर्य्यम् एवम् असङ्गतस्य असाङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एभ्यः ण्य। अपटोर्भावः अपाटवम् अत्र ण। एषु सुपद्मादित्वादन्त्यपदस्य वृद्धिः। दुर्गसिंहस्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धिं कृत्वा आचतुर्य्यम् आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह। एवं कूपस्य कौपीनम् अकार्य्ये गुह्ये कौपीनमित्यमरात्। एवं शालायां शालीनोऽप्रगल्भः उभयत्र णीन। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः गोभ्यो हितं गव्यं वनमित्यादि। मन एव मानसम् अत्र ण्य तारा एव तारका अत्र कण्। इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि क। अश्व इवायम् अश्वकः एवं देवदत्तक इत्यादि। एवं वङ्गस्य राजा वाङ्गः अत्र ण एवं कौरव्य कौशल्य पाण्ड्य एभ्यः ण्य अत्र पाण्डोरुकारलोपो निपात्य। कस्त्रीनेयाश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थोऽपि। तेन प्रयोगानुसारादन्येऽपि प्रत्यया स्युः। यथा प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ण्य. वरेण्यः भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः। कर्म्मणि शूरः कर्म्मठः। सजातीय-

सहायाभावे एकादाकिन्कौ। एक एव एकाकी एकक। मद सन्तौ प्रशंसायाम्। प्रशस्ता मत् मत्सा मत्का एवम् अवेदुग्धम् इत्यर्थे अविदृषम् अविसोढम् अविसम् अव षत्वाभावौ निपात्यः। एवम् अवेर्विसरीऽविपट। देवात् स्वार्थे त। देव एव देवता स्त्रीत्वमभिधानात्। वर्णात् स्वार्थे कारतौ। अकारोऽत् आकार आत् औकार औत् हसात्तु कार। ककार चकार' औङ्कार वषट्कार। रादेफ.। र एव रेफ निष्फले तिले तिलपेजः तिलपिञ्ज इत्यादि। अथ निपात्या वृक्षवाचिना फले वाच्ये इदमर्थे कृतस्य तद्धितस्य लुकि क्लीवत्वम्। आम्रस्येद फलम् आम्रम् एव नारिकेल तालमित्यादि। हरीतक्यादिस्तु फले वाच्ये इदमर्थे कृततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम्। हरीतक्या इद फलं हरीतकी हरितक्यादिस्तु। हरीतक्यश्लिकी पथ्यामृद्वीकापिप्पलीकणा। चिञ्चा कोषातकी द्राक्षा कर्कटी कण्टकारिका। श्वेतपाकी च कर्कारु रेवा चेलादय स्मृता इति। रूपलय फले जम्बा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम्। मल्लिकादे' पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम्। मल्लिकाया. पुष्प मल्लिका। मल्लिकादिस्तु। मल्लिका सुमती मुस्ता विदारी शालपर्ण्यपि। जाती हरिद्रा गम्भारी वृहती मल्लिकादय' इति। व्रीहीणामपि फले वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम्। यथा यवस्य फलं यवः एव मुद्ग' तिल इत्यादि। एव शुक्लादिकषायादिशीतादीना गुणवाचिनामन्त्यर्थप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम्। यथा शुक्ल पट शुक्ला धेनु शुक्ल पुष्पम् एव मधुरो गुड. मधुरा सिता मधुर फलम्। एवञ्च शीतो वायु शीता नदी शीत जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

श्रीरा-टी—अक् प्रत्याहार' अक' के परे ख स्यात् हमे तु वा। कन्यकेति कन्या शब्दात् यवादित्वात् क अनेन ख. सुकन्याका इति शोभना कन्या यस्या इति वाक्य पक्षे सुकन्यका वा ख। णिकोऽस्मै सदा दीयते। प्रग्न्तादस्मै इत्यर्थे णिक' स्यात् य प्रग्न्तनिर्दिष्ट सदा दीयते चेद्भवति अग्रभोजन सदा दीयते अस्मै आग्रभोजनिक प्राथमकल्पिक इत्यादि। प्राणामासौदनमासौदनात् षिकः। प्रग्न्तेभ्य एभ्योऽस्मै सदा दीयतेऽर्थे षिक। प्राणाः सदा दीयतेऽस्मै प्राणिक. मासिक ओदनिक' स्त्रिया प्राणिकीत्यादि प्राणिकभार्य्य इत्यादौ षिकविधानात्। पुवद्भाव इत्येके भक्तात् णो वा। भक्त सदा दीयतेऽस्मै भाक्तः पक्षे पूर्वेण णिक' भाक्तिक। अस्य देवता। प्रग्न्तादस्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् यत् प्रग्न्तनिर्दिष्ट सा देवता चेद्भवति। मूले शिवो देवतास्येति शैव शाक्त इति शक्तिर्देवतास्य इति वाक्य देवताशब्देनेह देयस्य पुरोडाशादे. स्वामीष्यते यथा शैव हविरित्यादि कथं शैवो मन्त्र. शैव. स्तव इत्यादि

ऽत्यं शिव प्रकाशकत्वेन मन्त्रस्तुत्यादि शिवो देवतेत्युपचार इति। यमादिस्तु याम्यम् आदित्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय आग्नेयो ब्राह्मण इत्युपमानात् कालेय दैव दैवम् औत्समित्यादि। कस्य णे काय। क प्रजापति को देवतास्य काय हवि'। शुक्रादिय.। प्रन्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्येत्यर्थे इय स्यात् णस्यापवाद। शुक्रो देवतास्य शुक्रियम्। शतरुद्रादेरीयश्च पते प्रश्च। प्रन्ताच्छतरुद्रादेर्देवतास्येत्यर्थे इय ईयश्च स्यात् तयो पते प्रादेश। शतरुद्रो देवतास्य शतरुद्रिय शतरुद्रीयम्। अपोनपात् अपानपात् शब्दौ देवताविशेषवाचकौ अपोनपाद्देवतास्य अपोनप्त्रियम् अपोनप्त्रीयम् अपानप्त्रीयम्। शतरुद्रा अपोनपात् अपानपात् इति त्रयम्॥ ४३७॥ महेन्द्राद्वा तौ। प्रन्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्याता देवतास्येत्यर्थे महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रीय महेन्द्रियं पचे माहेन्द्रमिति। वायुपैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्या येयौ। प्रन्ताद्वाय्वादेय पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीय. स्यात् देवतास्येत्यर्थे। वायुर्देवतास्य वायव्य वायुर्ऋतुरुष पिता चतुष्क परिकीर्त्तितम्। पैङ्गाक्षी पुत्रो देवतास्य पैङ्गाक्षीपुत्रीय तृणविन्दवीय पैङ्गाक्षीपुत्रतृणविन्दू द्वौ। मरुत्वतादेश्च। प्रन्तात् मरुत्वतादेर्देवतास्येत्यर्थे येयौ स्याता मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वत्य मरुत्वतीय शुनो वायु शीर आदित्य. शुनश्च शीरश्च ते देवते अस्य शुनाशीर्य्यं शुनाशीरीयम्। मरुत्वदृग्-ढमेध्यग्नीषोम द्यावा पृथिव्यपि। वस्तोपाति. शुनाशीर इह षट् परिकीर्त्तिता। सोमात् ण्य। अत्रार्थे ण्य. स्यात् सोमो देवतास्य सौम हवि.। अपत्योपलचकत्वात् सोमी ऋक् ण्यस्य लोप। महाराजप्रौष्टपदाभ्या णिक। प्रन्ताभ्यामाभ्या देवतास्येत्यर्थे णिक स्यात् महाराजो देवतास्य माहाराजिक प्रौष्ठपदिक.। कथ महाराजिक इति महती राजिर्यस्येति ह क कालेभ्यो भववत्। येभ्य कालवाचिभ्यो भवार्थे ये त्या विहितास्तेभ्य प्रन्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्येत्यर्थे स्यु। मासो देवतास्य मासिक सावत्सरिक वासन्त हैमन्त हैमन प्रावृषेण्यमिति छन्दोभ्यस्त्वादि प्रागर्थे प्रन्तेभ्यश्छन्दोवाचिभ्यश्छन्द आदि प्रागर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात्। पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्त प्रगाथ आनुष्टुभ' प्रगाथ यत्र प्रगन्थनात् प्रगणत्वात् द्वे ऋचौ तिस्र क्रियेते समस्तप्रगाथ। तदादीति किम् अनुष्टुप् मध्याशास्य प्रगाथस्य प्रगाथ इति कि पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य छन्दोभ्य इति किम् उदन्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य। योद्धृप्रयोजनेभ्यो युद्धस्य। प्रन्तात् युद्धवाचिन प्रयोजनवाचिनश्चास्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् ण. स्यात् यत् योनिर्दिष्ट तत् युद्ध चेद्भवति। अर्जुनो योद्धास्य सग्रामस्य आर्जुन. सग्राम. पञ्चालो योद्धास्य सग्रामस्य पाञ्चाल:

संग्राम सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्र संग्राम। संग्राम इति किं सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य योड्प्रयोजनेभ्य इति किं सुभद्रापेक्षितास्य संग्रामस्य। कालेभ्य सोढे। अग्रन्तेभ्य कालवाचिभ्य सोढार्थे वर्त्तमानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु। सोढ जितमभ्यस्तमित्यर्थ। निशासहचरितमध्ययन निशा तत् सोढमस्य छात्रस्य नैशम्छात्र नैशिक. प्रादोष प्रादोषिक निशासम्यध्ययनमभ्यस्यतीत्यर्थ.। निवासे। अग्रन्तान्निवासेऽर्थे वर्त्तमानात् यथाविहित भवादित्या स्यु। निवसत्यस्मिन्निवास यत् अग्रन्तनिर्दिष्टं स निवासश्चेद्भवति। सुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्न पुरुष। अभिजने। अभिजना पूर्वबान्धवास्ते सन्ति यत्र सोऽभिजन अर्शादित्वाद तथाच यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवास यत्र बान्धवै पूर्वमुषित सोऽभिजन इत्यर्थ। अग्रन्तादभिजनार्थे वर्त्तमानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथाविहित त्या स्यु। सुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्न पुरुष. माथुर राष्ट्रिय इत्यादि पृथग्ग्रहणमुत्तरार्थम्। सिन्धुतक्षशिलादिभ्या णाट्णौ। अग्रन्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे क्रमात् णाट्णौ स्याताम्। सिन्धुरभिजनोऽस्य सैन्धव। सिन्ध्वादि यथा। सिन्धुकश्मीरकिष्किन्ध्य शवकम्बोजवर्णव। गन्धार दरदौ शाल्वशब्दिका मधुमत्तथा। उरवा च वय प्रोक्ता शब्दा द्वादश कोविदै। सिन्धुवर्णमधुकश्मीरशाल्वाना पाठ कच्छादित्वान् न तत्स्थयोर्लुक्बाधनार्थ। शेषाणा त्वविषयादिति णकबाधनार्थ। तक्षशिलादिस्तावत् तक्षशिलाभिजनोऽस्य ताक्षशिल। इह तक्षशिलावत्सौ वत्सोद्धरणवटी। शवलग्रामणीकौत्सवरसङ्कुचिता अपि। कौनेहराणीणखिहकीठास्य काण्डवारणम्। कसन्धिकन्नौ च कौत्सश्च शब्दा षोडश कीर्त्तिता। कौत्स स्वरणग्रामणी काण्डवारणाना जनपदत्वात् णकबाधनार्थ. शेषाणा त्वविषयादिति णकबाधनार्थ। ईयो गिरिभ्य शस्त्रजीविनि। अग्रन्तेभ्योऽभिजनेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजीविनि वाच्ये ईय. स्यात्। हृद्गोणी गिरिरभिजनोऽस्य हृद्गोणीय शस्त्रजीवि कुद्दालीय शास्त्रजीवी। शस्त्रजीविनीति किम् ऋच्चोदो गिरिरभिजनोऽस्य विप्रस्य आर्चोदो ब्राह्मण गिरिभ्य इति किं साङ्काश्योऽभिजनोऽस्य साङ्काश्यक शास्त्रजीवी। शाण्डिकादिभ्यं। अग्रन्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानात् शाण्डिकादेरस्येत्यर्थे ण्य स्यात्। शाण्डिक्योऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्य सार्वसैन्य। शाण्डिका सर्वसेनश्च सर्वकेशी वुचेहिं षट्। शङ्खाबाध शकवक कचवाच प्रकीर्त्तित। तुदीवर्म्मतीभ्या णेय। अग्रन्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यार्थे णेय. स्यात्। तुदी अभिजनोऽस्य तौदेय;

वार्म्मतेय'। शालातुरात्तीय। शलातुरोऽभिजनोऽस्य शालातुरीयम्। सेव्ये। अन्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादसेत्यर्थे भवादिवत् यथाविहित त्या स्यु। स्रुघ्न सेव्योऽस्य स्रौघ्न माथुर राष्ट्रिय इत्यादि। अकालदेशादचित्तात् णिक.। प्रान्तात् कालदेशभिन्नादचित्तवाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् असेत्यर्थे णिक स्यात्॥ अपूप सेव्योऽस्य आपूपिक शाष्कुलिक पायसिक। अचित्तादिति किं देवदत्त: अकालदेशादिति किं ग्रैष्म स्रौघ्न। महाराजाञ्च। महाराज सेव्योऽस्य माहाराजिक स चित्तार्थोऽयमारम्भ। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो णको वासुदेवार्जुनाभ्यामन्वित। प्रान्तेभ्य सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽपत्यान्तेभ्य क्षत्रियाख्येभ्यश्च असेत्यर्थे णक स्यात। वासुदेवार्जुनाभ्यान्तु अक स्यात्। ग्लुचुकायनि सेव्योऽस्य ग्लौचुकायनक औपगवक। क्षत्रियाख्येभ्यस्तावत् नकुल सेव्योऽस्य नाकुलक साहदेवक शाल्वक आख्या ग्रहण प्रसिद्धक्षत्रियग्रहणार्थ तेन मूढक्षत्रिय सेव्योऽस्य मौढ। वासुदेवशब्दोऽत्र देववाची वासुदेव सेव्योऽस्य वासुदेवक एवमर्जुनक। क्वचिदनभिधानान्न भवति पाणिनीय पौरवीय। ञ्वे रूढाज्जनपदवत्। प्रान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाद्दा विषयादेशतुल्याख्यक्षत्रियात् जनपदतद्वाचिभ्यामित्यादौ यस्मात् यो विहित तस्मात् स त्य स्यात् असेत्यर्थे। अङ्गा क्षत्रिया सेव्या अस्य आङ्गिक वाङ्गिक माद्रक वृजिक। ञ्व इति किं मद्रस्यापत्य माद्र वृजेरपत्य वार्ज्य वृद्धेत् कोशलेत्यादिना ण्यड्। माद्रौ सेव्यौ अस्य माद्रक वार्ज्यक। रूढादिति किं पञ्चाला विप्रा सेव्या अस्य पाञ्चाल। णिक. पण्ये किशरादेस्त्वणित् वा शलालुन। प्रान्तात् पण्येऽर्थे वर्त्तमानादसेत्यर्थे णिक स्यात् णिकन्तु किशरादे शलालुशब्दात्तु वा। मोदक पण्यमस्य मौदकिक आपूपिक. लावणिक। किशरादेस्तावत् किशर पण्यमस्या किशरिकी नलदिकीत्यादि। किशर नलद पर्णी हरिद्रौशीरगुग्गुलु। हारिद्रभगवौ चैव स्थगरा नदरी दश। किशरादयो दश शब्दा गन्धविशेषवाचका। शलालुपण्यमस्य शलालुक इकस्य क स्त्रिया शलालुकी पक्षे णिक शालालुकी। शिल्पे। णिक इत्यनुवर्त्तते प्रान्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् असेत्यर्थे णिक स्यात् मृदङ्गवादन शिल्पमस्य मार्दङ्गिक। पाणविक शिल्प कौशल क्रियाभ्यासपूर्वकज्ञानविशेष इति न्यासकार। वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्याभिघातविशेष। ननु मृदङ्गवादन शिल्पमस्येत्यर्थोपादानात् मृदङ्गवादनशब्दात् त्यो भविष्यति कथं मृदङ्गशब्दादिति सत्य मञ्चा क्रोशन्तीति वत् मृदङ्गादिशब्दात्तत्तद्वादनेऽप्युपचारा वर्त्तन्त इति। मड्डुकझर्झराभ्या णो वा। प्रान्ताभ्यामाभ्या शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्या असेत्यर्थे

की वा स्यात्। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः। झार्झरः पक्षे माड्डुकिकः झार्झरिकः। प्रहरणे। प्रान्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक स्यात् कण्डकगन्या णिकोऽनुवर्त्तते। असि प्रहरणमस्य आसिकः चाक्रिकः प्रासिकः धानुष्कः उसन्तादिकस्य कः। शक्तियष्टिभ्यां णीकः। प्रान्ताभ्यां प्रहरणार्थे वर्त्तमानाभ्यामाभ्याम् अस्येत्यर्थे णीकः स्यात् णिकस्य बाधकः। शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः याष्टीकः। शीले। प्रान्ताच्छीले अर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिकः स्यात्। परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः अत्रापि उपचारात् परुषादिशब्दा वचनादौ वर्त्तन्ते। छत्रादेर्णः। प्रान्ताच्छीलार्थे वर्त्तमानाच्छत्रादेर्णः स्यात् अस्येत्यर्थे। छत्रं छादनमावरणं शीलमस्य छात्रः। छत्रं शिक्षा कृषिर्भिक्षा चुरा सत्यानृतानि च। पुरोदास्योदकस्थानकर्म्माणि विशिखा तथा। आवन्तात् स्थ। प्रान्तादावन्तात् स्वार्थोर्निष्पन्नाच्छीलार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे न स्यात्। सख्या शीलमस्य सास्थः स्त्रियां सास्था। तपश्चुराभ्यां णः। तपः शीलमस्याः तापसी चुरा शीलमस्याः चौरी। अध्ययने कर्म्मवृत्तम्। अध्ययनविषये कर्म्मवृत्तमस्येत्यर्थे प्रान्तात् णिकः स्यात्। एकरूपम् कर्म्मवृत्तम् अध्ययनेऽस्य ऐकरूपिकः तार्थे गरः। एकमन्यत् कर्म्मवृत्तमध्ययने अस्य ऐकान्यिकः अध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पाठितस्खलितरूपमेकम् अन्यत् कर्म्मजातमित्यर्थः। अध्ययने ह्यन्यत्वमपपाठरूपमेव सम्भवति। बह्वचपूर्वादिकः। प्रान्ताद्बह्वच्पूर्वदात् कर्म्मवृत्ताध्ययनेऽस्येत्यर्थे इकः स्यात्। द्वादशरूपाणि कर्म्माणि वृत्तान्यध्ययनेऽस्य द्वादशरूपिकः त्रयोदशान्यिकः। अपपाठ एव वृत्ते त्य इष्यते इति न्यासकारः। अस्तिनास्तिभ्यां मतौ। प्रान्ताभ्यामाभ्यां मतौ वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे णिकः स्यात्। विद्यमानः परलोकभावो यस्य स विद्यमानपरलोकः स्वर्गः परलोकोऽस्ति इति ज्ञानं यस्य स आस्तिकः। एवं परलोको नास्ति इति ज्ञानं यस्य स नास्तिकः सदसत्परलोकत्वे अस्तिनास्तिशब्दौ व्यौ। परे तु त्याद्यन्तप्रतिरूपकौ निपातौ वदन्ति अन्ये तु विधिबलात् त्याद्यन्तादेव त्य इत्याहुः। दिष्टात् प्रमाणिकदैवपरयोः। प्रान्तान्मतौ वर्त्तमानाद्दिष्टशब्दादस्यार्थे णिकः स्यात् अनयोरर्थयोः प्रमाणात्. प्रातिनी मतिरस्य स दैष्टिकः दैवपरे तु दैष्टिकः। तथाच माघः दैष्टिकता न निषीदति पौरुषे इति। परिमाणे। प्रान्तात् परिमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे अर्हादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः। प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिकः द्रौणिकः षष्टिर्जीवितं परिमाणमस्य षाष्टीकः वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः द्वैषष्टी

जीवित परिमाणमस्य इति वाक्ये णादलुग्विधानात् द्विसाप्ततिक इति जया-दित्य:। शत परिमाणमस्य शत्य शतिक' पञ्चक बहुक गणक' कतिक' यावत्क. यावतिक विंशतिक वंशिक अर्द्धिक' कार्षापणिक प्रतिक. शौर्प शौर्पिक अध्यर्द्धशूर्प अध्यर्द्धशोर्प साहस: अध्यर्द्धसहस्रम् अध्यर्द्धसाहस्रम् अध्यर्द्ध-खारिक विंशतिकीन अध्यर्द्धपण्य द्विशाण द्वैशाण विनिष्क द्विनैष्किक खारीक इत्यादि। सङ्ख्याया सूत्राध्ययनसङ्घेषु सञ्ज्ञायाम्। सूत्रादित्यर्थविशेषण प्रथन्तात् सङ्ख्यावाचिनोऽस्येत्यर्थे अर्हादिवत् त्या स्यु सञ्ज्ञायाम्। अष्टाध्याया परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टक पाणिनीय दशक वैयाघ्रपदीय त्रिक काशकृत्स्नम् अध्ययने तावत् पञ्च परिमाणमस्याधीतस्य पञ्चकोऽधीत सप्तक: अष्टक अधीतिरध्ययन स पाठ तस्य सङ्ख्या परिमाण पञ्चावृत्तय. पञ्चवारा पञ्चरूपाध्ययनस्य पञ्चक-मध्ययनम्। स्तोमे डविधिरिति चान्द्रा। पञ्चदशमन्त्रा परिमाणमस्य पञ्चदश-स्तोम एकविंश स्तोम प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढ. अतएव उक्त सूत्रमिति। पञ्च-दशाभ्या डत्वर्गे। प्रथन्ताभ्यामाभ्या वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थे डत्रा स्यात् कस्यापवाद। पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्ग दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत् वर्ग. पचे पञ्चक दशक वर्ग। शतिर्विंदशत शत्तु त्र्यादेर्दशतस्तथा। षडादेस्त्रिरेव स्यादेतेषु दशतो हि लुक्। इर्विंस्त्रि चतुर्विं पञ्चाष्टोऽशीषष्टसप्तषस्याद्दशदशत-स्त्वे ममेवदशदशत. शतम्। द्वौदश तौ परिमाणमस्य विंशति.। त्रयोदशन परि-माणमस्य त्रिंशत्। चतुर्दशत परिमाणमस्य चत्वारिंशत्। पञ्चदशत परिमाण-मस्य पञ्चाशत्। षड्दशत. परिमाणमस्य षष्टि:। सप्तदशत परिमाणमस्य सप्तति.। अष्टादशत परिमाणमस्य अशीति'। नवदशत. परिमाणमस्य नवति। दशदशत परिमाणमस्य शतम्। त्रिचत्वारिंशद्भ्यां डन् ब्राह्मणाख्ये ग्रन्थनामनि। प्रथन्ताभ्यामाभ्या तदस्य परिमाणमित्यर्थे डन् स्यात् ब्राह्मणाख्यग्रन्थनामनि। डनावितौ। त्रिंशदध्याया. परिमाणमेषा ब्राह्मणानां त्रिंशानि चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि। पञ्चतस्तिर्डिश्च। प्रथन्तात् पञ्चञ्छदात् ति. स्यात् स च डित् डिति टिलोप। पञ्चत् परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द टिलोपे कडि जस्य तुचे कड। समयात् प्राप्ते। प्रथन्तात् समयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्हत्यादित्वात् णिक स्यात् अस्येत्यर्थे। समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कार्य्यम्। कालात् य। प्रथन्तात् कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे य स्यात्। काल प्राप्तोऽस्य काल्य शीतम्। ऋत्वादे. ण। प्रथन्ताहत्वादे. प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण. स्यात्।

ऋतु' प्राप्तोऽस्य आर्त्तव पुष्प चेत्यादि। ऋतुश्चोपरतश्चैव प्राप्तितोऽपि दर्शी मता'। प्रयोजने। अग्रन्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् लेरईत्यादित्वात् णिक स्यात् अस्येत्यर्थे। इन्द्रमह प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिक' गार्ग्यमहिक। एका गाराच्चौरे। अग्रन्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक स्यात् चौरेऽभिधेये। एकागार प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौर। विशाखाषाढाभ्या णो मन्यदण्डयो। अग्रन्तात् विशाखाशब्दान्मन्थे वाच्ये आषाढाशब्दाद् दण्डे वाच्ये प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण स्यात। विशाखा प्रयोजनमस्य मन्यस्य वैशाखो मन्य' आषाढो दण्ड। चूडादेश्च। अग्रन्ताच्चूडादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्त-मानादस्येत्यर्थे ण' स्यात्। चूडा प्रयोजनमस्य चौड। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्ध-मित्यादि आकृतिगणोऽयम्। अनुप्रवचनादेरीयो लुक् तु स्वस्तिवाचनादे। अग्रन्तात् प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ईय स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक्। अनु प्रवचन प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम्। अनुप्रवचन दीर्घजीवितीत्थापने अपि। उपस्थान तथा सम्प्रेषणाभरणमित्यपि। अनुवासनसयुक्तमनुवादनमीरितम्। स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्ति-वाचनम्। ऋद्धिवाचनमित्यादि बुधैरव प्रकीर्त्तितम्। सपूर्वदात् प्रवेशनादे। अग्रन्तात् सहपूर्वदात् प्रवेशनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे ईय स्यात। गृहे प्रवेशन प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् अश्वप्रवेशनीय प्रपापूरणीय प्रासा दारोहणीयम्। प्रवेशन प्रपदन पूरणारोहणे अपि। समापन चेति पञ्च शब्दा इह समीरिता। धनादेर्य। अग्रन्ताद्धनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे य स्यात्। धन प्रयोजनमस्य धन्य'। धनमायुर्यशः स्वर्गधर्म्मौ पञ्चाऽत्र कीर्त्तिता। कालात् प्रकृष्टे णिक। अग्रन्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्येत्यर्थे णिक स्यात्। प्रकृष्ट' कालोऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिक वैरम्। स्यादीयोऽस्मिंश्च परिखायास्तु णेय'। अग्रन्तादस्मिन् वार्थे ईय स्यात् परिखाशब्दात्तु णेय स्यात्। प्रौनिर्दिष्ट तत् स्यात् चेत् भवति। प्राकार स्यादासा प्राकारीया इष्टका प्राकार स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टका प्राकारः स्यादस्मिन् प्राकारीयो देश। प्रासादीय दारु प्रासादीया भूमि'- क्वचिदनभिधानान्न स्यात् प्राकारो देवदत्त. स्यात्। परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिखेय स्यादिति सम्भावने स्त्री। उग-वादिभ्यो हितवत्। अग्रन्तादुवर्णान्तात् गवादेश्चास्याऽस्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये विहितास्ते स्यु'। धेनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धैनव्य गव्यम् अपूप्यम् अपूपीय खण्ड'

कष्टमित्यादि। पौर्णमास्यामस्मिन् सञ्ज्ञायाम्। प्रग्रन्तात् पौर्णमास्या वर्त्तमानात् अस्मिन्नित्यर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञाया गम्यमानायाम्। पौषी पौर्णमासी अस्मिन् मासेऽर्द्धमासे सवत्सरे वा पौषी मासोऽर्द्धमासो वत्सरश्च। एत्रमभिधानान्नेह पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एव भूतकमासेऽपि न स्यात्। अश्वत्था-ग्रहायणीभ्या णिको वा तु चैत्री श्रावणी कार्त्तिकी फाल्गुनोभ्य। प्रग्रन्ताभ्यामाभ्या पौर्णमास्या वर्त्तमानाभ्यामस्मिन्नित्यर्थे णिक स्यात्। चैत्रादेस्तु वा। अश्वत्थशब्दो-ऽश्विनीपर्य्याय अविशेषे लुप् अश्वत्थात्तु सञ्ज्ञाया वा तु चित्रेत्यादिना लुप्। अश्वत्था पौर्णमासी अस्मिन् मासे आश्वत्थिको मास। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासि आग्रहायणिको मास। आग्रहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ण पौर्णमासी विशेषणादाग्रहायणीसञ्ज्ञाया नो ण। चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासे चैत्रिक चैत्र श्रावणिक' श्रावण कार्त्तिक फाल्गुनिक' फाल्गुनी मास। पदात् दृश्ये य'। प्रग्रन्तात् पदात् दृश्येऽर्थे वर्त्तमानादस्मिन्नित्यर्थे य स्यात्। पद दृश्यमस्मिन् पद्य पन्था' पद्य कर्दम पद पादचिह्न दृश्य दर्शनयोग्यमित्यर्थ। एतेन कर्दमस्यावस्था उच्यते नातिद्रवो नातिशुष्कामित्यर्थ। प्रहरणात् ण क्रीडायाम्। अस्मिन्निति वर्त्तते इदम्शब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्ययेनास्या मिति। प्रग्रन्तात् प्रहरणवाचिनोऽस्यामित्यर्थे ण स्यात् क्रीडाविषये। दण्डप्रहरण-मस्या क्रीडाया दाण्डा मौष्टी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनी भूषणमस्या क्रियायाम्। क्रीडायामिति किं खड्ग प्रहरणमस्या सेनायाम्। भावघञन्तात् वृत्तौ स्त्रियाम्। प्रग्रन्ताद्भावविहितघञन्तात् अस्यामित्यर्थे ण स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम्। श्येनपातो-ऽस्या क्रियाया श्यैनम्पाता मृगया तैल पाता पितृक्रिया दाण्डपाता तिथि. मौषलपाता [illegible]। पूर्णमासात् णो वर्त्तते। प्रग्रन्तात् पूर्णमासशब्दादस्या वर्त्तते [illegible] र्णमासी वर्त्ततेऽस्या तिथौ पौर्णमासी तिथि पूर्णमाश्चन्द्र तस्येय इदमर्थे ण [illegible] व्युत्पत्त्यन्तरम्। अथ प्रकीर्णकम्। कालात् ब्रह्मचर्य्ये मस्येति णि [illegible] कालवाचिनो ब्रह्मचर्य्यमस्येति णिक स्यात्। मास व्याप्य ब्रह्मचर्य्यमस्य मासिको विप्र. आर्द्धमासिक सावत्सरिक। मासो ब्रह्मचर्य्यस्यास्य-मासिक इति प्रग्रन्तात् त्य इत्यपरे। एकदिशि। एकदिश्यर्थे भवादित्वात् यथा-विहित त्या स्यु। सुदाम्न एकदिक् सौदामनी विद्युत् हैमवती तैककुदी पैलु-मूली। तस्। एकदिश्यर्थे तस् स्यात् सुदाम्न एकदिक् सुदामत नोलुप्फेधाविति नस्य लुप् स्वरादिपाठादिति त्य एव हिमवत्त. पीलुमूलतः। उरसो यश्च। उर

शब्दादेकदिश्यर्थे तस् यौ स्याताम्। उरसा एकदिक् उरस्त. उरस्य'। नौ वयो विष तुला धर्मभ्यसाध्य तुल्य वध्य सम प्राप्ये। एभ्य क्रमादेष्वर्थेषु य स्यात्। नावा तार्य्यं नाव्य वयसा तुल्य वयस्य विषेण वध्य. विष्य तुलया सम तुल्य धर्मा'य प्राप्य धर्म्म्यम्। हलसीताभ्या कृष्टसङ्गतयोस्तदन्ताच्च। आभ्यामनयोरर्थयो क्रमात य. स्यात् तदन्ताच्च। हलेन कृष्ट हल्य सीतया सङ्गत सीत्य द्विहल्य द्विसीत्यम्। सतजनाभ्या साधनजन्ययो। सत्य जन्यम्। मूलात् समानाम्ययो। मूलशब्दात् समे आनाम्ये च य स्यात्। मूलेन सम मूल्य. पट. यावद्धन पटीत्पत्तौ लग्न तावदेव लभत इत्यर्थ। मूलेन आनाम्य अनभिभवनीय मूल्यम् उत्पाटनव्यतिरेकेणालभ्यपदादीत्यर्थ। स मुख्य एषामिति क। लि' क. स्यात् मुख्य एषामित्यर्थे। त्व मुख्य एषा त्वत्का' मत्का देवदत्तका इत्यादि। अन्नमस्मिन् प्रायेण नाम्नि ट्र नौ तु कुल्माषवटकाभ्याम्। प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे क स्यात् नाम्नि गम्यमाने कुल्माषात् ट्र वटकादिनश्च। गुडापूपा प्रायेणान्नमस्या गुडापूपिका पौर्णमासी स्त्रिया काप्यदि एव तिलापूपिका कौल्माषी वटकिनीतिथि. स्वभावात् स्त्रीत्वम्। धातुपारायणे कुल्माषी दन्त्यवान्। श्रस्यात् परिजाते। शस्यशब्दो गुणवचनस्तस्मात् क स्यात् परिजातेऽर्थे। शस्येन गुणेन परिजात सम्पन्न. शस्यको मास' शस्यकी वत्सर शस्यक शालि' सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्न' इत्यर्थ। अंशाद्धारिणि। अंशशब्दाद्धारिण्यर्थे क स्यात्। अंशको दायाद। अनो कमितर्यतेस्तु वार्थश्च। अनुशब्दात् कमितरि वाच्ये क स्यात्। अभेस्तु केर्णो वा। अनुकामयते अनुक अभिकामयते अभिक अभीक। तन्त्रादचिरापहृते। तन्त्रशब्दात् अचिरापहृतेऽर्थे क स्यात्। तन्त्रको नवकर्पट। शीघ्रशिथिलार्थाभ्यामुष्णशीताभ्या कारिणि। उष्णशीताभ्या शीघ्रशिथिलाभ्या कारिण्यर्थ क. स्यात्। उष्ण शीघ्र कारी उष्णको दक्ष शीत शिथिल कारी शीतकोऽलस। ब्राह्मणोष्णाभ्या देश यवागूविशेषयो। आभ्यामनयोरर्थयो. क्रमात् क स्यात्। ब्राह्मणको देशविशेष यत्र देशे आयुधजीविनो ब्राह्मणा वर्त्तन्ते स देशश्च उच्यते उष्णिका यवागू। अध्यारूढादधिश्च। अध्यारूढशब्दात् क स्यात् केऽधिरादेशश्च। अध्याङ् पूर्वरुहधोऽर्थे यदा क्तस्तदैव अधिको द्रोण. खार्यां यदा तु ढे क्त तदा ढस्योक्तत्वात् अधिका खारी द्रोणेन। पार्श्वादन्विच्छति णिकस्त्य. शूलदण्डाजिनाभ्याम्। पार्श्वशब्दादन्विच्छतीत्यर्थे क: स्यात् अय'शूलदण्डाजिनाभ्या णिक। पार्श्वमनजूपायलचणम्। तेनान्विच्छति अनुसरति पार्श्वक. शठ;। आय. शूलिक, तीक्ष्णकारी साहसिक

इत्यर्थ'। दण्डाजिनेनान्विच्छति दण्डाजिनक दाम्भिकस्तपस्वीत्यर्थ'। उत्कण्ठावत्-युद। उद' क स्यात् उत्कण्ठावतीत्यर्थे। उत्क प्रवासी। शृङ्खलादस्य करभस्य बन्धने। शृङ्खलशब्दादस्य करभस्य बन्धनमित्यर्थे क स्यात्। शृङ्खल बन्धनमस्य करभस्य शृङ्खलक. बन्धनमिति किं शृङ्खल वाममस्य करभस्य करभ इति किं शृङ्खल बन्धनमस्य गी। धनहिरण्यात् कामे। आभ्या कामे क स्यात्। धनस्य काम धनक गेहेऽपि निस्पृहस्यास्य मुमुर्चोर्धनक कुत। इति शिष्टप्रयोग। स्वाङ्गेभ्य प्रसिते णिकमूदरादायूने। स्वाङ्गवाचिभ्य प्रसितेऽर्थे क स्यात्। उदरात् णिक आयूने वाच्ये। केशेषु प्रसित केशकस्तत्पर इत्यर्थ दन्तक. नखक इत्यादि धनिर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसित औदरिक आयून क्षुधया पीड्यमान स्वस्यैवोदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थ। अन्यत उदरक। कालाद्रोगनाम्नि। कालवाचकाद्रोगनामनि वाच्ये क स्यात्। द्वितीयको ज्वर द्वितीयदिनोत्पन्नो ज्वर इत्युच्यते तृतीयकः चतुर्थक इत्यादि। कार्य्यकारणे अस्येति। ले कार्य्यमस्य कारणमस्येति चार्थे क स्यात् रोगनामनि वाच्ये। शीत कार्य्यमस्य ज्वरस्य शीतको ज्वर विषपुष्प कारणमस्य ज्वरस्य विषपुष्पको ज्वर। अल्पह्रस्वकुत्सिताज्ञातावक्षेपणेषु। रोगनाम्नीति नानुवर्त्तते। ले क स्यात् एष्वर्थेषु। अल्प तैल तैलक ह्रस्वो वृक्ष वृक्षक कुत्सितोऽश्व अश्वक इहाज्ञातशब्देन य स्वेन रूपेण ज्ञाते विशेषेणाज्ञात स गृह्यते अस्यायमश्वक अश्वक। अवक्षिप्यते व्यक्क्रियते येन तदवक्षेपण तस्मिन् वैयाकरणल केन त्व विकत्थसे व्याकरणत्व गर्वित। कृपायाम्। कृपाकारणेनाभ्युपपत्ति तस्यां गम्यमानायां ले क. स्यात्। पुत्रक. बुभुक्षितक ज्वरितक। तद्युक्तान्नीतौ। कृपायुक्तात् ले क. स्यात् नीतौ गम्यमानायाम्। हन्तते गुडका.। कृपायुक्तो दानेनाश्वासयति दान· कृपानीतिर्गम्यते पूर्वेण प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव त्य इह तु [illegible]हेतादपि यथा स्यादिति वचनम्। इनेयौ च जाते. नृनाम्न। मनु [illegible]जातिशब्दात् कृपाया नीतौ गम्यमानायां क इनेयौ च स्यु। व्याघ्रक[illegible]त् सोऽनुकम्पित. शिक्षितो वा व्याघ्रकः व्याघ्रिय' व्याघ्रिय. इत्यादि। [illegible]नान्तान्नीपश्चाजिनस्य। अजिनान्तान्नाम्नस्ते स्यु कृपायां नीतौ गम्यमानाया तेषु अजिनस्य लोपश्च। व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पित' शिक्षितो वा व्याघ्रक व्याघ्रिण: व्याघ्रिय. एव कृष्णाजिनात् कृष्णिन. कृष्णिक. कृष्णिय. इत्यादि। इकस्य बह्वचोऽचि त्वादितीयाचतुर्थाची लोप्य: पूर्वदस्य पर्य्यायेण उक इनस्य न.। मनुष्यनाम्नो बह्वच:

क इन इय इकश्च एते स्यु कृपायां नीतौ च गम्यमानायाम् आदिद्वितीयाच आद्वि चतुर्थाच परोभागो लोप्यश्च। पूर्वदस्य पर्य्यायेण लोप्यं उगन्तात् परस्य इनस्य नादेशश्च। देवदत्तोऽनुकम्पित. शिक्षितो वा देवदत्तक अचि तु देविक. देविन. देविय पक्षे दत्तक दत्तिक दत्तिय शोभनकर्म्मानुकम्पित शिक्षितो वा शोभन-कर्म्मक अचि तु शोभिक' शोभिन शोभिय आदिद्वितीयाच परो लोप्य पूर्व-दस्य लोपे कर्म्मक कर्म्मिक कर्म्मिण कर्म्मिय इत्यादि। आदिचतुर्थात् तु बृह-स्पतिदत्तक बृहस्पतिक बृहस्पतिन बृहस्पतिय' पूर्वस्य पर्य्यायेण लोपे दत्तिक दत्तिन' दत्तिय इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितं शिक्षितो वा मधुसूदनदत्तक मधु-सूदिक मधुसूदिन मधुसूदिय इत्यादि। पूर्वदस्य लोप दत्तिकेत्यादि। बह्वच इति किं दत्तक अचि किं देवदत्तक उकास्तु वायुदत्तोऽनुकम्पित' शिक्षितो वा वायुदत्तक अचि द्वितीयाच परो लोप्य' न्वोर्लोपौ ताविति वायविक इनस्य नत्वे वायुन वायविय एवं भानुदत्तकं भानविक भानुन. भानविय. पितृदत्तकं पितृक पितृण पित्रिय। एवं भ्रातृदत्तक भ्रातृक: भ्रातृण' भ्रात्रिय इति पक्षे दत्तक इत्यादि। परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेशं स्वीकुर्वन्ति तन्मते वायुय पितृय इति। तदुक्तम्। चतुर्थादनजादौ च लोप पूर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्ट उगन्तान्न इनस्य चेति। तन्मते अनजादौ के बृहस्पतिक। प्रत्ययाभावे-ऽपि देव पूर्वलोपे दत्त पक्षे देवदत्त इत्यादि। उपपूर्वात्तकौ च। मनुष्यनाम्न उपादेः परौ तकौ चकारात् इक इन इय एते स्यु कृपायां नीतौ च गम्यमानाया द्व्यच परभागो लोप्यश्च अचि। उपदत्तोऽनुकम्पित शिक्षितो वा उपत उपक उपिक उपिन उपिय। अचि किम् उपदत्तक'। परलोप्ये द्वितीयेच्च। बह्वचो मनुष्यनाम्न एषु परभागो लोप्य एच्च लोप्य अचि परे। कुबेरदत्तोऽनुकम्पित शिक्षितो वा कुबिक कुबिन कुबिय' एवम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पित' शिक्षितो वा उपिक उपिन उपिय' कहोडदत्तोऽनुकम्पित शिक्षितो वा कहिक. कहिन कहिय: अचि किं कुबेरदत्तक उपेन्द्रदत्तक कहोडदत्तक इत्यादि। एकाज्वद घश्च। बह्वचो नृनाम्न एकाच्छब्दात् परभागो लोप्य स्यादचि कृपायां नीतौ च गम्यमानायाम्। वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पित: शिक्षितो वा वाचिक' वाचिन वाचिय। एवं षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पित' शिक्षितो वा षडिक षडिन षडिय नञानिर्दिष्ट-त्वान्नित्यमिति भाष्यम् अचि किं वागाशीर्दत्तक' षडङ्गुलिदत्तक.। आदितृतीया दचोऽर्य्यमादेः। बह्वचो नृनाम्नोऽर्य्यमादेरादितृतीयाच. परभागो लोप्य. स्यात्

अचि परे क्रपायां गौती गम्यमानायाम्। अर्य्यमदत्तोऽनुकम्पित शिचितो वा आर्य्यमिक' आर्य्यमिण आर्य्यमिय। अचि किम् अर्य्यमदत्तक। अर्य्यमा शेवल-श्चैव विशालवरुणौ तथा। विशाखशरणश्चापि अर्य्यमादि प्रकीर्त्तित। अर्य्यमादेरिति किं शोभनकर्म्मानुकम्पित शिचितो वा शोभिक: इत्यादि। क. प्रतिरूपनाम्नो-र्विवे। प्रतिरूप प्रतिक्रतिस्तस्या सञ्ज्ञाया च इवार्थे सादृश्ये क स्यात्। अश्वक: गर्द्दभक चित्रक यथा तत्प्रक्रतिरुच्यते अथवा तत्सदृशस्यैव सञ्ज्ञायाम्। प्रतिरूप इति किं गौरिव गवय। लुर्मनुष्यविक्रेयजीविकार्थचित्रध्वजार्चासु। मनुष्यवाच्ये विक्रयवर्जजीविकार्थेषु कस्य लुप् स्यात्। चञ्चेव नर चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविका-र्थेषु चित्रध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम्। राम. क्रष्णरामादिप्रतिक्रति गृहीत्वा भ्रमतीत्यर्थ ध्वजेगरुड इष. अर्चाया वासुदेव देवनादीना जीविकार्था प्रतिक्रतय उच्यन्ते। अविक्रेय इति किं वासुदेवकात् विक्रीणीते। अनर्चादिषु तु हस्तिकान् छायादर्शको दर्शयति। देवपथादेश। देवपथादे प्रतिरूपे कस्य लुप् स्यात्। देवपथस्य प्रतिक्रति. देवपथ। देवाजशङ्कुहंसेभ्य पथिन् कङ्कमुख तथा। मत्स्येन्द्रवास रज्जुश्च काकतुण्डश्च कश्यप। सिद्धपथो दश प्रोक्ता बुधैर्वा विपथेन च। वस्ते. ण्येय शिलायास्त्वणिहा। वस्तिशब्दादिवार्थे ण्येय स्यात् शिलाशब्दात्तु णेयोऽखिदा स्यात्। वस्तिरिव वास्तेय: शिलेव शिलेय अप्रतिरूपेऽपि वास्तेय इत्यपर। कुशाग्रादेरीय। कुशाग्रादिशब्देभ्यो इवार्थे ईय' स्यात् कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धि सूक्ष्मत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च। अध्वजरतीव अध्वजरतीयम् अध्वजरती समाने वर्त्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात्। काकतालीय काकतालशब्द. काकस्य गमन एव तालस्य पतनेन काकस्य मरणे वर्त्तते तद्वत् आकस्मिक सङ्गतम् एव घुणाक्षरीयम् अजापनीयम् अध्वगतीयं खलतिबल्लीयमित्यादि। काकतालादिशब्दाना अर्थविशेषे स गणपाठबलात् अथवा मयूरव्यंसकादित्वात्। शर्करादे. ण सपत्न्यास्त्वणित्। शर्करादेरिवार्थे ण स्यात् सपत्नीशब्दात्त्वणित् शर्करेव शार्कर। शर्करा-पुण्डरीकश्च शतपत्रम् कपालिका। गोलोमापि च नाराच सिकता नकुल तथा। क्रकाटिका च गोपुच्छ क्रपा चैव प्रयोगत। सपत्नीव सपत्नश्च प्रतिपद्य स उच्यते। अङ्गुल्यादे. ष्णिक एकशालायास्त्वणित्। अङ्गुल्यादेरिवार्थे ष्णिक स्यात् एकशालायास्तु ष्णिक इट्रहित'। अङ्गुलीव अङ्गुलिक। अङ्गुलि कुलिश वल्गु रुदश्वित् बभ्रुमण्डलम्। घोनीचरुर्म्मणिर्वक्र: कपिलो भरुजो हरि'। खलवर्णौ च विज्ञेयौ शकुलिश्चीरसा सह। एकशालेव एकशालिक: चकारात् ष्णिकश्च ऐकशालिक इत्यन्ये। कर्क-

लोहिताभ्या णीक'। आभ्यामिवार्थे णीक' स्यात् कर्क इव कार्कीक लौहितीक' स्वयमलोहित' स्फटिकादि' जवाद्याश्रयवशाल्लोहित इवाभासते य स एवोच्यते। शाखादेर्यो द्रोस्तु भव्ये च। शाखादेरिवार्थे य स्यात् द्रुशब्दात्तु भव्य चेद् य। शाखेव शाख्यम्। शाखामुखो रोजधानाग्र सेधा' स्कन्धश्च शृङ्ग वचनञ्च तव। ज्ञानेन सार्द्धं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्तो बहुभि प्रयोगात्। द्रुरिव द्रव्य स्वभावात् क्लीवलिङ्ग यथा द्रुम फलादिभिरर्थिन प्रीणाति तथायमपि स्वविभवै भवति आत्मगुणसम्पन्नोऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्य हि क्रिया विनयति द्रव्यमिति हिरण्यादिकमपि द्रव्य पुरुषार्थसाधकत्वात् णीककणीनेयाश्चेति त्वनिर्देशात अन्ये त्याश्च यथा। एकात् काकिनौ सजातीयासहाये। इवेति निवृत्त सजातीय-द्वितीयरहिते एकशब्दात क आकिन् एतौ स्याताम्। एकक एकाकी शतमेका-किनी यान्तीति चिन्त्य अष्टमाणो भागे लुक् वा षष्ठात्तु माने कश्च अष्टमो भाग आष्टम लुक् वा अष्टम। षष्ठो भाग षाष्ठ षष्ठ माने तु षष्ठक षाष्ठ षष्ठ। तन्न सहने हिमादेलु। हिमशब्दादेलु स्यात् तन्न सहत इत्यर्थे हिम न सहते हिमेलु। शीतोष्णतृप्रादालु। एभ्यो न सहते इत्यर्थे आलु स्यात्। शीत न सहते शीतालु उष्णालु तृष्णालु.। बलवातादूल। आभ्या न सहते इत्यर्थे ऊल स्यात्। बल न सहते बलूल वातूल। आभीक्ष्ण्ये सङ्ख्यादेरक पाद पाद्य। सङ्ख्यापूर्वात् पादशब्दादाभीक्ष्ण्येऽक स्यात् पादस्य पश्च। द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिका ददाति तार्थेगसङ्ख्याऽक काप्यदि त्वे आभीक्ष्ण्ये द्योतिते सति न द्वि एव त्रिपदिका द्वे द्वे शते द्विशतिकां द्विमोदिका ददाति आभीक्ष्ण्य इति किं द्वौ पादौ ददाति ददात्यवारोपणार्थे। दानार्थकत्वे तु परसूत्रविषय। दण्डव्यप-सर्गयोश्च। अवीप्सार्थोऽयमारम्भ व्यपसर्गो दान द्वौ पादौ दण्डित द्विपदिका दण्डित द्वौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एव द्वितीयिका द्विमोदिकामित्यादि। द्वौ द्वौ मासौ ददाति द्वौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्यादनभिधानात्। वेश्च नानाश्रसङ्कटा। वेरेते सु च इत् चित्त्वाद्य विना विनाश्च विसङ्कट नञ आनाच्। नञ् शब्दादानाच् स्यात् चित्त्वाद्य नाना। नेर्विडविरीषौ। नेरिमौ स्याताम्। निविड निविरीषम् किल कक पिटाश्चिस्त्रेषु। नेरित्यनुवर्त्तते नेरेते सु तस्य न्नियोगे निश्चिरादेशश्च। चिकिन: चिकक. चिपिट सार्थे के चिपिटक एते गुणशब्दा यथा कथञ्चिदुन्नेया अतएव सूत्रकारेणोपेक्षिता। क्लिन्नाल्लश्चक्षुषि ले चिल्पिच् त:। क्लिन्नशब्दात् चक्षुषि वाच्ये ल: स्यात् ले परे क्लिन्नशब्दस्य चित् पित्

चुत् एते आदेशाः स्युः। विड्ल पिल्ल चुल्ल तीर्लेन'। अवात् कटकुटारौ वैरूप्ये भट टीटनाटास्तु नासिकानमनादौ। अवशब्दात् वैरूप्ये कटकुटारौ स्याताम् नासिकानमनादौ तु भट टीट नाटा स्युः। अवकट अवकुटार अवभट अव टीट अवनाट नतनासिक इत्यर्थः। पचात्तिर्मूर्त्ते स्त्रियान्तु यून। पचशब्दात्ति' स्यात् मूर्त्तेऽर्थे युवन्शब्दात्तु स्त्रियाम्। पचति युवति। तिलात् पिञ्जपेजौ निष्फले। तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे एतौ स्तः। तिलपिञ्ज तिलपेज निष्फल इत्यर्थः। पितृमातृभ्यां डामहस्तत्पितरि तद्भ्रातरि तु व्यडुलौ। सौत्रत्वात् नङा। आभ्यां तयोः पितरि डामह स्यात् तयोर्भ्रातरि तु क्रमात् व्यडुलौ स्तः डित्। पितामह मातामह पितुर्भ्राता पितृव्य मातुर्भ्राता मातुल। अवेर्दुग्धे साढदुसमरीसाः। अविशब्दो मेषवाचकः तस्मात् दुग्धेऽर्थे एते स्युः। अविसोढम् अविदुसम् अविमरीस विधानसामर्थ्यान्नत्व इति जयादित्य। भर्त्तृहरिस्तु मूर्द्धन्य एव विदध्यात्। विस्तारे पटः। विस्तारेऽर्थे पट स्यात्। अवीना विस्तार अवि पट प्रातिपदिकादिति परे। अध्युपाभ्यां त्यकोऽद्र्यूर्द्ध्वासन्नभागयोः। आभ्यां क्रमादेतयोरर्थयोस्त्यकः स्यात्। अधित्यका अद्रेरूर्द्ध्वभाग उपत्यका अद्रेरासन्ना भूः स्वभावादनयोः स्त्रीत्वम्। कथ समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरीति चेत् सत्य समुद्रोपत्यकेत्युपचारात्। ष्णिक उदरात्तदधीनालसे। उदरशब्दात् तदधीनालसे वाच्ये ष्णिक स्यात्। औदरिक। इन्द्रादियो लिङ्गादौ चेतात्तु परचेते चिकित्स्ये। इन्द्रशब्दादिय लिङ्गदृष्ट सृष्ट जुष्ट दत्तेषु। चेतशब्दात्तु परचेते चिकित्स्ये इत्यर्थः। इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापक लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा चक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्त्तृ करणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनो विषयोपभोगाय भवति तस्येदम्। परचेत जन्मान्तर शरीर तत्र चिकित्स्य इत्यर्थे चेतियो व्याधिः स इह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः' अथवा परचेतम् अन्यशरीर तत्र सङ्क्रमय्य चिकित्स्य चेतियम्। अथवा भस्मचेत तृणचेत वा परचेत तत्र चिकित्स्य विनाश्य तृण चेतियम् अथवा परदारा परचेत तत्रागमहेतुत्वात् तत्र चिकित्स्यो निग्राह्य पारदारिक चेतिय शालीनकौपीनसाप्तपदीनान्यधृष्टाकार्य्यसख्येषु। एतान्येतेषु अर्थेषु खीनान्तानि निपात्यन्ते। शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधू अधृष्टेत्यर्थः। कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्य्यम्। सप्तभिः पादैः प्राप्य सख्य साप्तपदीन सख्यम्। यथा मुखीनसम्मुखीनौ दर्शने। दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्येते दृश्यतेऽत्र दर्शन मुखस्य सदृश यथामुख यथासादृश्ये इति वसः दर्पणादिस्थप्रतिबिम्ब उच्यते

तस्मादीनी निपात्यते तथाच यथामुखीन' सीतायाः पुप्लुवे बहुलोभवन्निति भट्टि'। सम च तत् मुखञ्चेति सम्मुखीन: निपातनात् समकारस्याकारलोप अथवा सम्य-गर्थेन समशब्देन प्रादिस. हाभ्या दर्पण उच्यते। सर्वचर्म्मणो णीनेनौ कृते। अस्मात कृते णीनेनौ स.। सर्वेण चर्म्मणा कृत सार्वचर्म्मीण सूत्रनिर्देशात् षस षीसे तु सर्वस्य चर्म्मणा कृतमिति वाक्यम्। साक्षात् द्रष्टरि सञ्ज्ञाया इन्। साक्षा च्छब्दात् द्रष्टरि वाच्ये इन् स्यात् नाम्नि। साक्षी साक्षिणौ साक्षिण इति। अनु-पदादिनन्वेष्टरि। अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये। मृगस्यादनुपदी रामो जगाम गजविक्रम। सपूर्वपूर्वात्। सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात्। कृत पूर्वमनेन कृतपूर्वी कट भुक्तपूर्वी ओदन। इष्टादे। इष्टमनेन इष्टी यागे अधीती व्याकरणे निराकृती गृहीती कृतीश्रुतीत्यादि। इष्टसङ्कलिताऽधीत पूर्त्तव्याकुलिताऽटितम्। नियुक्तागदितायुक्त निगृहीतावकल्पितम्। निराकृत निपतित गदित परिरचितम्। आसेवितावकीर्णावधारितञ्च निसारितम्। श्रुतसर्चिता स्नातोऽपाकृतोपकृतानि च। परिगदित परिकलितम्। निकथित-मुपसादिताऽनुगुणितञ्च। अनुपचित परिगणित तथा पचितमुद्गृहीतञ्च। पूर्वात भुक्ते। केवलपूर्वशब्दात् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात्। पूर्वमनेन आश्रित भुक्त' पील वा पूर्वी। श्राद्धादिकश्च। श्राद्धशब्दात् भुक्तेऽर्थे इक स्यात् चकारादिन् च। श्राद्ध वैदिककर्म्मविशेषस्तत्साधन द्रव्य श्राद्धम् उपचारात् तस्मिन्नहनि भुक्त येन स श्राद्धी दिवसान्तरे भुक्ते न श्राद्धीत्युच्यते। नवयज्ञादेर्णिकोऽत्र वर्त्तते। नवयज्ञादेरत्र वर्त्तनेऽर्थे णिक स्यात्। नवयज्ञो वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिक पचे याज्ञिक इत्यादि-राकृतिगण। धेनो स्त्री दुग्धे ऋणदत्तायाम्। धेनुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्ताया धेनौ वाच्याया ष्य: स्यात्। धेनुष्या गौ। अथ चातुरार्थिक। अस्मिन् देशे-ऽस्तीति नाम्नि। अस्मिन् देशे अस्तीति वेत्त्यादित्वात् ष्ण स्यात् सञ्ज्ञायाम्। उडु-म्बराऽस्मिन् देशेऽस्ति औडुम्बरो देश. एव बाल्वज पार्वत इत्यादि मत्वर्थीयापवादी-ऽय योग। निर्वृत्ते। नास्तीति वर्त्तते तेस्तेन निर्वृत्ते अर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्ण नाम्नि। सहस्रेण निर्वृत्तो परिखा साहस्री परिखा कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी। निवासादूरभवयो' ते परोऽनयोरर्थयोर्वेत्त्यादित्वात् ष्ण स्यात् सञ्ज्ञायाम्। निवसत्यस्मिन् निवास शिवीना निवासो देश शैवो देश एव ऋजुनावाना निवासो देश आर्जुनाव' आम्बष्ठ विदिशाया अदूरे भव वैदिश। क्षीरसुवास्त्वादेश्चतुर्षु। क्षवर्णादसुवास्त्वादेश्चतुर्षु अर्थेषु ट्ण स्यात् सञ्ज्ञायाम्। अवटङ. सन्ति अस्मिन् देशे

श्चावटव' कर्कतव' सन्त्यस्मिन् देशे काकतव । सुवास्त्वादिस्तु सुवास्तव' सन्त्यस्मिन् देशे सौवास्तवः ट्वणयो सङ्घाङ्कघोषलक्षणेषु भेद.। सुवास्तु. शौवलीवर्णः शिखण्डी खण्डुकर्कशौ। कण्डु. कठीकष्टकर्णौ विकर्णश्च भमीरथ । गर्त्त कर्कन्धु मत्यऽवि-र्गाह्वकपूरिणौ तथा। वीणावीणस्व कौडश्च तथा भौमरथी मत.। अर्वावर्णाति-रिक्ताना पाठो विपाशोत्तरकूपे चेति ट्वाधनार्थ। वीणावीणलरयो पाठात् वैणाना सङ्घ वैणीय आजकवीणीय इत्यादि। कौडस्यावत् कर्णच्छिद्रकेण निर्वृत्ता कार्णच्छिद्रका तेषा सङ्घ कार्णच्छिद्रकीय एव कार्कवाकवीय इत्यादि। बह्वजन्ताभ्या मतुवतुभ्या च। बह्वच परस्मान्मतोर्वतोश्च चतुर्थ्वर्थेषु ट्र स्यात्। सुरुचिमता निर्वृत्त सौरुचिमत इककटशब्दान् मीड्मभ्रपादतुरिति वतु नाम्न्य-स्त्यर्थ इतिर्घ इककटवान् तेन निर्वृत्त ऐककटवत. बह्वजन्ताभ्यामिति कि माला-वता निर्वृत्त मालावत तस्य सङ्घ मालावतीय । कूपे बह्वच । बह्वच् लि कूपे वाच्ये चतुर्थ्वर्थेषु ट्र स्यात्। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्त दैर्घवरत्र कूप तस्य सङ्घ इत्यर्थे दैर्घवरत्र इत्यव ण इत्यादि। विपाशोत्तरे च। कूप इत्यनुवर्त्तते विपाशा नाम नदी तस्या उत्तरे य. कूप तस्मिन्नभिधेये ट्र स्यात्। अजन्तजर्थ आरम्भ । दत्तेन निर्वृत्त दात्त कूप गौप्त' तत्सङ्घ [illegible] । उत्तर इति विपाशाया दक्षिणत' कूपे दात्त. गौप्त' ण तस्य सङ्घ [illegible] ीय । सङ्कलादिभ्य। सङ्कलादिभ्यश्चतु-र्थ्वर्थेषु ट्र. स्यात्। सङ्कलेन निर्वृत्त [illegible] तस्य सङ्घ साङ्कल इत्यादि। सङ्कल कुष्कल कुम्भलोम गम्भीर सरूपम् । [illegible]निधानानीक वेमान सुभतोत्पुटमुद्गलम्। चतुपुलेवर गौविन्द निवासाद्यात्मगा[illegible]। अभिशक्तश्च सिकता भद्रपालसुमङ्गलौ। सुदत्तो वरुणो राजभृती बहुलमित्यपि। पुलोमश्च कपासश्च सद्यो मदज एव च। सुदत्तश्च सुनेत्रश्च पलाशोऽन्ये प्रयोगत । स्त्रीषु सौवीर शाल्वप्राच्सु। शौवीरदेशे शाल्वदेशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्थ्वर्थेषु ट्र स्यात्। दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तमित्री सौवीरनगरी विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी शाल्वनगरी ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी प्राच्यनगरी। णकोऽरीहणादेः । अरीहणादेश्चतुर्थु अर्थेषु णक. स्यात्। अरीस्यात्। अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम्। अरी-हणकाश कृत्वा भगलो कुन्दवीरणम्। विशाख. शिशपाविल्वौ विपाश. साञ्च-रायण । किरणद्रवणौ चापि श्वास चान्द्रायणावपि। रैवतोदञ्चनौ कुण्ड खदिरा वसतायनम्। क्रौष्टायनश्च बधिर चैगर्त्तायन खाण्डवा । शिरीषो जाम्ववत् खाडायना. शौसायनस्तथा। श्वेतायणश्च शण्डिल्यायन. सोमायनोऽपि च।

सुयज्ञश्च वराहश्च शर्करान्ये प्रयोगत । ऋष्यादे. कः। ऋष्यादेश्चतुर्षु अर्थेषु कः स्यात्। ऋष्येण निर्वृत्त ऋष्यक । ऋष्यन्यग्रोधखदिराः शर्करान्तर खण्डव । परिवेश स्थूलबाहुर्वरण अमधूसरौ। उत्तराश्मा वितानश्च विहीनश्चापि कर्दमम्। विधानञ्च बिलञ्च परे शिष्टप्रयोगत । सुतङ्गमादे णि । सुतङ्गमादेश्चतुर्ष अर्थेषु णि स्यात्। सुतङ्गमेन निर्वृत्त सौतङ्गमि. स्त्रिया सौतङ्गमी सुतङ्गमी महाचित्ती विप्रचित्ताऽर्जुनाऽजिरा। शुन श्वेत महापुत्रास्तथा शुक्रोऽव सम्मत । मुनिचित्ती विप्रचित्तौ गदिकोऽन्ये प्रयोगतः। सख्यादे णेय.। सख्यादेश्चतुर्षु अर्थेषु णेय स्यात्। सख्या निर्वृत्त सखेय । सखिशीकारचक्राणि चक्रवाकश्च शोफिन.। छगलोऽशोक वाग्दत्ता सखिदत्तकरस्तथा। सोमवल्लभपालश्च शमन सुरसोऽसरा । ण्य. सङ्काशादेर्बलादेस्त्वयित्। सङ्काशादेश्चतुर्षु अर्थेषु ण्य स्यात् बलादेस्तु य । सङ्काशेन निर्वृत्त साङ्काश्य । सङ्काश यूपकम्पोन कश्मीराशीन नासिका । सुगदीसगदीनाशो विवर्णोऽगस्तिरेव च। पुलिनं तीर्थकूटाश्म कोविदारस्तथैव च। अङ्गचूडारमञ्जारा. कलिर खडिरस्तथा। अगदी मगधः शूरसेन कर्म्मार इत्यपि । विकारोऽथ सुपन्थश्च सुपथोऽन्यैर्विधीयते। सुपथा निर्वृत्त सौपन्थ्या णे सुपथ सुपन्थादेश बलादिस्तावत् बलेन निर्वृत्त बल्यम्। बल पुलमूलश्चैव कुल दुल नल बलम्। सुरो नदश्च सम्प्रोक्तो नव चात्र प्रकीर्त्तिता । पक्षादेर्णायन । पक्षादेश्चतुर्षु अर्थेषु णायन स्यात् । पक्षेण निर्वृत्त पाक्षायण । पक्ष चैव तुषाराश्च कुम्भशीकर रोमका.। सुवर्णसरलौ चैव लोमको हंसकोऽण्डक । अलिक' सरकोहस्त विलश्च समनी मत । पथः पन्थो णायने स्यात् पक्षोत्तरदश स्मृता.। पथा निर्वृत्त पान्थायन.। कृशाश्वादश्छीय । कृशाश्वादेश्चतुर्षु अर्थेषु छीय. स्यात्। कृशाश्वेन निर्वृत्त कार्शाश्वीय । कृशाश्वोऽरिष्टशयनाऽरण्यवेश्माऽजिर सुखम्। विशाखो वामक कूटा लोमशो विनतस्तथा। ब्रह्मो ऽरपूरया भूमा मौदान्यविनतावपि। सूटश. वाय अश्वैव सगर. सुन्दरस्तथा। शर्कराप्यत्र सा प्रोक्ता द्वाविंशतिर्मनीषिभि । कुमुदादे' णिको गर्त्तादेस्त्वणिक्। कुमुदादेश्चतुर्षु अर्थेषु णिक स्यात् गर्त्तादेरिक । कुमुदेन निर्वृत्त कौमुदिकम्। कुमुद गोमठ कर्ष रथकारो मुनिस्थल । अश्वत्थ शाल्मली दास ग्रामश्चैव कुटब्रटम्। शर्करा च शिरीषोऽपि द्वादशैन स्मृता बुधै । गर्त्तादिस्तावत् गर्त्तेन निर्वृत्त. गर्त्तिक.। गर्त्त न्यग्रोध कुमुदाश्वत्थकूपविकङ्कता । पलाश शर्करा जीवं कङ्कटेकट वल्वजा.। परिवाप. शिरीषश्च सराञ्च. पञ्चभिर्दश ।

कर्णादेर्णायनिः। कर्णादेश्चतुर्षु अर्थेषु णायनिः स्यात्। कर्णेन निर्वृत्तः कार्णायनिः। कर्णो वशिष्ठ क्लिक कुम्भीजीवीऽश्ववान् अपस्तथा। अर्को वशिष्ठ कुलिश पाञ्चजन्यं तथैव च। द्रुपदश्च समाख्याता बादश्चैव मनीषिभिः। रोऽश्मादेः। अश्मादेश्चतुर्षु अर्थेषु र स्यात्। अश्मना निर्वृत्तं अश्मरं स्त्रियाम् अश्मरा रोगे तु अश्मरी नदादित्वादीप्। अश्मा यूथ ऊर्मी मीनो दर्भावृन्दगुडौ शिखी। खण्डकाण्डनखाश्चैकादशाऽश्मादौ समीरिताः। तृणादेः सः। तृणादेश्चतुर्षु अर्थेषु स स्यात्। तृणेन निर्वृत्ता तृणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम्। तृण जलनभौ पर्ण स्वर्ण वर्ण बुल बलम्। वरणस्य वरणः सेऽवाष्टावाहुर्मनीषिणः। वरणादुक्तेव वराणसा तत्र भवा पूर्णा वाराणसीति। प्रेक्षादेरिन्। प्रेक्षादेश्चतुर्षु अर्थेषु इन् स्यात्। प्रेक्षया निर्वृत्त प्रेक्षी प्रेक्षिणौ प्रेक्षिणः। प्रेक्षा न्यग्रोध फलका बल्वका धुरकोकटा। क्षिपका ध्रुवका चैव सङ्कटप्रङ्कटौ मतौ। काशादेरिन। काशादेश्चतुर्षु अर्थेषु इन स्यात्। काशेन निर्वृत्त काशिन। काश वास गुहाऽश्वत्थ पीयूक्षा कर्करा तृणम्। कर्बुरकर्दमौ चैव पलाश विषकण्टका। नडो वनमपि प्रोक्ताश्चतुर्दश मनीषिभिः। मधुविसादिभ्या मतुवतू। आभ्या चतुर्षु अर्थेषु क्रमात् मतुवतू स्याताम्। मधुना निर्वृत्त मधुमान्। मधुरेण शमीस्थानुकर्कन्धुवर्म्मशक्तय। आङ्कतिक्रैटिवासन्दीक्षुरेकादश कीर्त्तिताः। विसेन निर्वृत्त विसवान्। विसपाण्डुासवाश्चैव कवीरश्चकटेष्टका। किशवाषाश्वेणञ्चैव हिमश्च वरण दश। यद्यपि चान्द्रेणैव नोच्यते मतुरस्त्यर्थे मोङ्मफपाढतुरित्याभ्या सिद्धे तथापि देशनाम्नि बाधनार्थ.। नद्यामस्त्यर्थे वदसुवास्त्वादेश। सुवास्त्वादिभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या मभिधेयायाम् अस्त्यर्थवत् मतुवतू स्याताम्। इक्षुणा निर्वृत्ता इक्षुमती नदी। एव शरावती उडुम्बरावती वीरणावती पुष्करावती। सुवास्त्वादेस्तु सौवास्तवी भागीरथी नदी सुवास्त्वादि प्रागुक्त। नडकुमुदमहिषवेतसेभ्यो डित्। एभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु वतुश्च डित् स्यात् डिति टेर्लोप। नडा अस्मिन् देशे सन्ति नड्वान् कुमुद्वान् महिष्मान् वेतस्वान्। नडशादाड्वल। आभ्या चतुर्षु अर्थेषु वल स्यात्। नडा अस्मिन् देशे सन्ति नड्वल शाड्वल डिति टेर्लोप शष्पवाचिन शादशब्दादेव त्वो न तु कर्दमवाचिनोऽनभिधानात् इति भागवृत्ति। शिखाया वल.। शिखाशब्दात् चतुर्ष्वर्थेषु वल स्यात्। डिन्नानुवर्त्तते शिखा सन्त्यस्मित् देशे शिखावलं नगर मत्वर्थीयो वल सम्बन्धमात्रे इह तु देशे नाम्न्येव। उत्करादेरीयो नडादे. कश्च। उत्करादेश्चतुर्षु अर्थेषु ईय. स्यात् नडादेस्तु ईय. कन् च स्यात्। उत्करेण निर्वृत्तम् उत्करी-

४३८। त्वतौ भावे।

त्वतौ १॥, भावे ७।।

साधुत्वं जडता, याचकत्वं ब्राह्मणीत्वम्।

यम्। उत्कर सङ्कर' पर्ण पिप्पली मूलपिप्पली। अश्मार्कसङ्कलाश्वत्थकुलका-शतपा ऋतु। भस्त्राग्निकितवा शाला विशालीतृक्षीशशर्करा'। खण्डाजिना-ऽनेकतिका सुवर्णचिबुकावपि। पलाश' खदिर श्वाव नार्यीनेरौचकस्तथा। आर्द्रवचेन्द्र इत्याद्य जनकर्म निचाकर। नितान्त इच' कश्चित स्त्रियोर्णचिचुर्को मत। नडरेणु' कपीतेचु विल्ववेतस तच च। काष्ठवेवमपि ज्ञच कुचाया स्त्रीऽत्र सम्मत। नडादि कुचाद्यन्तर्गण ईय कमी न इत्। नडेन निर्वृत्त नडकीयम्। कुचकाया निर्वृत्त कुचकीय कनि स। जनपदे लुप्। देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्व-र्थेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात्। ग्रामसमुदायी जनपद पञ्चालाना जन-पद पञ्चाला: सन्त्यस्मिन् देशे पञ्चाला' कुरव, मत्स्या' अङ्गा: वङ्गा: सुह्मा' पुण्ड्रा इत्यादि। इह कस्मान्न भवति उडुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुम्बरो जनपद. वैदिशो जनपद इति तन्नाम्नीति वर्त्तते न चेत् लुवन्त तन्नामाभिधेय भवति। वरणादेश्च। वरणादेश्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात्। अजनपदार्थोऽयमारम्भ। वरणाया अदूरभवो ग्राम वरणा एव शङ्कीशाल्मल इत्यादिराकृतिगणोऽयम्। शर्क-राया वा णश्च। शर्कराशब्दाच्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा णश्च वा स्यात्। शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पचे ण शार्कर उभयत्यक्तपचे अबाधितत्वात् शार्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराक कशादित्वात् शार्करीय कुमुमादित्वात् शार्क-रिक गर्भादित्वात् शर्करिय काशादित्वात् शार्करिणम् उत्करादित्वात् शार्करीय-मिति उक्तश्चातुरर्थिक इति प्रकीर्णकम् ॥ ४३७ ॥

स्याद्यन्तात् त्वतौ स्याता भावेऽर्थे। भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्त येन धर्मेण अय गौरिति प्रतीति स्यात् स धर्मो गोशब्दस्य भाव इत्यर्थ साध्व्या भाव' साधुत्व जडाया भावो जडता उभयत्र पुवत् स्युक्तेति पुवद्भाव'। पाचिकाया भाव पाचकत्वम् अत्र नीताककोङ इत्यनेन निषेधेऽपि कोङादि. पुवदिति विशेषविधानात् पुवद्भाव। एव षष्ठ्या भाव षष्ठत्व मैथिल्या भावो मैथिलत्वम् इत्यादौ पुवद्भाव स्यादेव। ब्राह्मण्या भावो ब्राह्मणीत्व दत्ताया भावो दत्तात्वम् उभयत्र तत्रेत्वजात्याख्य इत्युक्तेर्न

४३९। लोकोऽघीत् सः ष-स्ति।

लि-इक' ५।, ष घीत् ५।, स ६।, ष १।, ति ७।

अघीत्लोकः सः षः स्यात् तद्धिते ते। यजुष्टम्। घीत्तु गीस्त्वम्।

पुवद्भाव। अत्र त्वान्तस्य क्लीवत्व तान्तस्य च स्त्रीत्वमभिधानात्। अत्र उक्तस्य त्वत इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविहितष्यञादेश्च सामान्यविशेषत्वाभावात् वाध्यबाधक त्वाभावे जडस्य भावो जडत्व जडता। जाड्यम्। एव गुरोर्भाव. गौरव गुरुत्व गुरुता इत्यादि स्यादेव ॥ ४३८ ॥

श्री ग-टी—त्वश्च तश्च तौ भावेऽर्थे प्रत्ययात तौ स्त'। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भाव. स चानेकप्रकार क्वचिदनेकेषु एकाकारबुद्धिजनक यथा गोत्वाश्वत्वादिजाति क्वचित् स्वरूपमात्र यथा चैत्रत्व नभस्त्व क्वचित् सम्बन्धित्व यथा शुक्लस्य पटस्य शुक्लत्व जडता क्वचित् द्रव्यसम्बन्धित्व यथा दण्डित्व विशिष्टत्व क्वचित् कर्म्मसम्बन्धित्व यथा पाचकत्व गन्तृत्वम्। साधुत्वमिति साधोर्भाव इति वाक्य येन कर्म्मणा साधुरयमिति बुद्धिर्जायते तत्कर्म्मसम्बन्धित्वमिह भाव.। जडतेत्यत्र जाड्यगुणसम्बन्धित्व जडाया भाव इति वाक्यम् एवं पाचिकाया भाव पाचकत्व तत्वे जात्याख्याभिन्नत्व पुवद्भाव.। ब्राह्मणीत्वमिति जातिः स्वाङ्गेयोश्च पुवद्भाव. एवं चन्द्रमुखीत्वमित्यादि ॥ ४३८ ॥

लेरिक् लोक् तस्मात् नास्ति घीं यत्र सोऽघः तस्मात्। दीर्घवर्जात् लोक परस्य सस्य ष' स्यात् तकारे परे, तकारस्तु प्रकरणबलात् तद्धित एव। यजुषो भाव, यजुष्टम् एव हविष्ट गिरो भाव गीत्वम् अत्र र्व्यनच्त्वयोति दीर्घे विरामे रेफस्य विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे षत्वप्राप्तौ दीर्घपरत्वान्निषेध। एव पूत्वम्। लोक. किं बभूस्तराम्। तद्धिते तकारे इति किं यजुस्तेन पठितम् ॥ ४३९ ॥

श्री-रा टी—लेरिक् लोक् तस्मात् न घं अघंस्तस्मात् तीति सीत्यन्त दम्' लेरिक. परस्य सस्य यः स्यात् तसञ्ज्ञतकारे परे न तु परस्य यजुष्टमिति यजुषो भाव इति वाक्य घीत् चूस्त लेः किं कुर्य्युस्तरा कुर्य्युस्तमाम् ॥ ४३९ ॥

४४० । चृत् साम्ये ।

चृत् ।१।, साम्ये ७। ।

उपमानार्थे चृत् स्यात्। कृष्ण इव कृष्णवत्।

४४१ । मतुरस्त्यर्थे ।

मतु १।, अस्ति अर्थे ७। ।

श्रीरस्ति यस्यासौ श्रीमान्, विदुष्मान् दोष्मान्।

समस्य भाव साम्य तस्मिन् स्याद्यन्तात् चृत् स्यात् उपमानेऽर्थे चकारोऽव्ययार्थ । कृष्ण इव कृष्णवत् शिवो भाति एव कृष्णमिव शिव मन्ये कृष्णवत् एव सर्वविभक्त्यन्तात् चृत् प्रत्यये कृते विभक्तेर्लुक्। द्रव्यसाम्ये यथा कुवेर इव धनी कुवेरवत् गुणसाम्ये चन्द्र इव शुक्ल चन्द्रवत् गुणहीन अन्धवत् क्रियासाम्ये तपस्विवत् ॥ ४४० ॥

श्री-रा टी—समस्य भाव. साम्यम् उपमानम्। कृष्णवदिति अभिधानात् उपमान क्रियाविशेषणीय तेन पुत्रेण तुल्य स्थूल पुत्रेण तुल्य पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्ये न स्यात्। एव शिवमिव विष्णु पश्यति शिववद्विष्णु पश्यति ब्राह्मणेन तुल्य वर्त्तते ब्राह्मणवत् वर्त्तते ब्राह्मणवत् चत्रियाय ददाति व्याघ्रवन्मार्जारादिभिति देवदत्तवत यज्ञदत्तस्य धन माथुरवत् स्रुघ्ने प्राकारा षौघ्नो क्रियाग्रहण नानुषज्यते। परे तु दौर्षोत्पन्नेभ्य चृत् त्य कुर्वन्ति भाष्यविरोधात् तच्चन्द्रो न मन्यते किन्तु क्यन्तादेव तन्मतमवलम्ब्य ग्रन्थकृत् सूत्रमिति। अर्हे च। अर्हतीत्यर्हे पचाद्यन् तेरर्हेऽर्थे चृत् स्यात्। राजानमर्हति वृत्त राजवत् वृत्त मुनिवत् वृत्तम् अनभिधानात् ब्राह्मणमर्हति वृत्तम् इत्यत्र न स्यात् ॥ ४४० ॥

तदस्यास्तीत्यर्थे स्याद्यन्तान्मतु स्यात् तेन प्रथमान्तादित्यर्थ'। मतोरुकार' त्रिदचोऽत्वेरिति तुणर्थ' स्त्रियामीवर्थश्च। तेन श्रीमान् श्रीमती। विद्वान् अस्ति यस्य विदुष्मान् अत्र मतौ परे वसोर्वकारस्य उकारविधानसामर्थ्यादेव अकागेडत्वेन प्राप्तस्य वतु बाधित्वा मतु स्यात्। ततश्च मतौ परे वकारस्य उकारे नद तसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधात् विरामाभावे सस्ष्वसिति दडोऽप्राप्तौ षत्वम्। एव दोरस्ति अस्य दोष्मान्। मत्वादीना स्थानमाह दुर्गसिंह। भूमनिन्दा प्रशसासु नित्ययोगेऽतिशायने। ससर्गेऽस्ति विवक्षाया मत्वादयो भवन्त्यमी इति। एष्वर्थेषु यदा-

४४२। सोङ्म-झपाद्वतुः।

स अ-उङ्-म् झपात् ५।, वतु १।।

मकारोङोऽवर्णोङो मकारान्तादवर्णान्तात् झपान्ताच्च वतुः स्यादस्त्यर्थे। लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् विद्युत्वान्।

ऽस्तीति विवक्षा क्रियते तदा मत्वादयो भवन्तीत्यर्थ। क्रमेणोदाहरणानि। भूम्नि बहुले गाव सन्त्यस्य गोमान्। निन्दायां पापी। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षा' अतिशायने उदरवती कन्या। संसर्गे दण्डी पान्थ। अत्र न कर्म्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर इति प्राञ्च। तेन शोभना बुद्धिरिति कर्म्मधारये सुबुद्धिमान् जन इति न स्यात्। शोभना बुद्धिर्यस्यासौ सुबुद्धिरिति बहुव्रीहिणैव तदर्थप्रतिपादनात्। ननु वर्जयेत् द्विदलं शूली कुष्ठी मांस क्षयी स्त्रियम्। द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी। अत्र कर्म्मधारयात् कथमिन्निति चेत् सत्यम्। तरुणोज्वरो यस्येति बहुव्रीहिणा ज्वरस्यास्तित्वमात्र प्रतिपाद्यते न तु ज्वरस्यातिशयार्थ प्रतिपादयितु शक्यते तेनात्रातिशयार्थो मत्वर्थीय स्यादेव। एव मत्वर्थीयात् सद्रूपो मत्वर्थीयो न स्यात्। यथा धनमस्यास्तीति धनवान् पुनर्धनवानस्यास्तीत्यर्थे झभान्तादपि वतुर्न स्यात्। असद्रूपत्व स्यादेव यथाज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिन. सन्त्यस्य इत्यर्थे ज्ञानिमान् राजा इति॥ ४४१॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा अस्त्यर्थस्तस्मिन् अस्त्यर्थो विद्यमानसम्बन्ध' प्रग्रान्तादस्यास्मिन्नेत्यर्थे मतु स्यात् य. प्रग्रान्तनिर्दिष्ट सोऽस्ति चेद्भवति। श्रीमानिति उदित्त्वादत्वसोऽधीरिति घं. त्रिद च इति नुण् श्रीरस्यास्मिन्निति वाक्येऽपि श्रीमान् विदुष्मानिति वसोर्वस्योत्वात् नद तसौत्वस्यर्थ इति दान्तत्वनिषेधात् क्लिादिति ष। एव दोष्मानिति। यवादेश्च। यवादेरस्त्यर्थे मतु स्यात्। यवोऽस्यास्मिन् वास्ति यवमान् एव तिमिमान्। यव क्मिमि' क्रमि भूमिर्द्राक्षा क्रुञ्चा हरित् गरुत्। ऊर्म्मि चामि ककुद्रश्मिद्रुम द्रूम धुरन्धरा। कान्तोत्तु वसुसानूनि भानुसिद्ध्यशुविन्दवः। वस्तु चारु हनु प्रोक्ता शेष शिष्टप्रयोगत। इह यवद्राक्षा क्रुञ्चाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि क्रमि भूमि ऊर्म्मि चामि रश्मि द्रुमेभ्यो मुडत्वात् हरित्

गरुत् ककुद्मी झपान्तत्वात् इतरेभ्योऽसञ्ज्ञात्वात् प्राप्तो वतुर्बाध्यते दिश्वान् गोधुग्वादित्यादि स्थानिवत्त्वान्न वतु ॥ ४४१ ॥

मश्च अश्च मौ, मौ उङौ ययोस्तौ मोङौ, मोङौ च मश्च अश्च झपश्चेति तस्मात्। लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मीवान् एव यशस्वान् भास्वान् इत्युभयत्र दान्तत्वनिषेधात् सस्य न विसर्गः। एव विद्युत्वान् इत्यत्र तकारस्य न दः। अत्र कुमुद्वेतसानामल्लोपो वतौ नडस्य तु वतु वत्वयोरिति मनीपादित्वात् कुमुदानि सन्त्यस्य कुमुद्वान्। एवं महिष्मान् नड्वान् नड्वल। अत्र रज आदित्वादिलः एव वतौ राज्ञः प्रशंसायां न लोपाभावो निपात्य। शोभनो राजा अस्त्यस्य राजन्वान् देश अन्यत्र राजवानिति ॥ ४४२ ॥

श्री-रा-टी—म च अश्च म मसुङ् मोङ् च म च अश्च झपश्च तत्तस्मात् झपप्रत्याहार। लक्ष्मीवान् इति लक्ष्मीरस्ति अस्याम्मिन् वा इति वाक्यम्। पूर्ववत् र्घ, नुण् स्यान्तर्लुप् च। अवर्णोङमुदाहरति यशस्वान् भास्वान् इति मान्तमुदाहरति किं वान् इति अवर्णमुदाहरति ज्ञानवान् अज्ञावानिति झपान्तमुदाहरति विद्युत्वान् इति तान्तत्वान्न दम्। मतोरपवादः। सञ्ज्ञायाञ्च। सर्वस्मात् ले सञ्ज्ञायां विषयेऽस्त्यर्थे वतुः स्यात् अहिरस्त्यस्या अस्या वा अहीवती कपीवती अनीवती अग्निक्षीवान् ग्रामः। नाम्नस्त्वर्थे चोर्घ इति र्घः। चक्राष्ठिकक्षासनाना चक्राऽष्टीकक्ष्यसन्द्यो वतौ। एषामेते आदेशा स्यु सञ्ज्ञाया वतौ। चक्रमस्त्यस्याम्मिन् वा चक्रीवान् असञ्ज्ञाया चक्रवान् अस्थ्यस्त्यस्याम्मिन् वा अष्टीवान् अन्यत्रास्थिमान कक्षाऽस्त्यस्याम्मिन् वा कक्षीवान् ऋषिभेद. अन्यत्र कक्षावान्। आसनमस्त्यस्याम्मिन् वा असन्दीवान् ग्राम अन्यत्र आसनवान्। उदकस्योदन् नृर्युदध्यो। उदकशब्दस्य उदन्नादेश स्यात् अनयोरर्थयोर्वतौ। उदकमस्त्यस्याम्मिन् वा उदन्वान् ऋषिः समुद्रश्च उदकम् आधीयते यस्मिन् स उदधिर्घटादिरपि तेन उदन्वान् घट उदन्वन् मेघ उदकवान् घट इत्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षणात्। प्राण्यङ्गक्षुद्रजन्तुरोगादादन्ताद्वा। प्राण्यङ्गवाचकात् क्षुद्रजन्तुवाचकात् रोगवाचकाच्चाकारान्तात वतुर्वा स्यात् अस्त्यर्थे। चूडास्त्यस्याम्मिन् वा चूडावान् पक्षे चूडादित्वात् ल. चूडाल: कर्णिकाल शिखाशब्दात्तु इना लो बाध्यते शिखावान् शिखी यूकास्त्यस्याम्मिन् वा यूकावान् यूकाल। विवर्चिकावान् विवर्चिकाल मूर्च्छावान् मूर्च्छाल। एभ्य किं शिक्षावान् आदन्तादिति किं हस्तवान् सङ्कुलवान् ज्वरवान्। चूडादिपाठात् विकल्पे सिद्धे वा ग्रहण नियमार्थं तेन वलभावपक्षे ल एव ॥ ४४२ ॥

४४३। स्रङ्मेधास्मायात् विन् वा।

स्रज् मेधा—अस् मायात् ५।, विन् ।१।, वा ।१।।

स्रग्वी मेधावी तेजस्वी मायावी। पक्षे स्रग्वान् इत्यादि।

४४४। नैकाजादिन् वा।

नैकाजात् ५।, इन् ।१।, वा ।१।।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्त्यर्थे। ज्ञानी शिखी।

स्रज च मेधा च अस् च माया चेति तस्मात्। एभ्यो विन् स्याद्वास्त्यर्थे। स्रक् अस्त्यस्य स्रग्वी अत दान्तत्वनिषेधाभावाद्विरामे चुडिति कुडादि॥ ४४३॥

गोरा-टी—स्रक् च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात्। एभ्योऽस्त्यर्थे विन् वा स्यात्। स्रग्वीति स्तनपूषेति घः नोलुप्फ़िधाविति न लुप्। एवं मेधावी मेधावान् तेजस्वीति असन्तत्वाद्विन् एव पयस्वीति ज्यौत्स्नादित्वात्तापस पक्षे तपस्वान्। एव मायावी मायावान्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आमयावी आमयावान् नाम्नास्त्यर्थेऽचीर्घ. इति आमयीति। ऊर्जोऽसश्च साहङ्कारे। ऊर्जशब्दात् विन् स्यात् तस्मिन्नसंश्च साहङ्कारे। ऊर्क् अस्त्यस्यास्मिन् वा ऊर्जस्वी साहङ्कार अन्यत्र ऊर्ज्वान्॥ ४४३॥

न एको नेकः नेकोऽच् यस्य स नेकाच् नैकाचासौ अश्चेति नैकाज तस्मात्। ज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी एव शिखी। एव माला अस्यास्तीति माली तत स्वार्थे कप्रत्यये मालिक एव दण्डिक इत्यादि। वाशब्दोऽत्र मत्वादीना विषयव्यवस्थापक । तेनेश विद्रवीमि। यवादिरस्त्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव। यथा यवमान इत्यादि। ते च यवो द्राक्षा ककुत्क्रुञ्चा गरुत् भूमि क्रिमि क्रमि। हरिदुर्मि दश-भ्यस्तु वतु नेच्छन्ति पण्डिता इति। चुद्रागोत्राभ्यामपीति कातन्त्रा.। द्रुमकर्णवधेभ्योऽपीति कौमारा। एव पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इन्नेव। पञ्चाना पूरण पञ्चमी दिवसो मासो वत्सरो वा सोऽस्यास्तीति पञ्चमी पुत्रः। वयस्तु मतपरमायु । परमायुस्तु प्राणधारणकालः। तेन पञ्चमवान् हव। तथा अस्वाङ्गात् प्राणिस्थद्वन्द्वात् निन्दितरोगाच्च। कटकवलयी हारकुण्डली कुष्ठी। अस्वाङ्गात् किं स्तनकेशवती। प्राणिस्थात् किं धवखदिरवान् देश.। द्वन्द्वात् किं हारवान्। निन्दितरोगात् किं

ज्वरवान्। सर्वपूर्वात्। सर्ववीजी सर्वकेशी। धर्मशीलवर्णान्तात्। विप्रस्य धर्मो विप्रधर्मः सोऽस्यास्तीति विप्रधर्मी पण्डितशीली ब्रह्मवर्णी तदन्तात् किं धर्मवान्। वर्णात् सञ्ज्ञायाम्। वर्णी ब्रह्मचारी। अन्यत्र वर्णवान्। हस्तदन्तकरान्नाम्नि। हस्ती दन्ती करी गजः। नाम्नि किं हस्तवान् योधः। व्रीह्यादेः। व्रीहिरस्यास्तीति व्रीही कर्षक एव शाली। रूढदेशे पुष्करादेः। पुष्करिणी। पुष्करादिस्तु। पुष्कर उत्पल नड विस तमाल कपित्थ कुमुद मृणाल कर्दम शालूक करीष हिरण्यादि। रूढदेशे किं पुष्करवान् हस्ती। मनन्तमान्ताभ्यां नाम्नि। दामिनी सोमिनी। नाम्नि किं दामवान् सोमवान् मकारोऽवादन्तः। एवं सुखी दुःखी अलीकी च करुणी कृपणी हली। कृपी कुक्षी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते। अथ निपात्याः। पार्णिधमनिभ्यामीनो वास्त्यर्थे। पार्ष्णीनः पार्णिमान् धमनीनः धमनिमान्। शाकसमूहो महाशाको वा शाकी पलालसमूहो महापलालो वा पलाली। तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्योघमहत्त्वयोरिति रत्नाकरः। कद्रूशाकी पलाशीभ्योऽस्त्यर्थे न तासां ह्रस्वश्च। कद्रुणः शाकिनः पलाशिनः। कद्रुर्नागमाता गोधा वा। लक्ष्मीशब्दादस्त्यर्थे वा डनः। लक्ष्मण डित्वात् टिलोपः। पक्षे लक्ष्मीवान्। मलादीमसो वा। मलीमसः। पक्षे फलादित्वादिने मलिनः। पक्षे मलवान् इति। आमयादाविन्। आमयावी॥ ४४४॥

श्रीरा-टी—नासेरकाच् यस्य नैकाच् नैकाचासावश्चेति नैकाजस्तस्मात् ज्ञानीति यद्योर्लोप इत्यकारलोपः। अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति। शिखादिर्यथा। शिखा वीणा घृणा सञ्ज्ञा पताका वडवाष्टका। मनीषा मेखला दंष्ट्रा शाखा केका गदा यवा। वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगतः। पक्षे शिखावान् वीणावानित्यादि। नैकाजतोऽसुखादेरिकः। सुखादिवर्जितादनेकाचोऽकारान्तादिकः स्याद्वा। ज्ञानमस्त्यस्याज्ञिन् वा ज्ञानिकः दण्डिकः पक्षे ज्ञानी ज्ञानवान्। असुखादेरिति किम्। सुखी सुखवान्। सुखादिर्यथा। सुख दुःख हलानीक क्षक्रवान व्रतोद्यमाः। मानोत्साहालकोद्दाम मुकुल स्तवकं फलम्। परिणाहनयारोहाऽवरोह निचुला अपि। व्यायाम वर्मकर्माणि व्रत प्रतिप कर्म च। कचा प्रणयसोढाऽस्त्रोपयाम करुणापि। कृपणेन सह प्रोक्ता परे शिष्टप्रयोगतः। धर्मशीलवर्णान्तादिन्। धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्चास्त्यर्थे इन् स्यात्। द्विजधर्मी भिक्षुशीली विप्रवर्णी। अन्तादिति धर्मवान् शीलवान्। करदन्तहस्तादिभ्यः। एभ्यो गजे वाच्येऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान्। मालाया चेपे। मालाशब्दात् चेपे गम्यमानेऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च। पूरणान्तात् वयसि। पूरणत्यान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। पञ्चमी मासो वर्षोऽस्य पञ्चमी उष्ट्र' दशमी वृड अन्यत्र पञ्चमवान्। वर्णात् ब्रह्मचारिणि। वर्णशब्दात् ब्रह्मचारिण्यर्थे इन् स्यात्। वर्णी ब्रह्मचारी अन्यत्र वर्णवान्। अर्थतदन्तादाकाङ्क्षिणि। अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्ताचाकाङ्क्षिण्यर्थे इन् स्यात् अस्त्यर्थे। अर्थी याचक. धान्येनार्थ धान्यार्थ सोऽस्यास्ति धान्यार्थी यवार्थी अन्यत्रार्थवान्। मन्मान्ता-न्नाम्नि। मनन्तात् मान्ताच सञ्ज्ञायामिन् स्यात् अस्त्यर्थे। प्रथिमिनी दामिनी मान्ता-त्सोमिनी यामिनी स्वभावात् स्त्रीत्वम्। पुष्करादेर्देशे। पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्त्यर्थ इन् स्यात्। पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उत्पलिनी। पुष्करोत्पल शालूक शिरीष पद्मकर्दमाः। तमाल नलकार्म्बील तरङ्गकुसुमानि च। यवस कैरव चापि प्रोक्तान्यत्र चतुर्दश। स्वभावादस्यापि स्त्रीत्वम् अन्यत्र पुष्करवान्। प्राणिस्थादतोऽस्वाङ्गाचर्मे। प्राणिनि तिष्ठतोति प्राणिष्ठस्तस्मादकारान्तात् साङ्ग-वर्जितात् चर्मे इन् स्यात् अस्त्यर्थे। कटकवलयिनी शङ्खनूपुरिणी स्वाङ्गात्तु स्तनकेश-वती अत इत्येव चित्रकमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती। रोगगर्ह्याच। रोगवाचकात् निन्दावाचकाच प्राणिस्थाददन्तादस्त्यर्थे इन् स्यात्। कुष्ठी किलासी शूली गर्ह्यात् ककुदावर्त्ती हय प्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान् पुष्पवान्। अत इति किं मूर्च्छावान्। सर्वपूर्वाल्लेर्बाह्वरुपूर्वात्तु बल.। सर्वशब्द-पूर्वाल्लेरत इन् स्यात् अस्त्यर्थे बलात्तु बाह्वरुपूर्वात्। सवधनी वार्धुषिक. सर्वकेशी नट बाहुबली ऊरुबली सर्वबलीति पूर्वेण। नावादेरिकौ वा। नावादेरस्त्यर्थे इक स्याद्वा। नौरस्ति यस्यासौ नाविक। नौ कुमारी सभा माया यवखदा करणेन ह्रि। पक्षे नौमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादित्वात् मायी मायावाश्च। व्रीह्येतौ। व्रीहिशब्दादस्त्यर्थे इन्निकौ स्याताम्। व्रीहिरस्ति यस्यासौ व्रीही व्रीहिक यर्योर्लोप इति इकारलोप पक्षे व्रीहिमान्। शिरस. शीर्षं च वतौ। शिर शब्दादस्त्यर्थे इन्निकौ स्याता तयो शीर्षादेशश्च वतौ च। शिरोऽस्यास्ति शीर्षी शीर्षिक पक्षे वतौ शीर्षवान्। स्वाङ्गात् ह्वौ। स्वाङ्गवाचकात् ह्वौ वर्त्तमानादस्त्यर्थे तौ स्याताम्। कर्णी कर्णिक पक्षे कर्णवान् फलादि-त्वात् कर्णिन। न शत्यर्थे। शत्रा अर्थे तौ न स्याताम्। दण्डोऽस्त्यस्मिन्नित्यर्थे दण्ड-वान् दण्डोऽस्त्यस्यासौ दण्डी दण्डिक. दण्डवाश्च। अकार्य्यादित्वत.। कार्य्यादि-

४४५ । शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

श क भ्या ५॥, य—भा १॥ ।

शयः शयुः शन्तः शन्तुः शन्तिः शंवः शम्भः ।

४४६ । गो तृण मेधा दन्त काण्ड द्यु बल बलि पर्व चूड़ा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश रजः फलोर्णा शृङ्ग निद्राऽर्शो वातादेर्मिन् सेरो-रेग्मोलिभ तलेल श न ण रववलेनयारकाल्व-किन् वा ।

गो वातादे. ५., मिन्-किन् ।१।, वा ।१। ।

एभ्य एते क्रमात् स्युरस्त्यर्थे वा । गोमी ।

वर्जितात् क्षदन्तात् तौ न स्याताम् । पाचकवान् कारकवान् स्नेहवान् कुम्भकार-वान् ईश्वरवान् हिंस्रवान् । यक्तोऽनयण् वरौ वस्त्रा धान्यद्रव्यादय स्मृता । यथा धान्यवान् द्रव्यवान् पुण्यवान् माल्यवान् सत्यवान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्या । कार्यादेस्तु कार्यी कार्यिक कार्यवान् । कार्यादिव गृहस्थान पीतभोगादयो मता । जातेरतण्डुलादे । जातिवाचकात् तण्डुलादि-वर्जितात्तौ न स्याताम् । व्याघ्रवान् गजवान् अश्ववान् इत्यादि । तण्डुलादेस्तु तण्डुली तण्डुलिक तण्डुलवान् । कपटी कपटिक कपटवान् इत्यादि । यदुक्तम् । एकाचरात् क्षती जाते सप्तम्याश्च न तौ स्मृताविति ॥ ४४४ ॥

शम् कम् इति मान्ताव्ययाभ्याम् एते सप्तप्रत्यया स्युरस्त्यर्थे । शम् अस्त्यस्य शय अत्र टिलोपाभाववीज व्यटिलोप इत्यत्र इत्यम् । एवं नद तसावित्यत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दान्तत्वनिषेधाभावे मस्यानुस्वार । एवं शयु-रित्यादि ॥ ४४५ ॥

श्रीरा टी—शञ्च कञ्च तौ ताभ्याम् । यञ्च युञ्च तञ्च तुञ्च वञ्च भञ्च ते । शय इति शमष्टेर्लोपाभाव. युसमभिव्याहृतये ॥ ४४५ ॥

उदाहरणे बोध्यम् ॥ ४४६ ॥

४४७ । नाम्न्यस्त्यर्थेऽचो घं ।

नाम्नि ७।, अस्त्यर्थे ७।, अच ६।, घं १। ।

स्वामी, तृणसः, मेधिरः, रथिरः दन्तुरः, काण्डीरः, अण्डीरः, द्युमः द्रुमः वलूलः, वातूलः बलिभः तुन्दिभः पर्वतः, मरुत्तः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः, लोमशः, रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, श्राद्धः, मधुरः, कुञ्जरः, केशवः मानवः, रजस्वला, कृषीवलः, फलिनः, बर्हिणः, ऊर्णायुः, अहंयु, शृङ्गारकः वृन्दारकः, निद्रालुः, दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी, अतिसारकी ।

श्रीरा टी—गौश्च तृणञ्च मेधा च दन्तश्च काण्डश्च द्युश्च वलश्च बलिश्च पर्व च चूडा च फेनश्च लोम च प्रज्ञा च मधु च केशश्च रजश्च फलञ्च ऊर्णा च शृङ्गञ्च निद्रा च अर्शश्च वातश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिश्च सश्च इरश्च उरश्च ईरश्च मश्च ऊलश्च इभश्च तश्च लश्च इलश्च शश्च नश्च णश्च रश्च वश्च वलश्च इनश्च युश्च आरकश्च आलुश्च अश्च किश्च तत् । गोमीति इनपुषेति घं पूज्य इत्यर्थ । यद्यपि सामान्ये-नोक्त तथाप्यभिधानात् अर्थविशेषे ज्ञातव्यः । तेन गोस्वयोः पूज्येश्वरयोरभिधान पक्षे गोमान् ॥ ४४६ ॥

अचो दीर्घं स्यादस्त्यर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये । स्वोऽस्यास्तीति स्वामी ईश्वर । गवादित्वान्मिनि अनेन दीर्घं । असञ्ज्ञाया स्वशब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति एवम् अष्ठीवान् । शरादेर्नाम्नि वतौ दीर्घं शरावती । शरादिस्तु । शर वंश पद्म धूम अहि कपि मणि मुनि चन्द्र इत्यादि । अत्र येभ्यो वतुर्न सम्भवति तेभ्योऽपि नाम्नि वतु स्यात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात् । नाम्नि किं शरवान् ग्राम । अजिर खदिर खपुर पुलिन मलय कारण्डव चक्रवाक वर्जंवह्वचो वतौ नाम्नि दीर्घं । उडुम्बरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् ग्राम । तृणादेः स. दन्त्य । तृणस । तृणादिस्तु । तृण पर्णं नड वर्णं स्वर्णं दल वल जल । ८ । मेधादेरिर । मेधिर रथिर इत्यादौ ययोर्लोप इति इवर्णावर्णयोर्लोप । दन्तादेरुर । दन्तुरः इति पाददन्तेत्यत्र पादशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नददादेश । काण्डादेरीरः

गौर' काण्डीर अरुडीर'। द्यु आदेर्म। द्युम द्रुम। वलादेरूल' दीर्घो। वलूल'। वलादिस्तु। वल वात ललाट दन्त गल। वल्यादेरिभ। वलिभ। वल्यादिस्तु। वलि तुन्दि वटि। ३। पर्वादेस्त। पर्वत मरुत्त। चूडादेर्ल। चूडाल। चूडादिस्तु। चूडा सिध्मन् गडु नाभि वीज प्रज्ञा निष्पाव पांशु हनु करद मणि सक्थि लक्ष्मी मांस स्नेह जटा वत्स पक्ष श्याम उदश्वित पुष्प पिङ्ग पक्ष्मन् पृथु मञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत्र पर्ण मृदु कृष्ण पेश फेन श्लेष्मन्। ३७। फेनादेरिल। फेनिल। फेनादिस्तु। फेन पिच्छा ध्रुवका ध्रुवका प्रज्ञा पूर्णा कल पादक व्रीहि पार्ष्णि धमनि। ११। लोमादेः श तालव्य। लोमश। लोमादिस्तु। लोम रोम रुरु बभ्रु हरि तरु कपि स्वर्ण कर्क। १०। पामादेर्न। पामन। पामादिस्तु। पाम श्याम श्लेष्म दद्रु कृमि वलि वाम अङ्ग। ८। प्रज्ञादेर। णिल्लात् हृद्रौ प्राज्ञ। प्रज्ञादिस्तु। प्रज्ञा श्रद्धा अर्चा वृत्ति शर्करा सिकता ज्योत्स्ना। ७। शर्करादिभ्य स्त्रियामीप् वक्तव्य। मध्वादेर। मधुर। मध्वादिस्तु। मधु कुञ्ज शुषि उष पुष्प मुख नख पांशु पाण्डु बन्धु खलता सिन्धु कच्छु। कच्छाकस। कच्छुर। केशादेर्व योऽश्व। केशादिस्तु। केश मणि हिरण्य कुमार विल विषु राजी इष्टका गाण्डी अजकः। १०। रज आदेर्वल। रजखला। रज आदिस्तु। रजस् कृषि दन्त पुत्र भ्रातृ उत्साह शिखा परिषत् पर्षत्। ९। कृषीवल दन्तावल इत्युभयत्र नाम्न्यस्त्यर्थे दीर्घ। फलादेरिन। फलिन। फलादिस्तु। फल वर्ह शृङ्ग मल। ४। ऊर्णादेर्युः। ऊर्णायु। ऊर्णादिस्तु। ऊर्णा अहम् शुभम्। ७। अहंयु शुभंयु इत्युभयत्र युवर्जनादव्यटेर्लोप। शृङ्गादेरारक। शृङ्गारक एष वृन्दारक। निद्रादेरालु। निद्रालु। निद्रादिस्तु। निद्रा दया तन्द्रा श्रद्धा कृपा हृदय। ६। अर्श आदेर। अर्शस। अर्श आदिस्तु। अर्शस् वैजयन्ती उरस् उदर चतुर पलित जटा घाटा अभ्र इत्यादि। वातादे किन्। वातकी। वातादिस्तु। वात अतिसार प्रतिसार। ७। अत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सर्वेभ्य शालिन् वा स्यादस्त्यर्थे। श्रीशाली धनशाली तेजःशाली गीशाली इत्यादि ॥ ४४७ ॥

श्रीरा-टी—मत्वायाम् अस्त्यर्थे त्वे परेऽचोर्ष स्यात्। प्रायिक च तत्। स्वामीश्वर पक्षे स्ववान। गोस्वी गवादौ। तृणादे स। तृणस तृणादिश्चातुरर्थिके उक्त पक्षे तृणवान्। मेधादेरिर मेधिर इति मेधास्ति यस्य यस्मिन् वा आदिशब्दात रथिर रथिक रथवान्। दन्तादुर। आदिशब्दोऽत्र न प्रयुज्यते

प्रयोजनाभावात् दन्तुर इति उन्नतेऽभिधानात्। अन्यत्र दन्तवान्। काण्डादेरीर : काण्डीर इति पक्षे काण्डिक काण्डवान् आदिशब्दादण्डीर पक्षे अण्डवान्। द्यु आदेर्म द्युशब्द दिवसवाचक द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्रुम इति द्रुशब्द वृक्षावयववाचक. पक्षे द्रुमान्। बलादेरुल। बलूल इति पक्षे बल ान् बलवातौ गलदण्डौ ललाट पञ्चमी मत। बल्यादेरिभ बलिभ इति यस्य लोप इतीकार-लोप। पक्षे बलिमान्। बलितुण्डिवलजस्तथ.। पर्वादेस्त। पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्मरुत् नद तसाविति नदम्। चूडादेर्ल चूडाल इति पक्षे चूडी चूडावान्। चूडा मणी मास गडुश्च नाभि प्रज्ञा कपि पाशुपटू च कर्ण। सिध्मा च निष्पाव स्टूढ कृष्ण स्नेहश्च पेष पृषुपत पर्ण। बीजश्यामोदक कर्तु बत्र फेनश्च सक्थि च। जङ्घा पर्शुर्हनु सूक्ष्म श्रीशते पटुमञ्जर। घाटाकाल जटाक्षेपे बल-वत्यस एव हि। चूडादौ कथितास्त्वेते वत्सल स्नेहवत्यपि। अथ प्राण्यङ्गमावन्त तथा काक क्षुद्रजन्तव। घाटा अस्ति अस्यास्मिन् वा घाटाल फेनादित्वात् घाटिल एव कालन कालनिन अस्याचन्द्रादिभिर्नोच्यते। जटाल. जटिल क्षेपे अन्यत्र घाटा-वान् कालवान् जटावान् बलवति असल अन्यत्वासवान् दुर्बल स्नेहवति स्नेहल अन्यत्र स्नेहवती गौ। प्राण्यङ्गावन्त्वात् कर्णिकाल कर्णिकावान् गज। शिखाया प्राण्यङ्गत्वेऽपि अनभिधानान्नेह शिखीति पूर्वेणैव प्राणिग्रहण कि शिखावान् शिखा वेदस्याङ्ग न तु प्राणिन.। रुगावन्त्वात् मूर्च्छाल विचर्चिकाल.। क्षुद्रजन्त्वावन्त-त्वात् यूकाल. मक्षिकाल इत्यादि। आवन्तादिति कि हस्तवान् ज्वरवान् मशक वानित्यादि। फेनादेरिल। फेनिल इति। फेन कर्णादिक प्रज्ञा ध्रुवका ध्रुवका कला। पिच्छिण्ड यवपिच्छाश्च कोकव्रीहि गुहाग्रहा। जङ्घा पादोदक पङ्क कर्ण तुण्ड शटा वसा.। शर्करा सिकतादिश्च क्षेपे काल घटा जटा। पार्ष्णिश्च धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्त्तिता। कैश्चित् गुहाग्रहशब्दौ न पठ्यते। पार्ष्णि-धमनिभ्यामीनी वा। आभ्यामीनी वा स्यात् अस्त्यर्थे। पार्ष्णीन पार्ष्णिन पक्ष पार्ष्णिवान् धमनीन धमनिन. पक्षे धमनिवान्। लोमादे. श। लोमश इति। लोम रोम तरुमान वरुवर्कौ कपिर्हवि। बहुवन्स दशोद्दिष्टा लोमादौ ग्रन्थकी-विदे। पामादेर्न। पामन इति पाम अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति वाक्यम्। पाम श्लेष्मा कृमिर्दद्रुर्वलिश्च वामसामनी। अङ्ग तु स्यात् प्रशसाया निलिसो ज्योतिषो हि लुक्। कद्रुशाकी पलाशीना स्त्री नेलक्षुरास्तुडस्तथा। विश्वश्च दक्षतेर्लुक् च गणसूत्रप्रमाणत। अङ्गनेति प्रशसाया स्वभावात् स्त्रीलम् अन्यत्राङ्गवती नेपरे

ज्योतिष इणो लुक् ज्योत्स्ना इन्दुद्युतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिष्मती कद्रूर्नागजननी गृहगोधा च कद्रुण शाकी शाकसमूहे स्यात् महत्शाके वा शाकमस्यास्मिन् वा शाकिन पलाशी महत्पलाशे पलाशसमूहे वा पलाशिन तथाणा स लक्ष्मण्ड लक्ष्मण विषु अञ्चते क्विप् विष्वगस्त्यस्मिन् वा विषुण अञ्चतेर्लुक् । प्रज्ञादेर्ण । प्राज्ञ इति । प्रज्ञा श्रद्धा च भल्लूकौ मालुकभलुकावपि । भल्लूकश्च यवश्चापि रोहिणो मरुदित्यपि । काण्डोल वकवत्यर्चा लाङ्गूलवयसावपि । मध्वादेर । मधुर इति । मधु माधुर्यमस्त्यस्मिन् वा मधुरो रस शब्दशक्तिस्वभावात् विवक्षितार्थ एव त्य द्रव्याभिधानन्तु तद्योगात् मधुरो गुड यथा शुक्लादिगुणयोगात् शुक्ल पट इत्यादि। मधुपक्षमुख' पांशु रूष पाण्डु नखं शुषि । वल्गुरव्यय मज्ञाया खकुञ्जनगसिन्धव । खस्तु कच्छ्वा शिखायाश्च तमसस्तु तिमिस्तमि । खरो गर्दभ' कुञ्जरो हस्ती नगरो जनपद सिन्धुरोदेश कच्छुरस्त्यस्मिन् वा कच्छुर रे स्व' अन्यत्र कच्छमान् एव शिखा अस्यास्ति शिखर तमोऽस्यास्ति तिमिर तमिस्र पक्षे तमस्वितमस्वत् । केशादेर्व केशव इति । केशोऽष्टकामानहिरण्यराजी कुमार विश्वाश्च विधुर्विषव्यम् । अर्ण सलुग्वेजकाजगवौ तु नाम्न्येव गाण्डी च परे प्रयोगात् । अर्णोऽस्यास्त्यस्मिन् वा अर्णव: सकारलुक् रूढिशब्दात् अत्रान्यत्वस्य निवृत्ति अजो विष्णु को ब्रह्मा ताव-स्मिन् विद्येते अजक धनु अथवा अजो मुख्योऽस्य मुख्ये क सोऽस्त्यस्मिन् वा अजकव परेकदेशिनस्तु अजकावमित्याहु' । अज गच्छति अजग सोऽस्त्यस्या-स्मिन् वा अजगवमिति चान्द्रा । गाण्डी ग्रन्थि सोऽस्त्यस्मिन् वा गाण्डीव अर्जुन धनु । रज आदेर्वल. । रजस्वलेति स्त्रीधर्मिण्यभिधानम् । नाम्नि रज शिखा-दन्त परिषत् कृषिर्वात्वति. । भावोत्सङ्गोत्साहपुत्राश्चलार' सुरनाम्नि । शिखा-वलो मयूर दन्तावलो हस्ती परिषद्वलो राजा अप्रतिसदेति य. । मूले कृषो वल-इति नास्तीति र्ष भ्रातीवल शौण्डिक. षट् सञ्ज्ञायाम् असञ्ज्ञायान्तु भ्रातृवल । उत्सङ्गवल' उत्साहवल । ऊर्जोऽसहनवलेऽहङ्कारे । न इस् ऊर्जस्वल साहङ्कार । फलादेरिन फलिन इति । फल वर्ह पर्णो गर्भो मल शृङ्गञ्च कथ्यते । मलादीमसो वा । मलशब्दादीमस स्याद्वा अस्त्यर्थे । मलीमस. मलीन. मलवान् बर्हिण इति घूर्ण इति ण पक्षे वर्होत्यादि । ऊर्णादेर्यु. । ऊर्णायुरिति ऊर्णा मेषलोम अयुक्ताविति नाकारलोप । ऊर्णा शुभमहत्त्वय' । शुभम् अहं शब्दौ शुभाहङ्कारयो-र्वर्तेते स्वादिपाठात् व्यौ । निद्रादेरालु । निद्रालुरिति । निद्रा तन्द्रा दया लज्जा कृपा हृदयमेव च । अर्श आदेर. अर्शस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

प्यासौ वैजयन्त अर्श आदिराकृतिगण । वातादेः किन्। वातकी। वातातिसारपिशाचा इति वय । शृङ्गादेरारक । शृङ्गारक इति पक्षे शृङ्गी शृङ्गिक शृङ्गिण शृङ्गवान् वृन्दारक पक्षे वृन्दी वृन्दवान्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । हिमादेर्य । हिमादेरस्त्यर्थे य स्यात्। हिम्य हिमवान् पर्वत । हिम गुर्णो आह्वयश्च सङ्गश्च सहस्रप । रूपादाहतप्रशंसायाम्। रूपादस्त्यर्थे य स्यात्। निघातिकायास्ताडनादिना निष्पादितं यत् पुरुषाकृतिरूप तदाहतपदेनोच्यते। उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्य दीनार दक्षिणदेशे आहत प्रसिद्ध रूपमस्ति यस्यासौ रूप्यो दीनार प्रशस्तरूपमस्यासौ रूप्यो गौ । हिमादेतु । वेत्येव हिममस्ति यस्यासौ हिमेनु पक्षे हिम्य' हिमवान्। नित्य णिको नैकद्रव्याद्गवेकपूर्वन्निष्कपूर्वात् तु शतसहस्रात्। एकद्रव्यवर्जाद्गोपूर्वात् एकपूर्वाच्चास्त्यर्थे णिको नित्य स्यात् निष्कपूर्वाच्छतात् सहस्राच्च। गौशतिक गौशतिक गौसहस्रिक एकशतिक एकसाहस्रिक । सख्या सख्यादीति परपदस्य वृद्धि नैष्कशतिक नैष्कसहस्रिक । एकद्रव्यात तु एकद्रव्य हिमादिराकृतिगणत्वाद् य पक्षे एकद्रव्यवान्। कथमेकादशोति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्थया नदादि। नित्यग्रहणादन्यस्यान्यस्य निवृत्ति । ज्योत्स्नादे ण । वेत्यनुवर्त्तते मण्डूकगत्या ज्योत्स्नास्ति यस्यासौ ज्योत्स्न ज्योत्स्नावान स्त्रिया ज्योत्स्नी ज्योत्स्नावती। ज्योत्स्ना तमी विसर्नेच्च तप शिखा विपादिका। सुवा सहस कुतप सिकता शर्करा सिधु। कुण्डलञ्च समाख्याता द्वादशैते मनीषिभि । शर्करासिकताभ्या लुक् वा देशे। आभ्यामस्त्यर्थविहिताना लुक् स्यात् वा देशे। शर्करा सिकता देश पक्षे शर्करिल सिकतिलः इति शार्कर शर्करावान् सैकत. सिकतावान्। सूक्तसाम्नोरीयः। लेरस्त्यर्थे सूक्ते सामनि चाभिधेये ईय स्यात्। अच्छावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् सूक्ते अच्छावाकीय सूक्त यज्ञोऽस्ति यस्मिन् सामनि यज्ञीय साम। अध्यायानुवाकयोर्लुक् वा। अनयोरर्थयोरभिधेययोरस्त्यर्थे ईय स्यात् वा लुक् च। गर्दभशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्त्ततेऽनुवाके वा गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्त्तते गर्दभाण्डीयोऽध्याय गर्दभाण्ड अनुवाकश्च एव दीर्घजीवितीय दीर्घजीवित पलितस्तम्भीय पलितस्तम्भ इत्यादि। विमुक्तादे ण । विमुक्तादेरस्त्यर्थे ण स्यात् अध्यायानुवाकयोरर्थयो । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्याये वर्त्तते अनुवाके वा वैमुक्त अध्याय अनुवाकश्च। विमुक्तो वसुमान् पृषा दाशार्ह परिश्रावक । देवासुरा दशार्णश्च चर्यवानपि वृत्रहा। सुवर्णोपसदौ सोम. पतत्नीलोर्वशी वय,। असिहत्यौ द्रविदान सन्दाविण च वर्ह-

४४८। वाग्मिवाचाटवाचालाः।

वाग्मि—वाचाला १॥।

वाचोस्त्यऽर्थे एते निपात्यन्ते।

४४९। जन-खलादि गो-रथ-वातात् तेन्‌वक-ड्रोलं सङ्घे।

जन—वातात् ५।, त इन्-व कड्य ऊल १।, सङ्घे ७।

जनता बन्धुता, खलिनो हलिनौ, गोत्रा, रथकड्या, वातूलः।

वान्। रक्षोऽसुरश्च पत्नीमान् द्वाविंशतिरुदीरिता। गोषदादेरक। गोषदादेरस्त्यर्थे-ऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरक स्यात्। गोषच्छब्दोऽस्ति यस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वा गोषदकोऽध्यायोऽनुवाकश्च। गोषन्मातरिश्वा च देवी वा पारवेष्टृ च। दैवस्यत्वा च रक्षोहा स्वाहोषिदा कृशानव॰। प्रहर्षश्च प्रकर्षश्च प्राणश्च द्वादशेरिता। मत्वर्थी-यान्तान्न समानजातीयमत्वर्थीय। समानजातीयमत्वर्थीयत्यान्तान्न समानजातीयो मत्वर्थीयत्य स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिक दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुनरिक, किन्तु विरूपो भवत्येव दण्डिकवान् एव दण्डी स यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि। गुण वाचि रसादेरिन्नादय। गुणवाचिनो रसादेरिन्नादयो न स्यु। रसोऽस्त्यस्यासौ रसवान् एव रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि। गुणवाचीति किं रसिको नट भाववाचकोऽत्र रसशब्द रूपिणी कन्या शोभार्थो रूपशब्दः। रसो रूपञ्च शब्दश्च गन्धस्पर्शौ च सम्मतौ। वर्णस्नेहावपि ज्ञेयौ सप्त सख्या उदीरिता। तदाहु। भूम्नि निन्दा प्रशंसाया नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायामसौ मत्वादय स्मृता। भूम्नि बहुत्वे धनवान् निन्दायां ककुदावर्त्ती हय ककुदावर्त्तोऽनिष्टदायित्वान्निन्द्य। प्रशंसाया रूपवती कन्या नित्ययोगे क्षीरिणी वृक्षा अतिशायने उदरवती कन्या संसर्गे दण्डी न तु यस्य गेहे स्थितो दण्ड. स दण्डी प्रायिकञ्चैतत्। पुत्रवान् स्वस्तिमान् इत्यादि॥ ४४७॥

वाच्शब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽस्त्यर्थे। विभाषाद्वयमध्यपातादस्य नित्यत्वम्। अत्र निपातो ह्यर्थविशेषे इति वचनात् प्रशस्ता वाच. सन्त्यस्य इत्यर्थे वाग्मी। कुत्सिता बह्वो वाच. सन्त्यस्य इत्यर्थे वाचाट. वाचालश्च॥ ४४८॥

४५० । संख्याया डट् पूरणे ।

सख्याया ५।, डट् ।१।, पूरणे ७। ।

एकादशाना पूरणः एकादशः ।

श्रीरा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते। निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रशसाया वाचाटवाचालौ निन्दाया बहुभाषित्वात् उक्तोऽलर्थ ॥ ४४८ ॥

जनश्च खलश्च जनखलौ तौ आदी ययोस्तौ जनखलादी जनखलादी च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात्। तश्च इन् च वश्च कड्यश्च ऊलश्चेति तेन् वकड्योलम्। जनादेस्त । खलादेरिन् गोशब्दात् व रथात् कड्य वातादूल स्यात् समूहे। जनाना समूहो जनता एव बन्धुता। जनादिस्तु। जन बन्धु गज ग्राम अरविन्द सहाय सुर इति। खलाना समूह खलिनी एव हस्तिनी इत्यादि एव गवा गोवा रथाना रथकड्या वाताना वातूल अत्र ऊलप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वम् अन्येषा स्त्रीत्वमभिधानात् ॥ ४४९ ॥

श्रीरा टी—जनश्च खलश्च तौ तावादी यस्य स जनखलादि, स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात, तश्च इन् च वश्च कड्यश्च ऊलश्च तत्। प्यन्तेभ्य एते क्रमात् स्यु। जनतेति स्त्रीत्व स्वभावात्। जनो बन्धु सहायश्च गजहन्दौ च पञ्च ते। खलिनीति। खल कुमुदमन्दाको लूकपद्महल विषम्। नलकुडुमगर्भश्च सरोजमपि पङ्कजम्। गोत्रेति गवा सङ्घ इति वाक्यम्। रथकड्येति रथाना सङ्घ इति वाक्यम् एतेषामपि स्त्रीत्व स्वभावात्। वातूल इति वाताना सङ्घ इति ॥ ४४२ ॥

सख्यावाचकेभ्यो डट् स्यात् पूरणे। पूर्य्यतेऽनेनेति पूरण करणेऽनट्। दश-पर्य्यन्ताना विशेषेण बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति। एकादशाना पूरण. एकादश येन करणेन एकादश सख्या पूर्णा भवति स एकादश पुत्र दशपुत्रेभ्य पर इत्यर्थ। एव द्वादश चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदश अष्टादश डित्वात् टिलोप टित्वादीप् एकादशी इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्रीरा-टी—पूर्य्यते सम्पद्यते सख्या येन स तस्मिन् ष्यन्तात् सख्यावाचिन. पूरणेऽर्थे डट् स्यात्। डटावितौ अकार एव त्य. एकादश इति डिति टिलोप. । येनोपजातेन सख्या सम्पद्यते स इत्यर्थः ॥ ४५० ॥

४५१। नोऽसंख्यादेर्मट्।

न ५।, असंख्यादे ५।, मट् ।१।।

असंख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे। पञ्चमः।

४५२। तमट् षष्ट्यादेः।

तमट् ।१।, षष्ट्यादे ५।।

असंख्यादेः षष्ट्यादेः पूरणे तमट् स्यात्। षष्टितमः सप्ततितमः संख्यादेस्तु एकषष्टः।

४५३। शतादि-मास-संवत्सरात्।

शतादिमास संवत्सरात् ५।।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे। शततमः एकशततमः मासतमः संवत्सरतमः।

संख्या आदिर्यस्या सा संख्यादि। न संख्यादिरसंख्यादि तस्या। पञ्चाना पूरण पञ्चम एव सप्तम अष्टम नवम दशम असंख्यादे किम् एकादश एषा संख्यानामेव ग्रहणम्। तेन अतिपञ्चाना पूरण इत्यादौ न स्यात्॥ ४५१॥

श्रीरा टी—संख्या आदिर्यस्य संख्यादि न संख्यादिरसंख्यादिस्तस्मात् न इत्यस्य विशेषण पञ्चम इति पञ्चाना पूरण इति वाक्य नीलुप्फि धाविति नस्य लुप् टित्वात् पञ्चमी एव सप्तम नवम दशम इति। असंख्यादेरिति किं एकादश द्वादश इत्यादि॥ ४५१॥

षष्टिरादिर्यस्य स षष्ट्यादिस्तस्मात्। असंख्यादेरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह असंख्यादेरिति। षष्टे पूरण षष्टितम अशीतितम नवतितम. टित्वादीपि षष्टितमी। असंख्यादे किम् एकषष्टे पूरण एकषष्ट अत्र पूर्वेण डट्॥ ४५२॥

श्रीरा-टी—षष्टिरादिर्यस्य स तस्मात्। षष्टितम इति एव सप्ततितम। एव ऊनषष्टितम ऊनसप्ततितम इत्यादि। एकषष्टितम एकसप्ततितम इति तु विंशत्यादेरिति विकल्प्यते॥ ४५२॥

शतादिश्च मासश्च संवत्सरश्च शतादिमाससंवत्सर तस्मात्। पृथक् योगादसंख्यादेरिति नानुवर्त्तते। तेन संख्यादिभ्योऽसंख्यादिभ्यो वा एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे। शतस्य पूरण, शततम, एकशततम; एव सहस्रतम, मासतम, संवत्सरतम. ॥४५३

४५४ । विंशत्यादेर्वा ।

विंशत्यादेः ५।, वा ।१। ।

विंशतितमः विंशः, त्रिंशत्तमः त्रिंशः ।

४५५ । चतुःषड्डतिकतिपयात् थट् ।

चतु—कतिपयात् ५।, थट् ।१। ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः ।

क्षीरा-टी—शतमादिर्यस्य स, शतादिश्च मासश्च सवत्सरश्च तत्तस्मात् यद्यपि सख्यादिग्रहणेन शतादेरपि ग्रहण तथापि शतादिग्रहणम् असख्यादिनिवृत्त्यर्थ तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतम एकसवत्सरतम । आदिशब्दात् सहस्रतम इति ॥ ४५३ ॥

सख्यादेरसख्यादेर्वा विंशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे। विंशतेः पूरण विंशतितम पक्षे विंश पूर्वेण डटि विंशतेस्तेर्लोपे यथोरित्यकारलोप एव त्रिंशत्तम त्रिंश चत्वारिंशत्तम' चत्वारिंश. पञ्चाशत्तम पञ्चाश' । सख्यादेस्तु एकविंशतितम एकविंश इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण सख्यादिवर्जनेऽपि सख्यादे' षष्ट्यादे पूरणे तमट् स्याद्वा । एकषष्टितम एकषष्ट इति । भागवृत्तिरप्येवम् ॥४५४॥

क्षीरा टी—विंशतिरादिर्यस्य स आदिशब्देन नवतिपर्य्यन्त' व्यवस्थीयते । विंशत्यादे सख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे। पक्षे डट् । विंशतितम इति विंशते पूरण इति वाक्य' सख्यादेस्तु एकविंशतितम । विंश इति डिति तेस्तङ्ग्वविति तेर्लोप वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टाविंशतिमे युग इति चण्डी ॥ ४५४ ॥

चतुर् च षष् च डतिश्च कतिपयश्च चतुषड्डतिकतिपय तस्मात् । डतिरिति प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतियतिततीनां ग्रहणम् । एभ्यस्थट् स्यात् पूरणे । चतुर्णा पूरण चतुर्थ. एव षष्ठ कतिथ यतिथ ततिथ' कतिपयथ । ननु चतुर्थ षष्ठ इत्युभयत्र विभक्तेर्लुकि दान्तत्वाद्विरामे विसर्गडकारौ कथ न स्त इति चेत् सत्य विद्यमानविभक्तीना पदत्व स्वाभाविक लुप्तविभक्तिकाना पदत्वन्तु आतिदेशिकमेव ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् खौर्वि फे इति षोड फे इति च न प्रवर्त्तते टित्वादीपि चतुर्थीत्यादि ॥ ४५५ ॥

क्षीरा टी—चत्वारश्च षट् च कतिश्च कतिपयश्च तत्तस्मात् एभ्यस्थट् स्यात् ।

४५६ । बहु-गणपूग-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बहु—अतो ५।, तिथट् ।१।, तलोपः १।, च ।१। ।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्य्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्य्य-तुरीया १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

सख्याया ५।, धाच् ।१।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकार चतुर्धा ।

डटोपवाद । कतिरिति कतित्यान्त डतिरिति लिपिकरप्रमाद कतिपयशब्द सख्याभिन्न विभाषयोर्विधिर्नित्य । चतुर्थ इत्यादौ कथ नविरित्याद्याचेप मनीषादित्वान्नेति परीहार । षष्ठ इत्यत्र ष्टुभिष्टिति थस्य ठ न ड इति मैत्रक्तम् ॥४५५॥

बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्चेति तस्मात् । अतुरिति प्रत्यय गेन तदन्ताना यावत् तावत् एतावत् कियत् इयता ग्रहणम् । एभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि परे यथासम्भव तलोपश्च । बहूना पूरण बहुतिथ एव गणतिथ पूगतिथ सङ्घतिथ यावतिथ तावतिथ एतावतिथ कियतिथ इयतिथ । अत्र निमित्ताव्यवहितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्रीरा टी—बहवश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् अतोर्निरर्थकस्य ग्रहणम् । तेन मतुवन्तो प्राप्ति त इति लुप्तषीकृदम् । बह्वादिभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे तस्मिन् बह्वादीना तकाराभावात् अतोस्तकारलोपश्च । बहुतिथ इति बहूना पूरण इति*वाक्य तिथटि तलोप. तावथित इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थे निपात्या । यथा द्वित्रिभ्या तीय. । चतुरो य ईय इति प्रत्ययद्वय चकारलोपश्च । तुर्य इत्यत्र तद्धितयकारवर्जनात् र्व्यनचतयीति दीर्घो न स्यात् ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्य्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थे एते निपात्यन्ते त्रिशब्दस्य तीयो त्रिश्च । चतुर्शब्दस्य चकारस्य तीयत्यस्य तकारस्य च लोपो नित्य ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५९। द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रेधा षोढ़ैकध्यं वा।

द्वैध—एकध्य।१॥, वा।१।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे। पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा।

४६०। संख्याया अवयवे तयट्।

सख्याया ५।, अवयवे ७।, तयट्।१।

चतुरवयव चतुष्टयम्।

सख्यानुवृत्तावपि सख्याग्रहण सख्यातुल्याना डत्यतुबहुगणाना च प्राप्त्यर्थम्। तेन सख्यावाचकेभ्य डत्यतुबहुगणेभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे। चकारोऽव्ययार्थ। प्रकार साद्दश्यम्। प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात्। चतु प्रकार चतुर्धा एव कतिधा यावद्धा बहुधा गणधा। वारार्थेऽपि धाच् स्यादिति केचित्॥ ४५८॥

स्रौरा टी—प्रकार सामान्यभेदको धर्म, स च द्रव्याश्रित, पटुत्वादि। चतु-प्रकारमिति चत्वार प्रकारा यस्य सर्वस्यार्थ एवायमिष्यते तेन चतुर प्रकारान् भुङ्क्ते चतुर्भि प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एव नवधा द्रव्यम् एकराशि पञ्चधा कुरु इत्यादि॥ ४५८॥

एत धाजन्ता निपात्यन्ते वा। द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रेधा। षट्प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्य पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति॥४५९॥

स्रौरा टी—एते निपात्यन्ते। द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रेधा षट्-प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्य पक्षे द्विधेत्यादि। षडेर्धाति षोड फे इति डे क्रते दान्तटुपरत्वान्न धस्य ढ॥ ४५९॥

पुन सख्याग्रहण डत्यतुबहुगणानामप्राप्त्यम्। सख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्याद-वयवे। चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे लौकौधौदिति षत्वे तस्य टत्वम्। एव पञ्चतयमित्यादि। टित्वादीपि चतुष्टयी इति॥ ४६०॥

स्रौरा-टी—अवयवावयवि सम्बन्धे षी। पुन सख्याग्रहण बह्वादिनिवृत्त्यर्थं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य अवयववृत्ते सख्यायास्तयट् स्यात् ट इत्। चतुर-वयवमिति। चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रिया चतुष्टयी रज्जु॥४६०॥

४६१ । द्वित्रेर्वायट् ।

द्वित्रे ५।, वा ।१।, अयट् ।१। ।

इय द्वितयं त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बहूनामेकोत्कर्षे ।

तरतमौ १॥, द्वि-बहूना ६॥, एकोत्कर्षे ७। ।

द्वयोरेकस्यातिशये तरो बहूना तमः स्यात् । अयमनयोरतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्याद्वा अवयवे । द्व्यवयवे इत्यर्थे अयटि ययोर्लोप इतीकारलोपे द्वयम् । पक्षे पूर्वेण तयटि द्वितयम् एव त्रितय टित्वात् द्वयी त्रयी ॥ ४६१ ॥

श्रीरा टी—द्वौ च त्रयश्च तत्तस्मात् पुस्त्व सौत्रत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्याद्वा । द्वयमिति द्वाववयवावस्य इति वाक्य पक्षे तयट् द्वितयम् एव त्रितय त्रय वाशब्दस्य व्यवस्थया उभयशब्दान्नित्यमयट् उभाववयवावस्य उभय ननु कथम् उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याणा बहुत्वात् इति चेत् सत्य देवत्वमनुष्यत्वयोर्द्वित्वमादायावयवद्वयमिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । द्वौ च बहवश्च द्विबहव तेषाम् । द्विबहूनामिति निर्धारणे षष्ठ्या द्वयोर्मध्ये एकस्यैव उत्कर्ष. सम्भवतीत्यत आह वृत्तौ एकस्यातिशये इति । एव द्विबहूनामिति बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दसाम्यात् तरतमाभ्या यथासङ्ख्यम् । अयमनयोर्मध्ये अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तरे वसुध्वसिति दङि भप् भसेति दस्य त विद्वत्तर । एवम् अयमेषा मध्ये अतिशयेन विद्वान् विद्वत्तम । एतेन उत्कर्षार्थप्रत्यया प्रथमान्तादेव तदन्ता पूर्वलिङ्गा इति बोध्यम् । इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा एवम् अतिशयेन आढ्यी साधुतरा अत्र पुवत्स्त्र्युक्त इति पुवद्भाव. ॥४६२॥

श्रीरा टी—तरश्च तमश्च तौ द्वौ च बहवश्च ते तेषा निर्द्धारणे षीति उत्कर्षोऽत्यर्थ प्रकर्षोऽतिशय इति पर्य्याय । स च स्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव भवति न तु जाति । स्वय प्रधारणाया स्वमपेक्षते तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रकर्षो भवत्येव तेन गौतरो गौतम इति न स्यात् भवति च । गुणे शुक्लतरः

४६३। रूपकल्पे चेबूप् स्वंवा त्रित्तु पुंवच्च।

रूपकल्पे ७, च ।१।, ईप् ऊप् ।१।, स्व १।, वा ।१।, त्रित् ।१।, तु ।१।, पुवत्।१।, च।१।।

चकारात्तरतमरूपकल्पेषु ईबन्तमूबन्तञ्च स्वं स्याद्वा तद्ध-दित्तु पुवच्च। स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरूतरा। विदुषितरा विदुषीतरा विद्वत्तरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा।

शुक्लतम क्रियाया पाचकतर पाचकतम.। ननु कथ गोतर गोतम चैत्रतर चैत्रतम इति न स्यात्। इति चेत् न गोत्वादेरेकमात्रवृत्तित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-विशिष्टान्तरापेक्षत्वाभावात्। यदा तु तत्तत् व्यक्त्युत्कर्षातिप्रकर्षस्तदा स्यादेव तार-तर तारतम मन्दतर, मन्दतम, इति। विद्वत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते। वसुस्वसति दङ्। शुभतरेति इयमनयोरतिशयेन शुभा इति वाक्य शसन्ततरादा-विति पुवद्भाव। ननु पाटलिपुत्रेभ्यो मथुरा आढ्यतरा इयोरुत्कर्षे तर तर्हि कथ मथुरा विशेषेणाढ्यशब्दात्तर इति चेत् सत्य राशिद्वयावाचित्वयोरुत्कर्षे तर पाटलि-पुत्रात् वर तु अवयवापेक्षया॥ ४६२॥

रूपस्य कल्पस्य रूपकल्प तस्मिन्। ईप् च ऊप् च ईबूप्। तश्च ऋश्च वर्गौ। वरौ इतौ यस्य स त्रित्। पुमानिव पुवत्। चकारात् तरतमादयश्च इत्यत आह तरतम रूपकल्पेष्विति। इयमनयोरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ह्रस्वम्। पक्षे स्त्रीतरा एव वामोरुतरा वाम लक्षणेत्यादिना ऊपि अनेन वा ह्रस्वः। विदुषितरे-त्यादि। वेत्ति. शतृ. क्वसुर्वेति क्वसौ उदित्वादीप्। इयमनयोरतिशयेन विदुषी इति तरे कृते ह्रस्वे विदुषितरा पुवद्भावे विद्वत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम् एवम् अस्त्भावे शटलोपास्त्यसोरिति अकारलोपे ऋदित्वादीपि इयमनयोरति-शयेन सती इति तरे कृते ह्रस्वे सतितरा पुवद्भावे सत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-स्थानम्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनेकाच् ईबन्तस्य तरादौ ह्रस्वो न स्यात्। तेन यवानीतरा। हिमानीतरा अरण्यानीरूपा। पत्नीकल्पा इत्यादि। एष्वपि उक्तपुंस्कानामीबन्ताना पुवत्स्युरत्यपुस्केत्यनेन पुंवद्भावो नित्य। यथा अतिशयेन वैष्णवी वैष्णवतरा शाक्ततमा गौररूपा। ईषदूना पट्वी पटुकल्पा इत्यादि। केचित्तु त्रुवादौ परे त्रकारेत ऋकारेतीर्विभाषया पुवद्भावह्रस्वौ विधाय विदुषित्रुवा

४६४ । त्यादेश्च रूपः ।

त्यादे ५।, त्र ।१।, रूप १। ।

लेस्त्यादेश्चोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विद्वन्नुवा इत्युदाहरन्ति । अत्र बुवो वचादेशाभावस्तु अङ्गविहितकार्य्यस्यानित्यत्वात् । अतएव विब्रुति कटके कृता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

योग टी—रूपश्च कल्पश्च तत्तस्मिन् ईप् च ऊप् च तत् स्वमिति श्रीकान्त दम् ऊश्च ऋश्च ह, ह द्वयस्य ब्रित् । तरतमाविति क्रिविपरिणामात् तरतमयोश्चकारेण रूपकल्पे इति समुच्चीयते अत आह तरतमरूपकल्पेष्विति पुवच्चेति पुवत्स्युरुक्तपुंस्का इति नित्ये प्राप्ते विकल्प । ननु कथं स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजातिवाचिनो प्रकर्षाभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोग. ब्राह्मणपदेन ब्राह्मण्यप्रतिपादकक्रियाविशेष कथ्यते तस्मात् गुणक्रियागतप्रकर्षा तरतमाविति । विदुषितरेति विद्वांसौ शृ धातुर्वसु उदीत्वादीप् वसोर्व सेम इति वस्य उ अनेन स्व पक्षे विदुषीतरा इति पुवद्भावपक्षे विद्वत्तरेति सेरभावान्न वस्य उ । सतितरेति अस्तभावे शतृ आदकारलोपः ऋदित्वादीप् अनेन स्व पुवच्च वा । ब्रुव चेल गोत्र मत हतेषु पुवदिवानेकाच. । ब्रुव चेल गोत्रशब्दाः कुत्सार्था मत हतयोश्चानेका जीवन्त स्त्री वा स्यात् त्रिषु पुवद्वा । पत्निब्रुवा पत्नीब्रुवा ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणीचेलि तरुणिगोत्रा तरुणीगोत्रा कुमारिमता कुमारीमता गौरिहता गौरीहता विदुषिब्रुवा विद्वद्ब्रुवा विदुषीब्रुवा सतिचेली सच्चेली सतीचेली चिलशब्दात् पचादित्वादन् गुदादित्वादीप् । अनेकाजिति किम् । स्त्रीब्रुवा स्त्रीचेली ईमिति किं वामोरुब्रुवा लक्ष्मीचेलीत्यादि । नानुक्तपुंस्कानेकाच तरादिषु तौ । नित्यस्त्रीलिङ्गानेकाजीवन्तस्य स्वपुवद्भावौ न स्याताम् बदरीतरा बदरीतमा बदरीब्रुवा । अनेकाजिति किं स्त्रितरा अनुक्त इति किं गौरितरा गौरीचेली ॥ ४६३ ॥

द्विबहूनामुत्कर्षे इत्यनुवर्त्तते । स्याद्यन्तात् त्याद्यन्ताच्च रूप स्यात् । अत्र एकद्वयस्य अर्थद्वयेन यथासंख्यासम्भवात् द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये बहूनां मध्ये एकस्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थ । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वयं लिखितम् । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन पटुः पटुरूपः एवम् अतिशयेन पट्वी पटुरूपा इत्यादौ पुवद्भाव. ।

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतमाम् ।

किम् ए व्यात् ५।, च ।१।, अद्रव्ये ७।, चतरा चतमाम् ।१॥ ।

किम् एदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विबहूनामेकोत्कर्षे चतरां चतमां स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राह्णेतरां उच्चैस्तरां पचतितराम् । एवं चतमाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तरुः ।

अतिशयेन पचति पचतिरूपम् एवं पचतोरूपं पचन्तिरूपम् । एषु कर्तुरेकत्वद्वित्व बहुत्वानुरोधेन तिबादयः प्रयुज्यन्ते न तु क्रियाया एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । ततश्च क्रियाया अमूर्त्तत्वात् पुंस्त्वाद्यभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयाभावे सामान्ये नपुंसकमिति वचनात् क्लीवत्वम् । एवं क्रियायाः संख्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गसङ्ख्यानुरोधेन जायमानानां स्यादीनामपि एकवचनमेव प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ॥४६४॥

श्री रा टी—तिरादिर्यस्य स तस्मात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् आह त्याद्यन्तस्येति उत्कर्षे स्वार्थे पटुरूप इति प्रकृष्टः पटुरिति वाक्यं प्रकृष्टा पट्वी पट्विरूपा पट्वीरूपा इत्यभावपक्षे पटुरूपेति । पचतिरूपं प्रकृष्टं पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्यं रूपत्वेन द्योत्यते क्रियाया लिङ्गसंख्याभावात् पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादि तस्य त्यान्तादिति त्यान्तत्वात्क्लीबत्वम् ॥४६४॥

किम् च एश्च व्यश्च किमेव्यं तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । चतरा च चतमा च चतरा चतमा सूत्रत्वादीकारलोपः । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चानुकृष्टं नोत्तरत्र इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभागपरत्वापरत्व बुद्धि सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयत्नादयो गुणाः । उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमनयोरतिशयेन किं किन्तराम् किम्शब्दोऽत्र कुत्सार्थः अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । प्राह्णेतरामिति एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तम्यन्तात् प्रत्यये विभक्तेरलुक् अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षः सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्ष इति चेन्न सत्यं क्रियागुणयोरुत्कर्षेणैव तदाश्रयस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः स्यात् उपचारात् यथा मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्चस्थितजनस्य क्रोशनेनैव मञ्चक्रोशनमुच्यते अत्र किमा

४६६। गुणाद्विष्ठेयसू।

गुणात् ५।, वा ।१।, इष्ठ ईयसू १॥।

गुणवाचिनो द्विबहूनामेकोत्कर्षे क्रमादिष्ठेयसू ईयस्विष्ठौ वा स्तः।

दीनां मध्ये ये गुणादिवाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ स्त द्रव्ये वाच्ये तु न स्त इत्यर्थः। ये तु द्रव्यमात्रवाचिनो भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाच्येऽपि प्रत्ययौ स्त विधानसामर्थ्यात्। अन्यथा अद्रव्ये इति नोक्त्वा अद्रव्यादित्येवावदिष्यत। अतएव प्रातस्तरा पततिभ्य प्रबुद्ध प्रणमन् रविमिति भट्टी। अतिशयेन प्रात काल इत्यर्थ.। अयमनयोरतिशयेन उच्चै उच्चैस्तरा शब्द। एव नीचैस्तरा गन्ध। इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरा अत्र पचनक्रियाया उत्कर्ष एव चतमाम्। द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तरु एव नीचैस्तरो घट। किन्तरो राजा॥४६५॥

श्रीरा टी—किम् च एश्च व्यश्च तत्तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्य तस्मिन्, चतराश्च चतमाश्च तौ मण्डूकगत्या द्विबहूनामेकोत्कर्ष इत्यनुवर्त्तयन्नाह द्विबहूनामित्यादि किन्तरामिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्य किन्तमामिति इदञ्च किम् इदमेषामतिशयेन किमिति वाक्य यद्यपि कि प्रश्ने तथापि न प्रश्नप्रकर्षे त्य कि तर्हि पृच्छ्यमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतरा चतमा त्य पृच्छ्यमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात्। प्राह्नेतरामिति कालवाचिन प्राह्ने रादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचित्वात् अद्रव्य इति निषेधे प्राप्ते वचन कालव्यतिरिक्तस्य एतद्दलाभावात् एव पूर्वाह्णेतराम् अपराह्णेतराम् इत्यादि। उच्चैस्तरामिति गुणप्रकर्षे एव सुतरा नितरामित्यादि पचतितरामिति क्रियाप्रकर्षे एव पचन्तितरा पचन्तितमामिति विस्तारम्। उच्चैस्तर इति यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षौ यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवाय प्रतिषेध. पूर्वेण तरतमाविति॥४६५॥

द्विबहूनामुत्कर्षे इत्यनुवर्त्तते। वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची विकल्पवाची च। व्यवस्थया क्रमाभाव:। तेन गुणवाचिनो द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे इष्ठेयसू बहुना मध्ये एकोत्कर्षेऽपि इष्ठेयसू स्याता वा॥४६६॥

श्रीरा-टी—इष्ठश्च ईयसुश्च तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणमात्र-

४६७ । ञीमंश्च ङिन्नैकाचः ।

ञि-इमन् ।१।, च ।१।, ङित् ।१।, नैकाच ५। ।

ञिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो ङित् स्यात् ।
लघिष्ठः, लघीयान् ।

४६८ । लुङ्मद्वद्विनाम् ।

लुक् ।१। मत् वत् विनाम् ६।३।, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्य ग्रहणं न तु गुणिवृत्तिगुणस्य तेन घटस्य शुक्लीयान् शुक्लिष्ठो गुण इति न स्यात् गुणादिति किं पाचकतर पाचकतम क्रियाप्रकर्षे मा भूत् । यद्यपि द्वयोरेकस्याति-शये ईयसुर्बहूनाम् एकातिशये इष्ठ पाणिनीये यथा अतिशायने तमबिष्ठनौ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ तरप् तमप् साहचर्य्यादीयस्विनिष्ठनौ प्रति-पादितौ यथा सङ्क्षिप्तसारेऽपि गुणादीयस्विष्ठाविति तथापि ग्रन्थकृता द्विवचना-मित्यनुवर्त्त्य क्रमेण इष्ठेयसू ईयस्विष्ठौ भवत प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

ञिश्च इमन् च ञीमन् । ङ इत् यस्य स ङित् । न एको नैक नैकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्ठेयसू च इमन् इष्ठ ईयसूनां साहचर्य्यात् ञिरत्र ले पर एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसङ्ग. । एव शसन्ततरादिभि /सङ्क्षेप न्यासात् ञिरपि शसन्ततरादिर्बोध्य । तेन युवतिमाचष्टे इत्यत्र ञौ पुंवद्भावात्ति प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पक्षे यवादेशे यवयति एव गुर्वीमाचष्टे इत्यत्र ञौ पुंवद्भावादीपो निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गरयति । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघु लघिष्ठ इष्ठे ङित्त्वात् टिलोप । एव लघी यान् । पक्षे लघुतर लघुतमः एवं लघीर्भावः लघिमा एवम् अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघीयसी लघ्वाभावो लघिमा । एषु शसन्ततरादितया पुंवद्भावादीपो निवृत्तौ ङित्त्वात् टिलोप. ॥ ४६७ ॥

श्रीरा टी—ञिश्च इमश्च तत् ञीमन्, नास्त्येकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् । लघिष्ठ इति अयमनयोरेषां वाऽतिशयेन लघुरिति वाक्यम् एव लघीयानिति वेत्ति

४६९ । टन् लोप्यः ।

टन् ।१।, लोप्य १। ।

करिष्ठः ।

पचे लघुतर लघुतम इति औणीरुदाहरण तत्तत् प्रकरणे वच्यति प्रेष्ठ इत्यत्र पृथक् पौनिर्देशात् न ययोर्लोप ॥ ४६७ ॥

मतुश्च वतुश्च विन् च मद्वविन तेषाम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् ज्यादि सप्तम्यन्तत्वेनानुवृत्ति' । तेन ञि इमन् इष्ठ ईयसु एषु परेषु मतुवतुविना लुक् स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठ अत्रानेन मतोर्लुकि डित्वात् टिलोप । किञ्चात्र असिद्ध वहिरङ्ग इति न्यायात् टिलोपस्य सिद्धत्वाभावे तकारस्य दकारो न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्युभयत्र इष्ठे वतुविनो र्लुकि डित्वात् टिलोपे मेधिष्ठ. एव मतीयसी मेधीयसी । मतिमतो भाव मतिमा मेधिमा मतिमन्तमाचष्टे मतयति । अत्र समाहारैर्वेष्टसिद्धौ मद्वविनामिति बहुवचन गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु कञ् अल् आनङ्युक्त ईप् एषा लुक् स्यादाख्याने ञौ परे इति बोध्यम् । उदाहरणं ते क्रत्याख्याने इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मत्वर्थिनामिति पाठे गोमी टणस इत्यादीना मिनादेरपि लोपापत्ति ॥ ४८८ ॥

श्रीरा टी—मतुश्च वतुश्च विश्व तेषा लुक् स्यात् ज्यादिषु । मतिष्ठ इति अयमनयोरेषा वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनयोरेषा वा मेधावान् मेधावी वा मेधिष्ठ पचे मतिमत्तर. मेधावत्तर इत्यादि । एषामिति कि गोमिष्ठ गोमीयान् मतुपचेऽपि गविष्ठ गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

टनो लोप' स्यात् ज्यादिषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठ । अत्र टनो लोपे त्यलोपे त्यलचणमिति न्यायात् गुणे एकाचत्वान्न टिलोप । एव करीयान् करिमा कर्त्तारमाचष्टे कारयति अत्र टनो लोपे गुणस्य निवृत्तौ ञौ परे पुन. वृद्धि. ॥ ४६९ ॥

श्रीरा-टी—ज्यादिषु टन्लोप्य स्यात् । करिष्ठ इति अयमनयोरेषा वा अतिशयेन कर्त्ता इति वाक्यम् एवमियमनयोरासां वा दोग्ध्री दोहिष्ठा दोहीयसी गौ । ऋचि दान्तत्वाभाव, अतएव टन्नन्तक्रियावाचकात्तौ ॥ ४६९ ॥

४७० । वाढ़ान्तिक स्थूल दूर युव चिप्र चुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु बहुल तृप्र दीर्घ ह्रस्व वृद्ध वृन्दारकाः—साध नेद स्थव दव यव चेप चोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह त्रप द्राघ ह्रस वर्ष वृन्दाः ।

वाढ—वृन्दारका १॥, साध—वृन्दा १॥ ।

एषां स्थाने क्रमादेते स्युरर्थादिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः चेपिष्ठः चोदिष्ठः प्रेष्ठः स्थेष्ठ स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः वंहिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः ह्रसिष्ठः वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः ।

अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वाढः साधिष्ठः । एवं सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यम् अन्तिकः नेदिष्ठः स्थूलः स्थविष्ठः दूरः दविष्ठः युवा यविष्ठः चुद्रः चोदिष्ठः प्रियः प्रेष्ठः स्थिरः स्थेष्ठः स्फिरो वहुर्थः स्फेष्ठः उरुर्महदर्थः वरिष्ठः गुरुः गरिष्ठः बहुलः वंहिष्ठः तृप्नोतीति तृप्रः औणादिको रेफ इति रमानाथः । तृप्रः त्रपिष्ठः दीर्घः द्राघिष्ठः ह्रस्वो ह्रसिष्ठः वृद्धो वर्षिष्ठः वृन्दारको देवो मुख्यो वा वृन्दिष्ठः । एषु पूर्वेण इष्ठे क्रमादादेशाः एषां मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि इष्ठादयो भवन्ति इष्ठादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात् । अत्र प्रस्थस्फादीनां यचोर्लोप इत्यकारलोपः कथं न स्यादिति गाढानुपपत्तिः । अत्र रामानन्दस्तु भीमसेन्त्य-वैकाच्वर्जनसामर्थ्यात् यचोर्लोप इत्यपि न स्यादित्याह तद्धेय रायमाचष्टे राययति एव नाययति इत्यादौ एकाच्वर्जनस्य साफल्यात् । काशीश्वरस्तु प्रस्थस्फादीनाम् अदन्तनिर्देशादेव यचोर्लोप इति न स्यादित्याह तदपि हेयं प्रियमाचष्टे प्रापयति इत्यादौ नाप् सत्यार्थे त्वादिनासाप्विधानेनैव अदन्तसाफल्यात् । वस्तुतस्तु यचोर्लोप इत्यत्र अश्च इश्च ए इति विग्रहे एलोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ यचोरिति गौरवं ज्ञापयति प्रस्थस्फ इत्यत्र इष्ठ ईयसु इमन् एषु यचोर्लोप इत्यकारलोपो न स्यादिति । तेन प्रेष्ठः प्रेयान् प्रेमा इत्यादि । अतिशयेन वाढः साधीयान् वाढस्य भावः साधिमा वाढमाचष्टे साधयति ॥४७०॥

४७१। प्रशस्यः श्रः।

प्रशस्य।१।, श्र १।।

श्रेष्ठः।

४७२। ज्यो वृद्धश्चेयस्त्राः।

ज्य १।, वृद्ध १। च।१। ईयस्त्री।१। आ १।।

वृद्धः प्रशस्यश्च जयादौ ज्यः स्यात्, तस्माच्चेयसोरी आ स्यात्। ज्येष्ठः ज्यायान्।

४७३। पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्यर्द्रः।

पृथु—परिवृढस्य ६।, ऋत्।१।, र १।।

एषामृकारस्य जयादौ रः स्यात्। प्रथिष्ठः।

श्रीरा टी—वाढश्च अन्तिकश्च स्थूलश्च दूरश्च युवा च चिप्रश्च क्षुद्रश्च प्रियश्च स्थिरश्च स्फिरश्च उरुश्च गुरुश्च बहुलश्च उप्रश्च दीर्घश्च कृशश्च वृद्धश्च वृन्दारकश्च ते, साधश्च नेदश्च स्थवश्च दवश्च यवश्च चेपश्च शोदश्च प्रश्च स्थश्च स्फश्च वरश्च गरश्च वहश्च त्रपश्च द्राघश्च क्रशश्च वर्षश्च वृन्दश्च ते। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वाढ इत्यादि वाक्ये साधिष्ठ साधीयान् डिति टिलोप परे प्रश्यस्थान् विना सर्वे हसन्तादेशा, एकाच्त्वात् जयादौना न डित्वम् ॥४७०॥

प्रशस्य श्र स्यात् जयादौ। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठ एव श्रेयान् श्रेमा श्रापयति ॥४७१॥

श्रीरा टी—प्रशस्य इति ष्यर्थे प्रौक्तान्त ह प्रशस्य' आदेशः स्यात् जयादिषु। श्रेष्ठ' श्रेयान् इति अयमनयोरेषा वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम् ॥४७१॥

ईयसोरी ईयस्त्री इति लुप्तप्रथमैकम्। अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वृद्ध प्रशस्यो वा ज्येष्ठ। एव ज्यायान् अत्र ज्यादेशात् परस्य ईयसोरीकारस्य आ। एव ज्येमा ज्यापयति ॥४७२॥

श्रीरा-टी—ईयस ई ईयसी लुप्तषीक्त दम् आलुप्तप्रीक्तदम्। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्येष्ठ ज्यायान् पूर्वेण वर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥४७२॥

पृथुश्च मृदुश्च कृशश्च भृशश्च दृढश्च परिवृढश्चेति तस्य। अयमनयोरेषा वा

४७४ । युवाल्पौ कन् वा ।

युवाल्पौ १॥, कन् ।१।, वा ।१। ।

कनिष्ठः यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमीयसुः ।

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

गुणात् ५।, इमन् ।१।, भावे ७। ।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे । लघिमा ।

अतिशयेन पृथु प्रथिष्ठ अव ड्ढे डित्वात् टिलोप । एव म्रदिष्ठ क्रशिष्ठ भ्रशिष्ठ द्रढिष्ठ परिव्रढिष्ठ एवञ्च प्रथीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥४७३॥

श्रीग टी—पृथुश्च मृदुश्च कृशश्च भृशश्च दृढश्च परिवृढश्च तत्तस्य । प्रथिष्ट प्रथीयान् इति एव म्रदिष्ठ म्रदीयानिति क्रशिष्ठ क्रशीयानिति भ्रशिष्ठ भ्रशीयान् द्रढिष्ठ द्रढीयान् सर्वत्र टेर्लोप स्मद्रव ॥४७३॥

युवा अल्पश्च कन् स्याद्वा ज्यादौ । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन युवा कनिष्ठ पक्षे यविष्ठ. वाढाल्तिकेति यवादेश । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन अल्प कनिष्ठ पक्षे अल्पिष्ठ एवम् कनीयान् कनिमा कनियति । एवमीयसूरिति पूर्वोक्तसूत्रेषु उदाहर्त्तव्य इत्यर्थ ॥४७४॥

श्रीरा-टी—युवा च अल्पश्च तौ थर्थे प्रीयूनोऽल्पस्य च कन् वा स्यात् ज्यादिषु । कनिष्ठ इति युवाल्पयोरुदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयोरेषां वा युवाल्पो वेति वाक्य पक्षे यविष्ठ' अल्पीयान् पूर्वेण यवादेश ॥ ४७४ ॥

लघोर्भाव' लघिमा । पूर्वतो वानुवर्त्तते । तेन पक्षे लघुत्व लघुता लाघवम् । वाशब्दोऽव व्यवस्थावाची च । तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात् । यथा रूपस्य भाव' रूपत्व रसत्व गन्धत्व स्पर्शत्वमित्यादि । गुणादेश्चेयम् इत्यत्रापि एव व्याख्येयम् । इमनन्त पु लिङ्गोऽभिधानात् । किन्तु प्रियस्य भाव प्रेमा इति तु पु क्लीवयो' प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह इत्यमरात् । गुणात् किं उच्चत्व' उच्चता वार्चम् ॥ ४७५ ॥

श्रीरा टी—लघिमेति लघोर्भाव' लघ्व्या भाव' लघुनो भाव शसन्तत्रादाविति पु वद्भाव टिलोपश्च सामान्यगुणादेव नीलस्य भाव निलिमा शुक्लिमा कालिमा इत्यादि पक्षे लघुत्व' लघुता लाघव नैल्य शौक्ल्य काल्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्त' तथापि पृथ्वादिवर्णविशेषदृढादिभ्यो ज्ञातव्य तेन प्रथिमेत्यादि पृथु मृदु कृशेत्यादिना

४७६। भूयोभूमभूयिष्ठाः।

भूयस् भूमन् भूयिष्ठा १॥।

बहोरीयस्विमन्निष्ठांस्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते।

४७७। त्यादेश्चोने कल्पदेश्यदेशीयाः।

त्यादे ५।, च।१।, ऊने, ७।, कल्प देश्य देशीया १॥।

लेस्त्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः।

तार्किकदेशीया। पचतिकल्पम्।

कट्र ॰ पृथुमृदुपटुक्षिप्रबहुलक्षुद्रसाधव। यत्किञ्चन खण्डाश्च लघु स्वादु प्रियं जव। चण्डो बालो गुरुर्मन्दो वत्सः पाकस्तनुर्महान्। आयु ऋजीक दीर्घञ्च प्रौढ सर्वे दृढादयः। पवे पृथुत्व पृथुता पृथ्वादि किम् अन्तिकता इत्यादि॥४७५॥

ईयस्वादिषु बहोर्भूरादेश ईयस्वीमीरादिलोपः इष्ठे यकारागमश्च निपात्यते। अतिशयेन बहु भूयान् बहोर्भाव भूमा अतिशयेन बहु भूयिष्ठं। पूर्वसूत्रस्थवा-शब्दस्य इह नानुवृत्तिः यतो व्यवस्थावाचि वाशब्दस्य इच्छयानुवृत्ति इच्छया निवृत्तिरिति। अत्र ईयस्वादिषु बहोर्भू आदेश कृत्वा तत्साहचर्य्यादाख्याने णौ च बहोर्भू आदेश स्यादिति सूचितम्। तेन बहुमाचष्टे भावयति॥ ४७६ ॥

श्रीरा टी—भूयश्च भूमा च भूयिष्ठश्च ते ईयसुना भूय इम्ना भूमा इष्ठेन भूयिष्ठ बहुशब्दस्य निपात्यन्ते॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊन ऊने तस्मिन्। लोपोऽस्येत्यकारलोप। ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्प। अत्र विरामे ससृध्वसिति दड्। एवं विद्वद्देश्य विद्वद्देशीय। एषां पूर्वलिङ्गतैव। एव ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया। एषु शस्त-न्ततरादित्वात् पुंवद्भाव। ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया। अत्र कोडादि पुंवद्भाव। ईषदून पचति पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम्। एषु एकत्व क्लीवत्वयोर्बीज त्यादेश्च रूप इत्यत्र लिखितम्॥ ४७७ ॥

श्रीरा-टी—तिरादिर्यस्य तत्तस्य कल्पश्च देश्यश्च देशीयश्च ते। विद्वत्कल्प इति। विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एवं गुडकल्पा द्राक्षा इत्यादौ द्राक्षायामारोपितस्य

४७८। लेर्बहुः प्राक्।

ले ५।, बहु १।, प्राक् ।१।।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः।

४७९। पाशः कुत्सायाम्।

पाश १।, कुत्सायाम् ७।।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः।

गुडत्वस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थिकता क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतेर्लिङ्गवचना न्यतिक्रम्य वर्त्तन्तेऽपीति अत स्त्रीलिङ्गता एव पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्प इति ईषदून यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्य किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थ। एव पचत कल्प पचन्तिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

ले पुनरुपादानं त्यादिनिवृत्त्यर्थम्। स्याद्यन्तात्परो बहु. स्यादीषदूनेऽर्थे स च बहु परत्र जात सन् पूर्व स्यादित्यर्थ। ईषदून पटु. बहुपटु अत्र विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया विभक्ति.। ईषदूना विदुषी बहुविदुषी। अत्र बहुप्रत्ययस्य प्रशस्ततरादित्वेऽपि परस्थायित्वाभावात् न पुवद्भाव ॥ ४७८ ॥

गोरा टी—प्रथन्तात् लेरीषदूनेऽर्थे प्राक् बहु स्यात्। बहुपटुरिति ईषदूनः पटुरित्यर्थ. एव बहुगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थबहुशब्देन क्रियाविशेषणेन यथा बहु ददाति बहु पचतीति तथात्रापि बहुपटु बहुद्राक्षा इति स. करणीय: किं लक्षणेनेति तदसत् बहुगर्त्त इत्यादौ गर्त्तोत्तरदन्त्यादीय स्यात् न तु ष.। एव बहुक् बहुपन्था बहुराजा बहुसखा इत्यादावसाविति स्यात् ॥ ४७८ ॥

स्याद्यन्तात् पाश स्यात् कुत्सायाम्। कुत्सिता विदुषी विद्वत्पाशा प्रशस्ततरादित्वात् पुवद्भाव ॥ ४७९ ॥

गोरा-टी—ले पाश स्यात् स तु कुत्सायाम्। भिषक्पाश इति निन्दितो भिषगित्यर्थ। एव वैयाकरणपाश पाचकपाश इत्यादि। तथाच भट्टि रक्ष पाशानिति। परे तु येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव निन्दा गम्यते तस्मात् न। यत्र प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात्। तेन वैयाकरणश्चौर इति निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८० । चरट् भूतपूर्वे ।

चरट् ।१।, भूतपूर्वे ७। ।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्वं आढ्यः आढ्यचरः ।

४८१ । ष्या रूप्यश्च ।

ष्या ५।,, रूप्य' १।, च ।१। ।

ष्यन्ताद्रूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौ, कृष्णरूप्यः कृष्णचरः । शुभ्रारूप्यः शुभ्रचरः ।

४८२ । बह्वल्पार्थात् काच्छस् वा ।

बह्वल्पार्थात् ५।, कात् ५।, चशस् ।१।, वा ।१। ।

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कात् परश्शस् स्याद्वा ।

बहुशो देहि भूरिश' अल्पश' स्तोकशः ।

स्याद्यन्ताच्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । भूतपूर्वा विदुषी विद्वच्चरी अत्र शसन्तवरा-द्वित्वात् पुवद्भाव टित्वादीप् ॥ ४८० ॥

श्रीरा-टी—भूतपूर्वं प्राग्भूत तस्मिन् चरट् स्यात् । टित्वादीप् । आढ्यचरीति पूर्वग्रहणात् यत्र भूतस्य वर्त्तमानता प्रतीयते तत्र न स्यात् । यथा ईश्वरो भूत इत्यादि । गोष्ठान्नीन । गोःशब्दात् भूतपूर्वे खीन स्यात् । गौष्ठीनम् ॥ ४८० ॥

षष्ठ्यन्तात् लिङ्गात् रूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौ कृष्णरूप्य एव कृष्णचर । शुभ्राया भूतभूर्वो गौ शुभ्रारूप्य अत्र रूप्यवर्जनात् न पुवद्भाव । शुभ्रचर अत्र पुवद्भाव ॥ ४८१ ॥

श्रीरा टी—शुभ्रारूप्य इति रूप्यवर्जनात् न पुवद्भाव । चरट् स्यादेव शुभ्र-चरीति ॥ ४८१ ॥

बहुश्च अल्पश्च बह्वल्पौ, बह्वल्पौ अर्थौ यस्य तत् बह्वल्पार्थं तस्मात् । पृथग्योगात् भूतपूर्वे त्यस्य ष्याश्च नानुवृत्ति' । बह्वीर्भूमीर्देहि बहुश अत्र कर्मणश्च शसि पुंवद्भाव । चित्त्वादव्ययम् एव बहुभिर्नेत्र पश्यति बहुश । बहुभिर्गम्यते बहुश अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मङ्गले गम्ये एव । बहुषु तीर्थेषु स्नात बहुश पच्च तद्रूपेण स्थित । कारकात् कि बहूना स्वामी इत्यादौ न स्यात् एव भूरिश. अल्पार्थस्य

४८३ । संख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् ।

सङ्ख्या एकार्थात् ५।, वीप्सायां ७। ।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः ।

४८४ । चक्कृत्वस् वारे ।

चक्कृत्वस् ।१।, वारे ७। ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः गणकृत्वः पञ्चकृत्वः ।

तु अल्पश्च स्तोकश्च अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति बोध्यम् । तेन बहूनि दुःखानि देहि अल्पमभ्युदयं देहीत्यादौ न स्यात् एवं क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्सायां नित्यम् । क्रमशः सङ्घशः पूगशः वृन्दशः ॥ ४८२ ॥

श्रीरा टी—बहुश्च अल्पश्च तावर्थौ यस्य स तस्मात् चित्वादग्रम् । बहुशः इति बहून् बह्वी बहूनि वा देहीत्यर्थः बहुशः भूरिशः इति भूरिव्य बह्वर्थे अल्पशः इति अल्पं मात्रा बिन्दु स्तोकमिति पर्य्यायः । एवं बहुभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि बहुशः स्तोकशः इति पक्षे बहूनि देहि बहुभ्यो देहि कादिति किम् । बहूना स्वामी ॥४८२॥

एकः एकभागः, एकोऽर्थो यस्य स एकार्थः सङ्ख्या च एकार्थश्च सङ्ख्यैकार्थं तस्मात् । सङ्ख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकाच्च परश्चशस् स्याद्वीप्सायाम् । कति कति देहि कतिशः, एवं गणं गणं देहि गणशः । तावत् तावत् तावच्छः इत्येषा सङ्ख्या वडवतु इत्यादिना ... चशस् । सङ्ख्यायान्तु द्वौ द्वौ द्विशः एवं त्रि इत्यादि । एकभाग... पादं पादं पादशः कुडवं कुडवं कुडवशः कार्षापणं कार्षापणं क... । कुडवादीनां परिमाणवाचित्वेऽपि सङ्ख्यावाचकत्वम् ॥ ४८३ ॥

श्रीरा-टी—सङ्ख्या च एकार्थश्च ... एकार्थाद्वाभीक्ष्ण्येऽर्थे चशस् स्याद्वा । कति कति कतिशः ... तावच्छः इति डवतु-बहुगणा इति सङ्ख्यातिदेशात् एवं ... एकार्थशब्देनेह परिमाणं गृह्यते तेन पणशः कादित्येव ... न स्यात् ॥ ४८३ ॥

सङ्ख्याभिन्नस्य वारोऽर्थो न ... । कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः चित्वादव्ययम् ... सङ्ख्यातुल्यत्वात् । सङ्ख्यायास्तु पञ्चकृत्वः, दशकृत्वः इत्यादि ॥ ...

४८५। मुचतुर्द्विवेः।

मुच् ।१।, चतुर् द्वि. वे ५।।

एभ्यः मुच् स्याद्वारे। चतुः द्विः विः।

४८६। मयट् तद्रूपे।

मयट् ।१।, तद्रूपे ७।।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात्। विष्ण्वात्मकं विष्णुमयम्। वाङ्मयम्।

दुर्गादास टी—क्रियाया अभ्यावृत्तिर्वार तस्मिन्। कतिकृत्व इति चित्वाद्वा स्यादि लुकि नालसोधीरिति घं एव गणकृत्व पञ्चकृत्व अभ्यावृत्तिभिन्नकालायामेव क्रियाया सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालीनत्व-प्रतीति। यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगे कालभेद प्रतीयते तत्र स्यादेव। यथा द्विवचन द्विष्प्रकार इत्यादि। वार इति किं पञ्च भुङ्क्ते। सङ्ख्यायां इति किं प्रभूतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्द संख्यात्वेन प्रसिद्ध ॥ ४८४ ॥

उकार उच्चारणार्थं चकारोऽव्ययार्थ.। चतुरो वारान् इत्यर्थे चतुर्शब्दात मुचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे नित्य विसर्गस्य सकारे स्याद् सोलोप इति सस्य लोपे सुच सस्य विसर्गं चतु। एव द्वौ वारौ द्वि त्रीन् वारान् त्रि ॥ ४८५ ॥

दुर्गादास टी—चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात् पुस्त्व सौत्रत्वात् मुचा चकृत्वसिति बाध्यते। चतुरिति चतुर्शब्दात् मुच् उच्चावितौ चतुर्स् इति स्थिते सोर्वि फे इति द्विवचननिर्देशात एकशेषाद्वा रेफसकारयो. स्थाने एक एव वि सुज् विकल्प-यन्ति चान्द्रा. तन्मते चतुष्कृत्व द्विकृत्व त्रिकृत्व इति च भवति। सकृत्। एक-शब्दस्य मुचा सकृदिति निपात्यते सकृन् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थं सकृत् शब्दो-ऽस्ति तेन सकृत् भुङ्क्ते सकृत् करोतीत्यादि प्रयोग लक्षणन्तु प्रपञ्चार्थम् एक-स्याभ्यावृत्त्यभावात् तन्मतमालम्ब्य ग्रन्थकृतोपेक्षितम्। बहोर्धाज्वाऽविप्रकृष्टकाले। बहुशब्दादप्रकृष्टकाले वारेऽर्थे धाच् स्याद्वा। बहुधा भुङ्क्ते पक्षे बहुकृत्वो भुङ्क्ते अविप्रकृष्टकाले किं बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपम् आत्मा स तद्रूप. तस्मिन्। पृथक् योगात् पूर्वात् किमपि नानु-

४८७। प्रकारे जातीयः।

प्रकारे ७।, जातीय' १। ।

तार्किकजातीया।

वर्त्तते प्रकरणबलात् स्वाद्यन्तादेव। विष्णवात्मक विष्णुमय जगत्। एव वाङ्मय शास्त्र' हिरण्मयम्। अत्र यकारलोपो मनोषादित्वात्। टित्त्वादोपि तेजोमयो देवी। विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव। तेन अश्मना विकार अश्म मयी देश एव हैममय कुण्डल यवमयश्चरु भस्ममयी भूमि। भक्ष्याच्छादनयोस्तु अनभिधानात् न स्यात् तेन मौद्ग सूप कार्पास वस्त्रम् इत्यादौ ष्ण एव। गो पुरीषे इदमर्थेऽपि मयट्। गोमयम्। पुरीषे कि गोविट् गव्य दुग्धादि। पय- सस्तु विकारे न स्यात्। तेन पयसो विकार पयस्य दध्यादि अवाषित् ष्णा। पायस मान्नम् अत्र ष्ण ॥ ४८६ ॥

गोरा टी—तद्रूप यस्मिन् तत्तस्मिन्। विष्णवात्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन न ति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मक शास्त्रमित्यर्थ एव चीरमयी यवागू अन्नमयो यज्ञ। बह्वर्थात् सङ्घवत् त्याश्च। बह्वर्थे वर्त्तमानात् लि सङ्घवत् त्या स्तु चकारात मयट् च। अपूपा आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् ष्णिक आपूपिकम् अपूपमय पर्व वार्टकिकी वटकमयी पात्री लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात्। परे तु बाहुल्येन प्रकृतमि- त्यर्थे प्रकृत प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति। अनेकाच् सङ्ख्यायाश्च मूल्यक्रेतव्ययोरंशे क्रेतव्यमूल्ययो'। मूल्यांशे वर्त्तमानाया सङ्ख्याया क्रेतव्येऽर्थे क्रेतव्यांशे वर्त्तमानाया सङ्ख्याया मूल्येऽर्थे मयट् स्यात्। यवाना द्वावंशौ मूल्यं यस्योदश्वित द्विमयमुदश्वित् यवाना तिलाना द्वावंशौ मूल्यमस्या शर्कराया द्विमयी शर्करा तिलाना क्रेतव्येऽपि द्वावंशौ उदश्वित, क्रेतव्यौ एषा यवाना द्विमया यवा उदश्वित सर्वत्र मूल्यक्रेतव्यसम्बन्धे षीत्यत्याचस्याशस्यानक- त्वस्थौ नेष्यत अनभिधानात् द्वौ यवाना उदश्वित। अत्र हि त्रयाणा अशाना मूल्ये द्विशब्दो वर्त्तते इति न त्य अनेकेति कि यवानामेकोऽशो मूल्यमस्य उदश्वित। अश इति कि द्वौ व्रीहि यवौ मूलमस्योदश्वित मूलक्रेतव्ययोरिति कि द्विगुण तैल पच्यते चीरेणेत्यत्र न स्यात्। तैलभागात् चीरेण हेतुना द्वौ भागौ यत्र तत्तैल पच्यते इत्यथ. ॥ ४८६ ॥

४८८। वित्ते चुञ्चुचणौ।

वित्ते ७।, चुञ्चुचणौ १॥।

विद्याचुञ्चुः विद्याचणः।

४८९। निर्वृत्ते भावादिमः।

निर्वृत्ते ७।, भावात् ५।, इम १।।

पाकिमः।

स्याद्यन्ताज्जातीय स्यात् प्रकारे। प्रकारशब्द. सादृश्यवाची पुलिङ्ग। तार्किक्या प्रकार तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थ। कौड्यादि पु वदिति पु वद्भाव। एव पटजातीयो जन मृदुजातीय फलम्। किञ्च विदुष्या प्रकार विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शसन्ततरादिभिन्नत्वान्न पु वद्भा[illegible]॥४८७॥

श्रीरा टी—प्रकार' सादृश्य तदयस्यास्ति अर्थ आदित्वादस्य तस्मिन् ले जातीयः स्यात्। तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यर्थ। महाजातीय इति महतीप्रकार महत्तै कार्थ इति अयन्तु प्रकारवति व्याच। प्रकारे अनयोर्विषयभेद' तेन तथा जातीय इति भवति। स्थूलादे. क। स्थूलादे प्रकारेऽर्थे क स्यात् जातीयस्य बाधक स्थूलको मणि य. स्फुरत्कान्ति। अचलन्नपि चलन्निव लक्ष्यते स चलत्क चञ्चत्क' एव प्रभामण्डलयोगादहृन्नपि हृहन्निव दृश्यते हृहत्क इति सादृश्यमेव प्रकारार्थं व्याचष्टे। स्थूलमाषचुचञ्चाऽश्वाश्वलचञ्चहृहत्तथा। वात्याकाल कुमारी च पुत्र. श्वशुर इत्यपि। पुत्रमूलोऽथ गोमूत्र क्षादनेऽथमुवा म्यही। कृष्णस्तिले वरे व्रीहौ तथा जीर्णस्तु शालिषु। अवदात सुरायाञ्च स्थूलादौ परिकीर्त्तिता॥४८७॥

स्याद्यन्ताच्चुञ्चुचणौ स्याता तेन ख्यातेऽर्थे। चुञ्चु' पञ्चमस्वरद्वयी चणौ मूर्द्धन्यवान्। विद्यया ख्यात विद्याचुञ्चु विद्याचण:॥४८८॥

श्री रा-टी—चुञ्चुश्च चणश्च तौ चाष्टवर्गीय वित्तं ख्यात येन वित्त' तस्मात् चुञ्चुचणौ स्याताम्। विद्याचुञ्चु इति विद्यया वित्त इति वाक्यम्॥४८८॥

भावे कृदन्तादिम स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे। पाकेन निष्पन्नः पाकिम. यवोरित्यकारलोप'॥४८९॥

४९०। पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग-षड्गवम्।

पशुभ्य ५।॥, स्थान द्वि-षट्के ७।, गोष्ठ-गोयुग षड्गवम् १।।

गोगोष्ठं गोगोयुगं गोषड्गवम्।

४९१। शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरौ।

शुण्डोच्चभ्य. ५।॥, अपकर्षे ७।, र-ष्टरौ १॥।

अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरो।

पशुवाचकेभ्य स्थाने वाच्ये गोष्ठ द्विकमित्यर्थे गोयुग, षट्कमित्यर्थे षड्गव स्यात्। गवा स्थान गोगोष्ठम् एव महिषगोष्ठ गोद्विक गोगोयुगम् एव हरिणगोयुग गवा षट्क गोषड्गवम् एव हस्तिषड्गवम् एषा क्लीवत्व स्वभावात्॥ ४९०॥

[illegible]।-टी—स्थानञ्च द्वौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन्। गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत्। पशुवाचिभ्य एष्वर्थेषु एते क्रमात् स्यु। गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थ। गोगोयुगमिति गोद्विलमिति वाक्य गोषड्गवमिति गोषट्त्वम् एव महिषगोयुग महिषषड्गवमित्यादि क्लीवत्व स्वभावात्॥ ४९०॥

शुण्डाश्च उच्चाश्च शुण्डोच्चाश्च तेभ्य। उभयत्र बहुवचन गणार्थम्। शुण्डादेर उच्चादेः ष्टर. स्यात् अपकर्षेऽर्थे। शुण्डापान मदस्थानमित्यमर.। अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीर. अल्पा कुटी कुटीर। अत्र शुण्डाशमीकुटीना स्त्रीत्वेऽपि रात्ताना पुस्त्वमभिधानात् एवम् उच्चतरो वत्सतरो इत्यादौ षित्वादीष्॥ ४९१॥

श्रीरा टी—शुण्डाश्च उच्चाश्च ते तेभ्य रश्च ष्टरश्च तौ। अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणक्रियादत्ति व्वनिर्देशात्। शुण्डादिभ्योऽपकर्षे र उच्चादिभ्योऽपकर्षे ष्टर. स्यात्। शुण्डार इति करभस्याल्पकुटीत्यर्थं स्वयशरीरमित्यन्य। ह्रस्वा शमी शमीर. ह्रस्वा कुटी कुटीर उच्चतरोति व्यक्तयौवनेत्यर्थ यद्यपि अपकर्षसामान्ये त्यस्तथापि विशेषपरतया तारुण्यापकर्षोऽवगम्यत इति एव वत्सतरोति अत्र बाल्यापकर्ष ऋषभतरोत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरोत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियापकर्षः [illegible]सूतरोत्यत्र महत्त्वापकर्ष. कासूरस्त्रविशेष. गोणीतरोत्यत्र महत्त्वापकर्ष-

४९२ । पीलुतिलोमाकर्णादेः कुणतैलकट-जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

पीलु—कर्णादे ५।, कुण जाहं १।, पाक-मूले ७।

पीलुकुणः, तिलतैलं, उमाकटः, कर्णजाहम् ।

मय शुण्डा शमी कुध्य शुण्डादौ परिकीर्त्तिता । उचावत्सर्षभावश्वकासूगौख्यसथाव षट् । डुप कुत्वा । कुतुशब्दादपकर्षे डुप स्यात् । कुतुप डित्वात् टिलोप । चर्म्म-मय स्नेहभाजनम् ॥ ४९१ ॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादि-स्तस्मात् । पील्वादे कुण पाके । तिलादेस्तैल. स्नेहे । उमादे कटो रजसि । कर्णादेर्जाहो मूले स्यात् । पीलो पाक पीलुकुण मूर्द्धण्यान्त । तिलस्य स्नेह तिलतैलम् । उमाया रज. उमाकट । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अत्र „अक-„ टान्तयो पु स्त्व तैलजाहान्तयो क्लीवत्वाभिधानात् । पील्वादिस्तु । पीलु कर्कन्धु शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि । तिलादिस्तु । तिल इङ्गुदी इत्यादि । उमादिस्तु । उमा अलावू भङ्ग तिल इत्यादि । कर्णादिस्तु । कर्ण पचति प्रतिपत् दक्षिणा पलमूलेत्यादि ॥ ४९२ ॥

श्रीरा टी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् । कुणश्च तैलश्च कटश्च जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलञ्च तत्तस्मिन् । एष्वर्थेषु क्रमादेतेभ्य. क्रमादेते स्यु । पीलुकुण इति पीलूना पाक इति वाक्यम् । पीलु. शमी करीषश्च कर्कन्धुवकुलावपि । अश्वत्थखदिरामाश्च वदरश्च नवात्मक । अन्ये आमस्थाने करवीर पठन्ति वदरस्थाने वदरीमपि । तिलतैलमिति तिलाना स्नेह इति वाक्यम् । तिलसर्षप इङ्गुदीत्यादिराकृतिगण । उमाकट इति उमाया रज इति वाक्यम् । उमा भङ्गा तिलोऽलावू सङ्घाते तु अविर्मत । सन्तुहिप्रा-रनो भिन्नेऽथावी वैरूप्य ईरित. । अवीमा सङ्घात. अविकट समादेस्तु सङ्कट: निकट: उत्कट विकट प्रकट: अवकटो वैरूप्य । कर्णजाहमिति कर्णस्य मूल-मिति वाक्यम् । कर्णाक्षिदन्तगुल्फभ्रूकेशपुच्छनखं मुखम् । शृङ्गोष्ठपृष्ठपादश्च कर्णादौ परिकीर्त्तिता. ॥ ४९२ ॥

४९३ । चेत्रे शाकटशाकिनौ ।

चेत्रे ७।, शाकट-शाकिनौ १॥ ।

इक्षुशाकटं इक्षुशाकिनम् ।

४९४ । इतोऽस्य जाते ।

इत १।, अस्य ६।, ७। ।

फलितम् ।

स्यादन्तादेतौ स्यातां तस्य चेत्रमित्यर्थे । इक्षो चेत्रम् इक्षुशाकटम् एव इक्षुशाकिनं द्वौ क्लीवेऽभिधानात् । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं गणार्थं तेन चेत्रे वाच्येऽन्येऽपि प्रत्यया स्युः । तानह विवृणोमि । यथा धान्यादे चेत्रे खीन । धान्यस्य चेत्र धानीनम् एव मौद्गीन कौद्रवीणम् । तिलादेर्यखीनौ । तिलस्य चेत्र तिल्य तैलीनम् एव माषस्य माष्य माषीणम् उमाया उम्य औमीनम् । अणो अनव्यम् आनव्यम् । भङ्गस्य भङ्ग्य भाङ्गीनम् । अतस्या अतस्यम् आतसीनम् । व्रीहिशालिभ्या ढेय । व्रीहे चेत्र व्रैहेयम् एव शालेय स्त्रिया व्रैहेयी भूमि । यवयवकषष्टिकेभ्यो य । यवस्य चेत्र यव्यम् एव यवकस्य यवक्य षष्टिकस्य षष्टिक्य यवकषष्टिकौ धान्यविशेषौ । द्रोणाढकाभ्यामिकण् तद्वाप्ये । स उप्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्य तद्वाप्ये चेत्रे वाच्ये इत्यर्थ । द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति द्रौणिक चेत्रम् एव आढकिकम् । खार्य्या क । खारी उप्यतेऽस्मिन्निति खारीक चेत्रम् ॥४९३॥

श्रीरा टी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ । लि चेत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ स्याताम् । इक्षुशाकटमिति इक्षूणा चेत्रमिति वाक्यम् । एव इक्षुशाकिनमिति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि इक्ष्वादावेवेति परे । इक्षुमूलकाभ्यामित्यन्ये ॥४९३॥

स्यादन्तादित स्यादस्य जातमित्यर्थे । फलमस्य जात फलित वन फलितो वृक्ष. फलिता लता तारकादेरेवाय विधिरिति जौमरा । तारकादिस्तु । तारका पुष्प कल्लोल तरङ्ग शर पल्लवा । ऋजीष कण्टकाङ्गार शृङ्गार ज्वर कन्दरा . विचार गर्व रोमाञ्च हर्षोत्कर्ष कुतूहला. गर्भनिष्क्रमणोत्कण्ठा ग्राहदाहाभ्रचन्द्रका । निद्रा कुवलय. श्रद्धा राग कोरक कुड्मला. । कुसुमस्तवकोच्चार प्रवाल पुलकव्रणा. । कर्दम व्याधि सीमन्त मुख कञ्चुक हलका. । पिपासा मञ्जरी पिण्डा

४९५। च्विः क्रभ्वस्स्वभूततद्भावेऽस्वावीघ्रौ-वव्यस्य।

च्वि १।, क्र भू अस्सु ७।।।, अभूततद्भावे ७।, अ स्वौ १।।, ईघ्रौ १।।, अव्यस्य ६।।

अभूततद्भावेऽर्थे क्रभ्वस्तिषु परेषु च्विः स्यात्, तस्मिंश्चावर्णस्वयोरीकारघ्रौ स्तः न व्यस्य।

बुभुक्षा दुःख कज्जला। वेग. विकसलयस्तन्द्रा मुद्रा तिलक शैवला। मूत्र पुरीष रोगश्च सूत्रञ्च मुकुटस्तथा। राग कैशादयश्चान्ये तारकाद्याः प्रयोगत इति। इत्युक्ततारकादेरन्यतोऽपि इत स्यादिति ज्ञापनाय सामान्येनोक्तम्। अतएव सा चीरकण्ठक वत्स लज्जयन्ती न लज्जिता। मूर्च्छावि मूर्त्तमूर्च्छितौ। निर्घोषैर्भवति दिगन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि इष्यते ॥४९४॥

श्रीरा टी—अस्य सञ्जातेऽर्थे इत. स्यात्। यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि विशेषपरतया फलादेरेव। फलितमिति फलमस्य सञ्जातमिति वाक्यम्। फल-पुष्पाङ्कुर पल्लव गर्व कण्टक सुन्दर शर कल्लोल हर्ष कुतूहल किसलय गन्ध हस्तक कञ्चुक मुख सीमन्तम्। तन्द्रा तिलक शैवल रोग कज्जल कुड्मल कोरक वेगम्। निद्रा मुद्रा मदगल रोष कर्दम कन्दर कुसुम तरङ्गम्। सञ्ज्ञा तारक मूत्रपुरीष पुलक विचार व्रण शृङ्गारम्। स्तवक पिपासा लज्जा दोह निष्क्रमण ज्वर दुःख द्रोहम्। ऋजीषाङ्गार रोमाञ्च प्रवाल व्याधि चन्द्रका। पिण्डोत्कर्ष बुभुक्षा च स्वरोत्कण्ठे च मञ्जरी। आकृतिगणोऽयम्। ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह पठ्येते सन्नन्तात् क्तोऽपि सिद्ध्यति नैव तयो सढत्वात् चेक्त एव नास्ति ढे क्तोऽपि बुभुक्षित' पिपासित: पुरुष इति न स्यात्। गर्भादनप्र णिनि। गर्भितो व्रीहि. गर्भोऽस्य सञ्जात इति वाक्यम् ॥४९४॥

अभूतस्य अजातस्य तद्रूपेण भावोऽभूततद्भाव.। भूतस्य पुनर्भावासम्भवात् अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दोपादान कथम्। अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु अवस्थितधर्म्मिण पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरापत्तिरभूततद्भाव' इति विशेषज्ञापनार्थम् अभूतशब्दोपादानमित्याहतुस्तद्द्वेय काष्ठ भस्मकरोति इत्यादेरपि च्विप्रत्ययापत्ते.। वस्तुतस्तु अभस्म भस्म करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव च्विः स्यादिति ज्ञापनार्थम्

४९६। च्यो वमावो लोप्यः।

च्य ११, वमाव ११, लोप्य ११।

वकारमावश्च्वो लोप्यः स्यात्।

अकृष्णं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति कृष्णीस्यात्।

अभूतशब्दोपादानम्। कृभ्वस्तिषु परेषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे च्वि स्यात् च्वौ परे प्रकृतेरन्त्यस्थितयोरवर्णह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्त। अव्ययस्येति अव्ययवर्जनम् अवर्णह्रस्वयो रीकारदीर्घनिषेधार्थम् अव्ययात् च्विस्तु स्यादेव इत्यर्थः। अन्यथा षष्ठ्यन्तमनुक्त्वा अव्ययादिति पञ्चम्यन्तमेवावदिष्यत्॥ ४९५॥

श्रीरा टी—कृश्च भूश्च अस् च ते तेषु प्रागवस्थातोऽवस्थान्तरं गताभूतस्याजातस्यानन्तर तदात्मनातोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भाव तस्मिन् अश्च खश्च तौ, ईश्च घश्च तौ, न व्यमव्य तस्य॥ ४९५॥

वकारमात्रावशिष्टप्रत्ययो लोप स्यात् तेन च्वि विट् विन् क्विप् विच् इति पञ्चानां लोप। अकृष्ण कृष्ण करोतीति वाक्य च्वि अस्य चकारोऽन्यथार्थः। अत्र शिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपे पूर्वाकारस्य ईकार एव कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् इति अत्र प्रथमोपस्थितम् अस्तीति पद हित्वा स्यादिति लिङ्ग विभक्त्यन्तेऽस्धातौ परे च्वि स्यादिति सूचितम्। अतएव अस्तेर्लिङन्तस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीति शब्दशक्तिस्वभावात् इति गोयीचन्द्र। वक्ष्यमाणसूत्रेष्वपि अस्ते प्रयोगे एव व्याख्येयम्। एवं गङ्गीभवति कवीभवति पटूभवतीत्यादि। अकर्म्म कर्म्म करोति कर्म्मीकरोति अज्ञानिन ज्ञानिन करोति इत्यादौ नोलुप्फेधाविति नस्य लुपि लुपि न सन्ध्येत्यत्र नञोऽल्पार्थत्वात् तदादिविधिर्निषेधाभावे अकारह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्याताम्। अव्ययस्य तु अवृथा वृथा कृत्वा वृथाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदिकृत्य इत्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्य व्यस्य ग्यनुकारेत्यादिना समासे क्त्वाचो यवादेशः। अत्रावर्णह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्त। निनाय साचीकृतचारुवक्त्र इति रघौ। नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दीर्घ। साचिरिति अनव्ययशब्दोऽप्यस्ति इति केचित्॥४९६॥

श्रीरा-टी—व चासौ मावश्चेति स। तथाच वकारातिरिक्तावयवशून्यत्वस्य ग्रहण तेन विट् विन् विच् क्विपामपि ग्रहण स्यात्। कृष्णीकरोतीति अवस्थान्तरापत्तेरेव वाच्यत्वे मुख्यत्वात्तद्वाचकादेव लेख्य। एवम् अमाला माला करोति

४९७। यङ्-ज्यक्ये चट्रीं।

यङ् ज्य क्ये ७, च ।१।, ऋत् ।१।, री ।१।।

ऋकारो री स्यात् यङि ज्ये क्ये च्वौ च। मात्रीकरोति।

४९८। मनश्चक्षुश्चेतोऽरूरजोरहोऽन्तलोपश्च्वौ।

मन—रह ६।, अन्तलोप' च्वौ ७।

मनीकरोति।

मालीकरोति इत्यादि तथा अशान्तिं शान्ति करोति शान्तिकरोति अमहान्त' महान्त करोति महत्करोति इत्यादि। अभूततद्भाव इति किं शुक्लं करोति पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नास्त्यभूततद्भाव क्वभ्वस्तिष्विति किम् अकृष्णः कृष्णो जायते। अव्ययेति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोतिं कारणात् कार्य्यस्य भेदविवक्षायाम् अभूततद्भावेऽपि न स्यात्। अनभिधानात् यथा तन्तुभ्य पट करोति मृद्गो घटी भवति। ननु कथ वितानभूत विततं पृथिव्या यश समूहमिव दिग्विकीर्णमिति इवार्थे भूतशब्द वितानमिवेति क्वचिदन्यत्रापीति स नात्र च्वि ॥ ४९६ ॥

यथा यङि चेक्रीयते ज्ये मातेवाचरति मात्रीयते क्ये पितरमिवाचरति पित्रीयति च्वौ अमातर मातर करोति मात्रीकरोति ॥ ४९७ ॥

श्रीरा टी—यङ् च ज्यश्च क्यश्च तत्तस्मिन्। ऋदिति षष्ठ्यर्थे प्रो। मात्रीकरोतीति अमातर मातर करोतीति वाक्यम् एवम् कर्त्रीकरोतीत्यादि ॥ ४९७ ॥

मनस् च चक्षुस् च चेतस् च अरुस् च रजस् च रहस् चेति तस्य। सूत्रत्वात षष्ठ्या लुक्। एषामन्तस्य लोप स्यात् च्वौ परे। अमनो मन. करोति मनीकरोति एव चक्षूकरोति अरुकरोति रजीकरोति रहीकरोति। एषामन्तलोपे अवर्णह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्त ॥ ४९८ ॥

श्रीरा टी—मनश्च चक्षुश्च चेतश्च अरुश्च रजश्च रहश्च तत्तस्य। लुप्तषष्ठीकद अन्तस्य लोप'। एषामन्तलोप स्यात्। मनीकरोतीति नलोपे अवर्णस्य ई. एव' चक्षूकरोति रजीकरोति रहीकरोति ॥ ४९८ ॥

४९९ । कार्त्स्न्यायत्त्योः सम्पद्यक्रादौ चसाद्वा ।

कार्त्स्न्यायत्त्योः ७॥, सम्पद्यक्रादौ ७। चसात् ।१।, वा ।१। ।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति क्रभ्वस्तिषु परेषु चसात् स्याद्वा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते राजायत्तं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते ।

५०० । देये त्राच्च ।

देये ७।, त्राच् ।१।, च ।१। ।

देयेऽर्थे त्राच् साच्च स्यात् सम्पाद्यादौ । देवाय देयं करोति देवत्रा करोति देवसात् करोति ।

कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कार्त्स्न्यम् आयत्तिरधीनत्वम् । कार्त्स्न्यञ्च आयत्तिश्च कार्त्स्न्यायत्ती तयोः सम्पद्य सम्पूर्वदैवादिकपदधातु । सम्पद्यश्च क्रादिश्च सम्पद्यक्रादि तस्मिन् । सम्पद्ये च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सम्पद्यक्रादिरिति गौरवं कथमिति चेन्न चानुकृष्टं नोत्तरत्र इति न्यायेन परसूत्रे क्रादीनामनुवृत्त्यभावात् । साकल्येऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति क्रभ्वस्तिषु स्वाद्यन्तात् चसात् स्याद्वा । चकारोऽव्ययार्थः । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एवं कृत्स्नं लवणं जलं करोतीत्यादि वाक्ये जलसात् करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् । एवं राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाद्भवति राजसात् स्यात् । पक्षे तद्रूपेण स्थितिरिति ॥४९९॥

गौरा-टी—कार्त्स्न्यञ्च आयत्तिश्च ते तयोः सम्पद्यश्च क्रादिश्च तत्तस्मिन् । सम्पूर्वपदौङ् गतौ विकरणनिर्देशाज्जभ्वादिकस्य ग्रहणम् । अभूततद्भाव इत्यनुवर्त्तते क्रादिदर्शनात् चित्वाद्यम् । क्रादौ तु । कृत्स्नं लवणं जलं करोति जलसात्करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि । जलसात् सम्पद्यते इत्यत्राप्तित्वात् अभूततद्भावस्य निवृत्तिः । एवं कृत्स्नं काष्ठं भस्म सम्पद्यते भस्मसात् सम्पद्यते । नलोपश्चौ भस्मीकरोति राजीकरोति लुगु ज्ञाप्यते ॥४९९॥

५०१। नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच वानितौ द्विश्च।

नैकाच ५।, अव्यक्तानुकरणात् ५।, डाच् ।१।, वा ।१।, अनितौ ७।, द्वि १।, च ।१। ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वानवितौ, तस्मिंश्च द्विर्भावः।

सम्पद्यादौ परे स्याद्यन्तात् वाच् चसाच स्यात् देयेऽर्थे। चकारोऽव्ययार्थ। देवाय देय करोति देवला करोति देवसात् करोति एव देवाय देय सम्पद्यते इत्यादि वाक्ये देवता सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम्। परसूत्रे इतौ परे डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पद्यादीना परत्वाभावे तेषामन्वयेऽपि स्यादिति बोध्यम्। तेन अकरोदचिरेश्वर चितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसादिति। भस्मसात् कृतवत पिष्टिव पावसाच वसुधा ससागरामिति ॥४५०॥

श्रीरा टी—डुदाञ् दाने तव्यानीयया इति य खनाद्देरये इत्येकार। क्वचि-देकदेशोऽप्यनुवर्त्ततेऽधीनत्व एव देवता करोति इति चित्वाद्यम्। चकाराच्चसाच देवसात् करोतीति देवाधीन दातव्य करोतीत्यर्थ ॥४५०॥

यस्य ध्वन्यात्मकशब्दस्य वर्णविशेषरूपेण ज्ञान न सम्भवति सोऽव्यक्त। तस्यानु-करणम् अव्यक्तानुकरणम्। अनेकाचोऽव्यक्तानुकरण शब्दात् सम्पद्यादौ परे डाच् स्याद्वा न तु इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य द्वित्वच्च स्यात्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावो वा स्यादित्यर्थ। सम्पद्यादौ डाचो विधाने इतौ परे निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहित कश्चित् प्रत्यय. सम्पद्यादे परत्वाभावे तेषामन्वयेऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उदाहृतम् ॥५०१॥

श्रीरा टी—एकोऽञ् यस्य स, न एकाच् नैकाच् तस्मात्। यत्राकारादयो वर्णा स्पष्टा: प्रतीयन्ते ते व्यक्ता न व्यक्ता. न अव्यक्ता अव्यक्तानामनुकरण तत् तस्मात् न इति अनिति तस्मिन् तस्मिंश्चेति डाचि इत्यर्थ. ॥५०१॥

५०२। त लोप्योऽतष्टिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो वा।

त ।१।, लोप्य १।, अत ६।, टि १।, तु ।१।, इतौ ७।, द्वे ६। तु ।१।, अन्त. १।, वा ।१।।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिर्लोप्यः, द्वेस्त्वन्तो लोप्यो वा। पटपटाकरोति। एकाचस्तु श्रत्करोति। इतौ तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटेति पटत्पटदिति।

तस्य अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य अकारोऽन्तान्तशब्दस्य पटत् भनत् इत्यादे- रन्त्यतकारो लोप्य स्यात् डाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात्। एव इतौ द्विभ तस्य तस्यैव शब्दस्यान्तवर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थ। पटत्शब्दात् डाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्वित्वे पटपटाकरोति एव भन- भनाकरोति इत्यादि। श्रत्करोतीत्यत्र एकाचत्वान्न डाच्। इतौ तु टिलोपाभाव- पक्षे पटदिति। टिलोपपक्षे पटिति करोति। अत्रासिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गेति न्यायात टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्तत्वाभावात् टकारस्य डकारो न स्यात् इतौ परे द्विभ तस्यान्तवर्णलोपे पटत्पटेति करोति अन्तलोपाभावपक्षे पटत्पटदिति करोति व शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्प्रदायादेरभावे क्वचिदितौ परेऽपि टिलोपादि. स्यात्। भनभनेति ध्वनिस्त किमङ्गैरित्यादि सिद्धम् ॥५०२॥

श्रीरा टी—त इति लुप्तप्रथमैक वचनम् अत इति षष्ठ्यन्तं तं तस्येत्यादि डाचि डाजन्ते परे अतस्तकारलोपं स्यादित्यर्थ। तेन पटपटाकरोतीत्यत्र द्विरुक्ते डाचि टिलोप पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यातस्तकारो लोप्य इति पटदिति करोतीति इतौ डाचोऽभावे विकल्पेन टिलोप दर्शयति पटितीति करोति शेषः स्थानि- वत्त्वान्न चर्पोऽवे जव्। तथाच घटिति घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति। नन्वितौ डाजभावे द्वित्वाभावात् कथ पटत्पटेत्युदाहृतमिति चेत् सत्य द्वेस्त्वन्तो वेति सामर्थ्यादितौ परेऽपि द्वि पक्षे पटत्पटदिति उभयत्यक्तपक्षे पटत्पटिति करोति च अव्यक्तानुकरणादिति किं झटिजझटा करोति डाजन्तझटाशब्दे परे झटित् शब्दस्य न तकारलोपः ॥५०२॥

५०३ । तीयसम्बबीजसंख्याद्विगुणात् कृञि कर्षौ ।

तीय गुणात् ५।, कृञि ७।, कर्षौ ७।, ।

एभ्य: करोतौ डाच् स्यात् कर्षौ । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, बीजेन सह कर्षणं करोति बीजाकरोति, द्विगुणाकरोति ।

५०४ । समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद् यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

समय—सत्यात् ५।, यापन—अशपथे ७। ।

एभ्य: क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृञि परे । समयाकरोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्याकरोति ।

तीयप्रत्यय । तेन द्वितीयतृतीययोर्ग्रहणम् । सख्या आदिर्यस्य स सख्यादि स चासौ गुणश्चेति सख्यादिगुण तीयश्च सवश्च सख्यादिगुणश्चेति तस्मात् । कृञि परे एभ्यो डाच् स्यात् कर्षणेऽर्थे । कृञो ग्रहण सन्तद्भ्वस्तीना निहत्त्यथम् । द्वितीयकर्षण करोति द्वितीयाकरोति सवकर्षण करोति सवाकरोति । द्वावेकार्थौ । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति द्विगुण कर्षण करोति द्विगुणाकरोति एव त्रिगुणाकरोतीत्यादि ॥५०३॥

श्रीरा·टी—संख्या आदिर्यस्य स सख्यादिश्चासौ गुणश्चेति सख्यादिगुण· गुण: स्वरूप· पश्चात्तीयश्च सवश्च बीजश्च सख्यादिगुणश्च तत्तस्मात् कृञ' इष्टा भ्वस्योर्निवृत्ति. डाजनुवर्त्तते अनितौ द्विश्च नानुवर्त्तते अनिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति द्विवार कर्षति चेत्रमित्यर्थ । तीयमिति तीयत्यान्तस्तेन तृतीया करोति इति द्विगुणा करोति यस्य चैत्रस्य द्विगुण विलिखन करोतीत्यर्थ: ॥५०३॥

समयात् यापने निष्कुलान्निष्कोषे दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलात् पाके सत्यादशपथेऽर्थे डाच स्यात् कृञि परे । समयाकरोति समयं यापयतीत्यर्थ: । अन्यत्र

५०५। सपत्र-निष्पत्रात् प्रियसुखात् मद्र-भद्रात् पीड़ानुकूल्यवपने।

सपत्र-निष्पत्रात् ५।, प्रियसुखात् ५।, मद्रभद्रात् ५।, पीडानुकूल्यवपने ७।।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृञि। सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति मृगम्। प्रियाकरोति सुखाकरोति मद्राकरोति भद्राकरोति।

समयं करोति निष्क्रोषीऽन्तरवयवस्य वहिष्कारः। निष्कुलाकरोति दाड़िमम् अन्यत्र निष्कुलं करोति शत्रुं दुःखाकरोति शत्रुं पीडयतीत्यर्थः। अन्यत्र दुःखं करोति। शूलाकरोति मांसं शूलेन सह पचतीत्यर्थः। अन्यत्र शूलं करोति। शपथो दिव्यं न शपथोऽशपथः। सत्याकरोति मुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥५०४॥

श्रीरा टी—समयश्च निष्कुलञ्च दुःखञ्च सत्यञ्च तस्मात् यापनं कालहरणं तस्मिन्निर्ष्क्रोष अन्तर्वहिष्कारः तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्यथनं तस्मिन् पाकः पचनं तस्मिन् न शपथमशपथं तस्मिन् क्रमेणोदाहरति समयाकरोतीत्यादि ॥५०४॥

सपत्रनिष्पत्राभ्यां पीडायां, प्रियसुखाभ्याम् आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच् स्यात् कृञि। सपत्राकरोति मृगं सपत्रं शरं मृगस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति मृगं मृगस्य पार्श्वद्वयं भित्वा निष्पत्रं शरं वहिष्करोतीत्यर्थः। आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रियां करोति सुखां करोति सखायं मद्रभद्रशब्दौ मङ्गलार्थौ मद्रां करोति भद्रां करोति मानवकं पिता मङ्गलपूर्वकं मुण्डयतीत्यर्थः ॥५०५॥

श्रा-टी—सपत्रञ्च निष्पत्रञ्च तत्तस्मात् प्रियञ्च सुखञ्च तत्तस्मात् मद्रञ्च भद्रञ्च तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यञ्च वपनञ्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीड्यते सह पत्रेण वर्त्तते सपत्रा करोति मृगं व्याधः सपत्रं शरं मृगशरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामयतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्रं करोति वृक्षं प्रावृट्, निष्पत्रं करोति ग्रीष्मः। आनुकूल्यम् आनुलोम्यं चित्ताराधनमिति यावत् प्रियां करोति सुखां करोति तथाच सीतामूचे सुखाकर्त्तुं प्रियाकर्त्तुं प्रियंवदा इति। मद्रां करोति भद्रां करोति बालं नापितः। मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल

४०६। दघ्नमात्रद्वयसट्माने।

दघ्न मात्र द्वयसट् ।१।, माने ७। ।

परिमाणार्थे एते स्युः।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः।

५०७। संख्या-शन्-शतो डिन्।

सख्या शन् शतः ५।, डिन् ।१। ।

दशो विंशो।

वाचकौ डाचा वपनमुच्यते। प्रकृतित्याभ्या मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः। अन्यत्र मद्र करोति इत्यादि ॥५०५॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्चेति समाहारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः। स्याद्यन्तादेते स्यु परिमाणेऽर्थे। परिमाणमिह ऊर्द्धपरिमाण गज ऊर्द्धपरिमाणमस्य इत्यर्थे गजदघ्न. गजमात्र. गजद्वयसो ह्रद। ङित्वादीपि गजदघ्नी गजमात्री गजद्वयसी भित्तिः। ऊर्द्धपरिमाणे कि विल्वपरिमाणम् आमम् इत्यादौ न स्यात ॥५०६॥

श्रीरा टी—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्च तत्तस्मात् टमित करोति दघ्नमात्र द्वयसट् द्वन्द्वात्पर श्रूयमाण शब्द प्रत्येक सम्बध्नाति तेन स्त्रिया गजदघ्नी गजमात्री गजद्वयसी यद्यपि मानमिति सामान्येनोक्त तथापि दघ्नद्वयसावर्द्धमाने स्याताम। हस्तिपुरुषाभ्या णो वा। आभ्या परिमाणे णो वा स्यात्। हस्ती परिमाणमस्य हास्तिन पौरुष पक्षे हस्तिदघ्नमित्यादि। प्रमाणार्थात् लुक् गात्तु नित्यम्। मानवाचकात् दघ्ना दीना लुक् स्याद्वा। हस्त परिमाणमस्य हस्त' वितस्ति सम हस्तमात्र' वितस्तिमात्र समस्यतुर्द्दशाङ्गुल। गात्तु द्वौ हस्तौ परिमाणमस्य द्विहस्त द्विवितस्ति नित्यग्रहणात् भाविनोऽपि संशये मात्रटो लुग्विधानार्थम्। सख्या-प्रमाणपरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् संशये। एभ्य संशये मात्रट् स्यात्। पञ्च न वा पञ्चमात्र सप्त न वा सप्तमात्र वत्वान्तात् स्वार्थे यावन्मात्र तावन्मात्र' कियन्मात्र गणमात्र बहुमात्र प्रमाणात् सम स्यात न वा सममात्र हस्तमात्र परिमाणात् प्रस्थ स्यात् न वा प्रस्थमात्र द्रोणमात्र गात्तु द्विसम स्यान्न वा द्विसममित्यादि ॥५०६॥

शन् च शत् चेति शन्शत् सख्या चासौ शन्शच्चेति सख्याशन् शत् तस्मात्।

५०८। कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत् कियदियन्तः ।

कति—इयन्त १॥।

कि यत्तदां डत्यन्तानां यत्तदेतत्किमिदमां वत्वन्तानामेते क्रमात् निपात्यन्ते माने ।

५०९। दशादेर्डो युते शतादौ ।

दशादे ५।, ड १।, युते ७।, शतादौ ७।।

एकादशं शतं विंश शतम् ।

शन्शतो केवलयोरसम्भवात् तदन्तयोर्ग्रहणम् । तेन सङ्ख्यावाचकशन्नन्ताद्दशादे सङ्ख्यावाचकशदन्तात् विंशतादेश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थे। दशपरिमाणमस्य इत्यर्थे डिनि डित्वात् टिलोपे दशी। एवम् अष्टादशीति पर्य्यन्तं बोध्यम्। त्रिंशत्परिमाणमस्य इति डिनि टिलोपे त्रिंशी। एवं चत्वारिंशी ॥५०७॥

श्रीरा टी—शश्च शच्च तत् सङ्ख्या च तत् शन्शच्चेति तत्तस्मात् सङ्ख्याशन्नन्तात् सङ्ख्या शदन्ताच्च डिन् स्यात् दन्नादेरपवाद.। दशपरिमाणमस्य दशी एवं पञ्चदशिनोऽर्द्धमासा एवं त्रिंशत्परिमाणमस्य त्रिंशी मासः । विंशतेश्च। विंशतिशब्दान्माने डिन् स्यात्। विंशति परिमाणमेषां विंशिनोऽङ्गिरसः ॥५०७॥

किं परिमाणमेषां यत् परिमाणमेषामित्यर्थे किं यत्तद्भ्यो डतिप्रत्यये कति यति तति एते निपात्यन्ते। यत् परिमाणमस्य यावान् तत् परिमाणमस्य तावान् एतत् परिमाणमस्य एतावान् किं परिमाणमस्य कियान् इदं परिमाणमस्य इयान् एते वत्वन्ता निपात्यन्ते। वतो रुदित्वादीपि यावतीत्यादि ॥५०८॥

श्रीरा टी—निपातनादिष्टसिद्धिः ॥५०८॥

दश आदिर्यस्य स दशादि तस्मात्। दशादे अत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दश हित्वा एकादशादीनां ग्रहणम्। एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वाद्दशादेरिति षष्टिपर्य्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति शतसहस्रयोरेव ग्रहणमिति। एकादशादेः षष्टिपर्य्यन्तात् ड स्यात् युतेऽर्थे शते सहस्रे च वाच्ये इत्यर्थः। एकादशभिर्युतम् एकादश शत डित्वात् टिलोपः। एवं विंशत्या युतं विंशं शतम् अत्र

५१०। किं यत्तदेकान्यात् द्विबह्वनामेकनिर्द्धारे डतरडतमौ।

कि—अन्यात् ५।, द्वि-बह्वना ६॥, एकनिर्द्धारे ७।, डतरडतमौ १॥।

अनयोः कतरो वैष्णवः एषां कतमः शैवः।

विंशतेस्तेर्लोपे वयोरित्यकारलोपः। एवं त्रिंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं षष्टं शतं सहस्रं वा। एकादशादेरिति किं दशभियुतम् अत्र न स्यात् शतसहस्रयोरेवेति किम् एकादशभियुतं लक्षम् अत्र न स्यात् ॥५०९॥

श्रीरा टी—दश आदिर्यस्य दशादि अतद्गुणसंविज्ञानात् एकादशादीनां ग्रहणं युतशब्दोऽधिकार्थः शतमादिर्यस्य तद्गुणसंविज्ञानेन शतसहस्रयोरेव ग्रहणम्। दशादेरधिके शते सहस्रे च वाच्ये ड स्यात्। त्रिंशं शतं पञ्चाशं शतम् एकादशं सहस्रम्। एकादशाधिका पुराणशते पुराणसहस्रे वा एकादशं पुराणशतम् एकादशं पुराणसहस्रमित्यादौ शतसहस्रमेव वाच्यं सजातीयेनाधिक्यं प्रतीतेः यत्र विजातीयेनाधिक्यं प्रतीयते तत्र न स्यात्। यथा विंशतिपणाः अस्मिन् कार्षापणशते कार्षापणसहस्रे वा तत्र न स्यात् विजातीयानामाधिक्यं प्रतीयते ॥५०९॥

एभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरो बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमः स्यात् डित्त्वात् टिलोपः। अनयोर्मध्ये कः कतरः एषां मध्ये कतमः एवं यतर यतम ततरः ततम, एकतरः एकतम अन्यतरः अन्यतमः इति ॥५१०॥

श्रीरा-टी—कश्च यश्च स च एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात् द्वौ च बहवश्च द्विबह्वस्तेषां गुणक्रियासंज्ञाभिर्व्यवच्छेदो निर्द्धारणम् एकस्य निर्द्धारणम् एकनिर्द्धारणं तस्मिन् डतरश्च डतमश्च तौ। एभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरः बहूनां डतमः स्यात् डिति टिलोपः। वैष्णव इति विष्णुर्देवतास्य ज्ञानक्रियाभ्यां निर्द्धारणं ज्ञायते। परे तु बहूनां जातिपरिप्रश्ने डितमडिति जात्या निर्द्धारणे एव विधिः। कतमो भवतां कठ इत्युदाहरन्ति तथापि प्रयोगप्राचुर्य्यात् ग्रन्थकृता सामान्येनोक्तम् एवं यतर यतम, ततरः ततम एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतम इति। ननु कथं पूर्वतरस्मिन् वर्षे पठदिति चेत् सत्यं अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः। डतरडतमाविति तेन पूर्वादेरपि पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् इति मण्डूकगत्या वेत्यनुवर्त्तते तेन कतरो वैष्णवः को वैष्णवः कतमः शैवः कः शैव इत्यादि। अन्येदमोऽन्यार्थे डतरो

५११ । तस् ङेः ।

तस् ।१।, ङे ६। ।

ङेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्वतः अमुतः ।

दादिर्लोपश्च । अन्यशब्दादिदमशब्दाच्च अन्येऽर्थे डतर स्यात् इदमो दमो लोपश्च । अन्यतर इतर अनेनान्यतरयोरन्येन सह समानार्थता सूचिता ॥५१०॥

पृथग्योगात् पूर्ववत् किमपि नानुवर्त्तते । तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्तेः स्थाने तसादेश स्यादित्यर्थ । यद्यपि पूर्वं सर्वनाम्न एव पञ्चम्या एव तस् विधीयते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगत प्रमाणत' नभस्त पयस्त इत्यादि दर्शनात एवमपञ्चम्या अपि प्रथम प्रथमत आदि आदित मन्त्रे॒ण मन्त्रत' स्वरेण स्वरत प्रथमे प्रथमत सुखे सुखत आदौ आदित' पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्य्येण सामान्यतोऽभिहित । वार्त्तिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अव्ययेषु अभिपरिभ्यामेव अभित परित एव स्यादिप्रकरणोक्तैर्विशेषविधिभि सामान्योऽप्यय न बाध्यते । स्यादिप्रकरण हित्वा तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात् । तेन कृष्णेन कृष्णत कृष्णात् कृष्णत. सर्वे सर्वत. सर्वस्मात् सर्वत सर्वस्मिन् सर्वत इत्यादय स्युरेव । अमुत इति तसो विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्वं सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्य्यं स्यादेव । तेन त्यदा टेरः टोमोऽटसश्चेत्यादि स्यात् । विभक्तिविशेषविहितन्तु साक्षाद्विभक्तावेव । तेन जसादे स्थाने तसि कृते हरित इत्यादौ गुणादिर्न स्यात् तद्धितप्रकरणोक्तानामादेशाना ङेर्लुक् त्ये चेत्यनेन लोपो न स्यात् । तेन सार्वत्रिकं पारत्रिक तवत्यम् इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च विभक्ते. स्थाने तसादयो ये आदेशास्तदन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्च । तेन कुत कुत आयात कौतस्कुतम् इत्यत्राव्ययत्वात् टेर्लोप. । त्रानन्तथाजन्ताभ्यामन्यस्य तद्धितोक्तादेशान्तस्याव्ययत्व नास्तीत्येके । एतन्मतज्ञापनार्थं त्राच्थाचोश्चकारोऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्कुतमित्यादौ मनीषादित्वात् टिलोपादि' ॥५११॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्यविभक्तिस्थाने तस्विधानात् सर्वस्मात् ङे: सर्वस्या' ङेस्तस् प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति । कृष्णत इति कृष्ण एव कृष्णतः प्रागस्स् वेत्यनुवर्त्तमानात् कृष्ण इति च । एव कर्म्मसहितो गुणः कर्म्मगुणतः स्वरणत, स्वरण ततो भवान् स भवान् । इगास्स् यथा ततो दीर्घा;

युष ब्रवीमि त दीर्घायुष ब्रवीमि। ब्रा: स्वरतो हीन स्वरेण हीन. ततो देवाना प्रियेण कृतम् आशीःशने ध्या न लुक्। एव मन्त्रतो मन्त्रेण वा वर्णतो वर्णेन वा शरीरत शरीरेण वा। च्या तत आयुष्मते तस्मा आयुष्मते। ध्या तथाच भट्टि केन सविभते नान्य ततो ब्राह्मणवत्सल। मा दर्शतान्य भरतश्च मत्त इति च। ध्या। देवार्जतोऽभवन् आदित्या. कर्णतोऽभवन् विविध-पद्माश्रये ध्या अभिधाना हिक्कात कुरु चिकित्सा हिक्काया कुरु चिकित्सा प्रवाहिकात कुरु चिकित्सा प्रवाहिकाया. कुरु चिकित्सा रोगाथ्या अपनयनेऽभिधानम्। ब्रा। आदित आदौ पृष्ठत पृष्ठे पार्श्वत. पार्श्वे मध्यत. मध्ये अन्तत अन्ते मुखत मुखे प्रथमत प्रथमे अग्रत अग्रे इत्यादि। अन्ये आद्या-दिगणमाहु तदुक्त तथाहि आद्यादिभ्यश्चेति पाणिनिसूत्र तद्भगवता फणिना आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युल्लेखो यथा दर्शन तसि वा भवतीति व्याख्यात तथा वामनेनापीति। क्षेपातिग्रहाचलेष्वधब्रा। क्षेपेऽतिग्रहे अवले च घभिन्नब्रास्तस् वा स्यात्। व्यवहारतो निन्दित व्यवहारेण निन्दित वृत्ततोऽतिगृह्यते वृत्तेनाति-गृह्यते अतिक्रम्य गृह्यते इत्यर्थ। चरित्रतो न चलति चरित्रेण न चलति। अघ इति किं विप्रेण क्षिप्त इत्यादि। हीयमानपापयोगाच्च। आभ्यामघब्रास्तस् वा स्यात्। वृत्ततो हीयते वृत्तेन हीयते हीयमाना भवतीत्यर्थ। वृत्तत पाप. वृत्तेन पाप पापयुक्त इत्यर्थ। स्वेर्वहोरभवत् ह्यादि ध्या। स्वोर्वहोश्च ध्यास्तस् वा स्यात्. न तु भवतो देर्युष्मदोऽस्मदश्च। सर्वतो हीन सर्वस्माद्धीन विश्वतोऽन्य विश्वादन्य बहुतो भिन्न बहुभ्यो भिन्न भवदादेस्तु, भवत द्वाभ्या त्वत् मत् युष्मत् अस्मत् त्वत्तोऽन्य मत्तोऽन्य उत्सर्गत्वात् पूर्वेण नञ्निर्दिष्टत्वाद्वा। जे चाहागहि। जे विहिताया ध्यास्तस् वा स्यात् न तु हाको रुह प्रयोगे सति। पुरुषोत्तमत पुरुषोत्तमाद्वा याति काशीत. काश्या वा याति पापत: पापाद्वा भीत तथा मत्तो विभ्यद्यम स्वयमिति भट्टि। अहागहोति किं सार्थाद्धीयते पर्वतादवरोहति जे किं हरेरन्य शिवात् पृथक्। प्रतियोगे च। प्रतियोगध्यास्तस् वा स्यात्। भक्तित. प्रद्युम्न भक्तो प्रद्युम्नत केशवत प्रति केशवात् प्रति प्रद्युम्न इत्यादि पर्य्यभिभ्यामुभ-यार्थेऽभिमुख्य सर्वार्थे तेर्नित्यम्। परेरुभयार्थे अभेरभिमुख्यार्थे सवोर्थे च तेस्तस् स्यान्नित्यम्। तस्विधानसामर्थ्यात् न ध्यात् लुक् तेरिति लुक् परितो हरिम् उभयत इत्यर्थ। अभित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कर्जट ईशस्य सर्वत इत्यन्ये। प्रकरण-तसादि इणोक्ता आदिप्रकरणे तसप्रार्थमुल्लाहार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश

५१२। देवादेर्द्वौस्त्रोस्त्राच्।

देवादे ५।, द्वौस्त्री ६॥, त्राच् ।१। ।

देवत्रा वन्दे रमे वा।

५१३। स्त्रिबह्वोस्त्रोऽद्व्यादेः स्त्राः।

स्त्रिबह्वी ५।, व १।, अद्व्यादे ५।, स्त्रा ६। ।

स्त्रेर्बह्वोश्च परस्या स्त्रास्त्र स्यात् न तु द्व्यस्मद् युष्मद। सर्व-स्मिन् सर्वत्र तत्र बहुत्र।

तदग्रहणेन गृह्यते इति न्यायात तस्मिन् तदादिकार्यं भवत्येव। तसादीनां इदङ्-स्वरादिपाठात् व्यत्व त्यान्तरप्रकृतत्वच्च तेभ्यस्त्यान्तरे तमञ्जाविभानान्न लुक् ॥ ५११ ॥

देवादे परयोर्द्वितीयासप्तम्योस्त्राच् स्यात्। चकारोऽव्ययार्थं। देवं देवौ देवान् वा वन्दे देवत्रा वन्दे। देवे देवयोः देवेषु वा रमे देवत्रा रमे देवादिस्तु देव मनुष्य पुरुपुरुषोमर्त्यो बहु इत्यादि ॥ ५१२ ॥

गौरा टी—देव आदिर्यस्य तत्तस्मात् द्वौ च स्त्री च ते तयोः त्राजिति ग्रैकान्त दम्। देवादेरनयो स्थाने त्राच् स्यात् च इत्। देवत्रा इति क्रियाद्वयेन उदा हरणद्वयम्। देवादिर्यथा। देवो बहु पुरु मर्त्यो मनुष्य पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

द्विरादिर्यस्य स द्व्यादि न द्व्यादिरद्व्यादि तस्मात्। द्व्यादिश्च त्यदादिगण-समाप्तिपर्यन्त इत्यत आह द्व्यस्मद युष्मद इति। सर्वस्मिन् सर्वयो सर्वेषु वा सर्वत्र एव सर्वस्या सर्वयो सर्वासु इत्यत्रापि सर्वत्र इति विभक्तिस्थानजातत्वेन दाद्यादेश-स्यापि प्रत्ययत्वे पुंवत् न्वेरिति पुंवद्भाव एव सर्वस्य दिश सर्वत इत्यादि। भवतो न स्यादिति वक्तव्य तेन भवति भवतो भवत्सु इत्येव। जौमरास्तु सभवान् तत्र भवान ततो भवान् इत्यादयोऽपि कन्याणवति वाच्ये निपात्यन्ते इत्याहु ॥ ५१३ ॥

गौरा टी—स्त्रिश्च बहवश्च तत्तस्मात् बहुशब्दस्य सङ्ख्यार्थग्रहणं न तु प्रचुरार्थस्य द्विरादिर्यस्य स न द्व्यादि अद्व्यादि तस्मात् स्त्रिरिति किं समे सखग्रार्थस्येति किं बहौ सूपे अभिधानादितरयो अपि तत्र भवान् तत्र दीर्घायुष ब्रवीमि त दीर्घायुष ब्रवीमि तत्र देवाना प्रियेण कृतम् इत्यादि। अद्व्यादे किम्। द्वयो, त्वयि मयि आदिशब्दाद्भवति ॥ ५१३ ॥

५१४। सर्वैकात् काले दा।

सर्वैकात् ५।, काले ७।, दा ।१। ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।

५१५। किमन्ययत्तदोर्हिञ्च।

किमन्ययत्तद ५।, र्हि १।, च ।१। ।

एभ्यः स्या र्हि दा च स्यात्। कस्मिन् काले कर्हि कदा ।

५१६। तदो दानीं वा।

तद ५।, दानी ।१।, वा ।१। ।

तदानीं तर्हि तदा ।

५१७। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तोरभयादेद्युसह्नि।

पूर्व—उभयात् ५।, एद्युस् ।१।, अह्नि ७। ।

पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः ।

काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्या परस्या सप्तम्या दा स्यात्। सर्वस्मिन् काले सर्वदा एवम् एकदा ॥ ५१८ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकश्च तत्तस्मात्। सर्वादेकाच्च काले दा स्यात्। सर्वदा एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हि कदा एवम् अन्यर्हि अन्यदा यर्हि यदा तर्हि तदा ॥५१५॥

श्रीरा-टी—कश्च अन्यश्च यश्च स च तत्तस्मात्। तर्हीति एवम् अन्यर्हि अन्यदा यर्हि यदा तर्हि तदा अन्यर्हीति जयादित्येनोदाहृतम् अन्यह्नीति कश्चित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्त्तमानात्तद परस्या. सप्तम्या दानी स्याद्वा। तस्मिन् काले तदानी पक्षे तर्हि तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा टी—तदशब्दाद् दानी वा स्यात्। तदानीमिति पक्षे र्हि दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽष्टभ्य. परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्यात् अह्नि वाच्ये। पूर्वस्मिन्नह्नि पूर्वेद्यु अवादिस्त इत्यनेन तद्धितादेशानामपि तद्धितसञ्ज्ञाविधानात् ययोरित्यकारलोप.।

५१८। दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले स्तात् प्रीपीमप्राऽचो लुक्।

दिक्-शब्दात् ५।, दिग्-देश काले ७।, स्तात् ।१।, प्री-पी मप्र १।।।, अच ५।, लुक् ।१। ।

परस्तात् प्राक्।

एव अन्येद्यु इतरेद्यु अन्यतरेद्यु अपरेद्यु अधरेद्यु उत्तरेद्यु उभयेद्यु । उभयाद् द्युस् च वक्तव्य उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु ॥ ५१७ ॥

गौरा-टी—पूर्वस्य अन्यस्य अन्यतरस्य इतरस्य अपरस्य अधरस्य उत्तरस्य उभयस्य तत्स्थात. एर्घोऽहनि वाच्ये एद्युस् स्यात्। पूर्वेद्युरिति एवमन्येद्यु अन्यतरेद्यु इतरेद्यु अपरेद्यु अधरेद्यु उत्तरेद्यु उभयेद्यु पर्चे पूर्वत्र पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिशि वर्त्तमान शब्दो दिक्शब्द स च पूर्वादि प्रागादिश्च। दिशि देशे काले वत्तमानात् दिक्शब्दात् परासा प्रथमापञ्चमीसप्तमीना स्थाने स्तात् स्यात् अच स्वरूपात परस्य तस्यैव स्तादादेशस्य लुक् स्यात्। परा दिक् परो देश पर कालो वा इत्यर्थे प्रथमाया स्तादादेशे परस्तात्। एव परस्या दिश परस्मात् देशात् परस्मात् कालाद्वा इत्यर्थे पञ्चम्या स्तादादेशे परस्तात्। प्राक् इति प्राची दिक् प्राग्देश' प्राक्कालो वा इत्यर्थे प्रथमाया स्थाने जातस्य स्तादादेशस्य लुक्। लुकि न तवेति निषेधात् ञिदचोऽदेरिति वृन् न स्यात् विरामे च चस्य क। प्राची दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्येषा मते स्तातो लुकि तदन्तत्वेन अव्ययत्वाल्लिङ्ग-कार्य्याभावे ईपो निवृत्ति। स्वमते तु मनीषादित्वात्। एव पञ्चमीसप्तम्योरपि बोध्यम्। दक्षिणोत्तराभ्या पञ्चम्या न स्तादिति वक्तव्यम्। दक्षिणत उत्तरत. ॥५१८॥

गौरा टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तद्वाचके वर्त्तते ते च ते शब्दाश्चेति दिक्शब्दास्तेभ्य. बहुब्राह्मणीवत् व्यत्ययो व्व क्व दिक्शब्दादिति। दिक् च देशश्च कालश्च तत्तस्मिन् स्तादिनि लुप्तप्रक्षदम् अनच् गतिपूजनयोरित्यस्यैव ग्रहण तस्य दिग्वाचक..त् न लच्प्रत्याहारस्य। दिग्वाचकेभ्यो दिग्देशकाले वर्त्तमानेभ्य' प्रीपी प्री स्थाने स्तात् इत्यर्थ अच. परस्य स्तातो लुक्। ग्रन्थकारै. सचेपेण तयाथा-नेकमुदाहृतम्। पुरस्तादिति पुरस्तात् रम्या दिक् पुरस्ताद्दिश आगत: पुरस्ताद्दिशि स्थितम् एव पुरस्ताद्देश: कालो वेत्यादि। प्रागिति प्राचीशब्दात् स्तातिलुकि स्त्रीत्वस्य लुक् प्राक् रमणीय प्रागागत: एव प्रत्यगित्यादि॥५१८॥

५१९। वैनोऽपी।

वा।१। एन १।, अ-पी।१।।

पूर्वेण।

५२०। दक्षिणोत्तरादाही।

दक्षिणोत्तरात् ५।, आ आही।१॥।

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि।

५२१। वाधराच्चात्ताः।

वा।१।, अधरात् ५।, च।१। आत्।१।, ता १॥।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणस्मात्।

वाशब्दोऽत्र विकल्पवाची व्यवस्थावाची च। तेन दिक्शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमसप्तम्योरेन स्याद्वा। अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वो देशः पूर्वः कालो वा इति प्रथमाया एन ययोरित्यकारलोपे पूर्वेण। एवम् अदूरे पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् काले वा पूर्वेण दक्षिणोत्तराधरेभ्य इति पाणिनीयाः ॥५१९॥

श्रीरा टी—न पी अपी दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाले वर्त्तमानेभ्यः प्रौमङीरेन' स्यात्। पूर्वेणेति पूर्वं पूर्वस्यां वा इत्यर्थः। अपीति किं पूर्वस्याः पुरस्तात् ॥५१९॥

आश्च आहिश्च आही इति द्विवचनं यथासङ्ख्यनिरासार्थम्। दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमासप्तम्योः स्थाने आ आहिश्च स्यात् विशेषत्वात् स्तातो बाधकावेतौ। दक्षिणा दिक् दक्षिणो देशः दक्षिणः कालः इत्यादि वाक्ये दक्षिणा एव दक्षिणाहि। अत्र दूरादूरयोर्वा स्यात् दूरे आहिरिति केचित् सप्तम्यामप्येवम् ॥५२०॥

श्रीरा टी—दक्षिणश्च उत्तरश्च तस्मात् आश्च आहिश्च तौ प्रौम्ङि स्तः अतो न यथासङ्ख्यम् अदूरदूरयोरभिधानम्। आभ्याम् अदूरे आ दूरे आहि स्यात् प्रौमङीरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरमिति भट्टिः ॥५२०॥

दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराधरेभ्यस्ताः प्रथमापञ्चमीसप्तम्या आत् स्युर्वा। अधरा दिक् अधरो देशः अधरः काल इत्यर्थे प्रथमाया आत् अधरात् एवम्

५२२। पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसोः।

पूर्वाधरावरा १।॥, पुराधावा १।॥, स्तादसो ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः। अतएव अस्।

५२३। ववत्याच् प्रकारे।

ववन् ।१।, थाच् ।१।, प्रकारे ७। ।

येभ्यस्त्व उक्तस्तेभ्यः प्रकारे थाच् स्यात्, स च तद्वत्। सर्वप्रकारं सर्वथा।

अधरस्या दिशः अधरस्मात् देशात् अधरस्मात् कालादित्यर्थे पञ्चम्या आत् अधरात्, एवञ्च अधरस्या दिशि अधरस्मिन् देशे अधरस्मिन् काले इत्यर्थे सप्तम्या आत् अधरात्। सर्वत्र पक्षे तद्रूपेण दक्षिणस्यामिति आवन्तादपि आदादेशः. स्तादिति ज्ञापनायम् एव दक्षिणोत्तरयोरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीग टी—ता श्रीपोतत्र अधरशब्दाच्चकारात् दक्षिणोत्तरशब्दयोरनुवृत्तिः। तथा चाधरदक्षिणोत्तरशब्देभ्यः श्री पौ श्री स्थाने आत् स्यात्। अवर अधरस्मात् अधरस्मिन् वा अधरात्। एव दक्षिण दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्, उत्तर उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन् वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पुर अधरस्य अध अवरस्य अवः स्यात् स्तादसौ परयो। पुरस्तादिति दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादेः स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेशः एवम् असि परे पुरादेशे ययोरित्यकारलोपः. एवम् अधस्तात् अधः अवस्तात् अवः। अतएवेति। असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरेभ्यः प्रथमादेरसादेशः स्यादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीग टी—पूर्वस्य अधरस्य अवरस्य ते ष्यर्थे श्री व्यत्ययात् पुरश्च अधश्च अवश्च ते, स्ताच्च अस् च तौ तयोः सौत्रान्त दम्। तयो परयोरेषा क्रमादेते स्युः निर्देशसामर्थ्यादेतेभ्य परोऽसेव ॥ ५२२ ॥

चन्द्रवन्मुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन गृह्यते न तु धावल्यादिना तथात्रापि ववदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनैव साम्यं गृह्यते न तु सप्तमीस्थानजातत्वेन। तेन स्विबहुभ्या सर्वासां विभक्तीनां स्थाने थाच् स्यात् प्रकारे। प्रकारः सादृश्यं यथा सर्वप्रकारः सर्वेण प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मात् प्रकारात् सर्वस्य

५२४। कुतः क्व कुह कुत्रेतोऽतोऽत्रेह सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्य्युपरिष्टात् परेद्यवि सद्योऽद्यैषमः परुत् परारीत्थं कथम्।

कुत —कथम्।१॥।

एते निपात्यन्ते। कस्मात्——कुतः, कस्मिन्——क्व कुह कुत्र, अस्मात्——इतः, एतस्मात्——अतः, एतस्मिन्——अत्र, अस्मिन्——इह, सर्वदा——सदा, अस्मिन् काले——एतर्हि अधुना इदानीं, पश्चिम——पश्चात्, ऊर्द्ध्वम्——उपरि उपरिष्टात्, परस्मिन् अहनि——परेद्यवि, समानेऽह्नि——सद्यः, अस्मिन्नहनि——अद्य, अस्मिन् वर्षे——ऐषम, पूर्वस्मिन् वर्षे——परुत्, पूर्वतरस्मिन् वर्षे——परारि, इदं प्रकारम्——इत्थं किं प्रकारं——कथम्।

प्रकारस्य सर्वस्मिन् प्रकारे सवथा इति। तृतीयाया एव थाजादेश इति केचित्। चकारोऽव्ययार्थ ॥ ५२३ ॥

श्रीरा टी—अतिदेशबलात् अन्यादिस्तिवहोरेव प्रकार साहस्येऽप्यस्ति यथाय चेदप्रकार इति तथाच द्यादिभिन्नात् स्थेवहोश्च थाजित्यर्थ। अत्र तु द्यादिल्यर्थस्य ग्रहर तेन सर्वान् प्रकारान् करोति सवथा प्रकारेण गच्छति सर्वथा गच्छति सर्वस्मै प्रकाराय ददाति सर्वस्मात् पकाराद्दागच्छति सर्वथा आगच्छति सर्वस्मिन् प्रकार तिष्ठति सर्वथा तिष्ठति। एतत् शब्दस्यापि इत्थम् इत्येके अन्येषां मते एतथाति एवमन्यथा इतरथा यथातथा अमुथा अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्यूह्यम् सर्वादित्वेनेन त्यदा टेर इतिचित्वाद्द जातीयस्य न समानर्थता। तस्य प्रकारवति विधानात् तथा जातीय। इत्थ जातीय इति तत्प्रकारप्रकारीत्यर्थ ॥ ५२३ ॥

कस्मादिति कुत। कस्मिन्निति क्व कुह कुत्र। अस्मादिति इत। एतस्मादिति अत। एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह। सर्वदेति सदा। अस्मिन् काले इति एतर्हि अधुना इदानीम्। पश्चिममिति पश्चात। दिक्शब्दादित्यादिना पश्चिमशब्दात् स्तादादेशे पुनस्तातोऽपि आदादेशे पश्चिमस्य पश्च आदेशः। ऊर्द्ध्वमिति उपरि उपरिष्टात् अत्र उपशब्दात् रिप्रत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्तात् प्रत्यये

५२५। त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादि स्त-टन-त्न-त्यण-मा भवादौ।

त्यत्र आद्यादि ५., त्य—मा १॥, भवादौ ७।

एभ्यः एते क्रमात् स्युर्भवाद्यर्थे। त्यत्रत्यः तत्रत्यः अद्यतनी ह्यस्तनी, चिरत्न. परुत्न.। दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिम' मध्यमः।

उपरिष्टात् परेऽह्नि इति परेद्यवि समानेऽह्नि इति सद्य अस्मिन्नह्नीति अद्य अस्मिन् वर्षे इति ऐषम पूर्वे वर्षे इति परुत्। पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति परारि। इद प्रकारमिति इत्थ कि प्रकारमिति कथम्॥ ५२४॥

श्रीरा टी—पूर्वतरस्मिन् इति योगविभागात्॥ ५२४॥

त्यत्रश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणा च आदिश्च ते आदयो यस्य स त्यत्राद्यचिरदक्षिणाद्यादिस्तस्मात्। त्यश्च टनश्च त्नश्च त्यण् च मश्च ते। अत्र विभक्तिमनादृत्य शब्दैरेव यथासंख्यग्रहणं शिष्याणा नानाप्रकारज्ञानाय। केचित्तु समाहारे त्यष्टन त्न त्यण् मम् इत्येव पठन्ति। तत्रादेस्त्य अद्यादेः टन चिरादेस्त्न दक्षिणादेस्त्यण् आद्यादेर्म स्यात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्यत्रेति त्यत्रादि सप्तम्यास्त्रादेशे तदन्तस्य ग्रहणम्। त्यत्र भव त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यत्रत्य। त्ये परे तद्धितादेशस्य न लोपः। एव तत्रत्य यत्रत्य इत्यादि। अद्य भव अद्यतन एव ह्यस्तन श्वस्तन चिरन्तन सनातन सदातन पुरातन इत्यादि। अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण प्रत्न प्रतना वा निपात्यन्ते। पुराण प्रत्न प्रतन पक्षे पुरातन एव नवीनस्य नूतननूत्नौ वा निपात्येते। चिरे भव. चिरत्न एवं परुत्न'। दक्षिणा इति। दक्षिणोत्तरादाहीति आ। दक्षिणा भव दाक्षिणात्य णित्वात् वृद्धि तद्धितादेशस्य न लोप। पश्चाद्भव पाश्चात्य पौरस्त्य इत्यादि। आदौ भव आदिम मध्यम इत्यादि। अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ किम त्यन्ताच्चित्तनौ इति वक्तव्यमाहतु। वस्तुतस्तु असाकल्ये तु चिच्चन इत्यमरोक्तयो चिच्चनेत्यव्ययशब्दयोरनुप्रयोगादेव कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम्। न च तयोरनुप्रयोगे एकपदत्वाभावे कदाचिद्भव कादाचित्कम् इत्यत्र कथ पूर्वपदस्य वृद्धिरिति वाच्यं कदाचिज्जातु इत्यमरोक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तत्सिद्धे॥ ५२५॥

५२६ । किमः क्यन्तात् चि-चनौ ।

किम ५।, क्यन्तात् ५।, चित् चनौ १॥ ।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन ।

५२७ । आदिस्तः ।

आदि. १।, त १। ।

(३२३) चैक्याच्चुदषह्रोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स तसंज्ञः स्यात् ।

इति तपादः ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकार समाप्त ।

श्रीरा टी—त्यदस्त्र त्यत्र त्यतश्च । अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो येषा ते तेभ्य त्यश्च टनश्च तश्च त्यण् च मश्च ते भवादिरुक्तलक्षिन् । त्यवादिर्यथा । अह्नतस् इह अविस् ऐषमस् ह्यस् श्वस् निर्भूषे । निस्वर्णाश्रमवहिष्कृते । चिरादिर्यथा । चिर परुत् परारि । अद्यादिर्यथा । अद्य दिवा दोषा साय चिर प्राह्णे प्रगे प्राच् ह्यस् श्वस् ऐषमस् पूर्वाह्णे अपराह्णे पुरातनस्य त लुक् वा । आद्यादिर्यथा । आदि मध्य अग्र पश्चादन्ताड्डिम । अग्रिम पश्चिम अन्तिम दक्षिणादिर्यथा । दक्षिणा पश्चात् ॥ ५२५ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

अ इति आदिर्यस्य स आदि' । अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात यस्य' उक्त स तसज्ञ' स्यात् इत्युक्तवतापि तद्वितोक्तविभक्तिकादेशानामपि तसज्ञा सूचिता । तेन पूर्वेद्युरित्यादौ पूर्वेण इत्यादौ तु एद्युस् एनादेसञ्ज्ञितत्वे यद्योरित्यकारलोप स्यादिति । इति त पाद ॥ ५२७ ॥

स्यादिरन्तो येषा तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्याय स्याद्यन्ताध्याय, सुबन्ताध्याय इति परे ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां मुग्धबोधटीकायां स्याद्यन्ताध्याय ।

श्रीरा-टी—सुगमम् ।

इति श्रीरामतर्कवागीशविरचितायां मुग्धबोधटीकायां स्याद्यन्ताध्याय ।

अतः प्रसङ्गतः पदार्थनिरूपणमाहुः श्रीरामतर्कवागीशपादाः।

पदार्थनिरूपणम्।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थो निरूप्यते। तत्र बहुभिः स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित् तत् प्रतिसंस्कृत्य पठति। जातिर्व्यक्त्याकृती सङ्ख्या तथा कर्म्मादयश्च षट्। अमी-पञ्चैव लिङ्गार्थं केषां तिस्रोऽग्रिमाश्च सः। इत्यत्र लिङ्गार्थ इति एकवचननिर्देशः एकैव शक्तिरेकवृत्तिवेद्यत्वसूचनाय अतएव परामर्षसूत्रे व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति। यथा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्याद्यनुशासनात् सम्पन्नो यव सम्पन्ना यवा इत्यादौ जातौ। गौश्चलतीत्यादौ व्यक्तौ। अवयवसंयोगादि-रूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृशा-कृतौ लक्षणा पिष्टकसंयोगस्याशक्यत्वात् एको द्वौ बहव इत्यादौ सङ्ख्यायाम्। ग्रामानय पयसा सिञ्चति सूदेन पच्यते विप्राय ददाति ग्रामादागच्छति स्थाल्या पचतीत्यादौ कर्म्मादिषु शक्तिं स्वीकरोति च। अत्रान्ये प्राहुः क्वचन यत्तत् पदं शक्तं बोधप्रत्ययपञ्चकं विशेष्यत्वेन शक्त्यैकं विशेषणतयेतरान् इति। लाघवाज्जाता-वेव शक्तिग्रहः न तु व्यक्त्यादौ तासामनन्तत्वात् अशक्यव्यक्तावनध्यवसायाच्च। न च व्यक्तेरशक्यत्वे ग्रामानयेत्यादौ कथं कर्म्मत्वाद्यन्वय इति वाच्यं जातिशक्तिपदस्य शब्दशक्तिस्वभावात् जात्याश्रयतया व्यक्त्यादेर्जातिवृत्तिवेद्यत्वनियामकत्वात् न हि जातिव्यक्तिभ्यां विना व्यक्तिजात्योः पृथगुपस्थितिः सम्भवति तथाच नागृहीत-विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते इति न्यायात्। यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जाति-र्भवन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते तद्धि हेतुत्वमपि बोधयति अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्र-तीतेः। तस्मादेकबुद्धिवेद्यत्वनियमात् जातिशक्तिज्ञानार्थं कृप्ता शक्तिर्व्यक्तेरपि बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्त्यादेः कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अस्वर्गी भवेयमित्यादिवत् सविशेषेण विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायात् व्यक्त्यादावन्वय इति। ननु जातौ शक्याया कर्म्माद्यन्वयानुप-पत्त्या व्यक्त्यादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात् न हि सूक्ष्मकालस्य भेदाग्रहणात् जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतेः। न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु अपदा-र्थेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थे पदार्थान्वय इति वाच्यं व्यभिचारान्नियमाभावः। यथा घटादन्यः पटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदान्वय इति। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः

स्तेनान्यतोलभ्यस्यापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्म्मत्वाद्यन्वय इति। कुत' शक्तिग्रह शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृते-र्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा इति। तथाहि कृन् कृतौ कर्त्तरि तृसकादि कर्त्ता कारक इत्यादाववयवशक्त्या समुदितयौगिकी शक्ति कल्प्यते। गोपदादौ तु प्रकृतिप्रत्ययो. पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रूढिरेव। पङ्कात् पङ्के वा जात डप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृपद्म नियमत' प्रतीयते। पद्म पङ्कज-पदशक्य तत्रावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिधी' कथ न स्यादिति वाच्य पद्मातिरिक्ते रूढिशक्त्याऽवयवशक्ते' प्रतिबन्धात् पद्म रूढ्या अवयवा-र्थादपि अतएव पद्मे पङ्कजशब्दो योगरूढिरिति। एव षसन्तरथकारशब्दो रूढ्या जातिमन्त बोधयति लाघवाच्छक्त्या जात्युपस्थापकत्वम्। यौगिकरूढौ तु मण्डपपदस्य डप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्व मण्डेरपप्रत्ययान्तस्य विशेषबोधकत्व एकस्मिन्नुभयार्थे रूढिशक्त्याऽवयवशक्ति प्रतिबध्यते। उपमानात् यथा। गौरिव गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्रवणानन्तर चैत्रो वन गच्छन् गोसदृशव्यक्ति दृष्ट्वा गोसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् प्रत्यक्षव्यक्तौ चक्षुषा सादृश्यज्ञानमुपमान तस्मादय गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रह'। कोषात्तावत् हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुक-भेकयमाहिषु इत्यादौ प्रत्येक शक्तिग्रह'। आप्तवाक्यात्तावत्। अत्रेन्द्रनीलपद्म-रागादौ आप्तोक्तत्वादिन्द्रनीलपद्मरागपदवाच्यत्वग्रह व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तर प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बाल प्रयोज्यप्रवृत्ति-प्रयोजनमनवधार्य्यावापोद्धारणक्रियाकारकपदाना तत्तदर्थेषु प्रत्येक शक्ति गृह्णाति। वाक्यस्य शेषात् तावत्। यथा यवमयश्चरुर्भवति वाराही चोपानहौ वैतसे कटे प्राजा-पत्य चिनोति अत्र यववराहवेतसशब्दा किं कङ्गुवायसजम्बूना वाचका उत दीर्घशूकशूकरवञ्जुलानामिति? म्लेच्छार्य्यव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ मुख्यार्था-नव्यवसायात्तत्तत्पदवद्वेदप्रामाण्यानिश्चये वायसवञ्जुले वेदविरोधिनी म्लेच्छप्रसिद्धि: स्मृतिवेदविरुद्धा हेया निरस्ताया निष्प्रतिपक्षम्लेच्छार्य्यव्यवहारात् शक्तिग्रह.। सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् सहकारतरौ मधुर पिको रौति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो-च्चारणानन्तर पिकपदागृहीतशक्ति. सहकारतरुमूल गच्छन् रावकर्त्तार दृष्ट्वा अय पिकपदवाच्य इति शक्तिग्रह। लक्षणा च वृत्त्यन्तर यत्र वाच्यार्थान्वया-नुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वाक्यार्थान्वय: यथा गङ्गाया घोष. प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे। तदुच्यते वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तित:।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते इति। न च तीरे कृप्तशक्ति कल्प्यता किमकृप्तलक्षणयेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु गङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने गौरवात्। किन्तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा लक्षणीयविषयकतद्व्यवहारानपेक्षा चेति सैव युक्ता लाघवात्। अताहु। रूढिश्च योगरूढिश्च यौगिकी रूढिरेव च यौगिकी वृत्तय सिद्धा पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति। तथाच पदार्थबोधे साकाङ्क्षादिशक्तिमत्पदज्ञानव्यापारेण स्याद्यन्तपद साधन तेन वस्त्रेण द्वारमिति शब्द प्रयोगात् पिधेहीति पदाध्याहारात् वस्त्रेण द्वार पिधेहीत्यन्वयबोध शाब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न तु पिधेह्यर्थाध्याहारेणेति। आकाङ्क्षा तु यस्माच्छब्दाद्विना यस्य शब्दस्यानुभवो न हि। तेन शब्देन तच्छब्द साकाङ्क्ष परिचेष्यते ॥ इति प्रघट्टार्थ।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यकृतं पदार्थनिरूपण समाप्तम।

त्याद्यन्ताधिकारः।

भ्वाद्यध्यायः।

प्रथम पादः—संज्ञा।

अथ त्यादिरुच्यते।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि झटिति प्रसिद्धानि भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गल कुर्वन् शिष्याणामवधानाय प्रतिजानीते अथेति।

५२८। धोः—

तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे [की]
यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम—
ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [खी]
तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्—
ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]
दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम्प् व म—
त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]
दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—
तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

णप् अतुस् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म—
ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे [ठी]
ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्—
ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे [डी]
यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासं यास्व यास्म—
सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि [ढी]
स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्—
स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे [ती]
स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम—
स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् सेथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि [थी]।

धी. ५।, तिप् स्यामहि ।१॥।

एतानि साशीतिशतसंख्यकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते ।

५२९। को खो गो घो टो ठो डो ढो तो थ्योऽष्टादशशः।

की—थ्य १॥, अष्टादशश ।१॥।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः।

५३०। पञ्च रः शिच्च।

पञ्च १॥, र १।, शित् ।१।, च ।१।।

ताः पञ्च रसंज्ञाः स्युः शिच्च।

५३१। नवशः पमे ञितोऽन्यङिद्भ्यां घे।

नवश ।१॥, पमे १॥, ञित ५।, अन्यङिद्भ्या ५॥, घे ७।।

तानि नव नव क्रमात् प-मसंज्ञानि स्युः, ते च ञितो धोः परे स्तः, तदन्यङिद्भ्यान्तु क्रमेण स्तो घे।

तिपादिस्यामन्तन्त लुप्तप्रथमैकम्। धोरिति पञ्चम्यन्त तिवादीना प्रत्यय त्वज्ञापनार्थम्। सह अशीत्या वर्त्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति साशीतिशत, तत् सङ्ख्या येषा तानि साशीतिशतसङ्ख्यानि वचनानि॥५२८॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादशश. इति वीप्साया चशस्। तानि तिवादीनि अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्यादिदशसञ्ज्ञकानि भवन्ति॥५२९॥

पञ्च प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्यादय। ल्या रसञ्ज्ञाफलन्तु अभूदित्यादौ [५५४] वसोरस्येति नेम् अपिद्त्वेन ङित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२]। सेलुक् तथा सौरिति सेलुकि अतत अतथा इत्यादौ वनतनाद्यनिमामिति ञमलोपश्चेत्यादि। ननु असल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति चेत् सत्य भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्यामरप्रत्ययस्य से सम्भावनाया भूरित्याद्यादेशः। शितश्च रसञ्ज्ञया दीव्यति सुनोति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न गुणः। भवन् दीव्यन्नित्यादिषु शत्प्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च॥५३०॥

नव नव नवश इति वीप्सायाञ्चशस् सन्निहितालाभे विप्रकृष्टो विधिरपेक्षते इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्येव। ञ इत् यस्य स ञित् तस्मात् अन्यश्च ङिच्च अन्यङितौ ताभ्या ते पमे आनुबन्धाद्वातीर्वे वाच्ये स्त. तदन्यात् घे वाच्ये प

५३२। ङिदपिद्रः।

ङित् ।१।, अपित् ।१।, र १। ।

अपिद्रो ङित् स्यात्।

५३३। कित् ठीढीपम्।

कित् ।१।, ठी ।१।, ढीप १। ।

अपित् ठी क्या: प ञ्च कित्संज्ञं स्यात्।

५३४। दा-धा दा।

दा धा ।१।, दा ।१। ।

अपिद्दा धा च दासंज्ञः स्यात्।

५३५। यलोऽचेक् जिः।

यल ६।, अचा ३।, इक ।१।, जि १। ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक क्रमात् जिसंज्ञः स्यात्।

ङानुबन्धात् घे वाच्ये म स्यादित्यर्थ.। ङानुबन्धात् ममिति विशेषाभिधानात् अन्य इह ञानुबन्धङानुबन्धाभ्याम् अन्यो वीव्य। यथा डुकृञ् करोति कुरुते वेती चेतति एधङ एधते ॥५३१॥

ङ इत् यस्य स ङित् प इत् यस्य स पित् न पिदपिदिति भिन्नं पद परत्वानुव्यर्थं यथा जुहुत सुनुत इत्यादौ न गुण ॥५३२॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम्। क्या. प ढीपम्। यथा सुषुपतु' जगृहुं मुप्यात् एषु कित्वात् जि ॥५३३॥

दा धा इत्युभय स्वरूप तेन दाञ्लृञौ दाणुदाने डुदाञ्लिच डुधा ञ्लिच इति चतुर्णां ग्रहणम्। एव दैङपालने दोषच्छेदे धेटपाने इति वयाणाम् एचोऽशित्वेति आकारे कृते दासंज्ञा इति शिति आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति। फलन्तु सूस्थापिवेति सेर्लुकि अदात् अधात्। प्राग्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति। दामागै इति देयात् धेयात् दीयते धीयते। मिमीमादेति दित्सति धित्सति। अपित् कि दैपशोधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दायात् दिदासतीत्यादि। केचित्तु दाञ्लूनौ इत्यत्र दापलवणे इति पठित्वा पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे प्रणिदाति अदासीदित्युदाहरन्ति ॥५३४॥

५३६। सकृत् द्विस्तु वा।

सकृत् ।१।, द्वि ।१।, तु ।१।, वा ।१।।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात्।

५३७। प्रागच्कार्य्यादचि द्विः।

प्राक् १।, अच्कार्य्यात् ५।, अचि ७।, द्वि १।।

अचि परे अच्-कार्य्यात् प्राक् द्विः स्यात्।

अचा युक्तानां यवरलानां स्थाने क्रमात् इ उ ऋ ऌ इत्यादेशा जिसंज्ञाः स्युः। यथा ग्रहस्वपादेरिति ई जु ऊ पु ऋग्टह लकारस्य जिन सम्भवति ॥५३५॥

यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामग्र्यामपि जि पुनर्न स्यात् सकृते कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायादित्यर्थः। तेन व्यथमङव्यधौ व्यचश्विं व्येञ् वशाम उव्याय उव्याध उवाच उव्याय इत्यादावनिष्टं न स्यात् द्विस्तु वेति वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः द्विर्भावस्तु यः स च पुनः स्यादित्यर्थः। यथा चिकित्सितुमिच्छति इति सनि चिकित्सिषति इत्यादौ स्वार्थसन्नन्तात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात् प्राप्तं द्वित्वं न स्यात् एवं चेक्रीयिष्यते इत्यादावपि पुनर्न द्वि एव सति सकृत् द्विश्चेत्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु नेति कृतं शिष्याणां नानाकारज्ञानार्थम् ॥ ५३६ ॥

पूर्वतो वानुवर्त्तते, स चेह व्यवस्थावाची, व्यवस्था चेयम् अचि परे अच्कार्य्यात् प्राक् द्वि स्यात्। यथा निनाय जुहाव इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् वृद्धिसन्धी। कदाचिदच्कार्य्यात् पश्चाच्च द्वि, तेन ऋगतौ अरिरिषति इत्यत्र आदौ गुणे सन्धौ च पश्चात् द्वित्वम्। क्सि परे तु वृञ वुवूर्षति इत्यादौ घोंऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घे ऋदिरणावित्युरि पश्चात् द्वित्वम्। एवं दिव्‌ जिगीषादौ सनि दुद्यूषति क्सौ दुद्यूवान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्वि.। यत्रैकदा अचि अच्कार्य्यद्वित्वयोः प्रसक्तिस्तत्रैवेयं परिभाषा। तेन दिव्‌ यङ्लुकि देद्योति इत्यादौ आदौ यङ्लुकि निमित्तकं द्वित्वं ततस्तिबाद्युत्पत्तौ जसन्निमित्तकं ऊट् स्यात् ॥ ५३७ ॥

५३८। द्देः पूर्वः खिः।

द्दे ५।, पूर्व. १।, खि १।।

द्देर्धोः पूर्वो भागः खिसंज्ञ स्यात्।

५३९। स्वर्घौ घुरू।

स्वर्घौ १॥, घु रू १॥।

स्वो घुसंज्ञो र्घो रूसज्ञः स्यात्।

५४०। स्वः स्ये रूः।

स्व १।, स्ये ७।, रू १।।

स्ये परे स्वो रूसज्ञः स्यात्।

इति संज्ञापादः।

धोरित्यधिकारप्राप्तमित्याह धोरिति। यथा वुभोज इत्यत्र खेराद्यच परवर्णस्य लोप भकारस्य वकार.। धो. कि म्नार म्नार नमतीत्यादौ पूर्वभागस्य ,खित्वा भावात् खिकार्य्याभाव ॥५३८॥

ननु लघुसज्ञया कि फल स्वर्घाभ्यामेव तत्कार्य्यसिद्धेरिति चेन्न खि' सन्वद्याविल्यत्र खे सन्वत् खे इति क्रते अतस्तन्त इत्यादौ सन्वत्कार्य्यापत्तिः। न च स्व स्र्घः इति सज्ञाया क्रतायां संयोगपूर्वस्य ऋस्वस्यापि दीर्घसज्ञत्वान्नात सन्वद्भाव इति वाच्यम् तथोक्तौ यजुष्टमित्यादौ नीक्तौ र्घादित्यादिना षत्वानुपपत्तेः ततश्च ,सज्ञान्तरे कर्त्तव्ये स्व स्येरुरित्येव कर्त्तव्यम्। लाघवाभावे प्रचीनमतस्यै न्याय्यत्वात् एवं रूसज्ञायां वक्तव्यायामेकयोगनिर्दिष्टाया घुसज्ञाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तुमुचितत्वात् ॥५३९॥

स्येरुरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वग्रहणं ज्ञापयति कदाचिल्लाघवात् छन्दसि सयोगे परे ह्रस्वो गुरुर्न स्यादिति। अतएव प्रह्वे वा इति पाणिनिसूत्रम्। यथा गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इति कालिदास। एवं त्वया पुण्येऽप्येयं मधुरमुदक कालीयह्रदे इति हंसदूतम्। इति सज्ञापाद. ॥५४०॥

द्वितीयपादः-प्रवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते ।

५४१ । घे शप् रे ।

घे ७।, शप् ।१।, रे ७।।

रे परे धोः शप् स्यात् घे अर्थे ।

शित्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्थादानेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः । ढभावयोर्यंकारबाधित्वादवशिष्टे कर्त्तर्य्येव शप् स्यात् तेनात्र घे इति व्यर्थमिति गरीयसी अनुपपत्ति । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ न किमप्याहतु. । रामतर्कवागीशस्तु शाब्दीह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात् शाब्दबोध प्रति प्रतिशब्दजन्यशब्दार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् इत्युक्तमित्याह । तन्मते क्लीवात् स्यमोऽवेरिति विशेषविधौ सत्यपि स्यमोर्लुगिति सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचित स्यात् । विद्यानिवासस्तु अधिक घग्रहण ज्ञापयति कस्यचिद्विधेर्यक् न बाधक इति तेन क्या सिरेव । अन्यथा कर्मणि क्या यक्स्यादित्यन्तमाह तच्चिन्त्यम् । अत्रार्थगतविशेषतो निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् क्य सिरित्यनेन शप्यकौ बाध्येते अन्यथा क्या कर्त्तरि शबापत्तौ कर्मणि च यगापत्तौ क्या सिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् वस्तुतस्तु अधिक घग्रहण ज्ञापयति क्वचित् शपादेर्बाधकस्य यकोऽप्राप्तौ आशिककर्तृत्वात् शपादयः स्युरिति । तेन कर्म्मकर्त्तरि ढवत् ढघ इत्यनेन कर्म्मविहितयगाद्यतिदेशेन शबादेर्बाधे चिकिर्षते सन स्म्यग्रन्थ इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आशिककर्त्तृत्वाच्छबादय स्युरिति न च शब्दादेर्बाधकस्य यगादेर्निषेधे सुतरा शबादिना भाव्यमिति वाच्यम् । सकृद्गतौ विप्रतिषेधौ यद्बाधित तद्बाधितमेव इति न्यायात् यकौ निषेधे पुनः शपप्रसङ्गाभावात् । अतएव अगूढ इत्यत्र सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे शबपि न स्यात् ॥५४१॥

५४२। णुर्घूङस्याक्ङिति।

णु' १।, घूङ ६।, च।१।, अ-क्ङिति ७।।

अन्त्यस्य घुसंज्ञोङस्य णुः स्यान्न तु किति ङिति।

भवति भवतः।

५४३। लोपोऽतोऽदेचोः।

लोप १।, अत. ६।, अत् एचो ७॥।

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे।

भवन्ति भवसि भवथः भवथ। (१०८) आत्मिमभवि।

भवामि भवावः भवामः।

५४४। भुवः प्राप्तौ वा मम्।

भुव' ५।, प्राप्तौ ७।, वा।१।, मम् १।।

प्राप्तौ भुवो म स्याद्वा घे। भवते।

घुश्चासौ उङ्चेति घूङ् तस्य। यथा सेधति वीधति वर्त्तते कल्पते। चकारादन्त्यस्य इङ। यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति। कच ङच कङौ कङावितौ यस्य स कङित् तस्मिन्। यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग् जातीयस्येति न्यायात् कित्ङिद्भ्या प्रत्ययाभ्यामन्यस्मिन् प्रत्यये परे इत्यर्थ। एव निमित्ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिधातूना धातूत्तरजातयो अुग्रपोश्च गुण स्यादिति बोध्यम्। यथा सुनोति तनोति काम्यक कित्वकरण ज्ञापय न कदाचित् लेरपि गुण स्यादिति तेन विश्र पृच्छतीति औ वेश्रयति मुदमाचष्टे मोदयति ऋचमाचष्टे अर्चयति ॥ ५४२ ॥

तत्र अदेचोरिति प्रकरणबलात् घो परत्र जातयोरेव ग्रहणम्। यथा भवन्ति भवे भवन् बुभूर्षतीत्यादि अन्यत्र मुरारि. कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्ग एव एतौ ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ एचो ग्रहण ज्ञापयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णाना कार्य्यासम्भवेऽपि न दोष इति। तेन वसोऽरस्येत्यत्र व स त थ ध य इति षड्भिन्नवर्णाना कार्य्यासम्भवेऽपि सचेपार्थं वस इत्येव वक्ष्यति। भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकारलोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् मान्तोऽदनत इति न स्यात् ॥ ५४३ ॥

५४५ । याथातोऽतः ।

ई ।१।, आ ।१।, आथ आत. ६।, अतः ५। ।

अकारात् परयोराथातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ।

ख्याः ६।, या युस् यामाम् ६।।।, ई-ईयुस् ईयम् ।१।।। ।

अकारात् परेषां ख्याः या युस् याम् एषां स्थाने—ई ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथां भवेध्वं, भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेर्लोपोऽस्योप्नोश्च ।

हे. ६।, लोपः १।, अस्योप्नो. ५।, च ।१। ।

अकारादस्याभ्यामुप्नुभ्याञ्च हेर्लोपः स्यात् । भव भवतं भवत, भवानि ।

मण्डूकप्लुताधिकारात् घे इत्यस्यानुवृत्तौ भुवः प्राप्तावर्थे घे म स्याद्वा । यथा भवति भवते धन [?]ीरः । प्राप्तावात्मनेपदमेवेति केचित् ॥ ५४४ ॥

ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आथच आतचेति तस्य । आथातो· केवलयोरसम्भवात् तदाद्योर्विभक्त्योर्ग्रहणेन आते आथे आतां आथामित्येतेषां ग्रहणम् ॥ ५४५ ॥

ख्याग्रहणं न्तषतञ्चान्तावित्यदन्तभौवादिकात् ख्या अप्राप्त्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु अकारो विष्णु स्म इवाचरति इति क्वौ ख्या अप्राप्त्यर्थमिति ॥ ५४६ ॥

स्यः सयोग. नास्ति स्यो यत्र सोऽस्य उप्च नुश्चेति उप्नु, अस्यश्चासावुप्नुश्चेति अस्योप्नुस्तस्मात् । चकारादकाराच्च । यथा भव तुद तनु छिनु । अस्योप्नो. किं दृणढुञ्भवे तर्णुह्नि आप्नुहि ॥ ५४७ ॥

५४८। व्यस्य ग्यनुकारडाच्चि कणेऽलं सन्मनोऽदोऽन्त:पुरोऽस्तन्तिर:कारिकोर्य्यादिर्धौ स:।

व्यस्य ६।, गि—उर्य्यादि: ६।, धौ ७।, स १।।

एषां व्याना धौ परदे स: स्यात्।

५४९। प्राग्वन्नो णोऽन्तरदुर्गे णादि हन मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद दा मा सो हन वा या द्रा प्सा वप वह शम चि दिहान्तने-र्वा त्वन निंस निन्द निच्च भवान्त-हनोऽकखाद्यषान्तान्त-ने:।

प्राग्वत् ।१।, न ६।, ण' १।, अन्तर्-अदुर्गे ५।, णादि नश ६।, गद—ने ६।, वा ।१।, तु ।१।, अन—हन ६।, अक—ने. ६।।

णादेर्धोर्हन्तेर्मीनातेर्हिनोतेरानिप: शान्त-नशो गदाद्यन्त-नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति ण: स्यात्। अनादेर्भवान्त-हन्ते: कादिखादि षान्तवर्जध्वन्त नेश्च वा स्यात्। अन्तर्भवाणि प्रभवाणि। दुरस्तु दुर्भवानि। भवाव भवाम। भवतां भवेतां भवन्ता, भवस्व भवेथां भवध्वं, भवै भवावहै भवामहै।

अनुकारोऽव्यक्तानुकरणशब्द। गिश्च अनुकारश्च डाच्च च्विश्च कणेश्च अलम् च सच्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च कारिका च उर्य्यादिश्चेति तस्य। यथा प्रणम्य खटत्कृत्य अङ्गुल्यग्रनखेन वाम्पसलिल विक्षिप्य विक्षिप्य किं तूष्णी रोदिषि कोपने बहुतर फुत्कृत्य रोदिष्यसि। इत्यमरु। पटपटाकृत्य एव द्वितीयाकृत्य समयाकृत्य सपत्राकृत्य कृष्णीभूय. कणेमन शब्दौ तृप्त्यर्थौ। कणेहत्य पय. पिबति मनोहत्य पय. पिबति तावत् पिबति यावत् तृप्ति. इत्यर्थ.। अल भूषणे अलङ्कृत्य। आदरे सत् सत्कृत्य असतोऽपि असत्कृत्य

नञ्पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात्। अदः स्वबुद्ध्यापरामर्शे। अदःकृत्य चिन्तयति। अग्रहणेऽन्त अन्तर्हत्य। ग्रहणे तु अन्तर्हत्वागतः। पुरोऽग्रार्थे पुरस्कृत्य। अस्तमित्युपलब्धौ अस्तङ्गत्य। तिरोऽन्तर्द्धौ तिरोभूय। कारिकामर्य्यादायवपीडासु। कारिकाकृत्य। उरी उररी एते विस्ताराङ्गीकारयोः. उरीकृत्य उररीकृत्य श्रद्धीकृत्य इत्यादय। एषु समासात् पूर्वनिपातः क्वाचो यप्च। अत्र समासः एकपदीभावमात्र द्वन्द्वादिसञ्ज्ञास्तु स्याद्यन्तानामेव एवं णत्वविधेः पूर्वं समासकरणात् समासाभावे णत्व न स्यादिति बोध्यम् ॥५४८॥

नास्ति दुर्यत्र सोऽदु अदुश्चासौ गिश्चेति अदुर्गि अन्तर् च अदुर्गिश्चेति तस्मात्। मूर्द्धन्यणादिश्च हन्च मीनाश्च हिनुश्च आनिप् च तालव्य शान्तनश्च चेति तस्य। गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च माश्च सोश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च प्साच वपश्च वहश्च शमश्च दिश्च दिह च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्तः स चासौ निश्चेति गदादिदिहान्तनिः तस्य। मवौ अन्ते यस्य स मवान्त स चासौ हनचेति मवान्तहन अनच निस च निन्द च निच च मवान्तहन चेति तस्य। कखावाद्यौ येषा ते कखाद्या.। मूर्द्धन्यषोऽन्ते येषा ते षान्ता.। कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्ता न कखाद्यषान्ताः अकखाद्यषान्ताः तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्तः स चासौ निश्चेति अकखाद्यषान्तान्तनि. तस्य। यथा प्रणयति नादेर्णोरित्युक्तौ प्रकृष्टो नय. प्रनय इत्यादौ लिङ्गत्वान्न स्यात्। प्रहणिष्यति। मीना इति मी ञ श बधे श्नायुक्तस्य ग्रहण प्रमीणाति। हिनु इति हिनवर्द्धने श्नु युक्तस्य ग्रहण प्रहिणोति आनिविति विभक्तौ. प्रभवाणि। प्रणश्यति। शान्तः किं प्रनष्ट.। प्रणिगदति प्रणिनदति प्रणिपतति। पद्यौङ्गतौ प्रणिपद्यते। दा इति दासञ्ज्ञा तेन प्रणियच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति देङ्पालने दोयच्छेदे धेट पाने इति त्रयाणा एचोऽशित्येति आकारे प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ णत्व स्यात् शिति परे तु आकाराभावात् दासञ्ज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिद्यति प्रनिधयति इत्यादौ न स्यादेव। एव ओ दोङ य चये दोङष्ट्रामित्यादिना ङादेशे प्रनिदास्यते अत्र णत्व न स्यात्। मा इति स्वरूपग्रहणात् माङलिशब्दे प्रणिमिमीते मालचमाने प्रणिमाति माङयच प्रणिमायते एव डुमी ञ्क्षेपे मीञ्यतु मीङ्गबधे इत्यं तेषा मिग्मीर्य्यश्वौ इति ङादेशे मास्वरूपलाभात् प्रणमास्त एव मेङ् प्रीतिदाने इत्यस्य अशिति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ णत्व स्यादेव। षोयनाशे प्रणिष्यति प्रणिहन्ति प्रणिवाति प्रणियाति प्रणिद्राति प्रणिप्साति प्रणिवपति

५५०। घीटीथीष्वम् घोरमा।

घी टी-थीषु ७।॥, अम् ।१।, घो ६।, अमा ३। ।

आसु परासु घोरम् स्यात् न तु मायोगे।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत, अभवम् अभवाव अभवाम। अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि।

५५१। घ्यां सिः।

घ्या ७।, सि १। ।

घोः सिः स्यात् घ्याम्।

प्रणिवहति प्रणिशाम्यति प्रणिचिनोति प्रणिदेग्धि। प्राणिति प्रानिति प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिन्नति प्रनिन्नति। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनिते क्विपि दान्तस्यापि नस्य णत्वं वा तेन हे प्राण् हे प्रान् हे पराण् हे परान् खेमूलस्यापि णत्वे प्राणिणत् प्राणिणिषति आदौ णत्वे पश्चात् द्वित्वमिति चेत् तर्हि प्राणिनाय प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वद्वयापत्तिः। निशनिन्दनिन्ना विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नोपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्य क्तति विकल्प इति औपतिदत्तः। प्रणिंस्ते प्रणिंसकः प्रनिंसकः इत्यादि। प्रहण्म प्रहन्म प्रहण्व. प्रहन्व' प्रणिपचति प्रनिपचति। वादिखादिषान्तानान्तु प्रनिकरोति प्रनिखादति प्रनिचखाद उपदेशे खादित्वात्। प्रणिपिषति प्रणिपष्टा इति उपदेशेऽषान्तत्वात् स्यादेव ॥५४९॥

स्यादिहनमीनादीनामनुवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह घोरिति। अमेति लुप्ततृतीयैकम्। मा इत्यनेन माङ्शब्दस्यापि ग्रहणम्। अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायात् योगोऽप्यर्थेन योगः नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वम्। तेन मा पापं कार्षीः कार्षीः पापं मा इत्यादि। मास्म भवद्दुःख समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सम्बोधनार्थमव्ययम्। केचित्तु माङ इति ङानुबन्धः शब्दोऽप्यस्ति तेन योगे अमागमः स्यादेव। तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥५५०॥

अर्थगताविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य ववत्वादय अप्शनादीना यकोऽपि

५५२। भू स्था पिवदेनो लुक पे।

भू-स्था पिव दा इन' ५।, लुक् ।१।, पे ७।।

एभ्यः सेर्लुक् स्यात् पे। अभूत् अभूताम्।

५५३। भुवो वन् टौव्यचि।

भुव ६।, वन् ।१।, टौव्यचि ७।।

भुवो वन् स्यात् टौव्योरचि परे। अभूवन्। अभूः अभूतम् अभूत, अभूवम् अभूव अभूम।

५५४। वसोऽरस्येमनौदितः।

वस' ६।, अरस्य ६।, इम् ।१।, अनौदित' ५।।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात्।

अभविष्ट अभविषाताम्।

बाधक.। तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट। कर्म्मणि अभाविषाताम् असाविषाताम् ॥५५१॥

भूश्च स्थाश्च पिवश्च दाश्च इन् चेति तस्मात् पिव इति निर्द्देशात् पाल रक्षणे पैशोषे इत्येतयो अपासीत्। दाइति दा सञ्ज्ञा तेन दैपशोधने इत्यस्य अदासीत्। अभूदिति व्या रत्वादसोरस्येति नेम्। ङित्वान्न गुणः। लुक्करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तदेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन वृद्धिर्न स्यात् ॥५५२॥

टौव्योरच् टौव्यच तस्मिन्। भुव इति पञ्चम्यन्ताद्व इति कृते भुवो गुणापत्तिरिति षष्ठ्यन्तात् वन् विधान इदानीन्तु स्वावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावान्न गुणः वकारे अकार उच्चारणार्थ. ॥ ५५३ ॥

न रौऽरस्तस्य। नास्ति औत् इत् यस्य सोऽनौदित् तस्मात्। वस इति पूर्ववकारादि प्रत्याहार.। इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यत्वात् विवरिथ इत्यादौ गुण दुदुविव इत्यादौ न गुण'। औदितस्तु। पचतिर्मुञ्चतिविचिविविचिसिचयो णिजिवक्तिभजिप्रच्छिमज्जतय'। भुजिरञ्जिरुजित्यजिभ्रज्यतयो यजतिर्युजिभन्जिसृजिस्रिदय. ॥ यन्जिष्वन्जिच्छदिपद्यतयश्छिदिरत्तिखिदिक्रुधियुध्यतयः। नुदतिस्तु

५५५। मान्तोऽदनतः।

मान्तः ६।, अत् ।१।, अनत ५।।

मस्यान्त् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषाथाम्।

५५६। धे स-लोपो वा।

धे ७।, स-लोप. १।, वा ।१।।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात्।

५५७। टौ ठौ ढौधो ढिचः सेमस्तु हलो वा।

टौ ठौ ढौ ध. ६।, ढ ।१।, इचः ५।, सेमः ५।, तु ।१।, हल ५।, वा ।१।।

इचः परस्यासा धस्य ढः स्यात्, सेम्हलात् परस्य तु वा स्यात्।

अभविढ्वं अभविध्व [६४] झप्झसोरिति सस्य दः।

अभविड्वं अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि।

दतिच्छिदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतय॰ ॥ सविनत्तिरुधिच्छिपिसिध्यतयो-रभिधीयतिराध्यतिसाध्यतय। तुदिबन्धिबधिस्वपितप्यतयश्छपिहन्तियतिश्लिषिपुष्यतय। लिपिलुम्पतिविध्यतिचुध्यतयो नमिदशियमिसृश्विनद्यतय। वपतिर्विजतिश्च दिशिपश्यतयो रभिगच्छतिवेशतिरोशतय॰। रमुभञ्जुभजौनिशतित्विषयो द्विषि-तुष्यतिदुष्यतिशुष्यतयः ॥ विषतिर्विषगौपिसधीशिषयो घषतिवर्षतिदुर्हिलिहय ॥ आपिमृशिविशिक्रशिदहि॰॰ नीढिवंहिनक्षिशपतिशपय॰। तपतिः स्कन्दतिरौदित् गदितः श्रीमद्वोपदेवमतविदित. ॥ ५५४ ॥

मस्यात्मनेपदस्य अन्त् मान्त् तस्य। अन्तावयवमचं हित्वा पूर्वभागस्य ग्रहणं तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि। अनतः किं एधन्ते लोपोऽतो इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाङ्गीकारात् ॥ ५५५ ॥

धे परे सस्य लोपः स्याद्वा। ङ्लिासड् धे शपो लुकि आध्वे सस्य दकारे आद्वे ॥ ५५६ ॥

टौठौढौनां ध टौठौढौध तस्य सह इमा वर्त्ततेऽसौ सेम् तस्मात्। यथा अकृढ्वं आनढ्वं अस्तौढ्वं अच्यैढ्व उडग्रन्दे ओढ्वं तुष्टुढ्वे चकृढ्वे कृषीढ्व नेषीढ्वं

५५८। धुर्द्विष्ठ्याङि।

धु १।, द्वि १।, ष्याङि ७।

ष्यामङि च धुर्द्विः स्यात्।

५५९। झभखथहघंकॄणां जब्चप् जस्वचुाः खेः।

झभ् कु हॄणा ६।।।, जब् चु श्वा १।।।, खे. ६।।

खेर्झभ खथ हकार घं कवर्ग ऋवर्णानां क्रमात् जब् चप् जकार स्व चवर्गाकाराः स्युः।

सोषीढ्व अभविढ्वमिति सलोपपक्षे घस्य ढ पक्षे अभविध्व सलोपाभावपक्षे झप्भसोरित्यनेन सस्य द अभविड्म्॥ ५५७॥

टौ च अङ् च ष्याङ् तस्मिन्। प्रकरणादेव धौ प्राप्तौ पुनरुपादान ज्ञापयति ष्या अव्यवहितपूर्वधातोरेव द्वित्व स्यात्। तेन इन्दामास इत्यादौ इन्दादेर्न द्वित्वम्। एव वीप्साया पद द्वि। यथा गृहे गृहे गीत स्मार स्मार मनसि। गुणसादृश्य पीडानुपूर्वेषु समासवच्च। एष्वर्थेषु द्विरुक्त समासवच्च स्यात्। गुणे सुखसुखेन प्रियप्रियेण। सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पट्वी मृदु मृद्वी पूर्वस्य पु वद्भाव' मन्दमन्दमुदित' प्रययौ ख भीतभीत इव शीतमयूख। कदाचित् समासो न स्यात् च। यथा मन्द मन्द नुदति पवनः। पीडाया गतगता नष्ट-नष्टा। आनुपूर्वे ज्येष्ठज्येष्ठ' प्रवेशय एकैकमचर जपति। त्वराया यावत् बोधम्। गच्छ गच्छ गच्छ 'ाहिरहिरहि। सामीप्येऽध्युपर्य्यधसाम्। अध्यधि ग्रामम् उपर्य्युपरि ग्रामम् अधोऽधो ग्रामम्। सामीप्ये कि सर्वस्योपरि चन्द्रमा। वाक्यच्च यावदिच्छयाधिक्ये। अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया अत्र दर्शनीयत्वस्याधिक्य मह्य मह्य रोचते अत्र रुचेराधिक्यम्। नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमो नम इत्यादौ भक्तेराधिक्यमिति॥ ५५८॥

झभ् च खथ् च हश्च घंश्च कुश्च ऋश्च ते तेषाम्। जब् च जप् च जश्च स्वश्च चुश्च अश्च ते। यथा जझाष डुढौके दधार जघास बभौ। चखाद पुस्फोर चिच्छेद टिष्ठेव तुथोद जहौ पपौ चुकोप जगाद। पपार ततार ऋकारेण वर्णस्य ऌका-रस्य ग्रहणात् चकल्पे॥ ५५९॥

५६० । भुवोऽङ् ठ्यां ढ-भावे तु वा ।

भुव: ६।, अङ् ।१। ठ्या ७।, ढ भावे ७।, तु ।१।, वा ।१।।

भुव: खेरङ् स्यात् ठ्यां ढ-भावयोस्तु वा ।

बभूव बभूवतु: बभूवु:, बभूविथ बभूवथु: बभूव, बभूव बभूविव बभूविम। बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे बभूवाथे बभूविढ्वे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे। ढे भावे च। बभूवे बुभूवे इति प्रयोगौ।

भविता भवितारौ भवितार:, भवितासि भवितास्थ: भवितास्थ, भवितास्मि भवितास्व: भवितास्म:। भविता भवितारौ भवितार:, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे।

भूयात् भूयास्ता भूयासु:, भूया: भूयास्तं भूयास्त, भूयासं भूयास्व भूयास्म। भविषीष्ट भविषीयास्ता भविषीरन्, भविषीष्ठा: भविषीयास्थां भविषीढ्वं भविषीध्वं, भविषीय भविषीवहि भविषीमहि।

भविष्यति भविष्यत: भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथ: भविष्यथ, भविष्यामि भविष्याव: भविष्याम:। भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते, भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे।

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्य: अभविष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम। अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथा: अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम्, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि।

भवतकि भवतक:। प्रणिभवति प्रनिभवति। एवं चेतति इत्यादय:।

ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने। ढश्च भावश्च ढभाव तस्मिन्। ढभावयोरपि नित्य-

[२] चितो संज्ञाने। *

५६१। रुदाद्यस्तिसेर्दिस्योरीम्।

रुदादि अस्ति से: ५।, दि स्यो ६॥, ईम् ।१।

एभ्यो दिस्योरीम् स्यात्।

मिति केचित्। भूयादित्यादिषु कित्त्वान्न गुण.। भविषीढ्वमिति धकारस्य ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकार.। भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि। भवतकीत्यादौ त्यादिर्व्यत्यादिनाऽक्। प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यषान्तान्तनेर्वा णत्वम्। एव चेततीत्यादय: इति। येषु विशेषकार्य्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थ विशेषकार्य्यार्थं सूत्रारम्भ ॥५६०॥

रुदादिश्च "रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति: प्राणितिस्तथा। जक्षति श्चैव विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गण" इति। अस्तिरिति अस्लृभावे स्वरूपकथने तिप्

प्रसङ्गाद् बालबोधार्थं गणपाठोक्ता अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि अकारादि-क्रमेण चोच्यन्ते। (४)

अ—मुखोच्चारणार्थ।

आ—निष्ठाभावादिकर्म्म वेट्। (१०७७ भावे क्रियारम्भे च वाच्ये क्त—क्तवतु स्थाने वा इट्)

इ—नुणवान्। [५६८]

इर्—वा अङ्वान्। (५६५, ङ इति स्मते)

ई—अनिड् निष्ठ। (१०७१, क्त क्तवतु स्थाने न इट्)

उ—क्त्वा वेट्। (११७२)

ऊ—वेट्। (५७३) वेम्।

ऋ—चङि अह्रस्व:। (६३८)

ॠ—चङि वा ह्रस्व:। (३३९)

ऌ—अङ्वान्। (५६५) ङ।

ए—सिचि अवृद्धि। (५७६)

ऐ—यजादि (६५१)

ओ—निष्ठात न (१०५२) क्त क्तवन्तो' तस्थाने न)

औ—अनिट्। (५५४) अनिम्

क—चुरादि। (७७३)

कि—वा चुरादि. (७७३)

ग—क्र्यादि'। (७३८)

गि—प्वादि.। (७६९) पूधातुभिन्नश्चेत् ल्वादिश्च (१०५२)

घ—रुदादि. (५६१,५९५)

ङ—तङ्वान्। (५३१, कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदी)

ञ—ज्वलादि:। [१०००]

ञ—उभयपदी। (५३१)

५६२। झस् स्वात् झसीम ईमि सेर्लोपः।

झस स्वात् ५।, झसि ७।, इम. ५।, ईमि ७।, सेः ६।, लोप १।।

झसात् स्वाच्च परस्य झसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात्। अचेतीत् अचेतिष्टाम्।

वक्तव्य। रुदादिश्च अस्तिश्च सिश्चेति रुदाद्यस्तिसि तस्मात्। दिश्च सिश्च दिसौ तयो। रुदाद्यस्तिभ्या व्यादिसोरेव रुदादेभ्या सिव्यवधानेन अस्तेर्भू आदेशे न च व्या दिसोरसम्भवात्। एव सिरिति व्या सिः तस्मात् परयोर्व्या दिस्योरेव व्या असम्भवात् एवञ्च दिसाहचर्य्यात् सिस्तु विभक्तेरेव। अन्यथा रुदादे परस्य व्या क्रतस्य सेरपि इम् प्रसजेत्। यथा अरोदीत् अरोदी आसीत् आसी। सेस्तु अनैषीत् अनैषी॥ ५६१॥

झस् च स्वश्चेति झस्स्व तस्मात् यथा असैद्वा अक्रत अव्राजीत्। ईम परस्य ईम्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ ह्रस्वात् परस्यापि सेर्न लोप। अचेष्ट अस्तोष्ट इत्यादौ लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् आदौ गुणे सेर्लोपो न स्यात्॥ ५६२॥

जि—अद्य क्त। (१०९५ वर्त्तमाने क्त.)	ञि—ञिचि इण् णमो वा ङस्व.। (७९९)
टु—साधु.। (११४२)	य—दिवादि। (७३८)
डु—विमक्-युत। (११४३)	र—वैदिक। (वेदोक्तधातुः)।
ण—फणादि। (५७९)	ल—अदादि, ५६७०)
त—अदन्त। अत्-अन्त। (७७५)	लि—ह्लादिः। (७२६)
द—तनादि.। (६८८)	लु—स्वपादि। (६६१)
ध—रुधादि। (७३८)	व—ह्वतादि.। (६४८)
न—स्वादि। (७३८)	श—तुदादि। (७३८)
प—मुचादि। (७४१)	शि—कुटादि.। (७५५)
भ—शमादि। (७४०)	ष—क्तदङ् वान्। (११५६, क्तदन्ते ङ)
म—घटादि। (७९८)	च—जचादिः। १७४)

५६३। अनुस् सिद्देरभुवः।

अन्।१।, उस्।१।, सि द्दे. ५।, अभुव ५।।

सेर्द्देश्च परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः। अचेतिषुः अचेतीः।

५६४। खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्खपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ।

खे ६।, आद्यच ५।, लोप्य. १।, अनु।१।, शस् अन्तौ १॥।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादिखपान्तो यदि स्थोऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः, यदन्याद्दशस्तस्यान्तो लोप्यः। चिचेत चिचितत. चिचितुः।

सिश्च द्दिश्च सिद्दि तस्मात्। सेः परस्य झ्या अन् उस् द्देस्तु झ्या एव। यथा अचेतिषु अस्थु. अपुः अदु अगु. एषु भूस्थापिवेति सेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् से परत्वादन् उस्। द्देस्तु अजक्षु। अभुव किम् अभूवन् यङलुकि अबोभुवन्॥ ५६३॥

आदिश्चासावच् चेति आद्यच् तस्मात्। आदिरत्र अचः मध्य एव न तु यावदच्चानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ हसादेः परभागलोपानुपपत्तेः। शस् च खप् च शस खपौ। आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ शसखपौ आद्यन्तौ यस्य स शसखपाद्यन्तः शसखपाद्यन्तश्च अन्यश्च शसखपाद्यन्तान्यौ शसखपाद्यन्तान्यौ च तौ स्थौ चेति शसखपाद्यन्तान्यस्थौ तयोराद्यन्तौ शसखपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ। अनुरत्र परभागार्थ इत्यत आह आद्यच परो भाग इति। पश्चादिति आद्यच परभागाभावे इत्यर्थः। तेन यस्य आद्यच परभागो वर्त्तते तस्य तल्लोपानन्तरं यस्य तु परभागो न वर्त्तते तस्य प्रथमत एव शसखपाद्यन्तसंयोगस्य आदिर्लोप्यः अन्यसंयोगस्य अन्तो लोप्यः स्यादिति निष्कर्षः। यथा चस्खार पुस्फोर टिष्ठेव तस्थौ चुच्योत तुष्टुप तस्तार चस्कन्द पस्पर्श। अन्यसंयोगस्य तु सस्नाम दध्वान तत्रास चक्राम। परभागाभावे तु तुष्टाव तस्थौ चुष्काव पष्पार दध्यौ दध्माव जघ्रौ जग्लौ सस्तौ इति॥ ५६४॥

(१)' च्युतिर् चरणे।

५६५। शासुलिद्द्युत्पुषादेर्ङ्टीपे जॄश्विस्तन्भुविषु म्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुश्विरितस्तु वा।

शासु पुषादे ५।, ङ १।, टीपे ७।, जॄ इरित ५।, तु ।१।, वा ।१।।

शासोर्ल्कारेतो द्युतादेः पुषादेश्च ङः स्यात् टीपे, ज्रादेस्तु वा। अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत।

लृ इत् यस्य स लित्। द्युत् च पुष् च द्युत्पुषौ तावादी ययोस्तौ द्युत्पुषादी शासुश्च लिच्च द्युत्पुषादी चेति तस्मात्। स्वमते लिदित्त्वेनैव सिद्धे द्युत्पुषादौ-विधान प्राचामनुरोधात्। इर् इत् यस्य स इरित्। जॄश्च श्विश्च स्तन्भुश्च विषुश्च म्रुचुश्च म्लुचुश्च ग्रुचुश्च ग्लुचुश्च इरिच्चेति तस्मात्। यथा अशिषत् अवसत्। द्युताद्यो ह्लादादेरात्मनेपदिन सर्वे टीपे ङ विधानसामर्थ्यात् ट्यामुभयपदिन इया द्युत ङ लृ द्युत्याम् अद्युतत् अद्योतिष्ट। द्युतादिश्च द्युति शुचि स्मय रुचिश्विता घ्विणि दाचिदा भ्रशुमिदा द्युटिश्च। रुचिर्लुटिश्वन्स लुठि चुभिश्चतुभि स्रन्तु-वृतुवृधुश्च। स्यन्दु' शृधुश्चापि कृपुर्द्युताविति वयोविंशतिरेव याता इति। पुषाद्यो दिवादौ परस्मैपदिन सर्वे। पुष्यति शुष्यति ष्विदय. श्लिष्यति तुष्यति वश्य-चुषय:। प्लुष्यति तृप्यति मुह्यति द्रुह्य ष्णुह्य ष्णिह्य कुधि लुठिणश्चय। सप्त-दशेति पुषादावुदिता. श्रीमद्देवपदेवमतविदिता। एव पुष्य तृप्यश्च मुदसु रमदय शाम्य एसु जसु मुदसय:। भस्य चाम्यति वस्य क्षुमय पुष्य विध्य कुसि बुसष्यति सुषय। उच्यति ऋषि मसि हृषि क्लश इशय कुप्यति भृश्य भ्रन्सु चिद्य। लुपिह्रं षिडिपिगुपियुपय क्षियति रुपि नुपि नुभि म्रदि ग्टवय। दुर्गसिंह इति चाह पुषादिं तेनोभयो प्रामाणिकत्वादेते इरनुबन्धा पठिना किन्त्व सिध्यति चुभ्यति लभ्यति तुभ्यतीना चतुर्णां दुर्गसिंहसम्मतानामपि बहुवाद्यसम्मतत्वादिरनु-बन्धेऽपि नोक्त। ज्रादेस्तु अजरत् अजारीत् अश्वत् अश्वयीत् अस्तभत् अस्तम्भीत्। विष इति विष निन्नौ व्याप्तौ इत्यस्य ग्रहणम् अविषत् अविचत् अम्रुचत् अम्रो-चीत् अम्लुचत् अम्लोचीत् अग्रुचत् अग्रोचीत् अग्लुचत् अग्लोचीत्। इरितस्तु अच्युतत् अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मन्थ विलोडने ।

५६६ । स्यात् ठ्यपित् किद्वा ।

स्यात् ५।, ठी ।१।, अपित् ।१।, कित् ।१।, वा ।१। ।

५६७ । ह्सुङ्नो लोपोऽणौ ।

ह्सुङ्न ६।, लोप १।, अणौ ७। ।

धोर्ह्स उङो नस्य लोपः स्यादणौ । ममथतुः ममन्थतुः । मथ्यात् ।

(५) कुथि हिंसा-संक्लेशयोः ।

५६८ । नेदित्पूजार्थाञ्चोः ।

न ।१।, इदित् पूजार्थाञ्ची ६॥ ।

इदितो धोः पूजार्थस्याञ्चतेश्च नलोपो न स्यादणौ । अत-एवेदितो नुण् । प्रनिकुन्थ्यात् । (५४९) कादित्वान्न णः ।

(५) षिधु गत्याम् ।

५६९ । भाद्यादिषाः स्नोऽष्ठ्यै ष्वक्कष्ठिवाम् ।

भाद्यादिषा ६।, स्न १।, अष्ठ्यै ष्व क्क-ष्ठिवाम् ६॥ ।

भादेरादौ स्थितयोः ष णयोः स नौ स्तः, न तु ष्ठ्यै ष्वक्क ष्ठिवाम् ।

संयोगात् परा अपित् ठी कित् स्याद्वा । यथा बभञ्जतु बभञ्जतुः । ह्सुङ्नोलोपो ऽणौ ठ्यान्तु वा इति कृते ठ्यपिति न लोपविकल्पे सिद्धे स्यात् ठ्यपित् कित् वेति विधानन्तु भ्रस्ज औ श पाके इत्यस्य ठ्यपिति भ्रस्जोऽरेऽणौ भर्जवेत्यनेन भर्जादेशे बभर्जे बभ्रज्जे इत्याद्यर्थम् ॥ ५६६ ॥

उङ् चासौ न चेति उङ् न । ह्सो ह्सन्तधातोरुङ् न ह्सुङ्न तस्य ह्सुङ्न इति षष्ठ्रकम् । नास्ति णर्यस्मिन् परे सोऽणस्तस्मिन् । यथा भन्जधौ भज्यते भक्त । ह्सन्तधातो किम् । नीय्यते नीर्ण अत न प्रसङ्ग ॥ ५६७ ॥

इदनुबन्धाना नकार एव नास्ति कुथ लोपो निषिध्यते इत्यत आह अतएवे-त्यादि । अतएव न लोपनिषेधादित्यर्थ. ॥ ५६८ ॥

५७०। सेक सीक स्टप स्ट स्टज स्तृ स्त्या-न्ये दन्त्याजन्तसादय:। षोपदेशा षवः ष्वक्क ष्वित् ष्वत् ष्वञ्ज ष्वप ष्मिङश्च। णोपदेशास्त्व-नृतनर्द्द नाथ नाध नन्द नक्क नॄ नटः।

सेक अन्ये १।॥, दन्त्याजन्तसादय १।॥, षोपदेशा. १।॥, षव १।॥, ष्वक्क-ष्मिङ १।॥, च ।१।, णोपदेशा. १।॥, तु ।१।, अ नृत्—नट. १।॥ ।

सेधति।

भ्वादिरिति भूसत्तायामित्यादिर्दशगणात्मक । तथाच। भ्वाद्यदादी जुहो-त्यादिर्दिवादि. स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि चुरादय इति भ्वादेरादि भ्वाद्यादि ष च च ण च ण भ्वाद्यादी ण भ्वाद्यादि ण तस्य। धोरधि कारेऽपि भ्वादिग्रहण लिङ्गधातोर्निरासार्थम्। तेन षठमिच्छति षठीयति एव षकारीयतीत्यादौ न प्रसङ्ग । षाट्वर्गस्तवर्गज इति वोपदेवस्वरसात् अत्र षकारस्या-षट्वर्गस्य तवर्गप्रकृतिकत्वे ष्टायते दिर्भावे निमित्तस्याभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् टकारस्य तकारत्वे णपि तष्टौ मनि तिष्ठासति यङि त्याटायते इति। एव सर्वत्र। षोपदेशणोपदेशौ दर्शयति सार्द्धश्लोकेन ॥५६९॥

सेक च सीक च स्टप च स्टश्च स्टज च स्तृश्च स्त्याश्च ते तेभ्योऽन्ये। दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तावन्ते यस्य स दन्त्याजन्त: दन्त्याजन्तश्चासौ स चेति दन्त्याजन्तस दन्त्या-जन्तस आदिर्येषा ते दन्त्याजन्तसादय दन्त्यवर्णान्ता अजन्ता वा ये सकारान्दा-दिका धातव· षोपदेशा धातुसञ्ज्ञाकाले मूर्द्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थ सेका-दीनामजन्तसादित्वात् स्तृस्त्या इत्येतयोर्दन्त्यान्तसादित्वात् प्राप्तौ निषेध । ष्वक्कादयो दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ता । किञ्च उदूटौ यत्र विद्येते यो व प्रत्ययसन्धिज । अन्त स्थ त विजानीयात् तदन्यो वर्ग्य उच्यते। इति स्वरसात् स्वपेर्वकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् ग्रहण ज्ञापयति दन्त्यान्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च क्वचित् षोपदेशता नास्तीति। तेन स्तका प्रतीघाते सान्त्वक सान्त्वने इत्यादीना दन्त्यादित्वं सिद्धं षोपदेशफलन्तु कृतसकारवत्त्वात् तुष्टाव तोष्टूयते सुषुव सोषूयते इत्यादिषु षत्वम्। नृत्त नर्द च नाथ च नाध च नन्द च नक्कश्च नॄश्च नट श्च ते नृतनर्दनाथनाधनन्दनक्क नॄ नटः न विद्यन्ते ते येषु धातुषु मध्ये ते तथा। नृतादि-

५७१। व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः।

व्याच्छस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, स १।।

गत्यर्थे वदे च धौ परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात्। अच्छ-सेधति।

५७२। गीकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-सुञां स्था सेनि सन्ज स्वन्जाऽगतिसेधाऽप्र-तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्स्तम्भाऽन्नव्यवस्वन परि नि वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः षोऽभ्यपि दशस्यादेस्तु द्वेश्च।

गि इक ५।, स्तु सुञा ६।।।, स्था-सहा ६।।।, स १।, ष' १।, अभि ७।, अपि ।१।, दश-स्यादे ६।, तु ।१।, द्वे. ६।, च ।१।।

स्वादेरस्यान्तसुञः स्यादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्वसदो यङ्-वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-स्वनः पर्य्यादिपूर्वसेव सुम-ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जसहाश्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अभ्य-न्तरेऽपि दशानां स्यादीनान्तु द्विरुक्तानाञ्च। निषेधति न्यषे-धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत्।

वर्जिता नादयो धातवः षोपदेशा धातुसञ्ज्ञाकाले मूर्द्धन्यादित्वेन उच्चारिता इत्यर्थः। षोपदेशफलन्तु प्रणयति प्रीणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्नो इति णत्वम्। तृत न'नि इत्यादीना दन्त्यादित्वन्तु अन्येषामनुरोधात्॥५७०॥

व्यश्च तत् अच्छश्चेति व्याच्छ' तस्य। गत्यर्थश्च वदश्च गत्यर्थवद' तस्मिन्। अच्छेति अभिशब्दसमानार्थो निपात'। यथा अच्छगत्य अभिमुखं गत्वेत्यर्थ अच्छोद्य अभिमुखमुदित्वेत्यर्थः॥५७१॥

स्य स्वरूप स्योऽन्ते यस्य स स्यान्त न स्यान्तोऽस्यान्त. अस्यान्तश्चासौ सुञ् चेति अस्यान्तसुञ्। स्तुश्च स्तुभश्च सोश्च सुवश्च अस्यान्त सुञ् च तेषाम् अगतौ सेधः अगतिसेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः। नास्ति

यड् यस्मात् सोऽयङ् स चासौ सिचश्चेति अयङ् सिच नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ स्तम्भश्चेति अनङ् स्तम्भ । व्यवाभ्या स्वन. व्यवस्वन. अन्ने भक्षणे व्यवस्वन अन्नव्यवस्वन नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सिवश्चेति अनङ् सिव । ओश्च अङ् च ओऽङौ न विद्येते ओऽङौ यस्य सोऽनोङ् स चासौ सह चेति अनोङ् सह । सेवश्च सुम् च अनङ् सिवश्च अनोङ् सह च ते सेवसुमनङ् सिवानोऽङ् सह । परिश्च निश्च विश्च परिनिवय तेभ्य सेवसुमनङसिवानोऽङ् सह. परिनिविसेव-सुमऽनङ् सिवाऽनोङ् सह पश्चात् स्थाश्च सेनिश्च सन्जश्च स्वन्जश्च अगतिसेधश्च अप्रतिसदश्च अयङ् सिचश्च अनङ् स्तम्भश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिविसेवसुमऽनङ् सिवा-ऽनोऽङ् सहाश्च ते स्थादिसह तेषा स्थादिसहाम्। दशाना स्थादीना समाहार दशस्थादि. तस्य। यथा अभिष्टौति विष्टोभते विष्यति विषुवति सुव इति तौदा-दिकस्य षूश चेपे इत्यस्य ग्रहणात् षू ङ् ल षू योङ इत्येतयोर्विसूते विसूयते इत्यादौ षत्व न स्यात्। विषुणोति स्यान्तस्य तु विसोष्यति विससिष्यति इत्यादौ न षत्वम्। स्य स्वरूप इति किं व्यषोढुमित्यादौ षत्व स्यादेव। निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्ग-धातु सेनया अभियाति अभिषेणयति। निषजति निष्वजते निषेधति। गतौ तु गङ्गा विसेधति किञ्च सेध इति निर्देशात् दैवादिकस्य निसिध्यतीत्यादौ न षत्वम्। निषीदन्नि प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिञ्चति यङि तु विसेसिच्यते इत्युभयत्र न षत्वमिति श्रीपतिदत्त । विष्टभ्नाति विष्टभ्नोति अङि तु व्यतस्तभत् विष्वणति अवष्वणति चोर श्रियः अन्यत्र विस्वनति वीणा शब्द करोतीत्यर्थ.। व्यवेत्युक्तेर्व-कारादपि षत्व व्यवात् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात्। परिसेवते निषेवते विषेवते। सुमिति सुमागम परिष्करोति। परिषीव्यति अङि तु पर्य्यसीषिवत् पर्य्यादिनिमित्तक खे षत्व निषिध्यते खिनिमित्तक मूलधातो षत्व क्रिला दित्यनेन स्यादेवेति श्रीपतिदत्त । परिषहते। ओकारे निसोढा अङि तु पर्य्यसीषहत्। अम्व्यवधाने तु प्रत्यष्टावीत् निविपरिस्वन्जस्तु सुमसिवसहाम् अम् व्यवधाने वा षत्वमिति वक्ष्यति। न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् इत्यादि। दशस्थादेस्तु ईश्चेति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षत्व खेः सकारे सति तस्यापि षत्वमिति बोध्य नितष्टौ अभिषिषेणयिषति निषषञ्ज विषाष्वज्यते। स्थान्नु सत् स्वञ्जोष्ठ्या नाखे-रिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षत्वम्। तेन विषस्वाज विषसाद इति। निषि-षेध विषाषद्यते निषिषेच वितष्टम्भ विषष्वान विषिषेवे। एषामेव किं षोषनाशे विससौ विसुषाव इत्यादि दशस्थादेरिति नियमात् अन्येषा सोसुवादीना खेः

(७) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वेमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय सूति सूय धूञ रधादि निष्कुषोऽरवसो रु दु सुनोस्त्वठ्याः ।

वा ।१।, इम् ।१।, ऊदित्—निष्कुष ५।, अरवस ६।, रुदुसुनो' ५।, तु ।१।, अठ्या' ६। ।

एभ्यो वसस्यारस्येम् स्याद्वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जम् । असेधीत् ।

षत्वं न स्यात् । क्विलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तक षत्वमनेन नियम्यते । तेन षाल प्रस्तुत्या विस्नौति षालश्रोधने प्रतिस्नाति इत्यादौ न षत्व किन्तु उपसर्ग-निमित्तक षत्वमेव नियम्यते । तेन तौष्णुयते तोष्णूयते इत्यादौ खिनिमित्तक षत्व स्यादेव । क्विलादित्यत्र विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-ऽपि षत्वमिति बोध्यम् । नि ष्टौति दुःष्टौति ॥५७२॥

ऊदिद् यस्य स ऊदित् रध आदिर्यस्य रधादि । निस' कुषः निस्कुष । पश्चात् ऊदिच्च स्वरश्च चायश्च स्फायश्च प्यायश्च सूतिश्च सूयश्च धूञ च रधादिश्च निष्कुष चेति तस्मात् । स्वर इति स्वृञ शब्दोपतापयो. स्वजातीयधात्वन्तराभावात् स्वृग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ स्वरग्रहण ज्ञापयति क्वचिन्निषेध बाधित्वा विकल्पोऽय प्रवर्त्तते इति । अतएव नेमृतस्थप इत्यनेन ठ ऋ स्वृ भिन्नात् ऋदन्तात् थप इम् निषेधेऽपि सस्वरिथ सस्वर्थ इति स्वयमुदाहरिष्यति । रधादिस्तु रध्यतिस्तृप्यदृप्यौ च मुह्यतिद्रुंह्यतिस्तथा । ष्णुहयिष्णौ नशस्तयू च रधादावष्ट धातव. । स्वमते ऊदित्त्वेनैव सिद्धौ स्वरते रधादेश्च इह पाठ' प्राचीनमतानुवादार्थम् । रुश्च दुश्च सुश्च नुश्च तस्मात् । यथा असेधीत् असैत्सीत् अस्वारीत् अस्वार्षीत् अचायीत् अचासीत् अस्फायिष्ट अस्फास्त अप्यायिष्ट अप्यास्त असविष्ट असोष्ट । सूति सूय इति अदादिदिवाद्योर्ग्रहणात् षूञ क्षेपे इत्यस्य असावीदिति नित्यम् । अधावीत् अधौषीत् । रधिता रद्धा निष्कोषिता निष्कोष्टा रविता रोता दविता दोता सविता सोता नविता नोता । ठ्यास्तु रुरुविव दुदुविव सुसुविव नुनुविव इति अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमात् नित्यमिम् ॥५७३॥

५७४। व्रजवदरलजनिमोऽञ्जिश्विजागृ-र्त्रिः सौ पे।

व्रज वद अर् अल्-अच्-अनिम ६।, अञ्जिश्विजागृ ६।, त्रि १।, सौ ७, पे ७।

व्रजेर्वदेररन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात् नतु ञ्जि श्वि-जागृणाम्।

असेत्सीत् असेधिष्टाम्।

५७५। ढभात्तथोर्धोऽधः।

ढभात् ५।, तथो ६॥, ध. १।, अध ५।।

ढभात् परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु धाञः। असेद्धाम्।

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् व्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम् चेति तस्य। ञ्जिश्च श्विश्च जागृश्चेति तत्। न ञ्जिश्विजागृ अञ्जिश्विजागृ तस्य। अरलौ स्वरूपौ तेन तदन्तौ ग्राह्यौ। अच आरालैजित्यादिना अच एव वृद्धि स्थानिवत्त्वेन निर्देशात् अच एवेत्यर्थः। धातौ स्वरूपकथने इप्रत्ययो वक्तव्यः। तेन व्रजेर्वदेरित्युक्तम्। यथा अव्राजीत् अवादीत्। व्रजसाहचर्य्यात् वद इति दन्त्यवकारादिरेव तेन वद स्थैर्य्ये इत्यस्य अवादीत् असारीत् अफालीत् अजैषीत् अनैषीत् अहौषीत् अधौषीत् अकार्षीत् अद्राक्षीत् असैत्सीत् अतौत्सीत् अमा-त्सीत्। ञ्यादेस्तु अश्वनयीत् अश्वयीत् अजागरीत्। ननु जागृोऽनञ्वीति गुण स्यैव प्राप्तौ जागुरिह वर्जनं कथमिति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् वृद्धेः प्राप्तौ निषेधार्थम्। अतएव दीधीवेव्योर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुस्सिद्धे-रिति उसि दीधीवेव्योर्न गुणरिति सूत्रं बाधित्वा गुणस्य ठ्यामित्यनेन गुणे अदीधयुः अवेवयुरिति बोपदेवः॥ ५७४॥

तश्च थश्च तथौ तयोस्तथोः। असैद्धामित्यनिमपक्षे इमि तु असेधिष्टामिति। अधः किं धत्तः॥ ५७५॥

[८] खद स्थैर्य्ये वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽह्मग्रेदित् चणश्वसवधो वोङतः सौ पे व्रिः ।

हसादि ६।, सेम ६।, अ ह म-य एदित् चणश्वसवध ६।, वा ।१।, उङत ६।, सौ ७।, पे ७।, व्रि १।।

हमयान्तादेकारेतः चणादेश्चान्यस्य सेमो हसादेरुङोऽकारस्य व्रि स्याद्वा सौ पे। प्रन्यखादीत् [५४९] खादित्वान्न णः, अखदीत्।

५७७ । ञ्णित्यन्त्यजुङतोः ।

ञिणति ७।, अन्त्येजुङतो ६॥।

धोरन्त्यस्येच उङोऽकारस्य च व्रिः स्यात् ञिति णिति च। चखाद।

सह इमा वर्त्तते य स सेम् तस्य। एत् इत् यस्य स एदित्। ह च म च य च एदिश्च चणश्च श्वसश्च वध चेति तत। न ह्मग्रेदित्चणश्वसवध अह्मग्रेदित्चणश्वसवध तस्य। उङ् चासौ अच्चेति उङत् तस्य। हान्तादेस्तु अचहीत् अक्रमीत् अहयीत् अकटीत अचणीत् अश्वसीत् अवधीत्॥ ५७६॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् तस्मिन्। अन्यश्चासाविच् चेति अन्त्येच् उङ् चासावच्चेति उङत् अन्त्येच उङच्च तौ अन्त्येजुङतौ तयो। हसादेरिति नानुवर्त्तते उङतो ग्रहणात्। तेन धातुमात्रस्य अन्त्ये च उङतश्च व्रि स्यात् ञिति णिति च परे। यथा जिगाय निनाय जुहाव पुपाव चकार ततार पपाठ उङत इति येन केनापि उङतो ग्रहणम्। तेन भन्जगिलम्भोर्वेखमोर्नलोपे इति नलोपे अजाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम्। अतएव रन्जधातोर्नलोपे उङतो वृद्धौ घटादिर्नीत्यनेन ह्रस्व विधाय रजयति मृगानिति स्वय वक्ष्यति। वृत्तौ धोरिति व्याख्यानात् त्वचयतीत्यत्र ञिसमेतस्य धातुसञ्ज्ञाया त्वचौ धातुत्वाभावादुङतो न वृद्धि। ननु निनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुङतो वृद्धौ इष्टसिद्धौ अन्त्येचो ग्रहण वृथेति चेन्न एकनिमित्तके गुणे कृते वृद्धेरकर्त्तव्यत्वात्। अन्यथा-

५७८। गाप्यन्त्ये वा।

गपि ७।, अन्त्ये ७।, वा ।१।।

चखाद चखद।

[९] गद भाषि।

प्रणिगदति।

[१०] [वर्ग्यबकारादिः] बद स्थैर्य्ये।

५७९। तॄ फल भज त्रप श्रथ ग्रथ दभा-द्यन्तास्थहसां ठ्याः कित् सेमथप्यदेः खिलोप-श्चा-शश दद वाद्यन्यथा-खि गु नलोपिनां जॄ वम भ्रम त्रस फणादिवधार्थ राधान्तु वा।

तॄ-हसा ६।।।, ठ्या. ६।, कित्-सेमथपि ७।, अत् ।१।, ए' १।, खिलोप १।, च ।१।, अ-शश—नलोपिना ६।।।, जॄ राधा ६।।।, तु १।, वा ।१।।

तादीनामाद्यन्तस्थितास्थहसानाञ्च अकारः ठ्याः किति सेमथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्ददेर्वकारादेरन्यथा-भूतखेर्गुमतो नलोपिनश्च, जॄवमभ्रमत्रसफणादीनां हिंसार्थस्य राधेश्च वा स्यात्।

बेदतुः बेदुः बेदिथ। अन्यथाभूतखेस्तु चखदतुः।

[११] णद शब्दे।

[५६९] स्वाद्यादीति णो नः। नदति। प्रणिनदति।

णौ जागरयतीत्यादौ जार्गोऽणब्बीति गुणे कृते ञ्डती हृद्धापत्ते। एकनिमित्तके इति किं दिव्यतीति देव' अत्र पचादित्वादनि गुणे देवस्येद दैवम् अत्र णार्द्दिः स्यादेव। न च तथापि अन्त्येनैव गतश्नता क्लिमिची ग्रहणेनेति वाच्यम्। व्येञ्-हृताविव्यस्य णपि विव्याय इत्यनुपपत्तेः। रामतर्कवागीशस्तु अन्त्याजुङतीरिति

पठित्वा अल्लोपित्वं स्यानिवत्त्वञ्चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र लेते न विद्यन्ते तत्रा-ल्लोपो विकल्पनम् । तदन्तादन्त्यदीर्घस्य पुकश्चेत्यङ्गापयत्यत इति खरसादकारस्य स्थितिपक्षे उद्विनादन्तत्वात् पनश्च विधाय अङ्गापयति । अवलमिति साधयति तद्वैयम् अच एव वृद्धि स्थानित्वेन निर्देशात् । व्रजवदेत्यादौ यथा अचो ग्रहण विनाप्यच: प्राप्तिस्तथात्रापि ञ्णित्यन्तोक्तौरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचो ग्रहणस्यैव वैय-र्थ्यात् । स्वमाचष्टे स्वापयति इत्यादौ अनेन वृद्धौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-कारान्ताना मापविधानवैयर्थ्याच्च । एव नित्यस्य अल्लोपस्य तद्वचनबलादिकल्पे अन्त्यदीर्घस्यापि तद्वचनादेव सिद्धौ अकारस्य इह वृद्धिविधानवैयर्थ्याच्च अङ्गा-पयतीत्यादौ तु अल्लोपो विकल्पनम् अन्त्यदीर्घश्चेत्युभयमेव मनीषादित्वात् साध्य-मिति ॥५७८॥

मुगम प्रणिगदतीति गदनर्दति चलम ॥५७८॥

स्य सयोग न स्योऽस्य कस्यश्चासौ हस् चेति अस हस् आद्यन्तयोरस्य हस् येषा ते आद्यन्तास्यहस: । तृश्च फलश्च भजश्च त्रपश्च श्रथश्च ग्रथश्च दभश्च आद्यन्तास्य हसश्च तेषाम् । सह इमा वर्त्तते य' स सेम् सेम् चासौ थप् चेति सेमथप् । किञ्च सेमथप् चेति किसेमथप् तस्मिन् । अन्तस्थवकार आदिर्यस्य स वादि । अन्यथा अन्यप्रकार खिर्यस्य सोऽन्यथाखि । गुश्च नलोपश्च गुनलोपौ तौ विद्येते ययोस्तौ गुनलोपिनौ । शसश्च ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च गुनलोपिनौ च ते । पश्चात् नञ्समास तेषाम् । वधार्थश्चासौ राध चेति वधार्थराध । जॄश्च ब्रमश्च भ्रमश्च त्रसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते ज्रादिराध तेषा तॄ इत्यस्य गुण-त्वात् फलभजोरन्यथाखित्वात् त्रपसयोगादित्वात् श्रथग्रथो. सयोगादित्वात् न लोपित्वाच्च दभोनलोपित्वादप्राप्तौ पृथगुक्ति । ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यहस. ये धातवस्तेषामेव ग्रहणात् गुणन्नलोपिनोरप्राप्तौ येन केनापि प्रकारेण आद्य-न्तास्यहसा ग्रहणात् गुणन्नलोपिवर्जन कथमिति चेन्न टुनदिसवृधि इत्यादीना-मुपदेशे आद्यन्तास्य हसत्वात् ननन्दतुरित्यादावपि खिलोपाद्युत्पत्ते. । फणादिश्च फणति राजतिश्चैव भ्राजतिर्भ्राशतिस्तथा । भ्लाशति स्यमतिश्चैव स्वनतिश्च फणा-दय । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येत्वम् । एव वधार्थराधोऽपि रेधतुरिति वद ख्यैर्यं वर्ग्यवकारादित्वान्निषेध । दन्त्यादेस्तु वनसम्भोक्तौ ववनतु' एवं वज गतौ ववजतु: वसिरस्तम्भे ववसतु । अन्यथा खिगुनलोपिनामिति एषा मध्ये वखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्त्तव्यमित्यभिप्राय. ॥ ५७९ ॥

[१२] अर्द्द पीडायाम्।

५८०। स्यान्तादादृदादश्नोः खेरान् ठ्यां वा त्वाञ्छेः।

स्यान्तादादि-ऋदादि—अश्नो ६।, खे' ६।, आन् ।१।, ठ्या ७।, वा ।१।, तु ।१।, आञ्छे ६।।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरश्नोतेश्च खेरान् स्यात् ठ्याम् आञ्छतेस्तु वा।

आनर्द।

[१३] इदि परमैश्वर्य्ये।

५८१। भूयोऽमजादेः।

भूय ।१।, अम् ।१।, अजादे ६।।

अजादेरमि कृते पुनरम् स्यात्। ऐन्दत्।

५८२। विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽनृच्छूर्णोष्ठ्यामाम्।

विजादि—अनेकाच. ५।, अनृच्छूर्णो ५।, ठ्या ७।, आम् ।१।।

इसन्तेजादेर्दय अय आस एभ्यस्यान्तादनेकाचश्च आम् स्यात् न तु ऋच्छूर्णोः।

स्य' संयोगोऽन्ते यस्य स स्यान्त। अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादि. स्यन्तश्चासौ अदादिश्चेति स्यन्तादादि'। ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादि.। अव तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणा अन्तावयववर्णान्तरसहितऋकारादिरुच्यते। तेन ऋगतावित्यादेर्न ग्रहणम्। पश्चात् स्यन्तादादिश्च अश्नुश्चेति। अश्नु इति सौवादिकस्य निर्देशात् क्रियादिकस्य आश इत्येव। अश्नोः पृथक्ग्रहणादेव अदादिशब्देन स्यन्तादादौ लब्धव्ये स्यान्तकरणं कथमिति चेन्न अश्नातेरप्राप्तये अश्नुग्रहणस्य सार्थकत्वे अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्च अकारादीना प्राप्तव्यत्वात्॥ ५८०॥

पूर्वकृतेन अमा धातो. सन्धौ पश्चादनेन पुनरम्। अमो. सन्धौ पुनरम् करणस्य वैफल्यात्। ननु धौटीधौश्वम् धीरमाऽजादेर्त्रिश्च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानन्तु आदिष्टस्याप्यजादे पुनरम् विधानार्थम्। तेन यजैत्रौ ऐज्यत वशलुस्त्रहि औष्टामित्यादि सिद्धम्॥ ५८१॥

५८३। भ्वसक्रन्वामः।

भू अस क्र ।१॥, अनु ।१।, आमः ५।।

भू अस् क्र एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते। इन्दाम्बभूव इन्दामास इन्दाञ्चकार।

५८४। नेमसुम् क्र स्ट व्र भृ स्तु द्रु स्रु स्रोरिव ठ्राः।

न ।१।, इम् ।१।, असुन क्र स्रो ५।, एव ।१।, ठ्रा ६।।

एभ्यष्ठ्रा एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात्। इन्दाञ्चकर्थ।

इगुरु इश्चासौ इच् चेति विंच्, विंच आदिर्यस्य स विंजादि विंजादिश्च दयश्च अयश्च आसश्च त्यश्च अनेकाच् चेति तस्मात्। ऋच्छ च ऊर्णुश्चेति ऋच्छूर्णु, न ऋच्छूर्णु अनृच्छूर्णु तस्मात्। त्य प्रत्यय। यथा ऋतीयाञ्चक्रे पणायाञ्चक्रे कारयामास चिकीर्षामास इत्यादि। त्यान्तानामनेकाचत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहणं स्वामास इत्याद्यर्थम् ॥ ५८२ ॥

भूश्च अस् च क्रश्चेति भ्वसक्र। आम इति पञ्चम्यैव परत प्रयोगे सिद्धे अनुग्रहणं क्रियाविशेषणोपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम्। तेन त पातयाम्प्रथमं मास पपात प्रागिति रघु। उचाम् प्रचकुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टि। पूर्वतोऽनुवृत्तावपि पुनरामो ग्रहण सामान्याम् प्राप्त्यर्थम्। तेन दरिद्राञ्चकारेत्यादि पश्चाम् वाभीत्यादिभिर्विहितादामोऽपि भ्वादेरनुप्रयोग। एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् भुवोरनुप्रयोगे कर्तरि द्रुतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो वक्तव्य। ईहामास ईहाम्बभूव। भावकर्मणो क्रतस्य तु न स्यात। ईहामासे ईहाम्बभूवे चन्द्री जनेन। व्यतीहारे कर्तरि क्रतस्यापि न स्यात्। इहाम् व्यतिबभूवे काव। करोतेरनुप्रयोगे तु मूलधातोरेव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठत। इन्दाञ्चकार ईहाञ्चक्रे। ननु पूर्वसूत्रे ठ्रामिति विषयसप्तम्या ठ्रा उत्पत्ते प्रागेव आमि कृते भ्वादीनामनुप्रयोगे तदनुसारेणैव विभक्ति स्यात्। किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न। क्रञो-ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातो ईहाञ्चकार इति परस्मैपदापत्ते। एव परस्मैपदिधातो इन्दाञ्चक्रे इत्यात्मनेपदापत्तेश्च। इन्दामासेति अस्तेरनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात् भूरादेशो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

[१४] णिदि कुत्सायाम्।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति।

[१५] उख गतौ।

५८५। खियोरियुवर्णे।

खे ६।, यो ६।, इयुव् ।१।, अर्णे ७।।

खेरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्याताम् अर्णे परे। उवोख।

अर्णे किम्? ऊखतुः।

[१६] अन्चु गतिपूजनयोः।

[५६८] नेदित् पूजार्थाञ्चोरिति अञ्चयात्। गतौ तु अच्यात्

[१७] म्रुचु इर्गत्याम्।

[५६५] शासुलिट्शुदिति ङो वा अम्रुचत् अम्रोचीत्।

एवं [१८] ग्लुचुग्रुचुग्लुञ्चु।

[१९] आछि आयामे।

आनाञ्छ आञ्छ।

नास्ति सुम् यस्यासौऽसुम् असुम् चासौ क्रश्चेति असुमक्र असुमक्रश्च स्तृश्च वृश्च श्रुश्च स्रुश्च द्रुश्च श्रुश्च सुश्चेति तस्मात्। नेमिकोजादित्यत इवर्जनात् प्राप्तस्य इमो निषेधार्थमिह वग्रहणम्। अन्येषां सप्ताना एकाचत्वेन अनिमामपि इह ग्रहणं नियमार्थम्। ननु एवशब्दं विनापि नियमसम्भवादव एवशब्दो वृथेति चेत् न। रङो वि. सुपीत्यत्र निमित्ते कार्य्यिणोरङो नियमात् यथा रङभिन्नरेफस्य विसर्गो न स्यात्। तथात्रापि असुमक्रादेर्निमित्तात् कार्य्यसञ्ज्ञायाम् थ्या एव इम् न स्यात्। असुमक्रादेरनियमोऽपि थ्या अन्यत्र इमापत्तेः। ततश्च असुमक्रादिसम्बन्धिना एवशब्देन असुमक्रादिभिन्नादनियमोऽपि थ्या इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत आह अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति। यथा चक्रथ सस्तृव ववृव बभृव तुष्टुव दुद्रुव शुश्रुव सुस्रुव। असुमक्रजस्तु सच्चस्कोरिव अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमेन जग्मिव ददिव पिश गतौ पिप्यिव नीञ् निन्ये तु ल लुलुविव दम्भिव। किञ्चिन्मात्रनियमेन विभाषा न बाध्यते ववन्दिव वव्दे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गतौ।

ववजतुः ववजिथ [५७९] वादित्वान्न एः।

[२१] व्रज गतौ।

[५७४] व्रजवदेति व्रिः अव्राजीत्।

[२२] अज गतौ क्षेपणे च।

५८६। व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघञल्क्यपि।

वि ।१।, अज ६।, अरे ७।, वा ।१।, तु ।१।, अन-वसि ७।, अ-घञ् अल् क्यपि ७।।

अजतेररे विः स्यात्, अन त्ये वसे च वा स्यात्, न तु घञादौ।

५८७। नेमेकाजाद्युदृतोऽश्वि श्रि डी शी यु रु णु स्नु च्नु क्ष्णु वुः।

न ।१।, इम् ।१।, एकाच-आत्-इ-उत् ऋत ५।, अश्वि—वु ५।।

श्वयादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त ऋदन्तेभ्य इम् न स्यात्।

अवैषीत् आजीत्। विवाय।

इश्च उश्च यु तस्य इर्‌ च उव् च इयुव्। इयेष उवोख। अर्थो कि ईषतुः ऊखतु ॥ ५८५ ॥

न रोऽरस्तस्मिन्नरे अनश्च वस् च तस्मिन्। घञ् च अल् च क्यप् चेति घञल्-क्यप् न घञल्क्यप् अघञल्क्यप् तस्मिन्। अल्प्रत्यय वस् प्रत्याहारः। यथा अरे याकी वायकः। अनटि वयनम् अजन वसे द्दणि वेता अजिता घञादौ समाजः समज समज्या ॥५८६॥

एकोऽच् यस्य स एकाच् आत् च इश्च उत् च ऋत् चेति आद्युदृत् एकाचासौ आद्युदृच्चेति एकाजाद्युदृत् तस्मात्। श्विश्च श्रिश्च डीश्च शीश्च युश्च रुश्च णुश्च स्नुश्च च्नुश्च क्ष्णुश्च वुश्च ते,न विद्यन्ते ते यत्र तत् अश्विश्रिडीशीयुरुणुस्नुच्नुक्ष्णुवु तस्मात्। यथा

५८८। स्नुध्वोरणचीयुव्योर्व्यौ त्वस्यान्नैका-चोर्व्यो:।

स्नु ध्वो. ६॥, अणचि ७।, इयुव् ।१।, यो ६।, व्यौ १॥, तु ।१।, अस्यात् ५।, नैकाचो ६॥, व्यो ६॥।

स्नोर्धोश्च इवर्णोवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनेकाचस्तु अस्यात् परयो: क्रमादुवर्णे वर्णयोर्व यौ स्त । वियतु विव्यु.।

पाता जेता नेता श्रीता कर्त्ता। एकाच कि दरिद्रिता चिरयिता दिधिता उर्ण-विता जागरिता सामान्यविधानात् प्राप्तेम् एव निषेधकोऽय विशेषविधिना तु स्यादेव। यथा यमरमेति अपासिष्टा सुस्तुधोरिति अस्तावीत्। स्वस्थ्वेन इति करिष्यति। श्व्यादिस्तु श्वयिता अयिता डयिता शयिता 'यविता रविता रीता नविता नीता वेमुदितो वा स्नविता चविता च्यावता वरिता। कविकल्पद्रुमे ष्ड व्रज विवर्जिता इत्युभयग्रहणज्ञापकादल सूर्वे युत मिश्रो इयस्यैव वर्जने युञ्ज बन्धे इत्यस्मादिम् न स्यात्। तेन योता। यद्यपि स्नमने रु नु इति इर्यो-रिहामुक्तावपि एकाजुदन्ततया अनिमत्वे नेमसुमिति ठ्रा नित्येमच ठ्रा अन्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमच तथापीह पाठ केषाञ्चिन्मते द्वावेतौ नित्येमाविति ज्ञाप-नार्थम्। अतएव कविकल्पद्रुमे श्विश्रिडीशीयुरुनुस्नुक्षुच्णु वृङ्व्रज विवर्जिता इति नित्येमा मध्ये अनयो' पाठ'। अवैषीदिति अजदौपि पूर्वेण वसे परे वि आदेश एकाजिवर्णान्तत्वादनेन इम्निषेध ॥ ५८७ ॥

स्नुश्च धुश्च स्नुधू तयो। नास्ति णर्यस्मिन् सोऽण अणश्चासावच् चेति अणच् तस्मिन्। इय् च उव् च इयुव्। इश्च उश्च यु तस्य व च य च व्यौ। न सोऽस्य तस्मात्। न एको नैक। नैकोऽच् ययोस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति स्नुध्वो-रित्यस्य विशेषणम्। उश्च इश्च वौ तयोर्व्यो। योरित्येकवचनान्तस्य इयुव इत्यनेनैव यथासख्य न तु स्नुध्वोरिति द्विवचनान्तेन स्नोरिवर्णस्य असम्भवात्। तेन अय नियम। अणावचि परे स्नोरुवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णोवर्णयो क्रमादियुवौ स्त इति। एव व्योरिति द्विवचनान्तस्य स्नुध्वोरित्यनेन च यथासख्यम्। तेन अनेकाच स्नोरसंयोगात् परस्य उवर्णस्य वकार। श्रयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादेव इयुवो-रप्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वर.। तद्वेयम्। स्नुधूसम्बन्धोवर्णो वर्ण-

५८९। सृजद्दृशच् पाठात्वतो नित्यानिम्तु-थपो वेमन्तृव्येऽदः।

सृज्-दृश-अच्-पाठ-अत्वत ५।, नित्य-अनिम्तुः ५।, थप. ६।, वा ।१।, इम् ।१।, अन्-ऋ-व्येऽद ५।।

सृजेर्दृशेरजन्तात् ध्वादिपाठेऽकारवतो नित्यमिम्रहित-टत्वात् थप इम् वा स्यात्, न तु ऋ व्येञ अद एभ्यः। विव-यिथ विवेथ।

स्थानिकत्वादन्भावनिमित्तकत्वाच्च विशेषेण ञ्‌ध्वोरित्यनेन इडस्थानिकत्वादनभ्यास-निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गुर्घूङ्स्वेत्यस्य बाधितत्वात् अयिता इत्यादावपि इया-पत्ते। अत्र धोरिवर्णस्य विकृतस्यापि ग्रहणं तेन आद्रियते इत्यादि सिद्धम् ॥५८८॥

अत् अन्त्यस्य अत्वान् पाठे दशविधगणपाठे अत्वान् पाठात्वान्। सृजश्च दृशश्च अच्च पाठात्वाश्चेति तस्मात्। नित्यमनिम् ट प्रत्ययो यस्मात् स नित्यानिम्ता तस्मात्। नित्यानिम्तुरिति अजन्तस्य पाठात्वतश्च विशेषणम्। ऋश्च व्येञ्च अद चेति ऋव्येऽद न ऋव्येऽद अनृव्येऽद तस्मात्। यथा ससर्जिथ ससष्ठ ददर्शिथ दद्रष्ठ। अजन्तात् यथा पपिथ पपाथ चिचयिथ चिचेथ निनयिथ निनेथ जुहविथ जुहोथ। नित्यानिम्तु कि शिश्रयिथ युयविथ पुपविथ ववरिथ तेरिथ। पाठात्वतो यथा डुपचीञ्पच पाके पेचिथ पपक्थ, वचौ वाचि उवचिथ उवक्थ व्यधौ ताडे विव्यधिथ विव्यद्ध, षद्लृजौश विषादे सेदिथ ससत्थ। भन्जधौ मोटने बभञ्जिथ बभङ्क्थ। नित्यानिम्तु. कि पठ वाचि पेठिथ इत्यादि। न च अत्वतोग्रहणे-नैवेष्टसिद्धौ पाठात्वतो ग्रहणं व्यर्थेति वाच्य ग्रच्छातेर्यङि जौ कृते नरीनृत्यत इति खरीखि यथा जरी ग्रच्यते इति स्यात्। तथात्वापि कृषादीना थपि वद्रोऽकि-दिति ऋकारस्य रेफेऽकारवत्त्वात् चक्रषिथ चक्रष्ठ इत्याद्यनिष्टापत्ते.। ऋव्येऽद इत्यत्र ऋशब्दस्य ऋवर्णान्तवाचित्वेऽपि दीर्घऋदन्ताना व इत्यस्य च सेम् कृत्वात् प्रसङ्गाभावे ह्रस्वऋभिन्न ऋदन्तात् नेम्तस्थप इत्यनेन थप इम् निषेधे ऋस्य इति ह्योरेव नित्यानिम्टत्वात् वेम्प्राप्तावनेन निषेधे नेमसुमृक् इति नियमाद्दसीरस्ये-तीमि आरिथ सस्वरिथ इति। व्येऽदोस्तु विव्ययिथ आदिथ ॥ ५८९ ॥

[२३] चि चये ।

५९० । घोऽज्यरे ।

घं ।१।, अच् ।१।, यि ७।, अरे ७। ।

अजन्तस्य घं: स्यादरे ये परे । चीयात् ।

[२४] कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत् एदित्त्वान्न वृिः [५७६] ।

[२५] गुपू रक्षणे ।

५९१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनो ञिङीयङाया धुः ।

कम ५।, ऋत ५।, गुपू-धूप पण पन' ५।, ञिङ्-ईयङ्—आया. १।।।, धु १। ।

कमो ञिङ् ऋतेरीयङ् गुपादेराय: स्यात् स्वार्थे, तदन्तस्य धुसंज्ञ: । गोपायति ।

५९२ । वारे ।

वा ।१।, अरे ७। ।

एभ्य एते वा स्युररे विषये । अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत् । गोपायामास जुगोप ।

एवं [२६] धूप तापे ।

[२७] तपौ सन्तापे ।

[५५४] औदित्त्वान्नेम्, अताप्सीत् ।

न र अर. तस्मिन् यि इत्यस्य विशेषणम् । यथा चीयात् । शिव इवाचरति शिवायते एवं हरीयते विष्णूयते । धोरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विकृतेरप्यचो दीर्घ. स्यात् ह्वेञ ह्यात् टुओश्वि शूयात् इत्यादौ जौ कृतेऽपि दीर्घ. । स्त्रविगतौ स्त्रियात् डुकृञ क्रियात् इत्यादौ तु ऋद्रि. शयक्ढीपे इत्यत्र ऋस्वान्तादेशसामर्थ्यात् न दीर्घ. ॥५९०॥

कमः ऋत इति द्वय पञ्चम्येकम् । गुपूश्च धूपश्च पणश्च पनू चेति तस्मात् ।

[२८] चमु अदने।

५९३। ष्ठिवुक्लमाचमोऽपि घं:।

ष्ठिवु क्लम आचम ६।, अपि ७।, घं १।।

एषां घं: स्यादपि। आचामति। आङ: किं, चमति विचमति।

[५७६] मान्तत्वान्न त्रि.। अचमीत्।

[२८] क्रमु पादविक्षेपे।

५९४। क्रम क्लम भ्रम भ्राश भ्लाश त्रस त्रुट लष यस संयस: श्यन् वा रे घे।

क्रम सयस ५।, श्यन्।१।, वा।१।, रे ७।, घे ७।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे। क्राम्यति।

ञिङ् च ईयङ् च आयश्च ते ञिङीअकारो वृद्ध्यर्थं ङकार आत्मनेपदार्थं। ईय-ङोङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणार्थश्च। अर्थाविशेषेण विधानात् स्वार्थे स्तु। यथा कामयते ऋतीयते गोपायति गोपायते धूपायति धूपायते पणायति पणायते पनायति पनायते आयान्तत्वादुभयपद वक्ष्यति॥५९१॥

विषयसप्तमीय तेन व्यामेव सिप्रभृति प्रत्यय सम्भाव्यते इति टीविभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव आदेशास्ततो धातुसञ्ज्ञाया टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्ति। अगोपायीदिति आयान्तत्वेन धातुसञ्ज्ञाया धात्वन्तरत्वान्नित्यमिम्। पक्षे अगोपीत् अगौप्सीदिति ऊदित्वान्नेम्। अनिम्पक्षे वृद्धि। गोपायामासेति प्रत्ययान्तत्वादाम्। एव गोपाय्यते गुप्यते गोपायति गोपयति इत्यादि॥५९२॥

ष्ठीवति क्लामति आचामति॥५९३॥

क्रमश्च क्लमश्च भ्रमश्च भ्राशश्च भ्लाशश्च त्रसश्च त्रुटश्च लषश्च यसश्च संयस् चेति तस्मात् क्रम्यति श्यनि परेऽपि दीर्घं इति गोविन्दभट्ट। तन्मते। क्राम्यति अतएव पठन्ति च इष्यते श्यनि दीर्घत्व दाक्षिणात्यलक्षणवेदिभिः। तेन क्राम्यति कौमारे चानित्यत्वोपलक्षणादिति। क्लाम्यति शमादित्वात् दीर्घं वक्ष्यति भ्रम्यति भ्रमति भ्राश्यते भ्राशते भ्लाश्यते भ्लाशते भ्राशभ्लाशौ तालव्यान्तौ दन्त्यादौ च त्रस्यति त्रसति

५९५। क्रमः पेऽपि घं:।

क्रम' ६।, पे ७।, अपि ७।, घं. १।।

क्रामति।

५९६। स्नु-क्रमोऽमेऽरवस इम्।

स्नु क्रम ५।, अमे ७।, अरवस ६।, इम्।१।।

आभ्यां वमस्यारस्य इम् स्यान्न तु मे। अक्रमीत्।

[३०] औ यमु उपरमे।

५९७। स्था दान पा घ्रा ध्मा म्ना·र्त्ति दृश शत् सद्गमिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिव जा जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ जाः शिति।

स्था—जना ६।।।, तिष्ठ—जा १।।।, शिति ७।।

एषामेते क्रमात् स्यु शिति परे। यच्छति।

त्रुट्यति त्रुटति पक्षे तुदादित्वात् श। लष्यति लषति यस्यति यसति अन्तस्यादि संयस्यति अन्यत्र प्रयस्यति। अत्र शित्वाद्रसञ्ज्ञायां ङिदपिद्र इति ङित्वे त्रुट्यती-त्यत्र न गुण नकारस्तु त्रुट्यन्तीत्यादौ अप्यनो नित्यमिति गुणार्थं ॥५९४॥

क्रामति। पे किं प्रक्रमते ॥५९५॥

स्नुक्रमोनेममे इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरवं ज्ञापयति क्रमधातो रनात्मनेपदे अरवसमात्रस्य नित्यमविधानात् क्वचिदिमो विकल्पेऽपि नित्यमिम् इति। तेनानुपसर्गस्य क्रमधातोर्वा गेरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेमर्हात् क्रमोनेम त्वण इति इम्निषेधे नित्यानिमृत्वात् प्राप्तव्य स्तजट्टशीति विकल्प बाधित्वा यपि चक्रमिथ इत्यत्र नित्यमिम्। अस्नावीत् अक्रमीत् स्नविष्यति क्रमिष्यति स्नवितव्य क्रमितव्य मे तु स्नोष्यते क्रंस्यते पचिक्रंसते सुस्नूषतीति तु नेमुगुहग्रहेति इम् निषेधात् क्रम परस्य भावकर्म्मणो कृतस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्गसिंह-क्रमदीश्वरौ। यथा सनन्तस्य चिक्रमिष्यते ॥५९६॥

क्रमौ यथा स्था तिष्ठति दान यच्छति दा इत्युक्तौ दासंज्ञाग्रहणेन डुदाञ्कि

५९८। यम रम-नमातः पे सेरिम् सन् चैषाम्।

यम—आत ५।, पे ७।, से ६।, इम् ।१।, सन् ।१।, च ।१।, एषाम् ६॥।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन्। अयसीत् अयमिष्टाम्। [५८८] स्वजद्दमेति वेम्। येमिथ ययन्थ।

एवं [३१] णमौ शब्दनत्योः।

[३२] ह्वय गतौ।

अह्वयीत् [५७६] यान्तत्वान्न व्रिः।

[३३] दल मि भेदे।

[५७४] व्रजवदेति व्रिः। अदालीत्।

[३४] ञि फला विसरणे।

फेलतुः फेलुः फेलिथ।

[३५] त्सर छद्मगतौ।

अत्सारीत्।

[३६] ष्ठिवु निरसने।

[५९३] ष्ठिवुक्लमेति घंः। ष्ठीवति।

डुधाञलि इत्येततयो श्पोलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः सुखार्थ इति काशीश्वर। वस्तुतस्तु डुदाञलि दाने दालनूनावित्याभ्या शपो लुकि कृतेऽपि शतृशानयोर्यच्छादेशनिवृत्त्यर्थं। पा पाने पिवति दानसाहचर्य्यात् पा इत्यपि भौवादिक एव। अन्यथा पाल रक्षणे इत्यस्य शतृशानयो पिवादेशापत्ते। ज्ञा जानाति घ्रा जिघ्रति ध्मा धमति म्ना मनति अर्त्तिरिति भौवादिकजुहोत्याद्योर्ह योर्ग्रहणम्। तेन ऋप्रापे ऋच्छति। ऋलिंगत्यामित्यस्य तु तिबादौ शपो लुक् करणात शतृशानयोर्ऋच्छादेशे इयृच्छन् इयृच्छान। दृश पश्यति। शदॢजौशाते तालव्यादिः शीयते। षदॢजौशविषादे शरणे गतौ सीदति। गम गच्छति इषुशवाञ्छे इच्छति। भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तित्वात् इषधातोः अकारमात्रावशिष्टे शिति इच्छादेशः तेन इषगाभीक्ष्ण्ये इष्णाति इष सर्पणे इष्यति। यम यच्छति।

५९९ । ष्ठिवजाद्योः खेष्ठक्कोस्त वा ।

ष्ठि व अजाद्यो. ६॥, खे ६।, ठक्को. ६॥, त ।१।, वा ।१। ।

तिष्ठेव टिष्ठेव छीव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठ्योः ।

जे ६।, गि १।, सन् ठ्यो ७॥ ।

जिगाय ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । षान्तत्वान्न [५४९] णः ।

[३९] अक्षू व्याप्तौ ।

६०१ । वाक्ष-कृशार्थतक्षः श्नुर्घे रे ।

वा ।१।, अक्ष कृशार्थ तक्ष' ५।, श्नु १।, घे ७।, रे ७। ।

आभ्या रे परे श्नुः स्याद्वा घेऽर्थे। अक्ष्णोति अक्षति । [५८८] श्नुभ्वोरित्युव अक्ष्णुवन्ति । [५७३] उदित्त्वादिम् वा आक्षीत् । [२१३] स्कादेः स्तो लोपः ।

जनीभ्यङ्जनौ जायते । गमादिसाहचर्य्यात् रे परे जायमानो य श्नित् तस्मिन्नेव जनो जादेश तेन जन्मलिच इति जौद्धीत्यादिकस्य शत्रशानयोर्जादेशाभावे जज्ञत् व्यतिजज्ञान इति । ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ श्नीति कथमिति चेत् न ऋलिंगत्वा-मित्यस्य इयर्त्तीत्यादौ श्नपो लुकि विवादो ऋच्छादेशापत्ते ॥५९७॥

यथा अयसीत् अयसिष्टा व्यरसीत् अनसीत् अयासीत् गै अगासीत् ॥५९८॥

ष्ठिव् च अजादिश्च ष्ठिवजादी तयो. । ठ च क च ठक्कौ तयो. ष्ठिवधातो' खेष्ठकारस्य अजादिधातो खेच्ककारस्य च तकार स्याद्वा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव उक्तोश्वन्ध्समापने उतिच्छिषति । उचिच्छिषति छीव्यादिति व्यंनचतयीति दीर्घ ॥५९९॥

जिगीषति जिगाय । जेर्खुवन्क्षीश्निन्नीति वक्तव्यम् । जयति रघुवंशतिलकः ।

६०२ । षढोः कः से ।

ष ढो. ६॥, क १।, से ७। ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आचीत् आचिष्टाम् आष्टाम्, आचिषुः आचुः ।

एव [४०] तचूकार्श्ये ।

कृशार्थः किं, निर्भर्त्सने सन्तचति ।

[४१] णिच चुम्बने ।

[४४८] प्रणिचति प्रनिचति ।

[४२] कृषौ विलेखने ।

६०३ । कृष मृश स्पृश तृप दृप सृप सिच्यां वा ।

कृष—सृप ५।, सि १।, च्या ७।, वा ।१। ।

एभ्यः सिर्वा स्यात् च्याम् ।

जयन्ति यमुनाकूले रह केलय । तुपस्थाने तातड् इष्यते भावगम्यमना कोऽपि जयताङागगोचर इति हलायुध ॥६००॥

कृशार्थश्चासौ तच चेति कृशार्थतच । अचश्च कृशार्थतच चेति तस्मात् । तक्ष्णोति तचति काष्ठ तचा तनूकरोति इत्यर्थं । सन्तचति चौर साधुर्निर्भ-र्त्सयतीत्यर्थं. । धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तचतिरिह निर्भर्त्सनार्थं. ॥६०१॥

आचीदिति अनिम्पचेऽपि च्यां सि रुदादयस्सीति ईम् स्यादे. सीलोप इति कलोपे अनेन यस्य के क्रिलादिति ष । आष्टामिति अनिम्पचे भास्स्वादिति सिलोपे संयोगादे कस्य लोपे ष्टुभिरिति तस्य ट. । आचुरिति अनिम्पचे सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् अन् उस् । प्रणिचतीति वात्वननिसेत्यादिना णत्व वा ॥६०२॥

कृषौ त्वाकृषि कृषजौ चेत्युभयं मृशशौ मृशि स्पृशशौ स्पृशि ञितृप्यू प्रीणने दृप्यू इर्हर्षगर्वयो. सृपौ गत्याम् इत्येतेभ्य. सिर्वा स्यात् च्याम् ऋकारस्य वृद्धौ अकार्क्षीत् धकि अकृचत् ॥६०३॥

६०४ । वर्द्धोऽकिज्झसे इशहजोस्तु नित्यम् ।

वा ।१।, ऋत् ।१।, र. १।, अकित् झसे ७।, इश हजी ६॥, तु ।१।, नित्यम् १। ।

क्षपादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिज्झसे इशहजोस्तु नित्यम्। अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्।

६०५ । हशषोऽनिमिजुङोऽदृशः सक् ष्यां श्लिषस्त्वालिङ्गने ।

ह-श-ष ५।, अनिम् इजुङ ५।, अ-दृश ५।, सक् ।१।, ष्यां ७।, श्लिष ५।, तु ।१।, आलिङ्गने ७।

अनिमिजुङो ह श षान्तात् दृशवर्जात् सक् स्यात् ष्यां, श्लिषतेस्त्वालिङ्गनेऽर्थे। अक्रुक्षत्।

[४३] रुष हिंसायाम्।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ स्तु शुच वस त्वश रुष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

वा ।१।, इम् ।१।, सह—इषो: ५।, त ६।, अरस्य ६। ।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा। रोषिता रोष्टा।

एव [४४] रिष हिंसायाम्।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सनि सृजदृशोर्ऋकारस्य रेफी न स्यादिति बोध्यम्। यथा दिदृक्षते सिसृक्षति। वा ग्रहणमुत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् ॥ ६०४ ॥

हश्च-तालव्य-शश्च मूर्द्धन्यष चेति तस्मात्। नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् इच् उङ् यस्य स इजुङ् अनिम् चासौ इजुङ् चेति अनिमिजुङ् तस्मात्। अनिमिजुङ इति हशषो विशेषणम्। नास्ति दृश् यत्र सोऽदृश् तस्मात्। अनिमिजुङ्-हान्तात्तालव्यशान्तान्मूर्द्धन्यषान्ताच्च दृश्वर्जात् सक् स्यात् ष्याम्। श्लिष्यतेस्तु आलिङ्गनेऽर्थे इत्यर्थ। यथा मिहौ सिचि अमिक्षत् रुहौ अरुक्षत् दिशशौञ अदिक्षत् क्रुशजौ अक्रुक्षत् सृशशौ अस्पृक्षत् लिषौञ भासि अलिक्षत् दुर्दुष्यौ अदुक्षत् क्रषौ अकृक्षत्। अत्र शस् प्रत्याहारो लिपिकरप्रमादकृतः अनिमृइजुङ् दन्त्यसान्तधातोरसम्भवात् आलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवक्षोद्वयसंयोगः। अश्लिक्षत् युवती युवा ॥६०५॥

[४५] उष दाहे।

६०७। दरिद्राकासकाशजागुषो वाम् ठ्याम्।

दरिद्रा—उष ५।, वा ।१।, आम् ।१।, ठ्याम् ७।

एभ्य आम् वा स्यात् ठ्याम्।

[५८३] भ्वस् क्रन्चाम इति ओषाम्बभूव उवोष।

[४६] शश प्लुतगतौ।

शशाश शशशतुः शशशिथ।

[४७] मिह सेचने।

[६०५] इगशषोऽनिमिति सक्। (१७५) ह्वोढोभौ असिद्धत्।

[७७] ढोढि पंखानुरिति, मेढा।

[४८] दह भस्मीकरणे।

[१७६] दादेर्धः। [१७७] भभान्तस्येति दस्य धः। अधाक्षीत्।

[४९] चह कल्कने।

अचहीत् [५७६] हान्तत्वान्न वि:।

[५०] शुच शोके।

[६०६] शोचिता शोक्ता।

यथा सहिता सोढा लोभिता लोब्धा भरिता भर्त्ता सविता सोता शोचिता शोक्ता वसलडस्तृतौ वसिता वस्ता तुलब्रच्यादौ तविता तोता अशग भोजने अशिता अष्टा रोषिता रोष्टा इषु शवाञ्छे एषिता एष्टा इषु ग्रहणात् इषुगाभीक्ष्ण्ये इष्यसर्पणे इत्येतयोर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दरिद्रामास ददरिद्र काश द्युतौ काशाञ्चक्रे चकाशे काशृड कुशब्दे काशामास चकाशे जागरामास जजागार ओषाम्बभूव उवोष। मेढेति मिह सेचने अन्तरङ्गतरत्वादादौ गुणे ह्वोढोभाविति हस्य ढे ढभात्तयोरिति तकारस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे ढ्रोढ्रीति ढस्य लोपे पूर्वङ्स्वाभावान्न दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्लै हर्षक्षये ।

६०८ । एचोऽशित्याः ।

एच ६।, अशिति ७।, आ १। ।

धोरेच आः स्यादशिति । [५८८] यमरमेतीम् सनौ । अग्लासीत् ।

६०९ । णवातो डौः ।

णप् ।१।, आत ५।, डौ १। ।

आदन्तात् परो णप् डौः स्यात् । जग्लौ ।

६१० । उस्येचीम्यणखराचि लोपः ।

उसि ७।, एचि ७।, इमि ७।, अखराचि ७।, लोप १। ।

उसि एचि इमि अणोरखराचि धोरातो लोपः स्यात् । जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ जग्लाथ ।

६११ । स्यादेर्ङेऽस्थो वाव्यणौ ।

स्यादेः ६।, ङे ।१।, अस्थ ६।, वा ।१।, व्यणौ ७। ।

स्यादेरादन्तस्य स्थावर्जस्य ङे स्याद्वा व्यणौ । ग्लेयात् ग्लायात् ।

अशितीति विषयसप्तमी तेनादौ आ स्यात् । तत प्रत्ययोत्पत्ति । अतएव साम गायतीति सामग. इत्यत्र आदौ एचोऽशित्या तत आदन्तात् हनजनाङ्गमादेरिति डः । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितीति कथम् इति चेन्न ग्लै क्षमि इत्यस्य यङ्लुकि ख्या जाग्लायात् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्तेः ॥ ६०८ ॥

ददरिद्रौ इति सिद्धार्थं डौकरणमिति रामतर्कवागीशं । इदमतीव हास्यास्पद बहुव्याकरणविरुद्धत्वात् ग्रन्थकारेण दरिद्रं आलोप इति सूत्र कृत्वा णपि ददरिद्र इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च । वस्तुतस्तु डौकरणं क्वचिदेकपदेऽपि सन्धिर्न स्यादिति सूचनार्थं तेन चालनी तितउ. पुमानित्यमर. ॥ ६०९ ॥

नास्ति णर्यस्मिन् सोऽणः अणश्चासावरश्चेति अखर. तस्याच् अखराच् तस्मिन् । यथा अप्सु गार्लिस्तुतौ व्यतिजगे जग्लिथ अन्तर्द्धिः अणौ. किं स्थानम् अरस्य किं भान्ति अचि किं स्यात. ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक पिव सो स्थोऽरहसे ल्यपि ङी ।

दा—स्थ ६।, अरहसे ७।, तु ।१।, अयपि ७।, ङी ।१।।

एषां क्यणौ ङे स्यात् अरहसे ल्यणौ यप् वर्जे ङी स्यात् । गेयात् ।

[५३] ध्यै सहतौ ध्वनौ ।

ध्यायति ।

[५४] दैप शोधने ।

[५३४] पित्वान्न दासञ्ज्ञा । अदासीत् । दायात् ।

[५५] धेण्ट पाने ।

[२५७] ट ईवर्थ: ।

न च परसूत्रे स्याग्रहणेनैव इह तस्याप्राप्तौ स्यावर्जनं कथमिति वाच्यम् । पर सूत्रे स्याग्रहणस्य अरहसे त्वयपिङीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे सयोगाद्यादन्तत्वेन स्याधातोरनेन क्यणौ ङे विकल्पापत्तेः । ध्येयात् ध्यायात् प्रेयात् प्रायात् स्रेयात् स्रायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायाद्णावित्यस्य ङीसम्बन्धस्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः । अथवा यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् यप् वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति सञ्ज्ञा देयात् धेयात् दीयते धीयते दैप शोधने इत्यस्य दायात् दायते मास्वरूप तेन मात्माने मेयात् मीयते माङलिशब्दे माङयच मेङ प्रतिदाने एषा मीयते । गेयात् गीयते हेयात् हीयते हाकग्रहणात् हाङलि हायते पेयात् पीयते पिवग्रहणात पाल पै इत्येतयो पायात् पायते सो इति सोय नाशे । सेयात् सीयते स्थेयात् स्थीयते । यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि । अत्र अयप्रेहसे तु ङी इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अरहसे ल्यपीङीति कृत तस्य क्वचिन्नित्यत्वज्ञापनार्थं तेन हानिरित्यत्र न ङी । ट ईवर्थ इति । तेन सनन्धयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३। ञि श्रि स्रु द्रु कमोऽङ् घे स्यां श्वि धेट ध्वन्येल्यर्ह्यूनेस्तु वा।

ञि—कमः ५।, अङ्।१।, घे ७।, ट्या ७।, श्वि धेट ध्वनि एलि अर्हि-ऊने ५।, तु।१।, वा।१।।

जन्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् घेऽर्थे श्वगादेस्तु वा। (५५८) श्रुद्विष्ठरडीति, अदधत्।

६१४। धेशाच्छासाघ्रः सेः पे लुग्वा।

धे—घ्र ५।, से ६।, पे ७।, लुक्।१।, वा।१।

अधात् अधासीत्।

[५६] पा पाने।

[५८७] स्थादानेति पिव। पिवति। [५५२] भूस्था पिवेति सेर्लुक्। अपात् पेयात्।

[५७] घ्रा गन्धोपादाने।

जिघ्रति। अघ्रात् अघ्रासीत्।

[५८] ध्मा शब्दाग्निसयोगयोः।

धमति। अध्मासीत्।

[५९] ष्ठा गतिनिर्वृत्तौ।

तिष्ठति। न्यष्ठात्। नितष्ठौ। स्थेयात्।

[६०] म्ना अभ्यासे।

मनति।

[६१] दा·न दाने।

प्रणियच्छति। प्रणदात्। देयात्।

ञिश्च श्रिश्च स्रुश्च द्रुश्च कम' चेति तस्मात्। श्विश्च धेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्हिश्च ऊनिश्चेति तस्मात्। यथा अबीभवत् अशिश्रियत् असुस्रुवत् दत्यादि.। अदुद्रुवत्

[६२] ह्वृ कौटिल्ये।

६१५। स्याद्यर्त्त्यृतो गुर्यङ्यक् ठीढाणौ स्कुस्तु ठाम्।

स्यादि-अर्त्ति-ऋत ६।, गु. १।, यङ्-यक्-ठीढणौ ७।, स्कु ६।, तु ।१।, ठाम् ७।।

स्यादेरर्त्तेॠकारस्य गुः स्यात् यङि यकि ठीढोरणौ च, स्कुस्तु ठामिव। जह्वरतुः।

६१६। नेमृतस्थपोऽवृस्कुः

न ।१।, इम् ।१।, ऋत ५।, थप ६।, अ वृ ऋ स्कु ५।।

वृ ऋ स्कु वर्जात् ऋकारान्तात् थप इम् न स्यात्। जह्वर्थ।

अचकमत् अशिश्वियत् अश्वयीत् व्रजवदित्यत्र त्रिश्वि वर्जनात् न व्रि। अदधत् अधासीत्। ध्वनिरिति मि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपचे कृतङ्खस्य ध्वनत क त शब्दे इत्यदन्तस्य च ग्रहणम्। अदिध्वनत् अध्वनयीत्। इल ऐलयीत् ऐलिलत् अर्द आर्दयीत् आर्दिदत् ऊनिरित्यदन्तचुरादि औनिनत् औनयीत्॥ ६१३॥

धेट पाने शोय निशाने क्षोय न्यूनौ सोय नाशे घ्रा गन्धग्रहणे एभ्य सेर्लुग् वेह्वा परस्मैपदे। अधात् अधासीत् अशात् अशासीत् अच्छात् अच्छासीत् असात् अससीत् अघ्रात् अघ्रासीत्। पिवतीति पिवादेशस्य अदन्तत्वात् न णु लोपोऽतो इत्यकारलोप। न्वष्ठादिति भ्रस्था पिवेति सिलुक् गीकः सुस्तुभेत्यत्र अभ्यपीति षत्वम्। नितष्ठाविति दशस्य ादेरिति खिव्यवधानेऽपि षत्वम्॥ ६१४॥

स्यादिश्च अर्त्तिश्च स्याद्यर्त्तौ तयोॠत् स्याद्यर्त्त्यृत् तस्य। नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽणु ठीढोरणु ठीढणु। यङ् च यक् च ठीढणुश्चेति तस्मिन्। अत्र ढणरिति ठीसाहचर्य्यात् कित्ठीढीषमित्यनेन कित्संज्ञस्य ढीपरस्मैपदस्यैव ग्रहणम्। तेन स्तृनञ्स्तृतावित्यस्य स्याद्वॄदुरिति वेमत्वे स्तृषीष्ट इत्यादौ इगुङ्ग-मंढीति व्यात्मनेपदस्य कित्त्वेऽपि अनेन गुणो न स्यात् स्तुरिति ससुमकञ इत्यर्थः। यथा सास्मर्य्यते स्मर्य्यते सस्मरतु स्मर्य्यात्। अर्त्तेस्तु अरार्य्यते अर्य्यते आरतु अर्य्यात्। स्कुस्तु सञ्चस्करिव। अत्र अर्त्तेः साहचर्य्यात् स्यादेरिति ऋदन्तस्यैव ग्रहणम्। तेन स्पृशशौ परीस्पृश्यते स्पृश्यते पस्पृशतुः स्पृश्यात् एषु न गुणः॥६१५॥

६१७। स्वस्य द्वैनः ।

स्वस्य ६।, ऋत्-ह्न ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्वस्य इम् स्यात् । ह्वरिष्यति ।

[६३] स्वृ ज शब्दोपतापयोः ।

[५७२] वेमूदिति इम् वा अस्वारीत् अस्वार्षीत् सस्वरिथ सस्वर्थ ।

[६४] सृ गतौ ।

६१८। वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्वो ङो घे व्यां स्सृ वा लिबभ्यस्तु मे ।

वक्ति-ह्व. ५।, ङ १।, घे ७।, व्या ७।, स्र. ५।, तु ।१।, वा ।१।, लिब्भ्य' ५॥, तु ।१।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्घेऽर्थे ङः स्यात् व्यां, सृऋभ्यान्तु वा लिपादेस्तु मे वा स्यात् ।

ह्रस्व ऋस्य स्वस्य ते, न विद्यन्ते ह्रस्वस्वारौ यत्र सोऽह्रस्व. तस्मात् । यथा ऋदन्त-सेके जगर्थ जघर्थ वादेस्तु ववरिथ नेमसुमित्यादिना हृधातो छीमावस्य इम् निषेधेऽपि अत्र ह्रग्रहणात् थप इम् । ववरिथ सञ्जस्करिथ वेमूदिदित्यत्र स्वरग्रहणाज्ज्ञापकात् स्वृजशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिथ सस्वर्थ इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करोतीत्यादीना नेमेकाजिति निषेधादप्राप्तौ स्वृजशब्दोपतापयोरित्यस्य वेमोऽपि नित्यार्थं विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति हनिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वच्लौ वाचि । अस्य इति असु इर् क्षेपे । वक्तिश्च अस्यश्च ख्याश्च लिपश्च सिचश्च ह्वाश्च तस्मात् । सृश्च ऋश्च स तस्मात् । लिब्भ्य इति बहुवचन गणार्थम् । तेन लिपसिचह्वाभ्य इत्यर्थ । यथा अवोचत् आस्थत् अस्यते परस्मैपदे ङ सिद्ध एव इहोपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्त्यर्थं । तेन गीर्वास्योह्योढे चेत्यात्मनेपदे निरास्थत आख्यत् अलिपत् असिचत् अह्वत् असरत् आरत् इग्योर्गुरिति गु' पक्षे असार्षीत् आर्षीत् लिपादेस्तु अलिपत अलिप्त असिचत असिक्त अह्वत अह्वास्त ॥ ६१८ ॥

६१९। इग्नोर्णुः।

इग्नो ६॥, णु १।।

इग्नेर्ऋवर्णान्तस्य च णुः स्यात् र

६२०। ऋद्रिः शयक्ढ्यौ ७, स्नुः ६।, तु ।१।,

ऋत् ।१।, रिः १।, श-यक्-ढी-पे ७।।

स्त्रियात्।

[६५] ऋ गतौ। क ठौच्योरणौ च,

ऋच्छति। आरत् आर्षीत्। आर, आरतु

[६६] श्रु श्रवणे।

६२१। श्रोः श्रुर्घे रे जिश्च।

श्री ५।, श्र १।, घे ७।, रे ७।, जि १।, च ।१।।

श्रुवो घेऽर्थे श्नु स्यात् रे, श्रुवश्च जिः। शृणोति शृणुतः

६२२। नूपोऽस्यस्योल्लोपो व्मि वा

नूप ६।, अस्यस्य ६।, उल्लोपः १।, व्मि ७।, वा ।१।।

अस्यस्य नोरूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात्

परयोः। शृण्वः शृणुवः शृण्मः शृणुमः।

[५४७] ईर्लोगोऽस्येति, शृणु शुश्रुव।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१९ ॥

शश्च यक् च ढीपश्च तस्मिन्। आद्रियते क्रियते क्रियात्। आरतुरिति स्वाद्यच्यृत इति णः। आरियेति सृजदृशेत्यत्र ऋवर्जनात् न वेम्। अर्य्यादिति स्वाद्यच्यृत इति णः ॥ ६२० ॥

शृण्वन्तीति ष्रुर्ण इति णत्व नुभ्वोरिति व ॥ ६२१ ॥

नुश्च उप् चेति तस्य। न स्योऽस्य तस्य। उत लोपः उल्लोप। व च म च व्म तस्मिन् शृण्व. शृणुव. शृण्मः शृणुम. तन्व तनुवः तन्मः तनुम शृणोमि तर्नो-मीत्यादौ लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधिर्बलवानिति न्यायात् गुण एव। संयुक्त-नुपोस्तु आप्नुवः आप्नुम इत्यादुञ्भवे नोप्युडोर्णुवेति गुणे तर्णुव तर्णुमः शुश्रुवेति नैमसृमिति नियमात् न इम् ॥ ६२२ ॥

६१७। स्यस्य] सु गतौ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हन' ५।। धोः सेरिम् पे।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्य ।, पे ७।।

[६३] थ सुषुविव। सविता सोता।

[५७३] वेमूदितं [६८] सु गतौ।

सस्वथं। ङ्। असुस्रुवत्। सुस्रोथ सुस्रुक।

[६९] दु गतौ।

६१८। व त् दुदुविव।

घे व्यां सस्तु [७०] द्रु गतौ।

वक्ति-ह्न. ५। दुद्रुव।

तु।१।, मे ७। [७१] गम्लौ गतौ।

वक्त्यान्ति [५६५] लिदित्त्वात् ङ', अगमत्। जगाम।

मे वा स्याद्धनगमेत्युङ्लोप', जग्मतुः जग्मु'। जगमिथ जगन्थ।

६२४। गमोऽमे स इम् मार्हात्तु वा।

सेके गम ५।, अमे ७।, स ६।, इम्।१।, मार्हात् ५।, तु।१।, वा।१।।

गमः परस्य सस्य त् स्यात् न तु मे, मर्योग्यात्त् वा। गमिष्यति।

वेमूदित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थं सुग्रहणम्। एकाजुदन्तत्वेन निषेधे स्तु धीग्रहणम्। असावीत् अस्रावीत् अधावीत् पे किम्? असोष्ट असविष्ट अस्तोष्ट अधोषाता रुदुसुनीस्वव्या इत्युक्ते सुषुविव सुषविथ उभयत्र नित्येम् सोता सविता इति वेम्। सुश्रोथेति नेमसुमिति नियमेन स्वजटशेत्यस्य बाधितत्वात् नेम्। रुदुसुनीस्वव्या इत्युक्ते अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुद्रुव इति नेमसुमिति नियमात् नेम्। जगमिथ जगन्थेति स्वजटशेति वेम्॥ ६२३॥

गमिष्यति जिगमिषति जिगमिषु' मे तु गंस्यते ग्रामस्तेन। मम् आत्मनेपद मर्हतीति मार्ह'। समो गम्यृच्छेत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सञ्जिगमिष सञ्जिगसु। मार्हात् सेष वा इत्येके सङ्गंस्यते सङ्गमिष्यति अस्पदिति लृदित्त्वात् झयमशेति सौ वद्धोऽकिदिति वृद्धी वा असासीत् असासीत्॥ ६२४॥

[७२] स्वप्नौ ग ये।

असाप्सीत् असाप्सीत् अस्वपत्। ङ्यक् ठौढाणौ

[७३] स्कन्दिरौ गति।

६२५। विस्कभ्ना-निर्विसुनिर्दुःस्वपः षो, निनिर्वि स्फुर स्फुल प्राणि-घ-निपरिनिर्व्यभ्यनु स्यन्दो। के ठौस्योरणौ च,

विस्कभ्ना—स्वप ६।, स १।, प १।, नि निर् स्तु
ये।

विस्कभ्नातेर्व-वर्ज-व्यादिपूर्वस्य स्वपश्च।

पूर्वं स्फुर-स्फुलो: परि-वि-स्कन्दते: अप्राणिघ न्दी तेश्च स्याद्वा। परिष्कन्दति परिस्कन्दति।

[७४] तॄ प्लवन तरणयो:।

६२६। ऋतो णु: कित् ठ्याम्।

ऋत ६।, ण. १।, कित्-ठ्याम् ७।।

तेरतु:।

वे स्कभ्ना विश्च सुश्च निर् च दुर् च तेभ्य' स्वप् निर्गतो वो यस्य स निर्वश्चासौ विसुनिर्दु स्वप् चेति निर्वविसुनिर्दु स्वप्विस्कभ्नाश्च निर्वविसुनिः स्वप् च तयो। निश्च निर् च विश्च ते तेभ्य स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि विभ्यां स्कन्द परिविस्कन्द निश्च परिश्च निर् च विश्च अभिश्च अनुश्च ते तेभ्य स्यन्द निपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणी घो यस्य सोऽप्राणिघ. स चासौ निपरि निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निर्निर्विस्फुरस्फुलौ च परि-विस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति। तस्य। यथा विष्कभ्नाति। निस्फुलति निष्फुलति, एव निर्विभ्याम्। परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति विस्कन्दति निष्यन्दते निस्यन्दते घृत चरतीत्यर्थ। एव परि निर् वि अभि अनुभ्य। अप्राणिघ कि निस्यन्दते हस्ती मदं मुञ्चतीत्यर्थ: ॥ ६२५ ॥

किच्चासौ ठी चेति कित् ठी तस्याम्। तेरतुरिति अनेन गुणे तॄफलेति अकारस्य एकार, खिलोपश्च। दीर्घ ऋत. इति किम्? चक्रतु ॥ ६२६ ॥

६१७। स्वस्य वेमो घौंऽठौढीपसेः।

स्वस्य ६।, ऋत्-हन' ५।।

घं १।, अ-ठी ढी प-से ६।।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्य गे घं: स्याद्दा, न तु व्या: व्या' पसेश्च।

[६३] सेस्तु तेरिथ। तरिषीष्ट, अतारिष्टाम्।

[५७२] वेमूदिति दिरणावुर्त्वौष्ठ्यात्।

सख्यर्थं।

७।, उर् ।१।, तु ।२।, ओष्ठ्यात् ५।।

णौ, ओष्ठ्यात् परस्तु उर्। तीर्यात्।

६१८। व सनजौ ञि सङ्गे।

घे स्यां सस्तु नुजदनशष्वनुजोऽपि न लोपः।

वक्ति-हन. ५। नुज ६।, अपि ७।, न लोप १।।

तु ।१।, मे ७।। न्यषाङ्क्षीत् निषषञ्ज ससजतुः ससञ्जतुः।

वक्त्यादि [७६] दृशिरी प्रेक्षणे।

मे वा स्यात् अदर्शत्। [६०४] वद्रोऽकिदिति। अद्राक्षीत्।

[५८६] सृजदृशेतोम् वा, ददर्शिथ दद्रष्ठ।

सिके [७७] दन्शौ दंशने।

अदाङ्क्षीत्।

ृश्च ऋच वृत् तस्मात्। पे सि. पसि. ठी च ढी पसिश्चेति न ठीढीपसि अठीढीपसि तस्य। वृ इति वृञोर्ग्रहण वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते तरीता तरिता। ठीढीपसेस्तु ववरिथ वरिषीष्ट अवारिषाता तेरिथ तरिषीष्ट अता रिष्टाम्॥ ६२७॥

पौरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ओष्ठ्यादिति कृत दन्त्यवकारस्यापि प्राप्त्यर्थम्। तेन वृणोते सनि वुवूर्षतीत्यत्र घौंऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घे ओष्ठ्यपरत्वादुर्। तीर्यादिति र्व्यन्यचतयीति दीर्घ। एव तीर्य्यते तितीर्य्यति तेतीर्य्यते निस्तीर्य्य ओष्ठ्यात्तु पॄ पूर्य्यात् वृगि वूर्य्यात् भृगि भूर्य्यात् मृगि मूर्य्यात्। दन्त्यवात्तु वृगित्र वूर्य्यात्। ओष्ठ्यादिति धात्ववयवादेव। तेन सम्पूर्वस्य ऋगि गत्यामित्यस्य समीर्य्यादित्येव॥ ६२८॥

[७८] कित निवासे रोगापन

६३० । कित्तिज्गुपःदान वधस्तु खेङी च ।

कित् गुप ५।, सन् ।१।, न ।१।, इम् ।१।, म. ङी ।१।, च ।१।।

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, क्रमाद्र्तेऽत्र सन्देहे चान्तिनिन्दाविनिशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि वि

ङ्यक् ठौढाणौ

कं ठौव्योरणौ च,

षन्जौसि सङ्गे दन्शस्वरूप ष्वनूजौत्रिङालिङ्गे एषा ।जह्वर्थं ।

एथौऽप्किदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ शध्येषा नलोपविधान कथमिति तद्ग अदधत्

दर्शे इति इदनुबन्धात्मनेपदिचुरादेर्णेरनित्यत्वपचे दशते इत्यादि ततक तु

इदित् धातोर्नलोपनिषेधे नलोपानुपपत्ते.। चुरादेर्णेरनित्यत्व लतत् अर्द

कायाम् अकिकृत्यधौत्यव इष्यम् । सजति दशति खजते निष्ठ

षत्व ष्यषाङ्गौदिति अनिमत्वात् हृहि अस्यपीति षत्व निषषञ्ज इति द वे ाद्वा

ईर्य्या षत्वम् । ससजतु ससञ्जतुरिति स्यात् ठ्यपिदिति कित् पचे •

अदशदिति इरित्त्वात् ङ इग्योरिति वा । अदाङ्गीदिति अनिमत्वात्

अस्यपीति षत्वम् ॥ ६२९ ॥

कित् सशयेच्छावासारोग्येषु तिजङ् चान्तौ निशाने गुपङ्गोपनकुत्सा मानङ् विचारेऽर्थे शानङ् चान्तौ निशाने दानञार्जवे छिदि बधङ् निन्दे बन्धे । क्रमादतेऽवेति । अत्र सन् विधाने एते कितादय सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तष्वर्थेषु मता । कितौ रुग् जयेऽपि मत । कित सन्देहरुग्जययो । तिजङ् चान्तौ गुपङ् निन्दाया मानङ् विचारणे शान अनिशाने दानङ् आर्जवे बधङ् निन्दायामित्यर्थ । सन्देहो विरुद्धानेककोटिविषयज्ञान तत्राकर्म्मक शास्त्रे चिकित्सति छात्र रु॰जयो रोगप्रतीकार.। चिकित्सत्यातुर वैद्यम् । चान्ति.सहन तितिक्षते दु.ख तपस्वी । निन्दादोषवत्तयाख्यानं जुगुप्सते व्याध साधु । विचारणम् इदमित्थ न वेति प्रमाणानुसन्धानम् । मीमांसते धर्म्म धीर । निशान तीक्ष्णकरणं शीशांसति खड्ग कर्म्मकार.। आर्जवमकुटिलीभाव: दीदांसति साधुरकुटिलो स्यात्

६१७। स्यस्य ग्रादिधुं:।

स्यस्य ६।, ऋत्-हन' ५।।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्यर संज्ञः स्यात्।

[६२] र थङन्तो द्विः।

[५७२] वेमूदिति

सस्वर्थं। -।।

चिकित्सीत् चिकित्सामास।

इति पवत्-पादः।

६१८। व

घे र्थ्यां स्वस्तु ञ्अभित्सने व्याध साधु.। सन्देहादिभ्योऽन्येष्वर्थेषु केतति

वक्ति-ह्व ५। र्जु व'। तेषु तिबादयो न प्रयुज्यन्ते कृत्प्रत्यया एवेति केचित्।

तु।१।, मे ७। गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥ ६२० ॥

वक्त्याति त न् यङ् काम्यक् क्य ङ्य क्वि इति सप्त। यथा रोचयति बुभू-

काम्यति घ्नानीयति कृणायते कृणाति ॥ ६२१ ॥

मे वा स्यात्

श्च सन्यङौ तावन्ते यस्य स सन्यङन्त इति तद्गुणसविज्ञानबहु

ह्रस्व समीतो द्वि स्यात्। यथा बुभूषति बोभूयते। अजादेस्तु आदिवर्ण

सेके ग र्वे अटिटिषति अटाट्यते एव इष गतौ इषिषिषति उषङ् शब्दे उषिषि-

गग कदाचित्तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ केवलो धातुरपि द्वि। तेन मोच्यते इत्यत्र

द्वित्वा मुचधातोर्द्वित्वे मुचोऽद्वेर्मोच् वेति मोचादेशः। चिकित्सतीति कित्

न् अनेन इम् निषेधे गुर्नोनिमीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागस्य

धातुसञ्ज्ञाया द्वित्वादि तिप्शपौ च चिकित्सामासेति त्यान्तत्वादाम् ॥ ६२२ ॥

पवता परस्मैपदिना पाद. प्रकरणमित्यर्थ.।

इति पवत्-पाद.।

तृतीयः पादः—भवत् ।

[७९] एधङ वृद्धौ ।

एधते । ऐधिष्ट । एधाञ्चक्रे ।

[८०] ददङ दाने ।

[५७९ [अग्रग्रदद इत्युक्तेः, दददे ।

[८१] ष्वक्क ङ सर्पणे ।

[५६९] अ-ष्ठ्यै ष्वक्क इत्युक्तेः, ष्वक्कते । षष्वक्के ।

[८२] ऋज ङ आर्ज्जवे । आनृजे ।

[८३] तिजङ क्षमा-निशानयोः ।

तितिक्षते ।

[८४] ष्वन्जौ ङ सङ्गे ।

निष्वजते ।

६३३ । निविपरिस्वन्जस्तु सुमादेः सः षोऽमि वा ।

नि सुमादे ६।, स ६।, ष १।, अमि ७।, वा ।१।।

न्यष्वङ्क्त । न्यस्वङ्क्त । सस्वजे सस्वञ्जे ।

ष्वक्कङ । अष्ठ्यै ष्वक्क इत्युक्तेर्न दन्त्यादेश । ष्वक्कते षष्वक्के षिष्वक्किषते षाष्वक्क्यते । चन्द्रभुजन्तु इम पञ्चमस्वरित्य मत्वा षुक्कत षुषुक्के षुषुक्किषते षुषुक्क्यते इत्युदाहरति । निष्वजत इति सन्जदन्शेति नलोपे गीक इति षत्वम् ॥ ६३२ ॥

सुम् आदिर्यस्य स सुमादि । स्वन्जश्च सुश्च सुमादिश्चेति । निविपरिभ्य स्वन्जस्तु सुमादि निविपरिस्वन्जस्तु सुमादि सुमादिश्च गीक इति सूत्रे पठिता अमागम सिवसह निविपरिभ्य परेषामेषा सस्य ष स्यात् वा अम् व्यवधाने । न्यष्वङ्क्त न्यस्वङ्क्त व्यष्टावीत् व्यस्तावीत् पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्कार्षीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत् व्यषहत व्यसहत । सस्वजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिति कित् पचे न लोप. ॥६३३॥

६३४। सत्स्वञ्जोष्ठ्यां नाखेः।

सद्-स्वञ्जी ६॥, ष्या ७, न ।१।, अखे ६।।

खिवर्जस्थानयोः सः षो न स्यात् ष्याम्। विषस्वजे विषस्वञ्जे।

[८५] त्रपूषङ् लज्जायाम्।

अत्रपिष्ट अत्रप्त। त्रेपे।

[८६] जभङ् जम्भने।

६३५। नुण् जभोऽचि।

नुण् ।१।, जभ ६।, अचि ७।।

अजम्भिष्ट।

[८७] ष्टुभङ् स्तम्भे।

विष्टोभते व्यष्टोभिष्ट।

[८८] पणङ् व्यवहारे स्तुतौ च।

[५९१] काम ऋतेत्यायः। पणायते।

६३६। सनः पमे धोर्वा त्वायात्।

सन ५।, पमे १॥, धोः ६।, वा ।१।, तु ।१।, आयात् ५।।

पणायति पणायते। अपणायिष्ट अपणिष्ट। पणायाञ्चक्रे पेणे।

सद् च स्वन्ज च सद्स्वन्जौ तयोः न खिरखिः तस्य अखे। विषसाद विषस्वजे। ष्यामिति किं विषाष्वज्यते इत्यादौ दशस्यादेरित्युक्तेरुभयोः षत्वम् ॥६३४॥

जभो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभङ् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति बोध्यम्। जम्भते अजम्भिष्ट जम्भन जम्भ' जभि जभ जभने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु जभति जभिष्यति जभनम्। विष्टोभते गौक इति षत्वं व्यष्टोभिष्टेति अभ्यपीति षत्वम् ॥६३५॥

सन सनन्तात् मूलधातौ सम्बन्धिनी पमे स्याताम्। यथा बुभूषति पिपर्द्धिषते चिकीर्षति चिकीर्षते आयात्तु वा पणायति पणायते आयस्यजानुबन्धेनेवेष्टसिद्धौ

६३७। विच्छास्तुतिपणो वाय: ।

विच्छ—अस्तुतिपण. ५।, वा ।१।, आय' १।।

पणायते पणते ।

एवं [८६] पन ङीडे ।

[६०] कमुङ कान्तौ ।

कामयते । [६१३] आन्तत्वादङ् ।

६३८। अड्युङ: स्वोऽनग्लोपि शास्वृदित: ।

अडि ७।, उङ ६।, स्व १।, अनग्लोपि—शासु ऋदित. ६। ।

अनग्लोपिन: शासोऋ्कारेतश्चान्यस्य उङ: स्व: स्यात् ञे: परे अडि परे ।

आयात् तु वेति क्रत इङ्वेरप्राप्तयैं फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तर्यात्मनेपदार्थञ्च ॥६३६॥

न स्तुतिरस्तुति. अस्तुतौ पण् अस्तुति पण् विच्छश्च अस्तुति पण् चेति तस्मात् । विच्छश्च गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थमूर्द्धन्यान्तपणश्चाय स्याद्वा । स्तुतिवर्ज्जनात् व्यवहारार्थे इत्यर्थ । व्यवहारश्च क्रयविक्रयस्वरूप । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते पणायति पणते । एव पन इति पनङीङे इति दन्त्यान्तस्यापि कम ऋत इत्याये पनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थ ॥६३७॥

ञे परोऽङ् ञ्यङ् तस्मिन् । अकी लोप अग्लोप सोऽस्यास्तीति अग्लोपी । ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शासुश्च ऋदिच्चेति न अग्लोपिशास्वृदित् अनग्लोपिशास्वृदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अबूबुधत् । अग्लोप्यादिस्तु । कुटल्कदाहे मन्त्रे इत्यदन्तात् चुर्य्योञिरिति ञौ हसात्लोप इत्यकारलोपे अग्लोपित्वात् न ह्रस्व अचुकुटत् अशशासत् अडुढौकत् । श्रीणृ अपसारणे इत्यस्य ऋदनुबन्धो ज्ञापयति ञ्यडि आदौ ह्रस्व' पश्चात् द्वित्वमिति । अन्यथा आदौ द्वित्वे दीर्घोङी-ऽभावादेव ह्रस्वासम्भवे ऋदनुबन्धो व्यर्थ' स्यादिति । मा भवान् श्रीणिणत् अतएव मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीना ञौ आदौ इद्धौ गुणे वा क्रते अनेन ह्रस्वे पश्चात् द्वित्वे मायोगादमागमाभावे तद्रूपेण स्थितिरिति । अत्र केवलेऽङि दीर्घोङीऽभावादेव ञे: परेऽङीति लब्धे ञिग्रहण

६३९। खेः सन्वद्घौ घोर्ह्रसादेर्घश्च, ल्यनेकाचोस्त्वकलिहलेर्वा।

खे ६।, सन्वत् ।१।, घौ ७।, घो ६।, ह्रसादे ६।, घ १।, च ।१।, ल्यनेकाचो ६॥, तु ।१।, अकलिहले. ६।, वा ।१।।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वचरे परे सन्वत् कार्य्यं स्यात् अग्ङि, घोश्च खेर्ह्रसादेः घंः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात्।

सामान्यार्थम्। तेन वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणा गायनेन राजा इत्यत्र पुनर्ञौ कृते पूर्वञेर्लोपेऽपि अनग्लोपित्वात् ह्रस्व स्यादेव इति काशीश्वर। वस्तुतस्तु केञ्लेऽङि उक्तौ परत्वानुवृत्तौ अचकमत इत्यत्रापि सन्वत् भावाद्यापत्ति ॥६३८॥

सन् इव सन्वत् लिश्च अनेकाच्च तौ तयो कलिश्च हलिश्चेति कलिहलि न कलिहलि अकलिहलि तस्य। अनग्लोपि शास्वृदितो अनुवृत्तावपि खे परस्य शास्वृदितोर्लघोरसम्भवात् चकाद्दङ् दीप्तावित्यस्य ऋदितोऽपि अनेकाच्त्वात् विशेषेण विकल्पेन बाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम्। ञे परेऽङिपरे सति अनग्लोपिधातोः खे' सन्वत् कार्य्यं स्यात् खे परे लघुधात्वचरे सति। तत्रैव यदि ह्रसादेर्धातो खिर्लघुर्भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात्। कलिहलिवर्जस्य लेरनेकाच्धातोश्च खेर्लघुधात्वचरे परे सन्वत् कार्य्यं स्याद्वा। सन्वद्भावपक्षे ह्रसादिसम्बन्धी खिर्यदि लघुर्भवति तदा घं: स्यादित्यर्थ। अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुयुक्तस्य ह्रसो ग्रहणम्। यथा अपीपचत् असीषिचत् अमुमूहत् अचीकरत्। अग्लोपिनस्तु कलत्वागतिसख्ययोः। अचकलत्। घौ ध्वचरे किं अररम्भत्। ह्रसादे किं औन्दिदत्। लघो खे किं ध्वन अदिध्वनत्। लेस्तु कृतयति अचीकृतत् अचकृतत्। कविमाख्यातवान् अचीकवत् अचकवत् पटुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात् लेरग्लोपित्वेऽपि स्यात्। इवर्णौ वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वद्भावो नास्तीति जौमराः। कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत्। अनेकाचस्तु अचीचकासत् अचचकासत् ॥६३९॥

६४०। ख्यस्येत् सनि।

ख्यस्य ६।, इत् ।१।, सनि ७।।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे।

६४१। ञेर्लोपोऽनाल्विष्ण्वाय्यान्तेत्न्वामिम्शिति।

ञ ६।, लोप १।, अनालु—शिति ७।।

आलु इष्णु आय्य अन्त इत्नु आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र ञेर्लोपः स्यात्।

अचीकमत अचकमत। कामयाञ्चक्रे चकमे।

[८१ [अयङ गतौ।

आयिढ्वम् आयिध्वम् आयिद्वम्। अयाञ्चक्रे।

एव [८२] दयङ् गतौ।

[८३] स्फायीङ् वृद्धौ।

अस्फायिष्ट।

खेर ख्य तस्य ॥६४०॥

आलुश्च इष्णुश्च आय्यश्च अन्तश्च इत्नुश्च आम् च इम् च शिच्च ते। न विद्यन्ते ते यत्र स तस्मिन् यथा भाव्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि ञेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षण-मिति न्यायात् वृद्धिगुणौ स्त एव। आल्वादौ तु स्पृहयालु कारयिष्णु. स्पृहयाय्य मण्डयन्त स्तनयित्नु कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतेति कम ञिङ् वृद्धि कामि इत्यस्य धातुसञ्ज्ञा तन् अङ् ञ्यङुङ् इति ह्रस्वे कमि इत्यस्य द्वित्वे मि इत्यस्य लोपे कस्य च खे सन्वदिति सन्वत्त्वात् ख्यस्येन् सनीति अकारस्य इकारे घोस्य खेर्ह्रसादेर्घश्चेति तस्य दीर्घेऽनेन ञेर्लोप अचकमतेति वारे इति ञिङोऽप्राप्तिपक्षे ञिश्रीत्यङ्। अयङ् गतौ अयधातौ परे निर्दुः प्रतिवर्जस्य उपसर्गस्य रेफो लः स्यादिति वक्तव्यम्। प्लायते पलायते पल्ययते निर्दुः प्रतीनान्तु निरयते दुरयते प्रत्ययते। आयिढ्वमिति अयध्व ध्वा सि. इम् धे स लोपो वा टोठौढौव इति धस्य ढो वा पक्षे तद्रूपस्थिति। सस्य स्थितिपक्षे झप्झसोरिति सस्य दः। अयाञ्चक्रे विंजादीत्याम्। अस्फायिष्टेति वेमूदितीम् वा ॥६४१॥

६४२ । य्वोर्लोपो ह्रस्यये ।

य्वो ६॥, लोप १।, ह्रसि ७।, अयि ७।।

अस्फास्त ।

[८४] ओ प्यायी ङ् वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीण् घे प्याय ताय दीप पूर जन बुधस्तु वा ।

पद ५।, तनि ७।, इण्।१।, घे ७।, प्याय—बुध ५।, तु।१।, वा।१।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । इणस्तन् लोप्यः ।

इण ५।, तन्।१।, लोप्य १।।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ठ्योः ।

प्याय ६।, पी' १।, यङ्-ठ्यो' ७॥ ।

पिप्ये ।

[८५] तायृङ् सन्तानपालनयोगतौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च य्वौ तयो । वकारो दन्त्य. । अस्फास्तेति अनिम् पक्षे यलोप । एव स्फाता प्याता । दिव्यु यङ्लुकि जटो अप्राप्तिपक्षे देदेति देदित ह्रसि कि स्फायते सेवते अयि कि पलाय्यते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

णिलात् वृद्धि । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अबोधि अबुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थं तेन रतनोर्यणिणावित्यनेन कृतादिणोऽपि तनो लोप । ननु तन्स्थाने इण् करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण कृत्वा तल्लोपविधानगौरव कथमिति चेत् सत्य तत्स्थाने इणि कृते ध्या सेरापत्ति. तनस्थाने जातत्वेन ङित्वात् अबोधीत्यादौ गुणाभावश्च ॥ ६४४ ॥

[९६] शलङ चलने ।

अशलिढ्वम् अशलिध्वम् अशलिढ्म् ।

[९७] षेवृङ सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते ।

[९८] काशृङ दीप्तौ ।

काशामास चकाशे ।

एव [९९] कासृङ कुशब्दे ।

[१००] ईहङ चेष्टायाम् ।

ऐहिढ्वम् ऐहिध्वम् ऐहिढ्म् ।

[१०१] रु ङ वधे गत्याम् ।

अरविष्ट अरोष्ट । रुरुविषे ।

[१०२] दे ङ पालने ।

६४६ । द्वे देङो दिगिष्ठ्याम् ।

द्वे ६।, देङ ६।, दिगि: १।, ठ्याम् ७। ।

द्विरुक्तस्य देङो दिगि: स्यात् ठ्याम् । दिग्ये ।

[१०३] ओडीङ नभोगतौ ।

अडयिष्ट ।

पिप्ये शृध्वोरिति य । यङि पेपीयते यङ्लुकि पेपेति पेपीत अशलिढ्ढ मित्यादि धे सलोपपक्षे ढौ वा पक्षे सस्य द । परिषेवते परिनिविसेविति षत्वम् । न्यषेविष्टेति अभ्यपीति षत्वम् । विषिषेवे इति दशस्यादेरिति षत्वम् । एभ्य किं प्रतिसेवते काशामासेति दरिद्राकाशेत्यामि असोऽनुप्रयोगे वक्तव्यात् आत्मनेपदस्य परस्मैपदादेश । ऐहिढ्ढमित्यादि सुगमम् अरोष्टेति रुदुसुनीस्त्वठ्या इति इमोऽभावपक्षे लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ गुणे ह्रस्वपरत्वाभावान्न सिलोप । रुरुविषे इति रुङ् ठ्या. से द्वित्वं रुदुञ्नोरिति ठीवर्जनात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम् शृध्वोरित्युव् ॥ ६४५ ॥

[१०४] गुपङ गोपन कुत्सनयोः। जुगुप्सते।

[१०५] मानङ विचारे। मीमांसते।

[१०६] बधङ निन्दायाम्। बीभत्सते।

[१०७] द्युतङ ऌ दीप्तौ।

[५६५] ग्रासुलिद्युदिति ङः तेनैव पम्। अद्युतत् अद्योतिष्ट।

६४७। द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः।

द्युत् स्वाप्यो ६॥, खि ६।, जि १।।

दिद्युते। [१०८] वृतङ वृ‌ऌ वर्त्तने।

६४८। वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे।

वृद्भ्य ५॥, न ।१।, इम् ।१।, पे ७।, स्य सनी ६॥, वा ।१।, तु ।१।, अमे ७।।

वृतादेः स्य-सनोः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा। अत-एव पम्। वर्त्स्यति। मे तु, वर्त्तिष्यते।

[१०९] स्यन्दूङ वृ‌ऌ क्षरणे।

निष्यन्दते निस्यन्दते घृतम्। निस्यन्दते हस्तीति प्राणि-धत्वान्न षः।

सुगमम्। जुगुप्सत इति कित्तिजेति सन्। बीभत्सत इति बधस्तेनैव सनि खेर्डौं च भभान्तस्येति बस्य भ। द्युतङ् तेनैव पमिति द्युतादेष्टीपेङ्विधानसाम-र्थ्यात् व्यामुभयपदमित्यर्थः॥ ६४६॥

द्युतौ अन्तस्पस्य खेर्जिः स्यात्। दिद्युते दिद्योतिषते देद्युत्यते सुष्वापयिषति असूषुपत्॥ ६४७॥

बहुवचन गणार्थम्। अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिनः परस्मैपदे स्यसनौ इम् निषेधादेव स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः। यथा वर्त्स्यति विवृत्सति। मे तु वर्त्तिष्यते विवर्त्तिषते। मादन्यत्र तु विवर्त्तिषा विवृत्सा विवर्त्तिषु विवृत्सु विवर्त्तिषितव्य विवृत्सितव्यम्। वृतादिश्च वृतुर्वृधु शृधु. स्यन्दूः कृपू पञ्च वृतादयः। निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिधत्वात् षत्व वा। निस्यन्दते हस्तीति प्राणि-धत्वान्न षः॥ ६४८॥

[११०] क्रपूङ् व्कृ कल्पने ।

६४९ । क्रपः क्लृपोऽक्रपादौ ।

क्रप ६।, क्लृप' १', अक्रपादौ ७। ।

क्रपः स्थाने क्लृपः स्यात् न तु क्रपादौ । कल्पते ।

६५० । नेम् पे ङ्या: ।

नं ।१।, इम् ।१।, पे ७।, ङ्या ६। ।

क्रपो ङ्या इम् न स्यात् पे । अतएव पम् । कल्प्ता ।
किं कल्पिता कल्प्ता, कल्प्स्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्प्स्यते ।

[१११] व्यथ षङ् पीडायाम् ।

६५१ । व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-प्रच्छ-व्रश्च-भ्रस्ज स्वप वच-यजादेः खेर्जिःष्ठ्याम् ।

व्यथ यजादि ६।, खे ष्याम् ७। ।

एषां खेर्जिः स्यात् ष्याम् । विव्यथे ।

[११२] ञि त्वरा षङ् स्यदे ।

अत्वरिढ्वम् अत्वरिध्वम् अत्वरिढ्वम् ।

इति भवत् पादः ।

क्रप स्थाने क्लृप स्यात् न तु क्रपादौ पदे साध्ये । क्रपादिर्यथा क्रपा क्रपाच क्रपश्च कर्पटश्च क्रप क्रपी ॥ ६४९ ॥

अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति बोध्यम् । ततश्च द्युतादिष्यामुभयपदित्व हतादिर्द्युताद्यन्तर्गणत्वात् ष्या स्यसनीश्च उभयपदित्वम् । क्रपस्तु द्युतादित्वात् ष्या हतादित्वात् स्यसनी नेम् पे ङ्या इत्यनेन ङ्याच्च उभयपदित्वम् । अन्यत्र सर्वं एवात्मनेपदिन ॥ ६५० ॥

व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च व्रश्चश्च भ्रस्जश्च स्वपश्च वचश्च यजादिश्चेति तस्य । एषा खेर्जि स्यात् ठ्याम् । विव्यथे जयाह जिज्यौ उवाय वय इह वेञ स्थाने वयादेश । तस्य च वेञ स्थाने जातत्वेनैव णौ

चतुर्थपादः—मिश्रः ।

---

[११३] पतॢज गत्यैश्वर्य्ययोः ।

६५२ । वच्यस्य-श्वि-पतां वोचस्थ-श्व पप्ता ङे ।

वचि अस्य श्वि-पता ६॥, वोच अस्थ श्व पप्ता १॥, ङे ७। ।

एषामेते क्रमात् स्युर्ङे । प्रश्पप्तत् ।

[११४] एजट्ट वम उद्गिरणे । वेमतुः ववमतुः वेमिथ ववमिथ ।

[११५] भ्रमु जण चलने ।

(५८४) क्रमक्लमेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रेमतुः बभ्रमतु ।

[११६] षह जङ मर्षणे ।

व्यषहत व्यसहत । [६०६] वेमसहेतीम् वा । परिषहिता ।

सिद्धे इह ग्रहण ठ्या नवे प्रच्छामिति जि निषेधस्य बाधनार्थम् । विव्याध उवाश्च विव्याच पप्रच्छ वव्रश्च बभ्रज्ज । ग्रहप्रच्छव्रश्चभ्रस्जा खिर्जौ क्रते ऋभखयेति ऋकारस्याकारे ज़े फलाभावेऽपीह ग्रहण ग्रहादिगणार्थम् । तेन गृह्यते पृच्छ्यते वृश्च्यते भृज्ज्यते इत्यादिषु ग्रहस्यपाद्यैरिति जि । सुष्वाप उवाच स्वप साहचर्य्यात् वच इह अदादिको ग्राह्य इति जौमरा । इयाज । ठ्या कि वा व्यथते । यजादिषु "यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्तथा । वदिर्वसिश्च श्वयतिश्चैते नव यजादय । अवरिद्धमित्यादि धे सलोपपक्षे ढौ वा पक्षे सस्य द ॥ ६५१ ॥

इति भवत्पाद. ।

वचिश्च अस्श्च श्विश्च पत् च ते तेषा वोच च अस्थश्च श्वश्च पप्तश्च ते । वचिरिति अदादिक एव भौवादिकात् ङप्राप्त्यभावात् अस इति दिवादिक एव अन्यस्मात् ङप्राप्त्यभावात् । प्रश्पप्तदिति लृदित्वात् ङे अनेन पप्तादेश. गदनदेति षत्वम् । एवम् अवोचत् आस्थत् अश्वत् । वेमतुरित्यादि जृवमभ्रमेति एत्व खिलोपश्च वा व्यषहत इत्यादि निविपरिस्सनूनेति वा षत्वम् ॥ ६५२ ॥

६५३। सहवहोऽदो ढि।

सह वह ६।, अत् ।१।, ओ ।१।, ढि ७।।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे। निसोढ़ा। [५७२] ओत्वान्न षः।

[११७] षद ल्ट जौ विषादे गतौ।

निषीदति। न्यषदत्। निषसाद। प्रतेस्तु। प्रतिसीदति।

[११८] शद ल्ट जौ शाते।

६५४। शदोऽपि मम्।

शद ५।, अपि ७।, मम् १।।

शीयते। अशदत्। [११९] फण मिण गतौ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिथ पफणिथ।

[१२० राजृ अ ण दीप्तौ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे। [५७९] विधिबलादातोऽप्येत्वम्।

एवं [१२१] टुभ्राशृ ङ ण दीप्तौ।

भ्राश्यते भ्राशते। भ्रेशे बभ्राशे।

एव [१२२] टुभ्लाशृ ङ ण भासि।

[१२३] ष्वन ण शब्दे।

विष्वणति अवष्वणति मासम्। व्यष्वणत् विष्वेणतुः विषष्वणतुः। विस्वनति वीणा निस्वनति अन्नम्। [५७२] अन्नव्यवेत्युक्तेन षः।

[१२४] खनुञविदारे।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चख्नतुः चख्ने।

सुगमम्। निसोढेति वेमुसहेत्यनिम् पचे होढोभाविति हस्य ढेऽनेनाकारस्य ओत्वे ढभात्तथोरिति तस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे ढ्रोढ्रौति ढस्य लोपे ओत्वान्न सत्वम्। एव सोढव्यः। वोढा वोढव्य.॥ ६५३॥

६५५ । खन सन-जनां ङा झसि, ये तु वा ।

खन-सन जना ६।॥, डा ।१।, झसि ७, ये ७, तु ।१।, वा ।१। ।

खायात् खन्यात् । [१२५] चायृ ञ निशाने अर्च्चे ।

अचायीत् [६४२] यो र्लोप इति । अचासीत् ।

[१२६] लषञ स्पृहायाम् । लष्यति लषति ।

[१२७] गुहू ञ संवरणे ।

६६५ । गुहो णोरूः ।

गुह ६।, णी ६।, ऊ ।१। ।

गुहो णोरूः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहीत् अघुक्षत् ।

शदन्त्जौ शाते इत्यस्मादव्विषये न स्यात् यस्या विभक्तौ शप् सम्भवति तत्रा-त्मनेपदमित्यर्थ । शीयते शीयेत अशीयत । अपि किम् ? अशदत् शशाद शत्ता शद्यात् शत्स्यति असत्स्यत् । फेणतुरित्यादि फणादित्वात् एत्व खिलोपश्च वा । विधिवलादित्यादि राजृ भ्राजृ प्रभृतीना फणादिपाठबलादाकारस्यापि एत्व खिलोपश्च इत्यर्थ । भाश्यत इति क्रमक्लमेति श्यन् वा । भे शे इति फणादित्वात् खिलोपादि-र्वा । अवष्वणतीति विधानबलादकारात् परस्यापि षत्वम् ॥ ६५४ ॥

खनश्च सनश्च जन च ते तेषाम् । एषां डा स्यात् झसि यि तु वा । खातः सात' जात । खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पिति झसि परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन यङ्लुकि चङ्क्न्ति चङ्कसि ससन्ति ससंसि जञ्जन्ति जञ्जसि एव वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तनोतेर्डा स्यात् वा यकि इति बोध्यम् । तायते तन्यते । तथा च तदूरीकृत्य कृतिभि-र्वाचस्पत्य प्रतायते इति माघ । अचायीदिति वेमूदिदितीम् वा पचे यो- र्लोप इति यलोप । लष्यतीति क्रमक्लमेति श्यन् वा ॥ ६५५ ॥

कृति गुह्य' गोह्यमित्युदाहरता अचि परे एवाय विधिरिति ज्ञापितम् । गूहति गूहिता गोढा गूहिष्यति घोच्यति अतएव गुहो ङिदचीति जौमरा. । अघुक्षदिति वेमूदिदित्यत्र वाशब्दस्य गुह. सेरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् से. अनिम् पक्षे सिरेव न स्यात् अनिमत्वात् सगेव ॥ ६५६ ॥

६५७। गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न सिः सक् वा।

गुह दुह दिह-लिहा ६॥, टीमदन्त्ये ७।, न ।१।, सि १।, सक् ।१।, वा ।१।।

एषां टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात्। अगूढ़ अधुक्षत।

६५८। सकोऽल्लोपोऽच्यव्वे।

सक ६।, अत्-लोप १।, अचि ७।, अव्वे ७।।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अव्वे अचि परे।

अगूहिषि अधुक्षि। अगुह्वहि अधुक्षावहि। दन्त्ये किम्, अगूहिषहि अधुक्षामहि। अव्वे किम्। अगूहिषत अधुक्षन्त।

व्या म टीम टीमि दन्त्यष्टीमदन्त्य तस्मिन्। लिहामिति परत्र जनिष्यमाणत्वेन सम्बन्धी य सि. स न स्यात् एतेन सेर्जाततुल्यत्वाभिधानात् अपो न प्रसङ्ग सक्कृतौ विप्रतिषेधो यद्बाधित तद्बाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः। अन्यथा पञ्चस्यैव सिद्धे षड्‌ग्रा वैयर्थ्यं स्यात्। सिर्नित्य निषिध्यते हशषेति विहित सक् च विभाष्यते इत्यर्थ। अगूढेति इम् पक्षे सेर्निषेधे अरवसाभावादिमोऽभावे होढ़ोभाविति ढभात्तर्थोरिति ढ्रोढ्रि र्घश्चेति। अधुक्षतेति तनि अनिम् पक्षे सकि हस्य ढे झभान्त-स्येति गस्य वे षढो क से इति ढस्य के क्षित्वादिति षत्वम्। एवम् अदुग्ध अधुक्षत अदिग्ध अधिक्षत। अलीढ़ अलिक्षत। एवञ्च थास् ध्वम् वहिष्वपि यथा-दर्शनमुदाहर्त्तव्यम्। किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकारादेर्वहे. प्राप्त्यर्थमेव दन्त्योपादान कृतम् अन्यथा टीमतौ इत्युक्तावपीष्टसिद्धे ॥ ६५७ ॥

अतो लोप. अल्लोप न व्वम् अव्व तस्मिन्। अधुक्षि इति गुह इ सक् होढोभौ झभान्तस्येति गस्य घ षढो क से षत्वम् अनेन सकोऽल्लोप. इम् पक्षे अगुहिषीति बोध्यम्। अगुह्वहीति गुह वहि सेर्निषेधे सकोऽप्यप्राप्तिपक्षे वकारस्य दन्त्यत्वेन झसत्वाभावात् होढ़ोभाविति न ढ। पक्षे सकि आत्तिमभवीति आत्वे अधुक्षावहीति दन्त्य किम् अधुक्षामहीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहा इत्यस्याप्राप्तौ वेमत्वादनिम् पक्षे हशषोऽनिमिक्षुड इत्यनेन सकि आत्तिमभवीति आत्वम्। इम् पक्षे तु अगुहिषहि इति बोध्यम्। अव्वे कि गुह अन्त हशष इति

[१२८] हृञ हृत्याम् ।

६५९ । इगुङ्मंठीस्यनिम् किङ्गमस्तु वा ।

इगुङ् ५।, मठीसि ।१।, अनिम् ।१।, कित् ।१।, गम ५।, तु ।१।, वा ।१।।

इगुङ ऋवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ठी सिश्च कित् स्यात्, गमस्तु वा । अहृत अहृषाताम् । हृषीष्ट ।

[१२९] टुडु भृञ भरणे । बभृव ।

[१३०] दान ञ आर्जवे छिदि । दीदांसति दीदांसते ।

एवं [१३१] शान ञ तेजे । शीशांसति शीशांसते ।

[१३२] भजी ञ भागसेवयोः । भजते । भेजे भेजिथ बभक्थ।

[१३३] श्रि ञ सेवायाम् ।

[६१३] ञिश्रीत्यङ् अशिश्रियत् श्रयिता ।

[१३४] रन्जी ञ रागे ।

६६० । रन्जोऽपषकानासघ्णिनौ नलोपो ञौ तु मृगरमणे ।

रन्ज ६।, अप् षक-अन-अस्-घ्णिनौ ७।, न लोप १।, ञौ ७।, तु ।१।, मृगरमणे७। ।

रजति रजते । ररजतुः ररञ्जतुः ।

सकि लोपोऽतोऽदेचोरित्यकारलोपे अर्वुद्धन्त इति । अकारेऽवश्यलोपव्येऽपि अब्वे इति कृतं ज्ञापयति । लोपोऽस्योमाङ्गोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति इसाल्लोपो-ऽशित्ययोरित्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति तेन लुगङ्गोऽप-इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् मान्तोऽदनत इत्यत्र प्रवृत्तौ दुहते दिहते लिहते इत्यादि सिद्धमिति ॥६५८॥

इक् उङ्-यस्य स इगुङ् । इगुङ् च ऋश्च इगुङृ तस्मात् । ठी च सिश्चेति मे ठीसि मठीसि । नास्ति इम् यस्य सोऽनिम् इति मठीसेर्विशेषणम् । यथा ञधौ भिदिर् भित्सीष्ट अभित्त बुध्यौङ भुत्सीष्ट अबुद्ध सृज्यौङ् सृक्षीष्ट असृष्ट डुकृञ् कृषीष्ट अकृत । कॄञगि हिंसे स्यात् यृदॄदु रित्यनिम् पचे कीर्षीष्ट अकीर्ष्ट । गमस्तु सङ्गसीष्ट सङ्गंसीष्ट समगत समगस्त । बभूवेति नेमसुमिति इम् निषेधः । दीदा-

[१३५] त्विषौञ कान्तौ । अत्विचत् त्विचौष्ट ।

[१३६] यजै ञौ देवार्च्चा दान सङ्गतौ ।

[६५१] व्यथग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपाद्योः कङिक्तितोर्जिः ।

ग्रह स्वपाद्यो ६॥, कङित् कितो ७॥, जि १॥ ।

ग्रहादेः किति ङिति, स्वपादेः, किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजु, इयजिथ इयष्ठ ।

[१३७] डु वपौ ञे मुण्ड वीजोत्योः । प्रखुवाप ।

(१३८) वहैञौ प्रापणे ।

प्रखवाक्षीत्, अवोढ । उवाह ऊहे ।

सतीति कित्तिजेति सन् खेर्डौ च । मेजियेति सृजदृशीति वेम् अयितेति नेमे का-जेत्यत अविवर्जनादिम् ॥६५८॥

अप् च यकश्च अस् च घ्णिनिश्चेति तस्मिन् । यथा रजति रजकी रजन रज रागी । घ्णिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्य । अस्य घकारो जस्य गकारार्थ पूर्व-णकारो वृद्ध्यर्थ । शेष इकार उच्चारणार्थ । रञ्जनमिति अप्रन्तस्यैव । ररजतुरिति स्यात् ठ्रपिदिति कित् पचे न लोप । अत्विचदिति त्विषौ जभासे हृशवेति सन् । त्विचौष्टेति इगुड्रिति कित्वान्न गुण ॥५६०॥

ग्रहश्च स्वपश्च ग्रहस्वपौ तावादी ययोस्तौ ग्रहस्वपादी तयो । कङावितौ यस्य स कङित् कङिच्च किच्च कङिक्तितौ तयो । स्वपग्रहाद्यो. किदखोर्जिरिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ कङिक्तितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिम्सनोऽगुणत्वे ज्याप्रभृतीनाम् अनिमा सनि जेरापत्ते । वस्तुतस्तु सनोऽगुणत्वे ग्रहस्वपप्रच्छामिति नियमादन्येषामनिमि सनि जे प्रसङ्गाभाव । गौरव स्पष्टार्थम् । व्यथग्रहेति सूत्रे पठिता ग्रहादय स्वपादयश्च । यथा गृह्यते गृह्णाति जीन जीनाति विध्यते विध्यति उश्यते उशन्ति । व्यचस्तु तदोपादान व्या खेर्जि प्राप्त्यर्थमेव । व्यचोजिस्त्रिणदसीति अनेन ञित् णित् अस् एभ्योऽन्यत्र जि कर्त्तव्यत्वात् । पृच्छ्यते पृच्छति वृश्च्यते वृश्चति भृज्ज्यते भृज्जति सुप्यते उच्यते इज्यते इत्यादि ईजतुरिति व्यथग्रहेति खेर्जि. अनेन मूलधातोर्जि. । इयजिथ सृजदृशीति वेम् अनिम् पचे प्रच्छाजेति

[१३९] वेञ् स्यूतौ।

६६२। ठ्यां न वे-प्रच्छाम्।

ठ्या ७।, न ।१।, वे प्रच्छाम् ६।।।।

वेञ् प्रच्छि व्रश्चि भ्रस्जोना जिर्न स्यात् ठ्याम्। ववौ ववतुः।

६६३। वेञो वय् वा।

वेञ ६।, वय् ।१।, वा ।१।।

वेञो वय् स्याद्वा ठ्याम्। उवाय ऊयतुः।

६६४। य वः किति।

य ।१।, व १।, किति ७।।

वेञो यस्य व. स्याद्वा ठ्यां किति। ऊवतुः।

[१४०] व्येञ् वृतौ।

६६५। ना व्येष्ठ्याम्।

न ।१।, आ ।१।, व्ये ६।, ठ्याम् ७।।

व्येञ आ न स्यात् ठ्याम्। विव्याय।

नड्। प्रष्टुवाप इति गदनदेति णत्वम्। प्रण्यवाचीदिति ह्रोढोभौ व्रजवदेति ञि गदनदेति णत्वम्। अवोढेति वह तन् सि औदित्वान्नेम् भससादिति सेर्लोप हस्य ढत्वे सहवह इति ओत्वे ढभात्तथोरिति तस्य धत्वे ष्टुभिरिति धस्य ढत्वे ढ्रोर्द्वीति ढलोप ॥६६१॥

वेश्च प्रच्छश्च वेप्रच्छ। प्रच्छ इति बहुवचन गणार्थम्। तेन व्ययग्रहेति सूत्रे पच्छादयो ग्रहादिगणसमाप्तिपर्यन्ता इत्यर्थ। अत आह। प्रच्छि व्रश्चि भ्रस्जो-नामिति। वेञ् निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोञिर्न निषेध। अन्यथा तत्र वयो ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात्। ववौ इति वेञ एचोऽशित्या णप् व्ययग्रहेति प्राप्तः खेर्जिर्न स्यात् नवातो डो। ववतुरिति व्ययग्रहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूलधातो र्जिर्नाभूत् ॥६६२॥

उवाय व्ययग्रहेति खेर्जि ऊयतुरिति व्ययग्रहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूल-धातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेञो यस्यासम्भवात् तदादेशस्य वय एव यकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

जि २।, वा ।१।, अन्त्य १।, किति ७। ।

ह्वेर्य्योऽन्त्यो भागो जि वा प्राप्नोति व्याम् किति । विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] ह्वेञ् स्पर्द्धाया शब्दे च । अह्वत् अह्वत अह्वास्त ।

६६७ । ह्वो ह्वे र्जिः ।

ह्व ६।, ह्वे ६।, जि १। ।

ह्वेर्ह्वो जिः स्यात् । जुहाव जुहुवतुः । [१४२] ए वसौ निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ।६।, त् ।१।, सि ७।, अरे ७। ।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अवात्सीत् अवात्ताम्, उवास ऊषतुः ।

[१४३] वदै वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति व्रिः ।

अवादीत् उवाद ऊदतुः ।

[१४४] टु ओश्वि इर् गतिवृद्ध्योः ।

[५६५] शासुलिद्‌द्युदिति ङः वा । अश्वत् ।

[६१३] जिश्वोत्यङ् वा । अशिश्वियत् अश्वयीत् ।

व्येञ्वेतावित्यस्य ठ्रा एचोऽसित्येति आकारो न स्यात् । ठ्रामित्युपादान किर्तीत्यस्य वाशब्दस्य च निवृत्त्यर्थम् । विव्याय ञ्णित्यन्ते जुडतोरिति वृद्धि ॥ ६६५ ॥

विव्यतुरिति मूलधातोर्जौ कृते स्नुध्वोरिति य । पक्षे विव्ययतुरिति यलायेति अयादेश । उभयत्र खेर्नित्य जि. । विव्ययियेति स्रजदृशेत्यत्र व्येवर्जनान्नित्यमिम् । अह्वदिति वक्तव्यसत्त्वेति ङ उस्येचोत्याकारलोप । अह्वत अह्वास्तेति लिव्ध्यस्तु से इति ङो वा ॥ ६६६ ॥

जे पुनरुपादानात् ठ्रा किति वा इति त्रयाणा नानुवृत्ति । ह्वयतेर्यत्र द्वित्वं तत्र खेर्मूलधातोश्च द्विर्निमित्तको जि स्यात् इत्यर्थ. । यथा जुहाव अजूहवत् जुहूयति जोहूयते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तषष्ठ्येक त इति लुप्तप्रथमैकम् । अरे कि आसमे । अवात्तामिति

६६९ । श्वेर्जिर्वा यङ्ठ्योर्ञ्यङ्सनोः ।

श्वे ६।, जि १।, वा ।१।, यङ्ठ्री ७॥, ञ्यङ्-सनी ७॥ ।

श्वे र्जिर्वा स्यात् यङि ठ्याम् ञे परे ऋङि सनि च ।

शुशाव शिश्वाय शुशुवतुः शिश्वियतुः । श्वयिता । शूयात् ।

इति मिश्रपादः ।

इति भ्वाद्यध्यायः ।

अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पश्चात् सेर्लोपे जौसरा अप्येवम् । न च आदौ सेर्लोपेऽपि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् हृद्विवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य लोपे सति त्यस्वरूपेण विहित यत् कार्य्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति । तेन सौ विहितत्वात् हृद्वि सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति । अन्यथा अनुड इत्यादौ सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे झभान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकारापत्ति । रामानन्दकाशी-श्वरौ तु प्रत्ययलोपस्य बलवत्वादादौ सेर्लोपे सकारपरत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवास्तामित्याहतु । तद्वेयम् । एकन्यायाद्बलवता सिलोपेन न्यायाद्बलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अच्छवदतीति व्याच्छस्येति समास । अवादीदिति व्रजवदेति त्रि । अश्वदिति टुओश्वि शासलिदद्युदिति ङ वच्यस्श्वि पतामिति स्व । अश्वयीदिति पक्षे ठ्या सौ नेमेकाजेयत्व श्विवर्जनादिम् सेर्लोपे व्रजवदित्यत्र श्विवर्जनात् न त्रि ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्रौ तयो । ऋङ् च सन् च ऋङ्सनौ । ञे परावङ्-सनौ तयो । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् श्वेर्यङादौ द्वयोरेव जि स्यात् पक्षे द्वयोरेव जिर्न स्यात् इत्यर्थ । अन्यथा अशूशवदित्यादौ प्रागच्कार्य्यादिति नियमा-दादौ द्वित्वे खेर्जिर्न स्यात् । यथा शुशाव शिश्वाय इत्यादि एव शोशूयते शेश्वीयते अशूशवत् अशिश्वयत् शुशावयिषति श्वयितेति नेमेकाजेत्यत्र श्विवर्जनादिम् । शूयादिति ग्रहस्वपाद्योरिति जि घोंऽञ्यरे इति दीर्घ. ॥ ६६९ ॥

इति मिश्रपाद । इति भ्वाद्यध्याय: ।

प्रथमः पादः—अदादिः।

[१४५] अद्लृ भक्षणे।

६७०। लुगद्भ्योऽपः।

लुक् ।१।, अद्भ्य. ५।।।, अप ६।।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात्। अत्ति।

६७१। हुझसो हेर्धिः।

हु झस ५।, है. ६।, धि १।।

होर्झसाच परस्य हेर्धिः स्यात्। अद्धि।

६७२। हसादभ्यां दिसेर्लोपामौ।

हस्-अदभ्या ५।।, दि सी ६।, लोपामौ १।।।

हसात् परयोर्दिस्योर्लोपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात्। आदत् आद.।

बहुवचन गणार्थम्। वे शप्रे इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेष्टसिद्धौ अदादेः शप विधाय तत् लुक् करण कदाचित् अदादेः शप स्यिन्यर्थं तेन सर्वा एवाहनत् प्रथगिति चखडीत्यादि सिद्ध्यति। वस्तुतस्तु ञिष्विर् रुद रोदने तुर्नि वेगे इत्येताभ्या को भावादि ढे वीदुडोऽन्वित इत्यनेन गुणविकल्पे रोदित रुदित तेन तोरित तुरित तेन इत्यादि सिद्ध्यर्थम्। लुक् करणात् युत युवन्ति इत्यादौ न गुण ॥ ६७० ॥

यथा जुहुधि रुधिर्धौ ञ दन्वि अद्लो अद्धि। वशस्तु उड्ढि च अत्र शच्छ्राजेति षड् झप्झसोरिति षस्य ड.। धौ पिषस्ट पिण्ढि चकास्ट चकाद्धि इत्यादि। परत्वाद्विशेषत्वाच्च तातयादेशेनाय बाध्यते। तेन त्वम् अमृतमत्तादित्यादि ॥ ६७१ ॥

दिसेवित्येकवचन यथासङ्ख्या निरासाय दिसेरिति ध्या एव टास्तु सिव्यवधानादसम्भवः। यथा अलेट् अहन् अभुनक् अवट् अपिनट् इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६७३। घस्लृदः सन् त्यल् घञि।

घस् लृ ।१।, अद ६।, सन् टी-अल् घञि ७।

अदो घस्लृ स्यात् सनि त्याम् अलि घञि च। (५६५) लित्त्वात् ङः। अघसत्।

६७४। ठ्यां वा।

ठ्या ७।, वा ।१।।

जघास आद। [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः। जक्षतुः, आदतुः जघसिथ आदिथ। [१४६ प्सा ल भक्षणे। प्रणिप्साति।

६७५। द्विषविदातोऽनुस् वा।

द्विष विद आत ५।, अन् ।१।, उस् ।१।, वा ।१।।

द्वेष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस् स्याद्वा। अप्सुः अप्सान्।

[१४७] वश ल कान्तौ। वष्टि। [६६१] ग्रहस्वपादेरिति जिः। उष्टः उशन्ति। अवट्। उवाश।

सन् च टी च अल् च घञ् चेति तस्मिन्। जिघत्सति अघसत् हनगमेत्यत्र ङवर्जनात् न उङ् लोप। प्रघस घास ॥ ६७३ ॥

अदो घस्लृ स्यात् वा ठ्याम्। जक्षतुरिति हनगमेत्युङ् लोपे झप्झसोरिति घस्य कत्वे शासवसघसेति षत्वम्। अत्र अद्लृ भक्षे लृघसौ पचे इति द्वाभ्यामेव आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठ्या वेति सूत्रविधान ज्ञापयति घसतेस्तस्यापि अद-तुल्यत्व स्यादिति। तेन सृजदृशेत्यत्र अदो वर्जनादेव घसौ वर्जने सिद्धे जघसिथेत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेमुसुमिति नियमात् वसोऽरस्वेति नित्यमिम्। न च स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति वाच्यम्। धात्वादेशाना स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात्। अन्यथा अजधातौ स्थाने जातस्य वीधातौ सेमत्वापत्ते। हनस्थाने जातस्य वधधातोरनिमत्वापत्तेश्च। प्रणिप्सातीति गदनदेति णत्वम् ॥ ६७४ ॥

अद्विषु अद्विषन् अविदु अविदन् उस्येचीत्याकारलोपे अप्सु अप्सान् अन् इति ध्या एव ट्यान्तु द्विष. सकारव्यवधानान्न प्रसङ्ग.। अद्विक्षन्। विदधातोस्त

[१४८] हन् लौ हिंसागत्योः ।

६७६ । वनतनाद्यनिमां ञम्लोपो झस्-यप्यतिक्यणौ ।

वन-तनाद्यनिमा ६॥, ञम्लोप १।, झस् यपि ७।, अतिकि ७।, अणौ ७। ।

एषां ञम्लोपः स्यात् अणौ झसि यपि च, न तु तिकि । प्रणिहतः । [१८९] हनो ङ्गो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहण्वः प्रहन्वः प्रणम्मः प्रहन्मः ।

६७७। जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

जहि एधि शाधि ।१।, हनि अस्ति शास्ति ।६।, हिना ७। ।

एषां हियुक्तानां क्रमादेते स्युः । जहि ।

६७८ । हनो वधष्टौव्यलि टीमे तु वा ।

हन. ६।, वध १।, टौव्यलि ७।, टीमे ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

हनो वधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी-मे तु वा । अवधीत् ।

अनुस्सिद्धेरिति नित्यमुसि अवेदिषु अस्मासिषु । वष्टीति वश्लुस्थ्हि शङ्का-जीति षङ् । अवट् इति हसाद्यामिति दिस्योर्लोपे शङ्काजीति षङ् षोड फे ॥७५॥

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् । वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम् । ञमो लोप ञम्लोप । झसश्च यप् च झसयप् तस्मिन् । न तिक् अतिक् तस्मिन् । नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽण तस्मिन् । वनश्याप्तौ । षत वति प्रवत्य । तत तति. प्रतत्य । चत. चति प्रचत्य । हतः हति. प्रहत्य । गत गति. प्रगत्य । झसि किं वन्यते इत्यादि । अणौ किं ववन्ति इत्यादि । अतिकि किं वन्तिरित्यादि । प्रहण्व इत्यादि वस्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे झसत्वाभावात् ञमो लोपाभावे मवान्तहन इति वा णत्वम् ॥ ६७६ ॥

जहिश्च एधिश्च शाधिश्चेति । हनिश्च अस्तिश्च शास्तिश्चेति जहीति पक्षे तातङ्ङ्ऽपि हतात् ॥ ६७७ ॥

टी च ढी च अल् चेति तस्मिन् । ट्यादौ हन्तेः प्रयोगं निषिध्य वधहताविति

६७९। खेर्हो घो ञ्णिति च।

खे ५।, ह' ६।, घ १।, ञ्णिति ७।, च।१।,

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् ञिति णिति च।

जघान, जघ्नतुः। हन्ता। बध्यात्। प्रहणिष्यति।

[१४९। द्युलभिसर्पणे।

६८०। रपिद्वस्युतोऽद्वेर्व्रिः।

र पित्-हसि ७।, उत ६।, अद्वे ६।, व्रि १।।

अद्वेर्धोरुकारस्य व्रिः स्यात् पिति हसे रे। द्यौति द्युतः द्युवन्ति। [१५०] यु ल मिश्रणे अमिश्रणे च। यौति यविता। [१५१] नु ल स्तुतौ। अनावीत् अनौषीत्। नुनुविव। [१५२] क्ष्णु ल तेजने। क्ष्णविता। [१५३] ष्णुल प्रस्नुत्याम्।

[५७९, स्नुक्रमोऽमे इतीम्। अस्नावीत्। [१५४] इन ल गतौ।

६८१। यिनोऽच्यणौ।

य।१।, इन. ६।, अचि ७।, अणौ ७।

इनो यः स्यात् अणौ अचि। यन्ति।

भौवादिक प्रयुज्यत इत्यर्थ.। तेन अबधीदित्यादौ बधधातोरौदित्वाभावादसौ-ऽरस्येतीम् हसादे' सेम इत्यव बधवर्जनान्न व्रि। एव बध्यात् बध्यास्ता बध टौमि तु आवधिष्ट आहत॥ ६७८॥

चकारादर्थद्वयम्। खेः परस्य हनो हस्य घ स्यादित्येकोऽर्थ। हनो हस्य घ स्यात् ञिति णिति च परे इत्यपरोऽर्थ। खे परस्य यथा जघनिथ जिघासति जङ्घन्यते। ञिति घातयति णिति अघानि घातक घात घात प्रहणिष्यतीति खस्खेन इति इभ् नादिहन्मीनेति णत्वम्॥ ६७९॥

रश्चासौ पिच्चासौ हस् चेति रपिद्धस् तस्मिन्। न द्वि अद्वि. तस्य। द्यौति रौति। अद्वि किं जुहोति। यवितेति नेमिकाजित्यत्र युवर्जनादिम्। अनावी-दित्यादि वेमूदितीम् नुनुविवेति अठ्या इत्युक्तेर्नित्यमिम्। क्ष्णवितेति नेमिकाजित्यत्र क्ष्णुवर्जनादिम्॥ ६८०॥

६८२ । गा ब्याम् ।

गा ।१।, ट्याम् ७। ।

इनो गा स्यात् ब्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खेः कितिघः ।

खे ६।, किति ७।, घं १। ।

इनः खे घः स्यात् किति ब्याम् । ईयतुः ।

६८४ । अगेर्ढ्याम् ।

अगे ६।, ब्याम् ७। ।

अगेरिनो घः स्यात् किति ब्याम् । ईयात् । अगेः किम् ? अन्वियात् । [१५५] अधीक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिकः ।

इन् वत् ।१।, इक ६। ।

इन् इव इकः कार्य्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गतौ । प्रणियाति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिंसयोः ।

[१५८] द्रा ल स्वप्ने पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्यातौ कथने च । अख्यत् । [१६०] मा ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

मुर्ध्नीरिति प्राप्तव्यस्य इयो बाधक अस्य नकारो भूस्थापिवेत्यादिषु विशेषज्ञापनाय ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्थापिवेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

डिभूतादिनधातौ ढ्या अन्यत्र कितोऽसम्भवादेव ट्यामिति व्याख्यात ईयतुरिति यिनोऽचष्वाविति यकारेऽनेन खेर्घः ॥ ६८३ ॥

नियमोऽयं ढ्या किति अगेरिन एव दीर्घं न तु सगेरिपि । ईयात् । अगेः किम् अन्वियात् समियादित्यादौ घोऽच्य्यरे इत्यनेनापि न दीर्घं ॥ ६८४ ॥

अधील् स्मृत्यामिति अयं धातुः कातन्त्राद्यैरिकस्मरणे इति पठ्यते तन्मतमवलम्ब्य

[१६१] विद ल ज्ञाने।

६८६। वेत्तेः कौपं ठौपं वा।

वेत्ते ५।, कौप १।, ठौप १। वा ।१।।

विदः परस्य क्याः पस्य त्याः पं स्याद्वा।

वेद विदतुः विदुः, वेत्थ विदथुः विद, वेद विद्व विद्म। पक्षे सुगमम्।

६८७। डाम् वा त्यां ग्यान्तु क्रनु।

डाम् ।१।, वा ।१।, ठ्या ७।, ग्या ७।, तु १।, क्र ।१।, अनु ।१।।

वेत्तेः त्या डाम् वा स्यात् ग्यान्तु क्रञ एवानुप्रयोगः।

६८८। तनुभ्यः शुप् रे घे।

तनुभ्य ५।।।, शुप् ।१।, रे ७।, घे ७।।

विदाङ्करोतु वेत्तु।

६८९। क्रञोऽङ्गणौ रे।

क्रञ ६।, अत् ।१।, अणौ ७।, रे ७।।

क्रञोऽकार उ. स्यात् अणौ रे। विदाङ्कुरुताम्। वित्ताम् अविदुः अविदन्।

इक् इत्युक्तम्। अधिकग्रहणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम्। यथा अध्येति अधीत. अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुरित्यादि। अधीयादित्यादौ तु सह यँ घं इत्यनेनैव दीर्घ.। एवं गमिनिडीरित्यादावपि अधिजिगमिषति इति बोध्यम्। सखीतयो राघवयोरधीयन्निति भट्टौ। अधीयन्निति तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् इन्वदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिणोऽच्यणावित्यस्याप्राप्तौ शुभ्वोरिति इयि कृते सिद्धम्। प्रणियातीति सोद्दनवायेति णत्वम्। अस्यदिति वक्ष्यस्येति ङ ङसेचौत्यालोप। प्रणिमाति पतपददामेति णत्वम्। मेयादिति दामागै इति ङ॥ ६८५॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठौपस्य कौपतुल्य[illegible]म। न डाम् न वा वेत्थेत्यादाविम्॥ ६८६॥

ङित्वान्न गुण क्रनु इत्यनेन अस्भुवोरनुप्रयोग

तनोति सनोति॥ ६८८॥

६९०। घ्यां सौ र वा दधोः।

घ्या ७।, सौ ७।, र ।१।, वा ।१।, द-धो ६॥ ।

दधो. रेफः स्यात् वा सौ घ्याम्। अवेः अवेत्, अवित्तम् अवित्त। विदाम्बभूव विवेद। [१६२] अस ल भुवि।

६९१। लोपोऽस्त्यसोर्ङिद्रसो रघ्याम्।

लोप १।, अस्ति-अ सो ६॥, ङित र सो ७॥, अघ्याम् ७। ।

अस्तेरकारस्य ङिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु घ्याम्। स्तः सन्ति, असि, एधि, आसीत् आस्ताम् ।

अन् उ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम्। विदाकुरुतामिति विद ता डामि क्नोऽनु न्योगे गुपि गुणे अकारस्य उ । रामानन्दकाशीश्वरौ तु क्नोऽकारस्य गुणाव्यवहितस्यैव सम्भवादव्यवहितेऽपि स्यादित्याहतु । रामतर्कवागीशो न किमप्याह। केचित्तु अणौ परे रे परे यस्मात् परोऽगुर्भवति तस्मिन् रे परे क्नोऽकार उ स्यादित्याहु । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पुम सन् खप्यम्परे इतिवत् क्नोऽणुपरे रे इत्येवाटदिष्यत्। किञ्च नास्ति णयस्य स्थाने सोऽगु तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य ऽर्थप्रसङ्गत्। गुणो गुणाभावादत गुदेव अगुणौ र इत्यर्थ । अविदन्नित्यादि ... दिति उस् वा ॥ ६८९ ॥

अवेरिति शपो लुकि हसाङ्ग्रामिति सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य ... विसर्गे । एव रुधिर्धौञ् अरुणरित्यादि एवञ्च गृधिर्युं इत्यस्य यङ् लुकि घ्या सो जरीगृध इत्यस्मात् हसाङ्ग्रामिति सेर्लोपे विराममाश्रित्य भभान्तस्येति गस्य ... त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरीगर्ध इत्यस्य धकारस्यानेन रेफे ढ्रोढ्रौति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरीघा रीणो रिणिरणि च कृते अजरिघा अजर्घा । एव वृञ् अवरीवा अवरिवा अवर्वा घोऽनित इति दीर्घे तर्द अताता नर्द अनाना स्पर्द्ध अपास्था पचे दधोरेफाभावे तु अवेत् अरुणत् अजरीघत् अवरीवत् अतातत् अपास्तत् इत्यादि ॥ ६९० ॥

अश्च स च असौ अस्तेरसौ अस्त्यसौ तयो । ङिच्चासौ रश्चेति ङिद्र ङिद्रश्च स च ङिद्रसौ तयो स इत्यनुकारान्तग्रहणात् सि से स्व इति त्रयाणां ग्रहण तेन व्यतिसे व्यतिसे व्यतिस्व इत्युभयत्र ङिद्रपरत्वादकारस्य सकारपरत्वात् सस्य च

६६२ । भूरवे ।

भ्र ११ अवे ७१ ।

अस्तेर्भूः स्यात् अवे । अभूत् ।

६६३ । प्रादुर्गीकः सः षोऽच्ये ।

प्रादुर गि इक ५', स ६।, ष १।, अच्-ये ७। ।

प्रादु षन्ति प्रादुःष्यात् निषन्ति । [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ ।

६६४ । मृजोऽकङिति त्रि र्वा त्वच्यणौ ।

मृज ६।, अकङिति ७।, त्रि १।, वा ।१।, तु ।१।, अचि ७।, अणौ ७। ।

अकङिति मृजो त्रिः स्यात् अणौ अचि तु वा । मार्ष्टि मृष्ट', मार्जन्ति मृजन्ति । [१६४] वचौ वाचि ।

[६५२] वचस्य खिपतामिति वोच । अवोचत् । उवाच ऊचतु' ।

लोप । ङिद्रस्योरिति लिपिकरप्रमादपाठ । किञ्च अरेर्भू आदेशेनैव बाधितत्वात् ङित्ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौरग्रहणं ज्ञापयति कदाचित् अरेर्भू आदेशो न स्यादिति। तेन लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इति कालिदास । एधौति जह्यधीति एधिरादेश अच्या ि आसीत् आस्ता आसन् ॥ ६६१ ॥

विषयसप्तम्या से सम्भावनाया भूरादेश । ठ्यामनुप्रयोगादन्यत्राप्यस्ते भूभाव केचित् नेच्छन्तीति धातुप्रदीप । अतएव लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इति कालिदास । केचित्तु असअदीप्तावित्यस्य रूपम् । आस दिदीपे इत्यर्थ इत्याहु । अभूदिति भूस्थापिवेति सेर्लुक् ॥ ६६२ ॥

गेरिक् गीक् । प्रादुश्च गीक् च प्रादुर्गीक् तस्मात् । प्रादुरो गेरिकश्च परस्य अस्ते. सस्य ष स्यादचि ये च परे । अच्ये कि प्रादु.स्यः निस्य. ॥ ६६३ ॥

कङावितौ यस्य स कङित् न कङित् अकङित् तस्मिन् । मृज इति मृजलूष शुद्धौ मृजुषकितु भूषे चेति द्वयोर्ग्रहणम् । मार्ष्टि मार्जयति मार्जति क्विति मृज्यते ङिति मृष्ट । मृजोऽणौ त्रिरित्युक्तोऽपीष्टसिद्धौ अकङितीति कथमिति चेत् न सनि अनिम्पचे ग्रनानिमीति गुणनिषेधे मिमार्चतीत्यादौ वृद्धेरप्रसङ्गात् वचौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने।

६९५। रुद्भ्योऽयो हस्रस्येम्।

रुद्भ्य ५॥, अय ६।, हस् रस्य ६।, इम् ।१।।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात्।

रोदिति रुदितः। अय' कि? रुद्यात्।

६९६। दिस्योरम् वा।

दि स्यो ६॥, अम् ।१।, वा ।१।।

रुदादेः परयोः दिस्यो' अम् स्यात् वा। अरोदत् अरोदीत्, अरोद' अरोदीः। [१६६] ञि ष्वपौ घ लु स्वप्ने।

विस्वपिति। [६२५] सवत्वात् न षः विसुष्वाप दु'षुषुपतुः।

[६२५] निर्वत्त्वात् षः [१६७] अन ्घ लु स्वप्ने।

प्राणिति प्रानिति [१६८] श्वस घ लु प्राणने।

श्वसिति अश्वसीत्। [५७६] चणादित्वात् न ञिः।

[१६९] जक्ष च लु घभक्षहासयो'। जक्षिति।

इति वच्ची वाचीत्यस्मादन्यस्तीर्न प्रयोग इति वक्तव्यम्। अवोचत् इति वक्ष्यसेति ङ वच्यस्थ्यीति वोच्॥ ६९४॥

बहुवचन गणार्थं गणस्तु रुदादयस्तीत्यवोक्त। न य अय तस्य अय। हस् चासौ रश्चेति हस्र तस्य। अय कि रुद्यात्। हस कि रुदन्ति। अप्राप्तौ विधिरय रोदिष्यतीत्यादौ वसोऽरस्येति इम् स्यादेव॥ ६९५॥

रुदादे परौ दिरिति द्या एव व्यान्तु सिव्यवधानादसम्भव। दिसाहचर्य्यात् सिरपि द्या एव। अन्यथा द्या क्रतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसज्जेत्। अरोददित्यादि। पचे रुदादयस्तीत्यनेन ईम्। व्यान्तु इरित्त्वात् वा ङ अरुदत् अरोदीत् अरुद अरोदी.। विसुष्वापेत्यत्र दश्वस्यादेरिति नियमात् खेर्न षत्वम्। खिनिमित्तक मूलधातो. षत्व क्विलादित्यनेन स्यादेवेति गोयीचन्द्रादय। दु.षुपुपतुरित्यत्र बलवत्त्वादादौ ञौ क्रते षत्वे च क्रते द्वित्वमिति। प्राणिति इत्यत्र वालननिंसेति णत्व वा॥ ६९६॥

६९७। अन्तोऽह्नेः।

अन्त ६।, अत् ।१।, ह्ने ५।।

ह्नेः परस्यान्तोऽत्स्यात्। जह्वति। [५६३] अनुसूसिद्वेः रिति, अजहुः। [१७०] जाग्टच्च लु जागरणे।

६९८। गुरुस्यठ्याम्।

गु १।, ङसि ७।, अठ्याम् ७।।

ह्नेरुसि परे गुः स्यात् न तु ठ्याम्। अजागरुः अजागः। अजागरीत्। जागरामास जजागार।

६९९। जाग्रोऽणव्वीण्ङिति क्कसुकाने तु वा।

जाग्र ६। अ णप्-वि इण् ङिति ७।, क्कसु-काने ७।, तु ।१।, वा ।१।।

जागर्त्तेर्गुः स्यात् न तु णपि वौ इणि ङिति च, क्कसौ काने तु वा। जजागरतुः। '१७१ दरिद्रा च्च लु दुर्गत्याम्।

७००। दरिद्रो ङिर्हस्रेऽणौ ह्यागृभ्योस्तु वा।

दरिद्र ६।, ङि १।, हसरे ७।, अणौ ७।, ह्यागृभ्यो ६॥, तु ।१।, वा ।१।।

दरिद्रातेर्ङिः स्यात् अणौ हसे रे परे, ह्यागृभ्योस्तु वा। दरिद्रितः।

अन्त इति षष्ठ्येक हसन्तनिर्देशाद्दन्ति अन्तु इत्यादीनामपि। जह्वति जह्वतु ददति ददतु। चिकीर्षन्तीत्यादौ णपी लोपे स्थानिवत्त्वान्नान्तोऽत्॥ ६९७॥

अजागरुरिति जबादित्वात् ह्निसञ्ज्ञाया अनुसूसिद्वेरिति अन ङसि अनेन गुण। ठ्यान्तु जुहुवु। अजाग इत्यादौ गुणे सेर्लोपे रेफस्य विसर्गः। अजागरी-दित्यत्र अञिञ्चिजागुरित्युक्तेर्न त्रि॥ ६९८॥

जाग्र इत्यत्र सूत्रत्वात् ऋतौ ङो डुर्न स्यात्। णप् च विश्च इण् च ङिच्चेति णव्वीण् ङित् न णव् वीण् ङित् अणव्वीण् ङित् तस्मिन्। ञौ जागरयति घञि जागर णमि जागर जागर यकि जागर्य्यते यपि प्रजागर्य्य ढौपे जागर्य्यात्। णबादौ तु जजागार जागर्टवि अजागारि अजागारिषीष्ट जाग्टत. जाग्रति। क्कसौ जजा-गर्वान् जजाग्टवान्। काने जजागराण. जजाग्राणः॥ ६९९॥

७०१ । आद्योरालोप्योऽणौ हसे त्वाद्‌ः ।

आ द्यो ६॥, आ ।१।, लोप्य १।, अणौ ७।, हसे ७।, तु ।१।, ई ।१।, अद ६।।

आ इत्यस्य द्वेश्च आ लोप्यः स्यात् अणौ हसे तु दावर्जं मो स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे ष्यान्तु वा ।

दरिद्र ६।, आलोप १।, अ-सन अक अने ७।, अरे ७।, ष्यां ७।, तु ।१।, वा ।१।।

दरिद्र आलोपः स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च,ष्यान्तु वा । अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् दरिद्रामास ददरिद्र । ददरिद्रौ इति केचित् । दरिद्र्यात् । [१७२] चकास्ट च तु दौम्रो । [६७१] हुझसोर्हेर्धिः चकाधि । [६४] झप्झसोरिति सस्य दः । चकाद्धि ।

७०३ । ष्यां दौ त सः ।

ष्या ७।, दौ ७।, त ।१।, स ६।।

ष्यां दौ परे मस्य त स्यात् । अचकात् ।

दरिद्रित, दरिद्रिय । हसि किं दरिद्रति । अणौ किं दरिद्राति । हाग्भ्योस्तु जह्ति जहीत विभित विभीत ॥ ७०० ॥

ई इत्यनुवर्त्तते तेन यङि आख्यायते इत्यादौ न प्रसङ्गः । यथा क्रीणन्ति क्रीणते जहति मिमते ददति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिहीते मिमीते अणौ किं क्रीणाति जहाति । दावर्जनात् दत्ते धत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकश्च अनश्चेति सनकान न सनकानम् असनकान तस्मिन् । न नेऽर तस्मिन् । दरिद्र्यात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रीत् पक्षे यमरमेति इम्सनौ । एवम् अदरिद्रि अदरिद्रायि । ददरिद्र इति खपि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपे आदन्तलाभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेश बलवन्त मत्वा ददरिद्रौ इत्युदाहरन्ति । दरिद्रामासेति दरिद्राकाश्चेति वाम् । सनादौ तु दिदरिद्रासति दरिद्रायक दरिद्राणम् । चकाद्धीति हेर्धौ झप्झसोरिति सस्य द. पक्षे धे सलोपो दा चकाधि ॥ ७०२ ॥

सुगमम् ॥ ७०३ ॥

७०४ । सौ वा ।

सौ ७।, वा ।१। ।

अचकात् अचकाः । [१७३ शास च्लु शासने ।

७०५ । शासुङिद्वस्ङेऽणौ क्नौ त्वाशासश्च ।

शास उङ् ।१।, इत् ।१।, हस्ङे ७।, अणौ ७।, क्नौ ७।, तु ।१।, आशास ६।, च ।१। ।

शास्तेरुङ इत्यादणौ हसे ङे च, क्नौ तु शास आशासश्च । शिष्टः शाधि अशिषत् ।

[१७४ चक्ष ङ ल वदे । चष्टे ।

सस्य त स्यादा ध्या सौ परे । अचकात् अचका ॥७०४॥

शास उङ् शासुङ् हस् च ङश्चेति हसुङ तस्मिन् । क्नौ त्वाशासश्चेति ग्रहणात् शासु इति शासच्लु शासने इत्यस्यैव ग्रहण तेन आशासु लङ इत्यस्य आशास्ते । शासु यथा शिष्टः शिष्यते शेशिष्यते । क्नौ तु मितशौ आशौ । शिष्ट इति आकारस्य इकारः शासवसघसेति षत्वम् । शाधीति हिसहितस्य शाध्यादेश । अशिषदिति शासलिद्द्युदिति ङ ॥ ७०५ ॥

चक्षिङ् तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राञ्चः । अस्य इकार उच्चारणार्थ इति केचित् छन्दसि नुणागमार्थ इति केचित् । वेदेषूच्चारणभेदार्थ इति केचित् । वह वस्तु तृतीयस्वरानुबन्धो लिपिकरभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽय निष्ठाया इन् निषेधार्थं । तेन वर्जनार्थे ख्याञ् क्शाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्ट वर्जनमित्याहुः । वस्तुतस्तु अस्येदनुबन्धो गणकृता नित्यत्वज्ञापनाय । तेन वचोऽपि परुषाक्षर न च पदेषु सञ्चते इति शाकुन्तले । पथि यदि विपये वा यत्र यास. कदाचिन्न हि तरुणि रुदीते धिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषधे । सन्त. शृणुध्वं हृदये कुरुध्व-मुत्क्षिप्य बाहू परिवारयामीति कण्ठाभरणे । इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम् । ताले. शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित. कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिन. शतृप्रत्यय. । न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे । आश्वसेयुर्निशाचरा इति भट्टौ । अदादेः श्नप्स्विति रित्यादि । चष्ट इति स्कादेः सौ लोप. इति कलोपः ।

७०६ । चच्चः क्साञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागोससने ।

चच ६।, क्साञ्-ख्याञ् ।१।, अरे ७।, अत्यागोससने ७। ।

चच्च' क्साञ् ख्याञ् स्यादरे न तु वर्जने उसि असि अने च। अक्सासीत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत। त्यागे तु समचचिष्ट।

७०७। ठ्यां वा ।

ठ्या ७।, वा ।१। ।

चक्सौ चक्से, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईड ङ ल स्तुतौ। ईट्टे।

७०८। सध्वो रस्येम् जनोड़ीशः ।

स ध्व ६।, रस्य ६।, इम् ।१।, जन ईड ईश ५। ।

एभ्यः परस्य सस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात्। ईडिषे ईडिध्वे। [१७६] आस ङ ल उपवेशने।

आस्ते। [५८२ विंजादौत्याम् आसाञ्चक्रे।

[१७७' वस ङ ल आच्छादने। वसिता वस्ता।

[१७८] निसि ङ ल चुम्बने। प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते।

चच क्साञ्। क्साञ् च ख्याञ् च तत् न रीऽर तस्मिन्। त्यागश्च उस् च अस् च अनश्चेति त्यागोससन न त्यागोससनम् अत्यागोससन तस्मिन्। वर्जनेऽर्थे उसादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थ। अरे इति विषयसप्तमी। तेन विभक्त्युत्पत्ते पूर्व क्साञ्ख्याञौ। तयोर्ञानुबन्धत्वादुभयपदमिति क्साञ् इति तालव्यमध्य इति पाणिनिक्रमदीश्वरौ। दन्त्यमध्य इति केचित्। तत्र षत्वाभावस्तु दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात्। अक्सासीत् इति यमरमेति इम्सनौ। अक्सास्तेति एकाजादत्वात् नेम्। अख्यदिति वत्यसेति ङ उसेचौत्यालोप उसादौ तु अचु. तचचा. विचचण ॥ ७०६ ॥

चच क्साञ् ख्याञ् च स्याद्वा ठ्याम्। विषयसप्तमीयम्। तेन आदावादेशे ञानुबन्धत्वादुभयपदम्। चक्सौ चक्से चख्यौ चख्ये चचक्षे। ईट्टे इति ग्रपी लुक् झप्भ सोरिति डस्य टत्वे ष्टुभिरिति तस्य टत्वम् ॥ ७०७ ॥

[१७९] षू ङ ल प्रसवे। सूते।

७०९। सूतेर्न गु र्याम्।

सूते ६।, न ।१।, गु १।, र्याम् ७।।

सुवै। [१७३] वेमूदितीम् वा। असविष्ट असोष्ट।

[१८०] शी ङ् ल शयने।

७१०। शीङो रे गुः।

शीङ ६।, रे ७।, गु १।।

शेते शयाते।

७११। मान्तो रम् विदस्तु वा।

मान्त ६।, रम् ।१।, विद ५। तु ।१।, वा ।१।।

शीङः परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा।

शेरते। अशयिष्ट। [१८१] अधी ङ् ल अध्ययने। अधीते।

७१२। गीङ् ष्टोथ्योर्वा।

गी ।१।, इङ. ६।, ठी थी ७।।, वा ।१।।

इङो गी स्यात् वा टोथ्योः परयोः। घत्वात् न गुः।

अध्यगीष्ट अध्यैष्ट।

जन इति जन्मलि चेत्यस्य ग्रहणम्। जनीत्यस्य श्नना व्यवधानात्। व्यतिजज्ञिष व्यतिजज्ञिध्वम् ईडिषे ईडिध्वे ईशिषे ईशिध्वे। अप्राप्तौ विधिरयं न तु नियम। तेन जनिता ईडिता ईशिता इत्यादौ वसोरसेतीम् स्यादेव वस्ता वसितेति वेमसहेतीम् वा। प्रणिसे इति वालननिसनिन्देति वा णत्वम् ॥७०८॥

सूङल धातोर्गुर्न स्यात् र्याम्। सुवै इति भ्रुध्वोरियुव् ॥ ७०९ ॥

अगुणनिमित्ते गुणनिमित्ते च रे इत्यर्थ ॥ ७१० ॥

मस्यान्त मान्त तस्य। शेरते सविद्रते सविदते। समीगमृच्छेत्यादिना आत्मनेपदम्। शीङ् साहचर्यात् विद इति अदादिक एव। तेन धौ विदङ् मीमासे इत्यस्य विन्दते इत्यस्य न स्यात्। अशयिष्टेति नेमिकाजेत्यत्र शीवर्जनादिम् ॥७११॥

७१३। ठ्यां गा आङ्सनोस्तु वा।

ठ्या ७।, गा ।१। आङ्सनी ७॥, तु ।१।, वा ।१। ।

इङो गा स्यात् ठ्या, ञे परे अङि सनि च वा।

अधिगजे अध्यगीष्यत अध्यैष्यत।

[१८२] दीधी ङ चलु देवने दीप्तौ।

७१४। दीधीवेव्योन णुः।

दीधी वेव्य ६।, न ।१।, णु १। ।

दीध्यै।

७१५। लोप्योऽन्तो य्योः।

लोप्य १।, अन्त' १।, य्यी ७॥।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारिवर्णनोः। अदीधिष्ट एव १८३ वेवी ङ चलु ई ल-वत्। [१८४ द्विषी ञ ल वैरे।

[६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषु' अद्विषन्। अद्विष्ट। अद्विक्षत्। [१८५] दुही ञल दोहने।

अधुक्षत् अधुक्षत अदुग्ध। एव [१८६] दिही ञल लेपने। प्रणिर्दग्धि अधिक्षत्।

र्वत्वान्न णु प्रथमोपस्थितकस्य परित्यज्य दीर्घकरणादित्यर्थ। अध्यैष्टेति भूयोऽसिति पुनरम्॥ ७१२॥

अङ् च सन् च अङ्सनी ञेरङ्सनौ आङ्सनौ तयो। आङ्सनोस्तु अध्यजीगपत् अध्यापिपत् अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति॥ ७१३॥

दीधी च वेवी चेति समाहारे दीधीवेवी तस्य। दीधीवेव्य इति षष्ठ्येक अन्यथा परसूत्रे यथासंख्य स्यात्। एतयोर्णुर्न स्यात् सर्वत्र दीध्यै एव दीध्यनीय-मित्यादि। वेव्यै इत्यादि॥ ७१४॥

य च इश्च यी तयोः। दीध्यते अधीधिष्ट दीधें तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-भावे श्नुध्वोरिति यकारापत्ति स्यात्। एव वेवीङ्। ईलुग्य्योरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ

[१८७] ऊर्णुँ जल आच्छादने।

७१६। वोर्णोः पिद्धसे णुः।

वा ।१।, ऊर्णों ६।, पित् हस् रे ७।, णु १।।

ऊर्णोर्णुः स्यात् वा पिति हसे रे। ऊर्णोति ऊर्णौति (६८०) रपिद्धस्युत इति व्रिः।

७१७। ध्याम्।

ध्याम ७।।

ऊर्णोर्णुः स्यात् पिति हसे ध्याम्। और्णोत्।

७१८। णुव्व्रिष्ध्याम्।

णु उव् व्रि १। ध्याम् ७।।

ऊर्णोर्णुः उव् व्रिः एते स्युः ध्याम्। और्णवीत् और्णुवीत् और्णावीत्।

७१९। नाजन्तादेरादिद्विः।

न ।१।, अजन्तादेः ६।, आदि १।, द्वि १।।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादिद्विर्न स्यात्।

लीध्योऽन्तो ध्योरिति कृत ज्ञापयति दीधीवेव्योर्न क्वापि इद्विरिति तेन णके आदीध्यक. आवीव्यक इति। एतयोर्वैदि[illegible]पि पदसाधन सर्ववर्म्मानुरोधात्। अदिष्टेति लदिषी ञ वेरे ञित्वात् आत्मनेपद स्यात् अद्विचदिति ष्मष इति सक् अधुचत अदुग्धेति गुहदुहदिहेति न सि सक् वा ॥७१५॥

ऊर्णोतेर्णुः स्यात् पिति हसे रे। पिति कि ऊर्णुत। यङ्लुकि। प्रोर्णोनोति प्रोर्णोनौति ॥७१६॥

नित्यार्थं विधानम् ॥७१७॥

णुश्च उव् च व्रिश्च णुव्व्रि.। सूत्वात् पुंस्त्वम् ॥७१८॥

अचो अन्तादौ यस्य सोऽजन्तादिः तस्य। यथा अड्डिटिषति इटिटिषति उचिखिषति इत्यादौ ॥७१९॥

७२०। स्थादौ नवद्रोऽये।

स्थादौ ७।, न-व-द-र ७॥, अये ७।।

स्थादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये। ऊर्णुनाव।

७२१। ङिदिम् वोर्णोः।

ङित् ।१।, इम् ।१।, वा ।१।, ऊर्णो ५।।

ऊर्णोः पर इम् ङित् स्यात् वा। ऊर्णुविता ऊर्णविता।

[१८८ ष्टु ञल स्तुतौ।

७२२। पिद्धसस्येम् ब्रुवो यङ्लुग्रुतुस्तो स्तु वा।

पित् हस रस्य ६।, ईम् ।१।, ब्रुव ५।, यङ्-लुक् रु तु स्तो ५।, तु ।१।, वा ।१।।

ब्रुवः परस्य पितो हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेस्तु वा। स्तवीति स्तौति, अभिष्टौति न्यष्टावीत् न्यस्तावीत्। अस्तोष्ट तुष्टुव। स्तविता स्तोता।

[१८९] टु क्षु ल क्षुते। क्षविता।

[१९०] रु ल ध्वनौ। रवीति रौति। रविता रोता।

स्थ संयोग तस्यादि संयोगादि तस्मिन् नश्च वश्च दश्च रश्च ते। न य. अय तस्मिन्। संयोगादौ स्थिता नवदरा द्विर्नस्युः। यथा उन्दिदिषति उब्जिजिषति अड्डिडिषति अर्चिचिषति। अये इति यकारे परे ये नवदरा ते यकारेण योगे संयोगादिस्थिता अपि द्वि स्युरेवेत्यर्थ.। यथा ऋ अराय्यते अर्थमाख्यातवान् आरिर्य्यत् इत्यादौ रेफस्यापि द्वित्वम्। अत्रापि अजन्तादेरित्यनुवर्त्तते। तेन अन्तादिस्थिताचो धौ स्वस्यादौ स्थिता ये नवदरास्ते द्विर्न स्युरित्यर्थ। अन्यथा द्राल दद्रौ दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात्। ऊर्णुनावेति ऊर्णुन्‌आदौना नकार आदौ दन्त्य आसीत् पश्चात् रेफयोगात् मूर्द्धन्य.। तेन रेफ हित्वा ण इत्यस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य तथैव स्थित परनकारस्य तु निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात पुनद[illegible]न।त॥ ७२०॥

ऊर्णुवितेति इमो ङित्वपक्षे गुणो र

[१९१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्त्तिषु।

तौति तवीति। तोता तविता।

[१९२ ब्रू ञ ल उक्तौ। ब्रवीति।

७२३। पञ्चतिप्पञ्चणब्ब्वाहश्च।

पञ्च।१।॥, तिप्।१।॥, पञ्च।१।॥, णप्।१।॥, वा।१। आह १।, च।१।।

ब्रुवः परेषां पञ्चानां तिवादीनां पञ्च णवादयो वा स्युः,
ब्रुवश्चाहः स्यात्। आह आहतुः आहुः।

७२४। हस्त थि।

ह ६।, त।१।, थि ७।।

आहो हस्य तः स्यात् थे परे। आत्थ आहथुः। पञ्चे सुगमम्।

७२५। वचोऽरे।

वच १।, अरे ७।।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे। अवोचत् उवाच ऊचे।

पिश्चासौ हस् चासौ रश्चेति पिङ्हस तस्य। यङ् लुक् यस्मात् स यङ्लुक् यङ्लुक् च रुश्च तुश्च स्तुश्चेति तस्मात्। बोभवीति बोभोति रवीति रौति तवीति तौति स्तवीति स्तौति। रुतुस्तूना छन्दस्येवेत्येके। अभिष्टौतीति गीक इति षत्वम्। न्यष्टावीदित्यादि सुस्तुधोरितीमि निविपरिस्वनुजेति वा षत्वम्। पे किं अस्तोष्ट इत्यत्र आदौ गुणे क्रस्वपरत्वाभावात् न सिलोप। तुष्टुवेति नेमसुमिति न इम्। स्तोतेत्यादि वेम्सहेतीम् वा चर्‍ितेति नेमेकाजेत्यत्र चुवर्जनादिम्। रोतेत्यादि रुदुसुनोस्त्वख्या इति वेम्। तोतेत्यादि वेम् सहेतोम् वा ॥७२३॥

पञ्चानां तिपां समाहारः पञ्चतिप् पञ्चानां णपां समाहारः पञ्चणप् आहादेशो णवाद्यादेश पञ्च एव। स्थानिवदादेश इति न्यायात् णवादौ न 'वित्व घपस्य नेम् नाप्यतीतकालप्रतीति। तथाच प्राह स्म राम भरतोऽपि धर्मग्रमिति भट्टि' ॥७२३॥

पिङ्हसे स्येमित्यत्र ब्रुव स्वरूपग्रहणात् आत्थ इत्यत्र न इम् ॥७२४॥

अरे इति विषयसप्तमी। तेन क्त्वा वचादेशे सति वक्तस्य स्वेति ङप्रत्ययो

ह्वादिः ।

---

[१८३] हुलि होमे ।

७२६ । ह्वादिः रे द्विः ।

ह्वादि १।, रे ७।, द्वि १। ।

ह्वादिर्द्विः स्यात् रे परे । जुहोति ।

७२७ । ह्वो वच्यणौ ।

ह ६।, व् ।२।, अचि ७। अणौ ७।, ।

ह्वोस्कारस्य व् स्यात् अणौ अचि रे । जुह्वति जुहुधि ।

अ.वक्तीति सम्भाव्य डप्रत्ययप्राप्तं पूर्वमेव वचादेशः । अन्यत्र अरप्रत्ययोत्पत्ति-सम्भाव्ये वचादेशः । तत सर्वत्र ब्रूञोञानुबन्धत्वात् उभयपदमिति । यथा अवोचत् अवो,चत उवाच ऊचे ऊच्यात् वक्षीष्ट इत्यादि । विब्रूति' कटके कृताञ्जनैरिति तु अनाहितकार्यस्यानित्यत्वात् । एव कुड्डो कभाव इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मण ब्रूते ब्र न्मण ब्व । अतएव समनब्राह्मणे दान द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे । अधीते शत-म् सम्मनस्य वेदपारगे इति पठन्ति ॥७२५॥

ह्वादिर्द्विः स्यात् रे परे । जुहोतीति रपिद्वस्तुत इत्यत द्विवर्जनात् न त्रि । ह्वादिस्तु । हुलि होमि जिलिभी तु भये स्यात् ह्रीलि तु लज्जे पृलि रक्षणे स्यात् । ओंकहालि त्यजने ऋलि गत्या घृलि तु सेके दीपनकृत्याम् । हृलि बलात्करणे निन्नू गत्या भस लि भत् सनकरणे द्युत्याम् । कित लि किर्लि ज्ञाने कथितस्तु निधावनकर्माणि विदित । धन लि धान्ये धिष लि ध्वनने जन्मलि च तु विदिता जनने । निजिरलिञौ शौचे पोषे स्यात् विजिरलिञौ तु पृथग्भावे स्यात् । विविरलिजौ तु ख्यातौ व्याप्त्या दाञ लि दाने धाञ लि धृत्याम् । भृञ लि तु पोषणकर्मणि धृत्या माङलि शब्दे हाङलि गत्याम् । गार्लि स्तुत्या ह्वादौ पठिता विंशतिरिति पञ्च च बुधविदिता इति ॥७२६॥

ह्वोक् ह तस्य । एवो मावर्कोऽयम् । जुह्वति । अणौ कि जुह्वाति रे कि

७२८। पश्चाम् वा भी ह्री भृ ह्वो श्याम्।

पश्चाम् ।१।, वा ।१।, भी ह्री भृ ह्वो ५।, श्याम् ७।

एभ्य पश्चाम् वा स्यात् श्याम्। जुहवामास जुहाव।

[१८४] ञि भी ह्नि भीत्याम्। बिभेति।

[७००] दरिद्रो डिरित्यादि, बिभीतः बिभितः बिभ्यति बिभयामास बिभाय। [१८५] ह्री लि लज्जायाम्।

जिह्रयामास जिह्राय। [१८६] पृ लि पूर्त्तौ।

७२९। पृभ्रादे र्ङिः खे रे।

पृ-ऋ भृ आदे ६।, ङि १।, खे ६।, रे ७।।

पृ-ऋ भृ माङ-ह्वाङा खेर्ङिः स्यात् रे। पिपर्त्तिः।

७३०। पुर्घौ वा।

पु ६।, घं १।, वा ।१।।

पिपूर्त्तः पिपृतः। पपरतुः पप्रतुः।

[५७८] गुणस्त्वात् न एः। [१८७] श्रोहा कलि त्यागे।

जहाति जहितः जहीतः, जहति।

जुहवु। ननु ह्वो वचीति क्रतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुहवानीत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तौ श्रणाविति सुखार्थमिति काशीश्वर। वस्तुतस्तु हुधातुसम्बन्ध्युकार-स्थानिकत्वादज्भावनिमित्तकत्वाच्च विशेषविधिना ह्वोवचीत्यनेन इङस्थानिक-त्वादज्भस्निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गुर्णूङश्चेत्यस्य बाधित्वात् जुहवानि इत्यादौ वकारस्यैवापत्तिरिति श्रणाविलुक्तम्॥ ७२७॥

श्चित्वाद्रसञ्ज्ञाया हित्व पित्वाद्गुण। बिभयामास बिभाय जिह्रयामास जिह्राय बिभरामास बभार जुहवामास जुहाव। बिभ्यतीति अन्तोऽद्द ङेः॥ ७२८॥

पृश्च ऋश्च भादिश्च तत्तस्य। भादिस्तु भृप्रभृतिह्वादिगणसमाप्तिपर्य्यन्त इत्यत आह भृ माङ् ह्वाङामिति। पिपर्त्ति इयर्त्ति बिभर्त्ति मिमीते जिहीते। रे किं पपार इत्यादि॥ ७२९॥

पुरिति षष्ठेकम्। खे रे इति च नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् पृलि पालने इति

७३१ । हाकोऽन्तलोपः ख्याम् ।

हाक ६।, अन्तलोप. १।, ख्याम् ७।

जह्यात् ।

७३२ । हौ डा वा ।

हौ ७।, डा ।१।, वा ।१।

हाको डा स्याद्वा हौ । जहाहि जहिहि जहीहि । हेयात् ।

[१९८] ऋलि गत्याम् । इयर्त्ति ।

[१९९] जन मलि ङ जनने । जज्ञिषे जज्ञिध्वे ।

[२००] निजिरौ ञ लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खि रे णुः ।

निजा ६।।।, खि ६।, रे ७।, णु १।

निजविजविषा खेर्णुः स्यात् रे । नेनेक्ति नेनिक्तः ।

ऌस्वान्तस्य दीर्घः स्याद्वा एव सर्वत्र । स्वमते ञिपॄलि तु पालने इति दीर्घान्ते स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्वसम्मतत्वात् । पिपूर्त्त इति दीर्घे कृते ऋदिरणा वित्युरिर्व्यंनच् तयोीति दीर्घं । ऌस्वान्तमेव केचित् दीर्घान्त पठन्ति तेन पृथग् धातु-र्नोयम् । अतएव ऌस्वान्तग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् पॄभादेरिति खेर्डि । पपरतुरिति दीर्घपक्षे ऋती ण । जहित इति दरिद्रो डिरिति डि । जहीत इति आद्वो रिति ई । जहतीति अन्तोऽद्द वे ॥ ७३० ॥

हाको ह् ख्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरव ज्ञापयति हाको हसे रे परे आदौ द्वित्व पश्चात् कार्य्यान्तरमिति । तेन जह्यादित्यत्र आदौ द्वित्वे झभख-येति खेराकारस्य अकार । अन्यथा प्रागच्कार्य्यादचि द्विरिति नियमेन पश्चात् द्वित्वे खेरदन्तत्वं न सम्भवतीति । एव जहित' जहीत इत्यादावपि आदौ द्वित्वे पश्चात् दरिद्रो डिरिति डि आद्वोरिति ईश्च इति ॥ ७३१ ॥

जहाहीत्यादि आदौ द्वि. पश्चात् डा डिः ईश्च । इयर्त्तीति ऋलिं गत्या पॄभादेरिति खेर्डिः. खेर्य्वौरिति इय् मूलधातोर्गुण । एव इयृत इय्रति । द्विपि ऐय ऐयृताम् ऐयरुः । जज्ञिषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सध्वोरस्ये-तीम् ॥ ७३२ ॥

७३४। न ह्वगडोऽचि।

न ।१।, ह्वगड' ६।, अचि ७।।

ह्वेगडो गुर्न स्यादचि रे। नेनिजानि। रे किम्। निनेज।

एवं [२०१] विजिरी ञ लि विवेकि।

[२०२] विषि लिं व्याप्तौ। अविषत् अविक्षत्।

[२०३] डु दा ञ लि दाने।

प्रणिददाति। अट इत्यक्षेरालोपः। दत्ते।

७३५। ह्वगो दा-धोर्दे-धे ह्नौ।

ह्वगो ६॥, दा धो ६॥, दे धे ।१॥, ह्नौ ७।।

ह्वेर्दाञो ह्वेर्धाञो दे धे च स्यात् ह्नौ। देहि।

७३६। स्था-दोर्ङिष्टौमे नगुः।

स्थादो ६॥, ङि, १।, टौमे ७।, न ।१। गु, ?।।

स्था-दो ङिः स्यात् टौमे, तस्य च न गुः। अदित अदि-षाताम्।

[२०४] डु धा ञ लि धारणे पुष्टौ। प्रणिदधाति।

बहुवचन गणार्थं गणश्च ह्वाद्युभयपदिसमापकपर्यन्त इत्यत आह निजविज-विषामिति। किन्तु विजिर्लिं ञौ इति जान्तो यो धातु. स विचिर्लिंञौ इति चान्त. कैश्चित् पठ्यते। तेन विजग्रहणेनैव विच' प्राप्तौ विचोऽपि ह्वेर्गु-रिति बोध्यम्। नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि। रे कि निनेज विवेज विवेच विवेष ॥७३३॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वेविषाणि। एव यङ् लुकि लेलिह्नीति मीमुचीति नन्र्तीति। ह्वड. कि जिह्रयाणि जुहवानि पिपवानि यङ् लुकि नेनयीति बोभवीति चर्करीति। रे कि निनेज इत्यादि। अचि कि नेनेक्तीत्यादि। अविषदिति विषिर्लिंञौ शासलिद्द् ग्युदिति ङ । पक्षे ह्नश इति सक् अविक्षत्। प्रणिददातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३४॥

दाधोरिति डुदाञलि डुधाञलि इति द्वयोर्ग्रहणम् अन्यथा ह्नौ परे दिला

७३७। धो द धोऽन्तलोपे तथि।

ध ६।, द ।१।, ध. १।, अन्तलोपे ७।, त-थि ७।।

धाञो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति। धत्ते। धेहि। अधित। [२०५] टु डु भृ ञ लि भृतिपुष्ट्योः। बिभृतः बिभ्रति। बिभरामास बभार। [२०६] मा ङ लि शब्दे। प्रणिमिमीते मिमाते मिमते।

एवं [२०७] ओ हा ङ लि गतौ।

अदादि-पादः।

सम्भवात्। देख धेश्र देवे इति लुप्त प्रथमाद्विवचनान्त यथासंख्यार्थम्। देहि धेहि ॥७३५॥

अत दासन्नेव। प्राखित प्राखिषाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषाता अणिदधातीति गदनदेति बलम् ॥७३६॥

धत्ते इति आद्यौरित्याकारलोपे खेर्दस्य ध.। एवं धत्त धत्थः इत्यादि धत्से धद्धे इत्यादौ तु झभान्तस्येत्यादिना दस्य धः। धो द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-सिद्धौ अन्तलोपे इति गौरव कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीत. दाधीतवान् इत्यत्र दा मा गै इत्यनेन ङी आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तेः। बिभरामासेति बशामि खेङि.। प्रणिमिमीते इति आद्यौरिति ईः खेङिः पतपददामेति बलम्। एवम् आते—, मिमाते अन्ते—, मिमते। एव हाङ लि जिहीते जिहाते जिहते ॥७३७॥

इति अदादिपाद.।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

[२०८] दिव्यु क्रीडायाम्

७३८। दिव सु तुद रुध क्र्यादे र्यन् न्वनण्नाः श्वित्ते रे।

दिव—क्र्यादेः ५।, यन्—नाः १॥, श्वित् ।१॥, घे ७।, रे ७।।

एभ्यो घेऽर्थे यन् नु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते च श्वितः। दीव्यति। [२०९] षिव्यु तन्तुसन्ततौ। निषीव्यति। न्यषेवीत् न्यसेवीत्। [२१०] नृती य नर्त्तने।

७३९। नृत् क्रत् चृत् कृत् तृदोऽरसोऽसेरिम् वा।

नृत्—तृद. ५।, अरस: ६।, असे. ६।, इम् ।१।, वा ।१।।

एभ्यः परस्यारस्य सिवर्ज्जस्य सस्य इम् स्यात् वा। नर्त्तिष्यति नर्त्स्यति। सौ तु अनर्त्तीत्। [२११] त्रसी य भये।

दिवश्च सुश्च तुदश्च रुधश्च क्रीश्चेति ते आदयो यस्य तस्मात्। यन् च नुश्च अश्च नण् च नाश्च ते। श्वित्करणात् रसज्ञाया अपिद्‌त्वात् ङित्त्वे श्यनादौ परे न गुण। एते शपो बाधकाः। श्नमिति मूर्द्धन्यणकारानुबन्धो रुधादेरन्त्यादचः परो भवन्नपि शपं बाधते। अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधाने साहचर्य्यस्य अनेनैव सिद्धत्वात् शपबाधकानां श्यनादीनां साहचर्य्याच्च श्नोऽनुरोधात् क्र्यादेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन वक्तुमुचितत्वेऽपि श्यनादीनामनुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वं विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्म्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात्। दीव्यति श्यनोङित्वात् गुणाभावे व्यंनच्तयोति दीर्घ.। निषीव्यतीति गीक इति षत्वम्। न्यषेवीदित्यादि निविपरिस्सनूजेत्यादिना षत्वं वा॥ ७३८॥

[१८४] क्रमक्लमेति श्यन् वा, त्रस्यति त्रसति। तत्रास त्रेसतुः तत्रसतुः। [२१२] जॄ इय्यं जरायाम्।

जीर्य्यति। अजरत् अजारीत्। जेरतुः जजरतुः। जरीता जरिता।

[२१३] शो य निशाने।

७४०। यन्योशमादिमिदो लोपर्वणु।

यनि ७।, ओ-शमादि-मिदः ६।, लोप-र्व-णु १।।

ओकारस्य लोपः शमादेर्व्वो मिदेर्णः स्यात् यनि। श्यति। अशात् अशासीत्। एवं [२१४] एवं छो य लूनौ।

[२१५] षो य नाशे। प्रणिष्यति। न्यषात् न्यषासीत्। सेयात्

[२१६] दो य छेदने। प्रणयदात् देयात्।

[२१७] राध्यौ ण हिंसे।

रेधतुः रराधतुः। वधार्थः किम्, आरराधतुः।

[२१८] व्यध्यौ ताड़े। विध्यति। विव्याध, विविधतुः।

[२१९] पुष्यौल्ट पोषणे।

[५६५] शासुलिद्युत् पुषादेर्ङ्ष्टौपे इति ङः। अपुषत्।

[२२०] श्लिष्यौ ञिल्ट श्लेषे। अश्लिषत्। आलिङ्गने तु अश्लिक्षत्।

नृत् कृत्। नृतीय नर्त्तने कृती ष वेष्टे कृतीश्प छिदि इति द्वयम्। चृत् श हिंसे ग्रन्थे चृत् कि सन्दीपने इति द्वयम्। कृदुञधि देवने छृद कि सन्दीपने इति द्वयम्। तृदुञधिर्नादरे च। नर्त्तिष्यति नर्त्स्यति कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति छर्दिष्यति छर्त्स्यति तर्दिष्यति तर्त्स्यति सौतु अनर्त्तीदित्यादि। जीर्य्यतीति ऋदिरणाविति इर् व्यनच्तयीति दीर्घः। अजरदित्यादि शासुलिद्युदिति ङे ह्रस्योरिति गुणः। पक्षे सौ पे वृद्धिः। जजरतुरित्यादि ऋतीणः पक्षे खिलोपादि। जरीतेति ह्रती वेम इति दीर्घः॥ ७३९॥

ओश्च शमादिश्च मिद च तत्तस्य। लोपश्च र्वश्च णश्चेति। श्यति द्यति स्यति

[२२१] रध्यू ल्ट पाकहिंसयोः।

७४१। नुण् रधो मुचां नश्मस्जो रभलभोऽनठीमच्ये भस्परठ्यचि।

नुण् ।१।, रध ६।, मुचा ६॥, नश् मस्ज ६।, रभ लभ ६।, अनठीमचि ७।, ए ७।, भसि ७।, अरठ्यचि ७।

रधष्ठोवर्जेम्वर्जेऽचि। मुचादेरत्ये, नश मस्जोर्भसे, रभलभोरठोवर्जेऽचि, नुण् स्यात्। अरन्धत्। रधिता रद्धा। ठ्यान्तु ररन्धिव रेध्व, ररन्धिम रेध्म। [२२२] तृप्यू जिल्ट प्रीणने। अतर्पीत् अत्राप्सीत् अतार्प्सीत् अतृपत्। एव [२२३] दृप्यु दर्जि हर्षाहङ्कारयोः। [२२४] मुह्यू जिल्ट वैचित्त्ये। मोहिता [१७८] मुहा घङ् वाभौ। मोग्धा मोढा।

स्यति शमादिश्च। शमु श्रमू दमुश्चापि चमु तमु भमुश्च क्लमुमदीति च मनीषिभिर्निगदित शमादिर्गण। शाम्यति श्राम्यति दाम्यति चाम्यति ताम्यति भाम्यति क्लाम्यति माद्यति। भिदस्तु मेद्यतीति। अशादित्यादि येश्याक्लासान्नेति सेलुक्। पचे यमरमेति इम् सनौ। प्रणिष्यति इति दामासीहन इति णत्वात् गीक इति षत्वम्। न्यषादित्यादि येश्याच्छासान्नेति से पेलुक् वा अस्यपीति षत्व सेयादिति दामागै इति ङे प्रखदादिति भूस्थापिवेति सेलुक् पतपददामिति णत्वम्। ट्येयादिति दामागै इति ङे। रैधतुरिति अनेकार्थत्वादिह राधेर्वधार्थत्वे विधिबलादातोऽप्येत्वम्। अरराधतुरिति। आराध्यते सेवार्थत्वात्। विध्यतीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि। विव्याधेति व्यधग्रहेति जि। विविधतुरिति व्यधग्रहेति खेर्जि ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य जि.। अश्लिषत् इति पुषादित्वात् ङ। अश्लिक्षदिति हशष इति सक्॥७४०॥

न ठी अठी अठ्या इम् अठीम् नास्ति अठीम् यत्र अनठीम् अनठीम् चासौ अच्चेति अनठीमच् तस्मिन्। अनठीमचि रश्च ठी च रठ्यौ न रठ्यौ अरठ्यौ तयोरच् अरठ्यच् तस्मिन्। अनठीमचीति रध्यते ष्ठीमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थः। यथा ररन्धिव ररन्धिम ठ्या अचि ररन्ध अन्याचि रन्धयति अरन्धि रन्धनम्। अठीमिति तु रधादित्वादिमि रधिष्यति रधिता रधितव्यम्। किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल्ट य् नाशे ।

७४२ । नश नेश वा ङे ।

नश ।१।, नेश ।१।, वा ।१।, ङे ७।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनग्धा प्रनंष्टा । [५४८] अशान्तत्वात् न ण' । [२२६] शम् श्य इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति । [२२७ क्लम्य् भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८] असु इर् क्षेपे । आस्थत् । [२२९] यसु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति सयसति । अन्यत्र । प्रयस्यति । [२३०] लुभ्य इर् गार्द्धे । लोभिता लोब्धा । [२३१] जीर् य मिदा स्नेहे । [मिद्यति । [मिदेर्गु:] [२३२] सू यो ङ सूतौ । असविष्ट असोष्ट । [२३३] ओ दीङ य क्षये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचत्वादेव ठीम प्राप्तौ ठीमो ग्रहणादेव अनिमो वर्जने च तु गौरव ज्ञापयति रध्यते पुषादित्वात् ङे लुपि कृते रुसुङ् न इत्यनेन नस्य लोपो न स्यादिति । तेन अरम्भदित्येव न च नुण्करणसामर्थ्यान् नलोपो न स्यात् इति वाच्य रम्भयतीत्यादौ नुण सामर्थकत्वात् मुचामिति बहुवचन गणार्थम् । गणश्च मुञ्चति लुम्पि लिम्पौ च विन्दि सिञ्चति कृन्ततौ । खिन्दति पु सतिश्चैव मुचादावष्टधातव इति । मुचादेरत्वे इति तुदादित्वात् जाते शप्प्रत्यये परे इत्यर्थ तेन मुञ्चति इत्यादि । अन्यत्र घञि मोक । नशमस्जोर्झसे नष्टा नङ्क्ष्यति मङ्क्ता मङ्क्तु, मङ्क्ष्यति । रभलभोस्तु रम्भयति अरम्भि आरम्भ' लम्भयति अलम्भि आलम्भ रठग् रठोत् रभते रेभे लभते लेभे । अतार्प्सीदित्यादि ञ्णि तृप्यू प्रीणने टि कृषसृपेति सिपक्षे ऋकारस्य वृद्धि । वद्रोऽकिदिति रेफपक्षे अत्राप्सीत् रधादित्वात् इम् गुणपक्षे अतर्पीत् पुषादित्वात् ङे अतृपत् । मोह्वितेति रधादित्वादिम् वा । पक्षे मुहादित्वात् घङि मोग्धावढोऽप्राप्तिपक्षेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चादौ गुणे होढोभाविति हस ढे ढभात्तथोर्धो ध इति तकारस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे ढ्रोढ्रि इति ढलोपे पूर्वङ्गस्वाभावान्न दीर्घ मोढा ॥ ७४१ ॥

नश । नश् ल नाशे इत्यस्य नेश् स्याद्वा ङे । प्राणेशत् इत्यादि शान्तनशेति

७४३ । दीङ्ख्यां यन् यब्णौ ङा सनि तु वा ।

दीङ ६।, ख्या ७।, यन् ।१।, यप्णौ ७।, ङा ।१।, सनि ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

दीङः ख्या यन्, यपि णौ च ङा, सनि तु वा स्यात् । अदास्त दिदीये । [२३४] जनी ख्य ङ प्रादुर्भावे । जायते ।

७४४ । जनवधः सेममोऽकमवमाचमो-ञ्णित्क्रिदिणि स्वोऽमयम विश्रमस्तु वा ।

जनवध ६।, सेमम ६।, अ कमवमाचम ६।, ञ्णित् क्रिदिणि ७।, स्व १।, अम-यम-विश्रम ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम वर्जस्य स्वः स्यात् ञ्णिति क्रिति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा । अजनि अजनिष्ट जज्ञे । [२३५] दी पी ख्य ऋट दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । एवं [२३६] पूरी ख्य प्यायने ।

[२३७] पद्यौ ङ गतौ ।

[६४२] पदस्तनीण् घे इति । प्रत्यपादि अपत्साताम् ।

[२३८] बुध्यौ ङ अवगमने । अबोधि अबुद्ध ।

[२३८] नहौ ञ्य बन्धे । [२३७ नहो घङ्भी । अनात्सीत् अनद्ध ।

इति दिवादिपादः ।

घड तस्य टत्वे प्रनष्टा । पचे तुणि मुहादित्वात् घङि ढभादिति तस्य धे झप्-झर्सोरिति घस्य गे नस्यानुस्वारे तस्य च ङकारे प्रनङ्ग्धा अशान्तत्वात् न ष्ण । प्रणिशाम्यति इति वपवहृशमचीति णत्व शमादित्वात् दीर्घ । क्राम्यतीति क्रमक्रमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घ । आस्थदिति असु इर क्षेपे वक्तयस्येति ङे वच्चस्य-श्विपतामिति अस्थ । सीव्या इत्यादि वेमसहेतीम् वा । मेद्यति इति यर्च्यो शमा दीति गुण । असविष्टेति वेमूदितीम् वा ॥ ७४२ ॥

यप् च णश्च यब्णु सूत्वादिकत्व तस्मिन् । दिदीये दिदीयाते । यपि प्रदाय गुरिति गुणसाधनयोग्य' । अदास्त दास्यते दापयति दाता । सनि दिदासते दिदीषते । जायते इति स्यादानेति जा ॥ ७४३ ॥

तृतीयः पादः—स्वादिः ।

[२४०] षु ञ न वन्धे ।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति । [६३२] सुस्तु-धोरितीम् । व्यषावीत् । असविष्ट असोष्ट । सुषुविव । विसवि-ष्यति विसोष्यति । ५७२ स्यान्तस्त्वात् न षः ।

[२४१ डु मि ञ न क्षेपे ।

७४५ । मिम्योर्यंब्णौ ङाऽखलालि लियस्तु वा ।

मिम्यो ६॥, यप्णौ ७।, ङा ।१।, अ खल अलि ७।, लिय ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

अमासीत् प्रण्यमास्त ।

जनश्च वध् च जनवध् तस्य कमश्च वमश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र स तस्य । सेम् चासौ अम् चेति सेमम् तस्य । ञ च णच,ञणौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् ञ्णिच्चासौ क्षचेति ञ्णित्क्षत् ञ्णित्क्षच्च इण् च ञ्णित्क्षदिन् तस्मिन् । यथा व्यणि जन्य वध्य घञि जन बध णकि जनक इणि अजनि अवधि । सेमोऽमन्तस्य त् । घञादौ श्रम श्रमक अश्रमि । सेम कि गामुक अगामि । कामादेस्तु काम वाम आचाम । आचम कि चम विचम । अमादेस्तु अम आम. यम याम विश्रम विश्राम विश्रमग्रहणात् श्रम प्रश्रम इत्यादिषु नित्यम् । अजनीति पद-स्तनीण् घे इति इण् । पक्षे ध्या सि. अजनिष्ट जज्ञे इति हनगमेल्युङ् लोप । अदीपीति पदस्तनीण् घे इतीण् वा प्रण्यपादीति गदनदपतपदेति णत्वम् । ननु अनुङ्खेत्यादौ सेर्लोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् झभान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकार. कथ न स्यादिति चेत् सत्य त्यलोपे सति त्यस्वरूपेण विहित कार्य्यं तदेव स्यात् न तु प्रत्ययस्य वर्णविहितम् इति । अनात्सीदिति अनिमत्वात् वृद्धिः अनद्ध इति नद्धी घड् भौ इति घड् ॥ ७४४ ॥

इति दिवादिपाद ।

अभिषुणोति इति गीक इति षत्वे ष्,ु,ष्ु इति णत्वम् । सुन्वन्ति श्नु ध्वोरिति व ।

[२४२] चि ञ न चित्याम्।

७४६। चेः किर्वा सन् ठ्योः।

चे ६।, कि' १।, वा।१।, सन् ठ्यो ७॥।

चिकाय चिचाय। चिक्ये चिच्ये। [२४३] स्तॄ ञ न स्तृतौ।

७४७। स्वाद्यृ-ॠ-वृ-रस्कु र्वेम् सन्मढ़ीसिः।

स्वादि-ऋत्-ॠत् वृ ५।, अस्कु ५।, वा।१।, इम्।१।, सन्-मढीसि ६।।

स्कुवर्ज स्वाद्यृदन्तात् ॠदन्ताच्च वृञो वृङश्च सनो मे स्थितयो-ढींस्योश्च इम स्यात् वा। अस्तरिष्ट अस्तृत। स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट। [२४४ वृञ न वृतौ। अवारीत्। अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत। ववरिथ ववृव। वरिषीष्ट वृषीष्ट। [२४५] धु ञ न कम्पे। [६२३] सुस्तुधोरितोम्। अधावीत् [२४६] हि न वर्द्धने गतौ। प्रहिणोति।

सुषुविव इति रुदुसुनोत्त्वच्या इति इम्‌निषेधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम् क्लादिति षत्वे श्रुध्वीरित्युव् ॥ ७४५ ॥

डुमिञ् न क्षेपे मीङ्‌यतु मीञग् वधे मी कि गत्यां विशेषानभिधानात्। एषां यदि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च ङा स्यात्। न तु खलि अलि च। लियस्तु यदि गुणसाधनयोग्ये च ङा स्याद्वा। यथा प्रमाय माता मान मास्यति मापयति। खलत्तोस्तु दुर्मय मय लियस्तु प्रलाय प्रलीय लाता लेता इत्यादि ॥ ७४५ ॥

चे किर्वा स्यात् सनि ठ्याच्च। चिकाय चिचाय चिकीषति चिचीषति ॥७४६॥

स्व आदिर्यस्य स स्वादि स्वादिश्चासावृच्चेति स्वादृत् 'स्वाद्यृच्च ॠच्च वृश्चेति स्वाद्यृॠवृ तस्मात्। नास्ति स्कुर्यत्र सोऽस्कु तस्मात्। ढी च सिश्चेति ढीसि मे ढीसिः मढीसि। सन् च मढीसिश्चेति तस्य सर्वत्र पुस्त्वं सूत्रत्वात्। यथा तिस्तरिषति तिस्तीर्षति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत। इगुड्‌गिति कित्वान्न गुणः। तितरिषति तितीर्षति तरिषीष्ट तृषीष्ट अतरिष्ट अतीर्ष्ट। विवरिषति वुवूर्षति विवरिषते वुवूर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवृत। अस्कु किं सञ्चिकीर्षति सस्कृषीष्ट समस्कृत। अवारीदिति नेमिकाजा इत्यत्र वृवर्जनात् इम्। अवरीष्ट इति वृतो वेंमी घं इति दीर्घ। ववरिथ इति नेम्रत स्थप इत्यत्र वृवर्जनात् इम्।

७४८। ह्रेः खेरनङि घिः।

ह्रे ६।, खे ५।, अनङि ७।, घिः १।।

खेः परस्य ह्रेर्घिः स्यात् न तु अङि। जिघाय।

[२४७] क्रवि न क्रतौ हिंसे।

७४९। क्रविधिव्योः क्रधी श्नौ।

क्रवि धिव्यो. ६॥, क्र-धी १॥, श्नौ ७।

क्रणोति अक्रखीत् [५६८] अतएवेदितो नुण्। चक्रख। क्रखिता क्रखग्रात्। [२४८] दन्भु न दम्भे। देभतु' ददम्भतुः।

७५०। श्रन्थ ग्रन्थ दन्भां थपि न-लोपो वा।

श्रन्थ ग्रन्थ दन्भा ६॥, थपि ७।, नलोप. १।, वा।१।।

देभिथ ददम्भिथ। [२४९] धिवि न प्रीतौ। धिनोति। [२५०] अशू ङ न व्याप्ति संहत्योः। [५८०, स्यान्तादादिति खेरान्। आनशे।

इति स्वादिपादः।

वङ्वोत नेमसुम इति नित्य इमो निषध। अधावीदिति सुस्तुधोरिति इम्। प्रहि-णोति इति मीनाहिन्वानिति णत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघाय जिघीषति जेघीयते। अङि तु अजीहयत् ॥ ७४८ ॥

क्रविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्ते पूर्वम् इदनुबन्धत्वात् नुणि क्रते तस्यापि धात्ववयवत्वात् श्नौ परे तत्सहितयोरादेश। क्रणोति इति ष्टृ र्ण इति णत्वम्। अक्रखीदित्यादौ नकारस्य दन्त्यत्वेन झसत्वाभावात् तस्मिन् झोर्नुरित्यनेनानुस्वारो न स्यात् ष्टृ र्ण इति णत्वम्। देभतुरिति स्यात् ठग्रपिदिति कित्त्वपक्षे नलोपे दभभागत्वाभात् खि-त्वादि ॥ ७४९ ॥

एभ्यस्थप् कित् वेति क्रतेऽपीष्टसिद्धौ थपि नलोप इति गौरवम् कथमिति चेन्न दम्भिकनीदे इति इदनुबन्धचुरादेर्ञेरनित्यपक्षे देभिथ इत्यत्र थप किद्वेति पक्षे इदि-त्त्वातोर्नलोपनिषेधात् हस्तुङ न इत्यस्याप्राप्तौ चुरादेर्ञेरनित्यत्ववीज चुभ्यौ ञिरित्यत्र इष्ट स्पष्टार्थम्। श्रेथिथ शश्रन्थिथ ग्रेथिथ जग्रन्थिथ देभिथ ददम्भिथ ॥ ७५० ॥

इति स्वादिपाद.।

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ञ श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भ्रस्जौ ञ श पाके । भृज्जति अभ्राक्षीत् ।

७५१ । भ्रस्जोऽरे णौ भर्ज वा ।

भ्रस्ज ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ।१।, वा ।१। ।

बभर्ज बभ्रज्ज बभर्ज्जे बभ्रज्जे ।

[२५३] मुच लौ ञ श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] ञि लिपौ ञ श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] षिचौ ञ श प उक्षणे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत्, न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच ।

[२५६] कृतौ शप छिदि ।

[७३८] नृत्कृदितीम् वा, कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति ।

[२५७] यू श चेपे । विधुवति व्यधावीत् ।

[२५८] व्रश्चू श च्छेदे ।

वृश्चति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । वव्रश्च वव्रश्चतुः ।

तुदतात्यादि शप्रत्ययस्य ङित्वात् न गुण. । भृज्जतीति ग्रहस्वपाद्योरिति जिः अभ्राक्षीदिति स्यादे सलोपे भ्रस्जाजेति षङि षढोः क. सि अनिमत्वाद् वृद्धि ॥७५०॥

भ्रस्जो भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भ्रस्जधातो परेऽप्रत्यये जाते गुणिनो रस्यासम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि अरप्राप्तौ अरे इत्युक्त ज्ञापयति क्वचित् अरे गुणिन्यपि भर्जादेशो न स्यादिति तेन ट्याम् अभ्राक्षीदित्यादिकमेव । बभर्ज इति ठ्या एकारस्य स्यात् ठ्यपित् किद् इति कित्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति भर्जादेश पक्षे बभर्ज्जे कित्वेऽपि ठ्या नवे प्रच्छामिति जेर्निषेध. । मुञ्चतीति मुचादित्वात् नुण् । अमुचदिति ऌदित्वात् ङः । अमुक्तेति आत्मनेपदे ङस्याप्राप्तौ सि. । औदित्वादिमोऽभावे इगुङ्करिति सेः कित्वान्न गुण. तत सेर्लोप ।

[२५९] ऋच्छश गमनमोहकाठिन्येषु।

७५२। ऋच्छो गुण्ठ्राम्।

ऋच्छ ६।, गुः १।, ठ्राम् ७।

आनर्च्छ। [२६०] कॄश विक्षेपे। [६२८] ऋदिरणाविति इर्। किरति। चकरतुः। करीता करिता।

७५३। प्रत्युपोपात्कः सुम् हिंसाच्छेदे।

प्रति उप उपात् ५।, क ६।, सुम् ।१।, हिंसा च्छेदे ७।

प्रत्युपाद्धिंसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात्। प्रतिस्किरति उपस्किरति।

अलिपदिति वक्ष्यस्येति ङ। अलिपत अलिप्तेति लिब्भ्यस्तु मे इति वा ङ। निषिञ्चति इति मुचादित्वात् नुण् गीक इति षत्वम्। न्यषिचतेति लिब्भ्यस्तु मे इति ङी वा निषिषेच दशस्यादेरिति षत्वम्। विषुवति इति गीक इति षत्व ञुव्वोरित्युव्। व्यषावीदिति वेमूदित्यत्र सूतिसूयग्रहणात् अस्मान्नित्यमिम्। व्रश्चीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि। अव्राचीदिति इमोऽभावपक्षे शच्छ्राजेति षडि निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे स्यादे सोलोप षढो क से इति कै क्लिन्नादिति षत्वे अनिमत्वात् वृद्धि। वव्रश्चतुरिति ठ्रा नवेप्रच्छाम् इति जेर्निषेध ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो गु स्यात् ठ्राम्। सर्वत्र णपादौ बलवत्त्वादादौ क्वोऽच इति द्विर्भावे लघूङोऽभावात् अतुसादेश्च कित्त्वादप्राप्तौ ठौमात्रविधिरयम्। न च प्रकृते पूर्वं पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतर तथा इति न्यायात् गुणस्यैव बलवत्त्वमिति वाच्यम्। विच्छायति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विर्भावस्य बलवत्त्वदर्शनात्। आनर्च्छ आनर्च्छतु आनर्च्छुरित्यादि। चकरतुरिति ऋतो गु कित् ठ्राम् इति गुण। करीतेति वॄतीवेमोर्घोऽठीति वा दीर्घ ॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युप प्रत्युपश्च उपश्च प्रत्युपोप तस्मात्। हिंसा च छेदश्च हिंसाच्छेदं तस्मिन्। प्रतिस्किरति हिनस्तीत्यर्थ। परि नि वि सेवसुमेति उक्तेर्न ष, उपस्किरति हिनस्ति छिनत्ति वेत्यर्थ, ॥ ७५३ ॥

[२६१] ऋन्प श प्रीणने।

७५४। ऋन्पां न-लुक् वा श-णौ।

ऋन्पा ६॥, न ।१। लुक् ।१।, वा ।१।, श-णौ ७।

ऋन्प तुन्प ऋन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ ऋन्भ उन्भ शुन्भां नकारस्य लुक् वा स्यात् शे णौ च। ऋपति ऋम्पति [२६२] चृती श प हिंसे। चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति। [२६३] प्रच्छौ श ज्ञीप्से। पृच्छति। अप्राक्षीत्। पप्रच्छ पप्रच्छतुः।

[२६४] सृजौ श विसर्गे।

अस्राक्षीत्। ससर्जिथ सस्रष्ठ। [२६५] टु मस्जौ श स्नाने। मज्जति अमाङ्क्षीत्। [२६६] स्पृशौ श स्पर्शे। अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत्। [२६७] विच्छ श गतौ। विच्छायति विच्छति। अविच्छायीत् अविच्छीत्। [२६८] मृशौ श स्पर्शे। अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत्।

[२६९] इषु श वाञ्छे।

इच्छति [६०६] वेमसहेतीम् वा, एषिता एष्टा।

बहुवचन गणार्थं गणश्च। ऋन्पतिस्ऋन्फतिश्चैव तुन्फतिस्तुम्फतिस्तथा। गुम्फति-ऋन्फतिश्चैव रिन्फति. शुन्भतिस्तथा। उन्भतिश्चैव विज्ञेयस्तृन्पादिर्नवभिर्गण। एषां नस्य लुक् स्याद्वा शप्रत्यये परे गुणसाधनयोग्यप्रत्यये परे च इत्यर्थः। शे यथा ऋपति ऋम्पति ऋफति ऋम्फति तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति गुफति गुम्फति ऋफति ऋम्फति रिफति रिम्फति शुभति शुम्भति उभति उम्भति। णौ यथा तर्पयति ऋम्पयति तर्फयति ऋम्फयति तोपयति तुम्पयति गोफयति गुम्फयति दर्फयति ऋम्फयति रेफयति रिम्फयति शोभयति शुम्भयति ओभयति उम्भयति। गवि कर्त्तरि प्रात्तुन्-पते सुम्वक्तव्यः। प्रस्तुम्पति गौ। अन्यत्र प्रतुम्पति अश्व। पृच्छतीति ग्रहस्वपाद्यो-रिति जिः। अप्राक्षीदिति शक्लाजेति षङि षढो कः सि कै अनिमत्वात् वृद्धि। पप्रच्छतुरिति ठ्रा नवेप्रच्छाम् इति जेर्निषेधः। अस्राक्षीदिति सृजदृशोस्तु नित्यमिति ऋद्र.। ततो वृद्धि.। ससर्जिथ इत्यादि सृजदृशेति वेम्। अमाङ्क्षीदिति नुर्ण रध.

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां णुव्री ञ्णिति ।

कुटा ६॥, णु-व्री १॥, ञ्णिति ७। ।

कुटादेर्णुर्व्रिश्च स्यात् ञिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत् चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

इति नुण् स्यादे सोलोप चुड्डिति कुङि नस्यानुस्वारे जपे ञमौ । असाची-दित्यादि ह्मयन्तक्षणश्वसेति सिचीं वद्दोऽकिदिति व्रद्धी वा सेरप्रासौ सक् । विच्छा-यतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति वाय । आयान्तत्वात् सनञ्ञादिर्धुः पुनर्धातु-सज्ञायां तिप्शपौ आयस्याप्राप्तिपक्षे श एव । तेन विच्छायन्तो कुले स्त्री वा इत्यत्र अपयन इति नुण् । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेत्यत्र आदीपोरिति नुण् वा । असाचीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति इच्छादेश ॥ ७५४ ॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य ञ्णित् तस्मिन् । ञित्णितोः परयो' गुणवृद्धी सिद्धौ पुनर्विधान नियमार्थम् । तेन कुटादीनां ञित्णिद्भ्याम् अन्यत्र गुणवृद्धी न स्त. इति नियम । ञित्णितोस्तु गुणसामग्र्या गुणः वृद्धिसामग्र्या वृद्धि स्यादित्यर्थ' । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीना अकुटीत् कुटिष्यति कुटन-मित्यादौ न गुण' । नू शि स्तवने इत्यादोनाम् अनुवीदित्यादौ न वृद्धिर्न च गुण । अगुणत्वादुव् च । एव नुविष्यति नुवनमित्यादौ च बोध्यम् । ञित्णितोस्तु कोटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति नुनाव इत्यादौ वृद्धिरेव । कुटा-दिश्च छुटि घुटि चुटि तुटि पुटति च्छुटयस्तुटि मुटि लुठि कुडति गुडयः घुडि चुडि तुडि थुडि भ्रुडति द्रुडय' स्फुडि वुडि लुडति स्थुडति स्फुडयः । व्यचशि-व्याजे कुचि भुजि हुडयः चुलि गुरति च्छुरति पुडि ब्रुडय' । स्फुरति स्फुलती क्रुड क्रुडि रुफयः । धूगूनूदीर्घा. सकला: कुवतिर्गुवतिर्धुवतिश्चैते ह्रस्वान्ता इति धीरो-ब्रूते । द्वाचत्वारिंशत्सख्याता धातव एव कुटादावुदिता: । लिखतिर्मिलति-र्नोविह कश्चित् व्यस्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितु' विश्वसृजोऽपि अक्तिद्दानिरित्यादि एव लिखन लेखन लिखितव्य लेखितव्यम् इत्यादय: प्रयोगा: । एवं मिलिष्यति । महापातकिन: मयामिलितव्य न ते, सह इत्यादि । एवञ्च

७५६ । व्यचो जिरञ्णिदसि ।

व्यच ६।, जि. १।, अञ्णिदसि ७।

विचिता । [२७२] त्रुट शि च्छेदे । त्रुट्यति त्रुटति । [२७३] स्फुर शि स्फूर्त्तौ । निष्फुरति निस्फुरति । एवं [२७४] स्फुल शि स्फूर्त्तिं चलनयोः । [१७५] नू शि स्तवने । अनुवीत् । नुनाव । [२७६] मृ ङ श मृतौ ।

७५७ । मृङष्टीढ्ये मम् ।

मृङ ५।, टीढ्ये ७।, मम् १।

व्या व्यामत्ये च मृङो म स्यात् । [६२०] ऋद्रिः शयक् टौपे । म्रियते, अमृत, मृषीष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेव । विचतीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि विविचतुरिति व्ययग्रहेति खेजिं. ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य जि' ॥७५५॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् । ञ्णिच्च अस् च ञ्णिदस् तस्मिन् । व्यचो जि. स्यात् न तु ञिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति विच्यते विव्याच विविचतु. । ञ्णिदसि तु व्याचयति व्याचक. उरुव्यचा' त्रुट्यतीति क्रमक्लमेति श्यन् वा । निष्फुरति विष्कुभ्नेति षत्वं वा । अनुवीदिति कुटादित्वात् गुणवृद्ध्योर्निषेधेस्नुव्योरित्युव् ॥७५६॥

टी च ढी च अश्च टीढ्यं तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । मृङो ङित्त्वेऽपि व्या व्याम् अत्ये च विषये म स्यादिति नियम । म्रियते म्रियेत अमृत मृषीष्ट अन्यत्र ममार मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु मृङो ङानुबन्धाभावेऽपि टीढ्ये मविधानादन्यत्र परस्मैपदे सिद्धे ङित्करणादात्मनेपदस्य प्राप्तौ परस्मैपद कुत्रचिद्भवति । आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिदिति न्यायो लभ्यते तेन स एवाय नागः सहति कलभेभ्यः परिभवमिति । विद्या धन मनुष्याणा मृतेऽप्यनुगच्छते इत्यादि सिद्धमित्याहु. ॥७५७॥

[२७७] ओ विजी ङ श भी-कम्पे।

७५८। विजेर्णुर्नेमि।

विजि ६।, णु १।, न ।१।, इमि ७।।

विजेर्णुः न स्यात् इमि। अविजिष्ट।

इति तुदादिपादः।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्यायः।

प्रथमः पादः—रुधादिः।

[२७८] रुधिरी ध ञि आवरणे। रुणद्धि।

७५९। नणो न्रेऽणौ।

नण ६।, न् ।१।, रे ७।, अणौ ७।।

नणो नकारः स्यात् अणौ रे। रुन्धः रुन्धन्ति। अरुणत्, अरुणः अरुणत्। अरुधत् अरौत्सीत्। [२७९] छृ दु ञ धिर् दीप्तिदेवने। [७३९] छर्दिष्यति छर्त्स्यति। एव [२८०] तृदु ञ धिर्नादरे।

इति प्रथम चतुर्गणाध्याय।

विजे किटिमित्यनेनैवेष्टसिद्धौ णुर्नेमीति गौरव स्पष्टार्थम्। अविजिष्ट विजिष्यते विजिता ॥७५८॥

इति तुदादिपाद।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् ढभात्तथोर्गिति तस्य धे झप्झसौरिति धस्य दः ष्रुणे इति णत्वम्।

अरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम्। रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लोप। इति पूर्वमुक्त वर्याणामेकवर्ग्याणा मध्यमस्तत्र लुप्यते इति प्रमाणात्। णत्वाभाव-बीजन्तु ष्रुणे इत्यत्र लिखितम्। अरुणदित्यादि हसाङ्गामिति सेर्लोपे झप्झसो-रिति धस्य तो दौ वा। पक्षे ध्यां सौ रवादधोरिति धस्य रेफे रेफस्य विसर्ग.। उभयत्र ष्रुणे इति णत्वम्। अरुधदित्यादि इरित्त्वात् ङी वा। पक्षे ध्या सौ औदित्वान्नेम् अनिमत्त्वात् वृद्धि.। छर्दिष्यतीति वृतक्लृदितीम् वा ॥७५९॥

[२८१] तृह्, ध हिंसे ।

७६० । तृहः इण् पिद्धसे ।

तृह ६।, इण् ।१।, पित् हस् रे ७। ।

तृहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । तृणेढि तृण्ढः तृंहन्ति । अतर्हीत् अतृक्षत् ।

[२८२] हिंसि ध कि हिंसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः ।

नण ५।, न ।१।, लोप्य १। ।

हिनस्ति [२८३] अन्जूध जि व्यक्ति गति म्रक्षणे । अनक्ति ।

७६२ । अञ्जः सेरिम्पे ।

अन्ज ५।, से ६।, इम् ।१।, पे ७। ।

अन्जः परस्य से इम् स्यात् पे । आञ्जीत् आनञ्ज ।

[२८४] जि इन्धी ङ ध दीप्तौ । इन्धाञ्चक्रे ।

इति रुधादिपादः ।

पिच्चासौ हस् चासौ रश्चेति पिद्धस तस्मिन् । अत्राप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । तृणेढीति तृह हिंसे तिप् नण् अनेन नणोऽन्त्याच्च पर इण् तृणेहि इति स्थिते हो ढो धो ढभात्थो ष्टुभिरिति ढ्रोढ्रींति । तृण्ढ इति नणोर्न्रेऽणो इति नकारे ष्टुभिरिति णत्वम् । अतर्हीदिति नित्यमिम् । अस्योदित्त्व तुदादिष्वेव एव न रुधादिपक्षे अतएव कातन्त्रगणे रुधादौ तृहहिंसि हिंसाया इति तुदादौ तु तृ ह् ङ् तृह तृनह् हिंसार्थां इति । कविकल्पद्रुमे तृहधू तृणह्य हिंसे इति रुधादिपक्षेऽप्यूदनुबन्ध केषाञ्चिदनुरोधात् ॥७६०॥

ननो न परो नकारो लोप्य स्यात् । हिंसि ध कि हिंसे हिनस्ति एव भञ्जधौ भनक्ति उन्दधौ उनत्ति अञ्जूधजि अनक्ति ॥७६१॥

ऊदित्त्वादिमत्वे नित्यार्थं विधानम् आञ्जीत् से अन्यत्र अञ्जिष्यति अङ्क्ष्यति अञ्जिता अङ्क्ता आनञ्जेति स्वान्तादादीति खेरान् । इन्धीजिधङ इन्धे इन्धाञ्चक्रे इति विजादीत्याम् ॥७६२॥

द्वितीयः पादः—तनादिः ।

[२८५] तनु ञ द विस्तृतौ ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः ।

७६३ । सेर्लुक् त-थासो स्तन्भ्योऽकुर्वा ।

से ६।, लुक् ।१।, त-थासो ७॥, तन्भ्य ५॥।, अकु ५।, वा ।१। ।

क्ववर्जात् तनादेः सेर्लुक् स्यात् वा त-थासोः परयोः । अतत अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । [२८६] षनु ञ द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात् सन्यात् ।

[२८७] क्षणु ञ द वधे । अक्षणीत् ।

[२८८] क्षिणु ञ द हिंसायाम् ।

७६४ । नोप्युङो णुर्वाल्वृतः ।

न ।१।, उपि ७।, उङ ६।, णु १।, वा ।१।, तु ।१।, ऋत ६। ।

क्षिणोति । [२८९] ऋणु ञ द गतौ । ऋणोति अर्णोति ।

[२९०] डु कृ ञ द करणे । करोति ।

तनोति इति तन्भ्य मुमेघे इति मुप् तन्व इत्यादौ नुपोऽस्यस्येति उकार-लोपो वा ।

तश्च थास् च तथासौ तयो । थास् साहचर्य्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव ग्राह्य । अन्यथा तकारमात्रप्राप्तौ परस्मैपदस्य ता त त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अतानिष्ट एष्वपि प्रसक्तं । किञ्च तयोरित्युक्तावपि थकारसाहचर्य्यात् आत्मनेपदीयतकारस्यैव प्राप्तौ थास् ग्रहण स्पष्टार्थम् । अतत इत्यादि सेर्लुकि वनतनाद्यनिमा ञम् लोप । लुक् करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परे विहितस्य कार्य्यस्य निषेधेऽगुणिनोस्तथासो परयो. ञम्लोप । अकु. किम् । अकृत अकृथा उभयत्र इगुङ्मंढोसे ञित्त्वात् गुणाभावे झसस्यादिति सेर्लोप । असातेत्यादि सेर्लुकि खनसनजनामिति ङा । पक्षे सेरिम् । अक्षणीदिति ह्मसादेः सेम इत्यत्र क्षणवर्जनात् न त्रिः ॥७६३॥

७६५। कुरुव्लोपो म्वेर।

कु ५।, उव्-लोप. १।, म्वेर ७।।

कुर्वं. कुर्मः, कुर्य्यात्। चक्रव।

७६६। सम्परेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रतियत्नविकृताध्याहारे।

सम्-परे ५।, सुम्।१।, उपात् ५।, तु।१।, भूषा-सङ्घ-प्रतियत्न विकृताध्याहारे ७।।

आभ्या कृञः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे। संस्करोति, समस्कृषाता, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्क्रियात् सस्कृषीष्ट। परिष्करोति पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्कार्षीत् उपस्करोति।

उपि परे उङो गर्न्न स्यात् उङ ऋकारस्य तु वा। यथा चिण दु ञ वधे चिणोति ऋतस्तु ऋणदु ञ गतौ ऋणोति अर्णोति घृणदु ञ दीप्तौ घृणोति घर्णोति तृण दुञ भचे तृणोति तर्णोति। उङ. किं करोति॥ ७६४॥

म च व च य च म्वय तस्मिन्। कृञ परस्य उपो लोप. स्यात् मे वे ये च। कुर्व इत्यादि वमयेषु उपो लोप। व्यंनच्‌तयोक इत्यत्र कुर्‌वर्ज्जनात् न दीर्घ.। करोमीत्यत्र स्वरादेशस्य बलवत्त्वात् गुण एव। चक्रवेति नेमसुमिति निषेधात् नेम्॥ ७६५॥

सम् परिभ्या कृञ सुम् स्यात्। अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्त्रसचिन्नसारैकवाक्यत्वात्। भूषणादन्यत्र सकरोति परिकरोति। उपात् तु भूषणादौ भूषणमङ्गलकरण सङ्घ समूह। प्रतियत्नो गुणान्तराधान विकृत स्वरूपस्यान्यथात्वम् अध्याहारो वाक्यस्य श्रुताकाङ्क्षितशब्दोपादानम्। समस्कृषाताम् इति स्यादृद्द्विन्त्यत्र स्कृवर्ज्जनान्न वेम्। इगुङ्कुर्मठौति से किल्वान्न गुण.। सञ्चस्करियेति नेमृतस्थप इत्यत्र स्कृवर्ज्जनादिम्। सस्क्रियादिति स्यादृत्तुंग्रत इत्यत्र स्कृसुष्म्यामेवेति उक्ते गुणनिषेध ऋद्रि श्रयकठौपे इति रि। सस्कृषीष्टेति इगुङ्कुर्मठौति से. किल्वात न गुण। परिष्करोति इति परिनिविसेवेति षत्वम्। पर्य्यष्कार्षीदित्यादि निविपरिस्वन्जेति वा षत्वम्॥ ७६६॥

७६७। हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकोपनिषदौ व्यस्य कृञि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे साक्षादादेस्तु वा।

हस्ते उपनिषद ६।, व्यस्य ६।, कृञि ७।, स १।, तिरस्—साक्षादादेः ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

हस्तेकरोति, तिरस्करोति करोति-तिरः।

इति तनादि पादः।

तृतीयः पादः—क्र्यादिः।

---

[२८१] ड् क्री ञ ग द्रव्यविपर्य्यये।

क्रीणाति। [७८१] श्नाद्यगोरिति क्रीणन्ति।

[२८२] स्कु, ञ ग न उद्धृतौ।

हस्ते इत्यादिरुपनिषदन्तस्याऽव्ययस्य कृञधातौ परदे नित्य समास स्यात् तिर-प्रभृतेस्तु वा। समासोऽप्येकपदीभावमात्रम्। न तु द्वन्द्वादिरेकतम। समास-करणञ्च पूर्वनिपातनियमार्थं क्त्वाचो यवर्थञ्च। हस्ते पाणौ स्वीकारे। हस्तेकृत्य स्वीकृत्य इत्यर्थ। ता हस्तेकृत्यमास्वसीगिति भट्टि। प्राध्व बन्धनानुकूल्ये प्राध्व कृत्य। जीविकोपनिषदौ उपमायाम्। जीविकाकृत्य जीविकामिव कृत्वा इत्यर्थ। तिरोऽन्तर्द्धाने तिरस्कृत्य। उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने इति पञ्चानुपश्लेषे उरसिकृत्य उरसिकृत्वा। अनुपश्लेष इति किम्। उरसिकृत्वा हस्त शेते पदे कृत्वा शिर शेते श्वा। उपाजे अन्वाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थे साक्षादादेरभूत तद्भावे। साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य। साक्षादादिस्तु साक्षात् मिथ्या आस्था श्रद्धा अन्तर्द्धा प्रभाऽचला चिन्ता प्रमा प्रजा विजा रुजा रुहा सशय्या नमस् आविस् प्रादुस् बहिस् इत्यष्टादश। अग्नौ वशे विकल्पने विहसने प्रपतनेऽर्थे इत्या-दीनामपि वा समासमिच्छन्ति जौमरा.। वशेकृत्य दशग्रीव मोदस्व वरमन्दिरे इति भट्टि॥ ७६७॥

७६८। स्कु स्कन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः श्नुश्नौ घे रे।

स्कु—स्तुन्भुभ्य ५॥, श्नु श्नौ १॥, घे ७।, रे।।

एभ्यो घेऽर्थे श्नुः श्ना च स्यात् रे परे। स्कुनोति स्कुनाति, विस्कभ्नोति [॰६२५] विस्कभ्नोति षः विष्कभ्नाति। एव विस्कुभ्नाति विस्कुभ्नोति, विष्टभ्नाति विष्टभ्नोति, व्यष्टभत् व्यष्टभ्नोत् वितष्टम्भ। स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति। [२८३] मी ञ ग बधे। [७४५] मिम्योरिति ङा, अमासीत् अमास्त।

[२८४] पू ञ गि शोधने।

७६९। प्वादेः स्वो ने त्र्यादेस्तु वा।

पू आदे ६।, स्व १।, ने ७।, त्री आदे ६।, तु।१।, वा।१।।

प्वादोना स्वः स्यात् ना त्ये परे त्र्यादेस्तु वा। पुनाति।

[२८५] कॄ ञ गि हिंसे।

अकरीष्ट अकरिष्ट अकीर्ष्ट। करिषीष्ट कीर्षीष्ट।

[२८६] धू ञ गि कम्पे। धुनाति। अधावीत् अधीषीत्।

[२८७] ग्रह ञ ग आदाने। गृह्णाति।

स्कु ग्र अुडृतौ स्तन्भु स्कन्भु स्कुन्भु ग्र रोधने इति चत्वार सौत्रा। यः पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौत्र। विस्कभ्नातीत्यादि विस्कभ्नानिर्वेति सूत्रे श्नाप्रत्ययस्य ग्रहणात् विस्कुभ्नोतीत्यत्र न षत्वम्। विष्टभ्नातीत्यादि उभयत्र गोक इति षत्वम्। व्यष्टभदित्यादि। श्वासलिदद्युदिति ङीवा उभयत्राप्यपीति षत्वम्। वितष्टम्भेति दन्त्यस्यादेरिति खिव्यवधाने षत्वम्। प्रमीणातीति णादिद्वन्मीनेति णत्वम् ॥७६८॥

ने श्नाप्रत्यये परे इत्यर्थ। प्वादिस्तु पूञगि शोधे लूञगि छेदे कॄञगि हिंसे, स्तॄञाच्छादे, धूञगि कम्पे, वृगिञ वरणे, शॄगि स्तॄगि व्याप्तौ हनने। मॄगितु धातु कथितौ ह्रुस्वा पॄगितु रचे पूरणकृत्याम्। वॄगि ञौगितु विदितौ ह्रुस्वां दॄगि विदारे

७७० । हसान्नानो ह्नौ ।

हसात् ५।, ना ।१।, आन १।, ह्नौ ७ ।

हसात् परो ना आन स्यात् ह्नौ परे । गृहाण । अग्रहीत् । जग्राह जगृहतु जग्रहिथ ।

७७१ । ग्रहेरिमो घेंऽव्याम् ।

ग्रहे ५।, इम ६।, घें १।, अव्याम् ७। ।

ग्रहेः परस्य इमो घें स्यात् न तु व्याम् । ग्रहीता ।

[२९८] शॄ ञ गि हिंसे ।

७७२ । शॄ पॄ द्रां स्वो वा कित् व्याम् ।

श पॄ द्रा ६।, स्व १।, वा ।१।, कित् व्याम् ७। ।

एषां स्वः स्यात् किति व्या वा । शश्रतु शशरतुः ।

नगितु नीत्या भॄगितु भर्त्से जॄ वृद्धत्वे गॄगितु शब्दे ज्यागि जीर्णत्वे रीगि रेषणगत्यो-ऋ गिगत्या लीगि ल्वीगि श्लेषणकृत्या व्रीगगि वरणे ल्वीगगि गत्या भ्रीगगि धातु कथितो भत्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिता प्वादिगणे धातव इह विदिता । इति । शेषास्त्रयो न प्वादय इति दुर्गसिंह । प्वादय इति जैनेन्द्रा । उभयानुरोधात् त्र्यादेर्विकल्प. । ज्यागि जरायां इत्यस्य प्वादिफलन्तु जीन जीनवानित्यत्र ल्वादित्वात् तस्य न । क्वचिन्नाप्रत्ययस्यापि ह्रस्व इति वररुचि । स्मरणात् पुनते पाप-धारणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनात् लभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणमिति प्रयोग । अकरीष्टेत्यादि स्यादृवृद्दॄङ्भ्यविति इम् पक्षे वृतोवेम इति वा दीर्घं । इगु ड्वृगिति ने कित्त्वे ऋकारस्य इर्व्यंनच्तयोति दीर्घं । अधावीदित्यादि वेसूटिटितोम् वा ॥७६९॥

ना आन इति चोभय लुप्तप्रथमैक सूत्रत्वात् सिलुक् । गृहाणेति ग्रहस्वपाद्यो-रति जि । आने कने अकाराद्दीर्घ । एव पुषाण मुषाण इत्यादि । हसात किं जानीहि । अग्रहीदिति हान्तत्वात् न व्रि । जगृहुरिति ग्रहस्वपाद्योरिति र्जि ॥७७०॥

ग्रहीता ग्रहीतुम् । व्यान्तु जग्रहिथ जगृहिव ॥७७१॥

एवं (२९९-३००) अि पॄ गि पालने, दॄ गि विदारे।

(३०१) ज्या गि जरायाम्। जिनाति जिज्यौ।

(३०२) व्री गि वृत्याम्। व्रिणाति व्रीणाति।

(३०३) ज्ञा ग बोधे। जानाति। (३०४) श्रन्थ ग मोचे।

श्रथ्नाति। श्रेथतु: शश्रन्थतु: श्रेथिथ शश्रन्थिथ।

एव (३०५) ग्रन्थ ग गर्भे। (३०६) कुष ग निष्कोषे।

(५७३) वेमूदितीम् वा, निरकोषीत् निरकुचत्।

(३०७) अश ग भोजने। अशिता अष्टा।

(३०८) वृङ ञ ग वरणे।

अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत। वव्रुषे। वरिषीष्ट वृषीष्ट।

इति क्र्यादिपाद:।

शॄगि हिंसने, अिपॄगि पालने, दॄगि विदारे एषां स्व स्यादा किति व्रास्। शशरतुरिति ऋस्वाभावपक्षे ऋतो णु कित् ठ्ग्रामिति गुण एव पप्रतु पपरतु ददृतु ददरतु.। व्रिणातीत्यादि ग्रादेस्तु वेति वा ह्रस्व। जानातीति ज्ञादानेति जादेश। श्रथ्नातीति हसुङ्न इति न लोप। श्रेथतुरिति स्यात् ठ्ग्रपिदिति कित् पक्षे न लोप. खिलोपादिश्च। श्रेथिथेति श्रन्थग्रन्थदन्भामिति न लोपपक्षे खिलोपादि। निरकुचदिति वेमत्वादनिम् पक्षे हशष इति सक्। अष्टेत्यादि वेमूसहेतीम् वा। अवरीष्टेत्यादि स्याद्वॄदॄदु रिति इम् पक्षे वृतोवेम इति वा दीर्घ। अनिम् पक्षे इगुङुरिति से कित्त्वात् न गुण। वव्रुषे इति नेमसुमिति नेम्। वरिषीष्ट इत्यादि स्याद्वॄदॄदु रिति वेम् इगुङुरिति कित्त्वात् न गुण. ॥ ७७२ ॥

इति क्र्यादिपाद:।

चतुर्थः पादः—चुरादिः ।

(३०९) चुर कि स्तेये ।

७७३ । चुर्भ्यो ञि वा ।

चुर्भ्य ५॥, ञि १।, वा ।१। ।

चुरादे ञिः स्यात् वा स्वार्थे । चोरयति चोरयते । अचूचुरत् । चोरयामास । चोर्य्यात् । पक्षे चोरति इत्यादि ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो ञिर्नित्यश्चुराद्यन्तर्गणाद् युजादेर्ञि र्वा स्यादित्यर्थः । यत्तु चुरधातोरपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्ञेः कदाचिदनित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतदेव काव्यकामधेनौ अक्लिक् लक्ष्मणीत्यत्र स्फुटीचकार वोपदेव । यथा सिद्धे नित्यणिजन्तत्वान्नित्यनुम्त्वे कितामिदित् । ञिजनित्यत्व बोधार्थं न दृष्टोऽनुम् विधिः क्वचिदिति । अस्यार्थः—किता कानुबन्धधातूना नित्य णिजन्तत्वान्नित्यनुमत्वेऽगुणपरत्वाभावान्नलोपाभावे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो ञेरनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु अनुम् विधिर्नोकाराभाव क्वचिदपि न दृष्ट इति । अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादेः स्वार्थे ञि । चुरादिभ्यो ञेर्ञित्त्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्यमञक् वितर्के इत्यादेर्ञानुबन्धो व्यर्थः स्यात् । तेन ञितश्चुरादेरात्मनेपदं ञितश्चुरादेरुभयपदम् उभयभिन्नचुरादेः परस्मैपदमिति । एवमेव धातुप्रदीपादयः । यत्तु चोरयति चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तच्छात्रपारायणानुरोधार्थं कदाचित् प्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य समाधानार्थञ्च यथा नालोकते यथेदानीं मामियं तेन तर्कये इति नैषधे । चोरयतीति चुर ञि गुणः धातुसञ्ज्ञाया तिप् शप् गुणः । अचूचुरदिति चोरि भागात् टौविभक्तेर्ढौ ञिश्रीत्यङ् चोरीत्यस्य द्वित्वे रेर्लोपः झभखथेति खेरोकारस्य उकारे जग्ध्युङः स्व इति मूलधातोरोकारस्य ह्रस्वे खे सन्वदिति खेरुकारस्य दीर्घे ञेर्लोपः । चोरयामासेति विंजादीत्याम् । चोर्य्यादिति क्या ञेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणः ॥ ७७३ ॥

[२१०] कृत क संशब्दे ।

७७४ । कीर्त्तः कृतः ।

कीर्त्त १।, कृत ६।।

कृतः कीर्त्तः स्यात् ञौ । कीर्त्तयति ।

[२११] गणत् क संख्याने ।

७७५ । हसाल्लोपोऽशित्यट् योः ।

हसात् ५।, लोप १।, अशिति ७।, अत्-यो ६॥ ।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति ।

कृत क संशब्दे इति धातु कीर्त्तं स्यात् संव । कीर्त्तादेशस्य सार्वविकत्वे कीर्त्तधातुपाठे नैवेष्टसिद्धौ कृतधातु पठित्वा कीर्त्तादेशविधानं ज्ञापयति क्वचित् कीर्त्तादेशो न स्यात् इति । तेन अचीकृतदिति । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥७७४॥

अत च य च अट्यौ तयो । अयोरिति लिपिकरप्रमादपाठ । अन्यथा इत् रहितेन अका सवर्णस्यावश्यग्राह्यत्वात् दास्यतीत्यादावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात् । प्रकरणबलाद्धातुसञ्ज्ञकस्यैव अकार यकारयोर्लोप तेन हसतीत्यादौ न स्यात् । हसात् किं ? वीभूयिता अशिति किं ईर्ष्यति । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितीति गौरव कथमिति चेन्न मव्यवर्न्से इत्यस्य यङ् लुकि स्या याति परे ममव्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्ते । गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धि । एवं कुणल्काभाषमन्त्रयोरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गुण । अतएव अल्लोऽपित्व स्थानिवत्त्व चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वे ते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनम् । तद्बलादन्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्यज्ञापयत्यत इति वोपदेवः । अस्यार्थं अल्लोपित्व स्थानिवत्त्वञ्चेति उभयमदन्तत्वप्रयोजनम् । यथा अल्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ह्रस्व सन्वद्भावौ स्थानिवत्त्वान्न गुणवृद्धी कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अल्लोपित्वस्थानिवत्त्वयो प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्बलात् अदन्तत्वस्वीकारबलात् अल्लोपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपक्षे 'दीर्घश्च पुक् च' आदन्तत्वात् पण् च स्यादतोऽज्ञापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अल्लोपित्वस्थानिवत्त्वयो. कार्य्यं येषु न स्यात् ते

७७६। वेङ्गणकथः खे ञ्‌ाङि।

वा ।१।, ईङ् ।१।, गण कथ ६।, खे ६।, ञ्‌ाङि ७।।

गणकथयोः खेरीङ् स्यात् वा ञ्‌ाङि। अजीगणत् अजगणत्।

[६३८] अल्लोपित्वात् न इः।

[३१२] कथत् क वाक्यप्रबन्धे अचीकथत् अचकथत्।

इति चुरादिपादः।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः।

धातवो हसन्ता एव मन्तव्या। तेन अङ्कापयतीति प्रयोग स्वमतविरुद्ध इति बोध्यम्। न च स्वमतविरुद्धाना कामधेनौ उपन्यासोऽपि विरुद्ध इति वाच्यम्। श्रष्टाना मतान्यालोक्य कर्त्तव्ये परमतोपन्यासेऽपि दोषाभावात्। अन्यथा कैश्चिदमन्यमानस्य कृञ् कृताविति भौवादिकस्यापि पाठो विरुद्ध स्यात्। किञ्च यदि तन्मतैकवाक्यता क्रियते तदा अल्लोपविकल्पोऽन्त्यदीर्घश्च मनीषादित्वात् साध्य। यथा अङ्क ञि अकारलोपे अङ्कि टीविभक्तेर्दि अङ् नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु इति ङस्य न प्रकृतिकत्वे स्यादौ नवद्र इति ङकार हित्वा कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ङस्य नत्वे नस्यानुस्वारत्वे तस्य च ञत्वे आञ्चिकदिति अत हस्वसन्वद्भावयोरसम्भवात् नाल्लोपित्व गुणवृद्धीरसम्भवान्न स्थानिवत्त्वमिति। केचित्तु द्वित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं मन्वाना क इत्यस्य द्वित्वे अल्लोपित्वान्न सन्वत्कार्य्यमिति आञ्चकदित्युदाहरन्ति। अन्ये तु ङप्रकृति मन्वाना ङ्कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य लोपे आङिङ्कदित्याहु। यकारलोपो यथा पापठ्य वावद्यादि यङन्तेभ्य ञ्स्याद इति ञप्रत्यये आदौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खिः गणकथखिः तस्य ईङ् स्याद्वा ञे. परेऽङि ङित्वा दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः।

प्रथमः पादः—ञ्यन्तः।

७११। ञिः प्रेरणे।

ञि १।, प्रेरणे ७।।

धो ञि स्यात् प्रेरणेऽर्थे। कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति। अचीकरत्। अयायासत्, अडुढौकत्। अशूशवत् अशिश्वयत्। व्यतस्तम्भत्, पर्य्यसोषिवत्। [५७२ साङ्त्वात् न षः। अचीचकासत् अचचकासत्। औन्दिदत् औज्जिजत् आड्डिडत् आर्चिचत् अररम्भत् अललम्भत्। अजोहयत्, [७४८] अनङौत्युक्तेर्न घि.। अदिध्वनत् अध्वनयीत्, ऐलयीत् ऐलिलत्, आईयीत् आर्हिदत् औनयीत् औनिनत्।

प्रेरण त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम्। यथा गुरुमन्न भोजयति भृत्य ग्राम गमयति शिशु शाययति। अचेतने तूपचार। यथा भोजनाभावो वायु वर्द्धयतीत्यादि। धोरिति व्याख्यान सर्वधातुप्राप्त्यर्थम्। तेन भवन्त प्रेरयति भावयति कामयमान प्रेरयति कामयति चिकित्सयति चोरयति चिकीर्षय-तीत्यादि। प्रेरण ञे परेऽपि ञि। यथा पिता पुत्रेण शिष्य वेद पाठयति अत एव पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठते तेन पुत्रस्य कर्मत्व न स्यात् ञित्वादुभयपद कारयति कारयते पूर्वसूत्रोक्तान्युदाहरति अचीकरदित्यादि। कुर्वन्त प्रैरिरत् इति ञौ अतएव औ द्वित्वे त्रिरिति वक्ष्यमाणनियमात् द्विर्भावात् पूर्व न हृद्धि। कृ इति स्थित धातुसज्ञाया दि. अमागम. ञिश्रीत्यङि कृ इति वर्णद्वयस्य द्वित्वे खेराद्यच इति इकारस्य लोपे भभखयेति ऋकारस्य अकारे ककारस्य चकारे ञ्चित्यन्ते जुडतीरिति वृद्धौ अद्युड. ख इति आकारस्य ह्रस्वे. खे. सन्वद्दौ इति सन्वत्त्वे स्यसेत्सनीति अकारस्य इकारे घोश्च खेर्हस्वादेर्घश्चेति दीर्घे

७७८। स्मृदॄत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशोऽङ्खेञ्ञ्राङि चेष्टवेष्टो स्तु वा।

स्मृ—स्पश' ६।, अङ्।१।, खे' ६।, ञ्राङि ७।, चेष्टवेष्टी' ६॥, तु।१।, वा।१।।

एषा खेरङ् स्यात् ञ्राङि चेष्टवेष्टोस्तु वा। असस्मरत् अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अमम्रदत् अतस्तरत् अपस्पशत् अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत्।

ञे लोपे दस्य तकारो वा। एवं सर्वत्र। अशशासदिति ञ्राङ्ञ्राङे स्व इत्यत्र शासवर्जनान्न ह्रस्व। अडुढौकदिति ऋदिद्वर्जनात् न ह्रस्व। अशूशवदिति प्रागच्कार्य्यादिति नियमादादौ द्वित्वे श्वे र्जिर्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया खेर्मूलस्य च जि ततो ह्रस्वादि पचे न जि। व्यतस्तम्भदिति गुरुधात्वच्चरपरत्वान्न सन्वद्भावादि साङत्वात् न ष। पर्य्यसीषिवदिति साङत्वात्पर्य्यादिनिमित्तक खे षत्व न स्यात् खिनिमित्तक मूलधातो षत्व क्विलादित्यनेन स्यादेवेति श्रीपतिदत्त। एव पर्य्यसीषहदित्यत्रापि बोध्यम्। अचचकासदित्यादि ऋदित्त्वादुङो ह्रस्वाभावे अनेकाचत्वात् सन्वद्भावादि विकल्प। औन्दिददित्यादि उन्दधो क्लेदे उब्ज श्यार्जवे अट्ड अभियोगे अर्चञ्च पूजे इति ञ्रन्ताना चतुर्णाम् उन्दि उब्जि अट्टि अर्चि इति स्थिते नाजन्तादेरिति आद्यच्चर द्वित्वा स्यादौ नवद्र इति न व द राश्च द्वित्वा दि जि डि चि एषा द्वित्वम्। अररम्भदित्यादि तुण् रध इति तुणि गुरुधात्वच्चरपरत्वात् न सन्वद्भावादि। अजीहयददिति ह्वेः खेरनङीत्यत्र अनङीतुक्तो नंषि। अध्वनयीदित्यादि मिध्वन रवे इलश अयी गतौ अर्दञ वधे ऊनत्क परिहाणे ण्यो ञ्रन्तेभ्य श्वि घेट ध्वन्य्यत्यर्दूनेस्तु वेति अङ् वा। पचे न्या सौ अङि श्विजागुन्त्रि रिति निषेधात् न त्रि ॥७७७॥

स्मृ स्मृतौ स्म्ॠ म औत्के इति द्वयम्। दॄयगि विदारे। ञित्वर षमङ स्वरे। प्रथमयङ् चीदे स्तृङगि छादने स्पशञ ग्रन्थवाधयो'। एषां सप्ताना खेरङ् विधानसामर्थ्यात् ख्यसेत्सनीति इ र्न स्यात्। घोश्च खेर्हसादे घंश्चेत्यपि न स्यात्। चेष्टवेष्टोस्तु खेरङोऽप्राप्तिपचे गुर्वच्चरपरत्वात् सन्वद्भावस्याप्राप्तौ तदेकयोगनिर्दिष्ट-त्वात् खेर्दीर्घोऽपि न स्यात् ॥७७८॥

७७९ । भ्राज भ्रास भास भाष दीप जीव मील पीड़ कण वण भण श्रण लप लुप लुट हेठां वोङः स्वः ।

भ्राज हेठा ६।॥, वा ।१।, उङ ६।, स्व १। ।

एषाम् उङः स्वः स्यात् वा ञग्डि । अबिभ्रजत् अबभ्राजत् ।

७८० । वर्ट्टुङो धुः ।

वा ।१।, ऋदुङ, ६।, धु १। ।

ऋदुङो धोर्धुरेव स्यात् वा ञग्डि । अवीवृतत् अववर्त्तत् ।

७८१ । स्वपो जिः ।

स्वप ६।, जि १। ।

स्वपो जि स्यात् ञग्डि । असूषुपत् ।

भ्राज ङ ण्ृ टु भासि । भ्रास ङृण्टु भासि दन्त्यान्तस्तालव्यान्तोऽपि । भास्ृ ङ दीप्तौ भाषङ्ऋ वाचि । दीपीङय्ृ दीपने । जीव ऋ प्राणे । मील्ऋ निमेषे । पीड्ृक वाधगाहे । कण्ृ आर्त्तस्वरे । ऋवण शब्दे ऋभण शब्दे । श्रण क दाने । लप भावे। लुप्ृ शप ऌ औ छेदे । ऋलुट्य विलोटविलोडयोः। हेठ्ृ ञ वाधेपोङ्शते । अबिभ्रजत् अबभ्राजत् अबिभ्रसत् अबभासत् अबीभसत् अबभसत् अबीभषत् अबभाषत् अदीदिपत् अदिदीपत् अजीजिवत् अजिजीवत अमीमिलत् अमिमीलत् अपीपिडत् अपिपीडत् अचीकणत् अचकाणत् अवीवणत् अववाणत् अबीभणत् अबभाणत् अशिश्रणत् अशश्राणत् अलीलपत् अललापत् अलूलुपत् अलुलोपत् अलूलुटत् अलुलोटत् अजीहिठत् अजिहेठत् । कविकल्पद्रुमे भ्रासङृण्टु इत्यस्य सप्तमस्वरानुबन्ध. श्रणक दाने इत्यस्य च अष्टमस्वरानुबन्धाभाव कस्यचिदनुरोधात् । हेञै इत्यस्येह सूत्रे पाठ प्रमाणशून्य एव ॥७७९॥

ऋत् उङ् यस्य स ऋदुङ् तस्य । तस्य स्थाने तद्वात्वादेशो ञग्डि वा स्यादित्यर्थ । अवीवृतत् अववर्त्तत् । एव अवीवृधत् अववर्द्धत् अमीमृजत् अममार्जत् अचीक्लिपत् अचकल्पत् इति तु ऋदुङ प्रकृतिकत्वात् । वा ग्रहणात् परत्र दाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥७८०॥

७८२ । शा छा सा ह्वा व्ये वे पां ञौ यन् ।

शा—पा ६॥, ञौ ७।, यन् ।१। ।

एषां ञौ परे यन् स्यात् । शाययति पाययति ।

७८३ । हे: पिव: पीप्यो ञ्राङि ।

हे ६।, पिव ६।, पीप्य १।, ञ्राङि ७। ।

अपीप्यत् ।

७८४ । क्री व्ली री क्नू य्यृ च्माय्यातां पण् गुश्च ञौ ।

क्री—आता ६॥, पण् ।१।, गु १।, ञौ ७। ।

क्रेपयति व्लेपयति रेपयति क्नोपयति अर्पयति च्मापयति स्थापयति ।

अमुषुपदिति तु आदौ जि पश्चात् द्वित्वे घीश्च खेर्हसादेरिति दीर्घं क्विला-दिति ष' ॥७८१॥

शोय निशाने छोय लूनौ षोय नाशे ह्वेञ् स्पर्द्धे व्येञ वृतौ ऐञवे स्यूतौ पा पाने पै शोषे इति द्वयम् । एषां सप्तानां ञौ यन् स्यात् निच्चादन्ते । शाययति छाययति साययति ह्वाययति व्याययति वाययति पाययति ॥७८२॥

द्विभूतस्य पा पाने इत्यस्य पीप्य स्यात् ञ्राङि । पिव' किम् ? पै अपीपयत् । पाल रक्षणे अपीपलत् ॥७८३॥

क्रीलि लज्जे व्लीगि गत्या श्रीरीङ्ष चरणे रीगि वधे गतौ इत्युभयम् । क्नूयीङ दुर्गन्धे ऋण' हिंसे ऋर्लि गत्याम् ऋ प्रापे च इति त्रयम् । च्मायीङ विधूनने इति षसामादन्तानाञ्च ञौ पण् स्यात् यथासम्भव गुणश्च । क्रेपयतीत्यादौ णित्वा-दन्त्याच परे पणि कृते पस्यापि धात्ववयवत्वात् लघूडोऽभावात् अप्राप्तौ गुण-विधानम् । क्नोपयतीत्यत्र पकारात् परतया हसाल्लोप इति यल्लोप. । एव च्मापयतीत्यत्रापि । स्थापयति । आदिष्टादन्तानाञ्च ग्रहणात् देङ पालने दापयति डुक्रीञ क्रापयतीत्यादि ॥७८४॥

७८५। स्थोङो अग्ङौ।

स्थोङ ६।, अग्ङि ७।, इ. १।।

तिष्ठतः उङ इः स्यात् अग्ङि। अतिष्ठिपत्।

७८६। घ्रो वा।

घ्र ६।, वा ।१।।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत्।

७८७। पाति-स्फायोर्लन्वङौ णौ।

पाति स्फायी ६॥, लन् वङौ १॥, णौ ७।।

पालयति स्फावयति।

७८८। प्री-धूञोर्नन् वा।

प्री धूञी ६॥, नन् ।१।, वा ।१।।

प्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति।

स्था इत्यस्य उङ् स्थोङ् तस्य पणि कृते स्थाप इत्यस्य उङ इत्यर्थः। अतिष्ठिपदिति पणि कृते आकारस्य इकारे किलादिति ष ॥ ७८५ ॥

घ्राधातो. पणि कृते घ्रापभागस्य उङ इ. स्याद्वा अग्ङि। इकारे अजिघ्रिपदिति। इकाराभावपक्षे अग्घ्युङ. स्व इति ह्रस्वे सन्वद्भावे खेरित्वे खेर्गुरुत्वात् दीर्घाभावे अजिघ्रिपदिति ॥ ७८६ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ङ वृद्धावित्यस्य वङ् स्यात् णौ ॥ ७८७ ॥

प्रीश्च धूश्च प्रीधुवौ। प्रीधुवौ च तौ ञौ आनुबन्धौ चेति तयो.। प्रीञ तर्पणे प्रीगञ कान्तौ च इति द्वयो प्रीणयति प्राययति आनुबन्धग्रहणात् प्रीक तर्पणे इत्यस्य तु य प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानीति हलायुध। प्रीङ्य प्रीतौ चेत्यस्यापि प्राययति। धूञिक कम्पे इत्यस्य तु वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनिति हलायुध। अत्र स्वार्थविहितञेर्ञकारेण सम्बन्धात् नन्। अन्यथा कम्प प्रेरणे धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्यु। धूनीत्यादीना साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात कम्पप्रेरणार्थाना तेषा णौ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थ स्यात्। किन्तु कम्पनाया धूनयतीत्यादीनामवश्यम्भावे अत्र वे सूत्रकार. प्राचीनमतानुरोधार्थ. ॥ ७८८ ॥

७८९। रुहः पङ् वा।

रुह ६।, पङ् ।१।, वा ।१।।

रोपयति रोहयति।

७९०। शदोऽगतौ तङ्।

शद ६।, अ-गतौ ७।, तङ् ।१।।

शातयति। गतौ तु गाः शादयति गोपः।

७९१। लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा।

ला-ल्या ६॥, लन् ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७।, वा ।१।।

लातेर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे ञौ वा। विलालयति विलापयति। विलीनयति। [७४५] मिम्योरिति ङा वा, विलापयति विलाययति घृतम्। स्नेहद्रवे किं? लौहं विलाययति विलापयति।

७९२। वो जन् धूतौ।

व. ६।, जन् ।१।, धूतौ ७।।

वातेर्जन् स्यात् कम्पने ञौ। वाजयति। धूतौ किं? केशान् वापयति।

ञिजरुहौ जन्मामित्यस्य पङ् स्याद्वा ञौ। वा ग्रहणं परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। ननु रोहते कृष्ण इर्द्विमौहे इति हयौ रोहयति रोपयतीति सिद्धौ रुह. पङ् विधानं कथमिति चेन्न। रोपयतीति पदेन जननप्रेरणस्य बोधयितुमशक्यत्वात्॥ ७८९॥

शद्लृजौ शाते इत्यस्य तङ् स्यात् ञौ न तु गतौ। शातयति वृन्तात् फल लोक पातयतीत्यर्थं। गतौ तु गा शादयति गोप अनेकार्थत्वाद्गत्यर्थोऽपि॥७९०॥

स्नेहस्य घृतादेर्द्रवो द्रवीकरण स्नेहद्रव.। ला लच ग्रहे लौकि द्रावणे इत्येतयोर्ग्रहणम्॥ ७९१॥

वाजयति लता वायुः कम्पयतीत्यर्थ.। धूतौ कि केशान् वापयति परिष्करीतीत्यर्थ.॥ ७९२॥

७९३। क्रीजीङोऽजा चि स्फुर प्रजनार्थवीनान्तु वा।

क्री जि इङ ६।, अच् ।१।, आ ।१।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवी-ना ६॥, तु ।१।, वा ।१। ।

एषाम् अच आ स्यात्, णौ चादेस्तु वा। क्रापयति जापयति अध्यापयति। अध्यजीगपत् अध्यापिपत्। चापयति चाययति। चपयति चययति। [७९८] मित्वात् ह्रस्व इति प्रक्रियारत्ने दृष्टम्। स्फारयति स्फोरयति। वापयति वाययति गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः।

७९४। स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मश्च।

स्मिभी ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, म १।, च ।१।।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे णौ मश्च। विस्मापयते भापयते मुण्डः। घात् किम्। कुञ्चिकयेनं विस्माययति भाययति।

प्रजनो गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थः प्रजनार्थश्चासौ वीश्चेति प्रजनार्थवी। चिश्च स्फुरश्च प्रजनार्थवीश्च ते तेषां वीनामिति नुमागमः सूत्रत्वात्॥ डुक्रीञ्ग द्रव्यविपर्यये जि जये अधीङ्ग्नध्ययने। एषामच आ स्यात् णौ। चादेस्तु वा। अध्यजीगपदिति ण्या गा आङ् सनोस्तु वेति गादेशे पथि गापेर्द्वित्वे उङ्‌क्रत्वादि। पक्षे इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते नाजन्तादेरिति निषेधात् पि इत्यस्य द्वित्वे अध्यापिपदिति चापयतीत्यादि सुगमम्। स्फारयति स्फरतिनैवेष्टसिद्धौ स्फुरतेरुकारस्याकारविधानं स्फरते कातन्त्रायसम्मतत्वात्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सिद्ध्यते रिकारस्य णौ परे आकारः स्यात् अपारलौकिके। घटं साधयति पटं साधयति। अपारलौकिके किं ? यज्ञ सेधयति॥ यावद् यते साधयितुं तदर्थमिति रघौ। अपारलौकिकविवक्षया सिद्धम्। जीमूतास्तु लिखि वष्टि लस्जीना लिखाप वष्टाप लज्जाप णौ वा। इत्यादिभ्य. लिखापयति लेखयति वष्टापयति वष्टयति लज्जापयति लज्जायति इत्याहु ॥ ७९३ ॥

विस्मयो भयञ्च यदि ण्यन्तकर्तृहेतो प्रतीयते तदा अनयोरच आ स्यात् णौ मश्च। मुण्ड इति मुण्डो मुण्डितमस्तको जनः। एवं विस्मापयते भापयते व्याघ्रः। कुञ्चिकया एवं जनं विस्माययति भाययति कुञ्चिका मत्स्यभेदः एवं रूपेण तं विस्माययति खड्गेन मा भाययति। विस्माययन् विस्मितमात्मवर्त्ती

७९५। भीर्भीष् वा।

भौ ।१।, भीष्।१।, वा।१।।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा ञौ मश्च। भीषयते मुण्डः।

७९६। दुषेरोदूः।

दुषे ६। ओत्।१।, ऊ १।।

दुषेरोकार ऊ. स्यात् ञौ। दूषयति।

७९७। चिद्विकारे वा।

चिद्विकारे ७।, वा।१।।

दूषयति दोषयति चित्तम्।

७९८। घटादि जनी जॄष क्नस रञ्जाम मारतोषनिशाननिशामार्थ ज्ञां स्वोऽकमामचमो ञौञ्मोस्तु घंश्च जागुश्च।

घटादि—ज्ञा ६।।।, स्व १।, अकमामचम ६।, ञौञ्मो ७।।, तु।१।, घं १।। श्च।१।, जागु ६।, च।१।।

घटाद्यादिरमन्तस्य मारार्थ्यर्थं ज्ञश्च ञौ स्वः स्यात् न तु कमा-

---

निर्भीकसन्त्र निजगाद सिंह इति रवौ। विस्मापयन्निति विस्मायन विस्माय ...स्मायन करोतीति ञौ साध्यम् ॥ ७९४ ॥

भीषयते भापयते व्याघ्र। घात् किं? खड्गं न त भाययति ॥ ७९५ ॥

इदुषौ वैकृत इत्यस्य ञिनिमित्तके गुणे कृत ओकारस्य ऊ स्यादित्यर्थः। अन्यथा दुषच इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दुषेरोदूरिति गौरवं व्यर्थं स्यात्। यथा अधर्मात् जनः दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति ञिनिमित्तके गुणे किं दोषणं दोष घञ् दोषं करोति दोषयति अत्र घञ्निमित्तकस्य ओकारस्य ऊर्ण स्यात्। दूषणमित्यादिकन्तु आन्यस्यैव ॥ ७९६ ॥

चेततीति चित् मन तस्य विकारश्चिद्विकार। तस्मिन्नर्थे दुषेर्ञौ कृते ओकार ऊः स्याद्वा। दूषयति दोषयति चित्त क्रोध इति शेष ॥ ७९७ ॥

मचमां, ञेः परयोरिण् णमोस्तु घंश्च जागुश्च स्तो घेः । घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्नसयति, रज-यति मृगान् रमयति, ज्ञपयति । कमादेस्तु कामयति आमयति चामयति ।

मारश्च तोषश्च निशानञ्च निशामश्च ते । तेऽर्था यस्य स मारतोषनिशान-निशामार्थः । स चासौ ज्ञाश्चेति मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञा । घटादिश्च जनीश्च जॄषश्च क्नसश्च रजश्च अमश्च मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषाम् । कम च अम च चम चेति कमामचम् न कमामचम् अकमामचम् तस्य इण् च णम् च इणमौ । ञे परौ इणमौ ञौणमौ तयो । घटषङ्म चेष्टे घटयति । घटक हिंसासङ्घातद्युतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुलचन्द्राद्यनुरोधात् जनमलिचेत्य-स्यापि मानुबन्धत्वे जनीति ग्रहण प्राचीनमतानुवादार्थम् । जरयति जॄषग्रहणात् जॄगिकि ज्याने इत्यस्य जारयति क्नसुम्यु ह्वृतौ क्नसयति । रजयति मृगानिति रन्‌जमीञ राग ञौ तु मृगरमणे इति नलोपे ञ्णित्यन्त जुङतोरिति वृद्धौ ह्रस्व । रमयति एव गमयतीत्यादि सक्रामयतीत्यादिकन्तु क्रम शत्प्रत्यये शपि क्रम पेऽपीति दीर्घे सक्रामन्त करोतीति ञौ टेर्लोपे साध्यम् । ज्ञपयति शत्रु शूर मारयतीत्यर्थ । ज्ञपयति पुत्र पिता तोषयतीत्यर्थ । निशान तीक्ष्णीकरण ज्ञपयति खड्ग कर्मकार शीशासतीत्यर्थ । निशामो दर्शनप्रेरण ज्ञपयति रूप कामिनी स्वीयगात्राणि दर्शयतीत्यर्थ । निशामो ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरक्षितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादित्व विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितु बोध-यितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति सिद्धम् । एव विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो इत्यादिषु च विज्ञापन मेवार्थ । ञौणमोस्तु अघटि अघाटि घट घट घाट घाटमित्यादि कमादेस्तु कामयते इति ञिडि रूपम् । प्रेरणञौ तु कामयति कामयते । जागुश्चेति जागर्त्तेर्गुण स्यात् पुनर्गुणस्यैव दीर्घ स्यात् ञे परयोरिणमोरित्यर्थ । यथा गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागारि गुरु. शिष्य जागर जागर जागार जागार शेते । घटादिस्तु । घट यमङ चेष्टने नट् म नृतौ भट म भाषणे । वष्णीक्नौ गडम सेकेऽथ लभोन्मन्थनविह्वयोः । यपत्क चेपणे ज्ञाक्न मारणादौ श्रथम् बधे लृहर्षस्यतु इद्दत्व दॄगि दॄम भये मतौ । श्राक्न पाके स्मृनौक्नोऽथ व्यथमड भयादिषु ।

७९९ । ज्वल ह्वल ह्मल ग्ला स्ना वन रम नमोऽगेर्वा ।

ज्वल—नम' ६।, च-गे ६।, वा ।१। ।

एषामगेनां ह्रस्वः स्यात् वा ञौ । ज्वलयति ज्वालयति, ग्लपयति ग्लापयति । अगेः किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लापयति ।

८०० । वा शम यम फण गिस्खदाम् ।

वा ।१।, शम-यम फण गि-स्खदाम् ६।॥ ।

एषां ह्रस्वः स्यात् वा ञौ । शमयति शामयति यमयति यामयति, फणयति फाणयति, परिस्खदयति परिस्खादयति ।

नृगि नृम् नयने श्रैम पाके काम्भे क्रियासु तु । अक्राम्म वक्रगत्यान्तु कखम हासे वनम् गतौ । चकजङ् मष्टकसकम प्रतीघाते काणम् गतौ । रम्म शब्दे लगे सङ्गे यग ष्टगसग स्थग । क्रम क्नम्मं तु सहत्यां चजि चजङ् गतौ त्यजि । रन्‌जरनजौ ञ रागेऽथ चणम् दाने श्रणम् तथा । हेड् मवेष्टे प्रथङ् ख्यातौ क्रथ क्लथ क्नथम् बधे । कद्‌क्रंदक्लंदम्मङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । मदीमिर्यमदे ग्लपे क्‌दकिञ तूर्जने मत । स्दयङ् चोदने स्खदङ् विदारे चर्म्म हिंसने । जनीमङ् जनने जन्मलिरुत्पत्तौ क्रपमङ । कृपायां चप कम कल्के श्रपक्‌ग्रसौ त्वरङ् त्वरे । ज्वर्म्म रोगे च लज् कम्पे ज्वलजम्‌चलनत्विषी । कलकजौवेह्वलह्मल्म चलने तु क्लमङ भये । जच्चिङ दाने दचमषङ हन्त्यर्थे क्रसुमुद्धृतौ । प्रसङ प्रसवे तत्या वनुम् व्यापृतौ तथा । चहक्म शठतायां स्यात घटादिस्तु विसप्तति' । चन्मि हिंसे गतौ चिक्मि चयने फणमिण् गतौ । ध्वन्मि शब्दे ष्टनसन्मि रवे स्वनमि तंसने । वपूष-मिङ लज्जायां यलक्मि परिवेशने । तदभावे दक्मिमेदे स्खक्मि स्यात् चलने चये । मिलष्वस्य निवासस्य दयोर्मलमिङ स्मृतौ । इति नवोदश ख्याता धातवो वा घटादय' ॥७९८॥

ज्वलजम चलत्विषी' ह्वलह्मल चाले ग्लै क्षमे ष्णाल शौचने वनुमव्यापृतौ । चाजटुवमोद्गारे । नमौ शब्दनत्यो' । ग्लास्नोरप्राप्तौ अन्येषां नित्याप्राप्तौ विकल्प' । अगेः किं प्रज्वलयतीत्यादौ नित्य ह्रस्वः । प्रग्लापयति प्रस्नापयतीत्युभयत्र न ह्रस्वः ॥७९९॥

८०१। हनस्तङ्ऽणबिणि ञ्णिति।

हन ६।, तङ् ।१।, अ णप् इणि ७, ञ्णिति ७।

ञिति णिति च परे हन्तेस्तङ् स्यात् न तु णपि इणि च।

घातयति।

८०२। यिः सन् वेर्ष्यो द्विः।

यि १।, सन् ।१।, वा ।१।, ईर्ष्य ६।, द्वि १।।

ऐर्ष्यियत्।

इति आन्तपाद।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यंशमे इत्यस्य नित्य ह्रस्व। शमयति रोगं गेद। शलङकालोचे इत्यस्य नित्य ह्रस्वाभाव। निशामयति कार्य्य सुधी. प्रणिदधातीत्यर्थ। निशामय तदुत्पत्ति विस्तराद्गदतो मम इति। यमकमि परि-वेशने तदभावे यमयति यामयचन्न गृहिणो। यमौ उ विरतौ इयस्य तु नित्य ह्रस्व। नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले। फणमिणगतौ फण-यति फाणयति फणणनि स्नेहे इत्यस्य फाणयतीत्येव। स्खदमषड विदारे परिस्खदयति परिस्खादयति अवस्खदयति अवस्खादयति अवपरिभ्या परस्यैव वा ह्रस्व इति कातन्त्राद्या. अत्रापि अवस्थाने इति इति भोम। अन्य पूर्वस्य केवलस्य च प्रस्खद-यति स्खदयतीत्युभयत्र घटादित्वात् नित्य ह्रस्व॥ ८००॥

णप् च इण् च णबिण् न नबिण् अणबिण् तस्मिन्। ञ च ण च ञ्णौ ञ्णा-वितौ यस्य स ञ्णित् तस्मिन्। ञौ घातयति घञि घात. णमि घात घातम्। णबिणोस्तु जघान अघानि॥ ८०१॥

ईर्ष्यो यिरेव द्वि स्यात् द्वित्वहेतौ सतीत्येकोऽर्थः। सनि कृते तु यिर्वा द्वि. स्यात् सनि वा द्वि. स्यादित्यपरोऽर्थ। यथा ईर्ष्यो ञौ कृते यलोपस्य निन्दत्वेऽपि येर्द्वित्वविधानज्ञापकत्वात् हसाल्लोप इत्यनेन यलोपाभावे इर्ष्यि इत्यस्य धातुसञ्ज्ञायां ञ्यामङ् नाजन्तादेरिति आदि द्वि त्वा स्यादौ नवद्र इति रेफ द्वित्वा अनेन षकारञ्च द्वित्वा यि इत्यस्य द्वित्वे ञेर्लोपे ऐर्ष्यियदिति। सनि तु वसोरस्येतीन्नि द्वित्वे ईर्ष्यियिषति सनो द्वित्वे इर्ष्यिषिषति॥ ८०२॥

इति आन्तपादः।

द्वितीयः पादः—सनन्तः ।

---

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् ।१।, इच्छायाम् ७।।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । दिदासते दिदीषते, दिद्योतिषते, उतिच्छिषति उचिच्छिषति अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुशावयिषति शिश्वाययिषति जुहावयिषति ।

यस्य धातोर्योऽर्थस्तद्विषयायामिच्छायां तद्धातोः सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति सामान्योक्तावपि तुमर्गर्भायामेव । इत्यत आह अत्तुमिच्छतीति तुमर्गर्भायामिच्छाया सन्निति जौमराः । इच्छासनन्तात् न सन् । इच्छायामिच्छान्तरासम्भवात् । स्वार्थसनन्तात्तु स्यादेव । चिकित्सिषतीत्यादि । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि नदीकूलं[1] पिपतिषतीत्यादौ विवक्षायां सन् एव श्वा मुमूर्षतीत्यादावपि विवक्षयैव सन् । पूर्वतो वाशब्दानुवृत्तौ पक्षे वाक्यस्यापि स्थितिः । सन्निति अकारान्तः । तेन अटगतौ अटिटिषतीत्यादौ नाजन्तादेरिति अकारादेर्न द्विः । जिघत्सतीति अदौ सन् घस्लृद इति घसादेशे सत् स्वरे इति सस्य त द्वित्वादि तिप् शप् लोपोऽत इति सनो अकारलोपः । दिदासते इत्यादि दीङ्क्ष्या यन्निति ङा वा । दिद्योतिषते इति द्युत्स्वाप्योरिति स्वेर्जिः । उतिच्छिषतीत्यादि उच्छीशब्दसमापने सन् इति उच्छिष इति स्थिते उकारं हित्वा छिष इत्यस्य द्वित्वे यस्य लोपे छिवजाद्योरिति स्वेश्छकारस्य तकारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अधीङ्ल अध्ययने ञ्रन्तात् सनि ठ्या गा ञ्रङ् सनोस्तु वेति गादेशे आदन्तत्वात् पण् । पक्षे क्रीजीङ इति आकारे पण सन् इमि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्वित्वम् । शुशावयिषतीत्यादि टुओश्वि ञ्रन्तात् सनि ञौ द्वित्वे ञ्ररति नियमात् श्वेर्जि वेति ञौ कृते द्वित्व ततो ञ्र. । जुहावयिषतीति ह्वयतेर्ञ्रन्तात् सनि ञौ द्वित्वे ञ्ररिति नियमात् द्वित्वे सति ह्वोर्वे जिं दिवि ञौ कृते ह्वाभागस्य अलाभात् शाच्छासाह्वेति यनोऽभावे वृद्धिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । गुर्णानिमि ।

गु १।, न।१।, अनिमि ७। ।

अनिमि सनि गुणं स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निनृत्सति निनर्त्तिषति, तितरीषति तितरिषति तितीर्षति ।

८०५ । घोंऽज्झनिङ्गमाम् ।

घं १।, अज्झनिङ्-गमाम् ६॥ ।

अजन्तस्य हन्तेः इङः स्थाने जातस्य गमश्च घं स्यात् अनिमि सनि । दुध्वूर्षति दिध्वरिषति । वुवूर्षति विवरीषति विवरिषति, सञ्चिष्कीर्षति, जिगीषति, चिकीषति चिचीषति जिघांसति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि।१।, इन् इङो ६॥ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधिजिगांसते ।

विवृत्सतीति वृङ्गी नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेधः । अनिमि किं ? विवर्त्तिषते । निनृत्सतीति नृतक्रदित्यनेन इमोऽभावपक्षे गुणाभावः । तितरीषतीत्यादि स्यादृद्दुरिति वेमि वृतो वेम इति वा दीर्घ । अनिम् पक्षे गुर्णानिमि अगुणत्वादि र्व्यनच्तयीति दीर्घ ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अच् हन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुध्वूर्षतीत्यादि । ध्वृ कौटिल्ये स्यादृद्दुरित्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घः । ऋदिरणावित्युरि हसि परेऽच् कार्य्यात् परं द्वित्वमिति नियमात् ध्वूर्ष इत्यस्य द्वित्वमिति । वुवूर्षतीत्यादि वृञ् स्यादृद्दुरित्यनिम् पक्षे दीर्घे ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृतां वेम इति इमो वा दीर्घः । सञ्चिष्कीर्षतीति स्यादृद्दुरित्यत्र स्कृवर्जनात् न वेम् नेमेकाजेति इमो निषेधे दीर्घोऽगुणत्वादिर् । जिगीषतीति जेर्गिः सनठ्गीरिति जेर्गिः घोंऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घः. चिकीषतीति चेः किर्वा । जिघांसतीति हनतौ हिंसने खेर्हौघोञ्णिति च इति हस्य घ. अनेन दीर्घः । अनिम् सनोऽगुणत्वेऽपि वनतनेति न लोपाभावबीजं दमीया वित्यत्र वेद्यम् ॥ ८०५ ॥

८०७ । नेमुगुहग्रहः ।

न ।१।, इम् ।१।, उ गुह ग्रह ५। ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इम् न स्यात् । जुहूषति बुभूषति जुघुक्षति ।

८०८ । ग्रहस्वपप्रच्छां जिः ।

ग्रह-स्वप प्रच्छां ६।॥, जि १। ।

एषां जिः स्यात् सनि । जिघृक्षति सुषुप्सति ।

८०९ । स्मिङ पूङ ऋ अन्ज अशू किर गिर द्रिय भ्रिय प्रच्छ इम् ।

स्मिङ-पूङ ऋ अन्ज् अशू—प्रच्छ ५।, इम् ।१। ।

एभ्य' परस्य सन इम् स्यात् । सिस्मयिषते पिपविषते अरिरिषति अञ्जिजिषति अशिशिषते चिकरिषति पिपृच्छिषति ।

गमधातुरादिश्यते जिगमिषतीत्यादि इण गतौ सनि गमादेशे गमोऽमे इति इम् । अधिजिगांसते इति अधीङ्ध्ययने सनि गमादेशे घोंञ्झनिङ्गमामिति दीर्घ । गमधातुनैवेष्टसिद्धौ इणे गमादेशविधान विफलमिति इण गतावित्यस्य सनन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतियियिषति इत्यादेरवश्यम्भावे तन्निषेध नाप्यलम् । ततश्च इणगमादेशौ ज्ञापयति ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेन बोधार्थस्येणधातोर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातोर्गमनार्थे जिगमिषति बोधार्थे प्रतीषिषति इति सिद्धम् । उपास्तौ श्रवणेच्छायां शृणोते सन् विधीयते । गुरु शुश्रूषते शिष्य श्लोक शुश्रूषते गुणो ॥ ८०६ ॥

ह्रस्वोदन्तस्य षु सुसूषति च्यु चुच्यूषति च्यु चुच्यूषति । दीर्घोदन्तस्य बुभूषति जुहूषतीति ह्वेञ सनि द्वित्वे ह्वोर्हरिति जौ कृते घोंऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घः । जुघुक्षतीति गुह सन् हो ढो भाविति हस्य ढत्वे झभान्तस्येति गस्य घत्वे षढो क से इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिघृक्षतीति ग्रह' सन् पूर्वेण इम् निषेधे अनेन जिः हस्य ढे झभान्तस्येति गस्य घः । सुषुप्सतीति औदित्वात् नेम् जौ कृते द्वि. क्विलादिति ष ॥ ८०८ ॥

स्मिङ् च पूङ् च ऋश्च अन्ज च अशूश्च किरश्च गिरश्च द्रियश्च भ्रियश्च प्रच्छ

८१० । भ्रस्ज श्रि स्वृ यूर्णु भर दरिद्रा सन तन पत ऋपर्द्धिदन्भिवो वा ।

भ्रस्ज—इव ५।, वा ।१। ।

एभ्य' सन इम् स्यात् वा । बिभर्जिषति बिभ्रज्जिषति बिभ्रक्षति, शिश्रयिषति शिश्रीषति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति, यियविषति युयूषति, ऊर्णुनुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति, बिभरिषति बुभूर्षति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिसनिषति सिषासति तितनिषति तितंसति, तितासति इत्येके । पिपतिषति ।

चेति तस्मात् । स्मिङ्गो ङकार सुखाथ स्मिङ ऋ इ धृ एषा नेमैकाजेत्यनेन पूङो नेमुगुहग्रहेति प्रच्छ औदित्वादप्राप्तौ । अनज अशू एतयोरूदित्वात् । कॄगॄ एतयो स्याद्दृदृ्रित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थमिम् विधीयते । सिस्मयिषते इति जिस्नो' खेरिति नियमान्मूलधातो षत्व न । पूङ शौचे पिपविषते इति सनि अनेन इमि प्रागच्कार्य्यादिति नियमादादौ द्वित्वे गुणे सन्धौ च जयत्योरिति वक्ष्यमाणात् खेरकार इ । ऋ गतौ अरिरिषतीति सनि इमि प्रागच्कार्य्यादित्यत्र पूर्वं वाशब्दीयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादेरिति अकार हित्वा रिष इत्यस्य द्वित्वम् । अञ्जिजिषतीति अनज सन् इम् स्यादौ न वद्र इति अनभाग हित्वा जिष इत्यस्य द्वित्वम् । अशिशिषते इति अशूङ्ग सन् इम् अकार हित्वा शिष इत्यस्य द्वित्वम् । चिकरिषतीति कॄश विक्षेपे । जिगरिषतीति गॄश निगरणे दिदरिषते दृङ सादरे दिधरिषते इति धृशङ स्थितौ । कॄङगि हिंसे गॄगि शब्दे दॄयगि विदारे दॄगि दॄमर्भिषि एषा स्याद्दृदृ्रिति वेम् चिकरिषति चिकीर्षतीत्यादि । पिप्रच्छिषतीति अनेन इमि पूर्वेण जि ॥८०९॥

भ्रस्ज औश पाके श्रिञ सेवने स्वृऊ शब्दोपतापयो वेमोऽप्यस्यात्र ग्रहण ज्ञापयति रुदुसुनूनां वेमामपि सनि वेमत्व नास्तीति । अतएव रुदुसूनोस्त्वक्त्वा इत्यनेन एषा वेमत्वेऽपि नेमुगुहग्रह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे रुरूषति दुदूषति सुसूषति नुनूषतीत्येव । युञ मिश्रणे ऊर्णुञआच्छादने। भर इति ग्रहणात् पूरणार्थस्य भौवादिकभृञो बिभरिषति बुभूर्षति इति धारणार्थस्य डुभृञीत्यादि भृञो बुभूर्षतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक पत पद हिंसार्थराधोऽचोऽनिम् सनोरिखलोपश्च ।

मि—राध ६।, अच ६।, अनिम् सनि ७', इस् ।१।, खिलोप १। च ।१। ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिमि सनि । [२१३]

स्यादे· सोलोपः । पित्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपर्धापामीर्य्यः ।

ज्ञप ऋध—आपा ६।।।, ईर्य्य १।।। ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपश्चानिमि सनि । ज्ञीप्सति । अर्द्दिधिषति ईर्त्सति । दिदम्भिषति ।

चनु दुर्गत्याम् । यनदुञ दाने तनदुञ विस्तृतौ पतख्ज पत्याश्च ज्ञाक्स मारणादौ । ऋध्यु इद्धौ । दम्भू न दम्भे इव इति इवन्त'। यथा च्चिव्यु निवासे दिव्यु जिगीषादौ । षिव्यु तन्तुसन्ततौ ष्ठिव्यु निवासे स्त्रिव्यु शोषे गतौ । बिभञ्जिषतीति अनेन इसि भाप्भसोरिति सस्य दत्वे स्तुश्चुभिरिति दस्य ज । अनिम् पचे तु स्यादे सोलोपे शक्राजेति षडि षढो क से । शिश्रोषतीत्यादौ घोञ्भनिङ्गमामिति दीर्घ । यियविषतीति यु सन् इमि प्रागच्काय्यादिति नियमादादौ द्वित्वे ततो गुणे सन्धौ च जयस्योरिति खेरुकारस्य इ ऊर्णु नविषतीत्यादि नाजन्तादेरिति ऊकार स्यादौ नवद्र इति रेफ हित्वा द्वित्व डिदिम् बोर्णोरिति डित् पचे गुर्ध्वोरित्युव् दिदरिद्रिषतीति उस्येचीति आकारलोप । अनिम् पचे दरिद्र आलोप इत्यत्र सन्वर्जनान्नाकारलोप । सिषासतीति खनसनजनामिति डा, तितसतीति अनिम्सनोऽगुणत्वेऽपि वनतनेति नलोपाभावबीज दभीयावित्यत्र लेख्यम् । एके इति पाणिनीयजौमरास्तनीतेरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थ ॥८१०॥

अस्य व्याख्या मित्सतीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । पीत्सतीति पतितु-मिच्छतीति सन् अनिम् प्रचे अनेन खिलोपे अकारस्य इसि क्रते स्यादे. सोलोप जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक्स मारणादौ अन्तात् सन् भस्ज श्रीति वेम् ॥८११॥

ज्ञपश्च ऋधश्च आप् च ते तेषाम् ईश्च ईर् च ईश्च ईर्य्य । ज्ञीप्सतीति अनिम् पचे अकारस्य ई. खिलोपश्च ञ लोप. । अर्द्दिधिषति ऋध्यु वृद्धौ भस्जश्रीति

८१३। दम्भो यौ।

दम्भ ६।, यौ १॥।

दम्भेरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च। धिप्सति धीप्सति। अनकारनिर्द्देशात्। दिदेविषति।

८१४। क्वोः शूटावणौ असक्वौ यङ्लुक् वोस्तुवा।

क्वो ६॥, शूटौ १॥, अणौ ७।, अस्—क्वौ ७।, यङ् लुक् वौ ७॥, तु १। वा १।।

क्कार वकारयोः शकारोटौ स्याताम् अणौ असे क्वौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः। दुद्यूषति। मिस्रति दिस्रति धिस्रति रिप्सते लिप्सते शिच्छति पित्सते, प्रतिरित्सति। हिंसार्थे किम्? आरिरास्सति। ईप्सति।

सनौ वेम् गुणे अधिय इति स्थिते अरभाग हिला धिय इत्यस्य हिलम्। अनिम् पक्षे ऋकारस्य ईर् खिलोपश्च भपभ्रसोरीति धस्य त। दिदम्भिषतीति दन्भु धसूजश्रीति सनौ वेम् ॥८१२॥

धिप्सतीत्यादि दन्भु दम्भे सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलोपे अनेन खिलोपे अकारस्य इकारे च भभान्तस्येति दस्य धे भपभ्रसोरिति भस्य प। अत्र शनौ-निमीत्यनेनानिम् सनोऽगुणत्वे इसुङ्क्लोप इत्यनेनैव नकारलोपे सिद्धेऽनकार-निर्देशो ज्ञापयति अनिम् सनि दन्भ एव नकारलोपो नान्यस्य इति। तेन भन्जधौ मीटने विभङ्क्षति रन्जमौञ रागे रिरङ्क्षतीत्यादौ न लोप। एव जिघांसति अधिजिगांसते तितंसतीत्येतेषामपि वनतनाद्यनिमामिति अनेन अम्लोपो न स्यादिति। तन्हम हिंसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलोप इति जौमरा तितक्षति। स्वमते तु ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् न लोप। दिदेविषतीति इवन्तत्वादिम् ॥८१३॥

क्व च व च क्वौ तयो श च ऊट् च शूटौ अस् च क्विश्च असक्वि तस्मिन्। यङ्-लुक् च व च यङ्लुग्वौ तयो। यथा प्रच्छौ प्रश्न विच्छश्च विश्न। दिव्यु द्युतम्। दुद्यूषति। क्वौ अक्षद्यू। असाविति पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तल्लक्षणाभावे गुणनिमित्ते अगुणे च असे वा स्त.। वकारे तु यङ्लुकि अयत्न च सर्वस्मिन्

८१५। मुचोऽढे ह्वेर्मोच् वा सनि।

मुच ६।, अढे ७।, ह्वे ६।, मोच् ।१।, वा ।१।, सनि ७।।

अढस्य मुचो ह्वेः स्थाने मोच् वा स्यात् सनि।

मोक्षते मुमुक्षते।

८१६। जयल्पोः स्योर्य्ये।

ज-यल्-पो ५।, स्यो ६। इ ।१।, ए ७।।

खेरुवर्णस्य जकार यल पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात् सनि। जु गतौ। जिजावयिषति। रु रिरावयिषति।

वकारे वा स्त इत्यर्थ। गुणनिमित्ते यथा वेवेश्मि वेवेच्मि देद्योमि देदेमि। अगुणे यथा वेविश्म वेविच्म देद्यूम देदिम। वकारे तु वेविश्व वेविच्व देद्यूव देदिव विविश्वान् विविच्वान् दुद्यूवान् देदिवान्। मिमीमादेत्यस्योदाहरति। मित्सतीत्यादि डुमिञन क्षेपे मीञगबधे मीकि गत्याम् एषामच. इसि कृते खेश्च लोपे मव्यरे इति सस्य तकारे मित्सतीति मा इति स्वरूपग्रहणात् माङच माने इत्यस्यापि मित्सतीति माङलिशब्दे माङयच मेङ प्रतिदाने मीङयतु च इति चतुर्णां मित्सते इति। ङित्त्वादात्मनेपद दा इति दासञ्ज्ञा। तेन दाञ लूनौ दा तु दाने डुदाञलि दोषच्छदे एषा दित्सतीति डुधाञलि धेट धित्सतीति देङ पालने दित्सते रभीङ रिप्सते लभीङ लिप्सते। शकयङ शक्लिरु शिक्षति। अस्य स्वमते जेमत्वेऽपि बहुवादिना मतेऽनिमत्वादिम् पक्षे उदाहरण न दत्त पतॢज गत्यां पित्सति पत्यङ ऐश्वर्ये पदौङ गतौ द्वयो पित्सते। प्रतिपूर्वराध्नौ सिद्धौ हिंसार्थं। प्रतिरित्सति। आङ्पूर्वं सेवार्थं आरिरात्सति ईप्सति आप व्रूनौकि व्याप्त्यांपामीर्ष्य ॥८१४॥

ढस्याभावोऽढ तस्मिन्। मोक्षते मुमुक्षते मुनि पापात् स्वय मुक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थं। कर्म्मकर्तृत्वादात्मनेपद मोक्षते इति क्वचित् केवलो हि स्यादिति व्याख्यानात् सनं हित्वा मुचधातोर्द्वित्वे मोचादेशे चूडिति कुडम्। अढे किम्? वत्स मुमुक्षति गोपः ॥८१५॥

खेरु स्यु तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम्। ए इति सप्तम्येकम् खेरुवर्णस्य जकारयलपवर्गात् परेऽवर्णे इः स्यात्। अव्यवहितसनोऽसम्भवात् व्यवहिते सनीत्यर्थं।

पू पिपावयिषति भू बिभावयिषति। जयल्योः किं? नुनावयिषति। अतएव ञौ द्वित्त्वे त्रिः।

८१७। श्रु स्रु स्नु द्रु प्रु प्लु, च्युङां वा।

श्रु—चुङा ६।।।, वा।१।।

शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति।

८१८। व्युङोऽवो हसादेः सेमः क्त्वाच्च किद्वा रुद्विदमुषस्तु नित्यम्।

व्युङ ५।, अ व ५।, हसादि ५।, सेम ५।, क्त्वाच्‌ ।१।, च ।१।, कित्‌ ।१।, वा, ।१।, रुद विद-मुष ५।, तु ।१।, नित्यम्‌ १।।

हसादेः सेम उकारोङ इकारोङश्च वान्तवर्जात्‌ सन्‌ क्त्वाच्च कित्‌ वा स्यात्‌ रुदादेस्तु नित्यम्‌।

यथा जुङ्‌ गतौ जिजावयिषति अत ञे' सनि आदौ द्वित्वे पश्चात्‌ वृद्धौ अनेन खेरुकारस्य इकार। एव यु यियावयिषति। रु रिरावयिषति। लु लिलावयिषति। पू पिपावयिषति। भू बिभावयिषति। मू मिमावयिषति। एवम्‌ एषा ञेः परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात्‌ वृद्धौ जावि इति स्थिते आव्युङ स्व इति ह्रस्वे खेः सन्वद्व घौ इत्यादिना खे सन्वत्कार्य्यातिदेशेऽनेन खेरुकारस्य इकारे घोश्च खेईसादेर्वश्चेति दीर्घे अजीजवत्‌ इत्यादि जयल्यो. किम्‌? कुङशब्दे चुकावयिषति। नु नुनावयिषति। सु सुषावयिषति हु जुहावयिषति इत्यादि। अतएवेत्यादि। ञौ द्वितीयवर्ण्ये वृद्धे कर्त्तव्यत्वेऽपि ञेः परे भविष्यत्‌ सन्‌ विषये द्वित्वे सति वृद्धिः स्यादित्यर्थं॥ ८१६॥

पृथग्योगात्‌ जयल्याविति नानुवर्त्तते। श्रु श्रवणे स्रु गतौ ष्णुल प्रस्नुत्या द्रु गतौ प्रुङप्लुङ गतौ च्युङ गतौ। एषा सप्ताना खेरुवर्णस्य अव्यवहितावर्णस्यासम्भवात्‌ वर्णद्वयव्यवहितेऽवर्णे इ स्यात्‌ वा व्यवहिते सनीत्यर्थ। यथा शिश्रावयिषति शुश्रावयिषतीत्यादि। एवम्‌ एषा ञे परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात्‌ वृद्धौ आव्युङः स्व इति ह्रस्वे खे' सन्वद्व घाविति सन्वत्कार्य्यातिदेशे अनेन खेरुवर्णस्य इकारे सयोगपूर्वत्वेन खेर्गुरुत्वात्‌ दीर्घाभावे अशिश्रवत्‌ अशुश्रवदित्यादि॥ ८१७॥

उश्च इश्च वौ। तावङौ यस्य स व्युङ्‌ तस्मात्‌ उकारोङ्‌ इकारोङ वश्च वका-

रुरुचिषते रुरोचिषते लिलिखिषति लिलेखिषति। रुदादेस्तु रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति। वान्तः किं ? दिदेविषति।

८१९। ञिस्त्वोः खेः सः षः षण्यऽस्वित्स्वत्सहः।

ञि स्तौ ६॥, खे ५।, स १।, ष १।, षणि ७।, अ स्विद्-स्वत् सह ६।।

खे परस्य ञान्त स्तौत्योः सस्य षत्वभूते षणि षः स्यात् न तु स्विद्स्वत्सहाम्। सुष्वापयिषति तुष्टूषति। ञिस्त्वोः किं ? सिसिक्षति। षणीति किं ? तिष्ठासति। खेः किं ? प्रतीषिषति।

इति सनन्तपादः।

र,न्ताभावात् नास्ति दन्त्यवकारान्तो यत्र सोऽव् तस्मात् आकाङ्क्षाभावादत्र पूर्वस्थितानामनुवृत्त्यभावे चकारेण प्रकरणोपस्थित सन् एव आकृष्यते। यथा रुरुचिषते इत्यादि वसोऽरस्येति इमि कित् पक्षे न गुण। एव रुचित्वा रोचित्वा लिखित्वा लेखित्वा। रुदादेस्तु रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा। अव कि ? दिदेविषति देवित्वा॥ ८१८॥

नियमोऽयम्। षभूते सनि खिर्निमित्तक मूलधातौ षत्व ञान्तस्तौत्योरेव स्यात् न न्यस्येत्यर्थ। सुष्वापयिषतीति ञुत्स्वाप्यौ खेजि। क्तिलादित्यनेन सन सस्य मूलधातोश्च षत्वम्। तुष्टूषतिस्तु सन् घोंज्भानिङ्गमामिति दीर्घं द्वित्वे क्तिलादित्यु भयत्र षत्वम्। सिसिक्षतीति षिचपशौ ञ सन् चुडिति कुडि क्तिलादिति सन षत्व ञान्तस्तौति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम्। एवं सुसुप्सतीत्यादि। तिष्ठासतीति सन ञत्वाभावात् नियमाभावे षत्वम्। प्रतीषिषति प्रत्येतुमिच्छतीति प्रतिपूर्वं इण्गाविति भौवादिकात् सनि नाजन्तादेरिति इकार द्वित्वा सन एव द्वित्वं स्यस्येन्नु नीतीन्द्रं सन षत्वे मूलधातुनिमित्तक खे षत्व स्यादेव। ञान्तत्वात् प्राप्त स्वद्सहा निषेध। सिस्वेदयिषति सिसाहयिषति॥ ८१९॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधस्य

सनन्तपाद।

८२०। मूत्र सूत्र सूचाटशर्त्त्यूर्णु हसाद्येकाचोऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ्।

मूत्र—एकाच ५।, अशुभरुच. ५।, मुहुर्भृशार्थे ७, यङ्।१।।

एभ्यः शुभरुचवर्जेभ्यो यङ् स्यात् पौनः पुन्ये अतिशये चार्थे।

८२१। गत्यर्थाद् गॄलुप सद चर जप जभ दन्श दहो वक्रगर्हे।

गत्यर्थात् ५। गॄ दह' ५।, वक्रगर्हे ७।

गत्यर्थात् वक्रे, गादेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते, तद्युक्ते तु स्यात्।

हसादिश्चासावेकाच्चेति हसाद्येकाच्। मूत्रश्च सूत्रश्च सूचश्च अट च अश च अर्त्तिश्च ऊर्णुश्च हसाद्येकाच्चेति तस्मात्। न विद्येते शुभरुचौ यत्र सोऽशुभरुच् तस्मात्। मुहुश्च भृशश्च मुहुर्भृशौ तयोरर्थं मुहुर्भृशार्थं तस्मिन्। मूत्रसूत्रसूचानामदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् अट अश अर्त्ति ऊर्णूनामजादित्वादप्राप्तौ पृथगुक्तिः। यङ् अदन्त तेन अटाट्यते इत्यादौ नाजन्तादेरिति आद्यच्चर हित्वा द्वित्वम् ॥८२०॥

गश्च लुपश्च मूर्द्धन्यादि सद च चर च जप च जभ च दन्श च दह चेति पृथगृ। लुपसाहचर्य्यात् गॄ इति तौदादिक एव ग्राह्यः। तेन पुन पुनरतिङग्न्ङ गतौ शयातौ जेगीय्यंते। वक्रञ्च गर्हा च वक्रगर्हं तस्मिन्। पृथक्पदकरणंयदयव्यवहितेऽव यथासूत्रख्यार्थम्। न पूर्वोक्ते मुहुर्भृशार्थयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति। मृशावयिषतौयादि। कुटिलं जगम्यते जेगिल्यते पुन पुनरतिशयेन वा गच्छति पुनःस इति ह्रस्वे खे स वा गिरति इत्यत्र न स्यात्। किञ्च पुन. पुनरतिशयेन वक्रं पूवत्वेन खगुरुत्वात् ते पुन पुनरतिशयेन वा गर्हितं गिरति जेगिल्यते अत्र तु

ऊश इश वौ। ॥

८२२ । खेर्णुः ।

खे ६।, णु १।।

यङि परे खेर्णुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूत्रयति मोमूत्र्यते, सोसूत्र्यते सोसूच्यते ।

८२३ । घौंऽनितः ।

घं १।, अनित ६।।

अ-नकारेतः खेः घंः स्यात् यङि । अटाट्यते अशाश्यते अरार्य्यते ऊर्णोनूयते । देदीयते मेमीयते जेगीयते जेघ्रीयते पेपीयते सेषीयते तेष्ठीयते । शोशूयते शेश्वीयते, सास्मर्य्यते, चेक्रीयते सञ्चेष्क्रीयते विसेसिच्यते, यङन्तत्वात् न षः । वक्रं व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । मोमूत्र्यते इति मूत्रस्य प्रस्रावे चुर्थो जि हसात्लोपे मूत्रीति धातो-र्यङ् ञेर्लोपे द्वित्व खेराद्यच परभागलोपे गुण धातुसज्ञाया यङो ङित्वादात्मने पद अपि लोपोऽतोऽदेचोरिति यङोऽकारलोप एव सर्व्वत्र ॥ ८२२ ॥

नकार इत् येषा ते नित (नौन् नुन् रौन्) न विद्यन्ते नितो यस्य खे सोऽनित् तस्य । अटाट्यत इति वक्रम् अटति पुन पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकार हित्वा ट्य इत्यस्य द्वित्वे खेराद्यच इति यकार-लोपेऽनेन दीर्घं । एवम् अशाश्यते अरार्य्यते इति ऋ गतिगत्या यङि स्यादगृत इति गुणे अर्य इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत्र अये इत्युक्ते रेफसहितयकारस्य द्वित्वे खेराद्यच इति यलोपे घौंऽनित इति दीर्घं. । अनित किं ? वनी ,वच्यते जंजप्यते वरीवृत्यते ऊर्णोनूयत इति यङि घौंऽज्य्यरे इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकार हित्वा स्यादौ नवद्र इति रेफं हित्वा नूय इत्यस्य द्वित्वे आद्यच. परभागलोपे खेर्गुणे रेफसम्बन्धाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दन्त्यत्वम् । देदीयते इति दास रूपाद यङि आदौ दामागे इति ङी ततो द्वित्वे खेर्णु । मेमीयते इति मास्वरूपाद यङि दामागे इति ङी ततो द्वित्वादि । एवं जेगीयत इत्यादि पच । शोशूयत

८२४ । ग्रो र लः ।

ग्र ६।, र ।१।, ल १। ।

गिरते रो लः स्यात् यङि । गर्हित गिरति जेगिल्यते । लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोश्चुर्वा ।

को. ६।, चु १।, वा ।१। ।

कोः खेश्चुः स्यात् वा यङि । चोकूयते कोकूयते ।

८२६ । नीन् वन्च स्रन्स ध्वन्स भ्रन्श कस पत पद स्कन्दाम् ।

नीन् ।१।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥। ।

एषां खेर्नीन् स्यात् यङि । वनीवच्यते ।

श्वेजि र्वा यङङ्योरिति जिर्वा । सास्नयत इति स्याद्यन्तेन इति गुण । चेक्रीयत इति करोतेर्यङि यङ्ङ्यक्ये चर्री । सञ्चेक्रीयत इति मपरं सुमि कुस्तुठ्यात्किति नियमात् न गुण । क्लितादिति ष । विसेसिच्यते इति तिनिमित्तक खिनिमित्तकमपि षत्व न स्यादिति श्रीपतिदत्त । वा व्रज्यते इति र्वोऽनित इति दीर्घ ॥८२३॥

जेगिल्यते इति ऋदिरणावितीरि कृते रेफस्य ल । वृत्तौ गिरतेरिति निर्देशात् गृणातेर्जेगीर्य्यते इत्येव । पर्य्यङ्कादि रेफस्य चूडादिडस्य च लो वेति वक्तव्यम् । पर्य्यङ्क पल्यङ्क निरय निलय दुरयण दुलयन गिरति गिलति निगरण निगलन परिघ पलिघ परियोग पलियोग प्रत्यय प्लत्यय वार वाल मूर मूल २ रघु लघु अङ्गुरि अङ्गुलि अरि अलि अरम् अलम् कपिरिका कपिलिका वेपुरीक वपुलीक रोम लोम पाशुर पाशुल कर्म्म कल्म असुरि असुलि शुक्रः शुक्लः चूडा चूला वडभी वलभी जड जलम् । त्व समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्वौ सतेजसौ । अयन्तु युयवोर्भेद स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति गर्हित लुम्पतीति सासद्यत इति गर्हितं सीदतीति वाक्यम् ॥ ८२४ ॥

मण्डूकप्लुत्या खे रित्यस्यानुवृत्ति. । केचित्तु कुङ्शब्दे इत्यस्यैवाय विधिरित्याहु. ॥ ८२५ ॥

८२८। जम जप जभ दह दन्श भन्ज पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा।

जम—शप ६।, अत ६।, नुन् ।१।, लवय ६।, तुः ।१।, वा ।१।।

जमन्तानां जपादीनां च अदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि, लवयान्तस्य तु वा। जञ्जन्यते जाजायते।

८२८। हनो वा घ्नी।

हन ६।, वा ।१।, घ्नी ।१।।

जेघ्नीयते जङ्घन्यते। जञ्जप्यते। चञ्चल्यते चाचल्यते, मम्मव्यते मामव्यते, दन्दय्यते दादय्यते।

वन्तु गत्या स्रन्सु लङ भ्रंशे ध्वन्सु लङ गतौ भ्रंशे भ्रन्शु यङ् अधःपाते तालव्यान्तः। कस ज गतौ पतलज गत्या पद स्थैर्य्ये पद्यौ ङगतौ इति द्वयम्। स्कन्दिरौ शोषणे कसज गतावित्यस्य साहचर्य्यात् पतलज गत्यामित्यस्यैव ग्रहणम्। तेन पत्यङ् श्ये इत्यस्य पापत्यत इत्येव अतएव यङन्तचलपतसहवहः कीत्यस्य पापति रिति स्वयमुदाहरिष्यति। वनीवच्यते इति हसुङ् इति न लोप एव सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते वनीभ्रश्यते चनीकस्यते पनीपद्यते चनीस्कन्द्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेति तस्य। नुरित्यनुस्वारः। अन्यथा यंयम्यते रंरम्यते इत्यादावनुस्वारो न स्यात् नित्वादन्ते। जञ्जन्यते इति वाल्वरयपे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पचेऽनुस्वारस्थितिः। एवं सर्वत्र पचे जाजायत इति खनसन जनामिति ङादेशे द्वित्वे घोंऽनित इति दीर्घः। एवं कणृ आर्त्तस्वरे चंकण्यते शमुभियं शमे शंशम्यते। अदन्तस्य खेरिति किं तिम्य क्लेदने तेतिम्यते। गर्हितं जपति जंजप्यते जंजभ्यते दंदह्यते दंदश्यते पुनःपुनरतिशयेन वा भनक्ति बम्भज्यते एवं पंपश्यते शंशप्यते जंघन्यते इति खे हौघ इति हस्य घः ॥ ८२७ ॥

हनधातुर्घ्नी स्याद्वा यङि। जेघ्नीयते चंचल्यते इत्यादि चलजगतौ मव बन्धने ङिद्यङ एषां खेर्नुन् वा। लययोरन्तः पाठात् वकारोऽन्त दन्त्यः। तेन कर्ब गतौ इत्यस्य चाकर्ब्यत इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२९। चरफलोरुच्चोङो न गुः।

चर फलो ६॥, उत् ।१।, च ।१।, उङ ६।, न ।१।, गु १।।

चरफलोः खेर्नुन् स्यात् डङ उकारश्च यङि, तस्य च न गुः। चञ्चूर्य्यते पम्फुल्यते।

८३०। रीन्टत्वतः।

रीन् ।१।, ऋत्वत ६।।

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि। नरीनृत्यते।

८३१। व्ये-स्वप-स्यमो जिः।

व्ये स्वप-स्यम ६।, जि १।।

एषां जिः स्यात् यङि। वेवीयते सोषुप्यते सेसिम्यते।

८३२। न वशः।

न ।१।, वश ६।।

वष्टेर्जिर्न स्यात् यङि। वावश्यते।

८३३। चायः कीः।

चाय ६।, की ।१।।

चायतेः की स्यात् यङि। चेकीयते।

खेरित्यनुवर्त्तते। यङ्‌लुकि चचूर्त्ति पफुलति इत्यादौ प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधार्थं न गुरिति वचनम्। चचूर्य्यत इति व्यंनच्‌तयोरिति दीर्घ॥ ८२९॥

ऋत् अस्यत ऋत्वान् तस्य ऋत्वत। ऋकारान्तस्य तु यङ् व्यक्ये चेत्यनेन ऋकारस्य रीभावे ततो द्वित्वे खेरीन्न स्यात्। यङलुकि तु चरीकर्त्तीत्यादौ स्यादेव। नरीनृत्यते इत्यादौ णत्वाभाव प्रागुक्त.। जरीगृह्यते परीपृच्छ्यते वरीवृश्च्यते वरीभृज्ज्यते एषु ग्रहस्वपाद्योरिति जौ कृते ऋकारवत्त्वात खेरीन्॥ ८३०॥

ग्रहस्वपाद्योरिति सूत्रे स्वपादे किति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम् इष्टतो ह्यधिकाराणा प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति। व्येञ्‌ इती जि स्वपौघ्‌लुभये स्यमुध्वनने एषा जि. स्याद यङि॥ ८३१॥

ग्रहादित्वात् प्राप्तौ निषेध.॥ ८३२॥

८३४। घ्रा-ध्मोर्ङी।

घ्रा ध्मो ६॥, ङी ।१।

जेघ्रीयते देध्मीयते।

८३५। शोङो ङ्य्येऽणौ।

शोङ ६।, ङय् ।१।, ये ७, अणौ ७।

शाशय्यते।

८३६। यङोलुक् वापो लुक् पं द्वित्वादि च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्य नोतः।

यङ ६।, लुक् ।१।, वा ।१।, अप ६।, लुक् ।१।, पं १।, द्वि १।, खादि ।१। च ।१।, धूक्त १।, तु ।१।, वा ।१।, अनि ७।, तु ।१।, नित्य १।, न ।१।, उत ५।।

यङो लुक् स्यात् वा, लुकि सति अपो लुक् प द्वित्व खेणु-रित्यादि कार्य्यञ्च स्यात्, धुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु नित्य लुक् स्यात् उदन्तात्त्वनि न स्यात्।

सुगमम्॥ ८३३॥

ई इति लुप्तप्रथमैकम्। रामानन्दरामतर्कवागीशौ तु घ्राध्मोर्ङीति पाठ कल्पयत। वस्तुतस्तु, घ्राध्मोरी इत्येव पाठ। अज्मात्रादेशे येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायादन्त्यस्य स्थाने इत्यर्थ। अथवा आश्च आश्च औ घ्राध्मोरी घ्राध्मौ तयोर्घ्राध्मोरिति समास॥ ८३४॥

शाशय्यते इति यङि क्ङिते वि। एव यकि शय्यते यपि सशय्य क्यपि शय्या। अणौ किं? शैयम्॥ ८३५॥

यङ्लुक् करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तवेति निषेधात् यङ् ब्यक्ते चर्य्रीति स्याद्यन्त्यौ तौ गुरित्यादि ह्रसुङ्नीलोप इत्यादीनि न स्यु। तदन्तत्वेन विहित कार्य्यं स्यादेव। तेन धातुसञ्ज्ञा ठ्यामाम् च स्यात्। ततश्च यङन्तत्वेनैव द्वित्वे सिद्धे द्विरित्युपादानं ज्ञापयति यङो लुक्यपि तस्मिन् परे विहितं किमपि कार्य्यं स्यादिति। तेन यङ्लुकि ग्रहादेर्जि स्यात्। ग्रहजरीगर्ढिन्या जेजेति व्यध वेवेद्धीत्यादि। खादीना यङि परे

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभूवति । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवीत् बोभुवाञ्चकार।

वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति । जङ्गमीति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्ग्मति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः । जङ्घनीति जङ्घन्ति, जङ्घतः, जङ्घ्नति जङ्घनति । चञ्चुरीति चञ्चूर्त्ति । चाखातः चङ्खन्तः चङ्ख्नति चङ्खनति । जञ्जनीति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जज्ञति जञ्जनति । देदिवीति देदेति देद्योति, देद्यूतः देदितः देद्यूवः देदिवः । वेविच्छीति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहिताना लुकि न तत्रेति निषेधादप्राप्तौ वचनम् । अनि तु इति पचादित्वात् क्ततेऽनि परे नित्य लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेन्य लोलूयते लोलुव । नोत इति क्रस्वोदन्तात्तु पचादित्वादनि परे लुक् न स्यात् । यथा रोरूयते रोरूय. ।

बोभवीतीति मूलधातोर्जातनाक्स्य यडो लुकि द्विर्भावे खेर्गुणे बोभू इत्यस्य धातुसज्ञाया तिपि जातस्य शपो लुकि पिङ्क्सस्येति ईमि गुण । ईमोऽभावपक्षे गुण एव । बोभूत इति तसो ङित्वात् न गुण । बोभुवतीति अन्तोऽद द्वे श्नुध्वो-रिन्युव् । अबोभवीदित्यादि ध्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्निति अनुस्सिद्वेरित्यत्र भूवर्जनात् न उस् । बोभूवाञ्चकार इति यङ्लुक्य लोपे इति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे श्नुध्वोरित्युव् । वनीवञ्चीतीत्यादि नीन् वन्चेत्यादिना खेर्नीन् पिङ्क्सस्येति ईम् । ईमोऽभावपक्षे चूङ्किति कुङ नस्यानुस्वारे तस्य ङ. । वनीवक्त इति इसुङ्ग्नो लोप इति नलोप । जङ्गमीति इत्यादि अमजपजभेत्यादिना खेर्नुन् । ईमोऽभावपक्षे मस्यानुस्वारे तस्य न । जङ्गत इति वनतनाद्यनिमामिति मलोप । ज ग्मतीत्यादि धूक्तत्वात् हनगमित्युङ लोपो वा । जगन्मीत्यादि धीर्मोनि' फम् वि इति मस्य न । जंघन्तीत्यादि खेर्होंश्नोर्ण्णिति चेति हस्य घ' पक्षे ईम् । जघत इति वनतनेति न लोप । जघ्नतीत्यादि हनगमिलुङ् लोपो वा अन्तोऽद द्वे । चचुरीति इत्यादि चरफलोरिति खेर्नुन् उङ उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमोऽभाव । चाखात इत्यादि धूक्तत्वात् खनसनजनामिति ङादेशे अमन्तत्वाभावात् खेर्न नुन् घोंऽनित इत्येव । पक्षे अमन्तत्वात् खेर्नुन् । आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवनिति न्यायादादौ पिङ्क्सस्येति ईमि खनसनजनामिति ङादेशाभावे चखनीति

८३७ । ह्राक: खिर्न घं: ।

ह्राक ६।, खे ६।, न ।१।, घं १। ।

जहाति जहेति ।

८३८ । दन्शो नलोपो वा ।

दन्श ६।, नलोप १।, वा ।१। ।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति ।

८३९ । जिर्न वा ।

जि १।, न ।१।, वा ।१। ।

सास्नपीति सास्नप्ति सोषोप्ति सोषुपीति ।

चखनीषि चखनीमि इति बोध्यम् । पचे चखन्ति च ंख सीत्यादौ तु खनसनजना-मित्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति झसे डा न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् । च खनतीत्यादि अन्तोऽद् द्वे. हनगमित्युड् लोपो वा । जाजात इत्यादि खनसनेति डा वा ज ज्ञतीत्यादि अन्तोऽद द्वे हनगमित्युड् लोपो वा । देद्योतीत्यादि आदौ द्वित्वे तिबाद्युत्पत्तौ क्वौ शूटाविति ऊट् । खेणुं ऊटो गुण ऊटोऽप्राप्तिपचे य्रोर्लोप इति वलोप. गुणश्च । पचे ईमि नहुरडीऽचोति गुणनिषेध । देद्यूत इत्यादि सुगमम् । वेविच्छीति इत्यादि छोऽच इति द्वित्वे झप्झसोरिति छस्य च. पचे क्वौ' शूटाविति छस्य शे शक्राजेति षड् ॥ ८३६ ॥

घोंऽनित इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेध । जहेति इति ईम् सन्धि ॥८३७॥

दन्शो नलोप स्याद्वा यङलुकि । अनीम् पचे ददष्टि ददष्टि ददष्टि । ईमि तु ददशीति ददशीति ॥ ८३८ ॥

केवलयङ् निमित्तको व्येस्वपस्यमो जि स यङ्लुकि पचे निषिध्यते । सकल-ङिन्निमित्तको ग्रहादेर्यों जि स तु यङो लुग्वेत्यत्र द्विरिति ज्ञापकात् नित्य एव स्यात् । सोषोपीति जौ कृते द्वित्वे षत्वम् । एव सास्नपीति सोषुपीति व्येञ्-वेवेति वाव्याति स्यमु सेसेन्ति सास्यन्ति ॥८३९ ॥

८४० । रीनो रिन्रनौ वा ।

रीन. ६।, रिन् रनौ १॥, वा ।१। ।

रीनः स्थाने रिन्रनौ वा स्तो यङ्लुकि ।

चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति चरीकर्त्ति ।

८४१ । यङ्लुक्-क्यलोपेऽरे न णु-व्रौ ।

यङ्-लुक्-क्यलोपे ७।, अरे ७।, न ।१।, णु. व्रौ १॥ ।

बेभिदिता मर्मृजिता । अरे किं ? बेभेत्ति मर्मार्ष्टि ।

इति यङन्त पादः ।

चतुर्थः पादः—लिधुः ।

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् ।

लेः ५।, काम्यक् ।१।, स्वेच्छायाम् ७। ।

ले परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम् । आत्मन. पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति ।

रीन. स्थाने रीन उत्पत्तिस्थले । तेन ऋकारवती धौ धेरन्ते रिन्रनौ वा स्त इत्यर्थ । अन्यथा नित्वात् रीनोऽन्ते रिनरन् प्रसक्ति स्यात् । ईम् पक्षे रिनि चरिकरीति रनि चर्करीति । अनिम् पक्षे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति । एव वृत वरिवर्त्ति वृधू वरिवर्द्धीत्यादि ॥ ८४० ॥

यङो लुकि क्यस्य लोपे च णुव्रौ न स्तातामेव । पुन पुनरतिशयेन वा भित्ता बेभिदिता अत्र न गुण । पुन. पुनरतिशयेन वा मार्जि ता मर्मृजिता अत्र मृजा ऽकङिति इति न वृद्धि । क्यलोपे तु समिधिता समिधक इत्यादौ न गुण । दृषदक इत्यादौ न वृद्धि । जौमरास्तु यङलुगन्ताना णौ परे वृद्धेर्विकल्प कृत्वा नेनाययति नेनययति बोभावयति बोभुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति ॥८४१॥

इति यङन्तपाद ।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ कित्वान्न गुण । अन्यस्य अप्युत्वादेव स्वस्य इच्छाया प्राप्तौ स्वग्रहण ज्ञापयति । कर्त्तुरिच्छाया कर्म्म पुत्रादिर्यदि अव-

८४३ । क्योऽम्व्याद्यस्य ।

क्य १।, अम्व्यात् ५।, ई ।१।, अ १।, च ।१।।

मान्त-व्य वर्जात् ले: क्य: स्यात् स्वेच्छायां तस्मिन्नवर्णं ई स्यात् ।

ज्ञानीयति । [४२३] ओदौतोऽव्यदिति । गव्यति नाव्यति । [४९७] यङ् ञ्यक्ये इति कर्त्रीयति [२५९] क्यङ्व्यचौ च । गार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य ञ्ये ।

नलोप १,। क्य ञ्ये ७। ।

राजीयति ।

मह्याद्विशेषणात् सम्बन्धिपदाद्वा परो न स्याद्यदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थ इति तेन महान्त पुत्रमिच्छति गुरो. पुत्रमिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासे तु महापुत्र-काम्यति गुरुपुत्रकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिंहोऽप्येव पुत्रकाम्यतीति पुत्र-मिति द्वितीयान्तात् काम्यक् क्लीलुक् त्ये चेति त्ये परे क्लीलुकि धातुसञ्ज्ञाया तिप् अपौ ॥ ८४२ ॥

न च व्यञ्च म्व्य नास्ति म्व्य यत्र सोऽम्व्यः तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमेकम् । मान्तव्यवर्जात् ले क्यश्चकारात् काम्यक् च स्यात् स्वेच्छायाम् । क्ये सति अवर्णं ई स्यादित्यर्थ । ज्ञानीयति एव ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्यीयति कन्याका-म्यति । गामिच्छति गव्यति । ओदौतोऽव्यदिति क्यस्याव्यत्वे यत्वायवेत्यव् । क्ये परे दान्तत्वाभावाद्वावगोरिति नाव एवं नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्रीयति कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ्ञ्यक्ये चर्द्रौ । गार्गीयति गार्ग्यमिच्छति इति क्ये क्यव्यचौ चेति य्यस्य लोप ॥ ८४३ ॥

ननु क्लीलुक् त्ये चेत्यनेन क्लीलुकि दान्तत्वे नीलुप्फेषावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ कथ-मिद लुपि कृते तदाद्यविधेर्निषेधात् राजीयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति लोपविधानमिति चेत् तदा नीलुप्फेऽचौ क्यञ्ये तु लोप् इति तत्रैवावदिष्यत् । ततश्च न लोपविधान प्राप्नोति । विधूना क्यञ्ययोर्विरामविहित किमपि कार्य्यं न स्यादिति । तेन विद्वांसमिच्छति विद्वस्यति अत्र ससध्वसेति न दङ् । विह

८४५। हसात्तयोर्वारे।

हसात् ५।, तयो ६॥, वा ।१।, अरे ७।।

हसात् परयोः क्यङयोर्लोपः स्यात् वा अरे। समिधिता समिध्यिता। अस्वरात् किम्? किकाम्यति ख:काम्यति।

८४६। धनोदकाशन-वृशाश्वलेर्ग्रहपाना-न्न-जाभाथ ङा डनङ्ङा सन् सनसनौक्ये न षः।

धन—ले ६।, ग्रह—अर्थे ७।, ङा ।१।, डनङ्।१।, ङा ।१।, सन् ।१।, सन्-असनौ १॥, क्ये ७।, न।१।, ष १।।

धनस्य ग्रहणे ङा, उदकस्य पाने डनङ् अशनस्य अन्ने ङा, वृशाश्वयोर्जाभे सन्, लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये-स' षो न स्यात्।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधिस्यति दध्यस्यति। ग्रहादौ किम्? धनीयति।

मिच्छति लिह्यति अत्र न हस्य ढ। दुहमिच्छति दुह्यति अत्र न हस्य घ। वाचमिच्छति वाच्यति अत्र न कुङ्। पुमांसमिच्छति पुंस्यति अत्र न सयोगान्तलुप्। नम करोति नमस्यति अत्र न विसर्गे। सर्पिष्यति धनुष्यति इत्यादौ रङ्ोऽभावे षत्व स्यात्। गीर्य्यति धूर्य्यतीत्यादौ व्यंनच्तर्यीति दीर्घ. स्यादेव। राजीयतीति राजानमिच्छतीति क्य। एव दण्डिनमिच्छति दण्डीयतीत्यादि॥ ८४४॥

समिधितेत्यादि समिधमैष्टा इति वाक्यम् एव दृशदिता दृशद्यिता। हसात् किम्? ग्रानीयिता। अरे किम्? समिध्यति। द्वितीयसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह। किकाम्यति ख'काम्यति एवम् उच्चै.काम्यति क्षणवत्काम्यतीत्यादिः॥ ८४५॥

वृषश्च अश्वश्च वृषाश्वम्। धनश्च उदकश्च अशनश्च वृषाश्वञ्च लिश्चेति तस्य। ग्रहश्च पानश्च अन्नञ्च जाभश्च अर्थश्च तत् तस्मिन्। ङा इति डनङ् इति ङा इति सन् इति चतुष्टयं लुप्तप्रथमैकम्। सन् च असन् च सनसनौ। धनस्य ग्रहणे काम्ये ङा उदकस्य पाने काम्ये डनङ्। अशनस्य अन्ने भक्षणे काम्ये ङा। वृषाश्वयोर्जाभे मैथुने काम्ये सन्। लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७। ढ ङोपमानादाचारे क्यः।

ढ ङोपमानात् ५।, आचारे ७, क्य. १।।

ढात् ङाच्चोपमानात् क्यः स्यात् आचारेऽर्थे।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुं, विष्णाविवाचरति विष्णूयति शिवे।

८४८। घान्ङ्य क्वौ स-लोपश्च वा गल्भ-क्लीव-होढ़ात्तु मम्।

घात् ५।, ङ्य क्वौ १॥, स लोप १।, च।१।, वा।१।, गल्भ-क्लीव होढात् ५।, तु।१।, मम् १।।

घादुपमानादाचारेऽर्थे ङ्य क्वौ स', सस्य च वा लोप', गल्भादेस्तु क्वावपि मम्। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णाति, स्वायते स्वति, स्वामास।

यीऽन्यम्। धन गृहीतुमिच्छति धनायति उदक पातुमिच्छति उदन्यति अश्नते यत्तत् अशनमन्नादि कर्म्मस्यनट्। अशन भोक्तुमिच्छति अशनायति। वृषोऽव नक्त पुरुष। तथाच शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृष इत्यमर। वृषेण नन्तु मिच्छति वृषस्यति कामुकी अश्वेन जन्तु मिच्छति अश्वस्यति अश्वा। दधि इच्छति दधिस्यति दध्यस्यति क्ये परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्लर्थे काम्ये इति वचनात् अतिलष्णायामित्यर्थ.। एव क्षीरस्यति लवणस्यति इति। अवर्णान्तस्य क्ये परे असनादेश्श नेष्यते। अतिलष्णायामेवेति किम्? सामान्येच्छाया दधीयतीति। गृहादौ किम्? धनमिच्छति धनीयति उदकीयति अशनीयति वृषीयति अश्वीयति। क्य स षं न स्यादिति लें कृतस्य सनादेशस्य स' षो न स्यादित्यर्थ। तेन दधिस्यति मधुस्यतीत्यादौ न षत्वम् सर्पिष्यति यजुष्यतीत्यादौ षत्व स्यादेव॥ ८४६॥

ढ च ङश्च ढङम्। ढङश्च तत् उपमानञ्चेति। ढङोपमान तस्मात्। शिवीयति वैष्णवः। विष्णूयति शिवे वैष्णव.। घौऽज् य्यरे इति दीर्घ। अधिकरणोपमानस्य क्ये न लोपी न स्यादिहि वक्तव्यम्। राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एवं अधिकरणे। अविकरणोपमानस्य किम्? राजानमिवाचरति राजीयति गुरुम्।

[५८२] त्यान्तत्वात् आम् पयायते पयस्यते। गल्भायते गल्भते।

८४९। भृशादिभ्य्यर्थे वा त स-लोपश्च।

भृशादि ५।, च्व्यर्थे ७, वा ।१।, त स लोप १।, च ।१।।

भृशादिभ्यश्च्व्यर्थे क्यङ्को वा स्त:, तस्मिन् त स लोपश्च। भृशायते भृशति भृशीभवति। चेतायते शश्वायते वेहायते।

चौरोदीयन्ति सद्य सकलजलधरा वासुकीयन्ति नागा। कैलासीयन्ति शैलादिवि च दिविषद शङ्करीयन्ति सर्वे। यौषाकीर्णे समन्तात् प्रसरति भुवने शुद्धकीर्तिप्रताने, मद्‌योषायाश्च भूषा न तदपि सहसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात्। अत्र चौरोदीयन्तीत्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित्। वस्तुतस्तु आत्मान चौरोदमिवाचरन्तीति कर्म्मोपमानात् क्ये साध्या। दर्शयते भवो भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्तृकर्म्मत्वविरोधाभावात्॥ ८४७॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्ष्य सङ्गतिरिति न्यायादुपमानादित्यस्य चादित्यनेन सम्बन्ध। क्ये कृते ङित्त्वादात्मनेपद सिद्धमेव। क्तौ कृते तु गल्भादेरप्राप्तमात्मनेपद विधीयते। कृष्णायत इति घोँऽज् व्यरे इति दीर्घ। एव हरीयते विष्णूयते। यङ् क्यक्ये चर्द्रौ पितीयते। ओदौतोऽव्वत् गव्यते नाव्यते। क्यङ् ङ्यष्पौचेति गार्गायते। नलोप क्यङे राजायते दण्डीयते। पु वत्स्युक्तपु स्क इति विदुषीवाचरति विद्वस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि। कृष्णतीति कृष्ण इवाचरतीति क्वि. क इत् इकार उच्चारणार्थ। त्योवमावो लोप्य। तदन्तत्वेन धातुसञ्ज्ञायां तिप्शप्लोपौऽतोऽदेशीरिति कृष्णस्य अकारलोप। एव हरिरिवाचरति हरयति विष्णवति पितरतीत्यादि। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादोजोऽप्सरो दुर्मनसां नित्य सलोप। ओजायते अप्सरायते दुर्मनायते। गल्भ इवाचति गल्भायते गल्भते क्लीवायते क्लीवते होडायते होडते। क्विप्रयोगो यथा, वादी मूकति रङ्कति क्षितिपति वैश्वानर शीतति, क्रोधी शाम्यति दुर्जन सुजनति चिप्रानुग खञ्जति। गर्वो खर्वति सर्वविच्च जडति त्वन्मन्त्रणायन्त्रित', श्रीनित्ये बगलामुखि प्रतिदिन कल्याणि तुभ्य नम। इति॥ ८४८॥

च्व्यर्थेऽभूततद्भावे। तस्मिन्निति क्यङि क्तौ च परे तसोर्लोपो नित्य इत्यर्थ। भृशो

८५०। डाज्-लोहितादेः पञ्च।

डाच् लोहितादे. ५।, प १।, च ।१।।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्व्यर्थे ङ्यक्ती वा स्तः पञ्च। पटपटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात्। लोहितायते लोहितायति लोहितति लोहितोस्यात्। धर्म्मायते धर्म्मायति धर्म्मति धर्म्मोस्यात्।

८५१। शब्द-सुख-कष्टादेः क्वति-वेद-पापे ङ्यः।

शब्द सुख कष्टादे ५।, क्वति वेद पापे ७।, ङ्य. १।।

शब्दादेः क्वतौ सुखादेरनुभवे कष्टादेः पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

---

भृशो भवतीति ङ्य भृशायते क्वौ भृशति पक्षे च्वौ भृशीभवति। एव चेतायते चेतति उभयत्रानेन सलोप'। पक्षे चेतीभवति मनश्चक्षुश्चेत इति सलोप। शश्वायते शश्वति उभयत्रानेन तलोप। पक्षे च्वौ शश्वद्भवति। वेहायते। वेहति उभयत्रानेन तलोप पक्षे च्वौ वेहद्भवति। भृशादिश्च भृशशीघ्रौ चपलोन्मनसौ च उत्क' सुमनो दुर्मनसौ च। ओजोवर्च्चश्चातिमनश्च हृहृदय तेज शुचि वेहच्च। पण्डित शश्वत् प्रतीप डाचो लोहित धर्म्मावथ निद्रा च। वर्म्म च नीलसदनुक्तपा च मन्द फेनोऽप्यथ करुणा च। हरितो भद्रोऽपि च मल्लादिरिति शङ्गिर्गदितो हि भृशादि। अत्र ये निद्रादय शब्दास्ते यद्यपि धर्म्मवचनास्तथापि शब्दशक्तिस्वभावात् धर्म्मिवचना एव। तेन निद्रायते जन अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थ' ॥८४९॥

यद्यपि सम्पद्यति क्वभ्वस्तिषु परेष्वेव डाच् विहितस्तथापि डाजन्तात् ङ्यक्ति विधानसामर्थ्यात् ङ्यक्तिविषयेऽपि डाच् स्यात् इति। पञ्चेति चकारेण ङित्वात् प्राप्तमात्मनेपदमनुकृष्यते। अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये ङ्यविषये डाचि द्विर्भावादौ पटपटा इति स्वरूपात् ङ्य पटपटायते पटपटायति। क्वौ तु पटपटाति। पटपटा स्यादिति ङ्यक्तोरप्राप्तिपक्षे च्वि डाजन्तस्याव्ययत्वात् च्वौ परे अकारस्य न ईकार। एवम् अलोहितो लोहितो भवतीति इत्यादि वाक्यम्। लोहितादिश्च। भृशादिशेषा लोहितप्रभृतयो द्वादश ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य त्रिभिः सम्बन्ध.। वेद इति विदलमतावित्यस्य घञि रूपम्।

स्मिन्नर्थे ङ्य: स्यात्। शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते। सुख-मनुभवति सुखायते, दु:खायते। कष्टं कर्म करोति कष्टायते।

८५२। वाष्पोष्मफेनधूमादुद्वान्तौ।

वाष्प—धूमात् ५।, उद्वान्तौ ७।।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते।

८५३। रोमन्थाच्चर्वणे।

रोमन्थात् ५।, चर्वणे ७।।

रोमन्थायते गौः।

८५४। नमस्तपोवरिवः कण्ड्वादिभ्यः क्यः कृतौ।

नमस् कण्ड्वादिभ्य ५।।।, क्य १।, कृतौ ७।।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति कण्डूयते, चिक्लीयते, महीयते, क्षीणीयते।

कष्ट कर्म करोतीति कर्त्तुं प्रवर्त्तत इत्यर्थ । शब्दादिश्च शब्द वैर प्रीतिपाद कन्दनीहारदुर्दिना । कलह सुदिन मेघ कोटा अट्टा अटा तथा। सीका कोटा च पोटा च प्रुष्टा शब्दादिरीरित । सुखं दुःखञ्च दृप्तञ्च कृपण करुणस्तथा। प्रतीपानीकसोढास्रकृच्छ्राशाद्या सुखादय । कष्टञ्च सत्त्रो गहनञ्च कक्ष कृच्छ्रञ्च कष्टादिषु पञ्च शब्दा ॥८५१॥

एभ्यो ङ्य स्यादुद्वान्तौ। उद्वान्तिरुद्वमनि सारणम्। वाष्पमुद्वमति वाष्पायते केचिदिह धूम न पठन्ति। किन्तु दिशो धूमायन्ते इति महानाटकम् ॥८५२॥

रोमन्थात् ङ्य स्यादुद्गीर्य्य चर्वणेऽर्थे। रोमन्थायते गौ उद्गीर्य्य चर्वयतीत्यर्थ । हनुचलन एवेति दुर्गसिंह: तेन कीटो रोमन्थ वर्त्तयतीत्यत्र न स्यात् ॥८५३॥

नमस् च तपस् च वरिवस् च कण्ड्वादिश्च ते तेभ्य । एभ्य क्य. स्यात् कृतौ अर्थे। वरिवस्यतीति उपास्त इत्यर्थ.। कण्ड्वादिश्च कण्डूञ् मन्तूञ् असुं वल्गु महीङ चिक्लीङ क्षीणीङ वेट लोप तिरस् उरस् उषस् इषस् तपस् विवस् कुसुम मगध मेधा सुख दुःख चरण भरण दूषण अगर चरम सपर भिषज् भिष्णज् ह्रुप् ईर्ष्य ऊष गद्दभ एला मेला वेला केला खेला उत्तम पम्पस इत्यादिराकृतिगण.।

८५५। लेः कृत्याख्याने ञिः।

ले. ५।, कृति आख्याने ७।, ञि १।।

लेः परो ञि. स्यात् कृतावाख्याने च।

प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिढत्। औजिढदित्येके। [४६८] लुङ् मद्दद्दिनामिति। ईशमन्तमाचष्टे ईशयति। सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति। सग्विन वा सग्वन्तमाचष्टे स्रजयति।

कण्डूयति कण्डूयते मन्तूयति मन्तूयते। असु वल्गु एतावपि उभयपदिनाविति केचित्। महीयते चिन्नीयते क्षीणीयते। अन्ये परस्मैपदिन ॥८५४॥

पृथग्योगात् कृताविल्यस्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादेरनुवृत्त्यभावे प्रकरणबलादेव ले प्राप्तौ लेरिति ग्रहणं ज्ञापयति ञौ विरामविहितकार्य्यं न स्यादिति। तेन त्वच गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कुत्वादि। प्रश्नयतीति ञौमस्य ष्ठिदिति डित्वात् टिलोपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसंज्ञाया तिबादि. ऊढयतीति वहधातो क्ति ऊढि ऊढिमाचष्टे इति ञौ डित्वात् टिलोप। ऊढिमाख्यातवानिति ञौ टिलोपे ऊढि इति स्थिते दि असागमद्वयम् अङ् नाजन्तादेरिति ऊकार हित्वा ढि इत्यस्य द्वित्वे भाभखथ इति ढस डत्वे ञलोपे औडिढदिति। एके पण्डिता असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्त्तव्ये वहधातो' क्तिप्रत्यये हस्य ढत्वादिक सर्वमसिद्धं मत्वा ऊकारेण सहितस्य हि इत्यस्य द्वित्वे भाभखथेति हस्य जत्वे औजिढदित्युदाहरन्तीत्यर्थ। एव वहधातो क्त ऊढ तमाख्यातवान् इत्यत्र स्वमते औडिढत् तन्मते क्तस्य अकारेण सहितस्य द्वित्वे औजढदिति तन्मन्द भाष्यकारविरुद्धत्वादनेनोपेक्षितमिति ईशमन्तमिति ईशलङ ऐश्वर्य्ये ईष्टे इति क्विप् ईट्। ईट् अन्त्यस्येति मतौ शङ्काजिति षङि षोड फे भाप भसीरिति डस्य टत्वे त्ये इत्यनेन टस्य ण। ततो ञौ मतोर्लुकि या यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृति सैव तस्येति पुनस्तालव्यशकारोऽवस्थित'। एव सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति सग्विनमाचष्टे स्रजयति। किञ्च लुङ्मद्दद्दिनामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वादनट् क्तवतु घञ् अल् आनडयुक्तेप् एषां लुक् स्यादाख्याने ञौ। यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति सीताहरणमाचष्टे सीतां हारयति पचनमाचष्टे पाचयति। गतवन्तमाचष्टे

८५६। श्वेताश्वाश्वतरगालोड़िताह्वरकस्याश्वतरेतक-लोपः।

श्वेताश्व—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलोप १।।

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति। गालोडयति आह्वरयति।

८५७। नाप्सत्यार्थ-वेदैकाजतः।

नाप् ।१।, सत्यार्थ वेदैकाजात ६।।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च णौ नाप् स्यात्, न इत्। सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति। [४७०] वाढान्तिकेति साधादयः, साधयति। प्रशस्यमाचष्टे श्रापयति।

गमयति वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदत्। बलिबन्धमाचष्टे बलि बन्धयति। कंसवधमाचष्टे कंस घातयति। ब्रह्माणीमाचष्टे ब्रह्मयति केचित्तु श्येन्यादेर्णौ पुंवद्भाव विधाय श्येनीमाचष्टे श्वेतयति एवम् एणीम् एनयति हरिणीं हरितयति भरिणीं भरितयति इत्याहुः। एव आशिष ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक् करीति सम्यचयतीत्यादय' साध्या. ॥८५५॥

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोडितमाचष्टे गालोडयति आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥८५६॥

एकाचासौ अच्चेति एकाजत्। सत्यश्च अर्थश्च वेदश्च एकाजच्च तत् तस्य। सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्यम्। साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति। एव अन्तिक नेदयति स्थूल स्थवयति दूर दवयति दूरयतीत्यपि केचित्। युवान यवयति युवाल्पयो कन् वेति पक्षे कनयति। क्षिप्र क्षेपयति क्षुद्र क्षोदयति प्रिय प्रापयति स्थिर स्थापयति स्फिर स्फापयति उरु वरयति गुरु गरयति बहुल बंहयति तृप्र त्रपयति दीर्घं द्राघयति ह्रस्व ह्रसयति वृद्ध वर्षयति ज्यीवृद्धस्येति पक्षे ज्यापयति। वृन्दारक वृन्दयति। टेर्लोप्य कर्त्तार' कारयति प्रशस्य श्रापयति पक्षेज्यीवृद्धस्येति ज्यापयति। पृथुमृद्वित्यादि पृथु प्रथयति मृदु म्रदयति कृश क्रशयति भृश भ्रशयति दृढ' द्रढयति परिवृढ परिव्रढयति। युवाल्पयो कन् वेति अल्प कनयति अल्पयति बहोर्णौ भूरिति वक्तव्य' बहुमाचष्टे भावयति ॥८५७॥

८५८ । ञिः कल्यादेः ।

ञि १।, कल्यादे ५।।

कल्यादेरर्थविशेषे ञि स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति, अचकलत् । हलयति, अजहलत् । क्षतयति अचीक्षतत् अचक्षतत् । वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति । वस्त्र सच्छादयति संवस्त्रयति । वर्मणा संनह्यति सवर्मयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति वीणया उपगायति उपवीणयति । तूलैरवकुष्णाति अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभिमुख याति अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति । रूप पश्यति रूपयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि संचिनोति सभाण्डयते । चीवर समार्जयति परिदधाति वा सञ्चीवरयते भिक्षुः

कलिहलौ कामधेनू सर्वार्थवाचकत्वादिति प्राञ्च । निपातो ह्यर्थविशेषे तदेव विवृणोमि । कलि गृह्णातीत्यादि । अचकलदिति अकलिहलेरिति निषेधान्न सन्वद्भाव । अचीक्षतदित्यादि त्वनेकाचोर्रिति सन्वद्वा त्वचयतीति पर्य्यन्त गृह्णातीति वाक्यम् । वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरोतीत्यर्थ इति विलोचन । तूस्त पापमिति केचित् । वस्त्र परिदधातीत्यर्थेऽपि सवस्त्रयति । वर्म्मणा कवचेनेत्यर्थ । अवध्वसते आक्षिपतीत्यर्थ' । अतिहस्तयतीति हस्तिनेत्युपलक्षणम् अर्वतातिक्रामति अत्यर्वयतीत्यपि स्यात् । सेनया अभिसम्मुख याति अभिषेणयतीति णीक इति षत्वे षृ ु र्णं इति णत्वम् । अभिषिषेणयिषतीति अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसोऽरस्येतीमि विलादौ दशस्यादेरिति द्वयो षत्वम् । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निःक्षिपतीत्यर्थ. पुच्छभाण्डचीवरेभ्य आत्मनेपद वक्तव्यम् । एव व्रताद्भोजनाभोजनयो' परयो. । पय व्रतयति भुङ्क्त इत्यर्थ. । वृषलान्न व्रतयति न भुङ्क्त इत्यर्थः । एव वाष्पेण छिनत्ति सवाष्पयति । पाशाद्विमोचयति विपाशयतीत्यादि ॥ ८५८ ॥

८५९। लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्ड्वाद्यजाद्योस्तु तृतीयानाद्योः।

लिधो ६।, यथेष्ट २।, द्वि १।, कण्ड्वादि अजाद्यो ६॥, तु ।१।, तृतीयानाद्यो ६॥।

पुपुत्रीयियिषति पुतित्रीयियिषति पुत्रीयियियिषति पुत्रीयियिषिषति पुपुतित्रीयियियिषिषति। कण्डूयियिषति, अश्विश्वीयिषति।

इति लिधुपादः।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः।

प्रथमः पादः—पम्।

८६०। घे पं परानु कृ—प्रत्यभ्यति-चिप-प्रवह परिमृषव्यापरिरमो वा तूपरमः।

घे ७।, प १।, परा-अनु कृ, प्रति-अभि अति चिप, प्र वह, परि मृष वि आ परिरम ५।, वा ।१।, तु ।१।, उप रम ५।।

एभ्यः पं स्यात् घे, उप रमस्तु वा

लिधुरिति आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थ, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णाना युगपदित्यर्थ। कण्ड्वादिस्तु तृतीयस्यैव। अजादिस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वितीयस्य तृतीयादेर्वेत्यर्थ। पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्य तत पुत्रीयितुमिच्छतीति सन् वसोऽरखेतीमि पुत्रीयिष इत्यस्य पुकारादेर्द्वित्वे पुपुत्रीयिषतीत्यादि। कण्डू करोतीति नमोऽस्तपोवरिव इत्यादिना क्य. तत कण्डूयितुमिच्छतीति सनि इमि कण्डूयिष इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम्। एव मसूयियिषति असूयियिषतीत्यादि। अश्वमिवाचरति गामिति क्य ततोऽश्वीयितुमिच्छतीति सनि इमि अश्वीयिष इति स्थिते द्वितीयस्य तृतीयस्य वा॥ ८४९॥

इति लिधुपाद।

पराअनुभ्या कृ परानुकृ। प्रत्यभ्यतिभ्य चिप प्रत्यभ्यतिचिपः प्रादह प्रवह।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिक्षिपति प्रवहति, परिमृष्यति, विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः ।

८६१ । कम्पान्नार्थे ङ्बुधयुधप्रुद्रुस्रुजननशोऽञिप्राणिघाढाच्च ञेः ।

कम्प—नश ५।, अञि प्राणिघाढात् ५।, च ।१।, ञे ५।।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्रावयति द्रावयति स्रावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं यशोदा । प्राणिघात् किम् ? शोषयते शालिम् । अढात् किम् ? भक्तिं कारयते । अञौ किम् ? रूपयते हरिः ।

इति पपादः ।

परेर्मृष परिमृष । व्यापरिभ्यो रम् व्यापरिरम् । तत पराणुकञ्च प्रत्यतिक्षिपश्च प्रवहश्च परिमृषश्च व्यापरिरम् चेति तस्मात् । कृ अदङु कृतौ क्षिप अञौ तुदि वहे औ प्रापणे भ्वञ चान्तौ चतुर्थां ञित्वात् ञिञ्ञ्ान्तपिबेत्यादिना फलवत् कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपदं न स्यात् । अन्यथा एतद्विधानमनर्थकं स्यात् । एवं रमू ङञौ क्रीडे इत्यस्य ङित्वेऽप्यात्मनेपदं न स्यादिति । यैर्योगे द्वितीया विहिता तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्र । तेन हृचमनुकरोति अनुकुरुते । हृचमभिक्षिपति अभिक्षिपते इत्यादावुभयपदमेव । तुदञौ श व्यथे इत्यस्याक्षाषाया परस्मैपदमेवेति केचित् ॥ ८६० ॥

कम्पश्च अन्नश्च कम्पान्ने तेऽर्थौ ययोस्तौ कम्पान्नार्थौ कम्पान्नार्थौ च इङ् च बुधश्च युश्च द्रुश्च स्रुश्च जनश्च नश च तस्मात् । प्राणी घो यस्य स प्राणिघ । नास्ति ढ यस्य सोऽढ । प्राणिघश्चासौ अढश्चेति प्राणिघाढ । अञौ प्राणिघाढ अञिप्राणिघाढ तस्मात् । एभ्यो ञ्यन्तेभ्य प स्यात् घे वाच्ये । किञ्च फलवत्कर्त्तर्य्यपि आत्मनेपदं न स्यादिति बोध्यम् । चलयति जनयतीति घटादित्वात् ह्रस्व. । शाययति कृष्णमिति कृष्ण शेते अत्र प्राणिकर्त्तृकोऽकर्म्मक । ततो ञ्यन्तात् परस्मैपदम् । शोषयते शालिमिति शालि शुष्यतीति अप्राणिकर्त्तृकोऽकर्म्मक । तेन ञ्यन्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । भक्तिं कारयत इति जनो भक्तिं करोतीति अञ्यन्त-

द्वितीयः पादः—मम्।

८६२। वि-परा-जि परि-व्यव-क्री नि-वि-शानुप्रच्छो मम्।

वि—प्रच्छ. ५।, मम् १।।

एभ्यो म स्यात् घे। विजयते पराजयते, परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते निविशते, आनुते आपृच्छते।

८६३। आ दाञोऽस्वप्रसारे।

आ दाञ ५।, अस्वप्रसारे ७।।

आदत्ते। स्वप्रसारे तु, व्याददाति मुखं कृष्णः।

दशायां सकर्म्मकत्वात् ञ्यन्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम्। रूपयते इति-रिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादञ्यन्तदशायां असम्भवात् विवक्षावशादकर्म्मकत्वे प्रेरणञ्यन्तत्वेऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प पादः।

विपराभ्यां जि विपराजि। परिव्यवेभ्यः क्री परिव्यवक्रीः। नेर्विशः निविश। आङो नुप्रच्छौ आनुप्रच्छौ। ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ चेति तस्मात्। घे मित्यतो घे इत्यनुवर्त्तते परिक्रीणीते इति डुक्रीञ्ग द्रव्यविप र्य्यये इत्यादि ञानुबन्धानामात्मनेपदविधानमप लवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदमाप्राप्रयन्। एव मेव। निविशते इति शौ विशप्रवेशे तुदादित्वात् श। अनुत इति णुल स्तुतौ शपो लुक्। आपृच्छत इति प्रच्छौ श ज्ञीप्से ग्रहादित्वात् जि'। केवलस्य नेर्ग्रहणात् प्रणिविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्व स्वाङ्ग स्वस्य प्रसारो विस्तारश्च स्वप्रसारः। न स्वप्रसारोऽस्वप्रसार। आङ्पूर्वाद्दाञो म स्यात् घे नतु स्वप्रसारे। आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः। स्वप्रसारे तु व्याददाति मुखं कृष्णः विस्तारयतीत्यर्थः. ॥ ८६२ ॥

८६४। आ-गमेः चान्तौ।

आ-गमेः ५।, चान्तौ ७।।

आगमयते कालम्।

८६५। पर्य्यन्ववाङः क्रीड़ः।

परि-अनु-अव आङः ५।, क्रीड़ः ५।।

परिक्रीड़ते अनुक्रीड़ते अवक्रीड़ते आक्रीड़ते।

८६६। समोऽकूजने।

समः ५।, अकूजने ७।।

संक्रीड़ते। कूजने तु, संक्रीड़ति चक्रम्।

८६७। क्रोऽपाद्धर्षान्नवासेच्छे चतुष्पाद्दौ सुम् च।

क्रः ५।, अपात् ५।, हर्षान्नवासेच्छे ७, चतुष्पाद्दौ ७।, सुम् ।१।, च ।१।।

अपस्किरते मत्तः कुक्कुटः श्वा वा। अन्यत्र मल्लोऽपकिरति गजोऽपकिरत्यश्वः।

गमिर्ण्यन्तः आङ्पूर्वाद्गमयतेर्वे मं स्यात् चान्तौ। चान्तिः प्रतीक्षणम्। आगमयते कालं प्रतीक्षते इत्यर्थः। चान्तौ किम्? गामागमयति आनयतीत्यर्थः॥८६४॥

पर्य्यादिपूर्वात् क्रीड़तेर्वे मं स्यात्। पर्य्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणात् माणवकमनुक्रीड़तीत्यत्र न स्यात्। अनुरिह सहार्थः॥८६५॥

सम्पूर्वात् क्रीड़तेर्मं स्यात् वे, नतु कूजने। कूजनमव्यक्तशब्दः॥ ८६६ ॥

अन्नञ्च वासश्च अन्नवासौ अन्नवासयोरिच्छा अन्नवासेच्छा हर्षेण अन्नवासेच्छा यस्य स हर्षान्नवासेच्छः तस्मिन्। चतुष्पाच्च विः पक्षी च चतुष्पाद्दिः तस्मिन् हर्षहेतुकभक्षणेच्छावति चतुष्पदि पक्षिणि वा कर्त्तरि। हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पदि पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपात्किरतेर्मं स्यात् तस्य सुम् चेत्यर्थः। अपस्किरते मत्तः कुक्कुटो भक्षार्थी हर्षाद्भूमिमालिखतीत्यर्थः। अपस्किरते मत्तः श्वा वासार्थी हर्षाद्भूमिमालिखतीत्यर्थः। अत्रालिखनार्थ एवेति बोध्यम्। चतुष्पाद्दौ वे किम्? मल्लोऽपकिरति। हर्षान्नवासेच्छे इति किम्? गजोऽपकिरत्यश्वः। चकारस्यान्वाचयशिष्टत्वादात्मनेपदाभावेऽपि अनड़ादौ सुम् स्यात्। अपस्करणम् अपस्कारः॥ ८६७॥

८६८। शपथाशी-र्गत्यनुकारे शप-नाथ-हृञः।

शपथ आशी-र्गत्यनुकारे ७।, शप नाथ हृञ ५।।

कृष्णाय शपते गोपो। मोचाय नाथते मुनिः। पैतृक-मनुहरते अश्वः।

८६९। प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः।

प्रतिज्ञानिर्णय प्रकाशे ७।, स प्र-वि-अवात् ५।, च ।१।, स्थः ५।।

नित्यं शब्दमातिष्ठते। त्वयि तिष्ठते विवादः। रामाय तिष्ठते सीता। संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते। समस्थित।

शपी आक्रोशे इत्यस्मात् शपथे नाथृङतापाशिषोः ऐश्वेऽर्थने इत्यस्मादाशिषि हृञ हृत्यामित्यस्माद्गत्यनुकारे म स्यात् घे वाच्ये। शपथं पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना मिथ्यानिरसनम्। कृष्णाय शपते कृष्णस्य शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्यं करोतीत्यर्थं। इति केचित्। वस्तुतस्तु जौमरायेकवाक्यतार्थं गोपी कस्यचित् शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृष्णं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येव व्याख्येयम्। सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावान्नात्मनेपदम्। प्रतिवाचमदत्त केशव शपमानाय न चेदिभूभृते इति माघे। शपमानायेति शपथादन्यत्र नियमाभावादुभयपदप्राप्तौ शान। आशीरिष्टार्थाविष्करणं मोचाय नाथते मोचो मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः। अस्य ङित्त्वेऽपि आशिषोऽन्यत्र परस्मैपदमेव माणव-कमुपनाथति आचयतीत्यर्थं। गत्यनुकारी गतिसदृशीकरणं पैतृकमनुहरतेऽश्वः पितृवद्गच्छतीत्यर्थं। पैतृकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धि। गतिग्रहणा-द्रूपाद्यनुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्र. ॥८६८॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठतेर्म स्यात् घे। सम्प्रव्यवेभ्य परात्तिष्ठतेर्यस्मिन् कस्मिन्नपि अर्थे म स्यात् घे। इत्यर्थद्वय चकारात्। प्रतिज्ञा अङ्गीकार। निर्णयो निश्चय। प्रकाश स्वाभिप्रायप्रकटनम्। नित्यं शब्दमातिष्ठत इति नित्यमिति शब्दस्य विशे-षण शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञा करोतीत्यर्थं। त्वयि तिष्ठते विवाद इति निर्णयः। त्वयि न स्थिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयमिति भट्टि। अस्माकं प्रीतिस्त्वयि

८७० । उदोऽनूर्द्ध्वेहे ।

उद ५।, अनूर्द्ध्वेहे ७।।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३।, उपात् ५।।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्र्यध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री-अध्व सङ्ग-आराधे ७।।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पन्थाः । पति-मुपतिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तिष्ठत्यवेति निर्णयः अतएव तव सम्बन्धे स्वाभिप्रायप्रकाशं कुर्म्म इत्यर्थः । रामाय तिष्ठते सीतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थ इति जौमराः । रामायेति यस्मै दित्सेति चतुर्थी । समस्थितेति स्थादी-र्डिरिति ङि ॥८६९॥

न ऊर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वे ईहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्ध्वेहः तस्मिन्ननूर्द्ध्वेहे इति घस्य विशेषणम् । अनूर्द्ध्वविषये चेष्टमाने कर्त्तरि वाच्ये उदः परात् स्थो मः स्यादित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थः । आसनादुत्तिष्ठतीति कर्त्तुरूर्द्ध्वचेष्टमानत्वान्न मम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थः । शतस्य कर्त्तुश्चेष्टाया अभावान्नात्मनेपदम् ॥८७०॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्थो मः स्यात् घे । ये सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रय द्विजा इति भट्टिः । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्त्तारमुपतिष्ठति । तृतीयया किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥८७१॥

मित्रस्य भावो मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पन्थाः सङ्ग उपश्लेषः मित्रकरणं विनापि सङ्गो भवतीति भेदः । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्थो-मैत्रीसङ्गाराधेष्वर्थेषु घे मः स्यात् । अध्वनि कर्त्तरि च मः स्यादित्यर्थः । सन्तमुप-

८७३। लिप्सायाम् वा।

लिप्साया ७, वा।१।

भिक्षुर्धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा।

८७४। अढ़ात्।

अढात् ५।।

ज्ञानं उपतिष्ठते।

८७५। समो गमृच्छ-प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्त्यर्त्तिदृशः।

सम ५।, गम ऋच्छ प्रच्छ-स्वृ श्रु वेत्ति-अर्त्ति दृश ५।।

सगच्छते, समगत समगस्त, सङ्गसीष्ट सङ्गंसीष्ट। समृच्छते सपृच्छते सस्वरते संशृणुते, सविद्रते, सविदते समियृते सपश्यते। अढात् किम्? गङ्गा सङ्गच्छति।

तिष्ठते सन्त मित्र करोतीत्यर्थ। पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्ग करोतीत्यथ। विष्णुमुपतिष्ठते आराधना करोतीत्यर्थ.। एश्वर्थेषु किम्? स्नानार्थी नदीमुपतिष्ठति। गङ्गामुपतिष्ठते पन्था। पथि कर्त्तरि किम्? पन्थानमुपतिष्ठति ॥८७२॥

लब्धु मिच्छा लिप्सा। उपात् परात् स्थो म स्यादा लिप्सायाम्। धार्म्मिकमुपतिष्ठति धार्म्मिक लब्धु मिच्छतीत्यर्थ' ॥८७३॥

उपात् परादकर्म्मकात् स्थो म स्यात् घे। विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम्। ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थित भवतीत्यर्थ। अढात् कि राजानमुपतिष्ठति ॥८७४॥

गम् च ऋच्छश्च प्रच्छश्च स्वृश्च श्रुश्च वेत्तिश्च अर्त्तिश्च दृश् चेति तस्मात्। सम परेभ्योऽकर्म्मकेभ्य एभ्यो घे म स्यात्। समगतेत्यादि इगुङ् रिति कित् पक्षे वनतनेति मलोपे झसस्वादिति सिलोप.। कित्त्वाभावपक्षे मस्यानुस्वार. सङ्गसीष्टेत्यादि कित् पक्षे मस्य लोप:। अकित् पक्षेऽनुस्वार। समृच्छत इति ऋच्छगमूर्त्तौ गमनमोहयो: तुदादित्वात् श' संपृच्छत इति प्रच्छौश ज्ञीप्से तुदादित्वात् शे ग्रहादित्वात् जि:। सस्वरते इति स्वृ ञ शब्दोपतापयो। सम्शृणुत इति श्रु न गतौ श्रुतौ श्रु जि. णत्वम्। सविद्रते इत्यादि विदलमतौ अन्ते शपो लुक् झान्तोऽदनत. मान्तो रमिति रम् वा पक्षे सविदते। समियृते इति ऋर्कि गत्या ते

८७६ । गेर्वास्योहो ढे च ।

गे ५।, वा ।१।, अस्यीह ५।, ढे ७।, च ।१।।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्वो येऽणौ ।

गे. ५।, ऊह ६।, स्व' १।, ये ७।, अणौ ७।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गढाद्ढाच्चाहनयमः ।

आत्माङ्गढात् ५।, अढात् ५।, च ।१।, आ हन यम ५। ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

शपो लुक् ह्रादौ रेहि पृथ्वादेर्डि खे रे खेर्य्यारियुवर्खे। अत्तीत्यनेन ऋप्रापणे इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् समृच्छते इत्यपि बोध्य स्यादानेति ऋच्छादेश । सपश्यते इति सुगमम् ॥८७५॥

गे पराभ्यां अस्यु इर्च्चेपे ऊहङ तर्के इत्ये ताभ्या म स्याद्वा घे। ढे कर्म्मणि विद्यमाने चकारात् कर्म्माभावे च। सन्तत तिमिरमिन्दुरुदासे इति दिश समूहन्निवेति च भारवि । गे किम् ? अस्यति ऊहते ॥८७६॥

गेरित्यस्य ऊहस्योपादानात् पूर्वत किमपि नानुवर्त्तते। गे परस्य ऊह स्व स्यादणौ ये परे। समुह्यादिति सपूर्वं ऊहङ तर्के पूर्वेण व्या परस्मैपदविधानेन ह्रस्व'। अणौ किं घ्यणि समूह्यः ॥८७७॥

आत्माङ्ग ढ यस्य स आत्माङ्गढ. तस्मात्। नास्ति ढ यस्य सोऽढ तस्मात्। हन च यम च हनयम्। आङो हनयम् तस्मात्। मण्डूकप्लुताधिकारात् घे म इत्युभयमनुवर्त्तते। स्वाङ्गकर्म्मकाभ्यामकर्म्मकाभ्याञ्च आपूर्वंहनयमाभ्या घे म स्यात्। उरो वक्ष आहते पीडयतीत्यर्थ.। पादमायच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थ । कर्म्माविवक्षायान्तु आहते पीडितो भवतीत्यर्थः। आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थ । स्वाङ्गढादित्यनेनैवेष्टसिद्धे आत्माङ्गढादिति गौरवम् अद्रव मूर्त्तमित्यादिपारिभाषिकस्वाङ्गव्यावृत्त्यर्थम्। इह तु आत्मनोऽङ्गम् आत्माङ्गमिति। अतएव परशिर-आयच्छतीत्यत्र परशिरस. पारिभाषिकस्वाङ्गत्वेऽपि न स्यात्। गाण्डीवी कनक-

८७९ । हनः कित् सिः ।

हन ५।, कित् ।१।, सि १। ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आहसाताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूद्वाहे ।

यम ५।, सूचने ७।, वा ।१।, तु ।१। उद्वाहे ७। ।

आयत । रामः सीतामुपायत उपायस्त ।

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत् तप, ५। ।

वितपते उत्तपते पाणि जनः । आत्माङ्गढादढाच्च किं, मही वितपत्यर्कः ।

शिलानिभ भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वच इति भारवी पराङ्कम्प्रकत्व।-दसाधु इति भागवृत्तिजुमरकुलचन्द्रा.। वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिलानिभ भुजाभ्या स्व वच आजघ्ने विषमविलोचनस्येति अनादरे षष्ठी तमनादृत्य स्ववला-धिक्य सूचितवानित्यर्थ ॥ ८७८ ॥

हन. पर. सि. कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वेणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वा-हनतनेति मलोपे सेर्लोप. । पक्षे टी मे तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥८७९॥

यम. पर सि कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थे विवाहे तु वा । सूचनमि-ङ्गितादिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वेणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वे यनतनेति मलोप सेर्लोप । उपायतेत्यादि उपयमो विवाहे इति वक्ष्यमाणादात्मनेपदे अनेन सि. किद्वा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह मनुमाहन्तीत्यादि ॥८८०॥

तप कित् कार्य्यासम्भवात् कित् सिरिति नानुवर्त्तते । मण्डूकप्लुत्या घे मस इत्यनुवर्त्तते । व्युद्भ्या परादात्माङ्गढादढाच्च तपो घे म स्यात् । पाणिमिति हस्तम् उपतप्त करोतीत्यर्थ. । वितपते उत्तपते जन. उपतप्त, स्यात् इत्यर्थ. ॥८८१॥

८८२ । तपोढ़ाद् यक् च रे ।

तपोढात् ५।, यक् ।१।, च ।१।, रे ७। ।

तप्यते तपस्तापसः । रे किम् ? अतप्त ।

८८३ । सृजः श्राद्घात्तनीण् च ।

सृज ५।, श्राद्घात् ५।, तनि ७।, इण् ।१।, च ।१। ।

सृज्यते स्रजं भक्तः । असर्जि । श्राद्घात् किम् ? सृजति माला मालिकः ।

८८४ । नि-सं-व्युप-ह्वः ।

नि स वि उप-ह्व' ५। ।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते ।

८८५ । स्पर्द्धायामाङः ।

स्पर्द्धाया ७।, आङ ५। ।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते ।

तपो ढ कर्म्म यस्य स तपोढ तस्मात् । पृथक् योगाड्ढादिति नानुवर्त्तते । एव तपोढादित्यनेन आत्माङ्गढादढाचेत्यपि निरस्तम् । तपोढात्तप सर्वविभक्तीना-कात्मनेपद स्यात् घे । रे परे यक् च स्यादित्यर्थ । तप्यते तपस्तापस इति दु खेन तपो जनयतीत्यर्थ । एव तप्येत तप्यताम् अतप्यत । रे किम् ? अतप्तेति निमित्त-गतविशेषत्वेन बलवत्त्वात् ञ्या सिरेव । एव तेपे तप्ता इत्यादि । तपोढादिति किम् ? महीं वितपत्यर्क ॥८८२॥

श्रद्धा अस्यस्येति प्रज्ञादित्वात् णे श्राद्ध च कर्त्ता यस्य स श्राद्घ' तस्मात् । श्राद्घात् सृज. सर्वविभक्तीनामात्मनेपदं स्यात् घे । रे परे यक् तनि इण् च स्यादित्यर्थ । एव सृज्येत असर्जि ससृजे स्रष्टा इत्यादि । श्राद्घात् किम् ? सृजति मालां मालिक ॥८८३॥

अनिष्टत्वात् यगिणौ नानुवर्त्तेते । निसंव्युपेभ्य. परात् ह्वयतेर्मं स्यात् ॥८८४॥

आङ. परात् ह्वयतेर्मं स्यात् स्पर्द्धायाम् । स्पर्द्धा पराभिभवेच्छा । स्पर्द्धायां किम् ? पिता पुत्रमाह्वयति ॥८८५॥

८८६। सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्नकथोपयोगे कृञः।

सूचन—उपयोगे ७।, कृञ ५।।

अपकुरुते। श्येनो वर्त्तिकाम् उपकुरुते। विष्णुं प्रकुरुते। परदारान् प्रकुरुते। एधोदकस्य उपस्कुरुते। गीताः प्रकुरुते। शत प्रकुरुते।

८८७। अधेः शक्तौ।

अधे. ५।, शक्तौ ७।

दैत्यान् अधिकुरुते कृष्णः।

८८८। शब्दढ़ाढ़ाद्वेः।

शब्दढाढात् ५।, वे ५।।

स्वरान् विकुरुते। वायुर्विकुरुते। अन्यत्र चित्तं विकरोति कामः।

आङ्पूर्वस्य करोते. सूचनादावन अधानादाङ इति नानुवर्त्तते। सूचन परदोषाद्याविष्करणम्। अवक्षेपण तिरस्कार। सेवा अनुवृत्ति.। साहस पश्चाद्दोषमनालोच्य करणम्। हिंसा चौर्य्यपरदारगमनादि। प्रतियत्नः सतो गुणान्तरम्। कथा आख्यानम्। उपयोगो धर्म्माद्यर्थं द्रव्यविनियोग। एष्वर्थेषु कृञो म स्यात् घे। अपकुरुते कस्यचिद्दोषमाविष्करोतीत्यर्थ। श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोतीत्यर्थ। परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरेकमुदाहरणम्। एधोदकस्योपस्कुरुते इति एध. काष्ठं तस्य उदक रस। एधोदकम् औषधाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधान करोतीत्यर्थ। एधोदकस्येति प्रतियत्ने कर्म्मणि षष्ठी। उपस्कुरुते इति सपरेरिति सुम्। गीता. प्रकुरुते कथयतीत्यर्थ.। शत प्रकुरुते शत द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थ ॥ ८८६ ॥

अधेः परात् कृञो म स्यात् घे शक्तौ। शक्तिरभिभवः। दैत्यानधिकुरुते अभिभवतीत्यर्थ.। शक्तौ किम्? अधिकरोति राजा। अधे. कृञ उपेक्षाया त्वामधिकुरुते उपेक्षत इत्यर्थ इति कश्चित् ॥ ८८७ ॥

८८९। ज्ञानार्चोत्क्षेपोपनयनभृतिविगणनव्ययेषु नीञः।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीञ ५।।

शास्त्रे नयते, विष्णु नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते, भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्य विनयते।

८९०। घस्थामूर्त्तढ़ात्।

घस्थामूर्त्तढात् ५।।

क्रोध विनयते।

घस्थं किम्? गुरोः क्रोधं विनयति। अमूर्त्तं किम्? गण्डं विनयति।

शब्दो ढम् कर्म्म यस्य स शब्दढ। नास्ति ढं यस्य सोऽढ। शब्दढश्च अढश्च शब्दढाढं तस्मात्। वे परात् शब्दकर्म्मकात् अकर्म्मकाच्च ङञो न स्यात् वे। स्वरान् विकुरुते विशेषेण करोति इत्यर्थ। वायुर्विकुरुते विशेषेण विकृतो भवति इत्यर्थ। चित्त विकरोति काम इति विरुद्ध करोतीत्यर्थ. ॥ ८८८ ॥

एष्वर्थेषु नीञो न स्यात् घे। ज्ञान प्रमेयनिश्चय। शास्त्रे नयते शास्त्रं निश्चिनोतीत्यर्थ विष्णु नयते पूजयतीत्यर्थ। उत्क्षेप ऊर्द्धप्रापणं दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थ। उपनयन यज्ञोपवीतदानसस्कार. पुत्रमुपनयते पुत्र यज्ञोपवीतदानेन सस्करोतीत्यर्थ। भृति कर्म्मवेतनम्। भृत्यमुपनयते भृतिदानेन समीपमानयतीत्यर्थ'। विगणनम् ऋणादिपरिशोधनम्। ऋण विनयते विशोधयतीत्यर्थ। व्ययो धर्म्मादौ द्रव्यविनियोग. द्रव्य विनयते विनियुङ्क्ते इत्यर्थ'। एषु किम्? गा वन नयति नयते ॥ ८८९ ॥

घे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्थ घस्थम् अमूर्त्तं ढं कर्म्म यस्य स तस्मात् नीञो न स्यात् घे। क्रोध विनयते उपशमयतीत्यर्थ'। विपूर्वस्यैवोपशमनार्थत्वाद्वेरिति नोक्तम्। गण्ड' विनयतीति गण्ड व्रणम् ॥ ८९० ॥

८९१। वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७।, क्रम ५।, परा उप क्रम ५।।

ऋचु क्रमते बुद्धिः। धर्माय क्रमते साधुः। सतां श्रीः क्रमते। पराक्रमते, उपक्रमते।

८९२। आङो भोद्गमे।

आङ् ५।, भोद्गमे ७।।

आक्रमते अर्कः। भोद्गमे किम्? आक्रामति धूमः खं व्याप्नोतीत्यर्थः।

८९३। वेः पद्भिः।

वे ५।, पद्भि ३॥।

साधु विक्रमते वाजी। पद्भि किम्? वाजिना विक्रामति राजा।

८९४। प्रोपादारम्भे।

प्र-उपात् ५।, आरम्भे ७।।

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते।

वृत्तिरप्रतिबन्ध। उत्साह उद्यम। तायन स्फीतता। एष्वर्थेषु म स्यात् घे। परोपाभ्या क्रमोऽपि एष्वर्थेष्वेव। परोपग्रहणमन्योपसर्गनिरासार्थम् ऋच क्रमते बुद्धि अप्रतिहता भवतीत्यर्थ। धर्म्माय क्रमते साधु उत्सहत इत्यर्थ सता श्री क्रमते स्फीता भवतीत्यर्थ। एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थ। अन्यत्र क्रामति पराक्रामति॥८९१॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भ अर्थं आदित्याद। भाना चन्द्रसूर्य्यादीनाम् उद्गम ऊर्द्धगमने आङ परात् क्रमो म स्यात् घे। आक्रमते अर्क उद्गच्छतीत्यर्थ। एव चन्द्र आक्रमते अग्निराक्रमते दिवम्। दिवमाक्रममाणेव केतुताराभयप्रदेति भट्टि। ऊर्द्धगमनादन्यत्र न स्यात्। तेन अग्निरिन्धनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थ। नभ समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थ। इति दुर्गसिंह॥८९२॥

वे परात् क्रमो म स्यात् घे पद्भिर्धात्वर्थे। पद्भिरित्यत्र बहुत्वमविवक्षित तेन पद्भ्यामपि यथा साधु विक्रमते हंस इति॥८९३॥

८९५ । वाऽगेः ।

वा १, अगे ५।।

क्रमते क्रामति ।

८९६ । निह्नवे ज्ञः ।

निह्नवे ७।, ज्ञ ५। ।

शतमपजानीते ।

८९७ । अढ़ात् ।

अढात् ५। ।

सर्पिषो जानीते ।

८९८ । संप्रतेरस्मृतौ ।

स-प्रते ५।, अस्मृतौ ७। ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्मृतौ किम् ? पुत्रं संजानाति ।

प्रोपाभ्यां परात् क्रमो घे म स्यादारम्भे । भोक्तु प्रक्रमते आरभत इत्यर्थ । आरम्भे कि ? पूर्वेद्यु. प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थ परेद्युरुपक्रामति आगच्छतीत्यर्थ' ॥८९४॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि. तस्मात् । अगे. क्रमो म स्याद्वा घे । अगे. किम् ? सक्रामति । वारिपूर्णां नद्यीं कृत्वा पश्चात् सक्रमते गुरुरित्यत्र सम्शब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥८९५॥

जानातेर्घे म स्यात् निह्नवे । निह्नवोऽपलाप. अपपूर्वजानातिर्निह्नवार्थ ॥८९६॥

अकर्मकाज्जानातेर्घे म स्यात् । सर्पिषो जानीते इति ज्ञोऽज्ञाने षे इत्यनेन सर्पिष इति करणे षष्ठी सर्पिषा करणेन प्रवर्त्तत इत्यर्थ । जानातिरत्र प्रवृत्त्यर्थ ॥८९७॥

सम्प्रतिभ्यां पराज्जानातेर्घे म स्यात् न तु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानीते अङ्गीकरोतीत्यर्थ. । स्मृतौ तु संजानाति प्रतिजानाति ॥८९८॥

८९९। ञेर्ढेऽञौ घे।

ञे॰ ५।, ढे ७।, अञौ ७।, घे ७।।

दर्शयते भवो भक्तान्। अञौ यत् ढं तच्चेत् घ इति किम्? दर्शयति शम्भुं भक्तान् भक्तिः। स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः।

९००। ज्ञान-यत्न प्रलोभे वदः।

ज्ञान यत्न-प्रलोभे ७।, वद ५।।

पाणिनिर्वदते, चैत्रे वदते, शिष्यमुपवदते।

९०१। अनोरढात्।

अनो ५।, अढात् ५।।

अनुवदते।

९०२। विमति-व्यक्त-सहोक्त्योः।

विमति-व्यक्त सहोक्त्यो ७॥।

विवदन्ते शिष्याः। ब्राह्मणा वेदं सम्प्रवदन्ते। व्यक्तं किम्? संप्रवदन्ति खगाः।

अञौ अञ्यन्तदशाया ढे कर्म्मणि ञ्यन्तस्य घे कर्त्तरि सति ञ्यन्ताद्धातोर्घं न स्यात् नतु स्मृतौ। भक्ता य भवं पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मानमित्यर्थ। दर्शयति शम्भुमित्यादि अत्राञौ कर्म्म शम्भु ञ्यन्तस्य कर्त्री भक्तिरिति नात्मनेपदम्। स्मारयतीत्यादि अत्र अञ्यन्तदशाया कर्म्मणो हरेर्ञ्यन्तस्य कर्तृत्वेऽपि स्मरणार्थत्वान्नात्मनेपदम्॥ ८९९॥

एष्वर्थेषु वदेर्वाचीत्यस्मात् घे न स्यात्। पाणिनिर्वदते वदितुं जानातीत्यर्थ। चैत्रे वदते यत्न करोतीत्यर्थ.। शिष्यमुपवदते प्रलोभयतीत्यर्थ। केचित्तु प्रकाशोत्साहसान्त्वेष्वपि स्मृतौ मनुर्वदते प्रकाशमानोऽर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थ युद्धं वदत उत्सहमानो वद[illegible]र्थ। क्लिष्टमुपवदते उपसान्त्वयतीत्यर्थं इत्युदाहरन्ति॥९००॥

अनो पर[illegible]कत्वे वदो घे न स्यात्। अनुवदते रामस्य कृष्ण। रामो यथा वदति कृ[illegible]ऽपि तथा वदतीत्यर्थ। अढात् किम्? पूर्वोक्तमनुवदति॥ ९०१॥

विविधा नानाप्रकारा मतिर्विमति.। व्यक्ता चासौ सहोक्तिश्चेति व्यक्तसहोक्ति.।

९०३। तद्योगे वा।

तद्योगे ७।, वा ।१।।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः।

९०४। अवाद्गिरः।

अवात् ५।, गिर ११।

अवगिरते।

९०५। समः प्रतिज्ञायाम्।

सम ५।, प्रतिज्ञायाम् ७।।

शत सङ्गिरते।

९०६। उच्चरः सढात्।

उत् चर ५।, सढात् ५।।

धर्ममुच्चरते। सढात् किम्? धूम उच्चरति।

९०७। समस्त्र्या।

सम ५।, त्र्या ३।।

अश्वेन सञ्चरते।

विमतिश्च व्यक्तसहोक्तिश्च विमतिव्यक्तसहोक्ती तयोरर्थयोर्वर्त्तमानाद्वदो घे म स्यात्। विवदन्ते शिष्या इति द्वयोरुदाहरणम्। नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक वदन्ति व्यक्त सह वदन्ति वेत्यर्थ ॥९०२॥

तयोर्विमतिव्यक्तसहोक्त्योर्योगस्तद्योग'। एतस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्वदो घे म स्याद्वा। विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक व्यक्त सह वदन्तीत्यर्थ ॥९०३॥

अवात् परात् गिरतेर्घे मं स्यात् ॥९०४॥

सम परात् गिरतेर्घे म स्यात् प्रतिज्ञायाम्। शत सगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थ। प्रतिज्ञाया किम्? सगिरति भुङ्क्ते इत्यर्थ ॥९०५॥

उद परात् सकर्मकाच्चरो घे म स्यात्। धूम उच्चरतीति उद्गच्छतीत्यर्थ। अत्र प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्त्तते ॥९०६॥

पृथग्योगात् सढादिति नानुवर्त्तते सम. पराच्चरो घे म स्यात् साधनत्वतीया-

९०८ । दानः सा चेच्चर्थे ।

दान ५।, सा ।१।, चेत् ।१।, च्यर्थे ७। ।

दास्या सयच्छते कामी । च्यर्थे किम् ? दास्या संयच्छति भिक्षां भिक्षवे ।

९०९ । उप-यमो विवाहे ।

उप यम ५।, विवाहे ७। ।

रामः सीतामुपायत उपायंस्त ।

९१० । भुजोऽशने ।

भुज ५।,अशने ७। ।

शालीन् भुङ्क्ते गौः । अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा ।

न्तेन योगे सति तेन इतौ सहार्थे च विहिततृतीयान्तेन योगे न स्यात् । यथा पुत्त्रेन सञ्चरति पुत्रेण सञ्चरति ॥९०७॥

सा तृतीया चेत् यदि चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन तृतीयान्तेन योगे सन्पूर्वाद्दानो घे म स्यात् । दास्या इति सन्दानो मे इत्यधर्म्म्यसम्प्रदाने तृतीया दास्या सयच्छति भिक्षामित्यत्र दास्येति करणे तृतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति दुर्गसिंह । तेन दास्या सयच्छते माला कामुक । न च सन्दानोमेऽधर्म्म्ये इति चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानादेव सन्दान प्राप्ताविह तदुपादान व्यर्थमिति वाच्यम् । निमित्तस्य सन्दानोऽनुक्तौ केवलेन कार्य्येणात्मनेपदेन सूत्रत्वासम्भवात् । तथाच कार्य्यो कार्य्यं निमित्तञ्च त्रिभि सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्य्यिकार्य्याभ्या क्वचित् कार्य्यनिमित्तत इति सम्प्रदाय । न च तर्हि त्ये इत्यस्यापि सूत्रत्वासम्भव इति वाच्यम् । तत्र पूर्वतश्चप्चमोरनुवृत्ति कि चात्र दानोऽनुक्तौ पूर्वतश्चरोऽनुवृत्तौ तद्योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानाभावादुन्मत्तप्रलापवद्वचन स्यादिति ॥९०८॥

उपाद्यमो घे म स्याद्विवाहे । विवाहोऽत्र स्वीकारमात्रम् । वर कन्यामुपयच्छते रामो विश्वामित्रादस्त्रमुपयेमे । कोपात् काश्चित् प्रिये प्रत्यमुपायसत नासत्रमिति भट्टौ न स्वीकृतवत्य इत्यर्थ । उपायत इत्यादि यम सूचने इत्यादिना से कित्वपक्षे वनतनेति मलोपे सेर्लोप । पक्षे मस्यानुस्वार. ॥९०९॥

९११। सच्चोः ।

च्लो ५। ।

शस्त्रं सच्चुते ।

९१२। युजिर उद्‌न्यचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिर ५।, उद्‌न्यच ५।, अयज्ञपात्रे ७। ।

उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

९१३। प्रतारे वञ्चिगर्द्धेः ।

प्रतारे ७।, वञ्चि गर्द्धे ५। ।

वटुं वञ्चयते गर्द्धयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहिं वञ्चयति ।

९१४। पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७।, च ।१।, लापि ५। ।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । पुत्रमुल्ला-
पयते । एषु किम् ? घृतं विलापयति ।

नञोऽत्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशने इति गौरवं ज्ञापयति भुजोऽर्थौ बाधे नत्वनाऽनेकार्थ्यादुपभोगेऽपि न स्यादिति । भक्षणे शालीन् भुङ्क्ते । उपभोगे तु बुभुजे गायवीपान्तं पृथिवीमेव केवलामिति रघु. । एवं वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते भक्षमुपभुङ्क्ते इत्यादि । अनशने तु इति अत्र नञोऽन्यार्थत्वादशनभिन्ने पालने एव नत्वपभोगे इत्यर्थः ॥९१०॥

सम परात् च्लोतेर्घे न स्यात् । शस्त्रं सच्चुते शाणयतीत्यर्थः ॥९११॥

उदच न्यच उत् च न्यच तत् तस्मात् । उदो नेरचश्च परात् युजिरो ञ युतौ इत्यस्मात् न स्यात् घे नतु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रे तु प्रयुनक्ति स्रुवमिति ज्ञेयं । उद्‌न्यच किम् ? संयुनक्ति नियुनक्ति ॥९१२॥

वञ्चु गत्यां गृधिर्चु लिप्से इत्येताभ्यां ञिरणन्ताभ्यां घे न स्यात् प्रतारे । प्रतारणा वञ्चनं विसंवादनमिति दुर्गसिंहः । वटुं ब्राह्मणकुमारं वञ्चयते गर्द्धयते प्रतारयतीत्यर्थः । प्रतारे किम् ? श्येनः पक्षी अहिं सर्पं वञ्चयति गमयतीत्यर्थः ॥९१३॥

लापेरिति लिनातेर्ञौ लिच्योरिति डापच्चे लातेश्च ञौ उभयोरादन्तत्वात्

६१५। मिथ्याकारेरभ्यासे।

मिथ्या।५।, कारे ५।, अभ्यासे ७।।

पद मिथ्या कारयते। मिथ्या किम्? साधु पदं कारयति। अभ्यासे किम्? सकृत् पदं मिथ्या कारयति।

६१६। व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसा-न्यहवहोऽनन्योन्यार्थे।

व्यतीहारे ७।, गति—वह ५,, अनन्योन्यार्थे ७।।

व्यतिभवते अर्कमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते। व्यतिजघ्निष्व व्यतिजघ्निध्वम्।

पथि रूपम्। लापयतेर्वे मं स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारे च। जटाभिर्लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थ। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थ। पुत्रमुल्लापयते प्रतारयतीत्यर्थ। एषु किम्? घृत विलापयति द्रवीकरोतीत्यर्थ॥६१४॥

मिथ्येत्यव्यय लुप्तपञ्चम्यन्तम्। मिथ्याशब्दात् परात् कारयतेर्वे म स्यात् पौनःपुन्ये। पद मिथ्या कारयते स्वरादिदुष्ट पद पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थ। मिथ्योपपदात् किम्? साधुपदं कारयति पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थ। अभ्यासे किम्? सकृत्पद मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थ॥६१५॥

व्यतीहार परस्परस्यैकजातीयक्रियाकरणम्। गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गतिहिंसाशब्दा. तेऽर्था येषा ते गतिहिंसाशब्दार्थाः। ते च हसश्च गतिहिंसाशब्दार्थहसा। तेभ्योऽन्य गतिहिंसाशब्दार्थहसान्य। गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च हश्च वह्‌श्चेति तस्मात्। अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थ न अन्योन्यार्थ अनन्योन्यार्थ तस्मिन्। गत्यर्थ हिंसार्थ शब्दार्थ हसति-एतद्भिन्नधातुभ्यो हवहाभ्याञ्च म स्यात् वे व्यतीहारे नत्वन्योन्यार्थशब्दे. प्रयुज्यमाने। परस्परमेकजातीयक्रिया करण व्यतीहार। हवहोर्गत्यर्थत्वात् सम्पूर्वस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्ति। इन्दुरर्कं व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्द्रावस्त गते उदेति इन्दुरपि तथा अर्के अस्तं गते उदेतीति व्यतीहार.। व्यतिहरन्ते धान्य चौरा। व्यतिसंहरन्ते राजानः। व्यतिवहन्ते भार कृषकाः। व्यतिजघ्निष्वेत्यादि। जनमखिजनौ ह्वादौ रेविरिति हिंसे सध्वोरत्वेति इमि हनगमित्युङ्लोप। व्यतिपूर्वत्वाभावेऽपि प्रियामुख किंपुरुषश्चुचुम्बे इति कालिदास.॥६१६॥

९१७। ह्योऽस्तेरेति।

ह्' १।, अस्ते ६।, एति ७।।

अस्तेर्ह: स्यात् एकारे परे। व्यतिह्रे। गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति। अन्योन्यार्थे तु, परस्परं व्यतिलुनन्ति।

९१८। स्मृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः।

स्मृ—श्रो ५।, सन ५।।

एभ्यः सनन्तेभ्यो म स्यात् वे। सुस्मूर्षते दिदृक्षते जिज्ञासते शुश्रूषते। अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति।

९१९। ञित् आन्त-पिब धे न्हृदृ वस दम्भुचार् परिमुहायमयसोऽगिज्ञापवदाग्रन्योत्समायमः फलिनि।

ञित्—यस. ५।, अगिज्ञा—यम ५।, फलिनि ७।,

ञितो आन्तपिवादे रगिजानाति-रपवदोऽग्र्न्योदादि-

सुगमम्। गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादिर्व्यतीहारे कर्त्तर्य्येवात्मनेपदनिषेधो भावकर्म्मणोस्तु स्यादेव। तेन व्यतिगम्यते ग्रामो जनैरित्यादि। अन्योन्यार्थे तु परस्परं व्यतिलुनन्ति। एवम् अन्योन्यम् इतरेतरम्। तत्र परस्परशब्देरेव व्यतीहारस्योक्तत्वात् नात्मनेपदम्। सस्यविनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयमिति रघौ। विनिमयशब्दस्यापि अन्योन्यार्थत्वान्नात्मनेपदम् ॥९१७॥

नास्ति अनुर्यस्मिन् सोऽननुः। स चासौ ज्ञश्चेति अननुज्ञः। न विद्येते आप्रती यस्मिन् सोऽनाप्रतिः। स चासौ श्रुश्चेति अनाप्रतिश्रु.। स्मृश्च दृश् च अननुज्ञश्च अनाप्रतिश्रुश्चेति तस्मात्। एभ्य. सनन्तेभ्यो म स्यात् वे। दिदृक्षते इति वद्रोऽकित्भस इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ऋकारस्य न रेफ। शुश्रूषते इति तालव्यादि. ॥९१८॥

परिमुंह' परिमुह.। आङो यमयसौ आयमयसौ। तत. पिवश्च धेश्च नृत् च वदश्च वसश्च दम च रुचश्च परिमुहश्च आयमयसौ चेति। आन्तश्चासौ पिवधे-

धूर्वंयमश्च फलवति घे मं स्यात्। यजते। पाययते धापयते नर्त्तयते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परिमोहयते आयामयते आयासयते। जानीते अपवदते उद्यच्छते संयच्छते आयच्छते, अन्ये तु, वेदमुद्यच्छति। फलिनि किम्? यजति याजकः।

इति मपादः।

नृतदवसदमुचादपरिमुहयमयस् चेति ञन्तपिवादियमयस् ञिच ञन्तपिवादियमयस् चेति तस्मात्। नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि अगिश्वासौ ज्ञाश्चेति अगिज्ञा अपाङ्द अपवद। उद् च सम् च आश्च उत्समा. तेभ्यो यम् उत्समायम्। न ग्रन्थोऽग्रन्थ.। अग्रन्थे उत्समायम् अग्रन्थोत्समायम्। ततोऽगिज्ञाश्च अपवदश्च अग्रन्थोत्समायम् चेति तस्मात् अत्र ञित्पदेन गणे ञानुबन्धा' ञन्ताश्च गृह्यन्ते। तेन ञित्वेनैव ञन्तप्राप्तौ ञन्तपिवादेर्ग्रहणम् कम्पान्नार्थे ङित्यादिना विहित परस्मैपदस्य बाधनार्थम्। अन्यथा पिबधे अद एषामन्नार्थत्वादन्येषामञ्जि प्राणिघाढत्वात् तेन परस्मैपदापत्तिरासीदेव। ततश्च कम्पान्नेत्यादिविशेषविधेरविषये सर्वञन्तेभ्य फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपद सिद्धमिति। किञ्च स्यमञम् वितर्कं इत्याद्ञानुबन्धेन चुरादेर्ञेञकारेण ञानुबन्धित्व नास्तीति सूचनाद्गणपठितञानुबन्धभिन्नचुरादेर्नैय व्यवस्था। यजते इत्यादि। यजेञ् देवार्चादौ एव पा पाने धेट पाने। नृत्य नर्त्तं। वदै वाचि। वसै ञौ निवासे। दमञ्यु दर्शने। रुच डन्ट प्रीतिप्रकाशयो। अट्लो भक्ष्ये। मुह्य् लुङि वैवक्त्ये। यमौ उ विरतौ। इर्ष्यसूर्व्यंतने। एकादशैते ञन्ता। ज्ञाग बोधने। वदै वाचि यमौ उ विरतौ। इत्थ नृप पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमन सुतस्येति भट्टौ। अनुशब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात्। कर्म्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञातमित्यर्थ। जनीस्यङ जनौ इत्यस्य वा रूपम्। सुतस्य गमन ततो जातमित्यर्थः। फलवति घे किम्? यजति याजक अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम्। नवश्च परे इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम्। नियमश्च फलवत्कर्त्तर्य्येव आत्मनेपदमिति चेत् तर्हि अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्ति। फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदापत्ति, स्यात् इत्युभयथैव व्याघातः। वस्तुतस्तु नवश्च, परे इत्यादिनो;

द्वितीयः पादः—ढ-भावम्।

९२०। ढ भावे मम्।

ढ भावे ७, मम् १।।

धोर्ढे भावे च म स्यात्।

९२१। र-तनोर्यगिणौ।

र तनो ७॥, यक् इणौ १॥।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ढे भावे च। स्तूयते विष्णुः, स्तूयेत स्तूयताम् अस्तूयत अस्तावि।

भयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयम्। फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति। राजा भृत्येन शत्रुं घातयतीत्यादौ कर्त्तुः फलवत्त्व न विवक्षणीयम्। वृक्ष परिवारयन्ते कण्टका इत्यादौ कर्त्तुः फलवत्त्वं विवक्षणीयमिति वृद्धा। लौकिकवाक्ये नियमो नास्ति वैदिकवाक्येष्वेव नियम इति प्रामाणिका.। तथाच वर्द्धमान इह लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीऽतिपुष्कल। वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियम केन वार्य्यते॥ विशेष. पाणिनेरिष्ट सामान्य सर्ववर्म्मण। सामान्यमनुरुन्धाति तत्राचार्य्यपरम्परेति। अतएव अकरोदचिरेश्वर चितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसादिति रघु। तनोति शुभ्र गुणसम्पदा यश इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम्। फल विशेष कारण धत्ते पर्वणि पर्वणीति कमलवनोद्घाटन कुर्वते ये सूर्य्यस्य रश्मय इत्यादौ अफलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपद सिद्धमिति॥९१९॥

इति म-पाद।

भावे माद्यमिति वक्ष्यमाणेन भावपदस्य चरित्यर्थलादिग्रहण रतनोर्यगिणाविल्यादिष्वनुवृत्त्यर्थम्। धोरिति व्याख्यान धातुमात्रप्राप्त्यर्थम्। तेन पच्यते चिकित्स्यते कार्य्यते पिपक्ष्यते पापच्यते इत्यादि॥९२०॥

अर्थगतविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् ण्यां सिना यक् बाध्यते। इणा सिवोव्यते। किच्वात् यकि न गुण.। णित्त्वादिणि वृद्धि। स्तूयते इत्यादि यौऽजय्यरे इति दीर्घ.। अस्तावीति ञ्णिल्ल्नेजिति वृद्धिः इणस्तन् लोप्यः॥९२१॥

९२२ । हन-ग्रह-दृशचः सि-ड्यादेर्मिण् वा ।

हन ग्रह-दृश अच ५।, सि आदि ६।, मिण् ।१।, वा ।१। ।

एभ्यः परासां सिडीढीतीथीनां मिण् वा स्यात् ढ भावे । अस्ताविषाताम् अस्तोषातां हरिहरौ । तुष्टुवे, स्ताविता स्तविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते, अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । स्मर्य्यते अर्य्यते संस्क्रियते ।

९२३ । नेण् तपोऽनुतापे ।

न ।१।, इण् ।१।, तप ५।, अनुतापे ७। ।

अन्वतप्त । दीयते ।

९२४ । यन् ञ्णित्कृदिण्यातः ।

यन् ।१।, ञ्णित्कृदिणि ७।, आत ६। ।

आदन्तानां यन् स्यात् ञ्णिति कृति इ[illegible] ।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् ।

हन्यते अवधि अघानि, अघानिषाताम् अवधिषाताम् आहसाताम् ।

हनश्च ग्रहश्च दृश् च अच्च हनग्रहदृशच्, तस्मात् । सिश्च आदिश्च सिड्यादि तस्य । मित्वादादौ णित्वात् वृद्धि । इमौ बाधकोऽयम् । अस्ताविषातामित्यादि मिणि वृद्धि । पक्षे नेमेकाजिति इमनिषेध । स्तावितेति मिणि वृद्धि पक्षे वेमसहेतीम् वा । अन्यत् सुगमम् । स्मर्य्यते इति स्मायर्त्तृत इति गुण । एवम् अर्य्यते सक्रियते इति स्कु स्तु व्यामिवेति गुणनियमाभावे ऋद्रि ॥९२२॥

तपोऽनुतापेऽर्थे इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तनि इणो निषेधे व्या सौ औदित्वादिमो निषेधे सेर्लोप । अनुतापे किम् ? अतापि सूर्य्येण भूमि । दीयते इति दाञ दान दी दाल देङा दामागे इति डी ॥९२३॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् ञ्णिच्चासौ कृच्चेति ञ्णित्कृत् ञ्णित् कृच्च इण्च ञ्णित्कृदिण् तस्मिन् । ञ्णितीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ कृदिति विशेषणं दरिद्रातेर्णपियनागमनिषेधार्थम् । अन्यथा णीपस्थाप्यादेश्मले आगमादेशयोर्मध्ये बली-

स्त्रह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम्।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम्।

शम्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम् अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम्।

९२५। भावे माद्यम्।

भावे ७, माद्यम् १।।

मस्याद्य वचनं भावे प्रयुज्यते। मया भूयते, अभावि, बभूवे बुभूवे भाविता भविता। शम्यते मुनिना अशमि। अकामि अवामि आचामि। व्यश्रमि व्यश्रामि। अवधि। अजागारि। जौ तु अजागरि अजागारि।

यानागमौ विधिरिति न्यायात् ददरिद्र इत्यत्र दरिद्र आलोप इति सूत्र बाधित्वा यनागमापत्ते। अदायीति दास्वरूपात् तन् इणि तनो लोपे अनेन यन्। अदायिषातामिति आता व्या सि मिण् इण मिणोरभेदात् घण्। पक्षे स्थादीरिति डि अदिषाताम् अघानीति हनतन् इणि तन्लोप.। खिह्नौ घ इति हस्य घ वृद्धि अघानिषातामित्यादि हन आता व्या सि मिणि हस्य घ वृद्धि। मिणो प्राप्तौ हन बित्सिरिति से किल्वे वनतनेति नलोप'। पक्षे वधादेशः। स्त्रह्यते इति ग्रहादित्वात् ञि। अग्राहिषातामित्यादि मिणि वृद्धि। पक्षे इमि ग्रहेरिमो र्घ। अदर्शिषातामित्यादि मिणि गुण'। पक्षे औदित्वात् नेम् शक्राजेति षड् षढो' क' सी इगुडुरिति से किल्वे न गुण. क्तिनादिति षत्वम्। शम्यते इति शमुभिर्यंशमे ञि. वृद्धि घटादिजनीति ह्रस्व'। शमि इति स्थिते यक्ति ञेर्लोप। मोह इति अजग्रन्तकर्तु कर्म्मत्वादुक्तकर्म्मणि प्रथमा अशमीत्यादि शमि इति स्थिते तन् इणि तन्नोपे ञौसमौस्तु घंश्येति ह्रस्वो दीर्घश्च ञेर्लोप। अशमिषातामित्यादि शमि आता व्या सि ञ्यन्तत्वेन अजन्तत्वात् मिण्। ञौसमौस्तु घंश्येति ह्रस्वे दीर्घश्च ञेर्लोप। मिणोऽभावपक्षे इमि न ञेर्लोप ॥ ९२४ ॥

अकर्म्मकाद्धातोरेव भावेत्यादि विभक्तय. स्युर्नतु सकर्म्मकात्, क्तप्रत्ययास्तु सकर्म्मकादकर्म्मकाच्च भावे स्युः। तेन का दिश गन्तव्यं सभा वा न प्रवेष्टव्यं

९२६। भन्जऽगिलम्भो र्वेञमो र्न लोपः।

भन्ज् अगिलम्भ ६।, वा ।१।, इञमी ७॥, न लोप १।।

अनयोर्नलोपो वा स्यात् इञमोः परयोः।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि। गौ तु प्रालम्भि।

९२७। ढवत् ढघोऽढे।

ढवत् ।१।, ढघ १।, अढे ७।।

ढमेव घत्व प्राप्त ढघ', स च ढवत् स्यात् न तु ढे सति।
तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म्म स्वयमेव प्रसिध्यति।

क्वचित्र ग्रन्थस्य पाठः शिश्री शयनमित्यादि। भावो धात्वर्थ। या विभक्तिर्भवितु-मर्हति तस्या आद्य वचन स्यादित्यर्थ.। तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि। ननु धात्वर्थस्य वाच्यत्वे युष्मदस्मदोरवाच्यत्वात् सि-प्रभृतयो न स्यु' एव धात्वर्थस्य द्वित्वादेरविवक्षाया द्विवचनवहुवचने न स्त इति पारिशेष्यादेवाद्य वचन भविष्यति किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेय गरीयसीति सूत्रविधान धात्वर्थस्य द्वित्वविवक्षया देवाभ्या भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवास'। भूयते इति भू सत्तायाम् अकर्म्मकत्वाद्भावे ते यक्। अभावीति तनि इञि वृद्धि.। बभूवे इत्यादि भूवोऽङ् ठ्यामिति अङ् वा इट परे नेच्छन्ति। भाविते त्यादि मिण् वा। शम्यत इञि समुभिर्यंशमे ते यक्। अशमीति इञि ञ् णित्यन्ते जुङ्तोरिति वृद्धौ जनवध इति ह्रस्व। कम वमाचम वर्जनात् अकामि अवामि आचामि एषु न ह्रस्व। आचमो वर्जनात् अचमीत्यत्र ह्रस्व। अमयमविश्रमस्तु वेति व्यश्रमि व्यश्रामि। एव मा भमि भामि अयमि अयामि। अवधीति वध हतौ जन वधेति ह्रस्व'। अजागरीति जाग्रोऽणव्वीञिति गुणनिषेधे वृद्धि। णौ तु णौस्व-मोस्तुघं स्व जागुस्वेति वा दीर्घे अजागरि अजागारीति ॥ ९२५ ॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि। अगिश्चासौ लम्भ चेति अगिलम्भ। भन्ज च अगिलम्भ च भन्जगिलम्भ तस्य। अनयोर्मस्य लोप' स्याद्वा इञि नमि च परे। अभाजीत्यादि भन्ज धौ मोटने नलोपभावे वृद्धि। अलाभीत्यादि लभङ्डौड यप्राप्तौ इञि परे नुण् वध इति नुञि अनेन नकारलोपे वृद्धि णमि भाज' भाज भन्ज भन्ज लाभ लाभ लम्भ' लम्भम्। गौ तु इति उपसग उपपदे सतीत्यर्थ। अस्त्येव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुं कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि।

९२८। कुषि-रन्जः श्यन्-पे वा रे।

कुषि रन्ज ५।, श्यन् पे १॥, वा ।१।, रे ७।।

कुष्यति कुष्यते रज्यति रज्यते।

घट। पच्य इत्यादौ कर्मतोऽपि कर्त्तुर्बलवत्त्वात् कर्मकर्त्तरि कर्त्तृविहितकार्य्य-प्राप्तौ कर्मविहितकार्य्यार्थमाह ॥ ९२६ ॥

ढञ्च तत् घश्चेति ढघ। आदौ ढं पश्चात् घः इत्यर्थः। कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षाया कर्मकर्त्ता स च ढवत् स्यात् न तु ढे कर्मणि सति। द्विकर्मकाणामेक-कर्मणि विद्यमाने कर्मान्तरस्य कर्त्तृत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थ तेन याच्यते राजा स्वयमेव भूमिमिति न स्यात्। कर्मस्थभावधातूनामेव कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षा यथा। पच्यते ओदनः स्वयमेव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादि। आतिदेशिक-मनित्यमिति न्यायात् कर्त्तृस्थभावधातुना न स्यादिति बोध्यम्। तेन खाद्यते ओदनः स्वयमेव गम्यते ग्रामः स्वयमेव इत्यादि न स्यात्। तथाच कर्मस्थ पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः। बुधस्तु भावः कर्त्तृस्थः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः इति प्राञ्च। पच्यतेर्भावस्तण्डुलादीना विक्लित्तिस्तण्डुलादिष्वेव भवति न तु पाक-कर्त्तरि। एवं भिनत्त्यादेर्भावो भेदादिः काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि। बुधेर्भावो ज्ञानं शिष्येष्वेव न तु ग्रन्थादौ। एवं गमादीनां भावः पादचलनादि-र्गमनादिकर्त्तृष्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थः। ढवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद गमादिकमतिदिश्यते न तु कर्मकर्त्तुः कर्मत्वं विधीयते। तेनाकर्मकत्वात् भिद्यते काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्यय स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मण कर्त्तृत्व विवक्ष्यते इति बोध्यम्। तेन पचत्योदनं राध्यते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात्। एवं भिन्नप्रकरण-त्वात्तव्यादौ विषयेऽपि कर्मणः कर्त्तृत्वं न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्यः कटेन स्वयमेव इत्यादि न स्यात्। एकक्रियायामेकस्य कर्मत्व कर्त्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्याह। क्रियमाणमित्यादि। क्रियमाण यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यति निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तेति विदुर्जानन्ति बुधा इति शेषः। स्वैर्गुणैः कीदृशैः कर्त्तुं सुकरैः सुखकरैरित्यर्थः ॥ ९२७ ॥

श्यन् च पश्च श्यन्पे। आभ्यां रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि।

९२९। वेणजदुहः।

वा ।१।, इण् ।१।, अजदुह ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा ढघे। अकारि अकृत, अदोहि अदुग्ध।

९३०। न तप-रुधः सढ़-पच-दुहः।

न ।१।, तप रुध सढ पच दुह ५। ।

तपो रुध; सढ़ाभ्यां पचदुहाभ्यां च इण् न स्यात् ढघे। अतप्त, अरुद्ध। अपक्त आम्र; फलं, अदुग्ध गौर्दुग्धम्। अत-एवानयोर्द्वेऽपि ढघुत्वम्।

कुष्यतीत्यादि कुष ग निष्कर्षे रे परे प्ररम्भेपदं श्यन् च वा। पचे ते यक्। रज्य-तीत्यादि रन्जौ रागे ह्युसुङ् इति नलोप। रे किम्? अकोषि चुकुषे अरञ्जि ररजे ररञ्जे च वेति कृतेऽपि इतनोर्यगिणाविव्यनेनापीष्टसिद्धौ श्यन्विधान कुष्यन्ती बाला स्वयमेव रज्यन्ती शाटी स्वयमेव इत्यत्र श्यन्नो नित्यमिति नुमर्थम्॥ ९२८॥

अजन्ताद् दुहश्च इण् वा स्यात् तनि परे कर्म्मकर्त्तरि। आ गद्दश वाधिकार-निवृत्त्यर्थम्। अकारीत्यादि इण्तनौ लोपे वृद्धिः। पचे ठ्या सि नेमेकाजिति नेम् इगुडुरिति से कित्वाद्गुणाभावे सेर्लोप। अदोहीत्यादि इणि गुण पचे गुहदुहदिहलिहामित्यनेन सेर्निषेधे सकोऽप्राप्तिपचे अदुग्धेति॥९२९॥

सह ढेन वर्त्तेते यौ तौ सढ़ौ सढौ च तौ पचदुहौ चेति सढपचदुहौ। तपश्च रुधश्च सढपचदुहौ चेति तस्मात्। अतप्तेत्यादि व्या सि औदित्वान्नेम् सेर्लोप। अपक्वाम्र इत्यादि काल आम्रवृक्ष फल पचति गोपो गां दुग्ध दोग्धि इति स्थितम्। ततो आम्रवृक्ष स्वय फलमपक्त गौश्च स्वय दुग्धमदुग्ध इत्याम्रस्य गोश्च कर्म्मकर्तृत्वम्। अतएवेति सकर्म्मकपचदुहाभ्यां कर्म्मकर्त्तरि इण् निषेधादेव अनयोः कर्म्मान्तरे विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्त्तृत्वम्॥९३०॥

८३१ । सन श्रन्थ ग्रन्थ ब्रू कॄ गॄ दुह नम-भूषार्थाद् यक् च ञि स्नु श्रिमाढ़ात्त्वमिण् ।

सन—भूषार्थात ५।, यक् ।१।, च ।१।, ञि—माढात् ५।, तु ।१।, अमिण् ।१।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढवे, ञ्यन्तादेस्तु मिण्-वर्जम् । चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । श्रथ्नीते अश्रन्थिष्ट, ग्रथ्नीते अग्रन्थिष्ट । ब्रूते अवोचत । किरते अकीर्ष्ट, गिरते अगीर्ष्ट । दुग्धे अदुग्ध । नमते अनंस्त । तसते अतंसिष्ट । कारयते, अचीकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्नुते अस्नाविष्ट अस्नोष्ट । श्रयते अशिश्रियत अश्रायिष्ट अश्रयिष्ट । आहते आवधिष्ट आघानिष्ट आहत ।

सन् सनन्तः । भूषा अर्थों यस्य स भूषार्थः । सन् च श्रन्थश्च ग्रन्थश्च ब्रूश्च कॄश्च गॄश्च दुहश्च नमश्च भूषार्थश्चेति तस्मात् । ञिर्ण्यन्तः । मि आत्मनेपदेऽढीऽकर्म्मक माढ । ञिश्च स्नुश्च श्रिश्च माढश्चेति तस्मात् । न मिण् अमिण् । सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिणपि न स्यात् ढवे । ञ्यन्तादेस्तु मिण् भिन्न इण् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवे । चिकीर्षते इति करोते सनन्तात् ते यकौ निषेधे आश्रिककर्त्तृत्वात् शप् । इति घे शप्रे इत्यत्र व्याख्यातम् । अचि-कीर्षिष्टेति तनि इणो निषेधे ख्या सि मिणोऽपि निषेधे वसोऽरस्येतीम् । न च सकृद्गतौ विप्रतिषेधौ यद्बाधित तद्बाधितमेवेति न्यायात् सिबाधकस्य इणोऽपि निषेधे पुन कथ ख्या सिरिति वाच्य न्यायानामसार्वत्रिकत्वात् । अतएव शिष्टपद-साधनायैव न्याय. स्वीक्रियते नत्वान॰र्थमिति सम्प्रदाय. । श्रथ्नीते इति श्रन्थ ग मोचने ते यकौ निषेधे आश्रिककर्त्तृत्वात् श्ना श्नाद्रौरिति ई हसुङ् इति न लोप । अश्रान्थिष्टेति तनि इणो ॰षेधे सि एव ग्रन्थकिग दर्भे ग्रथ्नीत अग्रन्थिष्ट । मैत्रे-यस्तु श्रथिङ शैथिल्ये ग्रथिङ कौटिल्ये इति भौवादिकौ मत्वा श्रन्थते ग्रन्थते इति स्वयमेवोदाहरति । ब्रूते शौक. स्वयमेव ब्रूलञुक्तौ ते यकौ निषेधे शप् शपो लुक् । अवोचतेति तनि इणो निषेधेऽरविषये वचार्दशे वक्तस्येतिङे वोचादेश । किरते इति कॄश विक्षेपे ते यकौ निषेधे श. । अ॰ा॰र्ष्टेति तनि ॰णो निषेधे सि:

९३१। न्यादिभ्रान्ताद्‌गत्यर्था मुख्ये ढे ढत्वमाप्नुयुः। गौणे याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं त्रिढधुष्विति ॥

न्यादि-गत्यर्था १।।।, मुख्ये ७।,ढे ७।,ढत्व २।, आप्नुयु क्रियापद गौणे ७।, याचादयः १।।।, अन्ये १।।।, तु ।१।, यथेष्टं २।, त्रिढधुषु ७।।।, इति ।१। ।

निन्ये विजनमजागरि रजनिमगमि सुदमयाचि सम्भोगम् ।

न्यायुद्दडुरिति इमोऽभावपक्षे इगुडुरिति से किस्त्वे इरि दीर्घ । एव गृभ्र निगरणे गिरते अगीर्ष्ट । दुग्धे इति दुहलञो दुहि ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अदुग्ध इति तनि इणो निषेधे गुहदुहदिहेति सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेध । किञ्च दुहधातो पूर्वेणैव इण् निषेधे सिद्धेऽत्र ग्रहणं यक्‌निषेधार्थम्। नमते इति नमौ शब्दनत्यो ते यको निषेधे शप्। नमतिरिहान्तर्भूतण्यर्थ । तेन शिशुर्या शाखां नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यर्थ । अनस्तेति तनि इणो निषेधे ण्या सि. । तसते इति तसि कलङ्कृतौ ते यको निषेधे शप् । अतसिष्टेति इणो निषेधे सि । कारयते इति कञ ञि कारीति स्थिते ते यको निषेधे शप्। अचीकरतेति कारि-तन् इणो निषेधे ञिश्रीत्यड् । अङो नित्यत्वेऽपि विधिबलादातो ग्यत्वमितिवत् ञ्यादेस्तु मिण् वर्जमिति वचनेन मिणः प्राप्तानुरोधात् ञ्यन्तत्रिभ्या पक्षे ण्या सि । अकारयिष्टेति मिणोऽप्राप्तिपक्षे इमि ञेर्न लोप अकारिष्टेति मिणि ञेर्लोप । दुर्गसिंहस्तु ञ्यन्तत्रूञोः कर्तृस्थ भावत्वात् कर्म्मकर्तृत्वाभावे यगादिर्न स्यादेव आत्मनेपदन्तु फलवत् कर्तृकत्वादित्याह। वस्तुतस्तु प्रेरणवचनयोरपि कर्म्मस्थत्व सम्भवतीति यगादिनिषेध सफल । स्तूते इति ष्टुञ प्रस्तुत्या ते यको निषेधे शप् शपो लुक्। अस्तोष्टेत्यादि मिणोऽप्राप्तिपक्षे स्तुक्रमोऽमे इति नियमान्न इम्। मिण्-पक्षे वृद्धि । स्तुनमो परप्रयोज्यत्वे न स्यात्। यथा प्रस्तौति गौर्दोग्धुं कौशलेन नमति शाखाभारेण श्रयते इति श्रिञ सेवने ते यको निषेधे शप्। अश्रायिष्टे-त्यादि अङो नित्यत्वेऽपि मिण् प्राप्तानुरोधात् पक्षे ण्या सि मिणि वृद्धि । मिणो ऽप्राप्तिपक्षे इम्। आहते इति हन ते यको निषेधे शप् शपो लुक् वनतनेति न । आहतेत्यादि तनि इणो निषेधे ण्या सि मिणोऽप्राप्तिपक्षे से किस्त्वे ति न लोपे सेर्लोप मिण् पक्षे तु खेर्होघ इति हस्य घत्वे वृद्धि आङ्‌पूर्व-कर्म्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्म्मकोऽप्ययं माढ अकर्म्मकस्य कर्म्मकर्तृत्वा-त्। आहते शत्रुः स्वयमेवेत्यर्थ। माढात् किम्? हन्यते शत्रुः स्वयमेव अघानि प्रणिणौ स्नातामिव। द्विकर्म्मकेष्य कर्म्मणि वाच्ये प्रत्ययोत्पत्तौ मुख्य गौणं वा कर्म्म उक्त भवतीति सन्देहे व्यवस्थामाह ।९

गोपी हावमकार्य्यत भावश्चैनामनन्तेन॥

इति ढ भाव पादः।

...न्त ढ कम्म यस्य सोऽढ। अढश्च गत्यर्थश्च अढगत्यर्थौ। ञ्यन्तौ च तौ अढगत्यर्थौ चेति ञ्यन्ताढगत्यर्थौ। न्यादयश्च ञ्यन्ताढगत्यर्थौ च ते द्विकर्मकधातुषु ...न्यादयो नी वह हृदण्डि ग्रह कृष मन्थ मुष पचाद्या नव। ञ्यन्ताकर्मका ...गत्यर्थाश्च धातवो मुख्ये द्वे कर्म्मणि वाच्ये ढ्यम् कर्म्मप्रत्यय प्राप्नुयु। याचादयो ...ब्राध दुह चि प्रच्छ रुध ब्रू शास जीव्यष्टौ धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्म-...यय प्राप्नुयु। अन्ये तु ञ्यन्ता शब्दार्थ अशनार्थ ग्रह कृष गुह ह्र इत्यष्टौ धातवो यथेष्ट मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणे कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुरिति ...वस्था। निन्ये इत्यादि। अनन्तेन गोपी विजन निन्ये अत्र गोपीति मुख्यम् ...म उक्तम्। अनन्तेन गोपी रजनिम् अजागरि। देशाध्वकालेत्यादिना रजने ...मच सकर्मकस्यापि जागृधातो स्वभावादकर्मकत्वात् अञ्यन्तकर्त्री गोप्य। ...न्त्वम्। ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कम गोपीत्युक्तम्। अनन्तेन गोपी मुद ...म अगमि प्रापितेत्यर्थ। अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम्। अनन्तेन गोपी नर्मागम् अवाचि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम्। यथेष्टमाह। अनन्तेन गोपी हावमकार्य्यत अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम्। अनन्तेन एना गोप्यै ...वम् अकार्य्यत अत्र भाव इति गौणम् कर्मोक्तम्। कृत्प्रत्ययेषु अपि एवम्। ...नेन गावो वन नीता शायिता शिशवो निशाम्। सन्तोष गमिता गोप्यो ...ट याचिता घृतम्। प्रणाम कारितो ब्रह्मा ब्रह्माण कारिता स्तुति। ...यष्टमिति कस्यचिदनुरोधादुक्तम्। सर्वत्र ञ्यन्ताना प्रयोज्यकर्मवोक्त भवतीति ...निसवबस कृसदीश्वरा.। एव द्विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवोक्त भवति ...था नीयते ग्राम याच्यते भूमिरित्यादि। अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदर्पभीतिशयन ...डानिरासक्षया व्यक्तव्याननभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये। उन्मादे च पला-...नगवो ख्यातौ चवे खोटने, मोहे धावनयुद्धर्गाद्विदहने शान्तौ प्लुतौ मज्जने। ...नो जागृशोषवक्रगमनोत्साहे व्रतौ संशये, ग्लानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-...बोधने। वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले, कम्पोद्वेगनिमेष ...तनस्वेदे धवोऽकर्मका। दीव्यत्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातव। वाचका ...स्तस्य यतस्तस्मादकर्मका। कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातव। ...दावेऽकर्मका सुसहतत्वात् सकर्मका.। इति। सकर्मकाश्च कर्माविव-

चतुर्थः पादः—क्तिः।

९३३। भवद्भूत-भव्ये त्रिशः क्याद्याः।

भवत् भूत भव्ये ७।, त्रिश ।१॥, काद्या १॥।

क्याद्याः त्रयस्त्रिस्त्रिशः क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः।

प्रेते स चित्तशयने मम मीनकुर्म्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदग्न्यः।
योऽभूद्भभूव भरताग्रजकृष्णबुद्धः
कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन्॥

च्छायामकर्मका भवन्ति। तथाच गोयीचन्द्र। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोप-सग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षात कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति। धात्वर्थेन सह करण उपसग्रहादित्यर्थ। क्रमेणोदाहरणानि। नदी वहति चरतीत्यर्थ। कृदति व्याध। भवति घट। आह्वते जन। तपस्यति मुनिरित्यादि॥ ९३२॥

इति ढभावपाद.।

भवश्च भूतश्च भव्यश्च तत् भवद्भूतभव्य तस्मिन्। अत्र काले इति विशेष्य पद-मध्याहार्य्य भवन्निति वर्त्तमाने शतुर्विधानाद्वर्त्तमान। भूत इति अतीते क्तवि-धानादतीत। भव्यो भविष्यत्काल सामान्यकाले तव्यादिविधानादिह भविष्यत्-काले य'। ननु एको नित्य. कालस्तस्य भूतत्व भविष्यत्त्वञ्च कथ सम्भवतीति चेत् सत्य क्रियाया भूतत्वभविष्यत्त्वाभ्या कालस्य भूतत्वभविष्यत्त्वे उपचारात्। एक-स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत्। आरब्धपरिसमाप्तिर्वर्त्तमान। यथा महाभारत पठति। सोऽपि चतुर्विध। यथा प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च। नित्यप्रवृत्ति सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विध.। मास न खादति आदौ प्रवृत्त मासभोजन निवर्त्तयतीत्यर्थ। इह कुमारा. क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-भावेऽपि पूर्वक्रीडाया बुद्धौ वर्त्तमानत्वात्। पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात्। किञ्च पर्वताना स्थितेर्वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्या सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्थु पर्वता. स्थास्यन्तीत्यपि स्यात्। सामीप्यो द्विविध. भूत. भविष्यञ्च। भूतसामीप्यो

६३४। कौ स्मेनातीते।

कौ ।१।, स्मेन ३।, अतीते ७।

स्मेन योगे अतीते काले कौ स्यात्।

हन्ति स्म रावण रामः।

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अध्वखेदादेर्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामीति आगतोऽपि वदति भविष्यत्सामीप्यो यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽह गच्छामीति गमनाय क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति। स्वीगीटीना विशेष वक्ष्यतीति ता विहायोदाहरन् दशावतारान् कीर्त्तयति शेते इत्यादि। यो मीनकूर्मकोलो ऽभवत् नृहरिवामनजामदग्न्योऽभूत् भरताग्रजलक्षणबुद्धो बभूव कल्की भविता स तानरीन् प्रहरिष्यते च स मम चित्तशयने शेते इत्यन्वय। मीनकूर्माभ्या सहित कोल मीनकूर्मकोल इति मध्यपदलोपी समास पृथक्साहित्यात् मीनकूर्मावभवता कोलश्चाभवदित्यर्थ। एव नृहरिवामनाभ्या सहितो जामदग्न्य। भरताग्रजलक्षणाभ्या सहितो बुद्ध इति विग्रह। अन्ये तु अद्यभवोऽद्यतन स च पूर्वापरनिशायामो दिनेनाद्यतन विदुरिति पारिभाषिक। अद्यतनेऽतीते टी स्यात्। अद्याभूदवलोकन मृगदृश। अनद्यतनेऽतीते घो। अकरोदचिरेश्वर चितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् इति रघौ। अनद्यतने परोक्षेऽतीते ठो। यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच। अत्यन्तापह्नवे चित्तविक्षेपे च ठो। यथा त्व मया कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तो नाह कलिङ्ग जगाम। रचितस्तु कलिङ्गशब्द नित्यबहु बहुवचनान्तमाह। चित्तविक्षेपे यथा सुप्तोऽह किम्? विललाप मत्तोऽह किम् विचचार इत्याह। किञ्च अभूत् नृपो विबुधसख इति भट्टि। स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघ। इत्यादावनद्यतनेऽपि टीदर्शनात्। एवम् अद्यावदद्दशमुखैदशकन्धरोऽसाविति भट्टि। इत्यादावद्यतनेऽपि घोदर्शनात्। एवञ्च व्यातेने किरणावलीमुदयन सत्तर्कतेजोमयीम् इत्याचार्य्य। इत्यादावपरोक्षेऽपि ठोदर्शनादेतान्यनेनोपेक्षितानि। ततश्च चिरातीते निकटातीते वा परोक्षे अपरोक्षे वा घोटीठा स्युरिति। एवम् अद्यतनभव्ये ष्टो दूरभव्ये तोति सम्प्रदाय.। स्पो भविता। वर्षान्तरे भविष्यति सुखम् ॥ ६३३ ॥

स्मेन योगे अतीते कौ स्यात्। एव प्रश्नोत्तरवचने ननुना योगे अतीते कौति वक्तव्यम्। अभूत् किम्? घट. ननु भवति ॥ ६३४ ॥

९३५। यावत्-पुराभ्यां भव्ये।

यावत् पुराभ्या ३॥, भव्ये ७।।

यावद्भवति कल्की, पुरा दृश्यते कल्की।

९३६। कदा-कर्हिभ्यां वा।

कदा कर्हिभ्या ३॥, वा ।१।।

कदा पश्यामि गोविन्द, कर्हि द्रक्ष्यामि शङ्करम्।

९३७। किम्भिर्लिप्सायाम्।

किम्भि ३॥, लिप्सायाम् ७।

डतरडतमक्त्यन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये कौ वा स्यात् लिप्सायाम्। कतरः कतमः को वा भिक्षां रास्यति राति वा।

९३८। लिप्स्यसिद्धौ।

लिप्स्यसिद्धौ ७।

लिप्स्येनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्यां भव्ये कौ वा स्यात्। यो भिक्षां ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति यास्यति वा।

आभ्यां योगे भव्ये कौ स्यात्। निकटागामिके पुरा तत्साहचर्यात् यावदित्यव्ययमेव। तेन यावत् दास्यति तावत् भोक्ष्यते अत्र न स्यात्॥ ९३५॥

आभ्यां योगे भव्ये कौ वा स्यात्॥ ९३६॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा। रास्यतीति रादाने॥ ९३७॥

१ लब्धुमिष्यते यत्तत् लिप्स्यम्। तेन सिद्धिर्लिप्स्यसिद्धिः पृथक्योगात् किम्भिरिति नानुवर्त्तते॥ ९३८॥

९३९। ग्यर्थाशंसयोः।

ग्यर्थाशंसयो ७॥।

ग्या अर्थे प्रेष्यादौ आशंसायाञ्च भव्ये कौ वा स्यात्। गुरुश्चेदायाति आयास्यति वा, अथ त्वं वेदमधीष्व वयं तर्कमधीमहे।

९४०। जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे।

जा तु अपिभ्या ३॥, सदा ७।, क्षेपे ७।।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्।

९४१। कथमा खौ च वा।

कथमा ३।, खौ ।१।, च ।१।, वा ।१। ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भुं, देवीं निनिन्दिथ।

९४२। किम्भिः खौ-त्यौ।

किम्भि ३॥, खौ त्यौ १॥।

को निन्दिष्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरम्।

ग्या अर्थं ग्यर्थं। वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विध्यादिषु मध्ये प्रेष्यप्राप्तकालानुमतय एव गृह्यन्ते। आशंसा आशी। अधीष्वेति प्रेष्यादौ आशंसाया वा गौ। पक्षे अधीष इति कौ च। अधीमहे इति पक्षे अध्ययामहे इति गौ च। आशंसाया शीघ्रार्थभव्ये तौ नित्यमिति वक्तव्यम्। हृष्टिश्चेदायास्यति क्षिप्रं चेत धान्य वप्स्यामि। अत्र नान्या विभक्ति ॥ ९३९ ॥

सदा शब्दस्योभयार्थत्वात् जात्वपिभ्या योगे सर्वेषु कालेषु गर्हाया नित्य कौ स्यादित्यर्थं। सर्वेषु कालेष्वित्यधिकार। जातु कदाचित् ॥ ९४० ॥

कथ शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कौख्यौ वा स्त. गर्हायाम्। कथं निन्दसीति कथ शब्दस्य त्रिषु सम्बन्ध ॥ ९४१ ॥

डतरडतमत्यन्तस्य किमी रूपैर्योगे सर्वेषु कालेषु खौत्यौ स्याता गर्हायाम्। विभाषाद्वयान्त.पाठात् नित्यम् ॥ ९४२ ॥

६४३। अन्यैश्चाश्रद्धामर्षे ।

अन्यै ३।॥, च ।१।, अश्रद्धामर्षे ७। '

किञ्चिश्च [६३७]

न श्रद्दधे मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।
हर गर्हेत को निन्देत् विष्णुं निन्दिष्यतीश्वरम् ॥

६४४। किंकिलास्त्यर्थाभ्यां तौ ।

किंकिल अस्त्यर्थाभ्या ३॥, तौ ।१। ।

त्व किंकिल हृषीकेश निन्दिष्यसि, न मंस्यसे ।
महादेवं चास्ति नाम श्रद्दधे नो न मर्षये ॥

६४५। जातु-यद् यदा-यदिभिः खौ ।

जातु यद यदा यदिभि ३॥, खौ ।१। ।

एभिर्योगे अश्रद्धामर्षे सदा काले खौ स्यात् ।
न मर्षये श्रद्दधे नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

श्रद्धा सम्भावना मर्ष क्षमा। श्रद्धाया अभाव अश्रद्धम्। मर्षस्याभाव अमर्षः अश्रद्धश्च अमर्षश्च अश्रद्धामर्षं तस्मिन्। किञ्चिश्चेति इत्ति। डतरडतमक्ष्यन्तस्य किमोरूपैरन्यशब्दैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खौत्यौ स्तोऽश्रद्धामर्षेऽर्थे। स जनो यत् हरिं गर्हिष्यते हरं गर्हेत तदहं न श्रद्दधे। को जनो विष्णुं निन्देदीश्वरं निन्दिष्यति तदहं न मर्षये इत्यन्वय ॥ ६४३ ॥

किम. पर किल किंकिल। अस्त्यर्थोऽस्ति भवत्यादि। आभ्या योगे सर्वेषु कालेषु तौ स्यादश्रद्धामर्षे। त्वमित्यादि त्व किंकिल निश्चित हृषीकेश निन्दिष्यसि तदहं न श्रद्दधे न मर्षये नाम सम्भावनाया महादेवञ्च न मस्यसे अस्ति एवमप्यस्ति तदहमिद सम्भावयामि त्वा न श्रद्दधे न मर्षये च इत्यर्थ'। केचित्तु। किम् किल इति द्वौ शब्दावव्यवहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलैष वामन इति माघ. इत्याहु' ॥ ६४४ ॥

जातुश्च यद च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खौ स्यादश्रद्धामर्षे। न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तन्न श्रद्दधे न मर्षये इत्यर्थ.। एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ६४५ ॥

९४६। यत्र यत्राभ्यां चेपचित्रे च।

यत्र यत्राभ्या ३॥, चेपचित्रे ७।, च।१।।

यत्र निन्देत् विभुं गर्हे चित्रं श्रद्धां न मर्षये।

९४७। चित्रे त्यऽयदिना।

चित्रे ७।, ती।१।, अ-यदिना ३।।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्रे गम्ये सदा तौ स्यात्। चित्रं द्रच्यति नामान्धः कृष्ण पश्येत् यदीश्वरम्॥

९४८। वाढ़ेऽप्युताभ्यां खौ।

वाढे ७।, अपि उताभ्या ३॥, खौ।१।।

अपि हन्यादघं शम्भुरुत दुःखं जयेदजः।

९४९। प्रौढ्या सम्भावने।

प्रौढ्या ३।, सम्भावने ७।।

प्रौढिः सामर्थ्यम्। सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् धोः सदा खौ स्यात्। अपि हिंस्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकम्।

यत्रश्च यत्रश्च तौ। ताभ्याम् अश्रद्धामर्षे चेति वृत्ति। यत्र यत्र इत्येताभ्या योगे चेपे चित्रेऽश्रद्धामर्षे च सर्वेषु कालेषु खौ स्यात्। चेपो गर्हा। चित्रमाश्चर्य्यम्। जनो विभुं यत्र निन्देत् तदहं गर्हे तच्चित्रं तत्र श्रद्धां न करोमि तदहं न मर्षये इत्यर्थः। एवं यत्र निन्देदिति॥ ९४६॥

अन्ध कृष्ण द्रच्यति नाम सम्भावनायां तच्चित्रम्। अयदिना किम्? अन्धः कृष्ण यदि पश्येत्तच्चित्रम्। अत्र खौप्रयोगं दर्शयता यदिना योगे चित्रे गम्ये सदा खौ स्यादिति सूचितम्॥ ९४७॥

अतिशयार्थे वर्त्तमानाभ्यामप्युताभ्या योगे सर्वेषु कालेषु खौ स्यात्। शम्भुरघम् अपि हन्यात् पापहननेऽतियोग्य इत्यर्थः। अज दुःखम् उत जयेत् दुःखजयेऽतियोग्य इत्यर्थः॥ ९४८॥

अपि हिंस्यादिति जगन्नाथः सामर्थ्यान्महापातकपञ्चकहिंसायां योग्य इत्यर्थः॥ ९४९॥

९५० । अङ्गार्थैर्वाऽयदि ।

अङ्गार्थैः ३।॥, वा ।१।, अयदि ७। ।

अद्दधेऽज भजेः प्राणैर्भक्ष्यसेऽज बभक्थ तम् ।

९५१ । भव्ये वा फल हेत्वोः ।

भव्ये ७।, वा ।१।, फल-हेत्वो ७॥ ।

शं यायाच्चेन्नमेदीशं श्रीशं नंस्यति यास्यति ।

९५२ । कामोक्तेऽकच्चिति ।

कामोक्ते ७।, अकच्चिति ७। ।

काम भजेत् भवान् भर्गं कच्चिदर्चिष्यते शिवम् ।

९५३ । गी चेच्छार्थैः ।

गी ।१।, च ।१।, इच्छार्थैः ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवतां भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद् अयद् । अङ्गार्थैर्योगे प्रीच्छा सम्भावने सर्वेषु कालेषु खी स्याद्वा न तु यच्छब्द प्रयोगे । अद्दधे इत्यादि । त्वं प्राणे सामर्थ्यैरज भजे अद्द अद्दधे । पचेऽज भक्ष्यसे त बभक्थ इति यथाकाल विभक्तिः । अयदि किम् ? अद्दधेऽज भवान् प्राणैर्भजेत् यत् पुरुषोत्तम पूर्वेण नित्यम् ॥ ९५० ॥

वाग्रहण परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियाया हेतुक्रियायाश्च वर्त्तमाना ङातोर्भव्ये खी वा स्यात् । जन ईशं नमेच्चेत् शं कल्याण यायात् प्राप्नुयात् । ईशनमस्कारो हेतु कल्याणप्राप्तिफलम् । पचे श्रीशं नस्यति चेत् शं यास्यति । भव्ये किं ? हन्ति पलायते ॥ ९५१ ॥

मण्डूकप्लुताधिकारात् सदेत्यनुवर्त्तते । कामोक्तमिच्छाप्रकाश । तस्मिन्नर्थे सर्वेषु कालेषु खी स्यान्न तु कच्चिच्छब्दप्रयोगे । काम भजेदित्यादि । भवान् काम यथेष्ट यथा स्यात् तथा भर्गं शिव भजेदिति वक्तुरिच्छया एतद्वाक्यम् । अकच्चिदिति किं ? कच्चिदर्चिष्यते शिवम् इति कच्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ ९५२ ॥

९५४ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७। ।

सदा। यागं कुर्य्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीय उत तर्कमधीयीय, भो भोजन लभेय, प्रेषितस्त्वं गच्छेः, प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्य्याः । एव गौ ।

९५५ । समर्थनाशिषोर्गौ ।

समर्थन आशिषी ७।, गौ ।१। ।

सिन्धुमपि शोषयाणि ।

इच्छार्थयोगे सर्वेषु कालेषु कामोक्तौ खौ गौ च स्यात् । इच्छामीत्यादि अह-मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवता वा । पृथग्योगात् कश्चित् योगेऽपि इच्छामि कश्चित् सेवेत श्रीपतिं सेवता भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति इच्छावान् य स करोतीत्यर्थ । अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न खौग्यौ ॥ ९५३ ॥

विधिश्च निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च सप्रश्नश्च प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त कालादिश्चेति तस्मिन् । सदेति वृत्ति । एष्वर्थेषु सर्वेषु कालेषु खौ गौ च स्यात् । अप्राप्तप्रापको विधि । यथा यागं कुर्य्यादिति । निमन्त्रणमामन्त्रणञ्च नियो-जनविशेष तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रण यथा इह भुञ्जीत भवानिति यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात्तदामन्त्रण यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-मन्त्रणयोर्भेद । सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् । यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति । सप्रश्न जिज्ञासा । यथा कि भो वेदमधीयीय ? इति । प्रार्थना याञ्चा यथा भो भोजन लभेय अहम् इति शेष. । कर्म्मणि प्रेषण प्रेष्य यथा प्रेषितस्त्व गङ्गा गच्छेरिति । सत्क्रियोचितकाललाभ प्राप्तकाल. यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्य्याः इति । आदि-शब्दादनुमतौ च यथा आङ्गमह करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्व इति अनुमतौ ष्या न प्रयोगः । एव गौति याग करोतु इह इत्यादि ॥ ९५४ ॥

इष्टार्थस्याशसनमाशी. । जीवतु भवानित्यादि ॥ ९५५ ॥

९५६। तु-ह्योस्तातङ् वाशिषि।

तु-ह्यो ७॥, तातङ् ।१।, वा ।१।, आशिषि ७। ।

पातु पातात् वा शिवः, पाहि पातात् वा शिव ।

९५७। मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वम्।

मुहुर्भृशार्थे ७।, हि-त स्व-ध्वम् ।१॥ ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले स्या हि त स्व ध्व स्युः. मुहुर्भृश वा लुनाति लुलाव लुविष्यति वा, लुनीहि लुनीत लुनीष्व लुनीध्वम् ।

९५८। माम्मेन घी-स्यौ।

माम्मेन ३।, घी स्यौ १॥ ।

माम्मशब्देन योगे सदा घीस्यौ स्तः। माम्म भवद्दुःख माम्म भूत् शोकः।

तुह्योस्तातङ् वा स्यादाशिषि सर्वावयवादेशोऽयम्। तेन ङित्त्वेऽपि नान्त्यस्य स्थाने। किञ्चात्र ङित्त्व भवान् राजत्व कुरुतादित्यादावगुणार्थम्। वश कान्तौ भवान् स्वर्गमुष्टादित्यादौ जिमात्रार्थञ्च ॥९५६॥

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सर्वेषु कालेषु लिङ्गे युष्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने तेषामेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च स्या हि त स्व ध्वमिति चत्वारि वचनानि स्युरित्यर्थ नवाय विशेष। कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिनो हि त इति द्वयम् आत्मनेपदिन स्वध्वमिति द्वयम् उभयपदिनश्चत्वारीति। क्रियासमुच्चये सत्येवाय विधिरिति वक्तव्यम। तथाहि पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दन मुषाण रत्नानि हरामराङ्गन। विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषो वली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिव दिव इति माघ। स्वमट व्यामटाट्योर्वीमित्यटन्त्योऽतिपावना। यूयमादौ विजानीत मनोवृत्ति शुभा मम। रमानुहर दीप्यस्व ध्वान्त जहि नभो भम। इतीहमानास्तिग्मांशोर्वृत्ति ज्ञातु घटस्व ने इति भट्टि। केचित्तु लुनीहीत्यादिपदानामव्यक्ततया तेन धातुना तेन कार-केणानुप्रयोगे सत्येवाय विधिरित्याहुः। किञ्च माघभट्ट्यादावनुप्रयोग विनापि दृश्यमानादनेनोपेक्षित ॥९५७॥

९५९ । मा टी वा ।

मा ।३।, टी ।१।, वा ।१।

मायोगे सदा टी स्यात् वा। मा विरंसीत् सुखं, मा विरमतु, मा विरंस्यति ।

९६० । व्याशिषि ।

टी ।१।, आशिषि ७। ।

जीव्याच्चिर सज्जनः ।

९६१ । स्मर्थैस्त्वयदि त्वतीते ।

स्मर्थे ३॥, ती ।१।, अयदि ७।, तु ।१।, अतीते ७। ।

स्मरणार्थैर्योगे अतीते काले ती स्यात्। यच्छब्दश्चेत् न प्रयुज्यते। अपवादोऽयम्। स्मरस्येनं नंस्यसीश, यत् स्मरस्यानमं शिवम् ।

माङ्योगेऽत्राव्यवहितो व्यवहितश्च। तेन भवत् दुःख माङ्म मूर्च्छीको मास्म- इत्यपि ॥९५८॥

अत्रापि योगोऽव्यवहितो व्यवहितश्च। तेन मा सुख विरंसीदित्यपि अत्र माशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मायोगाभावेऽपि आमन्त्रणेऽर्थे भविष्यत्कालेऽपि टी स्यात् वा। तेन सौमित्रे मामुपायस्था' कम्रामिक्ष्वुवंशवदामिति भट्टि ॥९५९॥

इष्टार्थस्याशंसनमाशी। आशिषि गम्यमानाया टी स्यात्। आशीर्भव्य एव सम्भवति ॥९६०॥

स्मृधातोरथ इव अर्थो येषा ते स्मृर्थाः तै। अपवादोऽयम् इति। एतेन यद प्रयोगेऽस्याप्राप्तौ घी एव स्यात् न तु टीक्यावित्यर्थः। अयदीत्यस्य त्वन्तत्वात् परत्र नानुवृत्ति। स्मरस्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्तादवनितापहारिणम्। पयोधिमाबद्धचलज्जलाविला विलङ्घ्य लङ्का निकषा हनिष्यतीति माघः ॥९६१॥

९६२। वानेकस्मार्य्ये।

वा ।१।, अनेकस्मार्य्ये ७।।

अनेकस्मार्य्ये प्रयोक्तरि सति स्मरणार्थैर्योगे अतीते तौ वा स्यात्। ध्यायसीदं यदीशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते भवान्।

९६३। ध्वर्थासम्भवे थौ।

ध्वर्थासम्भवे ७।, थौ ।१।।

धोरर्थस्यानिष्पत्तौ सदा थौ स्यात्। ज्ञानञ्चेदभविष्यत् सुखमभविष्यत्।

९६४। लि-युष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः।

लि-युष्मद् अस्मदि ७।, त्यादि ।१॥।, त्रिश ।१॥।।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्यस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् स्युः।

जानाति योऽखिलं यञ्च न जानीतः श्रुतिस्मृती।
शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः।

स्मार्य्यमिति ञ्यन्तात् कर्म्मणि य। अनेकमेकभिन्नं स्मार्य्यं स्मारणीय येन सोऽनेकस्मार्य्यं तस्मिन्। ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशान द्रक्ष्यति स्तोष्यते च इद इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थं पक्षे ध्यायसीद यदद्राक्षीदस्तावीच्च शिव भवानिति। स्मार्य्यस्य परस्परसाकाङ्क्षत्वे विधिरयम्। तेन स्मरसि यत् त्व तर्कमपठ काशीमगच्छश्च इत्यादौ न स्यात् ॥९६२॥

परत्वात् सर्वेषां बाधकोऽयम्। ज्ञानञ्चेत्यादि। ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्याप्यसम्भव इति ध्वर्थासम्भव। भविष्यत्काले एवाय विधिरिति केचित्। कौमरास्तु भूते भविष्यति चेम विधाय भूते यद्यन्नार्थी पथिकोऽत्र दृष्टोऽभविष्यत् तदा अभोक्ष्यत। भविष्यत्काले यदि मत्समीपमागमिष्यत् भवान् तदा घृतेनान्नमभोक्ष्यत इत्युदाहरन्ति ॥९६३॥

भासि त्वमेको विश्वेश! भाथोऽच्युतशिवौ! युवाम्।
भाथ यूयं हरिहरब्रह्माद्याः! पाह्यनेकशः॥
एको भवामि स्म भवेऽहमादौ
दारैरथोभौ स्म भवाव आवाम्।
वयं भवामो बहवः स्म पुत्रै-
स्त्वन्माययाद्यापि विभो! प्रसीद॥

इति त्रि-पादः।

इति त्याद्यन्ताध्याय।

त्यस्यार्थे इति कर्त्तरि कर्म्मणि च त्यय। यथा नवश पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्म्म य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्त्तरि तिवादित्रय, युष्मदि कर्त्तरि सिबादित्रयम् अस्मदि कर्त्तरि मिबादित्रयम्। एवमात्मनेपदेऽपि ढभावे मनित्यनेन कर्म्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्त्ता यः कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्म्मणि त आदित्रय, युष्मदि कर्म्मणि से आदित्रयम् अस्मदि कर्म्मणि ए आदित्रयम् इति। तथापि ऐ समिकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विभक्तीनामप्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति। जानातीत्यादि। योऽखिल सकल जानाति श्रुतिस्मृती च य न जानीत ज्ञापयितु न शक्नुत अन्तर्भूतण्यर्थोऽयम्। शास्त्राणि च य न जानन्ति ज्ञापयितु न शक्नुवन्ति। इति कर्त्तरि प्रत्यय। स हरिर्मया सेव्यते इति कर्म्मणि प्रत्यय। हे विश्वेश! त्वम् एको भासि हे अच्युतशिवौ! युवा भाथ हे हरिहरब्रह्माद्या! अनेकशो यूय भाथ पाहि मुहुर्म्मुहुर्वा पाथेत्यर्थ। मुहुर्भृशार्थे इत्यादिना हि। भवे ससारे आदौ उत्पत्तिकाले एकोऽह भवामि स्म। सोऽहं दारै सह उभौ आवा भवाव स्म। तथा पुत्रै सह बहवो वय भवाम स्म। एतत् सर्वं त्वन्मायया। अतएव हे विभो! अद्यापि त्व प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्राय। हे विभो! प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मदोरप्रयोगेऽपि मध्यमवयशेषवयी स्यातामिति सूचित तेन शिष्य। किं पचसि? ओदन पचामीत्यादिसिद्धम्। इमानिमान् वित्त शेवानित्यत्र द्वयोर्विशेष्ययो शेवानित्येकविशेषणकथनेन द्वयोर्बहूना युगपदुक्तौ परस्य बलवत्त्वं सूचितम्। तेनावापि

लिङ्गयुष्मदस्मदां युगपदुक्तौ तिबादित्रयसिबादित्रयमिबादित्रयाणां युगपत्प्राप्तौ यत् परं भवति तदेव स्यात्। तथापि समुदायस्य सङ्ख्यानुसारेण द्विवचनं बहुवचनं वेति। किञ्चात्र लिङ्गादीनां पाठक्रममनादृत्य भविष्यद्विभक्तीनां परत्वमेव ग्राह्यम्। यथा कर्त्तरि वाच्ये स च त्वञ्च चन्द्रं पश्यथ, त्वञ्च स च पश्यथ स चाहञ्च पश्याव अहञ्च स च पश्याव त्वञ्चाहञ्च पश्यावः अहञ्च त्वञ्च पश्यावः स च त्वञ्चाहञ्च पश्याम अहञ्च त्वञ्च स च पश्याम । कर्म्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च त्वञ्च दृश्येथे त्वञ्च स च दृश्येथे स चाहञ्च दृश्यावहे अहञ्च स च दृश्यावहे त्वञ्चाहञ्च दृश्यावहे अहञ्च त्वञ्च दृश्यावहे स च त्वञ्चाहञ्च दृश्यामहे अहञ्च त्वञ्च स च दृश्यामहे। तथाच अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ। नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धय इति। अत्र ऐव इति क्रियापदम् इलगताविति धौविभक्तेर्वैकृते अमागमद्वय न गतवन्तावित्यर्थः। एवं विभक्तीनां लिङ्गानाञ्च परस्य बलवत्त्वमिति इमाविमानित्यत्र लिखितम्। भवच्छब्दस्य युष्मत्समानार्थस्यापि लिङ्गविहिता विभक्तिः। भवान् चन्द्रं पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते। एवं युष्मदस्मदोरपि मुख्ययोरेव ग्रहणम्। गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्तिः अत्व भवति अनहं भवति अतित्व भवति अत्यहं भवति चैत्रेण अत्व दृश्यते अनहं दृश्यते इत्यादि। अत्र परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तद्युक्तधातोरपि मध्यमत्रयस्य शेषत्रयम्। शेषत्रयस्य मध्यमत्रयं स्यादिति वक्तव्यम्। यथा। एहि त्वं मन्ये रथेनाहं यास्यसि। एवम् अहं मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति। अत्रापि द्वित्वे बहुत्वेऽप्येकवचनमिति दुर्गसिंहः। एवं प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यत्रोक्तत्व द्वयोरपि। वाचकं प्रकृतेः सङ्ख्यां गृह्णीयाद्विकृतेर्न तु इति प्राञ्चः। यथा एको वृक्षः पञ्च नौका भवति पञ्चवृक्षा एका नौर्भवन्तीत्यादि। यत्तु द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरित्यमरोक्तौ स्यादिति क्रियापद तत्साध्यस्य एकत्वानुरोधात् एवं नैषधेऽपि विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः। अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितमिति। अस्यार्थः। तेन नलेन द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितं निजायशोयुगम् अमानि। अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुत्वेऽपि निजायशोयुगमिति विकृतिकर्मण, एकत्वादमानीति एकवचनान्तं क्रियापदमिति तत् न समीचीनम् ॥ ९६४ ॥

इति त्रिपादः ।

प्रथमः पादः—ल्यः।

९६५। कृद्धोः क-भावे।

कृत् ।१।, धो ५।, क-भावे ७।।

वक्ष्यमाणस्य कृत्सञ्ज्ञः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स च के भावे च स्यात्।

९६६। सरूपो बाध्यः।

सरूप १।, बाध्य १।।

समानरूपस्त्यः कृता बाध्यते नत्वसरूपः।

प्रकरणभेदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणमाक्षिपति। वक्ष्यमाणस्त्यादि चणम्पर्य्यन्तस्य प्रत्ययसमूह कृत्सञ्ज्ञ स्यादित्यर्थ। स च धातुविशेषाद्विहितोऽपि प्रयोगानुसारादन्यस्मादपि स्यादित्यत आह स च धो पर स्यादिति। धोर्धातु-मावादित्यर्थः। तेन शीव्रजादिभ्यो विहित क्यप् ईरधातोरपि स्यात् यथा ईर्य्या। तथाच व्रज्याटाट्या पर्य्यटन चर्य्यात्वीर्य्यापथस्थितिरित्यमर। एव सकृत्सम्भादि-परात् क्रादेर्विहितोऽपि इ प्रत्यय देवादिपूर्वात् यजतेश्च स्यात यथा देवान् यजतीति देवयजि। तथाच अदमो द्विजान् देवयजीन्निहन्म इति भट्टि। एवम् अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्थान्तरेऽपि स्यादित्यत आह स च के भावे चार्थे इति। तेन ढभावयोर्विहितस्त्व्यो वसते कर्त्तर्य्यपि स्यात्। यथा वसतीति वास्तव्यः। अत्र मनीषादित्वात् वृद्धि। एव भियोऽपादानेऽपि भव्य। भेतव्या रजनी। एवञ्च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनीय स्यात्। यथा ददात्यस्मै इति दानीयो विप्र। स्नायतेऽनेनेति स्नानीय जलम्। रम्यतेऽस्मिन्निति रमणीयं गृहम्। एव कर्त्तर्य्यपि घ्यण्। यथा नियोक्तुमर्हति नियोग्य प्रभुरिति। एव जायते इति जन्य। एवञ्च गा हन्ति यस्मै स गोघ्नोऽतिथि। अत्र हनचर-गष्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितष्टक् सम्प्रदानेऽपि स्यादिति। अतएव कृद्धो. कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इति स्वय वक्ष्यति। विशेषेण सामान्यस्य बाधन नियमयति॥ ९६५॥

विशेषेण कृता सामान्य. कृत्सरूप एव बाध्यते इत्यर्थ.। सरूपत्वन्तु अनुबन्ध

६६७ । तव्यानीय-या ढ-भावे ।

तव्य-अनीय या. १॥ ढ भावे ७। ।

धोरेते स्युर्ढभावे । चेतव्यं चयनीय चेयं पुण्यम् । भवि-तव्य भवनीय भव्य त्वया ।

हित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे घ्यणा सामान्यो य एव बाध्यते न तु तव्यानीयौ । एवम् एकार्थे एव सरूपत्व गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचादित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्य सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते । अतएव पचतीति पच पचन पाक इत्यादि स्यादेव । एव जीषि अस्थि ग्रन्थि इत्यादिना विहितेन अनेन अनट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन कारणा कारण यातना यातन सूचना सूचन विज्ञापना विज्ञापन अतिशायना अतिशायन मारणा मारण विदारणा विदारणम् इत्यादय सिद्धा । एवं क्षेमकात्मरीरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञत्तौ न बाध्येते । तेन चेष्टईहे ईहडचेष्ट अहिकभासे इत्यादि वोपदेव । एवञ्च अस्वाद इति विहितेन अ-प्रत्ययेनापि घञत्तौ न बाध्येते । तेन लत् केर्म प्रच्छीशत्नीसं लृट्रूच्य् जिघासि इत्यादि वोपदेव । अतएव विशेषेणापि सामान्यो न बाध्यते क्वचित् इति जौमरा । किं चात्र समौ बाध इत्यनेनापीष्टसिद्धौ सरूपग्रहण ज्ञापयति । स्त्रीविहितप्रत्ययेन क्वचिदसरूपोऽपि स्त्रीविहितप्रत्ययो बाध्यते, तेन शंस्याद इति अप्रत्ययेन जीषि अस्थि इति अनप्रत्ययेनापि तोर्बाधात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः चिकीर्ष्टिः कार्त्तिरिति न स्यात् । क्वचित् न बाध्यते च तेन शसते शस्तिः पच्यते पङ्क्ति आर्त्तरूपास्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषद्दुसुपूर्वकधातोः परविधानात् विशेषाभ्या खल् अन इति द्वाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादय पञ्च बाध्यन्ते । तेन दुःखेन क्रियतेऽसौ दुष्करो धर्म । एव दुर्गमो देश दुर्द्दर्ष दुर्द्दर्शनः सूर्य्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥६६६॥

चेतव्यमित्यादि । चिन चिञ चित्या कर्मणि वाच्ये तव्य' नेमेकाजिति इम् निषेध । पुण्यस्य कर्मण क्लीवत्वात् तद्विशेषणाना चेतव्यादीनामपि क्लीवत्वम् । एव भावे तव्यादौ भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र ओदौतोऽव्यदित्यनेन यकारस्य ऋज्वत्वादोकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् क्लीवत्वम् । तथाच, अनाम्नि

९६८। नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वत्सोऽख्या-भाभूपूञ्कमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो ञि-ह-सादीजुङस्तु वा।

न ६।, अच ५।, अन्तरदुर्गे ५।, प्राग्वत् ।१।, ख. १।, अख्या अनिजादीदितः ५।, ञि ह सादीयुङ ५।, तु ।१।, वा ।१।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जेदितश्च, अन्ताद्धसादीजुङस्तु वा। अन्तर्याणीयं प्रयाणीयम्। प्रयापणीय प्रयापनीय प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम्। ख्यादेस्तु प्रख्यानीयं प्रख्यापनीयं प्रभानीय प्रभापनीयं, प्रभवनीय प्रभावनीयं, प्रपवनीय प्रपावनीय, प्रकमनीय प्रकामनीय, प्रगमनीय प्रप्यायनीय प्रवेपनीय प्रकम्पनीयम्। इजादेस्तु प्रेङ्खणीयम्।

कारके वाच्ये वाच्यलिङ्ग कृदुच्यते। भावे ल्यर्थखलर्थान्ता अनटाद्या नपुंसके। क्त्याद्यन्तास्त्रियां ज्ञेया पुंस्यथुर्घञलौ तथा अन्येषान्तु कृतां लिङ्ग वेदितव्य प्रयोगत ॥९६७॥

नास्ति दुर्यत्र सोऽदु। अदुश्चासौ गिश्चेति अदुर्गि.। अन्तर् च अदुर्गिश्च अन्तरदुर्गि' तस्मात्। इच् आदिर्यस्य स इजादि' नास्ति इजादिर्यत्र सोऽनिजादिः अनिजादिश्चासौ इदिच्चेति अनिजादीदित्। ख्याश्च भाश्च भूश्च पूञ्च कमश्च गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिच्चेति न ख्या भा भू पूञ् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् अख्या भा भू पूञ् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात्। हसादिश्चासौ इजुङ् चेति हसादीजुङ्। ञिश्च हसादीजुङ् चेति तस्मात्। अन्तर-दुर्ग. पराद्धातोः परस्य कृत्सम्बन्धिनकारस्य अच. परत्वे सति ण. स्यादित्यर्थः; अन्तर्याणीयमित्यादि। एवं प्रयायिणौ अन्तर्याण प्रयाण प्रहीणः प्रहीणवान् प्रहाणिरित्यादि। विकल्पमाह प्रयापणीय प्रयापनीयमित्यादि। एव प्रयापणं प्रयापनम् इत्यादि। प्रकोपणीय प्रकोपनीयम्। एव प्रमेहणीयं प्रमेहनीयम् इत्यादि। ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां अन्तानाञ्च वर्जनात्

९६९ । खनाट्टेरे ये ।

खनात् टे ६।, ए ।१।, ये ७। ।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे । खेयं देयम् ।

९७० । घ्यणोरावश्यके ।

घ्यण् ।१।, ओ ५।, आवश्यके ७। ।

उवर्णान्तादवश्यम्भावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ढभावे ।
विप्रेण शुचिना भाव्यम् ।

९७१ । हसृटवासोः ।

हस्-ऋ-यु आ-सो ५। ।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यौतेरासुनोतेश्च घ्यण् स्यात् ढभावे ।
वाह्य घात्य जन्यं वध्यं कार्य्यं याव्यम् आसाव्यम् ।

प्रख्यानीय प्रख्यापनीय प्रभानीय प्रभापनीय प्रभवनीय प्रभावनीय प्रप्रवनीय प्रपावनीय प्रक्रमनीय प्रक्रामनीय प्रगमनीयं प्रप्यायनीय प्रवेपनीय प्रकम्प नीयम् । गमादीनां केवलाना ञ्यन्तानाञ्च अत्र तुल्यं रूपम् । इजादेस्तु प्रेङ्खणीयम् अत्र नित्य णत्वम् । अच किम् ? प्रभुग्नं प्रविग्न । प्राग्वत् किम् ? प्रतियानीयम् ॥ ९६८ ॥

खन् च आच्च खनातौ । खनातोष्टि खनाट्टिं तस्य । प्रकरणबलात् ये इति व्यसञ्ज्ञके यकारे परे इत्यर्थ. । खेयमिति खनतेर्हसृयुासोरिति घ्यणि अनेन टेरेकार । देयमिति दारूपात् तव्यानीयया इति ये टेरेकार । व्यसञ्ज्ञके इति किम् ? खन्यते दीयते प्रखन्य प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । एव ये परे गणयते-रपि टेरेकारो वा वक्तव्य' । तेन गणेयः गण्य ॥ ९६९ ॥

सूत्रत्वात् नकारस्य द्वित्वाभाव' । अवश्यम् इत्यस्य भावे ष्णे कृते व्यटेर्लोप इति टेर्लोपे आवश्य' तत आवश्यमेव आवश्यकं स्वार्थे क. । मण्डूकप्लुताधिकारात् ढभावे इत्यनुवर्त्तते । उवर्णान्ताद्धातोर्ढे भावे च घ्यण् स्यात् क्रियाया अवश्यम्भावे अर्थे । घणावितौ । भाव्यमिति भूधातोर्घ्यणि णित्त्वात् वृद्धौ यस्य अज्वत्त्वादौ-कारस्य आवादेश । एवं तपस्विना विष्णुः स्ताव्यः । अनावश्यके तु ये भव्यं, क्यपिस्तुत्यः ॥ ९७० ॥

९७२। चजोः कगौ घित्यसेम्क्त-यज्ञाङ्ग-यज-गत्यर्थ वन्चाम्।

चजो ६॥, कगौ १॥, घिति ७।, असेम्क्त यज्ञाङ्गयज गत्यर्थ वन् चा ६॥। ।

घिति परे चजोः कगौ स्तो न तु सेम्क्तादेः।

पाक्य रोग्यम्। गतौ तु वञ्च्यम्। अन्यत्र वङ्क्यं काष्ठम्।

९७३। नावश्यके त्यज-यज-प्रवचाश्च घ्यणि।

न ।१।, आवश्यके ७।, त्यज यज प्रवचा ६॥।, ।१।, घ्यणि ७। ।

आवश्यकेऽर्थे एषां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः।

हम् च क्रश्च युश्च आमुश्चेति तस्मात्। पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नानुवृत्तिः। वाह्यमिति वहधातोर्घ्यणि वृद्धिः। घात्यमिति हनधातोर्घ्यणि। खेर्हों घ इति हस्य घत्वे वृद्धौ हनस्तङ इति तङ्। जन्यमिति कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि घ्यण्। वध्यमिति वध हतौ कर्मणि घ्यण्। उभयत्र वृद्धौ जनवध इति ह्रस्व। कार्य्यमिति डुकृञ कृञविक्षेपे इति ह्रस्वदीर्घान्ताभ्या व्यणि वृद्धि। याव्यमिति युल मिश्रणे घ्यणि वृद्धौ यस्य अज्वद्भावादावादेश। एवम् आसाव्यमिति आङ्पूर्वसुनोतेर्घ्यण्॥९७१

सेम् क्तो यस्मात् स सेम् क्त। यज्ञस्याङ्ग यज्ञाङ्ग यज्ञाङ्गे यज यज्ञाङ्गयज। गत्यर्थश्चासौ वन्च चेति गत्यर्थ वन्च। सेम् क्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थ वन्च चेति। ततो नञ् समास। तेषाम्। पाक्यमिति डुञौ श पच व्यणि वृद्धौ चस्य क। एव षिच पशौ ञ सेक्यम्। रोग्यमिति रुजशौ भङ्गे घ्रणि गुणे जस्य ग। एव षन्जौ ञ सङ्गे सङ्ग्यमिति। एव घञि पाक सेक. रोग सङ्ग। सेम् क्तादेशस्तु टुडु याचृञ याच्य। लोचृ डौचे लोच्य। यज्ञाङ्ग यजस्तु घञि प्रयाज अनुयाज उपांशुयाज ऋतुयाज। प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते। यज्ञाङ्ग इति किम्? याग प्रधानयज्ञ इत्यर्थ। वन्चु गत्याम्। वञ्चग्रोग्राम। अनेकार्थत्वात् वक्रीभावे कर्त्तरि घ्रणि वङ्क्य काष्ठम्। केचित्तु श्वानं पचतीति श्वपाक एव मासपाक कपोतपाक उलूकपाकः एषु ढात् षणिति षणि परेऽपि चकारस्य ककारमिच्छन्ति। स्वमते तु पच्यतेऽसाविति कर्मणि घञि पाक। ततः श्वा पाको यस्य स श्वपाक. इत्यादि। एषु शङ्कभिन्नादिवत् विशेषणज परस्थितिरिति॥९७२॥

९७४। भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये।

भुज-वच-निप्रयुजः ६।, अन्न अशब्दशक्ये ७।।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे, चजोः कगौ न स्तो घ्यणि। भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यः प्रयोज्यः। एषु किम्? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुः।

९७५। पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्डपाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परिचाय्योपचाय्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्यामावास्या याज्याः।

पाय्य—याज्याः १॥।

एते घ्यणन्ता निपात्यन्ते।

पाय्यं मानम्। दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी, धाय्या ऋत्विजः। प्रणाय्यः असम्मतः प्रियो वा। अनाय्यो दक्षि-

---

क्रियाया अवश्यम्भावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयजप्रवचान्तु आवश्यकेऽनावश्यके चार्थे चजोः कगौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः। अवश्यं पाच्यम् एवम् अवश्यं रोच्यम्। त्यजादेस्तु त्याज्यं याज्यं प्रवाच्यं इति। समाहारैर्वैरिष्टसिद्धौ प्रवचामिति बहुवचनात् केषाञ्चिदनिम् क्तानामपि न स्यात्। तेन मुचलशपञ्ची मोचे मोच्य शुच शोके शोच्य इत्यादि। शुचेर्वैमसहेत्यादिना वेमत्वान् नेमडीश्वीति इमो निषेधादनिम् क्तत्वम् ॥९७३॥

भुजश्च वचश्च निप्राभ्यां युज च तस्य। अन्नञ्च अशब्दश्च शक्यञ्चेति तस्मिन्। भुज्यते यत् तत् तद्भोज्यं अन्नादि। वाच्यं वचनीयमित्यर्थः। नियोक्तुं शक्यतेऽसौ नियोज्यः प्रयोज्यः सेवकः। एषु किम्? भोग्या भूः उपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः। वाक्यं परस्पराकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः। नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्यः प्रभुः अत्र कभाव इत्युक्तौ कर्त्तरि घ्यण् ॥९७४॥

पा पाने घ्यणि पाय्यं परिमाणं पेयमन्यत्। दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी

णाग्निः । कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा सूयते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्या । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविल्य-मावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

९७६ । पु शक सह तक चत यत शसो-ऽचम वप रप लप त्रप दभो यो भज जप यजा-नमस्तु वा ।

पु—शस' ५।, अचम—दभ' ५।, य' १।, भज—आनम' ५।, तु ।१।, वा ।१।

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे भजादेस्तु वा ।

अग्निज्वालनमन्त्र । एव धाय्या ऋत्विज धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय्य असम्मत प्रियो वा । अन्यत्र प्रणेय । गार्हपत्यादग्नेरानीयो य प्रणीयते स आनाय्यो दक्षिणाग्नि । अन्यत्र आनेय । कुण्डे पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्य क्रतु । सोमो लताविशेषस्य रस । अन्यत्र कुण्डपेय दुग्धम् । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्य क्रतु । अन्यत्र सञ्चेय पुण्यम् । सुनञ्च सन्धे क्लेदपीडामन्थे । राज्ञा सूयते मङ्गलपूर्वक स्नायतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः सन्नीयते इदं सान्नाय्य हवि । अन्यत्र सन्नेयम् । चिन चिञ चित्या निचीयतेऽसौ निकाय्यो निवास. अत्र चस्य क । अन्यत्र निचेयम् । परिचीयतेऽसौ परिचाय्योऽग्नि. उपचीयतेऽसौ उपचाय्योऽग्नि उपचेयमन्यत् चीयतेऽसौ चित्योऽग्नि. चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्नि-चित्या । सम्पूर्ववहेञौ समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्निः अत्र ध्यण निपातनात् जिः तस्य दीर्घश्च । अन्यत्र सवाह्य. । अमा चन्द्रस्य आद्या कला । तया सह वसतोऽस्यां तिथौ चन्द्रार्कौ इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति द्वयम् । यजन्त्यनयेति याज्या ऋक् । एतेऽर्थविशेषा. कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्क्याह निपातो ह्यर्थविशेष इति ॥९७५॥

रम्यं शक्यं सह्यं तक्यं चत्यं यत्यं श्रस्यम्। भज्यं भाज्यं, जप्यं जाप्य, यज्यं याज्य, आनम्यम् आनाम्यम्। अमादेस्तु आचाम्य वाप्य राप्यं लाप्यं त्राप्यं दाभ्यम् अनकारनिर्देशात्।

९७७। ण्यालभो मुण्।

णि ७।, आलभ' ६।, मुण्।१।।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे। आलम्भ्या गौः।

९७८। उपात् स्तुतौ।

उपात् ५।, स्तुतौ ७।।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम्। उपलम्भ्यः साधुः। स्तुतौ किम्? उपलभ्यमस्मात् किञ्चित्।

९७९। गद मद यम चराचरोऽगेः।

गद मद-यम चर-आचर ५।, अगे ५।, य १।।

अगिभ्य एभ्यो यः स्यात् ढभावे। गद्यं मद्यं यम्य चर्य्यम् आचर्य्यम्। अगे' किम्?, प्रगाद्यम् अभिचार्य्यम्।

पुश्च शकश्च सहश्च तकश्च चतश्च यतश्च श्रस चेति तस्मात्। चमश्च त्रपश्च रपश्च लपश्च त्रपश्च दभश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽचम रप लप त्रप दभ-तस्मात्। भजश्च जपश्च यजश्च आनम चेति तस्मात्। हसन्तात् प्राप्तस्य घ्यणो बाधकोऽयम्। रमुङ्जौ रम्यम् एव तपौ तय्य ग्रपौत्र शप्य कहड स्तुतौ वधे कव्य.। लभ्यग-हिंसे लभ्य। शक्यमित्यादि सुगमम्। दाभ्यमिति दन्भु दभ्भे इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लोपे वृद्धिरित्यर्थ ॥९७६॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे। विस्वादन्त्याच. परः। आङ् पूर्व लभ-धातुर्मारणे वर्त्तते। आलम्भ्या गौर्मारणीया इत्यर्थ ॥९७७॥

उपलम्भ्य साधु स्तव्य इत्यर्थ ॥९७८॥

अगे' कि प्रगाद्य प्रमाद्य प्रयाम्यम् एषु हसन्तात् घ्यणेव चर. केवलस्य आङ्-पूर्वस्य च ग्रहणात् चर्य्यम् आचर्य्यम्। अन्यत्र अभिचार्य्यमिति। ये परेऽस्तुतेऽर्थे आचरे. मुम् वाच.। आश्चर्य्यम् ॥९७९॥

९८० । पण्यावद्य वर्य्याचार्य्य वह्य जय्य चय्य क्रय्यार्य्योपसर्य्याजर्य्यम् ।

पण्य—अजर्य्यम् १।१।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयम् । अवद्यम् अनिष्टम् । वर्य्या कन्या, वर्य्यं श्रेष्ठम्, आचार्य्यो गुरुः । उह्यतेऽनेनेति वह्यं शकटम् । जेतुं शक्यं जय्यम्, एवं चय्यम् । क्रय्यं हट्टे प्रसारितम् । अर्य्यः स्वामी वैश्यो वा । उपस्रियते इत्युपसर्य्या ऋतुमती । न जीर्य्यति इति अजर्य्यं सङ्गतम् ।

९८१ । इ भृ जुषस्तिन्-शास्‌दुङ् वृञोऽक्लृप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः क्यप् ।

इ—वृञ ५।, अक्लृप—समवसृज ५।, क्यप् ।१।।

इादेर्ऋकारोङो वृञश्च क्लृपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे ।

पणङ् व्यवहृतौ स्तुतौ पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । अन्यत्र विन्दु पणी स्तव्य इत्यथ । नञ्पूर्वस्य वदने अवद्य निन्दनीयम् । अन्यत्र अवाद्य वाक्यम् । वृञ्‌ग सम्भक्तौ वर्य्या कन्या वर्य्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वार्य्यं । आचार्य्यो गुरु अन्यत्र आचर्य्यम् । उह्यतेऽनेनेति वह्य शकटम् । अन्यत्र वाह्यम् । जय्य जेतु शक्यम् । अन्यत्र जेयम् । चय्य चेतु शक्यम् । न्यत्र चेयम् । क्रय्य हट्टे प्रसारितम् । अन्यत्र क्रेयम् । ऋ गतौ अर्य्यं स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्य्यं । उपस्रियते इति उपसर्य्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसार्य्यम् । न जीर्य्यति इति अजर्य्य सङ्गतम् अन्यत्र अजार्य्यम् ॥९८०॥

ऋत् उङ् यस्य स ऋदुङ् । इश्च भृश्च जुषश्च स्तुश्च इन च शास च ऋदुङ् च वृञ् चेति तस्मात् । पाणौ सृज् पाणिसृज् । समीऽव समव समवात् सृज् समवसृज् । क्लृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यत्र सोऽक्लृप चृत ऋच पाणिसृज् तस्मात् ॥९८१॥

९८२। खस्य तन् पिति।

स्वस्य ६।, तन् ।१।, पिति ७।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति। आहत्यः भृत्यः जुष्यः स्तुत्यः इत्य. शिष्यः वृध्य' वृत्यः। क्लपादेस्तु कल्प्यं चर्त्यम् अर्च्यं पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः।

९८३। क्त वृष मृज गुह दुह शन्स सं भृ प्रत्यपिग्रहो वा।

क्त—ग्रह ५।, वा ।१।।

एभ्यः क्यप् स्यात् वा ढभावे। क्वत्य कार्य्यं, वृष्य वर्ष्यं, मृज्य मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्यं दोह्यं, शस्य शंस्य, सभृत्य सभार्य्य', प्रतिग्टह्य प्रतिग्राह्यम्, अपिग्टह्यम् अपिग्राह्यम्।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति इति परे। अव येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य ग्रहणम्। न तु स्वभावस्वान्तस्यैव। तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति अन् लोपेऽनेन तन्। आहत्य इति। आङ्पूर्व हङ शादरे क्यपि कित्त्वाद्गुणाभावे पित्त्वात् तन्। शिष्य इति शास्ते क्यपि शासुङिति आकारस्य इकारे शास वस-घसेति षत्वम्। वृध्य इति वृधु इत्यस्यान्तर्भूतण्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वे कर्म्मणि क्यप्। वृत्य इति आनुबन्धस्य वृञ वरण इत्यस्य ग्रहणात् वृङग सम्भक्तौ इत्यस्य वार्य्य इत्येव। कल्प्यमिति क्लपुङ्ल्ट कल्पने क्लप क्लृप इति क्लपादेशे घ्यणि गुण। चृतश्च चर्त्त्यम्। ऋचश्च अर्च्यम्। पाणिभ्या सृज्यतेऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जु। अत चजो. कगाविति जस्य ग। एव समवसर्ग्या॥९८२॥

समो भृ सम्भृ प्रत्यपिभ्या ग्रह प्रत्यपिग्रह। क्त च वृष च मृज च गुह च दुह च शन्स सभृश्च प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात्। गुह्यं गोह्यमिति घ्यणि गुणे ऊन परत्वाभावात् गुहोणोरुरित्यनेन ऊर्न्न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम्। अन्यत् सुगमम्॥९८३॥

९८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य रुच्याव्यथ्य भिद्योद्ध्यपुष्य सिद्ध्य तिष्याज्य युग्य कृष्टपच्य कुप्य भार्य्याः ।

गृह्य—भार्य्या १॥।

एते क्यबन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्य पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यः, गृह्योऽस्वैरी, ग्रामगृह्या ग्रामवाह्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्जः । जित्या हलिः । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्यः, अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्झतीति उद्ध्यो नदः । कार्य्यं पुष्णातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्य्यं साधयतीति सिद्ध्यः, स एव तिष्योऽपि । आज्यं घृतम् । युग्यं वाहनम् । कृष्टे स्वयं पच्यते इति कृष्टपच्यो व्रीहिः । कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत् । भार्य्या वधूः क्षत्रिया च ।

पदपक्षपरतन्त्रबहिर्भूतेषु गृह्यपदं निपात्यते । यथा प्रगृह्यं पदं यत् स्वरेण समुन्नीयते । कृष्णगृह्यः कृष्णपक्षः पाण्डव इत्यर्थः । गृह्योऽस्वैरी अधीन इत्यर्थः । ग्रामगृह्या ग्रामवाह्या नदीत्यर्थः एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीयः कल्कः । कल्कोऽस्त्री समलैनसोरित्यमरः । अन्यत्र विनेयः । विपूयो मुञ्जः शरपुङ्ख इत्यर्थः । अन्यत्र विपव्यः जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थः । अन्यत्र जेयः । सरति गच्छतीति सूर्य्योऽर्कः । सूर्य्यादयः सिष्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्यबन्ताः । अन्यत्र सार्य्यः । रोचते रुच्यः । न व्यथते अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्झतीति उद्ध्यो नदः । कार्य्यं पुष्णातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्य्यं साधयतीति सिध्यः । तोषतीति तिष्यः । सिध्यतिष्यौ पुष्यनक्षत्रे । अनञ्जुघञि अज्यते म्रक्ष्यते अनेनेति आज्यं घृतम् । युज्यते इति युग्यं वाहनम् । कृष्टे क्षेत्रे स्वयं पच्यत इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्णपच्यो व्रीहिः । गुपू रक्षे गुप्यते इदम् कुप्यं स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत् गस्य कः अन्यत्र गोप्यं वचः । भ्रियतेऽसौ भार्य्या वधूः क्षत्रिया च ॥९८४॥

९८५ । लेर्वदः क्यप्-यौ ।

ले ५।, वदः ५।, क्यप् यौ १॥ ।

ले परादद क्यप् यौ स्तः ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

९८६ । मृषोद्यं नित्यम् ।

मृषोद्य १।, नित्यम् १। ।

९८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हन ५।, क्यप् ।१।, भावे ७।, न ।१।, त १।, च ।१। ।

लेः पराभ्यामाभ्यां क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च । ब्रह्मभूय ब्रह्मत्व ब्रह्महत्या ।

९८८ । धोः केलिमो ढघे ।

धो ५।, केलिम १।, ढघे ७। ।

धोः परः केलिमः स्यात् ढघे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एवं भिदेलिमाः माषाः ।

ब्रह्मणा उद्यत इति कर्म्मणि क्यपि गहस्वपेति जौ ब्रह्मोद्या, यौ ब्रह्मवद्या कथा । भावे तु ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ स्याद्यन्तोपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासो वक्तव्य । एवम् आशुग गिरिश वराह, उदधिक्रा इत्यादि । उपसर्गादन्यस्याव्ययस्य कृदन्तेन धातुना समासो न स्यात् । अल कृत्वा कृत्वाल भोक्तु काल, कालो भोक्तुम् । ऊपसर्गात्तु प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नग अग इत्यादि मृषोद्यम् । यप्रत्ययनिषेधार्थमिद तेन मृषावद्यमिति न स्यात् ॥९८६॥

ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हनन ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥९८७॥

ढश्च तत् घश्चेति ढघ तस्मिन् । धोरुपादान सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्वधातुभ्य केलिम स्यात् कर्म्मकर्त्तरि । कित्त्वान् न गुण । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमास्तण्डुला. । एव भिदेलिम काष्ठ मुचेलिम वारि ॥९८८॥

९८९। ते त्याः शक्यार्हप्रैष्यानुज्ञाप्राप्तकाले वा।

ते १।॥, त्या: १।॥, शक्य—प्राप्तकाले ७।, वा।१।।

तव्यादयो त्यसञ्ज्ञाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः। वोढुं शक्यो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः। स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्यः। प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम्। अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्येयम्। प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम्।

इति त्यपादः।

शक्यतेऽसौ शक्य कर्म्मणि य, अर्हयोग्यत्वे अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वे कर्म्मणि घ्यणि अर्हते योग्य क्रियतेऽसाविति अर्घ्य। निर्यकार पाठे तु कर्म्मणि घ्यञ्। शक्यस्य अर्हस्य प्रैष्यस्य अनुज्ञा च प्राप्तकालश्चेति तस्मिन्। ते तव्य अनीय य घ्यण् यक्यप् केलिमा त्यसञ्ज्ञा स्यु। पृथक्योगात् भावे ढघे च इति द्वयोरनुवृत्त्यभाव इत्यस्यैवानुवृत्ति.। ते च शक्याद्यर्थेषु कर्म्मभावयो स्यु। अत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थाभावेऽपि केवलयोर्ढभावयोश्च स्युरित्यर्थ। तत्र केवलयो कर्म्मभावयोस्तु चेतव्य चयनीय चेय पुष्पमित्यादीनि प्रागेव उदाहृतवान्। इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति। वोढु शक्य इत्यादि वहैञ्जौ प्रापणे शक्यार्थे कर्म्मणि तव्ये ह्वोडीभाविति हस्य ढत्वे सहवह्वोरिति अकारस्य ओत्वे ढभात्तथोरिति तस्य धत्वे ष्टुभिरिति धस्य ढत्वे ढोढीति ढस्य लोप। वोढव्य स्वल्पो भार इत्यर्थ एव वहनीयो वाह्य। स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरु शिष्येण स्तोतु योग्य क्रियते इत्यर्थ। एव स्तवनीय स्तुत्य। अर्हश्चेति चकारात् शक्यार्थेऽपि। यथा कविना स्तोतव्य स्तवनीय स्तुत्यो राजा स्तोतु शक्यते इत्यर्थ। तव्यादीना कालविशेषानुपदेशेऽपि भवद्भूतभव्ये इत्यत्र भविष्यत्काले भव्यशब्दप्रयोगात् तव्यादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम्। किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति ब्रह्मोद्या इति ज्ञापकात् वर्त्तमानेऽपि स्युरिति ॥९८९॥

इति त्यपाद.।

द्वितीयः पादः—तृनादिः ।

---

९९० । तृन् णकौ घे ।

तृन् णकौ १।, घे ७। ।

धोस्तृन्णकौ स्तो घे । करोति इति कर्त्ता, कारकः, दरिद्रायकः ।

९९१ । गलेचोपकपादहारकौ ढे ।

गलेचोपक पादहारकौ १॥, ढे ७। ।

एतौ निपात्यौ ढे ।

९९२ । मार्हात् क्रमो नेम् तृणः ।

मार्हात् ५।, क्रमं ५।, न ।१।, इम् ।१।, तृण ६। ।

प्रक्रान्ता उपक्रान्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

तृन् इति तृत्यमकारी णावस्वस्रादि इत्यादौ औणादिकप्रत्ययान्तानां पित्रा-दीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थं । णकस्य णकारो वृद्ध्यर्थं दरिद्रायक इति दरिद्र आलोप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे यन्ञ् णितृकृदीति यन । तच्छील-तर्द्धर्मतत्साधुकारिष्वपि कर्त्तरि तृन् स्यात् । अधिकारं प्रविष्टं न तु तद्गानिरिति न्यायात् । शील फलनिरपेक्षप्रवृत्ति । जनापवाद वदिता खल । धर्मः शास्त्रविहित आचार, प्रयागादौ मुण्डयिता । साधु गन्ता जन इत्यादि । अतएव कारके शीलार्थं तृन् इति स्वयमुक्तम् ॥९९०॥

एतौ कर्म्मणि वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले चुप्यतेऽसौ गलेचोपक अत्र केरलुक् । पादाभ्यां ह्रियतेऽसौ पादहारक ॥९९१॥

मम् आत्मनेपदम् अर्हतीति मार्हः तस्मात् । आत्मनेपदप्राप्तियोग्यात् क्रमः परस्य तृन् इम् न स्यात् । प्रक्रन्तेत्यादि श्रीपादारम्भ इति आत्मनेपदयोग्यत्वम् । अयोग्यात् किम् ? क्रमिता अतिक्रमिता ॥९९२॥

९९३ । ग्रह नन्दि-पचादेर्णिननान् घे ।

ग्रह-नन्दि पचादे ५।, णिन् अन-अन् ।१।, घे ७। ।

ग्रहादेर्णिन्, नन्द्यादेरनः पचादेरन् स्यात् घे । ग्राही स्थायी प्रपायिणी, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः लवणः, पचः देवः लेख्यः, लोलुवः रोरूयः ।

ग्रहश्च नन्दिश्च पचश्च ते आदयो यस्य स ग्रहनन्दिपचादि तस्मात् । णिन् च अनश्च अन् चेति । णिन पूर्वणकारो वृद्ध्यर्थ । अनोऽकारान्त । अन् इत्यस्य नकारो यङो लुग्वेति सूत्रे अनि तु नित्यमित्यत्र ग्रंस्याद इति अप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषार्थ गणाश्च प्रयोगानुसारेण बोध्या । गृह्णातीति ग्राही णित्त्वात् वृद्धि । स्थायीति आदन्तत्वात् यन् प्रपायिणी इति णोचोऽन्तरदुर्गे इति णत्वम् । नन्दयतीति नन्दन । अने ञ्णेर्लोप । विचक्षण इति चक्ष क्शाञ इत्यत्र अनवर्जनात्र क्शाञख्याञौ ष्रुर्णं इति णत्वम् । जनम् अर्दयतीति जनार्दन. । मधु सूदयतीति मधुसूदन. । लुनातीति लवन खड्ग । रसे वाच्ये लवण इति णत्वम् । पचतीति पच । दिव्यतीति देव. अत्र कृगज्ञेति कप्रत्ययस्य बाधकोऽयम् । लेख्य इति यङन्तात् लेलीय इत्यस्मादनि अनि तु नित्यमित्युक्तेर्यङो लुक यङलुक् क्वलोपे इति गुणनिषेधे भ्रुध्वोरिति य । लोलुव इति यङन्तादनि यङो लुकि भ्रुध्वोरित्युव् । रुत ध्वनौ यङिघोऽज्व्यरे इति दीर्घे रोरूयभागात् अनि ह्रस्वोदन्तात् परविहितस्य यङो न लुक् । तव्यानीयया इत्यस्मात् व्यणोरावश्यके इत्यत्र यथा ढभावे इत्यनुवर्त्तते । तथा तृणकौ घे इत्यस्मात् मण्डूकप्लुताधिकारादत्रापि घे इत्यस्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ अधिक घग्रहण यान् ज्ञापयति तानह विवृणोमि । यथा नञ्पूर्वात् याचवदव्रजवसो णिन् । न याचतीति अयाची । एवम् अवादी अव्राजी अवासी । एभ्य किम् अपठिता अपाठक । नञ. पराद्दन्तादचेतने कर्त्तरि । अकारी घर्म्मस्य वातातप । नञ. किम् ? छेदकर्त्ता खड्ग' । अचेतने किम् ? अकर्त्ता विप्र । णिञो देशे । विषयी देशः । मनीषादित्वान्न वृद्धि' । व्यभिपरेर्भुव. विभावी अभिभावी परिभावी अत्र मनीषादित्वात् गुण । एवम् उत्साही उद्दासी निवेशी । पट्वीमात्मान मन्यते पटुमानिनी अत्र पुवत् स्युक्त इति पुवद्भाव. । जात्युपसर्गभिन्नपूर्वकधातोस्ताच्छील्ये णिन् ।

ष्णभोजी। जातिपूर्वात् तु ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता। अत्र शीलार्थे तन् कर्मणि षष्ठी न स्यात्। उपसर्गपूर्वात् तु सभोक्ता उपभोक्ता। उन्मद द्विष द्रुह दुह दुष आक्रीड अनुरुध आयम आयस अतिचर अपचर व्याङ् मुष अभ्याहन परिदिव परिक्षिप एभ्यस्ताच्छील्ये घिन्। उन्मादी द्वेषी द्रोही दोही दोषी आक्रीडी अनुरोधी आयामी आयासी अतिचारी अपचारी व्यामोषी अभिघाती आघाती परिदेवी परिक्षेपी। उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु ताच्छील्याभावेऽपि ग्रहादित्वात घिन्। कर्त्तुरुपमानात्। खर इव क्रोशति खरक्रोशी। एवम् उष्ट्रक्रोशी। जातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छील्याभावेऽपि स्यादिति पृथग्वचनम्। व्रताभीक्ष्ण्ययोः। व्रत शास्त्रीयनियम। आभीक्ष्ण्यं पौनपुन्येन करणम्। अन्नवणभोजी नक्तभोजी अश्राद्धभोजी। आभीक्ष्ण्ये तु चीरपायिण उशीनरा। सौवीरपायिणो बाह्लीका। कषायपायिणो गान्धारा। करणात् यजोऽतीते। अग्निष्टोमेन यजते स्म। अग्निष्टोमयाजी। कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि। कल्की भावी ग्रामगामी पान्थ। एव कदाचित् तद्भावे ग्रामगमीत्यपि स्यात्। एवम् ऋणपरिशोधनेऽपि। मोचमृणदायी। उभयत्र भव्यर्णार्थघिन कर्मणि न षष्ठी। शमादिभ्य शमी तमी दमी श्रमी भ्रमी क्षमी क्लमी। एषु जनवध इति ह्रस्व। समो ज्वरित्वरिभ्याम्। सज्वरी सन्त्वरी। ज्वरत्वरो औ घटादित्वात् ह्रस्वे त्वलोपे त्वलक्षणमिति न्यायात् जिव्यवधानेन पुनर्न वृद्धि। वे कत्थस्रम्भुकसलसेभ्य। विकत्थी विस्रम्भी विकासी विलासी। प्रान्मथद्रुवदवसलपेभ्य। प्रमाथी प्रद्रावी प्रवादी, वसे तु प्रवासी प्रलापी। परे सृदहिभ्याम्। परिसावी परिदाही। अन्यर्थे इना एव सिद्धौ घिन् करण ताच्छील्यविवक्षायामेभ्यस्तृणो निषेधार्थम्। परे क्षिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च। परिक्षेपी परिक्षेपक परिवाटी परिवाटक परिवादी परिवादक। परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम्। परिदेवी परिदेवक। अत्र ताच्छील्यविहितप्रत्ययेन असरूपोऽपि तन् बाध्यते इति बोध्यम्। निन्द हिंस क्लिश खाद गण विनाशि व्याभाषासूयिभ्यो णक। निन्दक हिंसक क्लेशक खादक. गणक विनाशक व्याभाषक असूयक। उपसर्गात् देविक्रुशाभ्याम्। आदेवक आक्रोशक। कर्मपूर्वकनिन्दार्थहन्तेरताच्छील्येऽपि घिन्। पितृघाती मातृघाती कुमारघाती। प्रात्जुसुव इन्। अयमनुबन्धशून्यः। प्रजवी सू प्रसवे प्रसवी। इण जि दृचि विश्रि वम अभ्यम अव्यथेभ्यश्च एभ्यस्ताच्छील्ये इन् स्यात्। अत्ययी विजयी आदरी क्षयी विश्रयी वमी अभ्यमी, न व्यथते अव्यथी। युज भञ्ज

९९४। चिक्लिद चक्नस चराचर चलाचल पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा।

चिक्लिद—पाटपटा १॥, वा ।१।।

एते अनन्ता निपात्यन्ते वा। पक्षे, क्लेदः क्नसः चरः चलः पतः वदः हनः पाटः।

भुज त्यज सहज रन्ज भन्ज विविच सपृचिभ्यो घिनिस्ताच्छील्ये। शाकटायनानुरोधादस्य शेष इकार उच्चारणार्थः। युजिर युजौङ योगी भागी भोगी त्यागी संसर्गी घिति परे एषा जस्य ग। रागी इत्यत्र तु रन्जोऽपघञ्केत्यादिना न लोपे घित्वात् हङ्गौ जस्य ग। भङ्गी विवेकी सम्पर्की। नन्दि वासि मदि दूषि साधि शोभि वर्द्धिभ्यो ण्यन्तेभ्योऽसञ्ज्ञायामन। नन्दन वासन मदन अत्र घटादित्वात् ह्रस्व। दूषण. अत्र दुषेरोदूरिति दीर्घ.। साधन. शोभन. वर्द्धन.। सञ्ज्ञायान्तु चन्दन. दर्पण विभीषण इत्यादि सह तप दम जल्प रम हृष श्वस स्पृशादेरण्यन्तात्। सहन. तपन. दमन जल्पन रमण. हर्षण श्वसन स्पर्शन इत्यादि। क्रोधकम्पभूषाशब्दार्थेभ्योऽन। क्रोधन कोपन. कम्पन. चलन भूषण मण्डन. शब्दन. रवण। शब्दार्थादकर्मादेव। तेन विद्या पठिता विप्र। रुचादेश्च हसादेः। रोचन वर्द्धन जुगुप्सन तितिक्षण मीमांसन बीभत्सन। हसादेः किम्? एधिता। अत्रापि अकर्मकादेवेति बोध्य तेन वस्त्र वसिता जन। चङ्क्रम्य दद्रम्य जु सृ गृधि ज्वल शुच लष पत वदेभ्य। चङ्क्रमण दद्रमण उभयत्र हसाल्लोप इति अकारलोपे यकारलोप। जवन सरण गर्द्धन ज्वलन शोचन. अभिलषण प्रपतनः प्रवदन। अत्र पतपदोर्ङ्युकेन बाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ वचनम्। तेन ताच्छील्ये प्रत्ययेन विशेषेण असरूपोऽपि सामान्यो बाध्यते इति बोध्यम् ॥ ९९३ ॥

क्लिदु इर् क्लेदे। क्नसु म उद्धृतौ। चर गतौ। चल ज लतौ। पतॢ ज गत्याम्। वदे वाचि। हन ल गतौ वधे। पट क च त्विषि। इत्यष्टभ्य. पचादित्वात् अनि एते वा निपात्यन्ते। पक्षे क्लेद इत्यादि। पाट इति चुरादित्वात् ञौ वृद्धिः ॥ ९९४ ॥

९९५ । रात्रेर्मन् वा कृति ।

रात्रे ६।, मन् ।१।, वा ।१।, कृति ७। ।

रात्रेर्मन् स्यात् वा कृति । रात्रिञ्चरः रात्रिचरः ।

९९६ । कॄ-गॄ-ज्ञा-प्रीजुङः को दुहो घङ् च ।

कॄ-गॄ ज्ञा प्री-इजुङ ५।, क १।, दुह ६।, घङ् ।१।, च ।१। ।

कादेरिजुङश्च कः स्यात् तस्मिंश्च दुहो घङ् स्यात् चे । किरः गिरः ज्ञः प्रियः चिपः भूरुहः कामदुघा गौः ।

रात्रे परत्र कृतोऽसम्भवात् कृदन्ते धातौ परे इत्यर्थः । रात्रौ चरतीति पचादित्वादनि अनेन मनि रात्रिञ्चरः पक्षे रात्रिचरः । एवं रात्रौ अटतीति रात्रिमटः रात्र्यटः । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च । तेनेदं विवृणोमि । अगदसत्यास्तूनां मन् कारे । अगदं करोतीति ढात् षखिति षणि वृद्धौ कारे परे अगदस्य मनि अगदङ्कारः एवं सत्यङ्कारः । अस्तुङ्कारो देवविशेषः । अस्तु इत्यव्ययशब्दः । अगिलस्य गिले तिमिं गिरतीति कॄगॄज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि गोरल इत्यत्र वक्तव्यात् रेफस्य लत्वे अनेन मनि तिमिङ्गिलः एवं रिपुङ्गिलः । अगिलस्येति किम् ? गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलः । तथाच अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव इति ॥ ९९५ ॥

इच् उङ् यस्य स इजुङ् कॄश्च गॄश्च ज्ञाश्च प्रीश्च इजुङ् चेति तस्मात् । दुहो घङ् चेति चकारात् इजुङन्तत्वात् के सतीत्यर्थः । कीरतीति किरः अत्र कप्रत्यये ऋदिरणाविति इर् । गिरतीति गिरः । जानातीति ज्ञः । परत्र आदन्तत्वात् डप्रत्ययेनैवेष्टसिद्धौ इह ज्ञाग्रहणं कथमिति चेन्न परत्र उपपदपूर्वादेव डो विधीयते इह तु केवलाज्जानाते क इति भेदात् । प्रीणातीति प्रियः चिपतीति चिपः भुवि रोहतीति भूरुहः । कामं दोग्धीति कप्रत्यये कृते दुहस्य घङि स्त्रियामत आपि कामदुघा । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजोऽलसः एव । अन्यत्र ढात् षणि तुन्दपरिमार्जः शिशुः । एवं शोकमपनुदतीति शोकापनुदः आनन्दकर एव । अन्यत्र ढात् षणि शोकापनादो धर्मकथकः । अत्र इजुङ्भावनिमित्तकतया विशेषेण कप्रत्ययेन कर्मपरत्वात् विशेषोऽपि सवधातुनिमित्तकतया

९९७ । हन-जनाद्गमादेर्डः ।

हन जन आत् गमादे ५।, ड १। ।

हनो जन आदन्तात् गमादेश्च ड' स्यात् घे । शोकापहः वराहः सरसिजं पङ्कजम् अज' गोदः द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः गिरिशः, वारि चरतीति वार्च्चो हंसः ।

९९८ । धेटदृशपाघ्राध्मः शः ।

धेट—ध्म ५।, श १। ।

एभ्यः श' स्यात् घे । उद्धयः उत्पश्यः उत्पिवः उज्जिघ्रः उद्धम' ।

सामान्यो ढात् षण् वाध्यते । एवञ्च काकेभ्यो गृहीतव्या काकग्रहाशिला । इत्यत्र कर्म्मणि अपि क. ॥ ९९६ ॥

हन च जन च आच्च गमादिश्चेति तस्मात् । शोकम् अपहन्तीति शोकापह' वरम् आहन्तीति वराह. । एव तमोपह दु खापह ज्वरापह । कोश हन्ति गच्छतीति क्रोशह वातपित्तकफापह विश्वाग्निदर्पापह । इत्यादि उदाहरण-दर्शनात् शोकवरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण डप्रत्ययेन सर्वकर्मपूर्वकसामान्यो हनचरग टक् वाध्यते । दारु आहन्तीत्यादि वाक्ये दार्वाघात एव चार्वाघात वर्णसङ्घात पाणिघात पाणिघ इत्यादौ निपात्यन्ते । सरसिज सरोज विभक्ते-रलुक् मनीषादित्वात् । पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अज । एव द्विर्जायते द्विज । अत्र मनीषादित्वात् सूच सस्य लोप परिज' अभिज पुमासमनुजात पुमनुज । एवं स्त्र्यनुज सहज प्रजायते प्रजा स्त्रियाम् । गा ददातीति गोद द्वाभ्या पिवतीति द्विप प्रह्वयतीति प्रह्व अत्र डप्रत्ययप्राप्ते पूर्वावस्थायामशितिविषये एचोऽशित्येति आकारे आदन्तत्वात् ड । आशु शीघ्र गच्छतीति आशुग । न गच्छतीति नग एवम् अग गिरौ शेते गिरिशः । परिखन्यते इति परिखा कर्मणि ड । तथा आखूनामुत्थानम् आखूत्थ भावे ड । एतौ निपात्यौ ॥ ९९७ ॥

उद्धयतीति उद्धय । शप्रत्ययोऽस्य शित्त्वात्रसञ्ज्ञाया शपि लोपोऽतोऽदेचोरित्य-कारलोप. । एवमुत्पश्य इत्यादौ स्थादानेत्यादेशाश्च । साहचर्य्यात् पा इति भौवा;

९९९। साहिसातिचेतिवेद्येजिधारिपारि-
लिम्प विन्दोऽगेः।

साहि—विन्द ५।, अगे ५।।

अगिभ्यः एभ्यः शः स्यात् घे। साहयः सातयः चेतयः वेदयः एजयः धारयः पारयः लिम्पः विन्दः गोविन्दः।

१०००। दुनीभूज्वलाद्यास्रुसंस्रोर्णो वा।

दु—सस्रो ५।, ण १।, वा ।१।।

अगिभ्य एभ्यो णः स्यात् घे वा। दावः दवः नायः नयः भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्रावः आस्रवः, सस्रावः संस्रवः।

दिक एव। उद्वय इत्याद्युदाहरता सोपसर्गाणामेवाय विधिरिति सूचितम्। अत्र-वापि प्रयोगत इत्युक्ते पश्यतीति पश्य' व्याघ्र इत्यत्र सञ्ज्ञानुरोधात् ड एव ॥९९८॥

सह जङ शक्तौ सात क सुखे इति सौत्र। चितीसञ्ज्ञाने विदलृमतौ एजृ कम्पे धृ अङ स्थितौ पृ लि पालने। एते ञ्यन्ता। ञिलिपी अप च लेपे। विदलृ अपञो लाभे। इत्यष्ट। साहयतीति साहय अस्य णित्त्वात्रसञ्ज्ञाया अपि लोपोऽत इत्यकारलोप। एव सातय इत्यादि। लिम्प' विन्द इत्युभयत्र तुदा-दित्वात् शे मुचादित्वात् नुण्। उदेजयान् भूतगणान्न्यषेधी इति भट्टौ। उदशब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात्। एव निलिम्प इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥९९९॥

दुनीतीति दाव णित्त्वात् वृद्धि। पचे पचादित्वात् अनि दव। नयतीति नाय नय'। भवतीति भाव भव। ज्वलतीति ज्वा' ज्वल। चलतीति चाल चल। एव कोचतीति कोच पचे इजुडत्वात् के कुच। आस्रवतीति आस्राव आस्रव। सस्रवतीति सस्राव सस्रव'। उभयत्र स्रुदंन्त्यादि। तथाच अव-श्यायकणास्रावाश्चारुमुक्ताफलत्विष'। कुर्वन्ति चित्तसस्राव चलन्पर्णाग्रसम्भृता इति भट्टि। अगे किम्? प्रदव इत्यादि। आसस्रोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ आस्रु स्रसोरिति गौरव ज्ञापयति। ग्लह्लातेरपि घे णो वा स्यादिति। आद्यो

१००१ । श्वसव्यधेन तन दावह्वसः ।

श्वस—ह्वस ५। ।

एभ्यो णः स्यात् घे । श्वासः व्याधः प्रत्यायः अवतानः दाय धाय. अवहारः अवसायः ।

१००२ । नृत्-खन-रन्जः षकः ।

नृत खन रन्ज ५।, षक १। ।

एभ्यः षकः स्यात् घे । नर्त्तकी खनकी रजकी ।

१००३ । गो षनट्-थकौ ।

ग ६।, षनट् थकौ १॥ ।

गायतेः एतौ घे स्त । गायनी गाथकः ।

ह्निस्रजन्तुजन्तु । ग्रह. सूर्य्यादि एवमस्मात् कप्रत्यये ग्रहस्वपाद्योरिति जौ ज्ञातीति ग्रह ग्रहा ॥१०००॥

ह्वश्च साश्च ह्सौ अवात् ह्सौ अवह्सौ । श्वसश्च व्यधश्च इन च तन च दाश्च अवह्सौ चेति तस्मात् । पृथग्योगो नित्यार्थोऽगेरित्यस्य निवृत्त्यर्थश्च । श्वसितीति श्वास विध्यतीति व्याध । प्रत्येतीति प्रत्याय । अवतनोतीति अवतान । दा इति सञ्ज्ञा । तेन ददातीति दाय दधातीति धायः । अवहरतीति अवहार । सा इति षोय नाशे अवस्यतीति अवसाय । एषु आदन्तत्वात् यन् दिहि लिहि श्लिषिभ्य कस्य बाधको णो वाच्य । देग्धीति देह लेढीति लेह । श्लिष्यतीति श्लेष । तथा अवात् दुश्याभ्यां ण । अवदुनोतीति अवदाव अवश्यायते इति अवश्याय ॥१००१॥

नृत्यतीति नर्त्तकी खनतीति खनकी, रजतीति रजकी षके परे न लोपः । सर्वत्र षित्वादीप् ॥१००२॥

गायतीति गायनी णिनि आदन्तत्वात् यन् टित्वादीप् ॥१००३॥

१००४ । हायनः ।

हायन १। ।

अयं निपात्यते ।

भावं जहातीति हायनो वर्षः । अम्बु जहातीति हायनो व्रीहिः ।

१००५ । प्रु द्रु स्रु सृ ल्वोऽकः ।

प्रु—लू ५।, अक १। ।

एभ्योऽक स्यात् षे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः ।

१००६ । आशिषि ।

आशिषि ७। ।

जीवतादिति जीवकः ।

१००७ । नाम्न्यन्ये तिक् च ।

नाम्नि ७।, अन्ये १॥, तिक् १।, च ।१। ।

धीराशिषि अन्येऽपि क्तः स्युः, तिक् च संज्ञायाम् । देवरातः रन्तिः ।

हायन । वत्सरव्रीहिभ्यामन्यत्र हात. । निपाती ह्यर्थविशेषे इलुक्तो ॥१००४॥

एभ्योऽक स्यात् षे साधुकारिणि । साधु प्रवते प्रवक । एव द्रवतीति द्रवक । लुनातीति लवक । साधुकारिणि किम् ? प्रोता ॥१००५॥

पृथग्योगात् सर्वधातुभ्योऽक स्यात् आशिषि कर्त्तरि । जीवतादिति जीवक । एव नन्दक वद्धक ॥१००६॥

धीराशिषि गम्यमानाया सज्ञाया कर्त्तरि । अन्येऽपि क्त स्यु तिक् च स्यात् । देवाय रायात् देवरात । एवं देवाय देयात् देवदत्त । यज्ञाय देयात् यज्ञदत्त । एषु कर्त्तरि क्त । एवञ्च अस्य वीरो भूयादिति वीरभू अस्य मित्र भूयादिति मित्रभू । इत्यादौ क्विप् । तिकि तु रमता रन्ति । अत्र वनतनेत्यत्र तिग्वर्जनात् न मलोप । एव तनुता तन्ति. अग्निर अ भूयात् इति अग्निभूति इत्यादि ॥१००७॥

१००८ । सति साती वा ।

सति साती १॥, वा ।१।।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९ । ढात् षण् ।

ढात् ५।, षण् ।१। ।

ढात् परात् धो' षण् स्यात् चे ।

कुम्भकार: अघट घट करोतीति घटीकार: ।

१०१० । हन-चर-ग: टक् ।

हन चर-ग ५।, टक् ।१। ।

ढात् परेभ्य एभ्य: टक् स्यात् चे । पापघ्न: कुरुचर: सामग: ।

सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनोतेराशिषि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ । पक्षे सनुतादिति वाक्ये तिकि क्तते हवकतेरिति इम् निषेधे वनतनेत्यत्र तिग्वर्जनात् नलोपाभावे सन्ति ॥१००८॥

कुम्भ करोतीति कुम्भकार । महान्त घट करोति अत्र सापेक्षत्वात् न स्यात् । अघट घट करोतीति घटीकार । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानात् स्यादेव । आदित्य पश्यति हिमवन्त शृणोति ब्रह्म वदति ग्राम गच्छति इत्यादौ अनभिधानात् न स्यात् । ह्वयति वयति मातिभ्य आदन्तात् डप्रत्ययस्य बाधक अण् वाच्य । स्वर्गह्वाय तन्तुवाय' धान्यमाय । एव कर्म्मपूर्वकात् सोपसर्गा दादन्तात् कदाचित् डबाधक अण् वाच्य गोसन्दाय । ईक्षक्षमाचरिरमिभ्य अणो बाधकोऽन् वाच्य । सुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कल्याणाचारा मनोरमा । अर्हि- शीलिकामिभक्षिभ्यो वा । पूजार्हा पूजार्हौ मासशीला मासशीली पुत्रकामा पुत्रकामी मासभक्षा मासभक्षी । श्वान पचतीति श्वपाकश्वपचौ निपात्यौ ॥१००९॥

पाप हन्तीति पापघ्न किच्चात् गुणे हनगमित्यु ङ्लोपे हनोघ्नी घ्न । कुरून् चरतीति कुरुचर । साम गायतीति सामग । अत्र चस्येचीत्याकारलोप । टित्वादीपि पापघ्नीत्यादि । एव वातघ्न पित्तघ्न कफघ्न शत्रुघ्न इत्यादि । लक्षणे जायापतिभ्या हन । जायाघ्नो वृषल पतिघ्नी पाणिरेखा । हस्तिवाहकपाटेभ्यो

१०११। सृ-कृः टः।

सृ कृ ५।, ट १।।

ढात् पराभ्याम् आभ्यां टः स्यात् घे। पुरःसरी, यशस्करी विद्या। भास्करः क्षपाकरः, कर्मकरी दासी।

हन शक्तौ। हस्तिघ्न वाहघ्न कपाटघ्न। नगरादहस्तिनि। नगरघ्नोऽग्नि। अहस्तिनि किम्? नगरघाती हस्ती। ब्रह्मभ्रूणवृत्रवाद्हनोऽतीते क्विप्च। ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा एवं भ्रूणहा वृत्रहा। सुरा सीधुभ्यामगे पिबते टक् वाच्य। सुरापी सीधुपी स्त्री। अगे किम्? सुराप्रपाय.। पिबते किम्? सुरां पातीति सुरापाय। कदाचिद्धन्ते घणपि दृश्यते। आखुघात चौरघात वृषल इत्यादि॥ १०१०॥

पुरोऽग्र सरतीति पुर सरी। यश करोतीति यशस्करी विद्या। टित्वादीप्। भास करोतीति भास्कर। क्षपा करोतीति क्षपाकर। कर्मकरी दासी। पुरोऽग्रेऽग्रतोभ्य सरते टो वाच्य। पुरसर अग्रेसर। अत्र सप्तम्या अलुगभिधानात्। अग्रत सर। पूर्वात् कर्तृश्च। पूर्वो भूत्वा सरतीति पूर्वसर। पूर्वात् कर्तुं किम्? पूर्वं सरतीति पूर्वसार। एव तदनुसार इत्यादि। कुम्भकार इत्यादिकमुदाहरतापि इह कृञो ग्रहणं यानि ज्ञापयति तान्यह विवृणोमि। यथा कर्म्मण परात् कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वर्थेषु कर्त्तरि ट स्यात्। हेतु. प्रतीतशक्तिक साधनम्। ताच्छील्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्ति.। आनुलोम्यम् अनुकूलता। हेतौ यश करोतीति यशस्करी। ताच्छील्ये जनापवादकर खल। आनुलोम्ये शाद्धकर इत्यादि। एवं तदाद्यादिभ्या परात् कृञ टक्। तदादेर्यथा तत्कर मत्कर. एतत्कर. इदङ्कर किङ्कर। आद्यादेर्यथा। आदिकर अन्तकर बहुकर. बाहुकर अहस्कर. विभाकर निशाकर एककर द्विकर त्रिकर चतुष्कर प्रभाकर भास्कर: चित्रकर नान्दीकर: श्रीकर लिपिकर बलिकर: भक्तिकर: क्षेत्रकर: जङ्घाकर. धनुष्कर. अरुष्कर: रजनीकर क्षपाकर क्षणदाकर दिनकर दिवाकर. इत्यादि। कर्म्मशब्दात् परात् कृञो भृतौ ट। भृतिः कर्म्ममूल्यम्। कर्मकरी वैतनिकः। कर्मकरी दासी अन्यत्र कर्मकार.। शब्द श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रम पद सूपान्धादे परात् कृञस्तु हेत्वाद्यर्थे तदभावेऽपि घणेव। शब्दकार. श्लोककार. कलहकार. गाथा-

१०१२ । शकृत्-स्तम्बात् दृति-नाथात् फले-रजो-मलात् देववातात् कृ-हृ-ग्रहाप इः ।

शकृत्-स्तम्बात् ५।, दृति-नाथात् ५।, फले रजस् मलात् ५।, देववातात् ५।, कृ हृ ग्रह आप ५।, इ १।।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः इः स्यात् घे। शकृत्करिः वत्सः, स्तम्बकरिः व्रीहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः, फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः।

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदरात् भृः खिः ।

कुक्षि-आत्मन् उदरात् ५।, भृ ५।, खि १।।

एभ्यः परात् भृञः खि स्यात् घे।

कार वैरकार चाटुकार' सूत्रकार मन्त्रकार ग्रन्थकार. कुम्भकार क्रमकार पदकार' सूपकार' अन्धकार इत्यादि। ढात् परात् हृञोऽवहनेऽन्। अंशहरो दायाद., व्याधिहरम् औषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः। वहने तु भारहारो वैतनिक । वयोबोधकवहने च। कवचहरो युवा। आङ्स्ताच्छील्ये। पुष्पाहर कुशाहर । अदण्डसूत्रात् प्रहरणात् धृञ । वज्रधर' चक्रधर गदाधर शूलधर धनुर्द्धर । अदण्डसूत्रादिति किम्? दण्डधार सूत्रधार.। दण्डधर इत्यपि दृश्यते। सूत्र-वर्ज्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधर जटाधर महीधर गङ्गाधर विद्याधर । दण्डा-दिभ्यो ग्रहो वा। दण्डग्रह' दण्डग्राह' धनुर्ग्रह धनुर्ग्राह । शक्तिलाङ्गूलाङ्कुशयष्टि-तोमरसूत्रघटघटीभ्यो ग्रहोऽन्। शक्ति गृह्णातीति शक्तिग्रह । एव लाङ्गूलग्रह अङ्कुशग्रह' यष्टिग्रह तोमरग्रह सूत्रग्रह घटग्रह घटीग्रह ॥ १०११ ॥

पृथक् पदकरणं यथासंख्यार्थम्। तेन शकृत्स्तम्बाभ्या कृञ दृतिनाथाभ्या हृञ फलेरजोमलेभ्यो ग्रह' देववाताभ्यामाप' पर इ. स्यात् घे इत्यर्थ । शकृत्-करिरित्यादि। शकृत् तालव्यादिर्विष्ठावाचक । शकृत् करोतीति शकृत्करि-र्वत्स'। एव स्तम्बकरिर्व्रीहि'। दृतिसमंता हरतीति दृतिहरि. श्वा। एव नाथहरि पशु'। फल गृह्णातीति फलेग्रहि । फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः एवं रजोग्रहि मलग्रहि'। देवम् आप्नोतीति देवापि एव वातापि. ॥ १०१२ ॥

कुक्षिश्च आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४। खित्यव्याजरुषो मन्स्वौ ह्रीकान्तत्वं त्वेकाजिचः।

खिति ७, अव्याजरुष ६।, मन्स्वौ १॥, ह्रीकान्तत्व १।, तु, १।, एकाजिच ६।।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारुषश्च मन् स्यात् स्वश्च एकाजिचस्तु ह्रीकान्तत्व स्यात् खिदन्ते धौ परे। कुक्षिम्भरिः आत्मम्भरिः उदरम्भरिः।

१०१५। खश्मेजेः।

खश् ।१।, एजे ५।।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् धे। जनमेजयः।

१०१६। मन्यात् स्वार्थे।

मन्यात् ५।, स्वार्थे ७।।

आत्मान गा मन्यते गामन्यः श्रियमन्या।

नास्ति व्य यत्र सोऽव्य अव्यश्चासौ अच्चेति अव्याच् अव्याच्च अरुस् च अव्याजरुस् तस्य ह्री द्वितीया तस्या कम् एकारान्त ह्रीकम् अन्तो यस्य न ह्रीकान्त तस्य भाव ह्रीकान्तत्वम्। एकाच्चासौ इच् इजन्तश्चेति एकाजिच् तस्य। कुक्षि बिभर्त्ति इति कुक्षिम्भरि। पूर्वात् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य मन्। आत्मान बिभर्त्तीति आत्मम्भरि। अत्र त्तौ लुकि विरामे नस्य लुपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तदादिविधिर्निषेधस्यानित्यत्वे मन् स्यात् एवम् उदरम्भरि ॥१०१४॥

एजेरिति एज् कम्पे इत्यस्य ञ्यन्तस्य ग्रहणम्। जनम् एजयतीति जनमेजय॥ खश् शित्त्वाद्र्त्वे अपि ञेर्लोपाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥१०१५॥

ढात् परात् मन्यते खश् स्यात कर्त्तरि स्वार्थे स्वनिमित्तधात्वर्थे। आत्मान गा मन्यते इति गामन्य। अत्र खश शित्त्वाद्र्त्वे दिवमुतुर्दति श्यनि लोपोऽत् इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तत्वम्। एव श्रियमन्या ॥१०१६॥

१०१७। मुञ्ज कूलास्यपुष्पात् धेटः।

मुञ्ज-कूल आस्य पुष्पात् ५।, धेट ५।।

एभ्य परात् धेट' खश् स्यात् घे। मुञ्जन्धयः कूलन्धयः आस्यन्धयः पुष्पन्धयः मुञ्जन्धयी, धेटः टित्त्वादीप्। [२५७]।

१०१८। नाड़ी-शुनी-स्तन-कर-मुष्टि-पाणि-नासिकात् ध्मश्च।

नाडी नासिकात् ५।, ध्म ५।, च।१।

एभ्य. परात् ध्मो धेटश्च खश् स्यात् घे। नाडिन्धम' नाडिन्धयः।

१०१९। घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-दसूर्य्योग्राल्ललाटा-न्मित-नख मानात् ध्मा-तुद-दृश तप-पचः।

घटी खारी वातात् ५।, विधु अरुम तिलात् ५।,असूर्य्य-उग्रात ५।, ललाटात५।, मित नख मानात् ५।, ध्मा-तुद दृश तप पच ५।।

एभ्य' परेभ्यः ध्मादिभ्य' खश् स्यात् घे। घटिन्धम, खारिन्धमः वातन्धमः विधुन्तुदः, अरुन्तुद' तिलन्तुद' असूर्य्यम्पश्य उग्रम्पश्य ललाटन्तप' मितम्पचः नखम्पचः द्रोणम्पचः।

मुञ्ज धयतीति मुञ्जन्धय। अत्र शिति परे एचोऽशित्या इत्यस्याप्राप्तौ एकारस्याय। खिदन्ते परे पूर्वस्य मन्। एव कूलन्धय इत्यादि। धेट टित्त्वादिति यत्र धेटधातोरेकारस्य अयादेश स्यात् तत्रैव टित्त्वादीप् इत्यर्थ। तेन मुञ्जन्धयी। एवं धेटदृशपाघ्रेति शप्रत्यये उद्धयी। नाडीशुनीत्यादिना खश्प्रत्यये नाडीन्धयीत्यादि। अयादेशाभावे तु धातव्या धानीया इत्यादौ न ईप्॥१०१७॥

नाडी च शुनी च स्तनश्च करश्च मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात्। नाडीं धमतीति नाडीन्धम। खश शित्त्वाद्गत्वे शपि धमादेशे खित्त्वात् पूर्वस्य वन् स्वौ। एव नाडिन्धय इत्यादि॥१०१८॥

पृथक्पदकरण माादिभिर्यथासङ्ख्यार्थम्। तेन घटीखारीवातेभ्यो ध्म. विध्वरु-

१०२०। कूलादुद्रुजुद्वहः।

कूलात् ५।, उद्-रुज उद्-वह ५।।

कूलात् आभ्यां खश् स्यात् घे। कूलमुद्रुजा नदी, कूलमुद्वहः समुद्रः।

१०२१। प्रियवशाद्भयर्त्तिमेघात् सर्वकूलाभ्रकरीषात् वद-कृ कषः खः।

प्रियवशात् ५।, भय ऋति मेघात् ५।, सर्व कूल अभ्र करीषात् ५।, वद कृ-कष ५।, ख १।।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे। प्रियंवदः वशंवदः भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः।

लिलिभ स्तुद असूर्योग्राभ्या इश ललाटात्तप तिलखमानेभ्य पच पर खश् स्यात् कर्त्तरि। घटी धमतीति घटिन्धम। खश शित्वात् अपि धमादेशे खित्वात् पूर्वस्य मन् स्त्री। एव खरी गर्गरीं धमतीति खरिन्धम। खारीति पाठे परिमाणविशेष। अरुन्तुदतीति अरुन्तुद अत्र खश शित्वादसञ्ज्ञाया दिवमुतुर्दति अप्रत्यये तस्य ङित्वाद्गुणाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मनि स्यादे सो लोप इति सलोप'। सूर्य्य न पश्यतीति असूर्य्यम्पश्य। मानमिह परिमाणवाचक द्रोणाढकादि, तेन द्रोणम्पच आढकम्पच इत्यादि। अन्यत् सुगमम् ॥१०१९॥

उभयत्र उदो ग्रहण स्पष्टार्थम्। रुजशो भङ्गे। कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुज। खश शित्वाद्दवे दिवमुतुर्दति अप्रत्यये ङित्वात् गुणाभावे पूर्वस्य मन्। एव कूलमुद्वह ॥१०२०॥

पृथक्पदकरण वदादिभिर्यथासङ्ख्यार्थम्। तेन प्रियवशाभ्या वद भयर्त्तिमेघेभ्य कृञ सर्वकूलाभ्रकरीषेभ्य कष. पर ख स्यात् प्रिय वदति कथयतीति प्रियवद एव वशवद। भय करोतीति भयङ्कर. एवम् ऋतिङ्कर मेघङ्कर.। सर्वं कषति हन्तीति सर्वङ्कष.। एव कूलङ्कष. अभ्रङ्कष. करीषङ्कष. ॥१०२१॥

१०२२। क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वा।

क्षेम प्रिय मद्रात् ५।, कृ ५।, वा ।१।।

एभ्यः कृञः खो वा स्यात् घे। क्षेमङ्करः प्रियङ्करः मद्रङ्करः। पक्षे क्षेमकारः।

१०२३। भावघे त्वाशिताद्भुवः।

भाव घे ७।, तु ।१।, आशितात् ५।, भुव ५।।

आशिताद्भुवः खः स्यात् भावे घे (करणे) वा। आशितम्भव वर्त्तते, आशित भवत्यनेनेति आशितम्भवः ओदनः।

१०२४। तॄ भृ वृ दॄ जि धृ तप यम दम मद लिह गम सहाजो नाम्नि।

तॄ—अज ५।, नाम्नि ७।

एभ्यः खः स्यात् सञ्ज्ञायाम्। रथेन तरतीति रथन्तरः, विश्वम्भरः, पतिवरा, पुरन्दरः भगन्दरः धनञ्जयः वसुन्धरा, शत्रुन्तपः परन्तपः वाचयमः अरिन्दमः, इरया माद्यतीति इरम्मदो हस्ती, वहंलिहः भुजङ्गमः (पतङ्गमः प्लवङ्गमः) सर्वंसहः वातमजः।

क्षेमङ्करोतीति क्षेमङ्करः। पक्षे वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् हेतुताच्छील्यानुलोम्यं स्वर्थेषु तदभावेऽपि ढात् पक्ष एव। तेन क्षेमकार इत्यादि ॥१०२२॥

आशितस्तृप्त आशितस्य भवनम् आशितम्भवम् अत्र भावे ख। आशितम्भवत्यनेनेति आशितम्भव ओदन अत्र करणे ख ॥१०२३॥

तॄ तरे भृञ् भृतिपुष्ट्यो वृ न ञ ग वृतौ दॄयगि विदारे जि जये धृ ञच धृत्या तपौ तापैश्वर्य्ययो यमो छ विरतौ दम्भू इर्षमे मदीभिर्षञ्जि हर्षे लिह स्वादे औगम्लृ गत्या सहजड शक्तौ अज क्षेपे गतौ। इत्येतेभ्य ख स्यात् नाम्नि। रथेन तरतीति रथन्तर विश्व बिभर्त्तीति विश्वम्भरः। पति वृणोतीति पतिवरा। पुर दीर्य्यतीति पुरन्दर। एव भगन्दर। धन जयतीति धनञ्जय। वसूनि धरतीति वसुन्धरा। शत्रु तपतीति शत्रुन्तपः एव परन्तप। वाचं यच्छतीति

१०२५। शर्द्धंजहोरङ्गमोरगतुरगतुरङ्गमविहगविहङ्गमभुजगभुजङ्गपतगपतङ्गप्लवगप्लवङ्गाः।

शर्द्धजह—प्लवङ्गा १॥।

एते खान्ता निपात्यन्ते। शर्द्धं जहातीति शर्द्धंजहो माष:, उरसा गच्छतीति उरङ्गम:, उरग: त्वरया गच्छतीति तुरग: तुरङ्गम। विहायसा गच्छतीति विहग:, विहङ्गम:, भुजेन गच्छतीति भुजग: भुजङ्ग:, पतेन गच्छतीति पतग: पतङ्ग:, प्लवेन गच्छतीति प्लवग: प्लवङ्ग:।

१०२६। नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्यात् कु: खनट् धे च्व्यर्थे।

नग—आढ्यात् ५।, कु ५।, खनट् ।१।, धे ७।, च्व्यर्थे ७।।

एभ्य: परात् कृञ: खनट् स्यात् धे च्व्यर्थे। अनग्नो नग्न:

वाचयम अव खिति परे पूर्वस्य मन आपोऽपि ह्रस्व। अरीन् दाम्यतीति अरिन्दम। इरा जलम् इरा भूवाक् सुरास्, स्यात् इत्यमरात् इरया माद्यतीति इरम्मदो वज्राग्नि। वह लेढीति वहलिह। खनिर्गदिमदीत्यव इत्, करणज्ञापकादव न गुण:। भुजेन गच्छतीति भुजङ्गम। भुजो शौ वक्रार्थे क्ती कभाव इति भावे कप्रत्यये भुजो वक्रणम्। एव प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गम। सर्वं सहते सर्वंसह। वातमजतीति वातमजो मृगविशेष। खनिगदिमदीत्यव इत्, करणज्ञापकादव मवी आदेश। एषूपदेष्वेव सञ्ज्ञा सम्भवतीति उपपदनियमो बोध्य:। किञ्च कदाचिदनाम्नि च दृश्यते। यथा रिपुञ्जय बलास्ते कुम्भकर्णादय इति महानाटकम्। एव हृणुते हृदयङ्गम सखा इति कालिदास ॥१०२४॥

पृथुज क्लेदने। शर्द्धम् आर्द्रत्व जहातीति शर्द्ध जहो माष:। उरसा गच्छतीति उरङ्गम उरग। त्वरया गच्छतीति तुरग तुरङ्गम। विहायसा गच्छतीति विहग विहङ्गम.। भुजेन गच्छतीति भुजग: भुजङ्ग पत्यतेऽनेनेति पत पच: पतेन गच्छतीति पतग: पतङ्ग। प्लवेन गच्छतीति प्लवग प्लवङ्ग. बहुवचनादन्येऽपि त्वरया गच्छतीति तुरङ्ग, विहायसा गच्छतीति विहङ्ग ॥१०२५॥

क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं प्रियङ्करणम् अन्धङ्करणः शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करण रूपम्, आढ्यङ्करणं वित्तम्।

१०२७। भुवो घे खिष्णु-खुकञौ।

भुव ५।, घे ७।, खिष्णु खुकञौ १॥।

नग्नादिभ्यः परात् भुवश्चार्थे एतौ घे स्तः। नग्नम्भविष्णुः नग्नम्भावुकः।

१०२८। ढात् भज-वह-सहो विण्।

ढात् ५।, भज-वह सह ५।, विण्।१।।

ढात् परेभ्य एभ्यो विण् स्यात्। सुखभाक् प्रष्ठवाट् तुराषाट्।

१०२९। अनडुच्छ्वेतवाहादिः।

अनडुच्छ्वेतवाहादि १।।

एते विणन्ता निपात्यन्ते। अनो वहतीति अनड्वान् वृषः। श्वेतैरुह्यते श्वेतवाः इन्द्रः। अवयजतीति अवयाः,

---

अनग्नो नग्नः क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करण खित्वात् पूर्वस्य मन्। अप्रिय प्रिय क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणी सेवा टित्वादीप्। च्व्यर्थे प्रत्ययविधानात् च्विप्रत्ययी न स्यात्। तेन नग्नीकरोत्यनेनेत्यत्र खनट् न स्यात्। अनट् च न स्यादित्येके ॥१०२६॥

अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नम्भविष्णुः खित्वात् पूर्वस्य मन्। एव पलितम्भविष्णु प्रियम्भविष्णु. अन्धम्भविष्णुः स्थूलम्भविष्णु. सुभगम्भविष्णु' आढ्यम्भविष्णुः। एव नग्नम्भावुक इत्यादौ खित्वात् पूर्वस्य मन् ञित्वात् वृद्धि ॥१०२७॥

सुख भजतीति सुखभाक् विण् इकार उच्चारणार्थः। णकारो वृद्ध्यर्थे त्यौ वमाव इति वस्य लोप.। प्रष्ठ. पुरोग त वहतीति प्रष्ठवाट्। तुरा वेग. तुरा सहते तुराषाट् अत्र होढोभाविति ढत्वे शासवसघससाढाच्चेति षत्वम्। भजतेरुपसर्गपूर्वकादपि विण्स्यित्येके। प्रभाक् विभाक्। सहि वहिभ्या छन्दस्येव विण्स्यित्येके ॥१०२८॥

उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमानः। पुरोडाः हविः, पुरोडाशः।

१०३०। क्रम गम खन सन जनो विट्।

क्रम—जनः ५।, विट् ।१।।

एभ्यो विट् स्यात् घे।

१०३१। विड्वनोर्ङा।

विड्वनी ७॥, ङा ।१।।

धोरन्त्यस्य ङा स्यात् विटि वनि च। उदधिक्राः अग्रेगाः विसखाः गोषाः अब्जाः।

१०३२। त्वासुसिस् मन् क्वनिप् वनिप् विच् क्विपः।

त्वासु—क्विप १॥।

धोरेते स्युः के भावे च। नीयते अनेनेति नेत्रं दष्ट्रा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहादि अत्र विरामेऽपि ङसङीऽप्राप्तिः सूत्रत्वात्। अन शकट वहतीति अनड्वान् वृष.। श्वेतैरुह्यते इति श्वेतवा इन्द्र। अत्र कर्त्तु परात् वहेः कर्मणि वाच्ये विण्। अवयजतीत्यवया कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि विण्। उक्तानि शसतीति उक्थशाः यजमान, अत्र तकारस्य थकारे शसतेर्नलोपे वृद्धिश्च। पुर आदौ दाश्यते यत् स पुरोडा हविः, अत्र कर्मणि विणि दकारस्य डकार पुंस्त्वञ्च। पुरोडाश इत्यकारान्तोऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रिताधर इति ॥ १०२९ ॥

अग्रे गच्छतीति अग्रेगा इत्यधिकरणादपि विट् स्यात् इत्य॰ ॒ढादिति गीतम् ॥ १०३० ॥

विट् साहचर्य्यात् गुणी वन्नेव ग्राह्यः। तेन सुपीवा प्रातरित्वा इत्यादौ क्वनिपि न प्रसङ्ग। उदधिं क्रामतीति उदधिक्रा. पूर्वेण विट्। गा सनति ददातीति गोषा इति सनधातो सस्य क्षतत्वात् षत्वम् अप्सु जायते अब्जा ॥ १०३१ ॥

नद्ध्री योत्रम्, उरुव्यचाः नृचक्षाः रजः चक्षुः सर्पिः सुष्ठु ददातीति सुदामा गन्मा।

१०३३। हव्-न्न-तेर्नेम्।

हव्-व-ते ६।, न ।१।, इम् ।१।।

क्तो हवस्य वस्य तेश्च इम् न स्यात्। सुशर्म्मा सुपीवा प्रातरित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा सोमपाः रेट् रोट् ऋुङ् युङ् प्रत्यङ् अचच्चूः मित्रश्रीः आशीः गीः बहुभ्रट् बहुभ्रट् घृतस्पृक् ग्रस्यात् क्रव्यात्।

तश्च अस् च उस् च इस् च मन् च क्वनिप् च विच् क्विप् च ते। पृथग्योगात् सर्वधातुभ्यो विहिता अपि प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य एव कारकविशेषे भावे च स्युरिति बोध्यम्। अन्यथा गन्त्रम् इत्याद्यपप्रयोगापत्तेः। नीयतेऽनेनेति नेत्रम्। दृश्यतेऽनयेति दृष्ट्रा अत्र नस्यानुस्वारे शक्रजेति षङि ष्टुभिरिति तस्य च टत्वे अभिधानात् स्त्रीत्वे आप्। नह्यतेऽनयेति नद्ध्री रज्जुः। अत्र नहो धङ भाविति हस्य ढभात्तथोरिति तस्य धत्वे झप्झसोरिति पूर्वं धस्य दत्वेऽभिधानात स्त्रीत्वे नदादित्वात् ङ्रीप्। यूयतेऽनेनेति योत्रम्। एव युजिर्योत्रं योक्त्र दात्र लूनौ दाव पा पाने पात्रं तुद औश ीत्र मिह्रौ सिचि मेढ्र षिणगञ्ज बन्धे सेत्र सिच पर्शोत्र मेत्र ष्टुञल स्तुतौ स्तोत्र शस बधे शस्त्रम् अस इर् अस्त्र पूञ शौचे पोत्र पतन्तज पत्र भसलि द्युतौ भस्त्रा अमगतौ अन्त्रीत्यादि। एषु ये सेमस्तेभ्यो हव वतेरिति वक्ष्यमाणादिम् निषेध। असमाह। उरु महान्त विचति उरुव्यचा. व्यचोजिरित्यत्र अस् वर्जनात् न जि। नर चष्टे नृचक्षा चक्ष कसात इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेश। रज्यतेऽनेनेति रजः रनजोऽपघकेति न लोप। एव विधश्च विधौ विधर्त।ति वेधाः। उसमाह। चक्षञ्ज वद्दे अनेकार्थत्वात् दर्शनार्थ। चष्टेऽनेनेति चक्षु. चक्ष क्साञ इत्यत्र उस् वर्जनात् न आदेश। एव धन् वे धनु। इसमाह। सर्पतीति सर्पिः एव ह्वयते यजुइवि। मनमाह। सुष्ठु ददातीति सुदामा। गच्छतीति गन्मा। अत्र घोर्मन इति मस्य न॥ १०३२॥

हव इति शषसकारान्तः प्रत्याहार। तेन क्रुशाक् दृशाक् रदभुः दृष्टुः रक्ष यत्र इत्यादौ इम् न स्यात्। न च ह्वकारादेर्भादेश प्रत्ययस्य असम्भवे जकारादे सम्भवेऽपि तस्य इमः असम्भवे वत्र इत्यनेनापीष्टसिद्धौ इति वाच्यम्। तथोक्तौ

बम प्रत्याहारस्य अप्रसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति भमापत्ते'। सुशृणातीति सुशर्म्मा अनेन इम् निषेध। क्वनिपमाह। सुष्ठु पिबतीति सुपीवा अत्र क्वनिप इकार उच्चारणार्थं किच्वात् गुणे दामार्गे इति ङी। प्रातरेति प्रातरित्वा सुनोतीति सुत्वा उभयत्र किच्वात् गुणाभावे पित्वात् स्वस्य तन्। कर्म्मपूर्वकदृशो ऽतीति क्वनिप्। मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा एव बहुदृश्वा। राजसहार्थां युधोऽप्यतीने। राजयुद्वा सहयुध्वा एव राजान कृतवान् राजकृत्वा। वनिपमाह। भूरि ददातीति भूरिदावा। वारिणि जायते वारिजावा उभयत्र विड्नोरिति ङा। एव यजते स्म यज्वा अत्र स्वनिगदिमदीव्यत इतुकरणज्ञापकात् नङा आदेश। विचमाह। सोम पिबतीति सोमपा अत्र विच इकार उच्चारणार्थ चकारस्तु प्राचीनमतानुवादार्थो नलव्ययार्थ। व्यो वमाव इति वस्य लोप.। रेषति रोषतीति रेट्, रोट्, विचि गुण। क्रुन्चु गत्या विचि क्रुङ् अस्मात् क्विप् न स्यादनभिधानात्। क्विपमाह। अस्य इकार उच्चारणार्थं क्विप:किच्वात् गुणाभावादि'। पित्वात् स्वस्य तन् व्यो वमाव इति वस्य लोप। युनक्तीति युङ् अत्र क्विपि नलोपेऽपि युजिरोऽसे इति नुण्। प्रत्यञ्चतीति पूजायस्य नलोपाभावे प्रत्यङ्। गत्यर्थस्य तु नकारलोपेऽपि त्रिदचोऽद्वेरिति नुणि प्रत्यङ् अचेर्दीव्यतीति अचयू ङ्यो गूटाविति ङा। मित्र शास्तीति मित्रशी क्वौत्वाशासश्चेत्युक्ते' आकारस्य इकारे शासवसेति षत्वम्। आशासनमाशी इकारे षत्वम्। आशास इति किम्? प्रशा'। ग्टणातीति गी अत्र ऋदिरणाविति इर्। वदतीति वहो घोटकादि। तस्मात् भ्रश्यति वहभ्रट इसुङ न इति न लोपे भ्रज्जादेति षङ्। घृत स्पृशतोति घृतस्पृक् किच्वात् न गुण'। शस्यसत्तीति शस्यात्। एव क्रव्यात्। ईषद्, सो पराद्विहिताभ्यामाभ्याम नखना-भ्याम् असरूपाणा तव्यादीनां बाधदर्शनात् कर्म्मपूर्वकधातो परविहितौ असरूपावपि क्विप् विचौ ढात् षत्विति हनचरेत्यादि स्तकुष्ट इत्येते क्वचित् बाध्येते क्वचिदिति कि क्रव्यात् क्रव्याद अत्र क्विप् षण् च। शत्रुहा शत्रुघ्न अत्र विट् टक् च। कम्मकृत् कर्म्मकार अत्र क्विप् टञ। अग्रे श्विञ सोमात् ञीऽतीते क्विप् अग्नि चितवान् अग्निचित् एव सोमसुत्। सु पुण्य पाप धर्म्म मन्त्र पदेभ्य कृञोऽतीते क्विप। सुष्ठु कृतवान् सुकृत् पापकृत् धर्म्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृत्। समाहा णवेष्टसिद्धौ विच् क्विप इति बहुवचन प्रत्ययान्तरप्राप्त्यर्थम्। तेन कुत्साया विक्रीणातेरिणतीते कर्त्तरि। सोमं विक्रीतवान् सोमविक्रयी एवं शुक्रविक्रयी घृतविक्रयी लवण विक्रयी लौहविक्रयी विप्र ॥१०२३॥

१०३४ । छादि-त्वमन्-कीस्-घे ह्रः ।

छादेः ६।, त्व मन् क्वि-इस घे ७।, ह्र १।।

छादयतेः ह्रः स्यात् त्वे मनि क्वौ इसि घे च । छत्वं छद्म तनुच्छत् छदिः उरश्छदः ।

१०३५ । दद्दज्जुहू वाक् प्राट् श्री स्रू द्रू ज्वायतस्तू कटप्रू परिव्राट् दिद्युज्जगत् दधृक् स्रगुष्णिहः ।

दद्दत्—उष्णिह १॥।

एते क्विबन्ता निपात्यन्ते । दीर्घ्यतीति दद्दत्, जुहोत्यनयेति जुहू, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, श्रयत्येना श्रीः, स्रवतीति स्रू, द्रवतीति द्रूः जवतीति जूः आयत स्तौति आयतस्तूः कट प्रवते कटप्रूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते इति दिद्युत्, गच्छतीति जगत्, धृष्णोतीति दधृक्, सृज्यते इति स्रक्, ऊर्द्ध्वं स्निह्यतीति उष्णिक् ।

१०३६ । जिर्घोऽन्त्यः ।

जि ११, घ १।, अन्त्य १।।

अन्त्ये जिर्घं स्यात् । मित्रं ह्वयतीति मित्रह्वं ।

उद्‌के त्र स्फती छाद्यतेऽनेनेति छत्वम् अत्र हववतेरितीम् निषेधे ञ लोपे तेन ह्रस्वे भामभ्रातीरिति दस्य त । छद्म इति मनि ह्रस्व तनुं छादयतीति तनुच्छत अत्र क्विपि ह्रस्व. । छाद्य ऽनेनेति छदि अत्र इसि ह्रस्व. । घे परे ह्रस्वविधानात छाद्यते कर्त्तरि पुंसि सज्ञायां घ प्रत्ययो भवत्य । तेन उरश्छादयतीति उरश्छद एव प्रच्छद दन्तच्छद छद एषु घे परे ह्रस्व ॥१०३४॥

एतेऽष्टौ क्विबन्ता निपात्यन्ते ॥१०३५॥

अन्त्य कृत्प्रत्ययाव्यवहितं वर्त्ती । मित्रह्वरिति क्विपि ग्रहस्वपादीनिति ञौ

१०३७। वे-ध्याप्यां क्वौ ।

वे-ध्या आप्या ६।॥, क्वौ ७। ।

ऊः धीः आपीः । ध्याप्योः अतएव जिः ।

१०३८। अमुडो झस्यणौ चातिकि ।

अमुड ६।, झसि ७।, अणौ ७।, च ।१।, अतिकि ७। ।

अमन्तस्योडोर्घः स्यात् अणौ झसे क्वौ च, न तु तिकि । प्रशान् ।

१०३९। स्रिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुडा अमे च ।

स्रिव अव मव ज्वर त्वर ६।, व् ।१।, ऊट् ।१।, उडा ३।, अमे ७।, च ।१। ।

एषां व उडा सह ऊट् स्यात् क्वौ झसि अणौ अमे च । स्रूः ऊः मूः जूः तूः ।

अनेन दीर्घः । एवं हत हतवान् हति हत्वा । ज्यागि जरायां जीनं टुओश्वि शून । अन्य किम् इष्टि उष्ट पृष्ट ॥१०३६॥

ऐञ वे स्यूतौ वयतीति ऊ क्विप् ग्रहस्वपाद्योरिति जौ पूर्वेण दीर्घे सिद्धे नियम । तेन अस्य जे क्वावेव दीर्घो नान्यत्र क्वाविति किम् ? उत उति उत्वा ध्यायत्यनया इति धी । आप्यायते आपीश्च । एतयो क्वौ जेरसम्भवेऽपि जे दीर्घविधानात् क्वौ जि ततो दीर्घश्च ॥१०३७॥

अम् असन्तो धातु । तस्य उड् अमुड् तस्य । प्रशाम्यतीति प्रशान् क्विपि उडो दीर्घे धोर्म न इति मस्य न । एवं कनीञि प्रकान अणौ झसे तु शान्त शान्तिः शान्त्वा । झसि किम् ? प्रशम्य । अणौ किम् ? गन्ता । हति हतः हत्वा इत्यादौ तु वनतनेति अम्लोपे अमन्तत्वाभावात् न दीर्घ । अतिकीति किम् ? रन्ति तन्तिरित्यादि ॥१०३८॥

सिव्यु श्रोषे गतौ । सीव्यतीति स्रू अव रक्षादौ अवतीति ऊ । मव नद्धे मवतीति मूः । एषामौकारादौ धोरियुवचीति उवि स्रुवौ उवौ मुवौ इत्यादि । ज्वर्म रोगे ज्वरतीति जूः । ञित्वरषमड त्वरे, त्वरते तुः । अणौ-झसे तु स्रूतः स्रूतिः । ऊतिः मूतिः जूर्त्तिः तूर्त्तिः । अमे तु मनि स्रोमा । अवतेर्मनि मनीषादित्वात् मन. टिलोपे गुणे ओम् ॥१०३९॥

१०४० । राच्छ्वोर्लोपः ।

रात् ५।, च्छ्वी' ६॥, लोप १। ।

रात् परयोः छकारवकारयोर्लोपः स्यात् क्वौ झस्यणौ ञमे च। मुर्च्छा मूः धुर्वी धू' ।

१०४१ । आदूटो त्रिः ।

आत् ५।, ऊट' ६।, त्रि १। ।

अवर्णात् परस्य ऊटो त्रिः स्यात्। जनान् अवतीति जनौ' ।

१०४२ । यम मन-तन गमोऽन्तलोपः क्वौ ।

यम मन तन गम. ६।, अन्तलोप १।, क्वौ ७।

एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् क्वौ। सयत् परिमत् परीतत् सङ्गत् ।

मूर्च्छा मोह उच्छ्रये ञस्यौ क्विपि अनेन छलोपेव्यं'नचतयीति दीर्घे मू । अचि तु मुरौ मुर इत्यादौ ञस्वस्थिति । धुर्वी हिंसे ञस्यौ क्विपि वलोपे व्यं'नचतयीति दीर्घे' धू धुरौ धुर । अणौ झसि तु मूर्त्तं मूर्त्तिं धूर्त्तं धूर्त्तिं । अत्र रेफसान्निध्यात् वकारो दन्त्य एव ग्राह्य । तेन घर्वं गतौ मर्वं गतौ इत्यादौ न प्रसङ्ग ॥१०४०॥

जनानवतीति जनौ. अत्र अवर्णान्तकर्म्मोपपदस्य क्विबन्तधातुना समासेऽनेन त्रि.। यवादौ क्विप् तत' समासस्तत्र गुण एव। तेन जनस्य ऊ. जनौ तव ऊ ववो: इति असमासेऽपि गुण एव। एकपदे तु अवविकारे क्विपि च्छ्वो. ऊटाविति ऊटि अनेन वृद्धौ औ श्रावौ श्राव.। धावुञ् जवे धौ धावौ धाव । क्वौ धौतिः। एव धौति धौत्वा ॥१०४१॥

संयच्छतीति सयत्। परिमन्यते परिमत्। परितनोतीति परीतत्। एव सगच्छते सङ्गत्। एषु अम्लोपे खस्य तन्। परीतदिति दीर्घविधानात् क्विबन्ते धातौ उपसर्गादेः क्वचित् दीर्घं' स्यादिति सूचितम्। तेन तनि रुहि नहि हसि इषि व्यधि रुचि सहादिषु क्विबन्तेषु उपसर्गाकारयोर्दीर्घ' इति बोध्यम्। परितनोति परीतत् विरोहतीति वीरुत्। उपनह्यतीति उपानत्। उपवर्त्तते

१०४३। स्नि-विष्वग्देवस्य टेरद्र्यञ्चौ क्वौ।

स्नि विष्वच् देवस्य ६।, टे ६।, अद्रि ।१।, अञ्चौ ७।, क्वौ ७।

स्नेर्विष्वचो देवस्य च टेरद्रिः स्यात् क्विबन्तेऽञ्चतौ। सर्वान् अञ्चतीति सर्वद्र्यङ्, विष्वद्र्यङ्, देवद्र्यङ्।

१०४४। अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् अदमुयङ् अदद्र्यङ्।

अमुमञ्चतीत्यर्थे एते निपात्यन्ते।

१०४५। सह-सम्-तिरः सध्रि-समि तिरि।

सह सम् तिर ६।, सध्रि समि तिरि ।१।।

एषां क्रमादेते स्युः क्विबन्तेऽञ्चतौ। सध्र्यङ् सम्यङ् तिर्य्यङ्।

१०४६। वीरुहो धङ् क्वौ।

वीरुह ६।, धङ ।१।, क्वौ ७।

वीरुत्।

१०४७। त्यदादि भवत्-समानान्योपमानात् दृशः टक्-सक्-क्विपो ढे।

त्यदादि—उपमानात् ५।, दृश ५।, टक् सक्-क्विप १।।।, ढे ७।

त्यदादेर्भवतः समानादन्यस्माच्चोपमानात् दृश एते स्युः ढे।

उपाहत्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्म्म विध्यतीति मर्म्मावित् एव मृगावित्। निरोचने नीरुक्। ऋतिं सहते ऋतीषट् अत्र अत्वठादित्वात् षत्वम्॥ १०४२॥

स्निश्च विष्वक् च देवश्चेति तस्य। विष्वगिति मूर्द्धन्यमध्यं चान्तमव्ययं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ्॥ १०४३॥

सुगमम्॥ १०४४॥

सह अञ्चतीति सध्र्यङ्। समञ्चतीति सम्यङ्। तिरोऽञ्चतीति तिर्य्यङ्॥१०४५॥

विपूर्वस्य रुहो धङ् स्यात् क्वौ। वेर्दीर्घस्य बीज यममनेत्यत्र लिखितम्॥१८६॥

त्यद आदिर्यस्य स त्यदादिः। त्यदादिश्च भवांश्च समानश्च अन्यश्चेति। त्यदादि

१०४८ । से र्ङ्गी ।

से ६।, र्ङ्गा ।१। ।

से र्ङ्गी स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः तादृक्षः तादृक्, भवादृशः ।

१०४९ । समानेदं किमदः सेक्यमू ।

समान इदम् किम्-अद ।६।॥, स-ई की अमू ।१।॥ ।

एषां स्थाने स ई की अमू एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते दृशि । सदृशः ईदृशः कीदृशः अमूदृशः अन्यादृशः ।

इति ट्टनादिपादः ।

भवत्समानान्य तच्च तत् उपमानञ्चेति त्यदादिसमानान्योपमानं तस्मात् । उपमानभूतेभ्य एभ्य परात् दृश एते स्युर्ढे ॥ १०४७ ॥

ङित्वादन्त्यस्य स्थाने । स इव दृश्यते इति टकि कित्वात् गुणाभावे तादृशः टित्वादीपि तादृशी । एव सकि कित्वात् गुणाभावे शङ्क्राजेति षङि षढो क से इति षस्य कत्वे चुड् क्रुडिति शस्य कत्वे वा तादृक्ष । स्त्रियान्तु तादृक्षा । एवञ्च क्विपि कित्वात् गुणाभावे तादृक् एव यादृश एतादृश त्वमिव दृश्यते त्वादृश अहमिव दृश्यते मादृश आवामिव दृश्येते अस्मादृशौ वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशा । त्वमिव दृश्यते त्वादृश युवामिव दृश्येते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशा । मुख्ययोर्युष्मदो साचात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम् । एवं भवानिव दृश्यते भवादृश ॥ १०४८ ॥

समानश्च इदम् च किम् च अदस् चेति । सश्च ईश्च कोश्च अमूश्चेति । समान इव दृश्यते सदृश अयमिव दृश्यते ईदृश क इव दृश्यते कीदृश. असाविव दृश्यते अमूदृश । अन्य इव दृश्यते अन्यादृश ॥ १०४९ ॥

इति ट्टनादिपादः ।

तृतीयः पादः—क्तादिः।

१०५०। क्त-क्तवतू भूते ढभावे घे।

क्त क्तवतू १॥, भूते ७।, ढभावे ७।, घे ७।।

धोरतीतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवतु' स्यात्, उकावितौ। स्तुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्वं कृतवान्।

१०५१। चे घोंऽढे भावदैन्याक्रोशे तु वा।

चे ६।, घं १।, अढे ७।, भावदैन्याक्रोशे ७।, तु ।१।, वा ।१।।

चे घः न तु ढे, भावदैन्याक्रोशे तु वा, तयो' परयो।

१०५२। सूल्वाद्योदिद्रुचौ-यल् स्यातो न तोऽपूमूर्च्छंख्याध्यामदो दश्च।

सू- लू आदि ओत्-इत् र-च्ची यल्-स्य आत ५।, न ।१।, त ६।, अ पृ-मद ५, द ६।, च ।१।।

स्वादेर्ल्वादेरोकारेतो दान्तात् रेफात् च्चीशब्दात् यलस्थ युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य न' स्यात्, पूर्वस्य च दस्य नः, न तु प्रादिभ्यः। चीणः चीणवान्। अढे किम्? चितः कामो मया।

टुञल स्तुतौ कर्म्मणि क्त. वेम सहैति वेमत्वेऽपि वृदु श्रीति इमो निषेधे कित्वात् गुणाभावे स्तुत। ष्णाल शौधने भावे क्त. स्नात कृ ञ द डु कर्त्तरि क्तवतु कित्वात् गुणाभावे उदित्वात् ञिदच इति नुणि अलसोधोरिति दीर्घे कृतवान्॥ १०५०॥

अविशेषात् चिनग हिंसाया चि चतैश्वर्य्ययोः चिश वासगत्यो इति वयाणा ग्रहणम्॥ १०५१॥

सूश लूश सूलौ तौ आदी ययोस्तौ सूल्वादी। ओत् इत् यस्य स ओदित्

१०५३ । वृदुश्विजूर्णौ कितो नेम् ।

वृ ऋ उ श्वि-ऊर्णौ ५।, कित ६।, न ।१।, इम् ।१। ।

वृञो वृङ ऋदन्तात् उवर्णान्तात् श्विज ऊर्णोश्च कित इम् न स्यात् । सूनः सूनवान् दीनः लूनः जीनः रुग्णः भुग्नः प्रहीणः, भिन्नः निर्विण्णः, प्यानः ग्लानः श्राणः । प्रादेस्तु—पूर्त्तः मूर्त्तः स्यातः ध्यातः मत्तः । वृत भूत श्वित भृत ऊर्णुतः ।

यलौ यलान्त स चासौ स्यश्चेति यलस्य तेन युक्त आत् यलस्यात् । तत. सूलादौ च ओदिच्च द च रश्च चौश्च यलस्याच्चेति तस्मात् । पृश्च मूर्च्छश्च स्याश्च ध्याश्च मद चेति । न पृमूर्च्छस्याध्यामद चेति तस्मात् । चीण इति अकर्म्मकात् वक्ष्यमाणेन कर्त्तरि क्ते पूर्वेण दीर्घेऽनेन तस्य नकारे षृ्णं इति णत्वम् एवं चीणवान् । अद्धे इति किम् ? चित कामो मया हिंसित इत्यर्थं । चीशब्दोपादानात् चीञ हिंसे इत्यस्मादपि चीण । भावादौ स्वयमुदाहरिष्यति ॥ १०५२ ॥

वृश्च ऋश्च उश्च श्विज च ऊर्णुश्चेति तस्मात् । वृऋतौ स्याद्यृदृद्रिति वेमत्वे श्रयने श्रसृञ श्रि स्वृ इति वेमत्वे नेम् डीश्वीत्यादिना क्तक्तवत्वो रिम् निषेधे सिद्धे इवतर्तेरित्यादिना क्यादीनाञ्च इन् निषेधे सिद्धे एषा वृञादीनामिहोपादान क्तोच इम् निषेधार्थमेव । तेन वृत्वा तीर्त्वा श्वित्वा इति । एव उवर्णान्तत्वेनैव प्राप्तौ ऊर्णो पृथक् ग्रहणम् कथमि[illegible]ति चेत् सत्यम् । असृञश्विस्वृ इत्यत्र ऊर्णोर्वेमत्वे नेम् डीश्वीत्यनेन वेमधातुभ्य क्तक्तवत्वो रिम [illegible] तत्रैव अनेकाचो वर्जनात् ऊर्णो रिम प्रसक्तौ पुनर्निषेधार्थमिहोपादानम् । स्वादिमाह । सून इति सुयोङ सूतौ कर्म्मणि क्त अनेन इम् निषेधे पूर्वेण तस्य न । एवं सूनवान् । ओदीङय क्षये दीनः । ल्वादिमाह । लूञगि छिदि लून । ज्यागि जरायाम् अत्र वक्ष्यमाणेन कर्त्तरि क्ते ग्रहस्वपाद्योरिति जो जीर्वोऽन्त्य इति दीर्घे जीनः । ओदितमाह । भुजो शौ वक्रणे भुग्न अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ चुङ्क्रुङ्गिति जस्य गकारे पश्चात् तस्य न । ओहाङ्लित्यागे प्रहीण अत्र दामा गै इति ङी नीचोऽन्तरेति णत्वम् । दान्तमाह । इर्भिदा वि हने भिन्नः । आदित इति वक्ष्यमाणादिम् निषेधे पूर्वेण तस्य न । निर्विण्ण इति विद्यौङ भावे पूर्वापरक्षायणादित्वात् णत्वम् । निर्विण्णोऽध्ययने जड इत्यर्थः । रान्तस्य तु गुर्डोंशि उद्यमे गूर्णं । चूर्ङषी दहिचूर्णं इत्यादि ज्ञेयम् । एषु नेम्डीश्वीत्यनेन इमो निषेध. । यलस्यात-

१०५४। दिव्यश्च श्वोऽजिगीषाजास्पर्शे न तस्तयोः।

दिवि अच स्य ५।, अजिगीषा-अज अस्पर्शे ७।, न ।१।, त ६।, तयो ६॥ ।

दिवेरजिगीषायामञ्चते' अजे श्यायतेः अस्पर्शे तयोस्तस्य नः स्यात्। आद्यूनः समक्तः।

१०५५। घन स्पर्शे श्यो जिः।

घन स्पर्शे ७।, श्य ६।, जि १।।

घने स्पर्शे चार्थे श्यो जिः स्यात् तयोः। शीनं घृतम्।

माह म्लै क्षमे म्लान आल खेदे आण। एव थै न्यक्करणे दान। यत्तस्मात इति धातोरेव न तु उपसर्गस्य। तेन निर्यात निर्वात इत्यादौ न प्रसङ्ग। अत्र मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यो रान्तस्तस्मादपि तयोस्तस्य न स्यादिति सूचितम्। तेन राक्तोर्लोप इति छवयोर्लोप स्फुर्छ स्फुर्छा तु विस्मृतौ। आदित इति इमो निषेधे स्फूर्ण स्फूर्ण। थुर्व दुर्वी बधे नेम् डीश्वीति इमो निषेधे थूर्ण दूर्ण इति एव कृश विक्षेपे तृतरेऽभिभवे इत्यादीना इरि क्ते कीर्ण तीर्ण. इत्यादि अत्र धूर्वी हिंस इत्यस्य तु वकारलोपेऽपि कितवे वाच्ये मनीषादित्वात् तस्य नो न स्यात्। तेन धूर्त. कितव। अन्यत्र धूर्णो मम सिद्देन इव इत्यर्थ। प्रादेस्तु। त्रिपृ गिलि तु पालने। अस्य त्वादित्वात् प्राप्तौ निषेधे पूर्त. मूर्च्छा मोह उछ्रये आदित इति इमो निषेधे राच्छोरिति छलोपे मूर्त। ख्यात. ध्यात इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्तौ निषेध.। मत्त इति मदीभिर्ष्वङ्ग इर्षे दान्तत्वात् प्राप्तौ निषेध वृदुश्रि इत्यस्य उदाहरणमाह। हत इति हनगत्य हड हतौ वृञ्‌ण सम्भक्तौ इति वयाणाम् ॥१०५३॥

दिविश्च अच्चश्च श्याश्चेति तत् तस्मात्। न जिगीषा अजिगीषा। जम् अपादान न जम् अजम् न स्पर्शोऽस्पर्श'। अजिगीषा च अजश्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन्। एषु नञ्‌समास स्पष्टार्थ। आद्यून इति आङ्पूर्वात् दिव्यु जिगीषादौ अकर्मकत्वात् कर्त्त'रि क्ते नेम् डीश्वीति इमो निषेधे क्वौ मूटावित्यूटि अनेन तस्य न। समक्त इति अन्चु मतिपूजनयो कर्म्मणि क्ते नेम् डीश्वीति इमो निषेधे इसुङ्‌न इति नलोपे चुङ्गिति कुङ्‍ि अनेन तस्य अनेन तस्य न ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थ। श्यैनमिमि श्यैङ गतौ क्ते अनेन जौ

जिगीषादौ तु द्यूतम्। उदक्तमुदकं कूपात्। शीतं जलम्। घनस्पर्शे किम्? सञ्ज्ञानो वृश्चिकः शीतात् सङ्कुचित इत्यर्थः।

१०५६। प्रतेः।

प्रते ५।।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः। प्रतिशीनः।

१०५७। अभ्यवात् वा।

अभि अवात् ५।, वा।१।।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः। अभिशीनः अभिश्यानः, अवशीनः अवश्यानः।

१०५८। षिञो ढघे न तो ग्रासे।

षिञः ५।, ढघे ७।, न।१।, त ६।, ग्रासे ७।।

षिञः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये। सिनो ग्रासः स्वयमेव।

१०५९। पूञो नाशे।

पूञ ५।, नाशे ७।।

पूनो नष्टः। अन्यत्र पूतः पवितः।

जीर्णोऽन्य पूर्वेण तस्य न.। पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह। द्यूतमिति भावे क्त जिगीषाया तस्य नो न स्यात्। उदक्तमिति उद्धृतमित्यर्थः। अत्र कूपादिति अपादानप्रयोगात् तस्य नो न स्यात्। शीतमिति स्पर्शार्थे जि स्यात् तस्य नो न स्यात्। सञ्ज्ञान इति घनस्पर्शाभावे जिर्न स्यात् तस्य तु नकारः स्यात्॥१०५५॥

पृथग्योगात् घनस्पर्शयोर्नानुवृत्तिः॥ १०५६॥

सुगमम्॥ १०५७॥

षिञ्‌गञ्‌ बन्धे इत्यस्मात् कर्मकर्त्तरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये। ग्रासः कवलः। सिनो ग्रासः स्वयमेव बद्ध इत्यर्थः। ग्रासे किम्? सितश्चौरः स्वयमेव। वाक्यमध्यवर्त्तित्वादितदादीनां चतुर्णां नित्यता॥ १०५८॥

पूञ् शोधे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नाशार्थे तयोस्तस्य नकारः स्यात्॥ १०५९॥

१०६०। टुग्वोः घंश्च।

टुग्वी ६॥, घं १।, च ।१। ।

आभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्घंश्च। दूनः गूनः।

१०६१। व्रश्चेः कङ् च।

व्रश्चे ६।, कङ् ।१।, च ।१। ।

व्रश्चेस्तयोस्तस्य नः स्यात् कङ् च। वृक्णः।

१०६२। क्रीघ्राचोन्दनुदविन्दो वा।

क्री—विन्द ५।, वा ।१। ।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् वा। क्रीणः क्रीतः, घ्राणः घ्रातः, त्राणः त्रातः, उन्नः उत्तः, नुन्नः नुत्तः, विन्नः वित्तः।

१०६३। क्षै-शुष् पचो मकवः।

क्षै शुष् पच ५।, म क-व ।१। ।

एभ्यस्तयोस्तस्य मकव एते क्रमात् स्युः। क्षामः शुष्कः पक्वः।

टुदुङोऽनुतापे गुश्वि तु विष्ठोत्सर्गे इत्येताभ्यां तयोस्तस्य न स्यात् तयोर्दीर्घश्च। ओदूङश्च खेदे गुश्वि तु विट्सर्गे इति दीर्घान्ताभ्याम् एवेटसिद्धौ एतद्विधानं ह्रस्वान्तयो टुग्वी प्रयोगनिषेधार्थम् ॥१०६०॥

न च चङ्ङित्वेनैवेष्टसिद्धौ इह कङ्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम्। अकृतिकि विशेषविधानात् षङः प्राबल्यत्वात्। वृक्ण इति व्रश्चू छेदे कर्म्मणि क्तः नेम डीश्वीति इमो निषेधे ग्रहस्वपादेरिति ञौ अनेन तस्य नत्वं चस्य च कङि नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यशस्य दन्त्यत्वे स्वादे सो लोप ॥१०६१॥

क्रीण इति क्रीञ् क्रये कर्त्तरि क्तो अनेन तस्य न पक्षे क्रीत। घ्रा गन्धग्रहणे कर्म्मणि क्तो घ्राण घ्रात। त्रैङ पालने कर्म्मणि क्तो त्राण त्रात। उन्दी क्लेदे कर्त्तरि क्तो नेम् डीश्वीति इमो निषेधे हसुङ्न इति नलोपे उन्न उत्त। कर्म्मणि क्तो नुन्न नुत्त। वौ विदङ विचारणे कर्म्मणि क्तो विन्न वित्त। सन्नायान्तु देववात इत्येव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥१०६२॥

क्षै क्षये क्षाम, शुषौङ शोषे शुष्क। उभयत्र अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः।

१०६४ । प्रस्त्यो म वा जिश्च ।

प्र स्त्य ५।, म ।१।, वा ।१।, जि १।, च ।१। ।

प्रस्त्यस्तयोस्तस्य मः स्यात् वा जिश्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः । प्रात् किं, संस्त्यानः ।

१०६५ । निर्वाण भित्तर्ण वित्त फुल्लोत्फुल्ल सम्फुल्ल प्रफुल्ल च्चीव क्लश परिक्लशोल्लाघाः ।

निर्वाण—उल्लाघा १॥ ।

एते क्तान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्तिः, भित्त खण्डम् ऋणं विशोध्य, वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः । फुल्लो विकसितः उत्फुल्ल सम्फुल्लः प्रफुल्लश्च । च्चीवो मत्तः, क्लशस्तनु परिक्लशश्च, उल्लाघो नीरुजः ।

हुत्तौष पच पाके कर्मणि क्तः अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ चूड् ङिति कुडि चशब्देन तकारस्य व पक्व ॥१०६३॥

अत्र वाशब्दस्य मकारेणैव सम्बन्धत्वात् जिर्नित्य । स्त्यै सहतौ ध्वनौ कर्त्तरि क्त प्रस्तीम प्रस्तीत । प्रात् किम् ? स्त्यान संस्त्यान ॥१०६४॥

वा त गमनगन्धनयो निर्वाण शान्त निर्वाण मुक्ति उभयत्र नोऽर्थोऽन्तरेति स्तम । अन्यत्र निर्वात । अधौ भिदिर भित्त खण्डम् अन्यत्र भिन्नम् । ऋणदुज गतौ ऋण विशोध्यम् अन्यत्र ऋतम् । विदलृमतौ वित्त धन वित्त प्रतीत अन्यत्र विदित । फुल्ल विकसने इमोऽभावे तकारस्य लोपेऽकारस्य पूर्वेण योगे फुल्लादि चतुष्टयम् । केवलस्य उत्सम्प्रपूर्वस्य च निपातनादन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि । लोमराशु ञिफलाभिदीत्यस्यैव फुलादेश तकारस्य च लकार कृत्वा फुल्लादि चतुष्टय साधयन्ति । तन्मते फुल्लानि विकसने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोध । स्वमते तु फलनिष्पत्तौ फलज गतौ इति दयो. सेमो: फलित फलितवान् इति । ञिफलाभिदीत्यस्य आन्ति इति इमो निषेधे चफलोदुरिति अकारस्य उकारे प्रफुल्लत इति बोपदेवलिखनात् फुल्लो विकसित इति व्याख्यानाच्च फुल्ल विकसने

१०६६। क्षुधवसपूजार्थाञ्चागार्ध्यार्थलुभः क्त्वश्चेम्।

क्षुध—लुभ ५।, क्त ६।, च ।१।, इम् ।१।।

एभ्यः परयोस्तयोः क्त्वश्च इम् स्यात्। क्षुधितः उषितः अञ्चितः लुभितः। गतौ तु। अक्तः। गार्ध्यार्थे तु लुब्ध.।

१०६७। पू क्लिश वम जप व्याश्वसस्तयोर्वा।

पू—व्याश्वस ५।, तयो ६॥, वा ।१।।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा।

१०६८। पू शी धृष मिद क्ष्विद स्विद क्षमार्थमृषां सेमोर्णुः।

पू—मृषा ६॥, सेमो ७॥, णु १।।

एषां णु स्यात् तयोः सेमोः। पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातन प्रतीम। चीवृङ् दर्पे चीवो मत्त। सोपसर्गस्य तु प्रचीवित। क्रुशिर्यत्त कार्श्ये। कृशस्तनु एव परिकृश। अन्यत्र परिकृशित। लाघृङ् शक्तौ। उल्लाघो रोगान्मुक्त, केवलस्य छदौ ग्रहणात् प्रोल्लाघित प्रलाघित शक्त. इत्यादौ न निपात॥ १०६५॥

गार्ध्यं लिप्सा। गार्ध्यमर्थो यस्य स गार्ध्यार्थ न गार्ध्यार्थ अगार्ध्यार्थ स चासौ लुभ चेति अगार्ध्यार्थलुभ तत क्षुधश्चेत्यादि द्वन्द्वे तस्मात्। क्षुध वसौ औदित्वात् पूजार्थाञ्चोरुदित्वेन क्त्वाचो वेमत्वे अगार्ध्यार्थलुभस्य वेम् सहेत्यादिना वेमत्वे नेम् डीश्वीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम्। क्षुधित इत्यादि सुगमम्। लुभित इति लुभ विमोहने। गार्ध्ये तु लुभ्यगार्ध्ये क्त। नेम् डीश्वीति इमो निषेधे ढभात्तथोरिति तस्य धे भाप्भसोरिति भस्य व'। क्त्वाचस्तु क्षुधित्वा उषित्वा अञ्चित्वा, लुभस्तु अनेन इमि व्युञोगी ह्वसादेरिति कित्त्वविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा॥१०६६॥

पूङ पूञी वृदुश्रीत्यादिना निषेधात क्लिशू उपतापे क्लिशूगतु विबाधे इत्येतयोर्वेमतया नेम् डीश्वीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ यमादीना नित्यप्राप्तौ विभाषेयम्॥ १०६७॥

क्षमार्थश्चासौ मृष चेति क्षमार्थ मृष। तत पूश्च शीश्च धृषश्च मिदश्च क्ष्विदश्च

क्लिष्टः, वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः, आश्वसितः आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं चेदितं स्वेदितं मर्षितम् । क्षमार्थः किम् ? अपमृषित वाक्यम ।

१०६९ । भावादिढ़े वोदुङोऽब्वतः ।

भाव आदिढे ७।, वा ।१।, उत् उङ ६।, अप्वत ६। ।

विहिताप उदुङो भावादिढयो र्गुर्वा स्यात् तयोः सेमो. । द्योतित द्युतित तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो ञेः ।

लोप १।, ञि ६। ।

ञेर्लोप. स्यात् तयोः सेमो । भावित भावितवान् ।

.क्विदश्च क्षमार्थस्य च तेषाम् । सह इमा वर्त्तने यौ तौ सेमौ तयो । पवित इति पुवण इमि अनेन गुण । ञिधृषान् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावादिढे वेति इम् पक्षे ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् इमित्या ख्रेहने ष्विदञि मोचे एषामपि साध्यम् । मर्षितमिति मृष्यञ चान्तौ वसोऽरखेति इमि अनेन गुण । अन्यत्र अपमृषित निन्दित वाक्यमित्यर्थ ॥१०६८॥

आदिढ क्रियारम्भ । अपप्रपौ विधाने उपचारात् । अप् अन्त्यस्य अब्वान् तस्य । इयत आह विहिताप इति । विहित कृतोऽप् यस्मात् स विहिताप् तस्य । भ्वादेरदादेश्चेत्यर्थ । अदादे शपोऽख्याविनेऽपि तद्विधानमेतदयम् । भ्वादिस्तु द्युतृलङ द्युत्या भावे क्त वसोऽरखेति इमि अनेन वा गुणे द्योतित द्युतित तेन । एव शुभलङ शोभित शुभितम् । अदादिस्तु लविर रुद रोदे रोदित रुदितम् । तुरत्विर्वेगे तोरित तुरितम् । आदिढे तु घे चादिढे इति वक्ष्यमाणान् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतित प्रद्युतित स इत्यादि बोध्यम् । भ्वाद्यदादिभ्यामन्यस्य तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधित प्रक्षुधित स । एव कुषश उपकर्षे कुषित प्रकुषित स । भावादिढयो किम् ? अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते द्युतित । सेमोः किम् ? गुप्त दुग्धम् । भावादिढयो क्तवतोरसम्भवेऽपि तयोरित्यस्यानुवर्त्तन परेषु साधकम् ॥१०६९॥

भावित इति ञेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धि. । एव जिमुदक,

१०७१। नेम् डीङ्श्वीदिद्वेमोऽपत्यनेकाज्निष्कुषः।

न ।१।, इम् ।१।, डी श्वि ईदित वेम ५।, अ पति-अनेकाच्-निष्कुष ५।।

डीङ श्वयतेः ईकारेतो विकल्पितेमश्च पत्यादिवर्जात् तयोः इम् न स्यात्। डीनः शूनः दीप्तः गूढः स्तनः ततः। पत्यादेस्तु पतितः दरिद्रितः निष्कुषितः।

१०७२। आदितः।

आदित ५।।

आकारेतस्तयोः इम् न स्यात्। मिन्नः मिन्नवान्।

मोदितः मोदितवान्। ञिधृष्ट्वद्धः वद्धितः इत्यादौ गुणः। भन्जो घौ भन्जितः इत्यादौ अगुणनिमित्तकौ नलोपो न स्यात् ॥१०७०॥

ईत् इत् यस्य स ईदित्। वा इम् येभ्य ते वेम। तत डीश्च श्विश्च ईदिच्च वेमश्चेति तस्मात्। पतिश्च अनेकाच्च निष्कुष् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽपत्य-नेकाज् निष्कुष तस्मात्। डीन इति ओङीङय गतौ अनेन इमो निषेधे ओदि-त्त्वात् तस्य न। अविशेषात् डीङच नभोगतौ इत्यस्मादपि इमो निषेधे डीन इति। शून इति टु ओश्वि क्ते ग्रहस्वपाद्योरिति जौ जोर्घोऽन्त्य इति दीर्घे ओदित्त्वात् तस्य न। ईदितमाह। दीपीङ्य् दीपने दीप्तः। वेममाह। गुहञ् सङ्कृतौ क्तः वेमूदिदित्यनेन वेमत्वादिमो निषेधे ह्रोढोभावित्यादि कार्य्ये गूढ। स्तन ध्वनौ वेमूदिदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे स्तनः। तनदुञ विस्तृतौ पूर्क्ति मुदित इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लोपे ततः। एवं षहजङ शक्तौ वेमन्तहेति वेमत्वात् इमो निषेधे सोढः। नृत्य नर्त्ते नृतृक्रत् इत्यादिना वेमत्वात् इमो निषेधे नृत्तः। पतित दरिद्रितः इत्युभयत्र भसज श्रिस्वृ इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित इत्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषा वर्जनात् इम् स्यात् ॥१०७१॥

आत् इत् यस्य स आदित् तस्मात्। इञिमिंदा स्नेहने अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तो अनेन इम् निषेधे सूक्ष्माद्योदीति तस्य दस्य च ने मिन्नः। एव मिन्न-वान् ॥१०७२॥

१०७३ । भावादिढे वा ।

भाव आदिढे ७।, वा ।१। ।

भिन्नं भेदितं तेन । प्रभिन्नः प्रभेदितः सः ।

१०७४ । शकेर्ढे ।

शके ५।, ढे ७। ।

शकितोऽर्च्चितुं शिवस्तेन, शक्तः ।

१०७५ । क्षुब्ध वाढ़ स्वान्त ध्वान्त फाण्ट कष्ट घुष्ट लग्न क्लिष्ट विरिब्ध धृष्ट विशस्त परिवृढ़ दृढ़ शृत वृत्ताभ्यर्णाः ।

क्षुब्ध—अभ्यर्णा १।।। ।

एते क्तान्ता निपात्यन्ते । क्षुब्धो मन्थः, वाढं भृशं, स्वान्तं मनः, ध्वान्तं तमः, फाण्टं कषायभेदः, कष्टं कृच्छ्रं, घुष्टं शब्दितं लग्नं सक्तं क्लिष्टम् अस्पष्टं विरिब्धः स्वरः, धृष्टः प्रगल्भः, विशस्तश्च, परिवृढः, प्रभुः, दृढो बली, शृतं पक्वं, वृत्तो गुणः छात्रेण, अभ्यर्णं समीपम् ।

आदिढ क्रियारम्भः । भावश्च आदिढश्चेति तस्मिन् । आकारेती धातोर्भावे आदि कर्म्मणि च विहितयोस्तयो इम् न स्यात् वा । भावादिढयो क्तवतोरसम्भवात् क्तस्यैव । इम्निषेधे भिन्नं पक्षे पूर्व्वोद्दृषेति गुणे भेदितं तेन एवं प्रभिन्नः प्रभेदितः स । अत्र वक्ष्यमाणात् कर्त्तरि क्तः ॥१०७३॥

शके. कर्म्मणि विहितयो. इम् न स्यात् वा । कर्म्मणि तु क्तवतोरसम्भवेऽपि तयोरित्यस्यानुवर्त्तनं नेम् सन्निव्यद्दं इत्यादौ सार्थकम् । ढे कि तेन शक्तम् अत्र वेमत्वात् नेम् डीश्वीति नेम् ॥१०७४॥

क्षुभलङ सञ्चले । क्षुब्धो मन्थः आलोडित इति यावत् । अन्यत्र क्षुभित । वाहृङ यत्ने वाढं भृशम् । अन्यत्र वाहितम् । स्वन ण शब्दे स्वान्तं मनः । अन्यत्र

१०७६ । नेम् संनिव्यर्दः ।

न ।१।, इम् ।१।, स-नि वि अर्द ५। ।

सनिविपूर्वात् अर्दतेस्तयोः इम् न स्यात् । समर्णः न्यर्णः व्यर्णः ।

१०७७ । वा रुषाम ह्रष त्वर सङ्घुषास्वनः ।

वा ।१।, रुष अम-ह्रष त्वर सङ्घुष आस्वन ५। ।

एभ्यस्तयोः इम् न स्यात् वा । रुष्टः रुषितः, आन्तः अमितः, ह्रष्टः ह्रषितः तूर्णः त्वरितः, सघुष्ट सघुषितम्, आस्वान्तम् आस्वनितम् ।

स्वनितम् । मिध्वन रवे ध्वान्तं तम । अन्यत्र ध्वनितम् । फण ण निर्वृ हे निर्वृ ही-ऽनायासेनोत्पत्ति । तस्य प्रेरणञौ फाण्टम् अनायासकृत कषायभेद इत्यर्थ । अनायासकृत फाण्टमित्यमरात् । अन्यत्र फाणितम् । कष वधे कष्ट कृच्छ्रम् । अन्यत्र कषितम् । घुष कि इर्नुतौ विशब्दे घुष्टं शब्दित स्वार्थे निपात्यम् । लग्ने सङ्गे लग्न सक्त स्वार्थे निपात्यम् । म्लेच्छ कि देश्योक्तौ म्लिष्टम् अस्पष्टम् । अन्यत्र म्लेच्छितम् । ङ रेभृशब्दे विरिब्ध स्वर अन्यत्र रेभितम् । ञिधृषा न प्रागल्भ्ये । धृष्ट प्रगल्भ । स्वार्थे निपात्य । किञ्च आदित इति इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ निपातनम् आदि कर्मणि कर्त्तरि क्ते भावादिढे वेति पाक्षिकस्य इमो निषेधार्थम् । शस वधे विशस्त प्रगल्भ क्वावेमतया नेम् डीश्वीत्यनेन इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ प्रगल्भात् अन्यत्र विशसित इत्यत्र इम् प्राप्त्यर्थं निपातनम् । इहि इद्धौ । परिवृढ प्रभु अन्यत्र परिवृहितम् । इहि इद्धौ दृढो बली अन्यत्र दृंहितम् । श्राञ पाके केवलस्य ज्यन्तस्य च शृत पक्वम् । एतच्च क्षीरे हविषि च वाच्ये निपातनम् । अन्यत्र श्राणा श्रपिता यवागू । वृतङुवत्त्व वर्त्तने । ज्यन्तस्य वृत गुणो ग्रन्थविशेषस्क्षाचेष्व अधीत इत्यर्थ । अन्यत्र वर्त्तित । अर्द यातनागतियाचने अभ्यर्णं समीपम् । अन्यत्र अभ्यर्द्दित ॥ १०७५ ॥

अर्द यातनादौ अनेन इम् निषेधे तस्य दस्य च ने समर्णः न्यत्र इमर्णवान् । एभ्य किम् ? अर्द्दित प्रार्द्दित अर्द्दितवान् ॥ १०७६ ॥

रुष्येञिं क्रुधि रुष्ट, रुषित । अस्य वेमस्येति वेमत्वेऽपि नेम् डीश्वीति निषेधा-द्मप्राप्तौ विभाषा, अम गतौ आन्तः ञमुङम्भस्स्वाविति दीर्घ. । पक्षे अमितः

१०७८। दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट छन्न-ज्ञप्ता वा।

दान्त-ज्ञप्ता १॥, वा ।१। ।

एते ञ्यन्ताः क्तान्ता निपात्यन्ते वा। पक्षे दमितः शमितः पूरितः दासितः स्पाशितः छादितः ज्ञपितः।

१०७९। स्फायः स्फी वा।

स्फायः ६।, स्फी ।१।, वा ।१। ।

स्फीतः स्फीतवान्, स्फातः स्फातवान्।

१०८०। प्यायोऽगेः प्यस्वाङ्गे तु वा।

प्याय ६।, अगे ६।, पी ।१।, अस्वाङ्गे ७, तु ।१।, वा ।१। ।

अगेः प्यायः पी स्यात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयोः।

पीनं मुखं, प्यानः पीनः स्वेदः।

हृष्यु इर तुष्टौ। हृष्ट हृषित। अस्य क्ताच वेमत्वात् नेम् डीश्वीति निषेधादप्राप्तौ विभाषा। ञित्वरषमङ् स्वरे। स्विवावमवेति ऊटि सूत्वाद्यीदिदिति तस्य ने तूर्णं। पक्षे त्वरित। घुष कि इर्नुतौ वि शब्दे। सङ्घुष्ट सङ्घुषितम्। स्वन ण शब्दे। आस्वान्तम् आस्वनितम्॥ १०७७॥

दमादीना ञ्यन्तानाम् एते क्तान्ता वा निपात्यन्ते। दम्भु इशमे शमुभिर्यशमे प्रेरणञौ कर्म्मणि क्ते दान्तः शान्त इति। पक्षे घटादीति ह्रस्वे वसोऽरस्येति इमि लोपो ञेरिति ञेर्लोपे दमित शमित इति। पूरी यङ पूर्त्तौ प्रेरणञौ पूर्णं। पक्षे इमि ञेर्लोपे पूरित। दसु इर् तु उत्क्षेपणे प्रेरणञौ दस्तः। पक्षे दासित। स्पशंञ ग्रन्थबाधयोः प्रेरणञौ स्पष्ट.। पक्षे स्पाशित। छद किञ सहतौ। स्वार्थञौ छन्नः। पक्षे छादित.। ज्ञप क्म तु ज्ञमौ स्वार्थञौ ज्ञप्त। पक्षे ज्ञपित॥ १०७८॥

स्फायीङ सहद्धौ ईदित्वात् इमो निषेधे स्फीतः स्फीतवान्। पक्षे युोर्लोप इति यलोपे स्फातः स्फातवान्॥ १०७९॥

ओ प्यायीङ वृद्धौ क्ते ईदित्वात् इमो निषेधे ओदित्वात् तस्य ने पीन मुखम्।

१०८१। आङोऽन्धूधसोः।

आङ ५।, अन्धु उधसोः ७॥।

आङः परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, अन्धूधसोः। आपीनोऽन्धुः, आपीनम् ऊधः।

१०८२। ह्लादेः ह्नः क्तौ च।

ह्लादे ६।, ह्न १।, क्तौ ७।, च।१।।

ह्लादेः ह्नः स्यात् तयोः क्तौ च। प्रह्लन्नः।

१०८३। दो-षो-मा-स्थां ङिस्त्यणौ।

दो—स्थां ६॥, ङि १।, ति ७।, अणौ ७।।

एषां ङिः स्यात् अणौ तकारे परे। दितः सितः मितः स्थितः।

१०८४। छाशोर्वा।

छा शो ६॥, वा।१।।

छितः छातः शितः शातः।

अणौ किम्? प्रप्याय मुखम्। य्वोर्लोप इति यलोपः। अस्वाङ्गे तु प्यानः पीनः स्वेद ॥१०८०॥

आङ परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः परयोः अन्धौ उधसि च वाच्ये। अन्धु कूप उधो गवादेः स्तन ॥१०८१॥

ह्लादीङ मोदने कर्त्तरि क्ते ईदित्त्वात् इमो निषेधे अनेन ह्रस्वे दान्तत्वात् तस्य दस्य च ने प्रह्लन्नः ह्लन्नवान् क्तौ ह्लत्ति ॥१०८२॥

दो य छेदे दितः। षो य नाशे सितः। मा इति स्वरूपात् मेङ प्रतिदाने माङलि शब्दे माल च माने माङ्य च माने इत्येतेषां मितः। ष्ठा स्थाने स्थितः एवं दितवान् दितिः दित्वा। अणौ किम्? दाता दातुं दावमित्यादि ॥१०८३॥

छाशोर्ङिः स्यात् वा अणौ तकारे। छो य लूनौ एचोऽशित्या छितः छातः एवं शो य निशाने शितः शातः ॥१०८४॥

१०८५। शो व्रते नित्यम्।

श ६।, व्रते ७।, नित्यम् १।।

सशितं व्रतम्।

१०८६। धाञो हिः।

धाञ ६।, हि १।।

धाञो हिः स्यात् अणौ ते परे। हितः।

१०८७। चरफलोऽदुः।

चर फल ६।, अत् ।१।, उ १।।

अनयोः अकार उः स्यात् अणौ ते। चरितं प्रफुल्तः।

१०८८। दद्दोऽधः।

दत ।१।, द ६।, अध ६।।

दासंज्ञकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते। दत्तः। अधः किम्?, धीतः।

शो य निशाने इत्यस्य नित्यं ङि स्यात अणौ तकारे व्रते वाच्ये। संशित व्रतम्। अव्रत वाच्ये तस्यैव प्रयोग ॥१०८५॥

हित हितवान् हिति हित्वा हितिमम् ॥१०८६॥

चर गमनेऽदने आचारे अस्मात् क्तक्तवत्वो क्ताचश्च वसोऽरस्येति इमि अव्यवहिततकाराभावादुकाराभावे चरित चरितवान् चरित्वा। क्तौ तु इवततेरिति इमो निषेधे अनेनाकारस्य उकारे व्यंनचतयीति दीर्घे चूर्त्तिरिति। ञिफला भिदि आदित इति इमो निषेधेऽनेनाकारस्य उकारे प्रफुल्त एव फुल्तवान् फुल्ति ॥१०८७॥

दाप लूनौ, दा तु दाने डुदाञ्लि च दैङ पालने इति चतुर्णां दत्तं एवं दत्तवान् दत्ति. दत्त्वा। डुदाञलि दाने इत्यस्य तु दत्तिमम् इत्यपि। अध. किम्? धेट पाने क्ते दामागे ह्राकेति ङी धीतः इत्यादि ॥१०८८॥

१०८९। ग्यचस्त वा।

गि अच ५।, त ।१।, वा ।१।।

गेरचः परस्य अधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यात् अणौ ते। प्रत्तः प्रदत्तः।

१०९०। र्घौ दा-ते गीचः।

र्घ १।, दा-ते ७।, गीच ६।।

नीत्तम्। इचः किम्? प्रत्त निर्दत्तम्।

१०९१। जग्धोऽदो यपि च।

जग्ध १।, अद ६।, यपि ७।, च ।१।।

अदो जग्ध स्यात् अणौ ते यपि च। जग्धम्।

१०९२। घे चादि-ढे क्तः।

घे ७।, च ।१।, आदिढे ७।, क्त १।।

आदिढे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च। प्रकृतः कटं सः, प्रकृतः कटस्तेन। [१०५१] चे र्घ इति प्रचीणः सः।

प्रत्त प्रत्तवान् प्रत्ति। कुदाञ्जलि इत्यस्य तु प्रत्तिममित्यपि। पक्षे प्रदत्तः इत्यादि। अघ॰ किम्? धेट पाने प्रधीत। अच किम्? निर्दत्त॰ ॥१०८९॥

बाहयमध्यवर्त्तित्वादेतदाद्यष्टाना नित्यत्वम्। गे इचो दीर्घ स्यात् दास्थानजाते तकारे परे। नीत्तमिति पूर्वेण दा स्थाने तकारेऽनेन नेर्दीर्घ एव नीत्तवान् नीत्ति॰ परीत्तम् अनुत्तम्, इच किम् प्रत्तम् ॥१०९०॥

अद्लौ क्त अनेन जग्धादेशे पश्चात् यबादेशेऽपीष्टसिद्धौ यप पृथग् ग्रहण ज्ञापयति यबादेशादादौ प्रकृते किमपि कार्य्यं न स्यादिति। तेन विमुच्य इत्यादौ न कुङ् प्रविश्य इत्यादौ न षड् प्रपृच्छ्य इत्यादौ न षङ् प्रविश्य इत्यादौ न ढ। आपृच्छ्य प्रदीव्य अत्र शकार ऊटौ न स्त। एव क्तौ परे रुढौ जग्धादेशो न स्यादित्यपि। तेन अन्नं खिन्नतण्डुले रूढम्। यत्र क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तत्र तु स्यादेव। जग्ध फल तेन खादितमित्यर्थ. ॥१०९१॥

प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन, क्षीणः क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणायुः क्षितायुः शत्रुः ।

१०९३ । गत्यर्थाढ़शीस्थासवसजनजॄश्लिषरुहः ।

गत्यर्थ—रुह ५ । ।

एभ्यो षे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गां गतः कृष्णः प्राप्तः, शयितः, शेषमधिशयितो विष्णुः, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवमुपासितः, हरिदिनमुपोषितः, राममनुजातोऽच्युतः, विश्वमनुजीर्णोऽनन्तः लक्ष्मीमाश्लिष्टो मुकुन्दः, गरुडमधिरूढो गोविन्दः ।

कर्म्मशब्दः क्रियाव्याप्यवाची क्रियामात्रवाची च कर्म्म क्रिया तत् सातत्ये इत्यमरात् । तेन क्रियाव्याप्यकर्म्मणी ढसञ्ज्ञाविधानेन क्रियाया अपि ढे सञ्ज्ञासिद्धिः । ततश्च आदिढम् आदिक्रिया क्रियारम्भ इति यावत् । प्रकृतः कटः स, कटं कर्त्तुमारब्धवान् इत्यर्थः । प्रकृतं कटस्तेन कटं कर्त्तुमारब्धं इत्यर्थः । अत्र प्रशब्दः आदिकर्म्मद्योतकः । कदाचित् प्रशब्दाभावेऽपि आदिकर्म्म प्रयोगो दृश्यते । यथा वृत्रघ्नाचलविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता इत्यमरः । धातवः पठिताः पाठः सूत्रलोकागमस्थिता इति वोपदेवश्च । प्रक्षीणः स इति कर्त्तरि क्ते क्षेर्द इति दीर्घे सूत्वाद्योदिदिति तस्य नकारे षृर्ण इति णत्वम् । प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन । अत्र भावे क्ते दीर्घपक्षे प्रक्षीणं तदभावे प्रक्षितम् । दैन्ये तु क्षीणः क्षितोऽयम् तपस्वी । अत्राकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्त उपपन्न इत्यर्थः । आक्रोशे तु क्षीणायुः क्षितायुः शत्रुः अत्रापि कर्त्तरि क्तः ॥१०९२॥

नास्ति ढं येषां ते अढाः । गत्यर्थाश्च अढाश्चेत्यादिसमाहारे तस्मात् । षे च क्त इति त्रयमनुवर्त्तते । गङ्गां गत इति श्रौगमॢ गत्या कर्त्तरि क्ते वनतनेति नलोपः । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरैक्यं दर्शयन्नाह । कृष्णः प्राप्त इति आप्लृनौ कि व्यापने । एवं लभ डुौ ङष प्राप्तौ धनं लब्ध. । परसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरेव गत्यर्थ ग्रहणं ज्ञापयति । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरैक्यात् ताभ्यां कर्त्तरि क्तः स्यात् । अधिकरणे तु गत्यर्थादेव क्तो न तु प्राप्त्यर्थादिति । शीङ्लजि स्वप्ने अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते वसोऽरस्येति इमि पूशी ङ्षेति गुणे शयितः । अकर्म्मकत्वादेव प्राप्तौ शीस्थादीनां ग्रहणं सकर्म्मकत्वेऽपि प्राप्त्यर्थम् । तेन अधिकरणस्य कर्म्मत्वेऽपि शेष-

१०९४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति अदनार्थात् ५।, डे ७।, च ।१।।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्तो डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

मधिशयित । ञिष्ठा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते दीपीमास्थामिति डौ वैकुण्ठमधिष्ठित । ञिव्ला सङ उपवेशे उपपूर्वत्वेन आराधनार्थत्वात् सकर्म्मकत्वेऽपि शिवमुपासित । अधिकरणस्य कर्म्मत्वेऽपि पीठमध्यासित । वसै औ निवासे देशाध्वकालेत्यादिना कालस्य कर्म्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते चुवबसेति इमि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ शासवसेति षत्वे हरिदिनमुपोषित । जनीम्यङ जनौ । जॄङ्रवस्यच इत्येतयो कर्म्मासम्भवेऽपि पृथक् ग्रहणं ज्ञापयति । अनुपूर्वयोरेतयो प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्म्मत्व स्यादिति । तेन राममनुजातोऽच्युत अत्र नेमडोश्वीति इमो निषध खनसनेति ङा । विश्वमनुजीर्णोऽनन्त । अत्र वॄदुश्वीति इमो निषेधे ऋदिरणाविति इरि र्व्यंनचतयोति दीर्घे सूत्वादोदिदिति तस्य न । श्लिषौषन्दूजि ङ्कि षे आलिङ्गनार्थे सकर्म्मकत्वेऽपि लक्ष्मीमाश्लिष्टो मुकुन्द । ञिज रुहौ जन्याम् । आरोहणार्थे सकर्मकत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते । औदित्वादिमोऽभावे ह्रोढोभावित्यादिकार्य्ये गरुडमधिरूढ. । एव वृषमारूढः शिव ॥१०९३॥

ध्रुवो निश्चलस्तस्य भावो ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्द दिदृक्षवो गोप्य इत्यूचु । तत् किमित्याह मुकुन्दस्येद कुञ्जमासितम् । ञिलासङ उपवेशे । उपवेशनार्थत्वेन निश्चलार्थत्वात् अधिकरणे क्ते आसितम् । अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम् । रमापतेरिद कुञ्ज यातम् । या ल गतौ अधिकरणे क्ते यातम् अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरुतल भुक्त भुजो घौ चार्ण भक्षे अधिकरणे क्ते भुक्तम् अत्र एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वत्र कामुकसङ्गेत्यादिना कर्त्तरि षष्ठी । चकारात् ढभावघेषु चेति । कर्म्मणि यथा मुकुन्देन पीठमध्यासितम् । मुकुन्देन मथुरा याता मुकुन्देन याज्ञिकान्न भुक्तमिति । भावे तु मुकुन्देन आसित यातं भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्द पीठे आसित. मथुरा यात याज्ञिकान्नं भुक्त इति ॥ १०९४ ॥

१०९५ । ज्ञार्चेच्छार्थञोच्छीलादेः सति ।

ज्ञा अर्चा इच्छार्थ ञि इत् शीलादेः ५।, सति ७। ।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः वाञ्छितः, इद्धः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०९६ । ठी-प-म-वत् क्वसु कानौ ।

ठी-पम वत् ।१॥, क्वसु कानौ १॥ ।

धोरेतौ क्रमात् ठ्याः प-म-वत् स्तः । बभञ्वान्, जजागवान् जजागृवान्, दुद्यूवान्, दिदिवान्, विविश्वान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाश्च अर्चा च इच्छा च ज्ञार्चेच्छा । ज्ञार्चेच्छा अर्था येषा ते ज्ञार्चेच्छार्था । ञिरित् यस्य स ञीत् । ज्ञार्चेच्छार्थाश्च ञीच्च शीलादिश्चेति तस्मात् । पूर्वतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तेन एभ्यो वर्त्तमाने क्त. स्यात् चकारात् अतीते च । एतत् तु कालमात्रविधायक, कर्म्मभावकर्त्तृषु तु यथासम्भव स्यादित्यर्थ । विदल मतौ विदित ज्ञायते इत्यर्थ । पूज क पूजे पूजित लोपो ञेरिति ञेर्लोप । पूज्यते इत्यर्थ । वाछि कामे वाञ्छित वाञ्छ्यते इत्यर्थ । एष कर्म्मणि क्त । इन्धीञिधङ द्युतौ अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्त नेम् ङीश्चेति इमो निषेधे इसुङ्क्ष इति न लोपे ढभात्तथोरिति तस्य धे झपक्षसोरिति धस्य दकारे इद्ध दीप्यते इत्यर्थ । ञिशील स्यात् समाधौ कर्म्मणि क्त शीलित ध्यायत इत्यर्थ । आदिशब्द ञि रच पालने रचित इत्यादि । स्वमते तु शीङादयोऽपि ञिकारानुबन्धा । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पद योक्तव्यमित्यर्थ. न च विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्त स्यात् नलसीत इति वाच्यम् अतीते बहुतरप्रयोगदर्शनात् । यथा परस्परेण विज्ञात तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवत सारो राज्ञ सारो हिमाद्रिणेति रघौ कालिदास । ज्ञातो लङ्केश्वर कृच्छादाञ्जनेयेन तत् व्रत इति दण्डी । जनैरविदितविभवो भवानीपतिरिति भारवि. । स पुण्यकर्म्मा भुवि पूजितो नृपैरित्यादि सुश्रुत न च एष्वपि वर्त्तमाने क्त इति वाच्य वर्त्तमाने क्ते कामुकसङ्के इति कर्त्तरि षष्ठ्यापत्ते ॥१०९५॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिभ्य क्वसु,

१०९७। वसोर्घसेकाज्विनात इम्।

वसो. ६।, घस एकाच् ऋ इन-आत' ५।, इम् ।१।।

घस एकाचोऽर्त्तेरिन आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः।
जच्चिवात् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान्।

आत्मनेपदिभ्य कानः उभयपदिभ्यो इय स्यात्। एवमतीते काले कर्म्मणि सर्व-धातुभ्य. भावे त्वकर्म्मकेभ्य कान स्यात् इत्यर्थ। ठीपमत्वेनैव कित्त्वसिद्धे एतयो पुन कित्करण स्यात् ठग्पिदिति विभाषाबाधनार्थं तेन भन्ज धौ मोटने क्वसौ ह्ववतेरिति इम् निषेधे हमुङ्क् इति न लोपे दित्वादौ वभज्वस् इति लिङ्गस्य उदित्वात् त्रिदच इति नुगि नतुम्महन्न इति दीर्घे सयोगान्तलोपे वभज्वान्। एवम् उदित्वादीपि वभञ्जुषी। जाग्ट च्यु, जागरे क्वसौ जाग्रोऽणव्वीति गुणविकल्पे जजागृवान्। दिव्यु जिगीषादौ क्वसौ क्वौ शूटाविति ऊटि दित्वे दुद्यूवान्। पचे य्वोर्लोप इजि वर्लोपे दिदिवान्। एव विछ्य गतौ छकारस्य शकारविकल्पे विविश्वान् विविच्छ्वान्॥ १०९६॥

घस च एकाच ऋश्च इन् च आच्चेति तस्मात्। घस पृथग्ग्रहणात् एकाजिति दित्वे क्वतेऽपि य एकाच् स एव ग्राह्य। नेमसुमित्यनेन असुम् क्वादिभिन्नधातुभ्य ठग्रा इम. प्राप्तावपि ह्ववतेरिति निषेधादप्राप्तौ पुनरिह हसन्ताना मध्ये घसते-र्द्वित्वेऽप्येकाच आदन्तानाम् ऋ इति द्वाभ्याञ्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादे र्विधौ सुतरामन्यतोऽप्राप्तौ नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति। तेन चवाय साधु. चचिय. इत्यादौ कारकविधावव्यकारकात् प्रत्ययो ज्ञात। जच्चि-वानिति। अद्लृ क्वसौ व्या वेति घसादेशे अनेन इमि दित्वादिकार्य्ये हनगमेति भप्भसोरिति घस कले शासवसेति षत्वम्। पचे अदो दित्वे दग्र लोपे सन्धौ एकाचत्वात् इमि आदिवान्। एवम् ईड ईडिवान्। एवञ्च यज खेर्मूलस्यापि जौ ईजिवान् घस ऊषिवान् इत्यादि। एवञ्च डुत्रौष पच पाके तृफलेति खेर्लोपे पेचिवान् भन्ज जौ भेजिवानित्यादि। ऋर्जिगत्याम् ऋ प्रापे च इति द्वयो. क्वसौ दित्वे खेर्ऋकारस्य अत्वे स्याद्यत्र्यत इति गुणे सन्धौ इमि आरिवान्। स्वरूपग्रह-णात् ऋन हिंसे इत्यस्य तु स्याद्यत्र्य त अतिग्रहणात् गुणाभावे आदिगेचो-र्रिति गुणे आरिवान्। इन ग ौ कितिर्घ इति दीर्घे इमि यिणौ-र्घ्याविति मूलस्य यकारे ईयिवान्। दाग्रहणात् क्वसौ दित्वे इमि आद्योरिदि

१०९८। हन गम दृश विश विन्दो वा।

हन—विन्द ५।, वा ।१। ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा। जघ्निवान् जघन्वान् जग्मिवान् जगन्वान्, ददृशिवान् ददृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्, विविदिवान् विविद्वान्।

१०९९। दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ।१॥।

एते वस्वन्ता निपात्यन्ते। चक्राण', जजागराण:, जजाग्राण:, अनूचान:।

११००। क्वी-प-म-वत् शतृ शानौ।

क्वी प म वत् ।१॥, शतृ शानौ १॥।

धोरितौ क्रमात् क्वा: प म वत् स्त:। पचन्।

आलोपे दिदिवान्। एवं व्या चव्यिवान् इत्यादि। एभ्य किम्? चिती ज्ञाने चिचित्वान्। इगताविति भौवादिकस्य ईवान्॥ १०९७॥

हनलौ क्वसौ इमि द्वित्वे हनगमेति उङ् लोपे हनो घ्नौ इति घ्नादेशे जघ्निवान्। पक्षे ह्विहोंघ इति हस्य घे जघन्वान्। औगम्लृ क्वसौ इमि उङ् लोपे जग्मिवान्। पक्षे धोमं न इति मस्य नकारे जगन्वान्। इरदृशौ क्वसौ इमि ददृशिवान् पक्षे ददृश्वान्। औविश क्वसौ इमि विविशिवान् पक्षे विविश्वान्। विद लृ ञलञौ लाभे क्वसौ इमि विविदिवान् पक्षे विविद्वान्॥ १०९८॥

दाशृङ दाने तालव्यान्त दाश्वान्। दन्त्यान्त इत्येके। सह्यकि शक्तौ साह्वान्। मिहौ सिचि मीढ्वान्। क्वानमुदाहरति। कृञदङु च उभयपदित्वात् कर्त्तरि क्वाने चक्राण कुम्भ कुम्भकार। एव कर्मणि क्वाने कुम्भकारैण कुम्भश्चक्राण। भावे तु क्वानेन जजाग्राणम्। जागृल्लु जागरे क्वानस्य कर्म्मत्वात् सकर्म्मकत्वे कर्मणि क्वाने जाग्रोऽणव्वीति विभाषया गुणे पान्ये न मासी जजाग्राण जजागराण इत्यर्थ। अनुपूर्व ब्रूञ्जुतौ क्वामि वचादेशे द्वित्वे खेर्मूलस्य च ञौ अनूचान॥१०९९॥

क्वी पमे इञ क्वीपमवत्। एतेन वर्त्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्य: शतृ

११०१। शानेऽतो मन्।

शाने ७।, अत ६।, मन् ।१।

अकारस्य मन् स्यात् शाने। पचमानः।

११०२। या सोऽस्य।

ई ।१।, आ ।१।, आस ५।, अस्य ६।।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात्। आसीनः।

११०३। वेत्तेः शतुः क्वसुर्वा।

वेत्ते ५।, शतुः ६।, क्वसु १।, वा ।१।।

विदः परस्य शतुः क्वसुः स्यात् वा। विद्वान् विदन्।

आत्मनेपदिभ्य शानः उभयपदिभ्यो द्वय स्यात्। एव वर्त्तमाने कर्म्मणि सकर्म्मकेभ्य भावे त्वकर्म्मकेभ्य शान. स्यात् इत्यर्थ। शित्त्वाद्रसञ्ज्ञाया शवादौ गच्छन् दीव्यन् खनन् तुदन् इत्यादि। एव पित्त्वाभावाच्च ङित्वे रुल ध्वनौ रुवन् टुनुल स्तुतौ स्तुवन् इत्यादौ गुणाभावे नुध्वोरित्युव्। एवञ्च ऋर्लि गत्या शतृशानयो शित्त्वाद्दच्छादेशे इयृच्छत् समियृच्छानः। कातन्त्रास्तु। शतृशानयो. प्रथमान्तेन सामान्याधिकरणाभावे आमन्त्रणे शतृशानौ न स्त। तेन हे पचन् छात्र' हे पचमान छात्र। इति स्यात्। हे पचन्। हे पचमान। इत्यादि न स्यात् इत्याहु। एतयो प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम्। पचन्निति डुपचौष श पच पाके शतृ वे शप्रे लोपोऽत इत्यकारलोपे ऋदित्त्वात् न्रिदच इति नुमि स्यान्तस्य लुप् स्त्रियाम् इपि पचन्ती ॥११००॥

पचमान इति कर्त्तरि शान। कर्त्तरि विप्र ओदनं पचमान आस्ते कर्म्मणि विप्रेण पच्यमान ओदन शोभते। भावे तु विप्रेण दीव्यमानम् ॥११०१॥

ई आ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम्। आस. परस्य शानस्य आकार ईकार स्यात् इत्यर्थ। जिलासङ् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे आसीनः ॥११०२॥

वेत्ते परस्य शतु' क्वसु. स्यात् वा। शतृस्थानजातत्वेन ङित्वम् अतीतबोधकत्वञ्च न स्यात्। विदल मतौ शतृ तस्य स्थानेऽनेन क्वसौ विद्वान्। पक्षे विदन् ॥११०३॥

११०४। शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः।

वक्ति वयस ताच्छील्ये ७।, शतु ६।, शानः १।।

शत्रुं निघ्नानः, कवच बिभ्राणः, भोगं भुञ्जानः।

११०५। तौ-प-म-वत् स्यट्-स्यमानौ।

तौ प म-वत् ।१॥, स्यट्-स्यमानौ १॥।

धोः एतौ क्रमात् त्याः प म-वत् स्तः। करिष्यन् करिष्यमाणः।

इति क्तादिपादः।

एष्वर्थेषु शतुः स्थाने शान स्यात्। शत्रु निघ्नान इति हनलौ गतौ शट शक्त्यर्थे ऽनेन शतु स्थाने शाने शपो लुकि हनगमित्युड लोपे हनो ञ्णो घ्न इति घ्नादेश। कवच विभ्राण इति भृञि ट्टु शट यौवनवयस्यर्थेऽनेन शतु स्थाने शाने शपो लुकि ह्वादीरेद्विरिति द्वित्वे खेर्भकारस्य वकारे पृभ्रादेरिति ञौ ष्‌ र्‌णं इति णत्वम्। भोग भुञ्जान इति भुजघो वाघे शट ताच्छील्ये शतु स्थाने शाने रुधादित्वा न्नणि नणोर्न्न इति नणो नकारे तस्य ञकार.। ष्टञङ स्थितौ इत्यस्य प्रेरणे ञौ धारि। एवम् अधीङल अध्ययने इत्येताभ्यामकृच्छ्रे शट एव स्यात् न तु शान इति वक्तव्यम्। धारयन्नुपनिषदम् अधीयन् तर्कम्। कृच्छ्रे तु धारयमाण अधीयान. ॥११०४॥

तेन भविष्यत्काले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्य स्यट आत्मनेपदिभ्य. स्यमानः उभयपदिभ्यो द्वय स्यात्। एव भविष्यत्काले कर्मणि सकर्मकेभ्यो भावे त्वकर्मकेभ्यः स्यमान. स्यादित्यर्थ. ॥११०५॥

इति क्तादिपाद।

चतुर्थः पादः—इष्ण्वादिः ।

११९६ । ञि भ्राज भू सह रुच चर वृध वृत प्रजनापत्रपालंकृ निराकृन्मद पत पच इष्णु र्घे ।

ञि—पच ५।, इष्णु १।, घे ७। ।

एभ्य इष्णुः स्यात् घे । कारयिष्णुः, भ्राजिष्णुः भविष्णुः सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्द्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः अपत्रपिष्णुः अलङ्करिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्पतिष्णुः उत्पचिष्णुः ।

११०७ । ष्णुक् भू-जेः ।

ष्णुक् ।१।, भू-जि ५। ।

आभ्यां ष्णुक् स्यात् घे । भूष्णुः जिष्णुः ।

११०८ । ग्ला म्ला स्था क्षि पच परिमृजः स्नुः ।

ग्ला—परिमृज: ५।, स्नु: १। ।

एभ्यः स्नुः स्यात् घे । ग्लास्नुः म्लास्नुः स्थास्नु क्षेष्णुः पक्ष्णुः परिमार्क्ष्णुः ।

प्रात् जन प्रजन अपात्रप अपत्रप अलम् कृ अलङ्कृ । निर् आ निरा तस्मात् कृ निराकृ । मद च पत च पच चेति मदपतपच उदो मदपतपच उन्मदपतपच । ततो ञिश्च भ्राजश्चेत्यादि तस्मात् । ञिर्ञ्यन्त । मण्डूकप्लुताधिकारात् शक्तिवय-स्ताच्छील्ये इत्यस्मात् ताच्छील्यमनुवर्त्तते तस्य च स्वय श्रविस प्रादिति पर्य्यन्तेष्वधिकार । तेन कारयितु शीलमस्येत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥ ११०६ ॥

भूष्णु अत्र कित्वात् इदुश्चीति इम् न स्यात् गुणाभावश्च ॥ ११०७ ॥

११०९ । क्षिप त्रस गृध धृषः क्नुः ।

क्षिप—धृष ५।, क्नु १।।

एभ्यः क्नुः स्यात् घे । क्षिप्नुः त्रस्नुः गृध्नुः धृष्णुः ।

१११० । शॄ स्था भू कम गम हन लष वृष पत पदो ञुकः ।

शॄ—पद' ५।, ञुक' १।।

एभ्यो ञुकः स्यात् घे । शारुकः स्थायुकः भावुकः कामुकः गामुकः घातुकः लाषुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः ।

११११ । भिक्ष जल्प कुट्ट लुण्टवृञः षाकः ।

भिक्ष—वृञ' ५।, षाक १।।

एभ्यः षाकः स्यात् घे । भिक्षाकी जल्पाकी कुट्टाकी लुण्टाकी वराकी ।

ग्लास्नुरित्यादि त्रय सुगमम् । चेष्णुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इमो निषेधे गुणे षत्वम् । पक्ष्णुरिति औदित्वात् नेम् चुडिति कुडि षत्वम् । परिमार्ष्णुरिति मृजलूष शुद्धौ ऊदित्वात् अनिम् पक्षे मृजोऽकडिति वृद्धौ शक्राजेति षड्ं षढो कः से इति षस्य कत्वे क्लिलादिति षत्वम् । अस्य इम् पक्षे न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

क्षिप शञी क्षिप्यौ क्षिप्नु कित्वात् न गुण । त्रस त्रसीण भये त्रस्नु, । गृधिर्मु च लिप्से गृध्नु । ञिधृषा न प्रागल्भ्ये धृष्णु. ॥ ११०९ ॥

शृगि हिंसे ञिष्ठा स्थाने , भूस्वरूपम् । कमुङ स्पृहि । औगम् लृ गत्याम् । हनली गतौ । लष्य लषञ स्पृहि । वृषु सेचने । पत्लृज गत्याम् । पद्यौङ गतौ । एभ्यो ञुकः स्यात् घे । ञित्वात् वृद्धि. । स्थायुक इत्यत्र यनञ्णित् क्रादिष्वीति यन् । घातुक इत्यत्र खेर्हों घ इति हस्य घे हनस्तडिति तङ् ॥ १११० ॥

भिक्षङ लाभादौ । जल्पवाचि । कुट्टकङ प्रतापने कुट्टक कुत्साक्छिदोरिति द्वयम् । लुण्टक्यवज्ञा चौर्ये वृङग सम्भक्तौ । एभ्य. षाकः स्यात् घे । षित्वादीपि ॥ ११११ ॥

११११२ । पति स्पृहि स्पृहि शीङ आलुः ।

पति—शीङ ५।, आलु १।।

एभ्यः आलुः स्यात् घे । पतयालुः स्पृहयालुः स्पृहयालुः शयालुः ।

१११३ । शत सद सि धे दो रुः ।

शत—द ५।, रु १।।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शत्रुः सद्रुः सेरुः धारुः दारुः ।

१११४ । घसस्वदः क्मरः ।

घस-स्व अद ५।, क्मर १।।

एभ्य' क्मरः स्यात् घे । घस्मर' स्मरः अद्मरः ।

१११५ । मिद भासभन्जो घुरः ।

मिद भास भन्ज ५।, घुर. १।।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मेदुरः भासुरः भङ्गुरः ।

१११६ । छिदभिदविदः कुरः ।

छिद-भिद-विद' ५।, कुरः १।।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः भिदुरः विदुरः ।

पतत् कैश्वगत्यौ. । स्पृहत् काङग्रहे । स्पृहत्क्रोसे । वयोऽदन्तचुरादय । शीङ्लजि स्वप्ने । एभ्यः आलुः स्यात् घे । ञेर्लोप इत्यत्र आलुवर्जनात् न ञेर्लोप ॥१११२॥

शदलृजौ शाते। षदलृजौश विषादे । षिनगञ बन्धे । धेट पाने । धेटः पृथग् ग्रहणात् दा इति स्वरूपम् । तेन दाल लूनौ दाञ दाने डुदाञिलृच देङ पालने दैप शोधने दोषच्छेदे इति षणां ग्रहणम् एभ्यो रुः स्यात् घे ॥१११३॥

लृघसौ भक्षे । स्पृगतौ । अदृौ भक्षे । एभ्य' क्मर. स्यात् घे कित्त्वात् न गुण ॥१११४॥

ञिमिदा स्नेहने । भासङ दीप्तौ । भन्जधौ मोटने । एभ्यो घुर' स्यात् घे । भन्ज धातोरनेकार्थत्वात् वक्रीभावे घुरे कृते घिति जस्य गकारे भङ्गुरं काष्ठ वक्रमित्यर्थः । यत्र पर भनक्ति तत्र तु भङ्क्ता इत्येव ॥१११५॥

१११७। जागृ यङन्त यज जप वद दन्श ऊकः।

जागृ—दन्श ५।, ऊक १।।

एभ्यः ऊकः स्यात् घे। जागरूकः यायजूकः जञ्जपूकः वावदूकः दन्दशूकः।

१११८। यङन्त-चल पत सह वहः किः।

यङन्त-वह ५।, कि १।।

एभ्य किः स्यात् घे। चाचलिः पापतिः सासहिः वावहिः।

१११९। द्विश्चादृङ्लोपिनः।

द्वि. १।, च।१। आत् ऋ उङ् लोपिन ५।।

आदन्तात् ऋवर्णान्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे तेषाञ्च द्वित्वम्। ददिः चक्रिः जज्ञिः।

छिनत्तीति छिदुर। भिनत्तीति भिदुरः। वेत्तीति विदुर। एषु कित्त्वात् न गुण। छिद्भिदी कर्म्मकर्त्तरीति केचित्। तद्धेयम्। हस्ती विप्रचच्छिदुर इति दोषात्यकार भिदुर इत्यादिदर्शनात् ॥१११६॥

यजश्च जपश्च वदश्च दन्श चेति। यङन्तश्चासौ यज जप वद दन्श चेति पश्चात् जागृश्च यङन्त यज जप वद दन्श चेति तस्मात्। जागर्त्तीति जागरूक। पुनः पुनरतिशयेन वा यजतीति यङ् यायज्य भागात् ऊके हसात् लोप इत्यकारयकारयोर्लोपे यायजूक। एव जञ्जप्यते इति जञ्जपूक। वदेवाचि वावद्यते इति वावदूकः। दन्दश्यते इति दन्दशूकः ॥१११७॥

चलज गतौ। पत्यङ्ने। सह्यकि शक्तौ सह अङ्च इति द्वयम्। वहैञौ प्रापणे। यङन्तेभ्य एभ्य कि स्यात् घे। पापतिरिति नीन वन्च इत्यत्र पतल न गत्याम् इत्यस्य ग्रहणात् पत्यङ्ने इत्यस्मात्। यङि खेर्नीनीऽप्राप्तौ घौं नित इति दीर्घे पापत्यभागात् कौ हसात् लोप इत्यकारयकारयोर्लोप ॥१११८॥

आत् च ऋश्च उङ् लोपी चेति तस्मात्। ददातीति ददि कौ द्वित्वे कित्त्वाद्ध गुणे उस्येचीत्याकारलोप। करोति किरति इति द्वयोश्चक्रि.। जायते इति जज्ञिः। अत्र कौ कृते हनगमित्युङ् लोप. स्तुश्चुभिरिति नस्य ञकारः। एवं हनधौ जघ्नि. औगमल्र जग्मि, खनञ चख्निः वृघसी जक्षि. ॥१११९॥

११२०। यायाय भास कस स्थेश पिश प्रमदो वरः।

यायाय—प्रमद ५।, वर १।।

एभ्यो वरः स्यात् घे। यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः ईश्वरः पेश्वरः प्रमद्वरः।

११२१। क्वरप् सृ जीन्नश गमस्त मश्च।

क्वरप्।१।, सृ जि-इन् नश गम ५।, त।१।, म' ६।, च।१।।

एभ्य' क्वरप् स्यात् घे, मस्य च तः। सृत्वरी जित्वरी इत्वरी नश्वरी गत्वरी।

११२२। हिंस दीप कम्पाजस स्मिङ कम नमो रः।

हिंस—नम ५।, र १।।

एभ्यो रः स्यात् घे। हिंस्रः दीप्रः कम्प्रः अजस्रः स्मेरः कम्रः नम्रः।

वक्र यातीति यङि यायाय भासृङ्न दीप्तौ। कसज गतौ ष्ठिा स्थाने। ईशलङ ऐश्वर्ये। पिश शपावयवे। प्रपूर्वमदीभिर्यङि हर्षे। एभ्यो वर. स्यात् घे। यायावर. इति यायाय भागात् वरे इववतेरिति इम् निषेधे ह्रसात् लोप इत्यकारलोपे य्वोर्लोप इति यलोप। ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दन्त्यादित्वात् झसत्वाभावे शक्वाजेति न षङ्॥ ११२०॥

सरतीति सृत्वरी कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्निति तनि पित्वादीप्। एव जयतीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्यतीति नश्वरी। अत्र इववतेरिति इम् निषेधे प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् झसत्वाभावे सुहादित्वात् घङ् शक्वाजेति षङ् च न स्यात् गच्छतीति गत्वरी अनेन मस्य त॥ ११२१॥

हिनस्तीति हिंस्र. इत्यादौ इववतेरिति इम् निषेध.। एव दीप्यते इति दीप्र। कम्पते इति कम्प्र। अजस इति नञ पूर्वजसुङर्य मोचे। न जस्यतीति अजस्र। स्मयते इति स्मेरः। कमुकङ स्पृहि। वारे इति ञितोऽप्राप्तिपचे कम्र.। नमतीति नम्र.॥ ११२२॥

११२३। सन् भिक्षाशंस उः।

सन्-भिक्ष आशस' ५।, उ १।।

एभ्यो उः स्यात् घे। रिप्सुः भिक्षुः आशसुः।

११२४। विन्दिच्छू।

विन्दिच्छू १॥।

एतौ निपात्यौ। वेत्तीति विन्दु', इच्छतीति इच्छुः।

११२५। स्वप तृष धृषो ङ्नज्।

स्वप तृष धृष. ५।, ङ्नज्।१।।

एभ्यो ङ्नज् स्यात् घे। स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक्।

११२६। शॄ वन्द आरुः।

शॄ-वन्द ५।, आरु १।।

आभ्यामारुः स्यात् घे। शरारुः वन्दारुः।

११२७। क्रु क्लुकौ भियः।

क्रु क्लुकौ १॥, भिय ५।।

भीरुः भीलुकः।

रभीङ राभस्ये। रब्धुमिच्छतीति सनि मिमीमादेति खेर्लोपे अकारस्य इसि स्यादे सीलोप इति सलोपे झपृझसीरिति भस्य पत्वे रिप्सभागात् अनेन उप्रत्यये हसात् लोप इति अकारलोपे रिप्सु। भिक्षते भिक्षु' आशसते आशसु ॥११२३॥

सुगमम् ॥ ११२४ ॥

स्वपितीति स्वप्नक्। तृष्यतीति तृष्णक् धृष्णोतीति धृष्णक् इति उभयत्र ङव-वतेरिति इम् निषेधे ङित्वात् न गुणः॥ ११२५ ॥

श्रृणातीति शरारु। वन्दते इति वन्दारु.॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्याता घे। बिभेतीति भीरु. भीलुक., उभयत्र कित्वात् न गुण. ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि श्रु द्रु जेराय्यः ।

स्पृहि—जे ५।, आय्य १।।

एभ्यः आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः श्रवाय्यः द्रवाय्यः जयाय्यः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्य ५॥ अन्त १।।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि ह्रदि दूषि रित्नुः ।

स्तनि—दूषे' ५।, इत्नु १।।

एभ्यः इत्नु' स्यात् घे । स्तनयित्नुः गदयित्नुः मदयित्नुः ह्रदयित्नुः दूषयित्नुः ।

स्पृहि गृहि स्पृशत् केप्से । गृहत् कड ग्रहे । द्वावदन्तचुरा॰ श्रुन गतौ श्रुतौ । द्रुड श्रादरे । जि जये । एभ्य आय्य. स्यात् घे । स्पृहयाय्य गृहयाय्य इत्यु भयत ञेर्लोप इत्यादौ आय्यवर्जनात् न ञेर्लोप. ॥११२८॥

गडि गण्डे । किमडि भूषे । जि जये । जनीम्यङ जनौ । टुनदि सम्बधि अत्र जिवर्जा' सर्वे ञ्यन्ता गण्डयन्त इत्यादिषु ञेर्लोप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न ञेर्लोप' ॥११२९॥

स्तनत्काभ्रशब्दे । गदत्काभ्रध्वनौ । द्वावदन्तचुरादी । मदीभिर्यञ्जि हर्षे अस्य गर्वे स्लेपने वा मानुबन्धत्वात् ञौ ह्रस्वे मदि । ह्रन्मन । ह्रत्करोत्याचष्टे वा इति ञौ ह्रदिरिति । इदुंष्यौं वैकृते । अस्य ञौ गुणे, दुषेरोदूरिति ऊकारे दूषि. । एभ्य इत्नु. स्यात् घे । स्तनयित्नुरित्यादिषु ञेर्लोप इत्यादौ इत्नुवर्जनात् न ञेर्लोप' । अत्र त्नु इति कृतेऽपि इमा एवेष्टसिद्धौ ञेर्लोप इत्यत्र इत्नुवर्जनेऽप्य-वक्तव्ये इत्नुकरण ज्ञापयति क्वचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन वहलिह इत्यत्र न गुण । वातमज इत्यत्र वौ आदेशो न स्यात् ॥११३०॥

११३१। कॄ-गॄ-जागुः क्विः।

कॄ गॄ जागु ५।, क्वि १।।

एभ्यः क्विः स्यात् घे। कीर्विः गीर्विः जागृविः।

११३२। स्वयं शं वि सं प्राद्भुवो डुः।

स्वय—प्रात् ५।, भुव ५।, डु १।।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे। स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सम्भुः प्रभुः।

११३३। लू-ऋ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इत्रो घे।

लू ऋ-धू खन सू-चर पू सह वह ५।, इत्र १।, घे ७।।

एभ्यः इत्रः स्यात् घे। लवित्रम् अरित्रं धवित्रं खनित्रं सवित्रं चरित्रं पवित्रं सहित्रं वहित्रम्।

११३४। घञलनटोऽघे।

घञ् अल् अनट १।।, अघे ७।।

घोरिते स्युर्न तु घे। प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः प्रासादः। समाजः, शमः कामः वामः आचामः श्रमः आमः यमः यामः विभ्रमः विश्रामः।

कॄश विदेपे गॄश निगरणे गॄगि शब्दे इति वय जागृच्चलु जागरे। एभ्य क्वि स्यात् घे। क्विरजोरिति कीर्विः अव क्वित्वात् इवततेरिति इत्मी निषेधे ऋदिरणाविति इरि र्व्यञ्चलयीति दीर्घः। गिरति गृणाति वा गीर्विः। जागृविरिति जागीऽरणश्चीत्यव विवर्जनात् न गुण ॥११३१॥

एभ्य परात् भवतेर्डु स्यात् घे। डित्वात् टिलोप। स्वयम्भुरित्यादि सम्भुश्च इति वय कातन्त्रसम्मतम्। एतत्पर्यन्तेषु ताच्छील्याधिकार ॥११३२॥

लूञगि छिदि। ऋ प्रापे च। धू नगिञ कम्पे। खनुञ विदारे। सूङल सूतौ। चरगमनेऽदने आचारे। पूञगि शौचे। सह्यकि शक्तौ सह षडच। वहेञौ प्रापणे। एभ्य इत्र स्यात् करणे। लूयतेऽनेनेति लवित्रम् एवम् अरित्र धवित्र खनित्र सवित्रं चरित्रं पवित्र सहित्र वहित्रम् ॥११३३॥

अर्थानुक्तावपि घस्य वर्जनात् क्रुडौ कभाव इत्युक्ते कारकभावयोः प्राप्तौ

११३५ । क-भावेऽमी ।

क भावे ७।, अमी १।॥ ।

प्रघसः वधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । घ्रानं मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं शयनम् ।

धीरैते सु कर्त्तृभिन्नकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञी घकारञ्जी कगार्थ । ञकारो वृद्ध्यर्थः । यथा पाक भाग इत्यादि । अली लकारष्टाविभक्तेष्टकारवत् प्राचीनमतानुवादार्थः । अनटष्टकार ईवर्थः । भूष्यतेऽनेयेति भूपणी । डुकृञ् प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि ञित्वात् वृद्धौ प्राकार । प्रस्य दीर्घविधानात् घञन्तधातौ परे क्वचिदुपसर्गस्य दीर्घं स्यादिति सूचितम् । तेन प्रासादः नीशार, नीहार नीवार व्यतीपात परीरम्भ परीवाद प्रतीकार अतीसारः इत्यादि । करणे पद्यौङ गतौ पद्यतेऽनेनेति पाद । सम्प्रदाने दासृञ दाने दास्यतेऽस्मै इति दासो विप्र । अपादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपाध्याय । अधिकरणे प्रसीदन्ति मनांसि अस्मिन्निति प्रासाद । भावे तु समजनं समाज समूहः अव व्यजोऽरे वेत्यव घञवर्जनात् न वी । शमुभिर्यं शमे घञि वृद्धौ जनवध इति ऋस्वे शम । कमुङ स्पृहि वारे इति ञिङोऽप्राप्तिपक्षे घङि वृद्धौ कमवमचमा वर्जनात् ऋस्वाभावे काम, एवं वाम आचाम, । असग्रमविश्रमा वा ऋस्वे श्रम श्राम यम याम विश्रम विश्राम । ननु भावो भूधातोरर्थस्तत्र सर्वधातुभ्य कथ भावे प्रत्यया स्युरिति चेत् सत्यम् । भाव इह क्रियामात्रवाची । अतएव धात्वर्थं केवलो भाव इति । एव कृभ्वस्तय क्रियासामान्यवचना इति प्राञ्च । एवञ्च अवस्थे द्वे क्रियाया स्त साध्यता सिद्धतापि च । साध्यता त्यादिवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात् योगलिङ्गेन सख्ययेति । तेन पाक पाकौ पाका ॥ ११३४ ॥

घञादय कर्त्तरि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवता प्रयोगानुसारेण संज्ञाया क्वचित् कर्त्तर्य्यपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुजतीति रोग । उच्यतीति ओक सरति कालान्तर सार स्थिरो भाग, अतिसरतीति अतीसारी व्याधि । अत्ति प्राप्तोति प्रघस । विशति चित्त वेश । स्पृशति देहं स्पर्शः । चयतीति चयो व्याधि । धरतीति धर पर्वतभेद ।

११३६ । ष्ठीवन-सीवने वा ।

ष्ठीवन सीवने १॥, वा ।१। ।

एते निपात्ये वा । पक्षे ष्ठेवनं सेवनम् ।

अनटि एक वक्तीति एकवचनम् एव द्विवचन बहुवचनम् । क्वचिदिति किम् ? नदतीति नद अत्र सञ्ज्ञायामपि पचादित्वादन्नेव । प्रघस इत्यादि । अदो भक्षे कर्त्तर्य्यलि घस्लद इति घसादेश । हनन वध भावे अलि हनो वधादेश' । धरतीति धर कर्त्तर्य्यल् । क्रियतेऽनेनेति करणेऽलि कर । निलीयतेऽस्मिन्निति अधिकरणेऽलि निलय । मिभ्योरित्यत्र अल् वर्ज्जनात् नडा । समजन समज पशूना समूह भावेऽलि व्यजोऽरे वेत्यत्र अल्वर्ज्जनात् न वी । डुमिञन क्षेपे मीञग बधे इति द्वाभ्या भावेऽलि मय । मिस्योरित्यत्र अल्वर्ज्जनात् न ङा । लीगि श्लिषि भावेऽलि लय । मास्वरूपाणा मिभ्योरित्यपि भावेऽनटि मिभ्योरिति डादेशे मान प्रक्षेपनमिति मोऽचोऽन्तरित्यत्र वेपवर्ज्जनात् न णत्वम् । अज क्षेपे गतौ भावेऽनटि व्यजोऽरे इत्यत्र वी आदेशे वयन पक्षे अजनम् । दरिद्रातेर्भावेऽनटि दरिद्र आलोप इत्यत्र अल्वर्ज्जनादालोपाभावे दरिद्राण शीङ लञि भावेऽनटि शयनम् । कारके तु छिद्यतेऽनेनेति छेदन खड्ग राजभोजना शाल्य । साधनी जन्वनी रज्जुरित्यादि ॥ ११३५ ॥

ष्ठीवन । ष्ठिवु निरासे सिवु तन्तुसन्ततौ एतयोर्भावेऽनटि दीर्घौ वा निपात्यते । पक्षे गुण । अत्र ष्ठीव निरासे इति दीर्घवता एवेष्टसिद्धौ निपातनं दीर्घवत कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । वाशब्दस्य अव्ययत्वेन अनेकार्थत्वात् इद विवृणोमि । यथा व्युपाभ्या शीङ. पर्य्याये घञ् । तव राजविशाय राजोपशाय । राज्ञ सम्बन्धे शयितु पर्य्याय इत्यथ । उन्निभ्या गिर । उद्गार निगार । किरतेर्धान्ये । उत्कार निकार धान्यस्य । धान्ये किम् ? पुष्पनिकर. पुष्पोत्कर' । अत्र अलेव । वे स्त्रोऽशब्दे विस्तीर्णे । पटस्य विस्तार, शब्दे तु वाक्यस्य विस्तर । गेरदोऽल् । प्रघस । गे किम् ? घास । नेणश्च । ने. परादत्तेर्णोऽल् च स्यात् । न्याद निघस:। प्रसम्भ्या मदोहर्षेऽल् । प्रमद सम्मद । हर्षे किम् ? प्रमाद । अगेर्व्यधजपमदे । व्यध जप मद । गेस्तु आव्याध्य उपजाप उन्माद । स्वनहसाभ्या वा । स्वन' स्वान हस हास । गेस्तु प्रस्वान प्रहास । यम' समुन्निव्युपेभ्यश्च । एभ्य परात् केवलाच्च यमोऽल् स्याद्वा । संयम संयाम नियम.

११३७ । मुण् लभोऽनेक टुः सोर्गे खल-घञोः ।

मुण् ।१।, लभ ६।, अन् एक टु-सो ५।, खल् घञो' ७॥ ।

केवलटुसुवर्जात् गे' परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि

नियाम विषम विषाम उपयम उपयाम यम याम । लेर्गदनदपठस्वनिह्-सिभ्य । निगद निगादः निनद निनाद निपठ निपाठ निस्वन निस्वान· निह्स' निहास । ले किम् ? पाठ । अगेश्च क्वणो वीणायाम् । क्वण क्वाण प्रक्वण प्रक्वाण निक्वण निक्वाण । आङो रुप्लुभ्याम् । आरव आराव· आप्लव आप्लाव' अवादृग्रहो वृष्टिविघाते । अवग्रह' अवग्राह । प्रात् रज्जौ । प्रग्रह प्रग्राह रज्जु । परेर्भुवोऽवज्ञायाम् । परिभव परिभाव । पण' परिमाणे नित्यमल् । पण । परिमाणे किम् ? दास्या पाण । ग्लहोऽच्चविषये । ग्लह । सरतेर्गर्भग्रहणे गवामुपसर । अन्यत्र उपसार । अभ्युपनिविभ्यो ह्वो हुश्च । एभ्य परात् ह्वयतेरल् स्यात् तस्य हुरादेशश्च । अभिहव उपहव । निहव विहव । एभ्य किम् ? प्रह्वाय । आङो युद्धे । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति आहवो युद्धम् । अन्यत्र तु आह्वयन्ते पानाय गावोऽत्र स आह्वावो जलाशय । अत्र घञि हुरादेशो निपात्य' । काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च । दध्नो घन घन दधि इति तु अभेदात् । प्रादृग्टहैकदेशे हनो घञ् च । ग्टहैकदेशे वाच्ये प्राद्धन्तेर्घञन्तौ स्तो हन्तेर्घनादेशश्च । प्रघाण. प्रघण उभयत्र णत्व निपात्यम् । अयो विद्रुभ्यो हन्तेरल् करणे घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेति अयोघन । एव विघन द्रुघण । परेर्डश्च । परिपूर्वाद्धन्तेर्ड स्यात् करणे घनादेशश्च । परिहन्यतेऽनेनेति परिघ । परे किम् ? विघात समुद्गा गणप्रशसयोर्हन्तेर्डो घनादेशश्च । समो हन्तेर्ड स्यात् गणे उदो हन्तेर्ड. स्यात् प्रशसायाम् । उभयत्र घनादेश सहनन सहन्यते-ऽस्मिन्निति वा सङ्घ समूह । उत्कृष्ट' हन्यते ज्ञायते इति उद्घ प्रशस्त इत्यर्थ । उपात्क आश्रये । उपाद्धन्ते क स्यात् आश्रये । कित्त्वाद्धनगमित्युलोपे हनो ह्नो घ्न घ्नादेश उपघ्न आश्रय । स्तम्बात् करणे क स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति के कित्त्वात् हनगमित्युड् लोपे हनो ह्नो घ्ने स्तम्बघ्नो दण्ड । उद्घनान्तर्घनौ अलन्तौ निपात्यौ । ऊर्ध्व हन्यतेऽस्मिन्निति उद्घन, अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनो देशः ॥ ११३६ ॥

च। प्रलम्भः। अन्यत्र दुर्लभः। एकेति किम्?, अति-दुर्लम्भः।

११३८। स्यदैधावोद हिमश्रथ प्रश्रथ स्फारस्फाल राग काय निकायाकायाः।

स्यद—काया, १॥।

एते घञन्ता निपात्यन्ते। स्यदो वेगः। एधः इध्मम् अवोदः अवक्लेदः। हिमश्रथः हिमश्रन्थनम्। प्रश्रथः प्रश्रथन्थनं स्फारः स्फोरणम्। स्फालःस्फोलनम्। रज्यतेऽनेनेति रागः। कायो देह। निकायो निवासः। आकायश्चितिः।

११३९। खनो ड डरे केकवकाः।

खन ५।, ड डर-इक इकवका १॥।

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः।

एको अद्वितीयो च तौ दुसू चेति एकदुसू न विद्यते तौ यत्र सोऽनेकदुसु तस्मात्। यथा खलि अगिदुर्लम्भ अतिसुलम्भ घञि प्रलम्भ। नुण्रध इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम्। तेन खलि दुर्लभ सुलभ। घञि लाभः दुर्लाभ सुलाभ। एषु पूर्वेणापि नुण् न स्यात्॥ ११३७॥

स्यन्दङ्व्लृ स्रुतौ स्यदो वेग अन्यत्र स्यन्द। इन्धीञिधङ् द्युतौ। एधः काष्ठम् अन्यत्र इन्ध। अवपूर्व उन्दधौ क्लेदे अवोद अवक्लेद। अवादन्यत्र इन्द ओन्द। श्रन्थग मोचे। हिमस्य श्रन्थन हिमश्रथ। प्रश्रन्थम प्रश्रथ। अन्यत्र श्रन्थ परिश्रन्थः। स्फुरश्चि स्फूर्त्तौ आन्तस्य स्फार। कौ जौ ड इत्यनेन उकारस्याकारेणैवेष्टसिद्धौ निपातन पक्षे स्फोर इत्यनिष्टपदनिरासार्थम्। स्फुल श्चि स्फूर्त्तौ। आन्तस्य स्फाल। स्फल श चाले इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ निपातन स्फोल इत्यनिष्टनिवारणार्थम्। रन्जौञ रागे भावे करणे वा घञि राग अन्यत्र रङ्ग। चिन चिञि चित्यां कायो देह। अन्यत्र चाय। एवं निकायो निवास। अन्यत्र निचाय। आकायश्चिति अत्र ककार एव निपातफलम्॥ ११३८॥

डस्य डरस्य इकस्य इकवकस्य ते॥ ११३९॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७।, भावे ७।, णिनः १। ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे णः । साराविणं वर्त्तते ।

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्री ।

व्यतीहारे ७।, णन् ।१।, स्त्री ।१। ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, णनन्तात् स्वार्थे णः, तदन्तश्च स्त्रियाम् । व्यवहारी ।

११४२ । ट्वितोऽथुर्भावे ।

ट्वित. ५।, अथु १।, भावे ७। ।

टुकारितो धोरथुः स्यात् भावे । वेपथुः ।

११४३ । ड्वितस्त्रजे त्रिमक् ।

ड्वित. ६।, तज्जे ७।, त्रिमक् ।१। ।

डुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्थान्निष्पन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमम् ।

सम्पूर्वंरुल ध्वनौ भावे णिने णित्वात् वृद्धौ सराविण इति स्थिते स्वार्थे णे णित्ते ञिराद्यच इति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे साराविण इद्रस्य । सम्यक् शब्दो व्याप्त इत्यर्थ ॥११४०॥

णन प्रथमणकारो वृद्ध्यर्थः । शेषो दन्त्य नकारस्तु य्वोर्युमदान्ते इत्यत्र दुनीभूज्वलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणार्थं । व्यवपूर्वंहृञ हृत्यामनेन णनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे णे य्वोर्युम इत्यत्र णनन्तवर्जनात् यकारस्य इमोऽप्राप्तौ णित्ते ञिरिति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे णित्वादीपि व्यवहारी । अन्योन्यव्यवहरणमित्यर्थं । एवम् अन्योन्याक्रोशन व्याक्रोशीत्यादि ॥११४१॥

टुरित् यस्य स ट्वित् तस्मात् पृथग्योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्ति । टुवेप चले । वेपनं वेपथु । एवं याचथुरित्यादि ॥ ११४२॥

डुरित् यस्य स ड्वित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थात् जातमिति इनजनात् इति

११४४ । स्वप रक्ष यत प्रच्छ विच्छ याच यजो नङ् भावे न जिः ।

स्वप—यज ५।, नङ् ।१। भावे ७।, न ।१।, जि १। ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रक्ष्णः यत्नः प्रश्नः विश्नः याच्ञा यज्ञः ।

११४५ । किर्दोऽन्तर्गेः ।

कि १।, द ५।, अन्तर् गे ५। ।

अन्तरो गेश्च परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे । अन्तर्द्धिः आदिः ।

११४६ । ढाड्डे ।

ढात् ५।, डे ७। ।

ढात् परात् दः किः स्यात् डे । वारिधिः पयोनिधिः ।

११४७ । क्तिः स्त्र्यघे ।

क्ति' १।, स्त्री ।१।, अघे ७। ।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तदन्तश्च स्त्रियाम् ।

डप्रत्यये तञ्च तस्मिन् । डुकृञ विमके कित्वात् गुणाभावे कृत्रिमम् । एव डुधाञ ध्रित्रिमम् । एव डुदाञ दत्रिममित्यादि ॥११४३॥

स्वप्नौ घु ञि शये, स्वप्न । ञि रक्ष पालने रक्ष्ण । यतीङ यत्ने यत्न । प्रच्छौ श ज्ञीप्से प्रश्न. अत्र न जिरिति निषेधात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिर्न स्यात् । छ्वौ' शूटा विति छस्य शः विच्छश गतौ विश्न छस्य श । टुडु याचृञ याचने नङि स्तुश्चुभिरिति नस्य ञकारे अभिधानात् स्त्रीत्वे आपि याच्ञा यजे ञौ यज्ञ. । रक्ष यत विच्छ याच एभ्यो ह्वक्तेरिति इम् निषेध ॥११४४॥

अन्तर्द्धानम् अन्तर्द्धि. कित्त्वात् गुणे ङस्येचीति आलोप । आदिरिति । आङ्-पूर्वाणां दातु दाने इत्यादि दास्वरूपाणा कौ आदिः ॥११४५॥

डु धा ञखि धारणे । वारि धीयतेऽस्मिन् इति वारिधिः । एव पयो निधौ;

कृतिः बुद्धिः मतिः स्मृतिः प्रकृतिः ।

[१०८२] ह्लादेः ख क्तौ च । प्रह्लत्तिः भूतिः फुल्तिः ।

१११४८ । कॄ गॄ ज्या ग्ला हा ल्वादेर्निः ।

कॄ—ल्वादे ५।, नि १। ।

एभ्यः परस्याः क्तेः निः स्यात् । कीर्णिः गीर्णिः ज्यानिः ग्लानिः हानिः लूनिः पूर्णिः ।

यस्य वर्जनात् कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थः । डु कृञ् क्रियते असाविति कर्मणि करणमिति भावे च कृतिः । बुधौ ङ वेदने । बुध्यतेऽनया बोधनमिति वा बुद्धिः । अत्र ढभात्तथोरिति तस्य धे झपूझसीरिति धस्य द । स्मरण स्मृतिः । ह्लादीङ मोदने क्तौ ह्ववतेरिति इमो निषेधे ह्लादेः ख इति ह्रस्वे झपूझसीरिति दस्य ते प्रह्लत्तिः । भूयतेऽनया इति भूतिः सम्पत्तिः भवनमिति वा भूतिः । अत्र वृदुश्रीति इम् निषेध । ञिफला भिदि ह्ववतेरिति इम् निषेधे चरफलो टुरित्यकारस्य उकारे फुल्तिः ॥११४७॥

कॄश्च गॄश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्र्यादिस्तु ह्रादिभिन्नदीर्घॠदन्ता । यथा कॄश विक्षेपे, गॄश निगरणे, जॄर्ष्यस्य च, भॄष्य च, तॄतरे, दॄभये दॄणि विदारे, नॄस नीतौ, पॄलि पालने । दर्शते । चुरादेर्नित्य-ञ्यन्तत्वात् ॠदन्तत्व नास्तीति । कीर्णिरिति । अनेन क्तेः स्थाने नौ कृते स्थानि-वत्त्वात् ने कित्वे वृदुश्रीति इमो निषेधे ॠदिरणाविति इरि व्यंनचतयोति दीर्घ । एव गीर्णिरित्यादि । ज्या इत्यस्य ल्वादित्वादेव प्राप्तौ पृथग्ग्रहणं ज्ञापयति । ल्वादेः परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्व नास्तीति । तेनास्य कित्वाभावात् ज्यानिरित्यत्र न जि । एव सञ्ज्ञाविशेषे ज्यादित्वात् क्तेर्नि आदेशे श्रेणिर्नितम्व ... पङ्क्तिरित्यादौ गुण । ग्लादिस्तु ग्लै क्लमे ग्लानिः एवं म्लै म्लानि । हादिस्तु ओहाकृञि त्यागे हानिः । अत्र दा मा गै इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नडौ । हादेः पृथग्विधान ज्ञापयति किं । स्थवे इत्यत्र अघ इति नञोऽल्पार्थत्वात् वहप्रभृति-भ्यो कर्त्तरि क्तौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् जेरभावे वहतीति वह्निः एवं अग्निः । नास्ति किम् ? ऊढिः । ल्वादिस्तु लूञगि छिदि लूनिः अत्र वृदुश्रीति

११४९। साति हेति यूति जूति।

स्यति हिनोति यौति जवतीनाम् एते क्त्यन्ता निपात्यन्ते।

११५०। शी व्रज यज विद स्वास मन चर भृअटाट्येन समज निपत निसदः क्यप्।

शी—निसद ५।, क्यप् ।१।।

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम्। शय्या व्रज्या इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्य्या भृत्या अटाट्या इत्या समज्या निपत्या निषद्या।

इमी निषेध। जि पॄ गिलि तु पालने पृदुर्षीति इमी निषेधे ऋदिरणाविति ऊरि व्यंनचयतीति दीर्घे पूर्णं। पूर्त्तिरिति तु पूरीषङ् पूर्त्तौ इत्यस्य। जौमरास्तु ज्वरत्वरचरहुर्च्छां, धुर्वीतुर्वीत्येतान् वर्जयित्वा रेफान्तादपि क्तौ निरित्याहुः। तन्मते ईर मड कम्पगत्योरित्यादेरपि ईर्णिरित्यादि ॥११४८॥

षोध नाशे निपातनात् द्रो सो मा स्यामिति क्तिनं स्यात् हिनोतेर्गुण युल मिश्रणे जुरहसि इत्येतयोर्दीर्घ. ॥११४९॥

अत्र सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे कर्त्तृभिन्नकारके च स्यात्। परसूत्रेषु तु भावस्यैवानुवृत्तिः कदाचित् कारकस्येति ज्ञापनार्थम्। यथा शीञलिञि स्वप्ने शेतेऽस्यामिति क्यपि शीङोऽयेणाविति ङयि स्त्रीत्वादापि शय्या खट्वादिः। व्रज गतौ व्रजन व्रज्या। यजै औ यजनं इज्या ग्रहस्वपाद्योरिति जि.। विदल सतौ विदन्त्यनया इति विद्या सवन सूत्या क्यपि कित्त्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्। ञिलासङ आसन आस्या। मन यौङ बोधे। मन्यतेऽस्यामिति। चर्गमनेऽदने आचारे चरण चर्य्या। भृ लिटुर्ञी भरण भृत्या। अट गतौ यङि अटाट्यभावात् भावे क्यपि हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे अटाट्या। इन गतौ एत्यनया अयन वा इत्या। अज क्षेपे गतौ समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा। अत्र व्यजोऽरे वेत्यत्र क्यप्वर्जनात् न वी। पतॢज गत्या निपतन्त्यस्यामिति निपत्या युद्धभूमिः। सदॢजौश विषादादौ।

११५१ । कृ: शश्च ।

कृ ५।, श १।, च ।१। ।

करोते: श: स्यात् क्यप् च भावे स च स्त्रियाम् । क्रिया, कृत्या ।

११५२ । सृ-जागुर्य: ।

सृ जागृ ५।, य १। ।

आभ्या य: स्यात् भावे, स च स्त्रियाम् । परिसर्य्या जागर्य्या ।

११५३ । शंस्त्यात्‌ट: ।

शस्-त्यात् ५।, अ १। ।

आभ्याम: स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । प्रशंसा दिदृक्षा अटाटा कण्डूया ।

११५४ । सेमक्तात् सरो: ।

सेमक्तात् ५।, सरो ५। ।

यस्मात् क्तो विहित: सेम् स सेमक्त:, तस्मात् स्मतो धो:

डुकृञ भावे शप्रत्यये रतनोर्यगिणाविति षकि ऋद्रि' शयगिति ऋकारस्य रिकारे क्रिया । क्यपि तु गुणाभावे स्वस्येति तनि कृत्या । अत्र चकारेण क्तेरपि समुच्चयात् कृतिरपि । एव चकारात् मृगयतेरपि शप्रत्यये मृगया ॥११५१॥

परिसरण परिसर्य्या, परिपूर्वस्यैव प्रयोग' । जागरण जागर्य्या ॥११५२॥

शनृस च त्यश्चेति शस्त्य तस्मात् । शनृसु हिंसास्तुत्यो । प्रशसन प्रशसा । त्य प्रत्ययान्त.। दृहं शौ प्रेचे सनि शकृजेति षङ्कि षढो क. से इति षस्य ककारे दिदृक्षभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपोऽत इति सनोऽकारलोपे स्त्रीत्वादापि दिदृक्षा । एव स्वार्थे सनन्तादपि चिकित्सा इत्यादि । अट गतौ यङि अटाट्य भागादप्रत्यये हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा । कण्डू-शब्दात् क्ये कृते कण्डूयभागादप्रत्यये कण्डूया । एव पुत्रकाम्या ग्रानीया इत्यादि । कम ऋतेति ईयादौ ऋतीया गोपाया ॥११५३॥

सह इमा वर्त्तते य स.सेम् । सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्त तस्मात् । यस्मात् धातो. परस्य क्तस्य इम् सम्भवति स सेमक्त.। सेमक्तात् गुरवं चरवतो धातो र.

ञः स्यात् भावे स च स्त्रियाम्। ईहा जागरा। सेमत्तात् किम् ?, नीतिः राद्धिः। रुमतः किम् ?, पत्तिः।

११५५। तुलेच्छारा तारा धारा कारा हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः।

तुला—चूडा' १॥।

एते आन्ता निपात्यन्ते। चोदना चूडा।

११५६। भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्च्चि स्पृहि तोलि दोलि षिड्भिदाद्यात्वर्घटादेर्ङः।

भीषि—आत्वर् घटादे ५।, ङ' १।।

एभ्यो भावे ङः स्यात् स च स्त्रियाम्। भीषा चिन्ता पूजा

स्यादित्यर्थः। ईहङ चेष्टे ईहा जागृच् लु जागरे। सेमत्तात् किं नीञ प्रापणे नीति। राध्यौ सिद्धौ राद्धि। रुमत कि पट गतौ पत्ति ॥११५४॥

तुल कि उन्मितौ। तोलयत्यनयेति तुला परिमाणदण्ड। इषुश वाञ्छे इच्छा। ऋट गतौ आरा छुरिका। तॄतरे तारा। धृञ धारा। गुध्य वेष्टे गोधा। हृञ हारा। कृञ कारा। लिखश लेखा। लकारस्य रेफे रेखा च चुदकनुदि चूडा। चूडा इति बहुवचनादन्येऽपि निपात्यन्ते। यथा भिदादेर्भावे णक. स्त्री। भेदन भेदिका अतएव चिकीर्षा यस्य भेदिकेति स्वयमुक्तम्। एव विशेषेण भीषणा विभीषिका। रोगाख्यायाम्। प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका। सञ्ज्ञायाम् उद्यानपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामिति उद्यानपुष्पभञ्जिका क्रीडा। ऋणार्ह-पर्य्यायेषु च ऋणे पायसभोजिका मे धारयसि। अर्हे इक्षुभक्षिका भवान् अर्हति। पर्य्याये अद्य तव शायिका। एवम् आसिका आसनमित्यर्थ.। एवञ्च समादेः पद्यतेर्भावे क्विप् स्त्रियाम्। पद्यौङ गतौ सम्पत् आपत् विपत् प्रतिपत्। एवं टुक्षुल क्षुते। क्षवण क्षुत्। प्रतिश्रुत् प्रतिध्वनि. विपाशा विपाट्। क्षुधा क्षुत् इत्यादय. ॥ ११५५ ॥

कथा कुम्बा चर्चा स्पृहा तोला दोला पचा भिदा छिदा गुहा विदा च्चिपा जना पीड़ा सरा वसा रुजा घटा व्यथा त्वरा ।

११५७ । आतोऽन्तः श्रङ्गे ।

आत ५।, अन्तर्-श्रत् गे ५। ।

एभ्यः परादादन्तात् ङः स्यात् स च स्त्रियाम् । अन्तर्द्धा श्रद्धा, सञ्ज्ञा प्रमा ।

ष इत् यस्य स षित् । भिद आदिर्यस्य स भिदादि । आत्वर् त्वरपर्य्यन्त । स चासौ घटादिश्चेति आत्वर्घटादि । ततो भीषिश्च चिन्तिश्चेत्यादि समाहारस्तस्मात । ञिभीत्ति भीत्या णौ भीषादेशपक्षे भीषि । चिति क स्मृतौ । पूजक पूजे । कथत् क वाक्यप्रबन्धे । कुविकि स्तृयाम् । चर्च्च कैड सम । स्पृहत्केप्से । तुन्तकि उन्मितौ । दुलक्षुत् चेपे । नवैते अग्रन्ता । एभ्यो णीषि अन्यीत्यादिना प्राप्तव्यम् अन बाधित्वा अनेन डप्रत्यये ञेर्लोपे स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि । षितन्तु डुञौष पच पाके पचा । एव चिनगण चिया । स्रजलुष गुद्धौ स्रजूषकि भूषे च इति द्वयो स्रजा । लभङ्डिङष लभा । चमुडञिश. चमा इ॰ । भिदादिस्तु । भिदिर भिदा । छिदिर छिदा । गुहञ गुहा । विदल मर्जौ विदा । च्चिपषञौ चिपा । एषु ङित्वात् न गुण । जनीव्यङ जनौ हनगमेत्यत्र ङवर्जनात् न लोप । पीडृक पीडा अत्र अग्रन्तत्वादन प्राप्तौ ड. । स गतौ सरा । ङ वरे दृश्योरिति ग्र । श्रौवसं निवासे वसा । रुजीश्रौ रुजा अत्र ङित्वात् न गुण । इत्यादिराकृतिगण रुजौ विसर्गे रुजा इत्यपि केचित् । आत्वर्घटादिस्तु । घटषमङ चेष्टने । जूइर्षस्य ज्यानौ । चजि चजष मङ त्यागे गतौ । प्रथ षमङ ख्यातौ व्यथषमङ दुःखे । कद क्रद क्लदषमङ वैक्लव्यविकलत्वयो । स्रम्भषङ चोदने स्वम्भङष विदारे क्रपषमङ कृपाया स्यात् । क्लवषङ तु भये । दचषङ हिंसने । त्रपूषमिङ लज्जायाम् । प्रस्नषञ प्रसवे ततौ, ञित्वर्षमङ वेगे स्यादमी आत्वर्घटा द्य । घटा व्यथा इत्यादय ॥ ११५६ ॥

अन्तर्द्धानम् अन्तर्द्धा । एव श्रद्धा श्रदित्यव्ययम् । सञ्ज्ञायतेऽनया सञ्ज्ञा नाम । प्रमीयतेऽनया प्रमाणमिति वा प्रमा । एषु उस्येचीत्याकारलोपे स्त्रीत्वादाप् ११५७॥

११५८। ञी षि श्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासोऽनः।

ञि—आस ५।, अन १।।

एभ्योऽनः स्यात् स च स्त्रियाम्। कारणा ईषणा श्रन्थना ग्रन्थना वेदना वन्दना आसना।

११५९। प्रश्नाख्याने णिः।

प्रश्न—आख्याने ७।, णि १।।

प्रश्ने आख्याने च धोर्णिः स्यात् स च स्त्रियाम्। काङ्कारिमकार्षीः सर्वाङ्कारिमकार्षम्।

११६०। नञोऽन्याक्रोशे स्त्री।

नञ ३।, अनि ।१।, आक्रोशे ७।, स्त्री ।१।।

नञः पराद्धोरनिः स्यात् आक्रोशे, स च स्त्रियाम्। अजीवनिस्तस्य भूयात् अप्रयाणिः।

११६१। ईषद्दुःसोः खल् भावे ढे।

ईषत् दुर् सोः ५।, खल् ।१।, भावे ७।, ढे ७।।

एभ्यः पराद्धोः खल् स्यात् भावे ढे च। ईषदाढ्यम्भवं भवता। दुराढ्यम्भव भवता। ईषत्करः कटस्त्वया, दुष्करः सुकरः।

डिर्ञ्ग्रन्त.। कारणा। ईषुञ्छे ईषणा। ग्रन्थ क्रिग दर्भे ग्रन्थना। श्रन्थ ग मोचने प्रतिहर्षे श्रन्थना। विदञ्ज्ञतौ वेदना। वदिङ नुत्यभिवादनयो. वन्दना। ञिलासङ उपवेशे आसना॥ ११५८॥

कृञदडुच णेर्णित्वात् वृद्धौ कारि। केचित् तु प्रश्ने आख्याने च सक क्रिय क्यपञ्च कृत्वा काङ्कारिका काङ्कृति काङ्क्रिया काङ्कृत्याम् अकार्षीः. सर्वाङ्कारिका सर्वाङ्कृति सर्वाङ्क्रिया सर्वाङ्कृत्याम् अकार्षम् इत्युदाहरन्ति॥ ११५९॥

जीवङ्ह प्राणे अनि अजीवनि। यात्व गतौ अप्रयाणि। नोऽञ इति णत्वम्। स्त्र्यधिकारेऽपि स्त्रीग्रहणं स्त्र्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्॥ ११६०॥

एषामव्ययत्वात् खित्कार्याभावेऽपि ईषत् दु'सो. परात् धातोः खल्विधाना-

११६२। आतोऽनोऽदरिद्र:।

आत ५।, अन १।, अदरिद्र ५। ।

दरिद्रावर्जात् आदन्तादीषद्दु:सो: परात् अन: स्यात् भावे ढे च। ईषत् पान: दुष्पान: सुपान:। अदरिद्र: किम्? ईषद्दरिद्रम्।

११६३। दृश शास युध धृष मृषो वा।

दृश—मृष ५।, वा ।१। ।

ईषद्दु:सो परेभ्य एभ्योऽन: स्यात् भावे ढे च वा। सुदर्शन: सुदर्श:, दु:शासन: दुःशास:, दुर्य्योधन: दुर्य्योध:, सुधर्षण: सुधर्ष:, ईषन्मर्षण: ईषन्मर्ष:।

११६४। तादर्थ्ये चतुम्।

तादर्थ्ये ७।, चतुम् ।१। ।

धोस्तुम् स्यात् तादर्थ्ये। कृष्णं द्रष्टुं याति।

दाढ्यादिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाढ्योपपदात् भवतेर्भावे खलि गुणे खित्वा-दाढ्यस्य मनि ईषदाढ्य भवम्। एवं दुराढ्य भवम्। ईषत् क्रियतेऽसौ इति कर्म्मणि खलि ईषत्कर. एव दुःखेन क्रियतेऽसौ दुष्कर। सुखेन क्रियतेऽसौ सुकर ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्म्मणि अने ईषत्पान। एव दुष्पान। अत्र दुर्वर्जनात् न षत्वम्। सुपान। अदरिद्र किम्? ईषत् दरिद्रायते इति भावे खलि दरिद्र आत्लोपे ईषद्दरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखेन दृश्यतेऽसौ इति कर्म्मणि अने सुदर्शन खलि सुदर्श। एवं सुखेन शिष्यतेऽसौ सुशासन. सुशास। एव दुःशासन दुःशास। युध्यौङ युद्धे अन्त-र्भूतण्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वे दुःखेन युध्यतेऽसौ इति कर्म्मणि अने दुर्य्योधन खलि दुर्य्योध धृषा कि त्समर्थे अनर्थ इह अभिभव। सुखेन धृष्यतेऽसौ सुधर्षण सुधर्ष। मृषुज चान्तौ। ईषत् मृष्यतेऽसौ ई मृ०ष ईषन्मर्ष ॥ ११६३ ॥

स धात्वर्थ स चासौ अर्थ प्रयोजनश्चेति तदर्थ तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन्।

११६५ क्त्वाच् वा निषेधेऽलं खलुना।

क्त्वाच् ।१।, वा ।१।, निषेधे ७।, अलं ।१।, खलुना ३।।

निषेधार्थयोः अलं खल्वोर्योगे धोः क्त्वाच् स्यात् वा भावे। अलं दत्त्वा अलंदानेन, खलुपीत्वा खलुपानेन।

११६६। पूर्वकाले।

पूर्वकाले ७।।

पूर्वस्मिन् काले स्थिताद्धोः क्त्वाच् स्यात्। विष्णुं नत्वा स्तौति।

यस्य धातोरर्थ. अन्यधात्वर्थस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् धातोर्भावे भविष्यत्काले चतुम् स्यादित्यर्थः। चकारोऽव्ययार्थः दृ ईशौ प्रेक्षे चतुम् औदित्त्वात् इमोऽभावे वर्द्धोऽकि डिति ऋकारस्य रेफे शक्वाजेति षङि तस्य टत्वे द्रष्टुम् अत्र दृशधातोरर्थ या धात्व-र्थस्य प्रयोजनं भवतीति दृशधातोश्चतुम्। अत्र क्रिययोरेककर्तृत्वे सत्येव चतुम् स्यात्। तेन विप्रमन्नं भोक्तुं निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभोजनाय विप्रं निमन्त्रयते इत्येव स्यात॥ ११६४॥

चकारोऽव्ययार्थः। भोव्रज इत्यादिसूत्रस्य वृत्तौ भावपदव्याख्यानात् इत्यादौ भावस्यैवानुवृत्तिः। तेन डुदाञलि दाने भावे क्त्वाचि दद्धोध इति दतादेशे दत्त्वा अच्चोऽनटि सह वारणेत्यादिना तृतीया दानेन। पा पाने भावे क्त्वाचि दामागै इति ईः पीत्वा पक्षे पानेन॥ ११६५॥

यदा कर्त्ता क्रियाद्वयं क्रियात्रयं करोति तदा परक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले वर्त्तमानात् धातोर्भावे क्त्वाच् स्यात् इत्यर्थः। तेन पक्त्वा भुङ्क्ते पक्त्वा भुक्त्वा याति। विष्णुं नत्वा स्तौतीति स्तवनक्रियाया पूर्वकाले वर्त्तमानान्नमो शब्दनत्योरित्यस्मात् क्त्वाचि वनतनेति मलोपे नत्वा। पूर्वकाले किं नमति च स्तौति च इत्यादौ न स्यात्। अत्र क्रिययामेककर्तृत्वे एव क्त्वाच् स्यात्। तेन गुरौ गते शिष्यो भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात्। किन्तु पुत्रं दृष्ट्वा सुखं भवति शत्रुं दृष्ट्वा दुःखं भवतीत्यादौ स्थितस्य इत्यध्याहारादेककर्तृकत्वे क्त्वाच्। यद्यपि कंसपतनानन्तरमेव झनत्कारो भवति तथापि झनदिति कृत्वा कंसः पतति इत्यादौ झनत्कारस्य पूर्वकालविवक्षया क्त्वाच् स्यात्। एवं सुखं व्यादाय निद्रातीत्यादि॥ ११॥

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

न ।१।, कित् ।१।, स्कन्द स्यन्द ५। ।

स्कन्त्वा स्यन्त्वा ।

११६८ । सेमऽक्षुध कुष क्लिश गुध मृड मृद वद वस ग्रहः ।

सेम् ।१।, अक्षुध—ग्रह ५। ।

धोः पर इम् सहितः क्त्वाच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः । शयित्वा । सेम् किम् ? श्रुत्वा । क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा ।

११६९ । तृष मृष कृष वञ्च लुञ्चृतो वा ।

तृष—ऋत ५।, वा ।१। ।

एभ्यः सेम् क्त्वाच् कित् न स्यात् वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा । पक्षे तृषित्वा इत्यादयः ।

आभ्यां परः क्त्वाच् कित् न स्यात् । स्कन्दिरौ गतिशोषणयोः । क्त्वाच कित्त्वाभावात् इसुङ्क् इत्यनेन नलोपाभावे एकवर्गीयवर्णत्रयमध्यवर्त्तित्वात् दलोपे स्कन्त्वा । स्यन्दङवत्त स्रुतौ क्त्वाचि ऊदित्त्वात् इमोऽभावपक्षे स्यन्त्वा । अत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्त्वाच् स्थानजातस्य यपः कित्त्वे प्रस्कद्य प्रस्यद्य इत्यत्र न लोपः स्यात् ॥ ११६७ ॥

सह इमा वर्त्तते योऽसौ स सेम् । शीङलञि क्त्वाच् वसोऽरस्येति इमि अनेन कित्त्वनिषेधे गुणे शयित्वा । एवम् ऋचश नुत्याम् अर्चित्वा इत्यादि । सेम् किम् ? जित्वा श्रुत्वा ज्ञात्वा । क्षुधऌषौ क्त्वाचि क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा । कुषग निष्कर्षे । कुषित्वा । क्लिशुज चोपतापे । क्लिशूगतु विबाधे एतयो इम् पक्षे क्लिशित्वा । गुध्य वेष्टे गुधग रुषि गुधङ क्रीडे इति त्रयाणां गुधित्वा । मृडगशमोदे मृडित्वा मृदग चुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुणः । वदै वाचि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ उदित्वा वसैञौ निवासे क्षुधवसेति इमि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ शासवसेति षत्वे उषित्वा । गग्रहञ च ग्रहस्वपाद्योरिति जौ ग्रहेरिमोर्घ इति दीर्घे गृहीत्वा । क्षुधक्लिश वस इति त्रिभ्योऽन्येषु वसोऽरस्येति इम् ॥ ११६८ ॥

११७० । थ-फात् नुङः ।

थ फात् ५।, नुङ. ५। ।

नकारोङ थान्तात् फान्ताच्च सेम् क्लाच् कित् न स्यात् वा। ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा । नुङः किम् ? कोथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-ज ५।, अनिम ५। ।

नशो जान्ताच्च नुङोऽनिमः परः क्लाच् कित् न स्यात् वा । नष्ट्वा नंष्ट्वा, भक्त्वा भक्त्वा । अनिमः किम् ? अञ्जित्वा ।

[८१८] व्युङोऽवोहसादेरिति द्योतित्वा, द्युतित्वा लेखित्वा, लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः किम् ? देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इर्षञ्जि तष तषि । क्लाच कित्त्वाभावे गुणे तर्षित्वा कित् पक्षे तृषित्वा । एव मृषु सेचने मृष्यङु मृष्यञ चान्तौ एषा मर्षित्वा मृषित्वा । कृशिर्ष तु कार्श्ये कर्शित्वा कृशित्वा । वन्चु गत्या वञ्चित्वा कित् पक्षे वचित्वा । एव लुन् चापनयने लुञ्चित्वा लुचित्वा । ऋत स्पर्द्धनैश्वर्ययो अर्त्तित्वा ऋतित्वा ॥ ११६९ ॥

ग्रन्थग मोचे ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा । गुन्फश ग्रन्थे गुम्फित्वा गुफित्वा । नकारोङ किम् ? कुथ्यतु पूतित्वे कोथित्वा । रिफशर्फे रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश च ज चेति तस्मात् । नश्लृ नाशे ऊदित्त्वात् वेमूदिदित्यनेन इमोऽभावपक्षे नुष् रध इति नुषि कित् पक्षे हसुङ्ग इति नलोपे शक्र्जेति षत्वे नष्टा भन्जोधौ मोटने औदित्त्वात् इमोऽभावे न लोपे चङ्जिति जस्य गकारे झप्भसोरिति गस्य ककारे भक्त्वा । पक्षे नस्यानुस्वारे जपेजम्नीरिति तस्य ङकारे भङ्क्त्वा । अनिम किम् ? अञ्जघञ्जि इम् पक्षे सेमत्तुवेति कित्त्वनिषेधे नस्यानुस्वारे तस्य ञकारे अञ्जित्वा । वुङोऽवो हसादेरित्यस्योदाहरणमाह द्युत्लङ द्युत्या द्युतित्वा द्योतित्वा लिखश लेखने लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः

११७२। पू-क्लिशुदित इम्।

पू क्लिश उदित ५।, इम् ।१।।

एभ्य: क्त्वाच् इम् स्यात् वा। पवित्वा पूत्वा, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा, शमित्वा शान्त्वा।

११७३। क्रमोर्घो वा।

क्रम ६।, र्घ १।, वा ।१।।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा।

११७४। जॄव्रश्चो न जि:।

जॄ व्रश्च ६।, न ।१।, जि १।।

आभ्यां क्त्वाच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेर्जि:। जरित्वा व्रश्चित्वा।

किम्? दिव्‌ जिगाषादौ उदित्वेन क्त्वाच् वेट्त्वात् इम् पक्षे सेमच्छुधकुषेत्यादिना। नित्यकित्त्वाभावे गुणे देवित्वा पक्षे द्युत्वा इति बोध्यम्। हसादे किम्? एषित्वा ओषित्वा। अनयोरपि वेभत्वात् इम् पक्षे कित्त्वाभावो नित्य ॥११७१॥

वृदुश्रीत्यनेन कितामिम् निषेधात् पू इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थं ग्रहणम्। क्लिश्शुप्ञ चोपतापे अस्य स्वमते उदित्त्वेऽपि पुनर्ग्रहणम् अन्येषां मते उदित्त्वाभावात्। पूस्वरूपात् क्त्वाचोऽनेन इमि सेमच्छुधकुषेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणे पवित्वा पक्षे पूत्वा। क्लिश्शुञ क्त्वाच इमि सेमच्छुवेत्यत्र क्लिशवर्जनात् गुणाभावे क्लिशित्वा पक्षे क्लिष्ट्वा। शमुभिषं शमि उदित्त्वादनेन इमि शमित्वा पक्षे जमृङ्‌ भस्वणाविति दीर्घे शान्त्वा ॥११७२॥

क्रमो र्घं स्यात् क्त्वाचि। क्रमु गतौ क्त्वाच् वेट्त्वात् इमोऽभावपक्षेऽनेन दीर्घे क्रान्त्वा पक्षे क्रन्त्वा। इम् पक्षे क्रमित्वा इति बोध्यम् ॥११७३॥

विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वादस्य नित्यत्वम्। जॄस्वरूपात् वृदुश्रीत्यनेन कितामिम् निषेधेऽपि अनेन इमि सेमच्छुवेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणे जरित्वा। पक्षे वृतो वेम इति दीर्घे जरीत्वा इत्यपि। जॄ इति दीर्घान्तस्य ग्रहणमिति दुर्गसिंह:। जॄ

११७५। हाको हिः।

हाकः ६।, हिः १।।

हित्वा।

११७६। व्यादनञः क्त्वो यप् से।

व्यात् ५।, अनञ ५।, क्त्व ५।, यप् ।१।, से ७।।

नञ्वर्जात् व्यात् परात् धोः क्त्वो यप् स्यात् से सति। प्रकर्षेण कृत्वा प्रकृत्य, प्रवत्य प्रतत्य प्रहत्य, उदज्य, प्रदाय प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रसाय प्रस्थाय। [७५३] दीङ्ष्ठ्रामिति यपि ङा। प्रदाय [७४५] मिस्योरिति ङा प्रमाय प्रलाय प्रलीय।

न्यकारे इति कृस्तान्तस्य ग्रहणमित्येके। ओव्रश्चू छेदे ऊदित्त्वेन वेमत्वेऽपि अनेन नित्ये मि व्रश्चित्वा। सेम् क्त्वाच. कित्त्वनिषेधादेव ञेरप्राप्तौ अत्र ञेर्निषेधो ज्ञापयति कस्यचिद्विधेर्निषेधेऽपि पुन प्रसक्ति' स्यादिति। तेन हवव्रतेरिति इम् निषेधेऽपि उणादे क्ते इम् स्यात्। यथा भणिति सङ्कुचिति निकुचिति आलोचितिः पठिति. गृहीति क्षिहिति उदिति मुदिति दीधितिरित्यादि ॥११७४॥

हाको हि स्यात् क्त्वाचि। हित्वा। हाक किम्? ओहाङखि गतौ हात्वा ॥११७५॥

नास्ति नञ् यत्र सोऽनञ् तस्मात्। कृञदुङ च प्रकर्षेण कृत्वा इति व्यस्य ग्यनु-कारेति समासे अनेन क्त्वाचो यपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कित्त्वात् गुणाभावे स्वस्य तनि प्रकृत्य। वनुम व्याप्तौ प्रवत्य। तनदुञ विस्तृतौ प्रतत्य। हनलौ प्रहत्य। एषु वनतनेति न लोपे स्वस्य तन्। अञ्जूधञि हसुङ्क इति नलोपे उदज्य। दा इति स्वरूपस्य प्रदाय। मा इति स्वरूपस्य प्रमाय। गै प्रगाय। हाक प्रहाय। पा पाने प्रपाय। षोय नाशे प्रसाय। स्था प्रस्थाय। एषु दामागेहामित्यत्र यप्वर्जनात् न ङी। ओदीङ्य चये दीङ्ष्ठ्रामिति ङादेशे प्रदाय। डुमिञन क्षेपे मीङ्यतु मीञग वधे एषां मिस्योरिति ङादेशे प्रमाय। ली इत्यस्य लियस्तु वेत्यनेन ङादेशविकल्पे प्रलाय प्रलीय। अनञः किम्? अकृत्वा न कृत्वा। से किम्?

११७७। म्लोपो वा अनिमः।

म् लोप. १।, वा ।१।, अनिम ६।।

अनिमो मस्य लोपः वा स्यात् यपि। प्रणत्य प्रणम्य। अनिमः किम् ? प्रशम्य।

११७८। घोर्ञेरयः।

घो ५।, ञे ६।, अय १।।

घुपूर्वस्य ञेरयः स्यात् यपि। विगणय्य। घोः किम् ? सम्प्रधार्य्य।

११७९। वापः।

वा ।१।, आप ५।।

आपः परस्य ञेरयः स्यात् वा यपि। प्रापय्य प्राप्य।

११८०। वा-मेच्योर्मिच्यौ।

वा ।१।, मे च्यो ६॥, मिच्यौ १॥।

मेङो मिः चेः च्योः स्यात् वा यपि। अपमित्य अपमाय, प्रचीय प्रचित्य।

सपदि कृत्वा इति। कदाचिदनव्ययपूर्वादपि तेन स्थन त्यज्य गच्छति। सन्ध्या-वधू गृह्य करेण गाढमित्यादि कौमरा.॥ ११७६॥

नमौ शब्दनत्यौ मलोपे ह्रस्य तानि प्रणत्य पचे प्रणम्य। एवम् औगम आगत्य आगम्य। अनिम किम् ? विक्रम्य आचम्य। निर्जित्य आहत्य विहत्य इत्यादौ आगमा-देशयोरागमस्य बलवत्त्वादौ ह्रस्य तनागमे घौऽजय्यरे इति न स्यात्॥ ११७७॥

लघोरव्यवहितपरस्य ञेरसम्भवात् हसव्यवधाने इत्यर्थः। गणत्क सङ्ख्याने। ञौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्त्वाचो यपि अनेन ञेरयि विगणय्य एवं विघटय्य इत्यादि। घो किम् ? सपूर्वात् धृङ धृत्या ञौ धारिभागात् क्त्वाचो यपि गुर्वक्षरपूर्वत्वात् ञेरयाभावे ञेर्लोपे सम्प्रधार्य्य। एव प्रपाठ्य प्रभाव्य इत्यादि॥ ११७८॥

प्रापय्य प्राप्य। अत्र गुरुपूर्वत्वात् अप्राप्तौ विभाषा॥ ११७९॥

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

न ।१।, वे ज्या—व्य. ६।, जि' १।।

एषा जिर्नः स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्य ६।, वा ।१।।

आभ्या व्येओजिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परिवीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वाभीक्ष्ण्य पूर्वकाले ।

चणम् ।१।, वा ।१।, आभीक्ष्ण्ये ७।, पूर्वकाले ७।।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा नमसि, स्मार स्मार नमसि ।

कृतो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।
क्त्वोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्षणं त्वनभिज्ञाना तदभिज्ञानसूचकम् ॥

मेङ प्रतिदाने क्त्वाचो यपि अनेन मि आदेशे स्वस्य तनि अपमित्य । पक्षे एचोऽश्वित्या अपमाय । चिस्वरूपात् क्त्वाचो यपि दीर्घान्तादेशे प्रचीय पक्षे स्वस्य तनि प्रचित्य । पुनर्वाग्रहण परतो वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

वेञवे सु[illegible] ज्या[illegible] [illegible]यां व्येञ् इतौ एषा ग्रहस्वपाद्योरिति प्राप्तौ जिर्न स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्येञ् इतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । संवीय परिवीय । उभयत्र जौ कृते जीर्घोऽन्त्य इति दीर्घं । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥११८२॥

अभीक्ष्णं मुहुरर्थमव्यय तस्य भाव. आभीक्ष्ण्यम् । अत्रापि क्रिययोरेककर्तृकत्वे स्वतीति बोध्यम् । स्मृ स्मृतौ चणम् णित्वात् वृद्धौ स्मारं स्मारं आभीक्ष्ण्ये पूर्व-

वैकल्प्यात् द्विलम्। चित्वादव्ययम्। पचं कृत्वा भृत्वा। अत वाशब्दस्य व्यवस्था वाचित्वात् क्वचित् पौन पुन्याभावेऽपि चणम् स्यात्। तदेवाह विवक्षीमि। अग्रे प्रथमपूर्वेभ्यो धीयणम् वा। अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भु क्त्वा व्रजति। एव प्रथम पूर्वम्। कर्मणि क्रुशश्चणम। खणमाक्रोशे। चौरं कारमाक्रोशति। खित्वात् मन्। चित्वात् वृद्धि। चौरं कृत्वा आक्रोशतीत्यर्थ। आक्रोशे किम्? साधु कृत्वा स्तौति। स्वार्थात् कृञ। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते। सुरसङ्कारं भुङ्क्ते। कथङ्कारं भुङ्क्ते। दीर्घात् नेष्यते। स्वादूकृत्य अवीकारी दीर्घ। स्वादी कृत्वा यवागू भुङ्क्ते। कथमित्यमेवमन्यथाभ्य कृञश्चणम्। कथङ्कारं भुङ्क्ते। इत्यङ्कारम्। एवङ्कारम्। अन्यथाकारम्। यथातथाभ्यामचमीत्तरे। यथाकारं तथाकारम्। अहम् भोक्ष्ये तवानेन किम्। अचमीत्तरे किम्? यथा कृत्वा अह भोक्ष्ये तथा कृत्वा अह द्रक्ष्यामि। दृशविद्भ्यां साकल्ये। कन्यादर्शं वृणोति या यां कन्यां पश्यति ता ता सर्वां वृणोतीत्यर्थ.। विप्रवेदं भोजयति य य विप्रं वेत्ति विन्दति वा त त भोजयतीत्यर्थ.। साकल्ये किम्? किञ्चिद्विप्रं दृष्ट्वा भोजयति। यावती जीवविन्दात्। यावज्जीवमधीते यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थ। यावत् वेद भुङ्क्ते यावन्त विन्दति तावन्त भुङ्क्ते इत्यर्थ। चर्मोदराभ्या पूरे.। चर्मपूरं ददाति। उदरपूरं भुङ्क्ते उदर पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यर्थ। वर्षप्रमाणे ऊकार-लोपश्च वा। गोष्पदप्रं गोष्पदपूरं वृष्टो देव गोष्पद पूरयित्वा ववर्षेत्यर्थ। वस्त्रार्थात् क्नोपे। वस्त्रार्थात् परात् ज्ञान्तक्नुयधातोश्चणम् स्यात् वर्षप्रमाणे। वस्त्रक्नोपं चेलक्नोपं वृष्टो देव वस्त्रम् आर्द्रं कृत्वा वृष्ट इत्यर्थ। निमूल-समूलाभ्या गतार्थे कष। निमूलकाषं समूलकाषं कषति समूलं कषतीत्यर्थ। यत्र गतार्थात् चणम् स्यात् तत्र तद्धातुरनुप्रयुज्यते। गता-र्थादिति किम्? चेलक्नोपं वृष्टो देव। समूलात् गतार्थहने। समूल-घातं हन्ति समूलं हन्तीत्यर्थ। शुष्कचूर्णरुक्षाद्गतार्थपिष। शुष्कपेषं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थ। एव चूर्णपेषम्। रुक्षपेषम्। जीवाद्गतार्थग्रह। जीवग्राह गृह्णाति जीवं गृह्णातीत्यर्थ। अकृताद्गतार्थे कृञ अकृतकारं करोति अकृतं करोतीत्यर्थ.। करणाद्गतार्थहन्ते। पादघातं भूमिं हन्ति पादेन भूमिं हन्तीत्यर्थ। हस्तार्थकरणाद्गतार्थग्रहवर्त्तिवृत। हस्तग्राहं गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ। हस्तवर्त्तं वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थ। करवर्त्तं वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थ। आत्मा-त्मीयबन्धुवित्तवाचकात् करणाद्गतार्थपुष.। स्वपोषं पुष्णाति स्वेन पुष्णातीत्यर्थ। एव

आत्मपोष आत्मीयपोषं ज्ञातिपोष बन्धुपोष धनपोषम् । छेदनात् करणाद्यर्थात् पिष । छिद्यतेऽनेनेति छेदनं जलादि । उदकपेष पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थ । एव तैलपेषं घृतपेषम् । आधाराद्यर्थबन्धः । चक्रबन्ध बद्ध चक्रे बद्ध इत्यर्थ । मुष्टिबन्धं बद्ध. मुष्टौ बद्ध इत्यर्थ. । संज्ञायाञ्च । क्रौञ्चबन्धन बद्ध. । एव मयूरिकाबन्ध बद्ध इत्यादि । बन्धनविशेषाणामिय संज्ञा । कर्त्तृजीवपुरुषाद्यर्थनशवह क्रमात् । जीवनाश नष्टः जीवो नष्ट इत्यर्थः । पुरुषवाह वहति पुरुषो भूत्वा वहतीत्यर्थ । विद्युत्प्रणाशम् । अय निपात्यते । विद्युत्प्रणाशं नश्यति विद्युदिव नश्यतीत्यर्थ. । ऊर्द्धाद्यर्थशुषिपूरेः । ऊर्द्धात् कर्त्तृ पराभ्यां गतार्थशुषिपूरिभ्या णम् स्यात् । ऊर्द्धशोष शुष्क । ऊर्द्धपूर पूर्ण. । तृतीयान्तायुपपदेन णमन्तस्य समासो वा वक्तव्य । तृतीयान्तपदादुपदंशे । तृतीयान्तपदादुपदंशेर्णम् स्यात् । तृतीयान्तेन समासश्च वा । मूलकेनोपदंश भुङ्क्ते । हिंसार्थाच्चैककर्मकात् । तृतीयान्तादिपदाद्धिंसार्थधातोश्चानुप्रयोगेण सहैककर्म्मकात् णम् स्यात् । तेन समासश्च वा । दण्डेनोपघात दण्डोपघातं गाश्चालयति । केशेषु केशैर्वा ग्राह्य युध्यन्ते केशग्राहं युध्यन्ते । पार्श्वयो. पार्श्वाभ्यां वा उपपीडं शेते । मुष्टिपीडं दधाने इति भट्टि । एवं पाण्युपकर्षं भर्च्चयति पाणिना उपकृष्य जनो भक्षयतीत्यर्थ. । अपादानाद्धातोर्णम् । त्वराया समासश्च वा । शय्याया उत्थान शय्योत्थाय धावति । द्वितीयान्ताद्धातोर्णम् समासश्च वा । लोष्टं ग्राहं लोष्टग्राह युध्यन्ते । स्वाङ्गाच्चाध्रुवाद्धातोर्णम् समासश्च वा । यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न म्रियते तत् अध्रुवम् । भ्रुवौ विक्षेपं भ्रूविक्षेप वक्ति । अध्रुवादिति किम् ? शिर उत्क्षिप्य कथयति । परिपीड्यमानस्वाङ्गाद्धातोर्णम् समासश्च वा । उरसि परिपेषम् उरःपरिपेषं युध्यन्ते क्रत्स्नमुरः पीडयित्वा युध्यन्ते इत्यर्थः । उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैरिति माघ । उपपदवीप्साया धोर्णम् स्यात् समासश्च । शिलायां शिलायामुपविश्य शिलोपवेश लता लतामनुपात्य लतानुपातम् । नदीं नदीमवस्कन्द्य नद्यवस्कन्दमिति । नाम्न आदिशग्रहः समासश्च वा । नामान्यादिश्य नामादेशं ददाति एव नामानिग्राह्य नामग्राह आह्वयति । तसन्तस्वाङ्गात् धोर्णम् । क्वाचौ समासश्च वा । मुखत.कार मुखत.कृत्य मुखतःकृत्वा आस्ते । तसन्तत्वेनाव्ययत्वात् क्वाचौ यप् । तसन्तस्वाङ्गात्तु च्व्यन्तस्य भुवर्णम् क्वाचौ समासश्च वा । मुखतो भाव मुखतो भूय मुखतो भूत्वा आस्ते । एवं तूष्णीम्भाव तूष्णीम्भूय तूष्णीम्भूत्वा । एवञ्च प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य. अर्थविशेषेषु प्रत्ययविशेषाद्

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुल १।, ब्रह्मणि ७। ।

यत् इह लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम्। क्वचित् विहितं न स्यात्। [१] क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२]। क्वचित् वा स्यात्। क्वचित् ततोऽन्यत्रापि इत्यर्थः। यथा पूर्वेभिः [१] ब्राह्मणाम् [२] इत्यादौ वेदसिद्धेः।

ब्रह्मशब्दोऽत्र मन्त्रार्थे ।

इति उण्‌णादि पादः ।

इति कृदन्ताध्याय ।

समाप्तम् ।

कृत्वाऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्या । यथा उणिकृते करोतीति कारु । वातीति वायु । भातीति भवान्। विभित्यस्मादिति मे कृते भीमभीष्मौ निपात्यौ। एव धातुमात्राद्भावे इ । यथा भवन भवि त्यजन त्यजि. नर्त्तन नृति । अत्र किम् ? नौदन नुदि दर्शन दृशिरित्यादि। धातौ स्वरूपकथने तिप्। यथा भवति. अत्ति दीव्यति । एव स्वरूपकथने इर्शुवादेर्न च गुण । भवि: ग्रहि' रन्जि । ब्रुवादिस्तु ब्रुवि. युजि. मुहि सिचि. दुहि' दृशिरित्यादि। अतएव नाम च धातुज-माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्। यत्र पदार्थविशेषसमुत्थ प्रत्ययत: प्रकृतेश्च हि दृष्टमिति प्राच. ।

कृतो ये यत्रेति—

ये कृत यत्र येष्वर्थेषु विहितास्ते तत्र तेषु नून निश्चित भवन्ति। प्रयोगत. महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्यु.। तत्र हेतुमाह। कृद्‌भो कभाव इति वचनात्। उदाहरण तत्रैव द्रष्टव्यम्। न केवलमहमेव ब्रवीमि प्राचोऽप्येवमाहु. इत्यत आह कृत्तद्धितसमासानामिति ॥११८३॥

बहुलमिति। बहव प्रकारा' सन्त्यस्येति बहुल चूडादित्वात् ल । अथवा उहन् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥११८४॥

मुग्धबोध पठन-प्रयोजनम् ।

गीर्वाणवाणीवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्त्तनञ्चेत्युभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
न्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

ग्रन्थकृत् परिचयः ।

विद्वद्धनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ॥

वोपदेव प्रशंसा ।

यौर्वाचस्पतिनेव, पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनैकेन विदुष्मती वसुमती मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।
सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्य्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥

ग्रन्थोत्कर्षं ख्यापयन्नाह गीर्वाणेत्यादि। गीर्वाणवाणीवदनं संस्कृतकथनं मुकुन्दसंकीर्त्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभं भवति। तच्च उभयं न मुग्धबोधात् मुग्धबोधभिन्नग्रन्थात् न लभ्यते अतो हेतो एतत् पठनीयम्। नानादेशीय-शिष्यपरम्परया नामोत्कीर्त्तनयशोवर्द्धनार्थं गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति। वोपदेव विद्वद्धनेश्वरेत्यादि। उः शिव श्च विष्णुः उश्च श्च वौ वयोरुपसमीपे दीव्य-तीति इदानीं तत् शिष्यसत्कीर्त्तिं वर्द्धयन् श्लोकद्वयमाह यौर्वाचस्पतिनेत्यादि ॥

दुर्गादासो व्यरचयदिमां मुग्धबोधस्य टीकां,
नानाविद्वन्मतविलसितामाशुबोधां सुबोधाम् ।
आलोकन्तामपि शुनबुधाः सूयमाना स्वभावात्
दोषं त्यक्त्वा लवमपि गुणं भूरिवद्भावयन्तु ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां
मुग्धबोधस्य टीकायां कृदन्ताध्यायः ।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

सूचीपत्राणि ।

सूत्रसूची ।

संज्ञा-सूची ।

आगम सूची ।

स्त्रीत्य-सूची ।

तद्धित-सूची ।

स्त्रीत्य समासान्त तद्धित-कृदन्तेतर प्रत्यय—(धात्ववयव)—सूची ।